

Printed-Published & sold by
JAI KRISHNADAS-HARIDAS GUPTA,
The Chowkhamba Sanskrit Series Office,
VIDYA VILAS PRESS,
North of Gopal Mandir,
BENARES CITY.

*Printed by Jai Krishna Das Gupta
at the Vidya Vilas Press, Benares,*

चौगुम्पा-संस्कृत-ग्रन्थमाला

ग्रन्थ-संख्या ५२

नं० २१५, २१६, २३३, २३४, २८३, ३०४, ३०५, ३०७, ३११, ३२०, ३२५,
३२६, ३३१, ३३४, ३६०, ३६४, ३६८, ३६०, ३७०, ३८१, ३९५, ४०१.

कमलाकाभट्टविरचितो

निर्णयसिन्धुः

कृष्णभट्टकृतन्याख्यासहितः ।

बादायकीधराजकीपरमंभट्टनपाठशालायां स्वाकारणधर्मशास्त्राध्यापका
पदकेन मेने-शायुपाठकेन पं० गोपालशास्त्रिणा
संशोधिताद्विष्णुपदा परिष्कृतम् ।

प्रकाशकः—

जयप्रकाशदास-हरिदासगुप्तः—

चौगुम्पा संस्कृत सीरिज़ आफिस,

बिल्डिंग फ्रेम, मेधासमन्वित के बंगला फ्लेट, ६,

बनारस सिटी ।

१९८७

इस कार्यालय द्वारा "चौखम्बासंस्कृतसीरिज" के अलावा और भी ३ सीरिज यथा "कार्शासंस्कृतसीरिज" "बनारससंस्कृतसीरिज" "हरिदाससंस्कृतसीरिज" ग्रन्थ-मालायें निकलती हैं तथा इन ४ सीरिजों के पदान् और भी विविध शास्त्र की पुस्तकें प्रकाशित की गई हैं तथा अन्य सब स्थानों के छोड़े हुए संस्कृत तथा भाष्य-भाष्य के ग्रन्थ विक्रयार्थ प्रस्तुत रहते हैं, सूचीपत्र पृथक् भंगवाकर देने, इसके अलावा हमारे यहाँ सर्व प्रकार की संस्कृत, हिन्दी, अङ्ग्रेजी की सुन्दर छपाई होती है, परिष्ठा प्रायणीय है ।

पत्रादि प्रेषणास्थानम्—

जयकृष्णदास-हरिदास गुप्तः—

"चौखम्बा संस्कृतसीरिज" आफिस, विद्याविलास प्रेस,
गोपालमन्दिर के उत्तर फाटक, बनारस सिटी ।

धर्मगुण नाम् ।

प्रास्ताविकम् ।

उपक्रमः—

विदितमेवेदं सर्वेषां जनानां यद्यत्तुर्विधपुण्यार्थेषु धर्मास्तत्र प्रथमः
पुरतः धर्मः, संसृते च धर्मे पुरतार्थे नातिदुर्लभा इतरे काम-भय मोक्षा
पुरतार्था इति । न च धर्मः कथं प्राप्तव्य इत्यत्र शक्य एव प्रमाणम् ।
प्रथमदर्शनान्तरीक्षे वेदान्ततारासु धर्मस्य चालौकिकत्वान् । तदाह
श्रीमद्भाग्युक्त्यात्मनः भवान् भगवान् ऐमिनिः—“वेदान्तशङ्कोऽर्थो
धर्मः” १-१-२ इति । विधिबन्धैकगम्य इत्यर्थमाधको धर्म इति उद-
घः । विषयश्च श्रुताः स्मृताः पौराणिक्य । तत्र श्रुता विधयो ‘दर्शपूर्ण-
मासाभ्यां श्वगेवामो यजेत’ ‘यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति’ इत्यादयः ।
स्मृत्यास्तारवन्—

पितृयज्ञं तु निर्दयं विप्रश्चन्द्रशषेऽग्निमान् ।
पिण्डान्यदायकं भाद्र कुर्वाण्मासानुषामिकम् ॥

इत्यादयः । पौराणिक्य—

प्राप्ते हरिदिने सम्यग्विषय निषमं निशि ।
दशम्यानुपशामस्य, प्रयुर्थाद्विष्णुव्रतम् ॥

इत्यादयः । ते च धर्माः केन कदा कस्मै कुत्रानुष्ठेया इति
निर्णयस्य श्रुतिस्मृतिपुण्येषु एवप्रानुपलब्धेरस्मादृता मन्दधीनां कृतेऽस्य
हेमाद्रिमाधवादिमत्तर्मासापूर्वकं सकलसंशयोच्छेदकस्य निबन्धस्यान्व-
र्थनामधेयस्य निर्णयसिन्धोः द्विदानुपयोग इति धार्मिकाणां न
तिशयनिम् ।

अन्धावद्वयकना ।

हेमाद्रिमाधवादिहतेष्वन्येषु सत्स्यपि ग्रन्थेषु यथाऽनेन निबन्धेन वि-
श्वस्यजनकतदप्रामाण्यसन्देहानां विचारविधया निवृत्त्या निर्णयो, तथा

युगपद्नेकेषां समानसंस्कारः, कन्याया रजोक्षोषे वृषलंश्चादि, तत्र प्राय-
श्चित्तं, विवाहादौ सद्यः शौचं, पुंसः पुनर्विवाहो युगपद्द्वयप्राणिमह-
णेऽग्निद्वयसंसर्गः, आधानमग्निदोषं परिधेदनादि प्रासाङ्गिकं कर्मजातं
निरूपितम् । ततश्च जलाशयोत्सर्गं, प्रतिष्ठा, देवताप्रतिमा स्तम्भ-
जनं, पार्थिवपूजा, पद्यायतनसन्निवेशः, केशवादिचतुर्विंशतिमूर्ते-
लक्षणानि, पुनःप्रतिष्ठा ज्योतिष्कारः, तुलसीमहणं, पुण्यादेः पर्यु-
षितत्वं, शिवनिर्मल्यं तद्वाद्यामाद्यते, कृच्छ्रदिमतानि कृप्यादि च
यथाविधि निरूपितमन्त्रे च कलिबर्ज्यानि सप्रमाणं निरूपितानि । उष-
राधे च प्रकरणद्वयं निरूपितम् । तत्रायं भाद्रपकरणम् । तत्रैव प्रस-
ङ्गतो द्रव्यशुद्धिः, द्वादशविधाः पुत्राः, भाद्रे बर्ज्यानि, आद्रकर्तृमोक्षवृ-
नियमाः, आद्रे विप्रवमने प्रायश्चित्तम्, अशक्तादेः आद्रानुक्तरः,
आद्रभोजने प्रायश्चित्तं, आद्रविशो निर्णयश्च, आद्राङ्गं तर्पणं, जीवति-
सुकस्याधिकारः, विभक्ताविभक्तत्वादीनि निरूपितानि । द्वितीयं स्वाशौ-
चप्रकरणम् । अस्मिन् हि सर्वविधनारौचं सापवादं निरूप्य दुर्मरणादि-
प्रायश्चित्तं दशदानानि च प्रदर्शानयोष्टिमंस्कारानिरूपणपूर्वकं भेद-अधि-
कार-पद्धति-व्यतिथर्मसहितः संन्यासः, आतुरसंन्यासो व्यतिसंस्कारश्च निरू-
पितः । एवं परिच्छेदत्रयात्मकोऽयं निबन्धः प्रायः सकलस्मार्तपौराण-
धर्मविषये श्रौतधर्मविषये च याथातथ्येन साकश्येन च निर्णायक इति ।

टीका ।

अस्योपरि अथ यावदेकैव टीका रजमालाभिधा आर्द्धोपाङ्गवृष्णम-
ष्टौबरीचिता समुपलब्धाऽस्माभिरस्मिन् संस्कारेण निवेशिता ग्रन्थरहस्य-
जिज्ञासुनां ज्ञानसौलभ्याय । महतीयं टीका ग्रन्थस्य सर्वतोभावेन व्या-
ख्यानरूपा ग्रन्थकाठेन्यद्वारिणी वर्तते । अस्यामपि ग्रन्थन्याख्यानप्र-
सङ्गेन प्रासङ्गिकाः पदार्था निरूपिता वर्तन्ते । यथा नवरात्रे घटस्था-
पनविधिप्रसङ्गे सर्वतोभद्रमण्डलं, पूजनप्रसङ्गे स्नानपुण्ड्रमस्मधारणविधिः,
आचमनाविधिः, पूजनेऽपराधास्तत्प्रायश्चित्तं कलिधर्माश्चेत्यादयः ।

(ग्रन्थटीकाकर्त्रोः परिचयः)

अस्य महानिवन्धस्य रचयिता तत्र भवाननेकग्रन्थनिर्माता सु-
गृहीतनामधेयो विश्वामित्रसगोत्रो भट्टकमलाकराख्यः प्रसिद्ध एव ।
न स्वल्पे तदन्वयायोऽविदितस्तत्र लोकेऽल्पसंस्कृतज्ञानामपि, यतो भा-
रतवर्षे चतसृष्वपि दिक्षु नैतादृशी विद्वत्परम्परा संजाता कस्मिंश्चिद-
प्येकस्मिन्नेव कुलेऽविच्छेदेन, यादृश्यनवच्छिन्नविद्वत्परम्परा पुत्रपौत्रा-
दिक्रमेणैतस्मिन् भट्टकुले दृश्यते । अनेन कमलाकरभट्टेन धर्मशास्त्रे
ऽन्येऽपि आचारदीपः आह्निकप्रयोगो गणाकृत्यं दानकमलाकरः गा-
त्रप्रवरदर्पणं पूर्वकमलाकरः व्रतकमलाकर शान्तिकमलाकरः समयकम-
लाकरः संस्कारकमलाकरः मन्वकमलाकरः नीतिकमलाकरः प्रायश्चि-
त्तरत्नं शूद्रधर्मतरुं कर्मविपाकरत्नं विवादताण्डवश्चेत्यादयो ग्रन्था आ-
रचिताः ; पूर्वमीमांसायां मीमांसासूत्राणां व्याख्यानं धर्मतरुं शास्त्रमाला
वा, तन्त्रवार्तिकटीका, शास्त्रदीपिकाटीका शास्त्रदीपिकालोकश्च ;
काव्यसाहित्ये काव्यप्रकाशव्याख्या, गीतगोविन्दमाप्यं रत्नमालामिषं,
रामकौतुकमहाकाल्यं चेत्यादयो यद्वः प्रसिद्धा ग्रन्था रचिता वर्तन्ते ।

अनेन ग्रन्थकृताऽयं ग्रन्थः १६६८ तमे वैक्रमे रौद्रे मन्मथरे
माघमासे कृष्णपक्षे शिवरात्रौ चतुर्दशीतिथौ पूर्णता गमित इति नद-
न्तस्तोकेन निर्धीयते । तथा—

धमुष्मन्नुष्मन्नुष्मिति गतेन्द्रे
नरधनिविष्टमतोऽय याति रौद्रे ।
त्समि शिवत्रिथौ समापिनोऽयं
रघुभतिपादमरोरुहेऽपि वश्य ॥ इति ।

अस्य स्यात्तु माता जना, पिता भट्टर्षीरामकृष्णः, ज्येष्ठो भ्राता च
दिशङ्करभट्ट आचमन् । रामकृष्णभट्टस्य पिता नारायणभट्टः तत्पिता
रुद्रेश्वरभट्टः तत्पिता गोविन्दभट्टः तत्पिता अङ्गदेवभट्टः तत्पिता च
चन्द्रेश्वरभट्ट इति पितृपरम्परा नष्टग्रन्थस्य दृष्टोक्तो निर्णयः । तथा

प्रकृतगन्धमङ्गलाचरणे—

“वेदार्यधर्मरक्षायै मायामानुषरूपिणम् ।
 पितामहं हरिं वन्दे भट्टनारायणबद्धयम् ॥
 यत्पादसंस्मृतिः सर्वमङ्गलप्रतिभूर्मता ।
 तान् भट्टरामकृष्णारूपान् स्मृतातचरणान्मुमः ॥
 सर्वकल्याणसंशोहनिरानं यरादत्तम् ।
 पुनदीमोदरीमन्वागुमाख्यां नौमि मादग्म ॥
 विन्दुनाथवपादाठजरोलम्पीकृन्विमदम् ।
 ज्वायासं भ्रातरं भट्टदिवाकरमुपास्महे ॥

प्रथमसार यणभट्टकृतवृत्तरत्नाकरटीकायां —

भट्टधीनागनाथात्मजनि विमुधध्याज्ञरेव स्वभट्टः
 प्रासोष्टासौ हनूज रघुपतिनिरतं भट्टगोविन्दमन्त्रम् ॥
 विश्वामित्रान्ववायाभ्युपिबिपुराधिकं धर्मो तत्तनूजो
 विद्याध्यां लङ्कारः प्राथितश्रुयसा भट्टरामेश्वराख्यः ॥
 नारायणेन सुधिया काश्या निवसता सना ।
 वृत्तरत्नाकरे टीका तद्भुवा रचिताऽश्विता । इति ।

टीकानिर्माता च आर्टे इत्युपनामा कृष्णशर्मा वर्तते इत्यवोचम् ।
 येनापि बद्धवः प्रसिद्धा महान्तो मन्था न्यायशास्त्रे रचिता वर्तन्ते ।
 यन्मयमेवैको मन्थो धर्मशास्त्रे एतच्छत उपलभ्यते । न्यायशास्त्रे च
 ए. समतिर्था मन्था उपलभ्यन्ते प्रकृतमन्थकर्तुराचिताः । अस्य माता
 मलः, पिता रङ्गनाथो, ज्येष्ठो भ्राता नारायणः गुरुभ्य हरिरासीत्
 ते तदीयमङ्गलाचरणेन ज्ञायते । अयं रत्न मथमपरिच्छेदशक्तिमस्ते-
 न एकोनविंशतिशतकस्य तृतीये भागे संजात इति ज्ञायते । यथा—

गुणरसेभभनाथनिताकरकाधिजनमस्य सितेऽष्टमिहानिधौ ।
 गुरुराबलिस्वल्पपुमूलजित् मथमनिर्णयसिन्धुजटिप्यणम् ॥
 तदेवं बहुतः संस्क्रियमाणभ्यवि निर्णयतिर्था वृत्तंभ्य कु

वंशवृत्तः

भट्ट श्रीनारायण

भट्ट अन्नदेव भट्ट

भट्ट गोविन्द

दिवकर भट्ट रामेश्वर भट्ट

जनन्त भट्ट भट्ट नारायण (१६०२ वै०)

भट्ट रामकृष्ण (धर्मपत्नी उमा)

भट्ट कमलाकर (१६१६) दिवाकरः ज्येष्ठः

विषयः	पृष्ठाङ्कः	पङ्क्त्यङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः	पङ्क्त्यङ्कः
मतममे कार्यार्थनिर्णय	१८	१५	मनो धर्माखण्डम्	१११	१
अथममे वक्ष्यवर्णनविचारैः	२०	१	अथाचितनिर्णय	११२	१
मेच्छामहात्मनि मुख्यानि	२४	४	नक्षत्रगणनाकालनिर्णय	११३	१
मतममे वक्ष्यन्ति	२५	१	मतपरिभाषा	११४	१
शुद्धपुत्रस्तद्विचारः	२८	१	उपशास्त्राधिकारानिर्णयः	११४	२
शुद्धपुत्रस्तदी वक्ष्यन्ति	२९	२	सूत्रवैयर्थ्यवर्णनधर्माः	११६	१
दोहा च च दग्दीक्षा नवगमदीक्षा	८०	४	स्त्रीणां पत्युस्तुर्गम्य वताप्यधिकारः	११८	१
विहाये कथ्यगते वापुत्रौ गौदा-			स्त्रीणां स्वाने विशेषः	११९	१
वर्तिशुभस्नानम्	८०	११	मतसङ्कल्पः	१२०	१
शुद्धपुत्रपेर्बलशुद्धलविचारः	८०	१५	वतास्त्वकाल	१२०	६
शुद्धदीना वक्ष्यद्दीक्षामम्	८०	१६	भद्रानिर्णय	१२१	८
वक्ष्यद्दीक्षामनेन व्यवस्था	८१	११	भद्रापुच्छनिर्णय	१२१	७
अस्त्वदीयवदः	८२	१	इमा सर्पिणी शृष्टिको च	१२१	१०
मतममे वक्ष्येतेष	८२	१४	दिनमहा रात्रिभद्रा	१२२	१६
वृद्धनिर्णयः	८३	१७	वतास्त्वमे विशेष	१२३	६
निवेद्येतेर्निर्णयः	८३	१७	सण्डतिमितलक्षणम्	१२३	८
निवेद्येतेर्निर्णयः	८४	२	नक्षत्रगणनया स्त्रीपुत्रवयो कर-		
शुद्धपुत्रवर्णननिर्णय	८४	१	यद्द विचार	१२४	१
वक्ष्यद्दीक्षामनेन व्यवस्था	८४	५	वतास्त्वमे धर्मा	१२५	१
द्वैते वक्ष्यद्दीक्षामनेन	८४	११	वतस्त्वधर्मा		
शुद्धपुत्रवर्णननिर्णय विवेद्येते	८४	१५	वतानात्पूर्व केषाञ्चित्पदाथानो म-		
वक्ष्यद्दीक्षामनेन व्यवस्था	८८	१	क्षणम्	१२५	
निवेद्येतेर्निर्णय	८९	१	मने प्राज्ञाभोजनम्	१२८	
वक्ष्यद्दीक्षामनेन व्यवस्था	८९	५	सद्वृत्तमीजने विशेष	१२८	
वक्ष्यद्दीक्षामनेन व्यवस्था	९१	३	विश्वयजमानकर्तृके	१२८	
वक्ष्यद्दीक्षामनेन व्यवस्था	९२	१	मने विश्वयजमान	१२८	
वक्ष्यद्दीक्षामनेन व्यवस्था	९३	३	वतित्तिरिच्छने शुपर्वलोकने क-		
वक्ष्यद्दीक्षामनेन व्यवस्था	९३	१	तथाथ	१२८	
वक्ष्यद्दीक्षामनेन व्यवस्था	९४	११	वतित्तिरिच्छने अत्रापने च विशेष	१२८	
वक्ष्यद्दीक्षामनेन व्यवस्था	९७	१	सूत्रव्य विवक्षाया अद्युत्तरीये	१३०	
वक्ष्यद्दीक्षामनेन व्यवस्था	९८	५	पतेन कथयन्निर्णयः	१३०	
वक्ष्यद्दीक्षामनेन व्यवस्था	९९	१	इत्याहनेनैश्च आशुपुत्रव्यम्	१३१	
वक्ष्यद्दीक्षामनेन व्यवस्था	१००	१६	वक्ष्यद्दीक्षामनेन व्यवस्था		
वक्ष्यद्दीक्षामनेन व्यवस्था	१०१	५	वक्ष्यद्दीक्षामनेन व्यवस्था	१३१	
वक्ष्यद्दीक्षामनेन व्यवस्था	१०२	३	देवकऽऽन देव्य देवताः वक्ष्यन्तिः	१३१	
वक्ष्यद्दीक्षामनेन व्यवस्था	१०३	१३	सद्वृत्तमीजने विशेष	१३१	
वक्ष्यद्दीक्षामनेन व्यवस्था	१०५	८	अनृच्छद्वयार्थ निर्णय	१३१	
वक्ष्यद्दीक्षामनेन व्यवस्था	१०७	१४	वक्ष्यद्दीक्षामनेन व्यवस्था	१३१	
वक्ष्यद्दीक्षामनेन व्यवस्था	१०८	१	वक्ष्यद्दीक्षामनेन व्यवस्था	१३१	

विषयः	पृष्ठ	पङ्क्तिसंख्या	विषय	पृष्ठ	पङ्क्तिसंख्या
दशमीनिर्णय	११०	९	वैष्णवस्य न कुत्रापि कश्चिद् दशमी	११०	११
एकादशीनिर्णय	११८	४	वैष्णवादिभिः	१११	११
शुद्धेन अक्षय्यादिनिषेध	११८	४	वैष्णवस्य निषेधेन दशमी विधीयते		
(१)पूर्वपूर्व(२)करनामककाद- भयगनिषेध	११८	४	कादश्यात्	१११	४
एकादश्या भोजननिषेध	११८	४	केच प्रदिशन्ते दशम्यां वैष्णवस्य	१११	११
गृहस्थप्रवृत्त्यादिनाम्नीनामेका- दश्या भोजननिषेधः	११९	१	एकदश्यां वैष्णवस्य वैष्णवस्य वैष्णवस्य	१११	८
एकादशीव्रतस्य कल्पनिर्णयः	११९	४	एकदश्यां वैष्णवस्य वैष्णवस्य वैष्णवस्य	१११	४
एकादशीव्रत शिवमन्त्रादिनिर्णय- कार्यम्	११९	४	गृहस्थानां विना वैष्णवस्य दशमी वैष्णवस्य	१११	४
एकादशीव्रतस्य निवृत्तयम्	१२०	१	निष्कामकादशादिनां वैष्णवस्य दशमी वैष्णवस्य	१११	११
एकादशीव्रतस्य कायव्रतम्	१२०	१	वैष्णवस्य वैष्णवस्य	१११	४
गृहस्थस्य शुद्धिकादशीव्रतस्य निषेध- कार्यम्	१२१	१	मोक्षार्थं वैष्णवस्य वैष्णवस्य वैष्णवस्य	१११	४
एकादशीव्रतकाले दोषः	१२१	१०	वैष्णवस्य वैष्णवस्य वैष्णवस्य	१११	४
ईशान्यादिपुरुषासनिषेध	१२१	१	वैष्णवस्य वैष्णवस्य वैष्णवस्य	१११	४
शयनादिनिषेधे कृष्णिकादशी गृहस्थेभ्योऽप्या	१२१	९	वैष्णवस्य वैष्णवस्य वैष्णवस्य	१११	४
भोगसन्तानवर्षिणी शुद्धिकादशी गृहस्थैः कर्तव्या	१२१	८	वैष्णवस्य वैष्णवस्य वैष्णवस्य	१११	४
वैष्णवैक्यिकादशीव्रतं कार्यम्	१२४	१	वैष्णवस्य वैष्णवस्य वैष्णवस्य	१११	४
वैष्णवगृहस्थपरत्वेन कृष्णिकाद- शीव्रतस्यापि निवृत्तयम्	१२४	८	वैष्णवस्य वैष्णवस्य वैष्णवस्य	१११	४
अवासीनिषेधे कलाहास्याद्युत्था	१२६	१	वैष्णवस्य वैष्णवस्य वैष्णवस्य	१११	४
दशमीनिषेधो हेमा	१२६	८	वैष्णवस्य वैष्णवस्य वैष्णवस्य	१११	४
दशमीनिवृत्तः	१२७	१	वैष्णवस्य वैष्णवस्य वैष्णवस्य	१११	४
अह्नोदयस्य करिण्यम्	१२७	१	वैष्णवस्य वैष्णवस्य वैष्णवस्य	१११	४
गृहस्थस्यैकादशीविषये घटिका- निर्णयः	१२७	६	वैष्णवस्य वैष्णवस्य वैष्णवस्य	१११	४
हेमादिभ्यो अह्नोदयानिर्णयम्	१२९	९	वैष्णवस्य वैष्णवस्य वैष्णवस्य	१११	४
वैष्णवैकादशीव्रतस्य कल्पम्	१८०	११	वैष्णवस्य वैष्णवस्य वैष्णवस्य	१११	४
व्रतस्यापि	१८०	११	वैष्णवस्य वैष्णवस्य वैष्णवस्य	१११	४
तत्र मायाश्रितम्	१८१	४	वैष्णवस्य वैष्णवस्य वैष्णवस्य	१११	४
गुह्यादिपरिमाणानिर्णयम्	१८१	११	वैष्णवस्य वैष्णवस्य वैष्णवस्य	१११	४
उदयेपरि दशम्या विद्वैकादशी या नर्था मदना	१८४	६	वैष्णवस्य वैष्णवस्य वैष्णवस्य	१११	४
जम्भामुखाय दशिकादशीव्रतस्य	१८४	९	वैष्णवस्य वैष्णवस्य वैष्णवस्य	१११	४
(१) 'कल्पे' (२) 'कौट' इति महाराष्ट्र- परिच्छेदम्			वैष्णवस्य वैष्णवस्य वैष्णवस्य	१११	४

निगणानुक्रमः

क्र.सं.	विवरण	पृ.सं.	शुद्ध. पृ.सं.	विवरण	पृ.सं.	शुद्ध. पृ.सं.
१	अथ इत्यादि वि. २	१०५	८	एक-दश-सप्तशतिकादि वि. १	१११	१०
२	अथ इत्यादि	१०६	९	अथ अष्टशतिकादि वि. २	११२	११
३	एवं इत्यादि अथ अष्टशतिकादि वि. ३	१०७	१०	एक-दश-सप्तशतिकादि वि. ३	११३	१२
४	अथ अष्टशतिकादि वि. ४	१०८	११	एक-दश-सप्तशतिकादि वि. ४	११४	१३
५	अथ अष्टशतिकादि वि. ५	१०९	१२	एक-दश-सप्तशतिकादि वि. ५	११५	१४
६	अथ अष्टशतिकादि वि. ६	११०	१३	एक-दश-सप्तशतिकादि वि. ६	११६	१५
७	अथ अष्टशतिकादि वि. ७	१११	१४	एक-दश-सप्तशतिकादि वि. ७	११७	१६
८	अथ अष्टशतिकादि वि. ८	११२	१५	एक-दश-सप्तशतिकादि वि. ८	११८	१७
९	अथ अष्टशतिकादि वि. ९	११३	१६	एक-दश-सप्तशतिकादि वि. ९	११९	१८
१०	अथ अष्टशतिकादि वि. १०	११४	१७	एक-दश-सप्तशतिकादि वि. १०	१२०	१९
११	अथ अष्टशतिकादि वि. ११	११५	१८	एक-दश-सप्तशतिकादि वि. ११	१२१	२०
१२	अथ अष्टशतिकादि वि. १२	११६	१९	एक-दश-सप्तशतिकादि वि. १२	१२२	२१
१३	अथ अष्टशतिकादि वि. १३	११७	२०	एक-दश-सप्तशतिकादि वि. १३	१२३	२२
१४	अथ अष्टशतिकादि वि. १४	११८	२१	एक-दश-सप्तशतिकादि वि. १४	१२४	२३
१५	अथ अष्टशतिकादि वि. १५	११९	२२	एक-दश-सप्तशतिकादि वि. १५	१२५	२४
१६	अथ अष्टशतिकादि वि. १६	१२०	२३	एक-दश-सप्तशतिकादि वि. १६	१२६	२५
१७	अथ अष्टशतिकादि वि. १७	१२१	२४	एक-दश-सप्तशतिकादि वि. १७	१२७	२६
१८	अथ अष्टशतिकादि वि. १८	१२२	२५	एक-दश-सप्तशतिकादि वि. १८	१२८	२७
१९	अथ अष्टशतिकादि वि. १९	१२३	२६	एक-दश-सप्तशतिकादि वि. १९	१२९	२८
२०	अथ अष्टशतिकादि वि. २०	१२४	२७	एक-दश-सप्तशतिकादि वि. २०	१३०	२९
२१	अथ अष्टशतिकादि वि. २१	१२५	२८	एक-दश-सप्तशतिकादि वि. २१	१३१	३०
२२	अथ अष्टशतिकादि वि. २२	१२६	२९	एक-दश-सप्तशतिकादि वि. २२	१३२	३१
२३	अथ अष्टशतिकादि वि. २३	१२७	३०	एक-दश-सप्तशतिकादि वि. २३	१३३	३२
२४	अथ अष्टशतिकादि वि. २४	१२८	३१	एक-दश-सप्तशतिकादि वि. २४	१३४	३३
२५	अथ अष्टशतिकादि वि. २५	१२९	३२	एक-दश-सप्तशतिकादि वि. २५	१३५	३४
२६	अथ अष्टशतिकादि वि. २६	१३०	३३	एक-दश-सप्तशतिकादि वि. २६	१३६	३५
२७	अथ अष्टशतिकादि वि. २७	१३१	३४	एक-दश-सप्तशतिकादि वि. २७	१३७	३६
२८	अथ अष्टशतिकादि वि. २८	१३२	३५	एक-दश-सप्तशतिकादि वि. २८	१३८	३७
२९	अथ अष्टशतिकादि वि. २९	१३३	३६	एक-दश-सप्तशतिकादि वि. २९	१३९	३८
३०	अथ अष्टशतिकादि वि. ३०	१३४	३७	एक-दश-सप्तशतिकादि वि. ३०	१४०	३९

विवरण	पृष्ठाङ्कः	पङ्क्त्यङ्कः	विवरण	पृष्ठाङ्कः	पङ्क्त्यङ्कः
हरणं चतुर्विंशत्यर्थः	१११	७	स्मार्तानां शुद्धैकादशीपट्ट	११७	१
चतुर्विंशत्ये पञ्चमं च	१११	१५	स्मार्तानां विद्धैकादशीपट्टः	११५	१
वदन्त्यत्र तत्र च	१११	१	इदं शान्तिनिर्णय	१११	१
असम्भन्त्यन्व सम्भन्त्य प्रयत्नेनम्	१११	८	व्येदशीनिर्णय	१११	४
असम्भन्त्यन्व रिगतनम्	१११	१०	एकादशी वृत्तौ अमावस्या चतु-		
वर्तिन्यन्वने ननुनं सुपुष्कितम्	१११	१५	र्था च पूर्वविद्योयोग्या	१११	७
असम्भन्त्यन्व सम्भन्त्यन्वदेव मा-			विनीया पञ्चमी दशमी व्येदशी		
पट्टेनम्	१११	१०	चतुर्दशी परशुना निषिद्धा	१११	१०
चतुर्दशदिग्द्वये पूर्वपक्षे-			शुद्धचतुर्दशी अपराह्निकी प्राजा	१११	११
वै चतुर्दश	१११	११	प्रदेवतम् (दिव्याम्याम्)	१११	७
पूर्वपक्षे चतुर्दशदिग्द्वये चतुर्दश			प्रदेवते पूजाविधिः	१११	११
चतुर्दशदिग्द्वये चतुर्दश			तत्र मन्दारे कृष्णपक्षेऽतिवशास्तम्	१११	११
चतुर्दशदिग्द्वये चतुर्दश	१११	१०	आरम्भश्च शान्तिप्रदेशे कार्यः	१११	१५
चतुर्दशदिग्द्वये चतुर्दश			चतुर्दशीनिर्णय	१११	१
चतुर्दशदिग्द्वये चतुर्दश	१११	११	पूर्णिमाऽमावस्यानिर्णयः	१११	१
चतुर्दशदिग्द्वये चतुर्दश			अमाया मौमन्तरे आहुतस्त्वानमा-		
चतुर्दशदिग्द्वये चतुर्दश	१११	१५	नेन अहस्तमौदानकञ्चम्	१११	१
चतुर्दशदिग्द्वये चतुर्दश			श्रीवक्ष्यमात्रः स्यात्कृतम्	१११	८
चतुर्दशदिग्द्वये चतुर्दश	१११	५	भानुभ्रमर्ककृतम्	१११	८
चतुर्दशदिग्द्वये चतुर्दश	१११	८	भौमचतुर्धकृतम्	१११	५
चतुर्दशदिग्द्वये चतुर्दश	१११	१४	अमाया शोमन्तरेऽदिपेगे संयोग-		
चतुर्दशदिग्द्वये चतुर्दश	१११	१८	कृत्यो व्यतीपात	१११	१४
चतुर्दशदिग्द्वये चतुर्दश	१११	१	कृत्कृतान्तिर्णयः	११५	१
चतुर्दशदिग्द्वये चतुर्दश	१११	११	पौर्णमास्यां विशेष	११०	१
चतुर्दशदिग्द्वये चतुर्दश	१११	११	अमायां विशेषः	११०	१
चतुर्दशदिग्द्वये चतुर्दश	११०	११	शोमन्तरेऽदिपेगे विशेष	१११	१
चतुर्दशदिग्द्वये चतुर्दश			अमायां तेषामुपेक्षोऽपि याग	१११	१
चतुर्दशदिग्द्वये चतुर्दश	१११	१	चतुर्दशे चतुर्दशनिर्णयनिर्णयम्	१११	१०
चतुर्दशदिग्द्वये चतुर्दश			अमायां चतुर्दशनिर्णयः	१११	७
चतुर्दशदिग्द्वये चतुर्दश			चतुर्दशेऽपि	११०	१
चतुर्दशदिग्द्वये चतुर्दश			चतुर्दशेऽपि	१११	११
चतुर्दशदिग्द्वये चतुर्दश	११०	७	हेने अहस्तमौदानकञ्चम्	११०	५
चतुर्दशदिग्द्वये चतुर्दश	१११	१	अहस्तमौदानकञ्चम्	१११	१
चतुर्दशदिग्द्वये चतुर्दश	१११	७	अहस्तमौदानकञ्चम्	१११	१
चतुर्दशदिग्द्वये चतुर्दश	१११	८	अहस्तमौदानकञ्चम्	१११	११
चतुर्दशदिग्द्वये चतुर्दश	१११	१४	अहस्तमौदानकञ्चम्		
चतुर्दशदिग्द्वये चतुर्दश	१११	१	अहस्तमौदानकञ्चम्		
चतुर्दशदिग्द्वये चतुर्दश	१११	१	अहस्तमौदानकञ्चम्		

विषयानुक्रमः ।

विषयः	पृष्ठाङ्कः	पङ्क्त्याङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः	पङ्क्त्याङ्कः
पद्मभावे वैश्वानरी कुर्वीत्	१११	१८	यद्मे पद्मत् पराशरिरेषः	१८१	८
पद्मभा-वैश्वदेवे-विष्णुपदादि व			मुञ्जी महाविद्यातः प्रायेण भोज-		
करिने एव कुर्वीत्	११२	२१	कविभि	१८३	९
विष्णुपिपुष्यनिर्मय-	११३	१	पद्मपुत्र्य महाविद्यानिर्मय	१८३	१०
सर्वकालेन विष्णुपदं निर्दिश्य वि-			अशनी भोजनपर्यन्तं	१८३	११
शब्दात्पूर्वकं कार्यम्	११४	६	महलक्ष्मणे उपनयिरेष	१८३	१२
अपराह्णे वर्चने कार्यम्	११५	६	लक्ष्मणे अर-देविकानम्	१८३	१३
आपद्धे आहूतं च कार्यम्	११५	९	निष्ठा होतो अयमे	१८३	१४
तद्विष्णुपदमकारयतां आहूतम्			पुत्रोऽयमे इतिवचनम्	१८३	१५
नामापुः क्षीयते	११६	१	पुत्रोऽयमे कुर्वीतम्	१८३	१६
विष्णुपदात्मनिर्मय	११८	१	मैतुवेन पापमुक्त्वा अयमे	१८३	१७
बहुभूतेः स्यात् कार्यो	११८	५	आपद्धे मुष्टी	१८३	१८
अथपुंभिः पुष्टः कार्यो	११८	३	भोजने आधे गति	१८३	१९
अपराह्णस्यादिनी आहूते विष्णुप-			वचने स्यात्	१८३	
पदाः	११९	११	एते मार्क वसेत्	१८३	
अग्निवचन्य विनिर्वाहः	११९	१४	आहूतपदने एतन्वदेव हो व हो व	१८४	
विश्विनवचय कुर्वीत	११९	२४	आहूतपदात्प्राणा अहूतपदात्पूर्व-		
कीर्तिः इतिव पुष्टः कार्यो	११९	१०	मेकपादो भोजने विष्णुः	१८४	
विश्वे चोपुष्टमहमे	१२०	१०	अर्धकालोऽहूतकाले एतन्वदेव	१८५	
पुष्टये अयमे आगे कार्यम्	१२१	४	तत्र आहूतकालोऽहोः पूर्वमे व हो व	१८५	
हीहिमोऽहूतमेवेधः	१२१	८	गङ्गातरज्जमयहमे हो व	१८५	
पुष्टुपदात्मनिर्मयम्	१२१	१०	टीकायां विष्णु	१८५	
पुष्टुपदात्मनिर्मयम्	१२१	१५	विष्णुपदे यद्मे न भोजने तत्र		
आहूतकाले निर्दिश्य	१२५	३	विष्णुपदे	१८६	
पद्मभा-वैश्वदेवेविष्णुपदात्मनिर्मय	१२७	५	यद्मे विराजितकालं वैश्वदेव		
विष्णुपिपुष्यकाले वापद्धेयम्	१२७	१०	विष्णुपदे	१८६	
वैश्वदेवकाले वापद्धेयम्	१२७	१०	यद्मे पुष्पितां वापद्धेयवचने	१८६	
पुष्पितां अये वापद्धेयम्	१२७	१०	एतेव ही पुष्पितां वापद्धेयवचने	१८६	
दक्षिणादेऽप्यहूतकाले निर्दिश्य	१८१	१	अहोः पूर्वे वापद्धेयवचने		
अपुष्टुपदे इति दक्षिणादेऽपि ही	१८१	११	विश्वे	१८६	
अपुष्टुपदात्पूर्वमेवेध-ही	१८१	१४	वैश्वदेवकाले पुष्पितां पराह्वे हि-		
अपुष्टुपदात्पूर्वमे वापद्धेयम्	१८१	१५	त्वा भोजनपर्यन्तम्	१८६	
अथ अहूतनिर्मयः	१८१	६	आहूतकालोऽहोः अहूतकालम्	१८६	
तत्र आहूतकाले पूर्वकाले भोजन-			पूर्वकालकालानुक्रमेण पुष्पितां		
निर्मय	१८१	३	भोजनकालपर्यन्तम्	१८६	
पूर्वकाले पूर्वकाले भोजननिर्मय	१८१	४	पद्मपुत्र्य आहूतकालपर्य-	१८६	
---वचने यद्मे इति	१८१	१५	वापद्धेयकाले यद्मे पुष्पितां आहूतकाल-	१८६	

विषय	पृष्ठाङ्कः	पङ्क्त्याङ्कः	विषय	पृष्ठाङ्कः	पङ्क्त्याङ्कः
चूडामणियोमे अन्वयग्रहणविषय			ग्रहणे प्राज्ञाकरणे मन्वयः	१९१	८
कोटिगुणं फलाधिक्यम्	१८७	१८	इदं च आभासेन हेम्ना वा का		
ग्रहणे स्पर्शमोक्षयोः स्नानइयवि			र्यम्, न त्वनेन	१९१	११
धानम्	१८८	१	अरार्थमते पाकामात्रे पतन्तू-		
ग्रहणे सचैतस्नानविधानम्	१८८	९	क्षम् कार्यम्	१९१	११
रात्राय वि स्नानादीनां कर्तव्यता	१८८	१०	सूर्यग्रहणे गजच्छायायोगः	१९१	११
ग्रहणे स्नानदानतपश्चाद्धादीनां विधि	१८८	११	तत्र प्राज्ञे घृतेन विद्यभोजनम्	१९१	११
ध्यायत्येतेकरणे दोषभाव	१८८	१५	ग्रहणे प्राज्ञे भोजनसुर्येणो दातुम्व		
दानस्य ग्रहणे अत्यावश्यकत्वम्	१८८	१६	भ्युदय	१९१	११
ग्रहणे अभावायापि दानविधानम्	१८८	२०	ग्रहणे प्राज्ञे भोजननिषेध	१९१	११
प्रसङ्गात् शोधियाशोविषयावविन-			ग्रहणे आशौचमध्येऽपि स्नान-		
हृवाणामर्थ	१८८	२१	श्चाद्धादीनां विधानम्	१९१	११
मुक्तौ स्नानाकरणे तदपरग्रहण-			ग्रहणे रजस्वला पाचान्तरिततो-		
पर्यन्तं सूतकित्तम्	१८९	१	येन स्नानं कुर्यात्	१९५	१
ग्रहणे स्नानमन्त्रकं कार्यम्	१८९	५	ग्रहणे रात्रायपि श्राद्धादि कार्यम्	१९५	१०
ग्रहणे गङ्गादिमहानदीषु स्नान-			पदा दिने चन्द्रग्रहणं घृते वा		
विधानम्	१८९	७	सूर्यग्रहणं तदा स्नानदानादि न		
महानदीषुपि मासविशेषे काञ्चि-			कार्यम्	१९५	१५
कुर्यात्	१८९	९	ग्रहणे वार्षिकश्राद्धफलो अत्रेना		
टिकायां विशेषः	१९०	१६	सम्भवे हेम्ना अभिमेन वा कार्यम्	१९६	१
ग्रहणे गङ्गायां स्नाने पुण्याधिक्यम्	१९०	१	ग्रहणप्राज्ञे भोजनपक्त्वा कार्यम्	१९६	११
अग्रमन्त्रे वाप्यदायि स्नान कार्यम्	१९०	६	तर्पणं तु मुक्त्वाऽपि कार्यम्	१९६	१५
शीतेष्ते दक्षिणदिनेन तत्तत्फला-			ग्रहणादिसप्तदशदिनपर्यन्तं मन्वदीक्षा		
विषयम्	१९०	११	पुरश्चर्यादिविधानम्	१९७	१
ग्रहणे सर्वदुःखानां भूमिदानसप्तम्	१९०	१५	ग्रहणे, सत्तार्थे, परिवारोपण-रम-		
ग्रहणे सर्वे द्विजं ब्रह्मणमा	१९०	१५	नारोपणकालयोः मन्वदीक्षादौ		
अहमे सर्वेषां ज्ञानां गङ्गाजल-			मासश्राद्धीय शोधयेत्	१९७	१
कृतवत्	१९०	१६	सूर्यलाभे मन्वग्रहणपकार-	१९७	१५
अ दुरन्त उष्णेदहस्नानविधानम्	१९१	१	चन्द्रग्रहणे दीक्षादाने निषेद्धम्	१९८	६
ग्रहणे अगुरुस्वने गे दानपूजना-			ग्रहणे जम्बारावकदौ निषिद्धम्	१९८	७
दिवशरत्नस्य सुभ्ये धाने नि	१९१	६	दक्षिणौ सूर्यग्रहणं पशुस्नम्	१९८	११
तत्तत्तं संस्नानमन्त्रे तत्तत्तं र्व			सूर्यग्रहणमोऽपि जम्बारावकदौ निषिद्ध	१९९	१
वदन्त्य दहनं शरदौ वा कार्यं	१९१	१५	तस्य शान्ति	१९९	१
ग्रहणे उष्णेदहस्नानं वैश्वदेव	१९१	१९	शान्तस्य शान्तिविशेषः	१९९	१५
यत्तद्गुरु मरण-जन्म-शुद्धि-नि-			शान्तौ सुवर्णनिर्मितनागदानविधानम्	१९९	१५
अगुरुवहरर्षि विनेने उष्णेद-			तस्य मन्त्र	१००	१
हस्नानं वैश्वदेव	१९१	१९	अथ शान्तिरस्युक्ता हेमादौ य तस्ये	१००	१५
ग्रहणे अहोरात्रवत्	१९१	१	ग्रहणं मन्वर्षं च वरयेत्, विष्णु		
ग्रहणे सर्वविषयम्	१९१	१५	परादेवन, तैलमन्वर्षं वैश्वे वरयेत्	१०१	१५

विषयानुक्रमः ।

विषय	पृष्ठाङ्कः	पङ्क्त्याः	विषयः	पृष्ठाङ्कः	पङ्क्त्याः
सप्तमपत्रे अपेक्षितवस्तु- धर्मोत्तम मङ्गलार्थं विवेकम्	१०१	११	केवाश्विनमेव अशोषण तिकमे		
पूर्णपत्रे सप्तपत्रे इदं प्रति- श्रुतीवर्षयन्तम् . तथा पूर्णप- त्रे एकादशतिथ्युत्पत्तयन्तं मङ्गलं ये विवेकानि ते पत्र- रन्तरम्	१०१	१२	पूर्वमङ्गल्येव विष्णु दातव्यम्	१०१	१
सप्तपत्रे पूर्वोत्तरदिक्षी पत्रे दिग्मन्त्र मङ्गल्ये विवेकम्	१०१	१३	पर्वतिकमे दशगुणे दातव्यम्	१०१	२
पत्रे पुरश्चरणकारः	१०१	१४	सप्तपत्रे तिकमे शतगुणं देयम्	१०१	३
केवाश्विनमे मन्त्रोदये मन्त्रोत्त- मं विवेकम्	१०१	१५	पूर्णपत्रे तिकमे सहस्रगुणं देयम्	१०१	४
राजभेः अथर्ववेदोक्ताः शास्त्र- कारणम्	१०१	१६	मन्त्रे अन्तर्गते देयम्	१०१	५
मन्त्रोदये मन्त्रोत्तमं शास्त्र- भिरनन्तरं	१०१	१७	स्नानदाने पञ्चदशतिथये		
पत्रे दये मन्त्रोत्तमं व पुरश्चरण- विषयः	१०१	१८	विष्णुने ननु शास्त्रीयशास्त्रे-		
पुरश्चरणकारोक्तो मन्त्रोत्तमं तच्च द्विगुणं ज्ञेयं कुर्वन्त	१०१	१९	ति मन्त्रान्तरम्	१०१	६
पत्रे मन्त्रोत्तमं त्रिगुणं मन्त्रोदये मन्त्रोत्त- मं विष्णुने मन्त्रोत्तमं	१०१	२०	तत्रैव मन्त्रे मेघान्तरादये न स्नानादे	१०१	७
पूर्वमङ्गल्येव विष्णुने मन्त्रोत्तमं तत्रैव तद्विष्णुने दातव्यम्	१०१	२१	अथर्ववेदा विवेकदर्शनं नाथ न		
मन्त्रोत्तमं व मन्त्रोत्तमं तत्रैव मन्त्रोत्तमं	१०१	२२	स्नानादे	१०१	८
मन्त्रोत्तमं तत्रैव मन्त्रोत्तमं तत्रैव मन्त्रोत्तमं	१०१	२३	तत्रैव मन्त्रे योग्यतन्निर्वचनम्	१०१	९
मन्त्रोत्तमं तत्रैव मन्त्रोत्तमं तत्रैव मन्त्रोत्तमं	१०१	२४	मन्त्रोत्तमपुरं सर्वं शास्त्रीयशास्त्रे		
मन्त्रोत्तमं तत्रैव मन्त्रोत्तमं तत्रैव मन्त्रोत्तमं	१०१	२५	व विष्णुने दयानन्तरम्	१०१	१०
मन्त्रोत्तमं तत्रैव मन्त्रोत्तमं तत्रैव मन्त्रोत्तमं	१०१	२६	मेघान्तरादेव मन्त्रोत्तमं	१०१	११
मन्त्रोत्तमं तत्रैव मन्त्रोत्तमं तत्रैव मन्त्रोत्तमं	१०१	२७	अथर्ववेदा विवेकदर्शनं नाथ न		
मन्त्रोत्तमं तत्रैव मन्त्रोत्तमं तत्रैव मन्त्रोत्तमं	१०१	२८	स्नान विष्णुने	१०१	१२
मन्त्रोत्तमं तत्रैव मन्त्रोत्तमं तत्रैव मन्त्रोत्तमं	१०१	२९	मेघान्तरादये व सर्वेषां स्नानादये		
मन्त्रोत्तमं तत्रैव मन्त्रोत्तमं तत्रैव मन्त्रोत्तमं	१०१	३०	कार	१०१	१३
मन्त्रोत्तमं तत्रैव मन्त्रोत्तमं तत्रैव मन्त्रोत्तमं	१०१	३१	अथ समुद्रस्नान विधिः	१०१	१४
मन्त्रोत्तमं तत्रैव मन्त्रोत्तमं तत्रैव मन्त्रोत्तमं	१०१	३२	पूर्वसु अथर्ववेदा विवेकदर्शनं तत्रैव	१०१	१५
मन्त्रोत्तमं तत्रैव मन्त्रोत्तमं तत्रैव मन्त्रोत्तमं	१०१	३३	मन्त्रोत्तमं तत्रैव मन्त्रोत्तमं तत्रैव	१०१	१६
मन्त्रोत्तमं तत्रैव मन्त्रोत्तमं तत्रैव मन्त्रोत्तमं	१०१	३४	विष्णुने मन्त्रोत्तमं तत्रैव	१०१	१७
मन्त्रोत्तमं तत्रैव मन्त्रोत्तमं तत्रैव मन्त्रोत्तमं	१०१	३५	मन्त्रोत्तमं तत्रैव मन्त्रोत्तमं तत्रैव	१०१	१८
मन्त्रोत्तमं तत्रैव मन्त्रोत्तमं तत्रैव मन्त्रोत्तमं	१०१	३६	कुशाद्येन विष्णुने मन्त्रोत्तमं तत्रैव	१०१	१९
मन्त्रोत्तमं तत्रैव मन्त्रोत्तमं तत्रैव मन्त्रोत्तमं	१०१	३७	मन्त्रोत्तमं तत्रैव	१०१	२०
मन्त्रोत्तमं तत्रैव मन्त्रोत्तमं तत्रैव मन्त्रोत्तमं	१०१	३८	मन्त्रोत्तमं तत्रैव	१०१	२१
मन्त्रोत्तमं तत्रैव मन्त्रोत्तमं तत्रैव मन्त्रोत्तमं	१०१	३९	मन्त्रोत्तमं तत्रैव	१०१	२२
मन्त्रोत्तमं तत्रैव मन्त्रोत्तमं तत्रैव मन्त्रोत्तमं	१०१	४०	विष्णुने मन्त्रोत्तमं तत्रैव	१०१	२३

इति पद्य परिशिष्टम् ।

श्रीः ।

द्वितीयपरिच्छेदः ।

विषया	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्याः	विषया	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्याः
(अथ चैत्रमासः)			तेषु आशुकरणे विवृणुनेरुत्थयन्मम्	३३४	१
तथाहो तिथिकृत्ये विशाहादौ च			चैत्रशुक्लपञ्चम्यां लक्ष्मीपूजनम्	३३६	
शुक्लकृष्णमासादिनिर्णय	३३१	४	चैत्रशुक्लाष्टम्यां महाभ्या उर्याणि		
मीनसकान्तिनिर्णय	३३१	७	अष्टम्या निर्णयश्च	३३६	६
चैत्रशुक्लप्रतिपत्तिनिर्णय	३३१	११	अथ महातीपाशोका	३३६	९
तत्र शाकादेशरण कार्यम्	३३२	६	अथाशोककलिकावाशनम्	३३६	१३
तद्वि निम्नपत्राणि भाष्य शृणुयात्	३३२	७	तस्य मन्त्र	३३६	१६
तत्र एतज्जरोपणं कर्तव्यम्	३३२	९	अथ तैाहित्यतोये स्नाने कर्तव्यम्	३३७	४
वर्षेतिनिर्णय	३३३	२	तस्य मन्त्र	३३७	९
अधिकश्रमोपेक्षादा वत्सरात्सर्मानिर्णय	३३३	१२	चैत्रशुक्लनवमी (रामनवमी)		
अथ तैलाभ्यङ्गो नित्य	३३४	६	निर्णयः	३३७	११
अथ महाभारतम्	३३४	१०	अथ विवृणुनेरुत्थय तर्पणमपि कार्यम्	३४०	४
अमापुष्पायां प्रतिपदि दुर्गापूजन			श्रीरामपूजाविधि	३४२	७
न कर्तव्यम्	३३५	१	रामस्य पिपयर्षी स्नानमुशालशृणम्	३४२	१९
भगवान्मम्	३३५	८	श्रीरामस्य स्नानमन्त्रः	३४४	११
धर्मकुम्भदान प्रत्यहं कार्यम्	३३५	१७	श्रीरामार्चनस्य विशदप्रयोग	३४४	१४
तस्य मन्त्रः	३३५	११	कौशल्यापूजनमन्त्रः	३४४	१
चैत्रशुक्लपूर्णायां साक्षात् गौरी			दशरथस्य पूजने मन्त्र	३४४	४
अभ्युपवेशनेऽथ कार्ये	३३६	१	दुर्दशाद्यस्तानां दशादित्यवतनि-		
चैत्रशुक्लपूर्णायांनिर्णय	३३६	७	र्थय तत्प्रयोगश्च	३४७	१९
अथ तैः प्रयोगशयनव्रतम्	३३६	९	रामनवमी मत्समाप्ते न कार्या	३४७	९
पूर्णायेवं मन्त्रदि, मसङ्कल्पसर्व			चैत्रशुक्लैकादश्यां शैलेःशयः	३४८	१०
मन्त्रदिनिर्णय	३३६	११	चैत्रशुक्लद्वादश्यां दमनारोपण	३४८	१३
अथ चन्द्रपुष्क मन्त्रे	३३७	१२	तिथिभिश्चैव दमनारोपणम्	३४९	९
मन्त्रदिनिर्णय मन्त्र दिव्यशुक्लम्	३३७	१५	आगमोक्तदशाश्रितो दमनारोपण		
तद्वि निश्चयितं कार्यम्	३३७	१७	विधिः	३५०	९
मन्त्रदिपञ्च करणे मन्त्रशिलम्	३३८	१	चैत्रशुक्लत्रयोदश्यामनङ्कनम्	३५१	१४
मन्त्रनिष्पत्ति	३३८	६	चैत्रशुक्लत्रयोदश्यानिर्णय	३५१	१९
चैत्रशुक्लपूर्णायां मन्त्रप्रवर्ण	३३८	२०	चैत्रशुक्लचतुर्दश्यानिर्णयः	३५४	२
वज्रपुत्रदशरथरत्नम्	३३८	१०	चैत्रशुक्लपूर्णेमादिनिर्णयः	३५५	२
दशरथरत्नकर्त्री वा विदुषोर्निर्णयः	३३९	६	अथ विषयसदान्तरानावदान-		
चैत्रशुक्लपूर्णायां मन्त्रदि, मन्त्र			आशुपुष्कम्	३५५	३
सुदन्त्यवतनप्रवर्ण	३३९	१	अथैव चर्तदश्यां दमनपूजनमुक्तम्	३५५	७
चैत्रशुक्लपूर्णायां निर्णयश्च	३३९	१३	चैत्रशुक्लत्रयोदश्यां महाभारतपूजा	३५६	९

विषयः	पृष्ठानुक्रमः	विषयः	पृष्ठानुक्रमः
अथ महामहाकालीयोगः	१११	अथ समुद्रस्नानं पशुस्तम्	१०० ११
अथ महाकालीयोगः	१११ १८	वैशाखशुक्लपूर्णिमा परशुरामजयन्ती	१०१ १
वैश्वानरशुक्लपूर्णिमा शिवसन्निधिः	११० १	तद्विर्जयः	१०१ ११
स्नानम्	११० १	वैशाखशुक्लसप्तम्या गङ्गोत्सवि-	
वैश्वानरशुक्लदशमिर्विर्जयः	११० १	स्तद्विर्जयः	१०१ १०
(अथ वैशाखमासः)		वैशाखशुक्लषष्ठ्या देव्या योगविशेषः	१०१ १४
मेघशंका-गति	११० १	वैशाखशुक्लचतुर्थ्या गृहिहस्तप-	
अथ धर्मघटादिदानम्	११० १०	न्ती तद्विर्जयः	१०१ ११
अथ वैशाखस्नानविधिः	११० ११	गृहिहस्तपत्न्या योगविशेषोपेक्षाति-	
तत्र स्नानमन्त्रः	११८ १	पशुस्तम्	१०४ १
तत्र स्नाने तैर्ध्वं विशेषनामानि	११८ ११	सद्योतो लभ्या सह गृहिहस्त	
भक्त्ये तत्र तैर्ध्वं नाम मासम्	११८ १०	जनविधिः	१०५ १
तैर्ध्वं नामाद्याने विष्णुभीर्ध्वेति	११८ १०	विशेषतस्तत्पूजनविधिः	१०५ १४
वैशाखे शुभकरदिपुत्रीविष्णुपूजनम्	११९ १	वैशाखपूर्णिमाः पशुस्तम्भारिदानम्	१०८ १
वैशाखेऽथवाप्युत्सवनादि	११९ ०	अथ कृष्णाजिनदानम्	१०८ ११
अथ महाकालिकपौदगानुत्सव-		(अथ अष्टमासः)	
सुप्रसन्नः सस्वत्दीर्घाय दानम्	११० ४	सुप्रसन्नानिर्विर्जयः	१०९ १
अथ सर्वस्नानाशकौ विदिने स्ना-		अष्टशुक्लपतिविदि दशाशमेध-	
ने कार्यम्	११० १४	स्नानम्	१०९ ११
वैशाखे मत्तमासे कति विर्जय	११० १९	अष्टशुक्लपूर्णिमायां रत्नवती त-	
अथ दानविशेषः	१११ १	विर्जयः	१०९ १
वैशाखशुक्लपूर्णिमायां कार्यम्	१११ ४	अष्टशुक्लदशमि (दशहरा) विर्जयः	१०९ १०
तत्र विधिः	१११ १	पञ्चदश्या दशाशमेधैर्वचनम्	१०९ १९
मत्तमाशकौ कृष्णेन दशाशम-		अष्टे मत्तमासे कति दशाशमेधैर्वच-	
नपूजनम्	१११ ८	पतिपदप्राप्त्य आशुक्लदशमि	१८० ११
वैशाखशुक्लदशम्यायां विर्जयः	१११ ११	दशाशमेधे स्नानम्	१८१ १
इधे सुगादि	१११ १	दशाशमपत्र (गङ्गापूजनम्)	१८१ १४
अथ पाञ्चविर्जय	११४ ८	गङ्गास्तोत्रपाठः	१८१ ११
अथ गङ्गायां स्नानमाहात्म्यम्	१११ १९	पतिपददे दशमीवर्षेति दिनसु-	
अथ श्रीहोमः विष्णुपूजनं दिक्छ		द्विसंख्यया स्तोत्रं पठन्वितम्	१८४ १
कार्यम्	१११ ११	सर्वकुर्यात् कर्म	१८४ ४
अथ धर्मघटादिदानम्	११० १	अस्यां भेषुभक्ष्यान्धेधरस्य पूजनम्	१८४ ८
तस्य मन्त्रः	११० ०	अष्टशुक्लैकदशमिर्विर्जयः	१८४ १९
अथ सिद्धार्जुनं पाञ्च कार्यम्	११० ११	अष्टशुक्लपूर्णिमायां काविर्वचन-	
अथ दामिभेन्द्रने पापक्षिणम्	११० १५	विर्जयः	१८५ १
वैशाखे मत्तमासे कति तत्रैव सुगादेः	११८ ४	अथ कौशले विशेषविधयः	१८८ १
महातपश्चन्द्रस्य मत्तमासे दश-		अथ टीकायां विशेषः	१८८ १९
पत्न्यम्	११८ ११	सावित्रीदाने मन्त्रः	१८८ १४
तत्राष्टमम्	११९ ४	अष्टशुक्लैकदशमिर्विर्जयः	
अथ पाञ्चकारने पापक्षिणम्	१०१ ८		

विषयः	पृष्ठाङ्कः	पङ्क्त्याङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः	पङ्क्त्याङ्कः
अथ प्रतिवाद्यापनविधिः	४८१	१	अथ प्रायश्चान्तम्	११०	१
मात्राभाषा कुशपट्टणम्	४८९	०	कामकारणरहितेनैव प्रथमः	११०	१
उपौ सत्यपत्र कुशपट्टणविधि	४८९	२१	अथपुत्रवस एकादश्यां कर्मण्य	१११	४
सूरस्य दर्शनद्वयम्	४९०	१३	भागवते तु द्वादश्यां कामनेत्यने	१११	४
माहशुक्रप्रतिपदि हस्तकानिर्णय	४९०	२०	तत्र पूजाविधि	११२	११
माहशुक्रतृतीयायां हरितालिकावत			पूजा मन्वाद्धे कार्या	११२	११
निर्णयः	४९०	८	अथ दुग्धवनविधिः	११३	२३
द्वितीयायुक्तापामस्यां वनकरणे म-			दुग्धवने पापमादि वर्ज्यतेति		
न्यसाय-	४९१	९	विश्वर	११३	१
माहशुक्र(गणेश)चतुर्थीनिर्णय	४९१	१३	माहशुक्रचतुर्दश्यामन्वतत्रकनिर्णयः	११४	१
अथ चन्द्रदर्शनं निषिद्धम्	४९१	१४	अगस्त्याच्चे	११५	५
दर्शने सति ततोपशान्तये मन्त्र	४९३	९	अथ पूजाविधि	११५	१९
अथ टीकायां विशेषः	४९३	२१	अर्घ्यमन्त्रेण पूजा कार्या	११५	२०
माहशुक्रशष्ठी (अश्विनशष्ठी)			"अगस्त्यः खनमानः" इत्यादि		
निर्णयः	४९३	११	शुनिर्दीयमन्त्रकथनम्	११६	११
माहशुक्रषष्ठीनिर्णय-	४९५	४	अर्घ्यदानमन्त्र	११७	१
माहशुक्रसप्तम्यां मुक्तापण्यव-			मतिपहमन्त्र	११७	११
तनिर्णय	४९६	४	माहशौर्णमास्यां श्राद्धम्	११८	१
माहशुक्रअष्टमी (पूर्वाष्टमी) निर्णय	४९६	६	नान्दीमुखश्राद्धम्	११८	१
इदमगस्त्येदये कल्पऽर्के च न			नान्दीमुखेभ्य प्रदाद्विणकुशाःसनस	११८	१
कार्यम्	४९७	४	भागवततत्त्वज्ञानम्	१२०	१
इदं वनं अतीतिव्यम्	४९८	६	भागवतस्य दानविधिसंस्कृतस्य	१२०	१
व्रतस्यैव पूजाविधिः	४९८	१४	(अथाश्विनमासः)		
दूर्वायाः पापनाशनम्	४९९	४	कल्पसंक्रान्ति निर्णय	१२१	१
अथ नक्षत्रकालदेर्नक्षत्रम्	४९९	९	अथ महालय	१२१	१
म रे अश्विनधे सति अगस्त्येदया-			कोटशमहालयनिर्णय-	१२१	१
दर्शकं दूर्वायै कार्याम्	४९९	११	अथ हेमाद्रि कोटशत्य वैषा		
कोटशविधिः	४९९	१६	व्याचक्षुषी	१२१	१
तन्निर्णय	४९९	१९	महालये विवशाया पर्वण्यचतुष्टयम्	१२१	१
माहशुक्रद्वादश्यां अथवाःपेगाहेत-			विषयया दर्शश्राद्धे पुष्यायाि		
या पण्यम्	५०१	१३	तद्देशाभेकारः	१२१	१
अथ विष्णुर्दशैर्नक्षत्रैः	५०१	१४	अथ नौ मन्वा विवशा स्य सक्तम्		
विष्णुः शर्षकमन्त्र	५०१	१९	कुशाभ्यन्त्रमन्त्राया कारयेत्	१२१	१
अथ दुग्धवने न्यवनम्	५०१	१८	महालये वज्रैर्निघ्नस्यदि	१२०	१
अथश्राद्धनिर्णय	५०३	१	अस्याववादः	१२८	१
मदुरैरेकैरुहैरथकोटैरुहैरथ			विष्णुवर्णै विधिद्वयेदये सक्त-		
सुक्ता इदमप्युक्तम्	५०७	९	महालय कार्याः	१२९	१
अथ शर्षकनिर्णय	५०८	१	पशुपदश्राद्धे नान्दीपु म		
अथ पूजाविधि-	५०९	१	निर्णयैः	१२९	१

विषयाः	पृष्ठाङ्कः	पङ्क्त्यङ्कः	विषयाः	पृष्ठाङ्कः	पङ्क्त्यङ्कः
अथ मतिमास्थानविधिः	४८१	३	अथ परिणामान्व	११०	१
महामया कुशाग्रहणम्	४८५	७	वामनावनारविमिलोपवास	११०	१
तत्रैः सत्ययोज कुशाग्रहणविधि	४८५	११	अथपुत्रप्राप्त एकादश्यां कर्त्तव्य	१११	१
द्वारस्थ दशमुद्राणाम्	४९०	१३	भागवते तु द्वादश्यां वामनोत्पत्ति	१११	१
महामुद्रावतिरेदि हस्तवर्तनिर्णय	४९०	१०	तत्र पूजाविधि	१११	११
महामुद्रापूर्व यथा इतिहासिकावत			पूजा मन्त्राद्यैः कार्यी	१११	११
निर्णयः	४९०	८	अथ दुग्धवतविधिः	११२	११
दिनेऽनुकामवत्सं वनकरणे म-			दुग्धवने पायसादि वयंजयेति		
न्यार	४९१	५	विचार	१११	१
महामुद्रा(गनेश)मनुष्यानिर्णय	४९१	११	महामुद्राचतुर्दश्यामन्त्रवतनिर्णयः	११४	१
अथ अक्षरदर्शन विविद्धम्	४९१	१४	अक्षरसंघर्ष	११५	७
दर्शने क्ति तरे वशाभवे मन्त्र	४९३	९	अथ पूजाविधि	११५	१०
अथ टीकायां विशेषः	४९३	११	अर्घ्यमन्त्रेण पूजा कार्यी	११५	११
महामुद्राश्रमी (अभिषेकमी)			"अगस्त्यः दानमानः" इत्यादि		
निर्णय	४९३	११	शुद्धेदीयमन्त्रकथनम्	११६	११
महामुद्रावर्तनिर्णयः	४९५	४	अर्घ्यदानमन्त्रः	११७	८
महामुद्रावर्तमां सुकावलेव-			मतिमहमन्त्र	११७	११
तनिर्णय	४९६	४	महामौर्ध्वाःस्थां श्राद्धम्	११८	४
महामुद्रावर्त (द्वैतवर्त)निर्णय	४९६	९	नादीमुजश्राद्धम्	११८	८
इत्येवम-वेदवे कल्पद्रुते च न			नाम्निमुत्पेय महाशिवकुशासनस	११८	११
कर्मम्	४९७	४	भागवतलक्षणम्	११९	१५
इदं वरं क्वेष-निःपत्	४९८	६	भागवतस्य दानविधिलक्षणम्	१२०	१५
वचनस्य पूज विधिः	४९८	१४	(अथाश्विनमन्त्रः)		
द्वैतवर्तः कावन मन्त्र	४९९	४	कल्पसंज्ञानि निर्णय	१११	१
अथ वदितावर्तनिर्णयम्	४९९	९	अथ महालय	१११	१
महि अदितावर्ते क्ति अगस्त्ये दया-			बौद्धशास्त्रालयनिर्णयः	१११	१
दर्शनं दृष्टं दर्श कर्मम्	४९९	११	अथ हेमाद्रिः बौद्धशास्त्रे मेधा		
कौटिल्यविधिः	४९९	१५	स्यात्कथो	१११	१
मन्त्रनिर्णय	४९९	१९	महात्म्ये विद्यायाः पार्वतसप्तपुराण	१११	१
महामुद्रावर्तवर्त वचन-वे मर हेतु-			विषयया दश्याद्यैः पूजायां		
कर्मवचनम्	५०१	११	तद्वेदः, वेदः, (१)	१११	१
अथ किल्बिषविर्णयः	५०१	१४	अथाग्नेः अर्घ्यं विद्यायां कर्त्तव्यं		
विधेः मर्दकमन्त्र	५०१	१९	कुश इत्यत्र अथवा कावेय	१११	१
अथ कुशवर्त-वचनम्	५०१	१८	महात्म्ये कर्त्तव्यं निर्वनस्य दि	११७	१
वचनस्य द्वाविर्णय	५०४	१	अथपुत्रप्राप्त	११८	१
महामुद्रावर्तवर्तवर्तवर्तवर्तवर्तवर्त			विदुषुषु हे निविदुषुर्वेदोऽपि अह-		
लुक्क इत्येवमुच्यते	५०७	९	अथपुत्रप्राप्त	११९	१
अथ वचन-विधिः	५०८	१	पञ्चमहामुद्रावर्तवर्तवर्तवर्तवर्तवर्त		
अथ वचन-विधिः	५०९	१	विदुषुषु हे निविदुषुर्वेदोऽपि अह-	११९	१

पृष्ठा	पृष्ठानुक्रमः	विषयः	पृष्ठानुक्रमः
१०		गोपुण्डीहाया द्वितीये	११०
११	११	अथैव एतं कर्मणम्	१११
१२	१२	एते आचारणम्	११२
१३	१३	अथ तीर्थदर्शनं च	११३
१४	१४	तत्र मन्त्रः	११४
१५	१५	तत्र मन्त्रः	११५
१६	१६	अथो गीमन्त्रः	११६
१७	१७	मार्गशुद्धिचक्षणम्	११७
१८	१८	यमद्वितीया	११८
१९	१९	यमद्वितीया यमुक्त्या च कार्त्तिकम्	११९
२०	२०	अथो गीमन्त्रः	१२०
२१	२१	यमद्वितीया	१२१
२२	२२	अथो गीमन्त्रः	१२२
२३	२३	अथो गीमन्त्रः	१२३
२४	२४	अथो गीमन्त्रः	१२४
२५	२५	अथो गीमन्त्रः	१२५
२६	२६	अथो गीमन्त्रः	१२६
२७	२७	अथो गीमन्त्रः	१२७
२८	२८	अथो गीमन्त्रः	१२८
२९	२९	अथो गीमन्त्रः	१२९
३०	३०	अथो गीमन्त्रः	१३०
३१	३१	अथो गीमन्त्रः	१३१
३२	३२	अथो गीमन्त्रः	१३२
३३	३३	अथो गीमन्त्रः	१३३
३४	३४	अथो गीमन्त्रः	१३४
३५	३५	अथो गीमन्त्रः	१३५
३६	३६	अथो गीमन्त्रः	१३६
३७	३७	अथो गीमन्त्रः	१३७
३८	३८	अथो गीमन्त्रः	१३८
३९	३९	अथो गीमन्त्रः	१३९
४०	४०	अथो गीमन्त्रः	१४०
४१	४१	अथो गीमन्त्रः	१४१
४२	४२	अथो गीमन्त्रः	१४२
४३	४३	अथो गीमन्त्रः	१४३
४४	४४	अथो गीमन्त्रः	१४४
४५	४५	अथो गीमन्त्रः	१४५
४६	४६	अथो गीमन्त्रः	१४६
४७	४७	अथो गीमन्त्रः	१४७
४८	४८	अथो गीमन्त्रः	१४८
४९	४९	अथो गीमन्त्रः	१४९
५०	५०	अथो गीमन्त्रः	१५०

विषयः	पृष्ठाङ्कः	पङ्क्त्यङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः	पङ्क्त्यङ्कः
अथमात्रेण विद्वेषवदयोषा	७१८	१०	(अथ माघमासः)		
अथ कार्तिकवर्तमानमाघवदयोषा	७१९	८	माघम्बन्धविधिः	७१९	१०
पुनर्धीविवाहविधिः	७१९	१४	अथ प्रातःस्नानस्यैव कर्त्तव्यता	७१९	१८
कार्तिकीतीर्थीणां धौर्निर्णयः	७१९	९	अथ हावेप्यश्वत्थवर्षात्तने पङ्क्त्यङ्कः	७१९	१९
अथ माघविशेषः	७१९	९	स्नानादभ्यङ्गमानि कालविशेषः	७१९	१९
अथमात्रेण माघमासमासः	७१९	१२	अथ शिवरात्री	७१९	१९
अथ विपुलीशिवः	७१९	१९	अथमात्रेण अश्विमेधकर्मनमः	७१९	१८
अथ पूर्वाश्विनीतिथिपञ्चमः	७१९	८	शुक्ली तमिषेधः	७१९	१९
अथ कार्तिकेयदर्शनम्	७१९	११	अथ विष्णुपूजाविधिः	७१९	१९
(अथ मार्गशीर्षमासः)			मूलकर्मस्यपठनविशेषः	७१९	१९
शुद्धिदक्षिणातिनिर्णयः	७१९	१९	तद्व्युत्पन्ने चान्द्रायणव्रतमाचोत्	७१९	१४
कालमेवशाष्टमी तथोरवासादिविधि	७१९	१९	अस्तिमन्त्रस्यैव स्नानादिनिर्णयः	७१९	१९
मार्गशीर्षशुक्लपञ्चम्यां नागपूजा- निर्णयः	७१९	१०	मासोपवासचान्द्रायणमादीनां मन्त्रमा- से एव समापनम्	७१९	१४
मार्गशीर्षशुक्लपञ्चमी (चम्पापञ्चमी) निर्णयः	७१९	११	माघस्नाने मन्त्र	७१९	१०
इत्येवैव स्कन्दपञ्चमी	७१९	११	प्रत्यङ्गे मन्त्रः	७१९	११
मार्गशीर्षशुक्लपञ्चम्यां विद्याच- मोचनीश्राद्धविधिः	७१९	९	सूर्योप्यानां प्रत्यङ्गे दातव्यता	७१९	१८
मार्गशीर्षपौर्णमास्यां द्वापेयोत्यागे	७१९	११	तस्य मन्त्रः	७१९	१९
मार्गशीर्षतीर्थीणां स्नानपञ्चम्यां अष्टका- अष्टकानिर्णयः	७१९	८	स्नानकालः सूर्योदय	७१९	१९
अष्टकापञ्चे इत्यविधिः	७१९	१४	अश्विमेधस्यैव स्नानकालत्वम्	७१९	९
अथ कामकाशी देवी	७१९	७	तत्र दत्तमन्त्रप्रथमादिदेशः	७१९	१६
हृष्टिपञ्चे अमुदश्री देवी	७१९	८	तीर्थविशेषेण स्नानमाहात्म्यम्	७१९	१७
अथ अश्वत्थवने माघशिवम्	७१९	९	अथ कुलाऽपि प्रयागस्नानेन स्ना- ने गङ्गास्नानफलम्	७१९	९
यज्ञमन्त्रे इति निर्णयः	७१९	९	माघस्नाने काम्ये नित्यकाम्ये वा	७१९	११
मार्गशीर्षे रविगणेशविधिः	७१९	९	सम्पूर्णमाघस्नानाशक्तौ दिनव्ययमेक- दिवे वा स्नायात्	७१९	१२
(अथ वैशवासाः)			तत्रापि प्रयोगे महाफलम्	७१९	१९
तिथिनिर्णयः	७१९	९	दिनव्ययनिर्णयः	७१९	१९
विशेषविशेषेण जय			तीर्थीणां च तडागादौ स्नानम्	७१९	१८
होमविधिः	७१९	११	स्नानानन्तरं अर्घ्यादिरानादि	७१९	१४
रेणुवर्षाणो मे विशेषः	७१९	१९	वाह्निमेवनिषेधः	७१९	९
रेणुवर्षाणो मे विशेषः	७१९	१९	स्नानानन्तरं तिलदानादि	७१९	७
रेणुवर्षाणो मे विशेषः	७१९	१९	अश्वत्थवने अश्वत्थपौर्णमास्ये	७१९	९
रेणुवर्षाणो मे विशेषः	७१९	१९	स्नानादौ तिलमाहात्म्यम्	७१९	९
रेणुवर्षाणो मे विशेषः	७१९	१९	प्रयागाद्यन्तरे काश्यां दशाश्वमेधो- पारम्पर्यागततीर्थे स्नानम्	७१९	९
रेणुवर्षाणो मे विशेषः	७१९	१९	दशमीपारकुर्यम्	७१९	११
रेणुवर्षाणो मे विशेषः	७१९	१९	अथ भोजयाम्बनपदिरानम्	७१९	११

विषयानुक्रमः ।

विषयः	पृष्ठाङ्कः	पङ्क्त्याङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः	पङ्क्त्याङ्कः
अथ कर्तव्यपत्रम्	७११	११	अतिवृत्तव्याप्ये तर्जनिविधानम्	७०४	१०
अथ मकरसंक्रान्तौ पुण्यकालः	७११	१८	पत्रपत्रध्वेन कार्पण्यम्	७०५	१
अथ शुद्ध सर्वाङ्कान्तिपुण्यकालः	७१२	१०	अथ शार्ङ्ग काव्यम्, तर्जनि-विषयम्	७०५	४
अथ अथ विशेष	७११	१५	तर्जने ब्राह्मणेः सधेयः, इतिर-		
अथ एतन्मपि भाद्रपुण्यम्	७१०	१	पत्रध्वेन	७०६	१०
अथ माघपक्षम् अथे एव	७१०	४	माघशुद्धदशमी भीष्मकादशमी	७०६	१
अथ पञ्चमशतमूर्द्धवायव्यतर्जनिविधिः	७१०	५	माघशुद्धैकादशमी भीष्मैकादशमी	७०६	११
अथ पञ्चमशततुर्था तिक्तचतुर्थी	७१०	८	इयं पूर्वयुता	७०६	४
अथ षडशततुर्था तिक्तचतुर्थी	७१०	९	परिच्छेदे वादा	७०६	११
अथ सप्तशततुर्था तिक्तचतुर्थी	७१८	११	माघपूर्णिमायाः कालनिर्णयः	७०६	५
अथ अष्टशततुर्था तिक्तचतुर्थी	७१०	१४	अस्या एव महायापीत्यम्	७०६	१५
अथ नवशततुर्था तिक्तचतुर्थी	७१८	१	इयं पयगोऽतिवृत्तान्ता	७०६	०
अथ दशशततुर्था तिक्तचतुर्थी	७१८	११	अस्या तिक्तशाखादिदानविधिः	७०६	१८
अथ एकादशशततुर्था तिक्तचतुर्थी	७१८	१	तत्परवचना	७०६	८
अथ द्वादशशततुर्था तिक्तचतुर्थी	७१८	१४	माघपक्ष-निर्णयः		
अथ त्रयोदशशततुर्था तिक्तचतुर्थी	७१८	८	(अथ पञ्चम्युगमाद्यः)		
अथ चतुर्दशशततुर्था तिक्तचतुर्थी	७१८	१०	कुम्भसंक्रान्ति	७०८	४
अथ पञ्चदशशततुर्था तिक्तचतुर्थी	७१८	१०	छैतन्यमी	७०८	१
अथ षडशशततुर्था तिक्तचतुर्थी	७१८	१५	महाशिवरात्रिविधाननिर्णयः	७०८	११
अथ सप्तशततुर्था तिक्तचतुर्थी	७००	१	रविपौषाद्येवराद्युपन्यासः-		
अथ अष्टशततुर्था तिक्तचतुर्थी	७००	१५	पञ्चम्यम्	७८१	१
अथ नवशततुर्था तिक्तचतुर्थी	७०१	१	अथ कुम्भसंक्रान्तिपञ्चम्यम्	७८१	५
अथ दशशततुर्था तिक्तचतुर्थी	७०१	१५	शिवरात्रिविधाननिर्णयः	७८१	६
अथ एकादशशततुर्था तिक्तचतुर्थी	७०१	१०	इति हरे विन्त्यं काव्यं चतुर्थकम्	७८१	१०
अथ द्वादशशततुर्था तिक्तचतुर्थी	७०२	१४	अथ चतुर्थकम्	७८८	५
अथ त्रयोदशशततुर्था तिक्तचतुर्थी	७०२	१६	अस्या अष्टम्यो हेमाद्यै	७८८	१०
अथ चतुर्दशशततुर्था तिक्तचतुर्थी	७०२	११	अथापवधिः	७८८	१०
अथ पञ्चदशशततुर्था तिक्तचतुर्थी	७०५	१४	अथ अष्टम्यो चैवरात्रयुगम्	७९१	१
अथ षडशशततुर्था तिक्तचतुर्थी	७०५	१५	अथ विच्छिन्नोपवसनादेशः		
अथ सप्तशततुर्था तिक्तचतुर्थी	७०५	८	अथ मकरसङ्क्रान्ति-युगदिः		
अथ अष्टशततुर्था तिक्तचतुर्थी	७०५	११	अथ विशेषयोगे शार्ङ्गे विदुषां	७९१	३
अथ नवशततुर्था तिक्तचतुर्थी	७०५	१	दूषणवन्धम्	७९१	१०
अथ दशशततुर्था तिक्तचतुर्थी	७०५	१	नेत्रेन्द्रादशमीनिर्णयः	७९१	१०
अथ एकादशशततुर्था तिक्तचतुर्थी	७०५	१	इतिर-निर्णयः	७९१	१
अथ द्वादशशततुर्था तिक्तचतुर्थी	७०५	१	महा-निर्णयः	७९१	१
अथ त्रयोदशशततुर्था तिक्तचतुर्थी	७०५	१	अथ चतुर्थकयोर्निर्णयः	७९१	१
अथ चतुर्दशशततुर्था तिक्तचतुर्थी	७०५	१	इतिर-कृष्णवन्दना	७९७	७
अथ पञ्चदशशततुर्था तिक्तचतुर्थी	७०५	१	अथ चतुर्थकयोर्निर्णयः	७९७	७
अथ षडशशततुर्था तिक्तचतुर्थी	७०५	१	इति र-भादि		

विषयः	पृष्ठाङ्काः	पर्यंकघट्टाः	विषयः	पृष्ठाङ्काः	पर्यंकघट्टाः
अभ्युपेय विवशेषरथावा	७१८	१०	(अथ माघमासः)		
अथ कर्तिकान्तोपायनकारः	७१९	८	माघस्थानविधिः	७१९	११
तुलसीविवाहविधिः	७२१	१४	अथ मातःस्नानस्यैव कर्तव्यता	७२१	११
कर्तिकपौर्णमासीविर्णयः	७२३	१	अथ इवेध्यामप्रथमपंगलने महाकृतम्	७२१	१९
अथ योगविशेषः	७२३	१	स्नानारम्भममपिकालनिर्णयः	७२१	१९
अस्याः पञ्चमयोगः	७२३	१२	अथःषिकारी	७२०	११
अभ्युपेय मन्त्रपत्रकारः	७२३	१९	अशक्नोः अश्लोदकस्नानम्	७२०	१९
अथ विष्णुदेवता	७२४	१	शक्नोः तत्रिविधः	७२०	१९
अथ बुधेश्वरगोष्ठिनियमः	७२४	८	अथ विष्णुपूजाविधिः	७२०	१९
अथ कर्तिकेवर्षारम्भम्	७२४	११	पूजकमङ्गलदानविधिः	७२०	१९
(अथ कर्तिकेवर्षारम्भम्)			तत्र घने आम्नायवयवमाधारेत्	७२०	१९
दुष्टेकहंकारिनेर्षयः	७२४	१९	अदिव्यमन्त्रपत्रे स्वात्मादिनिर्णयः	७२८	१
कामधेयवृक्षी तत्रेवहकारिनेर्षे	७२४	१९	मन्त्रेण मन्त्राद्यापनादीनां मन्त्रमा-		
कर्मद्वैतदुष्काराणां मन्त्राणा-			त्रे वृत्तमप्यप्यम्	७२८	१
विधिः	७२३	१०	माघस्थाने मन्त्र	७२८	१९
कर्मद्वैतदुष्काराः (मन्त्रविधिः)			मन्त्रहे मन्त्रः	७२८	१९
विधिः	७२०	४	सूर्योपानां मन्त्रहे दातव्यता	७२८	१९
इत्यनेन अन्तर्यामि	७२०	११	तस्य मन्त्रः	७२८	१९
कर्मद्वैतदुष्काराणां मन्त्राणां			स्नानकारः सूर्योदय	७२८	१९
विधिः	७२८	१	अदुष्टोदयकाले स्नानकालम्	७२९	९
कर्मद्वैतदुष्काराणां मन्त्राणां	७२९	१	तत्र कालमप्यप्यनिर्णयः	७२९	१९
विधिः	७२९	८	निर्णयविशेषेण स्नानमाहात्म्यम्	७२९	१९
कर्मद्वैतदुष्काराणां मन्त्राणां	७२९	१४	अथ कुत्रऽपि प्रयागस्यैव स्ना-		
विधिः	७२९	९	ने गच्छन्स्नानकालम्	७२९	१९
अथ कर्मद्वैतदुष्काराणां	७२९	९	माघस्थाने कार्ये निन्द्यायै वा	७३०	१९
विधिः	७२९	९	कर्मद्वैतदुष्काराणां शक्नोः दिनवपनेक-		
कर्मद्वैतदुष्काराणां मन्त्राणां	७२९	९	दिने वा स्नानम्	७३०	१९
विधिः	७२९	९	तस्याः मन्त्रे महात्म्यम्	७३०	१९
(अथ कर्मद्वैतदुष्काराणां)			दिनवपनेर्णयः	७३०	१९
कर्मद्वैतदुष्काराणां मन्त्राणां	७२९	९	हीर्ष्यने तदागदौ स्नानम्	७३१	१९
विधिः	७२९	९	स्नानमन्त्रे अर्घ्यं देवतादि	७३१	१९
कर्मद्वैतदुष्काराणां मन्त्राणां	७२९	९	वृद्धेभ्यश्च तेषां	७३१	१९
विधिः	७२९	९	स्नानमन्त्रे निन्द्यायैः	७३१	१९
कर्मद्वैतदुष्काराणां मन्त्राणां	७२९	९	अशुभस्य मन्त्रवर्णनोऽप्येवः	७३१	१९
विधिः	७२९	९	स्नानोऽपि निन्द्यायैः	७३१	१९
कर्मद्वैतदुष्काराणां मन्त्राणां	७२९	९	परात्मन्त्रे वाऽपि दृष्ट्यादेव-		
विधिः	७२९	९	माघस्थानेऽपि स्नानम्	७३१	१९
कर्मद्वैतदुष्काराणां मन्त्राणां	७२९	९	इत्यनेन कर्मद्वैतदुष्काराणां	७३१	१९
विधिः	७२९	९	अथ अर्घ्यदानविधिः	७३१	१९

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
अथ गोविन्दोत्पत्त्य	७९७	७	अथ विशेष	७९८	७
इति कार्थे काठस्नेहे कर्तव्यम्	७९७	११	इति कार्थिभूतिवन्दनम्	७९८	१९
पालङ्गालभूतिकोगेडम्पिज्जुहारित-			तत्र मन्त्र	७९८	१७
चङ्गिना इति कोटीपनम्	७९७	१४	आमकुम्भमपाशनविधि	७९८	१९
अथ लिङ्गभाङ्गितशब्दकथनं			तत्र मन्त्र	७९९	१
कर्तव्यम्	७९७	२२	वैश्वानारव्रथा मन्त्रादि	७९९	१
इत्यन्तोऽथ निवेद्य	७९८	१	पन्थकर्तुरभ्यर्चना	७९९	८

इति त्रितीपरिच्छेदादुक्तमणिका ।

सटीकानिर्णयसिन्धुतृतीयपरिच्छेदः

अथ गणधनम्	८०१	७	पथमज्योदर्शने भुवनेशरीशा		
तत्र प्रथमज्योदर्शने त्रिविधप्रथाः			त्रिविधानम्	८०४	८
दिक्षु	८०१	११	पथमज्योदर्शने गोदानविधानम्	८०५	११
इत्ये क्वचिन्म्य देवधना प्रथम-			पथमज्योदर्शने अनडुर्दानविधानम्	८०५	१३
द्वयवैश्वेदं कुलशा मन्त्रे	८०१	११	पथमज्योदर्शने ब्राह्मणभोजनवि-		
शोचनेने मन्त्रवती	८०१	१८	धानम्	८०५	१५
पूर्वाङ्गदेवप्रदत्तम्	८०१	२१	पथमर्तो रक्षितिविधायां कृत्य-		
कथने प्रथमज्योदर्शनमनुबन्धम्	८०१	२१	विशेष	८०८	१
तत्र प्रथमज्योदर्शनमनुबन्धम्	८०१	२१	यदि प्रथमज्योदर्शनं नुत्तमात्मा-		
प्रथमज्योदर्शने एवा देवप्रदत्तम्	८०१	१	दे, तदा अथवाचारो रित्यपि-		
प्रथमज्योदर्शने दत्तवैदिकतम्	८०१	७	ज्योदर्शने इति केचित्	८०८	१९
प्रथमज्योदर्शने ह्यवाच्यम्	८०१	१५	द्वितीयपुस्तुपुत्रप्रसवत्वात् अथ-		
श्वेन विप्रपुत्रत्वात् प्रथमज्योदर्-			मन्थवृत्तिनिवेधः	८०८	१८
श्वेने ह्यवाच्यतम्	८०१	१९	प्रथमज्योदर्शने द्वितीयपुत्रमर्शने		
प्रथमज्योदर्शने अविप्रवत्त्वा-			यते आहुतेष्वेवार्थैर्गुणप्रादि-		
विशुद्धतम्	८०१	१९	बोधम्	८०८	१३
ह्यवाच्ये दर्शने ह्यवाच्ये दर्शने वा			प्रथमर्तोः पूर्व कीर्तननिवेधः	८०९	१
वत् अविप्रवत्त्वात्	८०१	२	आहुतस्य पुत्रप्रसव गौर्धरप्रथाया-		
पुत्रज्योदर्शने अविप्रवत्त्वात्	८०१	१	पन्थात् तत्रविधानम्	८०९	८
प्रथमज्योदर्शने मन्त्रदेवप्रदत्तम्	८०१	७	अथवा रीतिरते होयः	८०९	५
प्रथमज्योदर्शने अविप्रवत्त्वात्	८०१	१८	अनुपपत्त्या विद्यमानत्वात् तत्र प्रदत्त-		
प्रथमज्योदर्शने मन्त्रदेवप्रदत्तम्	८०१	१७	पदार्थमन्त्रकथनविधानेऽपि	८०९	१८
प्रथमज्योदर्शने अविप्रवत्त्वात्			इत्यन्तोऽथ निवेद्य	८०९	१७
वत्	८०४	१	अथै तत्रविधानम्	८०९	११

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
भोजनकाले भक्ष्या रजस्वला द्-			अथ गर्भिणीतत्पत्तिनियमाः	८१८	१
द्वा रजस्वलाया भोजने भ्यवस्था	८१७	२१	तत्रादौ गर्भिण्याः क्षामिषभोजन-		
भोजनकाले घण्टालदर्शने विशेषः	८१७	२४	ननिषेधः	८१८	१
रजस्वलास्वादिदर्शने भ्यवस्था	८२८	२	गर्भिण्या अङ्गारमस्मादिस्थक्या-		
रजस्वलाया आशौचिसरज्ञौ	८२८	१	लक्षुल्लीशूर्पादिकेषूपवेशननिषेधः	८१८	५
रजस्वलाया आशौचिं स्पृष्ट्वा			गर्भिण्या जलेऽवगाहननिषेधः	८२८	१०
भोजने विशेषः	८२८	५	गर्भिणी भूमि अङ्गारधूत्या नखै-		
आशौचिं स्पृष्ट्वा स्नानात्प्राक्-			र्ने लिखेत्	८१८	११
जेददर्शने	८२८	११	गर्भिण्या वपुर्मङ्गनिषेधः	८१८	१२
रजस्वलायाः शावाशौचपञ्चकौ			गर्भिण्यो मुक्तकेशौ विवशा वा		
भ्यवस्था	८२८	१४	न मवेत्	८१९	१
घृत्निकां स्पृष्ट्वा स्नानात्प्राक्जो-			गर्भिण्या सध्याकाले भोजनश-		
दर्शने स्नानविधिः	८२९	१	यननिषेधः	८१९	२
रजस्वलास्नानविधानम्	८२९	६	गर्भिण्याः अमङ्गलवाक्योच्चारण-		
उपरम्या रजस्वलायाः स्नाने			निषेधः	८२९	३
भ्यवस्था	८२९	१२	गर्भिण्या सूर्यपार्श्वे नृक्षतले च		
रजसोऽङ्गानि कति विचारः	८१०	३	वाचनिषेधः	८१९	४
गर्भः भानुहोमः दीदि गर्भकर्मणि			गर्भिण्याः कट्वादिभक्षणनिषेधः	८२९	६
विष्णोर्वैदेव	८१०	१९	गर्भिण्या अत्युष्णभोजननिषेधः	८२९	६
वदिकट्वाः द्विजते ज्ञेदर्शने			गर्भिण्या आयास्यवायनिषेधः	८३९	७
भ्यवस्था	८२१	१	गर्भिण्याः कर्षदा शयासुखनिषेधः	८४०	२०
अथ पुंजनम्	८२१	४	गर्भिण्याः कट्वाऽयापयननिषेधः	८४०	२०
नव पुंजनकाळानिर्णयः	८२१	५	गर्भिणी कर्णशिरा अङ्गशिरा वा		
टिकाया विशेषः	८२१	५	न शयीत	८४०	२१
पुंजनकर्तृनिर्णयः	८२१	६	गर्भिणी बज्जहीना बहिरा वा		
पुंजनकालि	८२१	६	न शयीत	८४०	२२
पुंजनने तिथ्यदिनिर्णयः	८२१	११	गर्भिणी आर्श्वरणा न शयीत	८४०	२२
टिकाया विशेषः	८२१	११	गर्भिणीपशु सुण्डन-विण्डनादि-		
अवगतोन्नतकालनिर्णयः	८२१	१५	निषेधः	८२९	९
अथ कर्मोन्नयन विधिः	८२४	१	गर्भिणीपशुः कुर्यात्तस्मै स्नाननिषेधः	८४०	६
नव कर्मोन्नयनकालनिर्णयः	८२४	१	गर्भिणीपशु नखलेऽशार्दकनिर्णयनिषेधः	८४०	७
सिन्धुवदित्कालनिर्णयः	८२४	१३	गर्भिण्याः कुञ्जारावहिनारोहण-		
कर्मोन्नये कालनिर्णयः	८२५	१	निषेधः	८४०	१५
अथ कर्मोन्नयन तिथौ च			गर्भिण्याः श्वापय वशीकरणव-		
कर्मोन्नयन निषेधः	८२५	५	शकटाटोहननिषेधः	८४०	१६
कुर्यात् कर्मोन्नयने कार्यम्	८२५	१३	गर्भिण्या शोकादिकरणनिषेधः	८४१	१
कर्मोन्नये वा कर्मोन्नयने कार्यम्	८२६	१	गर्भिण्या भ्यवस्था-दिवानिर्णयनिषेधः	८४१	५
कर्मोन्नयनकाले भ्यवस्था	८२६	१०	गर्भिण्याः हरिप्रकृत्यादि साङ्गव्या-		
कर्मोन्नयने ज्ञेयने कालनिर्ण-			यन-लेखकैकादिप्रतिनिषेधः	८४१	४
विधानम्	८२६	११			

विषयाः	पृष्ठाङ्काः पङ्क्त्याः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः पङ्क्त्याः
वितरि घामातरगते संस्पन्नादी		विकृतपद्यौ व्यवस्था	८५० १
वा वितृन्पादिर्गोत्रो ज्येष्ठक-		सुग्मपद्यौ व्यवस्था	८५० १
मेव जातकर्म कुर्यात्	८४० ८	अमातुप-असुपडोत्तमौ व्यवस्था	८५० १०
दोषितस्य दीक्षाकाले जातकर्म-		हीनाङ्ग-अधिकान्तोत्तमौ व्यवस्था	८५० ११
व्यवस्था	८४० १०	पशुपक्षिसरीसृपोत्तमौ व्यवस्था	८५० १२
कर्तुं एव सध्यदिवा अतिक्रान्ते		पतेषु देशानिष्कासनविधानम्, शा-	
कर्मणि व्यवस्था	८४० २०	न्तिविधानं च	८५० १४
महारेगार्तस्य जातकर्मकरणविषेध	८४० २२	प्रथमादिपञ्चममासपर्यन्तं द-	
तत्र व्यवस्था	८४० २१	न्तोत्तमौ प्रथमसुपरिदन्तोत्तमौ	
मुख्यकालः तिक्रमे नक्षत्रादिकं		दन्तेन सह जन्मनि वा वितृमा-	
द्वेषम्	८४८ ४	तृनाशो धननाशः स्वनाशश्च भवति	८५० ११
जातकर्मवन्तरं कर्तव्यमाह	८४८ १९	विधनादेषु जन्मनि वितृमातृ-	
अथ जन्मनि दुष्टकाला-	८४८ १९	धनस्वनाशो भवति	८५० १४
विषयपरिग्रहसूचककाले जन्मनि		प्रसङ्गात् विषयटीनिरूपणम्	८५० ११
गोमुखापराधयशस्तिविधानम्	८५० २२	दोषशरणार्थं कर्तव्यं कर्म	८५८ १
निधिगण्टिभेदेन अननुहादिषु		पूर्वसुपरि दन्तोत्तमौ दोषनिरूपणम्	८५८ ११
विधानम्	८५० ११	तदोषशरणार्थं शास्त्रविधानम्	८५८ १८
काला देवद्वयभेदेन तिलपापा-		तत्र मन्त्र	८५९ १
दिव्यविधानम्	८५१ १	जन्मकाले गण्ड श्चानामिदोशाः	८५० १
कालादी नक्षत्रे शास्त्रविधानम्	८५१ ४	तत्र प्रसूतौ महादोषो भवति	८५० १
जन्मने आचलनेनक्षत्रफलम्	८५१ ४	अथ यमघटक	८५० १
जन्मनि भेदफलम्	८५१ ४	अथ विक्रयघ्नशास्त्रिः	८५०
जन्मने मूलफलम्	८५१ ५	बालकजन्मदिनतः बहया राशौ	
जन्मने अमुकमूलफलम्	८५१ १५	जागरणविधि	८५१ १
बहयादीनां जन्मभेदफलम्	८५१ १५	बालकजन्मदिनतः षष्ठे अष्टमे	
अथ मूलदृष्ट	८५१ १३	तथा प्रथमे दिने दाने आशौचं	
अथ च जन्मभेदफलम्	८५१ ७	न भवति	८५१ १
दुग्धपचन्या विषयान्तर्येण हो-		वैश्याद्यदि ज्ञातीनां अह्नो हाका-	
व इत्यादि विषय	८५४ ११	दिव्यमूलकस्यानां पूजाविधानम्	८५१ १
जन्मने व्यतीपत्तरेदुग्धपचनम्	८५१ १	अथ दण्डपुत्रारिपहविधिः	८५१ १
दुग्धपचने जन्मने कर्तव्यविधानम्	८५१ १४	अनुपस्य मृतपुत्रस्य च दण्डपुत्र-	
मधुसूत विधिः कर्तव्यविधानम्	८५१ १५	रिपहविधानम्	८५१ १
दुग्धपचन्या जन्मने तन्मन्त्रः		कन्याया दण्डपुत्रारिपहविधानम्	८५१ १
करवम्	८५१ ११	दण्डपुत्रारिपहे दण्डपतिपहनी-	
अथ दिवं देहं च आचरेत्	८५१ ५	इत्येव	८५१ १
बहयादीनां अह्नो हो	८५१ ११	अनुपस्यने ब्रह्मविशेष	८५१ १
तत्र कर्तव्यः	८५० १५	तत्र बहयेदी गले शर्करावन्दी-	
अथ अह्नो अह्नो	८५० ८	वाह्ये कर्तव्यम्	८५१
अह्नो अह्नो व्यवस्था	८५० ८		

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
नामकर्मणि आश्रयादिर्गर्भेदात्			कर्मवैधकारः	११०	११
कालभेद	१०४	११	कर्मवैधे द्वितीयादिर्गर्भे जन्मना		
नामकर्मणि हुटकात्	१०४	११	सो वज्रः	११०	१४
आश्रयस्य शर्मोन्ते नाम कार्यम्	१०५	७	कर्मवैधे शुभमामा	१११	१
शिवियस्य वर्धोन्ते कार्यम्	१०५	७	कर्मवैधे शुभा नक्षत्रादयः	१११	७
वैश्यस्य धनस्युते कार्यम्	१०५	८	राजपुत्रस्य कर्मवैधे सौवर्गी सू-		
शूद्रस्य मेष्पस्युते कार्यम्	१०५	८	ची कार्य	१११	११
मासनाम शुद्धनाम च दधत्	१०५	११	विवर्षययो कर्मवैधे रजनस्य		
मासभेदात् कृष्णादिनामकरण			सूची कार्य	१११	११
कुर्यात्	१०५	११	शूद्रस्य अनेनिर्मिता सूची कार्य	१११	११
कालातिक्रमे व्यवस्था	१०५	१८	सूच्या पारेमाणम्	१११	११
नामकर्मणि पूर्वार्णहमध्याह्नेः क-			विनस्य कर्मवैधेऽङ्गुष्ठाधिक-		
मेण उल्लभमध्यमौ	१०५	१५	चिह्ननिषेध	१११	१५
अपरार्ण रात्रिं च नामकर्मणि			शिशोः मध्यमताम्बूलदानकाल	१११	१७
वज्रयेत्	१०५	१६	शिशोः मध्यमताम्बूलमशने शु-		
मासनामकरणानन्तरं नाश्वन ना-			भनक्षत्रदय	१११	१
म कृत्वा व्यावहारिकं नाम			अथ निष्क्रमणकाल	१११	१
कार्यम्	१०६	११	उद्योगानां निष्क्रमणे वृद्धिभाजं		
नामकर्मणि सकलशब्दिवार	१०६	११	नास्ति	१११	११
कर्तुं विधेनामकरणे प्रशस्तम्	१०६	११	निष्क्रमणकाले विष्णुगणनपूजा-		
नामकरणे नाम्नोऽङ्गराविवार-	१०७	३	विधानम्	१११	११
तत्र आश्वरं चतुरस्रं वा षोडश-			शिशोर्लक्षणदर्शनाविधानम्	१११	४
दापन्तरन्तर्ध्वं दीर्घानिनिष्ठानं कृ-			अधोपवेशनकाल	१११	८
दन्ते कुर्यात्	१०७	३	उपवेशनकाले वाराहपूजनपूजा-		
तादितम् अयुग्माचारम् ईकांश			विधानम्	१११	११
न्ते च न कुर्यात्	१०७	४	अथाशनाशनकाल	१११	११
तादित्यादिष्व भिषे प्रशस्तम्	१०७	४	आनामनाशने पञ्चमसप्तम-		
घोषवना परिगणनम्	१०७	५	मासी शुभौ	११४	१
अगतस्थानां परिगणनम्	१०७	५	अत्रशाशने तिथ्यादिविधार	११४	१
दीर्घानिनिष्ठानार्थ	१०७	७	नक्षत्रे, राज्याभिके जन्मभि-		
विद्यमानं नामानि प्रशस्तम्	१०७	११	ष्यमशुभम्	११४	११
नृणादिरामकरणविषेध	१०७	१०	विरहे सौम्यतायादिमङ्गलेषु		
दन्त कर्णां प्रशस्तम्	१०७	११	जन्मभिष्ण्यमशुभम्	११४	१५
देवतापदनां काम कार्यम्	१०७	१	अत्रशाशने पूर्वं ज्ञानादिदेवतापू-		
तदाद्यन्तरेणान्यतःमकरणविषेध	१०८	११	जनादिविधानम्	११४	१५
नक्षत्राःमकरणपर	१०८	६	अत्रशाशने देयमशम्	११४	१५
नक्षत्रेषु मशस्तनक्षत्रानि	१०९	८	अथाभ्युपैतौ मार्कण्डेयादिपूजा-		
अथ होमोद्देशकाल	१०९	११	विधानम्	११४	१५
होमोद्देशे प्रशस्तनक्षत्रानि	११०	१			
अथ हुताग्निनक्षत्र-	११०	८			

विषयः	पृष्ठाङ्कः	पृष्ठसंख्याः	विषयः	पृष्ठाङ्कः	पृष्ठसंख्याः
अभ्युपार्गो मार्गश्रेयसप्रदानय -			अपनयने माधुशिक्षाचर्म धार्य		
पानविधानम्	१११	११	कार्यम्	१११	११
अभ्युपार्गो मत्स्यशालाग्रमन्त्रेय	१११	११	सर्वे तु स शीतं वपने कार्यम्	१११	१
अभ्युपार्गो मैथुन मन्त्रेयः	१११	११	दूरस्थ शिक्षावेधः	१११	११
अभ्युपार्गो मार्गधमजन्त्रेय	१११	११	अशूरयोः शिक्षावेदे पात्रविवेधः		
अभ्युपार्गो अशिरकमहर्षिमन्त्रेय	१११	१	धनम्	१११	१८
अभ्युपार्गो तुलसीगाः	१११	१	सामानां शिक्षासुग्रमविधानम्	१११	१४
तत्र सर्वे कश्चित्तान विधानम्	१११	१	विदग्धे सुते नर्मदोषरक्षणम्		
सर्वे कश्चित्तानम्	१११	१०	सुभक्त्यन्तरे	१११	११
अप्यन्तरे कश्चित्तानन्त्रेय	१११	८	दण्डने देतो विवेधो नस्ति	१११	११
मत्स्यशाला सुते, जम्बू, संकल्पी, मादे, अशूररत्नयोः च कश्चित्तान- वस्त्रान्तरेय	१११	८	जातकर्मणि, नयकाले, ब्रूडाकर्मणि च भोजने सामान्ये पात्रविवेधम्	१११	१
अथ जम्बूनिधौ दण्डिकी पादा	१११	१०	अप्यन्तरे भोजने उपवासः पात्र- विवेधम्	१११	४
सुगन्धेऽपि कश्चित्तानम्	१११	१०	एते संस्काराः अथ नयकालः कार्य	१११	१
दण्डिकी विवेधः	१११	११	दोषस्तु क्षीणमपि नयकाल	१११	१
अथ कश्चित्तानम्	१११	११	दोषेऽनयकाल इत्येके	१११	१०
कश्चित्तानम्भे गीतम् विधानम्	१११	१४	अथ पञ्चमेश्वरे विचारम्	११४	१
कश्चित्तानम्भे होमविधानम्	१११	१	तत्रो सुभक्त्याविचार	११४	१
अथ शैतकालवर्षम्	११४	४	विचारम्भे नक्षत्रविचारः	११४	८
तत्रो मासवर्षम्	११४	१	विचारम्भे पूर्व सुदग्धनेशद्विपुसा- विधानम्	११४	११
शैतकाले तिथिवर्षम्	११४	१०	विचारम्भे पूर्व विष्णुद्विपुसाविधानम्	११४	११
शैतकाले वरविषयः	११४	१	विष्णुद्विपुसाविधानम्	११४	११
शैतकाले नक्षत्रविषयः	११४	११	अनयवेषु पठनविषय	११४	१०
मातरे नर्मिणां शैतम् कार्यम्	११४	४	अथ अशुर्विचारम्भक्त्यन्तरेय	११४	१०
पञ्चमेश्वरे मातरे नर्मिणां शैत वेषयम्	११४	१०	अशुर्वी तत्र अभयवपने ईशानम्	११४	१
नर्मिणां पञ्चमेश्वरवर्षम् वर्षः	११४	११	अशुर्वी तत्र दण्डिकान्दण्डिको शिक्षा-वाक-कुमार-इति भेदेन अशुर्वी विधानम्	११४	४
अशुर्वी त्रये मत्स्यकालवर्षम्	११४	१०	शिक्षादिलक्षणम्	११४	४
मातरे दण्डिकानां शिक्षादिलक्षण- वर्षम्	११४	१०	पञ्चमेश्वरान्दण्डिकानां स्वाय- विधानम्	११४	११
वर्षा दण्डिकानां शिक्षावर्षम्	११४	११	कार्यकारणवैधेयम्	११४	१
सङ्घे नयकालः	११४	१०	इह च नयकालवैधेयविधानम्, नयकालसु पञ्चमेश्वरान्दण्डिकानां वर्षम्	११४	१
नयकालवैधेयवर्षम्	११४	११	अशुर्वी तत्र अभयवपने ईशानम् वर्षम्	११४	१८
अशुर्वी त्रये वर्षः	११४	१०			
अशुर्वी त्रये वर्षः	११४	११			
अशुर्वी त्रये वर्षः	११४	११			
शिक्षावर्षविवेधः	११४	१८			

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
पञ्चमर्षिभ्यो लघुनादिमन्त्रेण		
महापते वा विद्यादिभिः प्रायः		
द्विषं कार्यम्	१२६	१९
आचार्यस्य विशेष	१२६	२१
अद्योपनयनकालनिर्णय	१२६	१
धनदिकामनायां कालनिर्णय	१२७	३
उपनयने गौतमकालनिर्णयः	१२७	१२
उपनयनकालदूर्ध्वममुपनीतानां		
मन्त्रद्वयविषयिणां पातित्वम्	१२८	२
एतेभ्यो प्रायश्चित्तासमर्थस्य निर्णयः	१२८	२१
शाकश्य कामटीवैकल्येन पञ्च-		
दशदिर्घनिष्ठेभ्यो प्रायश्चित्तम्	१२८	२४
कामटीमार्गेषु कामतो गौण		
कामनिष्ठेभ्यो प्रायश्चित्तम्	१२९	२१
उपनयनकालनिष्ठेभ्यो कामतो गौ-		
ण्येन अर्पणे कार्यभ्यः	१३०	११
पुष्टाः सुखराजानगरे प्रायश्चित्तम्	१३०	१२
कानयने अनु-व-व-देनिर्णयः	१३१	१
कानयन-द्विषद्वये प्रायश्चित्त-ज-		
न्यस-ज-न्यदेनानि कर्तव्यानि	१३१	१०
ज-न्यस-ज-न्यस-कानयने निर्णयः	१३१	७
कानयने कर्तव्यगुणद्वयः		
उपनयन	१३२	१७
कानयने शिष्टादिविषय	१३२	८
कानयने कानयनविषयः	१३४	२
कानयनविषयम्	१३४	४
कानयनविषयम्	१३४	१
कानयनविषयम्	१३४	२
कानयनविषयम्	१३४	३
कानयनविषयम्	१३४	४
कानयनविषयम्	१३४	५
कानयनविषयम्	१३४	६
कानयनविषयम्	१३४	७
कानयनविषयम्	१३४	८
कानयनविषयम्	१३४	९
कानयनविषयम्	१३४	१०
कानयनविषयम्	१३४	११
कानयनविषयम्	१३४	१२
कानयनविषयम्	१३४	१३
कानयनविषयम्	१३४	१४
कानयनविषयम्	१३४	१५
कानयनविषयम्	१३४	१६
कानयनविषयम्	१३४	१७
कानयनविषयम्	१३४	१८
कानयनविषयम्	१३४	१९
कानयनविषयम्	१३४	२०
कानयनविषयम्	१३४	२१
कानयनविषयम्	१३४	२२
कानयनविषयम्	१३४	२३
कानयनविषयम्	१३४	२४
कानयनविषयम्	१३४	२५
कानयनविषयम्	१३४	२६
कानयनविषयम्	१३४	२७
कानयनविषयम्	१३४	२८
कानयनविषयम्	१३४	२९
कानयनविषयम्	१३४	३०

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
मतोऽप्यासपूर्वकं तन्वज्जडनम्	१३७	२
ग्रहणे दशाहानि अनध्यायः	१३८	१३
केतुत्रये दशाहानि अनध्याय	१३८	१३
मूक्यये दशाहानि अनध्याय	१३८	१३
उष्णकापते दशाहानि अनध्याय	१३८	१३
मते दशाहानि अनध्याय	१३८	१४
केचित्त्वयोऽदशाहानि अनध्याय		
वदन्ति	१३८	१५
सर्वपासमर्द्धपासादिभेदेन ग्रहणे		
अनध्यायदिनसंख्यानिर्णय	१३८	२१
संकटे अनध्यायनिर्णय	१३८	२६
उपनयने नक्षत्रादिनिर्णय	१३९	१
श्रावण्युत्तमाचार्यभेदेन कालभेदाः	१३९	१३
श्रागादिभेदेन निषिद्धाः	१३९	२
पूर्वसंध्यायां मेघगर्जने उपनयन-		
निषेध	१४१	१
गान्धीप्राज्ञान्तरे गर्जने बहुधाति-		
रिक्तानामुपनयनविधानम् वेदा-		
रामनिषेधश्च	१४१	९
साधकाले मेघगर्जने सध्वोन्तरे हो-		
मिधानम्	१४१	१५
साधकाले मेघगर्जने ओदनपासन		
निषेध	१४१	२
मते पक्षे दोषाभावः	१४१	३
मघं श्रावण्युत्तमा	१४१	५
श्रावण्युत्तमा	१४१	१६
कानयने कर्तृनिष्ठत्वम्	१४१	३
कानयनेऽप्युत्तमा एव कर्ता	१४१	४
कानयनेऽप्युत्तमा एव कर्ता	१४१	६
(टीकायां) श्रावण्युत्तमाने एव कर्ते		
उपनयनविषयः	१४१	१४
कानयने कर्तृनिष्ठत्वम्	१४१	३
कानयने कर्तृनिष्ठत्वम्	१४१	४
कानयने कर्तृनिष्ठत्वम्	१४१	५
कानयने कर्तृनिष्ठत्वम्	१४१	६
कानयने कर्तृनिष्ठत्वम्	१४१	७
कानयने कर्तृनिष्ठत्वम्	१४१	८
कानयने कर्तृनिष्ठत्वम्	१४१	९
कानयने कर्तृनिष्ठत्वम्	१४१	१०
कानयने कर्तृनिष्ठत्वम्	१४१	११
कानयने कर्तृनिष्ठत्वम्	१४१	१२
कानयने कर्तृनिष्ठत्वम्	१४१	१३
कानयने कर्तृनिष्ठत्वम्	१४१	१४
कानयने कर्तृनिष्ठत्वम्	१४१	१५
कानयने कर्तृनिष्ठत्वम्	१४१	१६
कानयने कर्तृनिष्ठत्वम्	१४१	१७
कानयने कर्तृनिष्ठत्वम्	१४१	१८
कानयने कर्तृनिष्ठत्वम्	१४१	१९
कानयने कर्तृनिष्ठत्वम्	१४१	२०
कानयने कर्तृनिष्ठत्वम्	१४१	२१
कानयने कर्तृनिष्ठत्वम्	१४१	२२
कानयने कर्तृनिष्ठत्वम्	१४१	२३
कानयने कर्तृनिष्ठत्वम्	१४१	२४
कानयने कर्तृनिष्ठत्वम्	१४१	२५
कानयने कर्तृनिष्ठत्वम्	१४१	२६
कानयने कर्तृनिष्ठत्वम्	१४१	२७
कानयने कर्तृनिष्ठत्वम्	१४१	२८
कानयने कर्तृनिष्ठत्वम्	१४१	२९
कानयने कर्तृनिष्ठत्वम्	१४१	३०

विषयः	पृष्ठाङ्कः	परकपङ्क्तः	विषयः	पृष्ठाङ्कः	परकपङ्क्तः
मनोभूतयोः अनाद्योः संख्या			सर्वदा बहुश्लेषेण कथयित्वा च		
सर्वत्वम्	१४४	११	भाष्यम्	११०	११
मनोभूतानुवर्तिकायोः अनाद्यो			कथयित्वाशो निर्णयः	११८	१
संख्येयत्वम्	१४४	११	पक्षोपवीतध्वजानुवर्तकाद्यवयव		
निर्णयः			निर्णयः	११८	८
वाङ्मोहोऽप्रहायते तदनुवर्तय च			ब्रह्मसर्वे अविद्यासर्वेर्णयः	११८	१४
प्रवेष्टव्ये	१४४	११	अपिद्वैतान्तोर्णयः	११८	११
कुण्डलोलकयोः संस्कारनिर्णयः	१४५	१	महात्मा मेघनादादा जतपदध्व-		
कुण्डलोलकयोः कालो अविद्या			विधानम्	११९	१
निश्चयः	१४५	१	ब्रह्मसर्वकर्षणोपे प्रायश्चित्तम्	११९	४
विद्यैवैवामते कुण्डलोलककर्षणा-			आपदि त्वेपे अयत्तथा	११९	७
द्वैतमस्यवर्णनमेव	१४६	१९	अनुस्मरणे उपदिशित्वानम्	११९	११
अवयवे पूर्व कुण्डलोलक भोजन			ब्रह्मसादेना अनुपमितमस्ये प्राय-		
विधानम्	१४६	१	चित्तम्	१२०	११
भावानुवर्तयोः अनाद्यनिर्णयः	१४६	७	अनुभवोत्तरमात्राः प्रोक्षयते प्राय-		
विद्यापि भाष्येभ्योऽपि भाष्यमप्यम्	१४७	१	चित्तम्	१२१	१
भावमावे प्रथमपिच्छद सुनिर्णयः	१४७	१	कल्याणकालोत्तमे प्रायश्चित्तम्	१२१	८
निश्चयः अत्रान्ये अष्टमपुस्तकप्रयोगे			अनुभवमप्ये च ततापे तदवस्थायाः	१२१	११
निर्णयः	१४७	११	यद्येपर्वतेषु विद्या अथपे प्राय-		
संस्कारतये प्रायश्चित्तनिर्णयः	१४७	१	चित्तम्	१२१	१६
अष्टमपुस्तकेऽत्रते कवेदहसंस्कार			अनुपरोक्तेन अपिच्छे अविद्या-		
निषेधः	१४८	१४	विषयेऽन प्रायश्चित्तभेदः	१२१	११
भावानुवर्तयोः अनाद्यनिर्णयः अस्या अपार्या	१४९	९	ब्रह्मसादेनः श्रीमद्वे प्रायश्चित्तम्	१२१	१
अवयवव्यतिरेकतये द्विनिर्णयः	१४९	१९	अनेन विद्या अनुपुत्तिकेऽर्णौ प्रा-		
वेदमन्त्रेभ्यो ब्रह्मस्ये वेदस्य ने गा-			यश्चित्तम्	१२१	१
यथीप्रत्ययविधानम्	१५०	१	अपदि विद्याजले प्रुत्पुत्तीकर्मौ		
ब्रह्मसादिना वक्तव्यः पराधाः क			प्रायश्चित्तम्	१२१	१०
र्षोश्चि च	१५०	७	अने प्रुत्पुत्तीकर्मौ प्रायश्चित्तम्	१२१	११
ब्रह्मसादिना मेघनादः दिव्यत्वविधानम्	१५१	११	धृतोपवीतस्य अतपुत्तीकर्मौ तदुपवी-		
ब्रह्मसर्वे मेघनादनिर्णयः	१५१	१	तन्त्याः, अन्त्येपर्वतध्वजान् च	१२१	१९
ब्रह्मसर्वे वृद्धनिर्णयः	१५४	१	यद्येपर्वतापने अयत्तथा	१२१	११
ब्रह्मसर्वेऽजिननिर्णयः	१५४	१	यद्येपर्वतमन्त्रे प्रायश्चित्तम्	१२१	४
ब्रह्मसर्वे वसन्निर्णयः	१५४	११	यद्येपर्वतस्य अथपे विप्रुत्तीकर्मौ		
यद्येपर्वतनिर्णयः	१५५	१	च प्रायश्चित्तम्	१२१	१
अपयमेवेन यद्येपर्वतवेदस्य-			अपयमनन्तरयदुपयवर्णः परार्णो		
निर्णयः	१५७	१	ब्रह्मसादी भित्तिम्	१२१	११
कथयित्वात्तीक्ष्णोपनिर्णयः	१५७	११	अतित्तौ द्वैतनिर्णयम्	१२१	११
कथाटीपनिर्णयः	१५७	१९	ब्रह्मसर्वान्त्ये प्रायश्चित्तम्	१२१	११
अथानुवर्तयोः अनाद्यनिर्णयः			अपिद्वैतस्येऽनन्तरनिर्णयम्	१२१	१
निषेधः	१५७	१७	अपदीनानिर्णयनिर्णयः	१२४	१४

विषयः	पृष्ठद्वयः पङ्क्त्यङ्कः	विषयः	पृष्ठद्वयः पङ्क्त्यङ्कः
तत्र मासवशादिदिवस	११५० १०	कृपादेहनमर्गाकरणे दोष	११५१ ११
मार्ग्यपवनजदिदोषयुक्त्यायां पु-		शुशारोपणम्	११५२ १
नर्तिगाः	११५० १५	पूर्तिव तिष्ठाकालनिर्णय-	११५३ ११
तत्र कार्यानिर्णय-	११५१ ४	प्रतिष्ठानसप्तगणि	११५३ ११
समुन्मर्षने ज्येष्ठया धर्माधिकार-	११५१ १	मासनिर्णय	११५३ ११
द्वितीयविशुद्धीमेऽग्निमाह	११५१ ७	प्रतिष्ठातिथयस्तत्कालानि च	११५३ ११
अग्निदपसंमर्गविधि	११५१ १६	वारफलानि	११५५ १
द्वितीयविशुद्धकाल-	११५४ ५	अयनतुलकालानि	११५५ १
पूर्वविशुद्धीमेऽग्निविशुद्धः	११५४ ११	तिष्ठे विशेष	११५५ १
तस्य विधि	११५५ १	विष्णुपूर्तिविषये विशेषः	११६० १
अग्न्याधनकाल-	११५६ ७	देवीस्थापने विशेष	११६० ११
तत्र नक्षत्राणि	११५६ ८	प्रतिष्ठाधिकारिनिर्णय	११६१ १
अग्निदोषकाल-	११५७ ११	शुशार्चिनःतिष्ठादौ निर्णयः	११६१ १
अयनदपवनम्	११५७ १	शुशार्चकृष्टलिष्ठादौ नमनविषय	११६१ १
निर्गुणतेऽग्नायवधिपङ्कतम्	११५७ ५	पाप्माऽग्निदूजितलिष्ठादौ नम-	
साधुद्विगतोऽग्निविषय	११५७ ६	नविषयः	११६२ १
ज्येष्ठे धर्मादि विनये च अग्न्यादि	११५७ ८	श्रीशुशार्चलिष्ठादौ नमनविषय	११६२ १
दुग्धपचय पचयनमाह	११५७ ११	मन्त्रविधि. प्रतिष्ठानलिष्ठादिस-	
दुग्धपचयनने ज्येष्ठया ज्येष्ठे		र्षो श्रीशुशार्चा नभिकारः	११६१ ११
धर्मादि कृत्वाग्ने अग्निदोषव-		श्रीशुशार्चीना लिष्ठादिसथापने	
विशयः	११५७ ११	नाभिकारः	११६१ ११
शरीरेण-निर्णय	११५९ १	श्रीशुशार्चीना लिष्ठादिसर्गविषय-	११६१ ११
ज्येष्ठे चैतरे अग्नि विषय	११५९ ४	प्रतिष्ठाशुशार्चने द्विद्विययः	११६१ १
सदस्य इव भाष्ये अहः	११५९ १	प्रतिष्ठानिर्णयः	११६१ १
देव्याग्ने विधि	११५९ १	युद्धे प्रतिष्ठापणम्	११६१ ११
श्रीकृष्णपदेषः	११५९ ६	माणवनिष्ठादिविधि	११६१ ११
अग्निदोष विनियोगः	११५८ ५	प्रतिष्ठापणप्रणाली पर्वदिवसे	
अग्निदोष विनियोगः		अग्निं च दोषम्	११६१ ११
ज्येष्ठे दोष	११५९ १४	युद्धदिस्यमेदने तिष्ठे कालविधेय	११६१ १
युद्धेण नक्षत्रादिनाः अग्निदोषः	११५९ १	वारलिष्ठास्य नक्षत्राण्यम्	११६१ ११
देव्याग्नेऽग्नेः	११५९ ५	पञ्चपूर्तिनिर्णय	११६१ ११
प्रतिष्ठापने अग्निदोषः	११५९ १	युद्धे अग्निदोषादिस्य नक्षत्राण्यम्	११६१ ११
युद्धे अग्निदोषः	११५९ १	सुशार्चकृष्णलिष्ठापणविनियोगः	११६१ ११
निर्णयनिर्णय अग्निदोषः	११५९ १	पूर्तिनिर्णयकालम्	११६३ ११
अग्निदोष अग्निदोषः		अग्निदोषकालः अग्निदोषः	
अग्निदोष अग्निदोषः	११५९ ११	काल नक्षत्रम्	११६३ ११
अग्निदोष अग्निदोषः	११५९ ११	अग्निदोषः	११६३ ११
अग्निदोष अग्निदोषः	११५९ ११	विष्णुदोषः अग्निदोषः	११६६ ११
अग्निदोष अग्निदोषः	११५९ ११	अग्निदोष अग्निदोषः	११६६ ११

विषयाः	पृष्ठाङ्कः	पङ्क्त्यङ्कः	विषयाः	पृष्ठाङ्कः	पङ्क्त्यङ्कः
निवेद्यनिवेदनप्रकारः	१२०४	१०	मन्त्रवापुष्पेयपरमपि इत्येव		
सुतर्कसिद्धिं च वामाङ्गुष्ठेन मो-			कार्यम्	१२०६	१०
जनस्पर्श	१२०४	२४	अङ्गुष्ठेनतलेन होर्षुर्न चाम-		
ताम्बूलम्	१२०५	५	पिला गृहने क्षणम्	१२०६	११
एकप्रादि	१२०५	२५	नवभिस्तीर्थैः परमम्	१२०६	१२
देवदक्षिणे भागे नमस्कारः कार्ये	१२०६	१०	तीर्थपङ्कते कलविशेष	१२०६	१३
देवदक्षिणे पृष्ठे वामभागे समीपे			तीर्थैः स्पर्शनात्तत्र देवः	१२०६	१४
गर्भमन्दिरे च जने न कार्ये	१२०६	२६	तत्र गोपेयं कार्यम्	१२०६	१५
होमेषु न कार्यः	१२०६	१२	केचन पङ्कते देवः	१२०६	१६
नमस्कारोऽपि न कार्ये	१२०६	१२	तीर्थपङ्कते मन्त्र	१२०६	१७
शिवस्य पुरतो नमस्कारः कार्ये एव	१२०६	२४	वेदिकमन्त्र	१२०६	१८
वक्ष्णावृत्तरेवेन नमस्कारे दोषः	१२०६	१०	दीराणो मन्त्र	१२०६	१९
सूर्याभिवन्दनमुत्थायोत्थाय द-			तीर्थपङ्कताभ्ये अङ्गुलिप्रक्षालना		
न्ववत् कर्तव्यम्	१२०६	२६	आत्मने देवः	१२११	६
सूर्यपदक्षिणे न कुर्वीत	१२०६	२२	विष्णुपदोदकान्पूर्व विष्णुपदोद-		
अष्टाङ्गप्रणामतलक्षणम्	१२०६	२५	कषणम्	१२११	८
पञ्चाङ्गप्रणामतलक्षणम्	१२०७	४	अशानादिदण्डः चरणे द्ये	१२११	९
असम्मन्ने कराभ्यां नमस्कारः	१२०७	११	तत्र मन्त्राः	१२११	१०
एकद्वयेन नमस्कारनिषेध	१२०७	१२	शङ्खादिपूजनम्	१२११	११
एका प्रदक्षिणा न कार्या	१२०७	१२	धूर्त्तार्त्तिकार्त्तनं कार्यम्	१२११	१२
अकालदर्शनं न कुर्यात्	१२०७	१४	पूजनप्रकार	१२११	१३
प्रणामप्रकार	१२०७	१५	शालग्रामादौ प्राणप्रतिष्ठा न कार्या	१२११	१४
चतुर्दशप्रणामतलक्षणम्	१२०७	१८	देवतकलक्षणम्	१२११	१५
सर्वदा अष्टोत्तरशतं प्रदक्षिणाः			अथ इतिशालग्रामपराधाः	१२११	१६
कार्याः	१२०७	२१	पशु मत्स्यक प्रायाश्चनम्	१२११	१७
सर्वेषु देवेषु तिल प्रदक्षिणा			प्रकारान्तरेण इतिशालग्रामपराधाः	१२११	१८
कर्तव्या	१२०७	२३	अथापराधशतं गाढदे	१२११	१९
सूर्ये सप्त द्वे वा प्रदक्षिणे कार्ये	१२०७	२२	अपराधनायविचक्षानि	१२११	२०
विष्णोः चत्वारि त्रीणि वा कुर्यात्	१२०७	२३	अविमन्त्रानां पृथग्देवपूजा	१२११	२१
कुर्यात् एकाग्रैः कुर्यात्	१२०७	२४	स्त्रीपूजायां केशवशिवस्यैः निषेधः	१२११	२२
शिवस्य प्रदक्षिणावयवम्	१२०७	२५	शालग्रामादौ प्राणप्रतिष्ठायां सूर्यप्रणाम-		
विनायके तिस्र एका वा प्रदक्षिणा	१२०८	१	निषेधः	१२११	२३
अथत्ये द्वेन प्रदक्षिणाः	१२०८	१	ब्रह्माद्यादिभिः कृतिसंख्याः म-		
प्रार्थनाप्रकार	१२०८	५	तिमाः पूजया	१२११	२४
तत्र मन्त्र	१२०८	७	नवधा इत्यस्य प्रतिनसव	१२११	२५
सूर्यप्रणामप्रकाराचार्यम्	१२०८	१२	पृष्ठे चतुःस्रुततोऽधिकारमत्र-		
तत्र मन्त्र	१२०८	१३	पूर्तिपूजानिषेधः	१२११	२६
असन्नदण्डेन नैराजनम्	१२०८	१७	वितस्त्वधिकधनुसमन्वयपूर्ति-		
			पूजानिषेध	१२११	२७

विषयाः	पृष्ठाङ्काः पङ्क्त्याङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः पङ्क्त्याङ्काः
तत्र नक्षत्रादिविचारः	१११५ १७	अत्रापवादः	११७७
अन्वयगरे मन्त्रं लिखितम्		अत्रादौ फल परिहारश्च	११७७
रूपपक्षे	१११५ २४	भेषजमङ्गलम्	११७८
पुत्रशानिभसो धनधान्यप्रयो		आरोग्यस्नानम्	११७९
न कर्म	११७७ १	दन्तधावनम्	११७९
वस्त्ररिधानिर्णयः	११७७ २	अलाभे अशक्तौ वा द्वादशगण्डू-	
तत्र नक्षत्रादिविचारः	११७७ ४	पैर्दन्तविशोधन कार्पुस	११७९
अनङ्गुलपत्रयोः रिधरणनिर्णयः	११७७ १४	आमलकस्नानम्	११८०
सूर्य कर्मविचारः	११७१ ४	तैलस्नाननिषेधः	११८०
शयननिर्णयविचारः	११७१ ७	अस्वापवादः	११८१
अस्वापवादविचारः	११७१ १३	मङ्गलेन्द्रदोषः	११८१
स्तनविषेवा	११७१ १७	गृहारम्भमुहूर्तः	११८१
मन्त्रावरोहणे इत्यम्	११७१ २१	गृहपवेशः	११८१
मन्त्रारम्भः	११७२ १	कल्पितप्रयोगे	११८१
मन्त्रार्थनम्	११७२ ६	समुद्रपानकर्तव्या अप्यङ्गारपाननिषेध	११८१
अर्चककर्मनिर्णय	११७२ ९	असवर्णासु कर्णाम्बु रिजाना	
वस्त्ररूपे विचारः	११७२ १४	उपनिषत्प्रतिषेध	११८७ ११
वेदपुराणवग्	११७२ १७	देशान्मुनेःप्रतिनिषेध	११८८ १
वदुःखं कर्णनिर्णय	११७२ २०	मधुपर्के पशुपाननिषेधः	११८८ १
नक्षत्रान्तरः	११७२ ३	थादौ मासदाननिषेधः	११८८ १
धर्मनिर्णय	११७२ ६	आपवस्थापननिषेध	११८८ १
अपवस्था	११७२ ११	दशाक्षताकन्याया पुनर्दाननिषेध	११८८ १
वसुधैव कुटुम्बकम्	११७२ १६	दीर्घकालपर्यन्त मन्त्रपर्यन्तिषेध	११८८ ४
वीर्यनिर्णयम्	११७२ १९	नरनिषेधश्चैवप्रागनिषेध	११८८ ४
मंत्रनिर्णय	११७२ २४	मन्त्रपर्यन्तकालवशात्	११८८ ११
इन्द्रमुहूर्तनिर्णय	११७४ १	महाप्रस्थाननिषेधः	११८९ १
शैले निषेधनिर्णय	११७४ ११	गोमेषनिषेध	११८९ १
अत्रादौ मन्त्रेणैव द्रव्ये कर्मा	११७४ १४	गुणगुणेषु गुणदत्तवर्णनम्	११८९ ४
दोषार्थं द्रव्यं क्रीडादिनिषेध	११७४ १७	महाप्रस्थानकालम्	११८९ ११
दक्षिणदिशि वा शैले न कर्मा-		कर्मपर्यन्तकालनिषेध	११८९ १४
दिष्टं न विचारः	११७४ २०	कर्मणा पुनर्दाननिषेधः	११९० १
शैले निषेधनिर्णय	११७५ ६	अयोग्ये देवदत्तान्यादिनिषेध	११९० १
अत्रादौ शैले निषेध	११७५ ११	अर्थाः मानुसकर्मपरिहारनिषेध	११९१ १
अत्रादौ	११७५ १६	अपनिषेध	११९०
अत्रादौ	११७५ २१	सुरापाननिषेध	११९१ १
अत्रादौ	११७५ २६	दक्षिणदिशि	११९१ १
अत्रादौ	११७५ ३१	निषेधकं देशेण निषेधनिषेध	११९१ १
इति च निर्णयः	११७५ ३६	आत्मनिषेधना कर्मगुहेन हि	
इति च निर्णयः	११७५ ४१	अनिषेध	११९४

विषयः	पृष्ठानुः पङ्क्तयः	विषयः	पृष्ठानुः पङ्क्तयः
अक्षरसिद्धेशः	११४९ ७	सर्वे वचने कथनः	विशः
नेत्रवापसा शब्दं कार्यम्	११४९ १५	भक्तिः	११४९ ११
वारिभासिकमथ्येशसो वचनम्	११४९ २१	कथनार्थेण कथनेऽधिकारी	११४९ ११
स्नेहदेशानुष्ठानम्	११४९ १५	राजः कथनार्थे न वचनम्	११४९ १७
स्नेहदेशे तापैः संघातः शब्दं		कथनेनार्थे राजः वचनम्	११४९ १७
न कार्यम्	११५० १	अपुत्रस्य किरिदि	११४९ १
श्राद्धकालः	११५० ४	पुत्रभावे कथा, तदनन्ते मातुः	
नशापश्राद्धम्	११५० ७	पुत्रस्यधिकारी	११४९ १
नशापश्राद्धे विशेषः	११५० ११	कथया पुत्रस्य माताधिकारी-	
शङ्खमृदादिपोगा	११५१ ७	रिडं कार्यम्	११४९ १
अमावास्यादीनां श्राद्धकालत्वम्	११५१ १७	माताधिकारोऽप्यवधार्यते-	
प्रतिकृष्णपत्रश्राद्धम्	११५१ १	धर्मेऽधिकं शब्दं कथा वचनयोः न	
सर्वकृष्णपत्रश्राद्धम्	११५१ १	वत्त्वं भवति	११४९ १
वपनीपाते श्राद्धम्	११५१ ५	अपुत्रस्यस्यन्तने दैविका रिष्य-	
यदा श्रेयसोऽभवेति तदा श्राद्धं		भागिनः	११४९ ११
कार्यम्	११५० ७	पुत्रभावे वपनी पत्न्यभावे सङ्घट्ट	
दशाहपुत्रजननादौ जैवतापितृके		श्राद्धेपत्न्यदीनां पुत्रपुत्रीभावे	
पारि श्राद्धं कार्यम्	११५८ १	तनतोऽधिकारी	११८१ १
तिथिविशेषे श्राद्धम्	११५८ १	एकजातानामेकः पुत्रस्येऽसर्वे	
अमावास्यादिषु श्राद्धाकरणे		पुत्रिनः	११८१ १०
नरकभाति	११५९ १	श्राद्धाधिकारिण	११८१ १
नशापश्राद्धम्	११५९ ११	भागिनीतन्मुनयोर्निय	११८१ ११
योगश्राद्धम्	११५९ ११	सर्वाभावेऽवनीपातेः श्राद्धाधिकारी	११८१ ११
दुःस्वप्नदर्शनादौ श्राद्धं कार्यम्	११६० ५	कथनस्यान्वयव्यतिरेकः	११८० १
श्राद्धकरणे अधिकारिणिरूपणम्	११६० ७	अधिकारविशेषेण क्रियाव्यव-	
हादशपुत्रभेदा	११६० १४	स्थोक्ता	११९० १
औरसपुत्रनेरूपणम्	११६१ १	धनहारकः प्रेतकार्याण्यकृत्वा मा-	
तेषां हादशपुत्राणां लक्षणानि	११६१ ११	यश्चिन्तयेत्	११९१ १
पुत्रपौत्रपर्याये स्वर्गदिपाति	११६१ १	पुत्रस्य माता पिता अपेक्ष्यता च	
पुत्रेषु विद्यमानेषु नन्वः श्राद्धा-		श्राद्धे न कुर्यात्	११९१ ११
धिकारी	११६७ ७	गयायाः कनिष्ठभ्रातुः पुत्रस्य च	
अनुवनीतश्च पुत्रीऽधिकारी	११६८ १	श्राद्धं कार्यम्	११९१ १०
अनुवनीता वैदोषारः न कारयेत्	११६९ ५	अन्याभावे विवादिनापि कार्यम्	११९१ १६
हादशविधपुत्राभावे पत्न्यादय रि-		कथनधारिणां तु विशेषः	११९१ ११
वधभागिनः	११७१ ११	कथनधारिणः धूलके न कार्यव्यागः	११९१ १
अनेकैः संघटे वा तापुशे मृते		कथनधारिणः पतितैरुदकं न कार्यम्	११९१ ११
क्षेत्रे रिष्यमात्	११७१ १०	असंस्कृतानां भूयो रिण्ड देवम्	११९१ १७
सार्धं रिण्डं परिर्ष्यात्	११७१ १	संस्कृतानां कुशेषु रिण्डं देवम्	११९१ १०
		अविभक्तधनानां विशेषः	११९४ १

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
तन्मुद्राङ्कितविषयविषय	१४६८	७	निम्नलिखितप्राप्तकर्तृकमार्गगमन-		
शङ्खचक्रादिभारणविषय	१४६८	१३	हिंसनमारोहहनकलङ्ककरणदि-		
शुभार्ण-तन्मुद्राङ्कितविषय	१४६८	११	पु जातेषु प्राङ्कर्तृपितृणां पा-		
सम्पत्तेः तन्मुद्राङ्कारणे मायाश्रित			सुभोजनरुचिशासनस्वेदभोजन-		
कार्यम्	१४६९	४	मलभोजनदि	१४६३	९
कुण्डिकागोदेरपवाद	१४७०	४	प्राङ्कर्तृभोक्तृषु श्रीगमना-		
गयास्थविषयास्तन्यम्	१४७१	४	दिनिषेध	१४६३	११
तीर्थेषु प्राप्तगविचारः	१४७१	१५	पृष्ठाग्रदक्षिणप्रदिलोभेनप्रतिक्रमे		
देहे दिग्ने च कर्मणि प्राप्तगविचारः	१४७१	२०	चान्द्रावर्ण प्रायश्चित्तम्	१४६३	१८
गायत्रीमात्रासारादपि ध्रुयन्त्रितो			निर्धनस्य लोभादिनाप्रतिक्रमे		
विषयेऽः	१४७१	२३	दोषाभाव	१४६३	१५
सम्पत्तिप्रतुर्वेदी विनो न धेड	१४७१	२४	प्राङ्भीकृतकर्तृभि पुनर्भोजना-		
प्राङ्गे विन निम्नगणम्	१४७२	३	दयो वज्र्या	१४६४	११
प्राङ्गकर्तृनां निम्नगणकारः	१४७२	८	प्राङ्भोजने मायाश्रितम्	१४६४	११
कर्मदेव विना निम्नगणा-	१४७२	९	अमाया निषेधा	१४६५	१
निम्नगणे शुद्धनिषेध	१४७३	७	प्राङ्भोजने होमादिनिषेध	१४६५	१
प्राङ्कर्तृनेपुको कर्मनिषेध-			कर्तृकोकृतदन्तधावननिर्णय	१४६५	१
की विनेन प्राङ्ग कारयेत्	१४७३	४	प्राङ्कर्ता समस्त वज्र्यम्	१४६५	१
प्राङ्गे प्राप्तगसंख्या	१४७३	१४	प्राङ्गदिने दन्तधावने मायाश्रितम्	१४६५	१७
अष्टमी वक्रविषयभोजने निर्णय	१४७५	९	प्राङ्गभोजना लष्टके वज्र्यम्	१४६६	१
नारादेहे विषेधः	१४७६	४	वनस्यानिगते सोमे कृपनवाहन-		
विदग्धोऽप्यौ जने वा दपाम्	१४७७	११	दिनिषेधः	१४६६	४
वक्रपिने कर्मविषेधः	१४७८	३	वनस्थातिगतस्वरूपम्	१४६६	११
कर्तृना विनाशाने षड्प्राङ्गम्	१४७८	९	प्राङ्गे सौरविचार	१४६६	११
सप्त दक्षिणदिने विचारः	१४७८	९	अष्टमी पुष्यादिपनिनिषेध	१४६६	११
दर्भदोः दर्भपटने विषेधः	१४७८	१७	प्राङ्गे यत्रमावपत्नीनियमा	१४६७	१
कर्मप्राङ्गे विनाशाने सुप्रशिक्ष्यः	१४७८	१९	पिण्डदानात्प्राक् शुद्धे भोजननिषेध	१४६७	१७
पिण्डदानसमयविषौ प्राङ्गे कार्यम्	१४७८	१९	गन्धादिधातुनिषेधः	१४६७	१७
प्राङ्गकर्तृनेकृतविषयः	१४६०	१	प्राङ्गवदाध्याः	१४६७	११
निम्नविषयस्य विषय	१४६०	४	दर्भग्रहणम्	१४६७	११
वक्रदन्तग निर्णय	१४६०	८	दर्भकृशयोर्दे	१४६७	११
वक्रदन्तग निर्णय	१४६१	१	पवित्रकणम्	१४६८	१
पृष्ठाः प्रवेष्टवनिषेधः	१४६१	१५	पवित्रे दर्भशुद्ध्या	१४६८	१
पृष्ठाग्रं पृष्ठाग्रं कर्मदेव प्राङ्गम्	१४६१	१६	पवित्रमात्रे	१४६८	१
कर्मदेव पृष्ठाग्रं कर्मदेव प्राङ्गम्	१४६१	१	दर्भपटने कर्मः	१४६९	१
प्राङ्गकर्तृने मुद्राया कर्मदेव			दर्भपटने निःशु	१४६९	१
कर्मदेव	१४६१	११	दण्डधर्मः	१४६९	१
प्राङ्गकर्तृने	१४६१	११	काः कर्तृ विषेध	१४६०	१
प्राङ्गकर्तृने प्राङ्गकर्तृने वि-			निषेधदर्भः	१४६०	१
वक्र देव	१४६१	१	प्राङ्गकर्तृने विषयम्	१४६१	१

सिद्धदासगणना ।

क्र.सं.	वर्ष	वस्तु	मूल्य	वस्तु	मूल्य
१	१९११	१	१	१	१
२	१९१२	२	२	२	२
३	१९१३	३	३	३	३
४	१९१४	४	४	४	४
५	१९१५	५	५	५	५
६	१९१६	६	६	६	६
७	१९१७	७	७	७	७
८	१९१८	८	८	८	८
९	१९१९	९	९	९	९
१०	१९२०	१०	१०	१०	१०
११	१९२१	११	११	११	११
१२	१९२२	१२	१२	१२	१२
१३	१९२३	१३	१३	१३	१३
१४	१९२४	१४	१४	१४	१४
१५	१९२५	१५	१५	१५	१५
१६	१९२६	१६	१६	१६	१६
१७	१९२७	१७	१७	१७	१७
१८	१९२८	१८	१८	१८	१८
१९	१९२९	१९	१९	१९	१९
२०	१९३०	२०	२०	२०	२०

विषयः	पृष्ठाङ्कः	पङ्क्त्याङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
माझे दर्भनिर्णय	११०४	५	तव यंनान्ननेका	१११०
गोचनार्थोपनिर्णय	११०४	८	तव नो वेवेगेनेने विचार	१११०
गोचनार्थोपनिर्णय	११०५	५	तव नो नववहने विचारः	१११८
गोचनविषये सकार्थ इतीकारणे			मांमने विचारुणैतव वदवहने	
कर्तव्यम्	११०५	११	कर्तव्य	१११८
नामोपकारणे विभक्तिविचारः	११०५	११	तव वेवे	१११८
गोचनार्थोपनिर्णये विचारः	११०५	१०	तव मन्व	१११८
नामोपकारणे विशेष	११०५	११	कृष्णव्यवहारेण पाठ न देयम्	१११८
विज्ञानद्वयमात्राने पृथिवीपदादयो			नार्थास्तु विचार विना वदवहने	
वाच्यता	११०५	१८	कार्यम्	१११८
कर्त्ता नामोपकारे विशेष	११०७	१	माझे वाच्यतावाच्यता विना वद-	
संख्यादौ विभक्तिविचारः	११०७	१	वहनेन वे वेवे न देयम्	१११८
तव मातृविषये	११०८	१	विचारितव्यम् अथ पादवहने	
अथ प्राणिभेदाद् व्यवस्था	११०७	१४	विषय	१११९
संवापसंध्यवस्था	११०९	७	विचारवचनम्	१११९
वैश्वदेवार्थे पाकनिर्णय	१११०	४	पादवहनेनार्थोपनिर्णयविषये	१११९
सर्वे दक्षिणतोऽपसंध्येनाहर्तव्यम्	१११०	८	न दक्षिणतोऽपसंध्ये	१११९
वैश्वदेवमन्वादिंके जाला आहः			सर्वेषु धर्मकार्येषु वन्ती दक्षिणतो-	
हमः कार्य	१११०	१८	गत्या	१११९
वैश्वदेवार्थे सन्धेन कार्यम्	११११	४	व्यवहारेषु सत्प्रतिष्ठितानि मन्त्रादि	१११९
परिवेषणकर्म	११११	११	यस्य तिथिर्नाश्रुति न तन्नुदम्	१११९
अथसन्धेन परिवेषणविषयः	११११	१५	विधानविषयः	१११९
प्राहपूर्वदिने प्राणयामिपन्थक			तथासन्धि	१११९
तव्यता	११११	२०	नीवीरन्धः	१११९
दक्षिणाशुभेन आह कार्यम्	११११	२१	तिलान् विकिरेत्	१११९
पादवहनेन विचारऽप्राहवचने			व्यवहारेषु सत्प्रतिष्ठितानि विधानाः	१११९
कृतेऽप्युचितम्	११११	८	तद्विधिर्नाश्रुति सन्धेनाश्रुतिपोषणम्	१११९
अनुपनीतकर्त्तव्यदोः संवापसंध्य-			अहर्तव्येन मन्त्रादिना	१११९
निर्णयः	१११७	१	देवताभ्य इति मन्त्रग्रह-	१११९
सूक्ततोऽत्रगरी संवापसंध्यम्	१११८	१	पोषणे मन्त्रविषये	१११९
आधमनविचारः	१११९	८	देवार्थम्	१११९
विषयविषयान्तरात् दानादिनिषेध	१११९	५	विद्यार्थे देवविष्णुविषये यथातिस	
माझे भैवेपनिर्णयः	१११९	५	द्विदधदानम्	१११९
देवापर्षाकर्म	१११९	१४	विद्यार्थे देवविष्णुविषये यथातिस	१११९
माझे दर्भत्यागविचारः	१११९	१	अर्थवचननिर्णयः	१११९
माझे मन्त्रादौ अहः	१११९	७	विषयविषयान्तरात् अर्थवचननिर्णय	१११९
सूक्ततोऽत्रगरी पापक्षिणा दैर्घ्यव्यता	१११९	४	अर्थे वचननिर्णय	१११९
सूक्तविचारः	१११९	७	वाच्यता	१११९
विषयविषयविचारः	१११९	११	विषयविषयविचारः	१११९

विषयः	पृष्ठानुः पृष्ठसङ्ख्या	विषयः	पृष्ठानुः पृष्ठसङ्ख्या
विप्रास्य वनिहोमनेर्नर	१९७१ ९	शकन्यादिकर्मकमः	१९८१ ११
देवदेवनेकने वनिहोमनेर्नर	१९७१ १०	शकलिरतामेव विद्वृत्तिः	१९८१ ११
सुतस्यैव वनिहोमनेर्नर	१९७१ ११	शास्त्रीवाक्येन भूमावेव मदानम्	१९८१ ११
अर्थास्य वनिहोमनेर्नर	१९७१ १२	साधोशानान्तरे गायत्रीधुवता-	
अनुमनेववनिहोमनेर्नरः	१९७१ १३	दिगन्तत्र	१९८१ ११
देवे विन्ने व होमे अभापय-		ययामुद्यं जुषामिति भोजनोता-	
वनिहोमनेर्नर	१९७१ १४	यो वाच्यम्	१९८१ ११
अनेर्नरिहोमनेर्नर वनिहोमनेर्नर	१९७१ १५	अथैकलिरतामेव भोजने विवेकः	१९८१ ११
अथैकलिरतामेर्नर वनिहोमनेर्नर	१९७१ १६	अभाभ्यो इस्तथा विद्वृत्तयेव	
वनिहोमनेर्नर	१९७१ १७	परिवेषणम्	१९८१ ११
एव अर्थास्यैव	१९७१ १८	अपशने निशेषः	१९८१ ११
वनिहोमनेर्नर	१९७१ १९	पुनरपुन्यैर्गोश्रमनिषेधः	१९८१ ११
वनिहोमन्तस्य विज्ञेतेन	१९७१ २०	विवाहुतिनिषेधः	१९८१ ११
सुतस्यैव विद्वृत्तेषु देवस्य	१९७१ २१	पावसात्पादेना विवाहुतिनिषेधः	१९८१ ११
अथैकलिरतामेर्नर वनिहोमनेर्नर	१९७१ २२	भोजने लवणादि न पृथगेव	१९८१ ११
अनेर्नरिहोमनेर्नर वनिहोमनेर्नर	१९७१ २३	पेन्ड्रीहपयुक्तादिगन्तत्र अज्ञाना-	
वनिहोमनेर्नर	१९७१ २४	अनुपवेत्	१९८१ ११
अनेर्नरिहोमनेर्नर देवस्यैव	१९७१ २५	अभाभावे गायत्रीत्रयः	१९८१ ११
अनेर्नरिहोमनेर्नर वनिहोमनेर्नर	१९७१ २६	वैनादीनां वादस्य	१९८१ ११
वनिहोमनेर्नर	१९७१ २७	शास्त्रात्पुनर्कर्तव्यनिषेधः	१९८१ ११
अनेर्नरिहोमनेर्नर वनिहोमनेर्नर	१९७१ २८	पौद्रादिना भोजननिषेधः	१९८१ ११
वनिहोमनेर्नर	१९७१ २९	अशुभिवाय चने देवः	१९८१ ११
अनेर्नरिहोमनेर्नर वनिहोमनेर्नर	१९७१ ३०	भोजनत्रये विवनिषया	१९८१ ११
वनिहोमनेर्नर	१९७१ ३१	पौद्रादिसकलम्	१९८१ ११
अनेर्नरिहोमनेर्नर देवस्यैव	१९७१ ३२	एकपक्षी वनात्प्राप्तौ पाप	
वनिहोमनेर्नर	१९७१ ३३	विषय	१९८१ ११
अनेर्नरिहोमनेर्नर वनिहोमनेर्नर	१९७१ ३४	मिहोमने भोजननिषेधः	१९८१ ११
वनिहोमनेर्नर	१९७१ ३५	अपुनःपदि कर्तव्यम्	१९८१ ११
अनेर्नरिहोमनेर्नर देवस्यैव	१९७१ ३६	अनिषयर्न ययम्	१९८१ ११
वनिहोमनेर्नर	१९७१ ३७	विनयां वृत्तये नवविषयः	१९८१ ११
अनेर्नरिहोमनेर्नर वनिहोमनेर्नर	१९७१ ३८	विनयने पापकलम्	१९८१ ११
वनिहोमनेर्नर	१९७१ ३९	न होमेन नवविषय दि	१९८१ ११
अनेर्नरिहोमनेर्नर देवस्यैव	१९७१ ४०	न होमेन पुन नवविषय	१९८१ ११
वनिहोमनेर्नर	१९७१ ४१	विद्वृत्तये नव विनयो	१९८१ ११
अनेर्नरिहोमनेर्नर वनिहोमनेर्नर	१९७१ ४२	विद्वृत्तये नव विनयो	१९८१ ११
वनिहोमनेर्नर	१९७१ ४३	अहोमनेः पुनरपुन वने पा-	
अनेर्नरिहोमनेर्नर देवस्यैव	१९७१ ४४	अहोमने	१९८१ ११
वनिहोमनेर्नर	१९७१ ४५	अहोमने वने होमेन पापकलम्	१९८१ ११
अनेर्नरिहोमनेर्नर	१९७१ ४६	वनिहोमने वने नवविषय	१९८१ ११

विषयाः	पृष्ठाङ्कः	पङ्क्त्यङ्कः	विषया	पृष्ठाङ्कः	पङ्क्त्यङ्कः
ऊर्जवहर्त्विनि धारा दयात्	१११७	४	नित्यभाद्रम्	१११८	१
पिण्डपत्राङ्गम्	१११७	९	पत्रदेवाङ्गमध्ये राधापत्रि कार्यम्	१११७	१११७
विषयिभर्जनम्	१११७	१०	तत्र वैष्णवभित्तरम्	१११७	१११७
विषयार्थना	१११७	१७	नित्यभाद्रे पात्राभावे	११११	
भोजनान्ते प्रक्षालना विषय-			नित्यभाद्रस्य पत्राङ्गसिद्धि	११११	
श्लिष्यम्	१११८	४	घृते सति घृतराहितानेन आम्रण-		
प्रदक्षिणायां कनिष्ठा मथमा ज्येष्ठा			भोजने दोषः	११११	
इष्टरमाः	१११८	६	भाद्रे एकादशपक्षे भोजननिर्णय	११११	
आम्रणान्ति स्वस्तिमन्त्रपत्रसूत्र			भाद्रे कृते द्विवैध भोक्तव्यम्	११११	
कचनानि	१११८	८	तरिने पर्याकलेननिषेधः	११११	
विभर्जनान्ते धीमात्रगमनम्	१११८	११	भाद्रशेषभोजनस्य कानिदिषेध	११११	
पिण्डपत्रिपति	१११८	१४	भाद्रावशिष्टभोजने निषेध	११११	
मध्यमापेण्डवाशननिर्णयः	१११८	२१	अस्यापवाद	११११	
तत्र पिण्डपत्रे मथ	१११८	२१	भाद्रकर्मा ताम्बूलादि वर्ज्यम्	११११	
पिण्डवाशने मथ	१११८	२१	भाद्रदिने गृहे गृहे न भोजयेत्	११११	
तीर्थभाद्रे तीर्थं पत्र पिण्डपत्रेः	१११९	११	भाद्रान्ते बर्द्धावागधस्तादिभ्योऽपि		
मथरिभ्यां पिण्डा देवाः	१११९	११	विभज्य देवम्	११११	
पत्न्यां देवादिपुत्रायां मथने निर्णय	१११९	१६	भाद्राङ्कस्या	११११	
वृत्तगाल्प्यैः पिण्डे कृते			तत्र विपत्ताभे दर्भवटु	११११	
कर्मोपुपत्तायः	१११९	१	आम्रभाद्रम्	११११	
पिण्डोपपत्तायाम्	१११९	१	भाद्राकरणे दोषः	११११	
पिण्डे कावटुं न दोषः	१११९	७	आम्रभाद्रं कृत्वा कार्यम्	११११	
पुर पिण्डरत्ननिर्णयः	१११९	१०	आं गृहव्यवस्थानाम्रभाद्रम्	११११	
पिण्डरत्ने निविष्टकालः	१११९	१	गृहस्य भाद्रे पकानिषेध	११११	
निर्णय कृते पिण्डविषये मास-			पृथाहादी आम्रभाद्र न कार्यम्	११११	
दशम	१११९	१	आम्रं कियत्परिमितं देवम्	११११	
कृते देवती सिधेः पिण्डदान			आम्रभाद्रविधिः	११११	
कार्यम्	१११९	१०	आम्रभाद्रे पिण्डदाननिर्णयः	११११	
कचने निषेध	१११९	१	आमात्रेन पिण्डं दत्त्वा पात्रेन वि-		
पुण्ड्रभर्जनं देवेभ्योः			भोजननिषेध	११११	
पिण्डां वर्ज्यं	१११९	१	पक्षेन पिण्डं दत्त्वा आम्रणाय आ-		
कचिच्छात्रनिर्णयः	१११९	१०	काचने दोषः	११११	
कचं कृते छात्रेभ्यो न देवम्	१११९	१९	आम्रं देवापाराद् व्यवस्था	११११	
पिण्डे कृते कृते निष्कानेन	१११९	४	आम्रभाद्रे अर्धविचार	११११	
कचं देवे वैश्वदेवे वर्ज्यं	१११९	५	आम्रभाद्रे वर्ज्यकर्मानि	११११	
विषयार्थेन वैश्वदेवकचं देवेभ्यः	१११९	११	गृहस्य आम्रभाद्रविधिः	११११	
कचिच्छात्रम्	१११९	११	आम्रभाद्रे कालः	११११	
पिण्डं देवेभ्यो गृहे कृतेऽपि कृतेऽपि			कृते न कृतिरेध	११११	
कचने न कृते कृते कृते	१११९	११	भाद्रे कचिच्छात्रम्	११११	

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
आहकर्तृराशौचे प्राप्ते निर्णय	१६९०	६	अन्यकृते अन्यातिथावस्यारीडणे निर्णय	१७०९	११
आहारम्भनिर्णय	१६९०	९	सहगमनश्राद्धे वाकनिर्णय	१७०९	११
दातृशुद्धे मरणार्थे निर्णय	१६९०	१०	अथ श्राद्धे सुवाञ्छितभोजनम्	१७१०	११
विधेयु मुञ्चनेषु घृतके प्राप्ते निर्णय	१६९१	१०	श्राद्धसम्प्राप्ते निर्णय	१७१०	११
दातृभोक्तुश्राद्धोचे प्राप्ते निर्णय	१६९१	१५	तत्र पिबोर्मुतातिष्ठेयकाले निर्णय	१७१०	११
तत्र भोक्तुरेव प्रायश्चित्तम्	१६९१	१५	पार्श्वेकोद्विष्टयो मगते निर्णय	१७११	७
अशौचमध्ये श्राद्धं प्राप्तं चेत् तन्निर्णय	१६९१	१७	एककाले मृतानां श्राद्धनिर्णय	१७११	११
दर्शादित्यकर्मलोपे उपशान्तप्रायश्चित्तम्	११९१	११	एकस्मिन् दिने ऽनेकश्राद्धप्राप्तौ कर्तुर्निर्णय	१७११	११
सूक्तकादिविष्यं चेच्छ्राद्धं कदा कर्तव्यम्	११९३	११	युगपन्मरणे निर्णय	१७११	११
भार्यासौदर्शने निर्णय	११९५	१	नित्यनैमित्तिकदर्शादेवाप्तौ निर्णयः	१७११	१०
तत्र दर्शमश्राद्धनिर्णय	११९५	११	अस्य देवताभेदादपवाद	१७११	१
महालयपशुमादिश्राद्धनिर्णयः	११९५	११	श्राद्धाद्गतर्पणम्	१७१४	६
अश्विदक्षमश्राद्धनिर्णयः	११९५	१४	परेषुस्तर्पणेषु कृते शेषः	१७१५	३
रजस्तनया भार्यायां स्यादपरि- त्यगनिषेधः	११९७	५	तिलतर्पणे निविद्धकाल	१७१६	११
अपुत्रस्य भार्यासौदर्शने निर्णय	११९८	५	श्राद्धदिने नित्यतर्पणे तिलनिर्णयः	१७१७	१
मन्त्रिणी घृतकाशीनां निर्णय	११९८	११	मत्पक्षे श्राद्धे परेषुस्तर्पणमुक्तम्	१७१९	१
देवश्राद्धस्य ते रजसौदर्शने सताहा- राद्युक्ति	११९८	१५	महालये परेषुस्तर्पणम्	१७१९	१०
सश्राद्धे विधुक्तिराम्	११९८	१७	आन्वष्टव्ये सप्तस्तर्पणम्	१७१८	११
अनुपवीतदेः श्राद्धाधिकारः	१७०८	११	तीर्थिश्राद्धे दर्शान्त	१७१८	१४
अन्वष्टव्ये निर्णय	१७०१	१५	मात्स्यायनश्राद्धादावपि तर्पणम्	१७१८	१४
एककाले मृतानां निर्णय	१७०१	५	अनेकश्राद्धसम्प्राप्ते तर्पणनिर्णय	१७१८	१५
धन्या उद्यमो मरणे निर्णयः	१७०७	१	श्राद्धाद्गतर्पणविधि	१७१८	१५
मनुष्यश्रीवमपदेश्यदिने अंशने निर्णय	१७०८	४	विदुषां अस्वादिस्वपता	१७१९	४
अर्धे चोत्तराह्निके निर्णय	१७०८	१४	तर्पणेऽह्निके लक्षणा	१७१०	१
देवश्राद्धस्य श्राद्धे निर्णय	१७०८	११	मातामहीनामद्य तेषामेकाग्रति- र्थेति विवक्ष्य	१७१०	१७
अर्धे चोत्तराह्निके तृदश्विती का निर्णय	१७०९	५	मात्राभ्येन सौम्यमनुष्यतर्पणम्	१७११	१०
अर्धे चोत्तराह्निके तु निर्णय	१७०९	११	देवार्थिना देवार्थिनायेन तर्पणम्	१७११	८
सुहायस्य उद्यमो मरणे निर्णय	१७०९	१५	देवार्थिनां निष्ठातम्	१७११	११
ने निर्णय	१७०९	१५	उपवर्तिना देवार्थिना तर्पणम्	१७११	१५
अन्वष्टव्ये चैव मरणे निर्णय	१७०९	१७	निर्वातेना मनुष्यार्थिना तर्पणम्	१७११	१५
रजस्तनया भार्यायां निर्णय	१७०९	१७	धूमने श्राद्धे अन्वष्टव्ये अन्वष्टव्येन तर्पणम्	१७११	१७
			अन्वष्टव्ये तर्पणम्	१७११	१७
			अन्वष्टव्ये तर्पणम्	१७११	१७
			निर्णयनिर्णय	१७११	१७
			अन्वष्टव्ये	१७११	११
			निर्णयनिर्णय	१७११	११

विषयः	पृष्ठसङ्ख्याः	पङ्क्तिसङ्ख्याः	विषयः	पृष्ठसङ्ख्याः	पङ्क्तिसङ्ख्याः
मघावयोदशीभास्वै स्वविमक्षा-			अथमर्षेण यजेन्पि कृते उक्त-		
नामपि पृथक्कार्यम्	१७१६	१०	कन्याभिः	१७१६	१६
देवपूजायां विहितः	१७१८	११	अथ्यं प्रति यथा कारयित्वा कनम्	१७१६	१७
दर्शमङ्गलार्थिभास्वैः निर्णयः	१७१८	१२	याचामध्ये आश्रयेत्तत्रादि वा प्राये		
अविमक्तानां पुण्यार्थिप्राप्तौ नि-			निर्णय	१७१६	१८
र्णय	१७१८	१३	याचामध्ये तीर्थान्तरप्रप्तौ निर्णय	१७१६	१९
गयाभास्वैत्येवमेव	१७१८	१४	वाण्ड्यपथ्ये गते तीर्थप्राप्तौ		
गयाभास्वैः परमगतिप्राप्ति	१७१८	१५	निर्णय	१७१६	२०
काश्यदानादि अनुमत्या	१७१८	१८	मार्गान्तरे तीर्थप्राप्तौ निर्णय	१७१६	२१
विमक्तैः पृथक् सावन्मरिकं कार्यम्	१७१८	२१	आधिमन्त्रप्रदानेनगुह्युक्तान्ना-		
विमक्तानां विमोर्वर्षार्थ्यन्तं आद्या-			दिसप्तमेऽपि गयापञ्च कर्मण्यम्	१७१७	२२
दिक्रियानिर्णय	१७१८	२३	याचायां द्विर्भोजने निर्णय	१७१७	२३
तीर्थभास्वैर्निर्णयः	१७१७	१	यानादिना यथाकरणे निर्णय	१७१७	२४
तत्र याचायां प्रपत्तांकेनेव गन्तव्यम्	१७१७	८	मार्गान्तरे नदीनद्यौ निर्णयः	१७१७	२५
प्रायाश्चित्तार्थयात्रायां पत्न्यारहितौ			आधिमन्त्रे ज्ञानमूर्ते गुह्युक्तयोर-		
गच्छेत्	१७१७	१०	स्ते च तीर्थयात्रा न कार्या	१७१७	२६
विधवाया पुत्रायतुल्यता कार्यम्	१७१९	१	यदे तीर्थयात्रायै चालितं परावर्त-		
सधवायाः पत्या सहेवेति	१७१९	३	ते तदा निर्णयः	१७१७	२७
पत्नीविरहितस्य गमने कलाभावः	१७१७	२१	यदा तीर्थं प्रति चालितं तीर्थन-		
षट् कौश्लदपतनानि भवन्ति	१७१७	२३	प्राप्त्यैव मृतस्तदा निर्णयः	१७१७	२८
निरन्तरतीर्थयात्रया तेषां पापावह-			तीर्थप्राप्तौ लुप्टन कार्यम्	१७१८	२९
त्वम् - -	१७१९	२१	यात्रायां कार्पाटिकेशे च कार्य	१७१८	३०
कुशापि न करिणां स्वातन्त्र्यम्	१७१९	१९	प्रथम तीर्थसमीची गत्वा मगवेन		
स्वातन्त्र्येण कार्यकरणे निषेधः	१७१९	२३	तीर्थजलस्पर्शा	१७१८	३१
स्त्रियां पृथग्यज्ञादिनिषेध	१७१९	२२	सप्तौ मन्त्रेण तीर्थजलावगाहनम्	१७१८	३२
पत्न्या तीर्थयात्राया फलनिरूपणम्	१७१९	२७	तीर्थयात्रेणामन्त्रा-	१७१९	३३
तीर्थयात्राविधि	१७१९	१	तीर्थे उपवासमुपहननिर्णय	१७१९	३४
यात्राकाले वपनविचारः	१७१९	३	अप्येऽपि तीर्थयात्रेणामन्त्राः	१७१९	३५
गमनं दौ पूजभास्वैर्निर्णयः	१७१९	१३	कुठशेषादिषु मुण्डनोपवासनिषेध	१७२०	३६
तीर्थान्तरप्रत्यागमने भूतभास्वैः	१७१९	१	तीर्थे मार्यनामन्त्रानुच्चारणे क-		
आद्योत्तरं गमनप्रकारः	१७१९	४	लङ्घानिः	१७२०	३७
भूतस्य भोजनम्	१७१९	२	दशमाशोर्ध्वं पुनस्तीर्थप्राप्तौ निर्णय-	१७२१	३८
आद्योत्तरं शोभनगमननिषेधः	१७१९	१०	तीर्थे निषिद्धदिनेऽपि क्षीरमाव-		
गयायां आद्यदिने एव प्रस्थानम्	१७१९	१	वचकम्	१७२१	३९
तीर्थान्तरे तु आद्योत्तरदिने प्रस्था-			वपने दिङ्मिद्यमः	१७२१	४०
नम्	१७१९	२	सधवानां प्रयागे वपननिर्णय	१७२१	४१
तीर्थे द्विर्भोजनदिना कलाभावः	१७१९	२	यनीयां तीर्थे वपननिर्णयः	१७२१	४२
तीर्थे गोपदेन गो वधः	१७१९	९	औषधनिष्कल्प वपननिर्णय	१७२१	४३
इष्यन्तरेऽपि कलाभाव	१७१९	९	प्रयागे प्रतिपद्ये वपनं कार्यम्	१७२१	४४

विषयः	पृष्ठाङ्कः	पङ्क्त्याः	विषयः	पृष्ठाङ्कः	पङ्क्त्याः
अप्यन्तर्धे अपपपपापःवेति	१७८१	२	अपपपपे तर्धेपपपु दिवेनेव	१७८८	१
अपपपपपपपापा मन्त्रोपे वपपम्	१७८२	१६	अपपपपपकीर्धपापो निनेव	१७८८	७
अपपपपपापा कानम्	१७८३	२	तर्धेपापे वपपपपापो	१७८८	११
अपे वपपपमिपुप स्वार्त्त कुपपु	१७८४	१९	तर्धेपापे वपपपादिना कार्यम्	१७८९	१७
एवमे अपदिप्यामिपुप स्वार्त्त			विपपपपप	१७८९	१९
कुपपु	१७८४	२६	विपपपना तर्धे वपपेः	१७८९	२३
अपपपपपपप तर्धे स्वानकम्	१७८५	१	अपुपपपवपपा तर्धे वपपे कार्यः	१७८९	२९
तर्धेपपपपे वपपपे	१७८५	१	अपुपपपपपे वपपपे कार्यम्	१७८९	३६
अपपपपपपप तर्धे तपपप			तर्धे वपपपपपपपपे	१७९०	२
कार्यम्	१७८५	१	अपपपपपपप वपपप	१७९०	२
तर्धे वपपः	१७८५	२०			
तर्धे वपपै कानपपपपो वपपि	१७८६	७	तर्धे वपपपपपपपपि वपपपप	१७९०	२
अपपपपपपपः	१७८६	२०			
विपपपपपि तर्धे कार्यम्	१७८६	२९			
अपपपपपपे तर्धे वपपपो निनेवः	१७८७	६	तर्धे वपपपपपपपप	१७९१	१
अपपपादिना वपपपपपदि व			तर्धे वपपपपपपप	१७९१	१३
कार्यम्	१७८७	१३			

एते अपपपपे ।

अथ शौचप्रकरणम् ।

अपपपपपपम्	१७९१	१	अपपपपाः अपपपे स्वानम्	१७९०	११
अपपपपपम्	१७९१	४	अपपपे वपपपपे वपप	१७९०	१८
अपपपपपम्	१७९१	४	अपपपपपपपि अपपपादिना		
अपपपपपपम्	१७९१	५	वपपपे वपप	१७९८	५
तर्धे वपपे वपपपपे वपपप	१७९१	१७	अपपपपपपपपपु वपपपपपपपपु		
तर्धे वपपे अपपपपपप वपपपप	१७९१	१७	वपपपम्	१७९८	१३
तर्धे वपपे वपपपपप व वपपपप	१७९१	११	अपपपपाः कपपपे कपपपप	१७९८	१७
अपपपपपपपु दिवपप वपपपप	१७९१	१३	अपपपपपपपपपपपे वपपपप		
तर्धे वपपे वपपपपप स्वानपपप	१७९१	१	अपपपपपः	१८००	४
अपपपपपपे तर्धे तपपा तपपपे			वपपपपपे वपपपः वपपपपपि अपपः		
अपपपपपपपपपपपपे वपप	१७९१	७	वपपपपपे वपपपपपप	१८००	१०
अपपपपपपपपपपे वपपपे वपपप	१७९१	२	वपपपपे वपप	१८०१	५
अपपपपपे वपपपे वपपपपप	१७९१	४	अपपपपे वपपपपे वपपपप	१८०१	६
वपपे वपपे वपपपपप	१७९१	७	अपपपपपपपपपु विपपपपपे		
वपपपपपपपपपपपपे वपपप	१७९१	५	निनेव	१८०१	५
अपपपपपपपपपपे वपपपपपप	१७९१	५	अपपपपपपपपपे वपपपपपप	१८०१	१०
अपपपपपपपपपे वपपपपपप	१७९१	५			
अपपपपपपपपपपपे वपपपपपप	१७९१	१३			

विषयः	पृष्ठाङ्कः	पङ्क्त्यङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः	पङ्क्त्यङ्कः
बाह्यगर्दीनां कामकरणकाला	१८०१	१४	सपिण्डगोत्रजमकुत्स्यानां सूत्रकर्म	१८२१	११
बामेनारं दन्त्येवमे म.कू. शिशु			माशौचसङ्कोचे निर्णयः	१८२१	१
मरणे	१८०१	१	माशौचसङ्कोचे निर्णयः	१८२४	१४
दन्त्येवमेवमेव विरक्त्य	१८०७	४	सर्ववर्णानां दशाहादेव शुद्धिः	१८२४	१५
दन्त्येवमेवमेव विरक्त्याङ्गमरणे	१८०७	११	चतुर्थसपिण्डादीनां शुद्धिकाल	१८२५	१
विरक्त्याङ्गे कृतशुद्धे घृते निर्णय	१८०८	१	अस्थिसंज्ञयनात्यागाशौचनिर्णय	१८२६	११
मधुपर्ग.दी कृतशुद्धे घृते मृद	१८०९	१०	विषयस्य स्नानाधिकरणेन सर्वदा सू-		
शुद्धशिशुमरणे निर्णयः	१८१०	१	तकम्	१८२७	१
विरक्त्याङ्गे शुद्धशिशुमरणे निर्णय	१८१०	१२	पूर्वाशौचे स्वर्गनिर्णय	१८२८	७
विरक्त्याङ्गे शुद्धशिशौ घृते	१८१०	१३	वर्णसङ्करप्रानामाशौचनिर्णय	१८२९	८
शुद्धशिवनारं शुद्धशिशुमरणे	१८१०	१४	सूरीयसिक्तानामाशौचनिर्णय	१८२९	८
अनूदनने घृते घृते	१८१०	१६	यस्य विषयस्य क्वचिद्विशुद्धिप्रतीया		
वदभ्यन्तगति कृते इ हे मास	१८१०	१८	बाध्याः तेषामाशौचे विष		
अभ्यन्तराशौचनिर्णय	१८१०	१२	एव दशाहाशुद्धि	१८२९	१५
दन्त्येवमेव निर्णयः	१८११	१	पनिवृत्तप्रानामाशौचनिर्णयः	१८३०	१
अभ्यन्तु नैऋत्यद्वारा स्नानम्	१८११	७	दलकादीनां देवप्रानामाशौचनि-		
मेमेनारं वदभ्यन्तुर्घृते			र्णय	१८३०	१
निर्णयः	१८११	१	अभिचारिणीषु सपिण्डतादिनि-		
अवेर इवगृहणने दशा विद्या,			र्णय	१८३०	१
मयः पूर्वम्	१८११	१	अनौरेकेषु पुत्रेषु	१८३०	१
विदुदोरेभ्यः प्रत्यागच्छन्तानां मरणे	१८११	११	पुत्रार्थेषु अशु	१८३०	१०
अनूदनने घृते वदभ्यन्तुर्घृते	१८१४	१	अभ्याधितश्रेणामाशौचनिर्णय	१८३१	१
मृद घृते च विदुदोरे वदभ्ये	१८१७	८	परम्प्रेमुत्तमानामाशौचनिर्णयः	१८३१	१
विदुदोरे वदभ्ये	१८१७	११	दण्डके घृते पूर्ववराविबोधाशौच-		
वदभ्ये वदभ्ये	१८१७	११	निर्णयः	१८३२	४
दुःखमृदमृदम्	१८१७	१४	दण्डकेषु पूर्ववराणां जन्मे मरणे		
दैन्यमृदमृदम्	१८१७	१५	अपिण्डानामाशौचनिर्णय	१८३१	४
दैन्ये वदभ्ये विदुदोरे	१८१७	१७	पूर्वपरमर्षे दण्डकेषु पुत्रयोः	१८३४	१
अनूदनने वदभ्ये वदभ्ये			अदकस्यायाः विदुदोरे मरणे मर-		
दण्डके घृते	१८१९	१७	मे च	१८३४	१
अनूदनने वदभ्ये	१८२०	१४	मरणपरिवेदाशौचम्	१८३४	१७
अनूदनने वदभ्ये वदभ्ये वदभ्ये	१८२०	१९	अनूदनशौचनिर्णयः	१८३४	१७
विदुदोरे वदभ्ये वदभ्ये	१८२१	१५	परशारं अनूदनशौचनिर्णयः	१८३४	१८
अनूदनने वदभ्ये वदभ्ये	१८२१	१९	अनूदनशौचनिर्णयः	१८३४	१९
अनूदनने वदभ्ये वदभ्ये	१८२१	१	वदभ्ये वदभ्ये निर्णयः	१८३५	१
अनूदनने वदभ्ये वदभ्ये	१८२१	३	अनूदनशौचनिर्णयः	१८३५	३
अनूदनने वदभ्ये वदभ्ये	१८२१	७	अनूदनशौचनिर्णयः	१८३५	३
अनूदनने वदभ्ये वदभ्ये	१८२१	८	अनूदनशौचनिर्णयः	१८३५	३
अनूदनने वदभ्ये वदभ्ये	१८२१	९	अनूदनशौचनिर्णयः	१८३५	३

विषयः	पृष्ठाङ्कः	परच्छपट्टाः	विषयः	पृष्ठाङ्कः	परच्छपट्टाः
दशमोऽध्यायस्य विषे	१८११	१	विश्रवद मने निर्णयः	१८११	९
अध्यायस्योर्ध्वे निर्णयः	१८११	१	पुत्रे वयस्ये मने निर्णयः	१८११	१९
वर्षे निर्णयस्य आशौचम्	१८११	१	कियकर्तृत्वात् निर्णयः	१८११	१८
वस्तुन्यस्तुत्यायोर्ध्वे आशौ- चम्	१८११	१	पुत्रे मृतस्याशौचम्	१८११	१०
विश्वे स्वस्ते मृतस्याशौच- निर्णयः	१८११	१	पुत्रे मृतस्य कियार्थे निर्णयः	१८११	१
शेरासने आशौचम्	१८११	८	शुद्धदेहस्य निर्णयस्य आशौचम्	१८११	७
विश्वे वर्धने अनाशौचनिर्णयः	१८११	१०	द्विग्वहस्यो विषयस्य मृत्यु मृता- नाशौचनिर्णयः	१८११	११
अनुपपन्नोऽप्येवमुक्ते मने आशौचनिर्णयः	१८११	१४	शक्रे विना पञ्चमुपपत्ते आशौ- चम्	१८११	११
पुण्यादिभ्यश्चौचम्	१८११	१८	दद्यात्तपे इमे निर्णयः	१८११	१४
मत्तमहर्षिणा मने निर्णयः	१८१७	१	अनेन मने निर्णयः	१८११	१५
स्वपुत्रे वामने निर्णयः	१८१७	११	इक्ष्वाक्ये मृत्योर्ध्वे मने निर्णयः	१८११	१७
विश्वमते धर्मस्य चरितु मनेषु आशौचम्	१८१९	१	शास्त्रे स्वशौ आशौचम्	१८११	२
अनुपपन्नमने आशौचनिर्णयः	१८१७	१	असर्गाशौचं कर्मविश्रान्तः	१८१७	१
सत्यस्य अशुके मने निर्णयः	१८१७	११	निर्दिष्टाऽशौचम्	१८१७	४
देहवशादेवैवोऽशौचम्	१८१७	११	निर्दिष्टे विना तदव्ययने आशौ- चम्	१८१७	५
वास्तुमती कर्मविश्रान्तोऽप्ये कोऽप्ये स्वपुत्रे मने निर्णयः	१८१८	१	निर्दिष्टे विना तदव्ययने आ- शौचम्	१८१७	५
अग्निनिर्णयः	१८१८	१	तदव्ययने तदव्ययने आशौ- चम्	१८१७	५
अनुपपन्ननिर्णयः	१८१९	७	तदव्ययने तदव्ययने च निर्णयः	१८१९	१
निवृत्तस्य देहस्य आशौचनिर्णयः	१८१९	१०	भूतिपदानेन निर्दिष्टे दाहे च आ- शौचनिर्णयः	१८१९	१
अनाशुमने निर्णयः	१८१७	८	विश्रान्तं वदेहारे निर्णयः	१८१९	१
आत्मकता मने निर्णयः	१८१७	९	अथ भूतपदाने निर्णयस्य आशौ- चम्	१८१९	७
अग्निनिर्णयः स्वस्ते मने आशौच- निर्णयः	१८१७	११	आर्षेऽप्येन विश्रान्तोऽप्येहारे निर्णयः	१८१९	११
पदेवारे भुक्तता शौचनिर्णयः च मृ- ते निर्णयः	१८१७	११	कोऽप्येहारे निर्णयः	१८१९	१४
निवृत्तस्य देहस्य आशौचनिर्णयः	१८१७	११	पेन मृत्युने मने निर्णयः	१८१९	१५
अशुचित्तस्य निर्णयः	१८१९	११	धर्मविश्रान्तस्य मने कियदने आशौचनिर्णयः	१८१७	१
अथ निर्णयस्य मने निर्णयः	१८१९	१	अनाशुच्यनिर्णयः शौचं देहना च अथ आशौचम्	१८१७	८
शौचं निर्णयस्य मने निर्णयः	१८१९	४	आशौचनिर्णयः	१८१९	१
पतेने निर्णयस्य मने निर्णयः	१८१९	५	आशौचनिर्णयः	१८१९	१
अनाशुचित्तस्य निर्णयः	१८१९	५	निवृत्तस्य निर्णयः	१८१९	१
निर्णयः	१८१९	५			

विषयाः	पृष्ठाङ्कः	पङ्क्त्यङ्कः	विषयाः	पृष्ठाङ्कः	पङ्क्त्यङ्कः
प्रहने भाषीषावचः	१९०४	१३	वृषेण निहते		१९१९
भेजदकाले अशुचिर्भवते चेत्	१९०५	७	शम्पाभूते		१९१९
कम्पाविशःइदौ सूतकनिर्णयः	१९०५	५	शौ चहोने भूते		१९१९
हयत शुद्धिर्निर्णय	१९०५	१३	सेत्कारहीने भूते		१९१९
विश्वरम्भाःतुर्ब कृष्णःपुडो-			अववहते		१९१९
मादिकमावचकम्	१९०५	२०	शुना हते		१९१९
तत्र लवनादिद्रव्यविषये	१९०५	२५	सुकरोण हते		१९१९
पावद्रव्येषु नाशौषम्	१९०६	१	कुमिभिर्मृते		१९१९
सने अवात्र दौ दोषामात्र	१९०७	४	वृष्टहते निर्णयः		१९१९
पङ्कज दिभश्चतनिषेधः	१९०७	५	शुद्धिणा हते निर्णय		१९१९
समाभ्यवरिहते सूत्रके निर्णय	१९०८	२	शकटेन हते निर्णय		१९१९
विश्वी-वचदिषु सूत्रके निर्णय	१९०८	४	भृगुपातभूते निर्णयः		१९१९
वहेनेपे परिहते सूत्रके निर्णय	१९०८	३	अग्निना निहते निर्णय		१९१९
मुष्मेषु विषेषु सूत्रके निर्णय	१९०८	६	दारुणा निहते निर्णय		१९१९
पुष्पकमुद्गेः	१९०९	४	शमेण निहते निर्णय		१९१९
पुवरीचनः शुद्धिर्निर्णय	१९०९	६	अवमना निहते निर्णयः		१९१९
तत्रामघाते	१९०९	७	वृषेण भूते निर्णय		१९१९
वनेकनां भूतना दृष्टिर्निर्णयः	१९०९	१०	वदम्भेन भूते निर्णय		१९१९
अप-दीवरेने निर्णय	१९१०	२	जलेन भूते निर्णय		१९१९
अभिप-वहते	१९१०	३	विश्वेषिकाभूते निर्णय		१९१९
वयव भाषी सूत्रका तत्र च श-			कण्ठात्रकवते भूते निर्णयः		१९१९
हरे वचने	१९१०	२०	कासहीगेण भूते निर्णय		१९१९
अन्त-न देनो मले निर्णय	१९११	१	अभिषारभूते निर्णय		१९१९
अपागुहवचनं देनि. उह स-			शाकित्यदिधौर्मृते निर्णयः		१९१९
हरे वचने म वचनम्	१९११	१७	विद्युत्पातेन भूते निर्णयः		१९१९
वनेकनाप-वचनवर्धवने भाष-			अप-रेहभूते निर्णयः		१९१९
विषय	१९११	१०	अशुभपक्षीनां भूते निर्णयः		१९१९
अ-वचन-निना वि-वचने भा-			वतिने भूते निर्णयः		१९१९
व-वचनम्	१९११	६	अप-वर्धने भूते निर्णय		१९१९
अह-नेव कुते निर्णय	१९११	८	देवमले निर्णयः		१९१९
अ-वचन-वेदे	१९१५	८	पुष्पकपत्रशवाभ्यु-नेः अ-वचन-ने		१९१९
अ-वचन-वेदे	१९१६	९	निर्णय		१९१९
अ-वचन-वेदे अ-वचन-वेदे	१९१८	९	अ-वि-दि-व-व-अ-वचन-व-व-व-		१९१९
अ-वचन-वेदे	१९१८	१४	निर्णय		१९१९
अ-वचन-वेदे	१९१८	१८	अ-वचन-वेदे भूते निर्णय		१९१९
अ-वचन-वेदे	१९१८	२०	अ-वचन-वेदे		१९१९
अ-वचन-वेदे	१९१८	२१	अ-वचन-वेदे		१९१९
अ-वचन-वेदे	१९१९	३	अ-वचन-वेदे		१९१९
अ-वचन-वेदे	१९१९	९	अ-वचन-वेदे		१९१९

विपयानुसंगी ।

क्र.सं.	विवरण	क्र.सं.	विवरण
१	१९११	१	१९११
२	१९१२	२	१९१२
३	१९१३	३	१९१३
४	१९१४	४	१९१४
५	१९१५	५	१९१५
६	१९१६	६	१९१६
७	१९१७	७	१९१७
८	१९१८	८	१९१८
९	१९१९	९	१९१९
१०	१९२०	१०	१९२०
११	१९२१	११	१९२१
१२	१९२२	१२	१९२२
१३	१९२३	१३	१९२३
१४	१९२४	१४	१९२४
१५	१९२५	१५	१९२५
१६	१९२६	१६	१९२६
१७	१९२७	१७	१९२७
१८	१९२८	१८	१९२८
१९	१९२९	१९	१९२९
२०	१९३०	२०	१९३०
२१	१९३१	२१	१९३१
२२	१९३२	२२	१९३२
२३	१९३३	२३	१९३३
२४	१९३४	२४	१९३४
२५	१९३५	२५	१९३५
२६	१९३६	२६	१९३६
२७	१९३७	२७	१९३७
२८	१९३८	२८	१९३८
२९	१९३९	२९	१९३९
३०	१९४०	३०	१९४०
३१	१९४१	३१	१९४१
३२	१९४२	३२	१९४२
३३	१९४३	३३	१९४३
३४	१९४४	३४	१९४४
३५	१९४५	३५	१९४५
३६	१९४६	३६	१९४६
३७	१९४७	३७	१९४७
३८	१९४८	३८	१९४८
३९	१९४९	३९	१९४९
४०	१९५०	४०	१९५०
४१	१९५१	४१	१९५१
४२	१९५२	४२	१९५२
४३	१९५३	४३	१९५३
४४	१९५४	४४	१९५४
४५	१९५५	४५	१९५५
४६	१९५६	४६	१९५६
४७	१९५७	४७	१९५७
४८	१९५८	४८	१९५८
४९	१९५९	४९	१९५९
५०	१९६०	५०	१९६०

विषयानुक्रमः ।

विषयः	पृष्ठाङ्कः	पङ्क्त्यङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः	पङ्क्त्यङ्कः
अनेकानुसंगस्य	१९८८	८	तदने कौतुकप्रसङ्गादि मङ्गली-	१९९९	९
निरन्तरं मुद्रणप्रधानम्	१९८८	९	यम्	१९९९	१०
कौ तुलना दद्या	१९८८	११	अपराधप्रसङ्गो भक्षणनिर्णय	१९९९	११
अकारिणो बह्विधदानम्	१९८९	१०	अथ शब्दप्रधानादि नियमाः	१९९९	१२
अने रथे आउप ह्युतिरेवा	१९८९	१०	दशाहमथे ज्ञानिभोजनम्	१९९९	१३
अंतरय स्वकारिकं कार्यम्	१९९०	४	मरणशौके लक्षणप्रभोजननिषेध-	१९९९	१४
अंतरय कानम्	१९९०	५	अपराध नियम	१९९९	१५
अलक्ष्युत्पत्त्यादि	१९९०	५	पद्यवर्णनियमप्रदशादिनेषु ज्ञा-	१९९९	१६
अथ भेदो न दग्ध्य	१९९०	११	निमित्तं अह भोजनम्	१९९९	१७
अथोप भेदो दद्या	१९९०	११	आशौचे दिवा भोजनम्	१९९९	१८
दृष्टकालेऽपिनशो निर्णय	१९९०	१४	पुनःपार्ष्णपुत्रादिशेषेषु भोजनम्	१९९९	१९
पर्यशारदहनिवाशो	१९९१	४	आशौचमध्ये यन्मेव स्वगोचरम्	१९९९	२०
पर्यशारदथे तदेहलाभे निर्णय	१९९१	५	भोज्येषु	१९९९	२१
दग्ध्योरेकदाधृतौ	१९९१	२१	अत्यल्पकालीनवस्त्राणां कार्यं	१९९९	२२
धृते मर्तरे दद्यात्याह पत्नी धृता	१९९१	१	आशौचे दहननिवहादि वज्रवम्	१९९९	२३
के निर्णयः	१९९१	४	धृत्पुत्रवधने मयई वनिरेव	१९९९	२४
पत्न्या मर्त्यायां दद्यात्यावगति	१९९१	४	मरणपश्चादनपश्चेत् कालादिद्वयनि	१९९९	२५
धृते निर्णय	१९९१	४	दशौः तिनेऽहकपेन्द्रादि व कार्यम्	१९९९	२६
मर्तरे धृते मर्षा अह विनामा-	१९९१	४	मेत जन्मनिर्णय	१९९९	२७
कृत्या दद्यादिनिर्णय	१९९१	८	वर्षमेवेव विच्छेदकला	१९९९	२८
अदिपक्षपनपृथक्त्वे विकल्पः	१९९१	१०	वर्षवर्षमेवेव दशविच्छा देवाः	१९९९	२९
अहागमे पाकनियमः	१९९१	११	विच्छेदमन्त्राह्वयम्	१९९९	३०
अदकदनविधि	१९९१	१४	विवाहेषु दशमविच्छेदकार्यः कार्यः	१९९९	३१
अंतरय स्वाने विज्ञेयः	१९९१	५	अपशौचे विच्छेदाननिर्णयः	१९९९	३२
अदकदानवन्धः	१९९१	११	अपशौचे विच्छेदाननिर्णयः	१९९९	३३
श्राद्धपशुफलवाक्ये पशवो	१९९१	४	अपशौचे विच्छेदाननिर्णयः	१९९९	३४
अपशौचेऽप्यम्	१९९१	४	अपशौचे विच्छेदाननिर्णयः	१९९९	३५
मेतस्वने विज्ञेयः	१९९१	५	अपशौचे विच्छेदाननिर्णयः	१९९९	३६
अपशौचेऽप्यम्	१९९१	५	अपशौचे विच्छेदाननिर्णयः	१९९९	३७
अपशौचेऽप्यम्	१९९१	५	अपशौचे विच्छेदाननिर्णयः	१९९९	३८
अपशौचेऽप्यम्	१९९१	५	अपशौचे विच्छेदाननिर्णयः	१९९९	३९
अपशौचेऽप्यम्	१९९१	५	अपशौचे विच्छेदाननिर्णयः	१९९९	४०
अपशौचेऽप्यम्	१९९१	५	अपशौचे विच्छेदाननिर्णयः	१९९९	४१
अपशौचेऽप्यम्	१९९१	५	अपशौचे विच्छेदाननिर्णयः	१९९९	४२
अपशौचेऽप्यम्	१९९१	५	अपशौचे विच्छेदाननिर्णयः	१९९९	४३
अपशौचेऽप्यम्	१९९१	५	अपशौचे विच्छेदाननिर्णयः	१९९९	४४
अपशौचेऽप्यम्	१९९१	५	अपशौचे विच्छेदाननिर्णयः	१९९९	४५
अपशौचेऽप्यम्	१९९१	५	अपशौचे विच्छेदाननिर्णयः	१९९९	४६
अपशौचेऽप्यम्	१९९१	५	अपशौचे विच्छेदाननिर्णयः	१९९९	४७
अपशौचेऽप्यम्	१९९१	५	अपशौचे विच्छेदाननिर्णयः	१९९९	४८
अपशौचेऽप्यम्	१९९१	५	अपशौचे विच्छेदाननिर्णयः	१९९९	४९
अपशौचेऽप्यम्	१९९१	५	अपशौचे विच्छेदाननिर्णयः	१९९९	५०

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्तयङ्काः
मेतविण्डार्थं प्रसूतितण्डुलपाक	२००८	२
तस्य वि मञ्जालनम्	२००८	२
विण्डदानप्रकारः	२००८	४
मेतविण्डे सामाह्नद्विर्दपात्	२००९	७
दाहकर्मैव दशाहं कुर्यात्	२०१०	१
येन केनापि दाहादिक्रिया भ्रार		
स्था वानिर्णय	२०११	५
पुत्रेण पुन काले निर्वेध-	२०११	८
मेतविण्डदाने त्रितृशब्दस्वभावा		
भ्यादि मोक्षार्त्तायम्	२०१२	१३
विण्डे दद्याद्दिनात्यये अभ्रीपात्	२०११	१७
यत्र प्रथमविण्डो दत्तस्तत्रैव द्विती-		
यादिविण्डो देय	२०१२	२१
विण्डैः शरीरावयवनिष्पत्ति	२०११	१
एकादशहृदयवत्तं जलं कुम्भं च		
राशौ देयम्	२०११	१
दशाहे तैलदीः स्थाप्यः	२०११	८
भोजनकाले भक्तमुष्टिदानम्	२०११	१०
दशाहमध्ये दशापाते निर्णय	२०११	१५
भातविषेस्तु विशेषः	२०१४	१
अथ देशाचाराद्यवस्था-	२०१४	१५
अद्विपक्षेयः	२०१४	१७
नव काल निर्णयः	२०१४	१८
घृणयने अह्वयम्	२०११	८
घृणयौ चै घृणयनम्	२०११	११
अह्वयौ चै घृणयनम्	२०११	१४
घृणयने इमञ्जानदेयताः	२०११	११
घृणयनविधिः	२०११	१७
मेकत्र यत्रयत्रादिवदह्वयम्	२०१७	१४
तं ये अतिव्ययेन विधिः	२०१८	८
अन्यत्रयः यत्रयत्रयः स्विनयने देय	२०१८	११
गङ्गात्वे देवद्विषेने इत्यनेकः कः वि	२०१९	११
गुह्यद्वयन देकाने गङ्गादिर्नो		
अद्विषेनेन विधिः	२०१९	१४
दत्तवयवे न देयः	२०१७	१
अद्विषेनेन विधिः	२०१७	१
अद्विषेनेन विधिः	२०११	७
अद्विषेनेन विधिः	२०११	४
अथ दत्तवयम्	२०११	८

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्तयङ्काः
अभ्यान्तु शुद्धिकरणे पदार्थाः	२०११	१०
संखयनोभर् आह्वय	२०११	११
अनुपनीतस्यास्थिसंखयनिर्णय-	२०१४	१
नवभ्राह्मनिर्णय	२०१४	४
अथ शास्त्राभेदाद्यवस्था	२०१७	१
नवभ्राह्मण्यम्	२०११	१७
विप्रनिमन्त्रनमन्त्रः	२०१७	१
आशङ्कनमन्त्रः	२०१७	१०
नवभ्राह्मणकरणे दोष	२०१७	१
मेतभ्राह्मे अष्टादश पदार्था वज्र्या	२०१८	१०
नवभ्राह्मे सर्वममन्त्रकम्	२०१९	४
एकीकृष्टे पात्रमुत्ताने स्थापयेत्	२०१९	१
पार्श्वे श्युञ्ज स्थापयेत्	२०१९	७
मेतभ्राह्माने तैः किकामौ गृहे		
कार्याणि	२०१९	९
मेतभ्राह्मे सति सम्भवेऽनेन कार्यम्	२०१९	११
नवभ्राह्मणशेषभोजने प्रायश्चित्तम्	२०१९	११
नवभ्राह्मे विष्णे सति विर्यम्	२०१९	११
अन्तरीहणे विशेषः	२०२०	२
आशौचात्म्यदिनकृत्यम्	२०१७	१
दशमदिने वाननिर्णय	२०२१	४
जननाशौचेऽपि सुण्डनम्	२०२१	११
अथ देशाचाराद्यवस्था	२०२१	११
तस्य चित्तावर्ज वानम्	२०२१	१७
गृहस्था विहारादन्वय न षोडशुः	२०२१	१८
वपनाकरणे दोषः	२०२१	११
एकादशाहविचारः	२०२१	८
विशदं न नामाशौचमुद्धिः	२०२१	९
अपघ्नाहमेकः दशोद्धिः कार्यम्	२०२१	११
मैत्राय विण्डदानकरणे अरक्तपानि	२०१७	१
स्वयःपानां परयोऽपानानि मैत्रायः		
विण्डदानमुद्धिः	२०१७	१५
योऽथे इत्यभ्राह्मणवस्तेषां वि-		
शाखायम्	२०१८	१५
वक्त्रकुर्यात्प्रत्यादिर्न सर्वे अह-		
भेदये देयम्	२०१९	१
विनाय वनपनावच्छेदं देयम्	२०२०	११
विनाय वनपनावच्छेदं विवेया	२०२०	१५
अथ दत्तवयम्	२०२०	११

विषयाः	पृष्ठाङ्काः पङ्क्त्यङ्का	विषयाः	पृष्ठाङ्का पङ्क्त्यङ्का
अपुत्रायाः सपिण्डनम्	२०९७ ११	अपुत्रे भ्युत्क्रममृते विधि	२१०१ १
अप्यारोहणे भर्षेव सपिण्डघम्	२०९८ १	यतीनां सपिण्डने नास्ति	२१०२ ९
आसुरादिपिशाडितायाः सपिण्डी- निर्णय	२०९९ ६	सपिण्डनविधि	२१०२ ११
सर्वत्र देशभेदादिकल्प.	२०९९ १४	सपिण्डने कामकालो देवैः	२१०३ ९
कोकिलमत्स्यसाराणिः	२१०० १	आमात्रेण सपिण्डनं न कर्तव्यम्	२१०३ ११
पत्यु सपिण्डघम्	२१०० १८	सपिण्डीकरणं पक्वाभेदेन कर्तव्यम्	२१०४ १९
अपुत्राणां सपिण्डनम्	२१०० २२	सपिण्डनानन्तर पाथेयप्राज्ञम्	२१०४ २१
अपत्नीनां सपिण्डनम्	२१०१ ४	ततो वृद्धिप्राज्ञं कार्यम्	२१०४ १
अप्रचारिणां सपिण्डनम्	२१०१ ६	एतन्मलमासेऽपि कर्तव्यम्	२१०४ ३

इति सपिण्डीकरणम् ।

प्रथमाब्दकर्तव्यादीनि ।

प्रथमाब्दे नि.विद्वानि	२१०४ ७	तत्र पञ्चकमृते विधानम्	२११० ६
महागृहनिगतने महातीर्थादि म- मनं न कर्तव्यम्	२१०४ ११	विवाहश्चे मृतो विशेषः	२१११ ३
द्वैत्रेभ्यः कर्मणि अगृहितम्	२१०५ १०	त्रिपुराकरे मृतो विशेषः	२१११ ६
महागृहनिगतनेऽपि दाह.येकादशा- इ.न्तं कार्यम्	२१०५ १	तराडो मन्थ	२१११ १७
पत्न्यसौ अपरादाः	२१०६ ९	पञ्चकादिमृतेषु दाहविधि	२११२ १
अपत्न्यसौ निर्णयः	२१०६ ७	मृतकान्ते शान्तिविधि.	२११२ १७
त्रिदरे मृते अन्वयव आह न कार्यम्	२१०६ १९	पञ्चरत्नानि	२११६ २
गृहदत्ते वर्षवधे अन्वयप्राज्ञपरा- कारिकं कर्मण्ये	२१०६ ११	मकारान्तरेण शान्तिविधि	२११६ १७
महागृहनिगते सपिण्डनस्य क् कार्यकारिकं मन्थे	२१०७ ७	पञ्चकमृते शत्रुमुत्ते पञ्चरत्ना देके देयम्	२११२ १७
विषद्वैतमन्थे कर्मनिर्णय	२१०७ १४	पञ्चरत्नाभावे कर्षार्थे स्वर्नं देयम्	२११६ ४
तत्र त्रिदरे मृते अन्वयव्यतमा- शेषम्	२१०७ १४	सुवर्णाभावे अन्वये देयम्	२११६ ९
मन्थकार्यकारिकं मन्थेऽपि	२१०७ १४	विवाहस्य कर्मणि	२११६ १८
कर्षार्थं मन्थकार्यकारिकं मन्थे	२१०७ १९	मृतः वयशानाञ्जीभ्युत्पत्तय- प्रेक्ष्येत्	२११६ २१
मन्थद्वयेः कर्षार्थकार्यकारिकं मन्थे	२१०७ १९	तत्र शान्तिविधि	२११४ ६
मन्थद्वयेः मन्थकार्यकारिकं मन्थेऽपि	२१०८ ९	मन्थनविधौ	२११४ ८
अन्वयवत्	२१०९ १७	तत्र वर्षार्थं विशेषव्यवधिषणम्	२११४ १७
वर्षवधे अन्वयवृत्ते मन्थनं मन्थ- विदे	२११० ६	कृत्विमृतेः पाथेयधनम्	२११५ ११
विद्वाने	२११० ६	कृत्विमृतेषु मन्थे	२११५ २७
		मन्थं कर्म विना कृत्विदो मय विद्यम्	२११६ ७
		अन्वयवृत्तियो मन्थनस्य मन्थीवत्	२११६ ७

क्र.सं.	विवरण	प्रमाण	मूल्य	कुल मूल्य
१
२
३
४
५
६
७
८
९
१०
११
१२
१३
१४
१५
१६
१७
१८
१९
२०
२१
२२
२३
२४
२५
२६
२७
२८
२९
३०
३१
३२
३३
३४
३५
३६
३७
३८
३९
४०
४१
४२
४३
४४
४५
४६
४७
४८
४९
५०

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्याङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्याङ्काः
नगरे पञ्चरात्रं वासः	११४६	११	विकल्पस्वातुरस्य निर्णय	११९०	११
वर्गानां वस्तुतो मासा कामः	११४६	११	समाधिस्तस्कारादि निर्णय	११९०	११
वर्गानां वापरवानानि	११४६	१४	आतुरस्यवापलन्तरं जीवितश्रेण निर्णय	११९०	११
वर्गानां कर्मभ्यानि षट् कर्मानि	११४७	५	कुटीचकस्य दहनम्	११९१	१
वर्गानां वतनहेतुने षट् कर्मानि	११४७	७	बहुदक पूरणम्	११९१	१
वर्गानां वन्दकर्मनि षट्	११४७	९	ईशस्य जले निक्षेपः	११९१	१
वर्गानां वन्दकर्मनिदिनिवेधः	११४७	१२	परमईशं पूरणम्	११९१	१
वर्गानां वन्दकर्मनि	११४७	१३	पञ्चाशत्पूले नदीतीरे वा पूरणम्	११९१	१
वर्गानां निवेद्यनिष्ठा	११४७	१५	श्वस्य स्नानं लकारणादिपूजनम्	११९१	१
वर्गानां निवेद्यकर्मनि	११४७	१८	यथास्थानं दण्डादिदानम्	११९१	११
वर्गानां	११४७	२१	तत्र मोक्षणम्	११९१	११
वर्गानां विदुषुर्वादिमले स्नानमा-			अष्टे मोक्षणं पेतनिक्षेपश्च	११९१	११
वम	११४७	२५	अष्टमेन मूर्धभेदनम्	११९१	११
यतिवेष्टकारः	११४८	१	ततो लक्षणेन गर्तपूरणम्	११९१	११
आतुरस्यमासः	११४८	४	कुटीचकस्य दहनविधि	११९१	१
आतुरस्यस्यवयोगः	११४८	११	अथवा तीर्थे यत्नेन	११९१	१
अथवावहने कर्मम्	११४८	११	अस्याशौचं नास्ति	११९१	१
कुक्ष्यान्वर्थात्वादिनां हीमाशक्तौ			एकदशोऽङ्गि पार्वणम्	११९१	१
निर्णय	११४९	१३	ईश्वरपार्वणानां न पार्वणम्	११९१	११
हीमन्तुस्य विनाऽपि तस्य वयोगः	११४९	९	हादशोऽङ्गि काराण्यवधानेः	११९१	११
आतुरस्यस्यवयोगः	११४९	१०	तत्रिभिरभ्यन्न विशेषः	११९१	११
एव आतुरस्य	११५०	१	यन्मर्तुः श्लोकाः	११९१	११
आतुरस्यस्यवयोगे नूने निर्णय	११५०	१५			

इति श्रीसटीकनिर्णयसिन्धुविषयानुक्रमणिका समाप्ता ।

ॐ नमः गङ्गादेवाय माधवाय ।

सव्याख्ये निर्णयसिन्धौ

प्रथमः परिच्छेदः

मङ्गलाचरणम् ।

एवाकल्पैकनिषेत्तं रामं श्रीतालनायुक्तम् ॥
दिश्वामिघ्नान्यथायमतिसमालम्ब्यशास्त्रिनं चन्दे ॥ १ ॥
एतद्धर्मासदायं कल्पदृष्टमलं रञ्जितमोकुलम् ॥

श्रीगणेशाय नमः ॥

एतदीनारायणं मन्वा पितरौ च गुरुनयि ॥
कृष्णसर्मा वितनुने मारार्थं तिन्युदीपिकाम् ॥ १ ॥
कमलाभू राहनायिः कृष्णो नारायणानुजः ॥
अपिनिर्णयसिन्धाह संशयध्वान्तनाशिनीम् ॥ २ ॥

विघ्नध्वंसार्थं कृते मङ्गले शिष्यशिष्यायै निषाप्रति-कारुण्ये
नि । अन्वेषापो वंशः । प्रतिलेता, प्रतानत्वात् । उभयतोलना-
द्वयपुस्तकाग्निरूपकं चेद समस्तदेशविवर्ति । यद्यप्यत्र सीताल-
तायुक्तो रामशायी स्वकुललतासमालम्ब इति न लभ्यते इत्य-
भवन्मतपोगः, तथाऽपि नमस्कार्यतामशोत्रकरुणानन्तःपातिनस्नाह-
शममालम्बस्य चन्दनोपपादकतया ऽभिधानात्तद्विषयतायामतात्प-
र्योन्न दोषः ॥ १ ॥

विघ्नबाहुल्यादिसम्भावनाया अवर्जनीयतया तद्विधूननाय
मङ्गलान्तरमाह-एतद्धर्माति । तलम्—रूपम् । 'अयःस्वरूप-

विषयः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
नगरे पञ्चरत्नं नाम	११४१	११	विरक्तस्य तुरस्य निर्णयः	११५०	११
कर्णसु चतस्रो मन्सा वाम	११४१	११	समाधिभस्काणादि निर्णयः	११५०	१२
यतीनां वचस्पानानि	११४१	१४	भातुरस्य न्यासात्तर जीवितश्रे निर्णयः	११५०	१३
कर्णनां कर्णभ्यामे वट् कर्माणि	११४७	५	कुटीचकस्य दहनम्	११५१	१
कर्णनां पतवहेतुने वट् कर्माणि	११४७	७	बहुदक पूरयेत्	११५१	२
कर्णनां वन्धककर्माणि वट्	११४७	९	ईसस्य जले निक्षेपः	११५१	३
वन्दे नमोपपन्न दिवेषेभः	११४७	१२	परमर्हस्य पूरयेत्	११५१	४
वन्दे नमोऽपि	११४७	१३	पञ्जाशमूले नदीतीरे वा पूरणम्	११५१	५
कर्णनां निषेद्धविद्या	११४७	१५	शयस्य स्नानात्कलादिपूजनम्	११५१	६
कर्णनां निषेद्धकर्माणि	११४७	१८	यथास्थानं दण्डादिदानम्	११५१	७
वन्दे नमो	११४७	१९	तत पोषणम्	११५१	८
कर्णनां विदुषां देवसे स्नानमा-			भरटे प्रोक्षणं पेतनिक्षेपश्च	११५१	९
वपु	११४७	२५	ज्वरुगेन मूर्धभेदनम्	११५१	१०
वन्दे नमोऽपि	११४८	१	ततो लवणेन गर्तपूरणम्	११५१	११
भातुरस्य न्यासः	११४८	४	कुटीचकस्य दहनविधिः	११५१	१२
भातुरस्य न्यासयोगः	११४८	११	अश्वत्थी तीर्थे पक्षेप	११५१	१३
शयस्य न्यासयोगः	११४८	११	अश्वत्थीय न स्नि	११५१	१४
वृषभस्य न्यासयोगः	११४८	११	एकादशोऽङ्गि पार्षणम्	११५१	१५
वृषभस्य न्यासयोगः	११४९	११	ईश्वरपदंभानां न पार्षणम्	११५१	१६
वृषभस्य न्यासयोगः	११४९	५	हादशोऽङ्गि माहायणवानिः	११५१	१७
वृषभस्य न्यासयोगः	११४९	१०	तद्विधिरन्यथ विशेषः	११५१	१८
वृषभस्य न्यासयोगः	११५०	१	पञ्चकर्तुः शोकाः	११५१	१९
वृषभस्य न्यासयोगे पुनः निर्णयः	११५०	१९			

इति श्रीमटीकनिर्णयसिन्धुविषयानुक्रमणिका समाप्ता ।

ॐ नमः सदुद्धराय माधवाय ।

सव्याख्ये निर्णयसिन्धौ

प्रथमः परिच्छेदः

मङ्गलाचरणम् ।

कारुण्यैकानिकेतं रामं सीतालतायुक्तम् ॥

विश्वामित्रान्यवापव्रततिसमालम्पशाखिनं वन्दे ॥१॥

लक्ष्मीसहायं कल्पद्रुमलं रञ्जितगोकुलम् ॥

श्रीगणेशाय नमः ॥

लक्ष्मीनारायणं नत्वा पितरौ च गुरुनपि ॥

कृष्णशर्मा वितनुते सारार्थं सिन्धुदीपिकाम् ॥ १ ॥

कमलाभू राङ्गनाथिः कृष्णो नारायणानुजः ॥

अधिनिर्णयसिन्धवाद् संशयध्वान्तनाशिनीम् ॥ २ ॥

विघ्नध्वंसार्थं कृतं मङ्गलं सिन्धुशिक्षायै निबध्नाति-कारुण्ये
ति । अन्ववायो वंशः । प्रततिर्लता, प्रतानस्वात् । उभयतोलना-
द्वयपुक्तशास्त्रिरूपकं चेद् समस्तदेशविवर्ति । यद्यप्यत्र सीताल-
तायुक्तो रामशास्त्री स्वकुललतासमालम्ब इति न लभ्यते इत्य-
भवन्मनयोगः, तथाऽपि नवकार्यतामथोजकरूपानन्तःपातिनस्वाह-
शसमालम्बरस्य वन्द्यतोपपादकतया ऽभिधानात्तद्विषयतायामतात्प-
र्याय दोषः ॥ १ ॥

विमवाहुल्यादिसम्भावनाया अवर्जनीयतया तद्विधूननाय
मङ्गलान्तरमाह-लक्ष्मीनि । तलम्—एकरूपम् । 'अयःस्वरूप-

वर्हापीडं घनश्यामं महः किञ्चिदुपास्महे ॥ २ ॥

*वेदार्थधर्मरक्षायै मायामानुपरूपिणम् ॥

पितामहं हरिं वन्दे भट्टनारायणाह्वयम् ॥ ३ ॥

यत्पादसंस्मृतिः सर्व*मङ्गलप्रतिभूर्मता ॥

तान् भट्टरामकृष्णारूपान् *श्रीनातचरणान्नुमः ॥ ४ ॥

सर्वकल्याणसन्दाहनिदानं यत्पदद्वयम् ॥

शुनदीसोदरीमम्बामुमाख्यां नौमि सादरम् ॥ ५ ॥

योस्तलम्' इति कोशात् । कल्पद्रुत्वाभिधानं चाचिन्त्यमहिमव्यञ्जकम् । कल्पद्रुस्तलमथो यस्येति वा । मुक्तेरपि दावृत्वात् । रञ्जितगोकुलमिति सुगमम् । 'तलरञ्जितगोकुलम्'इति पाठे कल्पवृक्षै रञ्जितगोकुलं येनेति । तत्र कल्पवृक्षा गोकुले वर्तन्ते । श्रीभगवानेव कल्पवृक्ष इति तु वस्तुमतिः । 'कल्पद्रुतरलं जितगोकुलम्'इति पाठे कल्पद्रुस्तरलो येनेति उक्तदेतोर्जितमायत्तं गोकुलं यस्येति बोध्यम् ।

स्वस्य धर्मज्ञत्वमवगमयितुं धार्मिकपरम्परितत्वमाह—वेदार्थेति । मायामानुपरूपिणं हरिमिति न्यूनाभेदरूपकम् ।

मङ्गलेति । यद्यपि नमस्क्रियाया एव मङ्गलत्वं न तु स्तुतेः, विघ्नध्वंसार्थविहितमुवर्णदानादिवत्, तथाऽपि तत्तुल्यत्वमस्तमित्येवमर्थ प्रतिभूपदम् । पितृपादस्तुतिश्च तदन्तर्गतनिरूपेति मङ्गलरूपत्वम् । सर्वोत्कृष्टस्वज्ञापको व्यापारः स्तुतिः, स्वोत्कर्षज्ञापकः स नतिरिति भेदः । श्रीतातेति । यद्यपि चरणशब्दस्य राजपृष्ठवादिशब्दवन्न पूर्वपदार्थगतश्रेष्ठ्यमर्थः ।

'स्युरुत्तरपदे व्याघ्रपुंगवर्षभकृञ्जराः ।

सिंहशाल्दूनागाद्याः पुंसि श्रेष्ठार्थगोचराः ॥'

इत्यनुशासने तदनुक्तेः, साजात्यासम्भवान्, तथा समाप्ताननुशासनाद्य । नापि 'सुकचरणा आहुः'इतिवत्क्रियाकारकस्वागोचः । तद्वन् क्रियान्वयाभावान् । तथाऽपीह चरणः

दिन्दुमाधवपादाञ्जरोलम्पीकृतविग्रहम् ॥

ज्यागामं भ्रातरं भट्टादिवाकस्मुपास्महे ॥ ६ ॥

हेमाद्रिमाधवमते प्रविचार्य सम्प-
गालोच्य तत्रमथ शतीर्थकृतां परेषाम् ॥

श्रीरामकृष्णतनयः कमलाकराहः

कालेऽथशामति विनिर्णयमातनोति ॥ ७ ॥

सन्ति यद्यपि चिद्वाँनस्तन्नियन्थाश्च फोटिशः ॥

मात्राध्वेता बोध्यः । अर्थं कर्मधारये तातवहुत्वलाभाद्विरुद्धमति-
कृत्वं दुर्गारम् । मैवम् । काव्यमीमांसायांमलमनामेव तथा मतिः,
न तु वेदमीमांसायांमलमतीनाम् । तेषां पुनर्गौरवस्यैव चरणशब्दव्य-
वायेन लाभान् । यद्वा 'नीगाद्याः' इत्याद्यपदेन 'पादपञ्चन्द्राद्याः' इति
श्रीरस्वामिवचनात्पादचरणादिशब्दानामपि श्रेष्ठार्थकत्वम् । तदु-
क्तनाविशेषफारकं न बहुवचनम् । केचित्तु चरणगौरवे तदा-
ख्यामारोप्य द्वित्रा इतिवद्विष्वक्त्वाविरक्षया बहुवचनम्, यत्पादेति
कर्मधारय इत्यप्याहुः । 'तं भट्टरामकृष्णाह्वरं श्रीतातं सादरं
सुमः' इति तु रमणीयम् ।

उन्मत्तमलापितत्त्वसाङ्गा निरस्पष्टैव माचीनग्रन्थैरन्यथामि-
दिशङ्गां परिहरति-हेमाद्रौति । तीर्थम्-शास्त्रम् । तथा च हे-
माद्यादिमनस्यैव प्रामादिकांशं परिहृन्वोपादानाद्यन्यथामिदिरिति
भावः । कालानङ्गीकर्तृमार्कण्डिनिरामार्थं काले इति । वैपथिक
आधोरः । ज्योतिःशास्त्रादीं स्वरूपतो निर्णीतस्यापि 'सायं जुहो-
नि' इतिवत् 'चतुर्थ्यां पूजयेद्देवम्' इत्यादिनाऽधिकरणमप्रतीवशात्प्र-
स्य विनायकपूजाचङ्कत्वरस्य चतुर्थ्यां दिनद्वयस्यैव भंगशः स्यादिति
तस्याः पूर्वत्वादिनाऽप्यङ्गत्वं निर्णीयत इत्यर्थः । तादृशभिन्नमथ क्वचि-
देकतरफोटेः साधकस्य, क्वचित्तु साधकस्योपन्यासेन । तथा साधकं
साधकं च द्विविधम्, न्यायवचनभेदादिति तत्रसर्वं प्रदर्शयते इति यावत् ।

तथाऽप्यमुष्य वैदर्भी केचिद्विज्ञातुमीशते ॥ ८ ॥

तत्र संक्षेपतः कालः षोढा-अब्दा, ऽपनम्, ऋतुः
मासः, पक्षो, दिवस इति ।

तत्राब्दो माध्वमते पञ्चधा— सावनः, सौरः,
चान्द्रो, नाक्षत्रो, चार्हस्वरत्य इति । गुरोर्मध्यमरा-

वैदर्भीमिति । निर्णयकमलाकरतया निर्णया उन्मज्जन्त्येव । वि-
पयसंशयजनकतदप्रामाण्यमन्देहभङ्गकानि विशेषदर्शनानि तु सं-
ख्यावतामेव प्रतिभासन्ते इति व्यञ्जनाय । तत्र—न्यायवचनाभ्यां
निश्चेतव्येऽङ्गत्वे । संक्षेपत इति । यद्यपि साक्षाद्याप्येन विभागे
सम्भवति परम्परासाधारण्येन सोऽमङ्गलः, कलाकाष्ठादिनाशो
तत्प्राप्तेरिति प्रथमतो जन्यत्वानित्यत्वाभ्यामेव विभागो वाच्यः,
तथाऽपि नित्यस्य तस्य कर्मानङ्गत्वात्प्रागः । कर्मादौ तत्स्मरणस्यै-
वाङ्गत्वात् स्मृतिद्वाराऽपि तस्याङ्गत्वे मानाभावात् ।

माध्वमते इति । एवमादिप्राचीनग्रन्थतत्कर्तृनामलेखनं
च प्रायशः स्वोत्प्रेक्षामूलकत्वशङ्कानिराकरणाय । स्वानभिमतो
तु अरुचिं दर्शयामः । पञ्चधेति । तथा चोक्तं माध्वेनैव—

‘सौरवृहस्पतिसावनशशधरनाक्षत्रिकाः—क्रमेण स्युः । म-
तल(३६६)—पतला(३६१)—ऽतल(३६०)—वमल(३६४)—वरगाध-
(३२४)वत्सराः पञ्च’इति । मतलयाऽवरगाः क्रमेण पञ्चपश्ये-
कशून्यचतुर्द्विष्यर्थकाः । अङ्कानां च वामतो गतिः । अत्रारुचिं दर्श-
यन्नेवाऽऽह—हेमाद्रिस्त्विति* । अत्र सावनादीनामनियमेन प्रहणं
तु न शङ्काम् । यतो यत्र तिथिविशेषरूपं स्पष्टं लिङ्गम्, यथा—

‘वसन्ते किंशुकाशोकशोभिते प्रतिपत्तिथिः ।

शुक्रा तस्यां प्रकुर्वीत स्नानं नियममास्थितः’ ॥

इत्यादौ युक्तमतिपत् । तत्र—

‘ललाटपट्टे निलकं कृषाचिन्दनपङ्कजम् ।

गोमंज आर्हस्यः । अथ च उपोषिःशान्तिं प्रमि-
 । तेषां त्रिभुवन्स्य गोमंजं च शान्तिं अनुपयोगात्तान् एव

ततः सप्तम्यनुदिमं निरुद्धात्कृत्तं भुवम् ॥

पार्थ संवत्सरां सादस्तादिनेषु नमस्तत्तम् ।

इत्यादिनिरुद्धात्तान् । यथा वा 'शुक्रपते चतुर्दश्याम्' इत्या-
 'नर वदाणि वक्ष्ये' इति संवत्सराणां शान्तिमाध्यायं प्रत्यादिपते शुक्र-
 'दश्यादि । तत्रोभयप्रापि चान्द्र एव संवत्सराः ।

यत्र वा संवत्सरेषु 'गोपचारां नरोत्तम' इत्यादीं संक्र-
 'न्तं तद् तत्र 'इत्यादि संवत्सरेषु इत्येतेषु निर्विधु न
 'पि शान्ति' इति संवत्सरेषु शुक्रपदातिप्रते, यत्र वा 'अपने वि-
 'पेव त्रिप्रापेपि नरो' इत्यादि अयनादिरूपं तद् तत्र 'एवं
 'समरे पूर्णे कुर्यादुत्पापनक्रियाम्' इति शान्तिपदानादिप्रते,
 'संवत्सराः सार एव ।

यत्र तु "गोमंजं वै संवत्सरो, य एवं विद्वांसः सं-
 'मस्तुपयन्ति" इत्यादीं गणमयनस्य संवत्सरेण्येन एव-
 'रामं संवत्सरेषु तद् इत्येतेषु अभिप्रायः इत्येतेषु क-
 'रुपयदयोः सावनेकमासमाध्ययोः सावत्सरिकीणां द्वादशाहती-
 ' चान्द्रमासाभ्यामनिर्वर्त्तनम्, तत्र पारिशेष्यात्सावन एवा-
 ' । एवम्—

"इदं मातृस्यते मापं उपहमशादयाचितम् ।

उपदे परं च नाश्रीयात्माजापत्यं चरन् द्विजः" ॥

इति द्वादशाहोरात्रसाध्यानां माजापत्यानां षष्ठ्युत्तरशतश्रयस्वरूपं
 'दशाहं तस्य चान्द्रमासाभ्यामनुष्ठानामम्भवात्सावन एवाब्दः ।
 'वं द्वादशाह्यादिस्थानं नशाब्दादावपि । यथा पराकादिमि-
 ' ५५ २ । पराकपट्टे उपहं माजापत्यं पट्टे चिति,
 ' द्वादशाब्दानपेसापामपि सावन एव तत्राब्दः । अत एव

विधा आह । तत्र वक्ष्यमाणैः, *सावनादिद्वादशमासे
स्तत्तद्वन्दम् । मलमासे तु सति षष्टिदिनात्मक एको
माम इति द्वादशमासत्वमचिरुहम् । तथाच व्यासः—
'षष्ट्या तु दिवसैर्मासः कथितो षादरायणैः' इति ॥

तत्र चान्द्रोऽब्दः षष्टिभेदः । तदाह गार्ग्यः—

'प्रभयो विभयः शुक्लः प्रमोदोऽथ प्रजापतिः ।

अद्विराः श्रीमुख्यो भावो युवा घाता तथैव च ॥

मर्तुहापस्यैव दक्षिणा मुरुवा, नान्यस्येति मिद्धान्तः । तस्मात्
अब्दान्द्रान् । एवं यत्र "सावनेनेव कर्त्तव्या शत्रूणां चाप्युप
सना" इति समयपालादी विशेषवचनम्, तत्रापि सावन एव ।

एवं च यत्र विशेषतो न लिङ्गादि तत्रेच्छया विद-
न्यः । यथा 'एताः संहिता ज्ञानन्नेवासिने मश्यासासंवरमा-
शामिने' इतिव्यतिरेकमुपेनाज्ञानगुरुकृत्ववासादी । *धमेति ।
अथ माशवस्यापुराणे एषोपयोगाद् माऽस्तु धर्मशास्त्रे तत्र
पञ्चः, 'गौतम्या मिहमे गुरी' इत्यादी अपेक्षानु यार्हस्पत्यस्य
मं को कारयिता ? इति चेत् । तिलकप्रतादी हि चान्द्रादेर्वत्सारा-
ज्ञानवर्धितम्, न तु क्वापि कर्मणि यार्हस्पत्यस्य तत् । 'मिहमे
गुरी' इत्येव श्रवणम् । यदपि—

"गुरोर्विषयममंक्रान्तिहीनो यथान्द्रात्मारः ।

अविभेदस्वरस्वस्विन्कारयेन्न मवश्रयम् ॥

वर्जनीयाः प्रथमेन प्रणिष्टाः सर्वनाकिनाम् ।

स्फुटमक्रान्तिहीनशब्देऽप्याहूरयित्वाभवन्" ॥

इत्युक्तमर्थं, तदापि यार्हस्पत्यस्य गौतमरत्नाज्ञानेऽपि मध्यमगत
नया गुरुमंक्रान्ते चान्द्रादेः स्फुटस्वनिमत्तादिस्फुटगतनया मास-
वर्जनीयत्ववत् कारादि च न कार्यामित्यर्थकमिति न कार्यादोषः ।
*सावनादीनि । निविवददाद्वादिषामैरुदपि द्रष्टव्यम् ।

ईश्वरो रक्षुवाण्यथ प्रयायी विमयो वृषः ।
 विद्वभानुः सुभानुस तारणाः पार्थिवोऽप्यथः ॥
 सप्तोऽजगत्प्रदेशी च विमोधी विष्णुर्नामः परः ।
 सन्दनो विजयधैव जयो मन्मथदुर्मुखा ॥
 संसत्तयो विजय्योऽथ विकारी जायरी मूषः ।
 जूकसृजतोऽथनः कोर्षी विद्वबाद्यमुपराभवौ ॥
 मूषः कोर्षकः कोऽप्य साधारणः(?) विरोधकृत् ।
 परिधायी प्रयादी च जानन्दो राक्षसोऽनलः ॥
 विद्वन्तः कालमुक्तस्य विद्वयो रौद्रदुर्भती ।
 दून्दुर्भी नाथसोद्गारी रक्तार्थी कोऽथनः श्रुतः ॥ इति ।

०५२५पि उपांतिं च गुरोर्मन्मथराजिभोगेन ० प्रभवा-
 दीनां साधार्यां प्रवृत्तिरुक्ता, तथासाप प्रभवादीनां चान्द्र-
 त्वमप्यस्ति । 'चान्द्राणां प्रभवादीनां पक्षके पक्ष-
 अन्यथा "सूताहनि तु कर्षणं भनिप्राणं तु वस्तरम्" इतिवन्तरत्न-
 हानमात्रेण आर्षिकर्षा भनिपनेन वस्तरापनेः । लिङ्गाभावेन
 चान्द्रमौरयोऽसम्भवाद्भववस्तरकर्षणव्यताकगोसदाद्यन्वयतया ता-
 वनस्य च निदमासम्भवात् । प्रभवादीनां चान्द्रत्वप्रभासा-
 निकामिप्राणद्वये—०५२५पि । मध्यमगजना गुरोः शराः ५
 त्रिपिनि । मध्यं पक्षकला गुरोर्गतिरिष्यर्थः । ०भोगेनेति प्रभ-
 वान्द्रपि, न तु प्रवृत्ती असम्भवात् । साधार्यां प्रभवादीनामित्या-
 दिपदे विभवादेः चान्द्रनादिप्रवृत्तिगुणके ।

"तपमि त्वत्तु यदाऽसायुद्धं याति मासि
 मथमजगत्तः सन् यावत् वासवेऽपः ॥
 निविलज्जनहितार्थं वर्षहन्दे वसिष्ठः ॥

(१) इदं सुनायभक्तिप्रथम, साधारणमादितां विरोधकृत् इति
 ...

के युगे' * इति माधवोक्तेः । तेन चान्द्रः प्रभ-
वादिश्चैत्रसिते प्रवर्तते । चार्हस्पत्यस्तु माघादां ।
तयोर्बिनियोगो ज्योतिर्निबन्धे ब्रह्मसिद्धान्ते-

‘व्यावहारिकसंज्ञोऽयं कालः स्मृत्यादिकर्मसु ।
योज्यः सर्वत्र तत्रापि जैयो वा नर्मदोत्तरे’ ॥
आर्ष्टिपेणः—

*‘स्मरेत्सर्वत्र कर्मादी चान्द्रं संवत्सरं सदा ।
नान्यं *यस्माद्धत्सरादौ प्रवृत्तिस्तस्य कीर्तिता’ ॥ इति ।
अयननिर्णयः । अयनं तु *सौरर्तुत्रयात्मकम् ।
‘सौरर्तुत्रिनयं प्रदिष्टमयनम्’ इति दीपिकोक्तेः । तद्वि-
धम्-दक्षिणमुत्तरं चेति । कर्कसंक्रान्तिर्दक्षिणायनम्,
मकरेऽन्तयम् ।

अनयोर्बिनियोगमाह मदनरत्ने सत्यव्रतः—
‘देवताऽऽरामषाप्पादिप्रतिष्ठोद्भूमुखे रवौ ।

प्रभव इति स नाम्ना जायतेऽब्दस्तदानीम्” ॥

इत्युपक्रम्य

“इयं हि पट्टिः परिवत्सराणां बृहस्पतेर्मध्यमराशिभोगात् ।
उदाहृता पूर्वमृनिमवर्षेर्नियोजनीया गणना क्रमेण” ॥

इत्युपसंहारात् । *युग इति ।

संवत्सरस्तु प्रथमो द्वितीयः परिवत्सरः ।

इदा यत्सरस्वृतीयस्तु चतुर्थथानुवत्सरः ॥

इद्वत्सरः पञ्चमस्तु तत्सहो युगसंज्ञकः” ॥ इत्युक्तेः ।

‘जैयो वा’ इति वाकारोऽस्तरस्यूचनाय । को व्यापार

रिक्तसंज्ञकः काल इत्यत आह- *स्मरेदिति । *यस्मादिति
शुभादिमृत्य इत्येतदर्थम्, न तु कृष्णादेः कर्मान्तरवार्थम्
अनेकवचनविरोधात् । *सौरेति मासातिदेशमात्रात्

दक्षिणाशामुखं कुर्यात् तत्फलमयाप्नुयात्' ॥

वैखानसः—

ॐ 'मातृभैरयपाराहनरसिहात्रिविक्रमाः ॥

महिषासुरहन्वथ स्थाप्वा वै दक्षिणापने' ॥

वैशान्तोऽप्यर्थे, न तु दक्षिणापन एवेति नियमः ।

पूर्ववचने दक्षिणापने निविद्धाया देवप्रतिष्ठाया
देवविशेषे प्रतिप्रसवमाग्रात् ।

रत्नमालापाम्—

ॐ 'गृहप्रवेशाग्निदशप्रतिष्ठाविधाहृद्यौलज्जतबन्धपूर्वम् ।

सौम्यापने कर्म शुभं विधेयं

यद्गर्हितं तत्स्वस्तु दक्षिणे च' ॥ इति ।

अस्यापवादः काशीखण्डे—

ॐ 'सदा कृतयुगं चास्तु सदा चास्तृत्तरापणम् ।

सदा महोदयश्चास्तु काश्यां निवसतां सताम्' ॐ ॥

इत्यपनम् ॥

ऋतुनिर्णयः । ऋतुर्मासप्रपात्मा । मलमासे तु
मासप्रपात्मक एको मासः, तेन मासप्रपात्मकत्वमावि-
ष्टम् । स श्रेया चान्द्रः सौरश्च । 'विप्रारम्भो वस-
न्तादिश्चान्द्रः । मीनारम्भो, मेपारम्भो वा सौरः । ॐ 'मी-

त्वादिष्युदासार्थम् । ॐ मातृ इति उपक्रमोऽलक्षणम् ।

"उग्रे कर्मणि सौम्ये च स्तोऽपने दक्षिणोत्तरे"

इति पाथवोक्तः । तदेवाह—ॐ गृहेति । ॐ सदा कृतेत्या-
दि भयवादत्वाभ्युपगमनादः । अस्तिरत्याशीर्लोठः कृतयुगादि-
कार्याभापकत्वात् । ॐ सतामिति निगूढदुर्दृष्टानां भासमान-
साधुभावानां व्याहृतिः ।

ॐ मीनेति । एतदनुसारेणोत्तरे ग्रीष्मादयो विकल्पन्ते ।

नमेपयोर्मेपवृषयोर्वा वसन्तः' इति यौधायनोक्तेः ।
अनयोर्विनिर्णयमाह त्रिकाण्डमण्डनः-

'श्रौतस्मार्तक्रियाः सर्वाः कुर्याच्चान्द्रमसर्तुषु ।

ऋतदभावे तु सौरर्तुष्विति ज्योतिर्विदां मतम् ॥

स द्विविधोऽपि षोढा । वसन्तो, ग्रीष्मो, वर्षा,
शरद्, हेमन्तः, शिशिरः । इत्यृतुः ॥

मासनिर्णयः । मासश्चतुर्धा । सावनः, सौरः, चा-

तदभावे तु इति सौरर्तुर्गौणत्वार्थम् । एवं कृष्णादिमासानां गौण-
त्वाच्चद्वितमासद्वयात्मकर्तृनामपि गौणत्वं द्रष्टव्यम् । एवं च "वसन्ते
ग्राह्यणोऽग्निपादधीत" इत्यादां नानैव वाक्यार्थः । अन्यथा मुख्यत्व-
गौणत्वविभेदवर्षाधर्ष्यान् । तत्र मुख्यवाक्यार्थे शुक्लादिचान्द्रमासद्वय-
घटिनो मुख्य एव वसन्तः । कृष्णादिचान्द्रमामद्वयघटितस्य वसन्त-
पदार्थस्य गौणत्वात् । सौरमासद्वयघटितस्य तस्य गौणतत्त्वात् ।
मुख्यासम्भवे गौणवाक्यार्थो ज्वलन्वनीयः ।

"मसुः प्रथमकल्पस्य योऽनुकल्पेन वर्जते ।

न साम्प्रदायिकं तस्य दुर्भेदे विद्यते फलम्" ॥

इतिमनुवचनान् । एवं च 'श्रौतस्मार्तक्रियाः' इत्यत्र श्रौतस्य
सङ्गच्छते । "चान्द्रमासर्तुषु" इत्यत्र चान्द्रमुख्यगौणर्तुभ्यां गौ-
णमुख्यभावोऽपि विवक्षितः । अन्यथा सौरर्तुना गौणभाव-
प्रदर्शनामङ्गतेः । एवं शरदादिपदेऽपि । एवं च-

"मुख्यं श्राद्धं मासि मासि अवर्यात्तावृत्तं मति" ।

"नवमिधं तु पृथक्" इत्यादां ऋतुघटकत्वेन मुख्यचान्द्र-
मस्रणे मृगश्रे श्राद्धं न स्यादिति मृगश्रे मृगश्रे मृगश्रे मा-
सचान्द्रो मासः, तद्युगं च ऋतुरिति तत्र मासानां गौणत्वं
ऋतुघटं गौणमेव । अस्तु वा तत्र ऋतुघटं मुख्यचान्द्रमासतारण्य-
परतया मुख्यमेव । मृगश्रे कर्तव्यत्वं च-

... अथ संज्ञाभिः सं-
... ॥

... अथ संज्ञाभिः सं-
... ॥

... अथ संज्ञाभिः सं-
... ॥

... अथ संज्ञाभिः सं-
... ॥

... अथ संज्ञाभिः सं-
... ॥

... अथ संज्ञाभिः सं-
... ॥

‘पूर्वतोऽपि परतोऽपि संक्रमात्

पुण्यकालघटिकास्तु षोडश’*-

इति सामान्यतः पुण्यकालः सर्वैरुक्तः । विशेषस्तु
च्यते । अत्र मामकाः संग्रहश्लोकाः-

‘प्रागूर्ध्वा दश, पूर्वतः षडयनि, स्नग्दत्पराः, पूर्वतः

त्रिंशत्, षोडश पूर्वतो, ऽथ परतः, पूर्वाः पराः स्युर्दश।

पूर्वाः षोडश, चोत्तरा ऋतुमुवः, पश्चात् खवेदाः, पुनः

पूर्वाः षोडश, चोत्तराः पुनरथो पुण्यास्तु मेया-

दितः’इति ॥

अस्यार्थः—मेघे प्रागूर्ध्वं च दश घटिकाः

पुण्यकालः । धृषे पूर्वाः षोडश । मिथुने पराः षो-

डश । कर्के पूर्वात्रिंशत् । सिंहे पूर्वाः षोडश ।

कन्यायां पराः षोडश । तुलायां प्रागूर्ध्वा दश । वृश्चि-

के पूर्वाः षोडश । धनुषि पराः षोडश । मकरे चत्वारि-

ंशत्पराः । इदं च हेमाद्रिमतेनोक्तम् । माघवमते त्वत्र

परा विंशतिः पुण्याः । कुम्भे पूर्वाः षोडश । मीने पराः

षोडशेति ।

‘याऽप्युत्तरा पुण्यतमा मयोक्ता

*सायं भवेत्सा यदि साऽपि पूर्वा ।

पूर्वा तु योक्ता यदि सा विभाते*

तद्योगादप्यधोर्ध्वं त्रिंशद्वाक्यः पश्चिन्निताः’ ॥

इतिवचनस्य पूर्वं त्रिंशत् परं च त्रिंशदिति व्याख्यानमनादेयम् ।

पूर्वापरं मिलित्वा त्रिंशदित्यस्यैव युक्तत्वात् । यदि कदाचित्तात्का-

लिकरत्रिमण्डलवशात् प्रवेश एकपत्र्याधिक्यमपेक्षते तदाभिभाषेणा-

ह-षोडशेति । *सायं-सूर्यास्तात् प्राक् । बहयति माघे ‘यदा तु

सूर्यास्तात्प्राक्’इति । *विभाते-उदयोत्तरम् । बहयति च भावणे

साऽऽप्युक्त्या साक्षात्निवेद्यतः श्याम् ॥

अर्थात्, निर्यायादि संतप्तः श्याम्

दुर्वेदाह पुण्यं यत्नः परेऽह्नि ।

आयत्तयामहयंयत्नं पुण्यं

निर्यायस्ये तु दिनस्यं श्याम् ॥

कार्ये, इत्येवंपेक्षामिति श्रुत्वाच

हेमाद्रिगृहिभा तथाऽपरार्थाः ।

इत्यः प्रदाये यदि वाऽर्पणार्थं

परेऽह्नि पुण्यं त्वय कर्कटेऽह्ने ॥

प्रभातकाले याद वा निर्याये

दुर्वेदाह पुण्यं त्विषि माधवायः' ॥

अथ श्रुत्वायमानि माधवापराकहेमाद्र्यादिषु

इष्ट्यादि ।

अर्थात् संक्रान्तिषु दानविशेषो हेमाद्रौ दानका-

पदे उक्तः ।

विश्रुत्वाभिधः-

मिथसंक्रमणे भानोर्मेवदानं महाफलम् ।

दृष्टसंक्रमणे दानं सर्वां प्रोक्तं तथैव च ॥

अन्नाभयानदानानि मिथुने विहितानि तु ।

पुनश्चेत्पुनदानं च कर्कटेऽपि विशिष्यते ॥

समुत्थेन उन्नदानं सिंहेऽपि विहितं सदा ।

कन्यामवेक्षे अन्नाणां वेदमनां दानमेव च ॥

मुद्रामवेक्षे तिलानां(धान्यानां)गौरसानामपीष्टम् ।

अथकीचलिते भानौ दीपदानं महाफलम् ॥

(अथकी पृथ्विकः) ।

अनुष्मवेक्षे अन्नाणां यानानां च महाफलम् ।

क्षयप्रवेशे दारूणां दानमग्नेस्तथैव च ॥

कुम्भप्रवेशे दानं तु गयामम्बुतृणस्य च ।

भीनप्रवेशे स्थानानां मालानामपि चोत्तमम् ॥ इति

अत्रोपधासमाह ह्येमाद्राचापस्तम्यः—

‘सूर्योदयोत्तरं संक्रमेतु’ इति । मूलवचनानि—

‘मध्ये तु विषुवे पुण्यं प्राग्बिष्णांदाक्षिणायने ।

पडशीतिमुखेऽतीते ह्यतीते चोत्तरायणे’ ॥

इत्यादीनि, ‘अह्नि संक्रमणे पुण्यम्’ इत्याद्यग्निपाणि च । अत्र
भयतः मसक्तस्य षोडशत्वादेः—

‘वर्त्तमाने तुलामेपे नाड्यस्तुभयतो दश’ ।

इति विषुवयोरपवादः, विष्णुपदीषु पूर्वत एव, षडशीत्यास्ये
परत एवेति च निषम इति केचित् ।

घस्तुतस्तु सर्वसंक्रान्तिषु भोगसाम्येन व्यवस्थायां माना-
भावाद्विशेषतो दशत्वादीनि पुण्यतमत्वार्थानि ।

‘या याः सन्निहिता नाड्यस्तास्ताः पुण्यतमाः स्मृताः’—

इत्युक्तेः । अत एव—

‘धनुर्मानावातिक्रम्य कन्यां च मिथुनं तथा ।

पूर्वापरविभागेन राशौ संक्रमते रविः ॥

दिनान्ते पञ्च नाड्यस्तु तदा पुण्यतमाः स्मृताः ।

उदयेऽपि तथा पञ्च देवे पित्र्ये च कर्मणि’ ॥

इतिस्कान्दे तमनुपात्तः । उभयत्वपूर्वत्वादीनि चोभयभा-
गिनीत्वपूर्वभोगिनीत्वादिव्यवहारार्थानि । एतेन—

‘पुण्यकालो विष्णुपधाः माक् पधादापि षोडश’ ।

इति वचनाद्भयतः षोडशत्वस्य विष्णुपधामुपसंहार इत्य-
पास्तम् । तत्र विष्णुपदीग्रहणस्योपलक्षणत्वात् । एवं च—

० 'अग्ने विपुत्रे वैव त्रिराघ्रोपोपितो नरः ।
स्नात्वा यस्त्वर्चतेद्भानुं सर्वकामफलं लभेत्' ॥

अशक्तौ तु वृद्धयसिष्ठः—

'अग्ने संक्रमे वैव ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।

अहोरात्रोपितः स्नात्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते' ॥

अत्रोपवासः संक्रमदिने. दानादि तु पुण्यकालदिन
इत्याचार्यचूडामणिः । विधिलाघवाः पुण्यकालदिन एवो-
भर्षामिति वृद्धाः ।

'पदशीत्यां व्यतीतायां पष्टिरुक्तास्तु नाहिकाः' ।

इति कृत्स्नदिवसाभ्यनुष्ठानं प्रत्युक्तम् । पदशीत्या आरभ्य
षतसृणां प्रत्येकं पञ्चदशोत्थर्थात् ।

'पदशीतिमुखेऽतीते नाह्यः पञ्चदश स्मृताः' ।

इत्युक्तेः ।

*अग्ने इति । अत्रायनविपुत्रपदम्—

'अग्ने कोटिपुण्यं च लक्षं विष्णुपदीफलम् ।

पदशीतिसहस्रं तु पदशीत्यां स्पृतं पुषैः ॥

शतमिन्दुसये दानमनन्तं तु दिनसये ।

विपुत्रे शतसाहस्रं व्यतीपाते त्वनन्तकम्' ॥

इतिवृद्धयसिष्टांक्ताद्यन्तोपग्रहमुखेन तदुक्तसर्वसंक्रान्तिपरम् ।

'नित्यं द्वयोरयनयोर्नित्यं विपुवतोर्द्वयोः ।

चन्द्रार्कयोर्ग्रहणयोर्व्यतीपातेषु पर्वसु ॥

अहोरात्रोपितः स्नानं धादं दानं तथा जपम् ।

यः करोति मसन्नात्मा तस्य स्यादक्षयं च तत्' ॥

इतिवत्साधान्याभिप्रायं वा । तेन सर्वसंक्रान्तिलाभाद्यत्र त-
त्पदासङ्गतिः । एवं संक्रान्तिसामान्ये व्युपवासमाप्तेस्तत्राशक्तइवा-
प्रियैकोपवासोक्तेरपि । अहोरात्रोपित इति कर्मत्वमर्थो (भूतकालः)

इदं च पुत्रिगृहस्थातिरिक्ताविषयम् ।
 *आदित्येऽहनि संक्रान्तौ ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।
 उपवाप्तो न कर्तव्यः पुत्रिणा गृहिणा तथा' ॥
 इति जैमिनिवचनात् ।
 अत्र आद्यमुक्तं हेमाद्रौ विष्णुधर्म—
 'आद्यं *संक्रमणे भानोः प्रशस्तं पृथिवीपते' ।
 अपराकेंऽपि विष्णुः—

न विवक्षितः ।

'अमावास्या द्वादशी च संक्रान्तिश्च विशेषतः ।
 एताः मगस्तास्तिथयो भानुवारस्तथैव च ॥
 अत्र स्नानं जपो होमो देवतानां च पूजनम् ।
 उपवासस्तथा दानमेकैकं पावनं स्मृतम्' ॥
 इतिमांशमैकत्रायपत्वात् । यस्तु नस्तु त्रिराश्रोपोपित इति
 पूर्वशाश्वे मरययार्थो विवक्षितः । 'अष्टदिभिः पुत्रीतरेः सप्तमे
 माष्यदां त्रिपेऽथवोपवसनं कार्यम्' इति दीपिकायां 'पारि'
 इतिविशेषणात् । तद्द्वंद्वोराश्रोपित इत्यत्रापि स विवक्षित एव ।
 आंशं तु संक्रान्त्यधिकरणकोपवासविध्यन्तरमिति ।

*आदित्ये इति ।

'रविवाराहसंक्रान्तावेकादश्यां मितेतरे ।

वाग्धं चोदवामं च न कुर्यात्पुत्रवान्पृथ्वी' ॥

इति चःरभनिपेवापदद्विनः पूर्वस्य अथदस्य एकादस्य च

उपवासस्य निषेधोऽपि द्रष्टव्यः । इत्यमेव—

'मत्रशाश्वानुपूर्वैव मन्त्रा सीपनेन्द्रियः ।

मन्त्रस्य च्युतान्यापामन्त्रादेव हीयते' ॥

इति रविचन्द्रपुत्रवामयोः साक्षात्, पारशानिपेधमुच्यते च 'आ'
 म्बेऽहनि' इति 'रविवार' इति च निषेधः । परं तु संक्रान्तादिभ्यः

आदित्यसंक्रमश्चैव (१)विशेषेणापनक्षपम् ।

व्यतीपातो ऽथ जन्मर्क्षे चन्द्रसूर्यग्रहस्तथा ॥

(जन्मभमभ्युदयश्च) ।

एतांस्तु श्राद्धकालान्वै *काम्यानाह(२) प्रजापतिः ।

इति ।

द्वादशादिदिनैरर्वागणनांशप्रवृत्ताद्यपि पुष्यं चक्र-
मपनग्रहणम् । अन्यथा संक्रमेण सिद्धेरपनग्रहणं व्यर्थं
स्यादित्यपराकीः ।

हेमाद्राद्यपि गालयः-

*अपनांशकतुल्येन कालेनैव स्फुटं भवेत् ।

तन्निमित्तकमर्थः, न तु तदधिकरणकेति । प्रयुक्तान्तरनिमित्त-
कोपनामपारणपोरावश्यकत्वात् । 'तत्प्रयुक्तोपवासस्य'इत्यादिन्या-
यसाम्यात् । एवं च-

मृगुभानुदिनोपेता सूर्यसंक्रान्तिसंपुता ।

एकादशी सदोषांष्या पुश्रपौत्रप्रवर्द्धिनी ॥

इति विष्णुधर्मादि संगच्छते । *संक्रमणे इति पुष्यका-
लोनत्वार्थम् । *विशेषेणेति मेवायनादी श्राद्धयुक्तम् ।
*नित्यानिति ।

रविसंक्रमणे प्राप्ते न स्नायाद्यस्तु मानवः ।

सप्तजन्मानि रोगी स्यादरिद्रायापि जायते ॥

इति स्नानवत् श्राद्धस्यापि नित्यत्वं नैमित्तिकत्वादित्यपि द्र-
ष्टव्यम् । सर्वसंक्रान्तावपनांशमन्वे किं मानमित्यत्राऽऽह- *अय-

(१) यद्यपि लिखितपुस्तकेषु "विषुवं घायन" इति पाठस्तथाऽपि
टीकायां 'विशेषेण' इति प्रतीकस्वरवाक्यमेव युक्त इति ।

(२) अत्र 'निरयानाह' इति पाठः सायुः । नैमित्तिकायेन तेषां
काम्यत्वामायात् । टीकायां 'निरयान' इति प्रतीकाद्य ।

मृगकर्कादिगे सूर्ये याम्योदगयने सति ॥

तदा संक्रान्तिकाले स्युरुक्ता विष्णुपदादयः । इति ॥

अयनांशकच्युतिरूपे संक्रान्तिकालेऽपि विष्णुपदादयः प्रवर्तन्ते । तेन *तत्प्रयुक्तं पुण्यकालादि तत्रापि ज्ञेयमिति स एव व्याचख्यौ । तच्च मेघायनं वृषायनमित्यादि सर्वत्र ज्ञेयम् । माघर्षाभेऽपि जावालिः—

*संक्रान्तिषु यथा कालस्तदीयेऽप्ययने तथा ।

अयने विंशतिः पूर्वा मकरे विंशतिः पराः ॥ इति ।

मकरायने पूर्वा विंशतिघाटिकाः पुण्याः । मकरसंक्रान्तौ तु पश्चाद्विंशतिः । अन्यत्रायने तत्संक्रान्तिघटित्यर्थः ।

विष्णुपदादिस्वरूपं च दीपिकायामुक्तम्—

हर्षद्भिर्नृपसिंहदृशिकघटेऽवर्कस्य यः संक्रमः,

कन्यामीनधनुर्न्युक्षु पडशीत्यास्य, तुलामेघयोः ।

प्रोक्तं तद्विपुत्रं, ज्ञेयस्यनमुदकं, कर्काटके दाक्षिणम् । इति

हर्षद्भिः—विष्णुपदम् । न्युक्षु—मिथुनम् । अत्र च

अपिण्डरहितं श्राद्धं कुर्यात् । तथा चापराके मात्स्ये—

नांशेति । मकरादिगे सूर्ये सति यदुदगयनादि, तत्र सति योऽयनांशकालस्तत्कालेनैव कुम्भादौ सिंहादौ चायनं पुण्यकालः स्फुटं भवेत् । तत्र यः संक्रमकालः, सोऽपि च पुण्यकाल इत्यर्थः ।

सर्वं विष्णुपदायुक्तं विद्यादिह यथाऽन्यथा ।

इतिप्रथमश्लोकोत्तरार्द्धपक्षे अयनांश एव विष्णुपदादि ।

अन्यथा—तत्र तदकरणे इत्यर्थः । *तत्प्रयुक्तम्—अयनांशप्रयुक्तम् । विष्णुपदाययनांशे, पूर्वादिभोगिनीत्वं सायनादमाह—*संक्रान्तिः प्विति । अपिण्डरहितमिति तत्राह चरितधर्मोपलक्षणम् । 'विण्डनिर्वापरहितम्' 'विण्डो यत्र निवर्त्तते' इत्याद्यग्रे सत्त्वात् ।

अपनष्टितये श्राद्धं विपुवद्वितये तथा ।

संक्रान्तिषु च मर्वासु पिण्डनिर्घषणादने ॥ इति ।

श्राद्धशुद्धपाणिस्त्यस्य निर्मूलत्वात्, समूलत्वेऽपि—

ततःप्रभृति संक्रान्तावुत्तरागादिपर्यसु ।

त्रिपिण्डमाचरेच्छाद्भ्रमेकोद्दिष्टं मृतेऽहनि ॥

इतिमात्स्योक्तं (१) प्रहणाऽप्रहणवद्विकल्प एवेत्याह ।

अत्र । अस्य ऽपार्श्वणानुवादकत्वेन पिण्डाविधायकत्वा-

त् । पिण्डो-व्यतिः । अन्वयकपदेऽपिण्डानुवादे त्रित्य

विधौ च षड्कर्तुः प्रथममक्षयऽर्थरूप्यापत्तेः । तथा चो-

भाममूलत्वे पिण्डरहितं पार्श्वणं कर्तव्यमित्युभयप-

पनयोरर्थः । त्रिपिण्डशब्देनैकोद्दिष्टव्याचर्तनमाद्यम् ।

मद्वलकृत्येषु विशेषमाह उच्यतेतिर्नियन्धे नारदः-

त्याज्याः सूर्यस्य संक्रान्तेः पूर्वतः परतस्तथा ।

विवाहादिषु कार्येषु नाज्यः षोडश षोडश ॥ इति ।

एतत्पुण्यकालोपलक्षणम् ।

अप्रहणोति । बंधी मासिमनूयैकार्थस्य निषेधस्य वासिरुतमिदृशौ

रथैवसानात् । येषां मृताह्नयेकोद्दिष्टसमाचारस्तेषामपि संक्रान्त्यादौ

त्रिपिण्डं-पार्श्वणं श्राद्धमित्येवार्थ इत्याशयेन दूषयति-अत्रज्ञेति ।

अपार्श्वणानुवादकत्वेनेति अमावास्याविकृतिस्त्वेन पदद्वैवत्यत्वा-

त् । साधकमत्याह-अन्वयधेति । एकपदे-एकमसरे पदे ।

अर्थरूप्यापत्ते-द्वेदस्यैवनिषेधत्वरूपम् । “षड्कर्तुः प्रथमभागः”

त्यत्र भक्षणमुद्दिश्य प्राथम्यविधिर्न युक्तः । विधिमतीतेरुद्देश्यम-

ीनिर्घषणत्वेन कर्ममरणाभङ्गात्पतेः । न चैव “लोहितोष्णीषा ऋत्वि-

(१) उच्यतेतिर्नियन्धेनान्भूते इतिरात्रे ‘अतिरात्रे षोडशानं एहानि’
नातिरात्रे षोडशानं मृदानि’ इति विधितिरात्रे षोडशानं षोडशानं
पदप्राधिकारपर्यन्तित्यर्थः ।

भानोः संक्रान्तिभोगश्च *कुलिकश्चार्धयामकः ।
इति ज्योतिःशास्त्रे वज्र्येषु परिगणनात् ।

अयनव्यतिरिक्तासु दशसु संक्रान्तिषु रात्रौ (१)स्नानश्राद्धादि न कार्यम् ।

अहि संक्रमणे कृत्स्नमहः पुण्यं प्रकीर्तितम् ।
रात्रौ संक्रमणे भानोर्दिनार्थं स्नानदानयोः ॥
*अर्धरात्रादघस्तास्मिन्मध्याह्नस्योपरि क्रिया ।
ऊर्ध्वं संक्रमणे चोर्ध्वमुदयात्प्रहरद्वयम् ॥
पूर्णे चेदर्धरात्रे तु यदा संक्रमते रविः ।
प्राहुर्दिनद्वयं* पुण्यं सुक्त्वा मकरकर्कटौ ॥
इतिषुद्धयसिष्ठादिवचनैरहःपुण्यत्वोक्त्या,

जः मचरन्ति"इसत्रोष्णीपमुद्दिश्य लौहित्यविधिर्न स्यादिति वाच्यम् । तत्रोद्दिश्यस्यान्यतः सिद्धत्वात् । इदं तु भक्षणस्य पिण्डस्य च विधानादन्यतः सिद्धं पार्वणमनूयते इत्येव युक्तमित्यर्थः *कुलिक इति ।

कुलिकः कालवेला च यमघण्टश्च कष्टकः ।

बाराद् द्विमे क्रमान्मन्दे युधे जीवे कुजे क्षणः ॥ इति ।

बाराद् द्विमे क्रमान्मन्दे घटधूनः कुलिको निश । इति च ।

सौम्यार्गवसूर्यशमीरीन्द्राद्विरसक्रमात् ।

बानरेषु द्वितीयाद्या अर्दयामा युधैः स्मृताः ॥

इति चार्दयामः । किं तद्दिनार्थमित्यत्राऽऽह *अर्धरात्रादिनि । *दिनत्रयामिनि अर्धावच्छिन्नं योष्यम् । दिनार्थमित्युपपत्त्यात् ।

(१) मनुस्मृत्याह—“रात्रौ घात न कुर्यात् राशमो कौर्दिनादिना । अन्तर्यामिणोऽप्येव मूर्ते यथाविरोदिने” इति । (म०३३००२३)

रात्रौ संक्रमणे भानोर्दिवा कुर्यात्तु तत्कियाम् ।

पूर्वस्मात्परतो याऽपि प्रत्यामन्नस्य तत्फलम् ॥

सम्पूर्णे अर्द्धरात्रे तु उदये ऽस्तमये ऽपि वा ।

मानार्द्धं भास्करे पुण्यमपूर्णे शर्वरीदले ॥

इति देवीपुराणाद्य ।

सम्पूर्णे अर्द्धरात्रे-रात्रेरष्टममुहूर्ते । उदये-मातःसन्ध्यायाम् । अस्त-
मये-सापेसन्ध्यायाम् । अपूर्णे शर्वरीदले-निशीथपूर्वोत्तरभागयोश्च
संक्रमे । भास्करे-भासं करोतीति व्युत्पत्त्या दिवसे यन्मानार्द्धं, त-
त्पुण्यमिति तदर्थः । 'अर्द्धमन्तर्वेदि' इतिन्यायेन कृत्स्नां रात्रिमनुष्य
दिनमानार्द्धन्वाविधेः ।

आर्द्धौ पुण्यं विजानीयाद्यभिज्ञा तिथिर्भवेत् ।

अर्द्धरात्रे व्यतीति तु विज्ञेयमपरेऽहनि ॥

इति देवीपुराणं च दिनद्वयपुण्यत्वे नैमित्तिकाष्टविधारणा-
र्थम् । निशीथे संक्रमे तिथेः पूर्वदिनतिथ्यभेदे पूर्व दिनार्द्धं
पुण्यम्, परदिनतिथ्यभेदे च परदिनार्द्धमिति चाऽऽर्थिकम् ।
इत्थं च तत्र दिनद्वयतिथिसत्त्वे पूर्वभागिनीषु पूर्वम्, उत्त-
रभागिनीषुत्तरम्, उभयभागिनीषु तु इच्छया विकल्प इति
मन्तव्यम् । "आहत्य पूर्वदिनतिथ्यभेदोक्त्या तद्विपरीतस्तत्तिथिभेद
एवाऽऽर्थिकः, न त्तरतिथ्यभेदस्तादृशः । येन निमित्तद्वयतन्निपा-
तेन व्यवस्थापेक्षायामुक्तव्यवस्था घटेत् । तथा चात्तरभोगिन्यादा-
वपि पूर्वातिथ्यभेदे पूर्वमेव पुण्यम्" इति हेमाद्र्यादयः । व्यतीति
रिवत्पत्र द्वितीयपादानुपहादार्द्धरात्रार्द्धं संक्रमे, पूर्वातिथ्यभेदेऽपि
परेष्टुरेवेत्पर्यः । अर्द्धरात्रो मध्यवर्तिदण्डद्वयम् । केचित्तु वा
या इत्यनेन दश पूर्वा दशपरः' इत्यादिविशेषशास्त्रमसिद्धमंख्या
नानुपत्ते । सकलाग्निष्टाचारविरोधात् । किं तु सामान्यतः शास्त्र-
पटोषु तच्चसंख्या । तदनुरोपेन च क्षण एवार्धरात्र इत्याहुः ।

इति वसिष्ठवचनाद्यार्थाः *द्रात्री स्नानादिनिषेध-
प्रतीतेः । यानि तु—

विवाहव्रतसंक्रान्तिप्रणिष्ठाः *ऋतु(१)जन्मसु ।

तथोपरागपानादौ स्नाने दानं निशा शुभा ॥ इति-

राहुदर्शनसंक्रान्तिविद्याह्यात्मवृद्धिषु ।

स्नानदानादिकं कुर्युर्निशि काम्यव्रतेषु च ॥

इत्यादीनि विष्णुगोभिलादिग्रन्थानि, *तानि म-
करकर्कसंक्रान्तिविषयाणि । 'शुक्त्वा मकरकर्कटौ
इति तयोर्दिवानुष्ठानस्य पर्युदस्तत्त्वादिति हेमाद्रि-

*अर्थादिति । अहःसंक्रमे तत्पुण्यत्वमिन्द्रेदरेवेतिनियमः।येषु
स्वेकान्त्रये इतरानन्वयेन समुच्चयासम्भवादितरव्युदासे शब्दतात्पर्य-
कल्पनयैव नियमः—यथा 'याजनाध्यापनमतिग्रहेन्द्रोह्यगो धनमर्जये' इत्यादौ,
अम्राजने उपायत्रयान्त्रये कृष्णादेर्नान्वयः—प्रकृते च संक्र-
मे पूर्वोत्तरभागत्वेन रात्रिभागस्यापि समुच्चित्यान्वयः सम्भवतीति न
नियम इति मतम्, तेषां मते परिसंख्येयम् । एवं चैकतरभोगिनीनां
संध्योपजातानामपि न पुण्यं, केच कथा रात्रावुपजातानामिति
स्थिते तत्र कथन्तायां रात्रावित्याद्युक्तम् ।

*ऋत्विष्यति । 'ऋतौ तु गर्भशक्तित्वात्' इत्यादि ऋतुगमन-
निमित्तं स्नानं वक्ष्यति । *नानीति । मृतत्वेसस्यादेरात्रमा-
श्रनिर्गयसंशयं कृत्स्नरात्रिनिर्णयशेषत्वं वा उपेत्य कर्कमकर-
विवाहेत्यादेर्विषयो वाच्यः । इत्थं च 'मिथुनात्कर्कसंक्रान्तिः
'कामुकं तु परित्यज्य' इत्येवमादीनां रात्रिमपरिहृत्यार्थान्ता-
य विकला उपपत्ते इति भावः । वक्ष्यमाणस्वरसादाह—

यः । अस्तुनस्तु प्रागुक्तपचनेन तपोर्दि-
 रथांदरेषु पर्युदासाः मकरकर्कटयोरपि अंश-
 परेऽहनि इत्यादिभिरहःपुण्यस्थोक्तैरह पु-
 ष्यपस्या कल्प्यरात्रिनिषेधस्य च प्रत्यक्षरा-
 ना पाथात्सर्वसंक्रान्तिषु रात्रावनुष्ठानविक-
 च देशाचाराद्यवनिष्ठत इति युक्तः पन्थाः ।
 तु षण्णव्यां विशेषः श्रावणे माघे च प-
 ज्योतिर्निषन्धे गर्गः-

य जन्मर्क्षमासाद्य राधिसंक्रमणं भवेत् ।
 मासाभ्यन्तरे तस्य वैरक्लेशभनक्षयाः ॥
 रमरोरुहपथै रजनीसिद्धार्थलोभसंयुक्तैः ।
 नं जन्मर्क्षगते राधिसंक्रमणे नृणां शुभदम् ॥
 रात्री-

ह चेद्रात्रियुग्मं स्याद्रात्री चेद्रासरद्वयम् ।
 तान्तिः पक्षिणी ज्ञेया अदानाध्यपनकर्मसु ॥
 गौडाः-

तान्त्यां पक्षयोरन्ते द्वादश्यां श्राद्धवासरे ।
 यंसंध्यां न कुर्यात् कुर्यथ पितृहा भवेत् ॥
 ते कर्मोपदेशिन्यां वामोक्तेः सायं पुण्यकाले

अस्तुतस्त्विति । नन्वेतयोरर्थेन एव रात्रिपुण्यत्वं स्यादत
 स्नानमिति । तथा चान्यथापि कथंताशान्तेर्न रात्रिपुण्य-
 गेति भावः । अदानं-वेदभ्य । अध्यपनपदसन्निरुपात् । अ-
 न्ति यावत् । एतथापनत्रिपुषमात्रानध्यापविषयम् ।
 श्राद्धयं दिवा, रात्री संक्रमे वासरद्वयम् ।
 अध्यायं प्रकुर्यात् अपने विपुत्रे तथा ॥

संघानिषेधमाहुस्तन्निर्मूलम् । अन्यच्च अचहु वक्तव्यं
विस्तरभीतेनोच्यते ॥ इति संक्रान्तिनिर्णयः ॥

इति नव्यधृतवचनात् । अथहिति ।

सूर्ये घोरा, विधौ ध्वांक्षी, पापवारे महोदरी ।

युधे मन्दाकिनी नाम, मन्दा सुरपुरोहिते ॥

मिश्रिता शुक्रवारे स्याद्, राक्षसी च शनैश्चरे ।

मन्दा ध्रुवेषु विज्ञेया, मृदौ मन्दाकिनी तथा ॥

क्षिमे ध्वांक्षी विजानीयाद्, उग्रे घोरा मकीर्त्तिता ।

चरमहोदरी ज्ञेया, क्रूरैर्ऋक्षैस्तु राक्षसी ॥

मिश्रिता चैव विज्ञेया मिश्रैर्ऋक्षैस्तु संक्रमे ।

द्विचतुःपञ्चसप्ताष्टनवद्वादश तासु तु ॥

क्रमेण घटिका होतास्तत्पुण्यं पारमार्थिकम् ।

पारमार्थिकं-सूक्ष्मतमे संक्रमकाले यत्पुण्यं धर्मानुष्ठानाद्

तासु तत्तद्वारे तत्तन्नक्षत्रे तत्तत्फलं पूर्णम् । वार्षिकयोर्विपर्यासे च

मिश्रमिति बोध्यम् ।

मन्दा विप्रजने शस्ता, मन्दाकिन्यस्तु राजनि ।

ध्वांक्षी वैशेषु विज्ञेया, घोरा शूद्रे सुखप्रदा ॥

महोदरी तु चौरेषु, शौण्डिकेषु तु राक्षसी ।

चण्डाळपुल्कसानां च ये चान्ये क्रूरकर्मिणः ॥

सर्वेषां दारुणानां च मिश्रिता वृद्धिकारिणी ।

एवं—

पूर्वाह्नकाले नृपतीन्, द्विजेन्द्रान्मध्यन्दिने, चाय विशोऽपर

शूद्रान् रवाचस्तमिते, प्रदोषे पिशाचकान्, रात्रिचराग्निशी

नशादिकांथापररात्रिकाले, प्रत्युत्काले पशुपालकौश ।

संक्रान्तिरर्कस्य समस्तलिङ्गितं च सन्ध्यासमये निहति

इति घेलाफलम् । अथ यस्य या शुभा संक्रान्तिः, तेन

द्वयस्यैव नाम्नां प्रथमः । अत्र संपादक । आत्मादि-
शब्दतः, कृष्णत्वादि कृषिं मान्यमेति । तथा च त्रि-
शब्दवदन्तः ।

आन्तर्यामि आत्मादिशब्दादिः, कृष्णत्वादिर्भेति च द्विधा ।
इत्युच्यते ।

प्रायेः च नामानि महात्मानादि शब्देषु । यस्य पाठस्युच्यते, तेन
सायनाभिन्नरत्नस्य न समस्तानाम्नादि । तदर्थ एव च पौरोहित्य-
शब्दादिः सायनादिशब्दाः । आदिस्यैव नमस्तथाप्ये, सायनाभिन्न-
शास्त्रिनः प्रायेः च सुप्रख्यातं इत्यादि चोऽऽऽऽ निमित्तैः—

महात्मानाद्यो बहिर्लोकं यद्गच्छन्ति परमेश्वरं समेन्दुनामकः ।
सुप्रख्यातं न तेषामिदं नामानि सुप्रख्यातं नातीति मुनिभिः सुप्रख्यातं ॥
सायनाभिन्नः सायनाः सुप्रख्यातं, सुप्रख्यातं त्रिषु मन्वस्यः पन्थानि ।
सायनाभिन्नः सायनाभिन्नता सुप्रख्यातं, सुप्रख्यातं मन्वसाभिन्नः ॥
द्विजायनाभिन्नः सायनाभिन्नताः मन्वसाभिन्नताभिन्नताः सुप्रख्यातः ।
आन्तर्यामिः जपस्यैव जपस्यैव सुप्रख्यातं सुप्रख्यातम् ॥

इति । अर्थात् सायनादिभिर्न सर्वत्र सम्प्रत्यये । समेन्दुः—पौरोहित्य ।
त्रिषु मन्वस्य—सायनाभिन्नः । मन्वसा—सायनाभिन्नः । मन्वस्य—सुप्र-
ख्यातः । नागाः—मन्वसाभिन्नः । सायनाभिन्नः । एषु मन्वस्यु दिवापदाया-
शास्त्रयोः सायनाभिन्नं सुप्रख्यातं ॥ इति सायनाभिन्नशब्दार्थः ॥

उच्यते । सायनाभिन्नरत्नस्य उच्यते । सायनाभिन्नरत्नः सायना-
भिन्नरत्नस्य उच्यते । सायनाभिन्नरत्नस्य उच्यते । सायनाभिन्नरत्नस्य उच्यते ।
सायनाभिन्नरत्नस्य उच्यते । सायनाभिन्नरत्नस्य उच्यते । सायनाभिन्नरत्नस्य उच्यते ।
सायनाभिन्नरत्नस्य उच्यते । सायनाभिन्नरत्नस्य उच्यते । सायनाभिन्नरत्नस्य उच्यते ।
सायनाभिन्नरत्नस्य उच्यते । सायनाभिन्नरत्नस्य उच्यते । सायनाभिन्नरत्नस्य उच्यते ।

कृष्णपक्षादिकं मासं नाङ्गीकुर्वन्ति केचन ।
 पेऽपीच्छन्ति न तेषामपीष्टो विन्ध्यस्य दक्षिणे ॥
 इति । विन्ध्यस्य दक्षिणे कृष्णादिनिषेधादुत्तरार्धे
 ऋषोःशत्रुजा गम्यते । तथापि शुक्लादिर्मुह्यः, कृष्ण
 द्विगौणः । अशास्त्रेषु चैत्रशुक्लप्रातिपद्ये च चान्द्रसंवत्स
 रारम्भोक्तेः । तदुक्तं दीपिकायाम्-

‘चान्द्रोऽन्दो मधुशुक्लगमनिपदारम्भः’ इति । इ
 दि सं कृष्णादि मन्वन्ते, तेषां वत्सरारम्भो भिद्यते ।
 अतः शुक्लदिर्मुह्यः । कृष्णादिना मलमासासम्भवात्
 अशुभं न चैत्रशत्रुभोगेन नाशयो मासः । सायनादी
 र्णां व्यवहारोक्ता हेमाद्रौ प्रथमिदन्ते ।

वर्षादिना वैशाखदिग्दर्शनात्तत्रावयोगात् । न च तस्य मास
 वत्सरेवैशः । तदुक्तं नानाविधविज्ञानप्रणयनशब्दो दिनस्य रात्रौ
 पूर्वैकवर्षात् इति मधुमयमन्वन्त्यहोरात्रद्वारकत्वमन्वन्तिः
 विदुःशोकाश्चमनुशासकैश्च सायनस्यत् ।

इत्यत्र इति । विन्ध्यस्येति शेषः । नर्मदोषान्ते
 इत्यत्र । ननु नर्मदोषान्तेषु मश्रिणयनमात्रात्तस्य
 अत्र इति च-मन्वन्त्येव । मासात्तत्र । त्रिकाण्डशतकप्रणयनात्
 च-मन्वन्त्येव । एवं च मूल्यचान्द्रमासानि विदुःशोकाणां प्र
 वृत्त्या च मन्वन्ते विन्ध्यस्य नृत्तानुद्वेगात्तत्रावयोगात् कृष्णादि
 र्मेव मुह्यः । विन्ध्यस्येति च शुक्लादि, न तु गौणमासः ।

अथ इति च-मन्वन्त्येव । नर्मदोषान्तेषु मश्रिणयनमात्रात्तस्य
 अत्र इति च-मन्वन्त्येव । मासात्तत्र । त्रिकाण्डशतकप्रणयनात्
 च-मन्वन्त्येव । एवं च मूल्यचान्द्रमासानि विदुःशोकाणां प्र
 वृत्त्या च मन्वन्ते विन्ध्यस्य नृत्तानुद्वेगात्तत्रावयोगात् कृष्णादि
 र्मेव मुह्यः । विन्ध्यस्येति च शुक्लादि, न तु गौणमासः ।

अत एव मायस्नानादौ चातुर्मास्यादौ च कृष्णादेर्विनिर्णयः ।
 अन्यथा गौणमुख्यन्यायेन तदसङ्गतं । न चानुगमः । स्वीयप-
 षडशकलावृद्धिसपपरिच्छेदवर्षाभिपत्तिसम्बन्धेन चन्द्रवत्त्वं चान्द्रत्वं
 । एतच्च तिथिवद्धान्द्रेऽपि । आदौ कासां चित्कलानां
 वृद्धिः, ततः पञ्चदशानां तामां क्षयः, ततः पुनस्तासां कासा-
 षेद् वृद्धिः; आदौ वा कासां चित्तासां क्षयः, ततः पञ्चदशानां
 तासां वृद्धिः, ततः पुनः कासां चित्तासां क्षय इति पौर्वापर्यभेदेऽपि
 भन्यूनानधिकपक्षदशकलावृद्ध्यादिसंवात् । एकस्यादिकलावृद्ध्या-
 देमत्तिथिद्वयाद्देवारणाय स्वीयत्वं यावत्कलालाभार्थम् । तथा
 च स्मरणम्—

मस्पन्ते परिधीयन्ते स्वकलावृद्धिहानितः ।

मासा एते स्मृता मासास्त्रिंशत्तिथिसमन्विताः ॥ इति ।

तथा च तिथिवद्धान्द्रापरिगणने न्यूनता; इति चेन्न । एतद्वि-
 तिथिवद्धान्द्रन्यावृत्तमेव स्वीकार्यम् । अन्यथा एते इति चैत्रादि-
 वेद्येषवाचिसर्वनामदर्शनात्तस्य चैत्रत्वाद्यापत्तेः । एवं स्थिते 'अ-
 पापधानेकार्यत्वम्' इति न्यायेन शुक्रकृष्णाद्योरिफतरस्य गौणत्वे
 नावश्यके कृष्णादेरेव तथात्वमुपपत्ते । स्वकलावृद्धिहानीत्यत्र
 द्विहान्योः क्रमस्वापि विवक्षणात् ।

इन्द्राणी यत्र ह्येते मासादिः स प्रकीर्तितः ।

अमीषोषौ स्थितौ मध्ये समाप्तौ पितृसामकी ॥

इति लघुहारीनेनाऽऽदिपथ्यसमाप्त्तुपादानात्तदुपलक्षितकालवि-

त्सामान्यलक्षणस्य दर्शान्विचान्द्र एव सत्त्वात् । उक्तसा-
 रणलक्षणं तु व्यर्थमेवेति न तिथिवद्धान्द्रो गणितः । एते चैत्राद-
 ेऽपि दर्शान्विचान्द्रे एव मुरूपाः । मुख्यमासलक्षणमभिधाय 'एते'
 षिधानात् । किञ्च इन्द्राणी पथेत्पादिशुक्रादिमाससामान्यल-
 क्षणशाय

चक्रवत् परिवर्तेत सूर्यः कालवशाद्यतः ।

अतः सांवत्सरं श्राद्धं कर्त्तव्यं मासचिह्नितम् ॥

मासचिह्नं तु कर्त्तव्यं पापमाघाद्यमेव हि ।

यतस्तत्र विधानेन स मासः परिकीर्तितः ॥

इति लघुहारीतेन-सांवत्सरश्राद्धं पूर्वोक्तमासचिह्नितं कार-
यच्च मासचिह्नं तत्पापमाघाद्यमित्युक्तेः दर्शान्तप्रकरणात्तादृशी-
पादिलाभाच्च सौरयोस्तयोः पुष्यमघायोगामम्भवात् । अप्येव-
“तपस्तपस्यां शशिराट्टू” “मधुश्च माधवश्च वासन्तिकाट्टू” “सु-
शुविश्च ग्रैष्माट्टू” अर्थतद्दुदगयनं देवानां दिनम् । “नभश्च नभस्य-
वापिकाट्टू” “इषश्चोर्जश्च शारदाट्टू” “सहश्च सहस्यश्च हैमन्ति-
कट्टू” अर्थतदक्षिणायनं देवानां रात्रिः” इति श्रुतावयवयोः सौ-
रत्वात्तद्वत्ककृतुमविष्टा मासास्तपआदयोऽपि सौरा एव वाच्याः
तत्र च तत्पर्यायतया माघादीनामपि सौरत्वमुपेयम् । पर्यायत्वं च-

माघमामघ्नयाः प्रोक्तः, तपस्यः फाल्गुनः स्मृतः ।

चैत्रो मासो मधुः प्रोक्तो, वैशाखो माधवो भवेत् ॥

ज्येष्ठमामस्तु शुक्रः स्याद्, आपादः शुचिरुच्यते ।

नभो मामः श्रावणः स्यात्, नभस्यो भाद्र उच्यते ॥

इषश्चाश्वपूजो मासः, कार्तिकयोर्जसंत्रकः ।

महो मामो मार्गशिराः, सहस्यः पापनामकः ॥

इति स्मरणादवगम्यते । तथा च श्रुतेर्वैश्वीयस्वाद्यान्त-
र्गोचरं स्यात्प्रामेयम् । सन्ति हि ‘या वैशाखस्वामावास्या रोहिण्या-
भ्यन्ते’ इत्यादीनि वचनानि, तत्र वैशाखो न सौरः । मेघस्य गूर्ण-
रोहिण्यृशीयदृष्टस्य चन्द्रवशात्प्रामेयत्वात् । तस्यां गूर्णाचन्द्रमसोरेक-
निस्थान्वानियमात् । किं तु दर्शान्तचान्द्रः । तत्रामार्ग्यचन्द्रगूर्णयो-
श्चराशिस्थान्वमम्भवात् । जमयोः श्रौतव्यावितोषेऽपि अनेकार्थ-
मप्येवैवैव गौतमे आश्विनके अर्थवाद्गनेष्वेव तत्रादिश्रुते-

अक्षत्रयुक्ततच्चक्रवचनाः । चैत्रादिशब्दास्तु चान्द्रे योगः ।
संज्ञायामिति 'पाणिन्युक्तेः । तत्र तेषु योगः चित्रास्वात्यादि-
द्व्यादिभयोगवचनतया ।

अन्त्योपान्त्यौ त्रिभौ ज्ञेयौ फाल्गुनश्च त्रिभौ मतः ।

शेषा मासा द्विभा ज्ञेयाः कृत्तिकादिव्यवस्थया ॥

इति वचनात् । मासानां च पूर्णमासीद्वारकं द्विभत्वादि ।

द्वे द्वे चित्रादिताराणां परिपूर्णेन्दुमंगले ।

शेषा मासा द्विभा ज्ञेयाः कृत्तिकादिव्यवस्थया ॥

इति संकर्षणकाण्डवचनान् । ततश्चैत्रादिशब्दो न चित्रामात्रा-
दियोगनिमित्तको, ऽपि तु चित्रास्वात्यन्यतरादियोगनिमित्तः । च-
न्द्रादिप्रकृतिचित्रादिपदे च चित्रास्वात्यन्यतरत्वादिनाऽत्रहस्त्वा-
लक्षणा, मनोतास्थाप्रपदे इव सोमसहिताग्नेः । न च चित्राशब्दस्य
चित्रार्था शक्तिः, स्वात्यां लक्षणेति वाच्यम् । युगपद्दृष्टिद्वयापत्तेः
दृश्यते चायःशूलिको दाण्डाजिनिक इत्यादौ प्रकृतेरपि सा-
हस्यदम्भयोर्लक्षणा । साहमिको दाम्भिक इत्येव प्रतीतेः । चैत्रादौ
हस्तादिपाते तूपातः । 'प्रकृतेरन्यत्वमुत्पातः' इति लक्षणात् । एवं
निषिद्धचान्द्रोऽपि सौरादितो मुख्य एव । चान्द्रत्वात् । दर्शान्-
चान्द्रस्य सर्वतो मुख्यत्वेऽपि धार्पिकादावेतस्य विनियोगः परम्,
वचनात् । यथा गौणस्यापि कृष्णादेर्नियतः पाक्षिको वा वि-
नियोगः, सौरादेश्च गौणतरस्य वचनादेव । नन्वेवं मासवा-
चिष्यानुपपत्तिः । गौणमुख्ययोरसमत्वात् । न च त्रिंशद्गुणितदि-
नावच्छिन्नमनुगतमामत्वमिति वाच्यम् । नाक्षत्रमासं ऽव्यातेः ।

माने मासस्तु नाक्षत्रे सप्तविंशतिभिर्दिनेः ।

परिच्छेदेषु मानेषु मासत्रिंशदिनः स्मृतः ॥

इति विष्णुप्रसंगेः । न च तावदिनेष्वेव भागकल्पन-
विद्वेषं वाच्यम् ।

क दृष्टं तथा वाक्यं च वैश्वदेवो यदा खरेणु ।
 तदा तदाः सदा चापि तदित्याश्रित्य धार्ग्व ॥
 अग्नेन वाग्देव इवा ह्यहोरात्रया ।
 विहसिष्य तदा वासभोग ह्यर्थाभिधीयते ॥
 आदित्यर्थादिर्ह्य तु भागद्वादश्वं यदा ।
 चन्द्रमाः शशाङ्गो वायु निधिविभ्यभिधीयते ॥
 इति निधि भागं च सदस्यं—

निर्वायनेन द्विषणमाह्वयाने मर्वातिनः ।
 जटोरालेण वैवेम शशयना द्विषणः सृणः ॥
 आदित्यर्थादिभोगेन सौधो द्विषण उच्यते ।
 चन्द्रमसश्चयोगेन मासको द्विषणः सृणः ॥

इति लकारेण सप्तमीकविविष्टुर्धर्मं मासत्रयपर्यन्तं नासत्रदिनवदनी-
 माह । अत्र तु लक्षणम् "इन्द्राग्नी यश्च रुदेने" इति वागद्वौषड्यपृष्टिद्वा-
 भावेन मासमाह्वयमात्रवर्णनेन च चान्द्रगीणगुणवसाधारण्येन तथा-
 यदुच्यते चात्रान्द्रु भागेषु मासवदमयोगो भविष्यति, अनौरगेषु
 पुत्रवदवन् । मासत्रं तत्रमयोगधीनं तु चन्द्रकर्तृककनमुदाप-
 नांवाभागावच्छेदकत्वेन चान्द्रवृत्तिधर्मैर्गह । तथा च—

चन्द्रमाः सौम्यावदन्ते भास्वमादितिरिच्यते ।
 वासिच्यकं तदा वायुमासाङ्गेन न संज्ञयः ॥
 भागद्वादश्वं पूर्वं तिधवा तिधवा क्रमेण तु ।
 चन्द्रमाः शृणवस्तान्ते सूर्येण सट युज्यते ॥
 वाधिकर्पाद्यारोप वाधिकर्षमथापरम् ।
 चन्द्रावर्षोर्षुर्षमासधान्द्र इत्यभिधीयते ॥
 नावरे तु तथा मासे त्रिसप्तसूर्योद्भवाः सृताः ।
 सूर्योद्भवाः—सूर्योद्भवरूपपूर्वोत्तराद्यधिकाः सायनाः ॥
 आदिसुरादिभोगेन सौरो मासः मर्वातिनः ।

अमावास्यापरिच्छिन्नो मासः स्याद्ब्राह्मणस्य तु ।
संप्रान्तिषौर्णमासीभ्यां तथैव नृपयैश्चरयोः ॥

मर्षसंपरिवर्षेस्तु नाशत्रो मास उच्यते ॥

इति विष्णुधर्मवचनं तथातुर्विधे विरुध्यते इति चेत् ।
रिश्वातः । पुत्रदादशब्वादिवत्संख्यानं भविष्यति । स्वरूपकथनं तु
नमस्कर्मणु नमस्कर्मणिसिद्धिनाम् । तेषां स्वरूपनिष्ठायापुत्रपुत्र्ये,
इन्द्रपुत्रादिसंस्कारकथनम् । एतेन स्वरूपकथनं मासवदस्य ना
माशब्दयोगानामेववाक्यम् । उक्तरीत्येवोपपत्तौ नानार्थे माना
भावादिभ्यश्चैव ।

अमावास्यायेति । ननु मासशब्दस्य वैशाखशब्दस्य च सुहादायो
शब्दयोरे 'मासमाप्रहोयं गृह्णाति' 'मासं दशपूर्णमासाभ्या यजेत'
'मासं वापुषांश्वयैः' ।

'यथा कथञ्चिन् विगडानां निमोऽशीतीः समाहितः ।

मासेनाऽवत इतिष्यस्य चन्द्रस्येति मल्लोक्तम्' ॥

'यथम वापि मासेन' ।

'सोऽनुवृत्तावच्छादयो मासं मासाद्भेद च' ॥

इत्यादिषु शब्दयोः, शुभाशुभकालकथनोद्योगयो विधिनियमैः
काण्डेऽपि कृतेषु विहासोपनयनदेवतागादिभिनित्यामन्त्रदीक्षादिषु
विहासोपनयनदिशब्दादिभिनियमेषु, संख्याविधेयासिद्धिमासापेक्षे
त्रयदिषु च, काण्डेषु सर्वोपनादिषु च मासान्मासानपेक्षेया
विषयैश्चैव तेषु शब्दयोः सादृश्यादिभ्यश्चैव कालव्यवहारं मासविधेययो
षु च सन्नेह सौम्येषु स्यात्तदुक्त्यादिषु चन्द्रस्यैव प्रथमादश्वयुजा-
काण्डेऽपि कृतेषु शब्दयोः सादृश्यादिभ्यश्चैव कालव्यवहारं मासविधेययो
षु च सन्नेह सौम्येषु स्यात्तदुक्त्यादिषु चन्द्रस्यैव प्रथमादश्वयुजा-
काण्डेऽपि कृतेषु शब्दयोः सादृश्यादिभ्यश्चैव कालव्यवहारं मासविधेययो
षु च सन्नेह सौम्येषु स्यात्तदुक्त्यादिषु चन्द्रस्यैव प्रथमादश्वयुजा-
काण्डेऽपि कृतेषु शब्दयोः सादृश्यादिभ्यश्चैव कालव्यवहारं मासविधेययो
षु च सन्नेह सौम्येषु स्यात्तदुक्त्यादिषु चन्द्रस्यैव प्रथमादश्वयुजा-

यावद्यवस्थाप्यविषयानुपादानात्तदसङ्गतेः । दर्शान्तचान्द्रवचने केषां
चित्कार्याणामुपादानं चोदाहरणमात्रम् । एवं कृष्णादिसौरादिपा-
सानां गौणत्वेऽपि मासशब्दवत्सु शास्त्रेषु, सङ्कल्पाद्युल्लेखे वा कति-
चेपामपि ग्रहणं मासत्वाभिधानात् । 'नापुत्रस्य लोकोऽस्ति' 'शिशुः
पुत्रेण कर्त्तव्यः' इत्यादीं क्षेत्रजादीनामिव पुत्रत्वाभिधानादिति ।

अथ "कृष्णपक्षादिकं मासम्" इत्यादित्रिकाण्डमण्डनस्येदं
विशेषव्यवस्थावाक्यमाचारमूलकम् । इच्छन्ति इष्ट इत्युक्तेः । तत्र वि-
न्ध्यदक्षिणे न कृष्णादिः, विन्ध्यतदुत्तरयोश्च न शुक्लादिरित्यर्थकम् ।
क्वापि शिष्टाचारे तत्र शुक्लाद्युल्लेखादेरदर्शनात् । विन्ध्यदक्षिणतः
शुक्लादिरेवेष्टः, अन्यत्र कृष्णादिरेवेति चाऽऽर्थिक एवार्थः । एवं च
कर्मवर्णविशेषव्यवस्थावचनैर्विरोधे आचारस्य बाध्यत्वात्तद्वचन-
मद्युद्धमेव; इति चेत्—न हि तद्वचनस्य कर्मादिव्यवस्थावच-
नैर्विरोधः । तथा हि—कर्मवर्णव्यवस्था ऽङ्गभूतमासविषया, न
विन्ध्यदक्षिणतः शुक्लादिरेव, ततोऽन्यत्र कृष्णादिरेवेति व्यवस्था
ऽपि । तस्या अद्धानङ्गसाधारणसङ्कल्पाद्युल्लेख्यलौकिकाधिकरणमात्र-
मासविषयत्वात् । कर्मसत्तावच्छेदकतया सूक्ष्मकालवन्मासादिसू-
लकालस्यापि अस्मिन् वर्षे ऽस्मिन् मासे कृतमिति प्रतीत्या ता-
दाधिकरणत्वात् । स्मर्यते च—

मासपक्षतिथीनां च निमित्तानां च सर्वशः ।

उल्लेखनमकुर्वाणो न तस्य फलभागभवेत् ॥—

इति सङ्कल्पादीं मासाद्युल्लेखः । निमित्तानामिति । देशक्षेत्रा-
दीनां नक्षत्रयोगकरणादीनां च । अत एव च्यतीपातादिकमनु-
ल्लिख्य स्नातस्य तदुल्लिख्य पुनः स्नानमिच्छन्ति ।

ननु मासादिविधिवोध्यो मासाद्युल्लेखो ऽङ्गभूतमा-
सादिविषय एवास्तु, तद्युल्लेखविधेस्तदनुसन्धानार्थत्वात् ।
अङ्गभूतस्यैव चानुसन्धानं प्रयोगविधिरपेक्षते । तस्य मन-
सा सम्भवेऽपि विधिवशादेवोल्लेखेनैव कर्त्तव्यत्वम् । यद्य-

फलं न जायते इति । तद्विषयं च देशव्यवस्थावचनं नाइभू
तमासविषयकर्मादिव्यवस्थावचनंर्वाधितुं शक्यम् । भिन्नवि
षयत्वात् । एवं चाधानादीं वर्णविशेषव्यवस्थावचनेन दर्शा
न्तादेर्विवाहादीं कर्मविशेषव्यवस्थावचनेन सौरादेर्मासस्याद्भवेऽपी
सङ्कल्पे विन्ध्यदक्षिणे शुक्रादेरेव, विन्ध्यतदुत्तरयोश्च कृष्णादेरे
वाधिकरणत्वेनोत्प्रेष्यो वचननिबद्धाच्छिष्टाचारादिति—

अथोपःकालीनाहरहःस्नानादार्यौदयिकयोस्तिथोरस्य चापरा
सङ्कल्पे कस्योल्लेखः ? । अत्र केचिन्—उदयस्य कर्मकाव
त्त्वाभावेऽप्युपःकाले स्नानादिसङ्कल्पे आदयिकयोरेव तिथिरा
योऽल्लेखः ।

स्नानं मानरस्नायी द्विजः शुद्धत्वमाप्नुयात् ।

इतिनिन्दास्मरणादाचाराच्च तत्रावश्यकसन्ध्यादिविधिना
स्नानयोर्गो मा ममाह्नादिति अल्पद्रादश्यां माध्याह्निकापकर्षवदुपनि
स्नानावर्णोपगमात् माकल्पवचनज्ञापिताहार्यातिथ्युत्प्रेष्यवदुपःस्ना
ने प्रातःस्नानव्यवहारदुर्ज्ञाताहार्यमातस्यगत्याभेदव्याहुः ।

वस्तुतस्त्यहरहःस्नानादीं तिथिवारयोर्न तिथिः । तिथिरा
सङ्कल्पस्य च प्रतिपदादिमानुसारादिस्नानादेकदयोत्तरमेरानुष्ठानं
हेम.शा.दिमन्मथ । ममाहमिति वचनं गौणकालानिक्रमे दोषाति
थयार्थं, न तु तिथ्यादेरङ्गव्यर्थम् । तथा च सङ्कल्पे ऽधिकरणतयोर्गो
मनतिथिराथोरेवोत्प्रेष्यः । तथाविवस्नानजनितशुचिर्न तु वच
नःसङ्कल्पव्यर्थोपगमि । प्राचारस्तु स्मृतिविरोधाद्विगीत एवेति ।
स्नानव्यवस्थादिवचनावोरित्यत्रानु नोपगम उल्लेखः ।

इदं तु बोध्यम् । नैत्यके स्नान-देवपूजादीं, नैमित्तिके प्राण-
संक्रान्ति-स्नानादाह्नादीं, काव्ये च-सर्वत्र प्रधाने गौणकालकर्मव्ये
र्णोत्प्रेष्यव्यवहारवत्, तादृश एव क्रतुः सङ्कल्पे उल्लेख्यः । न च
संकरमन्त-दिको श्रीःत्यादिः । अहं न च सुख्यस्य तस्यावावादा-

एव; इति चेत् । उक्तरीत्या मासपदस्योद्देश्यार्थकत्वसम्भवे अनर्थकानुवादत्वाद्भीकारानौचित्यात् । वर्णव्यवस्थावचने श्रुतमासमन्वजनितपट्टीसम्भवे श्रुतकर्मसम्बन्धाधीनपट्टयङ्गीकारस्यापुक्तता कर्मणीत्यध्याहारवैयर्थ्याच्च । ग्राह्यणकर्तृकर्ममात्रमुद्दिश्य दर्शनविधौ एतस्य कर्मव्यवस्थावाक्यस्य च बन्धावलासम्भवेन विवादादौ तद्वचनमात्रेः सौरादिभिर्विकल्पापत्तेः ।

ननु कर्मवर्णव्यवस्थावचनेषु कर्मानुशैव मासविशेषविधिरस्तु, न तु तद्विशिष्टमासमनूय, इति चेत् । यत्र कर्मनाश्रय्यै चैवादीनां वाऽऽहृतया ऽन्यथा वा कथञ्चित्त्वानि, तत्रैव विधिर्न्यायः । अपोक्षितविधित्यात् सामान्यमासिलापवाच्यत्वात् “पुरा वाचः परदिनोन्निरेपेत्” इत्यादिनिर्वाणविशेषविधिरिव पौराणिकमथानाङ्गनिर्वाणे अङ्गानां प्रधानकारणेन न तत्र मातःसामान्यस्य मात्रेः । अन्यथा माघ्यादिक्रमनाङ्गनिर्वाणे तदमृतिर्दोष्यं स्यादिति । अत्र च कर्मविशेषवर्णविशेषेषु च यथायातमामानां गौणमुख्यानेरुतद्विशेषोपयोग्यात् प्रमादोदिति कर्मविशेषव्यवस्थावचनं न्यथा तदनुवादेन तन्मासनिर्वाणं तन्मासोपवद्धतन्कर्मविशेषविषयमेव, न तु सर्ववर्णविषयः; एवं वर्णविशेषव्यवस्थावचनमपि येष्वधीनोपनयनेषु ब्राह्मणादिपुंसकारेण माशाद्, ऋत्यादियत्कृतया वा मासोपदेवः तन्कर्मव्यवस्थादिगम्यन्निर्वाणोपदेशेन तन्मासनिर्वाणं तन्कर्मव्यवस्थावचनं यन्निर्वाणं यत्र कर्मविशेषे इत्युक्तम् । तथा च विश्वविषयत्वेनाविशेषात् विकल्प इति ।

नन्वेतदनुवादेन मसानविषयत्वाद्विशेषो दुर्भारः । तत्र विवर्णव्यवस्थावचने “वमन्ने ब्राह्मणमुपनयान्, शास्त्रि वैश्यम्” इति ब्राह्मणस्य वमन्शोपदेशेन इत्येव चैवरेणार्थो दर्शान्तो, वैश्यस्य च इत्येवार्थो कृषिवान्वादिभवनकारिणो । कर्मव्यवस्थावचनेन तु

एषेति । वृष्ट्याद्यर्थसौभरे (१) हीपादिनिधननिगमवादि-
पिलाद्यथात् ।

विवाहादादिन्यादिपदार्थतया सौभरे । कैवम् "सौरो यासो वि-
वाहादात्" इत्यस्योपनयनात् वर्णव्यवस्थावचनसंज्ञादेन सत्रिपमात्र-
परत्वात् । वस्तुनस्तु वर्णव्यवस्थावचनमेव तत्र कर्मव्यवस्थावच-
नाद्वलीपः । विशेषरूपत्वात् ।

अत्र कर्मव्यवस्थावचनं कर्माणि विशेषरूपमपि वर्णाणि
सामान्यरूपे, वर्णव्यवस्थावचनं तु वर्णाणि विशेषरूपमपि कर्मा-
ण्ये सामान्यरूपमित्याशङ्क्य तत्परिहारार्थं दृष्टान्तमाह ह्येति-
ति । "हीपिति वृष्टिकायाप निधनं कुपोत्" इत्यादौ हीपा-
देर्वृष्टिकायादर्थसम्बन्धवदनात् सौभरमालोच्यम् । अन्यथा
वृष्टिकायाप हीपनिधनविधाने निधनस्यापि विधेयत्वापत्त्या-
सर्वसामविषयकतापत्त्या च गौरवात् । एवमुद्देश्यस्य मा-
सस्य षष्ठ्यर्थस्यान्वयादिसम्बन्धवदनार्थमुपयसम्बन्धविहितकर्मवि-
शेष आलोच्यः । अन्यथा ब्राह्मणादेर्दर्शान्तादिमासविधाने मा-
सस्यापि विधेयतापत्त्या सर्वकर्मविषयकतापत्त्या च गौरवात् ।

एवं च यथा सौभरमालोच्य हीपित्यादिना वृष्ट्यर्थसौभरस-
म्बन्धिनिधनमुद्दिश्य हीप्याप्तं विधीयते । एतेष्वेव वर्णव्यवस्थाव-
चनेन कर्मविशेषमालोच्य ब्राह्मणादेस्तत्कर्मणि विहितं मासमु-
द्दिश्य दर्शान्तत्वादि विधीयते इति वाच्यम् । कर्मव्यवस्थावचने तु
न वर्णविशेषालोचनमावश्यकम् । तदमालोचनेऽपि विवाहादौ कर्म-
णि यो मासः न सौरादिरिति समन्वयसम्भवात् । तथा च वर्ण-

(१) वृष्ट्याद्यर्थसौभरे इत्यर्थेन वृष्ट्यर्थसौभरार्थं स्वर्गार्थं च
सौभरे सौभरत्वस्यान्ता क्रियमाणायां वस्तुषु दीपादि होष् उक्त्
ऊ एषं निधननिगमवत् निधनं सान्नेऽग्निमन्त्रागस्तस्य नियमो
व्या वृष्ट्यर्थं होष् निधनम्, ब्रह्मार्थमूकं स्वर्गार्थम् ऊ इति
वैदिकपिलाद्यथात् ।

त्रैवर्णिकानां सर्वकर्मसु सामविशेषविशेष
नादीनां शूद्रानुलोमादिपञ्चापत्तेश्चेति गुरुच
उपोतिर्गर्गः-

सौरां मामां विवाहादौ, यागार्दा सावनः स
आदिदके विनृकार्यं च चान्द्र। मासः प्रशस्य
ऋष्यशूद्रः-

व्यवस्थावचनेन वर्णाशि इव कर्मणिऽपि विशेषरूपतया स
वर्णाशि सामान्यरूपस्य कर्मव्यवस्थावचनस्य बाधादुपनय
वर्णव्यवस्थैवाऽऽश्रयणीया । न च विवाहादावित्यादिपदेनो
यनं ग्राह्यं श्रीकण्ठोक्तमिति वाच्यम् । उपनयने सौरमामवि
यकानां मृद्धावसिक्तादिविषयकत्वस्य तेनोक्तत्वादित्याखण्डन
र्थः । नन्वेतादृशायामपेक्ष्य वर्णव्यवस्थावचनस्य कर्मव्यव
स्थावचनेन वारात्तद्विषयस्नानादिविषयत्वमस्तु इति 'चेत्तर्हि
कर्मव्यवस्थावचनस्य वर्णव्यवस्थावचनेन बाधात्तद्विषयमूर्द्धा
वसिक्तादिविषयत्वं' स्यादिति ।

वर्णव्यवस्थावचने कर्मविशेषानालोचने बाधकान्तरमाह
त्रैवर्णिकानामिति । विवाहादाविति । ननु श्रीकरादिभि
स्तावद्विवाहादावित्यादिपदेनोपनयन-चूडा व्रत-निषय-पनिष्ठा-
गृहकरण-क्षार-यात्रा-महापट्टी-महासप्तमी-विजयद्वादशी-दर्शा-
रा-पुगायादीनां ग्रह इत्याभिहितम् । तत्र मासान्तरस्य प्रापकार्णा
का गतिः ! । तथा हि विवाहोपनयनार्दा उदगपनविधिः सौरस्य,
गुरुपक्षनिधिविधिस्तु चान्द्रस्य, तत्रैव "गर्भाष्टमे षष्ठमे वाऽब्दे"वृत्तवि
षयं चान्द्र. गादानं पौडशं वर्षे "अष्टवर्षा भवेद्दोरी"इत्यादीं गर्भप्रश-
णमभ्यन्धनमहोरात्रं तिथिं वाऽऽरभ्य वर्षमामादिगणनेन सावन-
स्य, निधिवद्विचान्द्रस्य वा, तथा यज्ञेषु "वा वैशाखस्यामावास्या
तस्यामादधीन"इति चान्द्रस्य, "विवाहव्रतयज्ञेषु सौरं मानम"इति

“विवाहश्चैकजानानां पत्न्यामाभ्यन्तरे यदि” ।

“विवाहयतचूदागु मपेमर्दं तददर्कम्” ।

इत्यादी सौरा एव मामाः । तेषां विवाहापेक्षां
ऽपि विवाहादिमन्वन्पत्न्याविशिष्टतया विवाहाधिकरणमाप्त
सौरत्वेन तदधिकारानां तेषामपि भावजानामेवोपस्थितेः । स
तु यस्मिन्सौरे मायादी पत्न्यपगतया पत्न्यां तेषां विवाहा
जातं, तदधिकारः सौरा एव फाल्गुनाद्यस्तपत्न्यपगततदिति
पर्यन्ताः पटादयो मामा एषु शोभ्याः । यद्गृह्यनिपादान्तम् । न
दोषनयनाधिकारे वृद्धगार्ग्यः-

“मायादिपञ्चमासेषु मेललाचन्धनं मतम् ।

चूडाकरणमप्यत्र”

इत्यादि । नारदः-

दृश्यमाने गुरौ, शुके, शाखेने चोत्तरायणे ।

शरद्वीपवसन्तेषु व्युत्क्रमात्तु द्विजन्मनाम् ॥

मुख्यं, साधारणं तेषां तपोमासादिपञ्चकम् ।

मार्गः-

उषेष्टे मासि विशेषेण सर्वज्येष्ठस्य चैव हि ।

उपनीतस्य पुत्रस्य जडत्वं मृत्युरेव वा ॥

व्यासः-“या चैत्रवैशाखसिता तृतीया” इत्यादि । व्रतानि निषे
मात्र संक्रान्त्यादिसामान्यविशेषप्रयुक्ता एव । विवाहव्रतयोश्चैत्रि
व्रतशब्देऽप्येते एव । मूर्तिमतिष्ठाधिकारे मात्स्ये-“चैत्रे वा फाल्गु
ने वाऽपि” इत्यादि । जलाशयोत्सर्गाधिकारे भविष्ये-“तस्मिन् स
लिलसम्पूर्णे कार्तिके च” इत्यादि । गृहारम्भाधिकारे-“वैशाखे फा
ल्गुने पौषे” इत्यादि । सौराधिकारे-

न भाद्रमासे न च चैत्रमासे सौरं विवाहो न च कर्णवेषः

इत्यादि । यात्राधिकारे मनुः-

, मार्गशीर्षे शुभे मासि यायायात्रां महीपतिः ।

द्वयस्य सौरमासस्थानामेव तामां ग्रहणम् । कन्यादावपि नान्ये
 तु तस्यानामेव, न तूत्कर्ष इति । कन्यागते सवित्रीति च
 सौरमासविधायकं, किं तु तस्याशस्त्यबोधकमिति तद् न
 रनियामकम् । अत्रेति । अत्रपदं च न हरिशपनायुत्तरात्
 तस्य निषिद्धवान्द्रकर्तव्यत्वात् । एवं च 'तत्र —

पियुनस्थे सहस्रांशौ स्थापयेन्मधुमुदनम् ।
 तुलागणिते तत्र पुनरुभ्यापयेत्तु तम् ॥
 कर्कष्यर्के हरी सुप्ते शकभ्वजक्रियाऽऽदिने ।
 तुलायां बोधयेद्देवीं शशिक्रे तु जनार्दनम् ॥

इति वचनात्सौर एव मासो युक्तो, न तु चान्द्रः ।
 यपनप्ररोधयोश्चान्द्रमासकर्तव्यत्वे चातुर्मास्यपते सौरमासत्वं
 तस्य हरिशपनास्थानां प्रक्रमानसान्वान् इति प्रयुक्तम् । शक्या
 रथागनादेश्चातुर्मास्यप्रत्यय घ चान्द्रकर्तव्यत्वात् । नापि घामोत्त
 मादिवरं तत् । तस्यादिवनशुकैकादशीवारभ्य कार्तिकशुकैकादशी
 पर्यन्तनिषिद्धवान्द्रकर्तव्यत्वात् । नापि मासिकप्रयोगादिस्य
 तस्य निषिद्धवान्द्रकर्तव्यत्वात् । 'निषिद्धा चरेत्पिशाच' इति
 मुद्राचान्द्रं तु भवान्नेन पूर्णिमान्नेन वा घामेन कार्यम् । कार्ति
 कशुक्लान्नादिनियमाश्च पीठमाभ्यन्त-निषिद्ध-चान्द्रमास
 मीरं वा मासमाश्रित्य कार्याः । सर्वत्र वचनसमाप्तम् । तत्र
 अग्निः शुकैकादशीर्षोणमासीषु तद्व्यक्रमविधानात् ।

कार्तिके इत्य तु यस्याने मासे मासि विशेषतः ।
 इत्युक्तं नियमात् ५ चान्द्रमासं प्रमाणकम् ॥

इति विनाशोक्तेश्च । 'तुलापदमेतेषु' इति वचनात् । इ
 तरेण चान्द्रमासो मीरः । 'उत्कर्षप्रमाणोः' इति वचनात्
 चान्द्रमासः । 'शकभ्वजक्रिया' इति वचनात्
 इत्येव न विद्वेषो वचनं, निषादकं च । तत्र विद्वेषः ।
 वचनात् केशव नान्नेनान्नेन मद्राश्रमं इत्युक्तं इति

अथोत्तरादिवादादीं ज्ञानादीं सौरस्यापनी ।
सौमिहोः

सौरादीयविवादाद्यं प्रायश्चित्तानि वा तथा ।

सौरं चानिहृत्य निधिवद्वयान्द्रव्यान्द्रव्याणां गौण एव प्र-
सिद्धम्—

वाहिनं तु ज्ञानाया यदा वृद्धा वि वा शिशुः ।

दृग्वाः शिवमार्त्तं च, यदागौ पाल्यागिषेते ॥

अथवापि निधिवद्वयान्द्र एव । यदा—

प्रायश्चित्तानि च यदा, यदागौ पूर्वेष्टुं च मे ।

सौमिहानि वदन्ति तु शिवसं दृष्टमंशवि वा ॥

यदेष्टुं वा वदन्त्या गौणवान्द्रः । दृग्द्रव्यान्द्रमणे र्दो प्रयो-

वा ज्ञानवाप्यागिषेष्टवपतेः । सागिषेषु तु दृग्द्रव्यान्द्रः ।

दिं संपुतेः । सप्तारवर्तव्यावप च

निदरानि वगैर्यं सतिपामे तु वगाम् ।

नि वचननिद्रवाह् । एवं च 'दृग्द्रव्ये' आर्त्तं सागि सागि'

। सप्तारं वाह् सतिष्टुमतिपदादिदरानिं सगौ दृग्द्रव्ये

स्यर्थः ।

प्रायश्चित्तानि च यदा, यदागौ पूर्वेष्टुं च मे ।

सौमिहानि वदन्ति तु शिवसं दृष्टमंशवि वा ॥

यदेष्टुं वा वदन्त्या गौणवान्द्रः । दृग्द्रव्यान्द्रमणे र्दो प्रयो-

वा ज्ञानवाप्यागिषेष्टवपतेः । सागिषेषु तु दृग्द्रव्यान्द्रः ।

दिं संपुतेः । सप्तारवर्तव्यावप च

निदरानि वगैर्यं सतिपामे तु वगाम् ।

नि वचननिद्रवाह् । एवं च 'दृग्द्रव्ये' आर्त्तं सागि सागि'

। सप्तारं वाह् सतिष्टुमतिपदादिदरानिं सगौ दृग्द्रव्ये

स्यर्थः ।

सावनेनैव कर्तव्या शत्रूणां चाप्युपासनाः ॥
विष्णुधर्म-

“अक्षत्रसत्राण्यनानि चेन्दो-
र्मासेन कुर्याद्भ्रगणात्मकेन” । इति ।

ब्राह्म-

तिथिकृत्ये च कृष्णादि, व्रते अशुक्लादिमेव च ।
विवाहादौ च सौरादि मासं कृत्ये विनिर्दिशेत् ।
अथ मलमासः । अत्रैकमात्रसंक्रान्तिरिति

एकोद्दिष्टं तु पच्छाद्दे तत्रैपित्तिकमुच्यते ।

तत्कार्यं पूर्वकाले च कालाधिक्ये च धर्मतः ॥

इति मभस्तिवचनात् । उपोसना-समयपतीक्षा । सौ

“सत्राण्युपास्यान्यथ सावनेन” इति निर्द्धारित-सावनस्तदपवादण
इ-अक्षत्रेति । अत्रेति इति । व्रतकाण्डोक्तेषु व्रतेषु सा
शुक्रादेरेव ग्रह इत्यर्थः ।

॥ इति मासग्रन्थटिप्पणी ॥

अथ मलमासस्य कथं मासत्वम् ? । न च मीनस्थायादित्य
वच्छिन्नकालत्वं तन्, तच्च मौर एवेति स एव मुख्य
वाच्यम् । तस्य चान्द्रत्ववाधापत्तेः । मैवम् । मीनस्थायादित्या
शुक्रपतिपत्कत्वादिकं चैत्रादित्वम् ।

मीनादिस्यो रवियेषामारम्भप्रथमक्षणे ॥

मवेत्, नेऽप्ये चान्द्रमामाधेयाया द्वादश स्मृताः ॥

इत्युक्तेः । एतच्च दर्शान्तर्वादादेव, न तु पूर्णिमान्ते । कृष्ण

निवन्धनस्य मीनस्थादित्यववागिनपदात् । द्वादशेति च मलस्य

नेत्रमात्रस्य । अत्रेति । मागेदित्यर्थः । मीनस्थायादित्या

शुक्रपतिपत्कत्वादिभिर्निमित्तैश्च शुद्धत्वम् । तादृशासकान्त

दिति विद्वन् न मलत्वम् । अत्रैकमात्रसंक्रान्तिशुद्धत्वमित्य

अत्रेति । न च यथासाया तुष्टासंक्रान्तिः ततो मास

किन्तु चैत्रः । मीनस्थरव्युपकान्तत्वात् । मतिपञ्जातमेपसंक्रान्ति
 स्तु द्वितीयधैत्रः, मीनस्थरविसत्त्वात् । तदुच्यते तु वैशारादय इ
 वेति । सन्धम् । मकरकुम्भमीनानां दर्शनात्तानामपि स्वाभ्यां
 कतदुत्तरप्रतिरत्स्थानत्वमेव । 'यां तिथिं समनुवाप्यांति
 क्तः । एवं च तत्र मकरादिसंक्रान्तिमदमाया धनुसादि
 ग्यकालत्वादेव धनुसादिस्थरव्यारब्धत्वघटितं पौषत्वादिकं क्रो
 षामंक्रान्ताभिरुपामत्रयस्योपेयम् । धनुसादिस्वरूपयोग्यत्वात्
 रसीपत्रयस्यैवमास्थित्यर्थ इति न तत्राव्याप्तिः ।

ननु तथापि यत्र दर्शो कन्यामंक्रान्तिः, ततो ऽसंक्रान्तः, तत्र
 शीतदि तुल्यमंक्रान्तिः, तदनन्तरदर्श एव अधिकसंक्रान्त्या क
 र्तिहस्तयः । ततो ऽमाश्विनमेषान्ताः संक्रान्तयः, ततो दर्शमनीत्यर्था
 षदि हार्त्तकान्यायैनागोऽमंक्रान्तः । तत्र तस्य कथं कार्तिकत्वम् ।
 तुल्यपूर्वनामायास्तुल्ययोग्यतामन्वयात् । 'यां तिथिं समनुवा
 प्यांति' इति शतविरोधात् । तेन हि तुल्यमंक्रान्तिमभिधिमताती
 तिर्येव श्रुतिहादिमार्गं बोध्यते, न तु तुल्यमाकृतामायास्तुल
 रिर्येवत्वम् । यैवम् । एकत्रो जातयोर्द्वयोरमंक्रान्तयोरन्यथा
 विद्वन्मार्गविर्येवत्वात्वाहुतयो वाक्ये-

अर्धमिच्छति यो वेद द्वौ मासाभिमामकौ ।

पूर्वो मासः बाह्यः स्यादुत्तरमभिमामकः ॥

इति शतविर्येवत्वात् तुल्यपूर्वनामायास्तुल्ययोग्यतामन्वयात्
 त्वेव । अथवा बाह्यत्वर्येवत्वात् । एकत्रान्तिमर्शेन तत्र
 क्तवत्त्वं ननु । तत्र च तदुत्तरस्य कार्तिकत्वम् । आदि
 क्तवत्त्वं ननु । तुल्यमंक्रान्त्याऽदृश्यं च । एवं च त्रिपमात्वा
 क्तवत्त्वं ननु । अथ नान्यथा । तदुत्तरे त्रिपमात्वं ननु
 क्तवत्त्वं ननु इति न त्रिःतुल्यत्वं ननु ।

अथ तदुत्तरमंक्रान्त्याऽदृश्यं ननु । तत्रान्तिमर्शेन तत्र
 क्तवत्त्वं ननु । तत्र च तदुत्तरस्य कार्तिकत्वम् । आदि
 क्तवत्त्वं ननु । तुल्यमंक्रान्त्याऽदृश्यं च । एवं च त्रिपमात्वा
 क्तवत्त्वं ननु । अथ नान्यथा । तदुत्तरे त्रिपमात्वं ननु
 क्तवत्त्वं ननु इति न त्रिःतुल्यत्वं ननु ।

सत्यव्रतोऽपि-

राशिद्वयं यत्र मासे संक्रमेत दिवाकरः ।

नाधिमासो भवेद्येष मलमासस्तु केवलः ॥ इति ।

अधिकमासस्य कालनियममाह वसिष्ठः-

द्वात्रिंशद्भिर्गतैर्मासैर्दिनैः षोडशभिस्तथा ।

घटिकानां चतुष्केण पतत्यधिकमासकः ॥ इति ।

एतच्च *सावनादिमानेन संभवार्यं, न तु निष्कार्यम् । *अन्यथा षोडशदिनाधिकद्वात्रिंशन्मासान् कृष्णपक्षनियमेन शुक्लादित्थं भङ्गापसोः । *तेन न्यूनाधिककाले मलमासपातेऽपि न दोषः । अत एव

मासो, न तु द्विसंक्रान्तः । तस्य तत्रासम्पवान् । *केवलं चतुर्दशवारणार्थम् । *सावनादीति । आदिना सौरमासः । तदुक्तं विष्णुधर्म-

सौरैणाद्स्तु मानेन यदा भवति भार्गव ।

सावने तु तदा माने दिनपदकं पवर्द्धने ॥

ऊनरात्राश्च ते राम भोक्ताः संवत्सरेण पद ।

सौरसंवत्सरस्यान्ते मानेन शशिमेन तु ॥

एकादशातिरिच्यन्ते दिनानि मृगुनन्दन ।

समादये माष्टमासे तस्मान्मासोऽतिरिच्यते ॥ इति ।

अत्र चान्द्रमासपादपान्मासपादयं द्वात्रिंशतिदिनैर्दिने, चान्द्रमासाष्टकाच्च सौरमासाष्टकं सादृशमासदिनैरिति विधिना नादेन्यूना मासः स्यादिसाष्टकायां दिनार्द्धपूरणात् । नैः षोडशभिर्घटिकानां चतुष्केणभ्यूनां, तत्र सावनमासान्तकं कृष्णपक्षं सावनपदोपादानव । चान्द्रमासं निरस्यति-० मय

वधीये-‘मासे त्रिंशत्तमेऽ भवेत्’ इति । क्षपस्यापि
 ितिःशास्त्रे-

असंक्रान्तिमासोऽधिमासः ऽस्फुटं स्यात्
 द्विसंक्रान्तिमासः क्षपाण्यः कदाचित् ।

ने । निपयाद्गीकारे वापकमाह-ऽतेनेति ॥ ऽत्रिंशत्तमे
 तेऽ । तदुक्तं विष्णुधर्मोत्तरे—

दिवसस्य हरसर्कः पष्टिभागमृत्तौ ततः ।

करोत्येकमहश्छेदं तथैवैकं च चन्द्रमाः ॥

एवमर्द्धवृत्तीयानाम्चान्दानामधिमासकम् ॥

प्रीत्ये जनयतः पूर्वं चञ्चान्दान्ते तु पश्चिमम् ॥ इति ।

दिवसाहःशब्दौ चान्द्रतिथिवरौ । मलमासस्य चान्द्रत्वात्तत्रापे-

णात् । मूषेण चन्द्रेण च प्रतितिथि तिथिपष्टिभागस्य दृष्टस्य

द्वेनाकपेणन ऋतौ मासद्वये मरुपेकं ताभ्यामेकैकतिथ्या-

र्षणात् तिथिद्वयलाभक्रमेणार्द्धवृत्तिये वर्षे त्रिंशत्तिथयो लभ्यन्ते ।

वं चञ्चान्द्रमध्ये द्विः सम्भवेऽपि पूर्वो प्रीत्ये एव वैशाखादिमासप-

एव । “यां तिथिं समनुमास्य” इतिवचनात् । तुलादी तिथेरदृष्ट्या

संक्रान्तपाताभावादिति । अयं च मासत्वेन शकवर्षाणामष्टपञ्चा-

शुनशतद्वयाधिके महसे गते योऽनन्तरभावीश्वरसंवरत्तरेः, तत्र

ावणमासोऽधिकः । ततः पूर्वं भावसंवरत्तरे फाल्गुनोऽधिकः । तन्म-

पगां पुषपावृत्तरावित्पुदाहृतः । तत्रैव च तेनैव यथोक्तेश्वरसंव-

त्तरोत्तराधिप्रभानुसंवरत्तरे वैशाखोऽधिकः । तदुत्तरभाविनि तार-

र्षवत्तरे भाद्रोऽधिक इत्येकोत्तरात्रिंशत्तमत्वेन दुर्मुखसंवरत्तरे

ावणोऽधिकः । विहारिसंवरत्तरे ज्येष्ठोऽधिक इति पञ्चत्रिंशत्तम-

त्वेन चतुर्नाधिकपात उदाहृतः । ऽस्फुटं-स्फुटमानेन । ऽकार्त्ति-

पत्र कन्यार्या संसर्पाः, ततः क्रमेण तुलादधिकसंक्रान्ती,

पुष्ये पशुवि सया । तत्र संसर्पायाया एव तुलायोगवस्थानत्वा-

माघर्षीये-‘मासे त्रिंशत्तमेऽ भवेत्’ इति । क्षपस्यापि
त्योतिःशास्त्रे-

असंक्रान्तिमासोऽधिमासः *स्फुटं स्यात्

त्रिंसक्रान्तिमासः क्षपारूपः कदाचिद् ।

येति । नियमाद्गीकारे षाड्मास-तेनेति ॥ *त्रिंशत्तमे
इति* । तदुक्तं विष्णुधर्मोत्तरे—

दिवसस्य हरत्यर्कः षष्टिभागमृतौ ततः ।

करोत्येकमहच्छेदं तथैकं च चन्द्रमाः ॥

एवमर्द्धतृतीयानामन्दानामधिमासकम् ॥

ग्रीष्मे जनयतः पूर्वं पञ्चाब्दान्ते तु पश्चिमम् ॥ इति ।

दिवसाहःशब्दो चान्द्रतिथिपरौ । मलमासस्य चान्द्रत्वात्त्राये-
सणात् । सूर्येण चन्द्रेण च प्रतितिथि तिथिषष्टिभागस्य दण्डस्य
च्छेदेनार्कपेणन ऋतौ मासद्वये मत्पेकं ताभ्यामेकैकतिथ्या-
कर्षणात् तिथिद्वयलाभकपेणार्द्धतृतीये वर्षे त्रिंशत्तिथयो लभ्यन्ते ।
एवं पञ्चाब्दमध्ये द्विः सम्भवेऽपि पूर्वो ग्रीष्मे एव वैशाखादिमासप-
ट्टे एव । “यो तिथिं समनुमाप्य” इतिवचनात् । तुलादौ तिथेरष्टद्वया
ऽसंक्रान्तपाताभावादिति । अयं च माघवेन शकवर्षाणामष्टपञ्चा-
शष्टतशतद्वयाधिके सहस्रे गते योऽनन्तरभावीश्वरसंबत्सरेः, तत्र
धावणमासोऽधिकः । ततः पूर्वं भावसंबत्सरे फाल्गुनोऽधिकः । तन्म-
ध्यगौ पुष्यपावृत्सरावित्युदाहृतः । तत्रैव च तेनैव यथोक्तेश्वरसंब-
त्सरोत्तराचिभ्रभानुसंबत्सरे वैशाखोऽधिकः । तदुत्तरभाविनि तार-
णसंबत्सरे भाद्रोऽधिक इत्येकोत्तरात्रिंशत्तमत्वेन दुर्मुखसंबत्सरे
धावणोऽधिकः । विकारिसंबत्सरे ज्येष्ठोऽधिक इति पञ्चत्रिंशत्तम-
त्वेन च न्यूनाधिकपात उदाहृतः । *स्फुटं-स्फुटमानेन । *कार्ष्णि-
कादीति । यत्र कन्यायां संसर्पः, ततः क्रमेण तुलाशुक्रसंक्रान्ती,
ततो, धनुषि सप्तः । तत्र संसर्पमाया एव तुलायोगस्थानत्वा-

क्षयः *कार्तिकादित्रये, नान्यतः* स्यात्
तदा वर्षमध्ये ऽधिमासद्वयं च ॥

एकः क्षयात्पूर्व, परतश्चैक इत्यधिमासद्वयं भ-
वतीत्यर्थः ।

अत्र विशेषमाह जायालिः-

मासद्वयेऽब्दमध्ये तु संक्रान्तिर्न यदा भवेत् ।

*प्राकृतस्तत्र पूर्वः स्यादधि*मासस्तथोत्तरः ॥ इति ।

संसर्पपरयोः क्रमेण कार्तिकादिकृत्यं बोध्यम् । *नान्यतः-नै-
कतः । क्षयोभयपार्श्वयोरिति यावत् ।

*प्राकृत इति । प्रकृतिः स्वभावः त्रिंशद्दिनरूपस्तद्युक्तः,
अनधिकः, शुद्धः, कर्माहं इति यावत् । *अधिः-अधिको मासः ।
नन्वस्तु संसर्पोऽपि षष्टिदिनो मासः । एकराशिस्थरव्यारब्धत्वात्
'पठ्या तु दिवसैः' इति वचनाच्च । तत्र च पूर्वार्द्धस्य निन्द्यत्ववार्थात्
प्राकृत इत्युक्तम् । ततश्चाश्विने संसर्पे द्वितीयाश्विनोत्तरमेव कार्तिको
मासः । तुलास्थरव्यारब्धत्वात् तत्र मघमाश्विने यथायथं पु-
ल्लुकृष्णपक्षकर्म कार्यमेव, मत्याब्दिकादि च । तस्य शुद्धत्वेन प्र-
मातिक्रमे कारणाभावात् । द्वितीयाश्विने च न पुनस्तत्करणम्
'सकृत्करणेन कृतः शास्त्रार्थः' इति न्यायादङ्गभूतकालानुरोधेन
प्रधानीभूतकर्माहोत्तरयुक्तत्वात् । काम्पारम्भाश्च द्वितीयाश्विन एव ।
आद्यस्य तस्य "न कुर्याद्भानुलाङ्घिते" इत्यनेन निषेधात् । एवं दी-
पावल्यादिकमपि परत्रैव, न पूर्वत्र । आश्विनस्य कथमपि कार्ति-
कसम्बन्धाभावात् । एवं च संसर्पोऽपि उत्तरमाससंज्ञोऽस्त्विति चेन्न ।
पूर्वोक्तकार्तिकरूपक्षयाव्यवधानेन जातस्य संसर्पस्य षष्टिदिना-
त्मकत्वासम्भवात् । तस्य षष्टिदिनात्मकत्वापगमे त्वेकमासत्वेन
क्षयस्य कार्तिकस्यानुपपत्तेः । द्वितीयाश्विनस्य क्षयत्वे च "क्षयः
कार्तिकादित्रये" इति नियममज्ञापितः । अत्र त्रिंशत्तधिकमसंभ-

मलमासनिरूपणम् ।

उत्तरे एषः कालाधिक्यं, न पूर्वस्मिन्नित्यर्थः ।

लापेक्षिकं पौर्वापर्यं विवक्षितम् ।

कार्तिकादिषु मासेषु यदि स्यातां मलिन्दुर्वा ।

सर्वकर्महरः शोक्तः पूर्वस्तत्र मलिन्दुवः ॥

इतिज्योतिःपराशरानुरोधान् । यत्र सप्तमामोभयपार्श्वयोरा-
वनादिपटके एवामंक्रान्तद्वयं तत्र पूर्वं संक्रान्तः त्रिंशत्तिथिक्रम-
वकालादुपरि चेज्जायते तदा षष्टिदिनात्मको ऽधिक एव । तादृ-

शक्यात् मासं जनने तु स त्रिंशदिनात्मकः प्राकृत एव । एवमुक्त-

रोऽपि चेत्तादृशकालादूर्ध्वं पतेत्तदा ऽधिकां, न तु ततः प्राक् पतने ।
इति तदर्थः । यदा तु पूर्वं आश्विनादिपटके, उत्तरस्तु चैत्रा-
दिपटके तदा नियुक्तमक्षयकालादूर्ध्वं पनुप्रवि पूर्वो नाधिकः ।

चैत्रादूर्वाह नापिमासः परमस्त्वधिकां भवेत् ।
इत्यपवादान्; इति मतं निराकर्तुमाह—उत्तरात्पद्येति । पूर्वो

संक्रान्तः कार्तिकादिष्वयान्पतमपानिनः सप्तमपूर्वं एव । तेन

व्यवहितो ऽव्यवहितो वाऽऽश्विनादिपटके नियमितो, न तु तद्व्य-

धानेन चैत्रादिपटके भवितुमर्हः । उत्तरोऽसंक्रान्तस्तु शीघ्रम-

न्दगतिर्या चैत्रापूर्वतनपटके 'वां तिथिं सप्तममाप्येति, एवा-

भाषिककजुगत्या चैत्रादिपटके वा भवतीति सप्तमाम एव पू-

र्वशोत्तरत्वेयोरवधिष्वेन प्रायः, उपरिधत्तवान् । न तु त्रिंशत्ति-

थिक्रमसंख्यकालः । तस्यापुद्धिरवधिष्वेन पराष्टमसंख्यकालात् । एवं

च यत्र त्रिंशत्तममासादुत्तरत्वेऽपि नाधिक्यं बन्धयितुमर्ह, त्रिं-

शतवान् मासवहे तु तत्र त्रिंशत्तिथिष्वं, पादत्तवचनान् । मा-

सप्तशोक्त्वा च यथादिधते सर्वे चैत्रिंशदिनात्मकः तुल्य आयाति,
म एवावयिति शोषते इति भवति तत्र षष्टिदिनात्मकव्य-

वयः । तथा च शोक्तकार्तिकवृत्त्ये न कस्यापि विधीयते ।

यत्तु ब्रह्मसिद्धान्ते-

*चैत्रादर्वाङ् नाधिमासः, परतस्त्वाधिको भवेत् ।

इति । तत्र चैत्रात्पूर्वमसंक्रान्तद्वये पूर्वो नाधिकः,*
किंतु *पर इत्यर्थः । यच्च ज्योतिःसिद्धान्ते-

*धटकन्यागते सूर्ये *घृश्चिके वाऽथ घन्विनि ।

मकरे वाऽथ कुम्भे वा नाधिमासो विधीयते ॥ इति ।

तिथिसञ्चयकालात्पूर्वापर्याभिप्रायेणेदमिति तु न सत् । चैत्रा-
त्पूर्वमसंक्रान्तद्वये पूर्वो नाधिक इत्यनेन विरोधात् । तेन चैत्रात्पूर्व-
स्य तिथिसञ्चयक्रमकालोत्तरस्याप्युत्तरचैत्रादिपदरूपातेऽनाधिकत्वा-
भिधानात् । *चैत्रादर्वाङ्गिति । मासस्यैवावधित्वे सर्वस्याप्युत्तर-
स्य तथात्वाच्चैत्रादर्वाङ् नाधिमास इत्यस्यासङ्गतिः । त्रिंशत्तिथिम-
ञ्चयक्रमकालस्यावधित्वे तु आश्विनादिपदरूपातिनोऽप्युत्तरासंक्रा-
न्तस्यैव नियतमाधिक्यम् । प्राथमिकासंक्रान्तस्यापि कदाचित्तथा-
त्वात् । चैत्रादिपदरूपातिनस्तु तस्य नियतं तदित्यर्थ इत्यभिमानः ।

*नाधिक इति कालतःपदगर्भम् । *पर इति । का-
लजोऽधिक इत्यनुवर्तते । अत्र यद्यपि ऋजुगत्या चैत्रात् परतो
मेपादिष्वेवाधिकमास इति सपरहितसाधिमासवर्षपरत्वं सम्भव-
ति । तदुक्तम्-

मध्ये विपुवतोर्भानुर्वेदयेत्स्वान्यहानि तु ।

तैः सम्भूयाधिको मासः पतत्येष त्रयोदशः ॥ इति,

तथापि ब्रह्मसिद्धान्तः सयमासमकरणस्य इति तथा नोक्तम् ।

*घटेति । सपोत्तरस्याधिकत्वादिरोधः । *घृश्चिके चेति । अत्र
मीनमपि मवेश्य घृश्चिकादिपञ्चके इति(१) विवक्षितम् । यत्राप्या
कन्यासंक्रान्तिः, ततोऽपोत्तरप्रतिपदि तुलासंक्रान्तिः, तदनन्तर-
दर्श एव घृश्चिकसंक्रान्तिः, ततोऽसंक्रान्तोत्तरप्रतिपदि धनुःपञ्चे-

(१) तेन 'चैत्रादर्वाङ्' इत्यनेन न वैपश्यमिति शोभ्यम् ।

ननु ह्यशिकादिशत्रुघ्ने मलमासे सति पूर्वं तुलाकन्या-
मासे श्रुते शत्रुघ्नेभाष्याभिसम्भवे कालाधिक्यमात्रनि-
वेधार्थं, न श्रुतिव्यतिरेकस्य ।

दशानां पान्थुनार्दीनां मासां भाष्यस्य च कथितम् ।

० नपुंसकत्वं भवतीत्येव जाम्ब्रविनिश्चयः ॥

इति तंमासी विष्णुधर्मविराधात् । ० मलमासेऽष्टका-
दिनिवेधानुपपन्नं च । ० मकरे वाऽप्य कुम्भे या' इति
० दृष्टान्तार्थम् । माध्यमभाषात् ।

अतः, नदाभिसायेण ह्यधिक्यम् । कन्याप्रमाणं चाऽऽदिनस्य
वैशाखादिषट्कपालित्वात्प्र कालाधिक्यशङ्कावारणार्थम् । अस्तुतस्तु
सप्तम्य कालिकादिशत्रुघ्ननियततया तुलादिशत्रुघ्ने शत्रुघ्ने सति
कन्यादिर्न कालाधिक्यमित्यर्थः । तथैव मकरे चेत्यादिसंगतेः । ० न-
पुंसकत्वम्—पुंसो मण्डलापेष्टातुः सूर्यस्याभावात् । तथा चोक्तम्—

अरुणः सूर्यो भानुस्तपनघन्द्रो रविर्गर्भस्तिथः ।

अथवा शिष्परंता दिवाकरो मिश्रविष्णु च ॥

एते द्वादश सूर्या माघाद्यपूदयन्ति मासेषु ।

निःसूर्यो ऽधिक्यमासो मलिम्लुचारूपस्ततः पापः ॥ इति ।

मासेषु द्वादशादित्यास्तपन्ते हि यथाक्रमम् ।

नपुंसके ऽधिके मामि मण्डलं तपने रवेः ॥ इति च ।

न च वैशादिषट्क एव कालाधिक्यमात्रपुंसकत्वं नान्यत्र, “म-
ध्ये विपुत्रतोः” इति वावयादिति वाच्यम् । आश्विनादिशत्रुघ्नस्य मा-
यकालगुणयोश्चाभेदान्तत्वस्य सप्तमासनिबन्धनत्वात् । तुलादीं ना-
धिमास इत्यर्थं निरसितुमाह—० मलमासे इति । पष्टिदिनात्मक-
मासपूर्वभागे इत्यर्थः । हेमन्नादेर्मलतया “षष्टया तु दिवसैः” इति
निषेधोपपत्तिरिति भावः । ननु सप्तम्य तुलादिशत्रुघ्ननियतमासमकरे
इत्येव न युज्यते, क्वैव कथा कुम्भे इत्यस्येति । तथा च कथं ह्यशिका-
दिवतुष्टये मलमासे सतीत्युक्तमित्यत्राह—० मकरे इति । ० दृष्टा-

क्षयस्याऽऽगमनकाल उक्तः सिद्धान्तशिरोमगौ-
 गनोऽन्वयद्रिनन्दैर्मिते शाककाले
 विधौशैर्भविष्यत्यथाङ्गाक्षसूर्यैः ।
 गजायामिभूभिस्तथा प्रायशोऽयं
 कुरुवेदेन्दुवयैः कचिद् गोकुम्भिश ॥ इति ।

अन्वयः—पत्वारः, अद्रयः—सप्त, नन्दाः—नव,
 एषा मानिलोप्तेन पाते ९७४ । तैर्मिते वयं कश्चित् क्ष-
 यमाणः पूर्व जात इत्यर्थः । विधयः—पञ्चदश, ई-
 शानः—एकादश, १११५। एयमिते पाते कश्चिद्भविष्यती-
 त्यर्थः । भङ्ग ६, अक्ष ५, गूर्वाः १२, एकत्र १२५१।
 गजाः ८, अद्रयः ७, अमयः २, भूः १, एकत्र २१७८ ।
 कुः १, वेदाः ४, इन्दुः १, एकत्र १४२ । गावः ९, कु-
 १, एकत्र १९ । एतैर्मिते वयं पाते कश्चिद्भविष्य-
 तीत्यर्थः ॥

अथ कर्मणामे कार्याकार्ये निरूप्यन्ते । तत्र जावानि-

इत्यर्थः—अन्वयेऽवस्थायां। इतिहासिदृशे सप्तमागे मनि वना
 कुरुवेदेऽपि। एवमन्वं कार्याकार्यान्, तथा तुलादेर्नैः। अर्थः ।
 एव च इतिहासिदृशेऽपि सप्तमागे मनीयैः सप्तमम् ।

कुरुवेदेन्दुवयैर्मिति । अन्वयद्रिनन्देण (९७४) कुरुवेदे-
 (१०००) वयं विधीयात् (१११५) । तत्र गजांस्तत्र अत्रापि गजाः
 १२५१ । तत्र संक्षु (१२) इन्दुवयैः (१२५) गोत्रेण (१३३५)
 कुरुवेदेन्दुवयैः । तत्र च संक्षुभिर्वयैः पूर्वांश्चैवैवै गजांश्च
 नैः। एतैर्मिते वयं पाते कश्चिद्भविष्यतीत्यर्थः । कर्मणामे—

कर्मणामेऽपि तत्र मनि मनि मनि मनि ।
 कुरुवेदेन्दुवयैः कुरुवेदेन्दुवयैः कुरुवेदेन्दुवयैः ॥

नित्यमनैमित्तिके कुर्यात्पुत्रात् कुर्यात्समाप्तिरुत्तरे ।

निमित्तमश्वत्थानिवासात्, काम्यं वैश्व कदाचन ॥

अथ च काम्यनिषेध आरम्भसमाप्तिविषयः ।

कथं च तदा न ते सु मत्त संमतः ।

इत्यादि चैव यजमानादारम्भश्च समापनम् ॥

इति नैमित्तिकान्तरात् । अथर्वो अधिकमात्रा इत्य-

“न(१)नित्यमथ तु तद्विधिं यजोऽर्थं च न ।

आयो योऽस्तुतो द्वयो द्वितीयः पाहुतः सप्तः” ॥

इत्याहुतः ।

कथं चैति । यजमाने अनन्यगतीनि नियमनैमित्तिकानि,

आरम्भकानि काम्यानि च आरम्भणीयानि । सावनमानमाध्यानि

तु माणास्त्वानि तत्र समाप्यानि । तत्र तद्विधेयमाारम्भः, समा-

निय न; वि. त्वनुदितिमात्रविषयात्पुत्रार्थः ।

विनीहार्त्तानि तत्राप्य यदा संशयने तद्विः ।

रविणा तद्विधौ मातो धनर्हः सर्वकर्मणु ॥

इत्यादिमाध्यान्यतोऽनिषेधानां विशेषमथिसर्वेषां पाषाणदिवरका-
स्यादिवरम्भेत् ।

अथर्वो इति ।

महर्षे मयमात्रायात् काम्यं कर्मानुमापितम् ।

आगते मलमासेऽपि तामवाप्पमतंशयम् ॥

इति तु सावनमानमहर्षकृष्णार्त्तानसपादिपरम् । एतेनैत-
न्ममाप्यनुद्वानात्तद्वर्जनवचनं मोहात्तत्र प्रशान्तकाम्यसमाप्तिपरं-
नित्यशास्त्रम् । अनियतकालानां तत्रानुष्ठयैव प्रयोगमाशुभावाभवे
मतिवमभस्य तत्रमाधारण्यार्थात् । ननु कारीरीराशोप्राधिचार-
मत्तमधिचाररीगद्वदौःस्प्यादिनिमित्तकस्य शान्तवादेः काम्यत्वा-

(१) सं—मासमित्यर्थः ।

६० सर्दीकनिर्णयमिन्दुप्रथमपरिच्छेदे-

र्थः । तत्र 'मण्डलं तपते रवेः' इति वचनात् । *कारी-
र्यादेः काम्यस्य त्वारम्भसमाप्ति भवत एवेत्यादि-
रन्यत्र विस्तरः । काठकगृह्येऽपि—

मले*ऽनन्यगतिं कुर्यान्नित्यां* नैमित्तिकीं क्रियाम् ।
इति ।

तानि नैमित्तिकानि दीपिकायामुक्तानि-
यन्नैमित्तिक*मग्निनष्ट्यनुगताग्न्याधानमर्थासु वा

न्मलमासे कथमनुष्ठानमत आह—*कारीर्यादेरिति । विलम्बा-
सहत्यादिति शेषः ।

नैमित्तिकानि काम्यानि निपतन्ति यथा यथा ।

तथा तथैव कार्याणि न कालस्तु विधीयते ॥

इति दक्षोक्तेः ।

नेहेतात्र विशेषेज्यामन्यत्राऽऽवश्यकाद्विधेः ।

इति गृह्यपरिशिष्टाच्च ।

नित्यनैमित्तिकान्यपि विशिनष्टि—*मले इति । *अ-
नन्यगतिम्—यस्या मासान्तरे ऽनुष्ठाने कालातिक्रमनिषि-
त्तकमायश्चित्तपातो, विहितकालालाभेन लोपो वा, ताम् ।
*नित्यामिति ।

अवपट्टारहोमाश्च पर्व चाग्रयणं तथा ।

मलमासे तु कर्त्तव्यं काम्या इष्टीश्च वर्जयेत् ॥

इति तु दिङ्मात्रम् । अवपट्टकारहोमाः—अग्निहोत्रौपासनहोम-
वैश्वदेवादयः । पर्व-दशपूर्वमासेष्टी, पार्वणस्थालीपाकश्च ।

*अग्नीति । अग्नेर्नष्टौ सत्यामनुगताग्न्याधानम् । तद्विलम्बा-
मायश्चित्तपत्तः ।

अग्न्याग्नेयं प्रतिष्ठां च यज्ञदानप्रतानि च ।

षेद्व्यतटपोत्सर्गवृष्टाकरणमेतच्छाः ॥

संस्कारादिभिर्न्यूनं सति पुनः शोणं घृतिमादिकम् ।
इति । अथान्यत्रपुनं तु शोणादि संशयः ।

अथ वर्णन्यान्पुनानि कात्यादयो-

अथादद्यात्प्राविष्टान्ते कथं, महणजन्मनोः ।

शोणान्ते पूरणे श्राद्धं, दानं च, ज्ञानकार्यं च ॥

शोणद्वाराः परलोकं च शोणे श्राद्धं प्रथमं च ।

मायाभरणं निमित्तकार्यं यथाऽप्युक्तं परत्र वा ॥

यादृशवर्णनं च मलमात्रं विवर्जयेत् ।

इत्यत्र तु अन्वयेप्रसङ्गे नैमित्तिकानिरिक्तपरे । संस्कारा-
दिभिः सप्तत्यादिस्पर्शपुनः । अन्वयन्तरिति ।

शोणयोगादिकर्माणि निम्नान्यपि मलित्तुषे ।

पृष्ठीप्राण्यनाधानयाहुर्वार्यादिकान्यपि ॥

यथाहमाहुकाथादोषाकार्यापि कर्तव्यं यत् ।

स्यहमावशिष्टपाठ्यादिदिवं वर्जयेन्मले ॥

इति काठकपृष्ठात् । अत्र मयन्तरमुक्तत्वं शोणं बोध्यम् । पृष्ठी-
ष्टिः-काठकपामिद्धा पुष्ठीष्टिः । पुष्ठीष्टिति पाठे जातेष्टिः । शीघ-
काठकप्राण्यनाधानयाहुर्वार्यादिकान्यपि कर्तव्यं यत् ।
स्यहमावशिष्टपाठ्यादिदिवं वर्जयेन्मले ॥

इदानीं विशिष्य कार्याकार्यमाह-अत्रेति । विशेषतः
मयज्ञानपि कार्याकार्यममुदाये । अथादद्याद्देति ।

ज्ञानकर्मान्तपुनानि नवधादं तर्पणं च ।

मयात्रयोद्गीश्राद्धं श्राद्धान्यपि च पाठ्यं ॥

चन्द्रमूर्ध्वग्रे स्नानश्राद्धदानजपादिकम् ।

कार्याणि मलमात्रेऽपि नित्यं नैमित्तिकं तथा ।

'गर्भाधानमुख्यं च यौलाविधितः प्राग्जातयागं(१) विना
 कृच्छ्रं प्याग्रयणं ऋगजेन्द्रपुरतद्छाया मघानङ्गयोः ।
 तीर्थेन्दुक्षययोश्च विश्वमधिके मास्येवमाद्याचरेत्'
 इति । अलभ्ययोगे ऽर्धोदयपञ्चकादौ ऋ काम्यान्पि व्र
 तादीनि कार्याणीत्पर्यः । पूर्वे परत्र-मले शुद्धे घेत्यर्थः ।

अस्तगे च गुरौ युके बाले वृद्धे मलिम्लुचे ।

उद्यापनमुपारम्भं व्रतानां नैव कारयेत् ॥

इति तु अतिपन्नजातकर्मनामकर्मनिप्राशननिष्क्रमणपरम् ।
 "जातकर्म च पुंसूतिः" इत्यत्र चकारेण नामकर्मादिग्रहः । एतेषां
 पुंसूत्यादेरिव मलमासादिव्यतिरेकेण विहितादिनलाभे तत्रैवेति
 सूचनाय 'निमित्तं यदि' इत्यादि । केचित्तु जातकर्मनामकर्मणोः प्रति-
 पदोक्तप्रसववशात्तथात्वेऽपि निष्क्रमान्नप्राशनयोर्नातिपन्नाविषयत्-
 मिति नित्यानपेक्षमाहुः । जातकर्मादेः प्रतिप्रसवेनाऽऽभ्युदयि-
 कस्यापि तदङ्गतयेव प्रतिप्रसवो बोध्यः । वार्द्धुपिके—तत्कृत्ये
 वृद्धिग्रहणे । मृत्ये—तत्कृत्ये भृतिग्रहणे । मासिकम्—अमावास्या-
 श्राद्धम् । नित्यम्—अहरहर्दानादि, सन्ध्योपासनादि चेति ।

ऋगजेन्द्रेति । इयं च—

परमाक्षं च यो दद्यात् पितृणां मधुना सह ।

छायायां तु गजेन्द्रस्य पूर्वस्यां दक्षिणामुखम् ॥

इति यौगिकी ग्राह्या । "यदेन्दुः" इति पारिभाषिक्या-
 स्तस्या मलेऽसम्भवात् । अमावास्याप्रत्यासन्नायां कृष्णपक्ष-
 त्रयोदश्यां मघायोगे रवेरवस्थानं चेत्तर्हि तत्सम्बन्धिशुक्लादिचान्द्रे
 कन्यासंक्रान्तेरवश्यंभावेन तस्य मलत्वासम्भवात् । ऋपञ्चकादा-
 विति । आदिना कपिलापृष्ठादिग्रहः । "महालयाष्टकाश्राद्ध"

(१) जातयागं-जातोष्टिमित्यर्थः ।

महालयशब्देन मयाधयोदशयुच्यते इति माधवः । दर्श-
शब्दं मलेऽपि कार्यम् । यत्तु—माधवशुद्धः

संवत्सरातिरेकेण मासो यः स्यान्मलिम्बुचः ।

तस्मिन्मन्त्रयोदशे श्राद्धं न कुर्यादिन्दुसंक्षये ॥

इति, तत् अकाम्यदर्शश्राद्धविषयम् । 'काम्ये नैव क-
दाशन' इति वचनात् । दर्शं च काम्यं श्राद्धं 'कन्यां क-
न्यावेदिनम्' इत्यादिना याज्ञवल्क्येनोक्तम् । नित्यं तु
मलेऽपि भवत्येष ।

दर्शोऽप्यहरहःश्राद्धं, दानं च प्रतियामरम् ।

गोभूतिलहिरण्यानां मासेऽपि स्यान्मलिम्बुचे ॥

इति मात्स्योक्तेरिति हेमाद्र्यादयः । दिवोदासीपेऽपि—

इसादिपूर्वोक्तनिषेधादाह— महालयेति ।

मयाधयोदशीश्राद्धं मत्युपस्थितिहेतुकम् ।

अनन्यगतिकत्वेन कर्त्तव्यं स्यान्मलिम्बुचे ॥

इत्युक्तेः । अत्रेदमरचिरीजम् । महालयशब्दस्य मयाधयोदशयो
रक्षणं वर्था ।

श्राद्धिश्राद्धं तथा सोमवन्वापेयं महालयम् ।

राजाभिषेकं काम्यं च न कुर्याद्भानुलङ्घिते ।

इतिभृगुक्तनिषेधस्य स्वकालातिपन्नमहालयविषयकत्वात् । य-
तः संसर्प आश्विनदिपद्वे, एवेति मनेऽनीतो महालयस्तत्र-
मासोऽपि न कार्यः, किं तु तदुत्तरगौणवत्काल एवेति । यदि तु
माद्रपदोऽपि संसर्प इति मनः, तदा मत्पाष्टिकादिवत्स्वकालमासो
महालयो भवत्येव । एवमेव "तथाऽधिमाससंसर्पमलमासादिषु द्विजे ।
वयमोपाकृतिर्न स्यात्" इतिमंसर्पपदोपादानसंगतिः । आश्विनस्यैव
संसर्पत्वे तत्रोपाकर्माभावेरेव निषेवानुपपत्तेरिति । अकाम्येति ।
एतेनाभावास्थामृतस्य मामिकं मासहर्षं न वर्द्धनीयमित्येवमर्थ-
मित्यपास्वम् । मासिकपदासत्त्वेन तथा व्याख्यानं मानाभावात् ।

अनिन्दुरिन्दुपूर्णा च हरिवारो बुधाष्टमी ।

नाधिमासे परित्याज्याः सीमन्तान्नाशने शिशोः ॥

इति । अनिन्दुः—दर्शः ।

द्विविधमप्यमाश्राद्धं न कार्यमित्यपरार्कः ।

तत्र यद्विहितं कर्म उत्तरे मासे कारयेत् ।

इत्युक्तेः 'पष्टया तु दिवसैर्मासः' इति शुद्धमा-
सकरणेऽपि शास्त्रार्थोपपत्तेर्दर्शश्राद्धं मले न कार्यमिति
प्राचीनगौडाः, शूलपाणिश्च । संवत्सरप्रदीपेऽपि-

एकराशिस्थिते सूर्ये यदा दर्शद्वयं भवेत् ।

दर्शश्राद्धं तदाऽऽदौ स्यात् *न परत्र मलिम्लुचे ॥

*अत्रापि *प्राग्बद्धवस्था । यद्यपि कालादर्शं सर्वत्र
पार्षिकं मासद्वये कार्यमित्युक्तं, *तथापि हेमाद्रिमा-
षयापरार्कादिमतात् प्रथमपार्षिकं मलमासे, द्वितीया-
षान्दिकं तु शुद्धमासे एव कार्यम् ।

अमंशान्तेऽपि कर्तव्यमान्दिकं प्रथमं* द्विजैः ।

तथैवं मासिकं श्राद्धं सपिण्डीकरणं तथा ॥

इति हारीतोक्तेः ।

आन्दिकं प्रथमं यस्यात्तत्कुर्वात मलिम्लुचे ।

*न परत्रेति ।

वेत्तादिस्ये मन्वितरि यो यो मासः मपूर्यते चान्द्रः ।

चैत्रायः स द्वेषः पूर्वदिक्ष्वे ऽधिमासोऽन्त्यः ॥

इति मन्वाद्यधिकरणकदर्शान्तरस्वरूपवैश्यादिलक्षणामिमांशम् ।

अपराधादिपतं निरस्यति—*अत्रापि। अपिना "तत्र यद्विहितं"
इत्यस्य मन्वयः । *प्राग्बद्धम्—नित्यकार्यभेदेन । तथा च मले निर्वृ-
त्त एव नित्यः स्यात्प्राग्बद्धनिर्वृति इति भावः । *मन्वमिति । उभय-
त्र वैदिके वेत्तात् । अधिमासं निराकरोति—*तथापि। *अन्त्य-
मिति । अन्त्यादौ द्विविधममान्दिकमिति समासतया तस्य द्विवि-

(१) प्रयोदशे तु संप्राप्ते कुर्वीत पुनराब्धिकम् ॥

इति स्मृत्यन्तरोक्तौध । *पुनराब्धिकं *द्वितीयादिवार्षिकं प्रयोदशे मासेऽतीते चतुर्दशायदिने कुर्यादित्यर्थः । यत्तु सत्यग्रतः-

घर्षे घर्षे तु पञ्चादं मातापित्रोर्मृतेऽहनि ।

मलमासे न तत्कार्यं व्याघ्रस्य वचनं यथा ॥

इति, तद् द्वितीयादिवार्षिकविषयम् ।

*आब्धिकं प्रथमं यत्स्यात्तत्कुर्वीत मलिम्लुचे ।

इति पूर्वोक्तवचनात् । तेन यत्र द्वादशं मासिकं शु-

याब्धिकत्वेऽपि महकोटिपृष्ठादोत्तराब्धिकानां मध्ये माघम्यषभि-
मेत्य तस्य तत्त्वम् । मासादौ क्रियमाणं मासिकम् । तच्च मल-
माममृतस्य एकादशेऽहनि मले, शुद्धे वा मासे । 'आद्येकादशेऽहनि'
इत्यस्याऽऽदौ क्रियमाणमाद्यमित्यर्थात् । तेनैव 'अधिके त्वाधिकं
भवेत्' इतिवचनानुग्रहात् । ऊनमासिकोत्तरं शुद्धतन्मासीयमृततिथी
च, 'तत्र यद्विहितं कर्म' इत्यादिवचनात् । एवं क्रमेण मासिकद्वयं
मिलितमाघमासिकं, तदुत्तरं द्वितीयमासिकादि । अधिकमग्रे
वक्ष्यामः । सम्प्राप्ते इत्यस्य मारण्ये इत्यर्थमभिप्रेत्याऽऽह- *पुन-
रिति । *द्वितीयादिवार्षिकमिति ।

अधिमाने न कर्त्तव्यं श्राद्धं सांवत्सरादिकम् ।

इतिकौषुमिनिपेधश्च उक्तरीत्या मयमाब्दिकाविषयकत्वात्स-
म्पराद् द्वितीयाब्दिकविषयक इति भावः ।

*आब्दिकमिति । आद्याब्दिकं द्वादशे मासे पूर्णे सति मलि-
म्लुचे प्रयोदशे एव कुर्वीतिति तदर्थः । "एतच्च शुद्धमासमृते ।
मलमासमृते तु सौरम् । अधिकमृतस्य" इत्यादिपाठान्तराभिप्रायं
चोपरिष्ठादक्ष्यामः ।

ह्यमासे भवति, तत्र त्रयोदशोऽधिके एवाऽऽद्याधिकं कार्यम् । यत्र त्वधिकमध्ये द्वादशं मासिकं, तत्र तस्य द्विरावृत्तिं कृत्वा चतुर्दशे शुद्धे एव प्रथमाब्धिकमिति निष्कर्षः । तेन द्वितीयादि शुद्धमामे एव । पृथ्वी-चन्द्रोदये दिवोदासीये मदनपारिजाते चैवम् ।

मलमासमृतानां तु यदा स एवाधिकः स्यात्तदा तत्रैव प्रतिसांयत्मारिकं कार्यम् । यथाऽऽह पैठीनसिः-

‘मलमासे मृतानां तु श्राद्धं यत्प्रतिवत्सरम् ।

मलमासेऽपि कर्तव्यं नान्येषां तु कथं चन ॥ इति ।

हेमाद्रौ व्यासोऽपि-

मलमासमृतानां तु सौरं मानं समाश्रयेत् ।

स एव दिवसस्तस्य श्राद्धपिण्डोदकादिषु(१) ॥

(१) “अत्राधिकमृतस्य न द्वितीयाद्यन्देऽपि सौरविधिः । द्वितीयादावग्याधिके घाऽपूर्वनियमविधिवैक्यात् । किन्तु प्रथमाब्धिकस्य प्रले नियमात् सत्यप्रतेन तद्भिन्नस्य सर्वस्याधिके नियमे प्राप्ते प्रतिप्रसव-मात्रं, लाघवात् । अतो न द्वितीयादां सौरमासप्रसङ्गः । ‘चान्द्रमिहं तथाऽऽब्धिके’ ‘मासपक्षतिथिस्पृष्टे’ इत्यादिविरोधाच्च” इति काचित् पुस्तके ऽधिकः पाठः ।

अस्यार्थः । वैशाखादावधिके मृतस्य यदा पुनः परिवर्तनक्रमेणाधिको वैशाखो भवेत् तदाऽऽब्धिकथाद्धार्यं सौरं मानं समाश्रयेत् । मेषादिस्थं सवितरि अधिके एव तस्याब्धिकथाद्धार्यं कुर्यात्, ननु इषादिस्थं सवितरि शुद्धवैशाखादौ इति यावत् ।

वैशाखादाधिके मृतस्य (संघासरे पूर्णे) द्वितीयवर्षादौ, वैशाखादाधिक्याने तत्र च आब्धिकथाद्धार्यं सौरं मानं समाश्रयेत् इत्यविशेषेण सौरविधिर्नास्ति । तथा एतत् द्वितीयवर्षादौ आब्धिकथाद्धार्यं सौरमानस्य केनापि यत्नेनाप्राप्तस्य विधानेऽपूर्वविधिस्त्वम्, वैशाखादाधिक्याने तत्र आब्धिकथाद्धार्यं सौरमानस्य “मलमासे मृतानां तु श्राद्धं यत्प्रतिवत्सरम् । मलमासेऽपि कर्तव्यम्” इति यत्नेन मलमासे कर्तव्यतासोपनेन प्राप्तस्य “सौरं मानमेवाश्रयेत्” इत्येवं नियमेन ‘मलमासेऽपि’ इति अपिशब्दस्मारस्येन प्राप्तस्य शुद्धमासस्य निवृत्तिः

इते नियमविधिव्याप्तिति वैरूप्यप्रसङ्गात् । किं तु "असह्यमान्तेऽपि कर्मण्यमादिदकं प्रथमं द्विजैः" इति हारीतेन "आदिदकं प्रथमं वारुष्यात् तद्दुर्वीत मलिम्बुचे" इति स्मृत्यन्तरवचनेन च प्रथमादिदकस्य मले नियमनात् अधिकमृतस्यान्यत्र मृतस्य च द्वितीयादेर्वापिकस्य "यथैवै तु यच्छ्राद्धं मातापित्रोर्मृतेऽर्हान् । मलमासं न तत्कार्यम्" इति सत्यप्रवचनेन आधिके निषेधे प्राप्ति वैशाखाद्यधिकमृतस्य वैशाखाद्यधिकवाते तत्रैव वार्षिकश्राद्धं कार्यं "सौरमानाधयेनेति प्रतिप्रसथमाश्रं क्रियते लाघवात् । अतः अधिकमृतस्य द्वितीयवर्षादी क्रियमाणं प्रथमादिदकादी सौरमासप्रसङ्गात् न । "चान्द्रमिष्टं तथाऽऽदिदकं" "मासपक्षतिधिरूपे" इत्यादिपक्षनविरोधाच्च "सौरमानं समाधयेत्" इत्यनेन न भविशेषात् द्वितीयाद्येऽपि प्रथमादि वार्षिकार्थं सौरमानविधिरिति ॥

केचित्तु— "मलमासमृतानां तु यदा स एषाधिकः" इति उपक्रमप्रस्थार्थमनघताच्छ्रुतः "मलमासमृतानान्तु सौरं मानं समाधयेत्" इति वचने "यदा स एषाधिकः स्यात्कायन्मात्रविषयम्" इति सांघासरिकश्राद्धप्रकरणोक्तं निर्णयसिन्धुग्रन्थं तत्राप्यहृष्णमहृष्यात्वाग्रन्थं चाप्यंलौच्यग्रन्थः हृष्णादिमानमविविधैर्घाहीकुर्वन्तः वैशाखाद्यधिकहृष्णमृतस्य सांघासरिकश्राद्धं हृष्णादिमानेन वैशाखहृष्णादीं आचरन्ति । तदुपहृष्णकतया च मलमासमृतानामिति वचनमुपन्यस्यन्ति, अत्राधिकमृतस्यैवादिप्रशितापाठं च ।

ते तु अधिकमृतस्य भविशेषात् सौरमानाधयेन वैशाखाद्यधिकहृष्णमृतस्य घृष्णहृष्णे प्रथमवार्षिकापरवादिदूपणगणप्रोक्तेन, पूर्वोक्तनिर्णयसिन्धुग्रन्थाविरोधात्, तत्राप्यटीकाग्रन्थविरोधात्, अत्राधिकमृतस्यैवादिग्रन्थेन तदर्थस्यास्पदोनाच्च सर्वयोपेक्षयाः । हृष्णादिमानाधयेन तु अधिकविषये न केनापि गौडेन दाक्षिणात्येन वा निरूप्यतेनाधितम् । तस्य हृष्णादिस्थासम्भवात् ।

अत एव साधस्पतिमिथैः गच्छरिमिथैश्च द्वैतनिर्णये वैशाखाद्यधिकहृष्णमृतस्य शुक्लादिमानेन वैशाखहृष्णे सांघासरिकः प्रतिवर्षमनुष्ठेयम् उक्तं तस्य हृष्णादिमानेन उद्येष्टवेषेपि वैशाखस्यैवैव कार्यं शयुक्तम् । श्राद्धप्रकर्णायहृष्णमहृष्येऽप्येवम् ।

मुज्यस्यायात् वैशाखाद्यधिकहृष्णजन्मनो जन्मतिष्ठुत्तपश्च शुक्लादिमानेन वैशाखहृष्णे एव कार्यं इति वैशाखिमासनिर्णये विनायकशास्त्रादयः । तस्मात् वैशाखाद्यधिकहृष्णमृतस्य शुक्लादिमाने-

यत्तु घृद्धवसिष्ठः—

श्राद्धायाहनि मंप्राप्ते अभिमासो भवेद्यदि ।

मासद्वयेऽपि कुर्वीत श्राद्धमेवं न मुह्यति ॥

यच्च व्यासः—

*उत्तरे देवकार्याणि पितृकार्याणि चोभयोः ॥ इति,
तन्मासिकादिविषयम् ।

यौगादिकं मासिकं च श्राद्धं चापरपक्षिकम् ।

मन्वादिकं तैर्थिकं च कुर्यान्मासद्वयेऽपि च ॥

इति स्मृतिचन्द्रिकोक्तेः । तैर्थिकं—*तैर्थिश्राद्धम् ।

*तच्च दैवात्तीर्थप्राप्तौ मासद्वयेऽपि कार्यमिति त्रिस्थली-
सेतौ भट्टाः ।

केचित्तु—

प्रतिमासं मृताहे च श्राद्धं यत्प्रतिवत्सरम् ।

मन्वादौ च युगादौ च तःमासोरुभयोरपि ॥

इति मरीचिवचनात्,

धर्मे धर्मे तु घञ्छ्राद्धं मातापित्रोर्मृतेऽहनि ।

*उत्तरे इति ।

द्वौ मासावेकनामानावेकस्मिन् वत्सरे यदि ।

इति पूर्वार्द्धम् ।

*आपरपक्षिकं—कृष्णपक्षप्रयुक्तं, दर्शश्राद्धं, वा ।

*तैर्थिश्राद्धमिति । अपूर्वे एव गयादिरूपे तीर्थे । तत्प्रयुक्तस्य
स्नानश्राद्धपिण्डदानापूर्वदेवतादर्शनजपयात्रादेरुपलक्षणमिदम् ।
“पूर्वदृष्टेषु तीर्थेष्वेव” इति कालादर्शस्तु अपूर्वतीर्थमुदिश्य गमननिषेध-
पर इति व्यक्तमग्रे । अतश्चेति । निमित्तस्य नित्यत्वादिति भावः ।

न वैशाखहृष्णं सांप्रसारिकश्राद्धं प्रतिषर्षमनुष्ठेयत्वेन गौडशास्त्रि-
यात्पोमपनिषन्धकाराणां संमतम् । हृष्णादिमानमाश्रित्य तदनुष्ठा-
ने तु श्राद्धमूलकाभ्यपरम्परायात्तमेवेति दिक् ॥

मासद्वयेऽपि तत्कुर्याद्व्याघस्य वचनं यथा ॥

इति गालबोक्तेश्च प्रत्यान्दिकं मासद्वये कार्यमि-
त्याहुः । तत्तुच्छम् * । "प्रतिमासं मृताहे क्रियमाणं
मासिकम्, प्रतिवत्सरं क्रियमाणं कल्पादिश्राद्धम्"
इति मरीचिष्यसो मदनरत्नेन व्याख्यानान् । गालबो-
यस्य च मासद्वयात्मके क्षयमासे इति माधवेन* व्या-
ख्यानान् ।

यथैकैश्चिदुक्तं प्रथमान्दिकं मासद्वये कार्यम्-

*आन्दिकं प्रथमं यस्यात्तत्कुर्यात् मलिम्लुगे ।

द्ययोदशे च संप्राप्तं कुर्यात् पुनरान्दिकम् ॥

इति यमोक्तेरिति । तदपि चिन्त्यम् (१) । पुनरान्दिकं द्विती-

*तत्तुच्छमिति । प्रत्यान्दिकादृत्तौ मानाभावादिति हेतुस्तथा ॥

धर्षे धर्षे तु यच्छ्राद्धं मातापित्रोर्भूते ऽहनि ।

मलमासे न तत्कार्यं व्याघस्य वचनं यथा ॥

इति सत्पत्रेण मलमासे द्वितीयान्दिकादिनिषेधान्, मय-
मान्दिकस्य च हारीतादिभिर्मलमास एव विधानादिति भावः ।
एवं सति उक्तवाक्यादेराष्टतिविधायकत्वमसङ्गं धारयितुं प्रका-
रान्तरेण योजनानाह- *प्रतिमासमिति । कल्पाद्यध्याये । *मा-
धवेनेति । यस्तुतस्तु प्रथमान्दिकं मलमासमृतान्दिकं च मलमा-
से एव, अन्येषु शुद्धमासे एवंति रीत्योभयत्राऽऽन्दिकं कार्यमिति
गालबोधिः । तेन स्वाभाविकगतिमाधित्य परसंज्ञकः सपस्तन्मा-
सीषान्दिकस्य तत्रैव सिद्धावपि न सतिः ।

*आन्दिकं—वार्षिकश्राद्धम् । रुद्रैर्षोणापहारित्वात् ।

(१) एवं सति यत् केचन चित् सिद्धमस्यानां वार्षिकश्राद्धस्य
मलमासेऽपि सत्त्वेण स्वयमनुष्ठानम्, अज्ञानं प्रति तद्योपदेशेन तथा
ऽऽप्याप्रवर्जनं च, तद्वनित्वाद्दसमिति कालतश्च विषयेण स्वप्त्म् ।

पादियार्थिकं त्रयोदशेऽतीते चतुर्दशे कुर्यात् । अन्यथा-

सांवत्सरं न वर्धेत* आर्द्धं तत्र मृतंऽहनि ।

इति पैठानसिबिरोधः स्यादिति हेमाद्रौ पूर्णा-
चन्द्रोदये च । एतेन 'न वर्धेत न च्छिन्यात्, शुद्धेऽपि
कुर्यादेव' इत्यनन्तभट्टव्याख्या मानाभावात्परास्ता । पूर्व-
व्याख्यायां तु हारीतीये प्रथमग्रहणमेव मानम् ।

यदपि निर्णयामृते *पूर्वोक्तकालादर्शवचनात् म-
लमासे आर्द्धदिनस्य चन्धवत्यनिरामार्थं पितृद्वेषेन
*प्राङ्गणान् भोजयित्वा शुद्धमासे सपिण्डकं आ-
र्द्धं कुर्यात् ।

पिण्डवर्जमसंक्रान्ते संक्रान्तौ पिण्डसंयुतम् ।

प्रतिसंवत्सरं आर्द्धमेवं मामर्द्धेऽपि च ॥

इति वृद्धपराशरोक्तंरिति । तदपि चिन्तयम्* ।

*न वर्धेत—नातिवर्धेत । "असंक्रान्तेऽपि कर्त्तव्यमादिर्द्ध-
वयम्" इतिहारीतरात्रये वरमगन्तरीयवार्थिकआर्द्धस्य शुद्ध-
मासमात्रकर्मण्यन्वेष्ये एवाऽऽर्द्धिकस्य प्रथमप्रतिशेषणं युज्यते ।
न च 'असंक्रान्तेऽपि' इत्यपिना शुद्धमासमुपपन्नः मुख्यः । तस्य शु-
द्धमासस्याप्यापारिकस्यानिकम्बलापद्वारा तत्र कर्त्तव्यतानिर्वा-
हकत्वम् । यथा "अन्तो गेप तपो रम्यतरस्याम्" इत्यत्र स्यात्त-
द्विर्द्धवत्प्रोक्तवयोर्निश्चिन्तयन् । एवं च असंक्रान्तस्य प्रथमादि-
कर्मसंक्रान्ते कार्यमित्यर्थ इति, द्विःकर्त्तव्यतायां न मायकपितिभावाः ।

*पूर्वोक्तेति । निमित्तमित्यतानिर्द्धनं द्विष्यतेत्यर्थे सा-
स्त्रिकदृष्टयः । यदाऽर्द्धं तन्वद्विच्छ्रुते प्रथममासं कुर्यात् ।
यदाऽर्द्धं तत्राद्ये समूर्ध्वेऽतीतेमनि पूनश्चतुर्दशे मानि पुरार्द्धेतिपि क-
र्त्तव्ये इति, तत्राद्येऽर्द्धे कार्ये इत्यभिप्रायः । *प्राङ्गणानि-
ति । अर्द्धमासे आर्द्धदिनेऽतीतौ सपिण्डकआर्द्धवत्प्रतिशेषः ।

दृष्टोत्पत्तयस्तस्य ह्यस्यपुत्रभात्याधिकमासविवक्षयान् ।
तत्र हि सासद्वये आद्यमुक्तम् । तदाह सत्यवतपाः-

एक एव यदा मासः संकान्तिद्वयसंपुनः ।

सासद्वयगतं चाष्टै मलमासेऽपि द्वापये ॥ इति ।

सासद्वयगतं—पूर्वाभ्रमान्तगतं, क्षयगतं च । मल-
मासे—क्षयमासे, अपि द्वान्द्वान् मलपूर्वाभिमासे चेति
हेमाद्रिः । दीपिकाऽपि

० मलमासमद्भवधिमासश्चो यदि भवेत्तद्यथासंभत्सरं

तन्निमित्तं शुद्धतया क्षये च यथानाशुर्न्याऽप्योः कोविदः ।

इति । ० कालादर्शोऽप्येताद्विषय ० एवेत्यस्यं बहुना ।

मलमासे पश्यान्पुनानि कालादर्शो-

पानित्यमनिमित्तं च ० दानं च महदादिकम् ।

अन्यामस्तानां मृतिमासे ऽधिके धाद्वये मासे “वपे वपे तु यच्छा-
द्व” इति ज्ञानातपशाशयं शुद्धपरिमेतवार्थम् । तेन तत्र तस्य सपि-
प्लवन्वपिति बोध्यम् ।

० चिन्तयमिति । तद्वीजं च यदाब्दिकं तन्मले प्रथमं
दृष्टेति नार्थः । “संकान्तिद्वयसंपुनः” इत्यग्रे विशेषाभि-
पानविरोधात् । अन्यासंक्रान्तनाशारूपेण तत्रापि द्विःकर्षण्य-
वासिद्धेरिति । एवं च शुद्धपराशरवचनार्थमाह-० पूर्वोक्तोति ।

सवगतस्य संसर्पतामान्यकर्षण्यनाश्रयं निरस्वति-० तत्रप्रा-
प्तमद्भूति । सवसमनन्तरपूर्वः संसर्प इत्यर्थः । “नास्तिवचनस्याति-
पारः” इति न्यायादिति भावः । एतावता नित्यनिमित्तकतया सर्व
वार्षिकं सामद्वये कार्षमिति यथाश्रुतकालादर्शः-प्रथमाब्दिकं मलमासे,
द्वितीयाद्याब्दिकं शुद्धे इति योजितः । परं तु निमित्तस्य नित्यत्वाद्बुभय-
त्रेण्यत्र न स्वरस इत्यत आह-० कालादर्शोऽपीति । ० एताद्विषय
इति । सवमासे एवपत्रेत्यस्य स्वारस्यादिति भावः ।

भदानं चेति । काम्यत्वेन वर्ज्यत्वेऽपि—

न कुर्यान्मलमासे तु महादानव्रतानि च ।

इति पुनर्निषेधः मत्स्यवायाधिक्यार्थः । अन्ये तु—

तुला, हिरण्यगर्भश्च, ब्रह्माण्डं, कल्पपादपः ।

गोसहस्रं, हिरण्याश्वी, हिरण्याश्वरथो, घरा(१) ॥

हिरण्यकामधेनुश्च, हेमहस्तिरथस्तथा ।

पञ्चलाङ्गलकं(२), विश्वचक्रं(३), कल्पलता तथा ॥

सप्तार्वी, रत्नधेनुश्च, महाकलश एव च ।

इति षोडशमहादानानि मुख्यानि । कुण्डमण्डपादीतिकर्त-
व्यताकलापनियमेन तत्र महादानत्वस्य मुख्यत्वात् तेषामेवार्थं

(१) घरा चात्र हेमी घोष्या ।

कारयेत् पृथिवीं हेमीं जम्बुद्वीपानुकारिणीम् ।

मर्यादापर्वतवर्ती मध्ये मेरुसमन्विताम् ॥

लोकपालाष्टकोपेतां नववर्षसमन्विताम् ।

नदीनदशतोपेतामन्ते सागरवेष्टिताम् ॥

इति हेमाद्री मात्स्योक्तेः ।

(२) पञ्चलाङ्गलकदानं च—

पुण्यां तिथिमथासाध युगादिग्रहणादिकाम् ।

भूमिदानं नरो दद्यात् पञ्चलाङ्गलकान्वितम् ॥

इत्यादिना हेमाद्री स्पष्टम् ।

(३) विश्वचक्रं च—

तपनीयस्य शुद्धस्य विपुवादिषु कारयेत् ।

ज्येष्ठं पलसहस्रेण, तदर्धेन तु मध्यमम् ॥

तत्सार्धेन कनिष्ठं स्याद्विश्वचक्रमुदाहृतम् ।

धर्म्यादिशापलादूर्ध्वमशक्तोऽपि निषेद्येत् ॥

षोडशारं तत्रध्वजं स्रमश्रेण्यष्टकावृतम् ।

नाभिमध्ये स्थितं विष्णुं योगारूढं चतुर्भुजम् ॥

शङ्खचक्रेऽस्य पादपै तु वैश्यकसमावृतम् ।

इति । मरी—नाभ्यग्तोत्तरमागतगामी शलाकाकृतिरव्ययविशेषा ।

योगारूढं—इदंशावस्थापितहस्तद्वयमित्यादिना हेमाद्री मात्स्यपुराणे
च स्पष्टम् ।

अग्न्याधानाध्वरापूर्वतीर्थयात्रा(१)ऽमरेक्षणम् ॥
 देवारामनडागादिप्रतिष्ठा ॐमौञ्जिवन्धनम् ।
 आश्रमस्थीकृतिः काम्यघृपोत्सर्गश्च निष्कमः ॥
 ॐराजाभिषेकः प्रथमश्चूडाकर्म व्रतानि च ।
 अन्नप्राशनमारम्भो गृहाणां च प्रवेशनम् ॥
 स्नानं विवाहो नामातिपन्नं देवमहोत्सवः ।

निषेधः, न तु

कनकाश्रवतिला नागा दासीरथमहीगृहाः ।
 कन्या च कपिला धेनुर्महादानानि वै दश ॥
 इति कौर्मोक्तानाम् । तत्र कुण्डमण्डपाद्यसत्त्वेन महादानत्वस्य
 गौणत्वादित्याहुः, तत्र "काम्यं नैव कदाच न" इत्यनेन विरोधात् ।
 ॐमौञ्जोक्ति । वटाश्रथादेरपि । ॐराजाभिषेक इति ।
 वर्षहृदयाभिषेकादि कर्त्तव्यमाधिके न तु ।

इति कौपुम्युक्तरपि —

राज्ञो ऽभिषेकः प्रथमः शुद्धं कालं प्रतीक्षते ।

प्रत्यान्दिकस्य नित्यत्वात्कालमात्रेऽपि वा भवेत् ॥

इति वाक्येन व्यवस्थापनात् । यत्तु वर्षवृद्धिः—राजमन्वदिनो-

त्सवः, अभिषेकमाहचर्पात् । तयोष्माधिके निषेधः । अन्यवर्णमन्व-
 दिनोत्सवस्त्वधिके एव । यत्तु 'उपाकर्म तपोत्सर्गः प्रसवाह'
 इति वचनं, तद् "दशहरामु नोत्कर्षः" इति वाक्ये उपाकर्मोत्सर्ग-
 भयोः सौरस्यैव नियमितत्वात्तत्सहचरिते प्रसवादेश्चि सौरे धु-

(१) अयं निषेधो गयानिरिक्ते तीर्थे ।

गयायां सर्वकाले च पिण्डं दद्याद्विषक्षणः ।

अधिमासे जन्मदिने मरते च गुरुगुणयोः ॥

न त्यक्तत्वे गयाभासे सिंहस्ये च गृहस्पती ।

इति घायुपुराणात् । अत्र भाद्रस्य यात्रापूर्वकत्यायायायापि
 न निषेध इति पुराणधर्मितामनी । देवात्ततीर्थयात्री गयाभासे
 न त्यक्तव्यमित्यर्था मम भाति ।

अदानं चेति । काम्यत्वेन वर्ज्यत्वेऽपि—

न कुर्यान्मलमासे तु महादानव्रतानि च ।

इति पुनर्निषेधः प्रत्यवायाधिक्यार्थः । अन्ये तु—

तुला, हिरण्यगर्भश्च, ब्रह्माण्डं, कल्पपादपः ।

गोसहस्रं, हिरण्याश्वो, हिरण्याश्वरथो, घरा(१) ॥

हिरण्यकामधेनुश्च, हेमहस्तिरयस्तथा ।

पञ्चलाङ्गलकं(२), विश्वचक्रं(३), कल्पलता तथा ॥

सप्ताब्धी, रत्नधेनुश्च, महाकलश एव च ।

इति षोडशमहादानानि मुख्यानि । कुण्डमण्डपादीतिकर्त-

व्यताकलापनियमेन तत्र महादानत्वस्य मुख्यत्वात् तेषामेवापि

(१) घरा चात्र हैमी बोध्या ।

कारयेत् पृथिवीं हैमीं जम्बुद्वीपानुकारिणीम् ।

मर्यादापर्वतवर्ती मध्ये मेरुसमन्विताम् ॥

लोकपालाष्टकोपेतां नववर्षसमन्विताम् ।

नदीनदशतोपेतामन्ते सागरवेष्टिताम् ॥

इति हेमाद्री मात्स्योक्तेः ।

(२) पञ्चलाङ्गलकदानं च—

पुण्यां तिथिमथासाद्य युगादिग्रहणादिकाम् ।

भूमिदानं नरो दद्यात् पञ्चलाङ्गलकाम्बितम् ॥

इत्यादिना हेमाद्री स्पष्टम् ।

(३) विश्वचक्रं च—

तपनीयस्य शुद्धस्य विपुत्रादिषु कारयेत् ।

ज्येष्ठं पलसहस्रेण, तदर्धेन तु मध्यमम् ॥

तस्यार्धेन कनिष्ठं स्याद्विद्वयचक्रमुदाहृतम् ।

अर्ध्याद्विंशपलादूर्ध्वमशतोऽपि निषेद्येत् ॥

षोडशारं नतद्यक्रं क्षमन्नेम्यष्टकाहृतम् ।

नाभिमध्ये स्थितं विष्णुं योगारूढं चतुर्भुजम् ॥

शङ्खचक्रेऽस्य पार्श्वे तु देव्यष्टकसमाहृतम् ।

इति । अरो—नाभ्यन्तोपक्रमान्तगामी शलाकाष्टतिरययविशेषः ।

योगारूढं—हृदयायस्थापितहस्तद्वयमित्यादिना हेमाद्री मारुतपुराणे च स्पष्टम् ।

तन्वाधानात्परादूर्ध्वगोर्ध्वगच्छा(१)ऽमरेहरणम् ॥
 शारामनद्यागादिप्रतिष्ठा ० मीर्झिषन्धनम् ।
 ताभ्रमार्थीकृतिः काम्यघृषोत्सर्गश्च निष्कमः ॥
 राजाभिषेकः प्रथमदृष्टाकर्म मनानि च ।
 तन्वादानमारम्भो गृहार्णा च प्रथेदानम् ॥
 नामं विधातं नामानिपत्तं देयमहोत्सवः ।

न तु

नकाद्वरिन्ना नागा दासीरथमटीपृष्ठाः ।
 न्या च कविन्ना धेनुर्महादानानि च दत्त ॥
 ति कौर्मोत्तानाम् । तत्र कुण्डमण्डपायसस्त्रेण महादानत्वरस्य
 तादित्याहुः, तदा "काम्यं नैव कदाच न" इत्यनेन विरोधात् ।
 मीर्झीति । बटाशस्यादेरपि । ० राजाभिषेक इति ।
 पृष्टद्वयभिषेकादि कर्तव्यमाधिके न तु ।

ति कौपुम्पुत्तरपि —

शोऽभिषेकः प्रथमः शुद्धं कालं मतीसने ।
 न्यान्दिकस्य नित्यत्वात्कालमात्रेऽपि वा भवेत् ॥
 ति वाक्येन व्यवस्थापनात् । यत्तु वर्षादिः—राजजन्मदिनो-
 ऽभिषेकनाह्वयार्त् । तयोर्धाधिके निषेधः । अन्यवर्णजन्म-
 सवस्वधिके एव । यत्तु 'उपाकर्म तयोत्सर्गः प्रसवाह'
 घनं, तद् "दशहरामु नोत्सर्गः" इति वाक्ये उपाकर्मोत्सर्ग-
 र्भारस्यैव नियमितत्वात्परमहचरिते प्रसवाहेऽपि सारे धु-

० अयं निषेधो गयान्तिरिक्ते तापे ।

गार्थं सर्वकाले च विष्टं दद्याद्विषयः ।

धिमान्ने जन्मदिने अस्ते च गुरुशुक्रयोः ॥

त्यक्तत्वं गयाधार्दं सिद्धस्ये च गृहस्पती ।

वासुपुराणात् । अत्र धार्दस्य यात्रापूर्वकर्याद्याश्रावामपि

स्य इति गुरुशार्धविन्तामणी । देवात्तर्थाधिप्राप्ती गयाधार्दं

कल्पामित्यर्था मम भाति ।

*आब्दिकवर्षधार्पणेऽपि ज्ञेयम् । यन्मलमासे वर्ज्यमुक्तं, तच्छुक्रगुर्धोरस्तादिष्वपि ज्ञेयम् । तदाह-बृहस्पतिपाले वा यदि वा वृद्धे शुके वाऽस्तंगते गुरौ ।

तत्र कार्तिकस्नानं कार्तिकस्य क्षयत्वे तत्र चातुर्मास्यप्रथमासिः, पौषस्य क्षयत्वे तत्र माघस्नानं च न वारयितुं शक्यम् । संसर्षे च नाधिकमासिकम् । कालस्यानाधिक्यात् । तथा च सप्तमसंस्पर्षाधिमासानां त्रयाणां समानविषयकनिषेधमिद्वयं वर्ज्यवर्षविधिरित्यस्य भानुलङ्घितसाधारणविधिनिषेधविषयकत्वमेवास्ति इति न कश्चिदोपः ।

*आब्दिकवर्षदिति । तिथ्यर्द्धवृत्तेर्मार्गशीर्षादिः कदाचिद्विषयत्रिपाते ऽष्टकाश्राद्धादिलोपमसङ्गः । एवं तन्मासीयतिथिपूर्वार्द्धस्य ऊनमासिकं तत्तिथिमाकृतिध्युत्तरार्द्धे प्राप्स्यति । द्वितीयमासिकं तु प्रागाद्यमासिकात्तत्तिथ्युत्तरार्द्धे एव माप्नुयात् । अकरणे तु स्वोत्तरस्य मलत्वात्तत्साहित्येन सप्तदशानामनुष्ठानावतिरित्यत आब्दिकवर्षधार्पणयोरेवैतद्वचनं वाच्यम् । अन्यत्र तु एकस्मिन् मासि मासौ द्वौ यदि स्यातां तयोर्द्वयोः ।

ता एव पत्नी ता एव तिथयस्त्रिंशदेव हि ॥

इति वाक्यात्सर्वविधीनां मासद्वयात्मकत्वमिति मदनब्राह्मणरोधिनः । संसर्षे उक्तरीत्या कालाधिक्याभावात्प्राष्टिकादिविषयत्रिपातः । तिथ्यर्द्धवाक्यं त्वेकमासलोपध्वान्तस्य कस्य विदापुनिकस्यैव । परं तु सप्तमासजातवर्षधार्पणे तन्मृतमसाब्दिकादीनां पौच्छिकनया नदुपपृच्छने । यशु-गनवर्षीयमार्गशीर्षीषोमवधार्पणैकस्मिन् सप्तै कार्यमुक्तवचनादिति, तदशुद्धम् । सप्तोत्तरपौच्छोपवादनान्क्रमेणैव नद्वयौधिरयान् । यशु-

मामः संक्रान्तिर्हीनोऽधिक इति कथिनः शशिमन्दनवार्तः

संसर्षोऽरुणानिः स्वान्ममविषमनया चायनं तत्सप्तस्य ।

पूर्वैश्चन्द्रार्चयोगैर्विरहविहितमकान्तिनद्यालनं स्या-

मलमास इधैतानिः वर्जयेद्दृष्टदर्शनम् ॥ इति ।

अनादिदेवतां दृष्ट्वा शुचः स्युर्नष्टभार्गवेः ।

मलमासेऽप्यनाष्टत्तार्थिपात्रां विषर्जयेत् ॥

आष्टत्तार्थिं दोषाभायमात्रं, न तु फलमिति वा-

... । तस्य । अस्ति पाथके फलहेतुत्वाक्ष-

... । लक्ष्योऽपि-

श्रीनीचस्थे घक्रसंस्थेऽप्यतिघरणगते बालवृद्धास्तमे घा

द्वस्पर्कस्य मासे यदि च न चलति तर्हि मासपुगं विधिन्त्यम् ॥

इति बटेश्वरसिद्धान्ते मासपुगमचिन्ताभिधानं, तत्त्वयुद्धमेवेति

निष्कर्षानुसारिणः । अतानि—अग्न्याधेयादीनि ।

ननु सामान्यतः कथं देवदर्शननिषेधः ।

अनादिदेवतार्थिमु कालदोषो न विषते ।

नित्यास्वभ्यासयोगेन तथैकादशीत्रते ॥

इति ज्योतिःपराशरविरोधादित्यत आह—अनादीति । अत्र

निन्द्रापेक्षितविघेरासप्तमपेक्ष्य लाघवेन विवर्जयेदित्यनुत्पम् । एवं

च 'अरुणया एकहायन्या' इत्यादी अरुणयेत्यस्य कारकपदत्वात्प्रथमं

क्रीणातिनाऽन्वयः, पश्चादेकहायन्याऽन्वय इति वत् अनाष्टत्तामित्यस्य

त्रितीयान्तत्वात्तदन्वितस्य वर्जनेऽन्वयोद्भवतादर्शनेऽप्यनाष्टत्तत्वं

... । यदि च दातृमदात्रादिपदवदनाष्टत्तपदस्य यौगिकत्वा-

त्प्रथमतो विशेष्यपदार्थान्वयात् पश्चाद्वर्जनेऽन्वयो वाच्यः । त घ न

सम्भवति । तदन्वययोगदर्शनपदाभावादित्युच्यते; तदा अपिना

अनाष्टत्तदेवतादर्शनं समुचित्य निन्द्रोपपाद्या । अनाष्टत्तेति समस्त-

पाठेऽपि तत्समुच्चय इति न ज्योतिःपराशरविरोधः । अनष्टभार्गवे

इति । नष्टेति बालाद्रेः, भार्गवे इति गुरोर्धोपलक्षणम् ।

सर्वेषामेकधर्माणामेकरूपापि यदुच्यते ।

सर्वेषां तद्भवेत् कार्यमेकरूपा इति स्मृताः ॥

इति न्यायात् । तदेतदाह—श्रीनीचस्थे इति । नीचो—मकरः,

मन्यासो देवयात्राव्रतनियमविधिः कर्णवेधस्तु दीक्षा
मौञ्जीबन्धोऽङ्गनानां प्रतिपन्नविधिर्वास्तुदेवप्रति
पज्याः साङ्गिः प्रयत्नाच्चिदशपतिगुरौ सिंहराशिस्थिते
इति । दीक्षा-यागदीक्षा, *न त्वागमदीक्षा । तथा-

उद्यानचूडाव्रतबन्धदीक्षा-
विवाहयात्राश्च बधूपवेशम् ।
तडागकूपत्रिदशप्रतिष्ठा
वृहस्पतौ सिंहगते न कुर्यात् ॥

दिवादामीये-

गुर्यादित्ये गुरौ सिंहे नष्टे शुभे मलिम्लुषे ।
एहकर्म व्रतं यात्रां मनसाऽपि न चिन्तयेत् ॥
आस्यापयादस्तत्रैव घ्राणे-

गुणहनं गोपयामश्च गौतम्यां सिंहगे गुरौ ।
कन्यागते तु कुण्ठायां न तु तलीरवासिनाम् ॥
तथा-

आद्या मा गौतमी गङ्गा, वितीया जाह्नवी स्मृत
मथैनीपिकण्ठे स्नानात् गौतम्यां सिंहगे गुरौ ॥
मंदिनाप्रदीपे-

स्यात्सप्तरात्रं गुरुशुक्रयोश्च
षाण्ड्यमष्टां दशकं च वार्षिकम् ।
पूर्वां मितेऽयावद्गुप्तौ दिशुष्वे
शस्तौ यत्तस्माद्युपवीयमानौ ॥

वसिष्ठः-

अनिवारगते जीवे यज्ञेयैस्तदनन्तरम् ।
व्रतोद्घाटादिकार्येषु भद्राविशानिवासान् ॥
वाग्दार्दिश्यक्षरगम्यं, अत्रासिद्धागते-

* न त्वागमदीक्षा । वायः श्रौतस्यासंस्कृतान्यः प्रोक्तोऽस्ति ॥

रविणाऽऽसत्तिरन्येषां ग्रहाणामस्त उच्यते ।
ततोऽर्वाग्वार्धकं प्रोक्तमूर्ध्वं पाल्यं प्रकीर्तितम् ॥
इति ।

पाल्यादिपरिमाणं च वृत्तशते—

पालः शुक्रो दिवसदशकं, पञ्चकं चैव वृद्धः,
पश्चाद् अह्नं चितपमुदितः, पक्षमैन्द्र्यां क्रमेण ।
जीवो वृद्धः शिशुरपि तथा, पक्षमन्वैः शिशू तौ,
वृद्धौ प्रोक्तौ दिवसदशकं, चापरैः सप्तरात्रम् ॥
पश्चिमत उदये दशदिनानि पालः, अस्ते पञ्चदि-
नानि वृद्धः, पूर्वतो दिनत्रयं पालः, पक्षं च वृद्ध इत्य-
ः । जीवो—गुरुः । अन्यत्र स्वल्पोक्तम्—

प्रायपश्चादुदितः शुक्रः पञ्चसप्तदिनं शिशुः ।
विपरीते तु वृद्धत्वं, तद्वदेष गुरोरपि ॥ इति ।
एषां च पक्षाणां व्यवस्थामाह मिहिरः—
बहयो दर्शिताः काला ये पाल्ये वार्धकेऽपि वा ।
प्राच्यास्तत्राधिकाः, शेषा देशभेदादुक्तापदि ॥ इति ।
देशभेदश्च मदनरत्ने गार्ग्यः—

शुक्रो गुरुः प्रायश्च पराप्य च पालो
विन्ध्ये दशावन्तिषु सप्तरात्रम् ।
पक्षेषु हृणेषु च पदं च पञ्च

कालान्तरस्य चक्यत्वात् । गुर्वादित्यादि विराहे वक्ष्यामः ।
केचिन्—

सिंहस्थो गुरुपक्षौ च सर्वाग्भेषु वर्जयेत् ।
इति पठन्ति ।

सिंहस्थेऽपि मघासंस्थं गुरुं पत्रेण वर्जयेत् ।
अन्यत्र सिंहभागे तु सिंहस्थोऽपि न दुष्यति ॥
इति केचिद् ।

दोषे च देशे त्रिदिनं यदन्ति ॥ इति ।

अस्तादेरपवादः काशीखण्डे—

एन प्रहास्तोदयकृगो दोषो विश्वेद्यरात्पे ।
त्रिस्थलीसेतौ यापवीपे—

गोदावरी गंगायां च श्रीशैले प्रहणक्षये ।
सुरासुरगुरुणां च मौढ्यदोषो न विद्यते ॥

प्रहणक्षये—तन्निमित्तककुरुक्षेत्रयात्रा-दानार्थं ।
पैः । तदाह त्रिस्थलीसेतौ ललाः—

उत्तरे शीतलभानुभान्वो-
रथोदये च कपिलाशयप्रयाम् ।
(१)सुरासुरेण्यस्तमगेऽपि तार्थे
यात्राविधिः संक्रमणे च शास्तः ॥
इत्यर्थं बहुना ।

मन्त्रमार्गं च प्रमादिशय उक्तो हेमाद्रौ पात्रो—
अभिमानं तु संग्रामं गृहमर्थियुतानि च ।
अथश्रितदृश्यानि दानध्यानि दिने दिने ॥
मन्त्रमार्गं गृहमिथाणि अभिमानं मन्त्रमार्गं
अभिमानं तु संग्रामं (२)अथश्रितानु देवताः
द्विदृश्यानुदानेन पृथ्वीदानकाले लभेत् ।
अथश्रितदृश्यात्र कांश्यापात्रे निधाप्य च ॥

एन प्रहास्ते । पानीसुनिर्गमि संविद् ॥ इति ।

१. क. म. द. ... २. ... ३. ...

संपृतं सहिरण्यं च ब्राह्मणाय निवेदयेत् ।
 विष्णुरूपी सहस्रांशुः सूर्यपापप्रणाशनः ॥
 अपूवात्प्रदानेन मम पापं व्यपोहतु ।
 नारायण जगद्बीज भास्करप्रतिरूपक ॥
 व्रतेनानेन पुत्रांश्च संपदं चाभिवर्धय ।
 यस्य हस्ते गदाचक्रे गुरुदो यस्य थाहनम् ॥
 शङ्खः करतले यस्य स मे विष्णुः प्रसीदतु ।
 फलाकाष्ठादिरूपेण निमेषघटिकादिना ॥
 यो पक्षपति भूतानि, तस्मै कालात्मने नमः ।
 गुरुक्षेत्रमयं देशः, कालः पर्व, श्रिजो हरिः ॥
 पृथ्वीसमामिदं दानं गृहाण पुरुषोत्तम ।
 मदानां च विशुद्धयर्थं पापप्रक्षमनाय च ॥
 पुत्रपौत्राभिवृद्ध्यर्थं तप दास्यामि भास्कर ।
 मन्त्रेणानेन यो दद्यात् अथस्त्रिशदपूरकान् ॥
 प्राप्नोति विपुलां लक्ष्मीं पुत्रपौत्रादिसंपदः ॥ इति ।
 इति निर्णयसिन्धौ मलमासानिर्णयः ॥
 पक्षनिर्णयस्तु—

द्वय गुरुयः शुकुलपक्षः, शुकुलः पित्रो विद्विष्यते ।
 इति माघयेनोक्तः ।
 अथ तिथिनिर्णयः । तत्र ० तिथिर्मेधा । शुद्धा वि-
 ० तिथिरिति ।

अथा षोडशभागेन देवि मोक्ता गदाकक्षा ।
 शंखिपता परमा माया देदिना देहधारिणी ॥
 अमादिपौर्णमासपञ्चा या एव सशिनः कलाः ।
 तिथयस्ताः समाख्याताः षोडशैश्च बरामने ॥
 इति मभागत्यन्ते । अमानासनी शर्कामुत्पृता नियवहला । तदग्याः
 प्रतिपदादयः पञ्चदशकक्षाः । तत्रैवै करयाः कलायाः चन्द्रमन्दिरस्य

द्वा च । अदिने तिथ्यन्तरसम्बन्धरहिता शुद्धा । तत्र
हिता विन्हा ॥ तत्र शुद्धायामसन्देहा अदिना निर्णयने ।
सूर्यमण्डलेन सह परमशुक्रकर्णानन्तरं विप्रकर्षः, परमवि-
कर्णानन्तरं सन्निकर्षो वा यावता कालेन भवति, तावान्समयो
लक्षणया शुरुकृष्णपक्षयोः प्रतिपदादिनिधिपदार्थः ।

तत्र पक्षाद्युभौ मासे शुरुकृष्णौ सदैव हि ।

चन्द्रवृद्धिकरः शुरुः, कृष्णश्चन्द्रसयात्मकः ॥

पक्षत्याघास्तु तिथयः क्रमान्पञ्चदश स्मृताः ।

दर्शान्ताः कृष्णपक्षे ताः, पूर्णिमान्ताश्च शुरुके ॥

इति पञ्चत्रिंशन्मतात् । अदिने—दिवसे, न त्वहोरात्रे ।

तेन यथा—

प्रतिपत्प्रमृतिः सर्वा उदयादोदयाद्वेः ।

संपूर्णा इति विख्याता हरिवासरवर्जिता ॥

इत्युक्तसंपूर्णाया ग्रहः, तथा अहोरात्ररात्रिमात्रान्यतरसाध्या-
न्यकर्मसु उदयास्तमयव्यापिन्या अपि ।

अहःसु तिथयः पुण्याःकर्मानुष्ठानतो दिवा ।

नक्तादिव्रतयोगे तु रात्रियोगो विशिष्यते ॥

इति वाक्यात्—अहःसु यास्तिथयस्ताः पुण्याः । दिवैव
कर्मणामनुष्ठानमित्युत्सर्गात् । “पूर्वाह्नो वै देवानां, मध्यं दिनो
मनुष्याणाम्, अपराह्नः पितृणाम्” इत्यहर्भागिवेव देवादिकर्मवि-
धानात् सूर्योदयं विना नैव स्नानादिकक्रम इति ।

स्नानं दानं जपः श्राद्धमनन्तं राहुदर्शने ।

आसुरी रात्रिरन्यत्र, तस्मात्तां परिवर्जयेत् ॥

इति सामान्यतो रात्रिनिषेधाच्च ।

प्रातः संध्या युधः कृत्वा संकल्पं तत आचरेत् ।

इति सामान्यतो दिनारम्भे एव संकल्पविधानाच्च । असं-
देहादिति । अपं भावः—विधिपरनुष्ठीयमानस्य विधेयस्याभ्युद-

तत्र सामान्यतो वेधमाह साधनीये पैटीनमिः—

येतुत्वं ममेयं तिथिद्वये कः, सकृत्करणेनैव शास्त्रार्थमिदं गुणानुसंधे-
न प्रधानादृत्तेरन्यादपत्त्वादिति सन्देहः । न चैष पूर्णोपा तिथी ।
तस्या एकत्वादिति । निषेधेषु तु कालविशेषे कर्मकरणस्यानर्थहेतुत्वं
ममेयम् । यदा कदापि तत्काले कर्मकरणेऽनर्थप्रमहानपायेन
सर्वदेव तत्काले तद्वर्षस्वाद्यान्निति तिथिनिवृत्तिमिदं । तदुक्तम्—

निमित्तं कालमादाय एत्तिर्विधिनिषेधयोः ।

विधिः पूज्यतिथी तत्र, निषेधः कालमात्रकः ॥

तिथीनां पूज्यता नाम कर्मानुष्ठानयोग्यता ।

निषेधस्तु निवृत्त्यात्मा कालमात्रमपेक्षते ॥ इति ।

नन्वेवमपि विधी कथं सन्देहः ? । कालस्य निमित्तमप्या सकृत्तानु-
पयोगान् । यदा कदाचित्तरकाले निमित्ते कर्मणोऽनुष्ठानं तत्रपश्चात् ।
सत्यम् । तस्याहृतया तत्प्रतीक्षया सन्देहः । तिथीनां विधिनिषेधा-
इत्वं च तत्र तत्र गतमर्थं । न च सा निमित्तमसुधी । उपपदविष-
क्तिः कारकविभक्तैर्पल्लोपस्त्यात् । “वसन्ते वसन्ते” इत्यादी तु
मतिनिमित्तं निमित्तिकादृत्तिमिदं निमित्तमसुधी । अन्यथा वसन्ता-
देः केवलान् इत्वे सकृदेव तत्कर्मकरणं स्यादिति बीजसाधैवध्यात् । तत्र
च न केवलनिमित्तत्वम् । तस्यैककाले निमित्ते विहिते कालाकाहारा
विशेषात्तत्रादुपस्थितत्वात् तस्यैवाहृतत्वापि उपेयत्वात् । भंका-
न्त्यादिकालस्य तु केवलनिमित्तत्वम् । तस्य गृहमत्वात् दीर्घकाल-
स्यापिश्राद्धादिकर्माहृतत्वात्सम्भवेन तत्पूर्वोत्तरकालस्यैवाहृतत्वात् । एव
रविधारादिनिमित्तकत्वान्नादी निमित्तभूतगृहोदयपूर्वकालस्य, क-
रणनिमित्तोपशासतिनिमित्तकभक्ते निमित्तोत्तरकालस्य च वचना-
दहत्वं बोध्यम् । नन्वेवं वचनान्वावतथ सर्वनिषेधानां ता-
त्कालिकत्वे

अभ्यङ्गे चोदपिरनाजे दन्तपादनमप्युने ।

जाते'प मरणे चैव तरकालस्यापिनी तिथिः ॥

अपक्षद्वयेऽपि तिथयस्त्रिभिः पूर्वा मयाज्ञाताम् ।

त्रिभिर्मुहूर्तैर्विद्युन्नि सामान्योऽपि विधिः स्मृतः प
इति । तेषां त्रिभूतदत्तादी न द्विमुहूर्तोऽभ्युक्तः—

उदिते दैवतं भानौ तिथ्यं चास्तमिते रथौ ।

द्विमुहूर्तं त्रिद्वयं मा तिथिद्वयकल्पयोः ॥

मन्नादी च युगादी च ग्रहणे न्युत्तमयोः ।

ध्यतीथाने वैपूर्वा च तत्कालभाषिणी क्रिया ॥

इत्यभ्युत्तमयुनन्तधावननिषेधेषु तात्कालिकत्वं व्यर्थम् । न च
साकल्यवचनाद्यतिथिरुदयास्तमयपरिनीति सदातिथिनिधिभूते-
रतिथावपि तत्तिथिनिधिदाना तेषामनुष्ठानं स्यादिति तयोक्त-
मिति वाच्यम् । यतस्तत्कर्मकालभूताहर्भागविशेषे तत्तिथ्यभावेनै-
तत्कर्मनुष्ठानार्थं साकल्यवचनम् । न च तस्य निषेधेषु प्रवृत्ति-
रिति । तादृशेतरतिथौ निषेधाप्रसक्तः । सत्यम् । साकल्यवचने हि
“स्नानदानजपादिषु” इति आदिशब्देन “दानाध्ययनकर्मसु” इति बहु-
वचनेन चानुष्ठेयानामेव कर्मणां ग्रहणम् । एवं च तदपवादं एतद्वचने
अभ्युत्तमयुनन्तधावननिषेधेषु साकल्यवचनानामुपलक्षणम् । जननमर-
णयोस्तु तद् दृष्टान्तविधया । न ह्यनुष्ठेययोस्तयोः साकल्यवचनं
प्रवर्तते । न च जननमरणाभ्यां तन्निमित्तकं कर्म शृयनाम् । तथाविधे
साकल्यस्येष्टत्वात् । जननादिग्रहणं च तत्तिथिविशेषाधिकारणकौ-
त्पादनादेरुपलक्षणम् । तन्निमित्तककर्मणः साकल्यस्येष्टत्वात् ।

अपक्षद्वयेऽपीति । अत्र पूर्वया तिथ्योदयादुत्तरम्, उ-
त्तरया चोदयात्पूर्वं त्रिमुहूर्तर्या वेध इति नार्थः । वेधस्य
दिनमात्रसाध्यत्वभङ्गापत्तेः । तस्य तादृशसाध्यत्वे मानम्—
“उदिते दैवतं भानौ” इत्येव ।

उदिते इति । उदिते भानौ यद् द्विमुहूर्तं तदैवतं—देव-
कर्माहम् । अस्तमिते—अस्तं गन्तुमारब्धे यद् द्विमुहूर्तं तद्
पितृकर्म—पितृकर्माहमित्यर्थः । अह इत्यन्वयादस्तमिते इति आदि-

इति विष्णुधर्मोक्तेः । ॐ द्विमुहूर्त्तत्वं चानुकल्पः ॥

ॐ द्विमुहूर्त्ताऽपि कर्तव्या या तिथिर्दृष्टिगामिनी ।

कर्मणि क्तः । “पञ्चदशेऽपि” इति वेधिकाग्निमुहूर्त्तसंबन्धेन वेधोक्ते-
स्नस्पाग्निमुहूर्त्तसत्त्वं वाचनिकम् । वेध्यापास्तु तदार्थिकं न्याय-
साम्पादिति । द्विमुहूर्त्तसत्त्वस्य कथं निवेद्य इत्यत्राह— ॐ द्वि-
मुहूर्त्तत्वं चेति । ॐ अनुकल्पः—स्नानदानादिविषय इति
तदर्थः । न च वेध्यापाग्निमुहूर्त्तत्वस्यार्थिकत्वे मानामावाद्
द्विमुहूर्त्तत्वं नानुकल्प इति वाच्यम् ।

पूर्वाह्निकास्तु तिथयो देवे कार्ये फलप्रदाः ।

इति ष्टुपाज्ञवल्कलेनाहः पञ्चभागेष्वप्यष्टाशतं पूर्वा-
ह्नमवत्तत्रोक्तेः । “मातः संकल्पयेद्विद्वान्” इति त्रिमुहूर्त्तात्मिकापक्रमका-
लावच्छिन्नापास्तिथेरैव “यो यस्य विहितः कालः” इत्यनेनाहृत्यो-
क्तेभ्यः । माघवाचाया अपि पञ्चम्या विभागो बहुमृत्युक्तत्वात्पञ्च-
म्या इति बहुममयकलेत्पञ्चतदानार्त्ता त्रिमुहूर्त्ता तदनुकल्पतया
पूर्वाह्निकत्वाभिरपत्तोपग्रहार्थमिति रीत्या त्रिमुहूर्त्तत्वं ह्युक्तं वदन्ति ।

यस्तु तस्तु पञ्चदशेऽपीति यदि पूर्वा तिथिमुत्तरातिथय-
स्यभिर्मुहूर्त्तैर्वृक्ता एव मत्तः (१) ष्टुपाधोऽह्निदा इति व्यवहा-
र्याः, तदोत्तरा तिथिं पूर्वा अपि मुहूर्त्तप्रवाशच्छिन्ना एव ष्टुपा
इत्यर्थः । तथा सत्येव सुम्मावर्षमाफलवादिनामप्यष्टमुपवोगितया
त्रिमुहूर्त्तैर्विशिष्टेति विद्वयसम्बन्धस्य वेधत्वमित्येः त्रिमुहूर्त्तोन्वे-
धिकावत्सम्बन्धस्य त्रिमुहूर्त्तोन्वेध्यात्सम्बन्धस्य च विविचिन्पुनरिति-
इत्यवत्सम्बन्धतया महतानुपयोगात् ।

ॐ द्विमुहूर्त्ताऽपीति ।

(१) ष्टुपा इत्यस्य विधयति इत्यनेनासम्बन्धः । ष्टुपाः सप्तः
पूर्वातिथिं विधयति चेह विद्याः । एवमुत्तरातिथिं मुहूर्त्तप्रवाशच्छिन्ना
एव ष्टुपाः सप्त उत्तरा तिथिं विधयति चेह विद्या इति व्यव-
हारात् ।

इति दक्षेणापि शब्दोक्तेः । अयं वेधः प्रातरेव । सा-
यं तु त्रिमुहूर्तो वेध एव

अयं तिथिं समनुप्राप्य यात्यस्तं पश्चिनिपतिः ।
सा तिथिस्तद्दिने प्रोक्ता त्रिमुहूर्तैव या भवेत् ॥

इति स्कान्दोक्तः । दीपिकापि—'त्रिमुहूर्तगा तु सरू-
ला सायम्' इति । यानि तु—

प्रतोपवासस्नानादौ घटिकैकापि या भवेत् ।
उदये सा तिथिर्ग्राह्या विपरीता तु पैतृके ॥

इत्यादीनि स्कान्दादिवचनानि अतानि वैश्वानराधि-

त्रिमुहूर्ता न कर्तव्या या तिथिः सयगामिनी ।

इति पूर्वार्धम् । अपिशब्देति । तथा च पूर्वार्धेऽप्यी-
शब्दान्वयान्न त्रिमुहूर्तत्यागे द्विमुहूर्तग्रहणे च तात्पर्यं, कि-
न्तु द्विमुहूर्तत्वस्यानुकलत्वे इति । अयं निषेधो न त्रिमुहूर्तत्या-
गसिद्धिनाप, किन्तु चतुर्थमुहूर्तस्पर्शित्वविधित्तपेति त्रिमुहूर्तत्या-
गसिद्धयत्त्वमित्यन्वे । शयिण्यां त्रिमुहूर्तग्राह्यतानिषेधस्तद्व्यवस्था-
तद्ग्राह्यतासाधकः, निषेधस्य मासिपूर्वकत्वादिति तस्यामुल्लय-
पित्तानरे ।

ननुदितवाक्ये यथासंख्यान्यस्यान्विर्भावत्वात् सायमपि
द्विमुहूर्तत्वमनुकल्पोऽस्तु इत्यत्राह—अयमिति । त्रिमुहूर्तत्व-
वकाराद्,

यां प्राप्याम्नमृदेत्यर्कः गा चेत् स्वाधिमुहूर्तगा ।
धर्मकृत्वेषु सर्वेषु सम्पूर्णा तां विदुर्मुधाः ॥

इति विष्णुस्मृत्ये उद्देश्यविधेयभावेन त्रिमुहूर्तवत्त्वेन पूर्ण-
त्वोक्तेर्द्विमुहूर्तत्वनिवृत्तगाम्यवसाय ।

अवैश्वानरेति । "वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्दिशन् पु-
माने" इत्याम्नाय "यदष्टकपालो भवति गावश्चैवेनं प्रथमं
दुनाति, यद्व्यक्तकपालो भवति त्रिदशं तद्विद्वन्मनो दधानि" इत्यादित्

करण्यायेनावपयः स्तुत्या त्रिमुहूर्तप्रसंगमावगच्छति ।

निधिविज्ञापे चेषविज्ञापः स्तान्दे—

ॐनामो ङादज्ञानाटीभिर्दिकः पञ्चदशभिस्त्वया ।

ॐभूतोऽष्टादशनाटीभिर्द्वयपर्युक्तानि निधिम ॥ इति ।

अयं चोऽपवासातिरिक्तवियय इति पद्येन ॥ इति शेषः ॥

तत्र सर्वा निधियदहःकर्मकालः स्यादिति, मय प्राप्या ।

कर्मणो परस्य यः कालस्तत्कालस्यापिनी निधिः ।

ॐतया कर्माणि कुर्यात्, ह्यममृच्छी न पाठनम् ॥

पञ्चदशकपालाद्युक्तम् । तत्रोत्पत्तिनिष्ठदशकपालादहःकाले ङापञ्च-

दशानामष्टकपालादीनां निधेयं वाक्यमेतः कथादना ङवपञ्चदश-

दशविभूतदशकपालानुतिराश्रीयते ननुदित्यर्थः । ॐअपवासा-

पञ्चदशिका । ॐनामः-पञ्चमी । ॐदिकः-दशमी । ॐभूतो-चतुर्दशी ।

ॐउपवासान्तिरिक्तानि । "सर्वेषुवासेषुऽप्यम्" इति वाक्यम् ।

ॐकर्मकालेति । कर्म वद्विषयम् । उपवास-पञ्चमन. नन.-मया-

विभू-मन-दानमेतान् । अशोपवासो अशोपवासकालः । तस्यादा-

शयाभोजनसद्व्यवस्थायाः । तदहोरात्राशोपवासोऽतीत्यभोजन-

यावद्विच्छिष्टं मयाहोसनेकथयाम् । तादृशी मदापभोजनं ननु यम् ।

अपवासात्परस्य तादृशी सहाजोसमवसागिष्ठम् । तेषुविच्छिष्टं पदं

मयादादिः, विशेषणं वाहोरात्र एव कालः । अर्थं दानसमये-

रपि मातरादिः । तत्रावर्तन्ति तत्रावर्तन्ति इति ।

ॐतया कर्माणि कुर्यात् । तत्र वाऽपवासादहोरात्रेण यथा कल-

निधिविज्ञापानेन कर्म कुर्यात्, तथा तत्रावर्तन्तिपरिभाषणमा-

वि । अपवासात् "वाक्श्रीवामिहोर्बे अहोति" इति वाक्श्रीवामि-

कात्तु मातरादिभ्यां विहायापि अहोरात्रे कुर्यात् इति भावः । ॐदिकः-

पञ्चदशिका । सावर्तन्ति एव देहेन वा । सापि कुर्यात् । कुर्यात् इ-

त्येवमेति । एषु पदेषु शेष इत्यादि । दिवसे कुर्यात् इति । इति

इति दक्षेणापि शब्दोक्तेः । अयं वेधः प्रातरेव । सा-
यं तु त्रिमुहूर्तो वेध एव

अथां तिथिं समनुप्राप्य यात्यस्तं पद्मिनीपतिः ।

सा तिथिस्तद्दिने प्रोक्ता त्रिमुहूर्तैव या भवेत् ॥

इति स्कान्दोक्तः । दीपिकापि—‘त्रिमुहूर्तगा तु सक-
ला सायम्’ इति । यानि तु—

घतोपवासस्नानादौ घटिकैकापि या भवेत् ।

उदये सा तिथिर्ग्राह्या विपरीता तु पैतृके ॥

इत्यादीनि स्कान्दादिवचनानि अतानि वैश्वानरारि-

त्रिमुहूर्ता न कर्तव्या या तिथिः क्षयगामिनी ।

इति पूर्वार्धम् । अपिशब्देति । तथा च पूर्वार्धेऽप्यी-
शब्दान्वयात् त्रिमुहूर्तत्यागे द्विमुहूर्तग्रहणे च तात्पर्यं, कि-
न्तु द्विमुहूर्तत्वस्यानुकूलत्वे इति । अयं निषेधो न त्रिमुहूर्तत्या-
गिवापनाय, किन्तु चतुर्थमुहूर्तस्पर्शित्वविधित्सयेति त्रिमुहूर्तत्या-
गेर्मुक्त्यस्यमित्यन्ये । क्षयिण्यां त्रिमुहूर्तग्राह्यतानिषेधस्तदन्वयस्य
तद्ग्राह्यतासाधकः, निषेधस्य मासिपूर्वकत्वादिति तस्यामुक्त्यस्य
पिनीतरे ।

ननुदितवाक्ये यथासंख्यान्यस्यानिर्वीजत्वात् साययति
द्विमुहूर्तत्वमनुकूलोऽस्तु इत्यत्राह—अयामिति । त्रिमुहूर्तैवे-
वकाराद्,

यां प्राप्यास्तमुदेत्यर्थः सा चेत् स्यात्त्रिमुहूर्तगा ।

यस्यैतरेषु सर्वेषु सम्पूर्णा तां विदुर्गुहाः ॥

इति विष्णुस्मृत्यस्य उदयविधेयभावेन त्रिमुहूर्तवत्पैतृ-
त्वोक्तेर्द्विमुहूर्तत्वनिवृत्त्यागम्भवात् ।

वैश्वानरं । “वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वेत्तु पूर्णं
भावे” इत्याम्नाय “षट्पाकपालो भवति गावस्यैवैतं ऋषयश्चैव
पुनःति, षड्पाकपालो भवति त्रिहृत्तार्षिण्येनो द्वावि” इत्यादि

रणन्यायेनावपयस्तुत्या त्रिमुहूर्तप्रशंसापराणि ।
नेधिविशेषे येषविशेषः स्कान्दे—

ॐनागो द्वादशनाडीभिर्दिक् ॐ पञ्चदशभिस्तथा ।
ॐभूतोऽष्टादशनाडीभिर्दृष्यत्युत्तरां तिथिम् ॥ इति ।
अयं चोपवासातिरिक्तविषय इति पक्ष्यते ॥ इति वेधः ॥
तत्र सर्वा तिथिर्यदहःकर्मकालोऽप्यापिनी, सैव ग्राह्या ।
कर्मणो यस्य यः कालस्तत्कालोऽप्यापिनी तिथिः ।
ॐतथा कर्माणि कुर्वीत, हासपृष्ठी न कारणम् ॥

फल्गुदशकपालाद्युक्तम् । तत्रोत्पत्तिशिष्टादशकपालावरुद्धे उत्पन्न-
शिष्टानामष्टाकपालादीनां निवेशे वाक्यभेदः स्यादतोऽवयवद्वारा-
ऽवयवविभूतद्वादशकपालस्तुतिराश्रीयते तद्वदित्यर्थः । ॐअवयवः-
एकपटिका । ॐनागः-पञ्चमी । ॐदिक्-दशमी । ॐभूतः-चतुर्दशी ।
ॐउपवासातिरिक्तेति । “सर्वप्रकारवेधोऽयम्” इति वाक्यात् ।
ॐकर्मकालेति । कर्म पट्टिभम् । उपवास-एकभक्त-नक्त-भया-
चित-व्रत-दानभेदान् । अत्रोपवासे अहोरात्रस्तत्कालः । तस्याहो-
रात्रभोजनसङ्कल्पत्वात् । तदहोरात्रावच्छिन्नद्वितीयभोजन-
भावविशिष्टं मध्याह्नभोजनमेकभक्तम् । तादृशं प्रदोषभोजनं नक्तम् ।
मध्याह्नादिः, विशेषणानि चाहोरात्र एव कालः । एवं दानव्रतयो-
रपि मातरादिः । तत्तत्कर्मणि तत्तत्मापिनीसर्गः ।
ॐतथा कर्माणि । तत्र कालस्वानुपादेयत्वाद् यथा तत्र-
स्थितिपरित्यागेन कर्म दुष्करं, तथा तत्रदहर्भागपरित्यागेना-
पि । अन्यथा “यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति” इति यावज्जीवका-
लात् मातरादिभागं विहायापि अग्निहोत्रं हुयेतेति भावः । कर्मकाल-
व्याप्तिर्द्वेषा । साकल्येन एकदेशेन वा । सापि पुनर्द्वेषा । पूर्वोत्तरेव,
परेत्तरेवेति । एषु पक्षेषु सैव ग्राह्या । दिनद्वये तन्माप्त्यादौ त्वार-

इति विष्णुधर्माक्तेः । *दिनद्वये तद्व्याप्तावव्याप्तावेक-
देशव्याप्ती वा *युग्मवाक्यानिर्णयः । *तस्य पूर्वाऽवाधे-
नोपपत्तेः । कर्मकालस्य प्रधानाङ्गत्वाच्च । युग्मवाक्यं तु
निगमः ।

*दिनद्वये इति । *युग्मवाक्यात्, खर्वादिवाक्यात्, शुक्रादि
वाक्याच्च। नन्वस्तु कर्मकालशास्त्राद् हासवृद्धिशास्त्रं(१)दुर्बलम् । एव
दिन एव तत्सत्त्वेनासन्देहात्, 'हासवृद्धी न कारणम्'इत्युक्तेः॥ न तु
युग्मशास्त्रम् । तथा च तेन कर्मकालशास्त्रवाधो दुर्वार इत्यत्राह-
*तस्येति । अयं भावः-तत्तत्कर्मसु विहितायां तत्तत्तियौ स-
ण्डायां संदेहे सति निर्णयार्थं युग्मवाक्यादित्रयप्रवृत्तिः । तिष्ठा-
दिविधिप्रवृत्तिसमकालमेव च मातरादिभागविधिप्रवृत्तिः । प्रयो-
गविधिना कालस्योपादेयत्वात् । एवं च तेषां प्रथमावगतत्वान्
तत्तत्कालीनातिथिलाभे तस्यां तत्तत्कर्मणि न संदेहः । एतदेव
कर्मकालशास्त्रेण वाचो भङ्ग्या बोध्यते । ततश्च कर्मकाल एव
प्रवर्तको, न तु हासवृद्ध्यादि । दानव्रतयोरपि "पूर्वाहिकास्तु
तिथयः" इति कालविशेषसत्त्वेन स एव कर्मकालः प्रवर्तकः ।
'हासवृद्धी न कारणम्'इत्यत्र हासवृद्धिपदस्य युग्माद्युपलक्षण-
तया युग्मादिशास्त्रं खर्वादिशास्त्रं च न कुत्रापि पुरस्तात्प्र-
वृत्तिप्रयोजकम् असंदेहादिति । यत्र कर्मकालानुरोधेन निर्णयो दु-
ष्करः दिनद्वये कर्मकालव्याप्ती, साम्येनैकदेशव्याप्ती च प्र-
वर्तितेऽपि कर्मकालशास्त्रे सन्देहानपापात्, दिनद्वये तदव्याप्ती
कर्मकालशास्त्रौदासीन्येन संदेहतादवस्थात्; तत्रैव विषये इत-
रशास्त्राणि निर्णायकानीति युग्मशास्त्रादेरुपरिष्ठादेव प्रवृत्तिः ।
वैषम्येनैकदेशव्याप्ती तु आपि रवानुपृष्टीतकर्मकालशास्त्रादेव संश-
यनिराम इति । एवं च

पुनराग्निपुग्मूतानां षण्मुन्योर्वसुरन्धयोः ।

क्रेण सादशी पुनरा अतुर्दद्या च पूर्णिमा ॥

प्रतिपद्यमाघास्या तिथ्योर्युग्मं महाफलम् ० ।

एतदपत्नं ० महादोषं, हन्ति पुण्यं पुरा कृतम् ॥ इति ।

अत्र रन्ध्रान्ताः शान्दा द्वितीयादिनसम्पन्नतिथिषा-

पकाः । रुद्रः—एकादशी । द्वितीया तृतीयापुता, सा च

द्वितीयायुतेति ० मस्यपुग्मानीत्यर्थः । इदं च शुक्लपक्षे

० अमावसिपुग्मस्य पूर्णिमायाश्च तत्रैव सखादिति के-

दिवाराग्निघ्नं यद्य एकमेव तिथी गतम् ।

तस्यामुभययोगिन्यामारभेत् प्रतं प्रती ॥ इति ।

त्रिसन्ध्यापिनी या स्वात्सैव पूजया सदा तिथिः ।

इत्यादिकं कर्मकालशास्त्रमिदार्थकमेव । यदा तिथिरेकत्र दिने

अहोरात्रयोगिनी, अन्यस्विषाहर्मात्रयोगिनी, रात्रिमात्रयोगिनी वा;

तदा अहोरात्रसाध्ये उपवासादौ अन्यतरमात्रयोगिनी त्वत्त्वोभय-

योगिन्या एव(१)। न्यायतः कर्मकालशास्त्राच्च मातेः । ० महाफलं-

तत्तत्तिथिकृततत्कर्मफलदाहृ । ० व्यस्तम्—अन्यथा कृतम् । म-

हादोषम्—कर्मवैगुण्यकारि ।

० सप्तेति । पुग्मगता पूर्वा तिथिरुत्तराविदा उदयव्या-

पिनी, उत्तरा च पूर्वविदा अस्तमयव्यापिनी प्राद्येत्यत्र ता-

त्पर्यम् । ० अमेति । द्वितीयादिकयुग्मस्य पक्षद्वयवर्तित्वात्

त्यागः । अत्र माहचर्पस्य नियामकत्वमपुक्तम् । तस्य स-

ञ्जिद्विरूपतया स्थानावान्तरभेदत्वान्मुल्यवृत्त्या पक्षद्वयवर्तित्वा-

यिवाचिद्वितीयादिपदश्रुत्या चाप्यात्र । तदुक्तं—“श्रुतिलिङ्गान्वय-

मकरणस्थानमपाल्यानां पारदौर्बल्यम्”इति । (अ० ३ पा० ३ सू. १५

ब०) अत एव ताण्डिशाखायां “ओमित्येतदक्षरस्युत्तीयमुपासीत”इत्यने-

चित् । अतश्च त्वमा अमतिपशुमात् कृष्णपक्षलिङ्गात् पक्ष-
द्वयपरमिदं अतस्तद्विशेषवाक्यैः अकृष्णे तिथिविशेषेऽप्यो-
च्यते इति । दशमी तूक्ता पुराणममुच्ये—

असंपूर्णं दशमी कार्या मिश्रिता, पूर्वयाऽथवा । इति
संपूर्णं-शुक्लपक्षे । अथोदगी तु सुमन्तुनोक्ता—

कनकासोक्तगुणैरुद्गीथारूपभवत्सुपासनं, सन्निधिविशेषानुष्ठा-
सांज्ञीयस्य चेति पूर्वपक्षो मुख्यवृत्त्या सामान्यवाचकोद्गीथारूप-
स्या तत्सामान्योपस्थितेस्नाग्दिशाद्दूलादिसर्वशास्त्रोद्गीथोपासनानुष्ठा-
निरस्तो षष्ठमीमांसायामित्यभिप्रायवानाह—अतश्चं त्विति ।
अथेति । पूर्णिमामाश्रं च शुक्लपक्षलिङ्गं द्रष्टव्यम् । अतस्तद्विशेषनि-
“नतिपशुमद्वितीया स्यात्” इत्यादिभिरित्यर्थः । यदि च तेषामपि
मासान्यथावयवमुच्यते, तदा तत्तत्कर्मकालशास्त्रोत्तरप्रवृत्तिहेतुना
वेन मंशुच्यतुर्ध्यादिर्दिनद्वयसत्त्वे मासं परविद्धत्वं “चतुर्थी गणनाय-
स्य” इत्यादिनाऽप्योच्यते इत्यर्थः । अकृष्णे इति शुक्लपक्षगण-
नायाम् ।

असंपूर्णं इति । अत्र हेमादिः संपूर्णेति पाठः । संपूर्णं इति
संपूर्णं शुक्लपक्षे इति च समादानम् । अन्यथा कृष्णपक्षे विशेष-
साधारणम् । न च शुक्लपक्षे इत्युक्तमप्यतन्त्रम् ।

युक्ता न दूषिता यस्मादिति मा सर्वतो मुखी ।

इतिराज्यंशान् । यतः सा सर्वतोमुखी अतोऽपिशेषेण पूर्वा-
पक्षा वेत्यर्थादिति वाच्यम् । “शूरेण जुहोति, तेन अर्घं क्रियते”
इत्यत्र ईदृशनिश्चिन्नाद् यस्मादसमाधनमतः शूरेण होमप्रवृत्ति-
शूरेण यद्विद्वत्तया विद्वत्तः प्रातःपवि होममाधनत्वमानुमानिकविवि-
विचिन्त्यवयवमशूरेमाधनत्वाद् दूरेणैवाहुतिप्रदानं, तद्वद् अर्घ्ये-
अत्र अर्घ्ये विचिन्त्यया शुक्लपक्षावस्थितप्रदशय्या एव पूर्वा-
विद्वत्तः स्यात् । तस्यऽसंपूर्णेति पाठः । न च मू. अथोदगी इति
दूरेणैवाहुतिप्रदानं इत्यस्या प्रीतिपक्षवद्विद्वत्तया इति । अथोदगी

प्रगोदशो तु कर्तव्या षादशसिद्धिना मुने । इति ।

कृष्णपक्षे त्वापस्नम्यः-

अप्रतिपत्सादिनीया स्यात्, द्वितीया प्रतिपद्युता ।

चतुर्थासंपुता या च सा तृतीया फलप्रदा ॥

पञ्चमी च प्रकर्तव्या पष्ठया युक्ता तु नारद ।

कृष्णपक्षेऽष्टमी चैव कृष्णपक्षे चतुर्दशी ॥

शुक्लपक्षे तिथिर्ग्राह्या यस्यामभ्युदितो रविः ।

कृष्णपक्षे तिथिर्ग्राह्या यस्यामस्तमितो रविः ॥

इतिशुक्लकृष्णशावपमेव तत्र व्यवस्थापकं न तु तुल्यवद्विकल्पः ।

उदाधौने तु शाश्वर्यं पुरुषेच्छा निशामिका ।

इति पुषिच्छाश्रवणानौचित्यात् । एवं च संपूर्णे इति पाठोऽपि

पुषोऽप्यः । शुक्लपक्षे दशमी परविद्या, अथ वा-पञ्चान्तरे कृ-

ष्णपक्षे सा पूर्वविद्येत्यर्थात् इति ।

अप्रतिपदिनि । इदं च सामान्यवचनं तत्तद्विशेषपरंपर्यम् ।

एवं च यत्र परस्परविच्छेदं युग्मशावपद्वयं प्राप्नोति, यथा तृतीया-

याम् । तत्र "रम्भाग्ण्या वज्रपित्वा तु" इत्यादिकं महत्तं व्यव-

स्थापकम् । यत्र च तादृशं न व्यवस्थापकं किञ्चिदस्ति, तत्र

पूर्वोक्तं शुक्लकृष्णशावपं व्यवस्थापकम् । विरुद्धयुग्मशावपद्वयविषय

इव तद्विषयेऽपि तस्य निष्पत्त्युहं महत्तः । न च शुक्लकृष्ण-

शावपं युग्मशावपमवृत्तिसमये तत्तद्विशेषशावपमवृत्तिसमये वा

हन्ते न मन्वन्ते । (१) युग्मापियुगादां पूर्वस्या उत्तरविद्या-

प्राप्तयेन (२) परस्य, उत्तरस्याः पूर्वविद्याप्राप्तयेन पूर्वस्य च विरो-

धात् । एवं "मतिपरताद्वितीया" इत्येतेषामवृत्तिसमयेऽपि । अथ एव

(१) 'युग्मापियुगाभूतानाम्' इत्यत्रोपर्थः ।

(२) 'कृष्णपक्षे तिथिर्ग्राह्या, इत्यत्रोपर्थः । एवं पूर्वोपेपरस्य 'शु-
क्लपक्षे तिथिर्ग्राह्या' इत्यत्रोपर्थो बोध्यः ।

पूर्वविद्धा प्रकर्तव्या, परविद्धा न कुत्रचित् ।
 दशमी च प्रकर्तव्या सदुर्गा विजसत्तम ॥
 पष्ठपष्टमी अमावास्या कृष्णपक्षे त्रयोदशी ।
 एताः परयुताः पूज्याः, पराः पूर्वेण संयुताः ॥ इति ।

*यत्तु व्याघ्रः—

स्वर्वा दर्पस्तथा हिंसा त्रिविधं तिथिलक्षणम् ।
 स्वर्वदर्पा परौ पूज्यौ, हिंसा स्यात् पूर्वकालिकी
 इति । स्वर्वाः—साम्यं, दर्पा—वृद्धिः, तयोः परा
 हिंसा—क्षयस्तत्र पूर्वत्यर्थः । एतच्छ्राद्धादिविषयम् ।

दैवपितृसाधारण्येन प्राप्तमौदयिकत्वं

दैवे कर्मणि संप्राप्ते यस्यामभ्युदितो रविः ।

सा तिथिः सकला ज्ञेया पित्र्ये चापराह्निकी ॥

इतिपरिसंख्यातमिति कथं दैवेऽस्तमयतिषिग्रह इत्यपाकृतम् । उ
 क्तरीत्या दैवेऽप्यस्तमयतिषिधौष्ये शुक्रकृष्णसामान्येन पित्र्ये
 आपराह्निकत्वं तेन विधीयते, तस्तुत्यर्थं च दैवौदयिकत्वोक्तिरित्यु
 पगमात् । त्रिदोषपरिसंख्याऽनुपगमात् । “उत्तरेऽहन्दिवात्रस्य गृहणे
 इत्यौत्तराह्निकस्य षोडशिशुग्रहस्य अङ्गिरसां द्विरात्रे “वैखानसं पूर्वेऽह
 साम भवति, षोडशुत्तरे” इति परिसंख्यानाम् सर्वद्विरात्रे षोडशि
 ग्रह इति प्राप्तस्य त्रैदोष्यादेव वैखानसस्य विध्यर्थवादत्वमुपेत
 निरासात् । न च ‘कृष्णपक्षे तु’ इत्यसङ्गतं युग्माभिवाक्यवत् ‘प्रतिप
 त्सद्वितीया’ इत्यादेरपि शुक्रकृष्णपक्षसाधारण्यादिति वाच्यम् । पा
 रिशेष्यात्तस्य कृष्णपक्षविषयत्वात् । एतच्चाग्रे वक्ष्यते ।

*परिच्यति । यदा युग्मवाक्यं प्रवर्तते, तदैवास्य प्रवृत्त
 सन्देहो दुर्भार इत्याशयः । *श्राद्धादीति । कर्म द्विविधं—दै
 पितृयं च । तत्र स्वर्वादिवाक्यं पितृयविषयमित्यर्थः । एते

द्वितीयादिकयुग्मानां पूज्यता अनियमादिषु ।

एकोद्दिष्टादिषुद्ध्यादीं ह्यासषुद्ध्यादिषोदना ॥

इति व्यासोक्तेः । नियमादिषु-व्रतदानादिदेवकर्मसु ।

एकोद्दिष्टादिनिधिषुद्ध्यादाविस्मयः ।

युग्मादिवाक्यस्य देवविषयकत्वं ध्वनितम् । तदाह—द्वितीयादिकेति । नियमो-व्रतम् । आदिपदं माहस्यात्सर्वदेवकर्मपर-
 —दैवेति । ह्यासषुद्ध्यादिषोदना—स्वर्गादिवाक्यम् ।
 ननु शुद्ध्यादाविति ह्यदिपदमप्युक्तं ह्यदिशब्दस्य तिथ्यप्रयुक्तत्वादत
 आह—एकोद्दिष्टादीति । अथ ह्यासषुद्ध्या चन्द्रह्यासषुद्ध्युपलक्षि-
 तकृष्णशुक्लसौ तशोदना—शुक्लकृष्णवाक्यधीनः—शुक्लपक्षतिथिः
 (१) उत्तरा, कृष्णपक्षतिथिः पूर्वति निर्णयः तत्र एकोद्दिष्ट्यादि-
 याध्यादिकं पिश्यं, शुद्ध्यादि-पौर्वाहिकं पिश्यं विषय इत्यर्थो ऽस्तु;
 आपराहिकपिश्ये तु पक्षद्वयेऽप्यस्तमयध्यापिनी तिथिर्माशा ।

यथाऽस्तं सविता याति पितरस्तामुपासते ।

तिथिं, तेभ्यो ऽपराहो हि स्वयं दत्तः स्वयंभुवा ।

इतिहेतुमग्निगदरूपवाक्यशेषादिति चेत् । यतो देवेषु युग्मवा-
 क्यमेव निर्णायकमिति नार्थः । तदविषये शुक्लकृष्णवाक्यमवृत्तेः,

युग्मवाक्यं देवविषयमेवेति । अत एव यथाहेऽपि शुक्ल-
 कृष्णवाक्यमेव पिश्ये एव निर्णायकमिति नार्थः, तस्य देवेऽपि म-
 रिति । ह्यासषुद्ध्यादिषोदनाशब्दे लक्षणापत्तेश्च ।

पस्तुतस्तु अप्यवस्थामाप्तौ पूर्वोत्तरतिथिव्यवस्थापकं शुक्ल-

। तत्र पिश्ये न प्रवर्तते । एवैकदिने वर्षकाल-

तपैव, वैष्येण तद्ग्राह्यावाच्येण, साम्येण तद्ग्राह्या—

तद्ग्राह्या—तदस्वर्गं वा व्यस्तमयावराहव्याप्तिभ्यां स्वर्गादि-

(१) उत्तरतिथिविद्येत्यर्थः । एवं पूर्वोत्तराणि बोध्यम् ।

*कर्मकालज्ञाप्यभावे तु कर्मोपक्रमकालगत प्राणा-
कर्मोपक्रमकालगा तु कृतिनिर्माणा, न युग्मादराः ।
इति दीपिकोक्तः । यानि तु—

वायव्यशेन षण्मस्यासत्त्वान् । नापि “यथाऽस्तं मविश यानि”
इत्यादेरापराह्निकापिष्यविषयत्वान् माध्याह्निकादिपिष्येऽवस्था-
पत्तिः । “उदिते देवम्” इत्यादिसामान्यभाष्यवशादपराह्णेऽपि
ऽपरभाग इति कुतपपूर्वाद्धौपक्रमिण एकोद्दिष्टस्यापि तादृशाग्नौ
समाप्यत्वेन सद्दहात् । अन्यथा शुरुपक्षे कुतपपूर्वाद्धौपक्रमिणः
पार्वणस्याप्यसद्दहात् ।

शुरुपक्षस्य पूर्वाह्णे श्राद्धं कुर्याद्विचक्षणः ।

कृष्णपक्षापराह्णे तु रौहिणं तु न लङ्घयेत् ॥

इत्युक्तः । उपक्रमे रौहिणलङ्घनं निषेधना चानेनोपक्रमकाल-
एवोच्यते, न तु रौहिणे समाप्यत्वम् । येन

आरभ्य कुतपे श्राद्धं कुर्यादारौहिणं युधः ।

इतिवेदकोद्दिष्टमात्रविषयकत्वं स्यात् । अत एव वृद्ध्यादी—वृ-
द्ध्यादिप्रयुक्ते संशये हासवृद्ध्यादिचोदना—शुरुकृष्णवायव्यमित्यपि
नार्थः । तिथिखण्डत्वभिन्नस्य वृद्ध्यादेः सन्देहोत्थापकताया अने-
कान्तिकत्वाच्च । वृद्ध्यादीत्यादिना क्षयसाम्यग्रहः । एतच्च कर्मकाल-
शास्त्रावाधेन खर्वादिशास्त्रपट्टिः युग्मादिशास्त्रवदिति बोधनाय ।
एकोद्दिष्टादीसादिना पार्वणस्य यज्ञोपवीतित्वादिदैवधर्मकस्य दै-
वश्राद्धादेश्च पिष्यस्य ग्रह

मित्तकश्राद्धं तदादिः

वश्राद्धग्रह इत्यपाकृतं, लक्षणापत्तेः । *कर्मकालेति । एवका-
कर्मकालेनानिर्णये यद्युग्मशास्त्रस्य निर्णायकत्वमुक्तं, तत् तदुपक्रम-
स्य निर्णायकत्वासंभवे एव, नान्यथा । तस्य कर्मकालसमत्वात् ।

यां तिथिं समनुमाप्य उदयं याति भास्करः ।

सा तिथिः सकला ज्ञेया दानाध्ययनकर्मसु ॥

इत्यादीनि*, तानि *त्रिमुहूर्तादिस्तुतिरिति निर्णयशैली ॥

यो यस्य विहितः कालः कर्मणस्तदुपक्रमे ।

विद्यमानो भवेद्द्वं नोदितोपक्रमेण तु ॥

इति औधापनवाक्याद्येति सूचितम् । यथा साम्येन एकदेशव्या-

प्तौ यत्कर्म मध्याह्नादावेवोपक्रम्य समाप्यते, तत्रैव कर्मोपक्रमयोगि-

नो युग्मशास्त्रवाक्येत्पर्यः । दिनद्वये कर्मकालव्याप्तौ तदस्प-

र्शे वा पूर्वमेवोपक्रम्य मध्याह्नादावनुष्ठीयमाने कर्मणि साम्येन त-

देकदेशस्पर्शेऽपि युग्मवाक्यात् सर्वादिवाक्यादा निर्णयः । तत्र कर्म-

कालशास्त्रेण निर्णेतुमशक्यत्वात्, यो यस्येत्युपक्रम्य तदुपक्रमे इत्युक्ते-

रावृत्त्या तस्मिन्काले, तस्य कर्मण उाक्रमे—तत्कालीनतरसंकल्पे

इत्यर्थात्तदमवृत्तेश्च । उाक्रमः—सङ्कल्पः । “सङ्कल्पो घनसप्रयोः”

इत्युक्तेः । *इत्यादीनीति । आदिना

यां तिथिं समनुमाप्य अस्तं याति दिवाकरः ।

सा तिथिः सकला ज्ञेया स्नानदाननपादिषु ॥

इत्यादिसङ्ग्रहः । *त्रिमुहूर्तादीति । आदिना केवलौदयि-

प्रहः । अस्तुतस्तु त्रिमुहूर्तादिस्तुतिरित्यस-

त् । एतद्वचनयोर्द्वयास्तमपगततिथेः साकल्पमतिपादकत्वात् ।

नेपादनं च प्रमाणान्तरेण त्रिमुहूर्तायास्ततो न्यूनाया

पूर्वस्या उच्यते वा तिथेर्प्राप्तत्वे सिद्धे तत्रदहर्भागे

तत्रैव कर्मानुष्ठानार्थम्, न तु युग्मादिवाक्यादिव-

अपि तिथेरेतदावयवशाद्ग्रहः । त्रिमुहूर्तादित्रैवैवध्यात् ।

च यथाद्भूतायास्तथेः कर्मसङ्कल्पकालेऽभावस्तत्रापि क-

तिथिपक्षपर्यवस्येत्तः सङ्कल्पतिथेस्तदधिकरणत्वस्य तत्तिथियो-

नैमित्तिके तु कर्मणि न निमित्ततिथेरुत्प्रेषः । तस्या

*दिनार्धसमयेऽतीते भुज्यते नियमेन यत् ।
एकभक्तमिति प्रोक्तमतस्तस्याद्विवैव हि ॥

सायाह्नस्त्रिमुहूर्तः स्यात्सर्वधर्मवह्निष्कृतः ।
इति व्यासेन

लेखाप्रभृत्यथादित्ये त्रिमुहूर्तगते रवौ ।
प्रातस्तु स स्मृतः कालो भागश्चाह्नः स पञ्चमः ॥
सहस्रस्त्रिमुहूर्तस्तु मध्याह्नस्तत्समः स्मृतः ।
ततस्त्रयो मुहूर्तास्तु अपराह्नो विधीयते ॥

पञ्चमो दिनभागो यः स सायाह्न इति स्मृतः ।
इति पराशरेण चोक्तेः । *दिनार्द्धेति । भुज्यते-भावे लकारात् ।
भोजनं तदर्थः । यदिति क्रियाविशेषणं, न तु कर्म । तथा च पराशर-
भोजनं तदेकभक्तमित्यर्थः । एकं द्वितीयभोजनाभावविशिष्टं भोजनं
ग्रतस्वरूपं भक्तपदे तज्जोने लक्षणोपगमात् । द्वितीयभोजनाभाव-
न नियमपदार्थः । तस्यैककेवलार्थत्वात् । नापि ब्रह्मचर्यादि-
साधारणाविधिर्नैव तज्जाभात् । किं तु ग्रासत्रयन्यूनत्वम् । नैस्यके भोज-

अष्टौ ग्रासा मुनेर्भक्ष्याः षोडशारण्यवासिनः ।

द्वात्रिंशत्तु गृहस्थस्य अमितं ब्रह्मचारिणः ।

वक्रममाणपिण्डांस्तु ब्रसेदेकैकशः पुमान् ॥

इत्यास्यप्रमाणसंख्यायां

दिनार्द्धसमये ऽतीते भुज्यते नियमेन यत् ।

एकमुक्तं तु तत्प्रोक्तं न्यूनं ग्रासत्रयेण तु ।

इति देवलेन तदुक्तेः । एकभक्तपर्याय एकमुक्तम् । एकं भ-
भोजनमिति व्युत्पत्तेः । तत्र नियमो ब्रह्मचर्यादिः सामान्यविधि-
विधिलभ्यः । वस्तुनस्तु अयाचितवत् पात्तिकोपवासमन्भाव-
भोजनोपवासमान्यतरस्यैतदुग्रतस्वरूपता स्यादतो नियमपदम् । उ-
वासादिनिर्णयवचनं तदर्थः । तादृशभोजनस्वाटव्यादिकमादिभि-

इति स्कान्दोक्तेः ऋषोडशसप्तदशादिदण्डा मुख्यः
कालः । दीपिकायां तु—*‘मध्याह्नान्तपदले त्रिभागदिवसे
स्यादेकभक्तम्’इति । ततः सूर्यास्तपर्यन्तं गौणः । ‘दिवैव
हि’ इत्यस्य ऋषेधर्षापत्त्यैतत्परत्वात् । अत्र पूर्वेधुर्व्या-
प्तिः*, परेधुः, उभयेधुर्व्याप्तिः, *तदभावः, अंशव्याप्तिः ।
तत्रापि साम्यं धैपम्यं चेति पद पक्षाः । तत्राद्यप्योरसंदेह
एव, तृतीये तु पूर्वेऽहि गौणमुख्यव्याप्तेः सत्त्वात् पूर्वा
इति माधवः । *युग्मवाक्याभिर्णय इति हेमाद्रिः ।

सम्भवेन न प्रतिग्रहानुग्रामसङ्घः । अथचर्यवत्तद्विद्वत्तरपि सामान्यवि-
धित एव सिद्धेः । ऋषोडशसप्तदशादिदण्डा इति । सप्तदशाष्टा-
दशदण्डाविति स्वपवादः । सन्ध्याभोजननिषेधस्य रागमातृभोजन-
परतपेक्षामट्टेः । *मध्याह्नेति । “पूर्वाह्नो वै देवानां, मध्यन्दिनो
मनुष्याणाम्, अपराह्नः पितृणाम्”इत्युक्तेः सैषा विभागो प्रायो न
वृक्तः पञ्चधा । नापि

पूर्वाह्नः प्रहरं प्रातर्मध्याह्नः प्रहरं तथा ।

आहृतीपादापराह्नः सायाह्नश्च ततः परम् ।

इति गोभिलोक्तधनुर्धा । अहो मध्यं मध्याह्न इति व्युत्पत्ति-
विरोधात् । तुना च एवं मति पञ्चधा पञ्चस्य वैषधर्ष स्यादहो ऽन्प-
श्रेय षट्पुम्भ्युक्तत्वेनेहापि स एव प्रायो नान्य इत्युक्तिः ।

*धैपम्येति । न अनेन नक्तं व्यावर्णम् । तस्य ध्यपदे-
शान्तरेणैव व्यावर्तितत्वात्, तत्र एव च दिवाभोजनसिद्धेः ।
अथ चिन्मुक्तकालाशये मथानस्य लोपवारणाय गौणकालो
रिधीयते “अह्नुगुणविशेषे च तादधर्षात्”इति सूत्रात् मथाना-
नुसारेण गुणस्य नेतव्यत्वादिति तदर्थः । *व्याप्तिः—मध्याह्नो-
परदलव्याप्तिः, न तु मध्याह्नव्याप्तिः । तत्पूर्वदलस्य एकभक्तकाल-
त्वाभावात् । *तदभावः—उभयेधुर्व्याप्त्यर्थः । *युग्मेति । अत्र

चतुर्थपक्षे पूर्वैव * । गौणका
णांशव्याप्तिं याऽधिका, सा य
व ० म्वनन्त्रैकभक्तानिर्णयः ।

स्वकालाद्गुणः कालो गौणः
इति म-याहोत्तरकाले प्राप्ते "।
मनः सायाहव्यापि संग्राहकतया वि
चि । * पूर्वैवेति । मुख्यकाले तन्नि
निर्णयार्थं न भवेत्प्राधान्यं इति
तावान् प्राग. स पूरयत्प्रोक्तं
इति कृ-मन्त्र-मप्येतेक्तः । यत्न
निर्णयः प्राग्व्याप्यकाले वा व्यु-
भक्तं विद्याय न तथाप्यप्य-
इत्येवमपराभय, तदुपमहात्प्रभु
यः सर्वेषु प्रागु प्राग ।

प्रागः सक्तव्याप्यकाले प्राग्व्याप्य-
इत्युक्तं, तथ साक्तव्याप्यकाले प्राग-
प्रतिपक्षकभक्तार्था मयास कवि-
इत्यादि । इति मन्त्र-मप्येतेक्तः ।
यत्नमुपमप्य न मन्त्रं निर्यादा-प्ये ।
इति कर्मणि साक्तव्याप्य कथा । इत्याद्या
निर्यादा साक्तव्याप्यनिर्णयं प्रतिप-मप्युक्तं
इत्युक्तं, तथ साक्तव्याप्यकाले प्राग-
इत्युक्तं — इत्युक्तं प्राग्व्याप्यं प्राग- नि

निधौ च ऋतदनुसारेण निर्णयः ॥

अथ नक्तम् । ऋतद्य दिनानशनपूर्वं रात्रिभोजनम् ।
तत्र प्रदोषव्यापिनी ग्राह्या ।

प्रदोषव्यापिनी ग्राह्या तिथिर्नक्तव्रते सदा ।

इति चत्सोक्तेः । प्रदोषस्तु-

त्रिमुहूर्ते प्रदोषः स्याद्भानापस्तं गते सति ।

नक्तं तत्र तु कर्मव्यापिति शास्त्रविनिश्चयः ॥

इति मदनरत्ने व्यासोक्तेः । तत्रापि त्रिदण्डोत्तरं
कार्यम् ।

इत्यादिनोक्तम् । ऋतदनुसारेणोति ।

तिथिर्यथोपवासे स्यादेकभक्तंऽपि सा तथा ।

इति मांमन्तव्रमपि उपवासप्रतिनिधयेकभक्तपरम् । तेनाष्टौ तानी-
ति गुर्वाह्ना कृत्तैकभक्तमुपोष्यादिन एव ।

“नक्तं निशायां कुर्वीत” इत्यादौ नक्तपदं न का-
लार्थकं, विधातुमशक्यत्वापत्तेरित्यत्राह—ऋतव्येति । न च
नक्तं नक्तसाध्यमित्येवार्थः, तावता कर्म भोजनलाभ इति वाच्यम् ।
माजापत्यादिषु भूयस एकभक्तायाचितोपवासादीभिः साहचर्यात्
मायिकप्रतीतिकस्य भोजनस्य सिद्धेः । अत्र एव “नक्ताशी” इत्यादौ
भोजनार्थकपदप्रयोगो न व्यर्थः । तावत्तैवार्थतो दिनाभोजनं विशेष-
णं लभ्यते । एवं च

मार्गशीर्षे सिते पक्षे प्रतिपद् वा तिथिर्भवेत् ।

तस्यां नक्तं प्रकुर्वीत रात्रौ विष्णुं च पूजयेत् ॥

इत्यादौ पृथक् क्रियानिर्देशादेव मायिकप्रतीतिकं भोजनं
रात्रौ लभ्यते । तदनुरोधेन चाद्भूतपूजादेर्दिवानुष्ठानमेव । अत
एव नवरात्रस्य नक्तप्रतत्वं माधवाचार्यिरुक्तं संगच्छते । भोजनस्य
मायिकप्रतीतिक्रिया तदप्रत्ययेऽप्यस्ततेः ।

सायंसन्ध्या त्रिघटिका अम्नादुषि भाग्यतः ।
 इति स्कान्दोक्तं दर्शनाद्यस्य सन्ध्यायात् । तत्र
 चत्वारिंशति कर्माणि सन्ध्यायां परिव्रजेत् ।
 आहारं, मधुनं, निद्रां, व्याध्याय च चतुर्थकम् ॥

इति मार्कण्डेयन भोजननिषेधान् ।

*मुहूर्त्तानं दिनं नक्त प्रवदन्ति मर्त्याणिः ।

*नक्षत्रदर्शनात्तन्महं मन्ये गणाधिप ॥

इति माधर्वाये भविष्योक्तं च । गौडाम्बु-

प्रदोषो *स्तमयादूर्ध्वं घटिकादुषमिदने ॥

इति वत्साक्तः प्रदोषः । सन्ध्या च दिनरात्रयोः सन्धौ
 मुहूर्त्तः ।

इति स्कान्दाद्य । यत्यादीनामपि सायाह्ने-

ननु निषेधो वास्तविकमन्ध्यापर एवास्मिन्वचन आह *मुहूर्त्तो
 नमिति । नक्षत्रदर्शनादिति पूर्वत्राप्यन्वेति, काकाभिन्यापात्
 नक्षत्रदर्शनावधिकं मुहूर्त्तानं वास्तविकमन्ध्यारूपं नक्तं च
 तीत्यभिधानेन तस्य नक्तन्वव्युदासः नक्षत्रदर्शनमादायाहं
 इत्यभिधानेन तस्य पारिभाषिकमन्ध्यारूपस्य तद्व्युदासः ।
 स्तुतस्तु ननृक्तप्रदोषः कुतो मुख्यः कालः "न नक्त निशि
 नम्" इति निषेधोपबृंहितस्यात्मनो द्विगुणञ्छापेन्युक्तदिनस्य मु
 कालत्वेन तस्य "स्वकालादुत्तरः कालो माण" इति वाक्येन
 णत्वस्यैव सम्भवादित्यत्राह- *मुहूर्त्तानमिति । शिवेनाहं
 इति स्वाभिपत्तेनाभिधानात् । प्रवदन्तीत्यनेनात्रेयनिषेधस्य
 कस्यायोगात् । प्रदोषमुपजीव्य तत्प्रवृत्तेस्तस्य मुख्यत्वमिति
 *नक्षत्रेति । ह्यप्लोपपञ्चमी । नक्षत्रदर्शनं प्राप्येत्यर्थः । *
 मयादिति । तारकोदयादिति यावत् । सन्ध्याप्रदोषयो

अर्धास्तमयात्सन्ध्या व्यतीभूतान नारकायावत् ।
तेजःपरि(१)हानिवशाद्दानोरर्धोदयं पायत् ॥

इति चराहोक्तेरित्याहुः, तन्न । *अस्य सन्ध्यावन्द-
नानघ्यायादिपरत्वात् । अत एव तत्र स्वण्डमण्डलस्य
सन्ध्यात्वमुक्तं विज्ञानेश्वरेण । यद्य मदनरक्षे नक्तस्य
वैधत्वाद् रागप्राप्तभोजनगोचरो निषेध इत्युक्तम् । तन्न ।
*विधेर्निषेधाविरोधात् । अन्यथा *कपिञ्जलानित्यत्र
तस्यार्धास्तमयादित्यर्थमभिप्रेत्याह—*अस्येति । *विधेरिति ।
निषेधविषयपरिहारेणापि विधिचारिताध्यादिति भावः(२) । *क-
पिञ्जलो—गौरतित्तिरिः । अत्र वदन्ति नक्तभोजनस्य त्रिदण्डो-
त्तरत्वमप्युक्तम् ।

निशानक्तं तु विज्ञेयं यामार्द्धे प्रथमे सदा ।

इति मुख्यतरकालस्य नैरर्थवशात् । किं च दण्डत्रयं मुख्यकालः ।

(१) तेजःपरिहानिवशादिति पाठः साधुः । तेजव. परस्य—
अन्यस्य हानिवशात् । तत्रोदानिमारम्भेत्वर्थः ।

(२) अत एव 'मा हिंस्यात्' इतिनिषेधविषयचतुर्थादिकपिञ्जलप-
रिहारेण कपिञ्जलानिति बहुवचनस्य साधारण्येऽपि त्रित्वसंख्याया-
निषेधपर्यवसानात् कपिञ्जलत्रिकमेव भालव्यर्थं, न तु ततोऽधिकमि-
ति सिद्धान्तितमधिकरणमालायां कपिञ्जलाधिकरणे (अ० ११ पा० १
मधि० ८) तथा हि

कपिञ्जलेषु त्रित्वापाः पाक्षिकास्त्रिषमेय वा ।

आद्यो बहुत्वस्ताम्प्रात्र त्रित्येनेव कृतस्यतः ॥

अद्यमेधे "यस्यस्ताय कपिञ्जलानालमेत" इति त्रित्यचतुष्टुद्दिसंख्यानां
बहुत्वस्ताम्प्रादिच्छवा वा काञ्चिद्बहुत्वसंख्या स्वीकार्या इति चेत् । न,
त्रित्वेनेव शास्त्रस्य कृतत्वात् । यो हि चतुष्टुद्दिसंख्यामुपादत्ते, तेन न
तदन्तर्भूतं त्रित्यं चर्जयितुं शक्यम् । त्रित्यमुपाददानेन त्यक्तभूतं च-
तुष्टुदिकं चर्जयितुं शक्यते । अतोऽद्यस्यंभापिरयेन प्रथमभापित्येन ह्य-
यमेव च त्रित्ये उपात्ते शास्त्रार्थसिद्धौ ततोऽधिकपक्षिहिंसायां प्रत्यवा-
यात् । तस्मात् त्रित्यमेवोपादेयमिति ।

मदोपोऽस्तमपादूर्ध्वं घटिकाप्रयमुच्यते ।

इत्युक्तेः । त्रिमुहूर्त्त मध्यमः । “त्रिमुहूर्त्त मदोपः स्यात्”
इत्युक्तेः । निशीयान्तमध्यमः । “नक्तं निशायां कुर्वीत”
इत्युक्तेः । एवं “चत्वारिंशति” इति वाक्ये सन्ध्या न पारिभा-
षिकी । मानामान्नात् । परिभाषायाश्च अनध्यायप्रयोजकमध्याय-
जितादौ चारिताध्यात् । मदनरजोऽपि सम्यगेव । तथा हि-भू-
नादिसमभिव्याहाराश्लेषो रागपाप्मभोजनपर एव न तु वैधव्य-
रः । विधितो यदर्धतया यत्प्राप्तं तदर्धतयैव तन्निषेधे विकल्पापत्तेः ।
न च निषेधो विशेषविषयत्वेन बलीयान् । तस्य सामान्यविषय-
त्वादिना दुर्बलेनापि विधिनोपजीवितत्वादेव तुल्यबलत्वात् ।

यदपि कपिञ्जलत्रित्वेन विधिचारिताध्याय चतुर्पादीनां निषे-
धविषयत्वादात्मभर्त्स, तदपि न । यतोऽग्नीषोमीयवद् फलार्पण-
विहिताया हिंसाया एव न निषेधस्पर्श इतीहापि न तत्स्पर्शः, परं तु
स्वव्याप्यत्रित्वाद्यन्यतरद् बहुवचनार्थः । तत्र लाघवेन त्रित्वेन
विधिविषयो न चतुष्टादि । द्रव्यगतसंख्याया अपि विधेयताया
सिद्धान्तितत्वादिति नातिप्रसङ्गः । अत एव पर्वरविवारादौ प्रा-
नक्तभोजनं रात्रौ भवत्येवेति वक्ष्यति । न च

ये त्वादित्यादिने ब्रह्मचर्यं कुर्वन्ति मानवाः ।

दिनान्ते तेऽपि मुञ्जीरन्निषेधाद्वात्रिभोजने ॥

इतिवचनाद्दौर्णिकाल एव तत्कर्त्तव्यमिति वाच्यम् । निषेधादिति
हेतुपन्यासवशात्निषेधस्य वैधेऽप्रवृत्तेः । वैधेऽपि तत्प्रवृत्तावन्याह्नन-
ऽपि प्रवर्त्तते । तत्र प्रवर्त्तयितुमशक्यत्वात् । अन्यथा तदुदारा तद्वत्
श्रुत्वमिदौ भानुमसम्पादिविहितनक्तदौ प्रवृत्तेः पुरुषार्थत्वमादाय
निषेधस्यापि कर्त्तव्यत्वपुरुषार्थत्ववैरूप्यं स्यात् । तस्मादेतद्वारात्
भानुमसम्पादिविहितनक्तप्रतपरमेवेति ।

ननु मदोपमाश्रय कर्त्तव्यत्वमसंगतम् ।

मदोपध्यापिनी यत्र त्रिमुहूर्त्ता यदा दिवा ।

त्रिभ्योऽधिकानां हिंसनं स्यात् । सायंकाले नक्तं तु
दिनद्वये घटोपास्पर्शे ज्ञेयम् ।

अतथात्वे परञ्च स्यादस्तादृर्वाग्यतो हि सा ।
इति जापालिवचनात् ।

प्रदोषव्यापिनी न स्याद्विना नक्तं विधीयते ।

आत्मनो द्विगुणा छाया मन्दीभवति भास्करे ॥

तन्नक्तं नक्तमित्पाहूर्ने नक्तं निशि भोजनम् ।

इति स्कान्दाद्य । अस्यादीनामपि सायाह्ने नक्तम् ।

नक्तं निशायां कुर्यात् गृहस्थो विधिसंयुतः ।

यत्किञ्च विधवा चैव कुर्यात्तत्सदिवाकरम् ॥

इति तत्रैव स्मृत्यन्तरात् । इदमपुत्रविधुरोपलक्षणम् ।

पुत्रवतस्तु रात्रावेव ।

अनाश्रमोऽप्याश्रमी स्यादपत्नीकोऽपि पुत्रवान् ।

इति संग्रहोक्तेः । सौरनक्तं तु दिवैव ।

अत्रिमुहूर्तस्पृशेवाहि निशि चैतावती तिथिः ।

तस्यां सौरं भवेन्नक्तमहन्येव तु भोजनम् ॥

तत्र नक्तव्रतं कुर्यात्स्वाध्यायस्य निषेधवत् ॥

इति वाचयेन सायमोऽपि लाभादित्यत्राह—सायमिति

“यतो हि” इति सायमो गौणत्वार्थम् । अन्यथा पौनरुत्यात् । सायंकाल

एव नक्तानुष्ठानविधानपूर्वककालवचनमप्याह—प्रदोषेति । अ-

स्यादीनामिति । यद्यपि सायंकालो गौणः “नक्तादिग्रहणयोगेषु”

इति वाचयात्, तथापि यस्यादिषु स मुख्यः । सदिवाकरमिति ।

सदिवाकरं तु तत्प्रोक्तवन्तिषं घटिकाद्वयम् ।

इति वचनं तु तस्य मुख्यतरत्वबोधकम् । पूजादिकं तु मथाना-

विरोधेन तत्रैव मार्गेण वा कार्यम् । अत्रिमुहूर्तोति । सायंप्रदोषव्या-

प्योऽन्नाक्षयाभिर्देशाभ्यां सायंप्याहर्गुल्यतरव्यापयेन दिवैरेति ला-

इति सुमन्तूक्तेः । हरिनक्ते *विशेषः कालादर्शं स्कान्दे-

उदयस्था सदा पूज्या हरिनक्तव्रते तिथिः ।

इति । अन्यनक्तं तु संक्रान्त्यादावपि रात्रावेव ।
*निषेधस्य रागप्राप्तमोजनगोचरत्वेन वैधायात्रकत्वात् ।
दिनद्वयव्याप्तौ परा ।

उभयोर्पदि वा तिथ्योः प्रदोषव्यापिनी तिथिः ।

तत्रोत्तरत्र नक्तं स्यादुभयत्रापि सा यतः ॥

इति कालादर्शं जायालिखचनात् । अन्यपक्षेषु *एक-
भक्तवन्नर्णयः । अत्र विशेषो मदनरत्ने गारुडे-

भः । एतेन सायाह्नमुख्यकालिकनक्ते एकैकदिन एव काल्प्येन
एकदेशेन वा व्याप्तौ सैव ग्राह्या । दिनद्वयव्याप्तौ पूर्वा । गौणमुख्य-
व्याप्त्योः सत्त्वात् । दिनद्वयास्पर्शं साम्येन वैषम्येण वा दिन
द्वयस्पर्शं च पूर्वव गौणव्याप्तेः सत्त्वादित्युक्तं भवति । *विशेषः—
सायाह्नप्रदोषव्याप्त्योरपवादः । *निषेधस्य—

अर्कं पर्वद्वये रात्रौ चतुर्दश्यष्टमीदिवा ।

एकादश्यामहोरात्रं भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥

इत्यादिलभ्यस्य । प्रदोषमुख्यकालिकनक्ते त्वाह—*दिनद्व-
येति । *परैति । तिथ्यादिषु भवेद्यावान्”इति वाक्येः
कर्मतिथेः पूर्वदिने कर्मकालामश्च्योतनाद्येत्यपि द्रष्टव्यम्
*एकभक्तवन्नर्णयः । यथा एकभक्ते गौणमुख्यव्याप्तिं निर्ण-
यिके, तथा नक्ते ऽपीत्यर्थः । तेन एकैकदिने एव व्याप्तौ
मुख्यकालव्याप्तिरेव । दिनद्वयास्पर्शं गौणकालव्याप्तिरेव । तदुक्तं
वान् सायंकाले नक्तं त्वित्यादि । साम्येन वैषम्येण वांशतो व्याप्तौ
परैव । गौणकालव्याप्तेराधिक्यात् । यत्र वैषम्येणांशतो व्याप्तौ पूर्-
वाधिका तत्र पूर्वव, आधिव्यात् । आधिव्यस्यपि निर्णायकत्वात्
आधिव्यं च देवपूजा-भोजनपर्याप्तं विवक्षितमिति संप्रदायः । * ॥

च निर्णयो भोजनरूपे नक्त इव पूजादिरूपे नक्तेऽपीति मत्वा
 प्रयोदशीमदोषगोवत्सद्वादद्यादी न पृथक् निर्णयमभिप्रयन्ति मा-
 धवाद्यः । “मदोषे शिवमर्षयेत्” इत्यादिना मदोषस्य मुख्यकाल-
 त्वावगमे सायाह्नस्य तत्र गौणकालत्वं लभ्यते । अन्यथा ‘मदो-
 षव्यापिनी न स्यात्’ इत्यादिना तत्र नक्तविधानानुपपत्तेरिति त-
 दभिप्रायः । उच्छृङ्खलास्तु प्रयोदशीमदोषे शिवपूजाया एव
 माधान्यान्त्र त्रिमूर्त्तं मदोषः । ‘त्रिमूर्त्तं मदोष’ इत्यस्य भोजन-
 रूपनक्तपरत्वात् । ‘नक्तं निशार्था कुर्वीत’ इत्युक्तेः ।

अथास्तु तत्र सार्द्धसप्तनाटीरूपः मदोषः ।

अस्तमानं समारम्य सार्द्धाः संस्र च नाटिकाः ।

मदोष इति विख्यातस्त्वर्द्धयाममतः घृणु ॥

इति वचनादिति, तन्न । एतस्य प्रकरणेन नैपिचिकपूजाघट्ट-
 त्वादत्र प्रष्टव्यमम्भवात् । किं तु नाटीचतुष्टयमेव ।

यजनं प्रति मानं तु उक्तं परिकीर्तितम् ।

उदये चैव मध्याह्ने मदोषे चार्द्धयामिकम् ॥

इत्यनारभ्यार्धातवचनात् । यत्तु

मदोषोऽस्तमयादूर्ध्वं घटिकाद्वयमुच्यते ।

इति माधवः, तत्र मद्यस्तमित्यध्याहार्यम् । यद्य

मदोषोऽस्तमयादूर्ध्वं घटिकाद्वयमुच्यते ॥

इति तिथितत्त्वं, तत्र मद्यस्तमित्यध्याहार्यम् । तत्र एकत्र दिने
 साकज्येन एकदेशेन वा मदोषव्याप्ती न सन्देहः । दिनद्वये मदोष-
 व्याप्ती मदोषद्वयारपणं साक्येनैकदेशव्याप्ती च परा । सर्वकल्पशाले
 ऽपि भावात् । यत्र पूर्वमदोषेऽधिका उत्तरमदोषे रक्षणा तदाप्युच-
 र्त्तं ‘दिबाराप्रिमं च’ इति स्कान्दात् । पठन्ति च

अस्तोत्तरं यत्र मुहूर्त्तपुगं प्रयोदशी चेतु म मदोषः ।

दिनद्वयेऽप्यस्ति न वा समैकदेशे ऽथवा तत्र परं च कार्या ॥

व्याप्तिर्यदा स्याद्विपरीतिता तु तदा बहुत्वेन विनिर्णयः स्यात् ।

द्वयोस्मात्रेऽप्यय गौणकालव्याप्त्या तु पूर्वमपि कौचदा...
 ति । पूजा च त्रयोदश्युपलसितप्रदोषे कार्या ।
 ये नार्चयन्ति गिरिशं महिने प्रदोषे
 येऽर्चयन्ति शिवपदं मणमन्त्रि नान्पे ।
 ये तत्कथां श्रुतिपुष्टेर्न विदन्ति मूढा-
 स्ते जन्मजन्मसु भवन्ति नरा दरिद्राः ॥
 इत्यनिष्टस्मरणात् । आरम्भश्च शनिप्रदोषे कार्यः ।
 यदा त्रयोदशी शुक्ला मन्दवारेण संयुता ।
 आरभेत्तद्धनं तत्र सन्तानफलासिद्धये ॥
 इति त्रैलोक्येतिरस्याहः । तत्र । माघवादिभिरवज्रमस्यार्द्रमाघ
 प्रदोषस्य पार्थिवैरनादत्तत्वात् । एवमन्वाह्ये उपवासापनिधिषी
 नक्तं तादृशकर्मकन्याय एवैकमक्तपदित्यनेन लभ्यते ।
 इदं तु बोध्यम् । यथैकमक्तं कुर्यात्स्यादौ एकमक्तं न रात्री
 मोजननिष्ठमिमांशं निष्टेरेवतम्भात् ।
 निवसो वनपत्नी तद्योपवासादि पुण्यकम् ।
 इति कांडगात् । पुण्यं गुरुत्वं गुरुपापंसापनादष्टैस्तुः । क्रिया, १
 ह्यं द्रव्यं चेति तत्रपर्यायवत्तदस्यात्तदर्थकत्वात् । न रि (१
 ह्येर्मात्रनाशार्थवादिनोऽदृष्टमनकर्ममुपयन्ति । तच्छ्रुत् इति के-
 ल्याद्यन्वयमात्रकण्ठमात्रात् । नापि कार्यवाचपर्यवादिनः । के-
 ल्येऽप्यन्वयादिभ्यम्" इत्यादी मष्ट्याविधिविद्यमानः । निष्टुर्नेत्रैकी
 भावेऽन्यथात्वेन निष्टेऽन्वयेन उपायस्त्वात् । तस्य वनमन्त्रिणां
 इत्येव त्रैलोक्येनाप्यसद्गुणो लक्षणं वा स्यात् ।
 सर्वेऽपि सामान्यानि वतुर्षकाश्चिच्चत्वाद्यनुष्ठाने वादात्तत्वात्
 इत्येव त्रैलोक्येनाप्यसद्गुणो लक्षणं वा स्यात् । तद्विहितं मन्त्रोपदेष्टव्यं तत्रानुष्ठाने
 इत्येव त्रैलोक्येनाप्यसद्गुणो लक्षणं वा स्यात् । तद्विहितं मन्त्रोपदेष्टव्यं तत्रानुष्ठाने

‘द्वाविंशतिभोजनं *स्नानं सत्यमाहार*लाघयम् ।

वैकपदेऽप्यवधारणगर्भार्थवशेन ज्यादिकालगतभोजननिवृत्तेद्यतुर्थ-
कालगतनियमस्य च मतीतिः । यैवम् । चतुर्थकालाहारा-
दिपदानां तादृशनिवृत्तावेव तात्पर्यात्, न तु नियमेऽपि । तत्पदस्य
कालांशे परिसंख्यात्वेन भोजनांशे नियमत्वे भिन्नमपरतापा-
त्तात् । मतत्वनिर्वाह्य ‘चतुर्थकालाहारो ब्राह्मणान् भोजयेत्’ इत्या-
दिविशेष्यभूतब्राह्मणभोजनादिनैव । चान्द्रायणादी च चन्द्रगत्य-
नुवर्धनाद्यन्यथानुपपत्त्या इतरकालभोजननिवृत्तिविशिष्टचन्द्रोदय-
कालभोजनस्य मतत्वम् । तथा ‘नक्तं कुर्वीत’ इत्यादौ न दिनभोजन-
निवृत्तिमात्रमित्यभिप्रेत्येकभक्तवदिति, पूर्वं रात्रिभोजनमिति शोक्तम् ।
अत एव ‘एकभक्तं कुर्वीत’ नक्तं कुर्वीत’ इत्यादौ ‘चान्द्रायणं कुर्वीत’
इत्यादौ च न उपशासेन तस्तिद्धिः, नापि सङ्कल्पस्तथापत्तिः ।
*स्नानामिति । पूजादेः माक् कर्माहं मधानकालम् । *आहार-
रेति । यद्यप्यत्र ‘न्युने ग्रामत्रयेण तु’ इत्येकभक्तवद्विशेषणो न
वचनं दृश्यते, तथापि इह माजापस्यमकल्पना नक्तभोजनविषया
श्राससंख्या ग्राह्या । साम्प्रात् । एवमेव

अपाचिताशी पित्तभुक् परां सिद्धिमवाप्नुयात् ।

इत्यादौ पित्तभुक्त्वमपि तद्देव अपाचितभोजनविषयमात-
संख्ययोपपाद्यम् । सा चापस्तम्बेन

सायं द्वाविंशतिश्रासाः शतः पट्टिशतिः स्मृताः ।

चतुर्विंशतिरापास्याः परे निरक्षनाक्षयः ॥

इति नक्तं द्वाविंशतिश्रुक्ता । तद्विच्छेदा च नक्तं पराक्षरेण

सायं तु द्वादश श्रासाः शतः पञ्चदश स्मृताः ।

चतुर्विंशतिरापास्याः परे निरक्षनाक्षयः ॥ इति ।

तद्विच्छेदा च नक्तापाचितयोश्चतुर्विंशतिनियमे

मातस्तु द्वादश श्रासा नक्तं पञ्चदशैर तु ।

*अग्निकार्यमघःशय्यां नक्तमोजी पडांचरेत् ॥
अग्निकार्यं व्याहृतिहोमः* । इति नक्तम् ॥

अयाचिते तु*विशेषवचनाभावात्पक्षे० उपवासे प्रातः
उपवासवन्निरणयः ॥

अथ नक्षत्रव्रतकालः । विष्णुधर्म-

उपोषितव्यं नक्षत्रं यस्मिन्नस्तमिषाद्रविः ।

अयाचिते तु द्वौ चाष्टौ प्राजापत्यो विधिः स्मृतः ॥ इति ।

अत्र शक्ताशक्तभेदेन व्यवस्था ।

*अग्निकार्यमिति । यन्नक्तं विशेषतस्तन्नोक्तं, तत्राह-० व्याहृतिहोम इति । विशेषतो यदुक्तं तस्योपसंहारो ऽयमिषान्ये । व्यस्तसमस्तव्याहृतिः । समस्तव्याहृतिरेवेति कंचिद् ।

*अयाचिते त्विति । अयाचिताश्चर्मानर्जनं यदैव लामस्यैः दिने वा रात्रौ वा निषिद्धकालं विहाय इति तद् अहोरात्रसाध्यवेत्, न तु कालविशेषापेक्षापि । पराधीनत्वान् । तत्र च 'दिवारात्रिभौ यच्च' इति सामान्यमेव प्रवर्तते । यदा तु तच्चिद्विरेकत्वे दिने एव, परदिने रात्रौवेव, तदाऽहर्वापिनी ग्राह्या । 'अःशु त्रियमः' इति सामान्यवचनात् । तदुक्तं *विशेषवचनाभावात् इति । यन्तुतस्तु

एकभक्तायाचितयोर्षां विशद्वटिका त्रियिः ।

सा त्रियिः सर्वदा ज्ञेया नक्ते सापाहसंगता ॥

इति शार्ङ्गधरीये नारदोक्तेर्निर्णयः । सम्भावितपत्तान्तरेणा-
०पक्ष इति ।

अयाचापिनायतम् । अयापरं श्यर्हं न कं च न याचेतेत्यादी । अथ नत्रो याचितपदनीयं न योह्ये इति सङ्ख्ये सप्तगा । भावोप-
मेव 'नेसेनोयन्म' इति शसिरेषव्यान्वामाचान् । तत्रोपशामेन निहा-
वरि 'अयदप्यादयावितम्' 'अयाचिताशी मितहृह' इत्यादी स्मर-

वृहस्थो घ्नवारी च योऽनश्नंस्तु तपधरेत् ।

माणाग्निहोत्रलोपेन अवकीर्णो भवेत्तु सः ॥

इत्यादीं माणाग्निहोत्रलोपेन दोषोक्तेरिति, तद्यत्तावता "अश्न-
न् एव सिध्यन्ति" इति (१) तदसाधारणकार्यासिद्धेः, अनहुद्दृष्टान्तेन
तथैव मतीतेः । किं च यदि 'यद्यदन्नं प्रथमयागच्छेत् तद्यद्विधीयम्'
इत्युपासनाविशेषरूपे परिपेचनादिपूर्वकं 'माणायस्वाहा' इत्यादिभोज-
नादपञ्चाहुतिरूपे वा माणाग्निहोत्रविधौ भोजनं विधीयेत, तदा तद्धोपे
स्यादप्यवकीर्णत्वम् । रागप्राप्तभोजनमाश्रित्य गुणविशेषविधाने चो-
पवासविधिवशास्त्रिपेधवशाद्वा भोजनरूपाश्रयाभावेन तदननुष्ठाने को-
दोषः । यदि तु माणाग्निहोत्रपदेन तदाश्रयीभूतं भोजनमेवाच्यते । तद्य
नियमितमेव "सायं प्रातर्हिजातीनाम्" इत्यनेन । तत्रोत्तराश्रयिणोश्च-
तुर्धकालिकैकभुक्तादिविधानेन पूर्वाश्रयिपरमिति तद्धोपे दोषोक्तिस-
द्भितिरिति, तदाऽपि सामान्यरूपस्य तस्य विधिनियेधाभ्यां का-
म्यविधिना वा बाध एव । इत्थं च "माणाग्निहोत्रलोपेन" इति "नेन
दधं क्रियते" (२) इतिवद्वैतव्यवाद्ः । "अनश्नन्" इति तु भविष्यि-
सानुष्ठीयमानमासोपवासादिपरम् । "कौटमास्यं तु कुर्वाणान्" इति-
वद् वर्धमानकालवान्निमत्ययेनाभ्याममतीतैः । अपमपि निषेधः

(१) यश्चाहुतिमात्रमक्षणंऽपि भक्षणनिष्पाद्यनिष्पाद्यिहोत्रहोत्रमादि-
काणश्चमशक्तसिद्धेरित्यर्थः ।

(२) "नेन दधं क्रियते" इत्यादीं दिशद्भुया देशुवाय-
गामान् लक्ष्य च 'येन येनाद्यं क्रियते, तेन तेन होयवेत्' इतिव्याप्ति-
चमोत्थापकतया सर्वोपकरणविधिकरणकार्येण प्रयोजनपरत्वाद् देशु-
परत्वं । तथा च शूर्पेणद् वर्धयित्वादीनामप्यसमाधत्तत्वाविशेष-
विच्छया शूर्पेण ग्रह वर्धयित्वादीनां विकल्पः इति चेत् । न, 'शूर्पेण जु-
होति' इत्यत्राभ्यामपेक्षापूर्वाभावात् शूर्पेण होमकारणत्वं, वर्धयि-
त्वादिकार्यं तु कठिनतस्यापि वचनेनेति प्रकल्पभुने, शूर्पेणैव सर्वत्र
प्रवेष्टान् विकल्पानुपपत्तेर्हेतोर्व्यर्थत्वात् प्रवेष्टमायाऽर्थवादात्कम् । तद्वत्
महुनेऽपि, इति भावः ।

सटीकनिर्णयसिन्धुप्रथमपरिच्छेदे-

एकादश्यादौ तु ऋचनाद्भवतीति चक्ष्यामः । शूद्र-
प्राप्त्यधिकारः ।

शूद्रो घर्णश्चतुर्थाऽपि घर्णत्याद्धर्ममर्हति ।
वेदमन्त्रस्यघास्थाहावपद्रकारादभिर्विना ॥

श्रीताधिकारिण एव । मासापवासादिविधेर्निरवकाशतापस्या साँ
प्रवृत्त्यसम्भवात् ।

मासपक्षोपवासेन मन्यन्ते यत्तपो ननाः ।
आत्मतन्त्रोपघातस्तु न तपस्तत्सतां मतम् ॥

इति वाक्याच्च । प्रधानकर्माधिकृतमन्त्रपदेन बलवत्तरश्रीतप्रश्रयाद्
मासपक्षेत्युपलक्षणम् । संलग्नोपवासत्रये तात्पर्यम् । तेन ब्रह्मचारी
श्रीताधिकारिणोः प्राजापत्यादावपि दण्डकलिनवत्पक्ष एव, न
तु स्वस्थानवृद्धिमत्पक्षः ; संलग्नोपवासत्रयापातादिति बोध्यम् । कं
चित्तु प्राणलोपेनाग्निहोत्रलोपेन चेत्यर्थः । अयं च पूर्वाश्रमिणोरैव
मरणान्तिकानशनरूपतपसि दोषो नोत्तराश्रमिणोः कर्माशक्ति-
विरक्त्यादिना तदनुत्थानादिति व्याचख्युः ।

ऋचनादिति । नित्यस्य काम्पस्य वा स्मार्तवा-
राणिकान्यतरस्योपवासस्यानुष्ठाने ब्रह्मचार्याहिताग्न्योरशस्त्रा-
ऽध्ययनाग्निहोत्रादिस्वकर्मलोपस्तस्य प्रतिनिधिद्वारकत्वं वा स्या-
दतोऽयं तन्निषेधो देवलेनोक्तः । स च न सर्वथा नि-
त्यस्य (१)गौणपक्षसम्भवात्, किं तु काम्पस्यैव तदभावात् ।
न च काम्पस्य मात्रत्यम् । विरोधाभावेन श्रीताद् दुर्न्यस्तवान्
निषेधपालनं तु तत्र द्वयोरपि 'गृहस्थो ब्रह्मचारी च आहिताग्निः'

(१) नित्योपवासस्य—

उपवासनिषेधे तु भक्ष्यं किञ्चित् प्रकल्पयेत् ।
न दुष्प्राप्त्युपवासेन उपवासफल लभेत् ॥
शनिवाचर्षोपवासेन विहितानुकराफलादिभिरपि सिद्धेर्बोध-
वेधाविरोधादिति भावः ।

इति व्यामोक्तो । पाठ्यास्तु वैश्यशूद्रयोश्चिराद्या-
धिकोपवासनिषेधः ।

वैश्याः शूद्राश्च ये मोहादुपवासं प्रकुर्वते ।

त्रिरात्रं उपश्रात्रं वा तेषां ऽप्युष्टिर्न विद्यते ॥

चतुर्थभक्तसपणं वैश्ये शूद्रे विधीयते ।

त्रिरात्रं तु न धर्मैर्विहितं ब्रह्मवादिभिः ॥

इति हेमाद्री यचनादित्याहुः । व्यायदुक्तानिषेध इत्येके ।

प्रकरणान् ऽमहातपोविषय इति युक्तम् ।

एवं स्त्रीणामपि ऽ । यत्तु — स्कान्दे

नास्ति स्त्रीणां वृथग्यज्ञो न व्रतं नाप्युपोषणम् ।

भर्तृशुश्रूषयैवैता लोकाणिष्ठान् प्रजन्ति हि ॥

यदेवेभ्यो यद्य पित्रादिकेभ्यः

श्रुत्याङ्गनाऽभ्यर्चनं सत्क्रियां च ।

तस्यायं वै सा कलं नान्यविद्या

नारी भुङ्क्ते भर्तृशुश्रूषयैव ॥

आदिश्यपुराणे—

इत्यग्निमवचनादित्यर्थः । ऽचिरात्रेति । द्विरात्राधिककालव्यापिन

उपवासस्य निषेध इत्यर्थः । ऽवश्रात्रमिति तु कैमुतिकन्यायेन

त्रिरात्रनिषेधस्तुतिः । ऽप्युष्टिः—फलम् । व्यायदुक्तेति ।

यावदंशे निषेधवाक्यं, तावदंशे निषेध इत्यर्थः । एतन्मते

चतुर्थभक्तसपणं वैश्ये शूद्रे विधीयते ।

त्रिरात्रं तु न धर्मैर्विहितं ब्रह्मवादिभिः ।

इत्येतन्नास्ति । नन्वेवं पञ्चरात्रनिषेधो व्यर्थः कैमुतिकन्याया-

बलम्यस्यागतिकगनित्वादत आह—ऽमहातप इति । त्रिरात्राद्य-

इनिषेधोऽह्निनिषेधार्थ इत्याशयः । ऽस्त्रीणामपीति । अधिकार इति

वर्षने । 'निजवर्णाधमाचारनिरत' इत्यादौ पुंस्त्वपतन्त्रमिति भावः ।

सटीकनिर्णयसिन्धुप्रथमपरिच्छेदे-

स्याप्यधिकारः ।

शूद्रो घर्णश्चतुर्थाऽपि घर्णत्वाद्धर्ममहति ।

वेदमन्त्रस्वधास्वाहावपटकारादभिर्विना ॥

श्रीताधिकारिण एव । मासोपवासादिविधेर्निरवकाशतापर्या सौ
प्रवृत्त्यसम्भवात् ।

मासपक्षोपवासेन मन्यन्ते यत्तपो जनाः ।

आत्मतन्त्रोपघातस्तु न तपस्तत्सतां मतम् ॥

इति वाक्याच्च । प्रधानकर्माधिकतन्त्रपदेन बलवत्तरश्रीतप्रवृत्त्या
मासपक्षेत्युपलक्षणम् । संलग्नोपवासत्रये तात्पर्यम् । तेन ब्रह्मचारी-

श्रीताधिकारिणोः प्राजापत्यादावपि दण्डकलिनवत्पक्ष एव, न
तु स्वस्थानवृद्धिमत्पक्षः ; संलग्नोपवासत्रयापातादिति बोध्यम् ।

चिन्तु माणलोपेनाग्निहोत्रलोपेन चैन्यर्थः । अयं च पूर्वाश्रमिणो
मरणान्तिकानशनरूपतपसि दोषो नोत्तराश्रमिणोः कर्माशक्ति-

विरक्त्यादिना तदनुत्थानादिति व्याचख्युः ।

अथचनादिति । नित्यस्य काम्यस्य वा स्मार्त-
रागिकान्पतरस्योपवासस्यानुष्ठाने ब्रह्मचार्यादिताम्योरशक्ता-

ऽध्ययनाग्निहोत्रादिस्वकर्मलोपस्तस्य प्रतिनिधिद्वारकत्वं वा स्म-
दतोऽयं तन्निषेधो देवलेनोक्तः । स च न सर्वथा नि-

त्यस्य (१)गोणपक्षसम्भवान्, किं तु काम्यस्यैव तद्भावान् ।

न च काम्यस्य मास्यम् । विरोधाभावेन श्रीताद् दुर्बलत्वात्

निषेधशक्तं तु मत्र द्वारपि 'गृहस्यो ब्रह्मचारी च आहिताग्नि-

(१) नित्योपवासस्य—

उपवासनिषेधे तु मध्यं किञ्चित् प्रकल्पयेत् ।

न दुष्प्राप्तुपवासेन उपवासकालं लभेत् ॥

इतिवाचशोपवासेन विदितानुक्त्याकालादिभिर्विनिषेधोप-
वेधादिषोधादिति मायः ।

नारी खल्वननुज्ञाता भर्त्रा वापि सुतेन वा ।

विफलं तद्भवेत्तस्या यत्करोत्पौर्ध्वदेहिकम् ॥

इति । और्ध्वदेहिकं—पारलौकिकम् । तद् भर्त्रननुज्ञा-
विषयम् ।

*भार्या पत्युर्मतेनैव व्रतादीनाचरेत्सदा ।

इति कात्यायनोक्तेः । अत्र विशेषो हरिवंशे—

*भार्येति । “नास्ति स्त्रीणाम्”इति निषिद्धोऽधिकारो ज्ञेय-
मति ममूयत इति भावः ।

नन्वेवं विधवायाः कुतोऽधिकारः ? । भर्तुरभावेन तदनुज्ञाया
अप्यभावात् । न च ‘सुतेन वा’इति सुतानुज्ञयाऽधिकारः । ‘पन्था-
र्षौर्ध्वदेहिकम्’इत्यस्य लेह्यरूपत्वकल्पने मानाभावादिति चेन्न ‘नास्ति
स्त्रीणाम्’इत्यादेर्न व्रतादिनिषेधे तात्पर्यं, किन्त्वनुज्ञामात्रे यतः । स्त्री
व्रतादिकमनुज्ञया कुर्यादिति कात्यायनवाक्यार्थः । *पत्युरिति
पितृपुत्रादेरुपलक्षणं, ‘न स्वातन्त्र्यं कश्चित्त्रियः’इत्युक्तेः । कश्चिदिति
मदस्तु ब्राह्मणादिसहृद्दार्थम् । अत एव मशस्ता विषया ब्राह्मण-
धर्मात् दामीदामादि अनुज्ञाप्य व्रतमारभन्ते । ‘सुतेन वा’इति तु
सत्मापेक्षतदीयधनायभिप्रायकं, पित्रादेरुपलक्षणं च । अननुज्ञाया
तु याज्ञवल्क्यः

मनिहृतं गुरोः कृत्वा मसाद्यैव विशुष्याति । इति ।
स्मृत्यन्तरे च

अथ वा यद्गुरुपापत्कार्यमविगह्यया ।

निश्वेत्नुश्रेय वापि गुरुः सर्वत्र कारणम् ॥ इति ।

अथपाने मधिकम् । ‘मर्त्यनिश्वेत् कृच्छ्रम्’ इत्यापस्तम्बोक्तं ।
*व्रतादीनि । भादिना पुण्यालङ्कारपारणादिसर्वपरिषदः ।
अनुज्ञायावापि धीने नाधिकारः । वेदाध्ययनायमारभ-

अनानं चेति

अज्ञानं च कार्यं शिरसस्ततः अकलमवाप्नुवान् ।

अज्ञातवा स्त्री प्रातरथाय पतिं विज्ञापयेत्सती ॥

अतथा-

गृहीत्वौदुम्बरं पात्रं मकुटं स्यात्सतं तथा ।

गौशृङ्गं दक्षिणं मिच्छ्य(१) मगृह्णियाद्य तज्जलम् ॥

औदुम्बरं—ताम्रमयम् ॥

ततो भर्तुः समीं दद्यात्प्रनामस्य प्रयत्नस्य च ।

आहमनद्याभिवेक्तव्यं ततः शिरसि तज्जलम् ॥

अशिरस्कं भवेत्सनां स्नानाशक्तौ तु कर्षिणाम् ।

एषादिस्नानान्तरवारणाय । किं च

नित्यमभ्युदयापूर्वं स्नानकर्म शुद्धिपिप्तता ॥

एष साधारणो धर्मस्तुर्बर्णस्य नित्यताः ।

स्त्रीभिः शूद्रैश्च कर्त्तव्यं मन्त्रबर्मे विगाहनम् ॥

इति स्नाने मासे पुनर्विधाने ज्ञापयति—गृहाग्निनीनामोष्ठ-
रकपेव प्रातः स्नानमिति । तत्र मताद्गृहाग्निरकताविधानार्थमेतन् ।

० फलं—मनवेगुण्यरादिरयम् । तेन नित्यमनगद्दः । निषमान्तर-
पाद-अनारवेति । अतर्त्तिति ।

उपकारार्थमथवा मनकार्यं धृतयता ।

इष्ट्वा करार्या परणी शतनं शतमरप च ॥

इष्टुपरश्लोकाः । शतम्—अनुरक्तम् । उपकाराद् विहायना मत-
वेगुण्यरादिरयम् इवमन्त्रकार्यादितीक्ष्णार्थम्(२) । तद्व्यपवकारमाह—

(१) शिरसि वा इति पाठः कर्त्तव्यस्तुम्बे ।

(२) प्रातरथाय वनाया धूपप्रता शती—धूमिप्रता शती अथ-
पशु। अर्णी करार्या इष्ट्वा उपकारार्थं मताये विहाययेत्, समत-
निरागरे समत-अनुरक्तं पतिं तु इवमन्त्रकार्यादितीक्ष्णार्थे च विहा-
येदित्यर्थः ।

उपवासेषु कर्तव्यमेतद्धि व्रतकेषु च । इति ।
सर्वज्ञेषु संकल्पविधिभ्यः भारते-

गृहीत्वौदुम्बरं पात्रं पारिपूर्णमुदङ्मुनः ।

उपवासं तु गृहीत्वाद्यथा संकल्पयेदुपः ॥

इत्येवैवेत्सर्गः(१) ।

अथ व्रतारम्भकालः । मन्वन्तरो मार्ग्यः-

अश्वमे च गुरौ शुके वाणे गृध्रे मलिन्दुने ।

उपाननमुपारम्भे व्रतानां नैव कारणम् ॥

इत्यथानुवाकः—

ॐ सोमसौम्यगुरुशुकवामरा ।

सर्वैर्यजन्तु भवन्ति सिद्धिदा ।

भानुबीमशानिवागरेषु च

योग्यैश्च लब्धु कर्म सिध्यति ॥

अथ

ॐ विद्महसंज्ञा इह मे च योगा

संवासानिष्टः लब्धु पाद आयाः ।

कर्मसिद्धिः । ॐ नाश्रमयानां च । 'उदुम्बरं' गुरौ वाप्राणं इति सिद्धिदा ।
ॐ इत्येवैवेत्सर्गः । सोमसौम्यगुरुशुकवामरा । वाप्राणां च उपास-ॐ यजन्तु
सर्वैर्यजन्तुभ्यः—इत्येवैवेत्सर्गः । मन्वन्तरो मार्ग्यः । अश्वमे च गुरौ शुके वाणे गृध्रे मलिन्दुने ।
उपाननमुपारम्भे व्रतानां नैव कारणम् ॥ 'योग्यैश्च लब्धु कर्म सिध्यति' इति पाठो लब्धु-
सिद्धिदा इति ।

ॐ इति सिद्धिदा । 'उदुम्बरं' गुरौ वाप्राणं इति सिद्धिदा ।
ॐ इत्येवैवेत्सर्गः । ॐ विद्महसंज्ञा इति सिद्धिदा ।

१. उदुम्बरं गुरुशुकवामरा कर्मसिद्धिदा । वाप्राणं पादो कर्मसिद्धिदा ।
२. उदुम्बरं गुरुशुकवामरा कर्मसिद्धिदा । वाप्राणं पादो कर्मसिद्धिदा ।
३. उदुम्बरं गुरुशुकवामरा कर्मसिद्धिदा । वाप्राणं पादो कर्मसिद्धिदा ।

सर्वैष्टुतिस्तु व्यातिपातनामा
 सर्वोऽप्यनिष्टः, परिघस्य पार्थम् ॥
 ॐ तिस्रस्तु योगे ॐ प्रथमे, सधमे,
 व्याघातसंज्ञे नव, पञ्च शून्ते ।
 गण्डेऽतिगण्डे च पण्डे नान्यः
 शृम्भेषु कापेषु विवर्जनीयाः ॥

संग्रहे—

ॐ कृष्णेऽग्निदिशयोऽरूष्भे ॐ सप्तमीभूतयोरधः ॐ ।
 शृम्भेः वेदेशयोऽरूष्भे भद्रा प्राग्बस्तुपूर्णयोः ॥

गण्ड—व्याघात—वज्राः । पञ्चान्तरयाद—ॐ तिस्रस्तित्यति । ॐ प्र-
 थमे—विष्कम्भे । अयं च निषेधो योगोपवासे न प्रवर्त्तते । तथा
 सति तद्विषेरानर्भक्यापातात् । उपरामस्वाहोरात्रसाध्यत्वेन तद्विदि-
 तकालवर्जनासम्भवात् । तत्र पूर्वविद्धतिथिवत्पूर्वविद्ध एव योगो
 प्राप्नो, न तु नक्षत्रवदस्तमस्याप्तो निश्चीयन्याप्तो वा । राशौ
 पारणानिषेधे परेऽह्नि तदमासेश्च ।

दानप्रतयोरौदधिकः, आर्द्धे त्वापराह्निकाः ।

नक्षत्रे स्वप्निते येन व्याप्तः कालस्तु कर्मणः ।

नक्षत्रकार्याण्यथैव त्रियिकर्मे तथैव तु ॥

इति न्यायात् । करणेषु भद्रापरिमाणमाह—ॐ कृष्णे इति । कर-
 णान्तरं तु भद्रावधिध्यर्द्धपरिमितम् । भद्रायां भविष्योत्सारे स्मर्यते ।

यस्मिन्दिने भवेद्भद्रा तस्मिन्नहनि भारत ।

उपवासस्य नियमं कुर्यान्नारी नरोऽपि वा ॥

यदि राशौ भवेद्विष्टिरेकभक्तं दिनद्वये ।

कार्यं तेनोपवासः स्यादिति पौत्तानिको विधिः ॥

महरस्योपरि यदा स्याद्विष्टिः महरथयम् ।

उपवासस्तदा कार्यं एकभक्तं ततोऽन्यथा ॥ इति ।

श्रीपतिः-

न सिद्धिमायाति कृतं च विष्टयां
विपारिघातादिकमत्र सिद्धम् ॥

व्ययहारसमुचये-

*दशम्यामष्टम्यां प्रथमघटिका पञ्चमपरं

*हरिणी सप्तम्यां द्विदशघटिकान्ते त्रिघटिकम् ।

तृतीयाकायां खयम(२०)घटिकाभ्यः परमं

शुभं विष्टेः पुच्छं शिवतिथिचतुर्थ्योस्तु विरमे ॥

तत्रैव-

सर्पिणी तु सिते पक्षे कृष्णे चैव तु वृश्चिकी ।

सर्पिण्यास्तु मुखं त्याज्यं वृश्चिक्याः पुच्छमेव च ॥

माघवीये-

विष्टिर्पदाऽहनि तिथेरपरार्धजाता

पूर्वार्धजा निशि तदा शुभदा च पुच्छे ।

घ्राह्ययामले-

*दिनभद्रा यदा रात्रौ रात्रिभद्रा यदा दिवा ।

न त्याज्या शुभकार्येषु प्राहुरेयं पुरातनाः ॥

प्रहरस्येत्युदाहरणम् । उदयोत्तरं किञ्चित्काले गते विष्टिपट्ट

तात्पर्यम् । अत्र दिनरात्रयोः सत्त्वेनोपवासैकभक्तयोरेकतरस्य ।

निगन्तुमशक्यत्वात्तदर्थमुक्तम् । ईदृशस्थले च भद्रापूजा तत्परं

शास्त्रागेव । तद्रहिते काले भोक्तुं शक्यत्वात् ।

प्रातः संपूज्य तामेव घ्राह्यणं च स्वशक्तितः ।

ततो भुञ्जीत राजेन्द्र यावद्भद्रा प्रवर्त्तते ॥

इति भविष्योत्तरात् । करणान्तरे च भद्रान्यायात्तस्य रात्रि-

मात्रव्याप्तित्वे दिनद्वये एकभक्तमित्यादि । *ऊर्ध्वम्-उत्तरार्धे ।

*अधः-पूर्वार्धे । अथ यत्कर्म सर्वथा विष्टिं परिसज्यदुष्करं तत्राह-

*दशम्यामिति । *हरिणुः-एकादशी । *दिनभद्रेति । दिन-

श्रीपतिः—

पद् पौष्णतो द्वादश शाङ्कराद्य
 पौरन्दराङ्गानि नव क्रमेण ।
 पूर्वार्धमध्यापरभागयुञ्जि
 चिरन्तनज्योतिषिकैः स्मृतानि ॥

मत्तारम्भे विशेषो मदनरत्नं सत्यव्रतेनोक्तः—

उदयस्था तिथिर्या हि न भवेद्दिनमध्यभाक् ।
 सा ग्वण्डा न मत्तानां स्यादारम्भश्च समापनम् ॥

इति । देवलः—

मद्रा-तियेः पूर्वार्द्धमद्रा । रात्रिमद्रा-उत्तरार्द्धमद्रा । अत्र केषां
 चित्युस्तके श्रीपतिः—

पद् पौष्णतो द्वादश शाङ्कराद्य पौरन्दराङ्गानि नव क्रमेण ।
 पूर्वार्द्धमध्यापरभागयुञ्जि चिरन्तनज्योतिषिकैः स्मृतानि ॥

इति लिख्यते । तत्र

पूर्वभागयुञ्जि भे पतिः मियो योपितामपरभागयोगिनि ।
 स्त्री नृणां भवति, मध्ययोगिनि मेम नूनमुभयोः परस्परम् ॥

इत्युत्तरश्लोको रत्नमालापामेन दृश्यते । तदुत्तरं च

स्त्रीर्ग्रहैर्बलमा नारी, पुंर्ग्रहैर्बलमां वरः ।
 सखलैरुभयोः प्रीतिरुभयोः स्यात्करग्रहे ॥

इति शेषकं च । टीका च—अन्तःपुरस्त्रीणां वारवधुनां राज-
 सङ्गमे येषु नसङ्गेषु यत्फलं तदाह—पदिति । रेवत्यादीनि पद्
 पूर्वभागयोगीनि । आर्द्रादीनि द्वादश मध्ययोगीनि । ज्येष्ठादीनि
 नवापरभागयोगीनि । फलमाह—पूर्वेति । वधुवरयोर्नसङ्गमेऽपीदम् ।
 शेषं स्पष्टम् । तत्र प्रकृतसङ्गत्यर्थं धार्मिकाः मष्टव्याः ॥

उदयस्थेति । यथा विद्वेकादृशी निषिध्य परेषुर्ग्रहैस्त्व
 विधानेऽपि न तत्र तदुपक्रमः । एवंजातीयकेष्वन्येषु ग्रहेष्वपि येष्व

अमुक्तया प्रातराहारं स्नातयाऽऽचम्य समा-
रीतिः । अमुक्तयेति । पूर्वदिने प्रातराहारममुक्त्वा प-
व्रतं कृत्वेत्यर्थः ।

सायमाद्यन्तपोरहोः सायं प्रातश्च मध्यमे ।

उपवासफलं प्रेष्युर्नद्याद् भुक्तचतुष्टयम् ॥

इत्यादी तथा दर्शनात् । अत्र एव व्रतशब्दस्य प्रादे-
लक्षणत्वात्तत्पूर्वदिने एकमक्तं वदन्ति । (१) प्राचम्येत्यादि तु प-
दिनाभिप्रायमित्येके । पूर्वदिने एव सायंसन्ध्योत्तरं व्रतं प्रा-
वारव्रतवत् । प्रातरित्यस्य स्नात्वेत्यनेनान्वय इत्यपरे । व्रतदिने
प्रातराहारममुक्त्वेत्यर्थः । न चैवम्—

स्नानसन्ध्यातर्पणादि जपहोमामरार्चनम् ।

उपवासवता कार्यं सायंसन्ध्याहुतीर्विना ॥

इत्यनेन पौनरुक्त्यमिति वाच्यम् । यथा “नानृतं वदेत्” इति
निषेधद्वयम् । तत्रैकस्य वैयर्थ्यवारणाय दुरदृष्टद्वयमङ्गीकृत्य एकस्य
पुरुषार्थविरोधित्वमपरस्य क्रतुविरोधित्वमित्युक्तं, (२) तथा प्रातरा-

(१) अत्र स्नात्वेत्यादि तु इति पाठः सम्यक् ।

(२) “नानृतं वदेत्” इति श्रुतौ दर्शपूर्णमासप्रकरणेऽनृतप्रतिषे-
धपुरुषार्थः । घदनस्य तदर्थत्वात् । तथा हि-आख्यातात् कर्ता प्रतीयते
“लः कर्मणि च” (पा० सू० ३-४-६९) इति चकारात् कर्तरि तस्य
स्मरणात्, ‘देवदत्तः पचति’ इति सामानाधिकरण्याच्च । ततश्च तस्य
प्रत्ययार्थतया प्राधान्येन तद्विशेषणतया गम्यमानं घदनं तच्छेषः-नई-
मिलपितसाधनम् । प्रतिषेधोऽपि तद्विपरीतमर्थं बोधयन्त्येव बलवत्
निषेधाधनतां बोधयतीति न तद्विषेधस्य पुरुषार्थत्वमाशङ्क्य आख्यातानां
भाषनाभिधायकतया कर्तुंशिक्षेपादेवावगमोपपत्तौ न तत्र शक्तिकल्पन-
म् । “लः कर्मणि” (पा० सू० ३-४-६९) इति सूत्रं, “ल्यङ्योः” (पा०
सू० १-४-२२) इति सूत्रकयाप्यतया कर्तुरेकत्वे लकारैकवचनमि-
त्याक्षेपलक्ष्यकर्तृसंख्याभिधानपरं, सामानाधिकरण्यं च गीः शुद्धं
इतिपक्षाक्षिककर्त्रभिप्रायमिति, न कर्तुराख्यातवाच्यत्वं, येन घदन-

ॐ देवपूजाग्निहवनं संतोषः स्तोत्रवर्जनम् ॥

सर्वव्रतेष्वयं धर्मः सामान्यो दशाद्या स्मृतः ॥

अग्निहोमस्तद्देवस्यः, व्याहृतिहोमो वेति वर्धमानः ।

यनु तेनोक्तम्-

‘सर्वपदमेतत्पुराणोक्तप्रकृतव्रतपरम् । ०प्रपन्न
रे तु विद्यन्तरसत्त्वे होमोऽन्वया न । अत एवैत-
द्व्यां शिष्टानां होमानागरणम्’ इति, ततः । ‘अ-
पो होमश्च’ इति ० अक्षयमाणैकयाफ्यग्रेयनास्य काश
मममामि ० परत्यात् । ० अर्थं तु सासदहस्य पशुभि
प्रविंदादिप्रकरणस्थेनेय तसद्व्यतविशेषहोमविधिभि
० अयोदसंहार इति । विष्णुधर्म-

शक्यायम् । ॐ देवपूजा—व्रतदेवताकार्यम् । व्याहृतिहोमो वेी
वाद्यागरणः । साशिताह्वयेनापूर्वतद्विधाने मानाभावात् । ० प्रप-
न्ते इति । तस्य पुराणान्तरोक्तत्वेनापहृत्यात् । ० अक्ष-
माणेति । तद्व्रत काश्यपिष्यम् । अतएव सर्वोहोमोप-
धाः इति भावः । ० ममास्मिन्नि दानात्मानापादपद-
येत् । नन्देपापना काश्येकादइत्यादी होमापानिदित्यत्र—० अ-
न्विति । ० अहोमिति । अतएव्या हीत्यारिभेगादिनि संः ।

अथाने अयोदसपुण्यम्” (श्री० सू० ४-३-३-५) इति । अथाने-
० अ, इत्यने-नियन्त्याद्यद्योगोऽप्यस्य अयोदसो प्रयोगप्रधानेऽप्य-
वेत् । पुण्यस्य शि-वे अयोदसमिति । नियन्त्याद्यद्योगोऽहो वाप इ-
दित्यत्पूर्वमर्थं, काश्याद्युपयोगेऽहो (वद्युपयोगेऽपिवा काश्यात् अ-
काश इति नियन्त्याद्युपयोगे, अथपुनराप्यहोदयाः पुण्यप्रधान-
कथनान्—यु-रे यनु निवृत्त्याय साश्रयम्—साश्रयम् । तत्र यदि अ-
हो वा—अहोदयाद्युपयोगे । अतः साश्रयपुण्यस्य नियन्त्याद्यु-
हो वा—अहोदयाद्युपयोगे । अतः साश्रयपुण्यस्य नियन्त्याद्यु-
हो वा—अहोदयाद्युपयोगे । अतः साश्रयपुण्यस्य नियन्त्याद्यु-
हो वा—अहोदयाद्युपयोगे । अतः साश्रयपुण्यस्य नियन्त्याद्यु-

न स्पृशेत्ताभिभाषेत नेक्षेत व्रतवासरे ॥

पृथ्वीचन्द्रोदये अग्निपुराणे-

स्नात्वा व्रतयता सर्वव्रतेषु व्रतमूर्तयः ।

पूज्याः सुवर्णमय्याद्याः शक्या ये भूमिशापिना ॥

जपो होमश्च सामान्यं व्रतान्ते दानमेष च ।

चतुर्विंशद् द्वादश वा पञ्च वा त्रय एव वा ॥

विद्याः पूज्याः यथाशक्ति तेष्यो दद्याद्य दक्षिणाम

अथ विद्या इति पुंलिङ्गनिर्देशात् पुमांस एव ० मे

ज्याः, न तु स्त्रियाः । एवं सप्तम्यभोजनादायां

० विरूपैकशेषस्य प्रमाणान्तरं विनाऽप्युक्तत्वात्

अथ एव 'दयोर्विजमानयोः ० प्रतिपदं कुर्यात्, बहुभ्यो

पजमानेभ्यः' इत्यादी विरूपैकशेषायांमात् परन्वयविपर्य

यित्वं बहुत्वं वा न संबन्धि इत्युक्तमाचार्यैः, पाठिभ्यः

विदितस्याननुदानविन्दिगाणामनिग्रहः ।

निनिद्रमंते निगं वत्तनीयं मयत्रयः ॥

विनादिदग्ने विष्णुपुराणे-

वस्याः शोचनापूर्वं पश्येत् मतिमाश्रयः ।

एवमेव नु विष्णुस्ये-

द्वेषयेत् न नरः स्नात्वा नृविनादिपदग्ननात् ।

एवमेव नैः नृविपदं निन्वयेद्दण्डनं वृषः ॥

'नरो' इति ० नृत्वात्पुनर्विशेषेण व्यापारः । ० पूज्या इति ० पुनः
कोऽप्यन्ते-व-सिं-म-ह-० ० योऽप्य इति । विना विना नै-
व-सि-म-ह-० न-सि-म-ह-० योऽप्य इति । ० विरूपै-
न-सि-म-ह-० न-सि-म-ह-० योऽप्य इति । ० विरूपै-
न-सि-म-ह-० न-सि-म-ह-० योऽप्य इति । ० विरूपै-
न-सि-म-ह-० न-सि-म-ह-० योऽप्य इति । ० विरूपै-

परास्तम् । बहुत्वस्यैकपदश्रुत्या प्रा । भोजनान्वयाभावादित्यन्यत्र विस्तरः । *शुद्धस्य तु प्रतिष्ठादिवक्षिप्रद्वारा व्याहृतिहोमः' इति वर्धमानः । व्रतमूर्तयो—व्रतदेवताप्रतिमाः । प्रतिमास्वरूपं च मदनत्रिभविष्ये-

अनुक्तद्रव्यतत्संख्या* देवताप्रतिमा नृप ।
सौवर्णी राजती ताम्बी वृक्षजा मार्तिकी तथा ।
विघ्नजा विष्टलेखोत्था निजविज्ञानुरूपतः ।

भोजनेन सहस्रभोजनं सम्पाद्यमिति चेत् । मैवम् । ईशरीत्या "सर्वं ब्राह्मणं भोजयेत्" इत्यत्रापि तस्मिन्निद्विः स्यादिति ब्राह्मणपरोक्षानुसारेणैव पर्यायतेः । तत्र बहुवचनार्थबहुत्वस्य क्रियान्वयधर्मं निराकरो-
* बहुत्वस्येति । एकैति । सुश्रुतिपक्तीनां प्रकृत्यर्थान्वितस्यै-
षोपक्रमव्युत्पत्तेः । यथा पदं—विभक्तान्तं, ततः प्रकृत्यर्थो-
त्पत्तिः, विभक्त्यर्थोपस्थितिश्च ; तावदेव तत्संभृततापक्तीकं न चाप-
योपस्थितिविषयज्ञाने इत्यर्थः ।

* शुद्धस्येति । भयेद्रमहचिरीजम् । सर्वत्र व्याहृतिर्नामो-
नाश्रुतिव्युत्क्रमेव । किं च तत्तद्दोषोऽपि न सर्वत्र । व्रतो-
त्पत्तिर्नाश्रुतिव्युत्क्रमेणैव । नापि प्रतिनिधित्वेन विव भावव्यवह-
रिणे शुद्धप्रतिनिधित्वान्भावस्य वदयमाणत्वादिति । * मन्त्रसंख्या-

तदुच्यते वाचाय च विक्रमाय च त्रिषु एवावशिष्यते" इति "त्या-
हं वि सर्वं विष्णुम्" (ता० सू० १-२-७२) इति सूत्रस्ये भाष्यं ननु
उच्यते । एवं च स्त्रीपदोक्तौ विक्रमस्य प्रत्ययावक्रमकल्पेन तत्पद-
का प्रवृत्ततायाः साधनस्य प्रवृत्ततायाः प्रवृत्ततायाः । "स्त्रीनां वान्निष्कसि-
द्धौ विष्णुः" (१-४-३) इति त्रिकक-
वर्णक-कल्पे मन्त्रविशेषात्, "स्यवादीति" इति सूत्र-
कल्पे वादेर्वात् ननु च स्त्रीकल्पव्यवहारमिति न तावदवश्यं
सर्वं विष्णुं प्रवृत्तं इति ईदम् ॥

ॐ आमायात्पलपर्यन्तं कर्तव्या शाठ्यवर्जितैः ॥

तत्रैव ब्राह्मे-

भाज्यं द्रव्यमनादेशे जुहोतिषु विधीयते ।

ॐ मन्त्रस्य देवतायाश्च प्रजापतिरिति स्थितिः ॥

मन्थानुक्तौ समस्तव्याहृतिरूपो मन्त्रः, प्रजापतिश्च

देवतेति कल्पतरुः । वर्धमानघृतदेवीपुराणे-

होमो ग्रहादिपूजायां शतमष्टाधिकं भवेत् ।

अष्टाविंशतिरष्टौ वा यथाप्राप्तिं विधीयते ॥

मदनरत्ने-

ॐ अनुक्तसंख्या यत्र स्वाच्छतमष्टोत्तरं स्मृतम् ।

वर्धमानघृतपृष्टशातातपः-

उपवासं द्विजः कृत्वा ततो ब्राह्मणभोजनम् ।

कुर्यात्सेनास्य सगुण उपवासोऽभिजायते ॥

व्रतोद्यापनानुक्तौ तु पृथ्वीचन्द्रोदये नन्दिपुराणे-

ॐ कुर्यादुद्यापनं तस्य समाप्तौ यद्दुर्दिरितम् ।

उद्यापनं विना यत्तु तद् व्रतं निष्फलं भवेत् ॥

ॐ यदि चोद्यापनं नोक्तं व्रतानुगुणतश्चरेत् ।

[गुरुत्वम्] ॐ आमायादिति "अहुषुपर्वादारभ्य" इति तु प्रतिष्ठापरम् ।

ॐ मन्त्रेति । मन्त्रस्यानादेशे (१) प्रजापतिः-आमापत्यो मन्त्र इत्याद्य-

वपः । ॐ अनुक्तेति । यत्रेत्यस्य अपे होमे चेत्यर्थः । ॐ कुर्यादिति

आदौ मध्येऽप्य वाऽप्यन्ते व्रतस्योद्यापनं भवेत् ॥

[त्यनेन विकल्पते । यद्वा-व्रतोद्यापनानुक्ताविसवतारिका-

दर्शनात्तस्य व्रतस्य समाप्तौ उद्यापनं कुर्यात् । कीदृशम् ? कार्य-

तयोर्दिरितमिति । अनुक्तोद्यापने कालमधिपायेतिकर्तव्यतायाद्-

यदि चेतीति व्याख्येयम् ।

ॐ व्रतेति । एतदुक्तं भवति-यत्र व्रते वा देवता, तां-सर्वतो

(१) अनुक्ताविसवतारिकाः ।

परान्नभोजनाद्येषु पश्यात् तस्य तत्फलम् ॥

पृथ्वीचन्द्रोदयेऽग्निपुराणे-

नित्यस्नानी मिताहारो शुरुदेषष्टिजार्चकः ।

क्षारं क्षौद्रं च लवणं मधुः मांसानि यर्जयेत् ॥

क्षारास्तु तत्रैवोक्ताः-

तिलमुद्गादने शिम्ब्यं सस्ये गोधूमकोद्रवौ ।

धान्यकं देवधान्यं च क्षमीधान्यं तथैक्ष्वयम् ॥

स्विन्नधान्यं तथा पण्यं मूलं क्षारगणः स्मृतः ॥

गोधूमानी तु तत्रैव प्रतिप्रसवः-

परान्नेति ।

श्वशुराक्षं गुरोरक्षं मातुलाक्षं तथैव च ।

पितृव्यभ्रातृपुत्राणां पराक्षं नैव दोषकृत् ॥

इति तु निर्मूलम् । क्षौद्रं-मधु । मध्विति दोषाधिक्यार्थम् ।

पद्यादिनिषेधस्य सर्वदा सिद्धत्वात् । उन्मादफसामान्यं वा

तदर्थः । अनुष्ठातपद्यानामपि यथाज्ञो निषेध इति वा । ननु 'सारं-

क्षौद्रं च लवणम्' इत्यत्र सारं लवणमिति नार्थः सौद्रं चेत्यनेन व्यव-

धानादतः सारानाह-क्षारास्तिथति । धान्यावरणं सूक्ष्मं, क्षमी-

स्पूलं शिम्बा । धान्यकं-कुस्तुम्बुरु । देवधान्यं-देवशालितण्डुलम् ।

पेशवं-गुडफाणितादि, न तु सितादि । 'अगुडंमसवम्' इत्युक्तेः ।

स्विन्नं जलाम्ब्यादिना धान्यं पृथुकादि । पण्यं-तदिनक्रीतम् ।

सम्भवे तु दिनान्तरक्रीतमपि । मूलं-मूलकं प्रसिद्धम् । 'मूलकं

केमुकेतरत्' इति तु केमुकस्य सर्वथैवाग्राह्यत्वार्थम् । यद्वा मूलं

कन्दफलशाकादेरुपलक्षणम् । अग्रिमगौतमवचने फलादिसमाभिध्या-

हारात् । तत्र पण्येतिविधेयणम् । 'मूलकं केमुकेतरत्' इत्यत्र च स्वा-

तत्रापि दक्षिणादानप्रत्येकतस्या भवि दानरूपत्वेन दक्षिणान्तरप्रसू

क्तिरिति दित्यमानयस्यापत्तेरित्यर्थः ।

दधि घृतं च गण्यम्' इति । अन्ये च विशेषा एकादशी-
 ॐ चातुर्मास्यादिप्रकरणे यक्ष्यन्ते ।

गृहीतघनत्वात् तु मदनरसे छागलेपः—

पूर्वं घनं गृहीत्वा यो नाचरेत् ॐ काममोहितः ।

जीषन् भयति चण्डालो, मृतः श्वा वाभिजायते ॥

ॐ तत्र प्रायश्चित्तमुक्तं पृथ्वीचन्द्रोदये अग्नि-गरुड-
 पुराणयोः—

प्रोधात्प्रमादाल्लोभाद्वा घनभङ्गो भवेद्यदि ।

दिनत्रयं न भुञ्जीत ॐ मुण्डनं शिरसोऽथवा ॥

तपये । ॐ चातुर्मास्यादीति । आदिना प्रताडितया विहितना-
 न्दीमुखस्य सङ्ग्रहः ।

नानिष्टा तु पितृन् धादे कर्म किञ्चित्समारभेत् ।

इति शास्त्रातपोक्तः धादे बह्यमाणत्वात् । ॐ कामेति ।

ध्याध्यादिनाऽनाचरणे तु न दोषः । "सर्वभूतभयं व्याधिः" इत्येका-

दश्या स्कान्दात् । असकृत्त्यागे त्वाह—ॐ तत्र प्रायश्चित्तमित्या-

दि । ॐ मुण्डनमिति । प्रायश्चित्ताहं मुण्डनं रात्रावपि कार्यम् ।

शौरं नैमिचित्तं कार्यं निषेधे सत्यपि ध्रुवम् ।

पित्रादिभृतिदीक्षासु प्रायश्चित्ते च तीर्थके ॥

इत्यग्निप्रवचनात् । गयादिदेशे राज्यपराह्वादिकाले च

निषेधः । भृतिनिमित्तं तु दिने एव । "श्वस्तनी वपनक्रिया" इति

विशेषात् । दिनत्रयोपवासश्चार्द्धमात्रापत्यरूपः । एवं च मुण्डनपक्षे

दक्षिणा नास्ति ।

कृच्छ्राणां घतरूपाणां श्मश्रुकेशादि वापयेत् ॥

इति वासिष्ठं कृच्छ्रपदादर्धकृच्छ्राशौ न वपनमिति मुक्तावली-

द्वितनेन वपनेऽर्द्धकृच्छ्रव्यतिरेकलाभात् । सपवानां तु न मुण्ड-

नम् । तत्राङ्गुलप्रयादिकेऽङ्गुलैर्नपक्षसम्भवात् ।

इति ० प्रायश्चित्ताद्यानादतिक्रान्तव्रतानुष्ठानं नास्त्ये
गम्यते । यत्तु-

प्रायश्चित्तं ततः कृत्या पुनरेव व्रती भवेत् ।
इति वचनादतिक्रान्तमपि ० व्रतं कर्षमेवेति शून्य
णिः, तत् मध्ये व्रतलोपे व्रतशेषसत्त्वे ज्ञेयम् ।
शक्तविषयम् ॥

अशक्तौ तु कालहेमाद्रौ पुराणान्तरे-

उपवासासमर्थश्चेदेकं ० विभं तु भोजयेत् ।
तावद्धनादि वा दद्याद् भुक्तश्चेद् द्विगुणं तथा ॥
भुक्तः कृतभोजनः । प्राण्यणभोजनं विनेति शेषः ।
गह्वरसोमितां देवीं जपेद्वा प्राणसंगमान् ।
कुर्याद्वादशसंख्याकान् ० यथाशक्त्यातुरो नरः ॥ इति
शुद्धितथे मारुषे-

विद्विष्वृग्रीणां भेष्यते केशवापनम् ।

कने महापातकितो मोहन्तुभावकीर्णिनः ॥

इति निर्देशः । ० प्रायश्चित्ताद्यानादित्वादिस्वभूयस्वपर
वनन्यायस्य प्रायश्चित्तस्य तत्संपूर्णतार्थत्वात्सम्भवात् ।

प्रायश्चित्तमिदं कृत्या पुनरेव व्रती भवेत् ।

इति श्रुत्यात् । तदाह-० अतिक्रान्तमपीति । ० अतएव वि
षयोपवासविधानं च । ० अकामिनि । दिनप्रयोगानां प्र
भाजनम् । एवं कृतेन मानदिग्यादावपि प्रवृत्त्यम् । तावदिग्यादि
दिग्येतिने माह-० अत्राह-० इति । 'भुक्तश्चेद् द्विगुणम्' इति क
प्राण्यणभोजनकृत्वा भुक्तमेदित्यर्थः । द्विगुण-प्राण्यणद्वयं, प्रा
द्विगुण इति वा । ० यथाशक्त्याति यथाशक्त्याति कृत्वा । क
कामि-वनन्याय इति । वनन्याय इति वृत्तव वापनम् ।
द्विगुणम् इति च । इति च ।

उपघासेऽप्यशक्तानां नक्तं भोजनमिष्येते ।

मदनरते घायधीये-

द्रव्यदातोपवासरस्य फलं प्राप्नोत्यसंशयम् ।

तथाऽपराक्तं देवलः-

ब्रह्मचर्यं तथा शौचं सत्यसामिप्यवर्जनम् ।

व्रतेऽदेतानि चत्वारि परिष्ठानीति निश्चयः ॥

मात्स्ये-

तस्मात्कृतोपघासेन स्नानमभ्यङ्गपूर्वकम् ।

वर्जनीयं प्रयत्नेन रूपानं तत्परं नृप ॥

अन्ये च नियमास्तत्र तद्व्याख्येयणीयाः ।

अथ स्त्रीव्रतेषु विशेष उच्यते । तत्र हेमाद्रौ व्रतकाण्डे

शारङ्गे-

गन्धालंकारताम्बूलपुष्पमालानुलेपनम् ।

उपघासे न दुष्यन्ति दन्तधावनमञ्जनम् ॥ इति ।

इदं च सभर्तृकौपयासविषयम् ।

अथ वा विषयगुण्येभ्यो दद्यादानं च शक्तिः ।

इति स्मृतेर्यथाशक्तिदानपक्षोऽपि द्रष्टव्यः ।

ब्रह्मचर्येऽप्यारुपाक्ष्यते । शौचमतिविस्तृतत्वाच्चेद मस्तुपते । असत्यं-

माणात्स्ये, दापरिग्रहे च पश्चानृतान्यादुरपातकानि ।

इति वचनोक्तानि पश्चानृतानि,

(स्त्रीषु नर्मविषादे च हृष्ये माणगंकटे ।

गोप्राप्त्यर्थे दिग्गर्षा नाचूतं स्याज्जुगुप्सितम् ॥

इत्युक्तानि च तानि)

वर्णिनां हि वधो यत्र तत्र नाह्यनृतं वदेत् ॥

इत्यादि चानृतं, तद्व्यावृत्ताभावः । अणामिषं-मार्गि चातुर्मास्ये

वह्यमाणं, पारिभाषिकमामिषं च । अन्ये चेति । अथ

श्रीरसाधनापेक्षां निरयं परकर्म, तद् वचः ।

अञ्जनं च सुताम्बूलं कुङ्कुमं रक्तवाससी* ।
 धारयेत्सोपवासाऽपि अथैधव्यकरं यतः ॥
 विधवा *यतिमार्गेण, कुमारी चां यदृच्छता ॥
 इति तत्रैव भगिप्यांक्तेः । तथा विष्णुधर्म-
 सर्वेषु तूपवासेषु पुमान्वाऽथ सुवासिनी ।
 धारयेद्रक्तवस्त्राणि कुसुमानि सितानि च ॥
 विधवा शुक्लवसनमेकमेव हि धारयेत् ॥

मनुरपि-

पुद्पालङ्कारवस्त्राणि गन्धघूपानुलेपनम् ।
 उपवासे न दुष्यन्ति दन्तधावनमञ्जनम् ॥

मदनरत्ने व्यासः—

दन्तधावनपुष्पादि व्रतेऽप्यस्या न दुष्यति । इति ।
 यद्यपीदं* सर्वोपवासविषयं प्रतीयते, तथापि शि-
 ष्टाचारात्सौभाग्याद्यर्थं क्रियमाणनवरात्रिचिरात्रायुष-
 यासविषयमेव, न त्वेकादश्यादिविषयम् ।

नियमस्तु स, यत्कर्म नित्यमागन्तुसाधनम् ॥

इतिपमनियमयोर्भेदादिह तादृशा वस्त्रग्रहणादयो नियमा ग्राह्याः ।
 तेन स्थलत्रयमालम्ब्य व्रताङ्गानां नियमानां लिखनादन्ये तादृशास्ते
 क सन्ति?, इति परास्तम् । *रक्तवाससी—रञ्जितवाससी । दि-
 वचनं कञ्चुकाभिप्रायम् । दक्षः—

श्रुतिस्मृतिप्रमाणेन वस्त्रं ग्राह्यं च धारयेत् । इति ।

“अथीरा तनूर्भवति रुशती पापयाऽमृया । पतिर्यद्वधो वाससा
 स्वमङ्गमभिधित्सते” इति दाशतयीश्रुतिः । स्मृतयश्च तत्र तत्र प्रति-
 द्याः । एवं यज्ञोपवीतोपवस्त्रादि बोध्यम् । *यतिमार्गेणेत्युपमानो-
 पादानात्फलाद्यनुकल्पानां निवृत्तिः । एवं यतिचान्द्रायण एव
 विषयानामधिकारो न तु यवमध्यादी इत्यादि बोध्यम् । *इदं-

असकृज्वलपानाद्य सकृत्ताम्बूलचर्षणात् ।

उपवासेः प्रणश्येत दिवास्वापाञ्च मधुनात् ॥

इत्यपराकं देवलेन तद्विधेयात् । न चास्य पुंविषय-
जन सावकाशत्वात् स्त्रीणां ताम्बूलादि प्राप्नोतीति
उच्यम् । ताम्बूलादिप्रापकस्यैकैकादशीतराविषयत्वेन
वैपरीत्यस्यापि सुवचत्वात् । पचु हरिवंशे-

अञ्जनं रोचनं चैव गन्धान्स्तुमनसस्तथा ।

व्रते चैवोपवासे च नित्यमेव विवर्जयेत् ॥

शिरसोऽभ्यञ्जनं ऋत्सौम्ये नैवमेतत्प्रशस्यते ।

न पादयोर्न गात्रस्य स्नेहेनेति स्थितिः स्मृता ॥ इति,

तत्रैवोक्तपुण्यकव्रतविषयं न तु सर्वत्र, पूर्वोक्तविरोधा-
ति मदनरत्ने उक्तम् । तत्रैव-

अश्रुप्रपातो रोपश्च कलहस्य कृतिस्तथा ।

उपवासाद्गताद्वापि सद्यो भ्रंशयति त्रिषम् ॥

त्रयमित्युपलक्षणम् । मदनरत्ने शिषधर्मे-

दानं व्रतानि निधमा ज्ञानं ध्यानं हृतं जपः ।

यत्नेनापि फलं सर्वं कोपितस्य वृथा भवेत् ॥

अथ सूतकादौ निर्णयः- 'तत्र शायसूत्याशीषयोः

स्मार्त्तकर्मनिवृत्तिर्निबन्धेषु ऋस्पष्टैव । गौडास्तु क्षता-

शीषादावपि तांमाहः-

जानूर्ध्वं क्षतजे जाते नित्यकर्म न चाचरेत् ।

नैमित्तिकं च तदधः स्वयद्रक्तो न चाचरेत् ॥

उपवासेनाम्बूलचर्षणादिकर्तव्यतावाक्यम् । ऋवैपरीत्यस्यापी-

ति । सुवगाचिह्नानां सांभाग्यार्थव्रत एवोचितत्वाद्येत्यापि द्रष्टव्यम् ।

सौम्ये इति सम्बुद्धिः । ऋस्पष्टैवेति ।

स्मार्त्तकर्मपरित्यागो राशोरन्यत्र सूतके ।

श्लोकके च समुत्पन्ने ज्वरकर्मणि मैथुने ।
धूमोद्गारे तथा वान्तौ नित्यकर्माणि संत्यजेत् ॥
द्रव्ये मुक्तं त्वर्जीर्णे च नैव मुक्त्वापि किञ्चन ।
कर्म कुर्यान्नरो नित्यं मृतके मृतके तथा ॥

इति कालिकापुराणात् । वस्तुनस्तु पूर्वं देवीपूजोप-
मात्तन्मात्रविषयत्वमस्येति युक्तं प्रतीमः । तथा हेमा-
द्रौ पाद्ये—

गर्भिणी श्च्युतिरुदिश्च कुमारी षाऽथ रोगिणी ।
पदाऽशुद्धा तदाऽन्येन कारयेत्, प्रयता स्वपम् ॥ इति ।

पुंसोऽन्येप विधिः । लिङ्गस्याविवक्षितत्वात् । मेन 'यस्मि-
न्यते पत्पूजाशुक्तं तदन्येन कारयेत्, शारीरनिपमान्
स्ययं कुर्यात्' इति हेमाद्रिव्याचख्यौ । 'न वतिनां प्रते'
इति विष्णुक्तेश्च । श्रारम्भस्तु न भवत्येव ।

तदाह-शुद्धितत्त्वे विष्णुः—

बहुकालिकमह्वयो गृहीतश्च पुरा यदि ।
मृतके मृतके चैव व्रतं तद्वैद्य दुष्पति ॥

एतत्काम्यव्रतपरम् । नित्यं त्वनारब्धमपि कार्यमिति
गौडाः । मदनरसे—

इत्युक्तेः । श्लोकं—(१) मृतासंपर्कजः स्फोटभेदः । श्रुतिकारि-
रिति । आदिना रजस्वलाग्रहः । श्रुतिकापदं विष्णुयादिदिनपर्यन्त-
वम् । प्रयतेति । (२) वयता तु स्वयं कुर्यादित्यर्थः । श्रारम्भ
स्त्विति । स्वयाशुदेः, तत्र मनिनिध्यभावात् । अत्राधिकः पादः—
"तदाह-शुद्धितत्त्वे विष्णुः । 'बहुकालिकमह्वयो गृहीतश्च पुरा

(१) मृता—मृतवयोः श्रुतिविशेषस्तन्मृतसंपर्कजः स्फोटभेदः इत्युक्तेः ।

(२) श्रुतेत्यर्थः ।

पूर्वसङ्कल्पितं : यद्य व्रतं सुनियतव्रतैः ।

तत्कर्तव्यं नरैः शुद्धं रुदानार्चनविधार्जितम् ॥

माघवीये कौम्ये-

काम्योपवासे प्रकान्ते त्यन्तरा मृतसूतके ।

तत्र काम्यव्रतं कुर्याद्दानार्चनविधार्जितम् ॥ इति ।

एतेन साङ्ख्येऽधिकाराद् व्रताङ्गदेवपूजादि कार्यमिति य-
र्षमानोक्तिः परास्ताः अप्रारब्धं पूजादि कार्यमेव । नव-
रात्रे तु तत्रैव विशेषं वक्ष्यामः । एवं रजस्वलाऽपि ।
यसु सत्यव्रतः—

यदि । सूतके मृतके चैव व्रतं तस्मैव दुष्यति' । एतत्काम्यव्रतपरम् ।
नित्यं स्वनारब्धमपि कार्यमिति गौडाः" इति । अथ व्याख्या
गौडमतमाह—एतदिति । अत्र नित्ये शौचरूपाद्वाधापत्तिरि-
त्यरुचिः । दानेति । अनन्यसाध्यजपहोमाद्युपलक्षणम् । अप्रारब्धं
पूजादीति । 'न प्रतिनां व्रते' इति विष्णुक्तेः 'पूजापन्येन कारयेत्'
इति निषेधस्य प्रारब्धपूजाशेषपरत्वासम्भवात् । तत्र दानं सूतकान्ते
कार्यमिति वक्ष्यति । अर्चनं स्वन्येनैव कारणियम् ।

सूतके तु नरः स्नात्वा मणम्य शिरसा हरिम् ।

इति तु स्वयं पूजां विनाऽशनाकरणव्रतपरम् । "मणम्य मनसा
हरिम्" इति पाठे कापिचयाः पूजाया अन्येनैव कर्त्तव्यत्वार्षम्(१) ।
पदमिति च

सूतकात्प्राक् सप्रारब्धमनेकाहं तु यद् व्रतम् ।

कापिकं तसु कुर्यात्, न तु दानार्चनं जपम् ॥

सूतकादे तु यत्किञ्चिदानापन्तरितं भवेत् ।

सूतकान्तरे स्वद्धि नत्कर्त्तव्यमनन्दिनैः ॥ इति ।

न हीदं प्रारब्धपूजापदेषामं बोधयति, किं तु दानादेरप्रारब्ध-
म् । 'दानापन्तरितम्' इत्येवोक्तेः । यत्र पूजायापन्त्यः कर्त्ता न लब्ध-

प्रारब्धदीर्घतपसां नारीणां यद्रजो भवेत् ।

न तत्रापि व्रतस्य स्याद्गुपराधः कदाचन ॥ इति ।

तत् प्रतिनिधिना कारयेदित्येतत्परम् ।

मदनरत्न मात्स्ये-

अन्तरा तु रजोयोगे पूजामन्येन कारयेत् । इति ।

प्रतिनिधयश्च निर्णयामृते पैठीनसिः-

भार्या पत्युर्व्रतं कुर्याद्भार्यायाश्च पतिव्रतम् ।

असामर्थ्ये परस्ताभ्यां व्रतभङ्गी न जायते ॥

स्कान्देऽपि-

पुत्रं वा विनयोपेतं भगिनीं भ्रातरं तथा ।

एषामभाय एधान्वं ब्राह्मणं वा नियोजयेत् ॥

फात्यायनः-

पितृमातृभ्रातृपतिगुर्वर्थे च विशेषतः ।

उपवासं प्रकुर्याणः शुभ्यं शतगुणं लभेत् ॥

मातामहादीन्तुद्दिश्य एकाद्दश्यामुपोषणे ।

ते, कर्त्तव्येण दुष्करश्च पूजाविशेषस्तत्र मृतकान्ते इत्यर्थः । शुभ्यं

मिति । दानादिकमन्ते कुर्यात्, इतरस्त्वयं कारयेदित्यर्थः ।

तिनिधिनेति । यद्यपीदं दीर्घकालव्यापिमासोपवासादोषो

विधिविषये प्रवर्त्तने इति मनीयते, तथापि वर्षादिपर्यन्तमपवा

कृतमाधनेष्वपि योजयितुं शक्यत्वात्तत्रापि प्रवर्त्तने इति मा

शुभ्यमिति । अष्टौत्तत्रतः प्रतिनिधिरित्यादिः ।

कर्त्ता शतगुणं शुभ्यं प्राप्नोत्यथ न मेषः ।

यमुद्दिश्य कृत्वं सोऽपि सम्पूर्णं कलमाप्नुयान् ॥

इत्युक्तं । शरीरव्रतस्य तु तस्य स्वोपवासाकृतमपि ।

दशमकलं ताभ्यां समग्रं समवापने ।

इत्युक्तं । अनयोश्च दक्षिणा न देया शुभ्यप्राप्तेः सत्त्वात् ।

दशदशकलं श्यापुत्रस्य-

कृते ते तु फलं विद्याः समग्रं समवाप्नुयुः ॥

मदनरत्ने प्रभासाखण्डे-

भर्ता पुत्रः पुरोधाय भ्राता पत्नी सखाऽपि च ।

पात्राणां धर्मकार्येषु जायन्ते प्रतिहस्तकाः ॥

एभिः कृतं महादेवि स्वयमेव कृतं भवेत् ।

तत्रैव वाच्ये-

स्वयं कर्तुमशक्तश्चेत्कारयति पुरोधसा ।

इदं च सर्ववर्णसाधारणम् । अविज्ञेपात् । यत्तु कश्चिन्म-

होक्ष आह-'शूद्रस्य ब्राह्मणादिव प्रतिनिधिर्युक्तो न

शूद्रः ।

जपस्तपस्तीर्थसेवा प्रव्रज्या मन्त्रसाधनम् ।

विश्वैः संपादितं यस्य संपन्नं तस्य तत्फलम् ॥

इति मरीचिवचनात्' इति, तत्तुच्छम् । प्रव्रज्यादीनां

शूद्रेऽसंभवात्, 'विशये प्रायदर्शनात्'इति न्यायेनास्य

ब्राह्मणादिगोचरत्वात् । यदापि-

दक्षिणा नात्र दानव्या शुभ्रया विहिता हि सा ।

इति वचनात् । अत्र कनिष्ठस्वस्त्रादेः कन्यादेः पुत्रादेव उपेष्ट-

भ्रात्रादिः प्रतिनिधिर्भवत्येव भार्यायाः पतिरिव । तत्र कापि न द-

क्षिणा । 'शुभ्रया विहिता हि सा'इति हेतुपञ्चिगदान् । यत्तु 'स्वयं

कर्तुमशक्तश्चेद्'इत्युपक्रम्य

दिरूपं दक्षिणां दद्यात्स्वशक्त्या चानुरूपतः ।

इति पुरोधसे दक्षिणादानमुक्तं, तत् तदर्थिने द्रष्टव्यम् । अविशये

इति । विशये संशये मायाः पदान्तरममाभिव्याहारस्तस्य दर्शना-

द्वियामकरवोपगमादित्यर्थः(१) । तथा च प्रव्रज्यासाहचर्येण ब्राह्म-

(१) मद्रिहोत्रदोहाधिकारे "वासमात्मेत"इति श्रुतम् । तत्र

कियमेतन् वाच्येनागितदोत्राद्गतया पनुवागो विधीयते इत पनु-

स्पर्शमात्रमिति संशयः । अत्रोच्यते-वासमात्मेतौ यत्तिकर्म मालिन्द्रस्य-

उपवासो व्रतं होमस्तीर्थस्नानजपादिकम् ।

णाधिकारिकप्रातिनिध्यमेव तद्विषय इति भावः । *होम इति ।

स्त्रीणां होमो न दातव्यः पञ्चगव्यं तथैव च ।

इति (१) ब्रह्मकूर्चहोमनिषेधोऽपि साक्षादेव । विमद्वारा स्त्रीशूद्रयोः

कालम्भत्वाद् वायव्यधदित्यनुमानेन यागत्वाध्यवसाये याग
लम्भ इति । यदि च यागस्य द्रव्यदेवतास्वरूपत्वेन
देवतासंयोगमावाप्त यागत्वाध्यवसायः । न च "आज्यं द्रव्यमती
शो देवता मान्त्रवर्णिको" इति "पूपासीति वत्समुपसृजति" इति
स्सालम्भे 'पूपासि' इति-मन्त्रविधानात्तत्रत्यपूपदेवतायाः
गोऽस्येवंति वाच्यम् । उपसृजतेः समीपचारणार्थकनयाऽऽलम्भने
कत्वाभावेन तेन वाक्येनांकमन्त्रस्य वत्सालम्भे
विधातुमशक्यत्वात् । असि शब्दनामानाधिकारण्येन
च पूपशब्दस्य परस्परतया देवतापरत्वाभावाच्च इत्युच्यते,
"वायव्यं इवेतमालभेत भूतिकामः" इत्यत्रालम्भे
नात्रापि प्राणिकर्मतया प्रयुज्यमानत्वाविशेषात्पूर्वं यागार्थं तस्यावका
रिते चोदकेनाग्नीषोमीयस्य विध्यन्तातिदेशाद्देवतालाभसिद्धयौगन्त
ध्यवसाय इति पूर्वपक्षे सिद्धान्तसूत्रम् "विशये प्रायदर्शनात्" (सू
त्र० २-३-६-१६) । विशये-संशये, यागविधिः संस्कारविधिर्न सं
शये प्राये-दोहनादिसंस्कारप्रकरणे दर्शनात्-पाठात् संस्कारविधिपक्षे
येत्यर्थः । भयं भावः "वायव्यमालभेत" इत्यत्र यागार्थतया "अध्वर्यु
लभेत" इत्यत्र स्पर्शार्थतया च दृष्टस्य आलभतेः प्रकरणात् स्पर्शार्थ
कत्वमेव । न चोक्तानुमानेन यागार्थत्वाध्यवसायः । सामान्यत
दृष्टानुमानस्य धैदिकार्थे प्रयुक्तमसम्भवात्, "अध्वर्युमालभेत"
व्यभिचाराच्च । न च स्पर्शो दोहनबलाद् "वत्समुपायसृजति" इत्युपाय
संज्ञनबलाद्वा निश्च एवेति तद्विध्वानर्थक्यमिति वाच्यम् । उक्त
क्येन चाटुकरणात्प्रकल्पसंविदोपलक्षणसंस्कारविधानात्तस्य चात्र
मेरिति वत्सालम्भस्तरसंस्कार एवेति सिद्धान्तः ।

(१) ब्रह्मकूर्चहोमः-पञ्चगव्यहोमः । स च "सप्तावरास्तु ये व
मच्छिद्राप्ताः शुक्रत्वियः । एतं कुर्यात् होमस्यं पञ्चगव्यं यथाविधि" (न
इत्यादिनेनिकनेष्यताविशिष्टः पराशरस्मृत्यायेकारशाध्याये स्पष्ट इ
पशाधगन्तव्य । पञ्चगव्यद्रव्यावपि "गोमूत्रं गोमयं क्षीरं क्षीरं क्षीरं क्षीरं
कुर्यात्कम् । निर्दिष्टं पञ्चगव्यं तु पावित्रं पापशोधनम्" इति तत्रैव स्पर्शार्थ

ब्राह्मणो हीनवर्णस्य यः कुर्यात् कर्म किं च न ।
 स तां जानिमवाप्नोति इह लोकं परत्र च ॥
 इति कालहेमाद्रौ मरीचिनिषेधाच्च ।

यद्यपि स्त्रियाः शूद्रस्य च तीर्थयात्रा वर्तते, भारते पुष्करं

जन्मभृति यत्पापं स्त्रिया वा पुरुषस्य वा ।
 पुष्करे गतमात्रस्य सर्वमेव प्रणश्यति ॥ इति ।
 ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रो वा राजसत्तम ।
 न त्रियोर्नि व्रजन्त्येते स्नात्वा तीर्थे महात्मनः ॥

इति च लिङ्गात्, तथापि सधवायाः स्त्रियः
 नास्ति स्त्रीणां पृथग्गहो न व्रतं नाप्युपोषणम् ।
 पतिं संसेवते या तु तेन स्वर्गे महीयते ॥
 नास्ति स्त्रीणां पृथग्गहो न व्रतं नाप्युपोषणम् ।
 भर्तृशुश्रूपगैवैता लोकानिष्टान् व्रजन्ति हि ॥

इत्यादी यज्ञादीनामुपलक्षणत्वात्तीर्थयात्रादावपि भर्त्रा विना,
 तिशुश्रूपात्पागे च नाधिकारः । विधवायास्तु
 धार्यपावनव्रत्या वा वृद्ध्या वाऽपि योषिता ।
 न स्वातन्त्र्येण कर्तव्यं किञ्चित्कार्यं गृहेष्वपि ॥

इति मन्त्रोक्तेः,

रक्षेत्कन्यां पिना, (१)विद्यां पतिः, पुत्रास्तु वार्द्धके ।
 अभावे ज्ञातयस्तेषां न स्वातन्त्र्यं क्वचित् स्त्रियाः ॥ (याज्ञिके १-८३)

इति याज्ञवल्क्योक्तेश्च पुत्रज्ञात्याद्यनुमतिं विना नाधिकारः । एवं
 शूद्रस्तु द्विनशुश्रूपाविरुद्धं धर्ममाचरन् ।
 नरकं पश्यते तद्देदध्रवणकीर्तिनात् ॥

इति भारतोक्तेः,

निरन्तरं तीर्थमेवा संन्यासो मन्थनाधनम् ।
 देवताराधनं ध्यानं तेषां पापावहं परम् ॥

अस्तु तस्तु संपूर्णतावाचनमात्रमत्रोच्यते इति प्रति-
निधिः का अर्थोऽप्यलम् ।

अत्र विशेषमाह त्रिकाण्डमण्डनः—

काम्ये प्रांतनिधिर्नास्ति नित्ये नैमित्तिके च सः ।

काम्येऽप्युपक्रमादूर्ध्वं केचित् प्रतिनिधिं विदुः ॥

न स्यात्प्रतिनिधिर्मन्त्रस्वामिदेवाग्निर्कर्मसु ।

स देशकालयोर्नास्ति नारणेरग्निरेव सा(१) ॥

नापि प्रतिनिधानस्य निषिद्धं वस्तु कृत्रयित् ॥

द्विरण्यकेदिसृष्टेऽपि—न स्वामित्वस्य भार्यायाः पुत्र-
इति शास्त्रात्प्राप्तो विप्रमेवाविरोधेन निरन्तरं च तीर्थया-
त्रादीं शूद्रस्य नाधिकारः । एवं सति अनधिकारिस्त्रीशूद्रकृततीर्थ-
मेवापि पातित्ये मनुना बोध्यते । शास्त्रात्प्राप्तये च “तेषाम्”
निशन्देन शूद्राः प्रतिलोमनाथ पराएऽगन्ते । तेन प्रतिलोमा यथा
धर्मदोनास्तथा निरन्तरं तीर्थयात्रापराः शूद्रा इत्यर्थः ।

ब्राह्मणो हीनवर्णस्य यः कुर्यात्कर्म किं च न ।

स तां जातिमवाप्नोति इह लोके परत्र च ॥

इति वाच्यस्य विप्रभेत् क्षत्रियादेः प्रतिनिधिस्तदा नस्य(२)
सम्पूर्णकलावाप्तिरस्त्येव, विप्रस्य तु दोष इत्यर्थः । एतेन ‘शूद्र-
घने शूद्रस्य ब्राह्मणादेभ्य नाधिकारः । होमानधिकारात् शूद्रस्य ।
दक्षके च नाधिकारः । दक्षकत्वमयोजकहोमानधिकारात्’ इति
मन्युक्तम् । स्पष्टं चैतदग्रे । यत्र शूद्रप्रतिनिधिस्तत्र विप्रेण कथं
सम्पादनमित्यत्राह—अस्तु तस्तिवति । अर्चोति । तादृश-
सम्पादनरूपमाहुष्यमन्त्रेणैव बोध्यते न तु प्रतिनिधिरित्यर्थः ।
काम्ये इति । सामर्थ्यं परीक्ष्यैव काम्यस्यारम्भादिति भावः । अ-

(१) सा-भरणिः भांगरय, तासम्पादकरयात् । अनेभ्य प्रतिनिधि-
निषेधादित्यर्थः ।

(२) हीनजातीयस्येत्यर्थः ।

स्य देशस्य कालस्याग्नेर्देवतायाः कर्मणः ऋशब्दस्य च प्र-
तिनिधिर्विद्यते' इति(१) ॥

अथ व्रनादिसन्निपाते निर्णयः । तत्र निधिद्वयसन्नि-
पाते तत्रोक्तं दानहोमादि ऋकमेणानुष्ठेयम्, अविरो-
घात् । इदं पूर्वार्थेष्वेव । एकमध्येऽन्यकाम्यकर्मा-
म्भस्तु न भवत्येव गुणफलादने । "यस्य यज्ञे प्रततेऽन्त-
रा यज्ञस्तायते तं यज्ञं निर्कृतिर्गृह्णाति" इतिराणकघृ-
श्रुतेः । यज्ञः-व्रनादिकर्ममात्रम् । अनङ्गेन व्यवधानदो-
षस्य सर्वत्र साम्यात् । शिष्टास्तु माघकार्तिकस्नानादि-
मध्ये लक्षहोम-तुला-भारतश्रवणाद्याचरन्ति, तन्निष्प-
मध्येऽस्तु. काम्यमध्ये तु चिन्त्यम् । यत्र तु नक्तैकभक्ता-
दौ विरोधस्तत्र प्राथम्यादेकभक्तं कार्यम् । नक्तं तु परेषु-
न्तरा सामर्थ्याभावे त्वाह-ऋकाम्येऽपीति । ऋशब्दस्य-पन्वस्यो
ऋकमेणाति । यत्रोपवामद्वयमेकभक्ताद्विद्वयं वा तत्राङ्गिनस्तन्वम् ।
यित्रदेवत्वश्चादिना विरुद्धं पूजाहोमायज्ञं सदैव कार्यम् ।

पाकयज्ञान् समासाय एकाज्यानेकयार्हियः ।

एकस्विष्टकृतः कुर्यान्नानापि सति दैवते ॥

इति न्यायात् । इदं पूर्वार्थेष्वेव । पूर्वार्थकर्ममध्ये च कर्मा-
रम्भो न भवति । "यस्य यज्ञे प्रततेऽन्तरा यज्ञस्तायते तं यज्ञं निर्कृ-
तिर्गृह्णाति" इति श्रुतेः । यज्ञे इति व्रनादिकर्माण्यलक्षणम् । अनङ्गेन
व्यवधानरूपदोषस्य तुल्यत्वात् । तत्रापि गुणफलरूपन्यसि

(१) यस्तुतस्तु पिष्टेऽदकाक्रेयादौ पुत्रस्य प्रतिनिधिमवयेव ।
"अथवादीन् मृतानेतानेकादश यथोदितान् । पुत्रप्रतिनिधौतादौ
जिवास्तोपागमनीयिणः ॥" इत्यादिवचनात् । द्विरप्यकोशाशुशीवतिरेवम् ।
"तस्मत्तथे उपोतिष्यतीं तामाशिषमाशास्ते" इत्यादिवादीमने, पिप-
पुत्रीये सामानि "अमुकस्य पिता यज्ञते" इतिवाचने च पुत्रप्रतिनि-
धिर्दिवस्य बोध्यः ।

भवत्येव । तत्र "गोदोहनेन पशुकामस्य मणयेन्" इत्यादां पुरुषार्थस्यैव अर्थान्वात् (१) ।

पशु शिष्टानां मायकार्मिकस्नानादिसध्ये लसद्दोम-तुम्हादान-भारतश्रवणाद्यावरणं, तस्मिन्मध्ये, न तु काम्यमध्ये । वस्तुनस्तु वयोः पुरुषार्थयोर्गतादिकर्मणोर्न विगोपस्तपोरेकमध्येऽपरानुष्ठानं पुनपदारम्भो वा भवत्येव । यथा काम्यकार्तिकादिस्नान-काम्यनद्व-प्रतयोः । तत्र सर्वाद्दोमहारेण स्वयं तादृशद्वयस्य मुकरत्वात् । अन्यत्र च मणयोपक्रमापेक्ष कार्म्यं मायम्गाद् — अनुपसज्जातविरो-पित्वात् (२) ।

(१) दर्शपूर्णमासयोः श्रवणे "चमसेनाप. मणयेन्, गोदोहनेन पशु-कामस्य" इति । गायो हुस्मन्ने यस्मिन्नु गोदोहने-दोहनेपात्रं तेने-पद्यः । तत्र गोदोहनेन पशुपुरुषोभयार्थस्यमुत्त पुरुषार्थत्वमेवेति सं-ज्ञा । अत्रोत्पत्तेर्वाचसमभिरुपाहृतपुत्र्याः शेषित्यार्थकतया स-त्पुत्र्या पुरुषार्थत्वावगतेः क्रतूपकारकतया क्रत्यर्थतावगतेष्वोभयार्थ-त्वामात । न चापकारकत्वरूपतापर्ययत्वं नृतीये निराकृतत्वात् श्रुति-तश्च क्रत्यर्थत्वावगतेः कथं तदर्थत्वमिति वाच्यम् । उपकारकत्वे-मति सर्वपदार्थप्राहिणा प्रयोगविधिना गोदोहनेन पशुपुरुषोभयार्थ-त्वमवगतेः क्रत्यर्थत्वोपपत्तेः, इति पूर्वपक्षे सिद्धान्तसूत्रम्-
"यस्मिन् प्रीतिः पुरुषस्य, तस्य लिप्त्वार्थलक्षणाऽधिमतत्वात्" इति (ज० सू० ४-१-२) । यस्मिन्-स्वर्गादावनुभूयमाने पुरुषस्य वृत्तिर्म-यति तस्य स्वर्गादिफलस्य लिप्त्वा अर्थलक्षणा-स्वारासिकी, फ-लस्य प्रीत्याऽविमगादित्यर्थः । अयं भावः—यस्मिन् चाक्ये फलभु-जित्तस्य पुरुषार्थत्वमवगतेः श्रुत्या पुरुषार्थत्वमेव । न चो-पकारकत्वेन प्रयोगविधिना क्रत्यर्थताऽऽप्यस्य विधानात् क्रत्यर्थत्व-ममात । क्रत्यर्थप्रयोगविधिना गोदोहनेन पशुपुरुषोभयार्थ-त्वमवगतेः । तस्माद् गो-दोहनेन पशुपुरुषोभयार्थत्वमेवेति । एवं च तस्य क्रत्यर्थत्वमेवेति फलमयुक्तैव मध्येऽनुष्ठानम् ।

(२) अयं च न्यायो लघुपूर्वमीमांसाधिकरणकौमुदीपरिशीलाधि-करणेषु विस्तरेण प्रतिपादितो मयेति तत् पद्यावगन्तव्यः ।

स्नानिर्था गौणकाले कार्यम् । अथमहार्त्तानि ॥
 तु 'एकं स्वयं कृत्वाऽन्यद्धार्यादिना कारयेत्' इति
 षः । यत्र तु शिवरात्र्यादौ तिथिमध्यं पारणायाऽङ्कि
 जनं प्राप्तम्,

भूताष्टम्योर्दिवा भुक्त्या रात्रौ भुक्त्वा च पूर्वा
 एकादश्यामहोरात्रं भुक्त्या चान्द्रायणं चरेत् ॥
 इति तन्निषेधश्च, तत्र पारणाया यत्रत्वादिर्वैव
 जनम् । निषेधस्तु रागप्राप्तभांजनविषयः । एवमष्टम्य
 दिनस्तत्रते संक्रान्त्यादौ रवौ संकष्टचतुर्थ्या च रात्रि
 भोजनम् । यत्र स्वष्टम्यादौ दिवा भुजिनिषेधः, संक्र
 च रात्र्याविति निषेधद्वयं तत्रोपवास एव कार्यः ।
 यपि पुत्रिण उपवासाऽपि निषिद्धस्तथापि-

उपवामनिषेधे तु भक्ष्यं किञ्चित्प्रकल्पयेत् ।
 इति वचनार्त्तिकाचिद्भक्षयित्वोपवासः कार्यः । च
 न्द्रायणमध्ये एकादश्यादौ तु प्राससंख्यानियमेन
 जनं कार्यमेव । चान्द्रायणस्य काम्यत्वेन नित्यत्वा
 कत्वात् । *अबाधेन गत्यसंभवाच्च । एकादश्यामेका
 रोपवासादिपारणायां जलपारणां कृत्वोपवसेत् ॥३॥

*गौणकाले-गौणकालमन्वये । कालस्यात्यन्तवाधाभा
 दिति शेषः । तदसम्भवे त्वाह- *समेति । एतेन
 तिथिद्वयोदितं कर्म तद् ग्रहं पृथगाचरेत् ।
 तिथ्योर्वेधे तु स्नानादि सकृदाहिकमाचरेत् ॥

इति मरीचिवाक्यं व्याख्यातम् । पृथगाचरेदिति पाठे एकं स्वयं
 अन्यद्धार्यादिनेत्यर्थः । नैमित्तिकं चान्द्रायणादि संगृह्याऽऽह-
 बाधेनेति । चान्द्रायणादिवाक्येषु चन्द्रोदयकाले प्राससङ्ख्या

सो वा अशिशमनदितं च" इति श्रुतेः । एवं अथा-
ददृशां मामोपवासमथादप्रदोषादिषु ज्ञेयम् । एवं अकाम्य-
वैमिशिकानित्यस्यादिकृतं यत्प्राप्यं स्वयम्भूतमिति दि-
क् ॥ इति कमलाकरभट्टकृते निर्णयसिन्धौ व्रतप-
रिभाषा समाप्ता ॥

अथ प्रतिपदादिनिर्णयः । शुक्ला प्रतिपद् अपराह-
व्यापित्ये पूर्वा प्राज्ञा । अयुतव्याव गत ।

अप्रतिपदसंमुखी कार्या या भवेदापराहिकी ।

प्रातःकालकृष्णपक्षोत्थकालविशिष्टपौर्णमासीतिरूपगमात् । अथा-
ददृशां प्रातः पारणा, मामोपवासे उपवासः,
आदादीं मायाहोमनादि, तत्र पारणाश्लेषः कार्यः । अकाम्ये-
ति । यत्र काम्ये कृते नित्यनैमित्तिकयोरर्थनः भिद्विस्तत्र काम्यं
दृशोप इत्यर्थः ।

अयुतमेति 'प्रतिपद्यथावास्या' इत्यादि । नन्वेवं सायाहवाश्र-
व्याप्ताऽपि पूर्वाविद्या भवतीति किंपराहव्याप्येत्यत्राह-अप्रति-
पदिति । विद्वत् च संमुखीत्वं

संमुखी नाम सायाहव्यापिनी इत्यन्ते यदा ।

इति पूर्वार्द्धेन । इदं च प्रतिपदः प्रातः पूर्वविद्यत्वरूपे सांमुख्ये
आपराहिकत्वरूपं तद्विशेषं विधत्ते, प्रातःकालिके मधानाहनिर्वापे
प्रातःकालसायान्ये प्रातः "पुरा वाचः प्रवदितोर्निरूपेत्" इति तद्वि-
शेषविधित्, न-आपराहिव्याः सांमुख्यं गौरवात् । यावद्विद्या-
पराहिकापिद्विपमपिति, तत्र ।

प्रतिपदस्य विशेषा या भवेदापराहिकी ।

दैवकर्म तथा ह्येयं विध्यं च मनुरग्रवीत् ॥

इति माघशीपवचने दैवकर्मपदस्य एकवक्त-नक्त प्रतिपदिष्टीर्ना
पृथग्निर्णयसध्वेन उपवासपरत्वात् । विध्यं—सुताह्रादम् । एको-

इति स्कान्दोक्तेः । *शुक्ला स्यात्प्रतिपत्तिधिः प्रथमतश्चेत्साऽपराह्णे भवेत्' इति दीपिकोक्तेश्च । अपराह्णश्च पञ्चधा भक्तं दिने चतुर्थो भागः । *तदभावे सापाह्वय्यापिनी ग्राह्या ।

तदभावे तु सापाह्वय्यापिनी परिगृह्यताम् ।

इति माधवोक्तेः । कृष्णा तु परा* । कृष्णा तृत्ततोऽखिला'इति दीपिकोक्तेः । *कृष्णाऽपि पूर्ववेत्त्यनन्तभटाः । सर्वतिथिषु वर्ज्यान्युक्तानि सुहूर्णदीपिकायाम्-दिष्टादेः "आमश्राद्धं तु"इत्यादिना विशिष्यकालोक्तेः । *शुक्लानि दिनान्तरवदेवापराण्डिकत्वे प्राप्ते पुनर्वचनं प्रतिपटोक्तापराण्डिपर्येऽपि पूर्वदिनग्राह्यत्वार्थमित्यभिमानः । अत्रापराण्डव्याप्तेरनिर्णयकत्वापत्तिररुचिः । *तदभावे इति । कथंचित्पूर्वदिनान्तरापरेऽण्डि भवत्येव शेषिलोपस्यान्याद्यत्वात् । *परेणि । "प्रतिपत्सद्वितीया स्यात्"इत्यस्य कृष्णपक्षे प्रवृत्तेः । *कृष्णाऽर्पानि ।

प्रतिपत् पञ्चमी चैव उषास्या पूर्वसंपुता ।

इतिजायाल्युक्तेः,

पञ्चमी सप्तमी चैव दशमी च त्रयोदशी ।

प्रतिपन्नवमी चैव कर्त्तव्या संमुखी तिथिः ॥

इतिपैटीनस्युक्तेश्च,

प्रतिपत्पञ्चमी चैव सावित्रीभूतपूर्णिमा ।

नवमी दशमी चैव नोषोप्याः परसंपुताः ॥

इति ब्रह्मशैवस्यै उपवासं परनिदानिषेधात् । 'उदये शुक्ला सस्य'इति सामान्यवचनं तु बाध्यते । 'प्रतिपत्सद्वितीया स्यात्'इत्यापस्तम्बवाक्यं तु उपवासेनरद्वैकर्मविषयं सामान्यवाक्यं स्यादुपवासविषयः पूर्ववाक्यः संकोचान्, उपवासेऽप्यनापराह्णं प्रतिपद्विषयं च । उपवासेनरद्वैकर्मगु शुक्ला पूर्वविद्या प्राचा । 'प्रतिपत्सद्वितीया स्यात्'इति पुनर्वाक्यात् । ना तु पूर्ववदापराद्वितीया नद्वैक

सुखात् । 'प्रतिपत्तिरूपणम्' इत्युक्तेः । इदं च मचनं सामान्य-
 विषयत्वाद् विदोषविषयेण युग्मवाक्येनापराहिकपूर्वविद्यशुद्धमति-
 र्द्वये चाभिनयपि युग्मवाक्यानिर्णयपक्षेण प्रवर्तते । "वाचकाभावे
 साध्यस्य निरपवादत्वात्" इति न्यायात् । अत एव तादृशद्वैवर्क्य-
 तु कृष्णोत्तरदिना ग्राह्या पूर्वोक्तसामान्यवचनादिति परिष्कुर्वन्ति ।
 अत्रेदमगोचरीजम्—अस्तु उपवासंतरद्वैवर्क्येण भवदुक्तमेव, उपवा-
 से तु कथं पूर्वा ? तद्विधायकानां शुद्धपक्षपरतया संकोचसम्भवात्,
 मतिपरमद्वितीया' इत्यस्य सामान्यतः कृष्णपक्षपरत्वादिति । उपवा-
 सस्य सर्वतियिषु नारदेनोक्तः ।

शुक्रान् वा यदि वा कृष्णान् प्रतिपन्मभृतीस्तिथीन् ।

उपोष्यैष षष्टिं दश विधिना ह्यपरे दिने ॥

प्राप्त्यन्भोजयित्वा तु सर्वेषां प्रमुच्यते । इति ।

उपवासोत्तरदिने च पारणं कार्यं, तस्य भोजनम् ।

उपवासेषु सर्वेषु पूर्वाह्णे पारणं भवेत् ।

अन्यथा तु फलस्यार्द्धं धर्मभेदोपसर्पति ॥

इतिदेवलोक्तेः । धर्मो—यमः । पारणं—कर्मसमाप्तिः, अभोजना-
 समकोपवाससमाप्तिश्च भोजनमेषा न च रागप्राप्तं भोजनमनूय पूर्वा-
 ह्णमात्रं विधीयताम् । शास्त्रीयकर्मसमाप्तेरुत्थापनादिवच्छःस्वीयत्वाव-
 दयंभावात् । "भोक्ष्येऽहं पुण्डरीकाक्ष" इति सद्गुणविषयत्वादप्याशन-
 रूपमतिनिधिविधानात् । तस्य पारणं तद्दिने उपोष्य तिथ्यनुवृत्तौ
 दिवा तिथ्यन्तमतीतया भोजनकालधेनुभ्यते तदा तिथ्यन्ते कार्यम् ।

पूर्वविद्यासु तिथिषु भेषु च श्रवणं विना ।

उपोष्य निधिवत्कुर्यात्तदन्ते च पारणम् ॥

इति निगमवचनात् । यदा दिवा तादृशः पारणकालो न
 लभ्यते, तदा तिथ्यन्तो न मतीक्ष्यः, किं तु दिवैव पारणं कार्यम् ।

सर्वेष्वेवोपवासेषु दिवा पारणमिष्यते ।

अन्यथा पुण्यहानिः स्यादने धारणपारणम् ॥

कृष्माण्डं (१) बृहतीफलानि लवणं चर्ष्यं तिलाम्लं तथा
 तैलं चामलकं *दियं प्रवसता शीर्षं कपालान्द्रकम् ।
 निष्पावांश्च मसूरिकान् फलमथो घृन्ताकसंज्ञं मधु
 घृतं स्त्रीगमनं क्रमात्प्रतिपदादिष्वेषमा षोडश ॥
 शीर्षं-नारिकेलम् । कपालम्-अलावु । अन्ध्रं-पटोलम् ।
 मूषालः-

कृष्माण्डं बृहती क्षारं *मूलकं पनसं फलम् ।

घाञ्ची शिरः कपालान्ध्रं नखचर्मतिलानि* च ॥

क्षुरकर्माङ्गनासेवां प्रतिपत्प्रभृति त्वजेत् ॥

नखं-*शिशम्बी । चर्म-मसूरिका ॥

‘द्वितीया तु *कृष्णा पूर्वा, शुक्लोत्तरा’ इति हेमाद्रिः ।

इति ब्रह्मवैवर्तत् । धारणमाहारं विना शरीरस्य, तदुत्तरदिने
 च पारणं-तत् चतुर्थकालभोजनविधिना विहित, तद्विहायेत्यर्थः ।

न रात्रौ पारणं कुर्यादते वै रोहिणीव्रतात् ।

तत्र निश्यपि कुर्वति बर्जयित्वा महानिशाम् ॥

इति भविष्योत्तरे रात्रिपारणनिषेधाच्च ।

यामत्रयोर्ध्वगामिन्यां मातरेव हि पारणम् ।

इति यावयं तु निर्मूलमिति विवेचनकृतः । *दियं प्रवसता-
 स्वर्गेच्छुना । *मूलकं-गूलकमिति पाठे शाकभेदः । *तिलाः-

जर्जिलाः, प्रसिद्धतिला वा । *शिशम्बी-तदुद्भवा निष्पावादयः ।

*कृष्णेति । “द्वितीया प्रतिपद्युता” इत्यापस्तम्बवाक्यं “युग्माधि”

इति युग्मवाक्यं ध्यानयोः शुक्लकृष्णवाक्यं च व्यवस्थापकम् । नन्वं

सर्वकर्मण्यु व्यवस्थासिद्धौ

वृत्तीयैकादशी पृथी तथा चैवाष्टमी तिथिः ।

वैशाखपुष्याद्युक्ता उपवासे तिथीमिद्वयाः ॥

‘कृष्णा द्वितीयाऽऽदिमा । पूर्वाह्ने यदि सा सिता तु परतः सर्वा’ इति दौषिकोक्तेः । माघयानन्तमहमते तु० सर्वापि द्वितीया परा । तथा च माघयः-

पूर्वशुरसनी प्रातः परेशुम्निमुहूर्तगा ।

सा द्वितीया परोपोष्या पूर्वविद्या ततोऽन्यथा ॥ इति ।

इति उपरास एव तृतीयाविद्वितीयानिषेधः,

एकादशपृष्ठी षष्ठी द्वितीया च चतुर्दशी ।

त्रयोदशी अमावास्या उपोष्याः स्युः परान्विताः ॥

इति तत्रैव तद्विभिन्नं व्यर्थः, तयोरपि शुक्रकृष्णवाक्याभ्यां व्यतिरिक्तत्वादिति चेन्न । सामान्यतः सर्वकर्मसु व्यवस्थाया उपवासं निषेधेन वाच्यो मा ममाह्नीदिति रीत्याऽर्थवत्त्वात् । एतेन प्रतिपद्विद्वत्त्वं यथाद्वितीयादिग्रन्थविषयमित्यपास्तं, मानाभावात् । अमते स्थितिः । तुनाऽरुचिः । सा च—

प्रतिपत्संमुखी कार्या या भवेदापराह्निकी ।

पौर्वाह्निकी च फर्तण्या द्वितीया तादृशी विभो ॥

इति स्कान्दे तादृशीति दृष्टान्तेन यथा प्रतिपत् शुक्रा पूर्वा, तथा द्वितीया शुक्राचरेत्वस्य, यथा कृष्णा प्रतिपदुचरा तथा कृष्णा द्वितीया पूर्वत्यस्यार्थतश्च लाभान्, न तु प्रतिपत् शुक्रकृष्णभेदेन द्वितीया तु.वेषभेदेनेति । वैपत्त्वात् । विवेचनकृतस्तु या कृष्णाद्वितीयापोष्यासेऽप्यत्र वा पूर्वविद्योक्ता, सा-पूर्वदिने चेत्पूर्वाह्नमविष्टा भवति, तदैव । नो चेत्परैव ।

प्रतिपत्संमुखी कार्या या भवेदापराह्निकी ।

पौर्वाह्निकी च फर्तण्या द्वितीयापि च तादृशी ॥

इति स्कान्दात् । तादृशी—संमुखी पूर्वविद्वेत्यर्थः । पूर्वाह्नस्तु अहः पूर्वं भाग इति योगेऽपि न द्वेषाभक्तादिनायभागः । तथा सति तत्रैवापरोऽह इति योगेनापराह्नो द्वेषाभक्तादिनान्त्यभाग एव स्यात् ।

तृतीया तु सर्वमते. रम्भाव्यतिरिक्ता परैव । ते-
न युग्मवाक्यं रम्भाव्रतविषयम् ।

रम्भाख्यां वर्जयित्वा तु तृतीयां द्विजसत्तम ।

अन्येषु ऋत्विज्यकार्येषु गणयुक्ता प्रशस्यते ॥

इति ब्रह्मवैवर्तात् । ऋग्वेदीयं तु विशेषमाह माधवा-

ऋग्वेदीयमात्रसत्त्वेऽपि दिने गौरीव्रतं परे ।

न चेष्टापत्तिः । सायाहमात्रव्याप्तावनापराह्निकत्वानापत्तेः । अतस्तत्र
पञ्चधा विभागेनापराह्नवत् पूर्वाह्नः पञ्चधा विभागेन प्रातराह्नकः ।
तत्र प्रविष्टा पूर्वा । इदं च वचनं कृष्णाद्वितीयाविषयमेव । तत्र मातृ
पूर्वविद्वत्त्वे पूर्वाह्निकत्वरूपविशेषमात्रविधाने लाघवात् । तेन वा
पूर्वेषुः सर्वे मातृकालं परित्यज्य मष्ट्याऽपरेशुस्त्रिमुहूर्ता तदवि-
का वा, सा कृष्णाऽपि परैवा । पूर्वेषुः पूर्वाह्निकत्वाभावात्, त्रिमुहूर्त-
सत्त्वेन च परविधायकवचनानां मष्ट्येः । या तु पूर्वेषुः सर्वे मातृ-
कालं परित्यज्य मष्ट्याऽपि परदिने नास्त्येव, त्रिमुहूर्तन्यूना वा,
सा पूर्वैव । एवं या शुक्ला द्वितीया परदिने नास्त्येव त्रिमुहूर्तन्यू-
ना वा, साऽपि पूर्वैव, परेशुस्त्रिमुहूर्तासम्वादिनि हेमाद्रिमाधव-
योर्मतमेकीचक्रुः ।

ऋत्विज्यकार्येषु ।

एकादशशर्षा षष्ठी पूर्णमासी चतुर्दशी ।

अमावास्या तृतीया च ता उपोष्याः परान्विताः ॥

इति शेषवामे(?) स्वपुत्र्यानुवादः । गणो-गणेशः, तद्वयं चतुर्धा-
त्ययः । रम्भाख्यां वर्जयित्वा इति पर्युदासात् रम्भाग्रहीतृपरि-
त्यजेत् । तन्माहृषं च त्रिमुहूर्तवेषपत्त्वेनेति गौरीव्रतस्याशक्तिः ।
तत्र कल्याणव्यवसायि परविद्वत्प्रयोगकरादिपभिनायेना-
ऋग्वेदीयं निधायि । ऋग्वेदीयं कल्याणप्रदादिपरं त्रिमुहूर्तं

(?) अथपुत्र-शुभकृत्यं, पूर्वायाभिषेकं । एकवैश्यानुवाद इति वाच्यं ।

शुद्धाधिकायामप्येवं गणयोगप्रशंसनात् ॥ इति ।
चतुर्थ्यपि सर्वमते ऽगणेशप्रतातिरिक्ता परैष । ऽयुग्म-
वाक्यात् ।

एकादशी तथा पष्ठी अमावास्या चतुर्थिका ।
उपोष्याः परसंयुक्ताः पराः पूर्वेण संयुताः ॥
इति माघशेषे वृद्धवसिष्ठोक्तेषु । 'नागचतुर्थी तु म-
घ्याह्वयाविर्ना पञ्चमीयुता च प्राद्या' इति निर्णयामृते
माघशेषे चोक्तम् ।

युगं मध्यंदिने यत्र तद्योपोष्य फणशिवरान् ।
क्षीरेणाप्यास्य पञ्चम्यां पूजयेत्प्रयत्नो नरः ॥
धिपाणि तत्र नदपन्नि न तान् हिंसन्ति पद्मगाः ।

सद्भावानावश्यकत्वाभिप्रायम् ।

चतुर्थीमाहिता या च सा तृतीया फलमदा ।
अर्धच्यवकरी स्त्रीणां पुत्रपौत्रवर्दिनी ॥
इति विधेः अर्धच्यवार्धगौरीप्रते एव शेषरूपसाहित्यमतीतेः ।
द्वितीयाशेषसंयुक्तां या करोति विधोहिता ।
सा र्धच्यमवाप्नोति मरुदन्ति मनीषिणः ॥
इति शेषनिषेधवद् । यदि किंपिदपि परेशुर्न लभ्यते, तदा पू-
र्वैव प्राप्ता ।

एकादशी तृतीया च पष्ठी चैव त्रयोदशी ।
पूर्वविद्यापि कर्तव्या यदि न स्यात्परेशुर्न ॥
इतिवृद्धवसिष्ठ्यात् । प्रतान्तरे च मुहूर्त्तायाश्चतुर्थीयुगाया प्र-
रणं, त्रिमूर्त्ताद्वितीयाविद्याया एव वर्जनम् । यदि परेशुर्निमुहूर्त्ता
न लभ्यते तदा विद्यापि पूर्वैव कालानुरोधेन मघानत्यागायोगा-
त् । ऽगणेशप्रताति-गौरीप्रतोपलक्षणं तद्व्यश्रुताकं उपशस्ये
प्रतान्तरे वेत्स्यः । ऽयुग्मेति । "युगभूतानाम्" इत्यादि । मघेशप्रते

सर्षत्र गणेशघते ऋपूर्ध्वेति सिद्धम् । संकष्टचतुर्था ।
चन्द्रोदयव्यापिनी घाता । दिनद्वये तत्रं ऋमातृयो
गस्य सत्वात्पूर्ध्वेति केचित् । ऋअन्ये तु दिनं मुहूर्त
प्रयादिरूपस्य तृतीयायोगस्याभावात् परदिने मा
धवोक्तमध्याह्नव्यापिसत्वात्संपूर्णत्वाच्च परेत्याचक्ष
ते । दिनद्वये तदभावे तु परैव । ऋगौरीघते तु पूर्वैव
गणेशगौरीषडुलाव्यतिरिक्ताः प्रकीर्तिताः ।
चतुर्थ्याः पञ्चमीविद्धा देवतान्तरघांगतः ॥

इतिवाक्याच्च । अत्रामान्तो मासः । “घते शुक्रादिमेव च” इति
वचनात् । ऋमातृयोगस्येति न च “मातृविद्धा मशस्यते” इत्यस्य
कथमिह प्रवृत्तिः ? , दिवा त्रिमुहूर्तवेधे हि तत्प्रवर्तते, न तु
रात्राविति वाच्यम् ।

अहःसु तिथयः पुण्याः कर्मानुष्ठानतो दिवा ।

नक्तादिव्रतयोगेषु रात्रियोगो विशिष्यते ॥

इति वाक्याद्रात्रिवेधस्यापि रात्रिसाध्यकर्मसु हेमाद्रिमाघवादि-
भिरुक्तत्वात् । दिनद्वये तदभावे पूर्वैव मातृयुक्तत्वात् । “गणेशगौ-
रीषडुला व्यतिरिक्ताः” इत्यग्रिमवचनोपलक्षणमेतत् । ऋअन्ये
त्विति । अत्रारुचिः । तथा हि-वेधवचांसि दिवावेधे एव प्रवर्तन्ते
इत्यत्र मानामावः । जन्माष्टम्यादौ रात्रिवेधस्यापि माघवादि-
भिरुक्तेः । महालक्ष्मीव्रतसमाप्तौ दिनद्वये चन्द्रोदयकालेऽष्टमीसप्तमी
“कृष्णपक्षेऽष्टमी चैव” इति पूर्वविद्धवाक्यस्य रात्रिवेधेऽपि प्रवृत्ते-
र्हेमाद्र्यादिभिरुक्तेरिति । ऋगौरीघते इति । तच्च—

माघशुक्लचतुर्थ्यां तु गौरीमाराधयेद्बुध ।

इत्यादिनोक्तम् । ऋपूर्ध्वेति ।

जया च यदि सम्पूर्णा चतुर्थ्यां हसते पुनः ।

जया सर्व हि कर्त्तव्या नागविद्धां न कारयेत् ॥

इति वाक्यस्य कैमुत्यन्यायेन तृतीयायुक्ताया प्राज्ञत्वार्थत्वात् ।

इति मन्त्ररत्ने धारावैपरीत् ॥ (१)

पञ्चमी तु माभयमते मर्यादनि पृथी ।

चतुर्थीसंपुता कार्पा पञ्चमी परया न तु ।

० द्द्वे कर्मणि पित्र्ये च शुक्रपक्षे मभाऽग्निने (२) ॥

इति हारीनोक्तः । हेमाद्रिगतं तु ऋत्विगा पूर्वा, मि-
ता परा । ऋत्विगा पूर्वयुता, मिता परयुता स्वात्पञ्च-
मी इति दीपिकोक्तः । ऋत्विगस्तु हारीनोक्तिरूपदा-
तधिपता ।

मतिपत्पञ्चमी नैव ऋसाविधीभूतपूर्णिमाः ।

० द्द्वे इति—“पूर्वाहो वै देवानाम्” इत्यादिपवादार्यम्, पित्र्ये इति-
द्वानाः । ऋत्विगोति । “एकादशी तथा षष्ठी” इति पूर्वविद्वत्त्वं
“पञ्चमी तु मकर्मव्या षष्ठी युक्ता” इत्युत्तरविद्वत्त्वं च शुक्रपक्ष-
वास्येन (३) व्यवस्थाप्यम् । अत्र “शुक्रपक्षे तथाऽसिते” इत्यनेन
विरोध इत्यत्र आह—ऋत्विगस्तु तस्मिन् । ऋत्विगस्तु । न च—

मायः मातरुपोऽप्या हि तिथिर्देवकल्पेषुभिः ॥

इत्यनेन विरोधः, तेनोपवासे उत्तरविद्याविधानादिति वाच्यम् ।
मायःपदोक्त्या तस्य विधायकत्वाभावात् । ऋसाविधी—वदामा ।

(१) संकष्टचतुर्थी उभयेषु चन्द्रोदयकाले सत्वेऽक्षर्ये वा परैश्च ।
मातृयोगस्य भाद्रशुक्लचतुर्थीपरत्वात् । रात्रिवेषस्य कृष्णाष्टमी-
चतुर्दशोविधानात्तत्रैव पूर्वविद्वत्त्वं न चन्द्रोदयः पूर्वकाले तृतीया-
योगेन तद्विद्वत्त्वं चतुर्थ्याऽप्युत्तरपक्षे प्रमाणाभावात् । भावि तृद्वे
त्रिमुहूर्तात्मकतृतीयावेषे सत्येव तृतीयाविद्वत्त्वम् । तस्मात्परैश्च चतुर्थी
युक्तेति पुरुर्याधंवितामणिः ।

(२) अस्तिते—कृष्णे इत्यर्थः ।

(३) शुक्रपक्षे तिथिर्मासा यस्यामभ्युदितो रविः ।

कृष्णपक्षे तिथिर्मासा यस्यामस्तमितो रविः ॥

इत्यनेनेत्यर्थः ।

नवमी दशमी चैव नोपोष्याः परसंयुताः ॥
इति ब्रह्मवैवर्तात् । यत्तु-

पञ्चमी तु प्रकर्तव्या पष्ठया युक्ता तु नारद ।
इत्यापस्तम्बीयं, तत्स्कन्दव्रतपरम् ।

स्कन्दोपवासे स्वीकार्या पञ्चमी परसंयुता ।
इति वाक्यशेषादिति माधवः । नागपूजाविषय-
मित्यनन्तभट्टनिर्णयामृतादयः । चमत्कारचिन्तामणौ-
पञ्चमी नागपूजायां कार्या पष्ठीसमन्विता ।
तस्यां तु तुषिता नागा इतरा सवतुर्थिका ॥ इति ।
*नेन नागपूजादौ परैव । यत्तु-मदनरत्नदिवोदासी-
ययोः श्रावणपञ्चम्यतिरिक्ता पूर्वत्युक्तम् ।

श्रावणे पञ्चमी शुक्ला संप्रोक्ता नागपञ्चमी ।
तां परित्यज्य पञ्चम्यश्चतुर्थीसहिता हिताः ॥
इति संग्रहोक्तेः,—

गणेशस्कन्दयोगाभ्यां क्रमान्नागः शुभाशुभः ।
अरिमित्रे तयोः पञ्च नागानामाखुर्वर्हिणौ(१) ॥
इति पद्मत्रिंशन्मताच्च श्रावणपञ्चम्यतिरिक्ताया नागपञ्च-
म्याश्चतुर्थीयुतत्वमुक्तं, तद् *उपवासादिविषयम् । पञ्च-
वाहने ॥

भूतं-चतुर्दशी । पूर्णिमा-वटपूर्णिमा । उपवासातिरिक्तव्रते
परेति लभ्यते; तदाह-*तेनेति । *उपवासादीनि । आदिपदं
सम्पातायातम्, उपवामपूर्वकपूजाग्रहणार्थं वा । उपवासे प्रधानं
निर्णीतायास्तित्थेस्तत्सहच(पूजायां ग्राह्यत्वात् । अत्र स्कन्दोपवासे
परा कार्या ।

(१) चतुर्थीयुक्ता पञ्चमी शुभरुलप्रदा, पष्ठीयुक्ता चाशुभफलप्रदा ।
तयोश्चतुर्थीयुक्तपञ्चम्या नागस्य मित्रमातुर्याहर्तं, पष्ठीयुक्तपञ्चम्या
वृष्ट्युत्प्रेषणं पादनमित्यर्थः ।

सर्वा सर्वमने ०२ कन्दशाखागिरिणा परैव । ० पुनः-

बाधयान्,

० नानाविदा न वर्तन्त्या सर्वा शैव कदाचन ।

० नित्यं कान्दाद्य ।

स्कन्दोपवासे श्रीकार्या पञ्चमी परासुता ।

इति विद्वेषवचनात् । भाषणान्तर्येण उक्तवान् परा "श्राव-
 ने पञ्चमी शुभ्रा मन्त्रोक्ता नागपञ्चमी । तां परिचयत्" इति वच-
 नात् । तथा च परेष्टुश्चिदुक्त्या नागपञ्चमादिः पराऽन्यथा पूर्वोक्ति ।
 परं तु सा पञ्चमी परा श्रीकार्या सा स्कन्दोपवासे नागपञ्चमाया
 ऐति (१) अथवस्ययाऽन्या सर्वानि सर्वमने पूर्वैव, 'इतरा मचतुर्थिका'
 इति स्वरूपात् । विशेषवाक्येषु उपोष्यादिपदान्मुपलक्षणम् । "देवे
 र्पदेषु" इति वचनादिति साहचर्यम् । सप्तमे विद्वेषने वैकल्पिकेन हृदये ।
 अन्येन चोपवासादिपदानामुपलक्षणम् न मन्यते इति श्री-
 ० पम् । ० म्बान्देति ।

० श्री नियमिदाराज सर्वदा सर्वकामदा ।

० योप्या सा मयमेन कानिकेवपिया सदा ॥

इति सर्वमासीपञ्चमपञ्चमाम्,

आपादपञ्चमपञ्चमा तु नियमिः कौमारिकी स्मृता ।

इति आपादपञ्चमपञ्चमा च, स्कन्दोपवासे

कृष्णाष्टमी स्कन्दपष्टौ शिवरात्रिचतुर्दशी ।

एताः पूर्वपुना कार्यास्तिस्र्यन्त्रे पारणं भवेन् ॥

इति स्कन्देन पूर्वविद्वन्बोक्तं । कृष्णाष्टमी—कृष्णपञ्चमपञ्चमी क-
 र्त्तव्यत्वा प्रकृष्टोक्ता कृष्णाष्टमीसमाख्यानत्रयमन्त्रशिवनी वा ।
 कृष्णपञ्चमाष्टमीति केचिन् । ० पुनमेति । "पञ्चमपञ्चोः" इत्यादिः ।
 ० नागोति ।

(१) अथवस्यया—नियमेनेत्यर्थः ।

नवमी दशमी चैत्र नोपोष्याः परसंयुताः ॥

इति ब्रह्मवैवर्तात् । यत्तु-

पञ्चमी तु प्रकर्तव्या पष्ठया युक्ता तु नारद ।

इत्यापस्तम्बीयं, तत्स्कन्दव्रतपरम् ।

स्कन्दोपवासे स्वीकार्या पञ्चमी परसंयुता ।

इति वाक्यशेषादिनि माधयः । नागपूजाविषय-
मित्यनन्तभट्टनिर्णयामृतादयः । चमत्कारचिन्तामणौ-

पञ्चमी नागपूजायां कार्या पष्ठीसमन्विता ।

तस्यां तु तुपिता नागा इतरा सवतुर्थिका ॥ इति ।

*नेन नागपूजादौ परैव । यत्तु-मदनरत्नदिवोदासी-
ययोः श्रावणपञ्चम्यतिरिक्ता पूर्वत्युक्तम् ।

श्रावणे पञ्चमी शुक्ला संशोक्ता नागपञ्चमी ।

तां परित्यज्य पञ्चम्यश्चतुर्थीसहिता हिताः ॥

इति संग्रहोक्तेः,—

गणेशस्कन्दयोगाभ्यां क्रमान्नागः शुभाशुभः ।

अरिमित्रे तयोः पत्रे नागानामाखुर्वर्हिणौ(१) ॥

इति पद्त्रिंशन्मताच्च श्रावणपञ्चम्यतिरिक्ताया नागपञ्च-
म्याश्चतुर्थीयुतत्वमुक्तं, तद् *उपवासादिविषयम् । पत्रे-
वाहने ॥

भूतं-चतुर्दशी । पूर्णिमा-वटपूर्णिमा । उपवासातिरिक्तव्रते
परेति लभ्यते; तदाह-
*तेनेति । *उपवासादीनि । आदिपदं
सम्पातायात्तम्, उपवासपूर्वकपूजाग्रहणार्थं वा । उपवासे प्रधाने
निर्णीतायास्तिथेस्तत्सहच(पूजायां ग्राहत्वात् । अत्र स्कन्दोपवासे
परा कार्या ।

(१) चतुर्थीयुक्ता पञ्चमी शुभकलप्रदा, पष्ठीयुक्ता चाशुभकलप्रदा ।
तयोश्चतुर्थीयुक्तपञ्चम्या नागस्य मित्रमाखुर्वर्हिणं, पष्ठीयुक्तपञ्चम्या
बृष्टभुमंपूर्य्य वाहनमित्यर्थः ।

पष्ठी सर्वमने ऋस्कन्दवताभिरिक्ता परैव । ऋयुग्
पापयात्,

ऋनागविद्या न कर्तव्या पष्ठी नैव कदाचन ।
इति स्कान्दाद्य ।

स्कन्दोपवासे स्वीकार्या पञ्चमी परसंयुता ।

इति विशेषवचनात् । थापणाञ्चम्यपि उवाचमे परा "श्रा
णे पञ्चमी शुक्रा सम्पौक्ता नागपञ्चमी । तां परित्यज्य"इति व
नात् । तथा च परेशुभ्रिसुदूर्घा नागाञ्चम्यादिः पराऽन्यथा पूर्वनि
परं तु या पञ्चमी परा स्वीकार्या सा स्कन्दोपवासे नागपूजा
चेति (१)ऋषवस्थयाऽन्या सर्वापि सर्वमने पूर्वैव, 'इतरा सचतुर्थिक
इति स्मरणात् । विशेषवारयेषु उपोष्यादिपदान्युपलक्षणम् । "तं
कर्मणि"इतिवचनादिति माहुः । मयूखे विवेचने चैतन्मतमेव दृश्यते
ग्रन्थकृता सोपवासादिपदानामुपलक्षणत्वं न मन्यते इति व
ध्यम् । ऋस्कन्देति ।

पष्ठी तिथिर्मेहाराज सर्वदा सर्वकामदा ।

ध्रुवोप्या सा मयमेन कार्तिकेयमिषा सदा ॥

इति सर्वमासीपशुक्रवष्टयाम्,

आषाढशुक्रवष्टयां तु तिथिः कौमारिकी स्मृता ।

इति आषाढशुक्रवष्टयां च, स्कन्दोपवासे

कृष्णाऽष्टमी स्कन्दपष्ठी शिररात्रिचतुर्दशी ।

पताः पूर्वपुत्रा कार्पास्तिध्वन्ते पारणं भवेन् ॥

इति स्कान्देन पूर्वविद्धत्वोक्तेः । कृष्णाष्टमी—कृष्णपक्षाष्टमी
द्रदेवत्या यतकाण्डोक्ता कृष्णाष्टमीसमाख्यातत्रयमम्बन्धिनी वा
कृष्णजन्माष्टमीति केचिन् । ऋयुग्नेति । "पण्डुन्योः"इत्यादि
ऋनागोति ।

सप्तमी पूर्वैव ऋगुग्मवाक्यात्,

*पठ्या युता सप्तमी च कर्तव्या तात सर्वदा ।

इति स्कान्दाद्य ॥ निर्णयामृते-

पष्टी च सप्तमी चैव वारश्चैदंशुमालिनः ।

योगोऽयं पञ्चको नाम सूर्धकोऽग्रहैः समः ॥

(१) नागविद्धा न पष्टी संयुक्तयोरुभयोरपि ।

द्वे कर्मणि तां कुर्यात् विज्ये पूर्वैण संयुताम् ॥

इति स्पष्टमपि सौमन्तवं स्मर्यते ।

एकादशपष्टी पष्टी पौर्णमासी चतुर्दशी ।

अमावास्या तृतीया च ता उपोष्याः परान्विताः ॥

इत्यादायुभोष्यग्रहणं व्रतसामान्योपलक्षणम् । "नागोद्गादशना-
दीभिः" इति नागशेषः । तेन पण्डुदूर्तन्यूनपञ्चमीयोगे पूर्वैव ।
तिथिक्षये तु-

एकादशी तृतीया च पष्टी चैव त्रयोदशी ।

पूर्वविद्धाऽपि कर्तव्या यदि न स्यात्परेऽहनि ॥

इति वासिष्ठं स्मर्तव्यम् । ऋगुग्मेति "पण्डुन्योः" इत्यादि । *प-
ठ्या युनेति । या पूर्वैरुत्तरात्रिमारभ्य पष्टी तिथिक्षयादष्टमीवि-
द्धा मा, मत्र प्राद्या । गुणानुगमेन प्रधानलोपस्यान्यायत्वात् । अतश्च

नागविद्धा तु या पष्टी रुद्रविद्धो दिवाकरः ।

कामविद्धो भवेद्विष्णुर्न प्राश्रास्ते तु वातराः ॥

इति निषेधोऽपि तत्र न प्रवर्तते । नागः—पञ्चमी । रुद्रः—अष्टमी ।
दिवाकरः—सप्तमी । कामः—त्रयोदशी । विष्णुः—द्वादशी ।

ननु—

पठ्या युता सप्तमी च कर्तव्या तात सर्वदा ।

पष्टी च सप्तमी यत्र तत्र साश्राहितो रविः ॥

इति स्कान्दाद्य,

अष्टमी तु ऋत्विज्यमते कृष्णा पूर्वा, सिता परा ।

व्रतमात्रेऽष्टमी कृष्णा पूर्वा, शुक्लाऽष्टमी परा ।

इति माधवोक्तेः, 'परयुक् शुक्लाऽष्टमी, पूर्वयुक् कृष्णा' इति

पृष्ठीसमेता कर्षव्या सप्तमी नाष्टमीयुता ।

पतङ्गोपासनायेह पृष्ठपासादुरुपोषणम् ॥

इति भाषिण्याद्य सौरोपवासं एव पूर्वा युज्यते न सर्वत्र, इति श्रेयः ।

"सप्तमी नाष्टमीयुक्ता न सप्तम्या युताऽष्टमी । सर्वेषु व्रतकल्पेषु" इति व्रतवैवर्थात् । एवं च

पृष्ठेकादशपमावास्या पूर्वविद्धा तथाऽष्टमी ।

सप्तमी परविद्धा च नोपोंष्यं तिथिपञ्चकम् ॥

इति चारये उपोष्यशब्दस्य सर्वव्रतोपलक्षणत्वं द्रष्टव्यम् । केचित्तु यत्र यत्र प्रधानलोपापत्तिभयेन विद्धा स्यते तत्र स्वस्थोपवासनिषेधात् पुत्रादिप्रतिनिधिना घ्राणभोजनादिप्रतिनिधिना उपवास इत्याहुः । कसर्वेति ।

कृष्णपक्षेऽष्टमी चैव कृष्णपक्षे चतुर्दशी ।

पूर्वविद्धा तु कर्षव्या परविद्धा न कर्षिषिन् ॥

उपवासादिकार्येषु एव धर्मः सनातनः ।

शुक्लपक्षेऽष्टमी चैव शुक्लपक्षे चतुर्दशी ॥

पूर्वविद्धा न कर्षव्या कर्षव्या परसंपुता ।

उपवासादिकार्येषु एव धर्मः सनातनः ॥

इति निगमोक्तेः । यस्तु "वपुरन्ध्रयोः" इति पुग्मराचयं, पक्ष-

नागविद्धा तु या पृष्ठी भातुविद्धा (१) महेश्वरः ।

चतुर्दशी कामविद्धा तिस्रस्ता मलिनाः स्मृताः ॥

इत्यादिः तत्सर्वं धृष्टपासाप्रारम्भम् । यस्तु—

(१) भातुः-सप्तमी । महेश्वरः-अष्टमी ।

दीपिकोक्तेश्च । *शिवशक्त्युत्सवे च कृष्णाऽप्युत्तरा ।

पक्षद्वयेऽप्युत्तरं च शिवशक्तिमहोत्सवे ।

इति माघयोक्तेः । दियोदासीये भविष्ये-

शुक्लपक्षे तिथिर्ग्राया यस्यामभ्युदितो रविः ।

कृष्णपक्षे तिथिर्ग्राया यस्यामस्तमितो रविः ॥

इति, तत्र नेह भवति । सामान्यतः प्रसक्तयोर्व्यवस्थापकं हि तत्, न चेह तथा प्रसक्तिरस्तीति । नन्वस्तु उपवासे कृष्णाऽप्युत्तरा ।

एकादश्यष्टमी पृष्ठी अमावास्या चतुर्थिका ।

उपोष्याः परसंपृक्ताः पराः पूर्वेण संयुताः ॥

इति स्मरणादिति चेन्न । कृष्णाष्टम्याः पूर्वविद्धत्वबोधकोक्तनिगमवाक्यान्ते

उपवासादिकार्येषु एष धर्मः सनातनः ।

इत्याहृत्योपवासोक्तेः । न चेदं रुद्रोपवासपरम् ।

रुद्रव्रतेषु सर्वेषु कर्त्तव्या संमुखी तिथिः ।

अन्येषु व्रतकल्पेषु यथोद्दिष्टामुपावसेत् ॥

इति स्मरणादिति शङ्क्यम् । 'एष धर्मः सनातनः' इत्यनेन सर्वविषयकत्वस्य स्पष्टं प्रतीतेः । रुद्रव्रतेष्विति च व्रतमात्रपरं, न तूपवासमात्रपरमिति समानविषयत्वाभावात् तेनोपसंहारसंभव इति भावः । *शिवशक्तीति मिलितशिवशक्तिदेवत्यः पूजोपवासादिः, उत्सवः-व्रतम् ।

अष्टम्या नवमी विद्धा नवम्या चाष्टमी युता ।

अर्द्धनारीश्वरमाया उमामाहेश्वरी तिथिः ॥

अष्टमीनवमीयुग्मे महोत्साहे महोत्सवः ।

शिवशक्तयोः शिवक्षेत्रे पक्षयोरुभयोरपि ॥

इति पादौ विहितः । अत्र शिवस्य शक्तेश्च य उत्सवः पक्षद्वय-
नवम्यां वा विहितः, स नवमीयुताष्टम्यां अष्टमीयु-
तनवम्यां च कार्य इत्येतावद्विहितं, शिवक्षेत्रे इत्यनुवादः । शिवो-

अथदा यदा मित्ताष्टम्यां सुषयारो भवेत्काचित् ।
 तदा तदा हि सा घात्या एकभक्तादाने नृप ॥
 असंख्याकाले तथा चैत्रे प्रसुप्तं च जनार्दने ।
 पुषोष्टमी न कर्तव्या हन्ति पुण्यं पुराकृतम् ॥

अन्यं पद्यं हेमाद्रौ न युज्यते ।

नवमी तु सर्वमते पूर्वा युग्मवाक्यात्,
 न कुर्वाणवर्मा तात दशम्या तु कदाचन ।
 इति स्काःदाय ।

दशमी तु पूर्वा परा येति हेमाद्रिः ।

पूष्णा पूर्वाशरा शुक्ला दशम्येषं अथरियता ।
 इति साधयः । अथानुगतु शुक्ला नवमीयुग्मय प्राणा ।

दशमी तु प्रकर्तव्या सदुर्गा द्विजसजात् ।

इत्यापरतप्योपाः । यत्—

सायस्य तत्रैव कारणात् । सोपौर्ध्ववादा । एवं च

उपवासो नवमी तु संवाद्दन्तुषुत् (दिनम् ।

पक्षयोऽभयोरं च उपवासाविधिः श्रुतः ॥

इति वाक्ये शिवशक्त्यानुवासाभिषागम्, अथोपशासाभिषागवा-
 सत्रमवादिनि द्रष्टव्यम् ।

अथदा चर्दन्ति । पृथगुक्तायां शुक्लाष्टमी प्रते विधी-
 यते, तस्य सदुद्यापनस्य च विगतौ मन्तव्ये द्रष्टव्या । अत्राष्टमा-
 कांटे इति-पुषोष्टम्यापरा प्राणा । तत्र यदि पर्येते सुषयारो
 नास्ति पूर्वदिने च मार्गकांटे नास्ति चिं तु सप्तम्याकांटे वर्तते,
 तत्र प्रधानं चार्थमिति साधारण्यं निषेधः पुषोष्टम्यापराकांटे सप्तमे
 पुषोष्टी चार्वा मान्यतेतेतापरम् ।

मन्तव्यमाह— अथानुगतु संवादि । अत्रेदया विदीप्य—

पुनः न दूयिता परमादता सा सर्वतोऽर्था ।

। १ ॥ अशुद्धस्थो प्रमेचारी च आहिताग्निश्चैव च ।
 एकादश्यां न भुञ्जीत मक्षयोऽभयोरपि ॥ इति ।
 अन चात्र अपर्युदासेन व्रतविधिः । अतश्चेतुर्वन्तादि-
 शब्दाभावात् । व्रतरूपस्तु-ब्राह्मणवैषर्ते-
 प्राप्ते हरिदिने सम्पत्तिविधाय नियमं निशि ।
 अदशम्यामुपवासस्य प्रकुर्याद्विष्णुव्रतम् ॥ इति ।
 अहं च शिवभक्तादिभिरपि कार्यम् ।
 वैष्णवो वाऽथ शैवो वा कुर्यादेकादशीव्रतम् ।
 इति शिवधर्मोक्तेः ।
 वैष्णवो वाऽथ शैवो वा सौरोऽप्येतत्समाचरेत् ।

इति निन्दार्थी "न चेदं स्यात्प्रात्मनः" इत्यादिवदशब्दोऽस्तीत्यपरं
 इति । निषेधपालने सर्वेषामधिकारमाह-अशुद्धस्थ इति । अन
 च्यात्रेति । एकमूलकल्पनालापरादिति शेषः । अपर्युदासः—

विषेर्षत्र प्रधानत्वं प्रतिषेधेऽप्रधानता ।
 पर्युदासः स विज्ञेयो यत्रोक्तं (पदेन नञ्) ॥
 इति रीत्या नञः संकलालक्षणाया । उत्तरपदेन—स्योत्तरनाप-
 धात्वर्थान्धतरान्धितार्थकतया । अतश्चेद्वृत्तिः । यथा "नेहेतोऽन्त-
 मादित्यम्" इत्यादी "तस्य व्रतम्" इत्युपक्रमे, व्रतशब्दोऽस्तीति
 संकल्पे लक्षणा, न चेद्-तथाऽस्तीत्यर्थः । ननु व्रतविषयनिषेधो
 नोपगम्यते, तद्वचनयोरेकवाक्यतायां लापरादेति चेन्न । तथा
 तानि संक्रान्तिरनिवारादिवदुपवासनिषेधे भोजनस्यैव सम्भवात्
 किञ्चिद्भक्षणविधानवैयर्थ्यात् । ननु तु पृथङ्निषेधे तत्पालनाय म-
 द्दलस्य निवृत्तेः संकल्पविनाभावात् । संकल्पे चोपवासनिषेधाति-
 क्रमशङ्कानिवृत्तये किञ्चिद्भक्षणविषेर्षवर्षान् ।
 अदशम्यां निशि उपवासस्य नियमपितृत्वव्ययः । वने सर्वे-
 षामधिकारमाह-अहं च्यति । निषेधपालनस्य केवलनित्यत्वा-

इति सौरपुराणाद्य । असौऽपि देधा- अनित्यः काम्यश्च ।
उपोष्यकादर्शां नित्यं पक्षयोरुभयोरपि ।

इति गारुडोक्तेः,

पक्षे पक्षे च कर्तव्यमेकादश्यामुपोषणम् ।

इति नारदोक्तेश्च नित्यता ।

यदीच्छेद्विष्णुसायुज्यं श्रियं सन्ततिमात्मनः ।

एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपि ॥

इति कौर्मादिषु फलश्रुतेश्च काम्यता । उभयैकादशीव्रते
गृहस्थानिरिक्तानामेव नित्यम् । गृहस्थस्य तु शुक्लायामेव
व्रतं नित्यं, न कृष्णायाम् ।

दाह-असौऽपीति । प्रतरूपोऽपीत्यर्थः । अनित्य इति । नित्यतर-
साधकानि सङ्घे-

नित्यं सदा यावदायुर्न कदाचिदतिक्रमेत् ।

इत्युक्त्याऽकरणे(१)दोषश्रुतेरसागचांदनान् ॥

फलाश्रुतेर्वाप्यया च तन्निष्पत्तिमिति कीर्तितम् । इति ।

तथायन्तद्व्यं ग्रन्थकारेणांक्तम्(२) । सदाशब्द उक्तः सनत्कु-

मारसंहितायाम्-

एकादशी सदापोष्या पक्षयोः शुक्रकृष्णयोः ।

यावदायुःशब्दो विष्णुपुराणे-

द्वादशी न प्रोक्तव्या यावदायुः सुवृत्तिभिः ।

अनिक्रमनिषेधः कथ्येनोक्तः-

एकादश्यामुपवसेन्न कदाचिदतिक्रमेत् ।

विष्णुरपि-

(१) अत्र वेदोक्तान्तरैरेषु 'इत्युक्त्याऽनिक्रमे' इति पाठः ।

(२) निष्पत्तिमिति इत्यत्र 'इत्युक्त्याऽदर्शां निष्पत्ति' इति पाठः यत्र
कथंशब्द' इति कथनद्वयैर्नांक्तमनः सरेष्वारभ्य फलाश्रुतिपर्यन्तमेव
सर्वोक्तयने इति भावः ।

एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपि ।

अवनस्थयतिभर्माऽप्यं, शुक्लामेष सदा गृही ॥

इति देवलोक्तः । न चानेन निषेधपालनमेव वन-
स्थयतिविषये उपसंह्रियते, न तु व्रतामिति धार्यम् । अ-
स्य अपर्युदासेन व्रतविधिरख्यात् । अन्यथा पूर्वोक्ता-
ग्निपुराणवचने निषेधपालने गृहस्थस्याधिकारोक्त्या वि-
रोधः स्यात् । निषेधस्य निवृत्तिमात्रफलत्वेन विशेषा-

एकादश्यां न भुञ्जीत कदाचिदपि मानवः । इति ।

अकरणे दोषः सनत्कुमारैर्गीक्तः—

न करोति पदा मूढ एकादश्यामुपोषणम् ।

स नरो नरकं याति रौरवं तपसाह्वयम् ॥

अत्यागचोदना विष्णुरहस्ये—

परमापदमापन्नो ह्ये वा समुपास्थिते ।

सूतके मृतके चैव न तपजेद्वादशीव्रतम् ॥

फलाश्रुतिः कात्यायनादिवाक्ये—

एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपि । इति ।

अवनस्थयति मङ्गलवारिविषयोरुपलक्षणमित्यग्रे स्फुटम् ।

अपर्युदासः—न भुञ्जीतेत्यत्र भोजनाभावसंकल्पार्थकत्वम् (१) ।

अन्यथा—पर्युदासाऽनुवर्गमे । नन्वाग्निपुराणे एकादशीसामान्ये

गृहस्थस्याधिकारः प्रतीयते, स च शुक्रायामुपसंह्रियते ।

सामान्यविधिरस्पष्टः संह्रियेत विशेषतः ।

इत्युक्तेः । तथा च षष्ठीसिद्धिनिर्णयानां रण्डायाश्च निषेधपा-

लने शुक्रा, एहिभिश्चानां तु तत्र कृष्णेत्याद्येदेव लवावपयोर्निर्णय-
सार्थ इत्यत्राह—निषेधस्येति । विशेषतः—अधिकारिविशेषो च-

नित्वादिः । नन्वेवमपि नञः प्रधानाभूतात्पदान्तरये लापराधिपेध

नपेक्षणादुपसंहारायोगात् । अभावस्य घर्माभावाच्च । अतस्मादनेन सर्वेषामेकोदशीव्रतविधायिनां सामान्यवैक्यानां वनस्थयतिथियमे उपसंहारात् गृहस्य कृष्णायां नित्यव्रतप्राप्तिः । कथं तर्हि-

संक्रान्त्यामुपयामं च कृष्णैकादशिवानरे ।

चन्द्रसूर्यग्रहे चैव न कुर्यात्पुत्रवान् गृहा ॥

इति नारदादिवचनेषु कृष्णानिवेषः । प्राप्तवभावादिति चेच्छ्रूयताम् ।

शयनीबोधिनीमध्ये या कृष्णैकादशी भवेत् ।

सैवोपोष्या गृहस्थेन नान्या कृष्णा कदाचन ॥

एवार्थो न पर्युदासः । वनस्थत्वादिकं नृदाहरणमात्रमित्यत्राह-अभावस्येति । तथा च यथा "नेस्तोयन्तमादित्यम्" इत्यादौ प्रसक्तोऽपि नजः प्रधानान्वयो व्रतान्वयार्थं त्यजने, तथा प्रकृते घर्मत्वान्वयार्थं स त्याज्य इति भावः । नन्वेवं-

यथा शुक्ला तथा कृष्णा विशेषो नास्ति कथन ।

इत्यादिसामान्यवैक्यानां का गतिस्त्वित्याह-अतस्मादिति । उपसंहारादिति । ननु उपसंहारादशीविषयवैक्यानां दिवलादिवैक्यवैक्यनस्थादिविषयानुपसंहारे गृहिणः सामान्यवैक्यैः शुक्लायां अप्राप्तेः "शुक्रामेव सदा गृही" इत्यस्य पृथग्विधायकत्वापत्तिः । इष्टापत्तौ चैवकारवैक्ये, वाक्यभेदश्च । अनुपसंहारे तु सामान्यवचनेरेव गृहिणः शुक्राप्राप्तेः "शुक्रामेव" इत्येवकारस्य परिसंख्यार्थत्वापत्तिः । परिसंख्यार्थां त्रयो दोषाः ।

स्वार्थत्यागः, परार्थस्य कल्पितः, प्राप्तस्य बाधनम् ।

इति वाक्यादिति चेन्न । विधिशक्तिगुणैकरकारदर्शनात्प्रद्वित्यावयस्यानुवादत्वार्थं संसद्दोषादानरसाच्छुक्रा सर्वहोष्या कृष्णा गृहिभिन्नेनोपोष्येपुपसंहारोपगमात् । प्राप्तवभावादिति । यस्तु-

इति पादो गृहस्थेण आपाटीकार्मिकीमध्यस्था वा
 कृष्णा विहिता, वा पुत्रवतो निषिध्यते । अन्यकृ-
 ष्णायां तु न विधिः । सर्वविधीनां घनस्थयानिपूषसे-
 तारात् । न निषेधः, प्राप्त्यभावात् । शयन्यादेवाक्यं
 त्यपुत्रगृहिगोचरमित्यनन्वभद्वेदेमाशादिग्रन्थाः । 'दीपि-
 काऽपि-असिता तु शयनीयोधान्तरस्थाऽप्यर्थो न
 स्यात्साऽऽत्मवतोऽपि' इति । मदनरत्ने भविष्ये—

यथा शुक्ला तथा कृष्णा द्वादशी मे सदा विधेः ।

शुक्ला गृहस्थैः कर्तव्या भोगमन्तानवर्धिनी ।

अमुमुधुभिरितथा कृष्णा न क्वे तेनोपदर्शिता ॥ (१)

इति ।

निषेधपालनं काम्यजनं च सर्वकृष्णायां सर्वगृहि-
 णां भवत्येव ।

तस्तु नैते शास्त्राप्तार्थनिषेधा विकल्पमत्तद्वात् । सामान्यरूपस्यापि
 हि विधेर्विशेषरूपापि विधिनोपजीव्यत्वे तुल्यफलत्वं दुर्यारं किं तु
 पर्युदात्तः । नचः पुत्रवद्गृहपदान्तरवात्पुत्रवद्गृहभिन्नः संक्रान्तवा-
 दानुपवसेदित्यर्थात् । 'शुक्रामेव सदा गृही' इत्यत्र च गृहपदं पुत्र-
 वद्गृहपरम् । एवं च पुत्रवद्गृहिनः कृष्णायामुपवासाभासौ तादृशो-
 पे शयन्यादेवाक्येन विधीयते इति सारम् । वस्तुनस्तु संक्रान्त्यादौ
 पुत्रवद्गृहिन उपवासनिषेधो व्यर्थः । गृहिनस्तन्निषेधादेव सिद्धेः ।
 अतो गृहपदस्यातन्त्रत्वात्पुत्रवतां (२) विधुरविषवादीनां तन्निषेधः ।
 एवमेवानुपवस्ये 'पुत्रवाम् सभार्यम्' इति पृथग्दोषादानं महच्छते
 इति । अआत्मवतः—पुत्रवतः (३) कर्तव्येति तदादेशः ।
 अमुमुधुभिरिति । गृहस्थानां मुमुक्षापवादार्थम् । गृहभिन्नैः

(१) ह्येति सम्बन्धे । (२) विधुरे गृहपदीकां ।

(३) "मोक्षो ये पुत्रनामाति" इति निवृत्त्यात् ।

पुत्रवांश्च सभायश्च यन्धुयुक्तस्त्रयैव च ।

उभयोः पक्षयोः काम्यघ्नं कुर्यान्नु वैष्णवम् ॥

इति नारदाक्तः । एतत् सर्वं कान्दादशं उक्तम्-

विधवाया वनस्थस्य घनैश्चैकादशैः ।

उपवामो, गृहस्थस्य शुक्लायामेव पुत्रिणः ॥

सुजेर्निषेधः कृष्णायां, सिद्धिस्तस्य ततो व्रते ॥ इति ।

॥ प्राच्यास्तु वैष्णवगृहस्थानां कृष्णाऽपि नित्या ।

नित्यं भक्तिसमायुक्तैर्नरेर्विष्णुपरायणैः ।

॥ पक्षे पक्षे च कर्तव्यमेकादश्यामुपोषणम् ॥

सपुत्रश्च सभायश्च सजनो भक्तिमंयुनः ।

एकादश्यामुपवसेत् ॥ पक्षयोरुभयोरपि ॥

कृष्णोपोष्येति पूर्वोक्तार्थस्याप्यारूढत्वं सूचितम् । निषेधपालने
गृहिणामधिकारो 'गृहस्थो ब्रह्मचारी च' इत्यनेन दर्शितः । अने-
तेन । पूर्वपक्षेऽरुचि व्यञ्जयन् स्वसिद्धान्तमाह-अप्राच्यास्तिवति ।
॥ पक्षे पक्षे चेति व्रतस्य नित्यत्वार्थम् । सपुत्रश्चेत्यादि पुत्रादेरु-
पवासाधिकारार्थम् । बहुव्रीहिणा च पुत्रवदपुत्रगृहस्थपोनिषेधोऽपि
घोष्यते । अवैष्णवगृहस्थेषु पुत्रवद्गृहस्थनिषेधो शोषाधिकारार्थः ।
॥ पक्षयोरुभयोरपीति कृष्णान्तामः ।

यथा शुक्ला तथा कृष्णा यथा कृष्णा तथेतरा ।

तुल्ये ते मन्यते यस्तु सर्वं वैष्णव उच्यते ॥

इति वैष्णवव्रतज्ञानं । मगवन्नैकत्वमेवेत्यादिः कर्तुं विष्णुपरा-
यणैरिति ।

रविवारेऽर्कमेकान्त्यामेकादश्यां सितेतरैः ।

पारणं चापवामं च न कुर्यात्पुत्रवान् शूही ॥

इति रविवारादौ पुत्रवद्गृहिण उपवामनिषेधस्तु नेह भवति ।
तस्मिन्निषेधोपवासात्पेत्पुनः । अतीवतादायुरावामनिषेधस्तु काम्यो-

इति नारदोक्तेरित्याहुः । ॐपुत्रशब्दथापत्यमात्र-
वचनः । नारायणपृथ्वी-‘पुमांम एव मे पुत्रा जायेरन्’
इत्यप्रापत्यमात्रवाचित्वोक्तेः(१) । ‘जनयेद्बहुपुत्राणि’इति
लिङ्गात् । ‘पौत्री मातामहस्तेन’इति मनुक्तेः । पुत्र्या
अपत्यमित्यर्थे तु “स्त्रीभ्यो ढक्”(पा०सू० ४-१-१२)
इति पौत्रेण इत्यापत्तेः । ‘पुमान् पुत्रो जायते’ इति च ॥
उपधासनिषेधे विज्ञेयो वाचर्यागे उक्तः—

परासपर इति । ॐपुत्रशब्दश्चेति । इदमापातनः । नारायण-
एत्यादौ विशिष्टवाचिशब्दानां पृथग्विशेषणसपथिष्याहारे विशेष्य-
मात्रपरत्वमिति न्यायोदेव तदुक्तेः । इतरथा ‘न कुर्यात् पुत्रवान्
पृथी’इत्यादौ पुत्रशब्दः कथमपत्यमात्रवचनः ? ‘पौत्री मातामहः’
इत्यत्र च पौत्रो दौहित्रः । पुत्रपदस्य स्त्रीलिङ्गस्य दुहित्वव्यत्वात् ।
तथा चामरः—

आत्मजस्तनयः मृतुः सुतः पुत्रः स्त्रियां त्वमी ।

आहुर्दुहितरं सर्वेऽपत्यं लोकं तपोः समे ॥ इति ।

अत्रात्मजादिशब्दानां पुत्रदुहित्रादिः पृथगर्थो, ऽपत्यादेशदुष्प-
साधारणोऽर्थ इति स्पष्टम् । “जनयेद्बहुपुत्राणि”इत्यनेकान्पत्न्या-
नीत्यर्थः । तत्र पुत्रपत्यानामेव पुत्रपदार्थत्वे अजातपुत्रपत्यकजा-
तकन्यकथनादेर्दुहितृर्दौहित्रादिगामित्वानुशासनवाचापत्तेः । अत्र
‘पानेकापत्यानि न विधीयन्ते । एकपुत्रस्य दत्तकादिसंपादनाप-
त्तेः । किं तु मरुत् कृते कृतः शास्त्रार्थे इति न्यायो निवर्त्यते । एवं
च एकौरसस्यौरसान्तरवदत्तकादिरेकदत्तकस्य वा दत्तकान्तरस-
त्वे न शास्त्रविरोधः ।

अपुत्रो मृतपुत्रो वा पुत्रार्थं नमुपोऽप्य च ।

(१) इत्यप्रापत्यापत्यमित्यर्थे तु ‘पुमांम’ इति विशेष्योपादानेन
पुत्रशब्दस्यापत्यमात्रवाचित्वोक्तेरित्यर्थः ।

उपवासनिषेधे तु भक्ष्यं किञ्चित् प्रकल्पयेत् ।
न दुष्पत्युपवासनेन उपवासफलं लभेत् ॥

भक्ष्यं च तत्रैवोक्तम्-

नक्तं हृदिप्यासमनोदनं वा -

फलं तिलाः क्षीरमथाम्बु चाज्यम् ।

पत्पञ्चगव्यं यदि याऽपि वायुः

प्रशासनमत्रोत्तरमुत्तरं च ॥ इत्यलम् ।

तत्र दशमोवेषो केषा-अरुणोदगवेषैः सूर्योदयवेष-
शोनि । आर्यो गारुडे-

इत्यत्रापुत्रागुपादानं मायिकारणम् । 'एष्टव्या बहवः पुत्राः' इत्य-
त्राप्येवमेवेति । उपवासनिषेधे स्थितिः । ननु मन्वाद्युः । विश्व-
वितासप्रकल्पमिव (१) किञ्चिद्भक्षणं च वनरूपां पापमफलं पापसपा-
दिकं प्राप्नोतीत्यर्थः स्यात् । एवं च सर्वथा वनरूपां पापमनिवृत्तिर्दुर्ल-
भेति चेत् । कृष्णविदादां शुकरीया तादृशोपसामर्ग्यवासांसः, मासौ
वा न दुष्पतीत्यनेन निरोधः, निषिद्धये तदतिक्रमे दोषः स्यात् ।
किं तु सर्वपुरुषमाधारणः सकलैकादशीमाधारणो यो तत्राधिप-
तिर्गो निषेधस्तं पात्यनितुकापस्य 'इति रिशायः कृति' इत्या-
दिवचनादनुपपन्नो विशेषनिषेधस्तत्र भोजनद्वयार्जनसंकलाकार-
णैः तदवसामनिषेधातिक्रमः शक्यतेति तन्निवृत्त्यर्थं किञ्चिद्भक्ष-
णावधिः । तथा औपवासने निषेधेऽनुष्ठीयमाने भानुप्राप्तानिः-

(१) "यः मन्वाद्यगुप्ते वा विश्वविजिता यज्ञेभ" इति श्रुतेः मन्वसं-
कल्पेन तदनुष्ठीयमानेषु मन्वाद्यगुप्तेषु विश्वविजिताभ्यामुष्ठीयमानेषु
यम् । अथ तदनुष्ठीयमानेषु विश्वविजितेषु पूर्वकार्यकलायाः कलायः येषाम् प्रतीनेः
संकरस्य कोमयस्य विषयतायादिति पूर्वपक्षेऽप्य मन्वाद्यो-
पवासनिषेधेन भुक्तयत् संकरस्य कृत्वा तदनुष्ठीयमानेषु प्रायः
कार्ये विश्वविजिता विषेयते इति सिद्धयन्तव प्रतीनेना "य-
द्विद्विद्वद्वृत्ते ज्ञायः इदमेतं कथाम्" इति सूत्रेण (उप. सू. १-४-३२)।
अथ वा विश्वविजिता मन्वसंकरस्य तदनुष्ठीयमानेषु सिद्धयन्ति इत्यम् ।

दशमीशेषमंशुक्तो यदि स्यादशौदयः ।

नैवापोष्यं येषावेन तत्रि नैकादशीप्रथमम् ॥ इति ।

अशौदयस्य रूपं च मापयामे इत्यादि-

उदयात्प्रातः अतस्तु पटिका अशौदयः । इति ।

यद्वि-

उदयात्प्रातः यदा विप्र मुहूर्तमयमंशुना ।

संपूर्णैकादशी नाम त्रयोपथमं मुहूर्तम् ॥

इतिगाहसौरपमादिष्यनम, यद्य अशौदये-

आदिशौदयबेलायाः प्रातःमुहूर्तमंशुना ।

एकादशी तु संपूर्णा विद्याया दत्तिकात्तया ॥

इति, तदप्युपसंहारस्याप्येन दण्डशुद्धयमंशुना ।

हेमाद्राद्यप्येवम् । यद्यु मयमंशुना-

अतस्तु पटिकाः प्रातःशौदयविक्षयः ।

अतुष्टयविभागोऽत्र वेधादीनां विज्ञातितः ॥

अशौदयबेलाः प्रातःशौदये तु पटिकात्तया ।

आदिशौदये विज्ञातितः प्रभातशौदयः ॥

महाशौदये त्रिषु दण्डमंशुना न दण्डम् ।

रथवतापवोपवासानुष्ठानेन निषेधात्तत्र पात्रगतं शौचं च यमं च ।
अपवापवः शौचमनिवृत्तिरूपं निषेधस्य च सायवापवः इति अथे
दियुक्तवादीः । इत्यदिज्ञादिनिषेधानां विज्ञातितः इति ।
विज्ञातितोपवातेति यदुदात्तमपते तु सुप्रथमं वाः शौचं च । इति
तिरिति तु योपम् । अतस्तु पटिकात्तया न तदः अतुष्टयमंशुना ।
उदयादिनि । उदयात्प्रातः अतुष्टय इति । अतुष्टय इति न तदः
पटिकात्तया । इत्येवम् । इति । अतुष्टय इति । अतुष्टय इति ।
यिति विज्ञातितः । विज्ञातितः अतुष्टय इति । अतुष्टय इति ।
ति । अतुष्टय इति । अतुष्टय इति । अतुष्टय इति ।

तुरीयात्प्र विहितो गोमः सुपांशुने तुषीः ॥

इति, तदपि अत्रतदगारात्प्रगोदमनेपनिर्णयपरमेयेति
माघधीये मदनराष्ट्रे च । अन्वगन्नुदमनेभः ॥

कृतपान्नेऽपि चेत्ता हेमाद्रौ माघधीये च गारुडे-

उदयात्प्राग् द्विदशान्तःपानिषत्प्रदशममर्तोपभवम् । उदयमस्या-
सन्नतपूर्वकात्कर्म महावेपभवम् । उदयान्कात्कर्म पौनत्वमिति
भेदः । अथगयेति । मनिवेधादेशुगोदयवेपारणवन्वादशुगो-
दयवेपत्वमिन्पर्यः । अत्रुदयनेन इति ।

अतिवेधादयः सर्वे ये वेपान्तिपिण् मृताः ।

सर्वेऽप्यवेपा विद्वेषा वेपः सुगोदये वनः ॥

इति वचनादुदयात्प्राक् चतुर्दशान्तमरुगोदयप्रदशममर्तोपभवम् ।
अत एव काम्पोपवासवर्षवेपवाववे पश्चिकाशब्दोपादानमिन्द्रयो-
द्वलकं दर्शयति-कृतधेति । एकादशी वेपा-पूर्णा गण्डा विदा
चेति भेदात् । तत्र या द्वात्रिंशन्मुहूर्त्तव्यापिनी, मा पूर्णा ।

प्रतिपत्समृतिः सर्वा उदयादोदयादरेः ।

सम्पूर्णा इति विद्वेषाना हरिवासरवर्जिता ॥

इति स्कान्दे हरिवासरपर्युदासात् तत्र-

उदयात्प्राग्यदा विष मुहूर्त्तद्वयसंप्रुता ।

संपूर्णैकादशी नाम सर्वेष्वपवसेषु गृही ॥

इति गारुडात् । अत्र विशेषापेक्षायाम्-

आदित्योदयवेलाया आरभ्य षष्टिनादिकाः ।

सम्पूर्णैकादशी नाम कार्या धर्मफलेप्सुभिः ॥

इति गारुडं द्रष्टव्यम् । अरुणोदयव्यापिन्याः परदिने न्यूनत्वे
खण्डा । अरुणोदयव्यापिनी तु विदा ।

आदित्योदयवेलायाः प्राक् मुहूर्त्तद्वयान्विता ।

एकादशी तु सम्पूर्णा विदाऽन्या परिकीर्तिता ॥

व्यापात् । विदाऽपि द्वेषा-सन्दिग्धा संप्रुक्ता च । तत्र-

— अउदयात् प्राक् त्रिघटिका व्यापिन्येकादशी यदा ।

— संदिग्धैकादशी नाम घड्येयं धर्मकाङ्क्षिभिः ॥

— अउदयात् प्राक् सुहूर्तेन व्यापिन्येकादशी यदा ।

— संयुक्तैकादशी नाम घड्येयं धर्मदृष्टये ॥

— हेमाद्रौ रात्रेरन्तपोऽष्टमो भागोऽप्यरुणोदय उक्तः—

— निशः प्रान्ते तु घामार्धे देववादिप्रवादने ।

— सारंस्थतानध्याग्ने चारुणोदय उच्यते ॥

इति स्मृतेः । अथैके—‘एषां सर्वपक्षाणां सुहूर्तद्वयेन

कोडीकारात्; ‘निशः प्रान्ते’ इति यचनाद्य रात्रिमानघ-

शात्सार्धत्रिदण्डादयोऽनेकेऽरुणोदयाः । तदाह हेमाद्रिः—

— सार्धघटिकात्रयोक्तिरष्टाविंशतिघटीमितरात्रिविषया ।

— महत्तरास्तु रात्रिरपेक्ष्य चतस्रो घटिका इत्युक्तमिति’

— पुत्रराज्यप्राप्तिद्वयं द्वादश्यामुपवासयेत् ।

— तत्र क्रतुशतं पुण्यं त्रयोदश्यां तु पारणम् ।

इति विहितं काम्योपवासं सन्दिग्धां लक्षयित्वा तत्र निषेधति—

— अउदयादिति ।

— पुत्रपौत्रप्राप्तिद्वयं द्वादश्यामुपवासयेत् ।

— तत्र क्रतुशतं पुण्यं त्रयोदश्यां तु पारणम् ॥

इति काम्योपवासं संयुक्तां लक्षयित्वा तत्र निषेधति—अउदयादिति ।

— एतच्च चावयद्वयं वैष्णवेतरविषयम् । वैष्णवान् प्रति तन्निषेध-

— वैषण्वेर्वात् । — ‘नैवोपोष्यं वैष्णवेन’ इति सामान्यतः एव नित्यसां-

— योरुपेक्षेन निषेधसंबन्धेन । इदं च द्वादश्यां काम्योपवासविधान-

— मन्त्रान्तसंघातरुष्याविशाम्ययोगविषयं, न तुपक्रमविषयम् । तस्य

— विषयन्तरकाम्यमतवद् संपूर्णायामेवोचितत्वात् । प्रकान्तविषय-

— स्त्वेनाप्येतादृशोपपत्तेः । रात्रेरष्टमभागत्वं तत्तद्व्यतिनिमित्तमिति हेमा-

— द्रिसत्तमाह—हेमाद्रावित्यादिना । एतन्मते दूषयितुमुत्पापयति—

इत्याहुः । तत्र अरुणोदयशब्दस्यानेकार्थत्वापत्तेः । न च
 मुहूर्त्तद्वयमर्थः । दण्डद्वयैकमुहूर्त्तादिवेधानां तथाऽप्यनुपप-
 त्तोः । न हि तेषां यामार्थत्वमरुणोदयत्वं चास्ति । मुहूर्त्तद्व-
 यस्य यामार्थस्य च 'चतस्रो घटिकाः' इत्यनेनोपसंहाराय
 न नदर्शः । न च 'सार्धं तु घटिकात्रयम्' इत्यनेनापि तदा-
 पत्तिः । शङ्का । तेन चतुर्दण्डवेधस्यैवोक्तेः । चतुर्दण्डे-
 ऽर्धघटीदशमीमस्ये हि वेधस्तदर्शः । द्विघटिकादौ न तद-
 योगश्च । पञ्च मतम्-किमताऽरुणोदयवेध इत्यपेक्षार्थां
 सार्धघटिकात्रयनियमादरुणोदयेऽर्धघटिकानो न्यूनदश-
 मीमस्ये न दोषः' इति । तद्युक्तम् । अत्रिदण्डादापि
 तदापत्तेः ।

० दशमीशेषसंयुक्तो यदि स्यादरुणोदयः ।

मैषोपोष्यं धेणुधेन तद्वि नैकादशीमतम् ॥

इति गारुडे भविष्ये च योगमात्रनियेधात् । नारदी-
 येऽपि-

एतथेधेऽपि धिमन्त्र दशम्यैकादशीं त्यजेत् ।

सुराया विन्दुना स्पृष्टं गङ्गायाम् इव निर्मलम् ॥

इत्यान्देऽपि-

कलाकाटादिगतैश्च दृश्यते दशमी विधौ ।

० अथैके इति । न च येति मर्त्यानिमित्तकमात्र नानाधेयागति-
 गिति वाचः । ० तदर्शो-मुहूर्त्तद्वयमर्थः । ० तदापत्तिः-मुहूर्त्तद्वय-
 मर्थः । अष्टाविंशतिरतीराण्या मुहूर्त्तद्वयं सार्धघटीत्रयं तत्र दशमी-
 मस्येदमर्थेन विद्वन्वान् । ० तदर्शोऽन्त-मुहूर्त्तद्वयमात्रम् । इदमा-
 नन्तः । चतुर्दण्डादत्रयस्यैवोक्तेः । गारुडोऽपि । गारुडोऽपि प्राणवाय-
 म्भ्यश्चैव वेधस्तद- अत्रिदण्डादापत्तिं न तदापत्तेः-निर्दु-
 र्द्वयमर्थः । अथ अरुणोदयशब्दो न्यूनदशमीमस्यैवोक्तेः इत्या-

विषतारतम्यं च दोषमारतम्यादुपपद्यते'इति । दोषता-
रतम्यं च प्रायश्चित्तमारतम्यादवगम्यते । तद्योक्तं हेमा-
द्रौ स्मृत्यन्तरे-

अज्ञानाणादि वा मोहात्कुर्वीतेकादशीं मरः ।

दशमीशेषसंगुक्तां प्रायश्चित्तमिदं चरेत् ॥

कृष्णश्राद्धं मरशीर्षां वा च दशमसप्तमकाम् ।

सुवर्णश्राद्धं च देवं तिलद्रोणसमन्वितम् ॥

विधानान्तरं तत्रैव—

अज्ञानाणादि वा मोहात्कुर्वीतेकादशीं मरः ।
दशमीशेषसंगुक्तां प्रायश्चित्तमिदं चरेत् ॥
कृष्णश्राद्धं मरशीर्षां वा च दशमसप्तमकाम् ।
सुवर्णश्राद्धं च देवं तिलद्रोणसमन्वितम् ॥

दशमीशेषसंगुक्तां प्रायश्चित्तमिदं चरेत् ॥

कृष्णश्राद्धं मरशीर्षां वा च दशमसप्तमकाम् ।

सुवर्णश्राद्धं च देवं तिलद्रोणसमन्वितम् ॥

विधानान्तरं तत्रैव—

अज्ञानाणादि वा मोहात्कुर्वीतेकादशीं मरः ।

दशमीशेषसंगुक्तां प्रायश्चित्तमिदं चरेत् ॥

कृष्णश्राद्धं मरशीर्षां वा च दशमसप्तमकाम् ।

सुवर्णश्राद्धं च देवं तिलद्रोणसमन्वितम् ॥

विधानान्तरं तत्रैव—

अज्ञानाणादि वा मोहात्कुर्वीतेकादशीं मरः ।

दशमीशेषसंगुक्तां प्रायश्चित्तमिदं चरेत् ॥

कृष्णश्राद्धं मरशीर्षां वा च दशमसप्तमकाम् ।
सुवर्णश्राद्धं च देवं तिलद्रोणसमन्वितम् ॥
विधानान्तरं तत्रैव—

प्राज्ञानभोजधेरिधेर्जाप्ता च दद्यात्प्रथमस्तकाम् ।
 अधरणस्यार्धकं देयं तिलद्रोणमथापि वा ॥ इति ॥

करणे कर्तुं तनिष्टोत्कीर्णं तु न.दि निन्दान्वायेन प्रतं स्तोतुमेव ।
 तत्र प्रतवेगुण्यं तद्दत्तादित्यकाम्यान्वतरतत्फलस्य पापक्षयस्वर्गा-
 विष्णुमीत्यादेरसिद्धिः ।

प्रायश्चित्तं तु कर्त्तव्यं शुद्धार्थं तु धनस्य वै ।
 निदिच्छदं जायते येन धर्मः संतानमेव च ॥

इत्यर्थवादेन स्पष्टं तथा मतीतिः । प्रायश्चित्तमपि धितिक्रम्यमाण-
 निमित्तभूतनिषेधोपस्थापितप्रतापतया संत्समाधानार्थम् । तदाचरणे
 फलश्रुतिवादे फलश्रुतित्वात् प्रधानस्तत्पर्यय । एवं च वेगुण्यरूपं
 कर्मदोष एव वेधातिवैधार्थः संचारतम्याच्च तदतिक्रमनिमित्तफ-
 लस्य सारतम्यमिति । अधरणं-सुवर्णं हेमचत्वारिंशन्मासा ।

तुल्या यथाभ्यां कथिताऽत्र गुणौ
 बहुसिगुणौ धरणं च तेषु ।
 गद्याणकस्तद्दुदयामिन्द्रतुल्यै—
 वैल्लैस्तथको घटकः प्रदिष्टः ॥

इति ज्योतिषं तु -नेह भवर्षते धार्मिकसंप्रदायभद्रापत्तः ।
 कृच्छ्रपादसत्रसगोदानोभयं केवलमेकाग्रिगद्वाक्षणभोजनेन वैक-
 ल्पिकतिलद्रोणसुवर्णादिभ्यां वा समुचिनदयेन वाऽधिकेन युक्त-
 मिति चत्वारिः पक्षा वेधातिवैधमहावैधयोगेषु क्रमेण योग्याः । ननु
 पातुषानमृतं योगे महावेधे तु वाक्कलो ।
 जम्भागुरस्यातिवैधे मोहिनी वैपलेशिनी ॥
 इति जम्भागुरवैधत्वेनोक्तंऽतिवैध एवैतत्प्रायश्चित्तं स्यात् ।
 दशम्याः मान्तमादाय यदौदेति दिवाकरः ।
 तेन स्पष्टं हरिदिने दत्तं जम्भागुराय तु ॥

। अथ वेधतारतम्याद्यवस्थेति हेमाद्रिः । *निश
 प्रान्ते' इत्यपि दोषाधिक्यार्थमेव । अतस्माच्चतुर्वदिक
 त्मक एवारुणोदय इति सिद्धम् । तेन पदपञ्चाशदपह
 नन्तरं दशमीप्रवेशोऽरुणोदयवेध उक्तो भवति । अ
 न्त्योऽपि तत्रैव कण्ठेनोक्तः—

उदयोपरिविद्धा तु दशम्यैकादशी यदि ।

दानवेभ्यः प्रीणनार्थं दत्तधान्पाकशासनः ॥ इति
 स्मृत्यन्तरेऽपि—

*दशम्याः प्रान्तमादाय यदोदेति दियाकरः ।

तेन स्पृष्टं हरिदिनं दत्तं जम्भासुराय तत् ॥ इति ।

तत्रारुणोदयवेधो वैष्णवविषयः । तद्वाक्येषु वैष्ण
 वग्रहणात् । तत्स्वरूपं तु माधवीयं स्कान्दे-

परमापदमापन्नो हर्षे वा समुपस्थिते ।

नैकादशीं त्यजेद्यस्तु यस्य दीक्षाऽस्ति वैष्णवी ।

विष्णवर्षिताखिलाचारः स हि वैष्णव उच्यते ॥ इति

*यद्यपि पित्रादेरागमदीक्षायां तन्मात्रस्य वैष्णवत्व

इत्यप्रिवचनादित्यत्राह—*अथेति उच्चावचानां पक्षाणां व्य
 वस्थयैव निवेशाद्वाक्यशेषस्तु निन्दामात्रमिति भावः । ननु दोषता
 रतम्येन वेधतारतम्यमपुक्तम्, अरुणोदयवेधे दोषतारतम्याभावा
 दित्यत्राह—*निश इति । *तस्मादिति । एतच्च सर्वं जल्प-
 क्यार्थां प्रत्यङ्गताऽभिहितम् । यस्तु तस्तु महत्तरद्वयतररात्रिष्वरुणो-
 दयसाम्पस्यासुदत्वान्मुहूर्तद्वयमरुणोदय इति सिद्धान्तः । घटिका-
 दिपदानि च मुहूर्तार्द्धपराणि । वेधतारतम्यं च मुहूर्तमुपजीव्यैवेति
 शिष्टानां हेमाद्रिमतमेव सम्यगिति । *दशम्यां इति । जम्भपदं त-
 त्रधानक्यातुधानपरम् । उदेतीति दर्शनात्तद्वाक्येषु दशमीशेषत्वादि-
 वाक्येषु विष्णुमन्त्रदीक्षावर्षं वैष्णवत्वमालोच्य शशुषेः यद्यपीति

न तु पुत्रादेः, तथापि स्वपारम्पर्यमासिद्धमेव वैष्णवत्वं
स्मार्तत्वं च मन्यन्ते वृद्धाः । तस्वसागरेऽभिव्यजे-
यथा शुक्ला तथा कृष्णा, यथा कृष्णा तथेतराः ।
तुल्ये ते मन्यन्ते यस्तु स वै वैष्णव उच्यते ॥
केचित्तु दशम्यां नवमीवैधमपि त्यजन्ति । तत्र मूलं
मृगम् । उदयवेधस्तु उपरिशोपात् स्मार्तगोपराः । त-
दाह माघयः-

अरुणोदयवेधोऽत्र वेधः सूर्योदये तथा ।

उक्तौ शौ दशम्येधौ वैष्णवस्मार्तयोः क्रमात् ॥

हेमाद्रिस्तु केषां चिदर्धरात्रेऽपि दशमीवेधमाह-

अर्धरात्रे तु केषां चिद्दशम्या वेध इष्यते ।

कपालवेध इत्याहुराचार्या ये हरिमियाः ॥

न नन्मम मतं यस्मान्नियामा हरिः ।

इति प्रथमवैधतात् ।

परिशोपादिति ।

अतिवेधादयः सर्वे ये वेधास्तियिषु स्मृताः ।

सर्वेऽप्यवेधा विज्ञेया वेधः सूर्योदये स्मृतः ॥

इत्युक्तं वैष्णवान् मति अतिवेधादीनां वेधस्वानिराकरणशापादित्यर्थः ।

हरिमिया इति ।

अथमर्थः—अतीतरात्रेः पथाद्देनागाविरात्रेः पूर्वार्द्धेन सह

दिवसोऽद्यतनः, स एकादश्यामुपोष्या । तत्र दशमीपक्षे

विद्धा सा स्याग्नेति । एतन्निराकरोति—न तन्मम मतं

मिति । हरियामेति । मयमहरार्द्धस्य यतुर्थमहरार्द्धस्य च दि

शुक्लपक्षेऽन्यतया तदस्या केषां चिन्नियामा रात्रिः । रात्रिकर्मणि प्रा-

ग्नेत्यर्थः । एवं सोऽसौ दिनकर्मणि अरुणोदयमारभ्य प्राणा तिष्ठ

अस्यार्थः- 'अनद्यतने लङ्' (पा०सू०३-२-१११) इत्यत्र
 'अतीत्यादि रात्रेः पश्चिमयामद्यमागांभिन्या रात्रेः पूर्व-
 यामद्यः । दिवसश्च सकल एषोऽद्यतनः कालः' इत्युक्तं
 महाभाष्ये । स एष वर्तमानः काल एकादशहोरात्र
 उपोष्यः । तन्मध्ये दशमीप्रवेशे विद्धा । सा त्याज्या ।
 अतः एव हेमाद्रौ-

दशम्याः सङ्गदोषेण अर्धरात्रात्परेण तु ।
 वर्जयेच्चतुरो यामान् संकल्पार्चनयोः सदा ॥८८

इति दोष उक्तः । चतुरो यामान् दिवसस्येत्यर्थः ।
 स्वमते तु रात्रेस्त्रियामत्वात् प्रहरत्रयं पूर्वशेषः ।
 तेन चतुर्थप्रहर एव वेधो युक्तः । सोऽप्यरुणोदय एव ।
 सूर्योदयं विना नैव स्नानदानादिकः क्रमः ।

इति मार्कण्डेयपुराणात् । 'प्रत्यूषोऽहर्मुखं कल्पम्'
 इति कोशादरुणोदयमारभ्य सूर्याशुप्रवृत्तेस्तत्रैव नि-
 वेधः । तेन मतभेदाद्व्यवस्थेति केचित् । कैमुतिक-
 न्यायेनारुणोदयवेधस्यैवेयं स्तुतिरिति तु माधवः । य-

विद्धा हेया । यस्तु कपालवेधो नामार्द्धरात्रवेधः, स परेऽहनि उ-
 पवासे न त्याज्यः, किं तु दिवा संकल्पे एव ।

दशम्याः सङ्गदोषेण अर्धरात्रात्परेण तु ।

वर्जयेच्चतुरो यामान् संकल्पार्चनयोः सदा ॥

इति हेमाद्रौ वचनादिनि । ये तु-रात्रेस्त्रियामत्वात्प्रहरत्रयं पूर्व-
 शेषः । तेन चतुर्थप्रहर एव वेधो युक्त इति वदन्ति, तदाशयं तं
 एव जानन्ति । अन्ये तु-

सूर्योदयं विना नैव स्नानदानादिकः क्रमः ।

इति वचनान् 'प्रत्यूषोऽहर्मुखं कल्पम्' इति कोशादरुणोदयमारभ्य
 सूर्याशुप्रवृत्तेः तत्रैव निवेध इति न तन्मते मतमित्यस्यार्थमाह ।

स्तु 'दिपद्यदद्याभिस्तथा' इति वेषा, स उपवासाति-
रिक्ताधिपयः इति माधयः ।

सर्धप्रकारवेषांऽधमुपवासस्य दूपकः ।

सार्धसप्तमुद्गैस्तु योगोऽयं पाथते मतम् ॥

इति निगमादित्यलम् । तत्र माधयमते वैष्णवैरु-
णादयविद्धा त्पाज्या । यदा त्वेकादशेयव शुद्धा सती
वर्धते, द्वादशी षा, उभये षा, तदा परोपोष्या ।

एकादशी द्वादशी याऽधिका चेत्पञ्चमतां-दिनम् ।

पूर्व, प्रात्यर्त्तुस्तरे स्पादिनि वैष्णवनिर्णयः ॥

इति माधयोक्तेः । स्मानैस्तु सृषोदयविद्धा त्पाज्या ।
यदा त्वेकादशी शुद्धा सती वर्धते, द्वादशी च समां

वैष्णवैरिति ।

दशमीशेषसंयुक्तो यदि स्यादरुणोदयः

नवोपोष्यं वैष्णवेन तद्दिनेकादशीमतम् ।

इति वचनात् । इदमुपलक्षणं वैष्णवैरैरपि काम्यव्रते अरुणो-
दयविद्धापास्तपात्रत्वात् । माधयमते इत्थमभिधानं च केपा-
चिद्ग्रन्थे वैष्णवमधिकृत्योपशासो न लिखितस्तथावर्तनाय ।

एकादशीति । नारदः—

संपूर्णैकादशी यत्र द्वादश्यां वृद्धिगापिनी ।

द्वादश्यां लङ्घनं कार्यं त्रयोदश्यां तु पारणम् ॥

संपूर्णा च—“उदयात्नाम्यदा विश्वं मुहूर्त्तद्वयसंयुता । संपूर्णै-
कादशी नाम” इत्युक्ता । भागवततन्त्रे—

संपूर्णैकादशी स्यान्वा परतो द्वादशी यदि ।

उपोष्या द्वादशी शुद्धा त्रयोदश्यां च पारणम् ॥

यत्तु—व्यासः ।

एकादशी यदा लम्बा परतो द्वादशी भवेत् ।

अस्यायः- 'अनघागने षड्' (भा०सु०३-३-१११) एतन्न
 'अनघागना रात्रेः पाश्चिमपावतवचनानामिच्छा रात्रेः पूर्व-
 यामद्यमं दिग्मस्य सकृन् एतः शयनः कालः शयुक्तं
 महाभाष्ये । ए एव नर्ममानः कालः एकादशगणोक्त
 उपोष्य । तन्मस्य दशमीउपेक्षे विद्या । सा श्यायता ।
 क्षय एव हेमाद्रौ-

दशम्याः सहस्रोपेण अर्द्धरात्रोपरण तु ।

वर्जयेद्यतुरो यामान् संकल्पार्चनयोः सदा ॥

इति दशम्याः । यतुरो यामान् दिग्मस्यगणः ।
 स्वमने तु रात्रेस्त्रियाम्पवात् प्रहरप्रय पूर्वोपः ।
 तेन चतुर्थप्रहर एव वेधो युक्तः । सोऽप्युक्तप्रहर एव ।
 सूर्योदयं विना नैव स्नानदानादिकः क्रमः ।

इति मार्कण्डेयपुराणात् । 'प्रत्युपोऽहर्मुखं कल्पम्'
 इति कोशादरुणोदयमारभ्य सूर्योऽशुप्रवृत्तेस्तदर्थं नि-
 पेधः । तेन मतभेदादवचयेति केचित् । केसुतिक-
 न्यायेनारुणोदयवेपथ्वैवेवं स्तुतिरिति तु माधवः । प-

विद्या हेया । यस्तु कपालवेधो नामार्द्धरात्रवेधः, स परेऽग्नि उ-
 पवासे न श्याय्याः, किं तु दिवा संकल्पे एव ।

दशम्याः सहस्रोपेण अर्द्धरात्रोपरण तु ।

वर्जयेद्यतुरो यामान् संकल्पार्चनयोः सदा ॥

इति हेमाद्रौ वचनादिति । ये तु-रात्रेस्त्रियाम्पवात्प्रहरप्रयं पूर्व-
 शेषं । तेन चतुर्थप्रहर एव वेधो युक्त इति वदन्ति, तदाद्ययं तु
 एव जानन्ति । अन्ये तु-

सूर्योदयं विना नैव स्नानदानादिकः क्रमः ।

इति वचनात् 'प्रत्युपोऽहर्मुखं कल्पम्' इति कोशादरुणोदयमारभ्य
 सूर्योऽशुप्रवृत्तेः तत्रैव निषेध इति । तेन तन्ममे मतमित्यस्यार्थमाहुः ।

स्तु 'द्विषपञ्चदशाभिस्तथा' इति शेषः, स उपवासाति-
रिक्तधिययः इति भाष्यः ।

सर्वप्रकारयोगोऽप्युपवासस्य रूपकः ।

सार्धसप्तमुहूर्तस्तु योगोऽयं वाच्यते धृतम् ॥

इति निगमादिस्वरूपम् । तत्र माधयमते ऋषेणवैर्य-
णोदयविद्धा स्याज्जया । यदा त्वेकादशेयं शुद्धा सती
यधते, द्वादशी या, उभयं या, तदा परोषोष्या ।

एकादशी द्वादशी याऽधिका भेदयज्येता-दिनम् ।

पूर्व, पारं सुखं स्यादिति वैष्णवनिर्णयः ॥

इति माधेयोक्तोः । स्मार्तस्तु शुभोदयविद्धा स्याज्जया ।
यदा त्वेकादशी शुद्धा सती यधते, द्वादशी च ममा

ऋषेणवैरिति ।

दशमीशेषसंयुक्तो यदि स्याद्दणोदया

नेषोषोष्यं वैष्णवेन तदिनेकादशीवतम् ।

इति षषणात् । इदमुपलक्षणं वैष्णवैरपि काश्यपने अरुणो-
दयविद्धावाशेषाज्यवत्वात् । माधयमने इत्यभिधानं च वैष्ण-
विद्वन्धे वैष्णवमधिकृतस्योपवासो न किरितरतशावर्तनाथ ।

एकादशीति । स्मार्तः—

संपूर्णकादशी यत्र द्वादशी इद्विगापिभी ।

१ : द्वादशी लङ्घने कार्ये त्रयोदशी तु पारणम् ॥

संपूर्णा य— "उदवारमायदा विष मुहूर्तद्वयसंयुक्ता । संपूर्ण-
कादशी नाय" इत्युक्ता । भागवततन्धे—

संपूर्णकादशी स्याज्जया परतो द्वादशी यदि ।

उपोष्या द्वादशी यदा त्रयोदशी च पारणम् ॥

यत्— इवासा ।

एकादशी यदा उक्ता परतो द्वादशी भवेत् ।

न्यूना वा, तदा ऋगृहस्यैः पूर्वा, गतिभिरुत्तरा कार्या ।

प्रथमेऽहनि संपूर्णा व्याप्वाहोरात्रसंयुता ।

द्वादश्यां च तथा तात दृश्यते पुनरेव च ॥

पूर्वा कार्या गृहस्यैश्च गतिभिश्चात्तरा विभो ॥

इति स्कान्दोक्तेः । यथमानोऽप्येवमाह । उभयपृष्टौ
सु शुद्धा विद्धा वा सर्वेषां परंप ।

उपोष्यां द्वादशी शुद्धा यदीच्छेत्परमां गतिम् ॥

इति, तद्युन शुद्धाधिकद्वादश्यां भवते । लोपो हि सूर्योदयास्पाशित्तं
तस्यावसानेन एव सूर्येन विद्याया एव सामात् । न च लोपोऽद्विती-
यसूर्योदयास्त्यशित्तम् । “लुप्तादौ दशमीमिश्रितत्वात्” इति विद्या-
भक्त्या रगतपापरविरोधादिति । हेमाद्री—

संपूर्णकादशी यत्र द्वादशी च परेऽहनि ।

तत्रोपोष्या द्वादशी स्याद्द्वादश्यामेव पारणम् ॥ इति ॥

ऋगृहस्यैरिति । यत्—

संपूर्णकादशी यत्र प्रथमे पुनरेव सा ।

पूर्वसूर्यसंज्ञापी निष्कामस्तु परा यसेत् ॥

इति । तत्र कापी=गृहस्यैः, निष्कामो—गतिरित्येके, तत्र ।

निष्कामस्तु एही कुर्याद्दशमीकादशीं गदा ।

यानमेव तु वा मा वा द्वादशी च द्वित्रोत्तरा ॥

इति स्कान्दे निष्कामगृहिणोऽपि परेरेति गृहिणामान्ये पूर्वोप-
वासयान् । एतदेवानियेन्य गकापैः पूर्वा निष्कामैश्च परेति सा-
मन्यतो बहवति । अत्र एव—

पुनः प्रथममपये गतिरैका गदा यसेत् ।

अथोपवासो विहितो यत्रस्यस्य यत्रेवमथा ॥

विद्वान्-याः मरेव पानो द्वितीया न वेत् ॥

इ-याः यत्रस्यगतिरुत्तरा निष्कामोपपन्नपराश्च वाप्य-
केः । अत्र “इदमन्य” इति

संपूर्णैकादशी मद्य प्रधाने पुनरेव सा ।

सर्भरेवाकारा कार्या परतो द्वादशी यदि ॥

इति नारदोक्तः । द्वादशीमाश्रयुद्धी तु शुद्धार्था संपूर्णैव ।

म संदेकादशी विष्णां द्वादशी परता स्थिता ।

उपसर्पिकादशी तत्र यदाच्छेत्परमं पदम् ॥

इति नारदोक्तः ।

द्वादशीमाश्रयुद्धी तु शुद्धाविद्धं व्यवस्थिते ।

शुद्धा पूर्वोत्तरा विद्धा स्मार्त्तनिर्णय ईदृशाः ॥

इति भाष्योक्तम् । मदनरत्नेऽप्येवम् । यत्तु—

विद्धाऽप्यविद्धा विज्ञेया परतो द्वादशी न चेत् ।

अविद्धाऽपि च विद्धा स्यात्परतो द्वादशी यदि ॥

परिभाषिता न प्राप्ता । नाटीपञ्चकात्मकतिपिष्ट्या विना परेषु-
 र्पाटिकासखासम्भवात् तावत्तपिष्ट्यौ चाकास्मिकदासस्य ज्योतिः-
 शारद्विकृद्भवादिर्न्युदपट्टयमाश्रय्यापिभ्येव वाच्यम् । प्रभातपदे तु
 द्वितीयदिनमातःपरमिति । 'मद्यमेशाने संपूर्णा'इत्युक्ते 'संपूर्णैकाद-
 शी'इत्यभिप्रेते च 'उदयात्माकू'इति परिभाषितेव । तारदापदसखात् ।
 एवं चैतदाश्रयद्वयं स्मार्त्तपरमेव, न वैष्णवपरं तेषां विद्धत्वमोश्रण
 परत्वादिति । संपूर्णैति । स्मार्त्तपरताधीनमुक्तम् । विद्धानिपे-
 थात्परंति स्मर्त्तव्यम् । संपूर्णैवेति ।

संपूर्णैकादशी शुद्धा द्वादश्या नैव किञ्चन ।

द्वादशी च त्रयोदश्यामपि तत्र कथं भवेत् ॥

पूर्वा गृहस्थैः कार्या स्यात्पुत्ररा यतिभिस्तियिः ।

इति तु निर्मूलम् । 'विद्धाऽपि'इति स्मार्त्तपरम् । वैष्णवानां
 विद्धानिपेधात् । 'अविद्धाऽपि च'इति स्मार्त्तपरं, न वैष्णवपरं; तेषां
 द्वादश्यामेवोपवासविधानात् । किं तु स्मार्त्तपरं परं तु तेषामावेद-

इति हेमाद्री पाश्चवचनं, तदेकादश्याः श्रुती ज्ञेयम् ।
 ननुक्त माभयेन-

एकादर्शा द्वादशी चतुष्पदं वर्धते यदा ।

तदा पंच दिनं त्वाज्यं स्वर्णैर्ग्रोता परं दिनम् ॥ इति ।

त्रिकोणदश्यां द्वादशीमात्रश्रुती च सर्वेषां-ऋषेय ।

ऋष्यैकैकादर्शमात्रश्रुती श्रुतिषा. पुष्या. पनेकशरा ।
 ऋष्यैकैकादर्शमात्रश्रुतीः ।

एकादर्शा त्रिश्रुता चतुष्पदि कृष्णे विज्ञेयताः ।

उत्तरां तु यावत् कुर्यात् पुष्यमुपवसेद् गृहीत ॥

इति प्रथममात्रं. अत्रानु-गु-र्णविज्ञानानु-सामित्यं माधवः ।

कादश्यायाश्च न पुष्या इति वाच्यं. । अत्रकादश्या इति ।

तथा न तत्र स्थानानाम्. एकादश्या यावत् न युक्तः. । अत्रैवेति ।

वृष्यामात्रेण विद्धं यदा भवति पूष्या ।

द्विर्न. एकादश्या यदा न तत्रा-ऋष्यैकैकादर्श्या. । अ. प. ।।

तथाप्यस्यां विहितं. तत्र तद्वदं पुष्येन

सूत्रं तत्रापि—

यदा न माधवे विमा द्वादश्या पूष्यायाः ।

द्विभक्त्यादश्यायाश्चैव तथाप्यत्रैव यत् दिनम् ।

त्रयोप्या द्वादशा श्रुता द्वादश्यायैव तत्रापि

इति त्रिकोणदश्याः । तत्रानु-गु-र्णविज्ञानानु-सामित्यं. । अत्रापि

तु श्रुत्यादश्यायाश्चैव तथाप्यत्रैव यत् दिनम् । । अत्रैकादश्या

या. । अत्रैकादश्याः । अत्रैकादश्यायाश्चैव तथाप्यत्रैव यत् दिनम् ।

इति । अत्रैकादश्यायाश्चैव तथाप्यत्रैव यत् दिनम् ।

अत्रैकादश्यायाश्चैव तथाप्यत्रैव यत् दिनम् ।

अत्रैकादश्यायाश्चैव तथाप्यत्रैव यत् दिनम् ।

इति वचने संतुष्टोऽप्यसौ । विद्या तु सर्वेषां परी ।
 द्वादशीर्विद्यया चार्थं सर्वश्रेयादती विधिः ॥
 द्वादशी च सर्वोदर्या विद्यते यदि वा न वा ।
 इति पाठोक्तः । इति पाठस्य साध्यान्वाक्यान्वयान्वाकारित्तमनि-
 पित्तवैशेष्यम् । धारणे चतुर्दशैव पाठस्तद् दशम्यामे न शेष इति ।
 शेषम् । तथा च—

शेकुर्वन्द्वादशीं च द्वादशीं द्वादश्यामिति ।
 द्वादशीं नृत्नं चार्थं सर्वोदर्या तु पाठस्य ॥

इत्यादिवाक्यस्योपपत्त्यात्तद्व्यापि इत्यादिवाक्यस्योपपत्तः । यदि च
 तस्य द्वादश्याधिकार्या र्व्यवधानेन सति, विद्याधिकार्या इत्यर्थान् पनी-
 त्याधिकार्यादित्येतेन प्रकृतस्येतेन, तथा एकाधिकारिणं इत्यर्थं प्रति
 द्वादश्याधिकार्यामेव प्रकृतोवाक्यस्येतिदुर्भारिते । नन्वेवमप्यत्र उ-
 च्यते कथं पूर्वा ? ।

दिनत्रयस्यैव देवि नोपोष्या दशमीपुत्रा ।
 नोपोष्या सदा पुत्रा परतथेऽप्युदशी ॥

इत्यादिदिनत्रयानि रिकतदशमीविद्यायामुपपत्तानि शेषान् । ॥ ॥ ॥
 दिनत्रयं हि दशम्येकादशीद्वादशीरूपं, न तु एकादशीद्वादशीप्रयो-
 दशीरूपम् ।

यदि दशानु संमिथ्येदेकादशीं विधिप्रथमम् ।
 तत्र प्रतुष्टानं पुत्रं द्वादशीं पाठणे भवेत् ॥

इत्येकवाक्यस्यार्थम् । इत्थं च सर्वेति तस्यन्देन "ता श्रेयादती" इत्यादीं
 सदाधिकार्या इव दिनत्रयस्यैव दशमीविद्याया एव प्रथमर्णो, न
 दशमीमात्रस्येत्यप्येष विधिः "एवं कृत्वोद्भवम्" इतिवत् । "नोपो-
 ष्या दशमीपुत्रा" इति तु "न. गिरागिरा" इतिवदनुवादः । न च
 नोपोष्येति विधिरेव, सर्वेति, तनुवादः । एवकारस्य, विधिगति-
 कृष्टकत्वादिभिः वाच्यम् । द्वादश्यादधिकार्यस्य परतथेदित्यस्य, प्रथम-

त्रयोदश्यां न लभ्येन द्वादशी यदि किञ्चन ।
उपोष्यैकादशी तत्र दशमीमिश्रिताऽपि च ॥

इति स्कान्दात् ।

अविद्यानि निषिद्धैश्च न लभ्यन्ते दिनानि तु ।
मुहूर्तैः पञ्चभिर्विद्धा मास्यैकादशी तिथिः ॥

इत्पृष्यशृङ्गोक्तेश्च । मुहूर्तपञ्चक्रमणोदयमारभ्य शेष-
म् । अन्यथोत्तरेऽह्नि एकादश्याभावासम्भवात् । तथा
च स एव ।

। सर्वत्रैकादशी कार्या द्वादशीमिश्रिता नरैः ।

। मातर्भवतु वा मा भूद्यस्मान्नित्यमुपोषणम् ॥ इति ।
पदपि हेमाद्रिणा-‘शुद्धममा शुद्धन्यूना वा अधिकद्वाद-
शिका चेत्सर्वेषां परं’ इत्युक्तं, तदपि वैष्णवविषयम् ।
स्मार्तानां तु पूर्वैवेत्यविरोधः ० ।

दितान्वयावसेः । मैवम् । कालादर्शादौ—

। सर्वत्रैकादशी कार्या दशमीमिश्रिता नरैः ।

मातर्भवतु वा मा वा यतो नित्यमुपोषणम् ॥

इत्पृष्यशृङ्गवचसां विद्वापिकैकादशिकायां विद्वोपचामविषय-
कत्वेनार्थवत्त्वात् । अन्यथा मातर्भवतिभ्यस्यामहृतेः । न च त्रयो-
दश्यां द्वादशी मातर्भवतिभिरि नर्दप्यः । दशमीमिश्रितेभ्युक्तेभ्यश्च-
चरितोत्तरमात्रात् । अथ संकल्पकाले एकादश्याभावेऽपि संक-
ल्पे वक्ष्यति । तथा च “दिनत्रयमूने देवि” “सर्वत्रैकादशी कार्या”
इत्याद्योर्विरोधमशयं गृहिणी पूर्वा यनेकतरेति व्यवस्था स्मृत्या ।
त्रयोदश्यामिति वाच्यपूर्वं विद्ममयापरं तस्यां यतीनां परा म-
रिष्यशृङ्गायाश्चाशान्तरार्थम् । अविरोध इति मतज्ञानिर्वाहाय

हेमाद्रिमते सूच्यते । तत्र—

० शुक्ला विंशति त्रयी नन्दा, शेषा न्यूनसमाधिकीः ।

पद्मकारा पुनरंभा द्वादशन्यूनसमाधिकीः ॥

एतद्यथादशीसादशीभेदाः । तत्र ० शुक्लाऽधिका न्यूनद्वाद-
शिका, शुक्लाऽधिका समद्वादशिका च सप्तमैः पूर्वा, नि-
चकामैरुत्तरा कार्वा । ० 'प्रथमेऽहनि सम्पूर्णा' इति पूर्वोक्त-

स्मार्तान् मति हेमाद्रिनालमाह —

० हेमाद्रीति । हेमाद्रिमाधरयोः स्मार्तान् पति न शास्त्रभेद
इति स्मर्तव्यम् । ० एवञ्चेति । शुद्धन्यूना न्यूनद्वादशिका १,
एवञ्चनूना समद्वादशिका २, एवञ्चन्यूनाऽधिकद्वादशिका ३, एवञ्च-
समा न्यूनद्वादशिका ४, शुद्धसमा समद्वादशिका ५, एवञ्चसमाऽधि-
कद्वादशिका ६, एवञ्चऽधिका न्यूनद्वादशिका ७, शुद्धऽधिका सम-
द्वादशिका ८, शुद्धाऽधिकाऽधिकद्वादशिका ९, एवं विद्वाऽधीत्य-
हादशभेदा इत्यर्थः । परादिनपूर्वोदयात्पाकू समाप्तिन्यूनत्वं, पूर्वो-
दयात्किञ्चिद्दूतत्वं समत्वं, पूर्वोदयोत्तरसर्वमाधिरवम् । तत्र—

आषाढु पदसु पूर्वैव व्यवस्थाऽनन्तरद्वये ।

एवमेधिरनीना स्यान्नवम्पा स्यात्परेऽहनि ॥

एवञ्चाधिका न्यूनसमोत्तरा चेत् पूर्वा एवस्यैर्यतिभिः परैव ।

सा चेत्पराधिरववती परैव, शेषास्तु एवञ्चाः मयमा उपोष्याः ॥

विद्वाग्रये तु पूर्वा स्यात्परास्याऽनन्तरद्वये ।

अपरेऽहनि शेषाः स्युः सप्तमी तु व्यवस्थया ॥

विद्वासमा न्यूनसमोपरा चेद्विद्वाधिका न्यूनपरा च तत्र ।

शैव व्यवस्था, यदि विद्वाहीना आशोपवामे मथर्पव सर्वैः ॥

विद्वासमा पञ्चधिकोत्तरा स्याद्विद्वासमा विद्वाग्रमोत्तरा स्यात् ।

तदा परैव मतिमुक्तशुद्धैकादशी सर्वजनैरुपोष्या ॥

इति कारिकाऽनुसारेणाह—० शुद्धेऽस्यादि । ० प्रथमे इति ।

स्कान्दात् ।

जनमादिकायां तु विष्णुनीमित्तामैक्यनामदा०
कार्यम् ।

यस्यैहनि मन्मूनी कथागाहासावमत्ता ।

द्वादशी च तथा नात इत्थं एतत् न ॥

पूर्वा कार्या गृह्णीत यतिभिर्नातया विद्या ।

इति स्कान्दादिपर्ययः । अथ एतत्पर्यायवत् महापनिष्ठापरं ।

मन्मूनीकादशी यत्र मभान पुनस्व वा ।

पूर्वाभुपवमेस्कापी निष्कामस्तु यदा नमेनु ॥

इति मार्कण्डेयवाचकेकारणपर्यायम् । न च महापनिष्ठापरव्यवस्था-
रेषु सुद्विपतिपरस्वमस्तु, यापयो एतानां महापनिष्ठापरानीनां निष्का-
मत्यादिति वाच्यम् ।

निष्कामस्तु एही कुरुगुग्नेकादशी मदा ।

मातर्भयतु वा मा या द्वादशी च दिवाजया ॥

इति स्कान्दे गृहस्थस्यापि निष्कामस्यान्तर्मापवामाधानान् । इद-
ं च हेमाद्रेर्गोत्रमात्रमिति । शुद्धाग्निशिकाऽनघिरुदादशिका, शुद्धा-
नधिकाऽधिकद्वादशिका २, शुद्धाऽधिकधिकद्वादशिका ३, शुद्धा-
धिकानधिकद्वादशिका ४ इति चत्वार एव भेदाः । तत्रायं
चतुर्थो भेदः । द्वितीयसूर्योदयसमाया एव त्रितीयोदये प्र-
सिद्धेर्द्विपत्तान्तरेण समा तदधिकान्तरेण म्यूना चेतुभय्या
एवानधिकत्वेनःसङ्गत् ।

उपवासस्यपमिति । न चैकाधिकारिकमुपवासद्वयं कथं
विधीयते ?, एकनिमित्तकस्यावृत्तयुक्तत्वात् किन्त्वयं गृह्यति-
भेदेन विहितस्थानुवादोऽस्तु, तथा सति अधिकार्यन्तरमपि न
कल्पमिति वाच्यम् । 'त्रियी' इति द्वन्द्वसमासार्थकैकशेषेणतरे-
तरयोगप्रतीतेस्तदनुरोधिनाधिकार्यन्तरादेरपि युक्तत्वात् । अत्र

संपूर्णैकादशी यत्र मभागे पुनरेव सा ।

द्रुष्यते द्वादशी, तस्मिन्नुपवासः कथं भवेत् ॥

उपोष्ये द्वे अतिथी तत्र विष्णुवीणनतत्परैः ॥

इति पृथक्सिद्धोक्तेः ।

शुद्धन्यूना शुद्धाधिका शुद्धसमा विद्धन्यूना विद्ध-
समा वाऽधिक्यादादिका चतसर्वेषां परैवेति हेमाद्रिः ।

अनदनरते तु शुद्धाधिका परा । संपूर्णैकादशी यत्र
इति पूर्वोक्तः । अथन्या पूर्वा ।

द्रुष्यते इत्युपोनेत्यर्था ।

संपूर्णैकादशी यत्र परतः पुनरेव सा ।

श्रयोदशी उपःकाले उपोष्य तत्र का भवेत् ॥

उपोष्ये द्वे तिथी तत्र विष्णुवीणनतत्परैः ।

इति स्कान्दे 'श्रयोदशी उपःकाले' इत्युपोनेत्येकशतपरवादिस्था-
रापेनोन्नादशिकायाऽपित्युक्तम् । अस्तुतः समष्टादशिकायापि वि-
ष्णुवीतिकामस्योपवासद्वयं युक्तम् । श्लोको द्वितीयस्योद्धारमिति च-
पीति तस्या अपि संग्रहान् । 'श्रयोदशी उपःकाले' इति स्वतन्त्र
मिति नवीना ।

शुद्धन्यूनेत्यादिश्रयेऽधिक्यादादिकाऽन्वयः । एतच्च वैष्णवा-
धिमायम् । स्मार्तान् मति एवाह—अनन्वेति । शुद्धाधिकेति ।
अधिक्यादादिकेति शेषः । भवे च शुद्धाधिकाऽधिक्यादादिका-
रूपस्तृतीयो भेदः । संपूर्णैति ।

संपूर्णैकादशी यत्र मभागे पुनरेव सा ।

सर्वैरेवोत्तरा कार्या परतो द्वादशी यदि ॥

इत्यर्थः ।

पूर्णाऽप्येकादशी स्यात्तथा यद्वेदे द्वितीयं यदि ॥

इत्यपि द्रष्टव्यम् । अन्येति । शुद्धन्यूना शुद्धसमा वाऽधिक्यादा-

#शुद्धा यदा समा हीना समा हीनाऽधिकोत्त
 एकादशीमुपवसेत् शुद्धां वैष्णवीमपि ॥
 इति स्कान्दात् । शुद्धा=एकादशी । उत्तरा=द्वादशी । यत्तु-
 'अविद्वान्' इति नारदोक्तं च । यत्तु-
 'न चेदेकादशी विष्णोः' इति पाश्चं तच्छुद्धाधिकापरम् । यत्तु
 ऽपि च विद्या स्यात्' इति पाश्चं तच्छुद्धाधिकापरम् । यत्तु
 संपूर्णैकादशी त्वाद्या परतां द्वादशी यदि ।
 उपोष्या द्वादशी शुद्धा द्वादश्यामेव पारणम् ॥
 इत्यादि, #तद्वैष्णवपरम् । स्मार्तानां तु #पूर्वैवेत्युक्तम् ।

दशिकेत्यर्थः । अयं च शुद्धानधिकाधिकद्वादशिकेति द्वितीयो भेदः ।
 #शुद्धेति । एकादशी यदि शुद्धा सती समा द्वितीयसूर्योदयपर्यन्ता
 ततो न्यूना वा, द्वादशी ततो न्यूना समाऽधिका वा तदा शुद्धामेवो-
 पवसेत् न वैष्णवी=द्वादशीमित्यर्थः । एतेन शुद्धानधिकानधिकद्वाद-
 शिकेति प्रथमभेदोऽपि संगृहीतः । तत्राविवादात्स ग्रन्थे नोद्दिष्टः ।
 #वैष्णवेति । वैष्णवग्रन्थान्तर्गतत्वात् । #पूर्वैवेति । यत्तु—
 उदयात्माग्न्यदा विमा मुहूर्तद्वयसंपुत्ता ।
 संपूर्णैकादशी नाम तत्रोपवसेद्गृही ॥
 इति वचनाद् गृहिणा पूर्वा ।
 संपूर्णैकादशी यत्र द्वादशी चापरेऽहनि ।
 तत्रोपोष्या द्वादशी स्याद् द्वादश्यामेव पारणम् ॥
 न गर्भे विशते जन्तुरित्याह भगवान् हरिः ।
 इति वाक्याद्यतीनां परेति; तत्र । प्रथमवाक्यस्थ उक्तरीत्या
 सकामोऽवैष्णवः । तस्यारुणोदयविद्यापां कान्योपवासनिवर्त-
 त् । तत्रैवेत्येवकारवशात्तद्विधे उपवासो नेत्यर्थात्, द्वितीय-
 तस्य च गृहिणामेवोभयाधिययविपयत्वात् । तत्र पराया एव
 गर्भे विशते जन्तुः" इत्यर्थेनादृष्टितगर्भविशेषशुद्धाविशेष-
 कत्वात् ।

विद्यापि एकादशी नवभोक्ता । तस्या विद्यान्नधिकाऽन-
धिकाद्वादशिका १, विद्यान्नधिकाऽधिकद्वादशिका २, विद्याधिका-
धिकाद्वादशिका ३, विद्याधिकाऽनधिकाद्वादशिका चेति चत्वारो
भेदाः । यत्र विद्यन्मूना विद्यममा वाऽधिकद्वादशिका चैतस-
र्वेषां परा ।

एकादशी यदा तुसा परतो द्वादशी भवेत् ।

उपोष्या द्वादशी शुद्धा यदीशते परमा गतिम् ॥

इत्युक्तेः । तुसा दिनद्वये मूर्षोदयास्पर्शेन क्षयं गता । न चेदं सु-
शुभ्रं परमा गतिः=मुक्तापेक्षया । अन्येषां तु पूर्वा "अविद्या-
नि निषिद्धे" इत्युक्तेरिति वाच्यम् ।

एकादशी यदा विद्या द्वादश्या न प्रतीयते ।

द्वादशी च श्रयोदश्यामस्ति तत्र कथं भवेत् ॥

उपोष्या द्वादशी शुद्धा सर्वैरेव न संशयः ।

इति नारदीये सर्वैरेवेत्युक्तेः । "न वेदेकादशी विष्णौ" इति तु
शुद्धापरम् । 'अविद्यानि' इत्यादीनि विद्याग्रहवाक्यानि परत
एकादश्याभावे द्वादश्यद्वादश्यावेव भवतीत्येव ।

एकादशी दिशा युक्ता परतोऽपि न वर्तते ।

शुद्धिभिर्प्राप्ताभिश्चैव सेवोपोष्या सत्ये तिथिः ॥

इति वाच्यं "श्रयोदश्या न लभ्येत" इत्यादिवानपादिति ।
तदुक्तं—'विद्यन्मूना विद्यममाऽधिकद्वादशिका सर्वेषां परा' इति । अपं
विद्यान्नधिकाधिकाद्वादशिकारूपो द्वितीयो भेदः । पारणपर्याप्तदा-
दश्यालाभे सासृष्ट्यप्य पारणं भवतीत्युक्तम् । यत्र विद्यान्नधिका-
धिकाद्वादशिकारूपः प्रथमभेदः, स चतुर्था । एकादशीन्यूनत्वे-
द्वादशीमास्ये १, तन्न्यूनत्वे वा २ । एकादशीमास्ये—द्वादशी-
मास्ये ३, तन्न्यूनत्वेन वा ४ । तत्रापि आह—शेषेति । *मुमु-
क्षुणासिति ।

०विद्वन्यूना समग्रादशिका तु ०सुमुश्रुणां ०पुत्रवतां च
 परा । ०अन्येषां ०पूर्वा । पुत्रवतोऽपि पूर्व्वेति मदनरत्ने ।
 विद्वन्यूना न्यूनग्रादशिका च सैव ०सर्व्वेः कार्ग्वेति हे-
 माद्रिः । सुमुश्रुणां पराऽन्येषांपूर्व्वेति मदनरत्ने । वि-

दिनशापे तु शुद्धेन द्वादशी गोक्षरान्निभिः ।

उपोष्या, दशमी विद्या नोपोष्यैकादशी सदा ॥

इति सौमन्तयाश्च । अत्र दिनशापो न तिथित्रयस्फुल्लं, किं तु
 विद्यारक्षार्कशुभाः सूर्योदयाम्पर्षमात्रम् । ०पुत्रवतामिति ।

एकादश्यां यदा परा दिनशापतिथिर्भवेत् ।

भत्रोपोष्या द्वादशी स्यात्प्रयोदश्यां तु पारणम् ॥

इति पितृमहोक्तेः ।

दिनशापे तु भ्रंशान्ते उपोष्या द्वादशी भवेत् ।

दशमीशपमंयुक्ता न कुर्यात् कदाचन ॥

इति श्रीमन्निषेधात् । यद्यप्यशोभयश्च पुत्ररत्नं न दशमे
 दश्यानि-

एकादशीषु नष्टानु रविसंक्रमणे तथा ।

पारणं शोचशासं च न ह्यर्थापुत्रवान् सुधी ॥

इति शास्त्रेण

एकादशीदिनशापे उपवासं करोति यः ।

तस्य पुत्रा इतिशयन्ति मयापि विद्वदो यथा ॥

इत्यर्थेऽर्क्षेत्रे च वृषोत्तवाग्निसंश्लेषेतिपुत्ररत्नकारिकाया-
 त् । विद्वद् इति शब्दस्तत्र यदुपेक्षते "आतो धातोः" (पा० १-
 ४-१४०) इत्याद्योः । ०अन्येषां=पुत्रवत्प्रियवृत्तित्याम् । ०पूर्व्वे-
 ति । पुत्रवतः पूर्व्वेतिशयन्ति इतिपुत्रवत्तयाग्निसंश्लेषेः । पुत्र-
 रत्नोऽर्क्षेत्रेऽर्क्षेत्रेः इत्यर्थेऽर्क्षेत्रेः इति । इतिशये विद्वन्पुत्रेतिपुत्रवत्त-
 योऽर्क्षेत्रेऽर्क्षेत्रेः इत्यर्थेऽर्क्षेत्रेः इति ।

रुनमा समवादाशिकोनवादाशिका च मुमुक्षुभिः परा-
ऽन्यैः पूर्वा कार्या ।

दशमीमिश्रिता पूर्वा द्वादशी यदि लक्ष्ण्यते ।

शुद्धेय द्वादशी राजन्नुपोष्या मोक्षकाङ्क्षिभिः ॥

इति ज्योतिषोक्तेः । मोक्षकाङ्क्षिग्रहणादन्वेषां पूर्वेषु ।

सर्वप्रैकादशी कार्या द्वादशीमिश्रिता नरी ।

प्रातर्भक्षतु वा मा वा पतो नित्यमुपोषणम् ॥

इति पाद्मोक्तेः । विद्याधिका समवादाशिका सर्व-
ेषां पूर्वेषु ।

एकादशी द्वाविद्धा परतोऽपि न वर्द्धते ।

पतिभिर्ष्टिभिर्द्वय संशोषोप्या क्षये तिथिः ॥

इति पाद्मात् । 'अत्र परतोऽपि न वर्द्धते' इत्यनेनेकादश्याः

साम्यमपि पृथक् । संशोऽपि तस्याः साम्येऽपि यद्यपि सम्भवति एका-
दश्याः पूर्वोदयास्तनात् तथापि पृथक् सप्तशब्दानर्थवयापचंः क्षयः
तन्मूनत्ववृत्तौ प्रायः । त च यत्पर्यम् । साम्ये तुमुक्षुणास्तुपारश्रापवा-
सविधानात् । तथा च क्षये पतिभिर्ष्टिभिश्च संशोषोप्या, साम्ये तु
ष्टिभिः संशोषोप्येत्यन्वयः ।

लक्ष्ण्यते=वृद्धि न भ्रामोति । "पूर्वा च द्वादशी परा"-

इति पाठान्तरात् । परा=परदिनगतैश्च न तु पूर्वोदारात्रगविते-

त्युत्तया एकादश्याः पूर्वोदयवर्द्धनत्वलाभः । अन्यथा परशब्दस्यैव-

र्थात् । एताप्येतेषु पद्येषु द्वादश्या अनाधिक्यं न लक्ष्ण्यते तथापि

दिनत्रयपूते देवि नोपोष्या दशमीपुता ।

संशोषोप्या सदा पुण्या परमश्रेष्ठवोदशी ॥

इति स्कान्धे,

पदि दैवाणु संतिष्वेदेकादश्यां तिथिप्रपथ ।

तत्र प्रतुगमं पुण्यं द्वादशी पारणे भवेत् ॥

पक्षगविष्णुप्रतीतिकामैः परा कार्या । गृहस्थेन तु अनक्तं
कार्यम् ।

एकादशी द्वादशी च रात्रिशेषे त्रयोदशी ।

उपवासं न कुर्यात् पुष्यपौषसमन्वितः ॥

इति कौर्मै दिनक्षये उपवासानिषेधात् ।

दशम्यैकादशी निशा द्वादशी च क्षयं गता । .

क्षीणा सा द्वादशी शेषा नक्त तु गृहिणः स्मृतम् ॥

इति वृद्धजातातपोक्तेषु गृहिणः पूर्वत्रोपवासः । ७९-
कादश्याः शुद्धन्यूनतये शुद्धसमस्ये वा द्वादश्या न्यून-
समस्यपोरेकादश्यामुपवासः । पानि तु-

दशम्यनुगता हन्ति द्वादशं द्वादशीकलम् ।

धर्मापत्यधनार्थेषु त्रयोदश्यां तु पारणम् ॥

इति कौर्मादीनि दशमीषेधत्रयोदशीपारणगोर्निषे-
धकानि तानि विहितभिन्नपराणि । अत्र मूलवचनानि
तद्व्यवस्था चाऽऽकरे ज्ञेया ।

पशु कालहेमाद्री—

पशुवाक्यविरोधेन सन्देहो जायते पदा ।

द्वादशी तु तदा प्राज्ञा त्रयोदश्यां तु पारणम् ॥

इति मार्कण्डेयोक्तैः,

सन्दिग्धेषु च वाक्येषु द्वादशीं समुपोषयेत् ।

तथा—

विषादेषु च सर्वेषु द्वादश्यां समुपोषणम् ।

पारणं च त्रयोदश्यामाशेषं मामकी मुने ॥

विकाशप्रथमैर्भेदोऽयम् । अनक्तं=नक्तभोजनम् । गृहिणः पूर्व-
त्रोपवास इति । नक्तकाले किञ्चिद्भक्षणनेति शेषः, “उपवास-
निषेधे तु” इति वचनात् । ७९कादश्या इति । गृहस्थेनासंदेशात् ।

इति पाशोक्तेश्च वेधसन्देहे . ज्योतिर्विदां विप्रतिपत्तौ
वा परा कार्पेत्युक्तम्, तद् ऋषेष्णवाविषयमित्पलं बहुना ।

अपात्रोपयुक्तं किञ्चिदुच्यते । तत्र दशम्यामेकाद-
शीयोगे ऋशमीमध्य एव भोजनं कार्यम् । 'एकाद-
श्यां न भुञ्जीत' इति तस्या एव निमित्तत्वात् ।

निषेधस्तु नियृत्पात्मा कालमात्रमपेक्षते ॥

इति देवलोक्तेश्च । केचित्तु एकादशीव्रताङ्गत्वेन पूर्व-
शुक्लमक्तविधानाद्विधिस्पृष्टे च निषेधानवकाशात्
काम्यव्रताङ्गं भोजनानिषेधः प्रवर्तते । तेनैकादशीमध्येऽपि
पूर्वदिने भोजनमित्याहुः ।

अत्रापिकारी माधयीके कात्यायनेनोक्तः—

ऋषेष्णयेति । संदेहे स्मार्त्तोपलक्षणम् ।

ऋशमीमध्य एवेति । एकमक्तविधौ चानृतवदनादिनि-
दानिवद्भवाङ्गत्वात् द्वितीयभोजननिश्चिरेव विधीयते स्थायवान्, न तु
तद्विशेष्यं भोजनमपि गौरवात् । तेन शुद्धाधिकद्वादश्यामुपवासद्वयं
भवति । एकमक्तेति ।

दशम्यापेकमक्तस्तु यागवैषुनवर्जितः ।

एकादशीमुपवसेत्पक्षपोरुमपोरपि ॥

देवतास्तस्य तुष्यन्ति कामिनं चास्य मिष्यति ।

इत्युक्तेः । कामिनं चैवतः काम्य इव निषेधेऽप्येकमक्तं कार्यम् ।

"उक्तिर्वाप्तु पुनः क्वयाद्" इत्युक्तेः । आहृतिरपकथिः । तदीत्रे
तु एकमक्तं विशेष्यं भोजनं नार्थः ।

मायमायन्नपोरहोः सार्वनाथ मध्यमे ।

वस्वामहत्तं मेऽनुत्थाद्वक्तवत्पुत्रम् ॥

इति ब्रह्मादिभ्येवाभिप्रायान् । निषेधस्य सर्वैः पापवशात्पेति ।

विद्वान्भिरुक्त्या निषेधनाहृत्सव मानसोऽप्यादिद्यावद्वर्षविष्यवासाच-

ॐ अष्टवर्षाभिक्षो मरणो ज्ञाशीतिन्यूनपत्नरः ।

एकादश्यामुत्तरमेतपक्षयोः कथयोरपि ॥ इति ।

अपिद्यो—

प्रायगारी च ॐ नारी च शुक्लामेव सदा शृष्टी । इति ।

यस्य विष्णुः—

परमो जीयति या नारी उपोष्य प्रतमाचरेत् ।

आयुष्यं हरते भर्तुर्नरकं चैव गच्छति ॥

इति, तद्गर्भजनशापिष्यमिति प्रायुक्तम् ।

उपवासात्तामर्ष्यं तु मार्कण्डेयकीर्मयोः—

द्वयोस्तदगमीस्थले कथं भोजनमिति विभावनीयम् । ॐ अष्ट-
वर्षेति । उपनयनोपलक्षणम् । "अपि वा वेदतुल्यत्वाद्दुपायेन म-
रणो रन्" इति न्यायान् । न चैवमष्टवर्षग्रहणं स्वर्ग्ये, किं च तदंशे न्या-
यमाप्तानुवादित्वम्, अन्यतो चामासार्विषायकत्वमिति वैरूप्यमिति
वाच्यम् । "जातपुत्रः कृष्णकेश" इति वदिहापि पदद्वयेनोपवासयो-
स्यावस्थाविशेषलक्षणवाऽऽश्रिते कर्ध्वमपि अष्टवर्षात्प्रागपि समर्थस्यो-
पवासं वदतस्तदाप्युक्तवैरूप्यस्य दुर्वारत्वात् । तेनैव रूपेणाष्टानष्ट-
साधारणस्योपवासस्य विधानात् वैरूप्यमिति चेत् तर्हि उपनीतत्व-
मात्रेणैव तद्विधाने वैरूप्यासम्भवात्, लाघवाच्च, तथापि च तादृशस्य
समर्थस्याकृतोपनयनस्याप्यधिकारमसङ्गेन तद्गुणस्योपनयनपटितत्वा-
वदपकत्वाच्च । मय एवमष्टवर्षीयादेरुपनीतस्याशक्तस्यानुकल्पेनापि
प्रतिसिद्ध्याऽधिकारनिर्वाहान् । यद्दृश्यति शक्तियास्त्विति । ॐ नारी
चेति । नारी सपत्नी । नृस्याः शुक्लायामेवोपवासाः ।

एकादश्या विना रण्डा यतिश्च सुमहामते ।

पश्यते शन्यतामिस्त्रे यावदाभूतमंशुवम् ॥

इति नारदीये रण्डापदात् । नित्योपवासात्तामर्ष्येऽनुकल्पः ।
तत्र मयं क्रियाऽनुकल्पः, पश्चात्कर्तव्यनुकल्प इति क्रियानुकल्प-

० एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च ।
उपवासेन ० दानेन न निर्द्वादशिको भवेत् ॥

अत्र—

एकभक्तेन यो मर्त्यं उपवासाव्रतं चरेत् ।

इत्येकभक्तादिपूषयासशब्दस्तद्धर्मानिदेशार्थः । तेन
तत्प्रयुक्ताः सर्वे धर्माः तत्स्थानापन्नेऽपि भवन्ति । सं-
कल्पमन्त्रे चैकभक्तादिपदेनोहः कार्य इति मदनरसे ।

साह—० एकभक्तेनेति । “नक्तं इविष्यान्नम्” इति नक्तमुक्तं,
तदभंभवे अपाचितमेकभक्तं वा कार्यमित्यत्र तात्पर्यम् । अत्र च

० एकभक्तेन नक्तेन पाषण्डातुरः शिषेत् ।

पशामूषकैश्चर्वाऽपि न निर्द्वादशिको भवेत् ॥

इत्यादौ च श्लोकपोतव्यायेनैव एकभक्तादेकक्तिः, न तु क्रमः ।
“मन्त्रमन्त्रोत्तरमुत्तरं च” इत्येव तदुक्तेः । क्रमवाक्ये च फलग्रहणं
मूलादेः, त्तरग्रहणं च दृष्ट्यादेरुपश्रयणम् । उपवासेनेति च तत्पर्य-
त्त्वादेम् । ० दानेनेति । “तावदनादि वा दद्यात्” इत्यायुक्तम् ।
० तद्धर्मेति । एषां चैकभक्तनक्तायाचिनदानानामुपवासप्रतिनिधि-
तया तन्निपातनुष्ठानं निर्णीतम् । यानि विधानि स्वतन्त्राणि तत्र
दशमीविदा रवाग्या । दशमीवेपथु पञ्चदशनाडीरुपाः “दिग्-
पञ्चदशविश्रया” इति वचनात् ।

पूर्णाविदां दिनादेन मन्दा पूर्णामपि स्पष्टम् ।

एकभक्तं च नक्तं च दानं चायाचितं च न ॥

मन्दायां पूर्णविदायां ह्यर्थादेः चर्पणीहितः ।

इत्यन्वियुक्तोक्तम् । तद्धर्मो मुख्योपवासधर्मः । एषाम् ‘उपवासा-
मन्त्रं च’ इत्यादावुपवासद्वयः एकभक्तादेर्ग्रहणार्थः । तेन यथा-
‘मन्त्रान्वयं ह्युपवास’ इत्यादिर्गीतपुत्रस्य दण्डादेरुपवासे पुत्रानुवन्त-
विदितम् । यथास्यान्वयः सत्यं स्वयं चर्तुपमानस्यै चर्तनुवन्त

अतथाऽसामध्ये प्रतिनिधिना कारयोदिति प्रागुक्तम् ।
प्रताडरणे प्रायश्चित्तमाह माधवीये कात्यायनः—

अर्के पर्यदये रात्रौ चतुर्दशपृष्ठी दिवा ।

एकादश्यामहोरात्रं भुक्त्वा अचान्द्रायणं चरेत् ॥ इति ।

अथ काम्यव्रतविधिः लघुनारदीये—

अदशम्पादि महिपाल त्रिदिनं परिवर्जयेत् ।

गन्धताम्बूलपुष्पादि स्त्रीभोगं महापशाः ॥

तद्य दशम्पां विधिः कौर्मे—

अकांस्यं मांसं मसुराश्च घणकान् फोरदृपकान् ।

शाकं मधु परासं च त्यजेदुपयसन् स्त्रियम् ॥

इत्याह—अतथेति । अचान्द्रायणमिति । एतद्य तत्स्यानिकस्य
वक्ष्यमाणद्वादशयुगवास्यकरणे बोध्यम् । तत्र ममाहादिनाऽकरणे
परमध्यं, नास्तिकवादिना तु पिपीलिकापध्यं, प्रतिनिमित्तं नैमि-
चित्काष्टविधं । अशक्तस्याकामतश्चार्द्धं कल्प्यम् । दक्षिणा तु शक्तस्य
कामतो वा त्यागेऽष्टगावः, अशक्तादेश्वगसः । न च रविवारादिसा-
दश्यास्त्रिपेपातिक्रम एवेदम् । प्रतातिक्रमस्यापि 'भुक्त्वा' इत्यनेन
वाच्यत्वात् । प्रतनिपेधयोर्द्वेषोरपि पुरुषार्थतया नैमिचित्तस्यापि
तयात्वात् । अदशम्पादीति । सामान्यतः । अकांस्यमिति ।
मधु=शौद्रव । पैर्वा शौद्रादीनां पुरुषार्थो निपेधोऽस्ति तेषां
क्रत्वयोऽयं बोध्यः ।

कांस्यं मांसं घृतां शौद्रं तैलं वितथभाषणम् ।

व्यायामं च मवासं च दिवाश्वापं च वैयुनम् ॥

अथाज्ञानमिति वा पाठः ।

तिष्ठपिष्टं मधुं च दशम्पादि विवर्जयेत् ॥

इति मात्स्यं च द्रष्टव्यम् । उपवसाञ्जिति चर्षमाणसार्पीषे । ते-
नानन्तरदिने उपोष्यमित्यर्थः । अतस्यम्बुपानामिति । अद्यनं

। तथा—

शाकं मांसं ममूरांश्च पुनर्भोजनमैधुने ।

स्यूतमत्यम्बुपानं च दशम्यां वीष्णवस्त्यजेत् ॥

। मदनरत्ने नारदीये—

अक्षारलवणाः सर्वे हविष्यान्ननिषेविणः ।

अघनीतल्पशयनाः प्रियासंगमवर्जिताः ॥

व्रतघ्नान्याह हेमाद्रौ देवलः—

असकृजलपानाच्च सकृत्ताम्बूलचर्षणात् ।

उपवासः प्रणश्येत दिवास्वापाच्च *मैथुनात् ॥

च बोध्यम् । कैमुतिकन्यायात् ।

पुनर्भोजनमत्याशं दशम्यां परिवर्जयेत् ।

इत्युक्तेश्च । अक्षारालवणा इति पाठेऽक्षाराश्चालवणाश्चेति वि-
ग्रहः । अक्षारलवणा इति पाठेऽपि क्षाराश्च लवणानि चेति समा-
सानन्तरं नञ्समासः । समान एवार्थः । क्षारलवणं खारीति म-
सिद्धम् । तन्निषेधोऽयमिति केचित् । तन्न, क्षारलवणपदयोः एक-
वैयर्थ्यात् । सकृत्पानं=पानं भूमावनाथाय पानम् ।

। पानीयादिष्वेधेन तत्पात्रं द्विजसत्तम ।

। अनुच्छिष्टं भवेत्तावद्यावद् भूमौ न निक्षिपेत् ।

। इति शास्तात्पवचनात् । यत्तु शातात्पेन—

पीतोच्छिष्टं तु पानीयं पीत्वा तु ब्राह्मणः क्वचित् ।

शिराश्रं तु व्रतं कुर्याद्दामहस्तेन वा पुनः ।

इत्युक्तं, तत्पात्रादिकजलपानपरम् । तथा च तादृशं जलपानमुप-
वासदिने सकृत् अन्यदा त्वसकृदित्यर्थः । *मैथुनादिति ।

अयं पुंश्लीषु

। स्मरणं कीर्त्तनं केलिः भक्षणं गुणभाषणम् ।

। संकल्पोऽप्यवसायश्च क्रियानिर्वाचिरेव च ॥

अशक्तौ तु मदनरत्ने देवतः—

अत्यये चान्युपानेन नापवासः प्रणश्यति ।

अत्यये=रुष्टे ।

विष्णुरहस्ये—

मात्राभ्यङ्गं शिरोभ्यङ्गं ताम्बूलं चानुत्सेपनम् ।

घृतस्थो यज्येत्सर्वे पचान्यत्र निराकृतम् ॥

एषु प्रायश्चित्तमुक्तं निर्णयामृते संग्रहे—

स्नेनाहिसकपोः सख्यं कृतवा स्तैन्यं च हिमनम् ।

प्रायश्चित्तं घृती कुर्यात्प्रपेन्नामशागध्रवम् ॥

एतन्मिथुनमष्टाङ्गं परदन्ति मनीषिणः ।

इत्यष्टाङ्गस्यापि निषेधः, न तु सतीषु । "प्रेक्षणालम्बने वै-
पुनश्कुर्यात्" इति गौतमेन शब्दात्त्या तासु तदभावात् । स्वदारेषु
तु क्रियानिर्दिष्टिमाश्रय ।

श्रीणां तु प्रेक्षणास्पर्शानाभिः संकथनादपि ।

विषयते घृतापर्ये स्वदारेषु तु भोगमात् ॥

इति देवलोकोः । न दारेष्वनुसंगमादिति वा पाठः । ॐ अन्व-
येति । पुष्ट्यार्थनिषिद्धस्य सर्वस्याप्यर्थे कृत्यर्थो निषेधः । यथान्य-
द्वतरागकृदिति वा पाठः । स्नेनं तुपादेरपि । हिंसनं कीटादेरपि ।
नाम्ना=विष्णुनाम्ना शतप्रपं न स्वेकमेव नाम घनप्रपशरम् ।
संख्यायाः पूषत्त्वनिषेधात् ।

घृतलोपो न चेत्युपार्तकृष्णावद् भुजिर्जनम् ।

इति । घृतलोप इति पूर्वान्वयः । तत्र भुजिर्जनम्=उपवासे न
कुर्यात्, किं तु कृष्णावद्=किञ्चिद्गतनमित्यर्थः । अत्र प्रायश्चित्तं—
घृतलोपो भवेत्कुर्यादृष्टाशरमनोर्जिवम् ।

इति पाठे बोध्यम् । संभोगः स्वदारेषु, परदारेषु तु स्पर्शदाप-
यितेन सहस्ययः । एतदावाचितं मह्यमोसे । अधस्यदीप्तघृतने-

मिथ्यावादे विधास्यापे षष्ठ्योऽम्बुनियेवणे ।
 अष्टाक्षरं व्रती जप्त्वा ज्ञानमष्टोत्तरं शुचिः ॥
 प्रणवं पूर्वमुच्चार्य नमो नारायणः पदम् ।
 चतुर्थ्यन्तं षडेत्पश्चात्तनुरष्टाक्षरो मतः ॥

तत्रैष पैठीनसिः--

ताम्बूलचर्यणे स्त्रीसंभोगे मांसनिषेधणे ।
 व्रतलोपो न चेत्युर्धात्कृष्णावद्भुजिश्चर्जनम् ॥ इति ।
 कृष्णैकांशवीजो जननिषेधमात्रपरिपालने तु ता-
 म्बूलचर्यणादावपि न दोष इत्यर्थः । संभोगे ऋतुकाला-
 दन्यत्र

*रेतःसेकात्मसंभोगमृतेऽन्यत्र क्षयः स्मृतः ।

इति कात्यायनोक्तः ।

हेमाद्रौ षसिष्ठः—

*उपवासे तथा श्राद्धे न कुर्यादन्तर्घ्रायनम् ।

ऽर्हिस्पर्शिसने च स्मार्त्तमायश्चित्तेन समुचयः । *रेत इति । रेतःसे-
 कात्मसंभोग ऋतुकालः । क्षयो=व्रतभ्रंशः । 'रेतःसंक्रमणाद्भोगाद्भोगे'
 इति पाठे रेतसः संक्रमणं=गर्भकोशे तद्योग्यं गमनं ऋतुकालगमन-
 मेव तदात्मकात् स्त्रीसंभोगादन्यत्र स्त्रीसंभोगे इति स एवार्थः ।
 ऋतुगमनाभ्यनुज्ञाऽपि प्रागसन्निहितस्य पाण्डश्यामेव रात्रौ सन्निहि-
 तस्यानन्यगतिकत्वात् श्राद्धे तदनुज्ञावत् । अत्रानुक्तमायश्चित्तं
 कापिकेषु ऋतुसंभोगस्य न प्रवेशः । तेन—

जपोऽष्टाक्षरमन्त्रस्य नामशतत्रयस्य वा ।

इति उच्यते । विकल्पितमायश्चित्तं कापिकसामान्ये सिध्यति ।
 जपे संख्या स्वप्नरूपेण पूर्वोक्ता । *उपवासे इति । अत्र

दशम्यामेकभक्तं तु कुर्वीत नियतेन्द्रियः ।

आचम्य दन्तकाष्ठं तु खादित तदनन्तरम् ॥

ततश्चानन्तरं विप्रो ब्रह्मचारी निजेन्द्रियः ।

- दन्तानां काष्ठमपीगो दहत्याससमं कुलम् ॥ १०
एकादशदण्डान्पृच्छोष्ठाद्यान्पेभ इति; देमात्रिः । १०

विष्णुरहस्ये —

आशोपवासदिवसे स्वादिवा दन्तधावनम् ।

शायेष्वपि दातसंपूतसम्भु प्राशय विशुष्यति ॥

निर्णयान्मृते व्यासः—

अपजपेत्पारणे मांसं यतादेऽप्यौषधं सिद्धिः इति ॥

रात्रिं नयेद्यतः पथात् मातः स्नात्वा समाहितः ॥

उपवासं तु सङ्कल्प्यो मन्त्रपूतं जलं विवेत् ॥

इति शारयेन पूर्वपुरेकपक्षानन्तरं काष्ठेन दन्तधावनमुक्तं स्मर्य-
यम् । एकादशेति । “अक्ताः शर्करा उपदधात्रिः तेनो वै पृथितम्”
इत्यादौ विधेरिष निषेधस्यापि विशेषपुरस्त्रेः शारयशेषः एव धीमम् ।

तथा चान्त्रं कुर्यात्काष्ठेन । दन्तधावनमित्यर्थः इति विशेषनिषेधः
योषोभ्यनुशाकलके इति भावः । एलोष्ठादीति । आदिनाः ।

अन्त्यामेवा निषेधे वा काष्ठानां दन्तधावनेन तानीन्ते ।
अर्णोदिना विशुष्येत भिन्नोष्णैः सदैव हि ॥

इति पैठीनस्युक्तम् । दन्तपदोपादानात्काष्ठेन भिन्नोष्णैः सदैव हि ।
अच्छाये दन्तकाष्ठानां निषिद्धापरं तथा विधौ ।

अर्णोदिना द्वादशगण्डुषैर्विदध्यादन्तधावनम् ॥
इति व्यासेन शुकं, एवं शृदादिसहितमसहितं वाः दह्यात् ॥

“वृणवर्णोदकेनाह्वयवा वा दन्ताम् पारिवृत्तं प्रदोषितोवर्जम्” इति
पैठीनस्युक्तेः ।

पथात् द्वादशगण्डुषैर्विदध्यादन्तधावनम् ॥
स्वत्बोह्वारं च गोपश्रीं निबन्धीमाच्छिप्यां ततः ॥

इति शौनकोक्तम् । मांसनिषेधेने इति । शुकं, शत्रुपयासदिने
वज्रमणमसत्त्वमावाहक्यमिदं प्राह, अर्जयेदिति । प्राणदिवसि

१०२०

एकादश्यां श्राद्धमासौ माघधीयेः कात्यायनः आह—
 उपवासो धर्माः अनित्यः श्राद्धं नैमित्तिकं भवेत् ।
 उपवासं तदा कुर्यादाघ्राय पितृसेवितम् ॥

प्रताहः । "प्राणान्तं, मृतं, श्रेयम्" इत्युक्तेः । तथा च तत्र मांसमक्षण
 प्रतलोप इति तदर्थः । औपधरूपं च "अष्टौ-तान्यप्रतप्तानि"
 इत्यभ्यनुज्ञातमपि मांसं मुख्यप्रताहोऽपि वर्जयेदित्यर्थः । मांसतु-
 ल्यानां वसाधिरादीनां तद्देव वर्जनं - "बहूनामेकधर्माणाम्" इति
 न्यायात् ।

एकादश्यामिति ११११ ॥

भादं कृत्वा तु प्रोमर्त्यो न सुहृन् पितृसेवितम् ॥

इतिर्वेवा जः शुक्लान्तिः कृष्णानि पितरस्तया ॥

इति धाकयेन सामाग्यतः ॥

व्यतीपातेः कृते श्राद्धे पुत्री जपोपदसेद् गृही ॥

इत्यादीनां विशेषतश्च श्राद्धशेषभोजनं विहितम् । तत्र पुरुषार्यस्यो-
 पवासस्य, कर्त्तव्येन, श्राद्धशेषभोजनेनः बाधः स्यादित्यर्थः । अनित्य
 इति नैमित्तिकोपलक्षणम् । काम्योपवासे तु शेषभोजनं, तस्या-
 नापन्नं तदाघ्राणं वा न कार्त्तव्यम् । काम्यस्य नित्यबाधकत्वात् ।
 तद्विधिः स्कान्दे-

पस्विन् दिने पितुः भादं प्रातुर्वाऽप्यं भवेद् गुह ।

तस्मिन्नेव दिने तात भवेदेकादशीप्रसेम् ॥

अन्यद्वाऽपि मृतं रुक्न्दे तदा कार्यं तु तच्छृणु ।

तदा कृत्वा तु धैः श्राद्धं मुक्तशेषं तु यज्जवेत् ॥

तत्सर्वं दक्षिणे पाणौ गृहीत्वाऽसं शिरिध्वज ।

अथजिघ्रसेनेनायः तेनः भादः शिखिर्ध्वज ॥

पितृणां हृत्सिद्धं जाते मृतभद्रो ने विधते । इति ॥

एतच्चः मुख्योपवासपरम् । कन्दमुखाद्यनुकल्पे । तु देवपितृयोषे
 तत्परिवेषणेनः शेषवर्जितः कार्यम् । सर्वजातीयशेषभोजनं विनाऽपि

ॐ मातापित्रोः क्षये मासेऽभयेदेकादशी इति ।

अथ चर्च पितृदेषां च आजिप्रोपितृसेवितम् ॥ इति ।

हेमाद्र्यादिसर्वनिषण्णेषुदण्डेषुम् ॥ एतेनैकादशीनिमि-

सकं भादं द्वादश्यां कर्षामिति न्यदन्तः परस्ताः ।

किंच महालये—

सः पक्षः सकलः शुभ्यः आद्यपोषाकः प्रति ।

इति श्रुतं (१) । पोषेऽत्राकं, धीरेकादश्यां च मन्वादिआद्यं,

क्षयाहापरिशाने च तत्रैकादश्यां विहितं भादं चा-

पितमेव स्थात् ॥ यदपि स्मृतिप्रक्रिकासं गठन्ति—

भताभितानि पापानि तद्गोपतुर्दातुरेव वा ।

मज्जन्ति पितरस्तस्य सरकं चाप्रवर्तः समा ॥ इति ।

तस्यापि (२) रामप्रामभुजिगोपरस्य वैषं आद्यं गोपर-

पतां महत्साहसमित्पलम् ॥ योऽपि—

भकृतभादनिषया जलपिण्डं विना कृताः ।

इति लघुकारदीपे एकादश्यां भाद्यादिनिषेधः स

मातापितृभित्तविययः । पूर्वयाग्यं तद्गहणात् । पञ्च-

आद्यैरिगुण्यस्यामे एषां वात् । ॐ मातापित्रोरिति आश्रापुप-
 क्तसंज्ञम् । मातापितृभित्तविययं मातापितृभ्रात्रादिभिर्मातृपत्यां । भादं
 नैमिषिकमित्यस्याऽऽदेश्यकामियथात् ।

श्रुतके श्रुतके भादं श्रुतकान्ते विधीयते ।

तथैकादशीभादं द्वादश्यामेव कारयेत् ॥

इति तु महाप एवैसां— ॐ अलमिति ।

(१) नरिमन् पक्षे प्रतिपक्षारभ्य नवरात्रप्रतिपदम् अनेतिथि भा-
 दस्य विधानादिति भावः ।

(२) निषेधस्योपपत्तः । राधिसंज्ञयादेव निष्ठाऽऽद्यैः द्वादश्यां च कल्प-
 नमिति तात्पर्यम् ।

आह्ननिधेयः=श्राद्धे प्रतिग्रहः(?) ॥

। अव्रतघ्नान्याह मदनरदो देयलः—

-सर्वस्यमृतभयं न्याधिः प्रमादो गुरुशासनम् ।

। ॥अव्रतघ्नानि पश्यन्ते संकृदेतानि शास्त्रताः॥

स्कान्देऽपि—

अष्टौ तान्पव्रतघ्नानि आपो मूलं फलं पयः ।

। ॥अधिर्घ्राह्यणकाम्पा च गुरोर्वचनमौषधम् ॥

-इदं चानिसङ्कटविषयम् । नारदीये—

-अनुकल्पो नृणां प्रोक्तः क्षीणानो यरवर्णिनि ।

मूलं फलं पयस्त्रोपसुपभोग्यं भवेच्छुभे ॥

। ॥नत्येष भोजनेन कैश्चिदेकादश्यां बुधैः स्मृतम् ॥ इति

अस्यापनादः—

शयने च मद्रुत्थाने मत्पार्श्वपरिवर्तने ।

। ॥ ॥

॥ सर्वेति । सर्वेभ्यो भूतेभ्यः संकाशाद् व्रतकर्तृभयम् । मदन

रदो तु भूतमयेभ्यः सर्पादिभ्यो भयम् । तेन सर्पादिभयाद् व्रतघ्न

फलयेऽपि न व्रतघ्नानिरित्युक्तम् । संकृदिति । असकृत्तु "कामा

क्रोधात्" इत्यादिनोक्तं मायाशितम् । इदं चेति । यथा हेमाद्रौ

व्रतस्थं व्यापितं दृष्ट्वा सुमूर्षु च तपोधनम् ।

दृष्ट्वा तु ब्राह्मणस्तस्य कुर्यात् सम्यगनुग्रहम् ॥

अमृतं पायसं क्षीरमिच्छमाने सकृन्निशि ।

यथेह न वियुज्येत प्राणैः क्षुत्पीडितो घृती ॥

पाययित्वाऽशृतं क्षीरं रसेदस्वा फलानि च ।

। ॥ एवं गोसोपवासस्यमारूढमाणसंशयम् ॥

इति मासोपवासव्रतपरं संकटविषयं, तद्वत् 'अष्टौ तानि' इति

(१) तेन आह्नप्रतिग्रहीतुरयं तद्दिने निवेधो न तु आह्नकर्तुरिति माय

० नरो मृकफलादारी इति श्रापं ममार्षयेत् ॥

इदं शान्तिमंत्रकालविषयम् (१) ।

इतं शान्तिरोधिनां निर्णयाः सर्वत्रतेषु शेषाः ।

तथैवाहृष्यां ० सङ्कल्पः—

शुद्धीश्वीश्वरं पात्रं पारिपूर्णमुदहमुखा ।

उपचारं तु शुद्धीयाद्या पार्ष्वेव धारयेत् ॥

इति मापचीये धाराशोक्तः ।

मन्त्रस्तु विष्णुः—

एकादश्यां ० निराहारः स्थिरवाऽहमपरेऽहनि ।

मोहयामि पुण्डरीकाक्ष शरणं मे भवाज्जुग ॥ इति ।

शैवादीनां तु हेमाद्री स्तौरपुराणं—

शाब्दिश्याऽप्यथ वा नाम्ना सङ्कल्पं तु समाचरेत् ।

० क्षियादितापशो यजुर्वेदे प्रसिद्धाः । धाराहे—

सर्वत्रपरमपि सङ्कष्टविषयवित्यर्थः । ० नरो मृतेति । 'पयोमूल'

इति युक्तः पाठः । पयःपदं दध्यादेरुपलक्षणम् । ० सङ्कल्प

इति । मातः सङ्कल्पम मातः सन्ध्यां चरं कार्यः ।

मातःसन्ध्यां ब्रुवः कृत्वा सङ्कल्पं तत आचरेत् ।

इति वचनात् । सापमादिसङ्कल्पा अपि सापमादिसन्ध्या-

जन्यतमेव ।

संध्यादीनांऽनुचिर्नित्यमनर्हं सर्वकर्मणु ।

इति वचनात् । ० निराहार इति । फलाहार इत्याहो

बोधः । देवाकाली संकीर्णं विष्णुब्रुवया एकादशीव्रतमर्हं करिष्ये

इति पठित्वेवं श्लोकं पठेत् । "मोहयामि" इत्यत्र धारंपदमनुवर्षते

अप्याहार्यं वा । सर्वेषांऽपदाक्षरे पाणिनिस्तृत्या कथंचित्

मयोगसन्धयेऽपि ऋतुवैशुष्पात् (२) । ० क्षियादीति । "तन्पुरुषाय

(१) इयं पश्चिमुद्रितपुस्तके नाम्नि ।

(२) वस्तुतस्तु अदंपदात्तुहृषेरप्यादात्तव वा. नामापेक्षा । - एका-

इन्द्राणीं पामा स्नाप्य हरिमाहूयमडनुते ॥

एतेन इन्द्राणीं स्नानोपचारो नैऋतिसं परास्तम् । एकारशी
विद्यापुत्रा च भविष्ये—

पृथह् नवं पृथह् पुनो मासे मासे पृथह् पृथह् ।

सार्नशीर्षे । गिने पक्षे हरेरेकारशी विद्या ॥

मगन्ती नाम विलयाया सर्वपापपनाभिनी ।

केचनं स्थापयेदं विद्याज्ञाहया समग्रितम् ॥

पुत्रपेयाञ्जनीपुर्णनीर्षं मोदका मयाः ।

सादरेण हरेदप्यं साधयान्यं परीपते ॥

वै वा एकारशी । शेषं पूर्ववदियमग्य । अर्घ्यमग्ना—

इत्यं हरि विद्यायामि सत्यमेतज्जनाईन ॥

पुकार्शे पुगेवं शैव मनसा दुर्विनिमित्तम् ।

नाहं च भवे देश भार्य दूर्गतिगणवन्तम् ॥

भवति तद् गुरुंशाम ऐदिकं गारक्रीहिकम् ।

रेव मन्त्रेन मे नौमि पुदाजायं जतार्न ॥ इति ॥ १ ॥

दुग्धमार्गे च विद्यायाया विमलेकारशी शुभा ।

इत्यं ह् संदुर्बलं देवं सदिनं च पुनरुपया ॥

पुत्रपेयाः पुत्रैः पुत्रीः श्यम् राजजगदग्नौः ।

इत्यं ह् देव वैश्वानरी नैर्षं मन्त्रकाः स्मृताः ॥

पुत्रां ह् पुत्रैः पुत्रीः पुत्रैः पुत्रैः पुत्रैः पुत्रैः ॥

अत्र इ एकारशी, एकारशी नैर्षं ॥ १ ॥

वै वा एकारशी पुत्रा सा मन्त्रा माय मन्त्र ॥

पुत्रपेयाः पुत्रैः ॥

इत्यं ह् देव वैश्वानरी नैर्षं मन्त्रकाः स्मृताः ॥

पुत्रपेयाः पुत्रैः पुत्रीः श्यम् राजजगदग्नौः ।

इत्यं ह् देव वैश्वानरी नैर्षं मन्त्रकाः स्मृताः ॥

पुत्रपेयाः पुत्रैः पुत्रीः श्यम् राजजगदग्नौः । इत्यं ह् देव वैश्वानरी नैर्षं मन्त्रकाः स्मृताः ॥

प्रदायः ॥ १ ॥

कल्याणी कृष्णपक्षे तु न्यसेदेवं हरिं शुभम् ।

पत्तिलेन्यन्यत्र ।

सहितं श्रीगुणियया कङ्कारेण प्रपूजयेत् ।

ददेदर्घ्यं शुभां द्राक्षां नैवेद्यं घृतं चर ॥

घृतं=घेवरपिति भाषा, घृतपूरपिति केचित् ।

दानानि दीपते दुग्धं द्विजेभ्यो नृपपुङ्गव ॥ ४ ॥

माघे कामप्रदा येव सुरलं माघवदेवता ।

जयाभिषेत्पन्यत्र ।

रुषिप्रथा सहितो देवः पूजयेत्कुन्दकैः शुभैः ॥

कुन्जकौरित्यन्यत्र ।

बीजपूरं ददेदर्घ्यं नैवेद्यं मण्डकास्तया ।

द्विजाय तिलधेनोश्च कथितं दानमुत्तमम् ॥

शुद्धतिलपिष्टपुता धेनुः, समुत्तमाग्निष्कयो वा देय इति संप

दायः ॥ ५ ॥

एकादशी जया कृष्णे अष्ट्युतं पूजयेत् सुरम् ।

पाश्या च सहितं देव्या पूजयेत् तुलसीदलैः ॥

सोमालिका च नैवेद्यं जम्बीरेणार्घ्यमुत्तमम् ।

उषानदीपते दानं द्विजाय विष्णुवत्सलैः ॥

विजया एकादशी, सर्जरीफलं नैवेद्यं, पञ्चमहीम इत्यन्यत्र ॥६॥

फाल्गुनैकादशी शुक्ला सा पात्री नाम भूपते ।

गोविन्दं पूजयेदेवं चन्द्रकान्त्या समन्वितम् ॥

पूजयेद्यम्यकैः पुष्पैरक्रांटेनार्घ्यमुत्तमम् ।

कंसारकं च नैवेद्यं तिलपात्रं प्रदीयते ॥ ७ ॥

सौम्या चैकादशी कृष्णे अनिरुद्धं प्रपूजयेत् ।

सहितं मित्रविन्दाया कुमुदैर्मुकुन्दकैः ॥

अर्घ्यं पौरोसती दद्यान्नैवेद्यं चैवकां शुभाम् ।

तिलधेनुः प्रदातव्या द्विजाय कृष्णरूपिणे ॥

खर्जूरी अर्घ्यं, वटकं नैवेद्यमन्यत्र ॥ ८ ॥

चैत्रे च दमना नाम विख्यातैकादशी शुभा ।

विष्णुं संपूजयेद्देवं विशालाख्या समन्वितम् ॥

पूजयेच्चूतपुष्पैश्च चिभेटनार्घ्यमुत्तमम् ।

नैवेद्यं सक्तुकं चैव कर्पूरागुरुचन्दनम् ॥

कामदा एकादशी एलाऽर्घ्यं ऐश्वर्यो रसो दण्डो वा नैवेद्यम् ॥९॥

बहुला कृष्णपक्षे च वासुदेवं सुरं नृप ।

शैथ्यया सहितं देव्या मरुपुष्पैश्च पूजयेत् ॥

अर्घ्यं जातीफलं चैव नैवेद्यं वटकानि च ।

दीयते वस्त्रयुग्मं च द्विजाय विष्णुरूपिणे ॥

वरुथिनी एकादशी, सक्तु नैवेद्यम् ॥ १० ॥

एकादशी नरश्रेष्ठ वैशाखे मधुसूदन ।

मधुसूदनदेवं च माघव्या च समन्वितम् ॥

पूजयेद्दमनैः पुष्पैरर्घ्यं तु पनसं स्मृतम् ।

उपानयुगलं दानं पायसं शर्करान्वितम् ॥

मोहिनी एकादशी, राजनीकफलार्घ्यं, गुलावशकी नैवेद्यं दुग्ध-
दानम् ॥ ११ ॥

सिद्धा चैकादशी कृष्णे मद्युम्नं देवमर्चयेत् ।

• कालिन्द्या सहितं देव्या अर्घ्यं चूतफलं नृप ॥

नैवेद्यं काथितं दुग्धं गोदानं द्विजमूनवे ।

अपारानमनाम एकादशी, बकुलं पुष्पं, कर्कटी अर्घ्यं छत्रोपानदानम् १२॥

ज्येष्ठे त्रिविक्रमा शुक्ले देवं चैव त्रिविक्रमम् ।

पूजयेच्छूपिकापुष्पैः पद्मालया या तयाऽन्वितम् ॥

करणेन देदेदार्घ्यं नैवेद्यं घृतशालिजम् ।

दानं च दीयते छत्रं द्विजापानन्तरूपिणे ॥

निर्मला एकादशी, दध्योदनं नैवेद्यं, जलघटदानं परमाप्त-

मात्रं च ॥ १३ ॥

एकादशी कृष्णपक्षे विख्याता पापनाशिनी ।

नृसिंहं स्थापयेद्देवं क्षेमकान्तया समन्वितम् ॥

पूजयेद् मृद्वराजेन अर्घ्यमात्रफलं स्मृत ।

करम्बकैश्च नैवेद्यं जलधेनुर्द्विजाय च ॥

योगिनी एकादशी, क्षेमकरी देवी, पक्षाक्षं नैवेद्यं, यष्टिकाच-
न्दनदानम् ॥ १४ ॥

एकादशी सुवलयक्षे आपाटे सुगतिप्रदा ।

पूजयेद्दामनं देवं देव्या कमलयाऽन्वितम् ॥

नारिकेलं हृदेदध्वर्मपामागेण पूजयेत् ।

खण्डमीकां च नैवेद्यं भूमिं छत्रं च दीयते ॥

पद्मा एकादशी, गधुमती देवी, पक्ववाक्षं नैवेद्यम्, श्लुदानम् ॥ १५ ॥

एकादशी च विख्याता शसिते चारिनाशिनी ।

पुक्तं विजयया देव्या पूजयेत्पुरुषोत्तमम् ॥

सुगन्धैर्बहुलैः पुष्पैश्चर्ष्यं धिल्वफलं स्मृतम् ।

नैवेद्यं पूषकां कार्यं नवनीतं मदीयते ॥

कामिका एकादशी, मल्लिका पुष्पं, मालपुषा नैवेद्यं, कात्पपात्र-
दानं नवनीतदानं मिष्टान्नभोजनम् ॥ १६ ॥

श्रावणस्य सिते पक्षे ललितैकादशी नृप ।

श्रीधरं स्थापयेद्देवं कान्तिमत्या समन्वितम् ॥

पूजयेत्छत्रपत्रैश्च अर्घ्यं पनसकं वरम् ।

नैवेद्यं पौलिका श्रेष्ठा पुस्तकं दीयतेऽनघ ॥

पुनदा एकादशी, पक्षाक्षं नैवेद्यं; उग्रताम्पूलदानम् ॥ १७ ॥

धर्मप्रदाभिधा कृष्णेऽधोऽक्षरं पूजयेत् सुरम् ।

रविमण्या सहितं मूष पुष्पैः पाटलजैर्बरेः ॥

अर्घ्यं पूगीफलं चैव नैवेद्यं पूरिका यता ।

दीयते घृतपात्रं तु विमाय विष्णुरुपिणे ॥

प्रसीद सुमुखो नाथ ज्ञानदृष्टिप्रदो भव ॥ इति ।
नारदीयेः

*ब्राह्मणान् भोजयेच्छक्त्वा दद्याद् दक्षिणां ततः ।
स्कान्दे—

कृत्वा चैवोपवासं तु योऽश्नाति द्वादशीदिने ।
नैवेद्यं तुलसीमिश्रं हृत्पाकोटिविनाशनम् ॥
द्वादश्यां च वर्ज्याऽहो वृहस्पतिः—

दिवा निद्रां परान्नं(?) च पुनर्भोजनमैशुने ।

मातः स्नात्वा हरिं पूज्य उपवासं समर्पयेत् ।
इति पूर्वम् । *ब्राह्मणानिति ।

ततः स्वबन्धुभिः सार्द्धं नारायणपरायणः ।

कृतपञ्चमहायज्ञः स्वयं भुञ्जीत वाग्यतः ॥

इत्युत्तरार्द्धोक्तं पारणं कार्यम् । तत्र वर्ज्यानि ब्रह्माण्डे—

कांस्यं मांसं सुरां क्षौद्रं लोभं वितथभाषणम् ।

व्यायामं च प्रवासं च दिवास्वापमथाक्षणम् ॥

तिलपिष्टं ममूरं च द्वादशैतानि वैष्णवः ।

द्वादश्यां वर्जयेन्नित्यं सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

तथा—

कांस्यं मांसं सुरां घृतं व्यायामं क्रोधमैशुने ।

हिंसामत्यन्तलौल्यं च तैलं निर्माल्यलङ्घनम् ॥

द्वादश्यां द्वादशैतानि वैष्णवः परिवर्जयेत् ।

द्वादश्यां पारणं कुर्याद्दर्जयित्वा ह्युपोदकीम् ॥

उपोदकी=पोई इति महाराष्ट्रप्रसिद्धा ।

कांस्यं मांसं ममूरं च चणकं कोरदृषकाः ॥

(१) अत्र—'इत्युत्तरार्धे सुरोरधं मातुलान्नं तर्धव च । पितृव्यघ्नात्
पुत्रानां परार्धे नैव दोषकृत् ॥' इत्यापि भोजयुज्यते । तस्य मतादिभिर्भ
श्मयतामप्रदणविषयात् ।

शार्ङ्गं चरित्तारिष्यं नैर्त्तं द्वादश्यामस्य यज्ञेयेत् ॥

हेमार्ङ्गं तत्प्राणदृष्टान्ते-

दुक्कर्मोत्तममध्यागं चार भाषास्यैतुने ।

द्वयस्यस्यत्तं हन्नुर्दिवा निद्रा च यज्ञमी ॥

एकादशे-

यत्तार्ङ्गं चरित्तारिष्यं नैर्त्तं वितथस्यापणम् ।

यज्ञेयेदिति दोषः । विष्णुपथे-

अथस्यस्याप्यान्दि संभाष्य तुल्यपतामिकादलम् ।

कारं यद्यु यत्तार्ङ्गं च हन्नुगृह्याविवे कणम् ।

अथस्यस्याप्यान्दि । अथस्यस्याप्यथ-

परिह्रासाऽन्वयज्ञानं सृतिं पतिनं च यत्तत्पलाम् ।

न यदुदोषाधिभावेन नैरेतं यत्तत्पलाम् ॥

इत्यादिनांकाः । द्वासीतोऽपि-"वनितथापण्डितास्त्रिकादिस-
 म्भाषणानृताम्यस्याप्यादि उपसमादिषु वर्जयेत्"इति । अस्यापवादः-

शीषु नये विवाहे च वृषपथे भाषणसङ्घटे ।

गोप्राक्षणापथे हिंसायां नानृतं स्यात्तुमुत्पितम् ॥

शीषुवृत्तं नयेस्याप्यथः । हिंसायां=गोप्राक्षणाहिंसायां मत्तका-
 यां गोप्राक्षणाजीवनापथे, यद्वा गोप्राक्षणापथे=तल्लीवनापथे । हिंसायां=
 हिंसासामान्ये वा ।

अथ बाऽन्वयदेव भाषाधिसं कापि ज्ञानान्तरात् । तथा हि-
 स्यस्यस्येतान् नृपिपदं चिन्तयेत्पुनं पुषः ।

इदं योदाहरेत्स्यस्यद् कृत्वा तत्पवणं यना ॥

शारीरमन्तःपरणोपपातं

वाचथ विष्णुर्भगवानशेषम् ॥

सं नपत्तस्तु यमेह यमे

यापादनन्ते हृदि सन्निविष्टे ॥

अन्तःशुद्धिं बहिःशुद्धिं शुद्धो धर्ममयोऽच्युतः ।
 स करोतु ममैतस्मिन् शुचिरेवारिष सर्वदा ॥
 'वाह्योपघाताननघान् बाह्यांश्च भगवानजः ।
 धर्मं नयत्वनन्तात्मा विष्णुश्रेतसि संस्थितः ॥
 एतत्संभाष्य जप्तव्यं पापण्डिमिहपोषितैः । इति ॥
 पापण्डिभिरिति बहुवचनात्तत्सदृशानां ग्रहः । यत्रपीदं सर्वो-
 पघाते प्रतीयते तथापि संभाषण एव । "एतत्संभाष्य जप्तव्य-
 म्"इत्युपसंहारात् । हारीतः—

चण्डालैः सह संभाष्य द्विजसंभाषणाच्छुचिः ।
 गायत्रीं व्याहरेद्वाऽपि इति धर्मो व्यवस्थितः ॥
 अनेन सामान्यप्रापश्चित्तन समुच्चयः । चण्डालादिदर्शने तु
 विष्णुपुराणे—

तस्यावलोकनात्सूर्यं पश्येत् मतिमान्नरः ।
 इति सूर्यावलोकनं च शुचिपदपाठोत्तरं कार्यम् ॥
 नमः शुचिपदेत्युक्त्वा सूर्यं पश्यते दीक्षितः ।
 इति विष्णुधर्मात् । दीक्षितः=कृतनियमः । रात्रिस्पर्शे तु
 पराशरः—

अस्तं गते यदा सूर्ये चण्डालं पतितं स्त्रियम् ।
 - : सूतिकां स्पृशतश्चैव कथं शुद्धिर्विधीयते ॥
 जातवेदः सुवर्णं च सोममार्गं तथैव च ।
 ब्राह्मणानुगतिश्चैव स्नानं कृत्वा विशुध्यति ॥
 रात्रिस्नानीयं तोयमाह देवलः—

दिवाऽऽह्नैर्जलैः स्नानं निशि कुर्यान्नमिषतः ।
 मक्षिष्य च सुवर्णं च सन्निधाप्य च पावकम् ॥
 सुमन्तुः—
 साक्षात् स्पर्शे तु यत्प्रोक्तं तद्वृत्तान्तरितेऽपि च ।
 दिवास्पर्शे तु तत्रैव—

अथान्यथाः कालं चापि नाम्नीं चादयं शृण्वति ॥
 एतन्नामदोषे - - -

एतन्नामदोषे च अथान्यथां अथान्यथाधिकं तथा ।

एतन्नामदोषे च अपि चैव चाप्यत्रैव इत्येकैकान् ॥

एतन्नामदोषे च अथान्यथां चैव निमित्तकम् ।

एतन्नामदोषे च अथान्यथां चैव निमित्तकम् ॥

एतन्नामदोषे च अथान्यथां चैव निमित्तकम् ।

एतन्नामदोषे च अथान्यथां चैव निमित्तकम् ।

इति विष्णुश्रौतः । तत्र एतन्नामदोषे चैव निमित्तकम् ।

एतन्नामदोषे च अथान्यथां चैव निमित्तकम् ।

एतन्नामदोषे च अथान्यथां चैव निमित्तकम् ॥

इति समाप्तोक्तम् ॥ एतन्नामदोषे चैव निमित्तकम् ।

एतन्नामदोषे च अथान्यथां चैव निमित्तकम् ॥ इति ।

मीनशेषे योगिवाक्यव्यवहारः—

एतन्नामदोषे च अथान्यथां चैव निमित्तकम् ।

एतन्नामदोषे च अथान्यथां चैव निमित्तकम् ।

एतन्नामदोषे च अथान्यथां चैव निमित्तकम् ॥

इत्यादि । मानसं तु—

एतन्नामदोषे च अथान्यथां चैव निमित्तकम् ॥

इति समाप्तोक्तम् । एवं प्रमादिकारं—

विहितेष्वनुष्ठानादीन्द्रियानामनुष्ठानः ।

निषिद्धमेव न निषेधं वर्जनीयं प्रयत्नतः ॥

इति सुमन्तूरी,

अथान्यथां च अथान्यथां चैव निमित्तकम् ।

इति समाप्तोक्तम् । एतन्नामदोषे चैव निमित्तकम् ।

एतन्नामदोषे च अथान्यथां चैव निमित्तकम् ।

*एकादश्यां न भुञ्जीत नारी दृष्टे रजस्यपि ।
इति पुलस्त्योक्तेः । यदा द्वादश्यां श्रवणार्थं तदा
शुद्धामष्येकादशीं त्यजत्या तत्रैवोपयामः कार्यः ।

शुक्ला वा यदि वा कृष्णा द्वादशी श्रवणाऽन्विता ।
तपोरेवोपयामश्च त्रयोदश्यां च पारणम् ॥

इति नारदीयोक्तेः । एते च नियमाः काम्यव्रते नि-
यताः* । नित्यव्रते सति संभवे कार्याः ।

शक्तिमांस्तु पुनः कुर्यात्श्रियमं सविशेषणम् ।

इति कात्यायनोक्तेः । अशक्तौ तु माघर्षीये ब्रह्मवैवर्ते-

इति विज्ञाय कुर्यात्तावद्दशमेकादशीव्रतम् ।

विशेषनियमाशक्तांऽहोरात्रं भुजियर्जितः ॥ इति ॥

अथाष्टौ महाद्वादश्याः । तत्र शुद्धाधिकैकादशीयुता
द्वादशी उन्मीलिनीसंज्ञाः । द्वादशयेव शुद्धाधिका वर्धते
चेत्सा वज्जुलीः । वासरत्रयस्पर्शिनी त्रिस्पृशाः । अग्रं
पर्वणः संपूर्णाधिकत्वे पक्षवर्धिनीः । पुष्यर्क्षयुता जयाः ।
श्रवणयुता विजयाः । पुनर्वसुयुता जयन्तीः । रोहिणीयु-
ता पापनाशिनीः । अत्र *मूलं हेमाद्रौ ज्ञेयम् । *एताः

प्राणमददानत्वात् । *एकादश्यां न भुञ्जीतेति ।

संभवेऽपि रजसि न त्याज्यं द्वादशीव्रतम्

इति व्रतमपि द्रष्टव्यम् । *नियता इति । “सायमाद्यन्तयो-
रहोः” इत्यादौ “पुनर्भोजनम्” इत्यादौ च फलपदोक्तेः ।

*मूलमिति । ब्रह्मवैवर्ते—

उन्मीलिनी वज्जुली च त्रिस्पृशा पक्षवर्धिनी ।

जया च विजया चैव जयन्ती पापनाशिनी ॥

द्वादशयोऽष्टौ महापुण्याः सर्वपापापहा द्विजाः ।

तिथियोगेन जायन्ते घतस्रक्षपरास्तथा ॥

अहंकारात्परमं वाचं संशयमिति साः ।
 एवादर्शी तु संपूर्णा बद्धेन पुनरेव सा ॥
 संपूर्णा द्वादशीत्यर्थः ।

एतदीति ७ गुणेषु च विना पापनाशिनी ? ॥
 द्वादश्यादृषयाऽथ द्वादश्यामिव पारणम् ।
 ब्रह्मणी माय सा मोक्षा इत्यादुनविनाशिनी ॥ ३ ॥
 अरजोदय आद्या ब्रह्माददी मयत्तं दिनम् ।
 अनेन ब्रह्माददी मागतिरदृष्टा सा ब्रह्मीतिता ॥

आद्या=एवादर्शी । अरजोदये=सूर्योदये ।

“एवादर्शी द्वादशी च रात्रिदंशे ब्रह्माददी । इत्यहरवृक्ष
 तदोरायम्” इति पादुपेक्षोरात्रे तिथिप्रयोगोक्तेः ॥ ३ ॥

इत् रात्रे यदा ह्यदि मयां पततदिनी ।
 विहायैवादर्शी तत्र द्वादशी समुपोपयेत् ॥ ४ ॥
 दुप्यभरणपुष्पापरोहिण्या संपुतास्तथा ।

दुप्यायः=पुनर्वसुः ।

उपोपिताः समकाला द्वादशपोऽष्टौ पूषक् पूषरु ॥ इति ।

सपकाला इति आमी कात्पर्यं, न तु निरयासम् ।

न कारित्येति ये लोके द्वादशपोऽष्टौ ममाऽऽष्टवा ।

तेषां यमपुरे वातो यावदामृतसंपुत्रम् ॥

इत्यकरणे दोषस्मरणं त्वनाकरमित्याशयेनाऽऽह-७ गुणा इति ।
 द्वादश्यादृषय इवर्गादर्थत्वं पुराणादौ निरुद्धमेव । अत्र तिथियुक्तास्तु
 न संदेहः । यत्—

विहायैवादर्शी तत्र द्वादशी समुपोपयेत् ।

इति, सद्रूपवानदृषयासमर्थ मति, भरणद्वादशीवत् । नक्षत्रयोग-
 युक्तास्तु भ्रमणद्वादशी निर्णेष्यते । तादृशीषितरद्वादशीषु परेऽदि
 अरजोदययोगेऽपि तत्रयुक्तसुपवासादि कार्यम् । “तिथिनक्षत्रयो-
 योगे” इत्यादिप्रवचनान् । यत्तु ऋषिभ्रमणरोहिण्योरभिधानं तद-

पान्दुरास्तुक्तिकाम उपवनेत् । एषकादर्शाद्वाद्दपोरेक्ये
नन्त्रेनोपयामः । एवार्थदये तु शक्तस्योपयामक्रमम् ।

ब्रह्मस्यैवमिदं शरीरं प्राणैः । नन्वास्तु-सूर्योदयादश्विनदिशि
ब्रह्मोदयस्यैवमप्यवर्षात्वं वा धामान्यत्तद्विषयस्यैविति ॥
नान्यथास्योपयामस्यैव

प्राणः संकल्पयेद्विज्ञानप्रसादपरिहृतम् ॥

इति संकल्पस्य सूर्योदयानन्तरकाक्षरेण-

एषा पञ्च विदितः कायाः कर्षणस्तूपक्रमे ।

सिद्धिर्वापिपया सा तु काया नोपक्रमोपिपया ॥

इति पञ्चमः ॥

कर्षणे पञ्च वा कायस्यैवैवमप्यपिपयीति ॥

सिद्धिर्वापिपयीति पञ्च पञ्चप विषयो पञ्चम् ॥

इति विषयस्यैव

कर्षणस्यैवमप्यपिपयीति वा वाप्यप्यप्यम् ।

सिद्धिर्वापिपयीति पञ्चप पञ्चप विषयम् ॥

एकादशीमुपोष्येव द्वादशीं समुपोषयेत् ।
 इति विष्णुरहस्यात् । अशक्तौ तु द्वादश्यामेव ।
 एवमेकादशीं ० भुक्त्वा द्वादशीं समुपोषयेत् ।
 पूर्व्यासरजं दुष्यं सर्वं प्रामोन्वयसंशयम् ॥
 इति तत्रैशोक्तेः । ० यदा त्वल्पा द्वादशी तदोक्तं मात्स्ये-
 यदा भवति अल्पाऽपि द्वादशी पारणांदिने ।
 उपःकाले ह्यं कुर्यात्प्रातर्माध्याह्निकं तदा ॥
 नारदीयेऽपि—

अल्पापानप विभेन्द्र द्वादश्यामरुणोदये ० ।
 स्नानार्थनक्षिपाः कार्या दानहोमादिसंयुताः ॥ इति ।
 ० संकटे तु माध्याह्ने देवलः—
 संकटे विषमे प्राप्ते द्वादश्यां पारयेत्कथम् ।
 अद्भित्तु पारणां कुर्यात्पुनर्भुक्तं न दोषकृत् ॥ इति ।
 संकटे=० अष्टोदशीध्यात्प्रदोषादी ० ।

प मातावयमेव निर्णयः । ० भुक्त्वेति कलाहारपरम् । त्ववरोति
 पाठेऽपि तत्परमेव । एकादशीपारणायां माध्याह्ने स्मृत्यन्तरं—

कलाद्वये शयं वाऽपि द्वादशीं न स्वतिक्रमेत् ।
 पारणे परणे नृणां निधिस्तात्कालिकी स्मृता ॥
 इति । तत्राऽऽहिक्रापकर्ममाह— ० यदा त्रियति । ० अरुणोदये
 इति तदधिककालमाध्यस्वारद्वयं सन्ध्यादि संकोचेनापि धार्यम् ।
 महाशानिकरी द्वेषा द्वादशी लङ्घिता नरैः ।
 करोति धर्महरणमस्नानेव मरस्वती ॥

इति द्वादशीलङ्घने दोषोक्तेः । अस्नानेति स्नानमप्रेत्यपि करणेऽर्ध-
 भाय् । ० संकटे=रूपं विचारणाया अमंभवे । ० अष्टोदशी-
 श्राद्धं=दूतनिधि-गजव्याया-शरण्यादलभ्ययोगानिदिचक्रम् ।
 प्रदोषादाविनि । आदिना स्नानदानादिकमन्वया विविद्वात्-

द्वादश्याः प्रथमः पादो हरिश्चासरसंज्ञितः ।

कृतमतिमग्न्य कुर्वीत पारणं विष्णुतत्परैः ॥

इति निर्णयामृते मदनरत्ने च विष्णुधर्मोक्तैः । अत्र
केचित्सद्भिर्नन्ते—'यदा भूयसी द्वादशी तदाऽपि प्रातर्मु-
हूर्तत्रये पारणं कार्यम् ।

सर्वेषामुपवासानां प्रातरेण हि पारणम् ।

इति पचनात्' इति ।

अरमद्गुरुर्यस्तु—'यद्गुर्ना कर्मकालानां विना कारणं
वाचापसंः प्रागुक्तवचनैश्च अल्पद्वादश्यामेवापकर्षवि-
धानादपराह एष कार्यम् । प्रातःशान्दस्तु—

सायंप्रातर्दिजातीनामदानं श्रुतिचोदितम् ।

इतिददपराहवाचित्वेऽप्युपपत्तः । न च वाक्यवैयर्थ्यं,
पुनर्भोजनसाधेपारणनिवृत्त्यर्थतयात्तात्पर्यः—इत्याहुः ।

प्रमादेन एकादशयुपवासानतिक्रमे अपराधं चाराह—

एकादशी विष्णुता श्रेष्ठं द्वादशी परतः सिपता ।

उपोष्या द्वादशी तत्र यदोच्छेत्परमं पदम् ॥ इति ।

कैश्चिन्नु विष्णुना चोदिति पठितम् । अद्यादिरोभिन्नो
निगम्याः सर्वमतेषु चोदय्याः । अन्यं च नक्षत्रे च-
क्षयन्ते इति दिक् ।

इति श्रीरामकृष्णभट्टात्मजकमलाकरभट्टकृते

निर्णयसिन्धौ एकादशीनिर्णयः ।

उदितादिहोपेनापेदम् । अनुदिताहोपिनी तु उपसि साध्यादिकाप-
कर्षःततो होप इति भवति । कृतमतिमग्न्येति प्रातः पारणापवादः ।

(१) इति श्रीकृष्णभट्टकृतौ निर्णयसिन्धुष्याहवापामेका-
दशी निर्णयः समाप्तः ॥

अथ शुद्धाविद्धादिभेदेन स्मार्तवैष्णवयोः स्फुटज्ञानाद्य
श्रीवामुदेवोपाध्यायविरचितो धर्माब्धिस्थोदाहरण-
सहितश्रैकादशीनिर्णयपट्टो लिख्यते ।

श्रीकाशिनाथोपाध्यायैरेकादश्या विनिर्णयः ।
कृतोऽष्टादशभेदात्मा स्मार्तवैष्णवयोः पृथक् ॥ १ ॥
संलक्ष्योदाहृतः सिद्धिं मंशोध्य ग्रन्थपट्टयोः ।
विभाव्यंयं च पट्टेऽस्मिन्म गधामति लिख्यते ॥ २ ॥
श्रीरामचन्द्रनामा नामप्रागर्धनृष्टजिह्वाप्रः ।
स ब्रह्मपितृता मे जयतितरामेव जानकीजानिः ।
नामस्मृत्या गत्य च विषोधितां धर्मशास्त्रदृष्योद्यम् ।
निर्णयमेकादश्या निःसदिग्धं सुखेन विलिखामि ॥ ३ ॥
अत्र समत्वं सूर्योदयाचक्षणाद्यप्यहितपूर्वक्षणात्
निषिक्तत्वं पट्टिपट्टिकारूपम् । न्यूनत्वं तु किञ्चिन्न्य
नपट्टिपट्टिकावच्छिन्नशुद्धाविद्धाभेदेषु निषिक्तपट्टिपट्टि
विलक्षणम् । यथा वैष्णवशुद्धादशीप्रथमभेदे दशमी-
५५२९, एकादशी-४९१५९, द्वादशी-४३१२९। एवं पर
मक्षणे पट्टोत्पत्त्युद्भवार्तिशुद्धीमितं न्यूनत्वं । एवमे
स्मार्तवैष्णवयोः शुद्धाविद्धाभेदैर्विलक्षणत्वं मूलम् ।

एते वैष्णवानामेकादश्याः शुद्धाभेदाः ।

अत्रादश्यादवधेपरहिता शुद्धा सा चतुर्विधा ना गी

दाहरणं च द्वादशमे-

शुद्धाशिका मृतमार्शिका ।	दशमी ५५	एकार. ५०	द्वादशी ५०	इयमेकादशीमात्राधिक्यवती शुद्धा । अत्र स्मांतशुद्धस्थानां पूर्वकादश्यां, यतीनां वैष्णवानां चोर्वरितेकादश्यानिर्घोषवान् इति माधवमत, कामाद्या अकामाद्या वैष्णवो द्वयमुपवसेदिति हेमाद्रिमतम् ।
धर्माधिपशुपुराहणम् ।	५५	१	५८	इदमुदाहरणं विधायम् ।
शुद्धाशिका सममार्शिका ।	५५	६०	५९	इयमप्येकादशीमात्राधिक्यवती शुद्धा । अत्रापि स्मांतशुद्धस्थानां पूर्वकादश्यां, यतीनां वैष्णवानां चाप्यशिशैकादश्यामिर्घोषवास इति माधवमतं, कामाद्या अकामाद्या वैष्णवो द्वयमुपवसेदिति हेमाद्रिमतम्
धर्माधिपशुपुराहणम् ।	५५	१	५८	इदमुदाहरणं विधायम् ।
शुद्धाशिका अधिकमार्शिका ।	५५	६०	५९	इयमुभयाधिक्यवती शुद्धा । अत्र स्मांतवैष्णवेषु परे
धर्माधिपशुपुराहणम् ।	५५	१	५९	वैष्णवेषु परेषु मयमतम् ।

इति वैष्णवानां शुद्धिकादशीभिदाः ।

धेष्णयानां विद्वैकादशीषट् ।

पते वैष्णयानां विद्वैकादशीषेदाः ।

अत्र विद्मन्मरुगोदये द्वासीषष्वम् । अरुगोदयस्तु गुर्योदयात्प्राक् षतुर्गटिग्राहकः ।

	ऋतनी	पराश्र.	डादशी	
विद्युन्मूला न्यूनज्जादशिका ।	५० १०	५०	५०	इयमनुशथिष्ययती विद्या । अत्र स्मार्तानामेकार- भेदः १ ।
षर्माधिष्यगुदाश्वत्थम् ।	५१ १	५८ ०	५९ ०	इयमनुशथिष्ययती विद्या । अत्र स्मार्तानामेकार- भेदः १ ।
विज्जमूला समज्जादशिका	५१ १	५८ ०	५९ ०	इयमनुशथिष्ययती विद्या । अत्र स्मार्तानामेकार- भेदः १ ।
षर्माधिष्यगुदाश्वत्थम् ।	५१ ०	५८ ०	५९ ०	इयमनुशथिष्ययती विद्या । अत्र स्मार्तानामेकार- भेदः १ ।
विज्जमूलाऽधिकज्जादानशिका	५१ १	५८ ०	५९ ०	इयमनुशथिष्ययती विद्या । अत्र स्मार्तानामेकार- भेदः १ ।
षर्माधिष्यगुदाश्वत्थम् ।	५८ ०	५९ ०	५९ ०	इयमनुशथिष्ययती विद्या । अत्र स्मार्तानामेकार- भेदः १ ।
विज्जमूला न्यूनज्जादशिका ।	५८ ०	५९ ०	५९ ०	इयमनुशथिष्ययती विद्या । अत्र स्मार्तानामेकार- भेदः १ ।
षर्माधिष्यगुदाश्वत्थम् ।	५९ ०	५९ ०	५९ ०	इयमनुशथिष्ययती विद्या । अत्र स्मार्तानामेकार- भेदः १ ।

धेष्णवानां विद्वेकादशीषहः ।

	दशमी	एकादश	द्वादशी	पञ्चम्यादि	शुक्लपक्षे	कृष्णपक्षे	संज्ञा
विद्वेषमात्रा समश्रादशिका ।	५७	५७	५७	५७	५७	५७	अत्र स्मार्तानामेकादश्यासौ वैष्णवानां विद्वत्त्वाद् द्वादश्यासु पञ्चमे ५१
धर्माद्विषयमुद्रादरणम् ।	५७	५७	५७	५७	५७	५७	अत्र स्मार्तानामेकादश्यासौ वैष्णवानां विद्वत्त्वाद् द्वादश्यासु पञ्चमे ५१
विद्वेषमात्राधिकश्रादशिका ।	५७	५७	५७	५७	५७	५७	अत्र स्मार्तानामेकादश्यासौ वैष्णवानां विद्वत्त्वाद् द्वादश्यासु पञ्चमे ५१
धर्माद्विषयमुद्रादरणम् ।	५७	५७	५७	५७	५७	५७	अत्र स्मार्तानामेकादश्यासौ वैष्णवानां विद्वत्त्वाद् द्वादश्यासु पञ्चमे ५१
विद्वेषमात्रास्युमश्रादशिका ।	५७	५७	५७	५७	५७	५७	अत्र स्मार्तानामेकादश्यासौ वैष्णवानां विद्वत्त्वाद् द्वादश्यासु पञ्चमे ५१
धर्माद्विषयमुद्रादरणम् ।	५७	५७	५७	५७	५७	५७	अत्र स्मार्तानामेकादश्यासौ वैष्णवानां विद्वत्त्वाद् द्वादश्यासु पञ्चमे ५१
विद्वेषमात्रास्युमश्रादशिका ।	५७	५७	५७	५७	५७	५७	अत्र स्मार्तानामेकादश्यासौ वैष्णवानां विद्वत्त्वाद् द्वादश्यासु पञ्चमे ५१
धर्माद्विषयमुद्रादरणम् ।	५७	५७	५७	५७	५७	५७	अत्र स्मार्तानामेकादश्यासौ वैष्णवानां विद्वत्त्वाद् द्वादश्यासु पञ्चमे ५१

	दशमी	एकादश	द्वादशी	
शुक्लसमाऽधिकद्वादशिका ।	५०	५०	५०	इयं द्वादशीमात्राऽऽधिक्ययती शुद्धा । अत्र शुद्धत्यात्स्मार्तानां नामैकादश्यामेवोपपातो न द्वादश्यामिति माघयजुसम् । इ-
धर्माग्निस्थस्यमुदाहरणम्	५९	६०	६०	मात्रिमते तु सर्वे परा द्वादशयोषोष्या । केचिन्नु गुणुभुभिः स्मार्तैः परोषोष्यत्याहुः ।
शुक्लाऽधिका न्यूनद्वादशिका ।	५९	६०	५८	इयमेकादशीमात्राऽऽधिक्ययती शुद्धा । अत्र स्मार्तैर्यदिनिःपूर्वैकादशयुषोष्या, यतिभिर्निकासयुद्धिभिर्गजस्यैर्यथयागि- र्वैष्णवैश्च परैर्योषोष्या । पिष्णुमीतिकामिदपयासस्यं काय- मिति केचित् ।
धर्माग्निस्थस्यमुदाहरणम् ।	५८	६०	६०	इयमप्येकादशीमात्राऽऽधिक्ययती शुद्धा । अत्र स्मार्तैर्यदिभिः पूर्वैकादशयुषोष्या, यतिभिर्निकासयुद्धिभिर्गजस्यैर्यथैव- धर्माग्निर्वैष्णवैश्च परैर्योषोष्या । पिष्णुमीतिकामिदपयासस्यं कायं कायमिति केचित् ।
शुक्लाऽधिका समद्वादशिका ।	५९	६०	५९	इयमप्येकादशीमात्राऽऽधिक्ययती शुद्धा । अत्र स्मार्तैर्यदिभिः पूर्वैकादशयुषोष्या, यतिभिर्निकासयुद्धिभिर्गजस्यैर्यथैव- धर्माग्निर्वैष्णवैश्च परैर्योषोष्या । पिष्णुमीतिकामिदपयासस्यं कायं कायमिति केचित् ।
धर्माग्निस्थस्यमुदाहरणम् ।	५८	६०	६०	इयमप्येकादशीमात्राऽऽधिक्ययती शुद्धा । अत्र स्मार्तैर्यदिभिः पूर्वैकादशयुषोष्या, यतिभिर्निकासयुद्धिभिर्गजस्यैर्यथैव- धर्माग्निर्वैष्णवैश्च परैर्योषोष्या । पिष्णुमीतिकामिदपयासस्यं कायं कायमिति केचित् ।
शुक्लाऽधिकाऽधिकद्वादशिका ।	५९	६०	६०	इयमप्येकादशीमात्राऽऽधिक्ययती शुद्धा । अत्र स्मार्तैर्यदिभिः पूर्वैकादशयुषोष्या, यतिभिर्निकासयुद्धिभिर्गजस्यैर्यथैव- धर्माग्निर्वैष्णवैश्च परैर्योषोष्या । पिष्णुमीतिकामिदपयासस्यं कायं कायमिति केचित् ।
धर्माग्निस्थस्यमुदाहरणम् ।	५८	६०	६०	इयमप्येकादशीमात्राऽऽधिक्ययती शुद्धा । अत्र स्मार्तैर्यदिभिः पूर्वैकादशयुषोष्या, यतिभिर्निकासयुद्धिभिर्गजस्यैर्यथैव- धर्माग्निर्वैष्णवैश्च परैर्योषोष्या । पिष्णुमीतिकामिदपयासस्यं कायं कायमिति केचित् ।

इति स्मार्तानां शुद्धैकादशविधः ।

	दशमी	एकादश	द्वादशी	
विद्वत्समा समद्वादशिका ।	२	५८	६०	५०
धर्माग्निस्थमुदाहरणम् ।	२	६५	६५	५०
विद्वत्समाऽधिकद्वादशिका ।	२	५८	६०	५०
धर्माग्निस्थमुदाहरणम् ।	१	५८	६०	५०
विद्वत्समाऽधिकद्वादशिका ।	७	२	६५	५०
धर्माग्निस्थमुदाहरणम् ।	४	२	५८	५०
विद्वत्समाऽधिकद्वादशिका ।	५	२	५८	५०
धर्माग्निस्थमुदाहरणम् ।	४	२	५८	५०
विद्वत्समाऽधिकद्वादशिका ।	७	४	६०	५०
धर्माग्निस्थमुदाहरणम् ।	२	३	५८	५०

इति स्मार्तानां विद्वैकादशीभिदाः ।

द्वादशी तु पूर्वेषु ऋगुग्मवाक्यात् —

द्वादशी तु कर्तव्या एकादश्या युता प्रथो ।

इति स्कान्दाद्य ॥

अथोद्दशी तु सर्वमते शुक्ला पूर्वा, कृष्णांतरा ।

ऋगुरमेति । रुद्रेण द्वादशीयुक्तेत्वादिः । सर्वकार्यपरमिदम् ।

अपवासे तु विशिष्यापि ।

एकादशी तथा पशुि, अमावास्या चतुर्थिका ।

उपोष्याः परसंयुक्ताः पराः पूर्वेषु संयुताः ॥

इति गार्ग्येण पूर्वविद्वाविधानात् ।

द्वितीया पञ्चमी वैशाखशी च प्रथोदशी ।

चतुर्दशी चापवासे इत्युः पूर्वोत्तरे तिथी ।

इति वासिष्ठेन तत्रोत्तरविद्वाविधानेन । ऋसर्वमते इति ।

“एकादश्याष्टमी पशुि” इति सामान्यत उत्तरा विहिता । ‘द्वितीया

पञ्चमी वैशाखी’ इति निषिद्धा च । एवं च—

पशुपशुमी अमावास्या कृष्णपक्षे प्रथोदशी ।

पताः परयुताः पूज्याः पराः पूर्वयुतास्तथा ॥

इति - निगमवचनात्कृष्णपक्षे परा, शुक्लपक्षप्रथोदशी तु पूर्वा

इति । सामान्यविशेषन्यायात् । एवं च—

प्रथोदशी तु कर्तव्या द्वादशीसाहिता मुने ॥

इति ब्रह्मवैवर्ते सामान्यवचनात्कृष्णपक्षप्रथोदश्यामेव कर्तव्ये । या

तु पूर्वा वा त्वपरादिक्ती ।

प्रथोदशी तु कर्तव्या वा भवेत्परादिक्ती ॥

इति स्कान्दात् ।

या शुक्ला यद्यते पूर्वा यद्यता साऽपरादिक्ती ॥

‘अगोद्वानिधिः पूर्वः सितोऽथाऽमितः उपमात्’ इति
इतिरिक्तोक्तेः ।

शुक्रा अगोद्वानि पूर्वा, परा कृष्णा अगोद्वानि ।
इति माधवाय ।

इति माधवाय । उपमादिनि । परदिने छात्रे तु पूर्वा
“इत्यादी इति वा य” इति वचनात् । “यदि न स्वात्यरेऽपि”
इति इति वा । अथ परोपरां प्रत्याशरत्नपद्ये—

परोपरां परोद्वानि विरादारो भोसद्वान् ।
परिवाराद्वानि पूर्वा वानं वपानोत् ॥
द्वयवपारो भूया वापतो निवपान्विवा ।
द्वयवपान्नामिः विवपान्नी वपारोत् ॥

इति माधवाय ।

अथ परोपरां परोद्वानि विरादारो भोसद्वान् ।
परिवाराद्वानि पूर्वा वानं वपानोत् ॥

इति माधवाय । अथ परोपरां प्रत्याशरत्नपद्ये—
परोपरां परोद्वानि विरादारो भोसद्वान् ।
परिवाराद्वानि पूर्वा वानं वपानोत् ॥
द्वयवपारो भूया वापतो निवपान्विवा ।
द्वयवपान्नामिः विवपान्नी वपारोत् ॥

अथ परोपरां परोद्वानि विरादारो भोसद्वान् ।

इति माधवाय । अथ परोपरां प्रत्याशरत्नपद्ये—
परोपरां परोद्वानि विरादारो भोसद्वान् ।
परिवाराद्वानि पूर्वा वानं वपानोत् ॥
द्वयवपारो भूया वापतो निवपान्विवा ।
द्वयवपान्नामिः विवपान्नी वपारोत् ॥

अथ परोपरां परोद्वानि विरादारो भोसद्वान् ।

अथ परोपरां परोद्वानि विरादारो भोसद्वान् ।

अथ परोपरां परोद्वानि विरादारो भोसद्वान् ।

अथ परोपरां परोद्वानि विरादारो भोसद्वान् ।

चतुर्दशी तु सर्वमने कृष्णा पूर्वा, कृष्णोत्तरा ।
उपधासे तु कर्ष्यापि परंति मदनरते ।

आरभेद्यद् यतं तत्र सन्तानफलसिद्धये ॥

इति त्रैलोक्यैः । पृथक्शानिपदांपद्यते तु एतदेवमिति प्रकाशः ।

कृष्णोति ।

कृष्णपक्षेऽष्टमी चैव कृष्णपक्षे चतुर्दशी ।

पूर्वविद्भिर कर्षव्या पराविदा न कुत्रचित् ॥

उपधासादिकार्षेषु एव धर्मः सनातनः ॥

इत्यापस्तम्बशास्त्रात् । कृष्णेति । “चतुर्दश्या च पूर्णिमा” इति
पुण्यशास्त्रात् ।

सदा कार्या प्रयोदश्या न तु पुक्ता चतुर्दशी ।

पूर्णिमासंप्रयुता सा स्याच्चतुर्दश्या च पूर्णिमा ॥

इति भविष्याद्य । उपधासे स्थिति । रुद्रोपवासभिन्ने इति
शेषः । कर्ष्यपितीति ।

एकादश्याष्टमी षष्ठी उभे पक्षे चतुर्दशी ।

अमावास्या तृतीया च ता उपोष्याः परान्विताः ॥

इति यासिष्ठात् । रुद्रोपवासे तु पक्षद्वयगताऽप्यापराद्विकी
चेत् पूर्वा ।

चतुर्दशी तु कर्षव्या प्रयोदश्या युता ममो ।

यम मर्कटैर्हाबाहो भवेया चापराद्विकी ॥

दर्शविदा न कर्षव्या राकाविदा तथा मुने ॥

इति स्कान्दे “यम मर्कटैः” इतीश्वरोक्तिलिङ्गेन रुद्रप्रताविपयत्वमती-
तेः । आपराद्विपया अलाभे तु परा । “ता उपोष्याः परान्विताः”

इति दर्शितवासिष्ठात् । यदि कृष्णा पूर्वा न छभ्यते तदा परा ।

अष्टम्येकादशी षष्ठी कृष्णपक्षे चतुर्दशी ।

अमावास्या तृतीया च कर्षव्या परसंप्रयुता ॥

पौर्णमास्यमावास्यां तु सावित्रीव्रतं विना परे मासे ।
 *भूतविद्धे न कर्तव्ये दर्शपूर्णं कदाचन ।
 वर्जयित्वा मुनिश्रेष्ठ सावित्रीव्रतमुत्तमम् ॥
 इति ब्रह्मवैवर्तात् । अमास्यां योगविशेषमाहाश्वि-
 र्के शातातपः—

अमावास्यां भवेद्भारो यदा भूमिसुतस्य वै ।
 जाह्नवीस्नानमात्रेण गोसहस्रफलं लभेत् ॥
 अमा या सोमवारेण रविवारेण सप्तमी ।
 चतुर्थी भौमवारेण विपुवत्सदृशं फलम् ॥

तत्रैव व्यासः—

सिनीवाली कुहूर्वापि यदि सोमदिने भवेत् ।
 गोसहस्रफलं दद्यात्स्नानं चेन्मौनिना कृतम् ॥

हेमाद्री घृह्णन्मनुः—

श्रवणांशिवघनिष्ठार्द्रानागदैवतमस्तकैः ।
 पद्यमा रविवारेण व्यतीपातः स उच्यते ॥

नागदैवतम्=आश्लेषा, मस्तको=मृगशिरःप्रथमपा-
 द इत्यन्ये । स च सर्वेषाम् ॥

इति ब्रह्मवैवर्तात् । *भूतविद्धे इति । तथा च "वर्तु-
 दश्या च पूर्णिमा" इति युग्मवाक्यम्—

दर्शं च पूर्णिमासं च पितुः सावत्सरं दिनम् ।
 पूर्वविद्धमकुर्वाणो नरकं प्रतिपद्यते ॥

इति पूर्वविद्धाविधानं—

पूर्णिमा परविद्धा च नोपोष्यं निधिपश्यकम् ॥

इति परविद्धानिषेधस्य सावित्रीव्रतविषयः ।

एकादशपष्टमी षष्ठी पौर्णमासी चतुर्दशी ।

अमावास्या तुतीया च ता उपोष्याः परान्विताः ॥

अधेष्टिकालः । गोभिलः—'पक्षान्ताः उपयस्तव्याः पक्षादपोऽभियष्टव्याः' इति । उपयासोऽन्वाधानम् ।

इति विष्णुधर्मोत्तरं—

पृथ्वी तथा दर्शः कृष्णपक्षे चतुर्दशी ।

पताः परपुताः पूर्याः पराः पूर्वेण मंथुनाः ॥

इति पाद्यं—

नागविद्या च या पृथ्वी सप्तम्या च तथाऽष्टमी ।

दशम्येकादशी विद्या त्रयोदश्या चतुर्दशी ॥

भूगविद्या त्वमावास्या न ग्राह्या मुनिपुत्रव ।

उत्तरोत्तरविद्यास्ताः कर्तव्याः काठकी धृतिः ॥

इति प्राचेतसं च तत्सावित्रीव्रतेतरग्रन्थविषयमिति भावः ।

अन्वाधानं यत्र क्रियमाणं यागेदेवता यज्ञमानसमिधौ निष्ठन्ति तदमीधमादिसंपादनरूपप्रयोगप्रारम्भः । "पूर्वेपुरग्निं पृच्छति, उत्तरमहर्ष्यजति" इति, "पूर्वेपुरिध्मावर्हिः करोति, यज्ञं वारभ्य घृहीतोषवसति" इति श्रुतेः उच्यते कृत्यद्वयमनियमः । इत्थं च "पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेत" "अमावास्यायाममावास्याया यजेत" इति श्रुतिरूपक्रमपरा । अथ वा संधिषाडर्षद्वयवर्षेपर्वमतिपरत्तमुदायलक्षणया कृत्स्नप्रयोगकालविधायिनी । "संधौ यजेत" इत्यादारपि लक्षणैव । अन्यथा संधेर्दुर्लभ्यत्वेन तत्र एकस्यास्पृष्टातुषणक्षयत्वात् "संधिषाडितो यजेत" इत्याद्येकवाक्यत्वात् । तदुक्तं पौधापनेन—

सुहृत्संधिषाडिकालस्य संधेर्विषय उपपत्तेः ।

सामिष्यं विषयं प्राहुः पूर्वेणाह्ना परेण च ॥ इति ।

तथास्त्वष्टपर्वणि पर्वमतिपरदोहदयास्तंमयस्तृवरत्वे परेण एवास्तादृशे समाप्ती वा न कोऽपि विचारः । "श्रीमदानुषासनस्य" इत्यादिबह्व्ययवाक्यान्वाधानकालपोरवाधानम् ।

अत्र मध्याह्ने तत्पूर्वं वा पर्यप्रतिपत्सन्धौ तद्दिने

पूर्वाह्णे वाऽथ मध्याह्ने यदि पर्य समाप्यते ।

उपोष्य तत्र पूर्वशुस्तदहर्षाग इष्यते ॥

इति लौगाक्षियचनात् । अत्र च द्वेषा विभागः

आवर्तनात्तु पूर्वाह्णो ह्यपराहस्तंतः परः ।

मध्याह्नुस्तु तयोः सन्धिर्यदावर्तनमुच्यते ॥

तु आह—अत्रेति । पर्वण आद्यपञ्चमन्वाधानस्य
तद्यतुर्थाशसहितं प्रतिपदोऽशत्रयं मातरविच्छिन्नं तु यागस्य

प्रीनेशानौषवस्तस्य यागस्य चतुरो विदुः ॥

द्वावंशावुत्सृजेदन्त्यां यागे च ब्रह्मेकर्मणि ॥

इति लौगाक्ष्युक्तैः । न ह्ययं स्वतन्त्रो यागविधिः । वाक्पथे

पर्वणो यश्चतुर्थोऽश आद्याः प्रतिपदस्रयः ।

यागकालः स विज्ञेयः मातरुक्तो मनीषिभिः ॥

इति वचनान्तरवशादंशान्तरे । प्रसक्त्यभवाच्च, किं तु

चतुर्थाशभिन्नास्त्रीनिति पर्युदासविधया पूर्वशेषः । एवं प्रतिपद

चतुर्थाशभिन्नाश्चतुर इत्यर्थः ।

न यष्टव्यं चतुर्थेऽशे यागैः प्रतिपदः कश्चित् ।

रसांसि तद्विलुम्पन्ति श्रुतिरेषा सनातनी ॥

इति कार्त्तवीर्यं तु पर्युदाससिद्धार्थानुवादः । 'आद्याः प्रतिपद

इत्येतावन्मात्रोक्तेः । न चाद्याः प्रतिपदस्रय इत्येव पर्युदाससिद्ध

वादः, मासे कर्मणि पर्वचतुर्थाशप्रतिपदाद्यत्रयांशमातः कालरूप

र्थविधायकत्वात्सम्भवादिति वाच्यम् । "अर्द्धमन्तर्वेदि अर्द्धं य

मिनोति" इति न्यायेन एकस्य सन्धिसाध्याद्वयवर्तिस्फूलकालवि

विधानात् । न हि पर्वचतुर्थाशप्रतिपदाद्यभागप्रययोः वि

धिषेयत्वम् । तथा सति एकवाक्योपादानात् कालद्रव्यसमुच्चये

इति मदनरत्ने षड्यनात् । मध्याह्नादूर्ध्वं सन्धौ ऽमा-
घषमते परंऽह्नि यागः ।

अपराह्णेऽथ वा रात्रौ यदि षड् समाप्यते ।

उपोष्य तस्मिन्नह्नि श्रवामूले याग इष्यते ॥

इति लौगाक्षिणोक्तेः । हेमाद्रिस्तवपराह्णसन्धाव-
पि ऽ परदिने प्रतिपद्यतुर्थांशं चन्द्रोदये च सति द्विती-
यादिप्यत्यन्तक्षये सति पूर्वयुगागः ।

षड्यणोऽंशे द्वितीये तु षट्प्यं तु द्विजानिभिः ।

द्वितीयासहितं यस्माद् दृष्यन्त्याश्वलायनाः ॥ इति ।

द्वितीये त्रियाति कैमुतिकन्यायेन तुर्यांशपरम् । तु-
र्याये त्रियाति शूलपाणी पाठः स्पष्टार्थ एव । तथा—

भूता षड्दशो पूर्णा द्वितीया क्षयगामिनी ।

षड्दशैश्चिरेभ्यो स्याद्भूते कन्यादिकी क्रिया ॥

इति षोडशोपनयनान्तरविधानम् । मदनरत्नेऽपि—

पौर्णमास्यां च इतिवद्भुतकर्माद्विषयापत्तेः । प्रातरिति तु वाक्य-
भेदेन, पौरुषेणकारणे तस्यादोषत्वाद् अवच्छेदकं वा प्रातरिति उच्यते
इत्यर्थात् । अधिकमन्यतोऽवगन्तव्यम् । ऽमाघषमते इति ।
एतन्मतेऽमायां द्वितीया त्रिमुहूर्त्वा चेदित्यादि दर्शयिष्यति । तत्र
हेमाद्रिमते दर्शयति—हेमाद्रिस्त्विति । अपराह्णसंघाव-
पानि । “द्वितीया त्रिमुहूर्त्वा चेत्” इत्यादीन्पार्वर्त्तनसन्निकृष्टापराह्णे-
ऽप्राप्तिपत्तसन्धिपराणीति तन्मतम् । परदिने इति । अय-
मर्थः—द्वितीया त्रिमुहूर्त्वा चेदित्यग्निमवाक्याद् द्वितीयैव यागनिवर्त्तिका
न चन्द्रदर्शनं, मेषादिना व्यभिचारात् । “परतः सोमदर्शनात्”
इति हेतुक्तिस्तु चन्द्रोदयो लभ्यते । स च प्रतिपद्युगाग्रे भवती-
ति चन्द्रदर्शनयोग्यतारक्षणायात्यन्तक्षयानुषावनम् । अतृतीये
स्त्विति । तृतीयांशस्वापूर्वविधिः । द्वितीये त्रियाति पाठे तु कैमु-

चतुर्दशी चतुर्थ्यामा अमावास्या न दृश्यते ।

अथोभूते प्रतिपद्येत्स्यात् ॥ पूर्वा तत्रैव कारयेत् ॥ इति

निकन्यायेन तृतीयांशे तात्पर्यम् । द्वितीयायाः क्षीणत्वं कौत्सामित्यथा
 इ-० भूतामिति । भूतस्य पूर्णत्वं नियतं, न पञ्चदश्या इत्याह-० य
 तुर्दशोति । अमावास्या चतुर्थ्यामा न दृश्यते इत्यन्वयः । ॥ पूर्वामिति
 अपं च मघानकालः । तदनुरोधेन चतुर्दश्यामन्वाधानं कार्यम् । भू
 क्त्यादिकी इत्यादिपदात् । भयं दमरुचिषीजं-हेमाद्रमते प्रतिपद्या
 पराद्विकीत्यपराह्णशब्दस्य द्वेषाविभक्तादिनान्त्यदलवाचित्यात् ॥ य
 यथास्तामाहू विमुहूर्ताद्वितीयाप्रवेशेन चन्द्रदर्शने सति पूर्वप्रातःपरा
 रात्रिमन्धारापि परादिने यागानिपथापत्तिः । न चापराह्णसन्धिशाश्वती
 कैमुतिकन्यायेन रात्रिमन्धारापि परादिने यागमिद्धा "अपराह्ण
 वा रात्री" इति रात्रिश्रायं स्वर्गं स्यादतश्चन्द्रदर्शननिषेधवापकत्
 येव रात्रिमन्धाराय मार्गकमिति वाच्यम् । अपराह्णशब्देन योगेना
 इत्येवार्थत्वेनोक्तदलाभिधाने कैमुतिकन्यायेन तत्प्रायश्चित्तोक्ति
 विमुहूर्तश्रायं पञ्चमामकादिनचतुर्थमागस्यापराह्णस्यापि द्वितीयापि
 यत् । एवं च सोमदर्शनादिति हेतुक्तिः गृह्यते, न तु माघादे विमु
 हूर्तन्यस्ये । तत्र चन्द्रदर्शनस्य स्वभिचारान् । एतथ दिवागन्धा
 व यवर्धन न रात्रिगन्धा । परेशुभ्नायनः शयस्यासम्भवात् । यत्
 दवापराह्णो दिनद्वितीयमाग इति, तत्र । योगिकपारिभाषिकयोः
 परिसायाः कार्येणाय पारिभाषिकस्यैव व्याप्त्यात् । तन्निमित्तं
 तु द्वेरात्रेपन्तदिनमागार्थतया पूर्वोक्तापराह्णशब्दो मन्धाराइत्यत्र
 र्थोक्तिर्या यव ।

अथर्ववेदो दत्ता मन्दि । सर्वेपनिपदां विदुः ।

एतद्दर्शने इत्येव यत्रयन्त्येव इति ॥

प्रातःपराह्णः स त्रैश्वर्यं गार्हपत्यादि ।

द्वि-अहर्नि चतुर्दशी पूर्वेपुत्रयुवधवः ॥

पशु माधयः— . . .

- पशु याजमनेषी स्यात्सस्य सन्धिदिनात्पुरा ।

एन काप्पन्थाहितिः, किं तु सदा सन्धिदिने हि सा ॥

इत्याह । -

अथ कालादर्शोऽप्युक्तम्—

आवर्तनादथः सन्धिर्षण्णथायाग तद्दिने ।

परेपुरिष्टिरित्याहुर्विष्वा याजसनेपिनः ॥ इति ।

अथ मदनरतो-

मध्यन्दिनात्स्यादहनीह पस्मिन्

प्रायपर्यणः सन्धिरियं मृतीया ॥

सा ष्यर्विका याजसनेपिमत्प्रा

तस्यामुषोप्याऽथ परेपुरिष्टिः ॥ इति ।

एतत्पौर्णमासोपरमिति तर्ह्येव । अथावर्तनोर्ष्यमर्षो-
गस्ताद्राशौ वा समाप्तौ मे सप्याद्वादशौ समाप्तौ मृती-

आवर्तनात्परः सन्धिर्षदि तद्विष्नुपक्रमः ।

परेपुरिष्टिरित्येव परेद्वेषिनिर्णयः ॥

इति गोभिलवचने 'अर्शागावर्तनात्' 'आवर्तनात्पर' इति श-
ब्दसरसात् 'आवर्तनात्तु पूर्वोक्त' इति ग्रन्थस्य वाच्यमपि पौर्णि-
कार्पानुवादो, न तु परिभाषा । येन तद्व्याजमापराष्टो द्वेषादि-
भक्तादिनात्परभाषो भवेत् । तस्माद् दिनात्पर्या परदिने पश्चाद्वि-
भक्तादेनचतुर्थभागरूपतकलापराहस्यापिद्वितीयासरे पशुर्दशम-
न्वाधानं, सन्धिदिने याग इति । 'पर्यणोऽग्रे मृतीये तु' इत्यादिबचन-
त्रयं यात्रानुक्रमेव । एन कापीति । तस्य परेद्वेषेऽपि चतुर्दशम-
न्वाधानकालरक्षाय इत्यभिधानः । अथप्येति । चतुर्दशमनिषेधवा-
धापतिरित्यभिधानः । मृतीयेति दूरणपरपयसहृत्पर्यमाह—अथावर्त-
नोर्ष्यमिति । पौर्णमासपापेव याजसनेपिनापेव एतद्वाच्येन

अभ्युदेत्यस्मिन्नेवास्मै लोकेर्धुकं भवति' इति । *श्रुत्य-
न्तरेऽपि—'यदहः पश्चाद्यन्द्रमा अभ्युदेति तदहर्षजग्नि-
माँल्लोकानभ्युदेति' इति । इदं यद्दृष्ट्यापस्तम्बविषयम् ।
मदनरत्नेऽप्येषम् । *आपस्तम्बभाष्यार्थसङ्ग्रहेऽप्येषम् ।
*अतः पक्षद्वयस्य स्वस्वसूत्राद्वयस्थेति तत्त्वम् । *दृष-
यन्त्याश्वलायनाः' इति तु *पूर्वाह्नसन्धिविषयमिति
साधयः ।

*तैत्तिरीयेति । *श्रुत्यन्तरे=एतरेयब्राह्मणे । *आपस्त-
म्बेति । तत्र च फारिकाः ।

अपराह्णेऽथ वा रात्रौ यदि पर्व समाप्यते ।

उपोष्या तत्र राका स्यात् सा पूर्णोत्सर्विलक्षणा ॥

पूर्वाह्णे वाऽथ मध्याह्ने यदि पर्व समाप्यते ।

उपोष्याऽनुमतिस्तत्र सा इवःपुरितलक्षणा ॥

अपराह्णे क्षयायां वा यदि पर्व समाप्यते ।

उपोष्या तु कुहूस्तत्र यदहर्नेति लक्षणा ॥

पूर्वाह्णे वाऽथ मध्याह्ने पर्वसन्धिर्यदा भवेत् ।

तत्रोपोष्या सिनीवाली इवो न द्रष्टारलक्षणा ॥ इति ।

पौर्णमासीयदेवामावास्यानिर्णयकरणादेतन्मते चन्द्रदर्शनेऽपि
अमावास्यायां न निषेध इति ज्ञायते । *अत्र इति । तैत्तिरीय-
ब्राह्मणादिर्विधित्वेवापगमाद्यन्द्रदर्शनदिने यागनिषेध आश्वलायना-
स्तम्बमिश्रविषय इति भावः । नन्वन्वाधानेऽपि "यदहस्तेव
चन्द्रमा न इदयेन नाममावास्यां कुर्यात्" इति चन्द्रदर्शनस्य पूर्व-
दस्तन्वात्कथं तत्र तदनुष्ठानम् ? । मरयम् । द्वयोरपि चन्द्रदर्शनरहितं
दिनमपेक्षितम् । अत्रन्तर्पणीय पूर्णायां प्रतिपदि च तस्मांभवति । यदा
स्वेकाग्निश्रेय दिने चन्द्रदर्शनं तदा द्वयोः स्वकालरथासम्भवाद्-
इत्युक्तिरोपन्यायेन चन्द्रदर्शनदिने यागाः, पूर्वसिंघद्यन्द्रदर्शनदिने

दोषपर्वणीश्री विशेषमाह माघधीमे मार्ग्यः—
 प्रतिपद्यप्रविष्टायां यदि चेष्टिः समाप्यते ।
 पुनः प्रणीय कृत्स्नेष्टिः ऋकर्तव्या यागवित्तमैः ॥
 ऋत्स्नामेर्नायं नियम इति महानपारिजातः । ऋएवं

षान्वाधानं कार्पम् । 'दृश्यमानेऽप्येके' इति गोभिलोक्तोः । "तद्वेके
 दृष्टोपवसन्ति" इति श्रुतेः । एके दृष्टोपवसन्ति तदयुक्तमिति तदर्थः ।
 "एके" इति न पासेकाभिषायं, किं तु परदिने यागानुष्ठाना-
 भिषायम् । तस्मात् "वद्वैनेन न पुरस्तात् पश्चात्पश्येत्तर्षो-
 वसते" इति श्रुतिश्च पर्वमतिपदोः पूर्णताविषयिकेति ।

नयानास्तु तृत्तिरीयादिश्रुतिधन्द्रदर्शने मतसतो न यागं
 विपक्षे किं तु स्तौति । स्तुत्या तु न विधिः कल्पयितुं
 शक्यते । चन्द्रदर्शने यागविषयकमत्यक्षभ्रुतिविरोधात् । स्तुतिश्च
 तादृशमत्यक्षाविशेषतमेव अतिप्रशस्तमपि चन्द्रदर्शनदिने चन्द्रा-
 दर्शनदिनाद् हीनमेवेति पयोविशेषतया अतिलगवेष्टुस्तुति-
 यत् । अस्तु वा विधिः, परं तु रात्रिसन्धी श्वोभूते चन्द्रदर्शनदिने
 याग इति तद्विषयक इत्याहुः ।

प्रकृतमनुसरामः—ननु चन्द्रदर्शनेऽपि यागानुष्ठाने ।
 द्वितीयासहितं यस्माद् दूषयन्त्वाश्वालापनाः ॥

इत्यसद्रत स्यादित्यग्राह—दूषयन्तीति । ऋपूर्वाह्णेति ।
 आश्वत्थेने तदूर्वसन्धोश्चो विहाय परेषुः पूर्वचतुर्षो यागे इद-
 मित्यर्थः । न त्वपराण्डसन्धी परेषुर्वागे दोष इति भावः । इष्टौ
 सवाप्तायां विशेषे प्रायश्चित्तं—मणीय अग्निम् । ऋकर्तव्येति ।
 एतद्भवेन द्राक्षणयोजनादिः कश्चन पदार्थः प्रतिपदि कार्य इति
 रहस्यमनुसन्धेयम् । ततो माघ्याग्निद्विकाष्ठप्रक्रम इति स्मर्त्तव्यम् ।
 ऋत्स्नामेरिति । इष्टिपदस्वारस्यात् । अत्रेयमरुचिः—

नामकर्म च दर्शोष्टि यथाकालं समाचरेत् ।

अनिपाते सति तपोः प्रशस्ते मासि पुण्यभे ॥

इत्यारारके गर्भयचनादिति प्रयोगपारिजाते । उक्तं
चैतद् प्रयोगरते भट्टैः । कात्यायने तु - 'नामकर्म च जाने-
ष्टिन्' इति पाठः ।

० शाशिकास्तु—

आधानानन्तरा पौर्णमासी चेन्मलमासगा ।

तस्यामारम्भणीया हीन कुर्यात् कदाचन ॥

इति त्रिकाण्डशेषतन्त्रयनाच्छुद्धकाल एव विधयेति
श्रुत्याऽऽरम्भे कुर्यादित्याहुः । कात्यायने स्मृतिसंमतेऽपि-

भारम्भे दृष्टौपूर्वोत्पत्तोरमित्तोत्पन्न्यादिमम् ।

प्रतिज्ञाः पञ्च कर्माणा मलमासे विधयेत्यम् ॥ इति ।

अथ चतुर्थीनां याग्याः पर्वपरिका। अनिपद्यतपो भूतानां
कानिचै वा हागवृद्धी इति शिष्याते अपरिमापेक्षे, न तु निरपेक्षे।
अदिहा-पुनादिमात्रे हागवृद्धीवर्गमवान् । तथा च प्रपयो-
वदन्ते हागोः, द्वितीयोः हागण तु वृद्धिरिति । यत्तु—

चैद्वेदोऽप्यभीष्टुमिष्टोऽप्या पञ्चदशोऽदनि ।

चतुर्थीने अकर्मवैद्यः पापा समदशोऽदनि ।

इति कात्यायनव्याख्यायत्, तत्र न शानयाग्याम् । पूर्वोक्तिनिषायात्
अथारवा कर्तुं कदाचित् समदशे दिनेऽपि यागस्य भाषितव्यं पवि-
त्रे वा रे चित्तुम् । अदिहव-यतोऽप्यगन्तव्यम् । अथैतत्तुहाग्यात्
विद्वन्-पुत्रात् हागवृद्धीवर्गमवान् । हागवृद्धीवर्गमवान् । विधि-
श्रुत्याऽऽरम्भे कुर्यादिति शिष्याते अपरिमापेक्षे, न तु निरपेक्षे।
अदिहा-पुनादिमात्रे हागवृद्धीवर्गमवान् । तथा च प्रपयो-
वदन्ते हागोः, द्वितीयोः हागण तु वृद्धिरिति । यत्तु—
चैद्वेदोऽप्यभीष्टुमिष्टोऽप्या पञ्चदशोऽदनि ।
चतुर्थीने अकर्मवैद्यः पापा समदशोऽदनि ।

अथ विकृतीति । लकारान्तरम्—‘वहीच्छ्या यदि
 यद्गुणा यदि योमं नजेत योमसाहाय्यादी योमंमा-
 ह्यां च’ इति । अथ च विकृतिः कालं विधेऽपि स्या-
 द्वापना विधेया । तूर्णाय च साहाय्येनोक्तम् । अथ यो-
 मंसाहाय्यादाद्युक्तं नद्वयप्रकारो यथा । तं न
 नद्वयप्रकारे इत्यर्थमाह रामाण्डलाः । अथ योमं—

इच्छ्यादिविकृतिः सर्वं पर्यवेति विधेयः । इति ।
 अथ विधादभाह विकारप्रकारः, वाच्यपनम्—

आपनमात्रादि पर्यवेति ।

यथा तु लसिन्धुविकृति विकृत्याः ।

नद्वयं यथाः, परतो यदि स्यात्

अलसिन्धुविकृत्याः प्रकृते परेण ॥ इति ।

तूर्णसाहाय्यादाद्युक्तं नद्वयमाहः । ० ‘वहीच्छ्या’ इति वा-
 द्याया विकृतंः पर्यवेति वादादपनमात् प्राक् सन्धी ‘न-

वाच्यकार्त्वीनासाहाय्यादिविकारानां वाचाहाय्यापानेवेति नाप्य-
 धर्यापनम् । न च वाच्यधेदः इष्टेननुमोनेननुगतस्य वाग्यपो-
 देदनाद्युक्तं वाह्यं योमंसाहाय्यादाद्युक्तं नद्वयं पर्यवेति
 विधेयताद्युक्तं वाह्यम् । अथेति । तथा च पर्यवेति ननु नद्वयं
 इत्यर्थम् ‘आवर्तनात् माह’ इति ननु नद्वयं नद्वयं नद्वयं नद्वयं ।
 नद्वयं ननु योमंसाहाय्यादाद्युक्तं नद्वयं नद्वयं नद्वयं नद्वयं
 युक्तम् । ‘न विधीयतेः इति न्यायात् । अलसि-
 न्धुविकृतिः । मातःकालपरान्तेदेहात् मातृत्वम् विकृतिः, ततः प्रकृते-
 रपनम्, तस्यां वाह्यत्वात्मातःकालत्वात् । आवर्तनादिति वाच्यस्य
 वाह्यत्वं नद्वयं नद्वयं नद्वयं नद्वयं नद्वयं नद्वयं नद्वयं नद्वयं
 ० यदीच्छेति । ० आवर्तनात्प्राक् सन्धाविति । अयं भावः-
 आवर्तनात्प्राक् सन्धेः प्रकृत्यधिकरणतया पर्यवेति विकृत्यधिकार-

न्विमभितो यजेत'इतिप्रकृतेः प्रतिपदि समासनिष्पात् । प्रकृत्यनन्तरं प्रतिपदि विकृत्ययोगात् पूर्वतुर्विकृत्यनिरिच्छुकं तन्धरणे पार्थसारथिना । यथा
 ०'प्रकृतेः पूर्वतयात्पूर्वमन्ते स्वात्'इत्यापस्तम्बेनोक्तम्

नन्धुनेः

कर्मणो यस्य यः कालपरकालव्यापिनी तिथिः ।

इति स्मृतेश्च मूढविरिक्तपिपासासार्धसाधेन तद्विन एवोभयकर्मण्यगिदी कमाकाक्षायां पुरार्द्धेन क्रमो विधीयते, न रीत्ययोऽपुत्राभ्यांयोगसंभवर्षने; धुतपर्वधिकरणरयवापापने किं तु मन्त्रान्तवाचमस्यापि पुरार्द्धेन एव विहितम्, साधिविने बहुविधाविति । ० प्रकृतेरिति । न च मयोगदुपाध्यापिपर्वमे "दुपात् तु नदिमर मूढनि विद्युपाः" इति मूढतिसमाप्तरवम विदुनेः कर्मण्यववागमात् प्रतिपदधिकरणकमृत्परमपवापो विदु. तिच्छ. न तु मन्त्रः सागिति वाक्यम् । धुतपर्वधिकरणरयवाकाशनेः । मूढकं - प्रतिपदि विकृत्ययोगात्'इति । मन्त्रपरमम्वहार्थेन विद्युपा एव मूढनेः पार्थिकरणरम्वेन विदुयेकका ल्प'इत्यादिवाक्यव्यत्ये कथं विदुतिः । 'न कर्मणि कर्मात्त्वम' मूढुये' वाक्यम् । न हि न कर्मणीयव अतिपूर्व, किं तु पार्थिकरणरयवाक्यम् । न च प्रतिपदवर्णीतया विकृत्यननुत्वात् इत्येवमिति । अन्वयात् कर्मण्य वीर्णयामस्त वा मयोग काशनेरिति मन्त्रमन्त्रुने न स्वात्, न वयाभ्याम्बनः पूर्वतुयमात्त्वहार्थेन मन्त्रे कर्मण्येवमात्त्वमिति कर्मण्यम् । मन्त्रावर्णयः कर्मणि मन्त्रे वाक्यमिति । न च प्रकृत्यनन्तरं प्रतिपदि विकृत्ययोगात् पूर्वतुर्विकृत्यनिरिच्छुकं तन्धरणे पार्थसारथिना । यथा ०'प्रकृतेः पूर्वतयात्पूर्वमन्ते स्वात्'इत्यापस्तम्बेनोक्तम्

तथाऽपि हेतुवादेन 'धृतिमूर्त्तत्वाभावाद्द्वं वा सम-
भिर्यादारादिति' इत्येवमाप्यमिति तदाशयः । आस-
पने तु विशेषं वक्ष्यामः । 'अन्यारम्भणीया तु चतुर्दशर्षा
कार्या' इति शिरष्यकेद्विपृत्तौ मातृदत्तौ । अन्येषां
पर्यण्येष ।

पशौ सोमे च कालान्तरमप्याह षांषायनः—'अ-
मावास्तेन वा हविषेष्टा नक्षत्रे षा' इति । शुक्लपक्षे कृत्ति-
कादिषिशाप्यान्तेषु देवनक्षत्रेष्विति केषावस्थामी
व्याचक्षते । चातुर्मास्येष्वपि ऋदादशाहवधाप्रयोगपक्ष-
घोर्नक्षत्रेष्वप्यारम्भः । यावज्जीवसांयत्तरमयोगयोस्तु
फाल्गुण्यां चैश्यां वाऽऽरम्भः । पशौ तु विशेषमाह-
कात्यायनः—

अर्षादहो भवति नियतं पर्वसन्धिः परस्तात्

कृत्वा तस्मिन्नहनि तु पशुं सद्य एव द्रव्यं वा ।

कृत्पनुष्ठानमित्यामिपानः । ऋद्धं वेति । "वितुयज्ञः स्वकाष्ठविपा-
नादनङ्गं स्यात्" (जै० सू० ४ । ४ । १९) इति सिद्धान्तमूलात् ।
अन्येषामिति । निरपक्रामर्थत्वेन प्रधानपरतन्त्रत्वात् । तद्वि-
रोधेन पर्वपेक्षणात् । एहदारेऽप्यादीनां तु निमित्तानन्तरपनुष्ठाने च
न पर्वपेक्षा । तदसम्भवे तु जातेष्टिषत् । जातेष्टिष रोपिविरोधेन नि-
मित्तानन्तरमसम्भवाद्दुपितकाक्रमतीक्ष्णार्थां वितुर्मातुष दशविंश-
तिराश्रातिक्रमे पर्वणि अनुष्ठेया । हविर्दोषादीनिमित्तककारण-
व्यस्तु विषष्टकदनन्तरं समिष्टपशुपः माह निमित्तस्मृती तन्त्र-
वृत्तीष्य निर्वापमपृतिः । तदानीमेव, समिष्टपशुपोऽनन्तरं स्मरणे
तु तत्प्रयोगं समाप्स्येति । ऋदादशादेति । आषोऽह्नि वैश्वदेवं
पर्व, चतुर्थे वरुणमयासम्, अष्टमवसयोः साकमेधं, द्वादशे शुना-

आरभ्याऽथ प्रकृतिरथ चेत्पर्वसन्धिः पुरस्तात्
 कृत्वा तस्मिन् प्रकृतिमथ तु स्यात्पशुः सद्य एव ॥
 'अधिकारपशुस्त्वग्नीषोमीयेण सवनीयेन वा समा-
 नतन्त्रः कार्यः' इति त्रिकाण्डमण्डनः ।

सोमे स्वाहाऽऽपस्तम्बः- 'अमावास्यायां दीक्षापज-
 नीये वाऽमावास्यायां ऋषजनीये वा सुत्यमहः, पौर्ण-
 मास्यां दीक्षापजनीये वा पौर्णमास्यां षजनीये वा
 सुत्यमहः' इति । लाट्यापनसूत्रेऽपि- 'पूर्वपक्षस्य प्रथ-
 मेऽहनि दीक्षेत दृष्ट्वा वा नक्षत्रयोगम् (१)' इति । पूर्व-
 पक्षः = शुक्लपक्षः । नक्षत्रयोगे चेति । अपमर्धः- 'चैत्रादिपू-
 णिमावाश्विन्नादिनक्षत्रयोगे दीक्षेतेति । आधानं तु पर्वणि
 नक्षत्रेषु लोक्तम् । तत्र पर्व 'नक्तं गार्हपत्यमादधाति' इ-
 त्यादिकर्मकालरूपाणि प्राच्यम् । दिनप्रये तस्ये परं
 प्राच्यम् । सकूलपस्य पर्वणि लाभात् । पूर्वनक्षत्रयोगे
 तदेष प्राच्यम् । यत्र त्रीणि सन्निवृत्तान्पृतुर्नक्षत्रं
 सीरीषमित्येकः पक्षः । क्रमेण पर्वचतुष्टयमिति द्वितीयः । फाल्गुन्यां
 पौर्णमास्यामारभ्य चतुर्थे मासेषु क्रमेणैकैकं पर्वत्येवं पारश्वोदमिति
 तृतीयः । एकवर्षं तथा कृत्वा सयनेष्टिपशुमोमाग्यतमेन पत्रेदिति
 तृतीयः । एकाहचातुर्मास्ययोगोऽपि जाह्नवायनेनोक्तः- 'अपि
 वाऽप्येकवर्षणि' इति । षजनीये चेति । पक्षेऽंशवादिवाक्य-
 म्नामवास्यादिपक्षस्य संधिवद्दोराशवाधिष्विति यात्रिकमते
 अत्रर्धनवत्पूर्वमंशयोस्तथैव । तथा च त्रिकाण्डमण्डनः-

राह्यपर्वणि सोमशेऽपि पश्चिमपर्वणि ।

सोममुन्या प्रयोक्तव्येत्याह कौषीतकी श्रुतिः ॥ इति ।

दीक्षां नक्षत्रेण तु पूर्वेषु । निपरेषाङ्गत्वेन विधानात्प्राथम्येण मोक्ष-

(१) शुक्लपक्षेऽपि पूर्वेषु नक्षत्रे 'नक्षत्रयोगे च' इति वाक्यम् ।

एवं च, नान्यदुक्तं, विदितियेषु कतुर्नक्षत्रं च यस्मिन् इति
 विदितियेषु कतुर्नक्षत्रं । कतुः 'यस्मिन् कतुर्नक्षत्रोऽस्मीमादधी-
 त' इत्यादिः । इत्युक्तकारिकायां तु-

मायादिपक्षमांसपु श्रावणे चादिबने तथा ।

सोमकाले श्रावणे आधानमथ कारयेत् ॥

इत्युक्तम् । अत्र कतुं कतुम् । आधानमक्षत्राणि
 कदापनम्यगुत्रे 'वासा-शोहिणी-मृगशीर्ष-पुनर्वसु-
 पूर्वोत्तरा पाप्मनी-हरत-पित्रा-विद्याना-ऽनुरापा-
 श्रवणो-काराभाद्रपदा' इति । सोमपूर्वाधाने विदो-
 यमाणाऽप्यरम्यः—'सोमेन यक्ष्यमाण आधानो मर्तु-
 न्मूर्धेत्त मक्ष्यम्' इति । अत्र प्रकरणादाऽपानकालपा-
 थः । अनेन सोमस्य यस्मिन्कालता न पाठ्यते' इति क-
 द्द्रदत्ता मारावणवृत्तां चोक्तम् । अतन्त्ररत्ने पार्तिके
 च—'ति वा एते उभवे अपहनवाप्मानो कतवः । एष
 वा उच्यतेऽपि एषां पाप्मनोऽपहन्ता । पदैवेनं कदापन
 यज्ञ उपपनमेदधादधीत' इत्यत्रोत्तरावणरूपं देवं, दक्षिणा
 यनरूपं च विष्यमित्युभयपुत्रयं सोमाधाने क्षातपथे
 विदित्य विदितम् । तदेकवापयतया क्षात्यान्तरेऽपि 'म-
 र्तुन् मूर्धेत्' इत्यत्र सोमकालपाथ एव । आधानकालपाथ-

संपिपूर्वपुरे च भूयः मयोगैकदेवप्राप्तेरिति । अथाधानकालः=पर्वन-
 सदादिः । मनु कतुनियमो कद्द्रदत्तादिभिराभित इत्यत्र—अनेने-
 ति । सोमकालानामपि मर्त्यनियमः सम्मत इत्याह—अतन्त्ररत्ने चेति ।
 तत्र हि 'ति वा एते अपहनवाप्मान कतवः । एष वा उच्यतेऽपि एषां
 पाप्मनोऽपहन्ता, पदैवेनं कदापन यज्ञ उपपनमेदधादधीत' इति क्षातपथे
 उत्तरावणरूपं देवं, दक्षिणायनरूपं विष्यमित्युभयपुत्रयमपहन्-
 वाप्मत्वं परीक्ष्याद्भवा सोमाधाने विदितम् । तदेकवापयतया क्षात्या-

स्य 'यदैवेनं श्रद्धोपनमेत्तदादधीत' इति तस्यां शान्वापां
वाक्यान्तरेण सिद्धत्वात्सोमकालवाचार्थमेवेदमित्युक्तम् ।
धूर्तस्वामी तु सोमस्यापि य ऋतुस्तस्यापि 'न सूक्ष्म' इति
लिखनाद्ब्रह्मकालवाचं मन्यते । श्रीरामाण्डारस्तु काला-

न्तरेऽपि 'न ऋतुं सूक्ष्मं' इत्यादौ सोमकालवाचः । 'यदैवेनं श्रद्धो-
पनमेद्यादधीत' इति तच्छाखास्यवाक्यान्तरेणाधानकालवाचस्य
सिद्धत्वादेतस्य सोमकालवाचार्थत्वमिति । दिग्दर्शस्तु उदगयनादेः
माशस्त्वमात्रम् । न चाग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासावप्युत्तरापणे

उपक्रम्य यथाकालमुपासीरन् द्विजातयः ।

सोमं च पशुधन्वं च सर्षाश्च विकृतीरपि ॥

सौम्यायने यथाकालं विदध्युष्टं इमेधिनः ॥

इतिवचनाद्ब्रह्मकालनिवृत्त इति वाच्यम् । तद्यथा पशौ काम्यपरम्,
अन्यथा 'पशुः प्रसयनं तथा' इत्यनेन विरोधात्; तथा सोमोऽपि
तत्सहचारात् । अत एवाग्निहोत्रादिकमपि काम्यमेव, न तु नित्यमपि ।
ग्राहणाधिकारिकस्य तस्य नित्यमाप्तत्वात्, वैश्याधिकारिकस्य च
याषर्जीवश्रुत्याऽनन्तरसापङ्कालादावेव मात्सेर्षाधात् । उपक्रम्येति तु
द्वितीयादिप्रयोगेऽनिवृत्तार्थम् । केचित्तु आधानानन्तरमनपेक्ष्यापि
सर्वसोमानुष्ठाने कालवाचमाहुः । 'वसन्ते ग्राहणोऽग्निमादधीत' इति
सूत्रोत्तरं 'कृत्तिकास्वादधीत' इति सूत्रम् । तथा च विकल्पः, न तु सुष्ठु-
क्षयः । तथा सति 'वसन्ते कृत्तिकास्वादधीत' इत्येव सूत्रयेत् । एवं सो-
मेऽपि ऋतुनसत्रयोर्विकल्प इति श्रीकुमारः । 'सोमेन यक्ष्यमाणो
नर्तुं सूक्ष्मं नक्षत्रमिति, तदेतस्यार्तस्यातिषेले वा श्रद्धायुक्तस्य' इति
सूत्रम्, तदार्तस्येव विशिष्टश्रद्धालोरप्यधिकारार्थं वाशब्दात् । तत्र
केवलाधानेऽपि ऋतोर्नादरः 'यद्दहरेव विरजेत्' इतिवत् 'यदैवेनं
श्रद्धोपनमेद्यादधीत' इति श्रुतौ यदैवेनमित्युक्तेः श्रद्धायाः सामान्य-
तोऽन्तरयेऽपि श्रद्धाधिकारितावच्छेदकत्वं 'यदेव श्रद्धया करोति' इत्यादि-

नगरविधानं वा सर्वकालानादरो वेति पक्षत्रयमुक्तवान् ।
तत्राद्ये कृत्तिकादिकालान्तरस्य यथा आधाने वसन्ता-
शयाधेन विधानम्, तथा 'सोमेऽप्युदगपनपूर्वपक्षपु-
णशाहस्रविंशति पञ्चकालो नादेशः' इति ऋग्वेदोक्तगमूत्रो-
क्तोदगपनायाधेन सोमाभिसन्धिरूपकालान्तरविधानादु-
दगपनं त्यजेत्यत इत्युक्तम् । द्वितीयपक्षे तु 'पदैवेनं
पञ्च उपनमेत्' इति सर्वकालानादर उक्त इति भारद्वा-
जमूत्रात्मर्षशब्दस्य च विश्वजित्सर्पेष्टइतिषड्व्यो-
रप्रयोगात् सर्वकालयाप इति । तेन दक्षिणापनेऽपि
भवतीत्युक्तम् । पहगुरुभाष्ये देवत्रातभाष्ये सन्धरते
च पदस्यपि ऋतुषु भवतीत्युक्तमिति दिक् ॥

आद्ये त्वमायास्या श्रेयाविभक्तदिनतृतीयांशे यो-
ऽपराहभागस्तद्याविनी ० सामिकैर्ग्राह्याः ॥

पिव । आर्तस्येति तु सप्तकालाधानपक्षपरम् । 'तदहर्विदधीत
पौर्णमास्यां सप्तकालम्' इति कर्मान्तमूत्रात् ।

मतिंसंवासरं सोमः पशुः प्रत्यपनं तथा ।

कर्त्तव्याऽऽप्रयणोष्टुष चातुर्मास्यानि चैव हि ॥

... एषामसम्भवे कुयोदिष्टि वैश्वानरी द्विजः ।

इति वैश्वानरी तु मत्वाभ्रापरवात्तत्कर्त्तव्यकाल एव । संस्था-
याजपेयस्य तु वसन्तः कालः । आध्रपकाल एव गुणानां मूलोत्तः ।
अन्यस्य तु तस्य शरदादिरित्यन्यत्र विस्तरः । ० सामिकैरिति ।
अन्वाधानपिण्डपितृयज्ञभादान्येकादिने अनुष्ठानाभिरिति शेषः ।

पशान्नं कर्म निर्वर्त्य वैश्वदेवं च सामिकः ।

पिण्डपक्षं ततः कुर्यात्ततोऽन्वाहार्यकं युथः ॥

इति वचनात् । एतेषामन्वाधानादित्रयस्यैकादिनकर्त्तव्यस्यार्थ

ॐ पिण्डान्वाहार्यकं श्राद्धे ॐ क्षीणे राजनि शस्यते ।

धीर्षीपराह्णपेक्षणात् । एवं च तृतीयंशे योऽपराह्णभाग इत्यस्य
सत्तिसप्तमीवशात्तृतीयांशापराह्णभागयोरेवमे तात्पर्यं, पञ्चषाभागा
स्यामवेशान् । ॐ पिण्डान्वाहार्यकं=पिण्डापितृयज्ञोत्तरक्रियमाण
दादीम् । तच्च तत्प्रत्ययव्यायेन कर्मनामधेयम् ।

पितृयज्ञं तु निर्वर्त्य विमथन्द्रसंक्षयेऽग्निमान् ।

पिण्डान्वाहार्यकं श्राद्धं कुर्यान्मासानुमासिकम् ॥

इति मानवेन तथैव मासैः । मामानुसासिकं=मासे मासे
धीर्षापर्यायत्वात् । तेनावश्यकर्त्तव्यतासिद्धिः । यत्तु-

पितृयज्ञं तु निर्वर्त्य तर्पणारूपं द्विजोऽग्निमान् ।

पिण्डान्वाहार्यकं कुर्याच्छ्राद्धमिन्दुक्षये सदा ॥

इति मात्सर्यं, तद्वल्लिदानरूपपितृयज्ञासमर्थस्यानुकल्पेन तर्पण
रूपतत्परम् । न चेह—

एकमप्याशपेक्षिणं पित्रर्थं पाञ्चयाज्ञिये ।

इत्युक्तं ब्राह्मणभोजनमेव पितृयज्ञोऽस्त्विति वाच्यम् । तस्य
दार्शेन प्रसङ्गसिद्धेः पृथगसत्त्वात् । न च-पिण्डाः=पितरः

तत आरभ्य पितरः पिण्डसंख्यां तु लेभिरे ।

इति मात्स्यात् । तेषामन्वाहार्यं=तत्सम्बन्धिपिण्डभक्षणमिति
कृतो नार्थ इति वाच्यम् । सर्वस्मृतिषु पिण्डैकदेशभक्षणविध्यदर्श
नात् । अत एव—

यस्मादन्वाहृता मात्रा भक्षयन्ति द्विजातयः ।

अन्वाहार्यकमित्युक्तं तस्मात्तच्चन्द्रसंक्षये ॥

इति मात्सर्यम् ।

पिण्डेभ्यस्त्वल्पिकां मात्रां समादायानुपूर्वशः ।

तानेव विमानासीनान्विधिवत्पूर्वमाशयेत् ॥

इति मनुक्तमकारविशेषानुष्ठात्परमित्युक्तमाकरे । ॐ क्षीणे इति ।

यासरस्य तृतीयांशे कनातिसन्ध्यासमीपतः ॥

इति कात्यायनोक्तेः ।

दशंश्राद्धं तु यत्प्रोक्तं पार्यणं तत्प्रकीर्तितम् ।

अपराह्णे पितृणां च तत्र दानं प्रशस्यते ॥

इति शातातपोक्तेश्च । अदिनद्ये तत्र सस्ये सर्वा-

पराह्णव्यापी दशो प्राणः । 'यद्युभयेपुरेय विहितः सर्वा-
ऽपराह्णस्थितः' इति दीपिकोक्तः ।

चन्द्रक्षयकालः मशस्तः । सयोऽग्रे । कनातीति ।

सायाह्नस्त्रिमुहूर्तः स्याच्छ्राद्धं तत्र न कारयेत् ।

राक्षसी नाम सा प्रोक्ता गर्हिता मर्वकर्मसु ॥

इति निषेधात् । तत्रैकादशद्वादशमुहूर्तपरेव पिण्डान्वाहार्य तीव्र-
मयत्रे पितृणां कृत्वा श्राद्धोपक्रमात् । शिथिलपकृतेस्तु तत्पूर्वमावि-
दशममुहूर्तेऽपि तदुपक्रम इत्याशयेनाह—दशोति । अपराह्णः पञ्चधा-
विभक्तादिनचतुर्थो भागः । वास्तुतस्तु पितृपक्षादिशयानुष्ठानार्थं
दिषत्तृतीयभागस्यापराह्णोऽपेक्षितः । तत्रान्तपमुहूर्त एव नाती-
त्यनेन पर्युदस्यते । सायाह्न इति वाक्यं स्वोदशविषये हेव-
मेव । एवं च दशममुहूर्तादिरपराह्ण इत्यनंयतमिति दिक् ।
अत्रोक्तदीर्घापराह्णे न पश्यताः त्रिमुहूर्ताधिकसप्तद्व्योरभावेन
कृत्स्नकालव्याप्तिरदस्पर्शपक्षोरसंभवात्, किं तु चत्वार एव ।
तत्रैकास्मिन् दिने कात्स्न्येन व्याप्तिर्द्विविधा—तदितरादिनेऽपराह्ण-
स्पर्शेन तदस्पर्शेन च । उभयपि द्विधा—पूर्वपुरेव कृत्स्न-
व्याप्तेः, परेपुरेव वा । तत्र या पूर्वपुरेव कृत्स्नकर्मकालव्यापिनी
उत्तरादिने तदेकदेशमपि न स्पृशति सा पूर्वबामंदेशात् । या च
पूर्वपुरेव कृत्स्नकर्मकालव्यापिनी उत्तरादिने तदेकदेशं स्पृशति, सा
द्विधा—परदिने चन्द्रस्य दर्शनात्, तददर्शनाद्वा । तत्राद्यायभिमत्स्याह—
अदिनद्ये इति । अस्यायां तु परदिने चन्द्रादर्शनात् प्रातिपद्ये

अथ चतुःकाष्णैर्जाजिनिः—

भूताविद्धाममावास्यां मोहादज्ञानतोऽपि वा ।

श्राद्धकर्मणि ये कुर्युस्तेषामायुः प्रहीतये ॥ इति ।

तदपराह्णे चतुर्दशविधपरमिति श्राद्धहेमाद्रिः

*अपराह्णाव्याप्तिपरमिति माधवः । *दिनद्वयेऽपराह्णव्या-

यागस्तदाऽन्वाधानानुरोधेन श्राद्धमप्येकदेशव्याप्तिदिन एव कार्यम् ।
प्रयाणामेककालत्वनियमात् । तथा हि—‘पक्षान्ता उपवसन्व्याः’ इ-
त्याद्युपक्रमकं “यदहस्त्रेव चद्रमा न दृश्यते ताममावास्यां कुर्वीत”
‘गताध्वा भवति’ इति सूत्रद्वयम् ।

संमिश्रा या चतुर्दश्या अमावास्या भवेत् क्वचिद् ।

खर्विकां तां विदुः केचिद् गताध्वामिति चापरे ॥

इति गताध्वालक्षणम् । तत्राद्यस्य दर्शाद्भूतोपवासपरत्वे तदधि-
कारिकश्राद्धविषयत्वमिति गोभिलगृह्यभाष्यकारादयः । या तु
उत्तरेशुरेव कृत्स्नकर्मकालव्यापिनी पूर्वेषुस्तदस्पर्शिनी सांचरैव, उ-
त्तरस्यां कालव्याप्तिलाभात् । पूर्वेषुरेकदेशस्पर्शस्याप्यभावात्, आदि-
दर्शनवेशामावाद्य । या तु तादृशी पूर्वेषुरेकदेशस्पर्शिनी तामप्युत्तरां
छन्दो दर्शयति—अथ शिवति । *अपराह्णे इति । एतेन पूर्वेषुरेक-
देशस्पर्श उक्तः । एवं च तत्रोत्तरा कार्या उत्तरदिने गतिपरमवे-
द्यामात्रेण यागासंभवात् । अन्याधानादेरेव तत्रानुष्ठातुमुपितत्वात् ।
वर्द्धमानाममावास्यां सप्तयेदपरेऽहनि ।

यामांश्रीनधिकान् वाऽपि पितृयज्ञस्ततो भवेत् ॥

इति परिशिष्टाद्य । *अपराह्णाव्याप्तिः । तन्मने पञ्चधा-
विमक्तदिनचतुर्यो मागोऽपराह्णः । तत्राप्येव च निर्णयः । तत्र
पूर्वेषुरेव तत्राज्ञां गेव प्राज्ञा । कर्मकालशास्त्रान् । तस्यांश्च
निर्देश्युपवसन्वात् । अतस्तदभावपरमित्यर्थः । अपराह्णव्याप्ती-

एतन्मात्रं ज्ञानो न्यस्तो च निषिक्षये पूर्वोक्ति हेमाद्रिः ।

अथवा चतुर्दशीं यामं तुष्टोपमनुपूरयेत् ।

अथाप्याग्या अर्क्षीयमाणा तद्वय आत्मिष्यते ॥

इति कात्यायनोक्तः ।

चतुर्दशीयाश्चतुर्थं यामं दर्शः पूरयेत् । चतुर्दशी

यामप्रथमं न्यादिश्वर्थः । अर्क्षीयमाणा=परादिनेऽपराह-

व्यापिनी नेत्यर्थः । एतन्निरेकमाह-

ति पाठे चोत्तरिति शेषः । तदा पूर्वोत्तिन्दाया औषिष्या-

त् । अदिनद्वयेऽपराहव्याप्त्यभावे इति । अत्र व्याप्ति-

पशोपसंज्ञानात् वा पूर्वोत्तरेवैकदेशं स्पृशति सा पूर्वोत्पर्थः । कुत

इत्यत आह-अपदेति । चतुर्दशीदिनस्य चतुर्थं याममपरास्या-

ऽनुपूरयेत्=तत्र भविष्यदित्यर्थः । अर्क्षीयमाणा=यागदिने चन्द्र-

दर्शनमयोजकसपत्नी । अंशानो न्यासी च निषिक्षये इति ।

दिनद्वयेऽपि क्षयेण तस्यैकदेशव्याप्तौ च पूर्वोत्पर्थः । चन्द्रदर्श-

नमयोजकसपत्न्यात् । नन्वत्र पूर्वस्या आद्यानुष्ठानेऽन्वाधा-

नमपि तत्रैव कर्तव्यं, तदनुपपन्नम् । पूर्वस्या चन्द्रदर्शनाव-

दयम्भावात् तत्सम्भवे च 'यदहस्त्वेव चन्द्रमा न दृश्यते ताम-

मावास्यां हर्षीति' इति वचनविरोध इति; मत्स्यम् । तस्य चन्द्र-

सपत्न्यात् । यदुक्तं 'यदहस्त्वेव दर्शनं नैति चन्द्रमा' तत्

सपत्न्यात् इत्यं, 'क्षीणे राजनि पेत्यपि' इति वचनान् । या तृप्त-

रेतुर्वैकदेशव्यापिनी सोत्तरेव, पूर्वोत्तरेवैकदेशाभावात् । वैकम्पे-

त्यैकदेशव्याप्तौ स्वाधिवचनो ग्राह्यः । अत्र पूर्वस्यास्तथात्वे पूर्वैरत्यत्र

वचनं योजयति-अर्क्षीयमाणोति । अपराहव्यापिनी नेति ।

आधिवचनेनापराहव्यापिनी-नेत्यर्थः । पूर्वोत्तरेवाधिवचनेनापराहस्पृ-

गिति चावत् । तदाधिवचनो पूर्वोत्पर्थः । इतरयोश्चतामवतारयति-

वर्धमानामेमांशास्यां लक्षणेदपरेऽहनि ।

यामांस्त्रिानधिकान् घाऽपि पितृयज्ञस्ततो भवेत् ॥

ततः श्राद्धं च । *दिनद्वयेऽपराह्नव्याप्त्यादौ *तिथिवृद्धौ

च हारीतः—

*त्रिमुहूर्ता च कर्तव्या पूर्वा स्वर्वा च षड्वृत्तैः ।

कुहूरध्वर्युभिः कार्या *यथेष्टं सामगीतिभिः ॥

*त्रिमुहूर्ताभावे तु *पूर्वा नेत्यर्थः ॥

*दिनद्वये इति । दिनद्वये वैपम्येण एकदेशेनापराह्नव्याप्तौ इत्यर्थः । *तिथिवृद्धौ इति । पूर्वैषुरिति शेषः । इदं च पूर्वैषुस्तदाधिक्यमुत्तरत्र यागादिनगतचन्द्रादर्शनप्रयोजकं प्राप्तम् ।

तदेवं वर्द्धमानावाक्यादुपवासानुरोधोत्तराया ग्राहत्वात् । *त्रिमुहूर्ता चेति । यद्यपि पञ्चधाविभागपक्षेणदं प्रतीयते,

तथाऽपि त्रेधाविभागपक्षेऽपि सुयोजम् । या दशमैकादशद्वादशमुहूर्ततया त्रिमुहूर्ता सा त्रेधाविभागपक्षे पूर्वैव । या स्वर्वा स

र्विका च, (खर्विकालक्षणमुक्तम्) माऽपि पूर्वैव । कुहूः परा । 'बह्वरध्वर्युभिः' इत्याद्युपादानं पूजार्थम् । चन्द्रदर्शने पूर्वा तद्दर्शने तु

परेति यावत् । अत एवाह—*यथेष्टमिति । अत्रैवाभिप्रायान्तरं सूचयति—त्रिमुहूर्ताभावे इति । दिनद्वये वैपम्येणैकदेशव्याप्तौ,

उत्तरस्या आधिक्ये इति यावत् । *पूर्वा नेति । उत्तरेत्यर्थः । यद्युत्तरदिने चन्द्रदर्शनं न भवतीति शेषः । उत्तरदिने चन्द्रदर्शनं तु पूर्वैवेत्यर्थः । तिथिवृद्धौ चेति चकारात् साम्प्र

समुच्चयः । तेन तिथेः साम्येनावि कालैकदेशस्य वैपम्येण व्याप्तौ चन्द्रदर्शनप्रयुक्तोऽपिकाग्रहणस्यापवादो योऽप्यः ।

एतेन या दिनद्वयेऽपि साम्येण एकदेशव्यापिनी, सा—यदि तत्रेण तदा पूर्वा, तत्रेणाशाशक्यास्तु; यदि वृद्ध्या तदा परा; वर्द्धमाना

वाहयान् । तत्रापि अन्तर्धानवहनेनपुनस्तथापरवशात् । मायवन् ।
 यदि मायेन, तथा पागदिने अन्तर्धाने पराः । नदमेने पूर्वमे
 ध्वितं भवति । एवं घमेणान्वाधानादिवपर्येकादिनकर्मव्यपना-
 दनः यतिनिर्णयमनुसृत्यायं द्रव्यो योमिगः ।

अपिपदरातेनापादवत्प्रयत्नापत्तमपानैः कदाचिदागदिने
 कस्य विद्वद्वत्तत्तान् भीषरपादावात्तपादस्य सन्धिपददोराप्रपरत्वेन
 नृपात्तकारादिमिष्योत्पदानात्तान् मत्पयं द्रव्यो योमपने-त्रेधावि-
 भक्तौने । संपूर्णद्रव्योऽपमेधायभिमापः । तत्रान्वाधानादिवयं गु-
 ल्यमिष्यमे सपदम् । अस्तुअस्तु पञ्चपाभक्तदिनचतुर्थभाग एव
 तान् मत्परादः आद्वकालः मत्तन् इत्याह-दृष्टीत्याहं विवति ।
 एवं चापावाराया नयाप्येव निर्णया । "कर्मणो यस्य यः कालः"
 इति वचनात् । एवं च पूर्ववापराहस्यापिनी सा पूर्वव ।

दृष्टी मत्परागतः मोमो मृणामपिह इत्यने ।

अपराह तु या तस्यां विन्दानां करणं ध्रुवम् ॥

इति दारिणीश्लेषः । या चापराहस्यापिनी सा चरैव कर्म-
 दाह्यारात् ।

अपराहः पितृणां तु याऽपराह्यानुयापिनी ।

सा प्रादा पितृकार्ये तु न पूर्वास्तानुयापिनी ॥

इति दारिणीश्लेषः । एतदेव हेमाद्रिसंवादेन द्रव्यनि-दिनक्षेप
 इति । मायवन्वादेनाप्याह-अपराहस्यापिनि । उत्तरस्या
 एवेत्यादिः । अपराहस्याप्यभावे=अपराहस्यापिनिव्यामिति
 पाठः । अत्र सामान्यनिर्णयेन व्यवस्था ।

अपराहस्यापिणी यदि दृष्टीतिपिष्ये ।

आहितानेः सिनीवाली निरग्यादेः इहूर्मता ॥

इति जायाल्लिख्यनात् ।

सिनीवाली द्विजैः कार्या साग्निकैः पितृकर्मणि ।

स्त्रीभिः शूद्रैः इहूर्मता कार्या तथा चानग्निकैर्द्विजैः ॥

इति लींगाक्षिवचनाच्च । सिनीवालीकुड्डोः स्वल्प
मग्रे । एतन्मते यः पञ्चधाविभक्तदिनचतुर्थभागरूपापराहमाश्रित्या
दित आरभ्यसान्तो निर्णयः स एव निरग्निकान् स्त्रीशुद्राद्रींश्च प्रति
बोधयः । तथापि स्वयं साग्निर्कैरित्युपक्रमात्तदनुसारेणाह-क्षयेपू
र्वेति । सिनीवालीत्यर्थः । यामं तुरीयमनु इति तुरीयभागोत्तरमि
त्यर्थः । अपराह्व्यापिनी=अपराह्वस्पृक् नेत्यर्थः । तेन दिनद्वया-
पराह्वास्पर्शित्वलाभः । अंशतो व्याप्ताविति । दिनद्वये साम्ये
नैकदेशव्याप्तौ ग्राह्यतिथेः क्षयसाम्यवृद्धिसम्भवात् क्षये पूर्वा
साम्यवृद्धयोः परेत्यर्थः । स्वर्वादिवाक्यात् ।

तिथिक्षये सिनीवाली तिथिवृद्धौ कुड्डः स्मृता ।

साम्येऽपि च कुड्डोऽपि वेदवेदाङ्गवेदिभिः ॥

इत्युक्तेश्च । दिनद्वयेऽपराह्व्याप्त्यादाविति । दिनद्वये
अपराह्व्याप्तौ उत्तरतिथेः क्षये पूर्वा, वृद्धिसाम्ययोस्तु परा ।

अमावास्या तु या हि स्यादपराह्वद्वयेऽपि सा ।

क्षये पूर्वा परा वृद्धौ साम्येऽपि च परा स्मृता ॥

इति शिबराचवसंवादात् । अत्र च क्षयादिर्न ग्राह्यतिथिगतः ।
तस्याः क्षयेऽपराह्वद्वयव्याप्तेरसम्भवात् । एकदेशदानुपादाने स्वरसत-
स्तथा मनीतेः । तथा च तिथिवृद्धौ इत्यस्य उत्तरतिथेष्टौ साम्ये
चेत्यर्थः । एवं च त्रिमुहूर्त्ता चेति वाक्यमेतदनुसारेण कुशलमति
भिर्षोऽयम् । दिनद्वये वैषम्येनैकदेशव्याप्तौ अधिकतयापिनी ग्राह्य

अपराह्वद्वयव्यापिन्यमावास्या यदा भवेत् ।

अत्रात्यत्वमदृश्याभ्यां निर्णयः पितृकर्मणि ॥

इति वचनात् आधिका ग्राह्येत्यर्थः । स्वरसतः सम्पूर्णापराह्व-
मत्ययेऽपि अत्रत्यागुक्त्या एकदेशलाभः । एतच्च सम्पूर्णाऽपराह्वः
थादृकाद्य इति विवेचनमतेन अपराह्वेऽप्येकादशद्वादशमुहूर्त्ता
पार्वणे ग्राह्यः काष्ठ इति मयूख्यमतेन व्यागुपायने-त्रेपारि-
भन्तेति । अपराह्वभाग एकादशद्वादशमुहूर्त्तकः ।

सायाह्नस्त्रिमुहूर्तः स्याद्द्वादं तत्र न कारयेत् ॥

इति सायाह्ननिषेधान् । एतच्च पार्वणे । एकोद्विष्टं तु कुतपा-
रूपे अष्टमे आरम्भः, नवमे रौहिणे समाप्तिः ।

कुतपं मयमे भागे एकोद्विष्टमुपक्रमात् ।

आवर्त्तनसमीपे वा तत्रैव नियतात्मवान् ॥

इति व्यासोक्तेः ।

आरभ्य कुतपे आदं कुर्यादारौहिणं युयः ।

विधिज्ञो विधिमास्थाय रौहिणं तु न लहयेत् ॥

इति गौतमोक्तेश्च । यशु नारदः—

मध्येद्वास्त्रिमुहूर्तस्तु यदा चलति भास्करः ।

स कालः कुतपो ज्ञेयः पितृणां दत्तमभयम् ॥

इति नारदेन कुतपो मुहूर्त्तप्रयात्नक उक्तस्तत्र मुहूर्त्तप्रया-
त्नकमध्याह्नस्यैकोद्विष्टकालतया विधानेऽष्टमनक्षत्रमुहूर्त्तवोस्तत्का-
लतया विनियोगेऽत्राशिष्टस्य दत्तमस्य गौणकालविधानार्थम् ।

ऊर्ध्वं मुहूर्त्तकुतपाद्यन्मुहूर्त्तचतुष्टयम् ।

मुहूर्त्तपञ्चकं ह्येतन् स्वधाभवनविष्यते ॥

इति तु एकोद्विष्टपार्वणयोः फोटीकाराभिधायम् । म्याप्ति-
कैरिति । एतन्मते निरग्निफस्त्रीशूद्रोपलक्षणमेतत् । ग्रन्थकृन्मते तु
न तदुपलक्षणे कुतपव्यापिन्वा वाच्यत्वान् । पार्वणे एकादश-
द्वादशमुहूर्त्तपोरेष मुख्यकालत्वं दर्शितम् । तत्र वैश्वमे-
णेकदेशव्याप्तावधिका ग्राया 'अपराह्णव्यापिनी' इत्युक्तवचनात् ।
एकादशमव्याप्तायुभयापराह्णव्याप्ता य समे पूर्वा वृद्धिसाम्ययोः
परा 'अपादास्या तु पा हि स्यात्' इति शिषरायवसंवादात् ।
तयादिव्याचे तत्तिथिगतः, अन्त्ये परतिथिगतः । दिनद्वे काला-
स्येत्तु आहिताग्नेः, सिनीवाली, निरग्न्यादेः कुहः । 'अपरा-
ह्णव्यापिनी' इति जायालिखनान् । "सिनीवाली द्विजैः
कार्पा" इति लौगाक्षिखचनेन स्त्रीशूद्रनिरग्निक्वामपि ग्रहादिति

पिण्डपितृयज्ञस्तु कात्यायनैर्यागदिनात्पूर्वेषुः कार्यः
 'पूर्वो वाऽङ्गत्वात् पिण्डपितृयज्ञः' इति तत्सूत्रात् । व्या-
 ख्यातं चैतत् कर्काचार्यैः- 'पूर्वं एव दर्शान् पिण्डपि-
 तृयज्ञो न पश्चात् । कुतः *अङ्गत्वात् । *तथा च श्रुतिः-
 'तस्मात् पूर्वेषुः पितृभ्यः क्रियत उत्तरमहर्ददान्यजन्ते
 इति । 'पूर्वेषुः पितृभ्यो यज्ञं निवृणीय प्राप्तदेवेभ्यः प्र-
 तनुते' इति च । तेन तन्मते अङ्गमेवासौ । तदुक्तम्- 'अ-
 ङ्गं वा समभिव्याहारात्' इति । तेन कर्कमते *चतुर्द-
 शीयुक्तदर्शं पिण्डपितृयज्ञ इति । श्रीअनन्तभाष्ये तु
 *परेद्युरित्युक्तम् । अत्र द्वेषाऽप्याचारो दृश्यते ।

आपस्तम्बानां तु परदिने मुहूर्तमपि दर्शसन्धे तत्रैव
 पितृयज्ञः । *तदाह आपस्तम्बः- 'अमावास्यायां यदहश्च
 न्द्रमसं न पश्यति तदहः पिण्डपितृयज्ञं कुरुते' इति । अस्य
 रुद्रदत्तीया व्याख्या- 'पिण्डैर्युक्तः पितृयज्ञः=पिण्डपितृय-
 ज्ञः । स च कर्मान्तरं न तु दर्शशेषः । यथा वक्ष्यति- 'पितृ-
 यज्ञः स्यकालविधानादनङ्गं स्यात्' इति । तं च यदहश्चन्द्रम-
 सं न पश्यति पश्चदद्यां प्रतिपदि वा तदहः कुरुते । यदह-

ग्रन्थस्तु योजितः । *अङ्गत्वात्-दशर्यागं प्रतीति शेषः । अमापु-
 ष्ठापराह्णानियमं निराकर्तुमाह- *तथा चेति । अमावास्यायाप-
 पराह्णे पिण्डपितृयज्ञ इत्यमावास्यापदं च कर्मपरमिति तदभिप्रायः ।
 *चतुर्दशीयुक्तेति । चतुर्दशीयोगेन गतोऽध्वा यस्याः सा गताप्ये-
 ति व्युत्पत्तेः । अध्वा=स्थानम् । चन्द्रस्य यदपराह्णः । *परेद्युरिति
 अमावास्यायापराह्णे इत्यमावास्यापदं पूर्वसांघिमदहोरात्रपरं ।
 तस्मात्पूर्वेद्युरित्यादिश्रुतिस्तु काचित्काभिप्रायेति तदाशयः । *
 न्वेत्रम् "अमावास्यायापराह्णे पिण्डपितृयज्ञेन धरति" इति
 श्रुतिविरोध इत्यत्राह- *तदाहेति ।

सप्तमोः सान्धिस्तदहारिस्पर्धः इति । श्रीरामाण्डारोऽप्या-
 ह-‘विण्टपितृयज्ञस्तु पर्वसान्धिमदहोरात्रापरारहे’ इति ।
 अतः पर्वसान्धिदिने पितृयज्ञः । अतएवश्रुतिरपि—
 “यदैवैव न पुरस्तात् पश्चाद् ददन्तेऽथ पितृभ्यो ददा-
 मि” इति । पर्वसान्धिदिने हि पूर्वतः पश्चाद्वा चन्द्रो न
 ददपत् एवेत्यर्थः । सत्यापादोऽपि पितृयज्ञं प्रकथ्य ‘द-
 दयमाने तृयांश्च श्रोभूते यजते’ इत्याह । हेमाद्रिः
 स्तु-‘अमावास्याप्राग्दक्षिणधिवचन एव । पूर्वोक्तापस्त-
 म्याहृत्रे यदुक्तं ‘न पश्यति’ इति, तत्र क्षयोऽनिमित्तः ।
 अगद्यनुर्दश्यां चन्द्रस्य क्षीणाश्याशुक्लदर्शो पितृयज्ञः ।

पितृयज्ञं तु निर्वर्त्य विप्रश्चन्द्रक्षयेऽप्रिमान् ।

इति मनूक्तोः । यदुक्तं ‘यदहम्भवेव दर्शनं मैत्रि च-
 न्द्रमाः-’ तदक्षयोपेक्षया ज्ञेयम् । ‘क्षीणे राजनि शिष्यपि’
 इति, ‘यदुक्तं ददयमानेऽपि, तद्यनुर्दश्यां पक्षया’ इति च
 कात्यायनोक्तेः । ‘ददयमानेऽप्येकं’ इति गार्गीयोक्तेः ।

पस्यां सन्ध्यागतः सौमो मृणालमिव ददयते ।

अपराहो क्षयस्तरयां विण्टानां कारणं भुवम् ॥

इति हारीतोक्तेः । चन्द्रक्षयकालभोक्तः कात्यायनेन-
 वाप्रमंशो यानुर्दश्याः क्षीणो भवति चन्द्रमाः ।

अमावास्याप्रमंशो तु पुनः किल भवेदणुः ॥ इति ।

तेन पूर्वोत्तरेय पितृयज्ञ इत्युचियान् । कर्काश्यापैर-

पि-‘अपराहे विण्टपितृयज्ञश्चन्द्रादर्शनेऽमावास्यायाम्’
 इति कात्यायनमृषेऽदर्शनेन क्षय एवोक्तः । ‘तस्मि-
 न्क्षीणे ददाति’ इति श्रुतेः । अतएवमते यानुर्दशीयुक्त-
 दर्शो पितृयज्ञे सति परदिने यागोऽर्थास्तिरुद्धः । तदेतत्
 चार्थोक्तमपि हेमाद्रिकर्कादिवाक्यान्मापरमर्थेन-
 चार्थोक्तमिति हेमाद्रिकर्कादिवाक्यान्मापरमर्थेन-

भ्युपगमात्कातीयवैधांयनादिविषयम् ।

*आइशलायनानामपि शेषपर्वणि पिण्डपितृयज्ञः
तथा च सूत्रम्-‘अमावास्यायामपराह्णे पिण्डपितृय
ज्ञः’ इति ।

अत्र नारायणवृत्तिः-‘अमावास्याशब्दः प्रतिपत्पञ्च
श्यांः संधिवचनोऽप्यघ्रापराह्णशब्दसमन्वयात्तद्वत्पह
रात्रे वर्तते । तस्यापराह्णेऽह्णश्चतुर्थं भागे पिण्डपितृयज्ञ
कार्यः । अपिपसध्ये यजनीये घाऽह्नि । पदा त्वहोरात्र
संघौ तिथिसंधिः स्यात्तदोपसध्ये एवाह्नि क्रियते
इति । अत एव

सुहृत्समप्यमावास्या प्रतिपद्यपि चेद्भवेत् ।

तदक्षमश्रयं पर्वं शयं शयं तु पर्ववत् ॥

इति हेमाद्रौ वचनं पिण्डपितृयज्ञपरनिमित्त
प्रयोगपारिजाते । अयं च स्मार्ताग्निमता संप्र
दर्शो ऽश्राद्धव्यतिपक्षेण कार्यः । व्यतिपक्षो नामोभयं
सहानुष्ठानम् । *एतच्च ‘स्थालीपाकेन सह पिण्डार्थे
वृष्ट्य’ इति सूत्रे वृत्तिरुक्तम् ।

खण्डपर्वणि तु केचिदाहुः । पूर्वेऽह्नि पिण्डपि

तणाविरहाच्च । *आइशलायनानामिति । शाङ्खायनानां
त्वन्वाधानानन्तरं पितृयज्ञः । तत्रैव तत्पूत्रात् । *आइशलायनि
पक्षेणेति । पितृयज्ञाधीनं परमापूर्वमेकं, आइशलायनाधीनं
च तदप्यमूमयमपि अर्पणकरणाद्वाधीनम् । अतः मय
पर्वणि प्रधानयोर्भिन्नकालवासाशनमर्हं मिथने, आश्वपर्वणि
स्थालीपाकसूक्तसंपाध्यामं कस्मादेव पिण्डदानात्ताशनपरमापूर्व
जायते तत्रोभयत्राप्येकमेवाप्यर्पणमर्हं न तु स्वैच्छया पितृय
आइशलायनोः पृथगनुष्ठानं कार्यं गूत्रविरंघादित्याह-
*एतच्छेति

तृयशस्यातिपङ्केण आहं कृत्वा परेशहि केचलः पिण्डपितृ-
पञ्चः कार्यः । वृत्तिकृता तु—

आन्वष्टमं च पूर्वेषुमांसि मास्यथ पार्वणम् ।

काम्यमाभ्युदयेऽष्टम्यामेकोद्विष्टमथाष्टमम् ॥

इत्युदाहृत्य पूर्वेषु यतुषु स्थालीपाकादुद्धृतपाग्नौक-
रणमित्युक्तेर्दर्शश्राद्धे स्थालीपाको नियत इति गम्यते ।
स्थालीपाकश्च पितृपञ्च एवेति पूर्वदिने व्यतिपद्यः सिद्धः ।
प्रयोगवारिजाते तु श्रार्थिकश्राद्धादेरपि व्यतिपद्य उक्तः,
किमुत दर्शश्राद्धस्य ।

न्यायादिदस्तावतुः—ऋतुत्रयस्य वृत्तेश्च संपूर्णदर्शाविषय-
त्वात् खण्डपर्यणि ऋपूर्वदिने केचलं श्राद्धं परदिने च के-
चलः पितृपञ्चः कार्यः । अत्र एतोरक्तं वृत्तिकृता—ऋनात्रा-
पूर्वस्थालीपाकव्योचने, सर्वश्राद्धेषु प्रसङ्गात् इति । प्रयो-

श्रार्थिकेति । “यद्यदन्नमुपमुक्तं तत्तत्स्थालीपाकेन सह पिण्डार्थ-
मुद्धृत्य” इति सूत्रं सहोद्धरणं स्थालीपाकोऽहं काणवृत्तीयावच्छान्,
एवपदविभक्तितः कारकविभक्तेर्द्विपदत्वात् । तत्रच स्थालीपाकः
पिण्डार्थः, श्रार्थिके च पार्वणविकृतित्वात्तत्प्राप्तिरित्यभिप्रायः ।
ऋतुत्रयस्येत्यादि । “सह सात्प्रया मस्तरं महरति” इतिवत्सहाय्ये तृती-
या । सा शोद्धरणे एव कर्मत्वेनाप्तमाहित्यवोपिका, अतो न पिण्डार्-
थत्वसम्भवः । पिण्डदाने चापभुक्तजातीयस्यैवाप्तस्य करणत्वात्
चरुअपणापेक्षेति भावः । ऋपूर्वदिने इति । कालभेदेन तस्य-
न्यायामवृत्तेः । ऋनात्रेति । तद्वस्थालीपाकानुवाद इति न
“उपपदविभक्तेः” इति न्यायमसङ्गः, नापि खण्डपर्यणि पूर्वेषु
स्थालीपाकमाप्तिः । न च—

पिण्डवत्तं ततः कुर्यात्ततोऽन्वाहार्यकं पुषः ।

इति वचनात्तरमाप्तिरिति वाच्यम् । तस्य एहादेनीयेत्याका-

गवारिजातो गिरप्येव गच्छिष्येत् । पूर्वदिने च आहुंस्मौ-
करणमेव, न पाणिहोमः ।

चतुर्व्यायेषु साम्नीनां षड्ही होमो विधीयते ।

विश्वत्रास्यगच्छन्ते स्यादुत्तरेषु चतुर्व्येपि ॥

इति परिशिष्टे नियमात् । न च लौकिकाग्नौ पक्ष-
कथं गृह्याग्नौ होमः । 'नान्याग्नौ पक्षमन्याग्नौ सुहृत्पार्श्व-'
इति निषेधात् । मैयम् । आहुस्य गृह्यत्वेन स्मार्त्तान्तौ
अपचनाग्नौ वा कर्तव्यत्वात् । तस्मात् पूर्वेषुः केवलं
आहुं, न व्यतिपक्षः । अहमेव च युक्तम् । आहिताग्निना
क्षिप्तकमविधायकत्वेनोपपत्तेनाकाङ्क्षिताभिन्नदिनीयापूर्वविधायकत्वे
मानाभावात् । अत्रैतद्विषया=आयिकस्थालीपाकविषया । अत्र
विस्तरः । अपचनाग्नौ विधिः । लौकिकाग्नौ आहुतानुष्ठानं
च पाणिहोम एव । आश्वलायनभिन्नानां तु अश्वलायन-
पि न व्यतिपक्षः तन्मन्त्रानुक्तेः । तैत्तिरीयाणां पृथक् आहुस्ये-
न पाणिहोम इति स्मर्तव्यम् । अधिकमग्रे । अहमेव चेति ।
तथा च वृत्तिः—यत्र स्थालीपाको विहितः तत्र तेन भुक्तशे-
पेण च पिण्डनिपरणम् । यत्र स्थालीपाकविधिर्नास्ति तत्र केवलेन
भुक्तशेपेणैव पिण्डनिपरणम् । आचार्येणाष्टौ आहुतानुक्तानि-
“आन्वष्टयं च पूर्वेषुः” इत्यादि । तत्र पूर्वेषु चतुर्षु स्थालीपाका-
दन्नमुद्घृत्याग्नौकरणम्, अग्निसमीपे भुक्तशेपेण स्थालीपाकेन च
पिण्डनिपरणं पिण्डपितृपक्षकल्पस्य तेषु विद्यमानत्वात् । उत्तरेषु
चतुर्षु भोजनायार्थं दन्नमुद्घृत्य घृताक्तं कृत्वा पाणिहोमः, आश्वलायनसमीपे
भुक्तशेपमात्रेण पिण्डनिपरणं तेषु स्थालीपाकविध्यभावात्, पिण्ड-
पितृपक्षकल्पमाप्त्यभावाच्चेति । स्थालीपाकेनेति करणवृत्तीया-
वादिनामुत्तरेषु चतुर्व्येपि स्थालीपाकमाप्त्यापत्तेः । किं च सर्व-
आहुषु अतिमणयनादिपितृपक्षेति कर्त्तव्यता न माप्नोति । “आन्व-
ष्टयं च पूर्वेषुः” इत्याद्युक्त्वा आचार्येण—

तु सर्वाधानिनाऽर्धाधानिनाः वा संपूर्णं खण्डे वा दर्शं
 अर्धात्ताग्नौ पृथगेव पितृयज्ञः कार्यो न तु दर्शाद्वाद्ध्य-
 निपद्मेणेति विस्तरभीतेर्विरमामः । संपूर्णं दर्शं च वि-
 शेषमाह लौगाक्षिः—

पक्षान्तं कर्म नियत्यै वैश्वदेवं च साग्निकः ।

पिण्डयज्ञं ततः कुर्यात्ततोऽन्याहार्यकं युधः ॥ इति ।

पक्षान्तं कर्म=अन्याधानम् । अन्याहार्यकं=दर्शात्ताग-
 न्म् । अयमेव साग्नेर्जीवत्पितृकस्य पिण्डपितृयज्ञकालो
 ज्ञेयः । तस्यापि कात्यायनेन "होमान्तमनारम्भो वा"
 इत्याश्रानात् । पिण्डपितृयज्ञाकरणे अथापश्चित्तमाह
 पराशरमाधर्षीये कात्यायनः—

पितृयज्ञात्मये सैव वैश्वदेवात्मयेऽपि च ।

भोजने पतितामस्य चरुर्षेद्वानरो भवेत् ॥

इत्यलम् ।

चतुर्धाषेपु साग्नीनां बहो होमो विधीयते ।

इति पितृयज्ञानिदेशमस्यमानाग्नेः धाद्धान्तरे परिमंखयानात् ।

पिथ्यघ्राहणहस्ते स्वादुत्तरेषु चतुर्धाषि ।

इति त्वनुवादकं विधाने षाडपभेदादित्याद्यन्यत्र विस्तरः । दर्शाद्वादे
 तु पाणिहोमः । अर्द्धाधानिना येति । अत्र मयूत्यः—“पूर्व=
 अमावास्या तत्र भवं पारंणम् । तद् आहिताग्निः पिण्डपितृयज्ञं कृत्वा
 करोति । अनाहिताग्निस्तु तद् इतरेण व्यतिपश्य” इति परिशि-
 ष्टम् । तत्राहिताग्निः=सर्वाधानी, अनाहिताग्निस्तु अर्द्धाधानी,
 फेालस्मात्पूर्वाग्निमाध । अर्धाधानेऽपि व्यतिपद्मानुरोधादिति । घन्ध-
 कारस्तु अर्धात्ताग्नौ दक्षिणाग्नी । निर्भरान्तरग्रस्तोऽनुपदमग्रे
 साग्निकादीन् दर्शयिष्यति । तदनुसारेणानुष्ठाने भेददायविरोधः ।
 अथापश्चित्तानिति । अथ वा र्धात्तग्रन्थोक्तं मायश्चित्तान्तरं संसरो-
 त्हांमो षोऽथः । साग्निकान् प्रत्यमावास्या निर्णीता । अन्याधाना-

प्रकृतमनुसरामः । *निरग्निकादिभिन्धमावाग्वाऽ-
पराहृद्याप्यलाभे कुतुपकालव्यापिनीः प्राच्या ।

भूगविद्वाऽप्यमाथास्या प्रतिपन्मिश्रिताऽपि वा ।

पिष्टे कर्मणि विद्विर्ग्राणा कुतुपकालिका ॥

इति हारीतोक्तेः । इदं च निरग्निकादिविषयम् ।

सिनीवाली द्विजैः कार्या साग्निकैः पितृकर्मणि ।

स्त्रीभिः शूद्रैः कुट्टः कार्या तथा, चानग्निकैर्द्विजैः ॥

इति लौगाश्रिवचनात् । अत्र *साग्निरीपामना-
ग्निरपीति मदनपारिजाते उक्तम् । *कुतुपश्चाऽपराहृ-
द्याप्यलाभेऽनुकल्पः ।

अपराहृद्याव्यापी यदि दर्शस्तिथिक्षये ।

आहिताग्नेः सिनीवाली निरग्न्यादेः कुट्टमता ॥

इति जायालिना विधानात् । तेन साग्नीनां नि-
रग्नीनां चापराहृद्यापिन्येव मुख्यं* । *तिथिसाम्य-
वृद्धिक्षयैः *समव्याप्तौ स्वर्वादिना निर्णयः । वैषम्ये-
दित्रयस्यैककाल्यनियमनद्रहितान्प्रति यथामतं ग्रन्थोऽपि योजितः ।
तत्प्रस्तावे च निरग्निकादीन् प्रति माधयमतं दर्शितम् । इदानीं
हेमाद्रिमतमनुरुध्याह- *निरग्निकादिभिरिति । आदिना स्त्री-
शूद्रग्रहः । *साग्निरिति ।

य आहिताग्नेर्धर्मः स्यात्प्र औपासनिकस्य तु ।

इति वचनात् । हेमाद्रिमाधययोर्विशेषं सूचयितुं माध-
यमतं स्मारयति- *कुतुपश्चेति । *अपराहृतेति । दिनद्वये
अपराहृत्स्पर्शाभावे इति यावत् । *मुख्येति । पूर्वेशुरेवापराहृत्स्पर्शा
पूर्वा । उत्तरेसुरेव तद्व्याप्तायुत्तरा, कर्मकालशास्त्रात् । "यस्पर्शा
संध्यागतः" इत्यादिविशिष्यापि वाच्यद्वयं पूर्वमुक्तम् । *तिथी-
ति । प्रकृततिथीत्यर्थः । *समव्याप्ताविति । एतेन "तिथिक्षये
सिनीवाली" इत्यग्रिमम्,

ऽधिका ० । दिनद्वयेऽपराहस्पर्शं कुतुबस्यापिनीति मा-
धयः । ०इदमेव च युक्तम् । ०हेमाद्रिमते कुतुबस्यापि-
न्येव निरन्तरादेर्मुक्त्या । सिनीवाली=दृष्टचन्द्रा । तथा
च व्यासः-

दृष्टचन्द्रा सिनीवाली, नष्टचन्द्रा कुहः स्मृता । इति ।
पूर्वादिने परदिन एव वा तद्व्यापित्ये सैव ग्राह्या ।
अंशव्यापित्ये वैपम्येऽधिककालव्यापिनी ग्राह्या । दिन-
द्वयेऽशतः समव्याप्तौ तिथिक्षये पूर्वा, वृद्धौ साम्ये
च परा ।

तिथिक्षये सिनीवाली तिथिवृद्धौ कुहः स्मृता ।
साम्येऽपि च कुहशंया घेदयेदाह्वयेदिभिः ॥
इति मन्वेतोवचनात् । दिनद्वये संपूर्णकुतुबव्याप्तिस्तु
तिथिवृद्धायेव भवतीत्यनन्तरवचनात् परंवेति ।

कुतुबस्तु-

अमावास्या तु या हि स्वादपराहृदये समा ।
क्षये पूर्वा परा वृद्धौ साम्येऽपि च परा स्मृता ॥
इत्युक्तं च स्मर्तव्यम् । ०अधिकेति । “अपराहृदयव्यापि” इति
शिघराद्यवसंवादात् । ननु कुतुबस्य मुख्यकालत्वे युक्तम् ।
अन्यथा-

सिनीवाली वृद्धयेव भुत्सुक्ते धाद्वकर्मणि ।

स्वातां ते यदि मघ्याहे धाद्वदि स्वात्कथं तदा ॥

इत्युपक्रम्य “तिथिक्षये सिनीवाली” इति मन्वेतोवचनस्य निर्वि-
परत्वं स्यात्; इत्यत्राह- ०इदमेव चेति । “स्वातां ते यदि मघ्या-
दात्” इति मामाणिकपाठात् फुत्तपो मुख्य इति भावः । मङ्गलं हे-
माद्रिमतमनुव्याह- ०हेमाद्रिमते इति । तद्व्यापिनी=वृत्त-
व्यापिनी । तिथिवृद्धीति । दृष्टविनाभावादित्यर्थः । अत्र

पारिजानेऽप्येषम् । इदमेव सामिकान्तिकस्य रूपं सम-
यत्र ज्ञेयम् ॥

अथ ग्रहणं निर्णयिते । मध्य चन्द्रग्रहणे पश्चिमपार्श्वे
ग्रहणं तस्मात्पूर्वं ग्रहणत्रयं न भुञ्जीत । सूर्यग्रहे तु प्रा-
च्यग्रहणं न भुञ्जीत ।

सूर्यग्रहे तु नाशनीयात्पूर्वं पामनतुष्टयम् ।

चन्द्रग्रहे तु पामांस्त्रीन्यालशुद्धातुरैर्यिना ॥

इति व्यापरीये शूद्रगीतमोक्षेः ।

० ग्रहणं तु भवेत्सुर्योः प्रथमादधि पामनः ।

शुद्धिनाशनीयात्पूर्वं पामने प्रथमादधः ॥

इति व्यापरीयेपौरोक्षेण । अधि=ग्रहणम् । ननु चन्द्रग्रहे
पामनशुद्धयनिषेध उचितो नतु सूर्यग्रहे, सूर्योऽप्य-
स्याशनीयतात्वात् । वीरम् । पामनस्य प्रथमपामने सूर्यो
व्यति पूर्वतः पूर्वरात्रौ शीतननिषेधपरत्वात् । चन्द्रग्रहे
विषयपामनं व्यापरीये शूद्रगीतम् :-

पामांशुने विप्राः पूर्वं नाशनीयतात्वात् । इति ।

इति व्यापरीयेपौरोक्षेण ।

इति व्यापरीयेपौरोक्षेण । इति ।

इति व्यापरीयेपौरोक्षेण ।

इति व्यापरीयेपौरोक्षेण । इति व्यापरीयेपौरोक्षेण ।
इति व्यापरीयेपौरोक्षेण । इति व्यापरीयेपौरोक्षेण ।
इति व्यापरीयेपौरोक्षेण । इति व्यापरीयेपौरोक्षेण ।
इति व्यापरीयेपौरोक्षेण । इति व्यापरीयेपौरोक्षेण ।
इति व्यापरीयेपौरोक्षेण । इति व्यापरीयेपौरोक्षेण ।
इति व्यापरीयेपौरोक्षेण । इति व्यापरीयेपौरोक्षेण ।
इति व्यापरीयेपौरोक्षेण । इति व्यापरीयेपौरोक्षेण ।
इति व्यापरीयेपौरोक्षेण । इति व्यापरीयेपौरोक्षेण ।
इति व्यापरीयेपौरोक्षेण । इति व्यापरीयेपौरोक्षेण ।
इति व्यापरीयेपौरोक्षेण । इति व्यापरीयेपौरोक्षेण ।

इति व्यापरीयेपौरोक्षेण । इति व्यापरीयेपौरोक्षेण ।

इति व्यापरीयेपौरोक्षेण । इति व्यापरीयेपौरोक्षेण ।

अहोरात्रं न भोक्तव्यं चन्द्रसूर्यग्रहो यदा ।

मुक्तिं दृष्ट्वा तु भोक्तव्यं स्नानं कृत्वा तथा परम् ॥

अहोरात्रनिषेधः सूर्यग्रस्तास्ते । मदनरदोऽगार्ग्यः-
संध्याकाले यदा राहुर्भस्ते शशिभास्करौ ।

इति च द्रष्टव्यम् । अहोरात्रमिति । इदमर्थाद् ग्रस्तास्तपरं,
मुक्तिस्नानं च तत्र परेषुरित्यर्थः । द्रष्टव्याण्डेऽपि—

नाश्रीयादथ तत्काले ग्रस्तयोश्चन्द्रसूर्ययोः ।

मुक्तयोश्च कृतस्नानः पश्चाद् भुञ्ज्यात्स्ववेश्मनि ॥

इति पराक्षनिषेधः । मुक्तावपि भोजनं महानिश्चातः प्रागेव ।

मुक्ते शशिनि भुञ्जीत यदि न स्यान्महानिशा ॥

इति शास्त्रात्पोक्तेः । महानिशा च घटीद्वयम् ।

महानिशा द्वे घटिके रात्रिमध्यमपामयोः ।

इति मार्कण्डेयोक्तेः । घटिकाचतुष्टये तु युक्तं, तथा कल्प-
तरुक्तेः । चन्द्रग्रस्तास्ते यावच्चतुदशमभोजनेन स्यात्पुत्राकारां

शास्त्रावगतमुक्तिकालभूताहर्भागानन्तरं भागद्वयमेकभागं वा हित्वा
भोजनं भवतीत्युक्तं विवेचने । ग्रहणकाले च स्वापादि निषिद्धम् ।

सूर्येन्दुग्रहणं यावत्तावत्कुर्याज्जपादिकम् ।

न स्वपेक्ष च भुञ्जीत स्नात्वा भुञ्जीत मुक्तयोः ॥

इत्युक्तेः ।

निद्रायां जायते रोगो मूर्खे दारिद्र्यमाप्नुयात् ।

पुरीषे कृमिषोनिः स्यान्मैद्युने ग्राहसूकरः ॥

अभ्यङ्गे च भवेत्कृष्णी भोजने स्यादधोगतिः ।

वचने च भवेत् सप्तो वधे च नरकं व्रजेत् ॥

इति निन्दोक्तेश्च । अहोरात्रम्=भद्रः पूर्वा रात्रिरित्याद्येनाह-
अहोरात्रमिति । वस्तुतोऽहश्च रात्रिश्चेत्यर्थः, तेन चन्द्रग्रस्तास्तस्यापि
लाभः, तदाह-अगार्ग्य इति । अस्नानेति । स्नानं च निरुप्यं भोक्त-

वेधकाले ग्रहणे भोजने प्रायश्चित्तमुक्तं मार्घशीर्षे सा-
त्पापनेन—

चन्द्रसूर्यग्रहे भुक्त्वा प्राजापत्येन शुद्धानि ।
तास्मिन्नेव दिने भुक्त्वा त्रिरात्रेणैव शुध्यति ॥ इति ।
ग्रहणे च त्रिरात्रमेकरात्रं चोपवासः श्रेयोऽर्धिना कार्पः ।
एकरात्रमुपोष्यैव स्नात्वा दत्त्वा च शक्तितः ।
कञ्चुकादिव सर्पस्य निवृत्तिः पापकोशतः ॥

त्रिरात्रं समुपोष्यैव ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।
स्नात्वा दत्त्वा च विधियन्मोदते ब्रह्मणा सह ॥
इति हेमाद्रौ लङ्कोक्तेः । इदं च पुण्यतिरिक्त-
विषयम् ।

आदित्येहानि संक्रान्तौ ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।
पारणं चोपवासं च न कुर्यात्पुत्रवान् गृही ॥
इति लौमिनिगणनात् । अथदा रवेर्ग्रस्तास्तस्मदा पु-

कृशान्तरायं कुर्यात् ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ॥
आरनायं=कार्पिकं, घृतपायिनं=द्रोणादकादिपिन्नं कश्चिन्ना-
वा यद्वाद्यान्नविनि वास्पात् । प्राजापत्यं=बहुरासपुत्र्यं, तदर्थः
शिशोपवासः । ग्रस्तास्तोत्तरनिषिद्धकालभोजनंऽपि न एव
कार्पः । “तस्मिन्नेव दिने” इत्यभिधेयोक्तेः । “शीवाश्वदात्तौ
तदर्थम्” इति विवेचने । त्रिरात्रमित्यादि । एकरात्रो-
पवासो ग्रहणव्यशोरात्र एव । तथैव मनीनेः शिशोपायात् ।
बन्दावस्यसः समानकृतेऽप्ये . भुम् ब्यादाय साविनि इति
वत् । शिशोपवासोऽपि तृतीयवशोरात्रं ग्रहणवदेव । यदोपवास-
द्वयमपि बन्दावस्यवशात्पूर्वदिने एव, ग्रहणे पारणाग्नि-
यत् । अथारणं भवेति । पृथिगः ग्रहणे पारणोपवासो
शिशोपत्तदवस्यस्य ग्रहणदिने मपूर्वदिने शोपवास इति मन्त्र-
ने । अथदा शिशोपादि । आर्कगर्भे एव तदर्थम् । शोपवा-

त्रिणः महरद्यपं दित्या चालादिवद्भोजनं न तूपयासः ।
 'सावाह्ने महणं वेत्स्यात्' इति पूर्वोक्तमार्कण्डेयवचनात् ।

सावाह्ने सद्गपेऽनीपाञ्छारदे सद्गयादयः ।

मघ्याह्ने परतोऽंशनीयासोपवासो रविग्रहे ॥

इति स्मृत्येति हेमाद्रिः । शारदोऽपराह्णः । माघव-
 मते तु पुत्रिणोऽपि तत्राप्यास एव । 'अहोरात्रं न
 भोक्तव्यम्' इति पूर्वोक्तनिषेधस्य तेनापि चालनीपं-
 र्यात् । उपवासनिषेधस्तु व्रतरूपोपवासपरः कृष्णका-
 द्गीनिषेधपरिति । मदनरतोऽप्येधम् । अहमेव च
 युक्तम् । पर्यमानस्तु 'अहोरात्रं न भोक्तव्यम्' इति
 शातातपीपाद्ये ।

सूर्याचन्द्रमसोर्लोकानक्षयान्यानि मानवः ।

इति कलश्रुतेर्मुक्तयदर्शने उपवासः काव्यः अन रयपं
 निषेध इत्याह । तत्र । अत्र व्रतस्यपि ऋषागुप्तादिष्णुवर्म
 निषेधाद्यदयंभावात् । तथा च व्यासः-

रविग्रहः सूर्यवारे सोम रसोमग्रहरतथा ।

चूटागणिरिति क्पातस्तत्र दशमनन्तकम् ॥

वारेष्वन्येषु यस्तुष्यं ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।

सद्गपे' इत्यत्र महरद्यवर्जनं, तत्र चालादीनां महरद्यवर्जनं ह्यस्य-
 म्, एकमहरवर्जनं स्वनुकल्पः । पुत्रिण इति । पुत्री चाला-
 दिवत् "नोपवासो रविग्रहे" "न सूर्यापुत्रधान् पृष्टी" इत्यगोरिक-
 विषयत्वलाभात् । तर्पणं च पुत्रिणि नैकमहरवर्जनं, किं स्वगप-
 र्थं तत्रैतदर्थः । अहमेव चेति । चालादिभिरस्तु सर्वं दिनं नष्टं वा
 भोजनं विना स्थातुपशवयस्यानिषेधो न चालनीपः, किं तूक्तकल्पा-
 नुकल्पो कार्यादिति भावः । अन रयमिति । न हि निन्दान्दा-
 यादिति भावः । ऋषागुप्तेति । तथा च काव्य इव निषेधोऽप्युप-

। तत्पुण्यं कोटिगुणितं योगे चूडामणौ स्मृतम् ॥
 । अत्र चाप्यन्तयोः स्नानं कुर्यात् ।
 *अस्यमाने भवेत्स्नानं अस्ते होमो विधीयते ।
 मुच्यमाने भवेद्दानं मुक्ते स्नानं विधीयते ॥
 इति हेमाद्रौ षड्धनात्,
 स्नानं स्यादुपरागादौ मध्ये होमः सुरार्चनम् ।
 इति ब्रह्मवैवर्तचि ।
 सूर्येणामेव षण्णानां मूतकं राष्ट्रदर्शने ।
 सचैलं तु भवेत्स्नानं स्रुतकालं च वर्जयेत् ॥
 वासो भवत्येवेति भाषः । *अस्यमाने इति । एतच्च स्ना-
 राश्रावापि ।

तयोपरागपातादौ स्नाने दाने निशा शुभा ।
 इत्युक्तेः,

स्नानं दानं तपः श्राद्धमनन्तं राष्ट्रदर्शने ।
 आगुरी राश्रिरन्यत्र तस्मात्तां परिवर्जयेत् ॥
 इत्युक्तेः । दानं चात्यावश्यकम् ।

अयनादौ सदा देवं द्रव्यमिष्टं गृहेषु यत् ।
 पटर्नानिमृष्टे चैव निमोक्षे चन्द्रमूर्धयोः ॥

इति शास्त्रातपोरुक्तसदाशब्दात् । अत्र एव मन्त्रमासेऽपि
 कार्यमिन्पुन्यम् । दानं चाप्यश्रावापि ।

अथोश्रियः श्रोत्रियो वा पात्रं वाऽपात्रमेव वा ।
 विवश्रुतो वाऽपि विभो ग्रहणे दानमर्हति ॥

इति शौचायनोक्तः । श्रोत्रियः=संस्कारवेदाख्यपनोम
 युक्तः । अथोश्रियः=नद्वयतरहीनः । पात्रं—

न विद्या वेदज्ञता तपसा वाऽपि पात्रता ।
 एतद्दृष्टव्ये चाप्ये तद्दि पात्रं महीर्जितम् ॥

इति याज्ञवल्क्योक्तं विद्यातपोयुक्तम् । विवश्रुतः=गुर्महर्षोऽपि

इति वृद्धवमिच्छोक्तं । ॐ सचैल्लक्ष्यं मुक्तिग्नानपरामिति
मदनरतं उत्तमम् । भार्गवार्थेनदीपिकायां चतुर्विंशतिमते-

ॐ मुक्तां पस्तु न कुर्यात् स्नानं ग्रहणस्यतके ।

स गृहणी भवेत्तावन्नाधरस्यादपरो ग्रहः ॥

इदं च ग्नानममन्त्रकं कार्यमिति स्मृतिरेजावस्थाम् ।
तत्र तीर्थविशेषो भारते-

गङ्गास्नानं प्रकृर्वात् ग्रहणे चन्द्रमूर्धन्योः ।

महानदीपि वाऽन्यासु स्नानं कुर्यात्तथाविधि ॥

महानदीप्यपि नामविशेषे काश्चिच्छ्रेष्ठाः ।

प्रयागं देविका रेवा सप्रिहत्या च धारणम् ।

सरस्वती चन्द्रभागा कौशिकी तापिका तथा ॥

मिन्धुर्गण्डारिका चैव धारयुः कार्तिकादितः ॥

ॐ मूलं हेमाद्रौ स्पष्टम् । च्यासः-

ध्वर्षनादेरहितः ।

नाध्यापयति नाधीते स भवेद् ब्राह्मणपुत्रः ॥

इति चतुर्विंशतिमतात् । गृहकाक्षे-ग्रहणकाले ततः प्राग्वा
पक्षमक्षम् । ॐ सचैल्लक्ष्यमिति ।

ग्रहणे शावमाशौचं विमुक्तौ सौतिकं स्पृतम् ।

तयोः संपत्तिमात्रेण उपस्पृश्य क्रियाक्रमः ॥

इति ग्रह्याण्डे स्पर्शे मांशे च सपिण्डमृतमृतिवद्दुश्चित्तो-
त्तया तयोरिव अनयोरपि सर्वलमेव स्नानं कार्यं, तदुत्तरं च क-
र्माधिकारः । एवं-

यत्र पुंसः सर्वलं स्यात् स्नानं तत्र सुवासिनी ।

कुर्वीतवाशिरः स्नानं शिरोरोगी जटी तथा ॥

इत्यपि न प्रवर्त्तते दावापधिधानाद् इत्यभिप्रायः । मुक्ति-
स्नानं चावश्यमित्याह-ॐ मुक्ताविति । ॐ अमन्त्रकमिति ।
अन्ना नामविधानाद् विकृतेरभावेनातिदेशप्रवृत्तेश्च । ॐ मूल-

मिति । हेमाद्रौ-

इन्दोर्लक्षगुणं पुण्यं रवेर्दशगुणं ततः ॥
 गङ्गातोपे तु संप्राप्ते इन्दोः कोटी रवेर्दश ॥
 गयां कोटिसहस्रस्य यत्फलं लभते नरः ।
 तत्फलं लभते मर्त्यां ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ॥

असंभवे तु माधवीये शङ्खः-

यापीकूपतडागेषु गिरिप्रस्रवणेषु च ।
 नद्यां नदे देयत्वात् सरसीपूजिताभ्युनि ॥
 उष्णोदकेन वा स्नायात् ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ॥

अथ तारतम्यमाह मार्कण्डेयः-

श्रीलमुष्णोदकात्पुण्यमपारख्यं परोदकात् ।
 भूमिद्वमुद्भृतात्पुण्यं ततः प्रस्रवणोदकम् ॥
 ततोऽपि सारसं पुण्यं ततः पुण्यं नदीजलम् ।
 तीर्थतोयं ततः पुण्यं महानगभ्यु गणनम् ॥
 ततस्ततोऽपि गङ्गाभ्यु पुण्यं पुण्यंस्ततोऽभ्युधिः ॥ इति

कार्तिके ग्रहण श्रेष्ठं गङ्गायमुनगङ्गये ।

मर्त्ये तु ग्रहणं मोक्षं देविकायां महायुने ॥

वीरे तु नर्पदा पुण्या मापे सन्निहिता सुभा ।

कालगुने वरगा पुण्या चित्रे पुण्या गरुडनी ॥

वेणुसं तु महापुण्या चन्द्रमागा सारद्वग ।

उषेष्टे तु कोशिकी पुण्या व्यापदि तापिका नदी ॥

शरणां विन्तुनाया तु तथा माद्रि तु गणदकी ।

अपेक्षये चन्द्रा श्रेष्ठा तथा पुण्या तु नर्पदा ॥

इति देवीपूजागम । अथमन्त्रवैश्वानरे ।

मर्त्ये नृपवन्दे द्वावे मर्त्ये अथमवा द्विजाः ।

मर्त्ये नृपवन्दे द्वावे मर्त्ये अथमवा द्विजाः ।

उष्णोदकमातुरविषयम् । तथा-

गोदावरी महापुण्या चन्द्रे राहुसमन्विते ।

सूर्ये च राहूणा मस्ते तमोभूते महामुने ॥

नर्मदातोषसंस्पर्शं कृतकृत्या भवन्ति ते ।

पृथ्वीचन्द्रोदये प्रभासखण्डे-

गाथो नागास्तिला घान्यं रत्नानि कनकं मही ।

संप्रदाय कुरुक्षेत्रे परफलं लभते नरैः ॥

तदिन्द्रग्रहणेऽम्भोर्धौ स्नानाद्भवति पद्मगुणम् ॥

तत्रैव सौरपुराणेऽम्बुविस्नानमुपक्रम्य-

दानानि पानि लोकेषु विख्यातानि मनीषिभिः ।

तेषां फलमयाप्नोति ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ॥

देवीपुराणे-

गङ्गा कनकलं पुण्यं प्रयागे पुष्करं तथा ।

कुरुक्षेत्रं महापुण्यं राहुमस्ते दियाकरे ॥

स्नानासंभवे स्मरणं कार्यम् ।

स्मृत्या वातकतुकलं दृष्ट्वा सर्वाघनाशनम् ।

स्पृष्ट्वा गोमेघपुण्यं तु पीत्वा सौश्रामणलभेत् ॥

इत्यथ समशन्द्रोपादानात् ।

मृते जन्यनि संक्रान्ती ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।

अस्पृश्यस्पर्शने चैव न स्नायादुष्णवारिणा ॥

इत्यथाह-उष्णोदकमिति ॥

आदित्यकिरणैः पूतं पुनः पूतं च बहिना ।

अतोष्वाध्यातुरः स्नायाद्ग्रहणेऽप्युष्णवारिणा ॥

इति व्याप्नोत्तेः । अपिनाऽस्पृश्यस्पर्शनादीनां । ग्रहः उष्णो-

दकायोग्यरोगिणस्तु-

आतुरे स्नान उत्पन्ने दशहृत्सो घनातुरः ।

स्नात्वा चाजिमखं पुण्यं प्राप्नुयाद्विचारतः ।

रविचन्द्रोपरागे च अयने चान्तरे तथा ॥

इति मार्कण्डेयोक्तः । अत्रंश्राद्धमाह ऋष्यशृङ्गः—

चन्द्रसूर्यग्रहे यस्तु श्राद्धं विधिवदाचरेत् ।

तेनैव सकला पृथ्वी दत्ता विप्रस्य वै करे ॥

भारते—

श्रुत्वा सर्वस्वेनापि कर्तव्यं श्राद्धं वै राहुदर्शने ।

अंकुर्याणस्तु नास्तिकयात्पङ्के गौरिव सीदति ॥

विष्णुः—

राहुदर्शनदत्तं हि श्राद्धमाचन्द्रतारकम् ।

इदं चामात्रेण हेम्ना या कार्यं, न त्वत्नेन ।

आपद्यन्तौ तीर्थे च चन्द्रसूर्यग्रहे तथा ।

इत्यादि अग्रिमक्रमेण स्नातव्यं, गोरजःस्नानादिकमपि वा
कार्यम् । श्रुत्वा श्राद्धमिति । श्राद्धं तर्पणं च स्पर्शं कार्यम् ॥

त्रिदशाः स्पर्शसमये नृप्यन्ति पितरस्तथा ।

मनुष्यां मध्यकाले तु मोक्षकाले तु राक्षसाः ॥

इति वासिष्ठात् । श्रुत्वा सर्वस्वेनापीति । यदि सङ्क्षेपेणापि
सामग्रीसम्पादने सर्वस्य व्ययो भवति तदाऽपीत्यर्थः ।

विशिष्टे ब्राह्मणे प्राप्तं सूर्येन्दुग्रहणेऽयने ॥

जन्मसंग्रहपीडास्तु श्राद्धं कुर्वीत चेच्छया ।

इत्यत्र इच्छया चेति “श्राद्धं प्रति रुचिश्चैव” इत्येतत्समानार्थम् । अतथाकरणे प्रत्यवायमाह—पङ्के इत्यादि । घृतस्येति । घृतस्य प्राचुर्यं बोध्यम् । तेन न पाकानुपपत्तिः । तथा च अन्ननिषेदनवाक्ये—‘इदमन्नम्’ इत्यत्र—पिण्डदानवाक्ये च—‘अयं पिण्डः’ इत्यत्र—‘इदं घृतम्’ इति प्रयोग इत्यर्थः । ‘यद्वाते राहुणा श्राद्धमोरतु’ इति ग्रहणकालीन-श्राद्धतरं-मौजन-

आमध्राद्धं प्रकुर्यात् हेमध्राद्धमथापि वा ॥

इति द्वाभ्यामपोगोरिति हेमाद्रिमाभवाद्यः ।

ॐअपरार्कस्तु एतद्विजातीनां पाकाभावे द्रष्टव्यं ती-
र्थध्रादयत् ।

पाकाभावे विजातीनामामध्राद्धं विधीयते ।

इति शुभन्तुक्तः ।

संतिष्करो यदा भूर्गं यस्मिन् पर्वसान्धिषु ।

गजच्छाया तु मा प्रोक्ता तस्यां ध्राद्धं प्रकल्पयेत् ॥

ॐघृतेन भोजयेद्विमान्घृतं भूर्मा समुत्सृजेत् ॥

इति पापयोगोक्तेश्चाह । विज्ञानेश्वरोऽप्याह-‘ग्रहणे
ध्राद्धे ॐभोक्तुर्दोषो दातुस्तथभ्युदयः’इति ।

मृतके मृतके भुङ्क्ते मृदांति शशिभास्करे ।

छायायां हस्तिनक्षत्रे न भूयः पुरुषो भवेत् ॥

इत्यापस्तम्बेन भोजननिषेधात् । अयं च निषेधः ॐआ-
द्धभाक्तुर्हस्तिच्छायासाहचर्यात् । अत्र ॐग्रहणनिमित्तक-

भ्युदयार्थम् । तत्र गजच्छायायां ध्राद्धभोजने यत्प्रापयित्तं
तत्कार्यं “न भूयः पुरुषो भवेत्”इति दोषमाभ्यात् । ॐअपरार्क-
स्तिथति । तुनाऽरुचिः । सा चाऽऽमहेमध्राद्धमेव कार्यं विधीयते ।
पाकाभावे इत्यस्य यत्र पाकसम्भवस्तत्राऽऽमध्राद्धमिति नार्थः,
किन्तु यत्र पाको विहितोऽपि केनचिद्धेतुना न सम्भवति
तत्र ध्राद्धं न स्यात्तं, किं तु आमध्राद्धं कार्यमित्यर्थः । ग्रहणे तु
पाको न विहित इति न पाकध्राद्धवाप्तिः । ॐघृतेनेति । आम-
ध्राद्धे घृतेनैव हेमध्राद्धे च तद्द्रव्यस्य दानार्थं, घृतमिति तु
आमहेमध्राद्धयोः मधुरघृतद्रव्यकपिण्डदानार्थम् । ॐभोक्तु-
रिति । विज्ञानेश्वरोऽपि मासनात्मनिष्ठं भोजनार्थकः सावि-
पादेः प्रतिष्ठं यथेष्टविनियोगोपलक्षणम् । ॐआद्धंभोक्तुरिति ।

आद्वेनैयामासंक्रान्त्यादिनैमित्तिकानां सिद्धिः । 'दा-
र्शिकालभ्ययोरपि' इति कालादर्शोक्तेः ।

अत्राशौचमध्येऽपि स्नानेश्राद्धादि कार्यमेव ।

सूतके सूतके चैव न दोषो राहुदर्शने ।

ऋतायदेव भवेच्छ्रद्धिर्भावन्मुक्तिर्न दृश्यते ॥

इति माघवीथे वृद्धवसिष्ठोक्तेः ।

ऋस्मार्तकर्मपरित्यागो राहोरन्यत्र सूतके ।

इति ध्याघ्रपादोक्तेश्च । कालादर्शे आङ्गिराः-

सर्वे घर्णाः सूतकेऽपि सूतके राहुदर्शने ।

स्नात्या श्राद्धं प्रकुर्ध्वीरन्दानं शाख्यवियर्जितम् ॥

मदनपारिजातेऽप्येवम् । तेन

स्नानमात्रं प्रकुर्ध्वीत दानश्राद्धवियर्जितम् ।

इति ऋनिर्मूलं यदन्तो गौडाः परास्नाः । इयं च शु-

भस्य धाद्वीपं प्रतिग्रहीतुरित्यर्थः । तस्यैव "न भूयः पुरुषो भवेत्" इति दोष इति । अग्रहणेति । देशकालाद्यविशेषे, न तु तद्विशेषे । ऋतायदेवेति । ग्रहणविहितसकलकर्मणु इति शेषः । स्नानमात्रे तद्वैयर्थ्यात् । अत एवानुपदमिषं चेत्यादि । ऋस्मार्तंति । सूतके-
आशौचे राहोस्तदुपरागादन्यत्र तदन्यनिमित्तकानां स्मार्तकर्मणां परित्यागो न तु तन्निमित्तकानामित्यर्थः । जननमरणनिमित्तकाशौ-
चमयुक्तानाधिकारः अविशेषेण ग्रहणनिमित्तककर्मसामाग्ये ना-
स्तीति यावत् ।

चन्द्रपूर्वग्रहे स्नायान् सूतके सूतके तथा ।

इत्यादिविशेषविधिस्तु स्नानाकरणेऽनिष्टविशेषोपनार्थ इति हे-
त्यादिः । एतन्मते स्मार्तः सायं होमादिः नक्षत्रिकादिगौणकार्ये प्र-
दधानान्तर्गत् कार्यः । "दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत" इत्यादिषु
एव स्वर्गे "सर्वेभ्यः कामेभ्यो दर्शपूर्णमासां" इति तदतिरिक्तवि-

इति षट्त्रिंशन्मतात् । ग्रहणदिने वार्षिकश्राद्धप्राप्तौ तु प्रयोगपारिजाते गोभिलः—

दर्शं रविग्रहे पित्रोः प्रत्याब्दिकमुपस्थितम् ।

अन्नेनासम्भवे हेम्ना कुर्यादामेन वा सुतः ॥ इति ।

अत्र रविपितृसुतशब्दाः प्रदर्शनार्थाः, न्याय-
साम्यात् । तेन चन्द्रग्रहणेऽपि सपिण्डादिवार्षिकमश्रा-
दिना तद्दिने एव कार्यमिति मदनपारिजाते व्या-
ख्यातम् । पृथ्वीचन्द्रोदयेऽप्येवम् । तेन यानि—

आमश्राद्धं प्रकुर्वीत माससंवत्सरादृते ।

अन्नेनैवाब्दिकं कुर्याद्वेम्ना वामेन न कश्चित् ॥

इति मरीचिलौगाक्ष्यादिवचनानि, तानि ग्रहणदि-
नातिरिक्तविषयाणि । निर्णयामृतेऽप्येवम् । यानि तु—

ग्रहणात् द्वितीयेऽहि रजोदोषात्तु पञ्चमे ।

ग्रस्तोदये यदा चन्द्रे प्रत्यब्दे समुपस्थितम् ॥

तद्दिने चोपवासः स्यात्प्रत्यब्दं तु परेऽहनि ।

तथा—

ग्रस्तावेवास्तमानं तु रवीन्दू प्राप्नुतो यदि ।

प्रत्यब्दं तु तदा कार्यं परेऽहन्येव सर्वदा ॥

चन्द्रसूर्योपरागे च तथा श्राद्धं परेऽहनि ।

इत्यादि वचनानि, तानि महाविषयेषु काव्यनु-
पलम्भाग्निर्मुलानि, प्रत्युत पूर्वोक्तविषयेषु तद्दिने एव
श्राद्धमुक्तमित्यलम् ।

दानत्वात् सद्दहः । श्राद्धं च दिवाभोजनमकृत्वा कार्यं न
तु भोजनं कृत्वा । श्राद्धात्प्राक् तद्दिनेभोजननिषेधस्येहापि नि-
ष्पत्स्युहं प्रशंसः । तर्पणं तु भुक्त्वाऽपि कथं चिन्नित्यतर्पणवदिति
सम्प्रदायः ।

ग्रहणादिसप्तदिनपर्यन्तं रामगोपालाश्रमदीक्षोक्ता
विवाचनचन्द्रिकायां ज्ञानार्णवे—

०मन्त्राचारम्भणं कुर्याद्ग्रहणे चन्द्रमूर्धयोः ।

ग्रहणाद्वाऽपि देवेशि कालः सप्तदिनायाधि ॥ इति ।

इत्यनामरे—

०(१)सप्तार्धेऽर्कविपुत्रामे ०तन्तुदामनपर्वणि ।

०मन्त्रदीक्षां प्रकुर्याणो मामक्षादीत शोधयेत् ॥

०मन्त्रादीनि । आदिना पुरवर्षादिग्रहः ०सप्तार्धे इ-
त्यादि । अद्वैते मन्त्री न तु निमित्तत्वे । तेन तेषु तदकरणेऽपि
न दोषः । एवं तुलादिमहादानादावपि ग्रहणस्याङ्गत्वमेव न निमि-
त्तत्वमित्युक्तम् । ०मन्त्रिष्विति । परिवारोपणद्वयनारोपणकालयोः ।

०मन्त्रदीक्षा=मन्त्रोपदेशः ।

महादीक्षा तथा दीक्षा उपदेशस्तथा परः ।

युगे युगे च कर्त्तव्य उपदेशः कलौ युगे ॥

इत्युक्तः ।

चन्द्रमूर्धग्रहे तीर्थे सिद्धक्षेत्रे शिवालये ।

मन्त्रमात्रपक्षधनमुपदेशः स उच्यते ॥

इत्युपदेशस्वरूपम् । गुर्वलाभे तु मन्त्रशास्त्रे—

गुरोरभावे विम्रेन्द्र मन्त्रग्रहणमुच्यते ।

कृष्णपक्षे त्रयोदश्यां दक्षिणामूर्तिसन्निधौ ॥

तादृशे (२)मन्त्रं लिख्य स्थापयति तदग्रतः ।

सीरत्नटादि नैवेद्यं स्थापयति ततः शिवे ॥

तादृशं समालोच्य पठेदष्टोत्तरं शतम् ।

एवं पृहीतो मन्त्रधेहुरोरपि विशिष्यते ॥

(१) 'चन्द्रमूर्धग्रहे तीर्थे महापर्वादिकं तथा' इति कश्चित्पाठः ।

(२) मन्त्रं=प्राष्टमन्त्रम् ।

१. अत्र सूर्यग्रहणमेव मुख्यम् ।

सूर्यग्रहणकाले तु नान्यदन्वेपितं भवेत् ।

सूर्यग्रहणकालेन समो नान्यः कदाचन ॥

२. ने मासतिथिवारादिशोधनं सूर्यपर्वणि ।

इति तत्रैव कालोत्तरयथनात् ।

*चन्द्रग्रहे तु या दीक्षा या दीक्षां व्रतंचारिणाम् ।

चनस्थस्य च या दीक्षा दारिद्र्यं सप्तजन्मसु ॥

इति तत्रैव योगिनीतन्त्रे निषेधाच्च ॥

३. ग्रहणं च जन्मराश्यादौ निषिद्धम् । तदुक्तं ज्योतिषे-

त्रिपददशाऽऽशेषगतं नराणां

शुभप्रदं स्याद्ग्रहणं रवीन्द्रोः ।

४. द्विसप्तनन्देषु मध्यमं स्या-

कठेवेद्यनिष्ठं कथितं मुनीन्द्रैः ॥ इति ।

आयः=एकादश, नन्दाः=नव, इयुः=१३ । म-

दनरत्ने गर्गः-

जन्मसप्ताष्टरिःकाङ्कदशमस्थे *निशाकरे ।

दृष्टोऽरिष्टप्रदो राष्ट्रजन्मर्चे निधनेऽपि च ॥

रिःकं=द्वादश, अङ्काः=नव, निधनं=सप्तमतारा

पृथ्वीचन्द्रादये विष्णुधर्मे-

यस्यक्षप्रगतो राष्ट्रमते शशिभास्करौ ।

तज्जातानां भवेत्पीडा ये नराः शान्तिवर्जिताः ॥

गुरौ संभाविता दोषाः प्रायेण तु कलौ युगे ।

एवं गृहीते मन्त्रस्य सिद्धिर्भवति पार्वति ॥ इति ।

*मुख्यमिति । सूर्यग्रहदीक्षायाः मासस्यार्थमिदम् । अथवा
ज्ञानार्णवपूतचन्द्रवद्वैवर्थात् । *चन्द्रग्रहे स्थिति । निन्दाधी
स्तुःपर्यवति दृष्टव्यम् । *निशाकरे इति । दिवाकरोऽपि प्राणा ।

तत्रैव पुराणाङ्गरे-

सूर्यस्य संक्रमो याऽपि ग्रहणं चन्द्रसूर्ययोः ।

०पस्य त्रिजन्मनक्षत्रे तस्य रोगोऽथ वा मृतिः ।

०मस्य दानं च द्दामं च देवार्चनजपौ तथा ।

उपशान्ताभिवेकं च कुर्याच्छान्तिर्भविष्यति ॥

स्वर्णेन चाऽथ पिष्टेन कृत्वा मर्षस्य चाकृतिम् ।

प्राप्त्यणाय ददेत्तस्य न रोगादिश्च तत्कृतः ॥

जन्मनक्षत्रं तत्पूर्वोत्तरे च त्रिजन्मनक्षत्रमित्युच्यते ।

जन्मदशमैकोनार्षेणतितारा इति केषित् । सर्वस्य=ग-

दाकारस्य राहोरित्यर्थः । अद्भुतसागरे भार्गवः-

पस्य राजपस्य नक्षत्रे स्वर्भानुकरजयते ।

राजपभङ्गं सुष्टमाशं मरणं चात्र निर्दिशेत् ॥

राजपस्य नक्षत्रम्=अभिपेकनक्षत्रमिति तत्रैव व्या-

ख्यातम् । भार्गवार्चनदीपिकायां ज्योतिःसागरे-

०सौवर्णं कारपेभार्गं पलेनाथ पलार्धतः ।

तदर्धेन तदर्धेन कणापां मौक्तिकं न्यसेत् ॥

ताम्रपात्रे निभायाथ घृतपूर्णे विशेषतः ।

कांस्ये वा कान्तलोहे वा न्यस्य दद्यात्सदक्षिणम् ॥

चन्द्रग्रहे तु रूप्यस्य विष्वं दद्यात्सदक्षिणम् ।

०पस्पेति । होरायां ग्रहणे तु-

होरायां पृथक् पस्य स वा मरणमुच्छति ।

इति द्रष्टव्यम् । ०मस्य दानं चेति । विभवे दानहोमौ, तदभावे
एकैकं; चकारद्वयात् । होमदेवार्चनत्रयेषु विशेषस्तत्रैव ।

मण्डलाधिपदेवत्यैर्मन्त्रैर्मृत्युञ्जयादिभिः ।

होमं कुर्यात्सपत्नेन तत्तन्मन्त्रान् जपेत्सुर्षाः ॥ इति ।

मण्डलानि=१३धनुःप्रगणात्मकानि, तदीधियाः=अभिवरुणत्रादि-
न्द्राः । नागभाषदानशक्तस्य । शक्तस्य त्वाह-०सौवर्णमिति ।

नागं रुक्ममयं सूर्यग्रहे विम्बं च हेमजम् ॥
 चतुरङ्गरथगोभूमितिलसर्पिश्च कासनम् ॥

कालाविवेकेऽपि—

सुवर्णनिर्मितं नागं सतिलं कांस्यभाजनम् ।
 सदक्षिणं सयस्त्रं च ब्राह्मणाय नियेदयेत् ॥
 सौवर्णं राजतं याऽपि विम्बं कृत्या स्वशक्तितः ।
 उपरागभवच्छंशच्छिन्दे विप्राय कल्पयेत् ॥

मन्त्रस्तु—

तमोमय महाभीम सोमसूर्यविमर्दन ।
 हेमताराप्रदानेन मम शान्तिप्रदो भव ॥
 विधुन्तुद नमस्तुभ्यं सिद्धिकानन्दनाच्युत ।
 दानेनानेन नागस्य रक्ष मां वेधजाद्भगात् ॥ इति

अथ शान्तिरप्युक्ता हेमाद्री मात्स्ये-

यस्य राशिं समासाद्य भवेद्भक्षणसम्भवः ।
 स्नानं तस्य प्रवक्ष्यामि मन्त्रौपधिममन्यितम् ॥
 चन्द्रोपरागं सम्प्राप्य कृत्या ब्राह्मणवाचनम् ।
 संपूज्य चतुरो विमान् शुकुमाख्यानुलपनैः ॥
 पूर्वमेवोपरागस्य समानीषीषथादिकम् ।
 स्थापयेत्तुरः कुम्भानघ्नान्मालिलान्वितान् ॥
 गजान्श्वरप्यायस्मीकसङ्गमाद् हृद्गोकुलात् ।
 राजद्वारप्रदेशाच्च मृदमानीष निश्चयेत् ॥

चतुरङ्गेति । गजादेदानमायाऽगस्य चोपकृतम् । राश्याभि-
 दानप्रदोपरागे च दानरोगादिवचुरद्गादिदानप्राप्त्याऽपि
 शान्तिश्च कार्या । पुरश्चरणचन्द्रिकायां—

अथन्वेन प्रकृतिं च पुरश्चरणविषये ।
 प्रदयेत्तस्य चन्द्रोर्वा शुक्तिः पूर्वसूर्योपधितः ॥
 कर्णं मृद्गर्भदग्वा नापिप्रायोदके स्थिता । इति ।

पद्मपद्मं पद्मरत्नं पद्मपत्रक पद्मपादपत्रम् ।
 रोचनं पद्मकं दाहं कृद्गुमं रक्तचन्दनम् ॥
 शुकित्फटिकगीर्थागुसितसर्पपशुगुलान् ।
 मधुकं देवदारुं च विष्णुकान्तां शतावरीम् ॥
 बार्जं च महोदर्यो च निशाद्रितयमेव च ।
 गजदन्तं कृद्गुमं च तथैवोषधिरचन्दनम् ॥
 एतन्मन्त्रं विनिक्षिप्य कुम्भेष्वावाहयेत्सुरान् ।
 सर्वे समुद्राः सरितस्तोषानि जलदा नदाः ॥
 आवान्तु यजमानस्य दुरितक्षयकारकाः ।
 षोडशौ यजपरो देव आदित्यानां प्रभुर्मतः ॥
 सहस्रनयनः शम्भो ग्रहपीडां व्यपोहतु ।
 मुष्यं चः सर्पदेवानां मन्त्रार्गिरामितशुतिः ॥
 चन्द्रोपरागसम्भूतामग्निः पीडां व्यपोहतु ।
 चः कर्मसाक्षी लोकानां धर्मो महिषवाहनः ॥
 यमश्चन्द्रोपरागोत्थां ग्रहपीडां व्यपोहतु ।
 रक्षोगणाधिपः साक्षात्सीलाञ्जनसमप्रभः ॥
 खड्गहस्तोऽतिर्भामक्ष ग्रहपीडां व्यपोहतु ।
 नागपाशधरो देवः सदा मकरवाहनः ॥
 स जलाधिपतिर्देवो ग्रहपीडां व्यपोहतु ।
 प्राणरूपो हि लोकानां सदा कृष्णमृगाधिपः ॥
 वायुश्चन्द्रोपरागोत्थां ग्रहपीडां व्यपोहतु ।
 षोडशौ निधिपतिर्देवः खड्गशूलगदाधरः ॥
 चन्द्रोपरागकस्तुपं धनदोऽथ व्यपोहतु ।
 षोडशाधिन्द्रधरो देवः पिनाकी वृषवाहनः ॥
 चन्द्रोपरागपापानि स नाशयतु शंकरः ।
 अलोपये घानि भूतानि स्थावराणि चराणि च ॥
 ब्रह्मविष्णवर्करुद्राश्च दहन्तु मम पातकम् ।

एवमावाहयेद्देवान्मन्त्रैरोभिश्च वारुणैः ॥
 एतानेव तथा मन्त्रान्स्वर्णपट्टे विलेखयेत् ।
 ताम्रपट्टेऽथ वाऽऽलिरुप नयवस्त्रे तथैव च ॥
 मस्तके यजमानस्य निदध्युस्ते द्विजोत्तमाः ।
 कलशान् द्रव्यसंयुक्तान्नानारूपसमन्वितान् ॥
 गृहीत्या स्नापयेद् गूढं भद्रपीठोपरि स्थितम् ।
 पूर्वैरेव तु मन्त्रैश्च यजमानं द्विजोत्तमाः ॥
 अभिषेकं ततः कुर्यान्मन्त्रैर्वारुणसूक्तकैः ।
 आचार्यमर्चयेत्पश्चात्स्वर्णपट्टं निवेदयेत् ॥
 आचार्यदक्षिणां दद्याद्गोदानं च स्वशक्तितः ।
 होमं वाऽपि प्रकुर्वीत तिलैर्व्याहृतिभिस्तथा ॥
 दानं च शक्तितो दद्याद्यदीच्छेदात्मनो हितम् ।
 सूर्यग्रहे सूर्यनामयुक्तान्मन्त्रांश्च कर्तयेत् ॥
 अनेन विधिना यस्तु ग्रहणे स्नानमाचरेत् ।
 न तस्य ग्रहणे दोषः कदाचिदपि जायते ॥
 इति ग्रहणशान्तिः ॥

भार्गवार्चनदीपिकायां ब्रह्मसिद्धान्ते—

सधैः पटस्थितं वीक्ष्यं खस्थं तैलाम्बुदर्पणैः ।
 ग्रहणं गुर्विणी जातु न पश्येत् पटं विना ॥
 तथा महलकृत्पेषु विधिविशेषो हेमाद्रौ—
 अघोदश्यादितो षड्यं दिनानां नयकं भुवम् ।
 माहल्येषु समस्तेषु ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ॥
 प्रकारान्तरं तत्रैवोक्तम्—
 द्वादश्यादिवृत्तियान्तो वेध इन्दुग्रहे स्मृतः ।
 एकादश्यादिकः सौरे चतुर्थ्यन्तः प्रकीर्तितः ॥
 इदं च पूर्णमासे । अथ ह्यं खण्डग्रहे तयोः इति त-
 भिति । तदुक्तं दीपिकायां—“खण्डग्रहे खेतयोः प्राक्

त्रैवोक्तेः । इदं च अग्रस्तास्ने त्रिदिनं पूर्वम्' इति नारदेन
ग्रस्तास्ने विशेषोक्तमग्रस्तास्तभिन्नग्रहणपरम् । उपोतिर्नि-
यन्वे उपवनः—

ग्रहणोत्पानभं त्पाउषं मङ्गलेषु ऋतुप्रथम् ।

यावच्च रविणा भुक्तया मुक्तं भं दग्धकाष्ठवत् ॥

अन्यानि आम्रवादिमण्डलानि तत्फलं यणविकारा-
दिकलं च दैयज्ञेभ्यो ज्ञेयम् । पुरश्चरणचन्द्रिकायाम्—

अचन्द्रमूर्धोपरामे च स्नात्या प्रयत्नमानसः ।

अस्पशादिमोक्षपर्यन्तं जपेन्मन्त्रं समाहितः ॥

आद्यदिनं तथा ग्रहणदिनं निन्यम्' इति अग्रस्तास्ने इति । 'ग्रस्तो-
दये तूत्तरं त्रिदिनम्' इति केचित् । आम्रवादीनि=आम्रववाहणवा-
षधेन्द्राणि । अश्राधर्ववेदांक्ताः शान्तया राजभिः कारणीयाः ।

आम्रेषीं कारयेच्छान्तिं शान्तिं कुर्याद्य वाहणीम् ।

वायवीं च तथा कुर्यान्माहेन्द्रीं तत्र कारयेत् ॥

इति कात्यायनोक्तः । एवं राजभिस्तदितरथ नाटीदांपवारणाय
स्नानादि कार्यम् ।

- ग्रहपरिषीदिननाटीनक्षत्रदोषशपनाय ।
- सह शतपुष्पैः स्नायात्फलिनोचन्दनोशीरैः ॥
- ताम्रपार्श्वं तिलैः पूर्णं पूर्णं वा गन्धमर्षिणा ।
- भास्करग्रहणे दद्यात्क्ष्मीदोषोपशान्तये ॥
- पृथग्गुम्भोपरि निहितं शुद्धं नवनीतपूरितं दद्यात् ।
- नाट्यादिदोषशान्तये मित्राय दोषाकरग्रहणे ॥
- हरपादिवाक्यात् । अचन्द्रमूर्धोपरामे चेति ।
- यद्वा पुष्पोदके स्नात्वा शुचिः पूर्वशुषोपिनः ।
- इति पाठान्तरान् पूर्वोपवासानन्तरं नाभिपात्रोदके स्थितः हरपु-
षर्षते । अस्पशादीनि । अतश्च ग्रहोदये ग्रस्तास्ते च न पुरश्चरणम् ।

प्रतिप्रादी कुरुश्रेष्ठे न भूयः पुरुषो भवेत् ।
 तथाऽपि मनसः शुद्धयं प्रापयित्वा समाचरेत् ॥
 तप्तकृच्छ्रं कुर्याद्विन्द्वेन समन्वितम् ।
 सत्रेण वा यजेत्वाथ जपेद्वा सप्तसप्तकम् ॥
 घापीकूपतटागादित्वननेर्विस्तृजेद्धनम् ॥ इति ।

ॐ एतच्च—

पद्मार्द्धिनेनार्जवन्ति कर्मणा ब्राह्मणा धनम् ।
 तस्मोन्मर्गेण शुद्धयन्ति दानेन तपसैव च ॥
 इति मनुक्तं कुरुसर्गोत्तरं ज्ञेयमिति दिक् । ग्रहणान्त-
 रितस्य पूर्वसंकल्पितद्रव्यस्य द्वैगुण्यं भवतीति शिष्टाः ।
 पठन्ति च ब्राह्मणैर्वर्ते—

अन्वेषां तु—

पद्मगुणं चाष्टगुणितं यथासंख्यं द्विजातयः ।
 तेषां स्त्रीणां तु विज्ञेयस्तेषामेव सगो जपः ॥
 यं वर्णमाश्रितः शुद्धस्तज्जपस्तस्य कीर्तितः ।
 इत्यपि द्रष्टव्यम् ।
 यद्यदङ्गं विहीयेत् तस्य स्वाद् द्विगुणो जपः ।
 इति मन्त्रशास्त्रं तु अशक्तपरम् । तप्तकृच्छ्रं=तप्तस्याम्नायः
 माजापत्यप्रथमम् । ऐन्द्रवं=चान्द्रायणं, माजापसाष्टकम् ।
 यत्रोक्तं यत्र वा नोक्तमिह पातकनाशनम् ।
 माजापसेन कृच्छ्रेण शोधयेन्नाम्न संशयः ॥
 इति यचनाद् । तदुभयोत्तरं सत्रं कार्यम्, अथ वा तदुभयोत्तरं स-
 त्तसप्तगापश्राजपः ।
 मजस्य भोजयेद्विमान् शतं साग्रमतन्द्रितः ।
 इत्युत्तरार्द्धम् । वाष्पाद्यकरणे तु विभेभ्यो देवमित्याह—एतच्चे-
 ति । ग्रहणभोजनेऽप्येतदेव मापयित्तम् “न भूयः पुरुषो भ-

दातव्यमिति नो काङ्क्षां नक्तर्कं कुत्रचिन्नुपपन्नम् ।

अहोरात्रमार्गकल्पे तद्वानं द्विगुणं भवेत् ॥

दृष्टोत्तरं परमं गुणान्तरं चन्द्रमहं भवेत् ।

सुगन्धं मह्यं तन्मरणेऽनन्तरं मृतम् ॥ इति ।

अत्र मूलं विष्णुस्य ॥ अत्र केचिद्वैदिकानाम् आहुः-“प्रद-

णस्य निमित्तत्वेन गतिश्चरन्त्ये प्रयाजकत्वात् उयोनिः-

शास्त्रादिना जायस्य ज्ञानस्य निमित्तत्वे प्राप्तेऽपि-

ज्ञानं दानं तत्र श्राद्धमन्त्रं राहुदर्शनं ।

चन्द्रमृगोपरामं च यावद्दर्शनमांशरे ॥

इति जायान्णादिवचनेषु चन्द्रविप्रयोगाच्चाक्षुषज्ञान-

स्यैवोपसंहारन्यायेन निमित्तत्वम् । अन्यथा ह्यौ लक्षणा

स्यात् । अनेन मेघाच्छादनेऽन्धादीनां जन्मसमाप्तेऽप्यादिनि-

पिद्धदर्शनानां च ज्ञानश्राद्धादौ नाधिकारः” इति । कल्प-

तरुण्यह-“दर्शनशब्देन चाक्षुषज्ञानं गृह्यते, न ज्ञानमा-

द्यम् । अज्ञानस्य निमित्तत्वमस्यैव निमित्तत्वमहिम्नेव

ज्ञानलाभेन दर्शनपदवैधर्मात्पक्षेः । तेन चाक्षुषधीयोग्यः

फालः पुण्यः । योग्यत्वं च प्रयत्नानपनेन चाक्षुषज्ञानप्रति-

पन्नकराहित्यम् । अनेन मेघच्छत्रे योग्यताऽभावात् स्ना-

नादि” इति । निर्णयामृतेऽप्येवम् । तदेवमुच्छम् । यदि

चाक्षुषज्ञानं निमित्तं स्यात्तदा

सूर्यग्रहो घटा रात्रौ दिवा चन्द्रग्रहस्तथा ।

तत्र स्नानं न कुर्वीत दद्याद्दानं न च कश्चित् ॥

इति वाक्यं व्यर्थं स्यात् । चाक्षुषज्ञानाभावेन प्राप्स्य-

वेत्” इत्युक्तेः । अहोरात्रे । राहुदर्शन इत्यस्य कृदभिहितत्वा-

येन दृश्यमाने राहावित्यर्थः । अनेनेति । “दृष्ट्वा स्नायात्” “मुक्तिं

दृष्ट्वा तु भुञ्जीत” इत्यादौ च स्नानादिकर्तव्यतस्यैव दर्शनस्य पात-

सम्बन्धाधिकारविहितत्वाप्रत्ययाद्विशेषणत्वप्रतीत्या स्नानादावप्य-

भाषात् । तत्र पूर्वकारवाच निषेधस्य । न चेदं क प्रस्तास्यपरम् ।
 रक्षिचन्द्रयोरस्तानन्तरं रात्रिदिव्याग्रहणस्यादिनि वाच्य-
 म् । तत्र पक्षस्य ग्रहपरम्येऽधिकरणत्वायोगात्तिसिक्तपरत्वे
 च तद्ग्रहानिमित्तकस्नानदानादेरस्तास्यमागप्यभावापत्तेः ।
 अथ तत्रेति रात्रिदिने उच्यते असा वैश्वदेवीतिगृहणभूते
 ऽपि । ततः अतादृशमन्त्रलिङ्गाभावात् । तयोर्निमित्तात्वे
 ऽधिकरणत्वे चाऽन्यत्रयुक्तस्नानाद्यभावापत्तेः । अकिं च
 नेश्वेतोऽन्तमादित्यं नास्तं यन्तं कदाचन ।

नोपरतां न चारिस्थं न तस्यं नभसो गतम् ॥

इति मनुवचनं चाप्येतत्, 'दृष्टोऽरिष्टप्रदो राष्ट्रः' इत्या-
 दि च । न चात्र विहिते दर्शने निषेधाप्रवृत्तिवत्पर्युद-
 सनीयताऽपि न युक्तंति वाच्यम् । दर्शनस्य निमित्तत्वा-
 नुवादेन अविधेयत्वाभावात् । एतच्छामे पश्यामः ।

श्वयः । अन्यथा दर्शनापगमादौ स्नानापत्तेरिति भावः । दर्शनी-
 यधाननिषेधे एकस्यापि कर्मणस्तत्काले कर्तुंशक्यत्वायोग्यतानिषे-
 दः । अहदमिति । तावताऽपि तद्वैषम्यपरिहारात् । असेति ।
 "तस्मै पयसि दध्यानपनि सा वैश्वदेवी" इति श्रुतौ गुणीभूतं
 पयस्तच्छन्दार्थः । अतादृशेति । वैश्वदेवीशब्दार्थान्वयेन
 मात्रवर्षिकदेवतासंबन्धिनि पागे विनियोगलाभात्पयोलाभः, न
 त्विह तथा किञ्चिदस्तीत्यर्थः । ननु अन्यनिमित्तकस्नानादि
 भविष्यति तस्मिन्चकन्यायादिस्मय आह-अकिं चेति । असाप्ये-
 तेति । उपरक्तक्षणस्पासिद्धेः । अविधेयत्वेति । येन "गा
 र्हिस्थ्यात्" इत्यस्याग्नीषोषीयादौषधिनेष मन्त्रेते दर्शनाधिना निषेधस्य
 प्रागभासगोचरत्वं स्यात्तदेव तु नेत्यर्थः । ननु —

एकरात्रमुपौष्यैव राष्ट्रं दृष्ट्वाऽक्षयं नरः ।

पुण्यगामोति कृत्वा च स्नानंश्राद्धे विधानम् ॥

अत्रथे वा दर्शनस्य विधी तत्र स्नानविधी च क्वि-
रुद्धत्रिक्रमपापत्तेः । अस्तु अमरुद्दर्शनविधानेन मंकोष
इति चेन्न । 'मुक्तिं दृष्ट्वा ततः स्नायात्' इति मुक्तिस्नानेऽपि
आधुपज्ञानस्य निमित्तत्वापत्तेः । अस्तु किं नदिच्छत्रमिति
चेत् । न, मस्नास्ने

तयोः परेषु रुदगे दृष्ट्वाऽभ्ययहरेच्छुचिः ।

इति दर्शनोत्तरं भोजनविधानादन्यस्य पूर्वशेषकाल
द्वयं यावद्दर्शनं भोजननिषेधापत्तिः । मध्येऽधीमृतस्य
सुतरां यावच्छुःप्राप्त्युपश्वासप्रसङ्गश्च । अथानलीलुग-
तया तत्र ज्ञानमात्रं विषयत्वे । तत्रान्यूर्ध्वमपि निर्लेत्रेन

इति वाक्येन उपरामदर्शनोभयपूर्वकस्नानश्राद्धे विधाय तत्रासपु-
ण्यफलमन्वन्धो बोधनीयः, न नृपनामदर्शनयाद्यादृशफलमन्वन्धः ।
वदुषु वचनेषु स्नानश्राद्धपरिषे फलमन्वन्धभरणत् । दर्शनापवासयो-
स्त्वफलत्वादङ्गताया विधिरस्त्व आह-रुनरये धेति । अक्विरुद्धेति ।
दर्शनस्य विधी तत्र स्नानादिविधी च दर्शनस्य उपादेपरविधेयत्व-
गुणत्वानि त्रीणि उद्देश्यत्वात्तुवादस्त्वमुख्यत्वानि त्रीणि इति विरुद्धे-
त्यर्थः । यथा "वाजपेयेन स्वाराज्यकामो यजेत" इत्यत्र वाजपेयेन
यागे कुर्यात् यागेन स्वाराज्यं संरादयेदित्यर्थमाशङ्क्य यजेत्वादे-
यत्त्वविधेयत्वगुणत्वानि उद्देश्यत्वात्तुवादस्त्वमुख्यत्वानीति विरुद्ध-
त्रिक्रमपापादेतम् । तदुक्तं माधवेन—

उपादेयविधेयत्वगुणस्वारूपं त्रिकं यजेः ।

उद्देश्यान्तुक्तमुख्यत्वं त्रिकं तस्य गुणं प्रति ॥ इति ।

अस्त्युदिति । सर्वगैमित्तिकार्यं तन्त्रेण सङ्गदर्शनं विधेयम् ।
तत्र न विरुद्धत्रिक्रमम्, अनुवादत्वानुपगमात्, "दृष्टोऽरिष्टपद" इति
"नोपरक्तम्" इत्यादि च रागमात्रेक्षणनिषेधपरम् । न च नोपरक्त-
गिरयेतदशक्तं तथा, "अरिष्टपदः" इति तत्र वैधविषयमिति वा-

तस्य गतिः । इदोऽऽहेद्यगपिजेयगम्यान् ग्रहैकद्वयद-
 ऋषियक्षयाऽर्गतः मिन्द्रऽज्ञानमात्रानुयादस्य सर्वं तु-
 स्थम् । अहृत्प्रायनादेद्यग्रहव्यापृत्त्या या दर्शनस्वार्थ-
 यत्त्वम् । अन चोक्तयोरग्यताऽपि साधवी, दर्शनीसर्त-
 मेघच्छेदे योग्यताऽभावापर्या दानाशभावापत्तेः । अनेन
 तत्तद्रेखावच्छेदेन ज्यातिःशाम्नांश्चयत्वमेव योग्यता ।
 किं च—

रजसो दर्शने नारी त्रिराश्रमशुचिर्भवेत् ।

इत्यत्राप्यन्धस्त्रीणामाशौचाभावप्रसङ्गः ।

दिताधारणार्थं व्यधिकरणस्यापि दर्शनस्य निमित्तावच्छेदकत्वेना-
 न्वयाच्चन्द्रमूर्धपरिणामः पश्चिन् देशे यावत्कर्मपवर्तिश्चाक्षुषज्ञानयोग्यः
 स तद्देशे तावत्कर्मसु निमित्तपिति निष्कर्षः । देशत्राभश्च "सूर्यप्रती-
 यदा राशौ" इत्यादिद्वीपान्तरस्यपर्युदामान्, द्वीपान्तरस्थान् प्रति तपो-
 द्रष्टुं योग्यत्वात् । अतिमूर्क्षमपाऽनादेश्यं तु न निमित्तमयोग्यत्वात् ।

राशौ मूर्धग्रहः स्याच्चेद्दिवा चन्द्रग्रहस्तथा ।

नादेश्यमुभय राशे पत्र मूर्क्षमतमं भवेत् ॥

इति गणकैः पाठाश्च । तस्य च शास्त्रज्ञो ज्ञानमेवानुष्ठानमयो-
 जकं, तत्कालश्च तादृशः न तु संक्रान्ताविव पूर्वापरकालः । तथा च
 चाक्षुषज्ञानयोग्येऽल्पकालीनेऽपि ग्रहणे स्नानदानादि स्नानमेव वा
 यावत्कर्तुं शक्यं तावत्कुर्यात् । वर्तमानमेव हि ग्रहणं निमित्तं न
 स्वतीतं भावि वेति वक्तुं यावत्पदमिति निष्कर्षः । अहेद्यं-
 ग्रहणम् । अविद्यक्षया चाक्षुषत्वस्येत्यादिः । अज्ञानमात्रेति ।
 तदुक्तं—चाक्षुषज्ञानयोग्य इति शास्त्रज्ञो ज्ञानमात्रेति वाऽर्थः । इदानीं
 मयस्नानपनेपचाक्षुषज्ञानमतिषन्धकराहित्यरूपां तद्योग्यतां दूषयति-
 अन चेति । स्वयं योग्यतामाह—अनेनेति ।
 अशाशौचामाचेति । तथापि रजोदर्शनस्याशौचाद्गतापर्या-
 तदज्ञासम्भवात् । यदि तु भावछक्षणसम्पत्ती तर्हीहापि तुल्यैव मति-

'यत्' यथामानेनोक्तम्—**ज्ञानोत्तरं** वाधिकारो **अन**
ज्ञानकाले । **स्नानकाले** **ज्ञानाभावात्** । एवं **दर्शनो-**
त्तरं युक्तिवर्गन्तमभ्येन योग्यमेति, तदपि **अप्रतिज्ञामा-**
त्रम् । **किञ्च** **अस्नात्वे**

तयोः परेषुदृष्टे रूपाऽभ्यपहरं च्छुचिः ।

इत्यादिवारपर्ययधर्मापत्तिः । चाक्षुषज्ञानान्वधानुपप-
 र्त्तितार्थाद्दृष्टे स्नाननिन्देः । ननु मुक्तिस्नानं चारुतीय-
 दर्शनेतन्नात् । तथा च श्रीभोजपि विधिरुग्धयो विद्वन्ते ।
 तदा 'दृष्टे स्नायात्' इत्यपि तद्विधानम् । 'दृष्टा स्नायात्'
 इत्यादी तु कौमुदिकन्यायेनैव, तत्र तस्य वाक्यीयत्वादिति भावः ।

ज्ञानोत्तरं=वाक्षुषज्ञानोत्तरम् । **अन ज्ञानकाले=न**

चाक्षुषज्ञानकाले । चाक्षुषज्ञानरूपस्याङ्गस्याधिकारसम्पादकत्वा-
 दिति भावः । **ज्ञानाभावात्=ज्ञानरूपाज्ञाभावाद्यान्वा-**
देरधिकारः दर्शनोत्तरमिति । योग्यतावशाज्जातस्य सकृ-
 दर्शनस्यैव दानादिमयोगकृतशेषगमादित्याशयः । **अप्रतिज्ञामात्र-**
मिति । ज्ञानमात्रस्य मास्तरादर्शनं नियम्यते, न त्वपूर्वं विधी-
 यते, अत्रानवत् । तथा चान्वादीनामशक्यत्वेन तद्द्रष्टात्मभवेऽपि
 यथाशक्त्युपपन्नेनैव नैमित्तिकेऽधिकारो दुर्वारः । नन्वशक्यत्वाद्द्रष्टा-
 नेऽप्यधिकारे तत्सम्पादकाप्तिविद्यापभावेऽपि अधिकारः स्यात् ।
 न स्यात् । कर्मवयोगविषयमप्युच्ये हि न यथाशक्तिन्यायविषय-
 ताम् । यथा स्वयः सिद्धतया कर्मानुरोधेन कर्तुंमशक्येषु देशकालकर्तृ-
 कत्वमाह्वयतरागत्यादिषु यथा या विषयन्तरसिद्धतया तादृशेषु आ-
 धानविधिसिद्धेष्वपि, अथपनर्वाधमिद्धायां विद्यायां च नद्येतादृशो
 दर्शननियम इति भवति यथाशक्त्युपपन्नविषयः । तस्मादन्यादेस्तद्-
 ज्ञाभावेऽपि स्नानं दुर्वारमिति भावः । एतच्च दर्शनस्य स्नानेऽङ्गत्वमुपेत्य
 दुषणमुक्तम् । इदानीं वस्तुतस्तस्याद्भवेव न सम्भवतीत्याह—**किं**
येति ।

ज्ञानात्मनि स्नानाभावात् । ज्ञानवशेऽप्येव दोषस्तुल्य
 इति चेत् भ्रूणादिति । यदि ज्ञानवाचकं पदं भ्रूयेत्,
 तत्तद्व्यवस्थान्वयो विचार्यते । दृष्टिस्तु भ्रूयत इति वेष-
 षम् । कथं तर्हि ज्ञानं लक्षणम् ? । 'संक्रान्तौ स्नायात्'
 इति वदन्तर्थादित्यवेति । अत्र भ्रूयतयादेव नोद्देश्यविशेष-
 णविषयज्ञातृणो वाच्यमेवोऽपि । अत्र भ्रूयत इति वदन्तं प्रह-
 णं निमित्तमिति चेत् । प्रहणास्तेऽस्तोत्तरं स्नानावस्येः
 विनिष्टोद्देशे वाच्यभेदात् । तदाप्येतत्तुल्यमिति चे-
 त् 'वाच्यदर्शनगोचरे' इति पक्षनेन अतस्तिषेयात् । तत्र
 तद्व्यवस्थ इव प्रहणास्तेऽपि स्यात् ।

प्राह-०२४ इति । अर्थादिति । ननु संक्रान्तौ ज्ञानस्वार्थिकत्वं युक्तं
 न तु 'दृष्टे राशौ' इत्यादौ, दृष्टे इति श्रवणादिति चेत् । अप्राहुः-०२४
 इति । "वक्ष्य च भावेन भावलक्षणम्" (पा० सू० २-३-३७) इति
 एवमेव मन्तव्यम् । ज्ञानरूपभावलक्षणभूतरादुविषयकभावान्तरापेक्षायां
 तस्य निमित्तत्वेन लक्षणत्वात् । तत्त्वभावलक्षणे ज्ञानरूपो
 भावो दर्शनेन लक्ष्यः । यथा "वक्ष्य इति निरुक्तं पश्चात् चन्द्रया
 अभ्युदेति" इत्यादौ निरुक्तशब्देन प्रकृतिमात्रम् । अप्रकृतस्य इति-
 ऽभिधानोक्तचन्द्रोदयलक्षणत्वापेक्षया । न चैवं लक्षणा । प्रधानभूत-
 तात्त्व्यर्थान्तरानुरोधेन गुणभूते मातृपदिके तस्या अदोषत्वात् ।
 मातृपदिकार्थानुरोधेन तात्त्व्या एवार्थत्वात् तु तस्या एवासाधुता-
 वचेः । वक्ष्यः शास्त्रीप्रज्ञानं दृष्टेरभिधेयमेव । "पदार्थिधानालोचने"
 "पद दर्शनानि" इति मयोगात् । तथा च क लक्षणोऽपि ।
 इयान् परं भेदः- "संक्रान्तौ स्नायात्" इत्यादौ निमित्तमाहिस्रा
 "दृष्टे राशौ स्नायात्" इत्यादौ तु लक्षणमाहिस्रानेति । दर्शनविशेषण-
 तया निमित्तान्तर्भावं उच्यते- अस्मिन्नि । अतस्तिषेयादिति ।
 योग्यताशुभेन निमित्तावच्छेदकव्यवस्थावेदितत्वात् ।

किञ्च दर्शनस्य विधिरनुवारे वा ? । आने उरने-
 देशेन दर्शनेविधिश्च दर्शनेविधिद्वयानविधिश्च स्ना-
 नोद्देशेन दर्शनेविधिः ? । आणः । उद्देशेन स्नानवि-
 धाने दर्शनेविधाने न नारणमेदात् । अनेन त्रिर्गो-
 षे परिहासः । म मूर्तिः । स्नानस्यानातेः दर्शनस्य
 निमित्तत्वेनाविधेयत्वात् । अस्या स्नानस्यानाते
 प्रसङ्गविधिः केन वायेत् । अथ अनानायापनेषु इति-
 दर्शनेविधिद्वयानविधिः, कश्चित् प्रागं दर्शने नि-
 मित्तकृत्य स्नानमात्रविधिः । अथ । अस्नानस्य प्रधान-
 स्य प्रागं गदद्दर्शनमात्रिः, तस्यै च निमित्ते मति
 स्नानमित्यन्योन्याधत्वात् । एवं दर्शनेविधौ सति त-
 द्दर्शनविधिः । अथ च प्रधानस्नानविधौ त-
 द्दर्शनविधिः । अथ अर्थाकारं प्रयोजकत्वे च यो-

अनेन=विशेषणविशेष्योभयस्मिन् विधेयत्वनाप्या वार्य-
 भेदेन । अनानायापयेदित्यत्र निधारणमनयी । कश्चिद्
 "दृष्ट्वा स्नायात्" इत्यादी दर्शनस्य प्राप्त्यन्वयत्वात् दृश्यवि-
 शेषान्वयत्वात् । नन्वस्तु "दृष्ट्वा स्नायात्" इत्यादी दर्शनेविधि-
 पृष्ठानविधिः "एतस्यैव वारवन्तीयमप्रिष्टोममाम कृत्वा" इति
 विशिष्टविधिवदिति चेत् । "वारवन्तीयमप्रिष्टोममाम कृत्वा"
 इत्यादी सर्वथैवामाप्तेस्तमकृत्वा तदुत्तरक्रियाकरणशक्यतयैव वि-
 शिष्टविधिः, इह तु कथंचिदपि प्राप्ते लाघवाय न तद्विधिः । अतो
 हि न विधायकत्वे, स्नात्यादेः परस्य लिङादेस्तदर्थविधान एव
 च व्यापृतत्वमिति विशेषात् । अधिकार इत्यादि । स्नानायपि-
 कारिणः सिद्धस्य दर्शनाधिकारसिद्धिः तस्य स्नायाद्यत्वात्, अत्रा-
 ना च प्रधानाधिकारिकत्वात्, दर्शनाधिकारिणश्च स्नानायधिकार-
 सिद्धिः तस्य दर्शनेनिमित्तकत्वात् । एव ज्ञानं दर्शने प्रयोजकं

इत्यम् । अत्र यथाऽर्थपूर्वकान्तरविधौ साहाय्येव साहाय्यमेव ।
 अन्वयात् स्नानोपायमपि दर्शनमहं स्यात् । न द्वितीयः ।

अथानन्वयदर्शनं च स्नाने निमित्तज्ञानत्वादिपर्ययः । ननु सन्नेते
 दर्शनस्य निमित्तान्तरधारे पुनरपि विधिप्रवृत्तयधिकारमपुक्तिविरो-
 धाः । अन्वयेवोपायं निमित्तोक्त्यै स्नानं विधाय पश्चात्तद्वद्वत्तया
 दर्शनं विधीयतां, दोषाभावात् । तथा हि निमित्तमेव साहाय्यं
 मयोक्तं तदुपायौ निमित्तकानौ विधानात् । ज्ञानं त्वर्धनस्तथा ।
 तथा च उपोनिःशास्त्रदर्शनयोग्यं प्रवृत्तं निमित्तं धर्मशास्त्रात्
 तद्विधितं मद्युद्दयमापनं स्नानाद्यवगत्य तत्पुण्या दर्शन-
 मपुक्तिरेति न मयुक्तं विरोधः, नापि पुनरुक्तः । साहाय्यापास्तस्याः
 साहाय्यनिमित्तकत्वादनेनस्य निमित्तमन्वयधारेण । अत एव
 न विधिप्रवृत्तेः, नाप्यधिकारस्य । अधिकारो हि कर्तृत्वपूर्वकं
 फलस्वाभ्यं विधेयवोरद्वयधानयोरकमयोजकत्वेन तदङ्गासिद्ध्याः
 कर्तृत्वपूर्वकत्वात् न त्वविधेयस्य दर्शनस्येव्यथाह-अस्त्वर्थ-
 नि । निरूपितमेतत् । ननु एवमिदं विधानात्तद्विधेयस्य दर्शनस्या-
 शक्यनिरूपणत्वं नानुवादन्वायोगात् प्रवृत्तदर्शनं स्नानादिकं मति-
 निमित्तमस्त ।

तत्रैवमेव पर्यायं मूलकं राहुदर्शनं ।

इति चेन्नान्तरं, तदेव साहाय्यं प्रत्यपि तथाऽस्तु । अन्वयात् “ना-
 शुची राहुतारकाः” इति निषेधात् निषेधात्तदङ्गानां शिष्टानां
 स्नानाद्यनापत्तेः, अस्तु चाऽत्र एव निषेधात् सपिण्डजननादिनां
 निमित्तान्तरत्वात्तदर्थं दर्शनभावात्स्नानादिरभावात्, अस्तु च नि-
 षेधानि क्रमसम्बन्धत्वात्पपरिहारस्योपायवैयर्थ्येन तदर्थतया—

चन्द्रसूर्यप्रदे स्नायात् मूलके मूलके तथा ।

इति स्नानादिनिषेधानं पुराणानादिनिमित्तक्याप्यधिकारि-

तथा-

न कालनियमः सेतौ समुद्रस्नानकर्मणि ।

सद्विधिश्च तत्रैव-

पिप्पलादसंमुत्पेक्षे कृत्ये लोकभयङ्करे ।

पापाणस्ते मया दत्ता आहारार्थे प्रकल्प्यताम् ॥

इति पापाणं प्रतिष्ठा-

विश्वार्ची च घृणार्ची च विश्वघोने विश्वां पते ।

साक्षिण्यं कुरु मे देव सागरे लवणाम्भसि ॥

नमस्ते विश्वमुसाय नमो विष्णो अर्वांपते ।

नमो जलपिरूपाय नदीनां पतये नमः ॥

समस्तजगदाधार जङ्घयकगदाधर ।

देव देहि ममानुजां तव मूर्धनिनेत्रणे ॥

श्रितवशान्तकामीशानं नमो विष्णुमुवापतिम् ।

साक्षिण्यं कुरु देवेश सागरे लवणाम्भसि ॥

अग्निश्च योनिरनिलश्च देहो

रंतोया विष्णुश्चतस्र्य नाभिः ।

एतद् मुखन्याणद्वयं सत्यवाक्यं

ततोऽवगाह्येन पतिं नदीनाम् ॥

इति भारतीकमन्त्राणां प्रतिष्ठा विधिवत्प्रकारा-

सर्वरक्षो भवान् श्रीमान् सर्वरक्षाकरो मयाः ।

सर्वरक्षप्रधानस्यं गृह्णाणाद्यं महोदधे ॥

इत्यर्घ्यं दद्यात् सर्वेभ्यः । यथाशक्तं पूज्यं च त्रैलोक्ये इत्यर्घ्यं

विष्णुनाहं निरुपयं च कृतात्मं त्रीनिकं दयस्व ।

यमितं नामदेवं च पराशरमुवापतिम् ॥

साक्षिण्यं नाहं देव साक्षिण्यार्थं नयेत् च ।

नत्वं नैव्यं सत्वात्तं च सर्वं सत्यमाह्वयम् ॥

लाभ्यवन्तं हनुमन्तं सुग्रीवं चाद्भुतं तथा ।
 सैन्दं च द्विपदं शैव कवभं चारभं तथा ॥
 रामं च लक्ष्मणं चैव सीतां चैव यदास्मिन्नीम् ।
 पृथांस्तु तर्पयेद्विद्वान् जलमप्ये विशेषतः ॥
 आश्रमस्तस्यवर्गन्तं परिकल्पितमनराधरम् ।
 मया दत्तं न तोयेन तृप्तिभेषाभिगच्छतु ॥ इति ॥

इति श्रीसीमांसकनारायणभद्रखरिगुनुरामकृ-
 प्णभट्टात्मजदिनकरभट्टानुजकमलाकरभ-
 ट्टकृते निर्णयसिन्धौ प्रथमः परि-
 च्छेदः समाप्तः ॥

गुणरसेभमनाथपिताम्बका-
 धिकनभस्य सितेष्टमिकातिथौ ।
 गुरगुराबलिखण्डपुमूलाजि-
 त्प्रथमनिर्णयसिन्धुजटिष्यणम् ॥ १ ॥
 हुतभुष्टिभषन्द्रसमागता-
 धिकनभस्य सितेष्टमिकातिथौ ।
 प्रथमनिर्णयसिन्धुपरिच्छिदा
 विवरणं च्छलिखण्डपुमूलाजित् ॥ २ ॥

इति प्रथमस्य पृत्तिः ॥

सिद्धिः

चैत्रे मासि जगद्ब्रह्मा सस्रजं प्रथमेऽहनि ।

शुक्लपक्षे समग्रं तु तदा सूर्योदये सति ॥

इति हेमाद्रौ ब्राह्मोक्तेः । दिनद्वये तद्व्याप्ताषष्पासौष-
धा पूर्वेषु । तदुक्तं ज्योतिर्निघन्धे—

शक्रवत्सरभूपमन्त्रिणां रसधान्येश्वरमेघपतीनाम् ।

श्रवणात्पठनाच्च वै नृणां शुभतां यात्यशुभं सह श्रिया ॥

चैत्रे मासि महाबाहो पुण्या या प्रतिपत्परा ।

तस्यां वै निम्बपत्राणि प्राश्य संशृणुयात्तिथिम् ॥

तत्र (१) यष्टीप्रवेशः कार्यः । उपरिचरवमुकथायाम्—

यष्टिं च वैणवीं तस्मै ददौ वृत्रनिपूदनः ।

इष्टमदानमुद्दिश्य शिष्टानां प्रतिपालनीम् ॥

ततः शक्रस्य पूजार्थं भूमौ भूमिपतिस्तदा ।

प्रवेशं कारयामास गते संवत्सरे तदा ॥

ततः प्रभृति चाद्यापि यष्टेः क्षितिपसत्तमैः ।

प्रवेशः क्रियते राजन् यथा तेन प्रवर्तितः ॥

अपरेऽशुस्ततस्तस्याः क्रियते तूच्छ्रयां नृपैः ।

अलङ्कृतायाः पिटर्कगन्धैर्माल्यैश्च भूषणैः ॥

माल्यदामपरिसिन्ना विधिषत् क्रियतेऽपि च ।

इति भारतात् । पिटर्कः=काष्ठादिरचितपामभेदः ।

अव्याप्ताविति । तत्राऽमायास्यासत्त्वेऽपि संकल्पः प्रातरेव ।

‘प्रातः संकल्पयेत्’ इति धारयात्, सङ्कल्पवचनाच्च प्रतिपत्संकीर्ष-
नम् । आपाद्यमाकल्पस्य प्रयोगाविषयत्वे संकल्पविषयत्वात् ।

केचिन्तु ततोऽप्युपः कालः प्रशस्तः ‘तावन्नि कुर्वीत परिकारी
स्यात्’ इति श्रुतिव्याख्यानं वेदभाष्ये सूर्योदयात्प्रागारम्भस्य
मतामपि शास्त्रोक्तदोषाणामुपशामकत्वोक्तेः, मीमांसकैः ‘पुराशापः

शैत्रे शिवप्रतिपदि

यो धाराऽर्वादेव स वर्षेणः ।

उदयदिने पूर्वा

मोदयमुगलेऽपि पूर्वाः स्यात्(१) ॥

पश्माथैत्रसिगादेरुदयाङ्गानांः प्रवृत्तिरम्हादेः ॥ इति ॥

वत्सरादौ पश्न्नादौ पत्तिराज्ये तथैव च ।

पूर्वविद्वेष कर्तव्या प्रतिपत्तर्बदा गुर्वाः ॥

इति वृद्धप्रतिपत्तोक्तेः ।

शैत्रमासस्य या शुफला प्रथमा प्रतिपद्भवेत् ।

तद्विद्वेषः कृत्वा गोपथामस्तु पूजनम् ॥

संवत्सरमथाप्नोति सौख्यानि भृगुनन्दन ॥

इति हेमाद्रौ विष्णुधर्मोक्तेः । यदा तु शैत्रो मलमासो

भवति तदा देवकार्यस्य तत्र अनिषिद्धत्वात्पुत्रे मासि

संवत्सरारम्भः कार्य इति केषिदाहुः । निष्कर्षस्तु—

शुफलादमलमासस्य सोऽन्तर्भवति शोशरः ।

इत्यादिपथनादग्निमयपर्यन्तःपातान्मलमासमारभ्यैव

वर्षप्रवृत्तेः शुक्लास्तादाविष मलमास एव कार्य इति

वयं प्रतीमः ।

ननु शुक्लास्तादौ शैत्रशुक्लप्रतिपदन्तरस्थाभाषाशु-

क्तां तन्मध्य एवानुष्ठानम् । मलमासे तु शुद्धप्रतिपदन्त-

मथादिनां निर्बन्धेऽस्यस्य नियमविधित्वाप्युपःकालस्यापि मातः-

प्रवृत्त्याव्यवहाराय । 'अश्लीलसंज्ञस्तु भागः परं निषिद्धो न

धीर्यस्येति स्वरूपात्'इत्याहुः । अनिषिद्धत्वादिनि ।

(१) यदा दिनद्वये उदयकाले शैत्रशुक्लप्रतिपत्तु तदा पूर्वदिनेऽपि

यो धाराः स वर्षेणः । यदा दिनद्वयेऽप्युदयकाले प्रतिपदाभवेत् तदा-

ऽपि पूर्वदिनेऽपि धारा वर्षेणः ।

रस्य सम्भवात् शुद्ध एव यत्साराग्भो युक्त इति चेत्,
 आन्तोऽसि ॥ न हि प्रतिपदन्तरसस्यं प्रयोजकं, द्विःक
 रणापत्तेः चर्षेशद्व(१)पापरोक्ष । अपि तु यत्साराग्भः
 न तु मलमासेऽपीत्युक्तं प्राक् । न हि शैघ्रशुषणादि-
 र्मलमासः पूर्वचर्षेऽन्तर्भवतीति प्राक्प्राणाऽपि सुषणम् ।
 अथ तैलाभ्यङ्गो नित्यः ।

यत्सारादी यत्सन्तर्दा यत्तिराज्ये तथैव च ।

तैलाभ्यङ्गमकुर्वानो नरकं प्रतिपद्यते ॥

इति यासिनीनेः ।

अस्यामेव नवरात्रारम्भः । तद्युक्तं मार्कण्डेयपुराणे—
 द्वात्रिंशत्सहस्रं महापूजा क्रियते वा न चार्चिकी ॥ इति ।
 तत्र परयुक्तैश्च साक्षात् ।

धौतश्यामक्रियाः सर्वा द्वादशे याणि कीर्तिताः ।

त्रयोदशे तु गनीम्ना निष्कलाः परिकीर्तिताः ॥

चत्वार्योदशे याणि कृष्णाणां न कथञ्चन ।

तृत्विंशत्तमेराद्यु द्वाविंशत्यनिनाशनम् ॥

—इत्यादिना । ७ आन्तोऽर्चिभ्यादि ।

अथ यान्यु प्रतिपदः सायान्याशुद्धानदिनामवसाये शुद्धे
 श्वर्यात् । दिग्ग यात्येन स्फुटोपादिना शुद्धा मयनि मादयभ्याम्
 चर्चित्वा म मलमासो न तु म पर, तत्र समाप्तयेव विरोधान् । अ
 कश्च न चर्चितिदृष्टः । एव च 'उत्तरेऽन्ते भ कार्याणि' इत्युक्तेः
 उक्तेः चत्वार्यारम्भः, सर्वेषां पशुशान्नादिसति प्राक् ।

अथ च चार्चिकीणु । वर्षावसावा चार्चिपदः । पूर्वेषु
 चर्चित्वा स्फुटोपादि प्रतिपदः, दिग्गयादी, यान्येति चर्चितेण चर्चित-
 दृश्यते ।

अमायुगा न कर्णक्या प्रतिपशाष्टिकाऽर्चने ।
सुहर्णमात्रा कर्णक्या द्वितीयादिगुणाश्रिता ॥
इति देवीपुराणात् ।

तिस्त्रो षोढाः पराः प्रोक्तास्तिथयः कुचनन्दन ।
कार्तिकाश्वयुजोर्मासोर्ध्वं च मासि च भारत ॥
इति हेमाद्रौ प्राप्नोतेः । पराः=परयुताः ।

अथ विशेषः पारणानिर्णयश्च शारदनवरात्रे यक्ष्यते ।
अथ प्रपादानमुक्तमपराकं भविष्ये—

अतीते कालगुने मासि मासं वैश्वमहोरसवे ।
पुण्येऽह्नि विप्रकथिते प्रपादानं समारभेत् ॥
इत्युपमस्य—

तत्रशोरसर्जयेद्विद्वान्मन्त्रेणानेन मानवः ।
'प्रपेयं सर्वसामान्या अभूतेभ्यः प्रतिपादिता ॥
अस्याः प्रदानास्तिपरस्मृत्प्यन्तु हि पितामहाः' ।
अनिवार्यं ततो देयं जलं मासश्चतुष्टयम् ॥ इति ।

तथा—

प्रपां दातुमशक्तेन विशेषाद्धर्ममीप्सुना ।
प्रत्यहं धर्मघटको घञ्चसंघेष्टिताननः ॥
प्रास्त्रणस्य गृहे देवः शितामलजलः शुचिः ॥

तत्र मन्त्रः—

'एष धर्मघटो दत्तो प्रत्पयिष्युशिवारमकः ।
अस्य प्रदानात्सकला मम सन्तु मनोरथाः' ॥
अनेन विधिना यस्तु धर्मकृद्भ्रं प्रयच्छति ।
प्रपादानफलं सोऽपि प्राप्नोतीह न संशयः ॥ इति ।

अथेति । षाष्टिकाऽर्चनविषयकसकलाविधिनिपेशाना-
विहापि यथाचिरिति भावः । अभूतेभ्य इति । पश्चादिसाधारण्य-

चैत्रशुक्लतृतीयायां गौरीमीश्वरसंयुतां संपूज्य दोषो
 रसपं कुर्यात् । तदुक्तं निर्णयामृतने देवीपुराणे—

तृतीयायां यजेद्देवीं शंकरेण समान्यिताम् ।

कुङ्कुमागरुकर्पूरमणियत्नसुगन्धकैः ॥

अग्गन्धघूपदीपैश्च दमनेन विज्ञेयतः ।

आन्दोलयेत्ततो यस्स शिषोमातुष्टये सदा ॥ इति

अथ अनुर्थीयुता माह्या ।

मुहूर्तमात्रमव्येऽपि दिने गौरीयत्नं परे ।

इति साधयोक्तैः । अथ सौभाग्यशपथस्तुक्तं मातृपे-

थमन्तमाप्तमासाय तृतीयायां जनप्रिये ।

गौभाग्याय सदा स्त्रीभिः कार्प्यं पुत्रयुतेऽप्युभिः ॥ इति

० तत्रापि परपुत्रैव ।

इयं च मन्वादिरपि । अत्रैव प्रमह्णात्प्रमन्वादिभि-

र्णायने(१) । साधोक्ता दीपिकायाम्—

'निष्कर्मं न निषिद्धिस्थाशो कृष्णोमोऽनलो मदा ।

निष्कर्मो न शिषोऽश्वोऽमातिथी मन्वाद्यो मयो' ॥

इति ।

निषिः=तृणिमा । अग्निः=तृणीया । नेति । वैशान्ते न।

स्त्रीम्पथैः । आशा=दशमी । कृष्णोमः=कृष्णाष्टमी ।

अनलः=तृणीया । प्रश्ना=नवमी । अर्को=छाद्वती । नेति ।

मन्मर्त्याः=नेम्पथैः । शिषः=एकादशी । अश्वः=मगमी ।

मयो=वेत्प्रदादरभ्यां न। मन्वाद्यय इत्यर्थः । अत्र ० मन्वाद्य

वचः । ० तत्रार्थानि । गौरीप्रभाम् । ० मूलैर्नि ।

अन्वाद्युहृ श्चनवनी कार्पिके द्वादशी तथा ।

तूर्यं वा वैश्वान्त्येष तथा माऽप्रदाव च ॥

(१) कृष्णवृ... मन्वादि... इत्यने इति...

मन्वादिश्राद्धं नित्यम् । अकरणे प्रायश्चित्तदर्शनात् ।
तद्युक्तमृगिधने—

त्वं भुवः प्रतिमन्त्रं च शतवारं जले जपेत् ।

मन्वाद्यो यदा न्यूनाः कुरुते नैव चापिपः ॥ इति ।

एवं यत्र प्रायश्चित्तबीप्सादिदर्शनं तानि ऋषण-
पतिश्राद्धानि नित्यानि । तानि तु—

अमायुगमनुक्रान्तिघृतिपातमहालयाः ।

अन्वष्टक्यं च पूर्वेषुः पण्णवत्यः प्रकीर्तिताः ॥

इत्युक्तानि । चकारादष्टकाग्रहणम् ।

यत्र शुक्लतृतीया मत्स्यजयन्ती । अथैव प्रसङ्गा-
दक्षायतारजयन्त्यो निर्णीयन्ते । तत्र पुराणसमुच्चये—

मत्स्योऽभूद्भुतभुग्दिने मधुसिने कूर्मो विधौ मापये

पाराहो गिरिजासुते नभसि यद्भुते सिने मापये ।

सिहो भाद्रपदे सिने हरिगिधौ श्रीवामनो मापये

रामो गौरितिभावतः परमभूद्रामो नभस्यं मयोः ॥

कृष्णोऽष्टम्यां नभसि सितपरे, चाद्रिषने यद्दशम्यां

बुधः, कल्की नभसि समभुच्छुक्लपष्ट्यां क्रमेण ।

अहां मध्ये यामनां रामरामौ

मत्स्यः क्रोष्टथापराहं विमागं ।

कूर्मः सिहो यौहकल्की च सागं

कृष्णो रात्रौ कालमाग्ये च पूर्वं ॥ इति ।

केचिन् शुक्रान् श्लोकान् पठन्ति । तथा—

अत्र विशेषानिर्देशे युक्ताः । ऋषणवत्य इति । यत्र पूर्वपक्षे
द्विष्यतीत्यादि तत्र साम्नवत्यादि अपिकस्यापि तस्यादिष्टा
प्र'स्र्वात् । एवं द्वागतीत्यथादि । दूतभुक्=तृतीया । विपुः=द्वादशी
विमित्रामुवः=चतुर्थी । भूतं=चतुर्दशी । हरिः=द्वादशी । गौरी=

नभस्ये तु द्वितीयायां बलभद्रोऽभवद्भरिः* ॥

श्रावणे बहुलेऽष्टम्यां कृष्णोऽभूद्भोक*रक्षकः ।

*ज्येष्ठशुक्लद्वितीयायां घातः कल्की भविष्यति ॥

यत्किञ्चिदीयते दानं तद्दानं मेरुणा समम् । इति ।

*हरिरिति । बलभद्रकृष्णयोर्मतभेदेन गणनायां भेदः ।

बलभद्र एवावतार इति स्वाभिप्रायः ।

*रक्षक इति ।

अर्द्धरात्रे च रोहिण्यां सा तिथिः सर्वकामदा ॥

अर्द्धरात्रेऽष्टमी पुण्या पूर्वा वा यदि वा परा ।

रोहिणीसहिता स्तोका मुक्तिदा सर्वजन्तुषु ॥

तत्रोपवासं कुर्वीत नात्र कार्या विचारणा ।

उपोषणं जागरणं विशेषेण प्रशस्यते ॥

स्नानं दानाभित्यादिश्लोकः ।

जातः कंसवधार्थाय भूभारोत्तारणाय च ॥

दानवानां वधार्थाय दैत्यानां निधनाय च ।

परिश्रणाय साधूनां जातः कृष्णः स्वयं हरिः ॥

गृहाणाध्वं मया दत्तं देवक्या सहितो हरे ।

*ज्येष्ठ इति ॥ भाद्रे वौद्धः, ज्येष्ठे कल्कीत्याहुः ।

भाद्रशुक्लद्वितीया च हस्तनक्षत्रसंयुता ॥

चन्द्रोदये समुत्पन्ने वौद्धरूपोऽभवद्भरिः ।

नन्दायुक्ता न कर्त्तव्या द्वितीया विष्णुतत्परैः ॥

कामान्मोहात्प्रकुर्वीत दुष्टानां विजयो भवेत् ।

तस्मात्सर्वप्रयत्नेन गौरियुक्ता प्रशस्यते ॥

तत्रोपवासं कुर्वीत विष्णुसापुष्यमाप्नुयात् ।

जातः कारुष्यमायाय दुष्टानां निधनाय च ॥

परिश्रणाय साधूनां जातो वौद्धः स्वयं हरिः ।

गृहाणाध्वं मया दत्तं श्रीदेव्या सहितो हरे ॥

इति । षोडशास्तु वाराहपुराणस्थस्येन पापयानि
कृन्ति—

‘आषाढे शुक्लपक्षे तु एकादश्यां महातिथौ ।
जयन्ती मत्स्यनाम्नीति तस्यां कार्यमुपोषणम् ॥
नभोमासि तृतीयायां हरिः कमठरूपधृक् ।
नभस्यशुक्लपक्षस्यां वराहस्य जयन्तिका ॥
चैत्राख्ये तु चतुर्दश्यां नृसिंहः समपद्यत ।
मासि भाद्रपदे शुक्लादश्यां यामनो हरिः ॥
चैत्राख्ये शुक्लपक्षे तु तृतीयायां भृगुवहः ।
चैत्रे नवम्यां रामोऽभूत्काशल्यायां परः पुमान् ॥
श्रावणे षष्ठ्येऽष्टम्यां वासुदेवो जनार्दनः ।
पौषशुक्ले तु सप्तम्यां कुर्याद् पीडस्य पूजनम् ॥
माघशुक्लतृतीयायां कल्किनः पूजनं हरेः ।
प्रातः प्रातस्तु मध्याह्ने मायं सायं तथा निशि ॥
मध्याह्ने मध्यरात्रे च सायंप्रातरनुक्रमाम् ॥
इति । तदत्र समूलवनिर्णये सति कल्पभेदेन व्य-
पस्था द्रष्टव्या । एताश्च तद्गुणसकानां निस्थाः, अन्येषां
तु काम्याः । जन्माष्टम्यादौ तु विशेषं बक्ष्यामः ॥

स्नानं दानमित्यादि ।

उपेष्टे शुक्लद्वितीया च पुनर्वसुसमन्विता ॥
पूर्वादये समुत्पन्ने कल्की विष्णुस्तदाऽभवत् ।
द्वितीया गौरिसंयुक्ता उपपन्ना व्रतादिषु ॥
नन्दायुक्ता न कर्त्तव्या विष्णुसायुष्यमिच्छता ।
स्नानं दानं च यत्किञ्चित्तदस्यमुदाहृतम् ॥
जातो म्हेच्छवधार्थाय दुष्टानां निधनाय च ।
परित्राणाय साधुनां धर्मसंस्थापनाय च ॥

ॐ चैत्रशुक्लपञ्चमी कल्पादिः । तदुक्तं हेमाद्रौ मास्ये-
 प्रथमो वा दिनस्यादिः कल्पादिः सा प्रकीर्तिता ।
 वैशाखस्य तृतीया वा कृष्णा वा कान्गुनस्य च ॥
 पञ्चमी चैत्रमासस्य तथैवान्त्या ॥ तथा परा ।
 शुक्ला त्रयोदशी माघे कार्तिकस्य तु मप्तमी ॥
 नवमी मार्गशीर्षस्य कसैताः संस्मराम्यहम् ।
 कल्पानामादयो स्योता दत्तस्याक्षयकारकाः ॥

यद्वाणार्थं मया दत्तं कृपाचार्येण दे हरे । इति ।

ॐ चैत्रशुक्लेति । ब्राह्मे—

शुक्लापमथ पञ्चम्यां चैत्रेप्रामि शुभानना ।

श्रीमन्नलोकान्मानुष्यं संप्राप्ता केशवाज्ञया ॥

ततस्तां पूजयेत्तत्र यस्तं लक्ष्मीर्न मुञ्चति । इति ॥

ॐ अन्त्या=अमावास्या ॥ ॐ सप्तेति । शिशदमी कल्पादयोः ।

अथ कल्पादयो राजन् कथ्यन्ते तिथयः शुभाः ॥

यासु श्राद्धे कृते तृप्तिः पितृणामक्षया भवेत् ।

चैत्रशुक्लमतिपदि श्वेतकल्पः पुराऽभवत् ॥

तस्य शुक्लत्रयोदश्यामुदानः समजायत ।

कल्पस्तु नारसिंहाख्यः कृष्णायां प्रतिपद्यभूत् ॥

अथ कृष्णत्रयोदश्यां गौरीकल्पोऽप्यकल्पत ।

वैशाखस्य तृतीयायां शुक्लायां नीललोहितः ॥

चतुर्दश्यां तु शुक्लायां संजातो गारुडाभिधः ।

समानस्तु तृतीयायां कृष्णायामुदपद्यत ॥

माहेश्वरश्चतुर्दश्यां कृष्णपक्षे समागमत् ।

उपेष्टशुक्लतृतीयायां वामदेवस्य संभवः ॥

पौर्णमास्यां तु तत्रैव कूर्मः प्रवष्टते नृप ।

कृष्णपक्षे कृतीयायायाप्रायेणः समगच्छत ॥
 पञ्चदश्यां तु कृष्णार्थां पितृकल्पः समागमत् ।
 शुक्लीं चतुर्थीयायादे मास्य नारायणोऽभवत् ॥
 चतुर्थ्यां तस्य कृष्णार्थां सौम्यकल्पःसमापन्नत् ।
 आश्विने शुक्लः ऋष्यां रौरवः सपवर्त्तत ॥
 तस्यैव कृष्णपञ्चम्यां मानवः सत्यपद्यत ।
 षष्ठीं मौष्ठ्यपदे शुक्लीं मास्य माणाभिषोऽभवत् ॥
 मिनेतरार्थां षष्ठ्यां तु तस्य तन्पुरुषाहवः ।
 पूषत्कल्पस्तु सप्तम्यां शुक्लायायाश्विनस्य च ॥
 कृष्णायायापि वैकुण्ठः मन्त्रिवेश विशीपते ।
 कार्तिकस्य मित्ताष्टम्यां कल्पः कन्दर्पमङ्गकः ॥
 आश्विनार्थां पुनर्ज्येष्ठे लक्ष्मीकल्पस्य कल्पना ।
 मार्गशुक्लत्रयम्यां तु कल्पसप्तयोऽभ्यवर्त्तत ॥
 आश्विनार्थां च सावित्रीकल्पः मारम्भमभ्यगात् ।
 पौषे दशम्यां शुक्लायायाश्विनः पादुरासह ॥
 आश्विनार्थां च मास्य कल्पसप्तयोऽभवत् ।
 एकादश्यां तु शुक्लायां मास्य कल्पः मज्जिबान् ॥
 तस्यामेव तमिस्रायां वाराहः मास्य भुवते ।
 सारस्वतस्तु द्वादश्यां शुक्लायां काल्पुनस्य ह ॥
 कृष्णायायापि वै राहो विरराभ महामनाः ।
 इति त्रिंशद्मी कल्पस्थितयः परमैष्टिनः ॥
 आरम्भतिथयस्तासु शुक्लाः पुण्यतया मताः ।
 आगु थार्द्धं कृतं पुण्यमाकल्पस्यापि कल्पते ॥ इति ॥

दीपिकाऽपि—

'स्युः पक्षद्वयगाः क्रमात्मतिपदाद्याधैत्रमासक्रमात्
 भूतो माघवर्गो मथौ तु मदनौ ज्येष्ठस्थिते पर्वणी ।

पुनर्वसुपुषोपेता शैत्रे मासि सिताष्टमी ।
 प्रातस्तु विधिवत्स्नाया याज्ञोपवेकलं मन्त्रे ॥ इति ।
 विधिवत्स्ये कालिकापुराणे—

शैत्रे मासि सिताष्टम्यां यो जगो नियतेन्द्रियः ।
 स्नायाद्गौहिर्यतोपेषु स याति ब्रह्मणः पदम् ॥
 शैत्रं तु सकलं मासं शुचिः प्रयत्नमानसः ।
 गौहिर्यतोपेषु यः स्नायात्स कैवल्यमवाप्नुयात् ॥

● गौहिर्यां ब्रह्मपुत्रः । मन्त्रस्तु—

'ब्रह्मपुत्र महाभाग ब्रह्मनां कृत्वत्सम्भय ।
 अगोपामर्भसंभुज यासं गौहिर्य मे हर ॥'

शैत्रशुक्लनवमी रामनवमी । तदुक्तमगस्त्यपुराणे—
 पादु—

'शैत्रे नवम्यां क प्रायश्चरे द्विधा पुण्यं पुनर्वसो ।
 कश्चिदे कश्चिर्गौरीतो योऽप्येकं सहस्रकर्म ॥
 शैत्रे पुत्रणि सर्वमां लभते कर्मकृत्वाद्ये ।
 आविहारीत्य कल्पया श्रीमत्पार्या यः पुनात् ॥
 तस्मिन् दिने तु सर्वस्य सुखसाक्षात्कृतम् ॥
 तत्र जातानां कृपांशुमाधवो भुवि क ॥ इति ।
 इत्यं च सप्तशतयोगिनी साक्षात् ।

शैत्रशुक्लं तु नवमी पुनर्वसुपुषोपेता ।
 शैत्रे सप्तशतयोगिनी महापुण्यवता भवेत् ॥

गौहिर्य इति ।

गौहिर्यात्समां मासो गौहिर्यात्सप्तशतयोगिनी ।

इति बार्हस्पत्यायम् ।

● माकपरोऽहोरात्रो । कश्चिदेकलं । इत्ये ३५५५५ ।

कश्चिर्गौरीतोऽप्युत्सवो गौरीशिवोऽपि ३ गौहिर्यस्य ३५५५५

पक्षव्यापेन काम्यं नित्यं च । तदुक्तं हेमाद्राचार्यसिंहितायाम्—

उपोषणं जागरणं पितृनुद्दिश्य तर्पणम् ।
तस्मिन् दिने तु कर्तव्यं ब्रह्मप्राप्तिमभीप्सुभिः ॥
सर्वेषामप्ययं धर्मो भुक्तिमुक्त्यैकसाधनः ।
अशुभिर्यापि पापिष्ठः कृत्येदं ब्रतमुरामम् ॥
पूज्यः स्यात्सर्वभुक्तानां यथा रामस्तथैव सः ।
यस्तु रामनगम्यां तु भुङ्क्ते मोहादिमूढधीः ॥
कुम्भीपाकेषु घोरैषु पच्यते नात्र संशयः ॥
तथा—

यानि' इति क्रत्वर्था नित्यः यादिरो विधीयते । "तादिरो विधीयते" इति काम्यः ।

तत्र समागदयस्य द्रष्टव्यं, तदनुपयोगेऽपि द्रष्टव्यमस्तीति कर्त्तव्यं । यदि तु यादिस्य क्रत्वर्थतया नित्यत्वं पुरुषार्थतया काम्यत्वम् । इह तु पुरुषार्थतया नित्यत्वं मन्थते, तदा 'यादिस्य क्रत्वर्थतया नित्यत्वं' इत्यादी पुरुषार्थतया नित्यत्वं न त्वेव क्रत्वर्थतया दृष्टव्यम् । यदुक्तं तत्र समागदयस्य द्रष्टव्यत्वात् क्रत्वर्थतया नित्यत्वं तदनुपयोगेऽपि द्रष्टव्यम् ।

नित्यत्वं तदनुपयोगेऽपि द्रष्टव्यं समागदेदात् । न च काम्यत्वं तदनुपयोगेऽपि द्रष्टव्यं तदनुपयोगेऽपि नित्यत्वं तदनुपयोगेऽपि द्रष्टव्यम् । यादिस्य क्रत्वर्थतया नित्यत्वं तदनुपयोगेऽपि द्रष्टव्यम् । न च काम्यत्वं तदनुपयोगेऽपि द्रष्टव्यम् । न च काम्यत्वं तदनुपयोगेऽपि द्रष्टव्यम् । न च काम्यत्वं तदनुपयोगेऽपि द्रष्टव्यम् ।

लक्ष्म्या रामनयमीतमं सर्वततो रामम् ।

तन्नाम्न्यानि कुरुते म तेषां फलभारभवेत् ॥

प्राप्ते श्रीरामनयमीदिने मर्यां विमृष्टधीः ।

उपोषणं न कुरुते कुम्भीपाकेषु पश्यते ॥

अथ योषितदुपासकानामेवेदं व्रतं नित्यं; अन त्वन्ये
प्राप्त्या विविदिषन्ति यद्देन दानेन तपसाऽनाशकेन"इत्यादी
एतेषां धर्मधर्माणां नित्यानां यद्वादीनाम् भास्वविरिदिषायां
विधानात्प्रयोगनभेदाद् भेदः, तद्दुपवामेऽपीति । तत्र काम्यमयो-
गेण ममकृतो नित्यासिद्धिः ।

काम्येऽपि नित्यसिद्धिः स्वात्मसङ्गेनोभयात्पिका ।

इति स्मृत्यैः । धादे निमन्त्रितप्राक्षणस्यैकस्पादेव भोजना-
दन्वकर्वकथादसिद्धिः ममहाय स्वदृष्टिरिति वन् प्रह्लाविद्यार्थमनुष्ठि-
तेन यद्वादिना नित्यतमित्यदिषथ । एतेन काम्यं परित्यज्य केवलं
निममनुष्ठातुं शक्यं न तु-नित्यं परित्यज्य काम्यमिति कथं प्रयोग-
भेद इत्यवाक्यम् । नन्वेवमपि मकृदनुष्ठानेन कथमेकार्थसिद्धिः ।
दर्शपूर्णमासयोः एणां प्रधानानां मध्ये श्रीस्त्रीन्वति सहस्रयानादि-
नाऽङ्गेनोपकारव्यतिषं काम्यं चोपवामं मति सकृत्सकृदङ्गानुष्ठानस्य
न्याय्यत्वादिति चेन्न । मसङ्गस्वीकारात् । यथा पश्चयमनुष्ठितेन मया-
जादिना तत्रयोगमध्यपातिपष्टपुरोडाशोरकारवदिति भावः ।

अन त्वन्येषामिति । विष्णुपरायणैरित्यत्र विष्णुसन्देस्य
मकृतरामात्मकविष्णुपरत्वात् तत्परायणाः तन्मन्त्रदीक्षिताः तैः,
नित्यमेव तेषामेव,

तस्मिन्दिने तु कर्त्तव्यमुपवासव्रतं सदा ।

इति नित्यमयोगविधौ सदाशब्देन तदन्वयात् ।

पूर्यग्रहे कुरुक्षेत्रे यद्वादानैर्मुहूर्तदुः ।

तत्फलं समवाप्नोति श्रीरामनयमीव्रतात् ॥

इति काम्यमयोगश्च सर्वेषाम् । न च तद्विधौ विष्णुपरायणैरि-

पानित्याहुः । अन्ये तु अकरणेऽशेषश्रवणात्
 तस्मात्सर्वात्मना सर्वैः कार्यं यं नवमीव्रतम् ।
 इति पूर्वोक्तवचनाद्य जन्माष्टम्यादिवदिदमपि म
 पां नित्यम् । अन्यथा जन्माष्टम्यादाद्यपि तदुपासकान
 मेव नित्यतां षक्तुः को वारयितेत्याहुः ।

अथ विशेषो हेमाद्रायगस्त्यसंहितायाम्—

आचार्यं धैर्यसंपूज्यं पृथुयात्पर्ययेति शिः ।
 श्रीरामप्रतिमादानं करिष्येऽहं द्विजोत्तम ॥
 भक्त्याचार्यो भयं प्रीति श्रीरामोऽस्ति स्वमेव यः ।
 तथा—

स्वगृहे शोशरे देशे दानस्योऽज्यलमण्डपम् ।
 दाह्यमकहनूमद्विः प्राग्द्वारे रामलंकृतम् ॥
 गच्छन्मच्छाङ्गपाणीश्च दक्षिणे समलंकृतम् ।
 गदागद्गमाङ्गदक्षिणं पश्चिमे सुगिभुजितम् ॥
 पश्चिम्यस्मिन्कर्णालिख्यं कौप्येरे रामलंकृतम् ।
 मरणे हस्तगत्युत्कृष्टां वैदिकायुक्तमागतम् ॥
 लजः शंकर्यपश्यंश्चैव राममेव स्मरन्मुने ।
 आर्यां रामनवम्यां च रामाराधनतत्परः ॥
 उपोष्याष्टसु मासेषु पूजयित्वा यथाविधि ।
 इमां स्वर्गमयीं रामप्रतिमां च प्रयत्नतः ॥

स्वस्वन्वयः । आचार्ययोगस्य गण्डनिर्णयं निर्णयेन दिग्गवयोगीनि
 वाच्येभ्योः कृत्यन्तरेवत्यदभ्यादि मन्त्रोपवीतियात् । ॐ शोचंनि
 कृत्यन्तरे मन्त्रोपवीतयावगत्यात् । निर्णयेन कृत्यन्तरे
 कृत्यन्तरेवत्यदभ्यादि निर्णयेन कृत्यन्तरे । माव्यन्तरे
 कृत्यन्तरेवत्यदभ्यादि निर्णयेन कृत्यन्तरे । ॐ निर्णयेन कृत्यन्तरे ।

श्रीरामप्रतिपे दास्ये रामभक्ताय धीमते ।
 प्रीतो रामो हरत्वाशु पापानि सवुहनि मे ॥
 अने कजन्ममांसिद्धान्द्वयवस्ताने महान्ति च ।
 ततः स्वर्णमयीं रामप्रतिमां पलमाद्यतः ॥
 निर्मितां विभुजां दिव्यां यामाङ्गस्थितजानकीम् ।
 विभ्रतीं दक्षिणकरे ज्ञानमुद्रां महासुने ॥
 यामेनाथःकरेणाराहेपीमालिङ्ग्य संस्थिताम् ।
 सिंहासने राजनेऽत्र पलद्यथापिनिर्मिते ॥

तथा—

अद्राक्तो यो महाभागः स तु विसानुमारतः ।
 (१)पलेनाथ तदर्धेन तदर्धार्धेन वा मुने ॥
 सौवर्णे राजतं यापि कारयेद्रघुनन्दनम् ।
 पाद्वे भरतशशुर्गौ घृतच्छत्रकराबुधौ ॥
 चापद्वयसमायुक्ते लक्ष्मणं यापि कारयेत् ।
 दक्षिणाङ्गे दशरथं पुत्रावेक्षणतत्परम् ॥
 मातुरङ्गगतं रामामिन्द्रनीलसमप्रभम् ।
 पश्चात्तन्मानपूर्वं संपूजय विधियज्ञतः ॥

हर्यन्तं च यजमानाचार्येयोरभोजनं हविष्यादिभक्षणं चेत्याचन्य-
 तोऽवसातव्यम् । ज्ञानमुद्रात्वक्षणं तु—

तर्जन्वद्गुप्तकौ सक्तावग्रनो हृदि विन्यसेत् ।
 शामहस्ताभ्युजं यामजानांमूर्धनि विन्यसेत् ।
 ज्ञानमुद्रा भवेदेया श्रीरामस्य सदाप्रिया ॥ इति ।

संपूजयेति । पूजादीक्षावती मूलपन्त्रेण अन्येषां तु पुरुषसू-
 क्तविष्णवादिमुक्तैः नामपन्त्रेण वा । स्त्रीसूत्राणां तु नामपन्त्र एव ।

(१) पलेनाथेतदर्धार्धेतदर्धार्धेन वा मुने इति मुद्रितपुरतके पाठः ।

कौसल्यामन्त्रस्तु—

रामस्य जननी चासि रामरूपामिवं जगत् ।
 अतस्तथां पूजयिष्यामि लोकमातर्नमोऽस्तु ते ॥
 नमो दशरथायेति पूजयेद्विभक्तं ततः ॥
 अथ दशायरणपञ्चायरणादिपूजा ऽन्यथ श्रिया ।

उग्रस्ये ब्रह्मक्षके सुग्गुप्ते सेन्द्री नवम्भा तिथौ
 मघे कफेदके पुनर्वसुदिने मेघं गते पूषणि ।
 निर्दग्धं निरित्वाः पलाशसामिधो मध्यादयोधवारणे-
 रारिभूतपभृदपूर्विभवं पत्तिकञ्चिदेकं महन् ॥

इति जन्मभावनी कुवेन्वाद्यानि चारयेत् ।
 इन्द्राप्रियं यमशैव नैऋतो वरुणोऽजयः ।
 कुरे इतो मरुतादिदेवताः स्तापयन्तु ते ॥
 इति ज्ञानमन्त्रः । ॐ दशायरणेभ्योऽदि ।

अथ वयोमः । भादी पणवः सर्वत्र श्रीशुद्धवर्मम् । तत्र क
 काण पृथोदितः रौ हृदयाय नमः, री शिरस स्वाहा, के पिपा
 षाद्, रं करभाय हूं री नेत्रयाय वीपद्, रः भग्याय कद् ॥

दयादो प्रादि समारमर्षिणां शरणागतम् ।

मरुता मर्षयन्वाऽह मयमाह्वयायेनम् ॥

इति चरेत् । द्वितीयायरणार्थमज्ञानन्तं प्राये द्वितीयायरणार्थे
 मृद्व्यादिः । इति अथमायरणम् । अथाऽष्टाष्टमूर्धे-भौ अर्धे
 नमः, नमोऽनन्तं 'सर्वविद्याशर' मन्त्रावर्षिणे) निरुपे अथा
 म्बने, अतिशुभे परमात्मन, विद्याये ज्ञानायै शास्त्रे इति द्वितीयाय
 अथ नमः वासुदेवाय विवे, महर्षिणाय ज्ञाने, वसुदेवाय र्धे
 अविद्वान् नमः इति मूर्ध्यायम् । अथ ये इन्मर्षे सुयो इव, मा
 दिनेनम व अद्वयमाय महर्षिणाय, अथ अथ अथ इति अथुर्धे
 अथ इति व द्वायर्धे मूर्ध्याय अथमाय, विद्याय अथुर्धे

नाथ मौस्राय भक्रोपाय चर्मगंजाय सुमन्ताय इति पञ्चमम् ॥ अथ
 द्वादशपत्रपत्रेषु वसिष्ठाय वामदेवाय जात्रालये गौतमाय भरद्वाजाय
 कौशिकाय वाल्मीक्याय नारदाय सनकाय सनन्दनाय सनातनाय
 सनत्कुमाराय इति षष्ठम् । अथ षोडशपत्रपत्रेषु नीलाय न-
 लाय सुपेनाय मन्दाय शरभाय द्विविदाय चन्दनाय गवासाय कि-
 रीटाय कृण्डलाय श्रीवत्साय कौस्तुभाय शङ्खाय चक्राय गदायै
 पद्याय इति सप्तमम् । अथ द्वात्रिंशत्पत्रपत्रेषु धुराय धराय सो-
 माय अश्विन्याय अनलाय मन्युषाय प्रमाणाय वीरमद्राय
 शम्भवे गिरीशाय अजैकपदे अदिर्बुध्वाय पिनाकिने भुवनाधीश्व-
 राय कपालिने दिक्पतये स्थानवे भगाय वरुणाय मूर्ध्नाय वेदान्ताय
 भानवे इन्द्राय रवये गधस्तिने यमाय हिरण्यरत्नमे दिवाकराय मि-
 त्राय विष्णवे धात्रे इत्यष्टमम् । अथ भूपुरं ॐ इन्द्राय गुण-
 धिपतये तायुषाय सवाहनाय मपरिवाराय सञ्जित्क्राय नमः ॥
 ॐ अग्रे तेजोऽधिपतये इत्यादि पूर्वेषु । एवमग्रेऽपि । ये यमाय
 मेलाधिपतये । से निर्गतये रसोऽधिपतये । वे वरुणाय जलाधिपत-
 ये । से वायवे मलाधिपतये । मे सोमाय नक्षत्राधिपतये । ई ईशानाय
 विद्याधिपतये । ओ प्रहणे लोकाधिपतये पूर्वज्ञानयोर्मध्ये । ई वि-
 ष्णवे भूलाधिपतये निर्प्रतिपाद्यमयोर्मध्ये इति नवमं तद्विदुः ।
 वज्राय शक्यै दण्डाय खड्गाय पाशाय ध्वजाय गदाय शूलाय अशु-
 जाय घमाय इति दशमम् । तदुक्तं रामार्चनशास्त्रिकायाम्-

पद्कोणे मयमाश्रितः स्यादङ्गैर्दृष्ट्यादिभिः ।
 द्वितीयाऽऽत्मादिभिर्देवैरष्टात्मस्य तु मूर्त्तये ॥
 तृतीया वागुदेवाद्यैरष्टपत्रे तपैश्च ।
 चतुर्था वापुषुर्मायैः पञ्चाग्रे पूर्वतः प्रमांशु ॥
 छत्र्यायैः षष्ठ्याश्रितैर्द्वितीयाष्टदले तथा ।
 षष्ठी द्वादशपत्रे तु वसिष्ठायैर्दशभिः ॥

ॐ मगोतकुमुमैगुणमर्षे दयादिभयगः ।
 दशाननचार्थाय पमेमंभ्यायनाय च ॥
 राक्षसानां विनाजाय देवानां निधनाय च ।
 परित्राणाय मापुनां जागो रामः नर्य हरिः ॥
 गृहाणार्थं मया दत्तं प्रानृभिः सहिर्गोऽनत ।
 पुष्पाञ्जलिं पुनर्दद्यां गाने गामं प्रपूजयेत् ॥
 दिनेषु निधियत्कृम्या रात्री जागरणं ततः ।
 ततः प्रातः समुत्थाय ज्ञानमंभ्यादिकाः क्रियाः ॥
 समाप्य विधियद्रामं पूजयादिभियन्मुने ।
 ततो होमं प्रकुर्यात् मन्त्रमन्त्रेण मन्त्रविद् ॥
 पुर्योक्तपद्यकृण्टे या स्थागिष्टले वा समाहितः ।
 लौकिकाम्नी विधानेन शतमष्टोत्तरं ततः ॥

सप्तमी पोटशाब्जे स्यात्शीलायैः कपिपुङ्गवैः ।
 ध्रुवाद्यैरष्टमी श्रेया द्वात्रिंशदलपत्रके ॥
 इन्द्रायैर्भृष्टहे पाप्मे नवमावरणं भवेत् ।
 तदस्रैर्वज्रशक्त्याद्यैर्दशमावरणं भवेत् ॥ इति ।

अत्र पूज्यपूजकयोर्मध्ये प्राची ।

देवा ये स्वस्य चाप्यग्रं प्राची प्रोक्ता विचक्षणैः ।

प्राच्येव प्राची नादिष्टा मुपत्वा देवस्य पूजनम् ॥

इति रामार्चनचन्द्रिकावचनात् । तत्राशक्तस्य पञ्चावरणपूजा
भवति । सापि तत्रैव ।

पूर्वपदकोणकोणेषु हृदयादीनि पङ्कमात् ।

दले हनुमत्प्रमुखान् सृष्ट्यादीन् दलमध्यतः ॥

दलाग्रे लांकपालांश्च तदस्त्राणि ततो वहिः । इति ।

अथो रामार्चनचन्द्रिकायां द्रष्टव्यः । *अंशोकेति*

देवा पुष्पाञ्जलिं पूर्वं गृहीत्वा शङ्खमुत्तमम् ।

साज्येन पायसेनैव स्मरन् राममनन्वधीः ।

ततो भक्त्या सुसन्नोद्य आचार्यं पूजयेन्मुने ॥

ततो रामं स्मरन् दद्यादेवं मन्त्रमुदीरयन् ।

‘इमां स्पर्णमयीं रामप्रतिमां समुलंकृताम् ॥

चित्रयस्त्रयुगच्छन्नां रामोऽहं राघवाय ते ।

श्रीरामप्रतिपे दास्ये तुष्टो भवतु राघवः ॥’

इति दत्त्वाः शिंशानेन दद्याद्वै दक्षिणां सुवम् ॥

ब्रह्महत्यादिपापेभ्यो मुच्यते नात्र संशयः ॥ इति ।

इयं मलमासे न कार्या ।

‘सुजसमप्पजसं स्वाशोषवासः कृतो भवेत्’ । इति,

‘न कुर्यान्मलमासे तु महादानव्रतानि च ।’

इति च माघशुक्ले सद्ब्रह्मचरिणात् । ननु रामनवमीव्रतस्य

निरपत्त्वादेकादशीवन्मलमासेऽपि कर्तव्यता स्यादिति

चेत्, अत्र ब्रूमः—

फलपुष्पाभ्युत्सर्गं युक्तं च तुलसीदलैः ॥’

इत्यादि ॥

० सुवपिति ० ।

विमानसंभोग्य विधिवन् मानार्यः पारयेद्भक्तम् ।

इति शोधम् । अथ दुर्दशाग्रस्तानां दशादित्ययत्तं हेमाद्रौ । तत्र—

आदित्यवारयुक्तायामेव शुकदशम्यां कार्त्तम् ।

‘रविवारेण युक्तायां दशम्यां पूजयेद्दशाः ।’

इत्युक्तेः । विधिश्च मध्याह्न्यापिनी । दिनद्वये तत्सर्वेऽसर्वे

च परा, एकदेशव्याप्तौ तु मत्स्यशाल्यत्वाभ्यां निर्णयः । विधिश्च

रविवारे तादृशतिथियोगे । तत्प्रयोगः—तिथिशरकीर्त्तनान्ते

‘यम दुर्दशानिदृतिपूर्वकशुद्दशामास्यर्थं दशादित्ययत्तं कर्त्तव्ये’ इति

सङ्कल्प्य तद्व्रतया गणपतिपूजापुष्पाहवाचनदृदिश्रादान्तं कृत्वा

नैकादश्युपवासस्य व्रतत्पन्नं प्राप्तिः । किन्तु

'एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपि ।'

इत्यादिनिषेधस्य मलमासेऽपि पालनीयत्वात्
एकैकादश्यां पुत्रशुद्धिण इत्यर्थानुपवासः प्रसज्यते
न त्विह तथेति व्रतत्पन्नं प्राप्तिर्गच्छति । सा च निषिद्धे
त्यप्रसङ्गः ।

स्पष्टमामघिषोपाख्याविहितं चर्जयेन्मले ।

इति निषेधाख्य । एवं जन्माष्टम्यादावपि षोडश्याम्
इति रामनवमी ॥

चैत्रशुक्लैकादश्यां दोलोत्सवं उक्तो ब्राह्म-

'चैत्रमासस्य शुक्लायामेकादश्यां तु वैष्णवैः ।

आन्दोलनीयो देवेशः सलक्ष्मीको महोत्सवैः ॥' इति

चैत्रशुक्लैकादश्यां दमनोत्सवः ।

'कादश्यां चैत्रमासस्य शुक्लायां दमनोत्सवः ।

यौघायनादिभिः प्रोक्तः कर्तव्यः प्रतिवत्सरम् ॥

इति रामार्चनचन्द्रिकोक्तेः ।

सूर्य पञ्चोपचारैः सम्पूज्य भाद्रमुखो यहिदेशे गोमयोपलि
इत्थाललिखिता दशदुर्दशापुत्रिकाः पूजयेत् । ताभ-

'दुर्मुखा दीनवदना मलिनाऽसत्यवादिनी ।

दुर्बुद्धिदायिनी हिंसा कृष्ण मिश्रविरोधिनी ॥

उच्चाटनकरा नाम पद्मचिन्तामदायिनी ।'

एताथतुर्धर्मनामभिः एकैकपुत्रिकायामावाह्य पौष्टोपचारैः
पूज्याः, फलानि दश, दश वराटिका दासिणेति । ततः-

'नित्यं पापरते पापे देवहिजाविरोधिनि ।

गच्छतां दुर्दशे देवि नीतिशास्त्रविरोधिनि ॥'

इति मत्स्येकं विसर्जयेत् । ततः शीतोदकेन स्नायात् । अथ-

७ ऊर्जे व्रतं मधौ दोला आचणे तन्तुपूजनम् ।

सैत्रे च दमनारोपमकुर्वाणो व्रजत्यधः ॥

इति तत्रैव पाद्यवचनाद्य ।

शिवभक्तादिभिस्तु चतुर्दश्यादौ कार्यम् ।

‘तत्र स्यात्सर्वाद्यतिथिषु बह्यादेर्दमनार्पणम् ।’

इति तत्रैवोक्तेः । (उद्योतिःप्रकाशेऽपि—

स्वस्वदेवप्रतिष्ठायां मन्त्रसंग्रहणे तथा ।

पवित्रदमनारोपे ग्राह्या तत्तत्तिथिर्बुधैः ॥)(१)

तिथयस्तु—

षड्विधिरिभिर्मिरिजा गणेशः

हौ इस्तौ पादौ च मक्षालयेत् ॥ ततः शुनि शुभ्रं वस्त्रं परिधाय

हं मविशेत् । ततो भिन्नौ काष्ठफलकेन अष्टदलं लिखित्वाः तत्र

गन्धिवचन्द्रनादिना दशपुत्रिका लिखेत् । तांश्च—

सहस्रिदा सुखकरी सर्वसम्पत्प्रदायिनी ।

इष्टभोगप्रदा लक्ष्मीः कीर्त्तिदा सुखदायिनी ॥

पुत्रप्रदा च विजया वशमी धर्मदायिनी । इति ॥

लिखितमुदशापुत्रिकाणां पुरः दशग्रन्थिपुत्रं पट्टदोरकं घृत्रदो-

कं वा मतिष्ठाप्य तत्र रविं पूजयेत् । पौडशोपचारैः पूजां कृत्वा

‘अनेवताम्पदां दात्रे भर्त्रे त्रिभगतां तदा ।

जगतः कामदात्रे च जगत्पूजयाय ते नमः ॥’

इति विसर्जयेत् । तत्रचतुर्ध्वन्तनामभिर्दश मुदशाः तासु पु-

त्रिकासु पूजयेत्, दश मधुरफलानिः दशुकादिदक्षिणा, नात्र विस-

र्जनम् । दशभिर्षोडशैर्वापन्नं, धुञ्ज्यापौलवर्जितम् । इति संक्षिप्तौ

दशादिस्वयत्तमयोगः ॥

७ ऊर्जे इति नित्यत्वम् ।

फर्णा विशाखो दिनकृन्महेशः ।

दुर्गाऽन्तेको विश्वहरिः स्मरश्च

शर्वः शशी चेति तिथीषु पूज्याः ॥

इत्युक्ताः ।

अथागमोक्तद्रीक्षाधतो दमनारोपणविधी रामार्चनचन्द्रिकायाम् । तत्रैकादश्यां —

‘क्रियालोपविघातार्थं यस्वया विहितं प्रभो ।

न मे विघ्नो भवेदत्र कुरु नाथ दयां मयि ॥

सर्वथा सर्वदा विष्णां मम त्वं परमा गतिः ।

उपवासेन त्वां देव तोषयामि जगत्पते ॥

कामक्रोधादयोऽप्येते न मे स्युर्व्रतघातकाः ।

अथभृनि देवेश यावद्वैशंपिकं दिनम् ॥

तावद्रक्षा त्वया कार्या सर्वस्यास्य जगत्पते ।

इति देवं संप्रार्थ्य दमनमादाय पञ्चगव्येन प्रोक्ष्य वारिणा प्रचाल्पाशोकमूले देवाग्ने वा —

‘अशोकाय नमस्तुभ्यं कामस्त्रीशोकनाशन ।

शोकार्तिं हर मे नित्यमानन्दं जनयस्व मे ॥

इत्यशोकम्,

‘घृष्ट्यादिकालपर्यन्तः कालरूपो महायलः ।

कलते श्वैव यः सर्वं तस्मै कालात्मने नमः ॥’

इति कालम्,

‘यसन्ताय नमस्तुभ्यं वृक्षगुल्मलताश्रय ।

सहस्रमुखसंघात कामरूप नमोऽस्तु ते ॥’

इति यसन्तम्,

‘कामभस्मसमुद्भूत रतिपाप्मपरिप्लुत ।

प्रापिगन्धर्वदेवादिपिमोदकः नमोऽस्तु ते ॥

इति दमनं च संपूज्य—

'नमोऽस्तु पञ्चपाणाय जगदाह्लादकारिणे ।

मन्मथाय जगत्त्रे रतिर्भातिप्रियाय मे ॥'

इति दमनमुत्स्थाप्य 'ॐ कामाय नमः' इति मंपूज्य निशायां देवतायै पञ्चवर्णाः चन्दनेन वा अष्टदले कृत्वा पहिभतुरग्रं तद्वहिर्यत्तुल्यप्रणं तद्वाह्वृत्तां चतुरग्रं च कृत्वा तत्र कुम्भं संस्थाप्योपरि यत्रेऽष्टदले दमनं पूजयित्वा—

'पूजार्थं देवदेवस्य विष्णो गृध्रर्षापते प्रभो ।

दमन स्यमिहागच्छ मांनिष्ठ्यं कुरु मे नमः ॥'

'ॐ ह्रीं कामदेवाय नमः' 'ॐ ह्रीं रतये नमः' इत्यावाका दिक्षु पूर्वादितः— ह्रीं कामायनमः (धीजादिनमोऽन्नं सर्वत्र) भस्मशरीराय० अनन्ताय० मन्मथाय० यमन्तमन्त्राय० स्मराय० इक्षुयापाय० पुष्पात्राय० इति पूजयित्वा— 'ॐ तत्सव्याय विद्महे कामदेवाय धीमहि । तन्नोऽन्नदुः प्रणोदयात् ॥' इत्यष्टोत्तरशतं भंमन्त्रं पूजयित्वा 'ह्रीं नमः' इति पुष्पाञ्जलिं दद्यात्—

'नमोऽस्तु पुष्पपाणाय जगदाह्लादकारिणे ।

मन्मथाय जगत्त्रे रतिर्भातिप्रियाय मे ॥'

इति नत्वा—

'ध्यामिघ्रतांऽसि देवेण पुराणपुरयोत्तम ।

प्रातरस्यां पूजयित्वाभि शरिच्छयं कुरु वेदाय ।

क्षीरोद्भिमदानागशत्याश्चिन्ताविघ्नत ।

प्रातरस्यां पूजयित्वाभि शरिष्ठी भव मे नमः ॥

नियं दयात्पदं तुभ्यं प्रातर्द्धनकं शुभम् ।

सर्वदा सर्वथा विष्णो नमोऽस्तु प्रसीद मे ॥'

इति देवं संस्थाप्य पुष्पाञ्जलिं दद्यात् जन्त्रेण कदाच-
 च्छेण वा रक्षी कुर्यात् । नमः प्रातर्नित्यपूजां कृत्वा पुन-
 र्द्धनं मंपूज्य मन्मद्दर्शयत्पुनः दमनमादाय शुभमन्त्रं

पठित्वा—

'देवदेव तमसाय वापिठनार्पितस्यसु ।
 हृदिस्थाभ्युत्थानैः कामाग्रस्य कामेन्द्रादिभिः ॥
 इदं दमनके देव गुहाण मदनुग्रहाय ।
 इमां साहस्यमहिं पूजां भगवन्परिपूजय ॥'

इति मन्त्रान्ते पुनर्मन्त्रमन्त्रेण येन समर्पयेत् । न
 इदं देवताभ्यः इत्यन्वयमत्रेण देवता समर्पयेत्—

'सगिणिरुमवालाभिर्घन्तः कुमुदादिभिः ।
 इयं सर्पिस्तथा पूजा तयाभ्यु मरुदस्यत ॥
 घनवालां यथा विष्णोः कीम्बुध ममत्तं हृदि ।
 मरुदमनकीं मालां पूजां च हृदये च ॥
 जानताडजानता वाऽपि न कुतं ममयार्चनम् ।
 मन्मथे पूर्णतां यानु स्यम्यमादाडमापते ॥
 जिभं ते पुण्डरीकाक्ष नमस्ते विष्टमभावन ।
 नमस्तेऽस्तु हृषीकेश महापुरुषपूर्वज ॥'

'मन्त्रहीनम्' इति च मंत्राभ्यं पञ्चोपचारैः पुनः
 पूजय नीराजय पारयेदिति । दीक्षाराहृतानां तु ना
 समर्पणम् । अथ च सादृजामतन्त्रीकृत्य पाठ
 प्राप्ताम् ।

'पारणाहे न लभ्येत द्वादशी घटिकाऽपि चेत् ।
 तदा त्रयोदशी प्रात्या पवित्रदमनार्पणे' ॥
 इति तत्रैवोक्तः । गौणोऽपि काल उक्तस्तत्रैव—
 'अहरो न दमनारोपः स्यान्मर्था विघ्नतो यदि ।
 वैशाखे श्रावणे वाऽपि तत्तिथौ स्यात्तदर्पणम् ॥'

'श्रावणाद्यधि शुक्रास्ते कर्मव्यमिति नारदा ।'

इति पाठान्तरम् । इदं च मन्त्रमामे न कार्यम् ।

'उपाकर्मोऽमर्जनं च पवित्रदमनार्पणम् ।'

इति कात्यायनो मन्त्रमासुषुषु परिगणनात् ।

'उपाकर्मं च हृद्यं च कर्त्तव्यं पर्योऽसर्वं तथा ।

उत्तरं निपतं कुर्वीतपूर्वं तद्विष्णुः भवेत् ॥

इति माधवीयं प्रजापतिवचनात् । शुक्रास्मादी तु
कार्यमेव । पर्योक्तवचनात् ।

'उपाकर्मोऽमर्जनं च पवित्रदमनार्पणम् ।

ईशानस्य यन्त्रं विष्णोः प्रायतं परितर्जनम् ।

कुर्वीतशुक्राय च गुरोर्मर्दिनेऽपीति विनिश्चयः ॥

इति ज्योतिर्मिथ्यायं वृद्धमाधवीयवचनात् ।

इति दमनारोगः ॥

संश्लेषदमनारोगनिष्पणम् (इमादीं अविध्यं—

'संश्लेषदमने सकललोकमनोविमोदं

कामं धयोदजानिधी च समन्तयुक्तम् ।

पश्यन्ना मदाद्यं पुनःपुनरोऽथ योऽपि

योऽमात्रयत्पुनस्ततोऽप्युतः मदा इवात् ॥'(१)

तत्र वा उपर्युक्ता ।

उपवेति ।

'इत्यादिषु एतेषु चार्थेषु चर्तव्यं ।

काममयोदशी रश्मिः संप्रदायः पूर्वमेतुनाः ॥'

इति वचनात् ।

'अयोदशी प्रकृत्या भवेत्वा यापरादिषु ।'

इति इत्यादिषु शुद्धयोदशी चार्थेषु चर्तव्यं ।

१—अत्रायं अयोदशीतयोः भावो अयोदशीतयोः अयोदशी इति वचनात्

'त्रयोदशतिथिः पूर्वः सितः' इति दीपिकोक्तेः ।
चैत्रशुक्लचतुर्दशी *पूर्वा ग्राह्या ।

'मघोः श्रावणमासस्य शुक्ला या तु चतुर्दशी ।

सा रात्रिव्यापिनी ग्राह्या नान्या शुक्ला कदाचन ॥
इति हेमाद्रौ बौधायनोक्तेः ।

*'परा पूर्वाह्णगामिनी' इति चा पाठः । अत्र केचि-
द्यथाश्रुतमेवार्थं वर्णयन्ति ।

'निशि भ्रमन्ति भूतानि शक्तयः शूलभृद्यतः ।

अतस्तत्र चतुर्दश्यां सत्यां तत्पूजनं भवेत् ॥'

इति ब्रह्मवैवर्तान् । हेमाद्रिमाधवादि लिखनमप्येवम् ।
संप्रदायविदस्त्राहुः—

'चतुर्दशी तु कर्तव्या त्रयोदश्या युता विमो ।

इति स्कान्दमुत्सर्गः । तदपवादश्च—

तृतीयैकादशी षष्ठी शुक्लपक्षे चतुर्दशी ।

पूर्वविद्धा न कर्तव्या कर्तव्या परसंयुता ॥'

इति नारदीयचनं, तदपवादश्च—'मघोः श्रावणमासस्य
इति, तत्र 'अपवादाभावे पुनरुत्सर्गस्य स्थितिः' ।
इति न्यायेन *पूर्वविद्धेव ग्राह्येति सिध्यति । ब्रह्म-
वैवर्ते तु सामान्यरूपमन्यत्र सायकाशमिति । तेन पूर्व-

ग्राह्या किन्तु आपराह्णिकी पूर्वविद्धेऽप्यर्थ इति कोचिन् ।
परे तु सायाह्व्यापिनी आपराह्णिकी चेदिति सामान्यतो निर-
पः । अनङ्गयोदनी तु अनापराह्व्यापिनी सायाह्व्यापिनीति
वाच्यद्रव्यं सायकपिरयाहुः ॥ *पूर्वेति ० । द्यनपविशारोपारी
इति शेषः । *परा=सात्तान्तरवर्तिनी शुक्ला पूर्वाह्णगामिनी इत्य-

दिने मुहूर्तप्रयत्ने पूर्वा अन्यभोक्तरेति ॥

चैत्रपूर्णिमा सामान्यानिर्णयात्परैव । अत्र विशेषो
निर्णयामृते विष्णुस्मृतौ—'चैत्री चित्रायुता चेतस्यासस्यां
चित्रयस्त्रप्रदानेन सौभाग्यमाप्नोति' इति । तथा ब्राह्मे—

'मन्दे वाऽकं गुरा वाऽपि चारेष्वेतेषु चौधिका ।

तत्राश्रमेधर्मं पुण्यं स्नानश्राद्धादिभिर्लभेत् ॥' इति ।

अत्र सर्वदेवानां दमनकपूजोक्ता तत्रैव पापधीये—

संवत्सरकृतार्थायाः साकल्यापाखिलात् सुरान् ।

दमनेनार्थेष्वेव्यां विशेषेण सदाशिवम् ॥ इति ।

अत्र स्वतिथ्या समुद्यय इति केचित् । *स्वीयेति-
ध्यामकरणेऽथ दमनपूजनमित्यन्ये । दीक्षिततदितराविष-
यत्वेन व्यस्येत्परि । इयं मन्वादिरपि । सा च
पूर्वमुक्ता ॥

*चैत्रकृष्णत्रयोदश्यां महायारुणीसंशो योगो गौ-

व्याप्यत्वात्तथोक्तम् । एतेन 'पूर्वाह्नव्यापित्वस्यापि विधाने वाक्य-
भेदः । मधुभाषणशुक्रचतुर्दशीभिन्नानां पूर्वाह्नानां ग्रहणस्या-
माप्तेरनुवादकत्वासंभवात्' इत्यपास्तम् । *स्वीयेति ॥ 'तत्र
स्यात्स्वीयेतिपु' इत्युक्तः ॥

*चैत्रकृष्णोति । तिथिकृत्वात्कृष्णादिर्मासो न तु शुक्ला-
दिः । चित्रातः शतभिष एकादशत्वेन पक्षहासेऽपि चैत्रोत्तरत्रयो-
दश्या असम्भवात् । गङ्गास्नानं च राज्यादायपि कार्थम् ।

'दिवा राशौ च संध्यायां गङ्गायां च मसङ्गतः ।

॥ (ममङ्गलधेयम् ॥ १)

स्नात्वाऽश्रमेधर्मं पुण्यं चरेत्पुद्गततज्जलैः ॥'

इति ब्रह्माण्डात् । एवं महानिशापामपि ।

'महानिशा तु विज्ञेया मध्यमं महारूपम् ॥'

देषु प्रसिद्धः । तदुक्तं वाचस्पतिकृतौ शूलपाणौ च
स्कान्दे—

‘वारुणेन समायुक्ता मघौ कृष्णा त्रयोदशी ।
गङ्गायां यदि लभ्येत सूर्यग्रहशतैः समा ॥
शनिवारसमायुक्ता सा महावारुणी स्मृता ।
गङ्गायां यदि लभ्येत कोटिसूर्यग्रहैः समा ॥
शुभयोगसमायुक्ता शनौ शतभिषा यदि ।
महामहेति विख्याता त्रिकोटिकुलमुद्धरेत् ॥’

तत्रैव ज्योतिषे—

‘विप्रासिते वारुणऋक्षयुक्ता
त्रयोदशी सूर्यस्तस्य घारे ।
योगे शुभे सा महती महत्या
गङ्गाजलेऽर्कग्रहकोटितुल्या ॥’ इति ।

घिस्थलीसेनौ ब्रह्माण्डपुराणे—

‘वारुणेन समायुक्ता मघौ कृष्णा त्रयोदशी ।
गङ्गायां यदि लभ्येत शतसूर्यग्रहैः समा ॥’ इति ।
कल्पतरौ ब्राह्मे—

‘मघौ कृष्णात्रयोदश्यां शनौ शतभिषायुता ।
वारुणीति समाख्याता शुभे तु महती स्मृता ॥’

तत्र स्नानं न कर्ष्यं काम्यनैमित्तिकास्ते ॥
इति देवलोकेः । यत्तु—

‘त्रयोदश्यां मृतीपायां दशम्यां च विशेषतः ।
शुद्धविट्पत्रिषाः स्नानं नाचरेणुः कथं च न ॥’
‘स्नानं कृवंति या नार्यन्त्रे शतभिषाङ्गते ।
मत्तं जन्म भवयुक्ता दुर्भगा विपरा ध्रुवम् ॥’
इति निषधद्वयन्तु भोगार्थस्नानपरम् ।

वैशाखशुक्लपञ्चम्यां विद्येयः पृथ्वीचन्द्रोदये ।

पञ्चम्याः—

‘वैशाखशुक्लपञ्चम्यां वाः स्नायात्स्नानमसिधी ।

न भ्रमत्यमयामोति गङ्गायां तु विद्येयतः’ ॥ इति ।

अत्र पूर्वा प्राणा कृष्णपक्षस्यतवात् । गौडैस्तथैतदेव
पुराणशुद्ध्यामिह्येवं देवलीपक्षेन पठितम् ॥

इति श्रीरामकृष्णभट्टस्वरिसुनुकमलाकरभट्टकृते का-
निर्णयसिन्धो वैशाखासः ॥

मेषमंथने प्रागपरा दश दश घटिकाः पुष्पकालः ।
प्राची तु प्रागुक्तम् । अत्र धर्मघटादिदानमुक्तं पृथ्वीच-
न्द्रोदये पाद्ये—

‘तीर्थे शानुदिनें स्नानं तिलैश्च पितृतर्पणम् ।

दानं धर्मघटादीनां मधुसूदनपूजनम् ॥

माधये मामि कुर्वीत मधुसूदनतुष्टिदम् ॥’

अथ वैशाखस्नानम् । तत्र पृथ्वीचन्द्रोदये विष्णु-
स्नानिपाद्योः—

‘तुलामस्तरमेवेषु प्रातःस्नानं विधीयते ।

द्विष्यं ब्रह्मर्षिं च महापातकनाशनम्’ ॥

इति सौरमास उक्तः । अन्वत्पक्षप्रपञ्चमुक्तं तत्रैव पाद्ये—

‘भोगाय द्विषते षष्ठु स्नानं पारस्त्रिकं नरैः ।

तन्निषिद्धं दशम्पादौ नित्यत्रैमित्तिके न तु ॥’

इत्युक्तः । संकल्पे च षाडण्यादिशब्दैस्तन्मासतिथ्यादिग्रहेऽपि
मासार्दीनामधिकरणत्वेनोद्वेयः । मासादिशब्दैश्च षाडण्यादियोगप्र-
देषु निमित्तत्वेन तत्तथोक्तानाम् । दशहरादिव्यवयवेषु ।

अथैत्रकृष्येति । पूर्णिमान्तमानेन तिथिहृत्यत्वात् ॥

‘मधुमासस्य शुक्लायामेकादश्यामुपोषितः ।
पञ्चदश्यां च भो धीर मेपसंक्रमणे तु वा ॥
वैशाखस्नाननियमं ब्राह्मणानामनुज्ञया ।
मधुसूदनमभ्यर्च्य कुर्यात्संकल्पपूर्वकम्’ ॥

तत्र मन्त्रः—

‘वैशान्तं सकलं मासं मेपसंक्रमणे रवेः ।
प्रातः सनियमः स्नास्ये प्रीयतां मधुसूदनः ॥
मधुहन्तुः प्रसादेन ब्राह्मणानामनुग्रहात् ।
निर्विघ्नमस्तु मे पुण्यं वैशाखस्नानमन्वहम् ॥
माधवे मेपगे भानौ सुरारे मधुसूदन ।
प्रातःस्नानेन मे नाथ फलदो भव पापहन् ॥ इति

तीर्थविशेषोऽपि तत्रैवोक्तः—

‘मेपसंक्रमणे भानोर्माधवे मासि यत्नतः ।
महानद्यां नदीतीर्थे नदे सरसि निर्झरे ॥
देववातेऽथवा स्नायाद्यथा प्राप्ते जलाशये ।
दीर्घिकाकूपवापीषु नियतात्मा हरिं स्मरन् ॥ इति
सङ्कल्पे च *तत्तत्तीर्थनाम ब्राह्मम् । अज्ञाने तु

विष्णुतीर्थमिति यदेतत् ।

‘यदा न ज्ञायते नाम तस्य तीर्थस्य भो दिजाः ।
तत्रैत्युच्चारणं कार्यं विष्णुतीर्थमिदं त्विति ॥
तीर्थस्य देयता विष्णुः सर्वथापि न संशयः ॥

इति तत्रैवोक्तेः ।

*तत्तत्तीर्थनामेति । अपिः पूरणीयः । तेन विष्णुतीर्थसङ्-
घयात्तत्तीर्थनाम विष्णुतीर्थमिति चेत्यर्थः । ‘तीर्थस्य देयता
विष्णुः सर्वथापि’ इति सर्वत्रपदात् । एवं ‘नद्यां नद्यन्तररमृतिः’ इति
निषेधो गङ्गास्मरणे न भवति ।

तथाऽन्तोऽपि विदोवस्तत्रैव पादो—

'गुरुर्गो कृष्णमौराख्या तथाऽभ्यर्च्य मधुद्विषम् ।
विदोवेण तु वैद्याग्रे नरो नारायणो भवेत् ॥
माधवं सकलं मामं तुल्यया घोऽर्पयेत्तरः ।
त्रिसंध्यं मधुदन्तारं नास्ति तस्य पुनर्भयः' ॥

तथा—

'प्रातः स्नात्वा विधानेन माधवे माधवविषम् ।
घोऽभ्यर्च्यमूलमामिश्रोत्तोयेन पटुना सदा ॥
कुर्यात्प्रदक्षिणं सं तु सर्वदेवमयं ततः ।
पितृदेवमनुष्वांश्च तर्पयेत्सपराशरम् ॥
घोऽद्भुतमर्षपेदेयमुदकेन समन्ततः ।
कुण्डानामयुतं तेन तारितं स्यात् संशयः ॥
षण्ण्य पृष्ठतो गां तु स्नात्वा ऋषिप्लवतर्पणम् ।
कृत्वा गोविन्दमभ्यर्च्य न दुर्गतिमवाप्नुयात्' ॥

तथा—

'एकभक्तमघो नक्तमपावितमत्तन्द्रितः ।
माधवे मास्ति यः कुर्याद्भजे मर्षमीप्सितम् ॥
वैद्याग्रे विधिना स्नानं देवनद्यादिके षट्भिः ।
हविष्यं ब्रह्मर्ष्यं च भूशय्या नियमस्थितिः ॥

'स्नानकालेऽन्यतीर्थेषु फोष्यते जान्दवी जलैः ।

विना विष्णुपदाभ्यर्च्यसमर्ष नावशोपने ॥'

इति स्कान्देनान्यतीर्थे भागीरथीस्मरणकालेतापोपनात् । के-
चित्तु गंगापमुनाशनद्रुसरस्वतीनां स्मरणे न दोषः । 'इमं
मे गङ्गे यमुने सरस्वती' इति मन्त्रेणाद्यमर्षणोक्तेरिति प्राहुः । भा-
गीरथ्यामन्यतीर्थस्मरणं न कार्यम् । यथागादिमणिकर्णिका-
देः स्मरणं कुर्वन्ति । ऋषिप्लवतर्पणम्—अभ्यर्च्यसेवनम् ।

अत्र दानविशेष उक्तोऽपराकं वाहनपुराणे-

‘गन्धाक्ष मात्नानि तथा वैशाखे सुरभीणि च ।
देवानि द्विजमुत्सवेभ्यो मधुमृदनतुष्टये ॥’

एवं स्नाने कृते तस्योवापनं कार्यम् । तदुक्तं सर्व्वेव-

माममेवं पहिः स्नात्वा नशादौ विमले जले ।
एकादश्यां च द्वादश्यां पौर्णमास्यामथापि वा ॥
उपोष्य नियतो भुत्वा क्षुर्वाक्षुवापनं पुनः ।
मण्डले कारयेदादौ कलशं तत्र विन्यसेत् ॥
निष्केण वा तदर्धेन तदर्धाधेन वा पुनः ।
शक्त्या वा कारयेद्द्वयं सर्वाणि लक्षणान्वितम् ॥
लक्ष्मीयुक्त जगन्नाथं पूजयेदास्त्रे पुनः ।
भूषणैश्चन्दनैः पुष्पैर्दीपैर्नैवेद्यसंपर्षः ॥
एवं संपूज्य विधिद्वाराद्वा जागरणं चरेत् ।
प्रथमूते कृतं चैत्रोऽथ ब्रह्मेश्यां ब्रह्मन्यजेत् ॥
होमं क्षुर्वात्प्रयत्नेन पापसेन विचक्षणः ।
निलाज्येन सर्व्वेषांऽपि सर्व्वेषांऽपि स्वशास्त्रिणः ॥
अष्टोत्तरसहस्रं वा शतमष्टोत्तरं तु वा ।
मनस्त्रिणु(१)रनेनैव इदंनिष्णुरनेन वा ॥

आरर्ष्यं कर्म परिकल्पितं तु कार्यम्प्रतिष्ठुवे ।

इत्यनुष्ठानवचनासोऽपि द्रष्टव्यम् । ॐ शंभुः=विश्वेश्वरताकं स-
न्ध्यादि । सर्व्वभूतसौहार्दाभावे कौवेत् ।

(१) स तु मन्त्रोऽप्येवमंहितायां द्वितीयाहं द्वितीयाहं द्वितीयाहं-
तादृष्टिः इत्यनेन शौचं गृहं च भीमाः कुक्षयो गिरिणाः । तस्योत्तु द्विपु
दिक्रमनेत्यधिशिरसि भुवनाति विदयां तदिति । अस्यार्थः-‘स महा-
नुभावो द्विपुः शौचं स्वकीयेन परिकर्मणा पूर्वोक्तद्वयेण इत्य-
नेन प्रकथ्येव श्रुयते सर्व्वैः । शौचं स्तुवभासये दद्यात्-गृहोऽ-

प्रगसंपूर्तिसिद्धयर्थं धेनुमेकां पयस्विनीम् ।
 पादुकोपानहौ छत्रं गुरये व्यजनं तथा ॥
 शय्यां सोपहरां दद्याद्दीपिकां दर्पणं तथा ।
 प्राक्षणाभोजयेत्रिंशत्सोभ्यां दद्यात् दक्षिणाम् ॥
 कलशाञ्जलसम्पूर्णांस्तेभ्यो दद्यात्तवांस्तथा ।
 एवं कृते माभवस्य योग्यावनविर्भा शुभे ॥
 कलमाप्नोति सकलं विष्णुतादुत्तमाप्नुयात् ॥

एतावत्पशक्तौ तत्र्यपोक्तम्—

‘वैशाखायां विधिना स्नात्वा भोजयेद्वाद्यान्यथा ।
 नृपतरं सर्वपापेभ्यो मुच्यते नात्र संशयः’ ॥ इति ३

वैशाखाशुक्लतृतीया अश्वत्थतृतीयाद्यते । शाकवृत्तौ

शुक्लाशुक्लतृतीया=परविद्वा । गौरीत्रये तु द्विविधायां
 कथःकान्तादिभ्यांऽपि व्याख्याः ।

एव सात्यादपि परा । एता परा न कल्पते तदा द्विविध
 विद्यापि प्राया उक्तवामिदमात् । तदभावे पुरी ।

विद्वत्सिद्धये । एता व्याख्यायामा मृगविद्या मियां श्रीमोऽप्रीतिवत्
 कृत्त. = कुटिलवर्तिकाविक्रमां, मृगसत्रवशात् एता । मिरिपुं = परवृ
 कृत्तवत्प्रोत्सव्यापी एते कृत्तवत् नत्तवत्सपि मृग = सत्यया कृत्त
 मंत्रः = नयावत्, मंत्रो गौरीव्यावावामृत्त । परमवत्त जीवि = श्री
 प्रमाद्यत एवमइत्यादिभुक्तिवृत्तिसिद्धा । विश्व कृत्त. = शायवत्त
 ईश्वरवत्सव्यो कृत्तु मर्त्यं सु सु मत्तु म्नाकत्रयवत्त शान्ति वा । मत्ता मिया
 कृत्तु = मिरिपुं कृत्तुवत्तवत्तव्यापी । मत्ता मिया = मत्त विद्वत्तापी कृत्त
 कृत्तवत्तवत्तवत्त । ईश्वर दुष्ट व्यसिद्धिश्च कृत्तये । ईश्वर वत्त विद्वत्त
 कृत्तु = ईश्वर वैश्वानरु वरिष्ठवत्तवत्त । कृत्तु वत्तवत्तवत्त = वावत्तवत्तु
 कृत्तवत्तवत्तवत्त = कृत्तवत्तवत्त मत्ता ईश्वरवत्तवत्त = वाध्यावत्तवत्त
 कृत्तवत्तवत्तवत्त । इत एतं व्याख्यायामि श्रीमत्त इत्त । ईश्वरवत्तवत्त
 ईश्वर कर्तुं कृत्तु वत्तवत्तवत्त मत्ता वत्तवत्तवत्तवत्तवत्तवत्त
 ईश्वरवत्त

हृत्पापिनी प्राणा । दिनत्रयेऽपि तद्यातो पर्य । तदुक्तं
निर्णयामृते नारदीये—

‘वेदान्ते शुक्लपक्षे तु तृतीया रोहिणीयुगा ।
दुर्लभा युग्धारेण सोमेनापि युगा तथा ॥
रोहिणीयुगयुगापिऽपूर्वविद्या विवर्जिता ।
भगवा कृताऽपि मांशतः युग्यं दन्ति पुराकृतम् ॥
गौरौ विनायकौपेया रोहिणीयुगसंयुगा ।
विनापि रोहिणीयोगायुष्पकंऽष्टिप्रदा मदा’ ॥ इति ॥

इयं युगादिरपि । सा चोक्ता रत्नमाद्यावाम्—

‘माघे पञ्चदशीऽऽकृष्णा मभस्ये च त्रयोदशी ।
तृतीया माघये शुक्ला नवम्यूर्जे युगादया’ ॥ इति ।

यत्तु गौरौ—

‘माघस्य पौर्णमास्यां तु चौरं कार्त्तिक्युगं रत्नम् ।’

इति प्राप्नोतां,

‘वेदान्तमासस्य च सा तृतीया
मभस्यसौ कार्त्तिकशुक्लपक्षे ।
मभस्यमासस्य तमिस्रपक्षे
त्रयोदशति, पञ्चदशी च माघे ॥’

इति विष्णुपुराणे अकारेण तमिस्रवशात्पुनरुक्तं अपि पूर्वा-
पुरोध्यात्पौर्णमास्येषु ज्ञेया । ‘सं शुक्ले’ इत्यादिकं तु नि-
र्गुणमित्याहुः । तत्र ।

‘एकादशी तृतीया च चतुर्थी पंच त्रयोदशी ।

पूर्वविद्याऽपि च सौम्या यदि न स्यात्पेऽहनि ।’

इत्युक्तकारिणात् । ऽपूर्वविद्येति । द्वितीयादेवसिद्धयुक्तैः ।
पादिके च सिद्धयुक्तैः प्राक् ।

ऽपूर्वविद्या । कार्त्तिकस्यैव नोभयाऽपि । एव युतेऽप्यहनि ।

'दशं तु माघमासस्य प्रवृत्तं द्वापरं युगम् ।'
इति ऋग्विष्यविरोधात् ।

एतेन ब्राह्मणानुसारात्पूर्णिमायामेव युगादिश्राद्धं
दन् शूलपाणिः परास्तः । एतेन कल्पभेदाशुभभेदात्
व्ययस्येति तत्त्वम् । एतेन—

'कार्तिके नघमी शुक्ला माघमासे च पूर्णिमा ।'
इति बृहदारण्यं व्याख्यातम् । अनिर्मूलश्रयोक्तिर्ना
दीपाज्ञानकृता । अत्र श्राद्धमुक्तं मात्स्ये—

'कृतं श्राद्धं विधानेन मन्वादिषु युगादिषु ।
हापनानि द्विसाहस्रं पितॄणां तृप्तिदं भवेत् ॥' इति ।

भारतेऽपि—

'या मन्वाद्या युगाद्याश्च तिथयस्तासु मानवः ।
स्नात्या हृत्या च दत्त्वा च जप्त्वाऽनन्तफलं लभेत् ॥'
इति ।

श्राद्धेऽपि पूर्वाह्नव्यापिनी प्राज्ञा ।

'पूर्वाह्ने तु सदा कार्याः शुक्ला मनुयुगादयः ।
द्वये कर्मणि विद्ये च कृष्णे श्रयापराह्निका ॥'
इति पाद्योक्तः ।

'ये शुक्ले च तथा कृष्णे युगादी कथयो विदुः ।
शुक्ले पूर्वार्द्धिके प्राद्ये कृष्णे श्रयापराह्निके ॥'

० भविष्येति ।

'नारम्यां शुक्लाश्रय कार्तिके निगान्ठनम् ।

त्रेता सितवृत्तीयायां वैशाखे ममययन ॥'

इति पूर्वेण—

'श्रयिः कृष्णप्रयोदश्यां नभस्ये मासि निर्गतः ॥'

इत्युक्तं च न चनेन संश्लिष्टाद्यत्नादिनि भावः । इदं
द्विषयायां वा युगादीं श्रयापराह्निके-० नेनेति । ० निर्गम-

इति हेमाद्रौ नारदीयचकार्ये । दीपिकाऽपि—

‘कर्मतिथया पूर्वाह्निकाः स्युः सिते विशेषा अपराह्निकाश्च बहुले’ इति । स्मृत्यर्थसारेऽपि मन्वादिश्राद्धेषु कृष्णपक्षे उदयव्यापिनी तिथिर्मासा, कृष्णपक्षेऽपराह्न्यापिनी’ इति ।

देवोदासीये गोभिलः—

‘वैशाखस्य तृतीयां चः पूर्वविद्धां करोति वै ।

हृष्यं देवान् नृहन्ति कव्यं च पितरस्तथा ॥’ इति ॥

गोविन्दार्णवेऽप्येयम् । तेनेपं पूर्वाह्न्यापिनी । दिनत्रये तस्येऽपरैवेति धर्मतस्यविदो हेमाद्र्यादयः । अनन्तभट्टस्तु—

‘सर्वेषु तिथ्यतीपातो युगमन्वादयस्तथा ।

सन्मुखा उपवासोऽस्युर्दानादायन्तिमाः स्मृताः ॥’

इत्याह । दानादायिति श्राद्धसंह्रहः । उपवासस्यमे वक्ष्यते । हेमाद्राद्यप्येयम् । माधवस्तु व्यतीपातः श्राद्धेऽपराह्न्यापी प्राह इत्याह । स्मृत्यर्थसारे तु कृतुपकालयोगीत्युक्तम् । यच्च मार्कण्डेयः—

‘शुक्लपक्षस्य पूर्वाह्ने श्राद्धं कुर्याद्विषं चणः ।

कृष्णपक्षापराह्ने हि रोहिणं तु न लहयेत् ॥’

रोहिणोऽनयमां मूर्ध्निः,

अथ शुक्लपक्षयुगादिश्राद्धं श्राद्धे कार्यमिति शूद्र-

स्थोतिरिति । प्राहस्येत्यादि । अपरैवेति । कर्मकालश्राद्धाधिसंख्यादि । श्राद्धेति । पूर्वाह्निकत्वेऽप्यपराह्णवच्छन्देन कार्यमिति भावः । सिद्धान्तवाह-अत्रेति । श्राद्धे इति । “शुक्लपक्षस्य” इति मार्कण्डेयवाक्येन कृष्णपक्षे श्राद्धारम्भ इव शुक्लपक्षश्राद्धसमाप्ते रोहिणस्यशोकेः ॥

अपराकं यमः—

‘कृनोपवासाः सालिलं ये युगादिदिनेषु च ।

दास्यन्त्यन्नादिसहितं तेषां लंका महोदयाः ॥’ इति ।

वैशाखे मलमासे सति तत्रैव युगादिः कार्या । तथा

च हेमाद्रौ ऋष्यशृङ्गः—

‘दशहरासु नोत्कर्षश्चतुर्ष्वपि युगादिषु ।

उपाकर्माणि चोत्सर्गे ह्येतादिष्टं वृषादितः ॥’ इति ।

एतद्दशहरादिकं वृषादिसंक्रमे इष्टम् । ‘कन्याचन्द्रे रौ

रवौ’ इत्यादिना सौरमासोक्तेरित्यर्थः । कालादर्शोऽपि—

अब्दोदकुम्भमन्यादिमहालययुगादिषु ॥

इति मलमासकर्तव्येषु परिगणनाच्च । महालयशारेण

मघाश्रयोदशयुच्यते इति माधवः । स्मृतिचन्द्रिकायां

तु मासद्वये कर्तव्यमित्युक्तम् ।

ननु उपेष्टवैशाखादिशब्दाश्चान्द्रा एव मुख्याः तत्कथमनु-
 पोक्तिरित्यत्राह—एतदिष्टि । यद्यपि ‘वृषे रवौ’ इति सौरसुरजी-
 थ्यैव दशहरा न तु युगादिस्तथाऽपि ‘एतदिष्टं वृषादितः’ इति वि-
 द्वादेतुनिर्देशादेव युगादिवार्येऽपि सौर एव मासो ग्राह्य इति
 भावः । *युगादिष्विति मन्वाद्युलक्षणम् । युगादिकार्यं च
 युगादिनिधिमध्ये एव कार्यम् ।

पुण्या जज्ञिरे । तथा च तैत्तिरीयैः समाह्वयतम्—‘सोऽह्वरेणाग मन्वाद्य-
 यत्, तत्र एकतोऽज्ञायत्, स द्वितीयमभ्यपातयत् ततो द्वितीऽज्ञायत्,
 इति । तत्र उदकपानार्थं प्रवृत्तस्य कूपे पतितस्य प्रतिरोधायागुरैः कृ-
 तेषु परिधायकाः कूपस्याच्छादकाः स्थापिताः । ताभ्यगा सोऽग्नि-
 लपत् ॥’ इति धीमन्मायणाध्यायानाम् । अत्र यत्र यत्र मन्वास्तेनामर्ष-
 निर्दिष्टाः तत्र मन्वानिर्देशप्रयोजनं स्फुटमेव । विशयताऽनैर्निर्देशप्र-
 जने च जपकाले तन्मात्रमर्षेणानं तावद्व्यवसयपेक्षितम् । भाष्येण च
 पश्य स मास्यह् कर्त्तव्यमिति तज्जपन्तदर्शभाष्यम्’ इति धीमन्
 लपत्तिट्टययोगसूत्रादयमभ्यत इति हेतवम् ।

‘यौगादिशं मासिकं च श्राद्धं चापरपक्षिकम् ।

‘कन्यादां च युगादां च प्रदणे चन्द्रगृहयोः ।

व्यर्थापाते वैश्वानरी च तत्कालव्यापिनौ क्रिया ॥’

इति स्कान्दात् । माभय इत्युच्यते । महालयश्राद्धं कन्यापु-
स्तमेव । तत्रैव—

‘इति कन्यागु वर्षास्थे शाकेनापि घृहे वसन् ।

पञ्चम्योरन्तरे दद्याद्दुभयोरपि पक्षयोः ॥’

इति विधानात् ।

‘गृहे कन्यास्थिते श्राद्धं यो न कुर्याद् घृहाश्रमी ।

शाकेनापि दरिद्रोऽपि सोऽन्त्यजत्वमुपैष्यति ॥’

इत्यादिनिषेधात् । तथा च यदा सिद्धोपक्रमः कन्यासमाप्यः प्रथमः
पक्षः, कन्योपक्रमस्तुलासमाप्यधरमस्तदा पूर्वत्र पञ्चम्यादिपक्षेण
परत्र वा सकृत्पक्षेण कन्याभागे श्राद्धम् । यदा तु दर्शान्त्यभाग एव
कन्यासंक्रमः तदनन्तरदर्शानिक्रमेण प्रतिपदि तुलासंक्रान्त्या कन्या-
यामपिमासस्तदा दर्शश्राद्धवेला यावत्सिद्धोपात्तेरधिकमास एव
कन्यायां येन केनापि पक्षेण श्राद्धम् । “रागे चालभ्ययोगेऽपि”
इति वचनात् । तथा च महालयशब्दस्य तत्परत्वसम्भवेऽलं मया-
श्रयोदशीपरत्येन । यत्तु—

‘मासः कन्यागते भानासंक्रान्तो भवेद्यदि ।

दैवं पित्र्यं तदा कर्म तुलास्थे कर्तुरस्यम् ॥’

इति वचनं, ततोत्कर्षं विपक्षे मानाभावात् । किन्तु पित्र्यमिति
सामान्यतः श्रवणात् सैद्धिकादिश्राद्धविषयम् । तस्य शरदि वि-
धानेनाश्रितेऽप्यात्तेरिति । महालयपदं तीर्थविशेषपरमिति के-
चित् । महालयविधावाश्रित्यादिशंशानां चान्द्रपरत्वाद्यत्पदं चित्तप-
भवेत्यन्ये ॥

‘युगादौ तु नरः खात्वा विभिषल्लयणोदधौ ।

गोसहस्रपदानस्य कुंक्षेत्रे फलं हि पत ॥

तत्फलं लभते मर्ष्यो भूमिदानस्य च ध्रुवम् ॥’ इति ।

अयं निर्णयः सर्वयुगादिषु योद्धव्यः ॥ इति युगादि-
निर्णयः ॥

इयमेव तृतीया परशुरामजपन्ती । सा प्रदोषव्या-
पिनी ग्राह्या । तदुक्तं भार्गवार्चनदीपिकायां स्कान्दभ-
विष्ययोः—

‘वैशाखस्य सिने पक्षे तृतीयायां पुनर्वसौ ।

निशायाः प्रथमे घामे रामाढ्यः समये हरिः ॥

स्वोद्योगैः पद्मप्रहैर्युक्तं मिथुने राहृसंस्थिते ।

रेणुकायास्तु यो गभादपतीर्णो हरिः स्वयम् ॥’ इति ।

दिनद्वये तद्यास्तावन्शतः समन्यासौ च परा, अन्य-
था पूर्वव । तदुक्तं तत्रैव भविष्ये—

‘शुक्ला तृतीया वैशाखे शुद्धोपोष्या दिनद्वये ।

निशायाः पूर्वघामे शेरुचाराऽन्यत्र पूर्विका ॥’ इति ।

वैशाखशुक्लसप्तम्यां गद्गोत्पासिः । तदुक्तं पृथ्वीचन्द्रो-
दये ग्राह्ये—

‘वैशाखे शुक्लसप्तम्यां जहनुना जाह्वयी पुरा ।

क्रोधास्पीता पुनस्पर्शता कर्णरन्ध्रासु दक्षिणात् ॥

तां तत्र पूजयेद्देवीं गद्गां गगनमेखलाम् ॥’ इति ।

अत्र शिष्टाचारान्मध्याह्न्यापिनी ग्राह्या । दिनद्वये
तद्यास्तावद्यास्तायेकदेशन्यासौ वा पूर्वा । युग्मवाक्यात् ॥

वैशाखशुक्लमादद्यां योगविज्ञेयो हेमाद्रौ ज्योतिः-
शास्त्रे—

करणे तर्पणं प्राशनभोजनं चार्घ्यः । पूषरूपनान्यन्वथ । उपवा-

'पञ्चाननस्या गुणभूमिपुत्री
 मेघे गयिः स्याद्यदि शुक्लपक्षे ।
 पाशाभिधाना करमेण युक्ता
 तिथिर्गर्तीपात इतीह योगः ॥
 अस्मिस्तु गोभूमिद्विरणयन्त्र-
 दानेन सर्वं परिहाय पापम् ।
 सुरस्यमिन्द्रस्यननामपर्यं

मर्त्याधिपत्यं लभने मनुष्यः ॥' इति ।
 पञ्चाननः=सिंहः, पाशाभिधाना तिथिः=द्वादशी
 करमः=हस्तः ॥

यैशाखशुक्लचतुर्दशी नृसिंहजयन्ती । साऽप्रदो-
 प्यापिनी प्राप्या । तदुक्तं हेमाद्रौ नृसिंहपुराणे—

'यैशाखे शुरुपक्षे तु चतुर्दश्यां निशामुखे ।
 मञ्जन्मसम्भयं पुण्यं व्रतं पापप्रणाशनम् ॥

चर्ये चर्ये तु कर्तव्यं मम सन्तुष्टिकारणम् ॥' इति ।

दिनद्वयेऽपि तद्याप्तावंशतःसमव्याप्तौ च पराऽपि
 पमध्यासौ त्वधिकव्याप्तिमती । दिनद्वयेऽप्यव्याप्तौ परा
 परदिनेऽगौणकालव्यासेः सत्त्वात्पूर्वदिने च तदभावात्
 यत्तु—

से तु पूर्वा ।

सवैष्टतिर्व्यतीपातो युगमन्वादयस्तथा ।

सन्मुखा उपवासे स्युर्दानादावन्तिमाः स्मृताः ॥

इति वचनात् । *प्रदोपेति ।

'अवतारो नृसिंहस्य प्रदोपसमये द्विजाः ।'

इति स्कान्दात् । जयन्तीषु जन्मकालस्यैव पूजारूपकर्मका-

लत्वात् । *परेति । संकल्पकाले सत्त्वात् । *गौणकालेति ।

'ततो मध्याह्नवेलायां नद्यादौ विमले जले' ।

इत्युपक्रम्य—

'परिधाप ततो वासो व्रतकर्म समारभेत्' ।

इति तत्रैवोक्तं, तत्संकल्परूपव्रतोपक्रमविषयम् । न
स्येतावता मध्याह्नव्यापिनी ग्राह्येति भ्रमितव्यम् । पू-
र्वोक्तवचनविरोधात् ।

'वैशाखस्य चतुर्दश्यां सोमचारेऽनिलर्क्षके ।

अथतारो नृसिंहस्य प्रदोषसमये द्विजाः' ॥

इति टोडरानन्दे स्कान्दात् । "कर्मः सिंहो यौडकल्की
च सायम्" इति पूर्वोक्तपुराणसमुच्चयवचनाच्चेति कथितम् ।
तच्चं तु पूर्ववचसामनाकरत्वेन निर्मूलत्वात्, हेमाद्रौ नृ-
सिंहपुराणे—

'मज्जन्मसन्मघं पुण्यं व्रतं पापप्रणाशनम्' । -

इत्युपक्रम्य—

स्वातिनक्षत्रयोगे च शनिचारे तु महत्तमम् ।

मिथयोगस्य संयोगे षण्णिले करणे तथा ॥

पुंसां सौभाग्ययोगेन लभ्यते दैवयोगतः ।

सर्पैरेतैस्तु संयुक्तं हृत्पाकोटिधिनाशनम् ॥

एतदन्वयतरे योगे मद्दिने पापनाशनम् ।

केषलेऽपि प्रकर्तव्यं मद्दिने व्रतमुत्तमम् ॥

अन्यथा नरकं याति पाषण्ड्रदिव्यंकरा ॥'

इत्युक्त्वा—

पस्तु नृसिंहपुराणे—

'वैशाखस्य चतुर्दश्यां विवर्षेति ।

अस्त्रंगापिनि सर्वेषां पुरस्त्रास्त्रम्भष्यतः ॥

‘पञ्चाननस्थौ गुरुभूमिपुत्रौ --- : :

मेये रधिः स्याद्यदि शुक्लपक्षे ।

पाशाभिधाना करभेण युक्ता

तिथिर्व्यतीपात इतीह योगः ॥

अस्मिस्तु गोभूमिहिरण्यवत्त्र-

दानेन सर्वं परिहाय पापम् ।

सुरत्वमिन्द्रत्वमनामयत्वं

मर्त्याधिपत्यं लभते मनुष्यः ॥’ इति ।

पञ्चाननः=सिंहः, ‘पाशाभिधाना’ तिथिः=द्वादशी ।

करभः=हस्तः ॥

वैशाखशुक्लचतुर्दशी नृसिंहजयन्ती । साऋप्रदोष-
प्यापिनी ग्राह्या । तदुक्तं हेमाद्रौ नृसिंहपुराणे—

‘वैशाखे शुक्लपक्षे तु चतुर्दश्यां निशामुखे ।

मञ्जन्मसम्भवं पुण्यं व्रतं पापप्रणाशनम् ॥

वर्षे वर्षे तु कर्तव्यं मम सन्तुष्टिकारणम् ॥’ इति ।

दिनद्वयेऽपि तद्याप्तायंशतःसमव्याप्तौ च पराऋ। वि-
पमश्याप्तौ त्यधिकव्याप्तिमती । दिनद्वयेऽप्यव्याप्तौ परा।
परदिनेऋणकालव्याप्तेः सत्त्वात्पूर्वदिने च तदभावात्।
यद्यु—।

से तु पूर्वा ।

संवृत्तिर्व्यतीपातो युगमन्वादपस्तथा ।

मन्पुरा उपवासे स्युर्दानादावन्तिमाः स्मृताः ॥

इति वचनान् । ऋप्रदोषेति ।

‘अवधारो नृसिंहस्य प्रदोषसमये द्विजाः ।’

इति स्कान्दात् । जयन्तीषु जन्मकालस्यैव पूनाऽप्यव्यंश-
कालेति ।

‘ततो मध्याह्नवेलायां नद्यादौ विमले जले’ ।

इत्युपक्रम्य—

‘परिधाय ततो घासो व्रतकर्म समारभेत्’ ।

इति तत्रैवोक्तं, तत्संकल्परूपव्रतोपक्रमविषयम् । न
स्वेतायता मध्याह्नव्यापिनी ग्राह्येति भ्रमितव्यम् । पू-
र्वोक्तवचनविरोधात् ।

‘वैशाखस्य चतुर्दश्यां सोमयारेऽनिलर्क्षके ।

अथतारो नृसिंहस्य प्रदोषसमये द्विजाः’ ॥

इति टोडरानन्दे स्कान्दात् । “कूर्मः सिंहो यौद्धकल्की
च सायम्” इति पूर्वोक्तपुराणसमुच्चयवचनाद्येति केचित् ।
तत्त्वं तु पूर्ववचसामनांकारत्येन निर्मूलत्वान्, हेमाद्रौ नृ-
सिंहपुराणे—

‘मज्जन्मसम्भवं पुण्यं व्रतं पापप्रणाशनम्’ ।

इत्युपक्रम्य—

स्थातिनक्षत्रयोगे च शनिधारे तु महत्तम् ।

सिद्धयोगस्य संयोगे षणिजे करणे तथा ॥

पुंसां सौभाग्ययोगेन लभ्यते दैवयोगतः ।

सर्वरेतेस्तु संयुक्तं दत्त्वाकोटिभिर्नाशनम् ॥

एतद्व्यतरे योगे गृहिनं पापनाशनम् ।

केपलेऽपि प्रकर्तव्यं षडिने गतमुद्यमम् ॥

अन्यथा नरकं याति पावणद्भ्रदिवाकरौ ॥’

इत्युक्त्वा—

पस्तु नृसिंहपुराणे—

‘वैशाखस्य चतुर्दश्यां विधायति ।

अरुंगामिदि सर्वेषां पुरस्तात्सम्भवत्यतः ॥

‘ततो मध्याह्नवेलायां नद्यादौ विमले जले ।’

इत्यादिना मध्याह्न एव व्रतविधानाच्चतुर्दशयुसारा-
र्धवणिजे करणे मध्याह्ने च स्पष्टं जन्मं प्रतीयते । सं-
ध्यायां जन्म तु फाल्पनुक्तं मूर्खप्रकृतं, तद्वशाद्भिर्णयश्च
हेय एवेति । (१) इयमेव योगविशेषेणातिप्रशस्ता । त-
दुक्तं तत्रैव—

‘स्वातिनक्षत्रयोगे च शनिवारे च मद्ब्रतम् ।

सिद्धयोगस्य संयोगे वणिजे करणे तथा ॥’

पुंसां सौभाग्ययोगेन लभ्यते दैवयोगतः ।

एभिर्योगैर्विनापि स्यान्मद्दिनं पापनाशनम् ॥

सर्वेषामेव वर्णानामधिकारोऽस्ति मद्ब्रते ।

मद्भक्तैस्तु विशेषेण कर्तव्यं मत्परायणैः ॥’

तथा—

‘सिंहःस्वर्णमयो देयो मम सन्तोषकारकः ।’

तथा—

‘विज्ञाय मद्दिनं यस्तु लङ्घयेत्पापकृत्तरः ।

स याति नरकं घोरं यावच्चन्द्रदिवाकरौ ॥

इदं च संयोगपृथक्त्वन्धायेन नित्यं कान्त्यं च । अथा-

भवभूव महाविष्णुर्नरसिंहाकृतिर्नृप ।

तस्यां व्रतं नरैः कार्यं महाविष्णोरतिप्रियम् ॥’

वियस्वत्यस्तङ्गामिनीति सायाह्नलाभः । भविष्ये च—

‘अवतारो नृसिंहोऽभूत् त्रेतायां चादिकल्पके ।

सायंकाले सदसतो रक्षोदमनकारणात् ॥’ इति ।

स गौणः । प्रदोषस्य मुख्यकालत्वेन तत्पूर्वस्य सायाह्नस्यैव बहुषु

गौणत्वदर्शनात् । वस्तुतस्तु—

अथ विशेषः—मध्याह्ने नृहोमयतिलामलकस्तानं कृत्वा—

‘नृसिंह देवदेवेश तव जन्मादिने शुभे ।

उपवासं करिष्यामि सर्वभोगविषर्जितः ॥’

इति मन्त्रेण संकल्पं कृत्वा आचार्यं वृत्वा सायंकाले—

‘हेमी तु मत्र मन्वृतिः स्थाप्याकलक्ष्म्यास्तर्धैव च ।

पलेन वा तदर्धेन मदर्धार्धेन वा पुनः ॥

पथाशक्ति तथा कुर्वाद्रिसशाठ्याविषर्जितः ॥’

इत्युक्तां नृसिंहमूर्तिं शक्त्या कृतं सुवर्णमिहं च क-

लशोपरि सम्पूज्य रात्री जागरणं कृत्वा प्रातः पुनः

सम्पूज्य—

त्रिगुहूर्ध मदीपः स्पाञ्जानावस्तद्रते मति ।

इत्युक्तः मदीपः । मविष्ये च सायंकालो न तु सायाहः ।

स च—

‘नक्षत्रदर्शनात्मंध्या सायं मत्परतः स्थितम् ।’

इति छान्दोग्यः । नक्षत्रदर्शने च घटीप्रयात्मकः कालः ।

‘सायंसंध्या त्रिघटिका अस्तादुपरि भास्वनः ।’

इत्युक्तेः । अस्तद्भागिनीत्यस्यापि अपमेवार्थः । एवं च मदी-

पसायंकालशब्दाभ्यां सायंसंध्योर्ध्वं घटीप्रयं जन्पकालः मपूर्वः

सायाहस्तु पूर्वोक्तयुक्ता गौणकाल इति । कलक्ष्म्या इति । लक्ष्मी-

नृसिंहाभिषायम् । प्रातःकृतानन्तरं सूर्यादिभ्यो जन्माहृत्वा

वक्ष्यमाणेन मन्त्रेण प्रतं निषेधाप्यम्य प्राणानायम्य गजन्तं ताप्रशत्रं

पृहीत्वा संकल्पं कुर्यात् ।

‘निषधं च महुर्ध्वं दन्तधावनपूर्वकम् ।’

इति नारदमिहान् । दन्तधावनशब्दः प्रातःकृत्योपलक्षणम् ।

दन्तधावनं च सृणवणादिना द्वादशगंधर्पैशं कारयेत् । उपवासदिने

वाह्यनिषेधात् । प्रतिना च विध्याभाषणपाठक्यादिसंधायत्वं नि-

‘नृसिंहाच्युत देवेश लक्ष्मीकान्त जगत्पते ।
अनेनार्चाप्रदानेन सकलाः स्युर्मनोरथाः ॥’

इत्याचार्याय दद्यात्—

‘मदंशो ये नरा जाता ये, जनिष्यन्ति चापरे ॥
तांस्त्यमुद्धर देवेश दुस्तराद्भवसागरात् ।
पातकार्णवमग्नस्य व्याधिदुःखाम्बुवारिभिः ।
तीव्रैश्च परिभूतस्य महादुःखगतस्य मे ॥
करावलम्बनं देष्टि शेषशापिन् जगत्पते ।
श्रीनृसिंह रमाकान्त भक्तानां भयनाशन ॥
क्षीराम्बुनिधिषामिस्त्वं चक्रपाणे जगार्दन ।
व्रतेनानेन देवेश भुक्तिभुक्तिप्रदो भव ॥’

राकार्यम् ।

‘व्रतस्थेन न कर्त्तव्या संगतिः पापिभिः सह ।’

इति वचनात् । संकल्पमन्त्रश्च—

‘श्रीनृसिंह महोग्रस्त्वं दयां कृत्वा ममोपरि ।

अद्याहं च विधास्यामि व्रतं निर्विघ्नतां नय ॥’ इति ।

ततो मध्याह्ने नद्यादौ मृद्गोमयतिलामलकैः स्नात्वा नित्यकृत्यं
कृत्वा गृहमागच्छेत् ।

मध्याह्ने संकल्पलिखनं चानुकल्पः । अन्यथा ‘नियमं च प्रकु-
र्वीत’ इत्यादिना संकल्पमभिधाय व्रतस्थेनेत्यादिना मिथ्यालापादि-
वर्जनं च प्रदर्श्य ततो मध्याह्नवेलायामित्पाद्यभिधानविरोधात् । ‘नि-
त्यकर्म ममाचरेत्’ इति पाठे नित्यं=मध्याह्नसंध्यादि । ततो गोमयेनो
पलिप्तेऽष्टदलं कृत्वा तत्र कलशं संस्थाप्य प्रतिमां हवीं पल्लतदर्धतद-
र्द्धार्धमितां संस्थाप्य नूतनायामग्न्युत्तारणमाणप्रतिष्ठे कृत्वा मूळ-
मन्त्रेण वैदिकेन नाम्ना वाऽऽवाहनादि कृत्वा पञ्चामृतेन शुद्धो-
दकेन च संस्थाप्य यज्ञोपवीतवस्त्रे दद्यात् आचमनं दद्यात् ।

‘स्नाने वस्त्रे च नैवेद्ये दद्यादाचमनीयकम् ।’
इत्युक्तेः ।

‘चन्दनं क्षीतलं दिव्यं चन्द्रद्वन्द्वमभिभ्रितम् ।
ददामि तत्र तुष्टपर्यं नृसिंह परमेस्वर ॥’
चन्दनम् ।

‘कालोद्भवानि पुष्पाणि तुन्वस्पादीनि वै प्रथो ।
पूजयामि नृसिंह त्वां लक्ष्म्या सह नमोऽस्तु ते ॥’
पुष्पम् ।

‘कालागुहमयं धूपं सर्वदेवसुखद्वयम् ।
करोमि ते महाविष्णो सर्ववामसमुद्भवे ॥’
धूपम् ।

‘दीपः पाण्डुरः प्रोक्ताग्निमोराशिविनाशनः ।
दीपेन लभ्यते तेजस्वपारीपं ददामि ते ॥’
दीपम् ।

‘नैवेद्यं सुन्दरं चाह भक्तभोज्यसमन्वितम् ।
ददामि ते रमाकाम्यं सर्वपापशयं बुध ॥’
नैवेद्यम् । तत्रः फले तागृहे दक्षिणां च दद्यात् । ततोऽर्घम् ।

तत्र चन्द्रः—

‘नृसिंहास्तुत देवेन तद्दर्शयान्न जगत्पते ।
अनेनार्घ्यदानेन सप्तकाः कुर्यन्मोरधा ॥’
ततो नीराज्य पुष्पाञ्जलीद्वयं । शोभादिना कुर्यात् सार्धं च ॥

तत्र दशः—

‘पीनाम्बर एतावतो मन्त्रादक्षयनात्तद्द्वयम् ।
दद्याद्भूनेनार्घ्येन सप्तोत्पलको भव ॥’
ततो रात्री मीनवायपुराणस्यव्याजिभिर्गीतव्यं कृत्वा पुनः
मानः संपूज्य सप्तोत्पलद्वयं शोभादिना कुर्यात् सप्तोत्पल
दद्यात् । चन्द्रः—नृसिंहास्तुतेनि अर्घ्ये । शोभनिष्कार्णवदत्तत्वाद्

इति मार्ग्येदिति संक्षेपः ॥

वैशाखपौर्णमास्यां विशेषोऽपराके जायालिनोक्तः—

‘शृनाममुदकुम्भं च वैशाखां च विशेषतः ।

निर्दिश्य धर्मराजाय गोदानफलमाप्नुवान् ॥

सुवर्णतिलयुक्तस्तु ब्राह्मणान्सप्त पञ्च च ।

तर्पयेद्बुदपांश्रैस्तु ब्रह्महृत्पां व्यपोहति ॥’ इति ।

उदकुम्भदानमन्त्रस्तवक्ष्यधृतीयाप्रकरणे उक्तः
भविष्येऽपि—

‘वैशाखी कार्तिकी मायी तिथयोऽतीव पूजिताः

ज्ञानदानविहीनास्ता न नेषाः पाण्डुनन्दन ॥’

अत्र कृष्णाजिनदानं कार्यम् । तथा च विष्णुः—

‘कृष्णाजिने तिलान्कृष्णान्द्विरण्यं मधुसर्पिणी ।

ददाति यस्तु धिमाय सर्वं तरति वृष्कृतम् ॥’ इति

इति श्रीरामकृष्णभट्टसूरिसूनुकमलाकरभट्टकृते का-
लनिर्णयसिन्धौ वैशाखमासः समाप्तः ॥

दद्यात् मार्ग्येत् ‘मंशे ये नरा’ इत्यादि । एवं मार्ग्यं ततो देवं
विस्तुष्य च यथाविधि उपहारादिकं सर्वमाचार्याय निवेदयेत् ।

‘दक्षिणाभिः सुमंतोष्य ब्राह्मणास्तु विसर्जयेत् ।

मध्यान्दे तु समायुक्तां नरां भुञ्जीत वन्धुभिः ॥’ इति ॥

यत्तु मध्यान्दे नृमिहजन्म, जयन्तीषु तरकाल एव पूजाकालः,
तन्काशीना च तिथिरिति, तद्मत् । मध्याह्नः प्रातरेव वा प्रगोपप्रप-
द्यात् । मध्याह्नेषु प्रताह्नानाविशेषकाल इत्यभिप्रायेणाह-०तां-
देव इति । नृमिहजयन्तीनवरात्रं महोदधी—

‘वृत्रामारम्भनं कार्यं यनुर्देवतां समायनम् ।

नवरात्रपिति शोक्तं नृमिहस्य रमेतिषु ॥’ इति ।

इति वैशाखः ।

वृषभेकान्तौ पूर्वाः षोडश घटिकाः पुष्पकालः ।
राघौ संक्रमे सति प्रागेवोक्तम् ॥

उपेष्टशुक्लहृतीयायां रम्भावतमुक्तं माभ्यधीषे भविष्ये-
'भद्रे कुरुष्व यदेन रम्भारूपं वतमुत्तमम् ।

उपेष्टशुक्लहृतीयायां स्नाता निपमतत्परा ॥' इति ।
सा पूर्वविद्या प्राज्ञा ।

'ऽमृहत्तपा तथा रम्भाऽसावित्रीऽघटपैतृकी ।

ऽकृष्णाष्टमी च भूता च कर्तव्याऽसंमुखी तिथिः ॥'
इति स्कान्दोक्तः ॥

ऽउपेष्टशुक्लदशमी दशहरा । तदुक्तं हेमाद्रौ ब्राह्मे—

उपेष्टशुक्लमतिपदि दशाश्वमेपस्नानम् ।

'उपेष्टे मासि सिने वसे माप्य मतिपदं तिथिम् ।

दशाश्वमेधके स्नानेन मुच्यते सर्वपातकैः ।'

इति काशीखण्डात् । ऽमृहत्तपा=धारणकृष्णद्वितीया ।
ऽसावित्री=तद्वत्तमं वन्धिपूर्णिमा । ऽघटपैतृकी=तद्वत्तमं वन्धि-
मासास्या । ऽकृष्णाष्टमी=कृष्णवशाष्टमी । ऽसंमुखी=सापा-
हव्यापिनी । त्रिमूर्त्तीभावे तु परा ।

ऽउपेष्टेति । दशम्याः धीगहापाथ क्रमेण दशहरात्समुक्तम् ।
दशपावानि मनुनोक्तानि—

'पात्प्यमनृतं चैव पैशुन्यं चापि सर्वतः ।

असम्पद्मत्प्रापथ पाथ्यं स्यात्तुर्विषम् ॥

अदमानामुपादाने हिमा प्रैवाविषानतः ।

परदारोपतेवा च कायिकं त्रिविधं स्पृशम् ॥

परद्रव्येष्वभिष्यानं मनमाऽनिष्टचिन्तनम् ।

वितयाऽभिनिवेश्य मानसं त्रिविधं स्पृशम् ॥' इति ।

॥ ज्येष्ठे मासि सिते पक्षे दशमी हस्तसंयुता ।

हरते दश पापानि तस्माद्दशहरा स्मृता ॥' इति ।
 चाराहेऽपि—

'दशमी शुक्लपक्षे तु ज्येष्ठे मासि कुजेऽहनि ।

अधर्मीणां यतः स्वर्गात् हस्तक्षेत्रं च मरिदरा ॥

हरते दशपापानि तस्माद्दशहरा स्मृता ॥' इति ।

स्कान्दे तु दशयोगा उक्ताः ।

॥ ज्येष्ठं मासि सिते पक्षे दशम्यां बुधहस्तयोः ।

व्यतीपातेऽगरानन्दे कन्याचन्द्रे वृषे रवौ ॥

दशयोगे नरः स्नात्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते' ॥ इति ।

अत्र बुधभौमयोः कल्पभेदेन व्यवस्था । इयं च
 यद्यैष योगयाहुल्यं संव ग्राह्या । योगाधिक्ये फलाधि-
 क्ययात् । ज्येष्ठे मलमासे सति तत्रैव दशहरा कार्या न तु
 शुद्धे ।

अज्येष्ठे इति । ज्येष्ठश्चान्द्रमानेन न तु सौरमानेन । 'वृषे रवौ'
 इत्यनेन पौनरुक्त्यापातात् । 'वृषे रवौ' इति पुण्यतमत्वार्थम् । नन्वेवं
 'दशहरासु' इत्यनुत्कर्षवाक्यस्य का गतिः ? दशहरास्वरूपस्य सौराय-
 टित्वादिति चेन्न । अधिमासे दशहरासु तत्तदक्षत्रयोगस्यैव वृषस्य-
 रवेरपि लाभात्तत्रापि सा कार्येत्यर्थात् । अत एव दशहरास्विति
 अनेकसमुदाहाभिप्रायं बहुवचनम् । अन्यथा तद्गतदशम्या एरुत्वात्-
 दनुपपत्तेः । एतच्च राशिविशेषस्थरवियोगघटितालभ्ययोगस्य महाप-
 ष्ठीपदं तदितरालभ्ययोगस्य युगादिवदं च मन्वादीनामुपलक्षणम् ।
 न च बुधहस्तयोग एवानन्द इति कथं पृथक्तदुक्तम्, एवं हस्तस्य
 दिननक्षत्रस्य कन्याचन्द्राविनाभाव एवेति वाच्यम् । प्रवृत्तिनिमित्त-
 भेदेन तद्भेदात् । बुधनक्षत्रयोः प्रवृत्तिनिमित्तमेकैकमात्रवृत्ति आन-
 न्दपदन्तूभययोगि । एवं हस्तस्य शुक्लपक्षाविनाभावेऽपि । अग्रं कर-
 णभेदः । 'कुजेऽहनि' इत्युक्तेराह—अत्रेति । न तु शुद्धे इति ।

‘दशहरासु नोत्कार्यधनुष्येति युगादिषु’ ।
 इति हेमाद्री प्रणवश्लोकाः । तथा स्कान्दे—
 ‘पांशुकाशिमरिषं प्राप्य दशादर्धं गिलोकदम् ।
 मुच्यते दशभिः पापैः स महापातकोपमैः’ ॥

अत्र विशेषः काशीखण्डे—

‘उपेते मासि गिते पक्षे प्राप्य प्रतिपदं तिथिम् ।
 दशाश्वमेधके स्नात्वा मुच्यते सर्वपातकैः ॥
 एवं सर्वासु तिथिषु क्रमस्वायी नतीसमः ।
 आशुह्यपक्षदशमीं प्रतिजन्माघशुश्रूजेत् ॥’

तथा—

‘लिङ्गं दशाश्वमेधेनं दृष्ट्वा दशहरातिथौ ।
 दशजन्तार्जितैः पापैस्त्यज्यते नाद्य मंशयः ॥’

तथा अदिष्योत्तरकाशीखण्डयोः—

‘निशायां जागरं पूज्या समुपाप्य च भक्तिः ।
 पुष्पगन्धैश्च नैवेद्यैः कर्त्तव्यं दशसङ्कषया ॥
 तथा क्षीपैश्च ताम्बूलैः पूजयेच्छ्रद्धयाऽन्धितः ।
 स्नात्वा भस्त्रया तु जाह्नव्यां दशहृत्यो विधानतः ॥
 दशमश्रुतिदृष्ट्यांश्च तिलान्सर्पिश्च वै जले ।
 मकुपिण्डान् शुद्धपिण्डान्दद्याच्च दशसङ्कषया ॥
 ततो गङ्गातटे रम्ये हेङ्गो रूप्येण वा तथा ।
 गङ्गायाः प्रतिमां कृत्वा वक्ष्यमाणस्वरूपिणीम् ॥
 संस्थाप्य पूजयेद्देवो तदलाभे मृदाऽपि च ।
 अथ तत्राप्यशक्तश्चेद्दिव्योऽपिष्टेन वै भुवि ॥
 वक्ष्यमाणेन मन्त्रेण कुर्यात्पूजां विशेषतः ।

‘शुद्धेऽपि’ इति तु कृत्परत्वावली । ० पां कां चिदिति । श्रीगङ्गा-
 या असत्वे ।

नारायणं महेशं च ब्रह्माणं भास्करं तथा ॥

भगीरथं च नृपतिं हिमवन्तं नगेश्वरम् ।

गन्धपुष्पादिभिः सम्यग्यथाशक्ति प्रपूजयेत् ॥

दशप्रस्थांस्तिलान्दद्याद्दशविप्रेभ्य एव च ।

दशप्रस्थान्पयान्दद्याद्दशसङ्ख्ययागधीस्तथा ॥'

प्रस्थः=दोडशपलानि । पलं तु 'मुष्टिमात्रं पलं स्मृतम्'
इति महार्णवे उक्तम् ।

'मत्स्यकृष्णपमण्डूकमकरादिजलेचरान् ।

हंसकारण्डवयकचक्रट्टिभसारसान् ॥

कारयित्वा यथाशक्ति स्वर्णेन रजनेन वा ।

तदलाभे पिष्टमयानभ्यर्च्य कुसुमादिभिः ॥

गङ्गायां प्रक्षिपेदाज्यदीपांश्चैव प्रयाहयेत् ।

पुष्पाद्यैः पूजयेद्गङ्गां मन्त्रेणानेन भक्तितः ॥

'अनमः शिवायै नारायण्यै दशहरायै गङ्गायै नमो नमः ॥

इति मन्त्रं तु यो मर्त्यां दिने तस्मिन्दिशानिशम् ।

जपेत्पञ्चमहत्याणि दशधर्मफलं लभेत्' ॥

काशीमण्डे स्यन्वो मन्त्र उक्तः—

'नमः शिवायै प्रथमं नारायण्यै पदं ततः ।

दशहरायै पदमिति गङ्गायै मन्त्र एव वै ॥

'स्वाहान्तः प्रणयादिश्च मयेद्विशाक्षरो मनुः ।

पूजा दानं जपो होमस्तनैश्च मनुना स्मृतम्' इति ।

अत्र गङ्गास्तोत्र(१)पाठमपि दशवारं कुर्यात् । तदुक्तं

१—नद्य इत्येवं तत्पाठविधिश्च उक्तो यथंभिः। तथा—'प्रथमं शिवायै नमः शिवायै गङ्गायै शिवदायै नमो नमः । नमस्ते इत्युक्तं
द्यादुर्गे ते नमो नमः ॥ नमस्ते विश्वदण्डिणे प्रथमं नमो नमः । नमस्ते
नमो नमः । नमस्ते शिवदण्डिणे नमो नमः । नमस्ते शिवदण्डिणे नमो नमः ।
श्यातां निवृत्तैश्च नमो नमः । श्यातां निवृत्तैश्च नमो नमः । श्यातां निवृत्तैश्च नमो नमः ।

भाविष्ये-

'तस्यां दशम्यामेतद्यं स्तोत्रं गङ्गाजले स्थितः ।

यः पठेद्दशकृतयस्तु दरिद्रो याऽपि चाक्षयः ॥

स्तोऽपि तत्फलमामोति गङ्गा संपूज्य यत्नतः ॥' इति ।

नमः । भोगोपभोगदायिभ्यै भोगयभ्यै नमो नमः । मन्दाकिभ्यै नमस्तेऽस्तु
 स्वर्गदायै नमः सदा ॥ नमस्त्र्यलोकपभूगायै जगज्जाऽयै नमो नमः । नम-
 त्त्रिगुणः संस्थायै तेजोपयै नमो नमः ॥ मन्दायै लिङ्गधारिण्यै नाराय-
 ण्यै नमो नमः । नमस्ते विद्यगुणायै रंदायै ते नमो नमः ॥ वृदायै ते
 नमस्तेऽस्तु लोकपाऽयै नमो नमः । नमस्ते विष्णुमित्रायै नमिदं नमो
 नम ॥ पूष्यै शिवाभूतायै च सुभूगायै नमो नमः । दाग्न्यायै च श-
 रिष्ठायै परदायै नमो नमः ॥ उद्यायै सुप्रदोष्यै च सर्वायभ्यै नमो
 नमः । प्रक्षिप्त्यायै प्रह्लादायै सुरितभ्यै नमो नमः ॥ प्रणतार्तिप्रमक्षिभ्यै
 जगन्मात्रे नमोऽस्तु ते । स्वर्गपरमतिपदायै मङ्गलायै नमो नमः ॥ नारणा-
 गतर्षीभार्षपत्त्रिणाणपरायण्यै । सर्वस्यार्तेदरे देवि नारायणि नमोऽस्तु ते ॥
 निर्लेषाय दुर्गहन्त्र्यै दशायै ते नमो नमः । परापरतटे शुभं नमस्ते
 मोक्षदे सदा ॥ गङ्गं यमाप्रतो भूया गङ्गे मे देवि पृष्ठतः । गङ्गे मे पार्श्व-
 बोरेदि त्वयि गङ्गेऽस्तु मे स्थितिः ॥ आर्क्षी स्वमन्तं मध्ये च स्वयं । सं गां गते
 दिवे । स्वमेव मूलप्रकृतिस्वर्गं हि नारायणः परः ॥ गङ्गे त्वं परमात्मा च
 शिवस्तुभ्यं नमः शिवे । अ इदं पठति स्तोत्रं भक्त्या निर्यं करोऽपि च ॥ शुभ-
 ध्यात् भक्त्या युक्ताः कायवाक्चित्तप्रभयैः । दशधा संश्रियमैर्दोषैः
 सर्वैरेव प्रमुच्यन्ते ॥ स्वर्गोन्मामानयामोति मेव प्रह्लादि स्तियते । उपेष्टे
 माति निते परे दशमी दस्तसंयुक्ता ॥ तस्यां दशम्यामेतद्यं स्तोत्रं ग-
 ङ्गाजले स्थितः । यः पठेद्दशकृतयस्तु दरिद्रो याऽपि चाक्षयः ॥ स्तोऽपि
 तत्फलमामोति गङ्गा संपूज्य यत्नतः । अक्षयानागुशादानं दिव्या वि-
 याविधानतः ॥ परदारोपरोषा च कायिकः त्रिविधं कृतम् । पदस्यम-
 न्तं चैव वैशुभं चापि सर्वदाः ॥ असत्कृतप्रलापश्च वाङ्मयं कथास्तु-
 त्तुषिधम् । परद्वेषेभ्यश्चिन्त्यानं मन्त्राऽनिर्घोषस्तनम् ॥ विनयाज्जात-
 दाभ मानसं त्रिविधं कृतम् । एतानि ददा पापानि हृत्स्व नम आ-
 ह्वयि ॥ दशपावहरा यन्मात्तवदाहृदाहृदा कृतम् । चपत्त्रिदशपञ्च पृष्ठांश्च
 पितृमथ विनामहान् ॥ उद्वारयंश्च संताराभ्यन्धेजानेन पूजिता ॥ नमो
 भगवायै दशपावहरायै गङ्गायै नारायण्यै रंदायै शिवायै दशायै अष्ट-

स्तोत्रं च प्रतिपदादिदशमर्षिपन्तं दिनवृद्धिसंख्याया
पठनीयमिति शिष्टाः । अत्र सर्वोऽपि विस्तरः स्तो-
त्रादि च भट्टकृतीप्रत्नलीसितोरवधेयः । विस्तरभित्तु
न लिख्यते । एवं कुर्वतः फलमुक्तं काशीखण्डे—

‘एवं कृत्वा विधानेन विराशाद्यविवर्जितः ।

उपवासी चक्ष्यमाणैर्दशपापैः प्रनुच्यते ॥’

‘सर्वान्कामानवाप्नोति प्रेत्य ब्रह्मणि लीयते ॥’ इति ।

अस्यां सेतुबन्धरामेद्वरस्य प्रतिष्ठादिनत्वाद्विशेषेण
पूजा कार्या । तदुक्तं स्कान्दे सेतुमाहात्म्ये—

‘उपेष्टे मासे सिते पक्षे दशम्यां बुधहस्तयोः ।

गरानन्दे व्यतीपाते कन्याचन्द्रे वृषे रथौ ॥

दशयोगे सेतुमध्ये लिङ्गल्पधरं हरम् ।

‘रामो वै स्थापयामास शिवलिङ्गमनुत्तमम् ॥’ इति ।
इति दशहरा ॥

उपेष्टशुक्लैकादशी निर्जला । तत्र निर्जलमुपोष्य
विप्रभ्यो जलकुम्भान्दद्यादिति निर्णयामृते उक्तम् । म-
दनरत्ने स्कान्दे—

‘उपेष्टे मासि वृषश्रेष्ठ या शुक्लैकादशी शुभा ।

निर्जलं समुपोष्याथ जलकुम्भान्सशर्करान् ॥

प्रदाय विप्रमुख्येभ्यो मोदते विष्णुसन्निधौ ।’

सायि विद्यरूपिण्यं नन्दिर्ये ते नमो नमः ॥ सितमकरनिवर्णां शुभ्र-
र्णां त्रिनेत्रां करधृतकलशोद्यत्सोत्पलामत्यभीष्टाम् । विधिहरिहररुपां
रेन्दुकोटारुह्यां कालतसितदुकूलां जाह्नवीं तां नमामि ॥ आद्यादि-
पितामहस्य निगमदयापारपात्रे जलं पश्चात्पद्मगतायिनो भगवतः पौ-
डादकं पावनम् । भूयः शम्भुजटाविभूषणमणिज्जहोर्महर्षेरिषं देवी कन्म-
पनाशिनो भगवती भार्गवरथी हृष्यते ॥ गङ्गा गङ्गति यो वृषाद्योत्तमाती
शक्तिरपि । मुच्यते सर्वपापेभ्यो विष्णुलोकं गगच्छति ॥’ इति ॥

उपेष्टपौर्णमास्यां सावित्रीव्रतम् । तदुक्तं स्कान्दम-
बिषययोः—

‘उपेष्टे सावि त्रिते पक्षे षाडश्यां रजनीमुपे ।’

इत्युपमाय—

‘मनं प्रिरात्रमुदिद्य दिवाराश्रिं स्थिरा भवेत् ।’

इति अन्तेऽप्युपसंहृतम् ।

‘उपेष्टे साभि त्रिते पक्षे पूर्णिमायां तथा व्रतम् ।

शीर्णं पुरा महाभक्त्या कथितं ते मया नृप ॥’ इति ।

दाक्षिणात्याभ्यंतदेवाद्रिपन्ते । एतद्यामायास्यायाम-
प्युक्तां निर्णयामुने भविष्यं—

‘अमायां च तथा उपेष्टे षट्मूले महासती ।

प्रिरात्रोपोपिता नारी विधिनाऽनेन पूजयेत् ॥’

मदनरत्ने त्रिवदं षाष्यम्—‘पक्षदश्यां तथा उपेष्टे’ इति
पठित्या उपेष्टपौर्णमास्यामुक्तम् ।

‘अशक्तौ तु प्रयोदश्यांनक्तं कुर्याज्जितेन्द्रिया ।

अवाचितं चतुर्दश्याममायां समुपोषणम् ॥’ इति ।

तनु पाद्यास्या आद्रिपन्ते । हेमाद्रिसमयोद्दयोतादि-
षु तु भाद्रपदपूर्णिमायामुक्तम् । तनु नेदानीं प्रचरति ।

गौडास्तु—

‘मपे वा वृषमे वापि सावित्रीं तां विनिर्दिशेत् ।

उपेष्टशुक्रचतुर्दश्यां सावित्रीमर्चयन्ति याः ॥

षट्मूले सोपयासा न ता यंधव्यमाप्नुयुः ॥

इति पराशरोक्तेचतुर्दश्यां प्रदोषे व्रतम् । दिनव्रते त-
द्यथाही पर्यवेत्याहुः । तन्निर्मूलम् । अत्र पूर्णिमामायास्ये
पूर्वविद्ये प्राणे ।

‘मृतविद्वा न कर्तव्या अमायास्या च पूर्णिमा ।

वर्जयित्वा नरश्रेष्ठ सावित्रीव्रतमुत्तमम् ॥

इति ब्रह्मवैवर्ते । स्कान्देऽपि—

‘भूताविद्धा सिनीवाली न तु तत्र व्रतं चरत् ।

वर्जायित्वा तु सावित्रीव्रतं तु शिखियाह्वन ॥’ इति ।

मदनरत्ने ब्रह्मवैवर्तेऽपि—

‘प्रतिपत्पञ्चमी भूतसावित्री *घटपूर्णिमा ।

नवमी दशमी चैव नोपोष्याः परसंयुताः ॥’ इति ।

यदा त्र्यष्टादशघटिका चतुर्दशी तदा परा ग्राह्या ।

‘पूर्वपिद्वैय सावित्रीव्रते पञ्चदशी तिथिः ।

नाड्योऽष्टादश भूतस्य स्युश्चञ्च परेऽहनि ॥

इति माघवः । *वस्तुतस्तु—

‘भूतोऽष्टादशनाडीभिर्वृषपत्युत्तरां तिथिम् ।’

इत्यस्य व्रतान्तरे सायकाशत्वादिशेषप्रवृत्तपूर्वविद्या-

*सावित्री=तहनसंबन्धमावास्या । *घटपूर्णिमा=व-
सूयतसंबन्धिपूर्णिमा ॥ नन्वेवं षण्मुहूर्त्तपरिमितपञ्चमीवैश्व-
त्या षष्ठ्या स्कन्दव्रतमपि न स्यात् । ‘नागो द्वादशनाडीभिः’
इति वाक्येन षण्मुहूर्त्तपरिमितपञ्चम्या दूषकत्वात् । किंच स्कन्दव्रते
तिथिक्षये पूर्वतिमाघयादिग्रन्थोऽसंगतः । त्रिमुहूर्त्ताधिकसप्तमाभा-
येनोत्तरदिने तादृशविद्यायास्त्रिमुहूर्त्तसत्तावश्यम्भावेन

एकादशी तृतीया च षष्ठी चैव त्रयोदशी ।

पूर्वविद्याऽपि कर्त्तव्या यदि न स्यात्परेऽहनि ॥

इति शासिष्ठवचनाविषयत्वादित्यत्राह—*वस्तुनस्त्विति ॥

‘नागो द्वादश’इत्यादेर्दूषकताऽनुवादेन नाडीविशेषविधायकत्वं छाप-
यान् । येषविशिष्टदूषकताविधाने गौरवात् । तथा च यत्र व्रते
पञ्चमीविद्या षष्ठी निषिद्धा तद्विषयकमेतत् । स्कन्दव्रते पञ्चमीवि-

विधायकवचनेन तस्य बाधादष्टादशनाडीविधेऽपि पूर्ववे-
त्यर्थं पन्थाः साधुः । अत्र पूर्णिमानुरोधेनैव यथा त्रि-
रात्रसंपत्तिर्भवति तथा प्रयोदश्यादि प्राण्यम् । तस्याः
प्रधानत्वान्तरम् । अयं निर्णयोऽनायामपि ज्ञेयः । पारणं तु
द्वाया प्राण्यत्वात् तत्र पञ्चमीविधस्यादृक्त्वात् । पञ्चदूर्ध्वपञ्चमी-
युतायामपि तत्कर्षणमेव तदनु । यत्र यत्र चतुर्दशीविदा निषिद्धा
तद्विषयकतया सावित्रीयत्रे च—

वृहस्पता तथा रम्भा सावित्री वटपैतृकी ।

कृष्णाष्टमी च भूता च कर्षण्या संशुक्ती तिथिः ॥

इति पूर्वविदाविधानेन तस्या प्राण्यत्वात्तत्र चतुर्दशीविधो न दृक्
इत्यर्थः ॥ उक्तवासिष्ठं च परेऽह्नि एकभक्तादिकाले मध्याह्नादौ
पष्टपाद्यभावे सामान्यतो निषिद्धाया नागविद्धायाः मतिप्रसवार्थ-
मिति स्मर्षणम् । ननु केचन तोषपदाः शिराश्रादिशब्दाः । यथा
सावित्रीशिराश्र-बिल्वशिराश्र-गोशिराश्र-दुर्गानवराश्रादिमध्यगाः ।
तानि कर्मनामधेयान्येष तत्तदेवतातत्कालसंबन्धवोः ममान्तर-
गोचरत्वेन प्रवृत्तिनिमित्तसंभवात् । ननु निरुपपदाशिराश्रनवराश्रादि-
शब्दाः । बह्व्रीही समाप्तान्ताऽसंभवेनावश्यकमाहारत्वेन 'न शिरा-
श्रमुपचसेत् नवराश्रे विद्येयता' इत्यादौ अत्यन्तसंयोगार्थकाद्वितीयया
सप्तम्या वा गुणविधौ संभवति लक्षणया नामधेयत्वानौचित्यात्,
प्रयोदश्यादिबाधयानि च मासे शिराश्रादिसामान्ये विद्येयविधयः
गुणविधित एव शिराश्रादिशब्दे राश्रिवाश्रिगणधियः ।
एवं च यत्र परमतिथिदृश्यमेव प्रधानं तिथ्यन्तरदृश्यं
एवं तत्र साहस्रप्रधानसंयोगः । तावत्कालिक इति प्रधान-
निधयनुरोधेनेतरतिथिप्रहोऽप्युक्तः । पूर्वापरमतिथिदृश्याह वै कदाचि-
प्रतादौ तु शिराश्रादिष्ववहारविरहस्त्वनान्देश्यस्यापर्यनुयोग्यत्वा-
त् । प्रकृते तु तिथिप्रवृत्त्यं प्रधानमगः कथयितव्याह—० भद्रोति ।
० प्रधानत्वादिनि । यद्यपि तिथिप्रवृत्त्यं प्रधानं तथाऽपि बह-

दूणिमान्ते कार्गम् ॥

अथ स्त्रीधनेषु विशेषः परिभाषायामुक्तः । अथ विशेषो भविष्ये—

'एत्रीत्या यास्तुकां पाद्ये मस्थमाश्रां युधिष्ठिर ।
 ततोऽप्यंशमये पाद्ये ब्रह्मयुग्मेन गेष्टिनं ॥
 माविप्रिमातिनां कुर्यात्सौयणीं यापि मुन्मयीम् ।
 माधं मत्पत्न्या माध्यां फलनैवेत्यधीपरीः ॥
 रजन्या कण्ठगुत्रैश्च शुभंः कुक्कुमंरुणैः ॥'

पूजयेदिति शेषः । रजनी=हरिद्रा । कण्ठगुत्रं=सी-
 मागपनम्बुः ।

'माविप्रियाश्रयाजकं यापि वाचपील दिजोशमैः ।
 राश्रीं जागरणं कृत्वा मघाले विमले तथा ॥
 मायपि प्रक्षणे दक्ष्या मणिपत्न्यं स्वभापयेत् ॥'

सम्प्राप्तु—

'माविप्रियां मया दक्ष्या मक्षिरण्या महावती ।
 प्रक्षणाः धीमतायांश्च प्राक्षणां धलिगुणाम् ॥
 धनेनःनेन राजेन्द्र धियुक्त्यं नाप्नुयात्कसिन् ॥' इति ॥

अथेष्टरीणैर्माध्यां विशेष आदिम्पूजाणे-

'अथेष्टे मद्रिम् निष्कान्द्र्याम्यौर्णैर्माध्यां विशेषतः ।
 अदक्षमेवमप्यं सन्प्राप्तं न स्यात्तानि न संशयः ॥'

दिप्युरवि—

दूणिमान्ते कार्गम् ॥ अथ स्त्रीधनेषु विशेषः परिभाषायामुक्तः । अथ विशेषो भविष्ये—
 'एत्रीत्या यास्तुकां पाद्ये मस्थमाश्रां युधिष्ठिर । ततोऽप्यंशमये पाद्ये ब्रह्मयुग्मेन गेष्टिनं ॥
 माविप्रिमातिनां कुर्यात्सौयणीं यापि मुन्मयीम् । माधं मत्पत्न्या माध्यां फलनैवेत्यधीपरीः ॥
 रजन्या कण्ठगुत्रैश्च शुभंः कुक्कुमंरुणैः ॥' पूजयेदिति शेषः । रजनी=हरिद्रा । कण्ठगुत्रं=सी-
 मागपनम्बुः । 'माविप्रियाश्रयाजकं यापि वाचपील दिजोशमैः । राश्रीं जागरणं कृत्वा मघाले विमले तथा ॥
 मायपि प्रक्षणे दक्ष्या मणिपत्न्यं स्वभापयेत् ॥' सम्प्राप्तु— 'माविप्रियां मया दक्ष्या मक्षिरण्या महावती ।
 प्रक्षणाः धीमतायांश्च प्राक्षणां धलिगुणाम् ॥ धनेनःनेन राजेन्द्र धियुक्त्यं नाप्नुयात्कसिन् ॥' इति ॥
 अथेष्टरीणैर्माध्यां विशेष आदिम्पूजाणे- 'अथेष्टे मद्रिम् निष्कान्द्र्याम्यौर्णैर्माध्यां विशेषतः ।
 अदक्षमेवमप्यं सन्प्राप्तं न स्यात्तानि न संशयः ॥' दिप्युरवि—

‘ज्यैष्ठी ज्येष्ठाद्युता नेत्रयात्रायां छत्रोपानतप्रदानेन
नरो नराधिपत्यमाप्नोति’ इति ।

हेमाद्रौ ज्योतिषे—

‘ऐन्द्रे गुरुः शशी चैव प्राजापत्ये रविस्तथा ।

पूर्णिमा ज्येष्ठमासस्य महाज्येष्ठी प्रकीर्तिता ॥’ इति ।

इयं मन्वादिरपि । सा पौर्याह्निका ग्राह्या । विशेषस्तु
चैत्रे उक्तः । तथाऽपराके यामनपुराणे—

‘उदकुम्भान्बुदानं चरुतालवृन्तं सचन्दनम् ।

त्रिविक्रमस्य प्रीत्यर्थं दातव्यं ज्येष्ठमासि ॥’ इति ।

इति कमलाकरभट्टकृते निर्णयसिन्धौ ज्येष्ठमासः ॥

मिथुनसंक्रान्तौ पराः षोडश घटिकाः पुष्यकालः ।

राशौ तु प्रागेवोक्तम् । आपादशुक्लद्वितीयायां रथोत्स-
वः । तद्वृत्तं निधितरवे स्कान्दे—

‘आपादस्य सिते पक्षे द्वितीया पुष्यसंयुता ।

तस्यां रथे समारोप्य रामं चैव भद्रया सह ॥

यात्रोत्सवं प्रवर्षाय प्रीणयेत् द्विजान्पुङ्गव ॥’

तथा—

‘अक्षाभाये तिथौ कार्या यात्राऽसा प्रीयते मम ॥’

‘इहामुघ्रातपत्राणां कुरु मे केशव प्रभो ।

छत्रं स्वर्गीयैर्दत्तं प्राद्विषणाय मया सह ॥’

छत्रमन्त्रः ।

‘उपानदी मदास्यामि कण्टकादिनिवारणे ।

सर्वस्थानेषु पुत्रदे अतः शान्तिं मयच्छ मे ॥’

उपानन्दमन्त्रः ।

रुतालवृन्तं=तालव्यजनः ॥

इति ज्येष्ठः ॥

निशि स्वापो दियोत्थानं मन्ध्यायां परिवर्तनम् ।

अन्यत्र पादयोगेऽपि द्वादश्यामेव कारयेत् ॥

आभाकायेषु मासेषु ऋमिथुने माघस्य च ।

द्वादश्यां शुक्लपक्षे च प्रस्वापावर्तनोत्सवाः ॥

इति भविष्योक्तः ।

पात् पूर्णिमायां तत्तन्मसत्रयोगस्य प्रायिकत्वाच्च । न च तदत्य-
न्तायोगव्याख्या योगः मानाभावात् । तस्मादिह कथंचिन्नक्षत्राणां
एकादश्यापि ग्राह्या इति । अत्राहुः-अस्तु तथा मायां सप्तमी
मौष्ठपदी अष्टकेत्यादी मघायुक्तः कालो=माघी यत्र मासे स माघः ।
माघस्येयं माघी सप्तम्यन्वयानुरोधात् । प्रथमतो नक्षत्राण् ततो
मासाण् ततः शेषिकाण् कर्त्तव्यः । एवं मौष्ठपदीत्यत्रापि अष्टका-
न्वयाऽनुरोधात् । पठन्ति च ।

‘नक्षत्राणं च मासाणं कृत्वा मौष्ठपदीपदम् ।

विशेष्यं चाष्टकारूपं शेषिकाणां प्रयोधयेत् ॥’ इति ।

इह तु आपादी कार्तिकी च अत्यन्तायोगव्याख्याऽऽशा-
दियुक्तैव नक्षत्राणं च अनुरोधविशेषविरहात् । पूर्णिमासीमाभानु

‘आपादशुक्रशान्ते भगवान्मधुसूदनः ।

भोगिभोगे निर्जा मायां योगनिद्रां समाप्नुयात् ॥’

इत्युक्तः । ऋमिथुने इति ॥ आपादमात्रान्वापि । अन्यत्र
वायात् । मद्वादश्यां शयनायुक्तं तन्मिथुनाकं एवेत्यर्थे इति
मयून्तः । उत्सवाः=जागरः ।

‘आपादशुक्रद्वादश्यां मरुशान्तिकरं शुभम् ।

य एतेन विधानेन ज्ञात्वा वै कर्म कारयेत् ॥

स पूषाश्च मण्डलेन संमारेषु युगे युगे ॥’

तथा—

‘इयं च द्वादशी देववर्षोवायं तु निर्दिता ।

ग्वयंपा गर्भन्नाजानां द्वितीयं शेषशापिना ॥' इति ॥

परिषत्सनेऽपि द्वादशैव द्वादशः । एतासां राशिदिनसन्ध्यादिषु
अनुराधाश्रवणरेवतीनां क्रमेणादिमध्याह्नतभागे प्रस्थापादि कार्यम् ।

'आभाकासिगपतेषु मेषश्रवणरेवती ।

आदिमध्याह्नतानेषु प्रस्थापावर्षेनोत्तवाः ॥'

इति भविष्यत्,

'द्वैशाद्यपादे स्वपितीह विष्णुः

श्रुतेश्च मध्ये परिवर्षयेति ।

पौष्णावसाने च सुरारिहन्ता

मधुर्धत मासघतुष्टयेन ॥'

इति नारदीयांश्च ।

'निशि स्थापो दिवोत्पानं सन्ध्यायां परिवर्षनम् ।'

इत्युक्तोः निशादी नक्षत्रपादयोगाभावे नक्षत्रमात्रयोगो द्वादशः ।

'पादयोगो यदा न स्यात् क्रमेणापि तदा भवेत् ।'

इति थाराद्यात् ।

'विष्णुर्दिवा न स्वपिति न च रात्रौ मधुर्धयेत् ।

द्वादश्यामृतसंयोगं पादयोगो न कारणम् ॥'

इति विष्णुधर्मोत्तरान् । द्वादश्यामिक्रदेशेनापि नक्षत्रयोगाभा-
वे एकादश्यां प्रषोदश्यां वा तद्वत्भाग एव निशादिवेलाणादरेणैव
प्रस्थापादि कार्यम् ।

'अभासे द्वादशीमृते उत्थानशयने हरः ।

पादयोगेन कर्षयेत् नाहोरात्रं विचिन्तयेत् ॥'

इति जीमूतवाह्नोदाहृतवचनात् । उत्थानशयने इति परि-
वर्षनोपलक्षणम्, अहोरात्रमिति मध्यादिवेलायाः । एवं च द्वादश्यां
निशाद्यादरे अन्यत्रिणी च नक्षत्रपादयोगादरे च नियते सति यदा
द्वादशीषु निशादेरन्यत्र तद्वत्भागयोगः अन्यत्रिणी च तदि-

‘द्वादश्यां सन्धिसमये नक्षत्राणामम्भवे ।

आभाकासितपक्षेषु शयनावर्तनादिकम् ॥’

इति घाराहोक्तेश्च । द्वादश्यामित्यत्रापि पारणाऽहो-
मात्रं विवक्षितम् ।

‘पारणाऽहे पूर्वरात्रे घण्टादीन्व्यादपन्मुहुः ।’

इति रामार्चनचन्द्रिकोक्तः । अत्रैकादशीद्वादशयो-
र्देशाभेदेन व्ययस्था ।

तरनक्षत्रस्यैव योगः तदा द्वादशीषु संध्यायां मन्वापादि कार्य-
मित्याह—द्वद्वादश्यामिति । निशादौ तन्मन्त्रयोगाभावे सति
शयनावर्तनपथोपाः संधिसमये=संध्यासमय एव, न तु तत्र
नक्षत्रमागयोगे ।

‘रेवत्यन्तो यदा राशौ द्वादश्यां च समागतः ।

तदा विबुधपते विष्णुर्दिनान्तं प्राप्य रंवतीम् ॥’

इति यचनात् । रेवत्यन्तविषोऽग्रहणं घोषलक्षणम् । न चैतस्य
भीरागविषयत्वमस्तु तत्र तत्र विष्णुरिति श्रयणात् । अत्र वैशाखमासे
इति नानाशाख्येषु चतुर्थमागार्थकत्वादश्यात् अनुराधारिषयो
चतुर्दा विषयाऽऽद्यान्त्यभाद्वारेव स्वापथोपी कार्यो श्रवणं तु
त्रेषां विषयः तन्मन्त्रमागे परिवर्तनं कार्यम् । श्रुतेषु मध्ये परि-
वर्तयेतीति मध्यपदान् । पारणाऽहे इति । वैष्णवैः पारणाह एव
मन्वापादि क्रियते इत्यपरः पक्षः । अत्र द्वादशीपदस्यैकादशी-
पदमित्यत्र—अत्रैमिति । “धनदश रमा गौरी” इत्यादिपदि-
त्रायोरणवच्छरणस्यैवः प्रयानन्तरम्

‘यस्य यस्य च देवस्य यज्ञतर्पणं निविभ्रया ।

तस्य देवस्य तर्पितस्तु शयनावर्तनादिकम् ॥’

इति ब्राह्मण्यदिशागोपगदेववशात्पदेर्द्वादश्यात् तर्पितव्याः इति
व्यवस्थेत्पक्षः । अत्रैकादशीपदस्यैकादशी-
पदमित्यत्र—अत्रैमिति । “धनदश रमा गौरी” इत्यादिपदि-
त्रायोरणवच्छरणस्यैवः प्रयानन्तरम्

इदं च मलमासे न कार्यम् ।
 'ईशानस्य वलिर्विष्णोः जयनं परिवर्तनम् ।'
 इति कालादर्शं निषेधात् । यदपि—
 'एकादश्यां तु शुद्धीवात्मकान्तौ कर्कटस्थे वा ।
 आषाढां घानरो भक्त्या चातुर्मास्यव्रतक्रियाम् ॥'
 इति हेमाद्रौ घ्राणवैवर्ते, तदपि मलमासेऽसंति द्रष्टव्यम् ।
 * 'मिथुनस्थो यदा भानुरमाषाष्याद्वयं स्पृशेत् ।
 द्विराषाढः स विज्ञेयो विष्णुः स्वपिति कर्कटे ॥'
 इति सर्वत्र मोहचूलोत्तरोक्तेः ॥

'सीराशौ शेषपर्यङ्के' इत्यादि । एकादशीमारम्भे पञ्चाहमपि मस्वा-
 दि पुराणान्तरे तद्विस्तरः । कर्कटस्थेति । मस्वापरचतुत्तर-
 र्त्तव्यस्य चातुर्मास्यव्रतस्य मिथुनः एव न्यारपत्वात्कथमेतदित्य-
 भेदानः । मलमासे मिथुनेऽधिकमासे न । तथा च हरिशयने
 मिथुने द्वादशीस्थाने कर्के द्वादशी लभ्यते तदुत्तरकर्त्तव्यचातुर्मास्य-
 ते, सैव संक्रान्तौ कर्कटस्थेत्यनेन पर्यव्येत्यर्थः । - वस्तुतस्तु
 चातुर्मास्यव्रतारम्भे चत्वारः पक्षाः । आषाढे-शुक्लद्वादशी-तद्वा-
 शी-तत्पौर्णमासी-कर्कसक्रान्तिभेदात् । 'एकादश्यान्तु शुक्लाषा-
 ष्या' इति वाक्यात् ।

'आषाढशुक्लद्वादश्यां पौर्णमास्यामयाऽपि वा ।
 चातुर्मास्यव्रतारम्भं कृपात्कर्कटसंक्रमे ॥'
 इति धाराहान् । * मिथुनस्थ इति ।
 'माषवायेषु पयंकमासि दशद्वयं यदा ।
 द्विराषाढः स विज्ञेयः शेते कर्कटकेऽस्पृतः ॥'
 इति द्विराषाढकथनं तु व्यवस्थार्थम् ।
 'मेवादिमिथुनान्तेषु यदा दशद्वयं भवेत् ।
 अश्वान्तरे तदावश्यं मिथुनाके हरिः स्पृशेत् ॥'

अत्रैव चातुर्मास्यव्रतारम्भ उक्तो भारते—

‘आषाढे तु सिते पक्षे एकादश्यामुपोषितः ।

चातुर्मास्यव्रतं कुर्याद्यत्किञ्चिन्नियतो नरः ॥’ इति ।

।अस्य नित्यत्वं तत्रैवोक्तम्—

‘वार्षिकांश्चतुरो मासान्याह्वयेत्केनचिन्नरः ।

।व्रतेन नोचेदामोति किल्बिषं यत्सरोद्भवम् ॥

असम्भवे तुलार्कंऽपि कर्तव्यं तत्प्रपद्यतः ॥’ इति ।

तेनाषाढशुक्लादश्यां द्वादश्यां पौर्णमास्यां यांऽऽर-
म्भः । समाप्तिस्तु कार्तिकशुक्लादश्यामेव । तदुक्तं
हेमाद्री भारते—

‘यतुर्षा गृह्य वै चर्षी चातुर्मास्यव्रतं नरः ।

कार्तिके शुक्लपक्षे तु द्वादश्यां तत्समापयेत् ॥’ इति ।

अथारम्भः शुक्लास्तादापि कार्यः ।

‘न शौचार्थं न मोक्षार्थं च शुक्लपूर्वोर्न वा तिथेः ।

व्यण्टस्ये पित्रयेदादींश्चातुर्मास्याविधौ नरः ॥’

इति हेमाद्री वृद्धगार्ग्योक्तेः । अहं च द्वितीयाथार-
म्भेऽपि प्रथमारम्भस्तु न भवत्येव । आशौचम-
ध्येऽपि द्वितीयाथारम्भो भवति ।

‘अशुचिर्षा शुचिर्षापि यदि स्त्री यदि वा पुमान् ।

कर्कटादिके वापि यदा दशद्वयं भवेत् ।

अथान्तरे तदावश्यं विधुनाकं हरिः स्वयेव ॥’

इति अष्टमुक्तेः । अत्रैवेति । आषाढशुक्लादश्यापि तादिसा-
गाराचरारः यथा अनुपदमुक्ताः । एकादश्यां शुक्लादिनां त्रि-
वन्धे द्वादश्यादयः सर्वत्रापि मन्त्रिबन्धे इत्यादि एव । ‘आरम्भे मन्त्रं
न स्यात्’ इति वाचपात् । अथादींश्चाथारम्भे । अहं चेति । विधि-
द्वाराः एतादृशान्द्वयः मन्त्रिबन्धे गौरवान् द्वितीयाथारम्भविधि-

गतमेतत्तरः गृह्या मुच्यते सर्वपातकैः ॥
इति भार्गवार्चनदीपिकायां शकान्दोक्तैः ।

‘आरब्धे गृहकं न स्यादनारब्धे तु श्रुतकम् ।
इति विष्णुवचनात् ।

एतु—

‘अमंक्रान्तं तथा मामं दैवे पित्र्ये च कर्मणि ।

अमलमासंमशौचं च यजिष्येन्मतिमाधरः ॥’

इति ऐमाद्री चातुर्मास्यव्रतप्रकरणे भविष्यवचनं,
तत्र अूपानुमन्त्रणमन्त्रवदसम्बद्धं मध्ये पठितमिति
ज्ञेयम् । अन्यथा पित्र्यस्य पूर्वोक्तस्य विवाहादेव चा-
तुर्मास्यव्रते कः प्रसङ्गः । प्रकरणनिवेशोऽपि या प्रथ-
मारम्भविषयं ज्ञेयम् । केचित्तु प्रतिवर्षं चातुर्मास्यव्रत-
प्रयोगाणां भिन्नस्यादांशौचादिपाते द्वितीयादिप्रयोगो
न भवत्येवेत्याहुः । तत्र ।

‘प्रतिवर्षं च यः कुर्यादेवं वै संस्मरन् हरिम् ।

देहान्तेऽतिप्रदीप्तेन विमानेनार्कवर्षसा ॥’

यः । वस्तुतस्तु वर्षभेदेऽपि प्रतत्रये मानाभावात्सर्वेऽपि प्रथमार-
म्भा एवेति । अत एव बहुषु पुस्तकेष्विदं चेत्यादिपाठो न दृश्यते ।
अमंक्रान्तम्=अधिकम् । अमलमासं=शुभमासम् । अूपेति ।
दर्शपूर्णमासप्रकरणे ‘पूष्णोऽहं देव मजया पशुभिश्च जनिषीय’ इति
पुपानुमन्त्रणमन्त्रः पठितोऽपि स तत्र न विनियुज्यते । तत्र
तदेवनाविरहेण प्रकरणस्य दीर्घत्वात् विनियोज्यस्वरूपसामर्थ्य-
मनपेक्ष्य विनियोगाभावात् । अतः स पूषपागे नेत्रस्य इत्यर्थः ॥
प्रकरणदीर्घत्वमाह—अन्यथेति । देवविवाहादि चातुर्मास्यव्रते
दैवमिति मत्वाह—प्रकरणेति । प्रतिवर्षं चेति । वस्तुतस्त्विदं
फलविशेषार्थाद्यधिकं प्रयोगव्यपक्षे मानाभावात् । चातुर्मास्यव्र-

मोदने विष्णुलोकंऽसौ यावदाभूतसंल्लवम् ॥
 इति हेमाद्रौ भविष्यवचनादित्यास्तां विस्तरः ।
 इदं च शिवभक्तादिभिरपि कार्यम् ।

‘शिवे वा भक्तिसंयुक्तो भानौ वा गणनायके ।
 कृत्वा व्रतस्य निषमं यथोक्तफलभागभवेत् ॥’
 इति ब्रह्मवैवर्तात् । व्रतग्रहणप्रकारस्तु हेमाद्रौ भविष्य-

‘महापूजां ततः कुर्याद्देवदेवस्य चक्रिणः ।

जातीकुसुममालाभिर्मन्त्रेणानेन पूजयेत् ॥

सुप्तं त्वपि जगन्नाथे जगत्सुप्तं भवेदिदम् ।

विबुद्धे च विबुध्येत प्रसन्नो मे भवाच्युत ॥

एवं तां प्रतिमां विष्णोः पूजयित्वा स्वयं नरः ।

प्रभाषेताग्रतो विष्णोः कृताञ्जलिपुटस्तथा ॥

चतुरो वार्षिकान्मासान्देवस्योत्थापनावधि ।

इमं करिष्ये निषमं निर्विघ्नं कुरु मेऽच्युत ॥

इदं व्रतं मया देवगृहीतं पुरतस्तथा ।

निर्विघ्नं सिद्धिमायातु प्रसादात्तव केशव ॥

गृहीतेऽस्मिन्व्रते देव पञ्चत्यं यदि मे भवेत् ।

तदा भवतु संपूर्णं त्वत्प्रसादाञ्जनार्दन ॥

गृहीतेऽस्मिन्व्रते देव यद्यपूर्णं मृतो ह्यहम् ।

तन्मे भवतु संपूर्णं त्वत्प्रसादाञ्जनार्दन ॥’ इति ।

तत्र भार्गवार्चनदीपिकायां नृसिंहपरिचर्यायां

च भविष्ये—

‘श्रावणे यज्ञेच्छाकं दधि भाद्रपदे तथा ।

दुग्धमाद्ययुजे मामि कार्त्तिकं सिद्धं त्वजेत् ॥’ इति ।

स्कान्देऽपि यातुर्मास्यकल्पे—

'सत्पार्येतानि नित्यानि चतुराश्रमयर्णिनाम् ।

प्रथमे मासि कर्तव्यं नित्यं ०शाकव्रतं नरैः ॥

द्वितीये मासि कर्तव्यं दधिघृतमनुत्तमम् ।

पयोघृतं तृतीये तु चतुर्थेऽपि निशामय ॥

द्विदलं पशुबीजं च घृन्ताकं च विधर्जयेत् ।

नित्यान्पेतानि विमेन्द्र घृतान्याहुर्मनीषिणः ॥

जम्बीरं राजमापांश्च मूलकं रक्तमूलकम् ।

कूपमाण्डं चक्षुदण्डं च चातुर्मास्ये स्पजेद् बुधः ॥'

तथा—

'विशेषाद्ददरीं पार्थीं कूपमाण्डं तिनित्नीं स्पजेत् ।

जीर्णपार्थीफलं प्रांशं कथञ्चित्शायशोधनम् ॥' इति ।

तीर्थसारूप्ये स्कान्दे—

'पार्षिकंश्चतुरो मासान्प्रसुप्तं वै जनार्दनेन ।

मथस्वद्वादिशयनं धर्जयेद्भक्तिमातरः ॥

अनृतां धर्जयेद्भार्यां मांसं मधु परौदनम् ।

पटोलं मूलकं चैव घृन्ताकं च न भक्षयेत् ॥

अभक्ष्यं धर्जयेद् दूरान्मसुरं सितसर्पपम् ।

राजमापान्कुलिस्थांश्च आशुधान्यं च सन्त्यजेत् ॥

शाकं दधि पयो भापान् प्रायणादिषु सन्त्यजेत् ॥'

अत्र स्पजेदिति धर्जनसङ्कल्परूपः पर्यु(१)दासो ज्ञेयः

घृतोपक्रमत् । अत्र केचित्—

'शाकारूपं पद्मपुष्पादि' इत्यमरकोशस्य 'शाकव्रतेऽ

०शाकव्रतं=शाकवर्जनमेकन्यः । पशुबीजव्रतं च मातपतुष्टये ।

राजमापाः=चरत्वा इति महाराष्ट्राः । मधु=मौद्रम् । पटो-

लं दूषयति । आशुधान्यम्='आशुवीहिः पाटलः स्यात्' इति

शितुमनेनेति शाकः' इति क्षीरस्थामिना व्याख्यानात् व्यञ्जनमात्रस्य निषेधमाचक्षते । अन्ये तु शाकशब्दस्य पत्रादिदशविधशाके योगरूढत्वात् योगाद्यःरूढयेली- यस्त्वात् मृपादीनामपि त्यागापत्तेश्च तत्प्रत्याचक्षते । तेन

'*मूलपत्रकरीराग्रफलकाण्डाधिरूढकाः ।

त्वक्पुष्पं कवचं चेति शाकं दशविधं स्मृतम् ॥

इति क्षीरस्थामिनोक्तस्य शाकस्य निषेध इति । अवि-

रूढकाः=अङ्कुराः । वस्तुतस्तु

*तत्तत्कालोद्भवाः शाका वर्जनीयाः प्रयत्नतः ।

' । बहुवीजमवीजं च विकारि च विवर्जयेत् ॥

। इति भयिष्यवचनात्तत्कालोत्पन्नानां दशविधशा- कानां निषेधः । तत्र *तत्कालो(१)द्भवजातीयत्वं विवक्षि- तम् । तेनातपादिशोषितानां वर्षान्तरोद्भवानामपि निषे-

कोशात्तुच्छधान्यम् । *योगाच्चेति । केवलयोगिकत्वमते । *मूलेति । मूलं कन्दोऽपि बोध्यः । करीरं=वंशाङ्कुरः । अग्रं=पत्र- वः । काण्डो=दण्डः । कवचं=छत्राकमदृशम् । अङ्कुर इति तैत्रो- द्विन्नफलमूलादेः, स्वेदोद्भिन्नोऽङ्कुर इति केचित् । अत्र फलपत्र- त्यादेः सर्वस्य न निषेधः किंतु फलमूलादेरेव । तेषां व्यञ्जनत्वेन भूयो लोकव्यवहारादिति केचित् । तत्रान्यत्रापि तद्व्यवहारभूय- स्त्वादित्यपरे । *तत्तदिति । 'यत्र काले वृत्तं तस्य तदन्यस्य च' इत्येवं वर्षाकाललाभात् । एतेन तत्तत्कालेति संवत्सरलाभे तत्का- लोत्पन्नानामित्यग्निग्रन्थविरोधः । इतरथा वीत्सावैद्यधर्ममिति समा- हितम् । *तत्कालेति तत्तत्कालेत्यभिधातव्ये द्वितीयतच्छब्दप्रभृ- त्नुवादः । एतच्च वर्षाकालोद्भवशाकवृत्तमित्यभिधायेण । शाकमापा-

(१) क्वचित् 'तत्तत्कालोद्भवजातिविषक्षिता' इति पाठः ।

धः । अथ तत्कालोऽथवा इति धीप्रायश्चित्तकालोऽथ-
 चाना अर्थेषां नियम इति निष्कर्षः । यदुर्वीजमित्यनेक-
 र्थात्तांभगि वेदितम् । इतरावयवोपेक्षया धीजावयवा यत्र
 यत्रावयवविषयत्वे । अथीजं कदादि० । यदुत्तरतु इदं
 महानिष्पन्नेष्वभाशासिर्भूत्तमेव । आचार्यदर्शये—

‘दुग्धाद्यं च वाग्निं च धित्वीदुग्धपरभिःसटाः ।
 एतरे प्राय जीर्णानि तस्य दूरतरो हरिः ॥’

तथाऽपराधं देवतः—

‘मत्प्रथमं तथा शौचं मत्प्रथममिषयजनम् ।
 मत्प्रथमेतानि यत्रवारि परिष्ठानीति निश्चयः ॥’

आमिषाणि शोक्तानि रामार्चनचन्द्रिकायां पाद्ये—

‘प्राण्यह्नूयुर्णं चर्माद्यु जम्बीरं धीजपूरकम् ।
 भवशाशिष्टमापादि यद्विष्णारनिवेदिनम् ॥
 दग्धमसं मसूरं च मांसं श्वेतपृष्ठाऽऽमिषम् ।
 रुच्यं तत्रादेशलभ्यं सुप्तं देवे विवर्जयेत् ॥’

पाद्ये चार्तिहोमाहास्ये—

‘गोष्ठ्यागामहृषीदुग्धादन्यद् दुग्धादि चामिषम् ।
 धान्यं मसूरिकाः शोक्ता असं पर्युषितं तथा ॥
 द्विजकीला रमाः सर्वे लयणं भूमिजं तथा ।

न्यवृत्तमित्याशयेनाह- अथ्येति । ० कदलमिति । अनुदरा कन्ये-
 तिबहु अत्यल्पवीजमित्यर्थादाद्यकल्पमिति । भिःसटा=दग्धाद्यम् ।
 धीःसटोति पाठे ‘धीःसटं श्वेतमान्नकम्’ इति धन्वन्वारिनिषण्डुः ॥
 प्राण्यह्नू=मौक्तिकशुक्रादि । रुच्यं=रुचिकादि । धान्यं=कुस्तु-
 म्बुहः । असं पर्युषितम्—

‘असं पर्युषितं भोज्यं स्नेहाक्तं विरसंस्थितम् ।

अजेहा अपि गोधूमवगोरसरिक्रियाः ॥’

*'ताम्रपात्रस्थितं गव्यं जलं पल्वलसंस्थितम् ।
*आत्मार्थं पाचितं चान्नमामिषं तत् स्मृतं बुधैः ॥'

तथा—

*'निष्पावान् राजमापांश्च ममूरं संधितानि च ।
घृन्ताकं च कलिङ्गं च सुप्ते देवं विवर्जयेत् ॥'
संधितानि=लवणशाकादीनि ।

तत्रैव विष्णुधर्म—

'चतुर्ध्वपीह मासेषु हविष्याशी न पापभाक् ।
हविष्याणि तु पृथ्वीचन्द्रोदये भविष्ये—
*हैमन्तिकं सितास्विन्नं धान्यं मुद्गा यवास्तिलाः ।
कलायकङ्कुनीवारा वास्तुकं हिलमोचिका ॥
पट्टिका कालशाकं च मूलकं केमुकेतरत् ।
कन्दः सैन्धवसामुद्रे गव्ये च दधिसर्पिणी ॥

इत्याद्युक्तम् । आरनालादि च द्विजात्क्रीताः । *ताम्रेति ।

'यज्ञपात्रे तथा दोहे पाके च परिवेषणे ।

स्नानतर्पणदानेषु ताम्रे गव्यं न दुष्यति ॥'

इत्युक्तम् । *आत्मार्थमिति । 'परपाकरतश्च यः, तापुभो
।पकर्माणो'इति निषेधेऽपि दोषाधिक्यार्थं विप्रभोजनवैश्वदेवार्थ-
कहीनः परपाकनिवृत्तः । *निष्पावा पावटे इति महाराष्ट्राः ।

'यद्योत्कोचादिना मासं पतितायदुपार्जितम् ।

कन्याविक्रयणो लब्धं सुप्ते देवं विवर्जयेत् ॥'

इत्यादीनि स्वतिदोषार्थानि । *हैमन्तिकं=हैमन्तोद्भवम् । सितं
।गमस्विन्नम्=अनूपकं किंचिदग्निपाकेन जातस्वेदं स्विन्नं तद्विन्नं तेन
युक्तादिनिषेधः । धान्यं=तण्डुलाः । कलायः=सतीनकः, मटरी इति
सिद्धम् । वास्तुकं ययुवा इति मसिद्धः शाकः । हिलमोचिका=गौड-
ये । कालशाकम्=तदंशः । मूलकं स्वार्थे कः मूलानि न तु मूलशाकः

ॐ पयोऽनुदूतसारं च ॐ पनसाग्रहरीतकी ।

विष्पली जीरकं चैव नागरङ्गं च तिसिणी ॥

कदली लघली पार्श्वी फलान्यगुडमैक्षधम् ।

ॐ अतलपकं मुनयो हविष्याणि प्रपक्षते ॥ इति ।

मितास्थिमम=अनूपमपक्रम् । धान्यं=तण्डुलादि० ।

केमुकं केमुता इति माष्येषु मसिद्धः कन्दः 'कलापस्तु-

तमीनकः' इत्यमरः 'पटुरी' इति मसिद्धं धान्यम् ।

पदनरदोऽप्येवम् । अगरत्यसंहितायां हेमन्ताशुक्त्वा—

'नारिकेलफलं चैव कदली लघली तथा ।

आद्यमामलकं चैव पनसं च हरीतकी ॥

व्रतान्तरप्रशस्तं च हविष्यं मन्वते बुधाः ॥'

अन्यान्यपि व्रतान्युक्तानि हेमाद्रौ भविष्ये—

'स्त्री वा नरो वा मङ्गलो घर्माथं सुदृढवृत्तः ।

गृहीयाद्विद्यमाने तान्दन्तघातनपूर्वकान् ॥

तेषां फलानि वक्ष्यामि तत्कर्तृणां पृथक् पृथक् ।

मधुरस्पर्शं भवेद्राजन् पुरुषो गुडवर्जनात् ॥

तैलस्य वर्जनाद्वाजन् सुन्दराङ्गः प्रजायते ।

कटुतैलपरित्यागाच्छुभनाशः प्रजायते ॥

योगाभ्यासी भवेद्यस्तु स ब्रह्मपदमाप्नुयान् ।

तस्य एते मदिरोपमत्वात् । केमुकंतरत्=केमुकं केमुता इति माष्ये-

षु मसिद्धं मूलं तद्विषम् इतोऽपि च न मूलशाकः अन्वार्च-

कत्वेन एतदन्वयात् । कन्दः यद्यपि 'अशोन्नः वृरणः कन्दः' इत्युक्त-

स्तथापि तस्य निषिद्धत्वात्तद्व्यां प्रायः ॥ ॐ अनुदूतसारमि-

ति । दधन्यपि शोष्यम् । ॐ पनसेत्पादि । 'फले लुक् । नार-

ङ्गं=नारिङ्गम् । नागरमिति पाठे शुष्ठी । ॐ अतलपकमिति

कथितहविष्याणां च विशेषणम् ।

ताम्बूलवर्जनाङ्गी रक्तरुण्ठश्च जायते ॥
 घृतत्यागाच्च लायण्यं सर्वस्तिग्धतनुर्भवेत् ।
 शाकपत्राशनाङ्गी अपकादोऽमलो भवेत् ॥
 भूमौ प्रस्तरशायी च विप्रो मुनिचरो भवेत् ।
 एकान्तरोपवासेन ब्रह्मलोके महीयते ॥
 धारणाश्वरोम्णां च गङ्गाम्बानफलं लभेत् ।
 मौनयूती भवेद्यस्तु तस्याज्ञाऽस्त्वलिता भवेत् ॥
 भूमौ भुङ्क्ते सदा यस्तु स पृथिव्याः पतिर्भवेत् ।
 प्रदक्षिणाशनं यस्तु करोति स्तुतिपाठकः ॥
 हंसयुक्तविमानेन स च विष्णुपुरं व्रजेत् ।
 अथाचितेन प्राप्नोति पुत्रान्धर्म्यान्विशेषतः ॥
 पष्ठान्नकालभोक्ता यः कल्पस्थायी भवेदिति ।
 पर्णेषु यो नरो भुङ्क्ते कुरुक्षेत्रफलं लभेत् ॥
 गुडवर्जी नरो दद्यात्तद्भृतं ताम्रभाजनम् ।
 सहिरण्यं नरश्रेष्ठ लवणस्याप्ययं विधिः ॥
 सृष्टे देवे तु यो विष्णोः शिवस्याङ्गणमर्चयेत् ।
 पञ्चवर्णैस्तु यो नित्यं स्वस्तिकैः पद्मकैस्तथा ॥
 स याति रुद्रलोकं हि गाणपत्यमवाप्नुयात् ॥'

अथैषां समाप्तौ कार्तिक्यां दानानि । 'एकभक्तयूते
 दम्पती संपूज्य धेनुर्देया, नक्ते चस्त्रयुगं, एकान्तरोपवासे
 गौः, भूशयने शय्या, पष्ठकालभोजने गौः, व्रीहिगोधूमा-
 दित्यागे हैमव्रीह्यादि, कृच्छ्रे गोयुग्मं, शाकाशने गौः

*एकभक्तयूते इति । विहितदानानन्तरं
 "चतुरो वार्षिकान् मासाश्चियमो येन यः कृतः ।
 कथयित्वा द्विजेभ्यस्तं दद्याद्भक्त्या सदक्षिणाम् ॥
 दद्याद्विसर्जयेद्विप्रास्ततो भुञ्जीत वाग्वतः ।"

पयोद्वये च, दक्षिणध्रुवपथेषु शरतो गौध, प्रामाण्ये स्थ-
 लामृनिः, ताम्रद्वयने चासौपुर्ग, गौने पृतकृष्णो मन्त्रपुर्ग
 पठ्या च, देशाद्ये रङ्गनाटिकाकरणे धेनुर्द्वयश्च च, दीपि-
 कापुर्ग दीपिका चासौपुर्ग च, भूमिमांजने वर्णभांजने च
 च.संयवाद्यं गौध, चतुष्टयक्षीपे गोघामं च गोशृषी, प्र-
 दांश्रणाजने चन्द्रम्, ॐअनुक्तोऽपि स्वर्णं गौध' इत्यादि
 हेमाद्री ज्ञेयम् । तथाच भार्गवार्चनदीपिकायां पाद्ये-

‘आपनायांभिर्नामद्ये जामिशृषीवमार्गकैः ।

भृद्वराजंन देवांस्तु मार्गपीत कदाचन ।’

हेमाद्रीं पाद्ये—

‘आपादादिचतुर्मासानभ्यङ्गं वर्जयेधरः ।

समाप्ता च पुनर्दद्यात्तिलतैलयुतं घटम् ॥

आपादादिचतुर्मासं वर्जयेधपहन्तनम् ।

घृन्नाकं गृह्यन्तं चैव मधु सर्पिर्घटान्वितम् ॥

कार्तिक्या तत्पुनर्द्वयं ग्राह्यत्वाप निषेदयेत् ।

‘अन्यान्वापि (१)केशकर्तनादिवर्जनसंकल्पानुरूपानि

पृथीणन्द्रोदये ज्ञेयानि । टोटरानन्दे स्कान्दे—

‘एकान्तरं द्वयन्तरं वा कुर्यान्मासोपयामकम् ।

जनोदनं फलाहारं नक्तप्रतमथापि वा ॥’

अथैव तत्समुद्राधारणमुक्तं रामाचिनचन्द्रिकायां भ-

विद्ये—

इत्युत्तमसमापनं कार्पम् । ॐयन्नमिति । सन्ध्याकाले दीपदाने

सुवर्णयुता दीपिका दद्यात् । ॐअनुक्तोऽप्यति । चातुर्मास्यव्रतं

कृत्वा ‘व्रतान्ते गोष्टपदः’ इति वाक्यादेतुं वा दद्यात् । व्यासः—

(१) भावशंभुस्तके ‘केशकर्तनादि’ इति नास्ति ।

‘शतवर्षां चैव सोषित्वां चक्रीर्षं तनैव च ।

शतवर्षकविधानेन बह्विधो भवेन्नरः ॥’ इति ।

(१) ‘अतस्तनूर्न तदामो अटनुते’ इति ऋग्वेदात्, ‘म
होवाच पाशवस्यवस्तस्मात्पुमानात्महिताय हरिं भजेत् ।
सुइलाकमौलं र्मापयद्देवमिना संदपते’ इति शतपथ-
श्रुतेः, ‘प्रतटिष्ठां अञ्जयते सुमते जन्मान्मोर्षिकतवे
चर्षणीन्द्राः । मूले षाहेदिषन्तं ये पुराणा लिङ्गान्पठे
तायकापार्षयन्ति’ इति सामवेदात् ।

‘योऽधीते भारतं पुण्यं ब्राह्मणो नियतव्रतः ।

चतुरां शार्ङ्गान् मासान् सर्वपापात्ममुच्यते ॥

तस्मात्त्रियसंयुक्तः श्रोतव्यं ब्राह्मणैरिदम् ।

कृष्णशोक्तामिमां पुण्यां भारतोमुत्तमां कवाम् ॥

श्रावयिष्यन्ति ये विप्रा ये च श्रावयन्ति मानवाः ।

सर्वथा वर्तमाना वै न ते शोच्याः कृत्वाकृते ॥’ इति ।

नियमाः ब्रह्मचर्यहविष्याशनभुशयथादयः । एवं सङ्कल्प-
पूर्वकं श्रुत्वा समाप्तां सति सामर्थ्ये पर्वसमाप्तां वाचकं पायसेन भो-
जयेत्तस्मै रत्नकाञ्चनगोभृशृहवस्त्रादि दद्यात् ततो द्विजान् भोजयि-
त्वा तेभ्यो दक्षिणां दद्यादेवं सर्वपुराणश्रवणविधिरिति । अतर्ष-
ये=तरितुम् । *चर्षणीन्द्राः=ज्ञानपूर्णाः ।

(१) इयं श्रुतिर्षेष्णवैः स्वमतपरतया व्याख्याता । अस्या घान्त-
घार्थस्तु—‘तत् पवित्रं अतस्तनूः पयोव्रतादिना असन्तसगात्रः आमः
अपरिपक्वो नाश्नुते न व्याप्नोति’ इति धीमत्सायणाचार्यैः ऋक्संहिता-
भाष्ये उक्तः । एवमन्यान्यपि श्रुतिवाक्यानि घस्तुतो भिन्नार्थानि बलादा-
कृत्य व्याख्यातानि सन्ति । सार्वजनीनं तु ग्रन्थकृद्व्यग्रे वक्ष्यति-‘घस्तु
संतसशशादि’ इति ।

‘असिहोत्रं यथा नित्यं वेदस्थाध्ययनं यथा ।
प्राप्त्यणस्य तथैवेदं तसमुद्रादिधारणम् ॥’

इति पद्यपुराणाच्चेति ।

‘प्राप्त्यणः क्षत्रियो वैश्वः शूद्रो वा यदि येतरः ।

शङ्खचक्राङ्किततनुस्तुलसीमञ्जरीधरः ॥

गोपीचन्दनलिसाद्रो दृष्टधेसदधं कुतः ॥’

इति काशीखण्डात् । तत्रकारस्तु रामार्चनचन्द्रिकातो ज्ञेयः ।

पृथ्वाचन्द्रोदयादयस्तु —

‘यस्तु संगसशङ्खादिलिङ्गचिह्नतनुर्नरः ।

स सर्वपापनाभोगी चण्डालो जन्मकोटियु ॥’

द्विजं तु तसशङ्खादिलिङ्गाङ्किततनुर्नरः ।

संभाष्य रौरवं याति पागदिन्द्राद्यतुर्दश ॥’

इति पृथ्वारदीयोक्तेः ।

शङ्खचक्राद्यङ्गुलं च गीतनुत्यादिकं तथा ।

एकजातेरयं धर्मो न जातु स्याद्भिज्जन्मनः ॥

शङ्खचक्रं शूद्रा यस्तु कुर्यात्सप्तमसेन वा ।

स शूद्रयद्रहिः कार्यः सर्वस्माद्भिज्जकर्मणः ॥

यथा श्मशानजं काष्ठमनर्हं सर्वकर्मसु ।

तथा चक्राङ्कितो विप्रः सर्वकर्मसु गर्हितः ॥’

तथा—

‘शिवकेशयपोरङ्गाङ्गुलचक्रादिकान्द्विजः ।

न धारयेत् मतिमान्बधिके धर्मानि स्थितः ॥’

इति विष्णवाश्वलायनादियचनात् क्रमेवदादिश्रुतीनाम-
अन्वार्थत्वादन्यश्रुतीनां चासत्याच्चक्रादिधारणं शूद्र-

० अन्वार्थत्वात् = १सादिपदस्य कृच्छ्रचान्द्रायणादिपरत्वात् ।

विषयमित्यूचुः । 'नृत्यं चोदरार्थं निषिद्धम्' इति श्री-
धरस्वामी ।

यद्यपि निषेधस्य प्राप्तिसाम्येक्षत्वाद्दिशि विना च त-
दयोगानुपजीव्यविरोधेन 'न तौ पशौ करानि' इति
द्विकल्पो युक्तस्तथापि 'एकजानेरयं धर्मः' इत्यनेन (१)
सामान्यवाक्यानामुपसंहाराद्दिजातिनिषेधो नित्यानुवा-
इति तदाशयः । अत्र शिष्टाचार एव संकटपाशनि-
सरणसरणिरिति संक्षेपः । आपादपौर्णमास्यां कौटि-
लाव्रतमुक्तं हेमाद्रौ भविष्ये—

'आपादपौर्णमास्यां तु मन्थ्याकाले लुपस्थिते ।

संकल्पयेन्मासमेकं श्रावणे प्रत्यहं ह्यहम् ॥

ज्ञानं करिष्ये नियता ब्रह्मचर्ये स्थिता सती ।

भोक्ष्यामि नक्तं भृशव्यां करिष्ये प्राणिनां दयाम् ॥

इति ।

अद्य नक्तव्रतत्वात् *सायाह्नव्यापिनी (२) प्राणा ।

अत्रैव शिथशयनोत्सव उक्तो हेमाद्रौ धामनपुराणे—

'पौर्णमास्यामुमानाथः स्वपते चर्मसंस्तरे ।

धैराघ्रे च जटाभारं समुद्ग्रह्याद्विषयमणा ॥'

*आपादेति । आधिकापादपौर्णमास्यामारम्भः ।

'आपादा द्वौ यदा स्यातां कौटिलाव्रतमाचरेत् ।

इत्युक्तेः । अधिकापादपौर्णमासीविरहे तु तत्प्रतिनिधिपू-
श्रावणमभिव्याप्य शुद्धे कार्यम् । *सायाह्नव्यापिनीति=म-

(१) मुद्रनपुस्तक 'विषयवाक्यानाम्' इति पाठः ।

(२) आपादां द्वौ यदा स्यातां, कौटिलाव्रतमाचरेत् इति । तथा च
कुटिले नामो न सा वेधायमाप्नुयात् ॥ धृणु देवि प्रवक्ष्यामि प्रथमः पौर्ण-
निर्णयम् । मन्थ्याकाले शुद्धापादे श्रावणमेव । इतिवत्या-
जयशारङ्गिस्तु मन्थ्याकाले प्राति साति शुद्धमात्र एव व्रतनिर्णयः ।
न तु आपादोधिमासे मावेव तद्व्रतव्यवधानमिति बोध्यम् ।

मदनरसेऽप्येषम् । इयं च म्रदोपध्यापिनी । अत्रैव
व्यासपूजोक्ता । तत्र त्रिमुहूर्तां चत् परैवेति(१) संन्या-
सपद्धती ।

‘त्रिमुहूर्ताधिकं ग्राह्यं पर्य क्षौरप्रणामयोः ।’

इति वचनात् ॥

इति श्रीरामकृष्णभट्टारसेजदिनकरभट्टानुजकमला-
करभट्टकृते निर्णयसिन्धौ आपादः समाप्तः ॥

कर्कसंप्रान्तौ पूर्वं त्रिंशद्दण्डाः पुण्यकालः । सूर्यो-

न्ध्याकाल व्यापिनीति मर्यूग्ये । म्रदोपेति । स्वापस्य म्रदोप-
कालीनत्वात् । आपादपूणिमायां किञ्चिदेवम् ।

‘आपादी कार्तिकीमाषीतिथयः पुण्यसम्भवाः ।

अमदानवतो यान्तु यस्वार्योऽनुमतो गतः ॥’

इति भरतशापधेयुक्तेः ।

‘आपादीकार्तिकीमाषीतिथयोऽशीव पारवाः ।

स्नानदानविहीनास्ता न नेवाः पाण्डुनन्दन ॥’ इति,

‘आकाभावे तनन्तकम्’ इति च शावपात्र ।

इत्यापादः ॥

(१) संन्यासिनां चानुर्मास्याऽऽयाससंकल्पान्कृत्वेन क्षौरव्यासपूजादिक
विहितम् । तत्रार्थं क्षौरं विधायं द्वादश गृप्तिकाद्यानि प्राणापाना-
दिविधिं च कृत्वा व्यासपूजां कुर्यात् । पूजाय ‘भवति प्रतिपद्ये अतुरो
वार्यिकाग्नास्तामिह वरामि’ इति मन्त्रेण सकल्प्य-‘महं तावापिदम्यामि
सर्वभूतहिताय च । प्रायेण प्राचृषि प्राणिसकुलं परमं दृश्यते ॥
अतस्तेषामहितार्थं वरामि भूमिभंभवान् । स्थापयामअतुरो मासान-
त्रिवास्तति बाधकं ॥’ इति वायिकसंकल्पं कुर्यात् । ततो गृहस्थाः
प्रातिपद्युः—‘निवसन्तु सुरेणाश्च गमिष्यामः कृतायताम् । यथादासि
च शुभ्यां करिष्यामो पर्य मुदा ॥’ इति । अग्न्योऽपि सविस्तरविधि-
धर्मसिन्धुतोऽवगन्तव्यः ।

दयोत्तरं संक्रमे तु परत एव पुण्यम् । रात्रौ तु निशी
धात्प्राक् : परतश्च संक्रमेऽपरार्कहेमाद्र्यनन्तमहादिमते
पूर्वोत्तरदिनयोः पञ्च नाड्यः पुण्यकालः ।

‘धनुर्मानावतिक्रम्य कन्यां च मिथुनं तथा ।

पूर्वापरविभागेन रात्रौ संक्रमते रविः ॥’

दिनान्ते पञ्च नाड्यस्तु तदा पुण्यतमाः स्मृताः ।

उदयेऽपि तथा पञ्च देवे पित्र्ये च कर्मणि ॥’

इति स्कान्दोक्तेः । ‘पूर्वापरविभागेनेति मकरकर्क-
भिन्नसंक्रान्तिपरम् । वक्ष्यमाणवचोविरोधात्’ इत्युक्तं
मदनरत्ने । तेनायमर्थः—रात्रौ पूर्वभागे मकरे उदये पञ्च
नाड्यः पुण्यकालः । रात्रावपरभागे कर्कटे दिनान्ते पञ्च
नाड्यः पुण्यकालः । विपुवतोस्तु पूर्वदिने पञ्चापरदिने
च पञ्चेति वाक्यान्तरानुरोधात् । तेन हेमाद्रिमाश्रयोः
सर्ववचनानां चाविरोधः । माधवमते तु—

‘अर्धरात्रे तदूर्ध्वं वा संक्रान्तौ दक्षिणायने ।

पूर्वमेव दिनं ग्राह्यं यावन्नोदयते रविः ॥’

इति वृद्धगार्ग्योक्तेः ।

‘मिथुनात्कर्कसंक्रान्तिर्यदि स्यादंशुमालिनः ।

प्रभाते वा निशीथे वा तदा पुण्यं तु पूर्वतः ॥’

इति भविष्योक्तेश्च पूर्वदिन एव पुण्यम् । दक्षिणा-
त्यास्त्वेतदेवाद्वियन्ते । अत्र रात्रावपि स्नानादि भवती-
त्युक्तं प्राक् । अत्र दानोपवासादि पूर्वमुक्तम् । तथा
कर्क *केशादिकर्तनं० निषिद्धम् ।

‘कुम्भे कर्कटके यापि कन्यायां कार्मुके रवौ ।

*केशादीति । ‘नखानामनुक्तत्वात्तत्खण्डने न दोषः’
इत्याहुः । *कर्तनमिति । यनस्यापि न ग्रहः ‘रोषखण्डम्’ इति

रोमवपदं ॐ गृहभार्य विदुःप्राज्ञवने वसः ॥
 इति सुमन्तुवचनादिस्फुणः जीवन्मिदृशविणोये सुमन्तिः ॥
 अथ नदीनां सर्जोदोषः । एमाद्रावप्रिः—

ॐ 'मिदृशकर्मटपोर्मध्ये मर्षा मर्षा रजस्यदाः ।

न म्रानादीनि ० कर्माणि नाम्नु कुर्वीत मानवः ॥'

इदं च धुद्रनदीषु ।

'मिदृशकर्मटपोर्मध्ये मर्षा मर्षा रजस्यदाः ।

नाम्नु म्रानं न कुर्वीत अर्जोविश्वे समुद्रमाः ॥'

इति व्यासोक्तः । मास्यं स्वमास्योदयाद्यधिवृत्तम् ।

'वायसोदेषि भगवात्पृथिव्यात्प्राविशुत्तम् ।

तावद्रजो मदानवः कर्मणोयाः प्रवर्तित्तमाः ॥'

कर्मणोयाः=भगवन्तोयाः । मया वायस्यवतः

'याः सोपगृह्यमावत्पि र्धाया कुर्वीतो भुवि ।

ताम्नु यावृषि न ज्ञामादृषो ददावामर् ॥'

इदं चावदि । म्रानिमृद्दे—

'यनुःसहस्राण्यष्टौ तु म्रानिर्गामर् न विजने ।

जना नदीतादवका मर्षाः । परिर्वात्तित्तमाः ।'

महामर्दीषु तु भविष्ये जलम्—

वायस्योक्तः । कर्मणोयाः कर्मणोः=पुत्राणाः । ० कर्मणोः
 कर्मणोः कर्मणोः इति कर्मणोः । अथने कर्मणोः कर्मणोः
 न कर्मणोः इति ।

'यनुःसहस्री दिवा कृशा दुर्भारं विरिन्देत् ।

कर्मणोयाः कर्मणोः मर्षा कर्मणोः ॥ १५४ ॥'

इति कर्मणोः । मर्षा कर्मणोः=मर्षाः, कर्मणोः । कर्म
 कर्मणोः कर्मणोः कर्मणोः । कर्मणोः कर्मणोः ।
 दिवा कर्मणोः इति । कर्मणोः—

'आदौ तु कर्कटे देवि महानयो रजस्वलाः ।

त्रिदिनं च चतुर्थेऽह्नि शुद्धाः स्युर्जाह्नवीः यथा ॥

महानयश्च ब्राह्मे—

'गोदावरी भीमरथी तुङ्गभद्रा च वेणिका ।

तापी पयोष्णी विन्ध्यस्य दक्षिणं तु प्रकीर्तिताः ॥

भागीरथी नर्मदा च यमुना च सरस्वती ।

विशोका च विहस्ता च विन्ध्यस्योत्तरसंस्थिताः ।

यादशैता महानयो देवर्षिक्षेत्रसंभवाः ॥'

भदनरत्ने पुराणान्तरे—

'महानयो देविका च कावेरी यञ्जरा तथा ।

रजसा तु प्रदुष्टाः स्युः कर्कटादौ ऽग्रहं नृप ॥'

कात्यायनः—

'कर्कटादौ रजोदुष्टा गोमती यामरप्रपम् ।

चन्द्रभागा सता सिन्धुः सरयूर्नर्मदा तथा ॥'

इदं गङ्गाशक्तिरिक्तविषयम् ।

'रजोदुष्टेऽम्भसि स्नानं यज्यं नद्यादिषु द्विजैः ।

कदर्पिनं रजस्नेपां सन्धोपास्तत्र तर्पणम् ॥ इति ।

कदर्पिनं=निन्दितम् । एतद्यादृष्टार्थकर्मतामान्ययम् । "प्राय
भोगां न दुष्यति" इति वचनान् । अजाह्नवीति । यथा जाह्नवी
सर्वकाले शुद्धा, तथा तदग्या । त्रिदिनानन्तरभिस्यर्थः । अ
प्रायश्चित्तमुक्तम्—

'द्यान्ते नभस्यष्टदं स्यात् त्रिरात्रं तु नवोदकम् ।

अद्यान्ते तु दशार्धं स्यात्पीत्वा नाद्यादहर्निशम् ॥' इति

प्रायश्चित्तस्युक्तम् । त्रिरात्रं कृच्छ्रां वा बोध्यः ।

‘गङ्गा च यमुना चैव ० ह्यक्षजाता सरस्वती ।
रजसा नाभिभृवन्ते ये शान्ते नदसंज्ञिताः ॥
शोणानिन्धुहिरण्याग्याः कांकलांहिनघर्घराः ।
शतद्रुध नदाः सप्त पावनाः ० परिकीर्तिताः ॥’

इति देवलांशः । यत्—

‘प्रथमं कर्त्तव्यं देवि इयं गङ्गा रजस्वला ।’

इत्यादि षण्णं तज्जाह्नवीभिन्नगोदावर्षादिगङ्गान्तरपर-
मिति मदनरत्ने । अन्ये त्वन्तर्गतरजोविषयम् ।

‘गङ्गा प्रथमः पुण्या यमुना च सरस्वती ।

अन्तर्गतरजोदोषाः सर्वायस्थासु घामलाः ॥’

इति निगमोक्तेः । तीरवासिनां तु रजोदोषो नास्ति ।
‘न तु तसीरवासिनाम्’ इति निगमोक्तः । रजोदुष्टमपि
जलं गङ्गाजलयोगे पावनम् ।

‘गङ्गाम्भसा समायोगाद् दुष्टमप्यग्यु पावनम् ।’

इति मात्स्योक्तेः । नूतनकृपादौ तु योगियाश्वत्थः-

‘अजा गाधो महिष्यश्च ग्राहणी च प्रसूतिका ।

भूमेर्नबोदकं ० चैव दशरात्रेण शुष्यति ॥’ इति ।

कणित्वदोषमाह व्याघ्रपादः—

‘अभावे कृपयापीनामनपाविषयोभृतान् ।

रजोदुष्टेऽपि पयसि घामभोगो न दुष्यति ॥’

गौडास्तु—‘अन्येनापि समुद्रधृते’ इति द्वितीयपादे पाठः ।

० ह्यक्षजाता=कुक्षेत्रस्था । ० पावना इति । रजोदोषहीनत्वं
नदस्वमित्थाशयः । ‘नदाः कृष्णा च वेणिका’ इति विषेचने
चतुर्थपादः ।

० नबोदकं=नवत्वानितकृपापुदकम् । एतथ प्रसहादुपायम् ।

तेनोद्घृतेन दोषः । तथा च 'तासु स्नानं नेति प्रागुक्तम्
इत्याहुः । वसिष्ठोऽपि—

'उपाकर्मणि चोत्सर्गे प्रेतस्नाने तथैव च ।

चन्द्रसूर्यग्रहे चैव रजोदोषो न विद्यते ॥' इत्यतः
विस्तरेण ॥

श्रावणशुक्लतृतीया मधुस्रवाख्या गुर्जरेषु प्रसिद्धा ।
*सा पर्युता ग्राह्येति दिवोदामः । श्रावणशुक्लचतुर्थी
पूर्वयुता* । 'मातृविद्धो गणेश्वरः' इत्यादिवचनात् । श्रावण
शुक्लपञ्चमी नागपूजादौ परैवेति सामान्यनिर्णये उक्तम् ।
अथमत्कारचिन्तामणौ—

।। 'पञ्चमीं नागपूजायां कार्या पञ्चीसमन्विता ।

।। - तस्यां तु तुषिता नागा इतरा सचतुर्थिका ॥' इति ।

'श्रावणे पञ्चमी शुक्ला संप्रोक्ता नागपञ्चमी ।

तां परित्यज्य पञ्चम्यश्चतुर्थीसंहिताः हिताः ॥'

इति मदनरत्नेऽभिधानाद्य । तेन परैवेति । अत्र विशेषो
हेमाद्रौ भाषित्ये—

'श्रावणे मासि पञ्चम्यां शुक्लपक्षे नराधिप ।

दारस्योमपतो लेख्या गोमयेन विषोल्पणाः ॥

पूजयेद्विचित्रदीर दधिदूर्वाङ्कुरैः कुशैः ।

गन्धपुष्पोपहारैश्च ग्राह्यणानां च तर्पणैः ॥

ये पस्यां पूजयन्तीह नागान् भक्तिपुरःसराः ।

न तेषां सर्पतो पीर भयं भवति कुत्रचित् ॥' इति ।

ॐ नेति 'अस्या मधुश्रावणिका' इत्यभिप्रेयनात् । 'श्रावण'
स्यां वर्जयित्वा' इत्युक्तं च । ॐ पूर्वयुतेति । मध्याह्न्यादिपि
नि नद्याः ।

। आवणशुक्रदादश्यां(१) - दधिघृतं प्रागुक्तम् । तत्रा-
रीनां त्यनिषेधः । तत्र दधिघृतवहाराभावादिति व-
क्ष्यते(२) ।

अथैव विष्णोः पवित्रारोपणमुक्तं हेमाद्रौ विष्णुरहस्ये-
आवणस्य मिते पक्षे कर्कटस्थे दिवाकरे ।

द्वादश्यां चासुदेवाय पवित्रारोपणं स्मृतम् ॥

द्वादश्यां आवणे मासि पञ्चम्यामथ वा द्विज ।

आनुकूल्येषु कर्तव्यं पञ्चदश्यामथापि वा ॥' इति ।

शिवे तु तत्रैव कालोत्तरे—

'आपादान्ते चतुर्दश्यां नभस्यनभसोरतथा ।

अष्टम्यां च चतुर्दश्यां पक्षगोकुम्भयोः समम् ॥' इति ।

अन्यदेवतानां तु वक्ष्यते । अधियासनं दीपिकायाम्—

'गोदोहान्तारते काले पूर्वेणुर्वाऽधिवासनम् ।' इति ।

गौणकालो रामार्चनचन्द्रिकायाम्—

'पवित्रारोपणं विद्याच्छ्रावणे न भवेत्तदि ।

कार्तिकवद्यधिऽशुक्रास्ते कर्तव्यमिति नारदः ॥

हैमरीप्यताम्रर्क्षामिः सुश्रैः कौणोपवद्यजैः ।

शुक्रास्ते=शुक्रास्तेऽपि । 'शुक्रास्ते' इति पाठे शुक्रद्वादश्या-

(१) धानुमास्ये भक्ष्याभक्ष्यविचारे 'द्वितीये मासि कर्तव्यं द-
धिघृतम्—'इत्यादिनेत्यर्थः । भक्ष्यामेव द्वादश्यां मासं हतस्य साकव-
जंतमनस्य साङ्गतायै 'ब्राह्मणाय साकदानं करिष्ये' इति संबन्धे ब्रा-
ह्मणं संपूज्य—'उपायनाभिर्देव मनसंपूर्तिदेवते । साकं तु द्विजवर्षा-
य स्तद्विषयं वक्ष्याम्यहम् ॥' इत्यादिमन्त्रेण पञ्चम्यां वा साकं दद्यात् ।
ततो—'दधि भाद्रपदे मासि वृजोवस्ये नदा हरे ।' इत्येतच्च संबन्ध-
येत् । इति धर्मासिष्युः ।

(२) भ. द्वादश्यास्तनिषेधे शुक्रद्वादश्यां पुंश्वमनविचारे 'एवं दधिघृते
न तत्रादीनां निषेधाः' इत्यादिनेत्यर्थः ।

- कुशैः काशैश्च कार्पासैर्ग्राह्यया कर्तितैः शुभैः* ॥
 कृत्याः त्रिगुणितं सूत्रं त्रिगुणिकृत्य शोधयेत्* ।
 तत्रोत्तमं पवित्रं तु पठ्या सह शतैस्त्रिभिः ॥
 सप्तत्या सहितं द्वाभ्यां शताभ्यां मध्यमं स्मृतम् ।
 साशीतिना शतैर्नय कनिष्ठं तत्समाचरेत् ॥
 साधारणपवित्राणि त्रिभिः सूत्रैः समाचरेत् ।
 उत्तमं तु शतग्रन्थि पञ्चाशद्ग्रन्थि मध्यमम् ॥
 कनिष्ठं तु पवित्रं स्यात्पद्त्रिंशद्ग्रन्थिशोभनम् ।
 पद्त्रिंशच्च चतुर्विंशद्द्विदशेति च केचन ॥
 चतुर्विंशद्द्विदशाष्टावित्यंके मुनयो विदुः ॥

हेमाद्रौ विष्णुरहस्ये त्वन्यथोक्तम्—

- ‘अष्टोत्तरशतं कुर्याच्चतुःपञ्चाशदेव वा ।
 सप्तविंशतिरेवाथ ज्येष्ठमध्यकनीयसम् ॥
 अधमं नाभिमात्रं स्याद्दुरुमात्रं द्वितीयकम् ।
 प्रलम्बतो जानुमात्रं प्रतिमायां निगद्यते ॥’
 शिवपवित्रं तु तत्रैव शैवागमे—
 ‘एकाशत्यधवा सूत्रैस्त्रिंशता षाष्टयुक्तया ।
 पञ्चाशता वा कर्तव्यं तुल्यग्रन्थयन्तरालकम् ॥

मित्यर्थः । *शुभैरिति ।

कन्यया वा पवित्रं स्यात्तु पुंश्लेषादिभिः कृतम् ।

इति पाठः । *शोधयेदिति । पृथक्पृथक् पञ्चगव्योदकादिना ।

‘पृथक्पृथक्पञ्चगव्यैरग्निः प्रक्षालयेत्ततः ।

मूलेनाष्टोत्तरशतं गायत्र्या रामसंज्ञया ॥

शहोदकेनाभिमन्त्र्य पवित्राणि विनिर्ममेत् ।’

इत्युक्तेः । *शतग्रन्थीति । ग्रन्थिममाणं तत्रैव-

‘अष्टुष्टपर्वमात्रं तु कुर्याद्ग्रन्थिमयोत्तमे ।

हादशाहुलमानानि व्यासादष्टाहुलानि वा ।
 लिङ्गविस्तारमानानि चतुरहुलकानि च ॥ इति ।

हेमाद्री कालोत्तरे युगधर्मे—

‘कृते मणिमयं कार्यं श्रेयार्थं हेममन्मथम् ।
 पदजं व्यापरे प्रोक्तं कार्पासं तु कार्यं स्मृतम् ॥’

आधिकारिणोऽपि तथैव विष्णुरहस्ये—

‘प्राक्षणां च्छ्रियो वैदवस्तथा स्त्री शूद्र एव च ।
 श्यपसां पश्चिनाः सर्वे भक्त्या कुर्युः पश्चिकम् ॥’

तथा—

‘अतोद्वेषेनि मन्त्रेण द्विजो विष्णो निवेद्येन ।
 शूद्रस्य मूलमन्त्रो वा येन वा पूजयेद्विम् ॥’

एतच्च निरुपम् ।

‘न. करंति विधानेन पश्चिप्रारोपणं तु वा ।
 तस्य सर्वस्यस्यी पूजा निष्कला शुभिसत्ता ॥
 तस्माद्भक्तिमत्पुत्रैर्निर्दिष्ट्युपरागणैः ।
 सर्वे सर्वे प्रकल्प्ये पश्चिप्रारोपणं हरेः ॥’

इति तथैवोक्तं । देवताविज्ञेयं लिख्योऽपि तथैव—

‘धमदभ रमा गौरी शणेजाः सोमराद् शुभः ।
 भास्करभाषिहकाजया च वासुकिश्च तथैव च ॥
 अक्षपाणिर्जनकश्च शिवो ब्रह्मा तथैव च ।
 प्रतिपदभृतिचैतः पृथ्वारिभिधु देवताः ॥

मधोक्ताः शूद्रपञ्चे तु लिख्यः आचणस्य च ॥ इति ।

तथा हेमाद्री कालोत्तरे—

‘चतुर्दशवामशरणां सर्वैराधारणं तु तत् । इति ।

तस्मिन्कारतु रामार्चनश्चित्रिकायां यथा—

'स्ततस्तानि पवित्राणि वैणवे पटले शुभे ।
 संस्थाप्य शुचिदस्त्रेण पिधाय पुरतो न्यसेत् ॥
 अरद्विसंमितां वेणीं कुर्यात्पद्मिनिशता कुशः ।
 क्रियालोपविघातार्थं, यत्रयथा विहितं प्रभो ॥
 मघैतत्क्रियते-देव-तव तुष्ट्यै पवित्रकम् ।
 न मे विघ्नो भवेद्देव कुरु नाथ दयां मयि ।
 सर्वथा सर्वदा विष्णो मम त्वं परमा गतिः ॥
 उपवासेन देव त्वां तोषयामि जगत्पते ।
 कामक्रोधादयोऽप्येते न मे स्युर्व्रतघातकाः ॥
 अद्यप्रभृति देवेश यावद्वैशेषिकं दिनम् ।
 तावद्ब्रूयात्त्वया कार्या सर्वस्यास्य नमोऽस्तु ते ॥'
 इति देवं संप्रार्थ्य कूर्मं संस्थाप्य तत्र पञ्चपात्रे-
 'ॐ सांयत्सरस्य यागस्य पवित्रीकरणाय भो ।
 विष्णुलोकात्पवित्राय आगच्छेह नमोऽस्तु ते ॥'
 अनेन मूलेन चावाह्योत्तममध्यमकनिष्ठेषु विष्णु-
 प्रत्नरुद्रान्, सत्वरजस्तमांसि, देवत्रयं, यनमालायां

तदर्थेन तदर्थेन मध्यमे च कनिष्ठिके ॥' इति ।

० तत इति । पवित्रेषु कृद्गुणगोरोचनादिनाऽऽनघुत्तम-प-
 ध्यपा-ऽचमानां तेषां क्रमेण द्वादशाक्षरमन्त्रेण त्रिद्विःसकृद्भिपन्न-
 चांक्तं, तत इत्यर्थः । देवत्रयं=ब्रह्म-विष्णु-रुद्रात् । यनम-
 आलपक्षणं तत्रैव-

'आरभ्य मृदुत्वं यावन्मूर्धैर्विराचिता शुभा ।

आवाद्दष्टाभिर्वनी माला यनमालां प्रकीर्तिता ॥' इति (१) ।

(१) मन्त्रश्च-तुलसीकृद्गुण-वात्पारिजाताम्बुत्रैस्तु वा । पञ्चवि-
 षोऽथवा माला यनमाला प्रकीर्तिता ॥' इति ।

प्रकृतिं चाषांश्च त्रिसुश्यां ब्रह्मविष्णुरुद्रान् प्रन्धिषु-क्रि-
षा, पाँरुवी, धीरा, विजया, ईशा, अपरांजिता, मनो-
न्मनी, जया, भद्रा, मुक्तिश्चेत्यायाश्च सम्पूज्य ।

‘ॐ संवत्सरकृतार्थायाः संपूर्णफलदोऽपि यत् ।

पवित्रारोपणापैतत्कुरु कन्धर ते नमः ॥

विष्णुतेजोद्भवं तुभ्यं सर्वपातकनाशनम् ।

सर्वकामप्रदं देव तयाङ्गे धारयाम्यहम् ॥’

इति देवकरे मङ्गलमुद्रं यथा देवं संपूज्य निमन्त्रयेत्-

‘आमन्त्रितोऽसि देवेश पुराणपुरुषोत्तम ।

प्रातस्त्वां पूजयिष्यामि सांनिध्यं कुरु केशव ॥

क्षीरोदधिमाहानागशय्यापस्थितविग्रह ।

प्रातस्त्वां पूजयिष्यामि सांनिधी भय ते नमः ॥

निवेदयाम्यहं तुभ्यं प्रातरत्पयिष्यकम् ।

सर्वथा सर्वदा विष्णो नमस्तेऽस्तु प्रसीद मे ॥’

ततः पुष्पाञ्जलिं दत्त्वा राक्षी जागरणं कुर्वदिति अ-
पिपासनम् । प्रातर्नित्यपूजां कृत्वा गन्धदूर्वाक्षतपुत्रं
पवित्रमादाय—

‘ॐ देवदेव नमस्तुभ्यं एहाणेदं पवित्रकम् ।

पवित्रीकरणार्थाय पर्पपूजाफलप्रदम् ॥’

पवित्रकं कुरुत्वाद्य यन्मया दुष्कृतं कृतम् ।

शुद्धो भवाम्यहं देव त्वत्प्रसादान्महेश्वर ॥’

मूलमंपुष्टिनेनानेन दत्त्वाऽह्मदेवताभ्यो नास्तीं समर्प्य
महानंबेषं दत्त्वा नीराज्य-‘मणिविद्रुममालामिः’ इत्या-
दिभिर्दमनारोपणोक्तमन्त्रैः प्रार्थयित्वा गुरवे प्राञ्जलेभ्यश्च
दत्त्वा स्वयं धारयेत् । तथा—

‘मासं पक्षमहोरात्रं त्रिरात्रं धारयेत्तथा ।

‘देवे तं सूत्रसंदर्भं देशकालविवक्षया ॥’

अकरणे तु तत्रैव—

‘पवित्रारोपणं काले न करोति कथंचन ।

तदाऽयुतं जपेन्मन्त्रं स्तोत्रं वाऽपि समाहितः ॥’

इत्युक्तम् ॥

इति पवित्रारोपः ।

श्रावणशुक्लचतुर्दशी पूर्वयुता ग्राह्या । अत्र वक्त-

व्यां विशेषश्चैत्रचतुर्दश्यामुक्तः । अधोपाकर्मम् । तत्र प-

ह्वृचानां प्रयोगपारिजाते शौनकः—

‘अथातः श्रावणे मासे श्रावणर्क्षयुते दिने ।

श्रावण्यां श्रावणे मासि पञ्चम्यां हस्तसंयुते ॥

दिवसे विदधीतैतदुपाकर्म यथोदितम् ।

अध्यापोपाकृतिं कुर्यात्तन्नीपासनबहिना ॥’

इति । अत्र पौर्णमास्युपसंहारन्यायेन यजुर्वेदिपरति

हेमाद्रिः । अत्र हस्तयुक्ता पञ्चम्युक्ता । कारिकाऽपि—

‘तन्मासे हस्तयुक्तायां पञ्चम्यां वा तदिष्यते’ इति ।

उपाकर्मणि कर्मनामधेयम् । अध्यापोपाकरणमित्यादेस्तु
अधीयते यः सोऽध्यापो=वेदः, तस्योपाकरणम्=उपक्रम इत्यर्थः ।

हेमाद्रिरित्युक्तेः । श्रावण्यामित्यस्य यजुर्वेदिपरत्वे शौनको-
क्ता तद्वैषर्ष्ये स्यात् । तस्मात्तद्वह्वृचानां पौर्णमासी विषये इत्येव

वाच्यम् । पर्वद्वये च श्रावणं निर्णायकम् । ‘पर्वण्यौदधिक’ इत्युप-
म्य ‘वह्वृचाः श्रावणे कुर्युः’ इत्युक्तेः । तदलाभे शुक्लपञ्चम्याम् ।

तन्मासश्रावणयुक्ते दिने तद्युक्तायां पूर्णिमायामित्यनयोः पक्षयो-
राधाराद्व्यवस्थेति प्रतिपन्ति । तन्मासे इति वृत्तिपून्मगम् । एत-

न्मते ये यजुषामपि परमूये हस्तपञ्चम्यायुक्ते, तेषामपि हस्तयुक्ता-

केवलपञ्चम्याः हस्तयुतेऽन्योऽस्मिन् दिने इति तु हेमाद्रिः । उपासनयद्दिनेति तु—
 'कर्मद्वयमिदं केचिद्भौकिकाम्नाः प्रकुर्वते' इति ।
 इति कारिकोक्तलौकिकाम्नायाः विकल्पने । तत्र 'अप्यध्याप्यैरन्यारण्यः' इति सुब्रान् सशिष्यस्य कर्तृत्वे नदधिकारिकस्याचार्यस्याग्नौ नान्यस्याग्रायण्यो जुहुयादिति निषेधाद्भौकिकं एव । तदेभावं तु स्मार्त्तं इति निर्गमः । यद्यपि दीपिकायां—

अथैव बोध्या । अनुक्तपञ्चमीकेस्तु मौष्ठपदी प्रायेत्यग्रे । केवलपञ्चम्यामिति ।

स्यादुपाकरणं शुक्लपञ्चम्यां श्रावणस्य तु ।

इत्यग्निवचनात् । हस्तयुते इति । 'मौष्ठपदी हस्तेनोपाकर्म' इति गोभिलीये केवलहस्तस्याप्युपादानाद्यदिशेषपञ्चमीलक्षणार्थमानाभावात् ।

अध्यापानामुपाकर्म धारण्याः धवणेन वा ।

हस्तेनैवधिभारे वा पञ्चम्यां श्रावणस्य तु ॥

इति षाड्जपस्येन । श्रावणाविकल्पितधवणयोरिव धवणधनेन हस्तपञ्चम्योरुक्तेः । अध्याप्यैरिति । चतुःपञ्चाशत्प्रादिभेदेन भिन्नकल्पानामपि तेषामधिकारः । 'अप्यजामदग्न्यो जामदग्न्यमापन्न्यं कुर्वात्' इति सत्यापाद्योक्तेः । 'दातृपुरोहितौ सायुज्यकामौ येजेवाताम्' इति विहितकुलाययानवत् । तत्र तुल्यकल्पानामधिकार इत्यस्य अपवादाधिकरणे षड्विंशत्युनक्ताऽत्रिषष्टोऽवराजग्न्यानां नाराशंसो द्वितीयः मयाजः । तन्नूनपादग्न्येषां नाराशंसाद्वितीयमयाजवद्राहः तन्नूनपाद्द्वितीयमयाजवापुंरोहितस्य चोभयोरधिकार इति शबरस्वामिनोक्तेः । स्मार्त्तं

देवे तं सृष्टसंदर्भं देशकालविश्रया ॥'

अकरणं तु तत्रैव—

'पवित्रारोपणं काले न करोति कथंन ।

तदाऽयुतं जपेन्मन्त्रं स्तोत्रं वाऽपि समाहितः ॥'

इत्युक्तम् ॥

इति पवित्रारोपः ।

आयणशुक्लचतुर्दशी पृथयुता प्राच्या । अत्र वक्त-
व्यो विशेषश्चतुर्दश्यामुक्तः । अथापाकर्म* । तत्र ब-
ह्वृचानां प्रयोगपारिजाते शौनकः—

'अथातः श्रावणे मासे श्रवणक्षयुते दिने ।

श्रावण्यां श्रावणे मासि पञ्चम्यां हस्तसंयुते ॥

दिवसे विदधीतैतदुपाकर्म यथोदितम् ।

अध्यायोपाकृतिं कुर्यात्तत्रौपासनबहिना ॥'

इति । अत्र पौर्णमास्युपसंहारन्यायेन यजुर्वेदिपरेति
हेमाद्रिः* । अत्र हस्तयुक्ता पञ्चम्युक्ता । कारिकाऽपि—

'तन्मासे हस्तयुक्तायां पञ्चम्यां वा तादिष्यते' इति ।

*उपाकर्मिति कर्मनामधेयम् । अध्यायोपाकरणमित्यादेस्तु
अधीयते यः सोऽध्यायो=वेदः, तस्योपाकरणम्=उपक्रम इत्यर्थः ।
*हेमाद्रिरित्यरुचिः । श्रावण्यामित्यस्य यजुर्वेदिपरत्वे शौनको-
क्तौ तद्वैयर्थ्यं स्यात् । तस्मात्तद्बह्वृचानां पौर्णमासीं विधत्ते इत्येव
वाच्यम् । पर्वद्वये च श्रवणं निर्णायकम् । 'पर्वण्यौदधिके' इत्युप-
क्रम्य 'बह्वृचाः श्रावणे कुर्युः' इत्युक्तेः । तदलाभे शुक्लपञ्चम्याम् ।
तस्माच्छ्रवणयुक्ते दिने तद्युक्तायां पौर्णमास्यामित्यनयोः पक्षयो-
राचाराद्व्यवस्थेति मतिपन्ति । तन्मासे इति वृत्तिकृन्मंतम् । एत-
न्मते ये यजुषामपि यत्सूत्रे हस्तपञ्चम्यायुक्ते, तेषामपि हस्तयुक्तप-

०केवलपञ्चम्यां ०हस्तयुतेऽप्यामिन् दिने इति तु
हंसादिः । उपानयनमहिनेति तु—

‘कर्मद्वयमिदं वे.पि.द्वौ.बि.का.प्री.प.यु.वे.ने ।’

इति कारिकायाः श्रौतसूत्रेणाभिहितं । तत्र
‘अप्येवंपाप्यैरित्यारभ्यः’ इति सूत्रान् स्यादित्यस्य कर्तृत्वे
तदधिकारिकस्याप्यारभ्येत्यादी मान्यस्याप्राथम्यो जुहुया-
दिति निवेद्यादौ.बि.के. एवं । तदभावे तु श्रौतं० इति
निर्णयः । पश्चापि द्वापिकायां—

अग्नेर बोध्या । अनुक्तपञ्चमीकृतु मीष्टपदी प्रायेत्यग्रे । ०के-
वलपञ्चम्यामिति ।

स्यादुपाकरणं हस्तपञ्चम्यां आरभ्य तु ।

इत्यभिप्रेयनात् । ०हस्तयुते इति । ‘मीष्टपदी हस्तेनोपाकर्ष्य’
इति गोपिनीये के.व.हस्तस्याप्युपादानात्तद्विहितपञ्चमीनस्योपा-
यानाभावात् ।

‘अप्यादानामुपाकर्ष्य धारय्या धरणेन वा ।’

‘हस्तेनोपधिभावे वा पञ्चम्यां धारणस्य तु ॥’

इति ‘याज्ञवल्क्येन’ आरणाविकल्पितधरणधोरिव उप-
धानेन हस्तपञ्चम्योरुक्तेः । ०अप्याप्यैरिति । चतुःपञ्चाव-
त्तादिभेदेन विद्वकल्पानामपि तेषामधिकारः । ‘अप्याप्यादोक्तः ।
‘दाहृषु-
रोहितौ सापुत्र्यकामी ये जेषाताम्’ इति विहितकल्पेन । तत्र
तुल्यकल्पानामेवाधिकार इत्यस्य अपवादधिकारः । ०अप्याप्यै-
रिति । तत्रापि नाराशंसो द्वितीयः मया । ०अप्याप्यै-
र्वा नाराशंसाद्वितीयमप्याजब्रह्मः तन्नूनाद्द्वि-
त्यस्य बोधयोरधिकार इति । शायद्विद्वान् । ०अप्याप्यै-

मुख्याः । *परेद्युः *सङ्गवाभावे *पूर्वेद्युरुदयाभावे चैकैकसत्त्वे पूर्वेद्युश्चतुर्दशीवेधनिषेधात् *सामान्यवाक्यादौ दायिकी कर्मपर्याप्ता ग्राह्या, न पूर्वा । *सङ्गवनिमित्त-पूर्वविद्धापवादाभावात् । 'नान्यदौदायिकी' इत्यस्य पूर्व-विद्धापारत्वाभावात् । तेन भाद्रादौ कालान्तरे स्यात्

कर्मकालः । तादृशे साम(१) तेन=सङ्गवस्पर्शश्रवणेन । *मुख्येति । यथा न विवृतं सङ्गवात्परतः पण्मुहूर्तकैरित्येतल्लभ्यम् । एतन्मते 'विष्णवर्षे घटिकाद्वयं' 'सङ्गवस्पृक्' इति चानुवादः । अपराहोपाकर्मिणां वचनात्तत्कालव्यापिनमपि पूर्वहस्तं वाधित्वात्तरदिन एव तदनुष्ठानम् ।) अत्र 'परेद्युः सङ्गवाभावे पूर्वेद्युरुदयाभावे चैकैकसत्त्वे पूर्वेद्युश्चतुर्दशीवेधनिषेधात्सामान्यवाक्यादौ दायिकी कर्मपर्याप्ता ग्राह्या, न पूर्वा । सङ्गवनिमित्तपूर्वविद्धापवादाभावात् । नान्यदौदायिकीत्यस्य पूर्वविद्धापारत्वाभावात् । तेन भाद्रादौ कालान्तरे स्यात् तु निषिद्धं । न हि ग्रीष्मलाभे निषिद्धमापग्रहणं युक्तम् । अत एव परेद्युः सङ्गवव्याप्ता पूर्वविद्धानिषेधः, तदभावे तु नेति मूर्खव्यवस्थाऽप्युक्ता । विधिवैषम्यात्, मापनिषेधेऽपि तथाऽऽपत्तेश्च । पूर्वविद्धापचनसत्त्वे हि सा युज्यते । एवं श्रवणेऽपि ज्ञेयम् । तत्र, 'विष्णवर्षे घटिकाद्वयम्' इति पूर्वोक्तविरोधात् । तेन मासस्यमात्रपरमिदम् इति कचित्पाठः । सुदर्शनभाष्यमतं प्रपञ्चयति- *परेद्युरिति । *सङ्गवाभावे=सङ्गवास्पर्शे । *पूर्वेद्युरुदयाभावे=उदयसङ्गवोदयाभावे चैकैकसत्त्वे इति यावत् । एतेन पूर्वेद्युरुदयसङ्गवोपमयो पूर्वेति व्यञ्जितम् । तथापि न पूर्वा, प्रतिपयोगाभावादिति मतान्तरे प्रागुक्तम् । *सामान्यवाक्यादिति । सुदर्शनभाष्यशून्या सङ्गववाक्यस्यानुवादकत्वात् । (२) (*सङ्गयेति । सङ्गवव्यापिनिषि-

(१) इदमनं वदं प्रतिमाति । तत् सुर्षानिर्दिष्टायम् ।

(२) *सामान्यतः पाठोऽत्र ह्यिभ्युस्तके दृश्यते ।

तु निषिद्धे । न हि ग्रीह्यलाभे निषिद्धमापग्रहणं युक्तम् ।
अत एव परंपुरः सङ्गव्याप्तौ पूर्वविद्यानिषेधः । तदभावे
तु नेति मूर्खव्यवस्थाप्ययुक्ता, विधिर्वैयम्पात् । माप-
निषेधेऽपि तथापत्तेः । *पूर्वविद्यावचनसर्वे हि सा
युज्यते । एवं श्रावणेऽपि ज्ञेयम् । तन्न । 'विष्णवर्क्षे घटि-
काद्यम्' इति पृथोक्तविरोधात् । तेन प्राशस्त्यमात्र-
परामेदम् । तत्रं तु एतच्छुद्धाधिकपरम् । तेन यथाग्नि-
होत्रादौ सायंप्रातःकालपाथे सामान्ये जीवनाव-
च्छिन्नकाले *दर्शादौ वाऽनुष्ठानम्, यथा वा ग्रीह्यश्वश-
काद्यभावे यागाक्षिप्तनिषिद्धवर्जद्रव्येण, तथाऽत्र सङ्ग-
याभावे निषिद्धवर्जकर्मपर्याप्तौदयिके कालान्तरे
वाऽनुष्ठानं न तु कदाऽपि निषिद्धे । अपवादाभावे

विष्णो यस्तदपवादः पूर्वविद्याप्राप्तत्ववादः, तस्याभावादित्यर्थः ।)
विधिर्वैयम्पं विष्टपोति-०पूर्वविद्यावचनेति । इदं तु चिन्त्यम् ।

'अतो भूतदिने तस्मिन्नाशकरणमिष्यते ।'

इति न निषेधः । हेतुपूर्वमेव 'नेष्यते' इत्यभिधानात् ।

तस्मात्सङ्गव्याप्तौ परा, अन्वया पूर्वेति मतं सम्पक् । अत्र
"तत्रं त्वेतच्छुद्धाधिकपरम् । तेन यथाऽग्निहोत्रादौ सायंप्रातःकाल-
पाथे सामान्ये जीवनावच्छिन्नकाले दर्शादौ वाऽनुष्ठानम्, यथा वा
ग्रीह्यश्वशकाद्यभावे यागाक्षिप्तनिषिद्धवर्जद्रव्येण, तथाऽत्र सङ्ग-
याभावे निषिद्धवर्जकर्मपर्याप्तौदयिके कालान्तरे वाऽनुष्ठानं, न तु
कदाऽपि निषिद्धे । अपवादाभावे उत्सर्गस्यैव माप्तेः" इति कश्चिद्
पाठः । 'एतत्कर्मपर्याप्तं चेत् परमेव' इति सुदर्शनभाष्यम् । ए-
तन्मते सङ्गो न नियामक इत्याशयः । अत्रापि 'अतो भूतदिने'
इत्यस्य न निषेधत्वमिति स्मर्तव्यम् । 'तैत्तिरीया' इति पदोपादान-
फलं स्पष्टयति-०दर्शादाविति । यदि सामान्यकालेऽपि मतिवन्प-

मुख्याः । अपरेणुः सङ्ख्याभावे पूर्वेषु रुदपाभावे
 कैकसखे पूर्वेषु अतुर्दशीयेषु निषेधात् । सामान्यवारणा
 दायिकी कर्मपर्याया प्राणा, न पूर्वा । सङ्ख्यनिमित्त
 पूर्वविद्यापवादाभावात् । 'नान्यदौदायिकी' इत्यस्य पूर्व
 विद्यापरत्वाभावात् । तेन भाद्रादौ कालान्तरं स्यात्

कर्मकालः । तादृशे साम(१) तेन=सङ्ख्यवस्पर्शभरणेन । सङ्ख्येति
 यथा न विप्रतं सङ्ख्यारतः पण्डुहर्तकैरित्येतन्नध्यम् । एतन्
 'विष्णोर्षिपटिकादयं' सङ्ख्यवस्पृक् इति शानुवादः । अपराहोपाकारिणी
 बयनात्कालव्यापिनमपि पूर्वहस्तं याधित्वांतरदिन एव तदु
 हानम् ।) अत्र 'परेणुः सङ्ख्याभावे पूर्वेषु रुदपाभावे कैकसखे पूर्
 वेषु अतुर्दशीयेषु निषेधात् सामान्यवारणादौदायिकी कर्मपर्याया प्राणा, न
 पूर्वा । सङ्ख्यनिमित्तपूर्वविद्यापवादाभावात् । नान्यदौदायिकीपवा
 पूर्वविद्यापरत्वाभावात् । तेन भाद्रादौ कालान्तरं स्यात् तु निषिद्धे
 न हि प्रीत्यभावे निषिद्धमात्रग्रहणं युक्तम् । अत्र एव परेणुः स
 ङ्ख्यवस्पर्शा पूर्वविद्यानिषेधः, तदभावे तु नेति सङ्ख्येवरागाः
 युक्ता । निषिद्धेवस्यात्, मायनिषेधेऽपि तथाऽऽयनेन । पूर्वविद्या
 बतमभे हि सा युग्यते । एवं अरणेऽपि ज्ञेयम् । तत्र, 'विष्णो
 र्षिपटिकादयम्' इति पूर्वोक्तविशेषात् । तेन सामान्यमायवस्पर्श
 इति-वादः । सुदृशान्मायवस्पर्शं मयव्यति-० परेणुः(१)
 सङ्ख्याभावे=सङ्ख्याव्यर्थे । पूर्वेषु रुदपाभावे=उदयमहर्षि
 वाभावे वैरुदमभे इति शानुत् । एतेन पूर्वेषु रुदपाभावेवस्पर्श
 पूर्वोक्तव्यञ्जनम् । तथापि न पूर्वा, मतिपर्यायाभावादिनि मय
 सङ्ख्यम् । सामान्यवारणादिनि । सुदृशान्मायवस्पर्श
 सुदृशान्मायवस्पर्शवद्वन्(२) । सङ्ख्येति । सङ्ख्याव्यर्थे

१) इदमस्यैव प्रथमार्थः । मय सङ्ख्येति शानुत् ।
 २) 'सङ्ख्याव्यर्थे' शानुत् इति शानुत् ।

यावत्सोद्वेगं कर्तृविधी कर्तृविधिष्टे वा औदयिकपर्व-
विधी वाप्यभेदापत्तेः । तस्मात्तैत्तिरीयकपदाविव-
क्षया सर्वगजुर्बेदिनामादयिकमेव पर्यंत्युक्तम् । ततः । न
तावत्परिशिष्टे बह्वृषान्प्रत्येव विधिः ।

‘यनिष्ठाप्रतिपत्तुतां स्वाष्टकाद्यममन्थितम् ।’

इत्यादितदुदाहने एव परिशिष्टे वेदान्तरधर्मविधीनां
दर्शनात् । नाप्यनुवादोऽयं कालिकापुराणाद्बह्वृषादी-
नामपि तदापत्तेः । कुर्युरित्यस्य विधित्वेन तस्यैवार्थवा-
दत्वेन तस्मात्तानुवादिस्यात् । न च तैत्तिरीयकाणां गृह्ये
तद्विधिरस्ति, येनानुवादः स्यात् । न च वाप्यभेदः ।
तैत्तिरीयकमात्रस्य कर्ममात्रस्य वा उद्देश्यत्वायोगेन
अप्यविराजितम्, ‘अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीत’ इति च्छाग-
स्या विशिष्टस्योद्देश्यत्वात् । *अन्यथास्तार्थं बह्वृषपद-
स्याप्यविषयापत्त्या अयणस्य सर्वसाधारण्यपत्तेः ।
*तस्मात् हेमाद्रिमतमेव युक्तमिति दिक् । इदं च शि-
ष्यान्ध्यापयत आयसधरेऽर्था, अनध्यापयतो नाधिकार
इति कर्तः । श्रावण्यामपि ग्रहणादिदृष्टायां कालीयभिन्नैः

तज्ज्ञाने पुनस्तदुपादानविधि शेषः । *हविरिति । इविरात्त्यादि-
रुद्देश्यस्वरूपानन्तःप्रवेश उद्देश्यत्वस्यायोगात् । ‘तैत्तिरीयकमात्रस्य’
इत्यष्टवर्षमिति दृष्टान्तः । ब्राह्मणमात्रस्योद्देश्यत्वायोगात् । ‘कर्म-
मात्रस्य’ इत्यत्र हविरिति दृष्टान्तः । आर्तिमात्रस्योद्देश्यत्वायोगात् ।

नन्वेवं वाक्यभेदपरिहारेऽपि तुल्यकलाणामेव समभिध्याहा-
राद्याजुपसापान्यं लभ्यते । न हि सात्रियैरिदं कर्म कर्तव्यं वैश्यै-
रिदं कर्तव्यमिति भवति, भवति तु ब्राह्मणैरिदमितीत्यत्राह-
*अन्यथेति । समभिध्याहारस्य तैत्तिरीयकपदपर्यन्तत्वेन तस्यैवा-
विवक्षायां बह्वृषपदस्याप्यविषयापत्तिरिति भावः । *तस्मादि-

*प्रौष्ठपद्यां कार्यम् । तैस्तु श्रावणपञ्चम्यां—

‘संकान्तिग्रहणं वाऽपि पौर्णमास्यां यदा भवेत् ।

उपाकृतिस्तु पञ्चम्यां कार्या वाजसनेयिभिः ॥’

इति स्मृतिमहार्णवे वाजसनेयिग्रहणादिति हेमाद्रिः।(१) इदं च सूत्रोक्तकालपरत्वाद्बह्वृचपरमपि । माह्व्यायनैस्तु हस्ते कार्यम् । आपस्नम्बैराथर्वणैश्च प्रौष्ठपद्याम् ।) यत्तु यौधायनः—‘श्रावण्यां पौर्णमास्यामावाह्यां योपाकृत्य’ इत्युचे, तत् प्रौष्ठपद्यामपि दोषे आपाह्यां कार्यमित्येवमर्थं, *तच्छास्त्रीयविषयं वा ।

। सामगास्तु श्रावणे हस्ते कुर्युः ।

‘बह्वृचाः श्रावणे चैव हस्तर्क्षे सामवेदिनः ।’

इति निर्णयामृते गोभिलोक्तेः । सोऽप्युत्तरः ।

ति । ‘धनिष्ठाप्रतिपद्युक्तम्’ इत्यादौ यजुःपदस्य तैत्तिरीयपरत्वादिति भावः । दिग्दर्शस्तु कालिकापुराणमपि तैत्तिरीयकपरमेवेति । विवेचने तु हेमाद्रिमतं त्यक्तम् । *प्रौष्ठपद्यामिति । ‘श्रावण्यां प्रौष्ठपद्यां वा’ इत्युक्तेः । परं तु येषां गृह्ये श्रावण्यसम्भवे श्रावणहस्तपञ्चम्यावुक्ते तैस्तत्र कार्यम् । तयोरप्यसम्भवे भाद्रपौर्णमास्यां तद्गतहस्तपञ्चम्योर्वा कार्यम्, येषां गृह्ये तेनोक्ते तैर्भाद्रपद्येव ग्राह्या वाजसनेयिभिरिति ।

अत्राहुः—अत्र वाजसनेयिभिरेवेति नार्थः । बह्वृचानां पञ्चम्यनापत्तेः । किं तु येषां वाजसनेयिनां सूत्रे पञ्चम्युक्ता तेषां पर्वदोषे पञ्चमी, अन्येषां तु प्रौष्ठपदीति । एवं च भैत्रायणीयानां पौर्णमास्येव न । तद्गृह्ये श्रावणस्यैवोक्तेरिति द्रष्टव्यम् । *तच्छास्त्रीयेति । यौधायनैर्वार्षिकसमाख्यां बाधित्वाऽऽपादी ग्राह्यार्थः । एवं च—

‘धनिष्ठाप्रतिपद्युतां स्वाष्ट्याक्षममन्वितम् ।

शावणं कर्म कृत्वात्तन् कल्पन्तुःसामपाठकाः ॥’

इति मदनरत्ने परिशिष्टोक्तेः । मास्योऽपि—

‘सिंहे रथी तु पुष्यर्क्षे पूर्वाह्नेऽधिवरे वहिः ।

उन्दोगा मिलिताः कुर्युस्सर्गा स्पश्यउन्दमाम् ॥

ऋग्वेदे तु ऋत्वेन उपाकर्मापराह्निकम् ॥’ इति ।

अधिवरे=महादिदोषहीने । विषरोदिति पाठोऽज्ञा-

नकृतः । (१)(पुष्यर्क्षेऽपूर्वाह्ने उत्सर्गः । अपराह्निकमुपा-

कर्मात्पन्धयः ।) उपाकरणं नाम पक्षद्वयेऽपि स्वाध्याय-

पाठस्य स्वीकारः । तथा च शुभ्रम्—‘पणमासानधीपीत’

इति । एवं च यथाशुभ्रमुपाकर्म कृत्वा सार्धंऋतुरः पक्ष-

परं वा मासानुत्सर्जनकालवशाद् व्ययस्थया स्मृतिसि-

द्धानध्यायपरिहारं शुक्लकृष्णपक्षयोः स्वाध्यायमधी-

पीरन्, अनध्यायेष्वह्नानि । उत्सर्जनं च यथापूर्वं पक्षद-

्वयेऽपि स्वाध्यायपाठस्य स्वाग । उत्सर्जनोत्तरं शुक्लपक्षे-

ष्वेष वेदाध्ययनविधानात् । तथा च मनुः—

‘यथाशास्त्रं तु गृह्यैवमुत्सर्गं उन्दमां वहिः ।

विरमेत् पक्षिणीं रार्त्रिं यद्वाऽप्येकमहर्निशम् ॥

‘धारणस्य तु मासस्य पूर्णमास्यां द्विजोत्तमाः ।

आषाढ्यां मौष्ठ्यया वा वेदोपाकरणं मतम् ॥’

इति क्रमवाच्यमपि बोधायनपरमेवेति भावः । ऋधिवरे=स-

ङ्ग्रान्तादिदोषहीने । विषरोदिति पाठोऽज्ञानकृतः । ऋशुक्लपक्षे

स्त्विति । सिंहे रवाविति वर्तने । ऋहस्तेनेति । ‘मौष्ठ्ययो

हस्तेन’ इत्यादौ सौरमौष्ठ्यदोषादानेन तन्मासस्यां हस्तयुक्तां कां

च न तिर्ये मास्येति सम एवार्थः । ऋपुष्यर्क्षे इति । एतेन हस्ता-

(१) कंठ्यान्तर्गतो ग्रन्थ भादशंपुस्तके भास्ति ।

*प्रौष्ठपद्यां कार्यम् । तैस्तु श्रावणपञ्चम्यां—

‘संकान्तिग्रहणं वाऽपि पौर्णमास्यां यदा भवेत् ।

उपाकृतिस्तु पञ्चम्यां कार्या वाजसनेयिभिः ॥’

इति स्मृतिमहार्णवे वाजसनेयिग्रहणादिति हेम-

द्विः॥(१) इदं च सूत्रोक्तकालपरत्वाद्ब्रह्मचरपरमपि । म-

ह्वयायनैस्तु हस्ते कार्यम् । आपस्तम्बैराथर्वणैश्च प्रौष्ठ-

प्याम् ।) यत्तु धौघायनः—‘श्रावण्यां पौर्णमास्यामाषा-

घोपाकृत्य’ इत्युचे, तत् प्रौष्ठपद्यामपि दोषे आपाठ-

कार्यमित्येवमर्थं, *तच्छाखीयविषयं वा ।

सामगास्तु श्रावणे हस्ते कुर्युः ।

‘यद्दृचाः श्रावणे चैव हस्तर्क्षे सामवेदिनः ।’

इति निर्णयामृते गोभिलोक्तेः । सोऽप्युत्तरः ।

ति । ‘धनिष्ठाप्रतिपद्युक्तम्’ इत्यादौ यजुःपदस्य तैत्तिरीय-

त्वादिति भावः । दिग्दर्शस्तु कालिकापुराणमपि तैत्तिरीय-

परमेवेति । विवेचने तु हेमाद्रिमते त्यक्तम् । *प्रौष्ठपद्य-

मिति । ‘श्रावण्यां प्रौष्ठपद्यां वा’ इत्युक्तेः । परं तु येषां दृश्यं श्रा-

वणसम्भवे श्रावणहस्तपञ्चम्याद्युक्ते तैस्तत्र कार्यम् । तपोरप्या-

सम्भवे भाद्रपौर्णमास्यां तद्गतहस्तपञ्चम्योर्वा कार्यम्, येषां दृश्यं

नोक्ते तैर्भाद्रपद्येव ग्राह्या वाजसनेयिभिरिति ।

अत्राहुः—अत्र वाजसनेयिभिरेवेति नार्थः । यद्दृचानां पञ्च-

म्यनापत्तेः । किं तु येषां वाजसनेयिनां सूत्रे पञ्चम्युक्ता तै-

र्षदोषे पञ्चमी, अन्येषां तु प्रौष्ठपदीति । एवं च भैयायनीय-

नां पौर्णमास्येय न । तद्दृश्ये श्रावणस्यैवोक्तेरिति द्रष्टव्यम् । *-

प्याम्बुयेति । धौघायनैर्वापि कसमाख्या वाधित्वाऽऽप्यादीं प्रा-

वयः । एवं च—

(१) संज्ञान्तगतो ग्रन्थ भाद्रपदपुस्तके नास्ति ।

‘धनिष्ठाप्रतिपत्तुक्तं स्वाष्ट्रभक्षसमन्वितम् ।

श्रावणं कर्म कुर्वीरन् ऋग्यजुःसामपाठकाः ॥’

इति मदनरत्ने परिशिष्टोक्तेः । गार्ग्योऽपि—

‘सिंहे रथौ तु पुष्पचैर्पूर्वाह्णेऽविचरे बहिः ।

छन्दोगा मिलिताः कुर्युस्तसर्गं स्वस्वछन्दसाम् ॥

ऋग्यजुःपक्षे तु ऋहस्तेन उपाकर्मापराह्निकम् ॥’ इति ।

अविचरे=ग्रहादिदोषहीनं । विचरोदिति पाठोऽज्ञा-

नकृतः । (१)(पुष्पचैर्ऋपूर्वाह्णे उत्सर्गः । अपराह्निकमुपा-

कर्मेत्यन्वयः ।) उपाकरणं नाम पक्षद्वयेऽपि स्वाध्याय-

पाठस्य स्वीकारः । तथा च सूत्रम्—‘पठमासानधीयीत’

इति । एवं च यथागृह्यमुपाकर्म कृत्वा सार्धोक्षतुरः पक्ष-

पदं या मासानुत्सर्जनकालवशाद् व्ययस्थया स्मृतिसि-

द्धानध्यायपरिहारेण शुक्लकृष्णपक्षयोः स्वाध्यायमधी-

यीरन्, अनध्यायेष्यद्भानि । उत्सर्जनं च यथापूर्वं पक्षद्व-

येऽपि स्वाध्यायपाठस्य त्यागः । उत्सर्जनोत्तरं शुक्लपक्षे-

ष्येय वेदाध्ययनविधानात् । तथा च मनुः—

‘यथाशास्त्रं तु कृत्वैवमुत्सर्गं छन्दसां बहिः ।

धिरमेत् पक्षिणीं रात्रिं यद्वाऽप्येकमहर्निशम् ॥

‘श्रावणस्य तु मासस्य पौर्णिमास्यां द्विमोक्षमाः ।

आपाट्यां मौष्ठपर्वा वा वेदोपाकरणं मतम् ॥’

इति क्रमवाक्यमपि बोधायनपरमेवेति भावः । ऋअविचरे=स-

ङ्क्रान्तादिदोषहीने । विचरोदिति पाठोऽज्ञानकृतः । ऋशुक्लपक्षे

त्विति । सिंहे रथाविति वर्तने । ऋहस्तेनेति । ‘मौष्ठपर्वा

हस्तेन’ इत्यादौ सौरमौष्ठपदोपादानेन तन्मासस्यां हस्तयुक्तां कां

च न तिथिं माप्स्येति सम एवार्थः । ऋपुष्पचैर् इति । एतेन हस्ता-

(१) कंस्युत्सर्गतो प्रथम भाद्रपदपुस्तके भास्ति ।

प्रौष्ठपद्यां कार्यम् । तैस्तु श्रावणपञ्चम्यां—

‘संक्रान्तिग्रहणं चाऽपि पौर्णमास्यां यदा सवेत् ।

वपाकृतिस्तु पञ्चम्यां कार्या वाजसनेयिभिः ॥’

इति स्मृतिमहार्णवे वाजसनेयिग्रहणादिति हेमाद्रिः॥(१) (इदं च सूत्रोक्तकालपरत्वाद्बृहस्पतिपरमपि । मङ्गलायनैस्तु हस्ते कार्यम् । आपस्नर्म्यैराधर्षणैश्च प्रौष्ठपद्याम् ।) यत्तु बौधायनः—‘श्रावण्यां पौर्णमास्यामापाकघोषाकृत्य’ इत्युच्ये, तत् प्रौष्ठपद्यामपि दोषे आपाककार्यमित्येवमर्थं, अतच्छाखीयविषयं वा ।

। सामगास्तु श्रावणे हस्ते कुर्युः ।

‘यह्वचाः श्रवणे चैव हस्तर्क्षे सामवेदिनः ।’

इति निर्णयामृते गोभिलोक्तः । सोऽप्युत्तरः ।

ति । ‘धनिष्ठाप्रतिपद्युक्तम्’ इत्यादौ यजुःपदस्य तैत्तिरीयपत्रादिति भावः । दिगर्थस्तु कालिकापुराणमपि तैत्तिरीयपरमेवेति । विवेचने तु हेमाद्रिमतं त्यक्तम् । प्रौष्ठपद्यामिति । ‘श्रावण्यां प्रौष्ठपद्यां वा’ इत्युक्तेः । परं तु येषां गृहे श्रावण्यसम्भवे श्रावणहस्तपञ्चम्याबुक्ते तैस्तत्र कार्यम् । तयोरप्यसम्भवे भाद्रपौर्णमास्यां तद्गतहस्तपञ्चम्योर्वा कार्यम्, येषां गृहे तैर्नोक्ते तैर्भाद्रपद्येव ग्राह्या वाजसनेयिभिरिति ।

अत्राहुः—अत्र वाजसनेयिभिरेवेति नार्थः । बह्वृचानां पञ्चम्यनापत्तेः । किं तु येषां वाजसनेयिनां सूत्रे पञ्चम्युक्ता तेषां पर्वदोषे पञ्चमी, अन्येषां तु प्रौष्ठपदीति । एवं च बौधायनीयानां पौर्णमास्येव न । तद्गृहे श्रावणस्यैवोक्तेरिति द्रष्टव्यम् । अतच्छाखीयेति । बौधायनैर्वार्षिकसमाख्यां चाधित्वाऽऽपादी ग्राह्यमर्थः । एवं च—

‘धनिष्ठाप्रतिपद्युक्तं त्र्याष्टमाक्षममन्वितम् ।

श्रावणं कर्म कुर्वीरन् श्रुत्यजुःसामपाठकाः ॥’

इति मदनरत्ने परिशिष्टोक्तेः । गार्ग्योऽपि—

‘सिंहे रथौ तु पुष्यर्धे पृथ्वीं ०ऽपिचरे वह्निः ।

उन्दोगा मिलिताः कृयुस्सर्गं स्वस्थछन्दसाम् ॥

०शुक्लपक्षे तु ०हस्तेन उपाकर्मापराह्निकम् ॥’ इति ।

अधिवरे=ग्रहादिदोषहीनं । विचरेदिति पाठोऽज्ञानकृतः । (१)(पुष्यर्धे ०पृथ्वीं उत्सर्गः । अपराह्निकमुपा-

कर्मत्वन्वयः ।) उपाकरणं नाम पक्षद्वयेऽपि स्वाध्याय-

पाठस्य स्वीकारः । तथा च श्रुत्यम्—‘यथास्मानधीपीत’

इति । एवं च यथाशुक्लमुपाकर्म कृत्वा सार्धोक्षतुरः पक्ष-

पदं वा मासानुत्सर्जनकालवशाद् व्ययस्थया स्मृतिसि-

द्धानध्यायपरिहारणं शुक्लकृष्णपक्षयोः स्वाध्यायमधी-

पीरन्, अनध्यायेष्वह्नानि । उत्सर्जनं च यथापूर्वं पक्षद्व-

येऽपि स्वाध्यायपाठस्य त्यागः । उत्सर्जनोत्तरं शुक्लपक्षे-

ष्येयं वेदाध्ययनविधानात् । तथा च मनुः—

‘यथाशास्त्रं तु कृत्स्नैवमुत्सर्गं छन्दसां वह्निः ।

विरमेत् पक्षिर्णां रात्रिं यद्वाऽप्येकमहर्निशम् ॥

‘श्रावणस्य तु मासस्य पौर्णमास्यां द्विप्रोत्तमाः ।

आषाढ्या मीष्टपक्षां वा वेदोपाकरणं मतम् ॥’

इति क्रमवाच्यमपि बोधायनपरमेवेति भावः । ०अधिवरे=स-

द्रुकान्शादिदोषहीने । विचरेदिति पाठोऽज्ञानकृतः । ०शुक्लपक्षे

त्विति । सिंहे रथाविति वर्तते । ०हस्तेनेति । ‘मीष्टपक्षां

हस्तेन’ इत्यादौ सौरमीष्टपक्षोपादानेन तन्मासस्यां हस्तयुक्तां कां

च न तिथिं प्राप्येति सम एवार्थः । ०पुष्यर्धे इति । एतेन हस्ता-

(१) कंसागतगतौ ग्रन्थ भादशंपुस्तके नास्ति ।

*प्रौष्ठपद्यां कार्यम् । तैस्तु श्रावणपञ्चम्यां—

‘संकान्तिग्रहणं वाऽपि पौर्णमास्यां यदा भवेत् ।

उपाकृतिस्तु पञ्चम्यां कार्या वाजसनेयिभिः ॥’

इति स्मृतिमहार्णवे वाजसनेयिग्रहणादिति हेम

द्विः॥(१)(इदं च सूत्रोक्तकालपरत्वाद्ब्रह्मचरपरमपि । मा

ह्वयायनैस्तु हस्ते कार्यम् । आपस्तम्बैराथर्वणैश्च प्रौष्ठ

प्याम् ।) यत्तु घौघायनः—‘श्रावण्यां पौर्णमास्यामापाक

घोपाकृत्य’ इत्युचे, तत् प्रौष्ठपद्यामपि दोषे आपाक

कार्यमित्येवमर्थं, *तच्छास्त्रियविषयं वा ।

सामगास्तु श्रावणे हस्ते कुर्युः ।

‘बह्वृचाः श्रावणे चैव हस्तक्षे सामवेदिनः ।’

इति निर्णयामृते गोभिलोक्तेः । सोऽप्युत्तरः ।

ति । ‘घनिष्ठाप्रतिपद्युक्तम्’ इत्यादौ यजुःपदस्य तैत्तिरीय

त्वादिति भावः । दिगर्थस्तु कालिकापुराणमपि तैत्तिरीय

परमेवेति । विवेचने तु हेमाद्रिमनं त्यक्तम् । *प्रौष्ठपद्या

मिति । ‘श्रावण्यां प्रौष्ठपद्यां वा’ इत्युक्तेः । परं तु येषां दृष्टे भा

ष्यमम्भवे श्रावणहस्तपञ्चम्यायुक्ते तैस्तत्र कार्यम् । तपोरपम

म्भवे भाद्रपौर्णमास्यां तद्गतहस्तपञ्चम्योर्वा कार्यम्, येषां दृष्टे

नोक्ते तैर्भाद्रपद्येव प्राज्ञा वाजसनेयिभिरिति ।

अत्राहुः—अत्र वाजसनेयिभिरेवेति नार्थः । बह्वृचानां पञ्च

म्यनापत्तः । किं तु येषां वाजसनेयिनां सूत्रे पञ्चम्युक्ता वेत्

पर्वदोषे पञ्चमी, अन्येषां तु प्रौष्ठपदीति । एवं च येषां येषां

नां पौर्णमास्येव न । तद्दृष्टे श्रावणस्यैवोक्तेरिति द्रष्टव्यम् । *प

ष्ट्याम्येति । वीषायनैर्वार्षिकममास्यां वाधिस्वाऽऽपारी प्रा

ययः । एवं च—

‘धनिष्ठाप्रतिपद्युतां स्वाष्टपाक्षममाश्रितम् ।

आचरणं कर्म कुर्वीरन् ऋग्वजुःसामपाठकाः ॥’

इति मदनरत्ने परिशिष्टोक्तेः । गार्ग्योऽपि—

‘सिंहे रथौ तु पुष्पक्षे पृथ्वीं ०ऽपिपरं सहिः ।

छन्दोगा मिलिताः कुर्युस्तर्गं स्वस्वछन्दसाम् ॥

०शुक्लपक्षे तु ०हस्तेन उपाकर्मापराह्निकम् ॥’ इति ।

अविचरे=प्रहादिदोषहीने । विचरेदिति पाठोऽज्ञा-

नकृतः । (१)(पुष्पक्षे ०पृथ्वीं उत्तमर्गः । अपराह्निकमुपा-

कर्मेत्यन्यथः ।) उपाकरणं नाम पक्षद्वयेऽपि स्वाध्याय-

पाठस्य स्वीकारः । तथा च सूत्रम्—‘पणमासानधीषीत’

इति । एवं च यथाशुक्लमुपाकर्म कृत्वा सार्धोक्षतुरः पञ्च

पद् या मासानुत्सर्जनकालवशाद् व्ययस्थया स्मृतिसि-

द्धानध्यायपरिहारण शुक्लकृष्णपक्षयोः स्वाध्यायमधी-

षीरन्, अनध्यायेष्यद्भानि । उत्सर्जनं च यथापूर्वं पक्षद्व-

येऽपि स्वाध्यायपाठस्य त्वागः । उत्सर्जनोत्तरं शुक्लपक्षे-

त्येष वेदाध्ययनविधानात् । तथा च मनुः—

‘यथाशास्त्रं तु कृत्वैवमुत्सर्गं छन्दसां सहिः ।

विरमेत् पक्षिणीं रात्रिं यद्वाऽप्येकमहर्निशम् ॥

‘आचरणस्य तु मासस्य पौर्णमास्यां द्विजोत्तमाः ।

आपाट्यां प्रौष्ठपद्यां वा वेदोपाकरणं मतम् ॥’

इति क्रमवाच्यमपि बौधायनपरमेवेति भावः । ०अविचरे=स-

ङ्कान्त्वादिदोषहीने । विचरेदिति पाठोऽज्ञानकृतः । ०शुक्लपक्षे

त्विति । सिंहे रथाविति वर्तने । ०हस्तेनेति । ‘प्रौष्ठपदी

हस्तेन’ इत्यादौ सौरप्रौष्ठपदोपादानेन तन्मासस्थां हस्तयुक्तां कां

च न तिर्ये प्राप्तेति सम एवार्थः । ०पुष्पक्षे इति । एतेन हस्ता-

ऋग्वैष्टपद्यां कार्यम् । तैस्तु श्रावणपञ्चम्यां—

‘संक्रान्तिर्ग्रहणं वाऽपि पौर्णमास्यां यदा भवेत् ।

वषाकृतिस्तु पञ्चम्यां कार्या वाजसनेयिभिः ॥’

इति स्मृतिमहार्णवे वाजसनेयिग्रहणादिति हेम
द्रिः॥(१)(इदं च सूत्रोक्तकालपरत्वाद्बृहस्पतिपरमपि । म

ह्वयायनैस्तु हस्ते कार्यम् । आपस्तम्बैराधर्षणैश्च प्रौष्ठ
याम् ।) यत्तु वीधायनः—‘श्रावण्यां पौर्णमास्यां
योपाकृत्य’ इत्युच्ये, तत् प्रौष्ठपद्यामपि दोषे

कार्यमित्येवमर्थं, अतच्छाखीयविषयं वा ।
सामगास्तु श्रावणे हस्ते कुर्युः ।

‘यह्वचाः श्रावणे चैव हस्तश्च सामवेदिनः ।’

इति निर्णयामृते गोभिलोक्तः । सोऽप्युत्तरः ।

ति । ‘घनिष्ठाप्रतिपद्युक्तम्’ इत्यादौ यजुःपदस्य तैत्तिरीया
त्वादिति भावः । दिग्दर्शस्तु कालिकापुराणमपि तैत्तिरीय
परमेवेति । विवेचने तु हेमाद्रिमते त्यक्तम् । ऋग्वैष्टपद्या
मिति । ‘श्रावण्यां प्रौष्ठपद्यां वा’ इत्युक्तेः । परं तु येषां गृह्ये श्राव
ण्यसम्भवे श्रावणहस्तपञ्चम्यावुक्ते तैस्तत्र कार्यम् । तयोरप्यस
म्भवे भाद्रपौर्णमास्यां तद्वनहस्तपञ्चम्योर्वा कार्यम्, येषां गृह्ये वे
नोक्ते तैर्भाद्रपद्येव ग्राह्या वाजसनेयिभिरिति ।

अत्राहुः—अत्र वाजसनेयिभिरेवेति नार्थः । यह्वचानां पञ्च
म्यनापत्तेः । किं तु येषां वाजसनेयिनां सूत्रे पञ्चम्युक्ता तेषां
पर्वदोषे पञ्चमी, अन्येषां तु प्रौष्ठपदीति । एवं च वीधायणीया
नां पौर्णमास्येव न । तद्गृह्ये श्रावणस्यैवोक्तेरिति द्रष्टव्यम् । अत
च्छाखीयेति । वीधायनैर्वार्षिकसमाख्यां बाधित्वाऽऽपादी ग्राह्यं
वर्धः । एवं च—

‘धमिष्ठाप्रतिपद्युतं त्वाष्ट्रमाक्षममन्धितम् ।

आवणं कर्म कुर्वीरन् अन्वजुःसामपाठकाः ॥’

इति मदनरत्ने परिशिष्टोक्तः । गार्ग्योऽपि—

‘सिंहे रथौ तु पुप्यर्धे पूर्वाह्नेऽविचरे वहिः ।

छन्दोगा मिलिताः कृपुस्तमर्गं स्वस्थछन्दसाम् ॥

ऋग्वेदे तु हस्तेन उपाकर्मापराह्निकम् ॥’ इति ।

अविचरे=ग्रहादिदोषहीने । विचरोदिति पाठोऽज्ञानकृतः । (१)(पुप्यर्धेऽपूर्वाह्ने उत्सर्गः । अपराह्निकमुपाकर्मेत्यन्यथः ।) उपाकरणं नाम पक्षद्वयेऽपि स्वाध्यायपाठस्य स्वीकारः । तथा च मृगम्—‘पणमासानधीपीत’ इति । एवं च यथागृह्यमुपाकर्म कृत्वा सार्धोऽथतुरः पञ्च पद् या मासानुत्सर्जनकालवशाद् व्ययस्थया स्मृतिसिद्धानध्यायपरिहारेण शुक्लकृष्णपक्षयोः स्वाध्यायमधीपीरन्, अनध्यायेऽप्यहानि । उत्सर्जनं च यथापूर्वं पक्षद्वयेऽपि स्वाध्यायपाठस्य स्वाग । उत्सर्जनोत्तरं शुक्लपक्षेऽप्येव वेदाध्ययनविधानात् । तथा च मनुः—

‘यथाशाग्रं तु कृत्वैवमुत्सर्गं छन्दसां वहिः ।

विरमेत् पक्षिणीं रात्रिं यद्वाऽप्येकमहर्निशम् ॥

‘आवणस्य तु मासस्य पीर्णमास्यां द्विजोत्तमाः ।

आपाद्या मौष्टपद्यां वा वेदोपाकरणं पतम् ॥’

इति क्रमवाक्यमपि बौधायनपरमेवेति भावः । ऋग्वेदे=सङ्क्रान्त्यादिदोषहीने । विचरोदिति पाठोऽज्ञानकृतः । ऋग्वेदे तिष्ठति । सिंहे रथाविति वर्तने । हस्तेनेति । ‘मौष्टपदी हस्तेन’ इत्यादीं सौरमौष्टपदोपादानेन तन्मागस्थां हस्तयुक्तां कां च न तिष्ठिं माप्येति सम एवार्थः । पुप्यर्धे इति । एतेन हस्ता-

(१) कंसास्तर्गतो ग्रन्थ भादशंपुस्तके मास्ति ।

४४० सटीकनिर्णयमिन्धुठिर्नीयपरिच्छेदे-

अत ऊर्ध्वं तु छन्दांसि शुक्लेषु नियतः पठेत् ॥ ३
अन्यस्तु विशोषः पूर्वमंवाक्तः ।

शांभिलः—

‘उपाकर्मोत्सर्जनं च व्रतस्थानामपीदपते ।

धारणाध्ययनाङ्गत्वाद् गृहिणां ब्रह्मचारिणाम् ॥

उत्सर्जनं च वेदानामुपाकरणकर्म च ।

त्पूर्वः पुष्यो लभ्यते ।

‘विशोषः=मलमासे सामगानां प्रथमोपाकर्मनिषेध इत्यादि
‘उपाकृत्याधीयीत’ इति सूत्रादुपाकरणं ग्रहणाध्ययनाङ्गम् । तत्र
धिकारिणश्च ब्रह्मचारिणः व्रतमात्रस्नातका गृहिणोऽपि । वे
समावृत्तो ब्रह्मचारिकल्पेन’ इत्याश्चलापनेन

‘वेदं व्रतानि वा पारं नीत्वा ह्युभयमेव वा ।’

इति व्रतमात्रानुष्ठानेन स्नानं वदता योगीश्वरेण च प्र
णाध्ययनध्वननान् । अतो धारणाध्ययनार्थत्वमप्याह—उ
पाकर्मोति । ग्रहणधारणव्रतयज्ञपारायणादिकरणहेतुर्कर्मविशेषः
उपाकर्म । तस्यागहेतुर्कर्मविशेषः=उत्सर्जनम् । हेत्वन्तं च परिवा
यकम् । तत्रोपाकर्मनन्तरं पावदुत्सर्जनं स्मृतिसिद्धाननध्यायानि
ना पक्षद्वये वेदोऽध्येतव्यः, अनध्यायेष्वङ्गानि । उत्सर्जनानन्तरं
तु शुक्लपक्ष एव वेदः ।

‘यथाशास्त्रं तु कृत्वैवमुत्सर्गं छन्दसां वहिः ।

विरमेत्पक्षिणीं रात्रिं यद्वाऽप्येकमहर्निशम् ॥

अत ऊर्ध्वं तु छन्दांसि शुक्लेषु नियतः पठेत् ।

वेदाङ्गानि रहस्यं च कृष्णपक्षेषु सम्पठेत् ॥’

इति मनुवाक्यात् । एतच्च धारणाध्ययनं न तु ग्रहणाध्यय
नम् । ‘उपाकृत्याधीयीत’ इत्युक्तेः । उत्तरायणे आरण्यकाध्ययनं
तुपाकर्मदिनस्योत्सर्जनकालत्वमादायोपपाद्यम् । धारणेति ।

अकृत्वा वेदजपेन फलं नाप्नोति मानवः ॥'

सर्वाधा लोपे तु कृच्छ्र उपवासश्च । वेदोदितानां
नित्यानाम्' इति मनुनाऽभोजनोक्तः । एवमुत्सर्गोऽपि ।

अथ प्रसङ्गादत्रैवोत्सर्जनमुच्यते । तच्च पौषमासे
रोहिण्यां तस्कृष्णाष्टम्यां वा कार्याम् ।

'पौषमासस्य रोहिण्यामष्टकायामध्यापि वा ।

जलान्ते छन्दसां कुर्याद्द्विसर्गं विधिवद्द्विजः ॥'

इति याज्ञवल्क्योक्तः । अथवापि मां प्रोच्यमानं श्रीग-

कृत्वा क्रमेण पौषशुक्लमणिपदि माघशुक्लमणिपदि वा का-

'अध्वेष्यमाणोऽध्व.सर्वस्वारव्यः' इति । अध्वेष्यमाण = अध्या-
पयिष्यमाणः । अध्यापयदस्यभिष्याहारान् । अध्यापनम् = आ-
रणाध्ययनरूपमिति तत्रैव रुद्रेण स्रष्टोपाकर्षं मणि दीपित्वप-
त्तीतिः । वेदजपेनेत्यपि धारणाध्ययनाङ्गवशमुक्तम् । एवं च
सप्तमर्षस्याध्याप्यैर्दिनाऽप्युपाकर्षादि आवश्यकम् । उपाकर्षानां
सोत्सर्गः । ततश्चानपानिर्त्यस्वात्स्रष्टोपे माघशिवं सर्वथा इति
कृच्छ्रः । पाकवृत्तलोपे कृच्छ्रविधानान् ।

'वेदोदितानां नित्यानां कर्मणां समतिक्रमे ।

स्नातकव्रतलोपे च माघशिवभोजनम् ॥' इति ।

अध्यापि वेति ।

'जलान्ते छन्दसां कुर्याद्द्विसर्गं द्विजः ।'

इत्युत्तरार्धे प्रासादादिरित्यर्थः । अथवाप्यामिति ।

'पुष्ये तु रुद्रसां कुर्याद्द्विसर्गं द्विजः ।

माघशुक्लस्य तप्तमासे पूर्वाह्ने मध्यमेऽहनि ॥'

इति मानवान् । पुष्ये = वैश्वे मासि । ध्रुवसादेरुपवेशः ।

यदा श्रावणमासुपाकर्षं तदा पौषशुक्लमणिपदि, यदा भाद्रपदा-

र्षम् । 'अर्धपञ्चमान्मासानधीयीत' इति तैत्तिरीयैः
 अर्धः पञ्चमो येषु सार्धचतुर इत्यर्थः । येषु हारीतः-
 र्धपञ्चमान्मासानधीत्योर्ध्वमुत्सृजेत्, पञ्चाः अर्धपञ्चान्
 इति; तदापादयुपाकर्मविषयम् । साधायनास्तु साध्या
 माध्यां वा कुर्युः । 'साध्यां माध्यां चोत्सृजेत्' इति तस्मिन्
 श्रान्त् । तैत्तिरीयैस्तु तैष्यां कार्यम् । 'तैष्यां पौर्णमास्यं
 रोहिण्यां वा धिरमेत्' इति तत्सूत्रान् । यद्वृत्तैस्तु मास्यं
 कार्यम् ।

'अध्यापोत्सर्जनं साध्यां पौर्णमास्यां विधीयते'
 इति कारिकाः । कारीयास्तु भाद्रपदे कुर्युः ।

'उत्सर्गश्चेत्तदा तिष्यतिध्यां मौष्ठपदेऽपि वा ।'

इति कात्यायनोक्तेः । सामगास्तु मिहाकं पुष्ये कुर्युः
 तथा च 'सिंहे रवौ तु' इति गार्ग्यवचनं पूर्वमुक्तम् ।
 *सर्वैरुपाकर्मदिने वा कार्यम् ।

मास्येकवतिपदीत्यर्थः । *अर्धेति । अर्धः पञ्चमो येषु ति
 निग्रहः । सार्धचतुर इत्यर्थः ।

'श्रावण्यां मौष्ठपद्यां वाऽप्युपाकृत्य यथाविधि ।

युक्तशुद्धास्यधीयीत मामान्विमोऽर्धपञ्चमान् ॥'

इत्यत्र तथैव प्रतीतेः । एतेषां पञ्चाणां यथा परिग्रहं व्यवस्थाप्य
 विज्ञानेद्वरस्तु साध्यां पूर्वाश्रमाश्रावण्यः, न तु मयमाहश्रावण्यः
 'अर्धपञ्चमान्मासानधीयीत' इत्यादौ अर्धपदे श्रावण्ये न मया
 परं चन्द्रार्धमौष्ठिरिम्यादिवत् । वाकारस्तु व्यवस्थितविहितो
 इत्याह—*अर्धपञ्चानिति । अर्धः पञ्चो येषां मास्यं
 यत्रैव्यर्थः ।

*सर्वैरिति । भवति श्रावणे भाद्रपद्या एव मया
 शिवः वाष्टाः, तेषां दीप्येन पूर्वाश्रमाश्रावण्यः । ननु सिंहे रवौ

‘पुष्ये तृत्सर्जनं कुर्याद्दुर्गाकर्मदिनेऽथ वा ।’

इति ह्येमाद्रीं व्यादिरगृह्योक्तेः ।

अथदा सिंहस्थे सूर्ये सति तन्मध्यस्थहस्तनक्षत्रा-
त्माक् पुष्यः कर्कटस्थो भवति तदा तस्मिन्पुष्ये उत्सर्गं
कृत्वा तद्दुत्तरहस्तं उपाकर्म सामगाः कुर्युः ।

‘मासे प्रौष्ठपदे हस्तात्पुष्यः पूर्वो भवेद्यदा ।

तदा च श्रावणे कुर्याद्दुत्सर्गं छन्दसां द्विजः ॥’

इति तत्रैव परिशिष्टोक्तेः । अथ द्वावपि सौरौ मा-
सौ ज्ञेयौ * । तेषां सौरस्यैवोक्तेः ।

अथ विशेषमाह काष्णार्जिनिः—

‘उपाकर्मणि चोत्सर्गे पथाकालं समेत्य च ।

त्यनेनोपाकर्मोत्सर्गयोर्नक्षत्रयोः हस्तपुष्ययोः सिंहस्थत्वमुक्तं तत्रो-
त्सर्गनक्षत्रपुष्यस्यै यत्र कर्कस्थत्वं तत्र तल्लोपापत्तिः सिंहस्थ-
त्वाभावादित्यत्राह—अथदेति । तत्र ‘उपाकर्मोत्सर्जनं भवेत्’इति
प्रोक्तवचनात् । आपात्र्यामुपाकृत्य माघशुक्लपतिपद्युत्सर्गे तु सार्ध-
पष्टाध्ययनमपि बोध्यम् । कर्कस्थः=कर्कस्थ एव न तु सिंहस्थः ।
सिंहस्थे पुष्ये तु तत्रैवेत्यर्थः । *ज्ञेयाविति । अन्यथा यत्र
चान्द्रप्रौष्ठपदे एव सौरश्रावणे पुष्यः, सौरभाद्रपदे च हस्तः
तदाऽपि चान्द्रश्रावणग्रहणं स्यात् । *विशेषमिति । अत्र चेदं
द्रष्टव्यम् ।

‘ऋक्शास्त्री नैव कुर्वीत स्वकीयं परशास्त्रया ।

ममादाद्यदि कुर्वीत पुनः संस्कारमर्हति ॥

यत्र नास्ति स्वशास्त्रोक्तमृचशास्त्रोक्तं समाचरेत् ।

पुनर्नर्हति संस्कारमन्यदाऽर्हति चेत् पुनः ॥

यजुःशास्त्राविधानेन यद्दृष्टव्यमिदं कर्म तत् ।

कृतं चेत्तर्हि तत्कर्म पुनः कुर्याद्यथाविधि ॥

यम् । 'अर्धपञ्चमान्मासानधीयीत' इति तैत्तिरीयैः ।
 अर्धः पञ्चमो येषु सार्धचतुर इत्यर्थः । यत्तु हारीतः-
 र्धपञ्चमान्मासानधीत्योर्ध्वमुत्सृजेत्, पञ्चाऽर्धपञ्चान्
 इति; तदापाद्व्युपाकर्मविषयम् । र्धाभाषनास्तु पौष्प-
 माद्ययां वा कुर्युः । 'पौष्पां माद्ययां चोत्सृजेत्' इति त-
 त्त्तु । तैत्तिरीयैस्तु तैष्यां कार्यम् । 'तैष्यां पौष्पमा-
 रोहिष्यां वा विरमेत्' इति तत्सूत्रम् । यद्वृषैस्तु मा-
 कार्यम् ।

'अध्यायोत्सर्जनं माद्ययां पौष्पमाद्ययां विधापयं'
 इति कारिकाः । कामीयास्तु भाद्रपदे कुर्युः ।

'उत्सर्गभेषादा तिष्यतिष्यां मौष्ठपदेऽपि वा ।'

इति कात्यायनोक्तेः । सामगास्तु मिहाकं पुष्यं कुर्युः
 तथा च 'सिंहे रवौ तु' इति गार्ग्यवचन पूर्वमुक्तम् ।
 अर्धैरुपाकर्मदिने वा कार्यम् ।

मायतुःप्रतिपदीत्यर्थः । अर्धेति । अर्धः पञ्चमो येषु ति-
 विग्रहः । सार्धाश्चतार इत्यर्थः ।

'आवृत्त्या मौष्ठपद्या वाऽप्युपाकृत्य यथाविधि ।

युक्तशब्दात्सर्वीयीत मायान्विषोऽर्धपञ्चान् ॥'

इत्यत्र तथैव मनीनेः । एतेषां यज्ञाणां यथा परिग्रहे अथवा
 विज्ञानेऽथरस्तु येषु पूर्वाह्णमात्रान्वयः, न तु मयपाद्व्युपाकर्म-
 'अर्धपञ्चमान्मासानधीयीत' इत्यादी अर्धपदे सादृशो न सती-
 त्तं चन्द्रार्धमात्रिग्यादिवत् । वाकारस्तु अथविधिरिति
 इत्याह—अर्धपञ्चान्विति । अर्धः पञ्चो येषां सार्ध-
 चतस्र्यर्थः ।

अनुष्ठिति । अथानि गार्ग्ये भाद्रपदे च ननु
 शिवः कात्यायनः, तेषां देवैरेव पूर्वाह्णमात्रान् । ननु सिंहे रवौ

‘पुण्यं तृप्तसर्जनं कुर्याद्गुणकर्मदिनेऽथ वा ।’

इति ह्यमार्द्रा ग्वादिरग्न्योक्तेः ।

अथदा सिंहस्थे मूर्धे मणि तन्मध्यस्थहस्तनक्षत्रा-
त्माक् पुण्यः कर्कटस्थो भवति तदा तस्मिन्पुण्ये उत्सर्गं
कृत्वा तदुत्तरहस्त उपाकर्म सामग्राः कुर्युः ।

‘मासे प्रौष्ठपदे हस्तात्पुण्यः पूर्वो भवेद्यदा ।

तदा च आशने कुर्यादुत्सर्गं छन्दसां छिजः ॥’

इति तत्रैव परिशिष्टोक्तेः । अत्र द्वाषष्टि सौरौ मा-
सां ज्ञेयौ । तेषां सौरस्योक्तेः ।

अथ रुचिशेषमाह कार्णार्जिनिः—

‘उपाकर्मणि चोत्सर्गं यथाकालं समेत्य च ।

त्यनेनोपाकर्मोत्सर्गयोर्नक्षत्रयोः हस्तपुण्ययोः सिंहस्थस्यमुक्तं तयो-
त्सर्गनक्षत्रपुण्यस्य यत्र कर्कस्थत्वं तत्र तल्लोपापत्तिः सिंहस्थ-
स्वाभावादित्यत्राह—अथदेति । तत्र ‘उपाकर्मोत्सर्जनं भवेत्’इति
मोक्तवचनाच्च । भाषाट्यामुपाकृत्य माषशुक्रवतिपशुत्सर्गे तु सार्ध-
पष्टात्पयनमपि बोध्यम् । कर्कस्थः=कर्कस्थ एव न तु सिंहस्थः ।
सिंहस्थे पुण्ये तु तत्रैव-पर्यः । रुज्याधिति । अन्यथा यत्र
चान्द्रपौष्ठपदे एव सौरआशने पुण्यः, सौरभाद्रपदे च हस्तः
तदाऽपि चान्द्रआशणग्रहणं स्यात् । रुचिशेषमिति । अत्र चेदं
द्रष्टव्यम् ।

‘ब्रह्मशास्त्री नैव कुर्वीत स्वकीयं परशास्यया ।

ममादाद्यदि कुर्वीत पुनः संस्कारमर्हति ॥

यत्र नास्ति स्वशास्त्रोक्तमृबशास्त्रोक्तं समाचरेत् ।

पुनर्नर्हति संस्कारमन्यदाऽर्हति चेत् पुनः ॥

यजुःशास्त्राविधानेन बह्वर्चैर्षदि कर्म तत् ।

कृतं चेत्तर्हि तत्कर्म पुनः कुर्याद्यथाविधि ॥

र्यम् । 'अर्धपञ्चमान्मासानधीयीत' इति तत्रैवोक्ते
 अर्धः पञ्चमो येषु सार्धचतुर इत्यर्थः । यत्तु पारि-
 धपञ्चमान्मासानधीत्योर्ध्वमुत्सृजेत्, ^५ ^५
 इति; तदापाह्युपाकर्मविषयम् । षोडश्यानास्तु पौष्पां
 माघ्यां वा कुर्युः । 'पौष्पां माघ्यां चोत्सृजेत्' इति तन्म-
 त्नात् । तैत्तिरीयैस्तु तैष्यां कार्यम् । 'तैष्यां ^८
 रोहिण्यां वा विरमेत्' इति तत्सूत्रात् । षड्वृत्तैस्तु
 कार्यम् ।

'अध्यायोत्सर्जनं माघ्यां पौर्णमास्यां विधीयते'
 इति कारिकाकोक्तेः । कार्तीयास्तु भाद्रपदे कुर्युः ।

'उत्सर्गश्चेत्तदा तिष्यातिष्यां प्रौष्ठपदेऽपि वा ।'
 इति कात्यायनोक्तेः । सामगास्तु मिहार्कं ^९ ^९
 तथा च 'सिंहे रवौ तु' इति गार्ग्यवचनं पूर्वमुक्तम्
 *सर्वैरुपाकर्मदिने वा कार्यम् ।

मायस्युक्त्वतिपदीत्यर्थः । *अर्धेति । अर्धः पञ्चमो येषु ^{१०}
 विग्रहः । सार्धाश्चत्वार इत्यर्थः ।

'श्रावण्यां प्रौष्ठपद्यां वाऽप्युपाकृत्य यथाविधि ।
 युक्तशब्दांस्वधीयीत मासान्विमोऽर्धपञ्चमान् ॥'

इत्यत्र तथैव प्रतीतेः । एतेषां पञ्चाणां यथा परिग्रहं व्यवस्था
 विज्ञानेद्वयस्तु पौषे पूर्वाह्णमाश्रान्वयः, न तु प्रथमाहस्युक्त्वतिपदी-
 'अर्धपञ्चमान्मासानधीयीत' इत्यादौ अर्धपदं स्वष्टपरं न समी-
 परं चन्द्रार्धमौत्थिरित्यादिवत् । षाकारस्तु व्यवस्थितनिश्चयार्थं
 इत्याह—*अर्धपष्ठानिति । अर्धः षष्ठो येषां तारका-
 पञ्चेत्यर्थः ।

*मूर्धेरिति । अत्रापि तण्डरवे औदयिका एव गङ्गा
 शिनः काष्ठाः, तेषां दैवत्वेन पूर्वाह्णकालत्वात् । ननु सिंहे रवादि

'पुण्यं नृपसर्जनं कुर्याद्गुणकर्मदिनेऽथ वा ।'

इति संसार्धं । त्यादिसंयुक्तोक्तः ।

अथवा सिद्धये पूर्वं मणि तन्मन्त्रस्य हस्तनक्षत्रा-
न्वाद्यः पुण्यः कर्कटस्थो भवति तदा तस्मिन्पुण्ये उत्सर्गं
कुर्यात् तद्गुणरहस्य उपाकर्म सामग्राः कुर्युः ।

'मासे मीढपदे हस्तापुण्यः पूर्वो भवेद्यदा ।

तदा च प्रायणे कुर्याद्गुणसर्गं उन्दर्मा द्विजः ॥'

इति तत्रैव परिशिष्टोक्तः । अत्र द्वापयि सौरौ मा-
सौ ज्येष्ठौ । तेषां सौररथोक्तोक्तः ।

अथ अविशेषमाह काष्णार्जिनिः—

'उपाकर्मणि चोत्सर्गं यथाकालं समेत्य च ।

त्यनेनोपाकर्मोत्सर्गयोर्नक्षत्रयोः हस्तपुण्ययोः सिद्धस्यस्यमुक्तं तत्रो-
त्सर्गनक्षत्रपुण्यस्य यत्र कर्कटस्थं तत्र तन्लोपापतिः सिद्धस्य-
स्वाभावादिस्वप्राह—अथदेति । तत्र 'उपाकर्मोत्सर्जनं भवेत्'इति
मोक्तवचनात् । भाषाट्टयामुपाकृत्य मायशुक्रपतिपुण्यसर्गे तु सार्ध-
पष्टाभ्ययनमपि बोध्यम् । कर्कटस्थः=कर्कटस्थ एव न तु सिद्धस्थः ।
सिद्धस्थे पुण्ये तु तत्रैवोत्सर्गः । अज्ञेयाविति । अन्यथा यत्र
चान्द्रवर्षाष्टपदे एव सौरप्रायणे पुण्यः, सौरभाद्रपदे च हस्तः
तदाऽपि चान्द्रप्रायणग्रहणं स्यात् । अविशेषमिति । अत्र चेदं
दृष्टव्यम् ।

'ऋकशास्त्री नैव कुर्वीत स्वकीयं परशास्त्रया ।

ममादाद्यदि कुर्वीत पुनः संस्कारमर्हति ॥

यत्र नास्ति स्वशास्त्रोक्तमृबशास्त्रोक्त समाचरेत् ।

पुनर्नर्हति संस्कारमन्यदाऽर्हति चेत् पुनः ॥

यजुःशास्त्राधिधानेन बह्वृचैर्यदि कर्म तत् ।

कृतं चेत्तर्हि तन्कर्म पुनः कुर्याद्यथाविधि ॥

र्यम् । 'अर्धपञ्चमान्मासानधीयीत' इति तेनैवोक्तं ।
 अर्धः पञ्चमो येषु सार्धचतुर इत्यर्थः । यत्तु पारि-
 धपञ्चमान्मासानधीत्योर्ध्वमुत्सृजेत्, पश्चादर्थ-
 इति; तदापाहयुपाकर्मविषयम् । यौघायनास्तु
 माघ्यां वा कुर्युः । 'पौष्ण्यां माघ्यां चोत्सृजेत्' इति
 घ्रात् । तैत्तिरीयैस्तु तैष्यां कार्यम् । 'तैष्यां
 रोहिण्यां वा विरमेत्' इति तत्सूत्रात् । षड्वृच्चैस्तु
 कार्यम् ।

'अध्याघोत्सर्जनं माघ्यां पौर्णमास्यां विधीयते'
 इति कारिकोक्तेः । कान्तीयास्तु भाद्रपदे कुर्युः ।

'उत्सर्गश्चेत्तदा तिष्यतिथ्यां प्रौष्ठपदेऽपि वा ।'
 इति कात्यायनोक्तेः । सामगास्तु निहाके पुष्ये कुर्युः
 तथा च 'सिंहे रवौ तु' इति गार्ग्यवचनं पूर्वमुक्तम् ।
 *सर्वैरुपाकर्मदिने वा कार्यम् ।

माघशुक्लपतिपदीत्यर्थः । *अर्धेति । अर्धः पञ्चमो येषु
 निग्रहः । सार्धाश्चत्वार इत्यर्थः ।

'श्रावण्यां प्रौष्ठपद्यां वाऽप्युपाकृत्य यथाविधि ।

युक्तश्छन्दांस्यधीयीत मामान्विमोऽर्धपञ्चमान् ॥'

इत्यत्र तथैव मतीतेः । एतेषां पक्षानां यथा परिग्रहं ऋषयणा
 विज्ञानेश्वरस्तु पौषे पूर्वाह्णमात्रान्वयः, न तु मयमाहयुक्तास्यो
 'अर्धपञ्चमान्मासानधीयीत' इत्यादौ अर्धपदं स्वर्गपरं न सपत्नी
 परं चन्द्रार्धमौलिरित्यादिवत् । वाकारस्तु ऋषयस्मितविकल्पः
 इत्याह—*अर्धपष्ठानिति । अर्धः षष्ठो येषां तादृश-
 पञ्चेत्यर्थः ।

*सर्वैरिति । अत्रापि स्वर्गस्वे औदयिका एव सप्तमस्य
 शिनः काष्ठाः, तेषां दैवत्वेन पूर्वाह्णकालत्वात् । ननु सिंहे रवौ

‘पुष्ये तृप्तसर्जनं कृत्वा द्रुवाकर्णदिनेऽथ वा ।’

इति संमार्द्रा स्वादिरग्न्योक्तेः ।

अथदा सिंहस्थे पुष्ये सति तन्मध्यस्थहस्तनक्षत्रा-
भावात् पुष्यः कर्कटस्थो भवति तदा तस्मिन्पुष्ये उत्सर्गे
कृत्वा तद्गुणरहस्ये उपाकर्म सामगाः कुर्युः ।

‘मासे प्रौष्ठपदे हस्तापुष्यः पूर्वो भवेद्यदा ।

तदा च श्रावणे कृत्वा द्रुवसर्गं छन्दसां द्विजः ॥’

इति तत्रैव परिशिष्टोक्तेः । अत्र द्वापयि सौरौ मा-
सौ ज्ञेयौ । तेषां सौरस्यैवोक्तेः ।

अथ विशेषमाह कार्णाजिनिः—

‘उपाकर्माणि चोत्सर्गे यथाकालं समेत्य च ।

यनेनोपाकर्मोत्सर्गेयोर्नक्षत्रयोः हस्तपुष्ययोः सिंहस्थत्यमुक्तं तत्रो-
त्सर्गेनक्षत्रपुष्यस्यै यत्र कर्कस्थत्वं तत्र तल्लोपापत्तिः सिंहस्थ-
त्वाभावादित्यत्राह—अथदेति । तत्र ‘उपाकर्मोत्सर्जनं भवेत्’इति
श्लोकरचनाय । भाष्येणामुपाकृत्य माघशुक्लपतिपद्युत्सर्गे तु सार्ध-
पुष्यपवनपयि बोध्यम् । कर्कस्थः=कर्कस्थ एव न तु सिंहस्थः ।
सिंहस्थे पुष्ये तु तत्रैवेत्पर्यः । अज्ञेयामिति । अन्यथा यत्र
चान्द्रपौष्ठपदे एव सौरश्रावणे पुष्यः, सौरभाद्रपदे च हस्तः
तदाऽपि चान्द्रश्रावणग्रहणं स्यात् । विशेषमिति । अत्र चेदं
द्रष्टव्यम् ।

‘ऋतुशास्त्री नैव कुरीत स्वकीयं परशासना ।

प्रमादाद्यदि कुरीत पुनः संस्कारमर्हति ॥

यत्र नास्ति स्वशास्त्रोक्तमृत्तशास्त्रोक्तं समाचरेत् ।

पुनर्नर्हति संस्कारमन्पदाऽर्हति चेत् पुनः ॥

यजुःशास्त्राविधानेन बह्वर्चैर्पदि कर्म तत् ।

कृतं चेत्तर्हि तत्कर्म पुनः कुर्याद्यथाविधि ॥

ऋषीन्दर्भमयान्कृत्वा पूजयेत्तर्पयेत्ततः ॥' इति ।

'उपाकर्मण्युत्सर्गे च चिरात्त्रं पक्षिणीमहारात्रं र
जनघ्नायः' इति मिताक्षरायामुक्तम् । अत्र नदीनां रजो-
दोषो नास्ति ।

'उपाकर्मणि चोत्सर्गे रजोदोषो न विद्यते ।'
इति गार्ग्योक्तेः ।

अथैव रक्षाघन्धनशुक्तं हेमाद्रौ भविष्ये
(१) ('संप्राप्ते श्रावणस्यान्ते पौर्णमास्यां दिनोत्प्रे-
स्नानं कुर्यात् मतिमान् श्रुतिस्मृतिविधानतः ॥
उपाकर्मदिकं प्रोक्तमृषीणां चैव तर्पणम् ।
शुद्राणां मन्त्ररहितं स्नानं दानं च शस्यते ।)
उपाकर्मणि कर्मव्यमृषीणां चैव पूजनम् ॥
ततोऽपरारक्षणमये रक्षापोटलिकां शुभाम् ।

कारणेदक्षतैः शस्त्रैः सिद्धाग्निर्हृत्तभुषितैः ॥' इति ।

अत्रोपाकर्मनन्तर्यस्य पूर्णाग्निभावाग्निस्तथाप्युप-
न तु विधिः । गौरधाम् प्रयोगविधिभेदेन क्रमात्प्रा-
प्त्युद्गादां तदप्रागाद्य । तेन परेशुरुपाकरणेऽपि पूर्वोद्गा-
राहं तत्करणं सिद्धम् । इदं भद्रायां न कार्यम् ।

'भद्रायां ये न कर्मयोगे श्रावणी कालगुनी तथा ।

क्रान्तायाविशिना कर्म यदि स्यादव्यग्रापिनाम् ।

न तत्कर्म पुनः कुर्यादिति यज्ञविदा मत्म् ॥' इति ।

ननु—

'उपाकर्मदिकं प्रोक्तमृषीणां चैव तर्पणम् ।'

इत्याहुवदस्य 'ततोऽपरारक्षणमये' इत्यादि उक्तम् । तथाच

इत्यमःशरीरो दुर्गार इत्यत्राह-० अत्रेति । अत्राहः कर्मव्य

(१) कर्मव्यमृषीणां चैव तर्पणम् ।

श्रावणी नृपतिं हन्ति ग्रामं दहति कालगुनी ॥'

इति संप्रदोषः । अतस्सर्वे तु रात्रापि तदन्ते कुर्या-
दिति निर्णयाम्ते । (१) इदं प्रतिपद्युतायां न कार्यम् ।

'नन्दाया दर्शने रक्षायां दानं दशासु च ।

भद्रायां गोकुलकीडा देशनाशाय जायते ॥'

इति मन्त्ररत्ने प्रत्यक्षेण । भविष्ये—

'उपलिप्तं गृहमध्ये दत्तातुष्कं न्यसेत्कुम्भम् ।

पीठे तत्रोपविशं द्राजाऽमार्यैर्युगल्य सुमुहूर्ते ॥

तदनु पुरोधो नृपते रक्षां पश्यात् मन्त्रेण ॥'

इदं रक्षाबन्धनं नियतकालव्यङ्गद्रावर्ज्यग्रहणादिनेऽपि
कार्यं होलिकावत् । ग्रहसंक्रान्त्यादौ रक्षानिषेधाभावात् ।

'सर्वेषामेव वर्णानां मृगकं राहुदर्शने ।'

इति तत्कालीनकर्मपर एव न त्वन्यत्र । अन्यथा
होलिकायां का गतिः । अत एव—

'नित्यं नैमित्तिके जप्ये होमे यज्ञक्रियासु च ।

उपकर्मणि चोत्सर्गे ग्रहवेधो न विद्यते ॥'

इति नियतकालीने तदभावे इति दिक् । उपकर्मणि
तद्दिनविघ्नपरं तत्र तन्निषेधादित्युक्तं प्राक् । मन्त्रस्तु—

ॐ येन यद्गो यली राजा दानवेन्द्रो महापलः ।

तेन त्वामपि यमामि रक्षे मा चल मा चल ॥

दिनदृग्ध्याप्तौ पूर्वा 'श्रावणी दुर्गनवमी' इति वाक्यात् । अतस्स-
र्वे त्विति । भद्रां विना चेदपराण्ये तदा परा । तत्सर्वे तु
रात्रापि तदर्थः । ॐ येन—रक्षाबन्धनाभावेन हेतुना । तेनेत्यस्यापि

(१) तत्कालमात्रनिषेधाच्च 'त्रयोदश्यादितो षड्ये दिनानां नयकं
ध्रुवम् । माहुर्येषु समस्तेषु ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ॥' इति यो निषेधः
सोऽन्यथा इति विशेषः कर्मिभिरित्युक्तके ।

ब्राह्मणैः च त्रिगैश्चैवैः शूद्रैरन्यैश्च मानवैः ।
 कर्मव्यां रक्षिताचारो द्विजान्संपूज्य शक्तितः ॥ इति
 अत्रैव हयग्रीयोत्पत्तिः । तदुक्तं कल्पतरु-
 'आचणवां अचणे जातः पूर्य हयशिरा हरिः ।
 जगाद् सामयेदं तु सर्वकल्पपनाशनम् ॥
 स्नात्वा संपूजयेत्तं तु ब्रह्मचरमदाभरम् ॥'
 अत्राश्वलायनेन अचणाकर्मांशम् । आचणवां पौषं
 माशवां अचणाकर्मा इति । तत्रा० हयग्रीवमिनी प्रायाः
 'अहमिति स्थालीपाकं अचणित्या' इति गुत्रात् । अ
 एव निशित्तिर्देवप्रयोगान्तःपातनिगमात्तद्वैः प्रसूति
 द्विरुक्ता द्वादशे । अन्यथा परेषुः पार्श्वे कः प्रसूतः प्र
 हस्य । ० कंशित्त् पौर्णिमादशोऽब्दयोः पर्वान्पञ्चम
 द्वादशात्रवाचिभ्यामत्रैव कर्महालद्वयमिमीक्षोति विहृति
 एवाद्येऽपर्वेऽस्ति ।

म पृथगैः । तदुक्तं तदुक्तं मनिवन्धकमान् । ० अत्रमने
 नि । कर्महालद्वयान् । द्विद्वये तन्मापारव्याप्तौ वा पृथ
 निवन्ध । एते सर्वेऽप्यपि । ० कंशित्त् पौर्णिमादशोऽब्दयोः
 द्वादशात्रवाचिभ्यामत्रैव कर्महालद्वयमिमीक्षोति विहृति
 एवाद्येऽपर्वेऽस्ति ।

अत्रैव हयग्रीयोत्पत्तिः । तदुक्तं कल्पतरु-
 'आचणवां अचणे जातः पूर्य हयशिरा हरिः ।
 जगाद् सामयेदं तु सर्वकल्पपनाशनम् ॥
 स्नात्वा संपूजयेत्तं तु ब्रह्मचरमदाभरम् ॥'
 अत्राश्वलायनेन अचणाकर्मांशम् । आचणवां पौषं
 माशवां अचणाकर्मा इति । तत्रा० हयग्रीवमिनी प्रायाः
 'अहमिति स्थालीपाकं अचणित्या' इति गुत्रात् । अ
 एव निशित्तिर्देवप्रयोगान्तःपातनिगमात्तद्वैः प्रसूति
 द्विरुक्ता द्वादशे । अन्यथा परेषुः पार्श्वे कः प्रसूतः प्र
 हस्य । ० कंशित्त् पौर्णिमादशोऽब्दयोः पर्वान्पञ्चम
 द्वादशात्रवाचिभ्यामत्रैव कर्महालद्वयमिमीक्षोति विहृति
 एवाद्येऽपर्वेऽस्ति ।

भाद्रपदे सिंहे गथादिप्रमथशान्तिनिरूपणम् । ४४७

श्रावणादिमासचतुष्टयकृष्णपक्षत्रितीयास्तु अशुभ-
घातप्रसक्तम् । तत्र चन्द्रोदयव्यापिनी, दिनद्वये गणये
०परेति निर्णयान्ते ॥ इति कमलाकरभट्टकृते निर्णय-
सिन्धौ श्रावणमासः ॥

०सिंहे पराः पौष्टशघटिकाः पुण्यकालः । अन्यत्पूर्-
पत् । अत्र गोपसर्वेऽद्भुतमागरे नारदः-

‘भानौ सिंहगते चैव पश्य गौः मंगसुपते ।
मरणं तस्य निर्दिष्टं पङ्कभिर्मासैर्न संशयः ॥
तत्र शान्तिं प्रयक्ष्यामि येन संवत्सरे शुभम् ।
प्रसूतां मत्भ्रष्टादेष तां मां विप्राय दापयेत् ॥
ततो ह्यमं प्रकुर्वीत घृताक्तै राजसर्षपैः ।
आहुतानां घृताक्तानामयुतं जुहुयात्ततः ॥
[स्वाहृतिभिश्चायं होमः ।]

एतच्च श्रवणाकर्मसर्ववत्प्राश्वपूनीकर्माप्रवणमस्यवराङ्गेषु मव-
र्तते । तत्र मायशितान्तरादर्शनात् । चन्द्रोदयेति ।

‘एकभक्ते दिवानक्ते निशि चन्द्रोदयवते ।

निधिस्तास्कालिकी प्राद्या पारणे त्वपरा तिथिः ॥’

इति स्मृतिसङ्ग्रहान् । इदं च चन्द्रोदयग्रन्थम् ।

‘चन्द्राय वाऽर्घ्यं दातव्यो दध्यसतविभूषितः ।’

इति चन्द्रोदये चन्द्रार्घ्यदानविधानात् । ०परेति ।

‘चतुर्धसितपक्षेषु मामेषु श्रावणादिषु ।

अशुन्याख्यं मतं कुर्याज्जापयां तु कलाधिकम् ॥’

इत्युक्तेः । अत एव दिनद्वये तदभावेऽपि परा ।

मासश्च पूर्णिमान्तः । हेमाद्रिणा तथा व्याख्यानात् ।

इति श्रावणः ॥

०सिंहे परा इति । पूर्वा इत्यवपाठः ।

सोपवासः प्रयत्नेन दद्याद्विषाय दक्षिणाम् । इति
तथा—

‘सिंहराशौ गो सूर्ये गोप्रसृतिर्यदा भवेत् ।
पाँपे च महिषी सृते दिवैवाश्वतरी तथा ॥
तदाऽनिष्टं भवत्किञ्चित्तच्छान्त्यै शान्तिकं चरेत् ।
अस्ययामेति सूक्तेन तद्विष्णोरिति मन्त्रतः ॥
जुहुयाच्च तिलाज्येन शतमष्टोत्तराधिकम् ।
मृत्युंजयविधानेन जुहुयाच्च तथायुतम् ॥
श्रीसूक्तेन ततः श्रायाच्छान्तिसूक्तेन वा पुनः ।
मध्यरात्रे निशीथे वा यदा गौः क्रन्दते सदा ॥
ग्रामे वा स्वगृहे चापि शान्तिकं पूर्ववद्दिशेत् ॥’

एवं श्रावणे वडवाप्रसवो दिने निषिद्धः । तदुक्तम्
धर्ववेदिनां गार्ग्यपरिशिष्टे—

‘माघे बुधे च महिषी श्रावणे वडवा दिवा ।
सिंहे गावः पसूयन्ते स्वामिनो मृत्युदायकाः ॥’ इति ।

अत्र *तदुक्तामृताख्या शान्तिः कार्या ।

भाद्रकृष्णतृतीया कज्जलीसंज्ञा । सा परा ग्राह्यं
दिवोदासीये उक्तम् । *वचनं तु हरितालिकाप्रतरणं
षड्यामः । *भाद्रकृष्णचतुर्थी बहुलाख्या मध्यदेशे

*तदुक्ता=अथर्वोक्ता । कज्जलीप्रतं पूर्णिमान्तश्रावण
कृष्णतृतीयायां कार्यमिति मनं निरसितुमाह—*वचनन्त्विति ।
चतुर्थीमिधिता’ इत्युपक्रम्य ‘भाद्रस्य कज्जली कृष्णा’ इत्युक्तं ।

*भाद्रकृष्णेति । अमान्तमानेन श्रावणकृष्णोपादानं प्रया
दात् । पूर्णिमान्तमानेन श्रावणकृष्णे द्रष्टव्यम् । भाद्रपदकृष्ण
चतुर्थी सङ्कष्टचतुर्थीप्रतं स्कान्दे—

‘श्रावणे बहुले पक्षे चतुर्थी तु विधुदये ।

प्रसिद्धा । सा स्यात्साक्षात्पिनी प्राद्या । दिनद्वये तस्ये
पूर्वा प्राद्या ॥

ॐ गौर्वाथतुर्था ॐ चटभेनुपूजा ॐ दुर्गार्चनं दुर्भरदोलिके च ।
ॐ परसस्य पूजा शिपराधिरेताः परान्विता प्राप्ति नृपं
सराष्टम् ॥'

इति दिपोदासीये वचनात् । 'अत्र परसपूजायाः
पृथगुवादानात् भेनुपूजाशब्देन बहुलाक्या गृह्यते' इति
स एव व्याख्यार्थः । मदनरत्नेऽप्येवम् । अत्र गोपूजा-
वशात्प्राशनं च तथैवोक्तम् । आद्रकृष्णगच्छी हलपच्छी ।
सा सप्तमीपुनन्ति दिपोदासः । भाद्रकृष्णसप्तम्यां शी-
तलाग्रतम् । तत्र ॐ पूर्वा प्राप्ति हेमाद्रौ ।

अथ जन्माष्टमी । सा च ॐ कृष्णादिमासेन भाद्रव-
गणेशं पूजयित्वा तु चन्द्रोदये च दीपने ॥' इति ।

श्रावणोऽमान्तः 'प्रते शुक्रादिभेव च' इत्युक्तेः । इयं चन्द्रो-
दययोगिनी प्राद्या । तत्काले चन्द्रार्चनानां च चन्द्रोदय-
प्रसवात् ।

'चन्द्रोदयप्रते च त्रिगिरताम्कालित्री स्मृता ।'

इत्युक्तेः । दिनद्वये चन्द्रोदये तत्रेऽसंभवे वा पूर्वे निरूपितवे-
त्तसामान्यनिर्णये । ॐ स्यात्साहेनि । गोपूजिकाले गोपूजापुक्तेः ।
ॐ गौर्वाः=गौरीप्रसवस्थितिनी चतुर्थी ।

ॐ चटंति । चटसम्बन्धिनी पञ्चदशी । ॐ दुर्गार्चनं=दुर्गामवदी ।
दुर्भरः+ ॥ ॐ चटसस्य पूजा=बागडादशी । ॐ पूर्वेति । मत्स्यास्तु
हलपच्छी शीतलाग्रते च मत्स्याहव्यापिनी ।

'पूजाग्रतेषु सर्वेषु मत्स्याहव्यापिनी तिथिः ।'

इत्युक्तेः । दिनद्वये तत्रेऽसंभवे वा पूर्वा सुवशावयादिभ्याम् ॥

ॐ कृष्णादीति । 'श्रावणे बहुलं पशं' इत्यादिकं तु शुक्रा-

दकृष्णाष्टमी ।

'तथा भाद्रपदे मामि *कृष्णाष्टम्यां कलौ युगे ।
 अष्टाविंशतिमे जातः कृष्णोऽसौ देवकीसुतः ॥'
 इति कल्पतरौ ब्राह्मोक्तेः । अत्रेदं माधयमतम् । अ-
 ष्टमी द्वेषा—जन्माष्टमी जयन्ती चेति । तत्राद्या कं-
 लाष्टमी ।

'ये न कुर्वन्ति जानन्तः कृष्णजन्माष्टमीघ्नतम् ।
 ते भवन्ति नराः प्राज्ञ इत्याला इवाघ्राश्च कानने ॥'

इति स्कान्दात्,

'दिषा वा पदि वा राशौ नास्ति चेद्रोहिणी कला ।
 रात्रियुक्तां प्रकुर्वीत विशेषेणःसुसंयुताम् ॥'

इति पुराणान्तरात्,

'आषणं बहुले पक्षे कृष्णजन्माष्टमीघ्नतम् ।
 न करोति नरो यस्तु भयनि मूरराक्षतः ॥'

इति त्रिविद्योक्तंश्च केचलाष्टम्या एवोपोष्यत्याषणं
 सैव रोहिणीयुक्ता जयन्ती ।

*'कृष्णाष्टम्यां भवेद्यत्र कलैका रोहिणी यदि ।
 जयन्ती नाम सा प्रोक्ता उपोष्या सा प्रव्रजतः ॥'

इति बह्विपुराणान् ।

'अष्टमी कृष्णपक्षस्य रोहिणीकक्षसंयुता ।
 भवेत्प्राष्टपदे मामि जयन्ती नाम सा स्मृता ॥'

इति विष्णुरहस्यादिवचनात् । ०३गोतिरादिवर्ग

दिवानेने-युमाश्यादिभेद विधिर्भेदे । अथवा नियमेरा-
 मृत्युनिवेदानेः । ०४श्याष्टम्याम्=४श्याष्टम्याम् । कृष्णा-

ष्टम्याम्=४श्याष्टम्याम् । ०३गोतिरादिवर्ग-
 "अथैव उपोष्यादिभेद विद्यागोतिर्येन गोतिरेनेन माषा-

ज्ञया कर्मभेदः । रोहिणीयोगश्चाहोरात्रं मुख्यः, निशी-
धमाद्ये मध्यमः, दिघसादावधमः ।

‘अहोरात्रं तपोर्षांगो ह्यसंपूर्णो भवेद्यदि ।

सुहूर्तमप्यहोरात्रे योगश्चेत्तामुपोपयेत् ॥’

इति धामिष्ठसंहितोक्तः ।

‘अर्धरात्रे तु योगोऽयं तारापत्युदये सति ।

निपतात्मा शुचिः स्नातः पूजां तत्र प्रथमेयेत् ॥’

इति विष्णुधर्मोक्तेः ।

‘वामरे वा निशायां वा पत्र स्थलवाऽपि रोहिणी ।

विशेषेण नभोमासे सैषोपोप्या मनीषिभिः ॥’

इति पुराणान्तराख्य । विशेषेणेति श्रुतेऽर्माद्रपदेऽ-

पीदम् । ‘आवणे वा नभस्ये वा’ इति वक्ष्यमाणान् । गौडा-

स्तु निशीथ एव रोहिणीयोगे जपन्ती ० नान्यथेत्पाहुः ।

तदा ० ‘वासरे वा निशायां वा’ इति विरोधान् । ० योगवि-

शिणेन यजेत” इत्यत्र प्रकृतविच्छेदकेनापशब्देन एतच्चदश्यां

प्रकृतज्योतिष्टोमानुवादागम्भवात्तत्र गुणविधिर्वं न सम्भरतीति

व्योतिष्टोमादिसंज्ञाभिन्नया ज्योतिरादिसंज्ञया कर्मभेदः । तथा

जन्माष्टमीसंज्ञाभिन्नया जपन्तीसंज्ञयाऽपीत्यर्थः ।

० अहोरात्रमिति । अहोरात्रयोगे प्रत्याख्यैव व्यनिरकोक्तः ।

० भाद्रपदेऽपीति । शुक्रादिमासमभिषेक्य । ० नान्यथेति ।

अहोरात्रयोगे निशीथयोगः सम्भरति । सुहूर्तपदं च निशीथा-

एवसुहूर्तपरम् । ० वामरे चेति । न चेदं स्थावकं, निशीथेना-

त्यन्तविप्रकर्षात् । केषांश्चिन्ममात्कन्दयति-० योगेति । अय-

माशयः-रोहिणीयोगस्य जपन्तीति संज्ञा सा नित्यां जन्माष्टमी-

याथिय

‘रोहिणी च यदा कृष्णपक्षेऽष्टम्यां द्विमास्ये ।

शोषाद्गुणात्कलामिष्यन्ते । तेऽप्य० अकारणे दोषभ्रूतेरुपेक्षा
 तत्र जन्माष्टमीघ्नं नित्यं, पूर्वोक्तयमनेषु अकारणे
 निन्दाभ्रूतेः ।

जयन्ती नाम सा मोक्षा सर्वपापहरा तिथिः ॥

इत्यादिरवनेः कलाय विधीयते । 'दध्नेऽश्वकापरा' ।
 मेन नैत्यकापिदोत्रे फलार्थं दधिरत् । यथा न नैत्यकापिदोत्रे
 इन्द्रियार्थं दधिरोमस्तथा न जन्माष्टमीमिमा जयन्तीति । न च
 रोहिण्याः कालविशेषत्वेनानुपादेयत्वात्कथं तिथिः । 'यमने
 यथोक्तिं यमेव' इतिरनुष्ठानाहस्वेन तत्पत्नीक्षणात् । अथवा
 कालविधिषोपा इवात् । ० अकारणे इति । जयन्त्यकारणे इत्यर्थः ।
 तथा च जयन्त्या अति नित्यत्वेन अतश्च प्रवृत्तत्वेन, न तु रोहि
 ष्याः जयन्तीति नामोत्पत्त्यः । किं च जयन्ती शारदपक्षधोमे
 'यथायं स्रभते कृत्वि' इत्युक्तापि नोपवागमात्वे घनशीरे, दि
 तु 'जयन्तीतिमुखां नरः' इत्येवांक्तेः पूजातागणादिति ।
 'पूजां न च सर्वमेव' इत्युक्तेः ।

'मासि माद्वन्देऽष्टम्यां तिथीये कृत्वापरात्के ।
 कलां कृत्वा विषयं कर्त्तुं रोहिण्येऽष्टमे ॥
 योनेःदिवसं नमूनेवादि देवतीं मासतीतनम् ।
 नन्देऽस्यां पूजयन्तु श्रुतिः सद्यमुपवापः ॥
 अथवा न मासोपवापस्यां दद्यात् कर्त्तव्याम् ।
 इति च रोहिणीं मासां यामासि द्युत्वादि च ॥
 यद्विदुःश्रुतं सोऽहं कृत्वा मे वीचवापिदि ।

इति अर्थपरम् ॥

'इति च कलादिद्वन्द्वे कृत्वा स्रभते कृत्वा ।
 अथवा न द्युत्वादि कर्त्तव्यां अथवा न कर्त्तव्यां ॥

‘वर्षे वर्षे तु या नारी कृष्णजन्माष्टमीव्रतम् ।

न करोति महाप्राज्ञ व्याली भवति कानने ॥’

इति स्कान्दे ऋषीप्साश्रुतेश्च । ‘न करोति नरो यस्तु’
इति पूर्वमुक्तेरत्र स्त्रीलिङ्गमतन्त्रम् ।

इति नारदीयाञ्च । जन्माष्टम्यां तूपवासमात्रं व्रतशरीरं
नाधिकम् ।

‘एधमांसं खगं पोतं शेनं च मुनिपुङ्गव ।

मांसं च द्विपदां भुक्तं कृष्णजन्माष्टमीदिने ॥

जन्माष्टमीदिने मासे येन भुक्तं द्विजोत्तम ।

त्रैलोक्यमम्भवं त्रापं तेन भुक्तं न संशयः ॥’

इति तदकरणे दोषस्वरणात् । तथा च यथा ‘तस्मै पयसि
दध्यानयति सा वैश्वदेवी आमिषा, वाजिभ्यो वाजिनम्’ इत्यत्र
मकृत एव विश्वेदेवदेवताके वाजोऽन्नपामिषारूपं येषां विश्वेवा दे-
वानामिति व्युत्पत्त्याऽपि समुच्चयेन विकल्पेन वा न वाजिनरूपगु-
णविधिः । उत्पत्तिशिष्टामिषारूपगुणावरुद्धतया गुणान्तरानपेक्ष-
णान्, किंतु कर्मभेदः, तथा उपवासरूपतादृशे गुणावरुद्धे जन्मा-
ष्टमीव्रते न पूजादिरूपगुणविधिः, किं तु कर्मभेदः । अधिकमन्य-
तोऽवगन्तव्यम् ।

नारीति स्त्रीत्वमतन्त्रम् । ‘न करोति नरः’ इति दर्शनात् ।

ऋषीप्सेति । न चास्या अकरणे निन्दायामन्तर्भाव इति वा-
च्यम् । ‘वर्षे वर्षे जन्माष्टमी व्रतं कुर्यात्’ इति विधौ तात्पर्यात् ।

कृष्णजन्मव्रताऽकरणे प्रापञ्चितं च

‘प्राणायामशतं कार्यं सर्वपापापनुत्तये ।

उपवातकजातानामनादिष्टस्य चैव हि ॥’

इत्यादिकम् । विशेषतोऽनुपदिष्टत्वात् । प्रतिनिधिरपि ‘उप-

मदनरत्ने स्फान्दे स्वयं कलमप्युक्तम् ।
'जन्माष्टमीवतं मे धै प्रकुर्वन्ति नरोत्तमाः
कारयन्मया सांतां ह्युत्तमीस्तेषां मदा रिप
सिद्धयन्ति सन्ततापीणि कृते जन्माष्टमीवने

जगन्नीतये तु निरुधे काम्यं च ।

'महाजगन्धिं कुरुतां जगन्तीं सुकथेऽनप ।
धर्मधर्मं च कामं च मोक्षं च मुनिपुङ्गव ॥

दद्यात्तं पाञ्चिष्ठमानमीश्वरे चाम्येऽप्यतिपूर्वम्
इति इत्यादिदी फलश्रुतेः ।

'अत्रासिनं तु गन्धार्थं शयनस्य चोत्तमं ।
गन्धार्थं लभते कुम्भितं जगन्तीविमुखां नराः ।
न करानि मदा रिपणां जगन्तीसकलं च
गमय च शयानस्य सङ्गमे मारुतीं कथयाम् ॥'

इत्युक्तं निम्नोक्तम् । अत्र च अत्रैव
होदिनी योगान्ता जन्माष्टमी जगन्तीसकलं च

वामानस्यैव देवैः (१) तु संज्ञान्देव्यादेर्देवताः । अत्र
कीर्तिः । अत्र 'जन्माष्टमी निगम्यात्पुत्रा, मन्त्री तु नि
इह च सांनिध्यैः सांनिध्यात्कालात्कालेषु । अत्रैव
इत्यादि च अत्र च अत्रैव च अत्रैव सुदुर्लभियमात्र ।

'अत्रैव च अत्रैव च अत्रैव च अत्रैव च ।

अत्रैव च अत्रैव च अत्रैव च अत्रैव च ।

इति च अत्रैव च अत्रैव च अत्रैव च । अत्रैव च
अत्रैव च अत्रैव च अत्रैव च अत्रैव च । अत्रैव च
अत्रैव च अत्रैव च अत्रैव च अत्रैव च । अत्रैव च
अत्रैव च अत्रैव च अत्रैव च अत्रैव च । अत्रैव च

योगेऽप्युपपत्तेर्न जयन्तीव्रतं भिन्नम्* । तत्त्वं तु हेमाद्रि-
मतेऽपि जयन्तीव्रतं भिन्नमेव । 'उदये चाष्टमी' इत्यस्य
तेन जयन्तीपरत्वोक्तेः । *किञ्च—

'रोहिण्यामर्धरात्रे च यदा कृष्णाष्टमी भवेत् ।
तस्यामभ्यर्चनं शौरेर्हन्ति पापं त्रिजन्मजम् ॥'

इति विष्णुधर्मोक्तेः,

'समायोगे तु रोहिण्यां निशीथे राजसत्तम ।
समजायते गोविन्दो बालरूपी चतुर्भुजः ॥

तस्मात्तं पूजयेत्तत्र यथावित्तानुरूपतः ॥'

इति बह्मपुराणाच्छार्धरात्रस्य *कर्मकालत्वमवधी-
यते । अतः 'कर्मणो यस्य यः कालः' इत्यादिबचनात्पूर्व-
त्रैव प्राप्तेः परदिने सतोऽपि रोहिणीयोगस्य न प्रयोगः-

कलादिपदग्रहः । *अर्धरात्रेति । गृहर्तादिपदं निशीथगृहर्तकत्वा-
दिपरम् । वस्तुत ऋक्षयोगस्तावकमिदम् । अपिशब्दवशेन सार्ध-
तात्पर्याभावात् । *न जयन्तीव्रतं भिन्नमिति । एतेन प्रा-
यणकृष्णाष्टमीमाश्रित्य जन्माष्टमीजयन्त्योरुक्तेराश्रयाश्रयिभावो
प्रत्यक्षभ्रमहेतुरिति माधयोक्तं प्रत्युक्तम् । वस्तुतो व्रताभेदादिनि-
सूचितम् । ननु गुणविकृतित्वादस्तु कर्मभेदः, उपवाससंभवेऽपि ज-
यन्त्या पूजादिरूपाधिकगुणसत्त्वात् द्वादशस्तोत्रकाज्ज्योतिष्पाद-
व्यादावरिकस्तोत्रप्रयवदिति । अतः पृथक् जयन्त्या गुणरयो-
जकत्वं निराकरोति—*किं चेति । *कर्मकालत्वं=पूजादिह-
कर्मकालत्वम् । तत्र उपवासस्याङ्गत्वात् गुणविकृतित्वमित्याशयः ।
ननु "ये न कुर्यान्ति" इत्याद्युक्तेरुपवासः प्रधानं पूजाऽपि । सत्त-
व्येण फलमेष्वन्धात् । न चैवं प्रयोगभेदापत्तिः । विरोधि-
निरपेक्षेति कर्तव्यताया एवान्वयादिनि धारणम् । तत्र द्वादशस्तो-

केवलं फलसंबन्धसोपकारं स्वीकृत्य 'श्रावणे बहुले पक्षे' इत्यादि-
कालविधिषु कृष्णजन्माष्टमादिपदेनोभयोपादानवशाद्दर्शपूर्णमास-
राजगुणादिवत् प्रयोगैव एव लापशात् । एवं च

'वासुदेवं समुद्दिश्य सर्वपापोपशान्तये ।
उपवासं करिष्यामि कृष्णाष्टम्यां नभस्पदम् ॥
अथ कृष्णाष्टमीं देवीं नभधन्द्रसरोहिणीम् ।
अर्चयित्वापवासेन भोक्ष्येऽहमपरेऽहनि ॥'

इति संकल्पवाक्ये उपवासपदं पूजोपलक्षणम् । अन्यथोपवासे
उद्देश्यानपेक्षणेन 'वासुदेवं समुद्दिश्य' इत्यस्यानन्वयापत्तेः । न च
वासुदेवपदे तत्प्रतीती लक्षणया तदन्वयः । जयन्त्यथोपवासपदे एव
तस्या न्याय्यत्वात् "सोपवासो हरेः पूजाम्" इत्यादौ उपवासस्य
पूजोपसर्जनत्वदर्शनात् । तत्राप्यापयामकृतिकासयातरूपाच्छन्दा-
न्तगदादि कर्मभेदो दुर्बार इति चेन्न एकपदोपादानस्य "य इच्छ्या
पशुना सोमेन" इत्यादिवदप्युपवादापितुं शक्यत्वेनोक्तरीत्या प्रयो-
गविधिभेदो दुरुद्धरः स्यादित्यतः फलिसंस्कार एवोपवासः स्वी-
कार्यः । "मासे भाद्रपदे" इत्यादौ 'शुचिः सम्यगुपोपितः' इति
गुणत्वप्रतीतिः न तु प्रधानम् । पाराध्यातूपवासवाक्ये फलोद्देशः
पर्णतादिवदर्थवादः । संकल्पवाक्ये उपवासस्य कार्यत्वेनोद्देशत्वथ
मन्त्रस्य क्रियासंबन्ध्युपवासप्रकाशकत्वेन करणत्वात् । क्रियां
क्रियासंबन्धिर्न वा प्रकाशयन्मन्त्रः करणत्वं भजते इति न्यायात् ।
उत्तरार्धे सोपवासेनेति उपलक्षणे तृतीया । पूजाकरणत्वासंभवा-
त् । पूजैव नित्या । 'श्रावणे बहुले पक्षे' इति तस्या एव निन्दार्थ-
वादात् तत्र प्रतिसन्देन पूजाग्रहणात् । एतेन रूपभेदोऽप्यपाकृतः ।
उत्पत्तिशिष्टगुणस्य वाक्यान्तरेऽश्रवणात् । धात्वर्थभेदस्तु न रूप-
भेदः । कर्मभेदकतयाऽऽमिक्षाधिकरणोपन्यासासंगतेः । अन प्रयो-
जकत्वमिति । तथा च कर्म स कर्म भेदयेत् । एतेन-निमित्तभेदात्

४२६ मटीकानिर्गणमिन्पुष्टिनीयपरिच्छेदे-

योगेऽप्युपसर्गे जयन्तीव्रतं भिन्नम् । तत्रं नु हे
मतेऽपि जयन्तीव्रतं भिन्नमेव । 'उदये चाष्टमी' इ
मेन जयन्तीपरशोकोः । इति-
'रोहिण्यामर्षगात्रे च यदा कृष्णाष्टमी भवेत् ।
तस्यामप्यचनं शौरिर्हस्ति पापं त्रिजन्मजम् ॥'
इति विष्णुसंज्ञाः,

'समायोगे तु रोहिण्यां निर्गण्ये राजमत्तम् ।
समजायते गोविन्दो बालरूपी चतुर्भुजः ॥
तस्मात्तं पूजयेत्तत्र यथाविचानुस्यतः ॥'
इति ब्रह्मपुराणाच्चाधिराश्रयः कर्मकालत्वम
यते । अतः 'कर्मणां यस्य यः कालः' इत्यादिष्वचना
शैव प्राप्तेः परदिने सतोऽपि रोहिणीयोगस्य न प्र

कलादिपद्मः । अर्धरात्रेति । मुहूर्तादिपदं निर्गण्यमुहूर्त
दिपरम् । वस्तुतः कृष्णयोगस्तावकामिदम् । अपिशब्दवशेन ।
तात्पर्याभावात् । न जयन्तीव्रतं भिन्नमिति । एतेन
वृणकृष्णाष्टमीमाश्रित्य जन्माष्टमीजन्त्योहक्तेराश्रयाश्रयि
होमप्रमेहेतुरिति भाष्योक्तं ननु कर्म
ननु गुणविकृतिस्वादस्तु कर्म
पूजादिरूपाधिकगुणसत्त्वात् इति

कर्मदावा
कर्मत्वं निराकरोति
कर्मकालत्वम् । तत्र
ननु "ये न

हेतुं च तन्मोक्षवशात्तद्वत् इति तस्य 'आवणे बहुले पक्षे' इत्यादि-
 वाक्यविधिषु कृतमन्माद्युक्त्वादिपदेनोपसर्गानुपदानवशाद्गोचरत्वाम-
 रास्युक्त्वादिषु मयोपसर्ग एव लक्षणम् । एवं च

'वागुदेवं समुदित्येव सर्वपापवनात्मके ।

उपसर्गं कारिष्यामि कृत्वाद्युक्त्वा नमस्तदाहम् ॥

अथ कृत्वाद्युक्त्वां देवी नमस्तदाहरोहिणीम् ।

अथैविविधोपसर्गमेव भोःपदेऽहमपरेऽहानि ॥'

इति संकल्पवशात्तत् उच्यते उपसर्गपदं पूजापलक्षणम् । अन्वयोपसर्गमे
 उच्यते उपसर्गमेव 'वागुदेवं समुदित्येव' इत्यप्यनन्वयत्वमप्येव । न च
 वागुदेवपदे तन्मोक्षी लक्षणत्वात्तदन्वयः । अन्वयत्वमप्युपसर्गपदे एव
 तस्या न्यायत्वम् । "सोपसर्गो हरेःपूजाम्" इत्यादी उपसर्गस्य
 पूजापलक्षणत्वदर्शनात् । तत्राप्यप्यप्यमकृतिफलत्वात्तस्याप्युक्त्वा-
 न्तगादि कर्मभेदो दुर्भार इति चेन्न । एवमप्युपसर्गानस्य "य इत्या
 द्युक्त्वा मोमेन" इत्यादिवदप्युक्त्वादिपितुं कर्मपदोक्तत्वात्तस्य मयो-
 पसर्गविधेः दुर्भारः स्यादित्यतः फलितसंस्कार उपसर्गस्य स्वी-
 कार्थः । "सामि भाद्रपदे" इत्यादी 'शुचिः सम्यगुपोपितः' इति
 गुणत्ववर्ततेः न तु मवानम् । पाराध्वानुपसर्गस्य फलोद्देश-
 यत्वादिषु कर्मभेदात्तः । संकल्पवशात्तत् उपसर्गस्य कार्यत्वेनोद्देश्य-
 मन्त्रस्य क्रियासंबन्धपुत्रवागवकाशादन्तेन करणत्वात् । क्रियां
 क्रियासंबन्धिनं वा महाशयन्मन्त्रः करणत्वं भवति इति न्यायात् ।
 उत्तरार्धे उपसर्गमेवेति उपलक्षणे कृतीया । पूजाकरणत्वासंभवा-
 त् । पूजैव नित्या । 'आवणे बहुले पक्षे' इति तस्या एव निन्दार्थ-
 वादान् तत्र मन्त्रेण पूजाप्रदानम् । एतेन कर्मभेदोऽप्युक्त्वात्तः ।
 सत्यविनिष्टगुणस्य वाचयान्तरेऽश्रवणम् । धाम्पर्यभेदस्तु न कर्म-
 भेदः । कर्मभेदकतयाऽऽभिप्रायिकरणोपन्यासात्तन्मतेः । अनमयो-
 जकृत्यमिति । तथा च कर्म स कर्म भेदयेत् । एतेन-निषिद्धभेदान्

कृत्यम्* । अन्यथा बुधवारादेरपि तत्त्वापत्तेः* । *किञ्च
जयन्तीशब्दो रात्रिर्विशेषवचनः ।

*अभिजिज्ञाम नक्षत्रं जयन्ती नाम शर्वरी ।

सुहृतां विजयो नाम यत्र जातो जनार्दनः ॥'

इति ब्रह्माण्डपुराणान् । तेन तद्योगिरां हिण्यां *गौ-
णत्वात्तत्र व्रतभेदः । यत्तु 'गामरे वा निशायां वा' इति,
तत्कैमुतिकन्यागेन निशीथयोगस्यैव स्तुत्यर्थं पूर्वदिने-
ऽर्धरात्रयोगाभावे प्राशस्त्यार्थमित्याहुः । अन्यं तु*यथावि-

कर्मभेदः । जयन्त्या योगनिमित्तकत्वात् जन्माष्टम्या अतयात्वात् ।
जन्माष्टम्यां तु योगो न निमित्तं जन्मप्यष्टम्या एव प्रधानप्रयोज-
कत्वात् जन्माष्टमीसमाख्यानात् । न त्वत्र कलामात्रोऽपि रोहिणी-
योगो मृग्यः । क्वचित्संभवस्तु बुधवारादिवदप्रयोजकः । जन्मरोहिणी-
जन्मयोग इत्याद्यममाख्यानादित्यपास्तम् । जयन्तीव्रतस्यैवालीक-
त्वात् । *तत्त्वापत्तेरिति । यत्तु बुधवारस्य न रोहिणीतुल्यत्वं
'दिवा वा' इत्यादि हि रोहिणीमापकं दृश्यते न तु बुधमापकं किञ्चित्
'किं पुनर्बुधवारेण' इति तु स्पष्टमेव प्राशस्त्यद्योतकमिति, तत्तुच्छम् ।
षचनान्तरप्राप्तस्यैव तौल्यमित्यस्याप्रयोजकत्वात् । भवदाभिमतस्य
नवमीयोगनिर्णायकत्वस्य भङ्गापत्तेः । तथा च सरां रोहिणीमप्यष्टमीं
हित्वा बुधनवमीयुताया एव ग्रहापत्तिरिति भावः । अयनाम्ना कर्म-
भेदमाशङ्क्य जयन्तीति न व्रतनामेति ध्वनयन्नाह- *किं चेति ।
अष्टमीरात्रिरेव जयन्तीपदार्थः । रामायवतारप्रादुर्भावातिथिष्वपि
जयन्तीपदप्रयोगादिति न संज्ञाभेदः । अत्र मानमाह- *अभि-
जिदिति । *गौणत्वात्=गुणवत्तायाः प्राशस्त्यार्थत्वात् । एवं च
कृष्णाष्टम्यां भवेदित्यादौ रोहिण्या न नामभेदकत्वमिति भावः ।
यत्कर्मकालशास्त्रमावल्यं तत् रोहिणीयोगाभाव एवेति शङ्कते- *य-
थपीति । " दिवा वा " इति दिनावच्छेदेन रात्र्यवच्छेदेन वा

'दिवा वा यदि वा रात्रौ नास्ति चन्द्रोहिणीकला ।
रात्रियुक्तां प्रकुर्वीत विशेषेणन्दुसंयुताम् ॥'

इत्यनेन रोहिणीयोगाभावेऽर्धरात्रव्याप्तेर्माह्यतोक्ता,
तथापि पश्मिन्वर्षे जयन्तीयोगो नास्ति तत्र जयन्ती-
घतलोपे प्राप्ते अष्टमीमात्रेऽपि जयन्तीघतं कार्गमित्ये-
वंपरमिदमिति तदाशयः । अत्र हि 'सत्रायामूर्ध्वं वि-
श्वजिता यजेत'

एवामसम्भवे कुर्वादिष्टिं वैश्वानरौ द्विजः ।

इतिचन्द्रोहिणीयोगाभावे विधानात्तस्कार्यापत्तिः स्प-
ष्टैव । अत एवोक्तं—'जयन्ती नाम शर्धरी' इति । यच्च
स्कान्दे—

कलामात्राऽपि चन्द्रोहिणी नास्ति तदा रात्रियुक्तां परामिति या-
वत् । प्रकुर्वीतांति । दिनद्वये निर्शाये अष्टम्यभावे यत्किञ्चिद्दिने
तत्सत्त्वे इन्दुसंयुतामर्धरात्रव्यापिनीं विशेषेण प्रकुर्वीतेत्यर्थः । ज-
यन्तीयोगो माघघाभिपन्नः । जयन्तीघतलोपे प्राप्ते अष्टम्या जय-
न्तीत्वेऽपि रोहिणीयोगनिषन्धत्वभ्रमेण पूजादिप्रधानलोपमसङ्-
घारणाप अनेन वचनेन पूजादेरष्टमीनिषन्धनत्वबोधनादिति भावः ।

केचित्तु इन्दुः=सोमवारः "सोमेनापि विशेषतः" इत्येकमूल-
कल्पनात्प्रायत् । तथा च सोमवारयुक्तां विशेषेणाधिवयेन रात्रि-
युक्तां प्रकुर्वीतेत्यर्थः । तेन दिनद्वये निशीथास्पर्शे सोमवाराधिक-
व्याप्तिर्निर्णायकत्वलाभात्कर्मकालशास्त्रावापेनोपपत्तौ तद्वाधो न
कल्प्यते इत्याहुः । परे तु रात्रिपदमधिकरात्रिपरम् । रोहिणीयो-
गाभावेऽधिकरात्रिस्थापिनी प्राद्या । तद्योगे तु तपुक्तनिशीथगा
कार्येत्यर्थ इत्याहुः । अपरे तु रोहिणीयोगाभावेऽधिकनिशीथस्था-
पिनी प्राद्या । तद्योगे त्वधिकनिशीथस्थापिनीं विहाय स्वल्पनिशीथगा
प्राप्तेत्याहुः—रात्रियुक्तां प्रकुर्वीतेति । नन्वेवं कर्मकालशास्त्र-

'उदये चाष्टमी किञ्चित्पूर्वमी गच्छता यदि ।

भवते शुभसंयुक्ता प्राजापत्यवर्षसंयुता ॥

अपि वर्षजनेनापि ह्यभ्यन्ते साऽध्याय न यः॥' इति ।

यस्य पाद्ये—

'प्रेतयोनिगतानां तु प्रेतस्यं नानिगं तु मेः ।

विः कृता आरण्ये मासि भद्रमी रोहिणीयुता ॥

किं पुनर्भुवचारैण सोमेनापि विशेषतः ।

किं पुनर्भवमीयुक्ता कुलकंज्यास्तु मुक्तिदा ॥'

इति, तदनादिविषयम् । उपवासमाश्रयणादित्यन
न्यभद्रः, अजयन्तीपरिणति हेमाद्रिः । उदये=पञ्चमी

याई विनाशमनिषण्ड इति श्रेय । वायो सतन्वगतिका मतिः
भावप्रार्थ विना न गतिस्त्वापदेव वाचने इति व्यापात् । भयप
मै दिवसतास्त्वोद्योग्यं सावित्रं एव वापो भवेदित्याहुः ।

अन्ते तु विशेषः=आनिगतं, वैश्विष्ट्य क्षीया तन्वदावः
नः । तथा सावित्रनिधीयतां सावित्र्युक्तां महर्षीभ्यः । एतेन
श्रेयः सावित्रीयोग्यावाऽप्यभद्रं जन्तुं दिवस्य वैश्विष्ट्य नि
श्रेयस्योद्योग्यं श्रेयदायकस्य तन्वदावमिति प्रयुक्तम् । सावित्र्युक्ता-
मिति मन्त्रादः । अथ मन्त्रादुत्पत्तिरिति श्रेयसा विशेषतश्च सावि-
त्रोद्योग्यं असा रोहिणीयोग्यावाऽपि कर्मविश्यामिनी प्रार्थेति
सावित्र्युक्तं, अथ । तत्र पूर्वम्: सावित्रसंज्ञकं महत्या पूर्वपूर्व
द्वयं तन्वदावः तत्र पूर्वपूर्वमिदं श्रेयस्योद्योग्यं सावित्र्युक्ता
शु । अत्र तन्वदाव इति । अत्र तन्वदावनेति श्रेया मन्त्रात् । इति
नः । अत्र तन्वदावः अजयन्तीपरिणति । अजयन्ती=सावित्र्युक्ता
उदये उदये=उदयवर्षस्य वृक्षाऽपृषी । अत्र या=निधीयता-
न्वदितं इत्यन्तः । अत्र तन्वदावपुक्ता=रोहिणीयुक्ता उदयेपु
मिति तन्वदावः इत्यन्तः । अत्र तन्वदावः सावित्र्युक्ता । अत्र तन्वदावः

दय इति केचित् । मद्य । चन्द्रोपमत्त्वेऽसंदेहाद्यवमीऽस-
कलेत्ययोगान्मानाभावाच्च । तेन पूर्वद्युः सप्तमिविधे पर
दिने सूर्योदये घटिकाऽपि ग्राह्या । पूर्वविद्धाऽष्टमीति पा-
दुमोक्तः । इति युक्तम् । अतो न घतभेदो नाप्यन्तर्भा-
ष इत्युच्यते ।

गौडास्तु नवमीक्षयपरमिदं षचनम् 'नवमी सकला
यदि' इति विशिष्योक्तः । अत्र पूर्वदिने जयन्त्यभाव-

मीति परैव जयन्ती । "अपि वर्षशतेनापि" इत्यर्थवादाअस्यादि-
त्यर्थात् । न त्वत्र जयन्तीत्यतं हेमाद्रेर्भिन्नमस्तीति भ्रमः कार्यः ।
उदये इति । "नाशयत्युदये तथा" इति तावयान्तरसंवा-
दात् । यत्त्वेवं सति नवमी सकलेत्यनन्वयः । निशीथोत्तरनवम्याः
साकल्यासम्भवादिति, तत्तुच्छम् । न हि पष्टिदण्डव्यापित्वं सा-
कल्पं सूर्योदये कक्षाकाष्ठादशमीसत्त्वे तद्भावात् । उदयमार-
भ्यापरोदयपर्यन्ताया एव सकलत्वात् । किं तु एकाहोरात्रे सूर्योद-
येऽष्टम्याः सत्त्वे तदुत्तरकालव्याप्तत्वं साकल्पम् । तद्य चन्द्रोदये
निशीथं अष्टम्यां तदुत्तरनवम्या अप्यस्यतमिति । तथा च दिनद्वये
वैषम्येण निशीथस्पर्शे पूर्वाऽधिकनिशीथयाऽपि न जयन्ती राशिः,
किं तु रोहिणीसत्त्वे स्वल्पनिशीथया परैवेति जयन्तीराशिनिर्वचन-
मित्यर्थः । उदये सूर्योदये इति तु नोक्तम् । किञ्चित्सकलपदयो-
र्वैषम्यपत्तेः । असकलेति । सूर्योदयान्तरास्पर्शिवरूपसाक-
ल्पेनाष्टमीविद्धाया नवम्याः सपलाभादिति भावः ।

अत्रादिति ।

'सिंहाके रोहिणीयुक्ता नराः कृष्णाष्टमी यदि ।

राश्वर्यपूर्वापरया जयन्ती कलयाऽपि च ॥'

इत्यादिवचनादर्धरात्र एव रोहिणीयोगे अष्टमी जयन्तीत्युक्तम् ।
तत्र 'जयन्ती शिवराशिश्च' इति 'जयन्ती पूर्वविद्धायाम्' इत्या-

परमित्याहुः । *जयन्त्यादिसर्वापवादोऽयमित्याचार्य-
 घृष्टामण्यादयः । वयं तु *सत्यं व्रतभेदः । लांकास्तु
 *जन्माष्टमीमेवानुतिष्ठन्ति । *न हि—

‘श्रावणं वा नभस्ये वा रोहिणीसहिताष्टमी ।
 यदा कृष्णा नरैर्लब्धा सा जयन्तीति कीर्तिता ॥
 श्रावणे न भवेद्योगो नभस्ये तु भवेद् ध्रुवम् ॥’

इति माघधीये वसिष्ठसंहितोक्ताऽपि भाद्रे जयन्ती
 केनापि न क्रियते । (अतः पूर्वद्युरेवोपवासः) । यद्वा

दिना पूर्वा न स्वष्ट्या एव पूर्वदिने निशीथे मत्से तदुत्तरं च
 रोहिण्यादियोगे तत्र जयन्त्यभावात् । किं तु तत्र परा नवम्यां
 सूर्योदयान्तराननुवृत्तिरूपसाकल्यसत्त्वात् । एतन्मते ह्यहर्वेद्य एव
 वेषः । या तु न विद्वा नापि जयन्ती सा कर्मकालशास्त्रादेव
 ग्राह्येति भावः । अत्राष्टम्या यदा कदाचिद्रोहिणीयोगेऽपि जयन्ती-
 त्वसाधनादरुचिः । *जयन्त्यादीति । ‘जयन्त्यां पूर्वविद्या-
 याम्’ इत्यादिविरोधोऽरुचिः । *सत्यमिति । उपलभ्यमानस्मृत्या-
 देरसन्निध्यनुपलम्भेऽपि ‘कृष्णाष्टम्यां भवेद्यत्र’ इत्यादेर्भिन्नवाक्य-
 त्वमेव प्रकरणान्तरत्वसम्पादकं “स्योनं ते सदनं कृणोमि”
 इत्यादिवदित्यभिप्रायः । *जन्माष्टमीमेवेति । एवकारो जय-
 न्तीव्रतव्यावृत्त्यर्थः । तेन जन्माष्टम्या उपवासमात्रेण सिद्धेरभावेन
 वक्ष्यमाणपूजादि तत्र भवत्येवं शिष्टाचारात् । ‘शुचिः सम्य-
 गुपोषितः’ ‘पूजां तत्र प्रवर्तयेत्’ इति वचनाद्वा न त्वेता-
 वता तत्र जयन्तीमन्वन्धित्वभ्रमः कार्यः । जयन्तीव्रतं तु म-
 त्स्यादिजयन्तीसाधारण्येनानुष्ठातुरेवेत्याभिप्रायः । अस्तु केवलकृ-
 ष्णजयन्तीव्रतमपि परं तु तदपि न तदा क्रियते इत्याह-
 *न हीति । जयन्तीव्रतस्य कदाचिद्योप इत्येतन्निराकरणाय

शुणात्कल्म । 'सप्तमे प्रणवर्षसकाममुपनयेत्' इतिवदि-
 त्यन्ये । तत । नित्यत्वात्पुनः । अत्र गौणमुख्यवा-
 न्द्राभ्यामेक एव ऋमास इत्यन्ये । तत । एकवाक्ये उभ-
 यनिर्देशे ऋवाशब्दद्वयायोगात् । अतो जयन्तीघ्नतस्यापि
 नित्यत्वाद्दुपवासद्वयं कार्गमिति द्रुमः । अत एव हेमा-
 द्विमदनरदादौ जन्माष्टमीघ्नं ऋजयन्तीघ्नं च भिन्न-
 मुक्तम् । भिन्नकालत्वात्सर्वथा ताघदन्नर्भावो नेति
 भिद्धम् । यद्यपि पूर्वा परा घाल्पाऽपि रोहिणीयुतैश्च का-
 र्येति घ्नानां तत्त्वं प्रतीयते तदपि जयन्तीपरमेव । इदं
 च काम्यमेवेत्यनन्तभट्टः । तद्दुपगं हेमाद्री शेषम् । नियं
 काम्यमिति तु बहवः ।

ननु यथा विष्णुशृङ्खलयोगेन श्रवणद्वादशीऋवाम-
 नजयन्त्यादिसर्वसिद्धिर्यथा वैकादशी स्वल्पापि परा,
 तथा

'कला काष्ठा मुहूर्ताऽपि यदा कृष्णाष्टमी तिथिः ।

नवम्यां सैव प्राच्या स्यात्सप्तमीसंयुता न हि ॥'

इत्यादिवचनादर्धोदयादिवद्योगाधिक्ये कलाधिक्या-

शुणादिति । यथा नित्योपनये फलाविशेषार्थः सप्तमवर्षादिरूपकाल-
 विधिः, तथा नित्योपनये जयन्तीविधिरित्यर्थः । नित्यत्वेति ।
 दृष्टान्ते केवलकाम्यत्वेन नित्यत्वाभावः, दार्ष्टान्तिके तु जयन्त्य-
 पूसिद्ध्या जन्माष्टम्या आश्रयत्वाभाव इत्यर्थः । ऋमास इति ।
 तथा च भाद्रे जयन्त्या पूमाणाभाव इति भावः । ऋवाशब्देति ।
 समुच्चयार्थत्वे तु पौनरुक्त्यं स्यात् । 'श्रावणे न भवेत्' इति शेषवि-
 रोधाऽपि दृष्टव्यः । ऋजयन्तीघ्नं चेति । हेमाद्विमने दशज-
 यन्तीघ्नान्तरमस्तीति तदभिप्रायेण ।

ऋवामनेति । वापनजयन्तीघ्नं प्रकारभेद इत्याशयेन ।

स्परैव जन्माष्टमी युक्तेति चेत् चार्त्तमात्थ । न हितत्र व्रत-
भेदो द्वयोर्नित्यत्वं द्वयोरकरणं दोषो वा श्रुतः । इह त्वे-
*तैस्त्रिभिर्हेतुभिः *संज्ञाभेदाद्धर्मभेदात्कालभेदाच्चो-
पवासभेदः स्पष्ट एव । एकदैवतत्वाच्छ्रावणद्वादशीव्रत-
पारणालोपदोषोऽपि । *तेन व्रतद्वयमेव युक्तम् । द्वयो-
रपि नित्यत्वात्* । केचित्तु—

‘त्रेतायां द्वापरे चैव राजन्कृतयुगे तथा ।

रोहिणीसहिता चैयं विद्वाद्भिः समुपोपिता ॥

अतः परं महीपाल संप्राप्ते *नामसे कलौ ।

*एतैरिति । जन्माष्टमीव्रतं श्रावणमात्रकालकं, योगव्रतं यो-
गवशेन श्रावणमात्रपदान्यतरकालकमिति व्रतभेदः । नित्यत्वं=नि-
यतत्वम् । माघवोक्तानन्यानपि हेतूनाह—*संज्ञेति । धर्मभेदा-
त्=माघव्रमते जन्माष्टम्यामुपवासः प्रथमं, जयन्त्यां पूजादि ।
ग्रन्थकृन्मते च तत्र पूजयोरेव भेदः जन्माष्टम्यां पापनाशमात्रं
जयन्त्यां तु

‘महाजयार्थं कुरुतां जयन्तीं मुक्तयेऽनघ ।’

इत्यादिनोक्तफलभेदः । न चैतदुभयत्रापि नित्यकाम्यतया
संयोगपृथक्त्वान्यायेन वाच्यं, तच्च न संभवति काम्यत्वे कादाचि-
त्कत्वं नित्यत्वे तदभाव इति विरोधादिति वाच्यम् । कामनामयुक्ता-
त्तदनुष्ठानात्फलसिद्धिरित्येव कामसंयोगफलमित्याविरोधात् । *ते-
नेति । रामादिजयन्त्यां कचित्तद्ग्रतमुपक्रम्य जन्माष्टमीव्रतोत्तरदि-
ने तदाचरणमित्याभिप्रायः । *नित्यत्वात्=भवद्वैकर्तव्यत्वात् ।
*नामसे इति । तथा च जयन्तीव्रतानिषेधाविधिकल्पनं न संभ-
वतीत्यर्थः ।

“श्रावणे वा नभस्ये वा” इतिवचनं जयन्तीपरमिति मपश्चि-

‘जन्मना वासुदेयस्य भाविता प्रतमुशामम् ॥’

इति हेमाद्रौ यक्षिपुराणात् कलौ जन्माष्टमीव्रतमेव
न जयन्तीव्रतमित्याहुः । तत्र । ‘तामसे कलौ’ इत्युक्तेः
परमश्रेयांहेतोरस्य कलौ पाविनां दुर्लभत्वमुच्यते । तेन
कलौ तामसा न करिष्यन्ति किन्तु धन्यास्त एवेत्यर्थः ।
अन्वया

‘शूद्राश्च ब्राह्मणाधारा भविष्यन्ति युगे कलौ ।’

इत्यादौ विधिकल्पनापत्तेः ॥

तन्माइदानीं जन्माष्टमीपरामिति दर्शयति—तत्त्वं स्थिति । दिनद्वये
रोहिणीयोगे तु परैवेति स्मर्यम् । इदं च=जयन्तीव्रतं च ।
काम्यमेवेति । शूद्राभेनेत्यादिपापक्षयरूपफलश्रवणात् । न च
सन्माश्रेण नित्यत्वं विद्युनादियागानामपि तत्त्वापत्तेः । तद्दृष्ट-
यामिति । अवश्यापेक्षितफलसाधनत्वं=नित्यत्वम् । तच्च पापक्षय-
स्यावश्यापत्त्वादसत्त्वम् । अन्वया नित्यकर्मणामपि काम्यत्वापत्तेरि-
ति । नित्येति । अकरणे अतपसापजनकत्वं=नित्यत्वम् । तच्च
शूद्राभेनेत्यादिना दर्शितम् । महाजयार्थमिति स्वतन्त्रफलश्रवणा-
त्काम्यत्वम् । वस्तुतस्तु तत्र—

‘एनसो मोक्षकामोऽस्मि यद्भोविन्द त्रियोनिजम्’ ।

इतिपापक्षयकामश्रवणात्काम्यत्वमेव । कामनोपाधी ; चोदित-
त्वात्, न तु केवलनैमित्तिकत्वं । कामनोपाधावविहितानां प्रायश्चि-
त्तादीनामेव तथात्वात् । नापि केवलकाम्यत्वम् । यत्र न निमित्तो-
पाधी विधानं तत्र केवलकाम्यत्वमिति हि मीमांसकाः । यथा
विद्युनादियागेषु । मरुते च न तथा ।

‘माजापत्त्युत्ससंपुक्ता श्रावणस्यामिताष्टमी ।

वर्षे वर्षे तु कर्तव्या तुष्ट्यर्थं चक्रपाणिनः ॥’

इति नैमित्तिकत्वेन नित्यत्वावैदिकवीप्साश्रवणात्, एतच्च जय-

अथ निशीथघेघ एव ग्राणः । अपूर्वोक्तयचनेषु
तस्यैव मुख्यकालत्वोक्तेः ।

न्तीपरमेव । 'माजापत्पृष्ठ' इत्युक्तेः ।

नन्वप्राष्टमीविशेषावाच्छिन्नजीवनं निमित्तम् ।

षोप्सायुक्तो वरान्तो हि निमित्तत्वेन गम्यते ॥'

इति न्यायात् । तुष्टिश्च फलमिति उद्देश्यद्रूपान्वये वाक्यभेद
इति चेन्न । चक्रपाणितुष्ट्यर्थं यद्भूतं वाक्यान्तरविहितं तद्रूपं वर्षे
कार्यमित्यर्थात् । परे तु एवं सति निमित्तस्य विधेयत्वं स्यादतो
यथाश्रुतमेव सम्यक् । तथा हि यथा जातेष्टिविधौ जननं निमित्तं
पूतत्वादिकं फलमन्वेति तथा मृतेऽपि प्रोक्तमेव निमित्तं फलं च ।
तत्कस्य हेतोरिति चेत् यत एकरूपमुद्देश्यद्रूपं निमित्तरूपं फल-
रूपं वा एकास्मिन् विधौ नान्वेति एकेनैव नैराकाङ्क्ष्यात् । यद्य
पिता पितामह इतिवत्, भिन्नरूपं स्वन्वेत्येष । आस्तिश्लिषिते अनेनेदं
फलं भावयेदिति वचनव्यक्तिसंभवादित्याहुः । नियन्धेषु मायसाः
कृष्णजन्माष्टमीग्रतपकरणे एतद्वाक्यस्य दर्शनात्तत्रैव निरवशमाप-
कत्वं नान्यत्रेत्यहविः ।

ननु प्रायश्चित्तादीनां केवलनमितिकल्पम्, एतद्ग्रतस्य तु
काम्यत्वमिति कथमिति चेत् ।

'एनमो मोक्षकामोऽस्मि यद्दोषिन्द ममोमितम् ।'

इत्यतिसव्ययात्कामनोपाधौ चोदितत्वात्तत्र तस्य काम्य-
त्वम् । प्रायश्चित्तस्य तु कामनोपाधावचोदितस्य एनोनिवर्तकतया
नैमित्तिकत्वमित्याहुः ।

० निशीथघेघ एवेति । एतद्ग्राणोऽत्यर्थकः । तेन वेत्त्याया
अष्टम्या दिशवि वेद्यः समुपनीयते । ० पूर्वोक्तं नि ।

‘अष्टमी शिघरात्रिंशत्तर्षरात्रादधो यदि ।
दृश्यते ऋषटिका या सा पूर्वविद्धा प्रकीर्तिता ॥’
इति माधवीये पुराणान्तरात् ।

‘अर्धरात्रे तु रोहिण्यां यदा कृष्णाष्टमी भवेत् ।
तस्यामभ्यर्चनं शौरेर्हन्ति पापं त्रिजन्मजम् ॥’
इति भविष्योक्तेः ।

‘अष्टमी रोहिणीयुक्तां निशर्षे दृश्यते यदि ।
मुख्यकाल इति रूपातस्तत्र जातो हरिः स्वयम् ॥’
इति वसिष्ठसंहितोक्तेश्च ॥

तत्राष्टमी मेषा । रोहिणीराहिता तथुता च । आ-

‘रोहिणीसंयुतोषोषा सर्वापीपाविनाशिनी ।

अर्धरात्रादधोर्ध्वे कलया वा यदा भवेत् ॥’

इत्यनेन खण्डतिथौ नक्षत्रीयुक्तायां रात्रिपूर्वाधोवसानिककला-
सद्भावमनूप तत्पश्चाद्दे तद्विधिवत् सप्तमीयुक्तायां रात्रिपूर्वार्धा-
वसाने कलासद्भावो विधीयते तदुपरार्धे तस्य सिद्धत्वादिनि तत्र
सप्तमीप्रवेशो वेषः । “नक्तंदिग्रनयोगेषु” इति मामान्यवाक्याच्च ।
अस्यातिदुर्लभस्वत्वेऽप्याह—अष्टमीति । ऋषटिकेति ।

‘अर्धरात्रादधोर्ध्वेकार्धघटिकाऽन्विता ।

रोहिणी चाष्टमी ग्राह्या उपवामग्रतादिषु ॥’

इति स्मृत्यन्तरे-एका चार्धघटिका चेति व्युत्पत्त्या पूर्वोत्तर-
निशीर्षाशपोरेकेति घटीद्वयं मुख्यतमः काल इति माधवेनोक्तेः ।

‘त्रिकालं पूजयेद्देवं दिवारात्रौ विशेषतः ।

अर्धरात्रावपि तथा पुष्पैर्नानाविधैरपि ॥’

इति भविष्योक्तेः । कालान्तरस्यापि मुख्यत्वमित्यत्राह—
अर्धरात्रे स्थिति । मुख्यकालः—मुख्यस्य पूजादिप्रधानस्य
कालः, अङ्कालानुरोधेन तु न वेषो युक्त इति भावः ।

द्याऽपि चतुर्धा । *पूर्वेद्युरेव निशीथयोगिनी परेद्युरेषो-
भयेद्युरनुभयेद्युभेति । तत्राद्ययोरसन्देह एव कर्मकाल-
व्याप्तेः ।

‘जन्माष्टमी रोहिणी च शिवरात्रिस्तथैव च ।

*पूर्वविद्वैव कर्तव्या तिथिभान्ते च पारणम् ॥’

इति शृंगुक्तेश्च । *अस्मात्केवलरोहिण्युपवासाऽपि
सिद्धः । अन्त्ययोः परैव । प्रातःसङ्कल्पकालव्याप्तेरा-
धिक्यात्* ।

‘*वर्जनीया प्रपक्षेन सप्तमीसंयुताष्टमी ।’

इति ब्रह्मवैवर्ताद्य । एवमंशतः समस्याप्तायपि ।

विषमव्याप्तौ त्याधिक्येन*निर्णयः ।

रोहिणीयुतापि चतुर्धा । *पूर्वेद्युरेव निशीथे रोहि-

*पूर्वेद्युरेवेति । इयं शुद्धा विद्या चेति द्वेषा । परं तु तत्र
न विशेषः । परेद्युः कर्मकालेऽस्तव्यात् ।

*पूर्वविद्वैवमिति । दिनवेष एव, न रात्रिवेषे । केचित्तु रो-
हिणीपदं जयन्तीपरं जन्माष्टमीरोहिणिभ्यां जयन्तीलामो वेत्या-
हुः । तत्र द्वितीयपक्षे केवलाष्टमीपरत्वं नास्तीति तन्निरस्य-
ति-अस्मादिति । ‘ऋते वै रोहिणीप्रतात्’ इत्यादिहपक्षण-
म् । *आधिक्यादिति । आद्ये विशेषेणन्दुसंयुतामिति सुलप-
कालव्याप्तेः । अन्ये ‘रात्रियुक्तां प्रवृर्षति’ इति गौणकालव्याप्तेः ।
*वर्जनीयेति ।

‘विना ऋतं न कर्तव्या सप्तमीर्गण्णाऽष्टमी ।’

इति वचनमपि दृश्यम् । *आधिक्येन=निशीथेऽष्टम्या
अधिक्यात् ।

*पूर्वेद्युरेवेति । इयं च विना निशीथं प्रवृत्तया सप्तम्या
विद्याविद्या शुद्धाविद्या चेति द्वेषा, न तु विदानविद्या शुद्धानपि-

णीयुता परेशुरेवोभवेपुरनुमपेशुम् । अत्राप्याद्यपोऽर-
सन्देहः ।

‘कार्या विद्यापि सप्तम्या रोहिणीसाष्टिताष्टमी ।’
इति पाद्योक्तः

‘जयन्त्यां पूर्वविद्यायामुपवासं समाचरेत् ।’
इति गारुडाख्य ।

‘सप्तमीसंयुताष्टम्यां निशीथेऽ रोहिणी यदि ।
भविता साष्टमी पुण्या यावच्चन्द्रदिवाकरी ॥’
इति यक्षिपुराणाद्य । द्वितीयेऽसन्देह एव । तृतीय-
पक्षे पर्यन्त ।

का वा परेशुरष्टम्याभवेनासन्देहात् । अत्राप्योरिति । योग-
वरया एव प्राद्यत्वात् ।

‘मात्रापरगृहसंपुक्ता कृष्णा नमसि षाष्टमी ।
सुहृत्सपि स्रग्भेन मैत्रेयोऽप्या महाफला ॥’
इति भावपात् । अत्र चर्जनीया मपञ्चनेति निषेधात् मनिप-
स्रमहा—ऽमसमीति । अनिशीथे इति । एतेन दिनद्वये रो-
हिणीयोगे यदि पूर्वगुर्निशीथे रोहिणी तदा पूर्ववति चर्जनम् ।
द्वितीये तु—

‘अविद्यायां तु सप्तम्यां जातो देवकि मन्दन ।’
इति बोध्यम् । तत्र जन्मधरणादर्पतात्रे अज्ञसादिपदव्युत्पात् ।
अचर्जनीयैति । इदं च परदिने निशीथे रोहिणीतत्रे एव ।
अन्यथा—

‘जयन्ती शिवरात्रिश्च कार्ये मद्राजपान्दिने ।
कृत्वापवासां तिथ्यन्ते तदा कुर्याच्च पारणम् ॥’
इति विष्णुधर्मचिरोधान् ।
‘जयन्त्यां पूर्वविद्यायामुपवासं सप्ताहोत् ।

‘श्वर्जनीया प्रयत्नं सप्तमीसंयुताष्टमी ।

सप्तम्यापि न कर्तव्या सप्तमीसंयुताष्टमी ॥’

इति ब्रह्मयैयर्मात् । अतुर्थापि त्रया । पूर्वशुनिर्गो-
धेऽष्टमी परेऽह्नि रोहिणी, परेऽह्नेऽष्टमी पूर्वेऽह्नि रोहिणी,
उभयेद्युक्तमस्य निर्गोधासम्बन्धो येति । आद्ये अपर-
शुजयन्तीयोगस्य सत्त्वात्परैवेति माधवः । तदुक्तं तैत्तिरीय-

‘यस्मिन्वर्षे जयन्त्याद्यो योगो जन्माष्टमी तदा ।

अन्तर्भूता जयन्त्यां स्यादक्षयोगप्रशस्तिः ॥’ इति ।

‘पूर्वविद्धाऽष्टमी या तु उदये नवमीदिने ।

मुहूर्तमपि संयुक्ता सम्पूर्णा साष्टमी भवेत् ॥

कला काष्ठा मुहूर्ताऽपि यदा कृष्णाष्टमी तिथिः ।

नवम्यां सैव ग्राह्या स्यात्सप्तमीसंयुता नहि ॥’

इति पाद्मोक्तेश्च । *केचिन् हेमाद्रौ—‘अष्टम्याः प्रा-
धान्यात्तस्याश्च पूर्वेषुः *कर्मकालव्यापित्वात्पूर्वैव । पादं
तु पूर्वेऽह्नि निशांशेऽष्टम्यभावे ज्ञेयम् । अन्तर्भावोक्तिस्तु
‘पूर्वविद्धाऽष्टमी’ इति आहुः । *अन्ये तु ‘पूर्व-
विद्धाऽष्टमी’ इति वाक्येन जन्माष्टम्यां *मूर्षोदये सप्तमी-
वैधानियेधात्कलाघटीमात्राप्यौदायिकी ग्राह्या । ‘कार्या

तिथ्यन्ते चोत्सवान्ते च व्रती कुर्वीत पारणम् ॥’

। इति गारुडादिविरोधात् । माधवाचार्य मतं दर्शयति—*परे-
द्युरिति । परेशुरष्टम्या अल्पत्वात्कथं ग्राह्यत्वमित्यत्राह—*पूर्व-
विद्धेति । *संयुक्ता=रोहिण्या । माधवमतस्य प्राग्दूषि-
तत्वादाह—*केचित्त्विति । *कर्मिति । अवाधेनोपपत्तौ कर्म-
कालशास्त्रवापस्यान्याप्यत्वादिति भावः । *दन्धणा=मता-
रणा । माधवहेमाद्रशुभमविरुद्धं मतमाह—*अन्ये त्विति ।
*मूर्षोदये इति । काकाक्षिगोलकन्यायेनोदयान्वय इत्यभिधानः ।

विद्याऽपि सप्तम्या' इति जयन्तीपरम् ।

'जयन्त्यां पूर्वविद्यायामुपवासं समाचरेत् ।'

इत्येकवाक्यत्वात् । तथापि दशोर्नित्यत्वात्कालभे-
दाद्योपवासद्वयं भवत्येव । यदा तु केषलाष्टमी शुद्धा-
धिका तदा स्यागहेतोः सप्तमीवेषस्याभावात्पूर्वैव ।
यदि वा विद्वन्पूर्णा तदा परदिने ग्राह्यतिथेरभावात्पूर्वै-
व । एवं सर्वाण्यौदयिकवाक्यानि सप्तमीवेषपराणि ।
ये तु—

'जन्माष्टमीं पूर्वविद्यां समाक्षां सकलामपि ।

विहाय नवमीं शुद्धामुपोष्य व्रतमाचरेत् ॥'

इति व्यामोक्तेर्विद्यायाः क्षये शुद्धनवम्यामुपवासः ।
दशमीवेषे द्वादश्युपवासवदित्याहुः, ते निर्मूलत्वाद्दुपे-
क्षयाः । 'सुहृत्तमपि संयुता' इति रोहिणीयोगे ऋत्याज्य-
त्योक्तेः अतिथ्यन्तपारणवाक्यानां निर्विषयत्वापत्तेः ।
न च जयन्तीपराणि शुद्धाधिकापराणि वा तानि ।

* उपवासद्वयम्=पूर्वेणुर्जयन्तीप्रयुक्तमुत्तरेणुर्जन्माष्टमीप्रयुक्तम् ।
औदयिकवाक्यानि='उदये चाष्टमी किञ्चित्' इत्यादीनि रो-
हिणीयोगे इति संयुक्तत्वं च नाष्टम्याः, दिनद्वये रोहिणीराहित्ये
पराप्रसङ्गात्, किन्तु रोहिण्या एव अष्टम्यास्तथात्वं स्वार्थिकं
पूर्वविद्याष्टमीत्युक्त्वा सङ्गाभात् । तथा च तत्कथमष्टम्याः कर्मका-
लत्वं साधयेदिति भावः । *त्याज्यस्येति । दिनद्वये जयन्ती-
योगे तेन जयन्तीप्रयुक्तोपवासे पूर्वदिने स्याज्यत्वं बोध्यते, न
तु ग्राह्यत्वम् । यत्र पूर्वपुरेण जयन्ती तत्र 'जयन्त्यां पूर्वविद्याया-
म्' इत्यस्य सावकाशत्वादिति भावः । सप्तमीपदस्याष्टमीसंयुक्तार्थत्वे
मतिकूलमप्याह-अतिथ्यन्तेति । आञ्जस्येनैव तिथ्यन्तत्वाभात् ।

ः प्राजापत्यं द्वितीयेऽह्नि ०मुहूर्तार्थं मयेष्यदि ।
 तदाष्टयामिकं पुण्यं प्रोक्तं व्यासादिभिः पुरा ॥
 इति स्कान्दात् ।

'मुहूर्तेनापि ०संयुक्ता संपूर्णा साऽष्टमी मयेत् ।
 किं पुनर्नवमीयुक्ता कुलकोट्यास्तु मुक्तिदा ॥'

इति पाश्चात्तेति दिक् । निम्त्यादित्योपामकास्तु जन्मा-
 ष्टमीरामनवमीशिवरात्र्यादां पूर्वेऽह्नि कर्मकालीनां तिथिं
 त्यक्त्या ०द्विप्रिमुहूर्ता परेष तिथिर्माद्या ।

'उदयव्यापिनी प्राणा कुले तिथिरुपोपणे ।

'निम्त्याकां भगवान्येषां चाच्छित्तार्थफलप्रदः ॥'

इति (१)हेमाद्रौ मारस्योक्तमुक्तिसप्तमीपूत भवि-
 प्योक्तोरित्याहुः । तत्र ।

'यदि द्वितीये दिवसे तु ऋक्ष

तिथ्योर्युतिः स्यात् तदोपपन्नः ॥'

पूर्वं प्रकुर्याद्विषसे द्वितीये ।

दिनेशभक्तोऽथ तदा यथात्मम् ॥'

इति मारस्यप्रायेण तत्रैव उपसंहारात्मवर्षित्वेन
 मानाभावात् । ऋक्षतिथयोः=वृक्षमत्स्योः । अन्यथा

शास्त्राशापेनोपपत्तेर्न तद्विधो युक्तः । एवं च यत्र पूर्वेऽह्नि तिथीये
 ऽष्टमी तत्रापि पूर्वैव युक्ता न परेषरुचिः । ०मुहूर्तार्थमिति ।
 तत्र वायनिकं संपूर्णरश्मिरयाशयः । ०संयुक्ता=रोहिण्या ।
 दिगर्भस्तु योगशिविव उक्तः । तेन शुद्धाशिताऽपि शिविषा रो-
 हिण्याः साम्येन, निर्वायाद् योगारभ्य प्रवृत्त्या, तदुत्तरं प्रवृत्त्या
 च । तत्र सर्वत्रापि पूर्वैव । आशयान्निर्वाये जपन्तीयोगाद् अन्ये
 मयानीभूताहम्याः कर्षणारभ्याशिवशक्तिः । ०द्विर्धामि । अदिने

• (१) 'हेमाद्रौ' इत्यादशोपुस्तके भावित ।

इति घ्राणवैचर्यात् ,

'अतिधृक्षयोगदा उदोऽनक्षग्रान्तमरुधापि वा ।

तिथिमान्ते चेति तिथेर्भस्यान्तो यस्मिन्निति व्युत्पत्त्या षुद्रग्रन्तर-
सापेत्यादिविधिभयोर्विनेतरेतरयोगद्वन्द्वं तिथ्युपवासे तिथ्यन्तः
नक्षत्रोपवासे नक्षग्रान्तश्च लभ्यते इति जन्माष्टम्युपवासे केवल-
रोहिण्युपवासे च स्वस्वान्तमिच्छिः । दर्शितं च जन्माष्टमी रोहिणी
चेति स्वतन्त्रं भार्गवम् । एतेन

'तिथिनक्षत्रनियमे तिथिमान्ते च पारणम् ।

अतोऽन्यथा पारणार्था यतभद्रमवाप्नुयात् ॥'

इति व्याख्यानान्तम् ।

'पूर्वाविदास्तु तिथिषु भेषु च श्रवणं विना ।

उपोष्य विधिवत् कुर्यात्तदन्ते च पारणम् ॥'

इति तिथीनामेव सर्वासामित्याद्यसमासनिर्देशाच्च तावदेव
सरोहिण्यष्टम्युपवासे उभयानुष्ठानावुभयान्त एव लभ्यते-। जयन्ती
शिवराशिश्चेति जयन्तीवर्दं च जन्माष्टमीपरम् । तथैव तिथ्यन्त-
पारणसंपत्तेः । एतेन जन्माष्टमीयतमाप्तानुष्ठानृणां परेशुरष्टमीमध्ये
नक्षग्रान्तपारणं चिन्त्यम् । ननु यशार्धरात्र एवोभयान्तः तत्र
फलं पारणम् ? भोजननिषेधात् ।

'अन्यातिधवागमो राशौ तामसस्नैजमो दिवा ।

तामसे पारणं कुर्वस्तामसीं गतिमश्नुते ॥'

इति दोषश्रवणाद्येत्पत्राह-अतिधृक्षयोरिति । अनक्षग्रान्तम्=
तिथ्युपवासेकतरान्तम् ।

'रोहिणीसहिता चेयं विद्वद्भिः समुपोषिना ।

विद्योने पारणं चक्रुर्मूनयो ब्रह्मवादिनः ॥'

इत्युक्तेः ।

'सांयोगिके मते मासे यथेकाऽपि विद्युष्यते ।

अर्धरात्रेऽथवा कुर्यात्पारणं त्वपरेऽहनि ॥'

इति हेमाद्रौ घचनाचार्यरात्रेऽप्युभयान्तंऽन्यतरान्ते
येति मुख्यः पक्षः ।

• 'सर्वेष्वेवोपवासेषु दिवा पारणमिष्यते ।'

इति ब्रह्मवैवर्ते त्वन्यविषयम् । दिनेऽमुख्यकाला-
न्तलाभेऽन्यतरान्ते वा ज्ञेयम् । *गौडास्तु—

'न रात्रौ पारणं कुर्यादते वै रोहिणीव्रतात्* ।

तत्र निश्चयि तत्कुर्याद्वर्जयित्वा महानिशाम् ॥'

इति ब्रह्माण्डपुराणाद्वाग्रौ सार्धप्रहरमध्ये कार्यम् ।

'महानिशा तु विज्ञेया मध्यमं मध्ययामयोः ।'

तथा—

'मध्यमप्रहरे रात्रेर्विज्ञेया तु महानिशा ।'

इति स्मृत्यन्तरात् । कल्पतरौ मदनरत्ने चैवम् । काम-
धेनौ गर्गस्तु—

'महानिशा तु विज्ञेया मध्यमं प्रहरद्वयम् ।'

इत्याह । शृङ्गशातातपस्तु—

तत्रैव पारणं कुर्यादिति वेदविदो विदुः ॥'

इति सामान्यत उक्तेश्च । *अथेति । प्रतिपदाद्युपवासेत्यर्थः ।
अन्यतिथ्यागम इत्यापि द्रष्टव्यम् । *मुख्येति । उक्तदिवापारणवि-
धिरात्रिनिषेधयोरेकवाक्यतया दिवान्यतरान्तलाभे तत्रैव अनु-
कल्पत्वेनानुज्ञातस्य मुख्यतयैवोपादानात् न तूभयान्तप्रतीक्षया रा-
त्रावपीति मदनरत्नादयः । एवमेव दिवान्यतरान्तस्यालाभे
महानिशातः प्राक्तल्लाभे तत्रैव, इतरथा महानिशायामपीति द्रष्टव्य-
म् । तिथ्यक्षयोरित्यस्य—

'अर्धरात्रे ततः कुर्यात्पारणं त्वपरेऽहनि ।'

इत्युत्तरार्धं वदतां मतमाह—*गौडास्त्विति । *रोहिणी-

‘महानिशा द्वे षट्षिके रात्रौ मध्यमयामयोः ।’

इत्याह । षेदपाठपरमेऽतदित्यन्ये । ॐमहानिशाया-
मन्यतरान्ते तृतीयदिने पारणम् । ‘अपरंऽहनि’ इति पा-
रणोत्तरदिनपरत्वात् उभयान्तापेक्षणादित्याहुः । ॐतस्यं
तु महानिशातोऽर्वागन्यतरान्तलाभे महानिशात्रिपेधः
महानिशायामेष लाभेऽतथैव पारणमिति ।

दिषोदासस्तु—

‘रजनीप्रहरं यावत्प्रवृत्तिः कर्मणो मता ।

पारणं तावदेष्टं प्रमादात् भवेद्यदि ॥’

इति स्कान्दादृष्ट्वं निषेधमाह । तस्मिन्मूलम् ।

अशक्तौ तु षड्विपुराणे—

‘भान्ते कुर्यात्तिथेर्यापि शास्त्रं भारत पारणम् ।’ इति ।

गारुडे विष्णुधर्मे च—

‘जयन्त्यां पूर्वविद्यायामुपवासं समाचरेत् ।

तिथ्यन्ते वोत्सवान्ते वा प्रती कुर्यात् पारणम् ॥’

प्रतादिति । तद्युक्ताष्टमीप्रतादित्यर्थः । ॐएतदिति । सुषुप्तिदुर्षुद्धि-
भेदेन वायव्यद्वयमित्यर्थः । स्वापादिपरमस्तु, मरुते तु नैतद्वृत्तं मवर्तते ।

‘सुक्ते शशिनि भुभीष यदि न स्वान्महानिशा ।’

इत्यादिषदिति भावः । ॐमहानिशायामिति । तर्जयि-
स्वा महानिशायांमिति तत्र भोजननिषेधात् । अत्र तादृशपाठ-
कल्पने तर्जयिस्वा महानिशायामित्येतेषु धीजम् । अर्धरात्रेऽध-
वेति पाठे विरोधात् । तथायुक्तं तृतीयदिनपारणेऽनौ-
चित्वात् । महानिशातोऽभ्यवहितप्राक्तने सन्देहतादवस्थात् महानि-
शाोत्तरमन्यतरान्ते तथैव पारणे तदुत्तरनिषेधस्य रागवाह-
गोपरत्वेन वैधेऽमरुतेः, महानिशायां तु परेऽपरित्यक्तौ चिन्त्याच्चे-
त्परिधिः । स्वयं विरोधं परिहरति—ॐतस्यं त्विति । ॐतथैवेति ।

अशक्ती तु—

‘तिथ्यन्ते तिथिभान्ते वा पारणं पत्र चोदितम् ।

यामश्रयोर्ध्वगामिन्यां प्रातरेव हि पारणा ॥’

स एवोत्सवान्तः—

‘तिथ्यन्ते षोऽत्सवान्ते वा व्रती कुर्वीत पारणम् ।’

इति कालादर्शोक्तिश्चेति सङ्क्षेपः ॥

अष्टम्यां विशेषो हेमाद्रौ भविष्ये—

‘ऋततोऽष्टम्यां तिलैः स्नातो नद्यादौ विमले जले ।

या पारणायाम्’ इत्यादिदर्शनादन्तापेक्षायामुभयान्तो मुख्यः । तिथिरष्टगुणमिति वचनात् । अन्यतरान्तस्तु गौणः । ‘भान्ते कुर्पा-
स्थियेर्वापि’ इति वचनात् अथ वा यदि षोभयान्तोऽन्यतरान्तो वा राशौ तदाऽऽपपरेऽह्नयेव द्विवैव तिथ्यृत्तयोरिति वचनात् । तत्रार्थ-
राश्रसन्देहस्य राश्रपर्यकत्वात् । तथापि यत्रार्थराश्रात्प्रागुभयान्त-
स्तत्रार्थराश्रवारणाय तथैव व्याख्येयत्वात् । सर्वेऽपि मतीक-
पारणं तेनान्यविषयमित्यस्य दर्शितश्लोकात्तर्गतम् ‘ऋते घातृस-
पारणम्’ इत्येतस्मैतदुपवास विषयं किन्तु केवलरोहिण्युपवास-
विषयमित्यर्थः । मुख्येति यत्रान्यतरान्ते गौणकाले दिवा उभयान्तो
मुख्यकालस्तु राश्री तत्रान्यतरान्ते गौणकाले एकवाक्यताद्वारा
मुख्यत्वमत्ययार्थमित्यर्थः । तत्त्वं वित्यादि तु मतान्तरमिति
ऋतिथ्यन्ते = अन्यतरान्ते । ऋत्सवान्ते = जागरान्ते । एकतरा-
विगमेऽपि शेषिबिरोपापत्तिवारणाय । एतदेव

‘तिथ्यन्ते तिथिभान्ते वा पारणं पत्र चोदितम् ।

= यामश्रयोर्ध्वगामिन्यां प्रातरेव हि पारणा ॥’

इति गीपते माघषाद्यार्थैः । उत्सवान्तस्यैव प्रातस्त्वात् या-
मश्रयेत्यशक्तेर्विषरणाद्य । एतन्निर्मुक्तमेवेति तु विवेचने ।

ऋतत इति पूर्वोत्पन्नमाश्र

सुदेशे शोभनं कुर्याद्देवक्याः स्मृतिकागृहम् ॥

तन्मध्ये प्रतिमा स्थाप्या सा चाप्यष्टविधा स्मृता ।

‘सप्तम्यां लघुभुक्कुपार्दन्तधावनपूर्वकम् ।

उपवासस्य नियमं रात्रौ कृत्वा जितेन्द्रियः ॥’

इत्यादयः । परेषुः कृतनित्यक्रियः

‘सूर्यः सोमो यमः कालः सन्ध्ये भूतान्यहः क्षपाः ।

पवना दिक्पतिर्भूमिराकाशः खचरा नगाः ॥

ब्राह्मं शासनमास्थाय कल्पध्वमिह सन्निधिम् ॥’

इति पठेत् । एतदेव सूर्यादिदेवताभ्यो व्रतनिवेदनं गीयते ।

तत आचम्य प्राणानायम्य माह्मुस उदह्मुखो वा दर्भपाणिः

फलपुष्पाक्षतं वारिपूर्णं ताम्रपात्रमादाय मासाद्युल्लिख्य श्रीकृष्ण-

मीतये पापक्षयार्थं वा जन्माष्टमीव्रतमहं कारिष्ये इति सङ्कल्पयेत् ।

सङ्कल्पेऽधिकरणतिथेरुल्लेखः । ततः श्लोकचतुष्टयं पठेत् -

‘वासुदेवं समुद्दिश्य सर्वपापप्रशान्तये ।

उपवासं करिष्यामि कृष्णाष्टम्यां नभस्यहम् ॥

अद्य कृष्णाष्टमीं देवीं नमश्चन्द्रसरोहिणीम् ।

अर्चयित्वापवासेन भोक्ष्येऽहमपरैऽहनि ॥

एनसो मोक्षकामोऽस्मि यद्गोविन्दप्रियोनिजम् ।

तन्मे मुखतु मां प्राहि पतितं शोकसागरे ॥

आजन्म मरणं यावद् यन्मया दुष्कृतं कृतम् ।

तत्प्रणाशाय गोविन्द प्रसीद परमेश्वर ॥’ इति ।

ततः पात्रस्थं जलं क्षिपेत् । तत आह-कृततोऽष्टम्यामिति ।

विच्छस्नानं मध्यान्हे प्रातःस्नानस्य वृत्तत्वात् । अगृत्तिकागृहम् =

पश्या देव्या अधिष्ठितं गृहम् । अग्रतिमेति । प्रतिमापापान्यु-

च्चारणमंष्टारं कुर्यात् । स च ऋग्वेदे-‘आग्निः सतिं पापम्पद-

ददानि’ इति गृह्यमग्निपददीनं पठित्वा अग्निपदसदिने पठन् ता-

काञ्चनी राजनी ताम्ब्री वैशाली मृन्मयी तथा ॥
 वार्क्षी मणिमयी चैव वर्णकैर्लिखिताऽथवा ।
 सर्वलक्षणसंपूर्णा पर्यङ्के च पटावृत्ते ॥
 देवकीं तत्र वैकस्मिन्प्रदेशे मूलिकागृहे ।

न्ततां जलधारां पातयेदिति । प्रतिमापूजनं चाकृतमाणप्रतिष्ठापा-
 हतस्याः प्राणप्रतिष्ठां कृत्वा कार्यम् ।

‘प्रतिमायाः कपोली द्वी स्पृष्ट्वा दक्षिणपाणिना ।
 प्राणप्रतिष्ठां कुर्वीत तस्यां देवस्य वा हरेः ॥
 अकृतायां प्रतिष्ठार्थां प्राणानां प्रतिमागु च ।
 यथापूर्वं तथा भावः स्वर्णादीनां न देवता ॥
 अन्येषामपि देवानां प्रतिमास्यापि पार्थिव ।
 प्राणप्रतिष्ठा कर्तव्या तस्यां देवत्वमिदमे ॥
 बागुदेवस्य बीजेन तद्विष्णोरित्यनेन च ।
 तथैव हृदयेऽङ्गुष्ठं दत्त्वा शश्वद्य मन्त्रवित् ॥
 एभिर्मन्त्रैः प्रतिष्ठां तु हृदयेऽपि समाचरेत् ।
 अस्मै प्राणाः प्रतिष्ठन्तु अस्मै प्राणाः सन्तु च ॥
 अस्मै देवत्वमङ्गुष्ठाये एवादेति यजुरारयेत् ।
 अङ्गमन्त्रैराङ्गिमन्त्रैर्दिकारित्यनेन च ॥
 प्राणप्रतिष्ठां सर्वत्र प्रतिमागु समाचरेत् ।’

बीजेन=मूलमन्त्रेण ।

‘मणवादिनमोऽनेन च चतुष्टयं च सप्तम ।

देवतायाः स्वर्कं मास मूलमन्त्राः प्रकीर्तिनाः ॥’

इति तद्वरणम् । यदा एवहृदये पूजा क्रियते तदा हृदयेऽङ्गुष्ठं द-
 द्त्वा मन्त्राः पठनीयाः । प्रतिमायां तु कपोली स्पृष्टेति विज्ञेयम् ।
 एतच्च श्रीवृष्णमभिषेक देवक्यादिप्रतिमागु अग्न्युत्तारणात्तरं
 तत्तन्मूलमन्त्रान् वैदिकमन्त्राथ पठेत् । अस्मैऽहस्य एवने चतु-

*प्रसूतां च प्रसूतां च स्थापयेन्मञ्चकोपरि ॥
 *मां तत्र घालकं सुप्तं पर्यङ्के स्तनपायिनम् ।
 यशोदां तत्र चैकस्मिन्प्रदेशे सूतिकागृहे ॥
 तद्वच्च कल्पयेत्पार्थ प्रसूतवरकन्यकाम् ।
 कश्यपो वसुदेवोऽयमदितिश्चैव देवकी ॥
 शोपो वै पलभद्रोऽप्यं यशोदा क्षितिर्न्वभूत् ।
 नन्दः प्रजापतिर्दक्षो गर्गश्चापि चतुर्मुखः ॥
 *गौर्धनुः कुञ्जरश्चैव दानवाः शस्त्रपाणयः ।
 लेखनीयाश्च तत्रैव कालियो यमुनाहरे ॥
 *इत्येवमादि यत्किञ्चिच्छक्यते चरितं मम ।
 लेखयित्वा प्रयत्नेन *पूजयेद्भक्तिवत्परः ॥
 मन्त्रेणानेन कौन्तेय देवकीं पूजयेन्नरः ।

धर्षन्तं तत्तदेवतानामपुक्तं स्वाहान्तं मन्त्रं पठन् प्राणप्रतिष्ठां कुर्यात् ।
 प्रसूतां=देवकीम् । *प्रसूतां=मंजातक्षीराम् । *मां तत्रेति ।
 ध्याने उपयोगः ।

*गौरिनि । एते च मोहितास्तत्र लेख्याः ।

'तत्र कंसनिपृक्ताश्च मोहिता योगनिद्रया ।'

इति वाक्यशेषान् । गोपादयस्त्वग्रामोहिता लेख्या इत्यर्थः ।
 स्तरश्च काश्चन्पादिमतिमामिर्विकल्पते मतिमान्वात् । पूर्वोक्तस्याया-
 वन्त्यकन्वमाह- *इत्येवमिति । *पूजयेदिति । पूजा च प्राणप्र-
 तिष्ठोत्तरं कार्या । ताम्बूलदक्षिणा च पूजासाहचर्याय विनोदात्मन-
 ह्यव्याराधित्वेन । उदात्तं तु परेऽदि कार्यम् । तत्र देवकीं यमु-
 देवं यशोदां नन्दं सुमथ्रीकृष्णं कश्यदेवं गण्डिकां च पृथक्पृथक्प्रा-
 मन्त्रेण पर्यङ्कादेः मतिमादेशात्तौ कलेषु भक्तपुत्रेषु वा पूजयेत् ।

'कुर्यात्पूजां विधिज्ञश्च सर्वपापाननुत्तये ।

देवस्य वसुदेवाय वामुदेवाय नैव हि ॥

ॐ गावस्त्रिः कितरायैः सततपरिपुता वेषुषीणानिनादैः
 सुहारादर्षासुम्भमबरसृतकरैः किंकरैः श्रेयमाना ।
 पर्वकैः स्वास्तुते या मुदिनतरमुनी प्राणिणी सम्पगारते,
 सा देवी देवमाता जयति सुतनया देवकी कान्तरूपा ॥
 पादौ शेषादपन्ती श्रीर्देवपगाभरणाऽनिके ।
 निषण्णा पङ्कजं पूजया नमो देव्यै भिषे इति ॥

यस्य देवाय नन्दाय यशोदायै वृषरू वृषरू ॥'

इति भविष्योत्तरात् । भिषं च 'नमो देव्यै भिष्यै' इति मन्त्रेण ।
 अन्येषां तु विशिष्यमन्त्रानुक्तावपि 'गर्गायावाहितदेवताभ्यो नमः'
 इति मन्त्रेणापि । ॐ गावस्त्रिरिति ध्वानम् । भविष्ये एकवच-
 नमन्त्रा दर्शिताः ।

'विध्वस्तमपीच्छन्ति केषिश्चैव सूरयः' ।

इत्युक्त्वा

'योगेश्वराय देवाय योगानां पतये विभो ।

योगोत्तराय निहाय गोविन्दाय नमो नमः ॥'

इति स्नाने,

'यज्ञेश्वराय यज्ञाय तथा यज्ञोत्तराय च ।

यज्ञानां पतये माय गोविन्दाय नमो नमः ॥'

इति धूपारी,

'विश्वेश्वराय विश्वाय तथा विश्वोत्तराय च ।

विश्वस्य पतये तुभ्यं गोविन्दाय नमो नमः ॥'

इति नैवेद्ये, गार्हपत्ये तु 'यज्ञाय यज्ञेश्वराय यज्ञपतये यज्ञसम्भ-
 वाय गोविन्दाय नमो नमः' इत्यर्थे 'धर्माय धर्मेश्वराय धर्मपतये
 धर्मसम्भवाय गोविन्दाय नमो नमः' इति स्वाहास्तस्मिन्सहोमे,
 'सोमाय सोमेश्वराय सोमपतये सोमसम्भवाय नमो नमः' इति यम्ह-

*अर्धरात्रे षसोर्घारां पातयेद् गुडसर्विषा ।

: *नाडीघर्षापनं यष्टी नामादेः करणं मम ॥

*ततो मन्त्रेण वै दद्याच्चन्द्रायार्घ्यं समाहितः ।

शङ्खे तोयं समादाय सपुष्पकुशचन्दनम् ॥

जानुभ्यां धरणीं गत्वा चन्द्रायार्घ्यं निवेदयेत् ॥

क्षीरोदारणवसंभूत अत्रिगोत्रसमुद्भव ।

गृहाणार्घ्यं शशाङ्केदं रोहिण्या सहितो मम ॥

उपोत्स्रापते नमस्तुभ्यं नमस्ते उपोतिषां पते ।

नमस्ते रोहिणीकान्त अर्घ्यं नः प्रतिगृह्यताम् ॥

यथा पुत्रं हरिं लब्ध्वा प्राप्ता ते निर्वृतिः परा ।

तामेव निर्वृतिं देहि सुपुत्रं दर्शयस्व मे ॥'

इति देवकगर्घ्यः ।

'ततः पुष्पाञ्जलिं दत्त्वा यामे यामे प्रपूजयेत् ।

प्रभाते ब्राह्मणान् शकत्या भोजयेद्भक्तिमाश्रयः ॥'

'ॐ नमो वासुदेवाय गोब्राह्मणहिताय च ।

शान्तिरस्तु शिष्यं चास्तु इत्युक्त्वा मां विसर्जयेत् ॥'

इदं प्रतिमासकृष्णाष्टम्यामप्युक्तं मदनरत्ने षड्विपुराणे

पूजायां मन्त्रा उक्ताः । *अर्धरात्रे इति । ततो गन्धघृतेना-

ग्नौ षसोर्घारां कुर्यात् । क्वचिद्गुडसर्विषेति पाठः । *नाडीति ।

जातकर्मनाष्टच्छेदनयष्टीपूजानामकर्षादीनि संक्षेपेण । *तत इति ।

चन्द्रादये प्रतिमासौ रोहिणीसहितं चन्द्रं गन्धघृतेन 'जानुभ्यां पर-

णीं गत्वा' शङ्खे तोषमित्यादिचन्द्रार्घ्योत्तरं च

'उपोत्स्रापताः पतये तुभ्यं उपोतिषां पतये नमः ।

नमस्ते रोहिणीकान्त सुवाचाम नमोऽस्तु ते ॥

नमो महाष्टदीपाय शिरोरत्नाय धूर्गटेः ।

भाद्रे जन्माष्टमीजयन्तीनिरूपणम् ।

कलाभिर्वर्धमानाय नमश्चन्द्राय चारवे' ॥

इति मन्त्राभ्यां मणमेत्, देववपुषोत्तरं देवकीं च मणमे
देववपुषो नावश्यक इति केचित् । ततः—

‘अनयं वामनं शौरिं बहुकुण्डं पुरुषोत्तमम् ।

वायुदेवं हृषीकेशं माधवं मधुसूदनम् ॥

वाराहं पुण्ड्रिकाक्षं नृसिंहं दैत्यसूदनम् ।

दामोदरं पद्मनाभं केशवं गरुडध्वजम् ॥

गोविन्दमच्युतं कृष्णमनघं चापगजितम् ।

अधोलजं जगद्धीजं सर्गस्थिभ्यन्तकारणम् ॥

अनादिनिधनं बिष्णुं त्रिमूर्तेः त्रिविक्रमम् ।

नारायणं चतुर्बाहुं शङ्खचक्रगदाधरम् ॥

पीताम्बरधरं नित्यं वनमालाविभूषितम् ।

श्रीवत्साङ्गं जगत्संतुं श्रीकृष्णं श्रीधरं हरिम् ॥

मपयंऽहं सदा देवं सर्वकामप्रसिद्धये ।

मणमामि सदा देवं वायुदेवं जगत्पतिम् ॥

इति मन्त्रः एवनामकीर्तनपूर्वकः मणस्य

प्राहि मां सर्वलोकेश हरं संसारसागरात् ।

प्राहि मां सर्वपापघ्न दुःखशोकार्णवाप्रभो ॥

सर्वलोकेश्वर प्राहि पतितं मां भवार्णवे ।

देवकीनन्दन धीश हरं संसारसागरात् ॥

प्राहि मां सर्वदुःखघ्न शोकाशोकार्णवाङ्घरे ।

दुर्मतास्त्रापणे बिष्णो ये स्मरन्ति सदात् सदात् ॥

सोऽहं देवातिदुर्बल प्राहि मां शोकसागरात् ।

पुष्कराक्ष निमग्नोऽहं मायाबिज्ञानसागरे ॥

प्राहि मां देव देवेश त्वत्तो माऽऽयोऽस्मिन् रक्षिषा ।

पद्माक्ष्ये यद्य चोपारे योषणे यद्य चार्णवे ।

तत्पुण्यं वृद्धिमामोतु पापं हरं हलायुध ॥'

इति प्रार्थ्यं रात्रिशेषं स्तोत्रपुराणश्रवणादिभिरतिवाहयेत् ।
ततः परदिने प्रातः स्नानादिनित्यकृत्यं कृत्वा पुनः सपरिवारं
श्रीकृष्णं यथाविभवं संपूज्य यथाविभवं चण्डिकामहोत्सवं कृत्वा
यथाशक्ति ब्राह्मणान्संपूज्य भोजयित्वा तेभ्यः सुवर्णमेदिनीधेनुव-
म्नादि यद्यदिष्टं तत्कृष्णो मे प्रीयतामिति दत्त्वा मां प्रति

यं देवं देवकी देवी वसुदेवादजीजनत् ।

भौमस्य ब्रह्मणो गुप्त्यै तस्मै ब्रह्मात्मने नमः ॥

ॐ नमो वामुदेवाय गोब्राह्मणहिताय च ।

जगद्धिताय कृष्णाय गोविन्दाय नमो नमः ॥

शान्तिरस्तु शिष्यं चास्तु इत्युक्त्वा ब्राह्मणान् विसृज्य इष्टैः सह
स्वयं पारणं कुर्यादित्यर्थः । मुजन्म वामुदेवायेति पाठान्तरम् ।
अद्भुदेवताविसर्जनं कार्यम् । श्रीकृष्णप्रतिमादिदानं तु विसर्जनम-
कृत्यैव । एवं श्रीकृष्णप्रतिमाया अपार्यत्वे 'ॐ कृष्णाय नमः' इति
मन्त्रेण 'ॐ वामुदेवाय' इति मन्त्रेण वा तद्विसर्जनमपि । उद्यापनं
तु नैतस्यानुक्तत्वात् ।

'यदि बोद्यापनं नोक्तं प्रतानुगुणतथरेत् ।'

इत्यादिमागुक्तत्वादुद्यापनमावश्यकमिति स्मार्ताः । प्रतमने-
तुक्तपथवा सम्पूर्णतानुष्ठानं कार्यम् । युधिष्ठिर उवाच—

संपूर्णतामनुष्ठानं प्रतानां च जनार्दन ।

कुरुमत्तारं गुद्यार्थमेतन्मे वक्षतुमर्हसि ॥

श्रीकृष्ण उवाच—

साधु साधु महाबाहो कुरुराज युधिष्ठिर ।

रहस्यानां रहस्यं ते कथयामि प्रते तव ॥

द्विश्चिद्भ्रमं प्रमादेन यद् प्रथं प्रनिनां प्रथम् ।

तस्मिन्पूर्वं भवेत्सर्वं कृतेनानेन पाण्डव ॥

*प्रतिमासं च ते पूजामष्टम्यां यः करिष्यति ।

विमहस्ते मयच्छंत दाता चैवोत्तरामुखः ॥

मन्त्रेणानेन कौन्तेय सोपवासः मयत्नतः ।

इदं व्रतं मया खण्डं कृतमासीत्पुरा द्विज ॥

तत्सर्वं पूर्णमेवास्तु तव मूर्तिप्रदानतः ।

वाक्यं पूर्णमतो ध्रुयाद् व्रतनानेन ते पुरा ॥

सम्पूर्णं स्यान्मसादेन तव पूर्णा मनोरथाः ।

ब्राह्मणा यत्प्रभाषन्ते तन्मन्यन्ते दिवोकसः ॥

सर्वदेवमया विमा न तद्वचनमन्यथा ।

जलधिः क्षारतां नीतः पावकः सर्वभक्षताम् ॥

सहस्रनेत्रः शक्रोऽपि कृतो विपैर्महात्मभिः ।

ब्राह्मणानां तु वचनाद् ब्रह्महत्या विनश्यति ॥

अश्वमेधफलं साग्रं लभन्ते नात्र संशयः ।

व्यासवाल्मीकिवचनात्पराशरवसिष्ठयोः ॥

गर्गगीतमथौम्यात्रिकश्यपाङ्गिरसस्तथा ।

वचनान्नारदादीनां पूर्णं भवतु मे व्रतम् ॥

एवं विधिविधानेन गृहीत्वा ब्राह्मणो व्रजेत् ।

दाता तत्प्रेषयेत्सर्वं ब्राह्मणस्य गृहं स्वयम् ॥

ततः पञ्चगढायज्ञान्निर्वपेद्भोजनादिकम् ।

एवं यः कुरुते भक्त्या व्रतमेत्तन्नरोत्तम ॥

तस्य सम्पूर्णतां याति तद्व्रतं यत्पुरा कृतम् ।

खण्डं सम्पूर्णतां याति मसन्ने व्रतदेवते ॥

भग्नानि यानि मद्मोहवशाद् गृहीत्वा

जन्मान्तरेष्वपि नरेण समत्सरेण ।

सम्पूर्णपूजनपरस्य पुरो भवन्ति

सर्वव्रतानि परिपूर्णफलप्रदानि ॥' इति ।

ॐ प्रतिमासं च्येति । चण्डिकां मति श्रीकृष्णवाक्यम् । भार-

काञ्चनं रूपकं वाऽथ शिल्पिना तु घटापयेत् ।

भद्रव्रतस्य यो देवस्तत्स्वरूपं विनिर्मितम् ॥

द्विभुजं पङ्कजारूढं गौम्यं महसिताननम् ।

द्विभुजमितिचतुर्भुजादेरुपलक्षणम् ॥

निष्पादितं शिल्पिना च तस्मिन्नेव दिने पुनः ।

तन्मासे तु पुनः मासे ब्राह्मणो विधिना गृहे ॥

स्नापयेत्पयमा दध्ना गृतक्षाद्रसाम्बुभिः ।

गन्धचन्दनपुष्पैश्च पूजां कुर्यात्समाहिनः ॥

पूजा चाग्न्युत्तारणमाणप्रतिष्ठानन्तरं कार्येत्युक्तम् ।

अर्घ्यं प्रदद्यात्तस्मान्ना मन्त्रेणानेन पाण्डव ।

शरणं चः मयन्नोऽस्मि कुरुष्वद्य दयां पुनः ॥

मसन्नो भवभीतस्य भिन्नचर्यव्रतस्य च ।

कुरु मसादं सम्पूर्णं व्रतं संजायतां मम ॥

वपश्चिद्रं जपश्चिद्रं पश्चिद्रं यद्गुरुर्मणि ।

तत्सर्वं त्यक्तसादेन सम्पूर्णं जायतां मम ॥

पूर्वदक्षिणपश्चात्सु उत्तरे च बलिं हरेत् ।

चपर्वधस्तासर्वेभ्यो दिक्पालेभ्यो नमो नमः ॥

इदमर्घ्यमिदं पाद्यं तेष्वस्तेभ्यो नमो नमः ।

पादौ च जानुनी चैव कटिं शीर्षं च वशामि ॥

शक्तिं तु हृदयं पृष्ठं चाफशुभ शिरोरुहान् ।

पूजयित्वाऽस्य देवस्य ततः पश्चात् क्षमापयेत् ॥

पूजितस्त्वं यथाशक्त्वा नमस्तेऽस्तु सुरोत्तम ।

ऐहिकामुष्मिर्षी देव कार्यासिद्धिं दिशस्व मे ॥

एवं क्षमापयित्वा तु देवं माष्टाङ्गमानमेत् ।

तन्मूर्तिं चापि विमाय विभिवत् प्रतिपादयेत् ॥

स्थित्वा पूर्वमूर्त्तो विमो गृह्णीयादर्भपाणिना ।

दर्भयुक्तेन पाणिनेत्यर्थः ।

इति माधवोक्तः । चतुर्थीयुक्तायां कलाधिक्यम् ॥
माधवीये आपस्तम्बः—

‘चतुर्थीसाहिता या तु सा तृतीया कलप्रदा ।

अर्धव्यकरा स्त्रीणां पुत्रपौत्रप्रवर्धिनी ॥’

द्वितीयायोगे पत्यवायमाह स एव—

‘द्वितीयाशेषसंयुक्तां या करोति विमोहिता ।

सा वैधव्यमवाप्नोति प्रवदन्ति मनीषिणः ॥’ इति ।

‘आद्या मधुस्रावणिका कञ्जली हरितालिका ।

चतुर्थीमिधिता स्त्रीभिर्दिधानक्ते विधीयते ॥’

तृतीया नभसः शुक्ला मधुस्रावणिका स्मृता ।

भाद्रस्य कञ्जली कृष्णा, शुक्ला च हरितालिका ॥’

इति दिवोदासोदाहृतवचनाच्च ॥

●भाद्रशुक्लचतुर्थी मध्याह्नव्यापिनी प्राच्या ।

‘प्रातः शुक्लतिलैः स्नात्वा मध्याह्ने पूजयेन्नुप ।’

इति हेमाद्रौ भविष्ये तत्रैव पूजोक्तः । मदनरदोऽप्येव-

अन्वेषु प्रतकल्पेषु यथोद्दिष्टामुपावसेत् ॥’

इति ब्रह्मवैवर्तात् । आद्या=परेपुरौदपिकी, मधुस्रावणिकेत्यत्र

न्याः सकारो न तु चालभ्यः शकारः । मधुस्रावणिकेत्युक्तेः ।

शदिधानक्ते=भद्रोरात्रसाध्यं घने । ●भाद्रस्येति ‘नभसः कञ्ज-

ली कृष्णा’ इति दिवोदासपाठाच्छ्रावणकृष्णतृतीया कञ्जली-

ते कृत्परमापली ।

परदेति ।

‘पुरापुराणान्पुरतो गणेशं युद्धिर्ब्रह्म ।

तस्यां प्रादादूरं परमाद्यस्मादूरचतुर्थिका ॥’

इति पुराणान्तरे तद्विवरणम् ।

●अंशोनेति । परंपुराधिक्रम्याती परंपुराधिरसादिति के-

४९२ सटीकनिर्णयसिन्धुद्वितीयपरिच्छेदे-

म् । परदिने ; एवांशेन साकल्येन वा मध्याह्न्या-
प्त्यभावे सर्वपक्षेषु पूर्वा प्राज्ञा । तथा च बृहस्पतिः-

‘चतुर्था गणनाथस्य मातृविद्धा प्रशस्यते ।

मध्याह्न्यापिनी चेत्स्यात्परतश्चेत्परेऽहनि ॥’ इति ।

‘मातृविद्धा प्रशस्ता स्याच्चतुर्था गणनाथके ।

मध्याह्ने परतश्चेत्स्यान्नागविद्धा प्रशस्यते ॥’

इति माधवीये स्मृत्यन्तराच्च । तत्र गणेशरूपं स्कान्दे-

‘एकदन्तं शूर्पकर्णं नागवज्ञोपवीतिनम् ।

पाशाङ्कुशधरं देवं ध्यायेत्सिद्धिद्विवि(१)नायकम् ॥’ इति ।

इयं रविभौमयोरतिप्रशस्ता ।

‘भाद्रशुक्लचतुर्था वा भौमेनार्केण वा युता ।

महती माऽत्र विघ्नेशमर्चित्येष्टं लभेन्नरः ॥’

इति निर्णयामृते चाराहोक्तः ।

अत्र चन्द्रदर्शनं निषिद्धम् । तथाचापराकं मार्कण्डेयः-

‘सिंहादित्ये शुक्लपक्षे चतुर्थ्यां चन्द्रदर्शनम् ।

चित् । या तु पूर्वेषुः किञ्चिन्मध्याह्नं व्याप्य परेषुः कृत्स्नं म-

ध्याह्नं व्याप्नोति सा परा; संपूर्णकर्मकालव्याप्तेः । संदिग्धे हि ‘मा-

तृविद्धा प्रशस्यते’ ‘मातृविद्धा प्रशस्ता स्यात्’ इत्यादीनि प्रवर्तन्ते ।

‘सिंहादित्ये इति । कन्यादित्यसिंहादित्यशब्दयोः चान्द्रो

माद्रथ इत्यर्थः । चतुर्थ्यामिति । अत एव कृत्यपरत्वात्-

(१) अत्र ‘गुण्ययादिमूर्ती प्राणप्रतिष्ठापूर्वकं विनायकं पौडशोप-

चारिः संपूर्णकर्मोदकेन तेषां दद्यात् सगन्धा एकविंशतिभूयां गृही-

त्या-‘गणनाथयायोमापुत्रायाघनाशनाय विनायकायेशुप्राय सर्वसि-

द्धिदार्थिक-‘नावेजयकत्राय मृगकयादनाय कुमारमुख्ये’ इति दशनाम-

निर्णययोर्द्वय इव मन्त्र्यांशदिशामेषां पूर्वमुक्तदशनामभिः समर्पयेत् ।

दश मां दद्यात् निशाय दद्यात् दश स्वयं भुञ्जीत’ इति संक्षेपता पू-

जाविं सर्वसंस्ति-पादुक्तः । विस्तरस्तु मनरात्रादिप्रमथेभ्योऽवगम्यः ।

मिथ्याभिदूषणं कुर्यात्समात्पदश्रेष्ठं तं तदा ॥

चतुर्ध्यां न पदयोर्विषयव्ययः । प्रधानक्रियान्वयला-
भात् । तेन चतुर्ध्यामुदितस्य पञ्चम्यां न निषेधः ।
गौडा भण्डवमाहुः । पराशरोऽपि—

‘कन्यादिस्थे चतुर्ध्यां तु शुक्रे चन्द्रस्य दर्शनम् ।

मिथ्याभिदूषणं कुर्यात्समात्पदश्रेष्ठं तं तदा ॥

नदोपशान्तये सिंहः प्रसेनामिति यं पठेत्’ । इति ।

श्लोकस्तु विष्णुपुराणे—

‘सिंहः प्रसेनमवर्षास्तिहो जाम्पवता इतः ।

सुकुमारक मा रोदीस्तय क्षेपः स्यमन्तकः ॥’ इति ॥

भाद्रपदशुक्लपञ्चमी=षाड्विंशती । सा मध्याह्नव्या-
पिनी प्राज्ञा ।

‘पूजाग्रतेषु सर्वेषु मध्याह्नव्यापिनी तिथिः ।’

इति माधवीये हारीतोक्तः । दिनद्वये तत्रये षडेमा-
द्विमने परा । ‘सिता परयुता स्वात्पञ्चमी’ इति दीपि-

स्थाम्—

‘पञ्चाननगते भार्गी पक्षवोरुभयोरपि ।

चतुर्ध्यामुदितथन्द्रो नैक्षितव्यः कदाचन ॥’

इति निधितत्त्ववाक्ये चतुर्ध्यां नैक्षितव्य इति सम्बन्ध इति
व्याख्यातम् । दिवादत्तने च न दोषः । सकृत्पाठेऽपि तद्विशिष्टः ।
पाठश्च माहृमुखेनोदहमुखेन वा कार्यः । तथा च पुराणान्तरम्—

‘ततश्चतुर्ध्यां राश्यां तं प्रमादादीक्ष्य मानवः ।

पठेत्पौराणिकं वाक्यं माहृमुखो वाऽप्युदहमुखः ॥’ इति ।

सिंहः प्रसेनमिति मन्त्रेणामन्त्रितं जलं पिबेत्, स्यमन्तको-
पाख्यानं च श्रोतव्यमाचारादिति स्मार्ताः ।

षडेमाद्विंशति । तत्रं तु सामान्यनिर्णये दर्शितम् । वस्तुत-

कोक्तः । माधवमते पूर्वा । 'सर्वत्र पञ्चमी पूर्वा' इत्युक्तः ।
युग्मवाक्यान्नर्णयस्तु युक्तः । ऋषिपञ्चमी पेट्टियुतं वति
दिवोदासः । *अत्र ऋषीन्प्रतिमासु पूजयित्वाऽकृष्टमू-

स्तु मध्यान्हव्यापिनी ग्राह्या ।

'पूजात्रेतेषु सर्वेषु मध्यान्हव्यापिनी तिथिः ।'

इतिवचनात् मनुष्यदेवत्यत्वाच्च । मध्याह्नव्याप्त्या निर्णयाभावे
तु पूर्वविद्धा ग्राह्या युग्मवाक्यात् । *अत्रेति ।

'नभंस्पे शुक्लपक्षे तु यदा भवति पञ्चमी ।

नद्यादिषु तदा स्नानं कृत्वा नियममेव च ॥

विधाय नित्यकर्मादि गत्वा द्वारवतीमृषीन् ।

(द्वारवती=अग्निहोत्रशाला धूमनिर्गमनद्वारैर्वहुभिर्द्वृतत्वात् ।)

स्नापयेद्विधिवद्भक्त्या पञ्चामृतरसैः शुभैः ॥

चन्दनागरुकर्पूरैर्विलिष्य च सुगन्धिभिः ।

पूजयेद्विधैः पुष्पैर्गन्धधूपादिदीपकैः ॥

समाच्छाद्य तथा बस्त्रैः सोपवीतैर्यथाविधि ।

ततो नैवेद्यसंपन्नमर्घ्यं दद्याच्छुभैः फलैः ॥

कश्यपोऽत्रिभ्ररद्वाजो विश्वामित्रोऽथ गौतमः ।

जमदग्निर्वीसिष्ठश्च सप्तैते ऋषयः स्मृताः ॥

शुक्लीतार्घ्यं मया दत्तं तुष्टा भवत सर्वदा ।' इति ।

'अकृष्टपृथिवीजातशाकाहारं प्रकल्पयेत् ।

शंयीत ब्रह्मचर्येण ऋषीन् ध्यात्वा समाहितः ॥

अनेन विधिना सप्त वर्षाणि व्रतमाचरेत् ॥'

इति च ब्राह्मात् । अत्र ब्राह्मण्यादीनां सर्वासाप्तधिकारः ।

'ब्राह्मणी क्षत्रिया वैश्या शूद्रा वाऽपि वरानने' ।

इति ब्राह्मात् ।

भाद्रशुक्लपष्टी=शुक्लपष्टी । सा परयुता, युग्मवाक्यात् ।

मिजशाकेन पर्वतम् । एवं सप्तवर्षाणि कृत्वा सप्तकुम्भेषु प्रतिमाः सम्पूज्य परेऽह्नि तत्तन्मन्त्रे गाष्टोत्तरशतं तिला-
 धृत्या सप्त ब्राह्मणान्भोजयेत् । इति निर्णयामृतने ॥ ...

भाद्रशुक्लपष्टी=सूर्यपष्टी । सा सप्तमीयुतेषेति दि-
 योदासः ।

‘शुक्ले भाद्रपदे पष्ट्यां स्नानं भास्करपूजनम् ।

प्राशनं पञ्चगव्यस्य अश्वमेधफलाधिकम् ॥’ :

इति षष्मनात् । कल्पतरौ भविष्ये—

‘येषं भाद्रपदे मासि पष्टी स्याद्भरतर्षभ ।

‘शुक्ले भाद्रपदे पष्ट्यां स्नानं भास्करपूजनम् ।

प्राशनं पञ्चगव्यस्य अश्वमेधशताधिकम् ॥’

भविष्ये—

‘येषं भाद्रपदे मासि पष्टी स्याद्भरतर्षभ ।

योऽस्यां पश्यति गात्रेषं दक्षिणापथवातिनम् ॥

प्रसन्नहत्यादिपापैस्तु मुच्यते नात्र संशयः ।’

गात्रेषं=स्वामिकार्षिकम् ।

इयमेव भौमवारे विशाखावैश्वतियोगे चम्पापष्टी । तदुक्तं स्कान्दे—

‘पष्टी भाद्रपदे शुक्ला वैश्वतेन समन्विता ।

विशाखाभौमवाराभ्यां सा चम्पेतीह कीर्तिता ॥

पञ्चम्पामेकभक्ताशीर्षिम्पापष्ट्यामुपोषिताः ।

रथे दलद्वन्द्वके पूजयेत्सूर्यदेवतासु ॥

आदित्यस्तपनः पूषा भानुमान् भानुरर्षया ।

विश्वक्शोऽशुमान् देवः सहस्रांशुर्भिनापकः ॥

सूरः सूर्यः सगः कर्णामादित्यः माग् दलादिषु ।

तपनादींश्च संपूज्य सप्तम्यां जुहुयाच्चितान् ॥’ इति ।

देव इति विशेषणम् । रोगनिवृत्त्यर्थमिदं प्रथमिति प्रतीयते ।

याऽस्यां पश्यति गात्रेण दक्षिणापथवासिनम् ॥

ब्रह्महत्यादिपापैस्तु मुच्यते नात्र संशयः ॥

गात्रेणः=स्वामिकार्तिकेणः ॥

भाद्रपदशुक्लसप्तम्यां=मुक्तानरणव्रतम् । तत्र महर्षी
पूर्वयुता ग्राह्या । 'पण्डुन्योः' इति युग्मवाक्यात् ।

भाद्रपदशुक्लाष्टमी=दूर्वाष्टमी । सा पूर्वा ग्राह्या ।

'श्रावणी दुर्गनवमी दूर्वा चैव हुताशनी ॥

० पूर्वविद्धा तु कर्तव्या शिवरात्रिर्धलेर्दिनम् ॥'

इति हेमाद्रौ बृहस्पतोक्तेः ।

'शुक्लाष्टमी तिथिर्या तु मासि भाद्रपदे भवेत् ।

दूर्वाष्टमी तु सा ज्ञेया नोत्तरा सा विधीयते ॥'

इति पुराणममुच्यथा । *यत्तु—

'मुहूर्ते रौहिणेऽष्टम्यां पूर्वा वा यदि वा परा ।

दूर्वाष्टमी तु सा कार्या ज्येष्ठां मूलं च वर्जयेत् ॥'

इति तत्रैवापरार्के उक्तम्, तत् पूर्वदिने* ज्येष्ठादियोगे
द्रष्टव्यम् ।

'दूर्वाष्टमी सदा त्याज्या ज्येष्ठामूलक्षंसंयुता ।'

*पूर्वेति । 'शुक्लपक्षेऽष्टमी चैव' इत्यस्वापवादः । हुताशनी=
होला, बह्विधततिथिर्वा; रम्भा तृतीयेत्यन्ये । दूर्वाव्रते भाद्रशुक्लाष्टमी-
पूर्वा ग्राह्येत्युक्तं तत्रैव । भाद्रशुक्लाष्टमी ज्येष्ठामूलशून्यरौहिणमुहूर्-
तव्यापिनी ग्राह्येति दर्शयति—*यत्तु मुहूर्ते इति । विवेचन-
कृतस्तु दूर्वाव्रतं ज्येष्ठामूलयोगरहितायां सिंहस्थे . सूर्येऽंगस्स्येऽनु-
दिते मध्यान्हव्यापिन्यां कार्यमित्याहुः । *पूर्वदिने इति ।
रौहिणे मुहूर्ते इति शेषः । यत्र दिनद्वये रौहिणे मुहूर्तेऽष्टमी पूर्व-
दिने च ज्येष्ठादिपोगस्तत्रेति यावत् । दिनद्वये रौहिणे ज्येष्ठादि-
योगे पूर्वैव 'श्रावणी दुर्गनवमी' इति वचनात् । एवं परादिने

तथा—

‘पेन्द्रर्क्षे पूजिता दूर्वा हन्त्यपत्यानि नान्यथा ।

भर्तुरायुर्हरा मूले तस्मात्तां परिवर्जयेत् ॥’

इति तत्रैव तस्मिन्नेषात् । इदमगस्त्योदये कन्यार्के न कार्यम् ।

‘शुक्ले भाद्रपदे मामि दूर्वासंज्ञा तथाऽष्टमी ।

सिंहार्क एव कर्तव्या न कन्यार्के कदाचन ॥

सिंहस्थे सात्तमा सूर्येऽनुदिते मुनिसत्तम ॥’

कर्मकालस्पर्शाभावे ज्येष्ठादियोगेऽपि पूर्वव । कर्मकालशास्त्रादिति भावः । ‘कन्यार्के च’इति निषेधो व्यर्थः । “न कन्यार्के कदाचन”इति तु ‘नान्तरिक्षे न दिवि’इतिवत् । यथा कन्यार्के न कदाचन तथा सिंहार्केऽपि अगस्त्योदयानन्तरं नेति वाऽर्थः । लौगाक्षि-
स्त्वन्यत्राप्याह—

‘उद्यानिकाशिवपरिव्रकमेघपूजा-

दूर्वाष्टमीव्रतविरूढजागराणि ।

स्त्रीणां व्रतानि निखिलान्यपि वार्षिकाणि

कुर्यादगस्त्य उदिते न शुभानि लिप्सुः ॥’इति ।

अस्वार्थः—उद्यानिका=उद्याने स्वेष्टदेवतापूजादि, तृतीय-
त्यर्थं घ्राह्यणभोजनादिरूपव्रतविशेषः । शिवपरिव्रकम्=भाषाद-
श्रावण-भाद्रपदान्यतमचतुर्दशीविहितं शिवपरिव्रारोपणम् । मेघपूजा=
व्रतविशेषः । दूर्वाष्टमी=भाद्रपदाष्टमी । व्रतविरूढकं=भाद्रपदाष्टमीचतुर्द-
शीविहितं पालीसंज्ञं कदलीव्रतम् । जागरम्=भाद्रपदपूर्णिमाविहितं
फाजागरम्, कार्तिकशुक्लचतुर्दशीविहितं जागरं वा । अत्रोभयत्रापि
अगस्त्योदयस्यावश्यतया विध्यनवकाशापत्तेर्विकल्पः । वार्षिका-
णि=वर्षासु भवन्ति, न तु वर्षासु भवन्ति इति । शरदादि-
ग्रीष्मान्तमगस्त्योदयानुष्टेस्तत्र स्त्रीव्रतानामनारम्भापत्तेर्विध्यन-

इति तत्रैवोक्तेः । *अस्यापवादः—

‘यस्मिन्दिने भवेज्ज्येष्ठा मध्याह्नादूर्ध्वमप्यणुः ।

तस्मिन्हविष्यं पूजा च न्यूना चेत्पूर्ववासरे ॥’ इति ।

*इदं केवलतिथौ नक्षत्रे चोक्तम् । तत्राद्यं केवल-
तिथौ कार्यम् । अन्त्यं केवलर्क्षे । तदुक्तं मात्स्ये—

‘प्रत्याब्दिकं तिथावुक्तं यज्ज्येष्ठादेवतव्रतम् ।

प्रतिज्येष्ठाव्रतं यच्च विहितं केवलोद्गुनि ॥

तिथावेवाचरेदाद्यं द्वितीयं केवलर्क्षतः ॥’ इति ।

अत एव मदनं ज्ञे भविष्ये नक्षत्रमात्रे उक्तम्—

‘मासि भाद्रपदे पक्षे शुक्ले*ज्येष्ठा यदा भवेत् ।

रात्रौ जागरणं कृत्वा एभिर्भैरवैश्च पूजयेत् ॥’ इति ।

दाक्षिणात्यास्त्वृक्ष एव कुर्वन्ति । हेमाद्रौ स्कान्देऽपि—

‘मासि भाद्रपदे शुक्लपक्षे ज्येष्ठर्क्षसंयुते ।

यस्मिन्कस्मिन्दिने कुर्याज्ज्येष्ठायाः परिपूजनम् ॥’ इति

प्रमाणं राशीति । सामान्यवाक्यापवादः । *अस्य=राशियोगस्य ।

‘तत्राष्टम्यां यदा वारो भानोज्येष्ठर्क्षमेव च ।

नीलज्येष्ठेति सा प्रोक्ता दुर्लभा बहुकालिकी ॥’

इति तु स्तावकम् । एतच्च तिथिसापेक्षमेव व्रतं ज्येष्ठादिवशेन
पूर्वं परं वा भवतीति माधवः । स्वसम्मतं मतमाह—*इदामिति ।

*ज्येष्ठा यदेति । अष्टमीसम्यन्धव्युदासः । एरम्—

‘मासि भाद्रपदे शुक्ले पक्षे ज्येष्ठर्क्षसंयुते ।

यस्मिन्कस्मिन्दिने कुर्याज्ज्येष्ठायाः परिपूजनम् ॥’ इति ।

‘कृतस्नानां नरः कुर्यात्तस्यामन्यत्र वा दिने ।

भक्तियुक्तः शुचिर्भूत्वा ज्येष्ठायाः परिपूजनम् ॥’

इति च । अत्र नाष्टमीमन्वयः । नक्षत्रमात्रापेक्षे ‘यस्मिन् कस्मिन्
दिने’ ‘वस्यामन्यत्र वा दिने’ इत्यस्य यस्यां कस्यां विधियाभित्प-

तथा—

‘ॐ श्रेणाद्यादेवेर्देवी ज्येष्ठायां तु प्रपूजयेत् ।
मूले विसर्जयेद्देवीं त्रिदिनं व्रतमुत्तमम् ॥’ इति ।

मन्त्रस्तु—

‘एषां हि त्वं महाभागे सुरात्तुरनमस्कृते ।
ज्येष्ठे त्वं सर्वदेवानां मत्सर्मापगता भव ॥

(इत्यावाह्य ‘तामाज्ञवर्णाम्’ इति संपूज्य)

ज्येष्ठायै ते नमस्तुभ्यं श्रेष्ठायै ते नमो नमः ॥

शार्वायै ते नमस्तुभ्यं शार्क्यै ते नमो नमः ।

ज्येष्ठे श्रेष्ठे तयोर्नष्टे ब्रह्मिष्ठे सत्यपादिनि ॥

एषां हि त्वं महाभागे अर्घ्यं गृह्य सरस्वति ॥’

इत्यर्घ्यः ॥

भाद्रपदशुक्लयादृश्यां श्रवणयोगराहित्यायां पारणं
कुर्यात् । ‘आभाकासितापचेपु’ इति दियोदासोदाहृतव-
चनात् ।

‘उपोष्यैकादशीं मोहात्पारणं श्रवणे यदि ।

यात् । तत्र नक्षत्रस्य खण्डत्वेऽष्टमीभानुवारयुक् तदन्यतरयुग्वा
नक्षत्रं ग्राह्यम् ।

‘तत्राष्टम्यां पदा वारो भानोज्येष्ठैर्षमेव च ।

नीलज्येष्ठेति सा मोक्ता दुर्लभा बहुकालिकी ॥’

इति स्कान्दात् । नीलज्येष्ठेति नक्षत्रनामैव । न च ‘नीलज्येष्ठेति
सा’ इति गुणभूताष्टमीपरामर्शः, तस्या एवाधेयव्याप्यत्वेन प्राधान्या-
रसा वैश्वदेवीतिवदिति वाच्यम् । तत्र देवताऽन्यद्वारैव प्राधान्यं
न त्विह तथेति वैपम्यात् । अन्यतरयोगस्याप्यभावे मध्याहादूर्ध्वं
मनुवर्तमानं ग्राह्यम् । ‘यस्मिन्दिने भवेत् ज्येष्ठा’ इति वचनादिति ।
ॐ श्रेणोति । निर्णीतपूर्णादिनात् पूर्वशुरानुराधायामावाहनमुच्यते-

करोति हन्ति तत्पुण्यं द्वादश्यादर्शा मयम् ॥
इति तत्रैव स्तान्दाय । अत्र तत्रैव प्रतिप्रसवः
मार्कण्डेयः—

‘विशेषेण मर्द्दापाल श्रवणं वर्धते यदि ।

*तिथिक्षयेन भागव्यं *द्वादशी लक्ष्मिप्र हि ॥’ इति

*केचिच्च—

‘यदा त्यपरिहार्यो योगस्तदा श्रवणक्षत्रे त्रेधावि
भक्ते मध्यमविंशतिघटिकायां त्यक्त्वा पारणं का
र्यम् । तदुक्तं *विष्णुधर्म—

श्रुतेश्च मध्ये परिवर्तमेति

सुप्तिषोभपरिवर्तनमेव वर्ज्यम् । इति ।

केचिच्चतुर्धा विभज्य मध्यपादद्वयं वर्ज्यमाहुः । अत्र
मूलं चिन्त्यम् ॥

अत्रैव विष्णुपरिवर्तनोत्सवं कुर्यात् । सन्ध्यायां विष्णुं
सम्पूज्य प्रार्थयेत् । मन्त्रस्तु तिथितस्ये उक्तः—

‘ॐ वासुदेव जगन्नाथ प्राप्तेयं द्वादशी तव ।

पार्श्वेन परिवर्तस्य सुखं स्वपिहि माधव ॥’ इति ।

अत्रैव शक्रध्वजोत्थापनमुक्तमपराकं गणैः—

‘द्वादश्यां तु सिते पक्षे मासि प्रौष्ठपदे तथा ।

शक्रमुत्थापयेद्राजा विश्वश्रवणवासवे ॥’

द्युध मूले विसर्जनमित्यर्थः ।

*तिथिक्षये=एकादशीक्षये । अत्र हेतुमाह—

*द्वादशीमिति । विवेचनमतमाह—*केचिच्चि वति ।

वस्तुत ‘आभाकामित’इति ‘मैत्रायणादे स्वपितीह’इति च निर्मूलम् ।

तदाऽऽप्युपोष्यैकादशीमित्यादि बोध्यम् । *विष्णुवति । “श्रुतेश्च

मध्ये परिवर्तमेति”इति “सन्ध्यायां परिवर्तनम्”इति चोक्तेः ।

इयमेव श्रवणद्वादशी* । तत्रैकादश्यां*द्वादशीश्रवण-
योगे सौख्योपपत्त्या ।

‘एकादशी द्वादशी च वैष्णव्यमपि तत्र चेत् ।
तद्विष्णुशृङ्खलं नाम विष्णुमायुज्यकृद्भवेत् ॥’

इति विष्णुधर्मोक्तः । नारदीयेऽपि—

‘संस्पृशेकादशीं राजन्द्वादशीं यदि संस्पृशेत् ।
श्रवणं ज्योतिषो श्रेष्ठं ब्रह्महत्यां व्यपोहति ॥
द्वादशी श्रवणस्पृष्टा स्पृशेदेकादशीं यदि ।

स एव वैष्णवां योगां विष्णुशृङ्खलमञ्जितः* ॥’

इति हेमाद्रौ मात्स्योक्तश्च । ७दिनव्यये द्वादशीश्रवण-
योगेऽपि पूर्वा । निर्णयान्ते त्वस्य पूर्वाभिन्नमप्या पठितम्—

‘द्वादशी श्रवणक्षेत्रे स्पृशेदेकादशीं यदि ।’ इति ।

तेन हेमाद्रिमते एकादश्याः श्रवणयोगाभावेऽपि त-
द्युक्तद्वादशीयोगमात्रेण विष्णुशृङ्खलं भवति । निर्णय-

श्रवणद्वादशीति । अस्यां चाराश्रवणयोगेऽपि तद्वि-
षयमुपवासादि कार्यम् ।

‘द्वादशी श्रवणस्पृष्टा कृत्वा पुण्यतमा तिथिः’ ।

इति मात्स्येत् । तत्र एकस्मिन्नेव दिने श्रवणयोगवती शुद्धाधिका
विद्याधिका वा, तत्र न सन्देहः । *एकादश्यामिष्यादि योगे
इत्यन्तम् । एकादशीदिने एव एकादशीद्वादशयोर्द्वयोः श्रवणयोगे
इत्यर्थः । *संज्ञित इति ।

‘उपोष्य तस्मिन्नेव दिने नरः संक्षीणश्चिरव्ययः ।

मात्रोत्पनुचर्मा तिस्रि पुनरावृत्तिदुर्लभाम् ॥’ इति,

तत्र एकादशीद्वादशीमयुक्तोपवासद्वयं तन्त्रेण भवति । ७दि-
नव्यये एवेति । विद्याधिकाया दिनद्वये श्रवणयोगे एकादशी-
युता प्राप्तेत्यर्थः । ‘द्वादशी श्रवणस्पृष्टा’ इत्युक्तेरिति भावः । अथो-

मृतमतेऽ तु- 'श्रवणस्यैकादशीद्वादशीष्यां योग एव
विष्णुशृङ्खलं नान्यथेति । अपदा निशीथानन्तरं सूर्योऽ
यावधि द्विकलामात्रमपि श्रवणश्रौ भवति तदाऽपि पूर्व-
प । तदुक्तं तत्रैव नारदीये इमां प्रकृत्य—

'तिथिनक्षत्रयोर्गोऽयोगश्चैव नराधिप ।

द्विकलो यदि लभ्येत स ज्ञेयो ह्यष्टयामिकः ॥' इति ।
योगः शिवराश्यादौ शिवयोग आदिः ।

ॐ 'द्वादशी श्रवणस्पृष्टा कृत्स्ना पुण्यतमा तिथिः ।

अन तु मा तेन संयुक्ता तावत्येष प्रशस्यते ॥'

इति मदनरत्नं मातृस्वाच्च । दिवोदार्माणे तु—

'राशेः प्रथमपादे चैच्छ्रवणं हरिवामरे ।

तदा पूर्वामुपयमेत्प्रातर्भान्ते च पाठणम् ॥'

इत्युक्तम् । इदं तु निर्मूलत्वात्पूर्ववचोपिरोपायोप-
शमम् । इयं तु यथारंभतिप्रशस्ता ।

'तुभश्रवणमंयुक्ता सैव चैद्वादशी भवेत् ।

अयन्तमहती मा स्यादक्षं भवति चाक्षयम् ॥'

इति हेमाद्रौ स्कान्दात् । पान्त तु पठन्ति—

अथ तन्मैकादशीद्वादशीवपुक्तमूपसामद्वयं वक्ष्यति । अतएव
निरिति । तुनाऽक्षिः । मकल्लयार्मिहममनवाशपरित्यागात् ।
शुद्धीऽद्यापि । कृत्याद् अपदा निशीथेति । अयोगश्चेति ।
गिराशेनादेः—विहाननुदेश्याद्ः पूभनपनप्रयोतक्षो योगश्चेत्ययो ।
अथ तथा श्रवणं पाशादिभोगा दानादिभियवस्तवाश्रयति, उपसाम
नृ कन्तव इत्याश्रयवयान्ति-अयोतवावदाशयमाश्रयानुगे मारिण
माद्-ॐद्वादशीति । अन निरिति ।

'अस्ती देव संतुष्टा तस्मिन् प्रशस्यते' ।

इति तु न । देव तस्मिन् प्रशस्यते इति । अस्तीति श्रवणश्रौ

ॐ 'उत्तराषाढसंयुक्ता श्रोणामध्याह्नुगाऽपि वा ।

आसुरी मैत्र तारा स्यादन्ति पुष्यं पुराकृतम् ॥

उदयव्यापिनी ग्राह्या श्रोणा द्वादशिकायुता ।

विश्वर्धसंयुता सा च नैवोपोष्या शुभेप्सुभिः ॥'

इत्यादीनि विष्णुधर्मस्कान्दभविष्यादिवचनानि तानि निर्मूलानि । यदपि स्मृत्यर्धसारे 'उदयव्यापिनी ग्राह्या' इत्युक्तम्, यच्च बृहन्नारदीये-

'उदयव्यापिनी ग्राह्या श्रवणद्वादशी व्रते ।' इति,

तद्यदा शुद्धाभिरा द्वादशी परदिने एवोदये श्रवणयोगः, पूर्वोद्धि च तद्भिन्ने काले योगस्तत्परम् । दिनद्वये उदययोगे पूर्वैव बहुकर्मकालव्याप्तेरित्युक्तं मदनरत्ने । यदा त्वेकादश्येव श्रवणयुता न द्वादशी तदापि पूर्वैव । श्रवणद्वादशीव्रतं तु द्वादश्याः श्रवणयुक्ताया अलाभे एकादश्याश्च तद्युक्ताया लाभे तत्रैव कार्यम् ।

ॐ 'यदा न प्राप्यते ऋक्षं द्वादश्यां वैष्णवं क्वचिन् ।

एकादशी तदोपोष्या पापघ्नी श्रवणान्विता ॥'

इति मदनरत्ने नारदीयोक्तेः । यदा परैश्वर्ययुता तदा परा । तत्र शक्तनोपवामद्वयं कार्यम् ।

'एकादशीशुषोर्ष्येव द्वादशीं समुपोषयेत् ।

लिकं तदेव स्यात् । इह तु श्रवणसंबन्धेन पूर्वोत्तरयोरपि काल-
त्वादुपवासादि मुकरमित्यर्थः । ॐ 'उत्तराषाढेति' । उक्तस्येते
पूर्वोत्पुक्तमसङ्गतम्, उत्तराया औचित्यादिसम्भिमानः । ॐ 'यदा नेति' ।
श्रवणद्वादशीमपुक्तमुपवासादि सर्वमप्येकादश्यां कार्यमित्यर्थः ।
विद्यापिकाया अपि परदिने श्रवणयोगाभावे श्रवणयोगवती
विद्याऽपि प्राप्ता(१) ।

(१) 'ग्राह्या' इति कपुस्तके पाठः ।

इति नारदीयोक्तेः । पारणं तूभयान्तेऽन्वतरान्ते च
 कुर्यात् ।

'तिथिनक्षत्रनियमे तिथिभान्ते च पारणम् ।'
 इति स्कान्दात् ।

'तिथिनक्षत्रसंगोगे उपधासौ पदा भवेत् ।

पारणं तु न कर्तव्यं पावने कस्य संशयः ॥'

इति नारदीयादिति हेमाद्रिः । यद्यप्यत्र नक्षत्रमाद्या-
 न्तेऽपि पारणं प्रतिभाति, तथापि तिथिमाद्यान्ते शेषम्,
 न स्पृशान्ते । तिथिमध्येऽपि—

'याः काशिसिधयः प्रोक्ताः पुण्या नक्षत्रयोगतः ।

अशान्ते पारणं कुर्याद्विना अवणरोहिणीम् ॥'

इति विष्णुधर्मं अथान्तमाद्ये पारणानियमात् । रो-
 हिणीं तु—'भान्ते कुर्यात्सिधेर्वापि' इति बह्विपुराणात् त-
 दन्तेऽप्यात्, न स्वयैवमस्तीति न आशान्तोऽनुकल्प इति ।
 मदनरक्षे अमंनये तु—

'तिथ्यन्ते तिथिभान्ते वा पारणं यत्र शोदिगम् ।

यामप्रयाचीगामिण्यां घातरेव द्वि पारणा ॥'

इति श्रुतम् । यत् मदनरक्षे—'वावर्शीपृद्धौ अवणपृ-
 ष्ठी वा अथगान्त एव पारणं कुर्यात् ।

'पारणं तिथिपृद्धौ तु द्वादश्यामुद्धमंशयात् ।

पृद्धौ कुर्यात्प्रयाद्व्यां तत्र दोषो न विद्यते ॥'

इति बह्विपुराणादिस्मृतम् । तत्र्यहरणादेवस्याने ।

वृत्तं इत्येव । यत् पारणादिने तिथ्योपस्था अक्षरपादिके ति-
 थ्यन्ते इत्येव इति इदमप्यनिश्चयं पृथाददुपस्थापितं इति
 एव इत्येव इत्येव इति इत्येव इत्येव । तत्र्यहरणादेवस्याने ।
 तिथ्यन्ते इत्येव इत्येव । इति इत्येव इत्येव इत्येव इत्येव इत्येव

श्रवणयुक्तैकादश्यां अविहितविजयैकादशीव्रतपरं अनतु
श्रवणद्वादशीपरमिति मदनरत्ने । गौडास्तु श्रवणद्वाद-
शीपरमाहः । अत्र विधिर्मदनरत्ने विष्णुधर्मे-

‘तस्मिन्दिने तथा स्नानं यत्र कचन संगमे ।’

अथमध्यपातिश्रवणद्वादशीव्रतं तु मासि पशुपुरोडाशवदिति, तनु
उम् । न्यायादीपे वचनमारत्यात् । मदनरत्ने इत्यरुचिः । सा
विना श्रवणरोहिणीमिति पर्युदासः रोहिणीनिमिषके इव
श्रवणनिमिषकेऽप्युपवासे उभयान्तपक्षस्य मुख्यत्वार्थः । एवं चो-
पवाप्यन्यतरपक्षो गौण इति सिद्ध्यति । अन्यथा रोहिण्यामृ-
तान्तपारणस्य सर्वथा निषेद्धुमशक्यतया वैरूप्यापत्तेरिति ।
वशासम्भवे तु—

‘तिथ्यन्ते तिथिभान्ते वा पारणं यत्र चोदितम् ।

यामत्रयोर्ध्वगामिन्यां प्रातरेव हि पारणम् ।’

इति पाठे कल्पयन्ति केचित् । उदुवृद्धाविति पाठः । वृद्धौ-
र्थादिति पाठे वृद्धावुदुवृद्धावित्त्वेवार्थः । अविहितेति । ‘एकादशी
दा सा स्यात्’ इत्यग्निवचनात् । अनतिविति । तत्र तिथ्यन्तपक्ष-
वापि सध्वात् । वस्तुतस्तु विजयैकादशीव्रतं भिन्नमिति प्रमादात्
द्वादशास्ते विधिः’ इत्यादिना पूजाभेदस्य एषा व्याप्तिः इत्या-
देना तत्प्रयुक्तफलभेदस्यैव चाभिधानात् । तस्मात् पारणातिथिवृद्धा-
वित्त्वेतद्विष्णुशृङ्खलं पारणापरमिति । अतस्मिन्निति । अविष्ये-

‘मासि भाद्रपदे शुक्लद्वादशी श्रवणान्विता ।

सर्वकामप्रदा पुण्या उपवासो महाफलः ॥

श्रवणे सङ्गमाः सर्वे परंपुष्टिप्रदाः स्मृताः ।

विशेषा द्वादशीयुक्ते बुधयुक्ते विशेषतः ॥

सङ्गमे सरिता स्नात्वा द्वादशीं समुपोषितः ।

समग्रं समवाप्नोति द्वादशद्वादशीफलम् ॥’

तथा—

‘दश्यादनयुगे तस्यां जलपूर्गे घटं विजं ।

यत्रसंघाष्टं दत्त्वा उग्रोगानद्धमेव च ॥

नं दुर्गतिमद्याप्नोति गतिमग्ण्यां च विन्दति ।’

मन्त्रस्तु भविष्ये घटे जनार्दनपूजामभिधाग-

‘नमो नमस्ते गोविन्द युधश्रवणमंजुक ।

अघौघसंक्षयं कृत्वा सर्वसौख्यप्रदो भव ॥

प्रायतां देवदेवेशो मम संशयनाशनः ॥’ इति ॥

वामनावतारनिर्मलापवासास्तु व्रतहेमाद्रौ भविष्ये-

‘द्वादश्यांस्ते विधिः प्रोक्तः श्रवणेन युधिष्ठिर ।

सर्वपापप्रशमनः सर्वसौख्यप्रदायकः ॥

एकादशी यदा सा स्याच्छ्रवणेन समन्विता ।

विजया सा तिथिः प्रोक्ता भक्तानां विजयप्रदा ॥’

इत्युपक्रम्य—

‘अथ काले बहुनिधे गने सा गुर्विणी भवेत् ।

सुपुत्रे नवमे मासि पुत्रं सा वामनं हरिम् ॥’

इत्युक्त्वा—

‘एतत्सर्वं समभवदेकादश्यां युधिष्ठिर ।

वरुणासङ्गमे स्नानमुक्तं लैङ्गे—

‘अतः परं तु संसेव्यं गङ्गावरुणसङ्गमम् ।’ इति ।

भविष्ये—

‘सवत्सां तुल्यवर्णां च शीलिनीं गां पयस्विनीम् ।

चन्दनादिभिरालिष्य पुष्पमालाभिरर्चयेत् ॥

अर्घ्यं ताम्रमये पात्रे कृत्वा पुष्पाक्षतैस्त्रिलैः ।

पादमूले तु दद्याद्द्वै मन्त्रेणानेन पाण्डव ॥

सीरोदार्षण्यसम्भूते सुरामुरनमस्कृते ।

(ततो विधिवत्संपूज्य)

हिरण्यमयेन पात्रेण दद्यादधर्मं प्रयत्नतः ।
 नमस्ते पद्मनाभाय नमस्ते जलशायिने ॥
 तुभ्यमधर्मं प्रयच्छामि बालवामनरूपिणे ।
 नमः कमलकिञ्जल्कपीतनिर्मलवाससे ॥
 महाहरिवपुस्कन्धधृतस्कन्धाय चाश्रणे ।
 नमः शार्ङ्गसौरवाणपाणये वामनाय च ॥
 यज्ञभुक्फलदात्रे च वामनाय नमो नमः ।
 देवेश्वराय देवाय देवसंभृतिकारिणे ।
 प्रभवे सर्वदेवानां वामनाय नमो नमः ॥
 एवं संपूजयित्वा तं द्वादश्यामुदये रवेः ।
 शृङ्गारसहितं तं तु ब्राह्मणाय निवेदयेत् ॥
 वामनः प्रतिगृह्णाति वामनांऽहं ददामि ते ।
 वामनं सर्वतंभद्रं द्विजाय प्रतिपादयेत् ॥' इति ।

अनन्त भट्टोऽप्याह—'श्रवणद्वादश्यां जनार्दननामा विष्णुः पूज्यते । श्रवणैकादश्यां वामनावतारः' इति । श्रवणयुतशुद्धैकादश्यलाभे तु दशमीविद्धाऽपि श्रवणर्क्षयुता कार्या ।

'०दशम्यैकादशी यत्र सा नोपोष्या भवेत्तिथिः ।

श्रवणेन तु संयुक्ता सा चेत्स्पात्सर्वकामदा ॥'

इति यद्विपुराणादित्युक्तं मदनरत्ने । पूजा च मध्याह्ने कार्या । 'अहो मध्ये वामनो रामरामा' इति पूर्वोक्तवचनात् ॥

अथैव दुग्धघ्नं संकल्पयेत् । तदुक्तम्—'दुग्धमाश्व-

०दशमीति । विजयैकादशीव्रतस्य भिन्नस्मरते परेषुः श्रवणयोगात्मात्रं तन्ममेव न तु परोऽप्युपवास इति भावः । भागवतात्

युजे मासि' इति । अत्रेदं चिन्त्यते-दृग्धव्रते पापसादि
वर्ज्यं न वेति । नेति कंचिन् । न हि प्रकृतिवर्जने विकार-
वर्जने युक्तम् । दधिघृतादीनामपि वर्जनापत्तेः । न च
यत्र प्रकृतिरसोपलम्भस्तद्वर्जनमिति याच्यम् । मांसवि-
कारस्योऽप्युद्वेगादेभ्यो वर्जनापत्तेः । तस्मादुद्वेगादिव्याप-
सादि भक्षयामिति । अत्र ब्रूमः-यत्र विकारे प्रकृतिरसोप-
लम्भस्तत्प्रत्यभिज्ञा या तत्र विकारस्यापि निषेधः ।
अस्ति च मांसविकारे मांसप्रत्यभिज्ञा मांसत्वानपायात् ।
यन्तु-आप्युद्वेगादेरनिषेधावस्तिरिति, तत्र । अप्युद्वेगादि
विकारतद्वितेन निषेधात् । तथा च विज्ञानेश्वरः—

‘आप्युद्वेगद्वेषं त्रैणमारण्यकमथायिकम् ।’

इत्यत्र ‘आप्युद्वेगादि विकारतद्विताच्छकृन्मूत्रादीना-
मपि निषेधः’ इत्याह । नन्वेवं

‘सन्धिन्वनिर्देशायस्मागोपयः परियर्जयेत् ।’

इति सन्धिन्व्यादिक्षीरनिषेधेऽपि द्रव्यादिग्रहण स्यात् ।
तस्ये पासम् । यद्यनेन परं निषेधः । तदाहापराकं शब्दः—

‘क्षीराणि सान्धभक्ष्याणि तद्विकाराजने पुषः ।

सप्तराघं व्रतं कुर्यात्प्रवृत्तेन समाहितः ॥’ इति ।

यतं=गोमूत्रपायकम् । तस्मात्पायसे दृग्धरसोपल-
म्भस्तद्वर्जनम् । अत एवाऽमिक्षायां दधिसस्येऽपि माधुयो-
ऽद्वेगात्पर्योरूपस्यमुक्तं धीमांसकैः । तदुक्तम्—

‘यद्य एव पनीभूतसामिक्षोऽन्निर्धीयते’ । इति ।

‘यान्दिनयतीन्द्रियः’ इतीत्यादि । अत्रैव शक्यत्वोत्थापनम् ।

‘द्वादशैव तु सिते पक्षे मासि प्रोक्तपदेऽपि वा ।

यत्कृत्वाप्येदानीं विश्वश्रवणसप्त ॥’

‘दध्यादिषु तु तदभावादयर्जनम्’ इति ।

एवं=दध्यादिप्रते न तत्कार्दीनां निषेधः । उक्तो हेत्वभावादिति केचित् । पूर्वोक्तशुभचनारत्सर्वविषयनिषेध इति युक्तं प्रतीतः ॥ इति दुग्धव्रतम् ॥

भाद्रपदशुक्लचतुर्दश्यामनन्तव्रतम् । तत्र त्रिमुहूर्त्तपौर्णमासीं ग्राह्येति साधयः । तदुक्तम्—

‘उदये त्रिमुहूर्त्तापि ग्राह्याऽनन्तव्रते तिथिः ।’ इति

०‘मध्याह्ने भोज्यवेलायाम्’ इति कथायां श्रवण ‘उपरि हि देवेभ्यो धारयति’ इतियद्विधिरुत्पन्नात् ।

‘पूजाप्रतेषु सर्वेषु मध्याह्नव्यापिनी’ तिथिः ।’

इति साधयोर्य यत्रनात् मध्याह्नव्यापिनी ग्राह्येति दिवोदासः । प्रतापमार्तण्डेऽप्येवम् । इदमेव च युक्तमनिर्णयामृते तु घटिकामात्राऽप्यौर्णमासीभ्युक्तम् ।

‘तथा भाद्रपदस्यान्ते चतुर्दश्यां विजोषाम ।

पौर्णमास्याः समायागे व्रते ध्यानन्तकं धरत ॥’

इति अथिष्योक्तं ।

“मुहूर्त्तमपि श्रेष्ठान्ते पूर्णिमायां चतुर्दशी ।

सम्पूर्णा तां विदुस्तस्यां पूजयेद्विष्णुमश्वयम् ॥”

इति स्कान्दाद्येति । ०अथ मूलं चिन्त्यम् । ०अथ पौर्णमासी

०त्रिमुहूर्त्तौर्णमासीति । अथिष्यागमः । पूजा तु ५१

व्याहृते ५१ । साहचर्यवचनापादितनिमित्तमात्रम् । पौर्णमासी-०मध्याह्न इति । ‘उपरि हि देवेभ्यो धारयति’ इति भावः इति युक्तं न च तिथिरुत्पन्नात् । ५१ते च साहचर्यात् न दृष्टेति निमित्तमात्रम् पूजापदानेने तद्विषयकः । ०अथ मूलं चिन्त्यमिति । पौर्णमासीदिवसनात् त्रिमुहूर्त्तौर्णमासी इति भावः आर्षेभ्यो धारयति । ०अथ पौर्णमासीदिवसने

दधिकृत्वे पूर्वमथापूर्वोति युक्तम् । (तत्रं तु विध्यर्धवा-
दयोर्निष्कार्थत्वे एकवाक्यत्वाप्योगात् 'मन्दिग्गेषु एकवा-
क्यत्वात्' इति न्यायेन पूर्वा परा वा मध्याह्नव्यापिन्येष
मुख्या । माधयस्तु सामान्यवाक्यान्निर्णयं कुर्वन् भ्रान्त
एष । अनन्तव्रतस्य पुराणान्तरेष्वभावात्प्रियन्धान्तरेष्व-
भावाच्च वचनं निर्मूलमेवेति ॥)

अथागस्त्यार्घ्यः । तत्कालो व्रतद्वेमाद्री भविष्ये—

“कन्यायाभागते गृध्रे अर्घ्याया सप्तमे दिने ।

कन्यायां समनुप्रासं अर्घ्यकालो निघर्तते ॥”

तेन उदयोत्तरमपि सप्तदिनमध्ये इत्यर्थः । यत् पाद्ये—

“आ सप्तरात्राद्दुदपायमस्य दातव्यमेतत्सकलं नरेण ।

यावत्समाः सप्तदशाऽथ वा भ्युरधोर्ध्वमप्यत्र वदन्ति ॥

केचित् ॥”

यमस्य=अगस्त्यस्य । उदयकालश्च दिशोदासीये उक्तः—

“उदेति पार्श्यां हरिसंक्रमाद्भवे-

रेकाधिके विंशतिमे अगस्त्यः ॥

स सप्तमेऽस्तं पृथसंक्रमाद्य

प्रयाति गर्गादिभिरभ्यभाणि ॥”

अथ विधिविष्णुरहस्ये—

“काशपुष्पमर्षी रम्यां कृत्या भूतिं तु पारुणेः ।

प्रदोषे चिन्त्यसेत्तां तु पूर्णकुम्भे स्वलङ्कृत्याम् ॥

कुम्भस्थां पूजयेत्तां तु पुष्पधूपविलेपनैः ।

दध्यक्षतमर्लिं दद्याद्रात्रौ कुर्यात्प्रजागरम् ॥”

पूजा च वक्ष्यमाणार्घ्यमन्त्रेण कार्या—

“प्रभाते तां समादाय पायात्पुष्पं जलाशयम् ।

इति । यत्र परेऽदि न त्रिसुहृता तत्र विद्वापि पूर्वा षोडशा ।

निशावसाने तां पश्यन् जलान्तं प्रतिमां मुनेः ॥
अर्घ्यं दद्यादगस्त्याय भक्त्या सन्धगुपोपितः ।”

मात्स्ये तु—

“अद्भुष्टमात्रं पुरुषं तथैव सौवर्णमत्पायतथाद्भुदण्डम्”
पूर्वं काशमपीत्वशक्तौ—

“चतुर्भुजं कुम्भमुखे निधाय धान्यानि सप्ताङ्कुरसंयुतानि।
सकाशपुष्पाक्षतशुक्तियुक्तं मन्त्रेण दद्याद्द्विजपुङ्गवाय।
पेतुं यद्दुर्क्षारवर्ती च दद्यात्सवस्त्रघण्टाभरणां द्विजावा।
भविष्ये—

“विरूढैः सप्तधान्यैश्च वंशपात्रे निधापितैः ।

सौवर्णरूप्यपात्रेण ताम्रवंशमयेन वा ॥

सृष्टिं स्थितेन नद्येण जानुभ्यां धरणीं गतः ।”

विष्णुरहस्ये—

*“अगस्त्यः खनमानेति पठन्मन्त्रमिमं मुनेः ।

अर्घ्यं दद्यादगस्त्याय, शूत्रे मन्त्रविधिस्त्वयम् ॥

काशपुष्पप्रतीकाश वह्निमारुतसम्भव ।

मिश्रावरुणयोः पुत्र कुम्भयोने नमोऽस्तु ते ॥

विन्ध्यवृद्धिक्षयकर मेघतोयविपापह ।

रत्नवल्लभ देवेश लङ्कावास नमोऽस्तु ते ॥

वातापी भक्षितो येन समुद्रः शोपितः पुरा ।

लोपामुद्रापतिः श्रीमान्योऽसौ तस्मै नमो नमः ॥

येनोदितेन पापानि विलयं यान्ति व्याधयः ।

तस्मै नमोऽस्त्वगस्त्याय सशिष्याय च पुत्रिणे ॥

अगस्त्यः खनमानेति विप्रोऽर्घ्यं विनिवेदयेत् ।

राजपुत्रि महाभागे ऋषिपत्नि वरानने ॥

लोपामुद्रे नपस्तुभ्यमर्घ्यं मे प्रतिगृह्यताम् ।
 दर्शयमर्घ्यं कौरव्य प्रणिपत्य विसर्जयेत् ॥
 अर्चितस्य यथाशक्त्या नमोऽगस्त्यमर्घ्ये ।
 ऐहिकामुष्मिर्कां दत्त्वा कार्यासिद्धिं व्रजस्व मे ॥
 विगर्जयित्वाऽगस्त्यं तं विप्राय प्रणिपादयेत् ।
 अगस्त्यो मे मनस्योऽस्तु अगस्त्योऽस्मिन्घटे स्थितः ॥
 अगस्त्यो द्विजरूपेण प्रतिगृह्यातु सत्कृतः ॥

दानमन्त्रः—

“अगस्त्यः सप्तजन्माद्यं नाशयत्याषणोरयम् ।
 अतुलं विमलं सौख्यं प्रयच्छ त्वं महामुने ॥”

प्रतिग्रहमन्त्रो विष्णुरहस्ये—

“त्वजेदगस्त्यमुद्दिश्य धान्यमेकं फलं रसम् ।
 होमं कृत्वा ततः पश्चाद्वर्जयेन्मानवः फलम् ॥”

होमश्चार्घ्यमन्त्रेणाजयेत् । भविष्ये—

“दत्त्वाऽर्घ्यं सप्तयपाणि क्रमेणानेन पाण्डुर ।
 प्राघ्नः स्यात्तुर्बेदः क्षत्रियः पृथिवीपतिः ॥

पृथिवीपतिः । उभौ वनाद्यावेदयः पुषोप सप्त्या देवेभ्यश्चिषां ज-
 गाप” इति मन्त्रः । (१) अर्जयेन्मानवः फलमिति । अगस्त्य-
 र्घ्यदानं कार्त्तव्यं न कुर्यादित्यर्थः । अधिकपञ्चमोऽवगन्तव्यम् ।

१—मवं मन्त्रो ष्णुरहस्यसाहतायां द्वितीयाष्टके अनुर्थाभावे । अ-
 स्य व्याख्या अर्धमाश्रायणाचार्यकृता—अवमगस्त्यो मद्गुणोऽनि-
 त्रैः अलस्योत्पाहसाधनेः पशुस्तोत्रादिभिः जनमानस्यस्तर्कानिमित्तमुत्पा-
 दयन् प्रजां प्रकल्पेण पुनः पुनर्जायमानमपाद्य-कूर्तव्यापतनसाधनं पुनः
 द्विकं बलं च्येत्पतिमानः सन्, यथा प्रजां भूत्यादिकृष्यां च्येत्पुनः धु-
 वि=धर्तादिवद्गुणं मदानुभावा उमः=उद्गुणाः सप्तारं अक्षरच्छन्दसाप-
 सन्नुभौ घर्षा=वर्षांवाकारौ कामं अ तपश्च पुषोप । सप्त्या धार्ति-
 यो वसेपु=देवेभ्यो जगाम=शसवार । यतोऽवं मदानुभावेनरमाहस्यार्-
 पार्थावर्धः इति ।

वैशये च धान्यनिष्पत्तिः शुद्रश्च धनवान्भवेत् ।
पाचदायुश्च यः कुर्यात्स परं ब्रह्म गच्छति ॥”

इत्यगस्त्याध्यैः ॥

*भाद्रपौर्णमास्यां प्रपितामहात्परांस्त्रीनुद्दिश्य अ
र्द्धं कार्यम् । तदुक्तं हेमाद्रौ ब्राह्मणमार्कण्डेययोः—

*“नान्दीमुखानां प्रत्यब्दं कन्याराशिगते रवौ ।
पौर्णमास्यां तु कर्णव्यं घराह्वचचनं यथा ॥”इति ।
नान्दीमुखत्वं चोक्तं ब्राह्मे—

“पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।

त्रयो ह्यश्रुमुखा ह्येते पितरः परिकीर्तिताः ॥

तेभ्यः पूर्वतरा ये च प्रजायन्तः सुखैधिताः ।

ते तु नान्दीमुखा नान्दी समृद्धिरिति कथ्यते ॥”

एतच्च प्रत्यब्दमित्युक्तंः पक्षश्राद्धपक्षे सकृन्महाल

*भाद्रेति । भायां कन्यार्कयोगाभावे तद्युक्तायामाशिन्या
न्यां पूणिमायां कार्यमिति तु रामचन्द्रः, तदसत् । यत्रपितृ
मौष्ठपदीमिति भाष्या एव पर्युदासारकन्यार्कयोगः स्तावक इति ।
तदच्छाभेऽपि भाष्या एवाप्राप्तत्वात् । मौष्ठपदीने भ्रातृमिति शिष्ट
व्यवहाराद्य । अत्र भूरिच्छोचनं विश्वेदेवौ कन्यानिमित्तत्वात् ।
नान्दीमुखानामिति । इयं च नान्दीमुखसंज्ञा विश्वेदेवस्था
या । इद्विभ्रादीयानां तु तत्माधारणी कुर्यादकपितृणामेव ।

‘ऊर्ध्वेववशास्तु ये तत्र ते नान्दीमुखसंज्ञिताः ॥’

इत्युक्तंः ।

“नान्दीमुखेभ्यो देवेभ्यः प्रदक्षिणदृशसतम् ।

दिग्भ्यस्तन्मुखेभ्यश्चाऽप्रदक्षिणमिति स्थितिः ॥”

इति पराशराख्ये । एषामेव मतधनुषसंज्ञाऽप्यभिधा ।

‘वसन्नमुपसंज्ञास्तु पद्मच्छीया यवस्तु ते’ ।

पक्षे चावश्यकमिति प्रयोगवारिजाते । अत्र माता-
महा अपि कार्याः ।

“पितरो यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा अपि ।”

इति धीमणोक्तः । पितृशब्दस्य च जनकपरत्वे यद्बु-
धचनविरोधेन पितृभाषापक्षपरत्वात् । वार्षिके तु वच-
नान्निवृत्तिः । नच जीवत्पितृकस्यान्वष्टकायां मातृशब्दे
तदावृत्तिः । इष्टावृत्तेः । अत एव स उक्तशब्देषु स्वमातृ-
मातामहयोर्दशादिति मदनरत्नकालादर्शौ । एतच्च जी-
वत्पितृकशब्दे वक्ष्यामः । केचित्तु अजहद्वक्षणाया पि-
त्रादयो यत्र तत्र मातामहास्तेनाद्य नेत्याहुः । न चात्र
नाम्ना नान्दीशब्दधर्मातिदेशः । वैष्णवादिशब्दवद्देव-
तापरस्य कर्मनामत्वाभावात् । नापि नान्दीमुखत्वं पि-
तृविशेषणं पारिभाषिकत्वादिति दिक् । तथा निर्णय-
दाये गार्ग्यैः—

“पूर्वमासीषु सर्वास्तु निषिद्धं पिण्डपातनम् ।

वर्जयित्वा प्रौष्ठर्षी यथा दर्शस्तथैव सा ॥” इति ॥

इति श्रीमीमांसकरामकृष्णभट्टात्मजभट्टकमलाकरकृते
निर्णयसिन्धौ भाद्रपदमासः समाप्तः ॥

इति वचनात् इदिशब्दस्य नान्दीमुखशब्दादिति नामधेयं
च । एतेनात्र नाम्ना नान्दीशब्दधर्मातिदेशः मत्स्युक्तः । वि-
ष्णवादिशब्दवदस्य देवतापरत्वेन कर्मनामत्वाभावाच्च । नापि
पित्रादेर्नान्दीमुखत्वम् । अभ्युमुखत्वात् । अन्यथ पारिभाषि-
कत्वाच्च । ‘पूर्वतरा’ इति बहुवचनात् सपत्नीकत्वादिवार्षण-
विधानं च बोध्यम् । अविरोधात् । केवास्त्रिन्मताह—
•अथेति । दिग्दर्शस्तु पित्रापितृसमुदाये पितृशब्दलक्षणास्त्रीका-
रापचिमपेक्ष्य उक्तार्थैर्वाचितमिति अत्रेदं दूषणम् । अतोऽत्र

मातामहा न कार्याः प्रापकाभावात् । न च 'पितरो यत्र पूज्यन्ते' इति वाक्यं प्रापकम् । तत्र हि पितृशब्दो न सपिण्डीकरणान्तश्चाद्जन्यपितृभावापन्नपरः । तथा सति—

“कर्पूसमन्वितं मुक्त्वा तत्रायं श्राद्धपोडशम् ।

प्रत्याब्दिकं च शेषेषु पिण्डाः स्युः पडिति स्थितिः ॥”

इति परिशिष्टे पोडशश्राद्धपर्युदासानुपपत्तेः । तत्र भवतीत्या मातामहाप्राप्तेः, किन्तु जनकादिसमुदायपरः । लिङ्गसमायन्यायात् । 'प्राणभृदुपदधाति' इति बहुवचनान्तप्राणभृच्छब्दस्य प्राणभृदप्राणभृत्समुदायार्थकत्ववत् । न च तत्रापि पोडशश्राद्धपर्युदासानुपपत्तिः । पितृणामुद्देश्यत्वेन तद्गतसंख्याया अविषक्षितत्वात् । नापि चतुर्दश्यां मातामहाप्राप्तिः । 'श्राद्धं शस्त्रहतस्यैव' इत्येवकारेण तथा वृत्तेः । न च 'पितरो यत्र' इत्यादिना तदमाप्तावपि सर्वश्राद्धानां दर्शविकृतित्वात् ; "मातामहानामप्येवम्" इति वाक्याद्वा तत्प्राप्तिरिति वाच्यम् । वैकृतदेवतान्तरविधिना प्राकृतदेवतावाधात् । यत्र हि सङ्क्रान्त्यादिश्राद्धे न देवतादेशस्तत्रैव प्राकृतदेवताप्राप्तिर्न तु मौष्ठ्यद्यादिश्राद्धे इति । एवम्—

“आन्वष्टक्यं गयामाप्तौ सत्यां यद्य मृतेऽहनि ।

मातुः श्राद्धं पुनः कुर्यात्पितरपि च जीवति ॥”

इति जीवत्पितृकस्यान्वष्टक्यश्राद्धे मातुः सपिण्डनान्तश्चाद्जन्यपितृत्वेऽपि न मातामहाः कार्याः । पितरो यत्रेत्योदरमापकत्वस्यावेदितत्वादिति । विष्णुधर्म—

‘मादाने मौष्ठ्यद्यां च पूर्णमास्यां महाफलम् ।

मदनरक्षे मात्स्ये—

“यथाधिकृत्य गायत्रीं वर्ण्यते धर्मविस्तरः ।

दृत्रामुरवपापेनं तज्जागवतमुच्यते ॥

द्विषिन्वा तष वो दद्याद्रेमसिंहसमन्वितम् ।

कन्यामंक्रमे पराः षोडश घटिकाः पुण्याः, शेषं प्राग्वत् ।

अथ महालयाः । तत्र चाश्विनाचन्द्रोदये वृद्धमनुः—

ॐ "आपाढीमषधि कृत्वा पञ्चमं पक्षवाश्रिताः ।

काङ्क्षान्त पितरः क्षिप्रा अस्तमप्यन्तहं जलम् ॥"

पौर्णमास्यां शीघ्रव्यां स याति परमं पदम् ॥

अष्टादशसहस्राणि पुराणं तस्मकीर्तितम् ।" इति ॥

ननु 'आश्विने श्राद्धं कुर्यात्' इत्यादौ आश्विनः सौर एव ।

"कन्यागते सवितरि पितृराजानुशासनान् ।

भवेत् मेनपुरी शुन्या यावद् दृष्टिरुदर्शनम् ॥"

इति कन्यासम्बन्धेन श्राद्धविधानान् । एवं नभस्योऽपि सौर

एव 'मीनमेवपोषेषवृषपोषसन्तः' इति सर्वमासानां द्वैविध्येन क-

न्यायां भाद्रत्वस्यापि सम्भवात् ।

"यामः कन्यागते भानावमंक्रान्तो भवेद्यदि ।

दैवं विश्यं तदा कपे तुलास्थे कर्तुंशयम् ॥"

इति वचनादनुकल्पः तेन तुल्योक्तेर्यथाह—आपाढीमिति ।

इदं पक्षपदम् 'आश्विनुरुच्छप्यपक्षे तु' इति पक्षपदं चाश्विनादेशा-

न्दत्वे लिङ्गम् । 'मासः कन्यागते भार्गो' इति तु न महालयपर-

मित्युक्तं प्राक् । महालयश्राद्धं च नित्यं काम्यं च ।

'आपाढयाः पञ्चमे पक्षे यः श्राद्धं न करिष्यति ।

शक्रेणापि दरिद्रेऽपि सोऽन्त्यजत्वमुपैष्यति ॥"

इति नागरखण्डान् ।

"शक्रध्वजनिपाताङ्गो यः स्यात्पक्षस्तु पञ्चमः ।

स विज्ञेयोऽपरः पक्षः श्राद्धं नथ विधीयते ॥

पुत्रानायुस्वयारोग्यमैश्वर्यवतुलं तथा ।

प्राप्नोति पञ्चमं दत्त्वा श्राद्धकामास्तु पुष्कलान् ॥"

इति काष्णार्जिन्युक्तेः ।

कन्यायोगे पुण्यतमत्वमाह शाट्यायनिः—

“कन्यास्यार्कान्वितः पक्षः सोऽत्यन्तं पुण्यमुच्यते”
इति ।

अत्र विशेषमाह वृद्धमनुः—

“मध्ये वा यदि चाऽप्यन्ते यत्र कन्यां व्रजेद्विधिः ।
स पक्षः सकलं श्रेष्ठः श्राद्धपोडशकं प्रति ॥”

तथा ब्रह्माण्डमार्कण्डेययोः—

“कन्यागते सवितरिऽदिनानि दश पञ्च च ।
पार्वणेनेह विधिना श्राद्धं तत्र विधीयते ॥”

तथा च तत्रैव षोडशदिनान्युक्तानि—

“कन्यागते सवितरि यान्यहानि तु षोडश ।
क्रतुभिस्तानि तुल्यानि देवो नारायणोऽब्रवीत् ॥”

अत्र हेमाद्रिः षोडशत्वं श्रेष्ठा व्याचक्ष्यौ । तिथिदृ-
ष्ट्या पक्षस्य षोडशदिनात्मकत्वे श्राद्धगृह्यार्थमेकः पक्षः

मध्ये वेति ।

“आपादीमवधिं कृत्वा यः स्यात्पक्षस्तु पञ्चमः ।

श्राद्धं तत्र प्रकुर्वीत कन्यां गच्छतु वा न वा ॥”

इति आदित्यपुराणे । ‘गूर्यः पक्षोपक्रमे’ इति शेषात्मरस्य
पक्षस्य कन्यायोगो नापेक्षित इत्यर्थः । कन्यायोगनेपरत्वेन यथा-
श्रुतासङ्गतः । अदिनानीति । दिनपदं चान्द्रदिनपरतया ति-
थिपरम् ।

‘तिथिनेष्टेन दिवमथान्द्रमाने मकीर्तितः’

इति विष्णुधर्मात् । एवम् ‘अहानि’ इत्यत्राहः पदमपि ति-
थिपरमेव ।

‘आश्वयुज्ये ह्यश्विनौ तु श्राद्धं कृत्वादिने दिने ।’

इति पञ्चमस्कन्धेन दिनपदस्य तिथिपरतया तदेकताम्यमाह ।

भाद्रपदपूर्णिमया सहेति द्वितीयः, आश्विनशुक्लप्रतिपदा सहेति तृतीयः । अन्त्य एव तु युक्तः ।

“अहःषोडशकं यत्तु शुक्लप्रतिपदा सह ।

चन्द्रक्षयाविशेषेण सापि दर्शात्मिका स्मृता ॥”

इति देवलोक्तः । तत्र पञ्च पक्षाः । तदुक्तं हेमाद्रौ ब्राह्मे—

“आश्वयुक्कृष्णपक्षे तु श्राद्धं कार्यं त्रिदिनेदिने ।

त्रिभागहीनं पक्षं वा त्रिभागं स्वर्धमेव वा ॥”

दिने दिने इति पक्षपर्यन्तत्वमुक्तम् । त्रिभागही-

नमिति पञ्चम्यादिपक्षः,

‘भौजर्द्धी तिथिमारभ्य यावच्चन्द्रार्कसङ्गमम् ।’

इति यावयात् । अर्धमित्यष्टम्यादिपक्षः । त्रिभागमिति

दशम्यादिपक्षः । त्रिभागहीनमिति चतुर्दशीसहितमिति-

अत्र तिथिवृद्धयेति पक्षो न युक्तः षोडशत्यस्य नित्यवच्छ्रवणवि-
रोधात् । नापि पूर्णिमामादित्येनेति पक्षः । अवरपक्षश्रुतिविरोधाद्
आह-अन्त्य एवेति । चन्द्रेति । न दृश्यते चन्द्रोऽस्यामिति
व्युत्पत्त्या धातोरन्धाधुपशानार्थकतया तद्व्यभेदव्यतिरेकेन शुरुनातिप-
दोऽप्येकीकारोऽप्यपरपक्षत्वरविरांध इत्यर्थः । पञ्चसु पक्षेषु षोडश-
तिथिपक्षः पञ्चदशतिथिपक्षयोर्का, तेषाम् दर्शयितुमाह-अश्व-
युगिति । दिनपदं तिथिपरमित्युक्तं न तु—

‘अहोरात्रेण चक्रेण सावनो दिवसः स्मृतः ।’

इति सावनदिनपरः पक्षोपक्रमत् । नन्वेवं पक्षस्य चतुर्दशमावना-
त्मकत्वे षोडशतदात्मकत्वे वा कथं पञ्चदशैव धातानीत्यथाह-त्रिदि-
नेदिनेइति । इति तिथिव्युक्तपयोगद्वयस्य तत्रं दृष्टौ च पक्ष-
व्येकादिनवृद्धे एव प्राप्नोति गुणानुरोधेन प्रधानावृत्तेरन्याप्यत्वान्
सकृत्करणादेव पञ्चदशधादसिद्धेः तथाऽपि ‘अश्वयुक्कृष्णं त्रिदश-
इति सावपादादिच्छेदेनानुष्ठानलाभावाचारादेकतिथिव्युक्तं धाद-

पदादिचतुष्टयवर्जनाभिप्रायेणेति कल्पतरुः । *अत्र दि
पदं तिथिपरं वीप्सया तत्पक्षीयतिथित्वं श्राद्धव्याप
तावच्छेदकम् । तेन पञ्चदशतिथिव्यापि श्राद्धं सिद्ध्यति
तेन चतुर्दशीनिषेधोऽन्यकृष्णपक्षपर इति गौडाः । तत्र
'श्राद्धं शस्त्रहतस्यैव चतुर्दश्यां महालये ।'

इत्यादिविरोधात् । पञ्च कश्चित्पूरणप्रत्ययलोपेन त
तीयभागहीन पञ्च्यादिपक्षं तृतीयभागमेकादश्या
तदर्धं त्रयोदश्यादि, *उत्तरोत्तरं लघुकालोत्तरिति
तत्र । *गौतमादिपक्षेण मूलकल्पनालाघवात् पच
मित्यनन्वयापत्तेश्च ।

मावर्तनीयम् । तथापि यस्यां तिथौ कर्मकालव्याप्तिर्दिनद्वये तत्पक्ष
कस्य श्राद्धस्यावृत्तिः एवमप्रिमपक्षेणपि पञ्चम्यादीति विभागस्त
तीयो भागः पक्षस्य पञ्चदशतिथयस्तेन हीनमित्यर्थात् । एवमर्थ
पक्षस्यैव । उक्तपक्षयोः पक्षस्यैव विशेषत्वाद्वापि तदन्वयात् । एवं
तृतीयो भागो दशम्यादिः । एषु पक्षेषु चतुर्दशी वर्ज्या । प्रतिपदा
दिपक्षयोरेव तद्ग्रहणेनान्यत्र तद्दर्शनमतीतः । ननु तन्दादिमङ्गला
हानियसङ्घात दिने दिने इत्यस्य सकृत्पक्षाभिमाप्यकृतं वदती
गौडानां मतमाह-अत्रेति । उत्तरेति ।

“उत्तरादपनाद्वाजन् श्रेष्ठं स्यादतिपापनम् ।

याम्वापिनावनुर्मानं तत्र सुमे तु केशवे ॥

वीष्टपयाः परः पक्षस्तत्रापि च विशेषतः ।

पञ्चम्यूर्ध्वं च तथापि दशम्यूर्ध्वान्तोऽप्यनि ॥

मयागुक्ता तु तथापि येषु रातन् त्रयोदशी ॥”

इति नागरप्रगटाद्येति शेषः । *गौतमादीमिति । प्रति-
पदादिः । एवं च विनातहीनमिति पञ्चम्यादिपक्षः, विभागमिति
दशम्यादिः, च गौतमैश्चतुर्दश्यादिपक्षैः । इत्यप्येति च पञ्चदश्या-

‘पञ्चम्यूर्ध्वं च तत्रापि दशम्यूर्ध्वं ततोऽप्यति ।’
इति विष्णुधर्मोक्तेः । पञ्चम्योक्तादश्यादिवक्षावपि
ज्ञेयाविति तत्रम् । कालादर्शोऽपि—

“पञ्चाद्यादि च दर्शान्तं पञ्चम्यादि दिगादि च ।
अष्टम्यादि पञ्चाशक्तिं कुर्यादापरपक्षिकम् ॥”

पक्षादिः=प्रतिपत्, दिक्=दशमी, दर्शान्तमिति
सर्वत्र । गौतमोऽपि—‘अथापरपक्षं श्राद्धं पितृभ्यो दद्यात्
पञ्चम्यादि दर्शान्तमष्टम्यादि दशम्यादि सर्वस्मिन्’ इति ।
तथैकस्मिन्नपि दिने श्राद्धमुक्तं धेमाद्रौ नागरगण्डे—

“आपाद्याः पञ्चमे पक्षे कन्यामंस्थे दिवाकरे ।
यो धं श्राद्धं नरः कुर्यादेकस्मिन्नपि वासरे ॥

तस्य संवत्सरं यावत्संतृप्ताः पितरो भुवम् ।” इति ।

अथ शक्ताशक्तपरा व्यवस्थेति प्राञ्चः । तत्र । तत्रा-
पक्षपदाभावात् । अथोदश्यादिवक्ष एव नित्यः । तत्रैव
निन्दाश्रुतेः । प्राञ्च एवकारेण तस्यैव पञ्चमपक्षायांग-
ण्यवच्छेदोक्तिः इति गौडाः । तत्र । एकस्मिन्नपि
विरोधात् । तेन कलभूमार्थिनाऽन्यानि कार्याणीति
तत्रम् । तत्र चतुर्दशीश्राद्धाभावे पञ्चम्यादिदशम्यादि-
पक्षा । तस्मिन्नेव पञ्चम्योक्तादश्यादिका । एवं चतुर्दश-
म्यादि दशम्यादिः । तस्मिन्नेव अथोदश्यादिरिति व्यवस्था ॥

विधयायास्तु विशंपः । स्मृतिसंग्रहे—

पञ्चम्यूर्ध्वमिति । तथा च विष्णुधर्मोक्तमाभ्यां स्पष्टमुक्ताः
प्रतिपत्पञ्चमीपष्टीअष्टमीदशमीएकादशीमभृति पद् पताः, तदेकवा-
चयतया सावयान्तरं योजयामिति बोध्यम् । गौडमतमाह—अ-
थोदश्यादिति । एवकारेण=भर्षदेत्येवकारेण । विरोधा-

*“चत्वारः पार्वणाः प्रोक्ता विधवायाः सदैव हि ।
स्वभर्तृश्वशुरादीनां मातापित्रोस्तथैव च ॥
ततो मानामहानां च श्राद्धदाननुपक्रमेत् ॥”

तथा—

‘श्वश्रूणां च विशेषेण मातामह्यास्तथैव च ।’ इति ।
अशक्तौ तु स्मृतिरत्नावल्याम्—

“स्वभर्तृप्रभृति त्रिभ्यः स्वपितृभ्यस्तथैव च ।
विधवा कारयेच्छ्राद्धं यथाकारुण्यमन्दिता ॥”

विधवा स्वयं संकल्पं कृत्वाऽन्यद्वाह्यद्वारा कारये-
दित्युक्तं प्रयोगपारिजाते ।

दिति । सकृत्पक्ष एव नित्यो नान्य इति भावः । *चत्वार इति ।
विधवायाः पार्वणचतुष्टयं पार्वणपदकं पार्वणद्वयमिति पक्षत्रयम् ।
पक्षत्रयेऽपि भ्रात्राद्येकोद्दिष्टानि भवन्ति । पार्वण एव तन्निपमात् ।
अत्रेदं बोध्यम् । विधवाया दर्शश्राद्धे पुत्राभावं तद्देवोधिकारः ।

‘अपुत्रा पुत्रवत्यत्री पुत्रकर्म समाचरेत् ।’

इति वचनान् पुत्रवदिति वनिना प्रकरणानुरोध्यात् श्रा-
द्धक्रियातुर्यतोक्त्या पुत्रकर्तृकश्राद्धवदेव देवताः, उद्देश्यत्वं तु
पित्रादीनां भर्तृत्वादिना तन्मातामहानां च पितृत्वादिना । यं प्रति
येन रूपेण सम्बन्धिता तं प्रति तेनैव रूपेणोद्देश्यत्वात् । अत एव
स्मृतिदर्पणे ‘स्वभर्तृप्रभृति त्रिभ्यः’ इत्यादि । भर्तृपित्रोश्च यथायोग्यं
सपत्नीकृत्यमपि । इदं पदद्वयसं दर्शश्राद्ध एव । स्वपितरि जीवति तु
द्वारलोपात्पार्वणलोपः । वीर्यमहालपादिश्राद्धे तु मृतश्वश्राद्धेः श्व-
श्रादिपार्वणमपीति नवदैवत्यम् । तद्य च्छ्रुताकृतमित्येके । केचिन्मृत-
मातृकायाः स्वमातादिपार्वणमपीति द्वादशदैवत्यमाहुः । अग्रे स्व-
मातामहपार्वणेन पञ्चदशदैवत्यमाहुः । अन्ये स्वमातामहादिपार्वणेन
सहाष्टादशदैवत्यमाहुः । अथ सर्वत्राप्याद्यजीवने द्वारलोपः । एवं

असकृन्महालये च वज्रपतिध्यायुक्तं पृथ्वीचन्द्रो-
दयप्रयोगपारिजातादिषु । वसिष्ठः—

“नन्दायां भार्गवदिने अचतुर्दश्यां त्रिजन्मस्तु ।

एषु श्राद्धं न कुर्यात् गृहीतं पुत्रधनश्रयात् ॥”

अजन्मभं तत्पूर्वोत्तरे च त्रिजन्मानि । वृद्धगार्ग्यः—

“प्राजापत्ये च पौष्णे च पित्रर्क्षे भार्गवे तथा ।

च चत्वारः पार्वणा इति । इश्वर्या विधेः गन्ति च निर्मूलं मति-
भाति । एकोदिष्टानि न तीर्थमहालयादौ स्वतन्वन्धनास्थाः पुत्र-
वञ्चवन्धेव । यत्तु—

“भर्तुः श्राद्धे तु या नारी मौढ्यात्पार्वणमाचरत् ।

न तेन तृप्यते भर्ता स्वयं च नरकं व्रजेत् ॥” इति,

तत्सवाहे एकोदिष्टपक्षप्रसंगार्थं न तु सर्वथा पार्वणनिषेधा-
र्थमिति । असकृन्महालये इति । कृष्णपक्षमामान्यनिमित्तक-
श्राद्धं हेमाद्रिमते आठ्या, विधेचनकारादिमते तु सकृत् । तत्र
यद्यपि काम्ये श्राद्धे याज्ञवल्क्येन चतुर्दशी वर्जिता तथाऽपि नि-
त्येऽपि तत्र ‘नभस्पस्यापरे पक्षे’ इति काष्णार्जिनिना भाद्रपदा-
परपक्षे चतुर्दशीवर्जननिषेधादन्वय मतिपदादिपक्षे तद्वर्जनावग-
मात् । दशम्यादिपक्षे च—

“कृष्णपक्षे दशम्यादौ वर्जयित्वा चतुर्दशीम् ।

श्राद्धे मशस्नास्तिथयो यथेता न तपेतराः ॥”

इति मनुष्यचनात् गुतरां च पञ्चम्यादिमतिपदादिपक्षयोस्त-
द्वर्जनावगमाच्च कृष्णपक्षसामान्य एव तद्वर्जनं नन्दादिकं च तद-
व्ययम् । इदं च चतुर्दशीनन्दादिवर्जनं भाद्रपदकृष्णपक्षेऽपि न कृ-
त्करणपक्षे तदमरुतेर्निर्वाजत्वात् । पक्षान्तरेषु तु न नन्दादि वर्ज-
संख्यादान्वापद्येः, सोऽयश्चदशपक्षयोस्तु न चतुर्दश्यान्वयेः ।
अचतुर्दश्यामिति । प्रयोदश्यामिति विवेचने । अजन्मभानिनि ।

यस्तु श्राद्धं पकुर्वीत तस्य पुत्रो विनश्यति ॥”

माजापत्यं=रोहिणी, पौष्णं=रेवती, पित्र्यं=मघा ।
अन्यान्यपि प्रत्यगादीनि तत्रैव ज्ञेयानि । केचित्तु—

“नन्दाश्वकामरव्यारभृग्वग्निपितृकालभे ।

गण्डे वैधृतिः*पाते च पिण्डास्त्याज्याः सुतेऽसुभिः॥”

इति सङ्ग्रहात् । नन्दाः=प्रतिपत्यष्ट्येकादशः, अश्वः=सप्तमी, कामः=त्रयोदशी, आरो=भौमः, भृगुः=शुक्रः, अग्निभं=कृत्तिका, पितृभं=मघा, कालभं=भरणी, अत्र पिण्डास्त्याज्या इत्याहुः । तत्र*मूलं मृग्यम् । एतच्च सकृन्महालयविषयम् ।

“सकृन्महालये काम्यं पुनः श्राद्धेऽखिलेषु च ।

अनतिविषये चैव सर्वमेतद्विचिन्तयेत् ॥”

इति पृथिवीचन्द्रोदये नारदोक्तेः ।

अस्यापवादो हेमाद्रौ पृथ्वीचन्द्रोदये च—

आत्मभार्यापुत्राणां जन्मभानीति । जन्मदशमैकोनविंशतिभानीति रघुनाथः । एवञ्च—

“भानौ भौमे त्रयोदश्यां नन्दाभृगुमघासु च ।

पिण्डदानं मृदा स्नानं न कुर्यात्तिलतर्पणम् ॥”

इति स्मृत्यन्तरे पिण्डदानपदं श्राद्धोपलक्षणं बोध्यम् । अन्ये पिण्डदाने कालविशेषनिषेधास्तु प्रेतकृत्यविषया इति विवेचने । प्रत्यरादीत्यादिना त्रिषादादयः । एतत्प्रेतकृत्यविषयमित्यन्ये । *पाते इति । पानभरण्यादावपि सकृन्महालये पिण्डदानं कार्यम् । पातादिनिमित्तकथाद् एव तद्विषेशात् । ‘अपापाते भरण्यां च’ इत्यग्निवचनादिति बोध्यम् । *मूलं मृग्यमिति । सप्तमीरभिभौमभरणीगण्डवैधृतिव्यतिपातेष्विति मयूषः । पुनःश्राद्धे=भाटस्याः ऋषिपाणे श्राद्धे । *असिद्धेषु=वीहिषाकादिश्राद्धेषु । तत्र फाळान्त-

'अमावासे भरण्यां च द्वादश्यां पक्षमध्येके ।

तथा तिथिं च नक्षत्रं चारं च न विचारयेत् ॥'

पराशरमाधवीये मदनपारिजातादिषु चैवम् । निर्ण-
यदीपिकायां तु- * 'पितृमृताहं निपिद्दिनेऽपि सकृन्म-
हालयः कार्यः' इत्युक्तम् ।

'आपाद्याः पक्षमे पक्षे कन्यासंस्थे दिवाकरे ।

मृताहनि वितुर्यो वै श्राद्धं दास्यति मानवः ॥

तस्य संबत्सरं यावत्सन्तृप्ताः पितरो ध्रुवम् ॥'

इति नागरखण्डोक्तेः ।

'या तिथिर्षस्य मासस्य मृताहे तु प्रवर्तते ।

सा तिथिः पितृपक्षे तु पूजनीया प्रयत्नतः ॥

तिथिच्छेदो न कर्तव्यो यिनाऽशां च गृहच्छया ।

पिण्डश्राद्धं च कर्तव्यं विच्छिन्ति नैव कारयेत् ॥

अशक्तः पक्षमध्ये तु करान्त्येकंदिने यदा ।

निपिण्डेऽपि दिने कुर्यात्पिण्डदानं यथाविधि ॥'

इति कात्यायनोक्तेः । * अत्र मूलं चिन्त्यम् ।

तथा पक्षश्राद्धकरणेऽपि न नन्दादिषु पिण्डनिषेध
इत्याह पराशरमाधवीये काष्ण्णजितिः—

'नभस्यस्यापरं पक्षे श्राद्धं कार्यं दिने दिने ।

नैव नन्दादि यज्यं स्वाधीनं निन्द्या चतुर्दशी ॥'इति ।

अत्र श्राद्धमित्येकवचनाद् अदिने दिने इति धीप्साय-

रसम्भवात् । * पितृमृताह इति । शिष्टाचारसिद्धोऽयं पक्ष इति
रघुनाथः । नन्वेवं 'नैव निन्द्या चतुर्दशी' इति चतुर्दशीप्रहणं वर्जयि-
त्वा चतुर्दशीमिति तन्निषेधोति विकल्पः स्वादित्यप्राह— * अत्रे-
ति । एकेति । प्रकृत्यर्पानामिति घ्युत्वस्या अत्यन्ततंयोगार्थक-

शाच सोमयागवदेकस्याभ्यासेनैकप्रयोगपरमिदम् । अतः

द्वितीयातश्च एकत्वविशिष्टश्राद्धस्य भाद्रपदापरपक्षीयतिथित्वनियमो
लभ्यते । ततश्चतुर्दशीलाभात्तद्वर्जनं पक्षान्तरम् । न च—

‘स पक्षः सकलः पूज्यः श्राद्धपोडशकं प्रति ।’

इति दर्शनात्संख्यया श्राद्धानां भेदो दुर्वारः । तत्र च काभ्यासः ? ।
‘नैव निन्द्या चतुर्दशी’ इति च चतुर्दशीग्रहणार्थमिति वाच्यम् । संख्या-
या अनुत्पत्तिवाक्यगतत्वात् । वचनस्यैकदेशकन्यासम्बन्धमात्रेण स-
कलपक्षपूज्यत्वमात्रप्रतिपादकत्वेनोत्पत्तिविधित्वासम्भवात् । श्राद्ध-
पोडशकमिति द्वितीयानिमिच्चभूतकर्मवचनीयप्रतियोगेन श्राद्धाना-
मुद्देश्यत्वमतीतिश्च पक्षरूपकालविधौ तत्सम्बन्धित्वेनोपादेयानामपि
कर्मणामनुवाद्यत्वे बाधकाभावात् । ‘यदि ब्राह्मणो यजेत’ इत्यादौ
हि स्वरूपेण यागस्योपादेयतयाऽनुवाद्यत्वं दूषितमतो न तद्विरोधः ।
तस्मात् ‘नभस्यस्यापरे पक्षे’ इति श्राद्धोत्पत्तिविधौ संख्यायुक्तति-
थिममुच्चयेन यावत्तिथिसिद्धानामभ्यासानां श्राद्धपोडशमिति संख्ये-
त्यर्थः । यद्यपि पक्षस्य पञ्चदशतिथ्यात्मकत्वात् कृष्णपक्षसामान्ये-
ऽपि प्रतितिथि श्राद्धावृत्तिः प्राप्नोति न तु सकृत्करणम्, तथापि
तत्र पक्षस्याखण्डस्यैवायोगव्यावृत्त्याऽद्भ्यस्तम्, अथनर्तुमासादिविशे-
षवत्, न तु स्वरूपेण तिथीनाम् । अत एवेदं कर्मास्मिन्नयनेऽस्मिन्नुता-
वास्मिन्मासेऽस्मिन्पक्षे इति सम एव व्यपदेशः तस्य सकृत्करणेऽप्य-
व्याहृतः । महालायापरपक्षे तु यावन्निध्यभ्यास इति विशेषे वीजमाह-
ःदिने दिने इति । एकप्रयोगेति । यत्तत्र हेमाद्रेरन्त्यदिने
दक्षिणादानं तदशाच्च पार्श्वक्यमिति मतं, तदप्युक्तम् । निमन्त्रणा-
दिविमर्जनान्तश्राद्धप्रयोगस्यैवावृत्तेः कालस्य प्रयोगानुबन्धत्वेन
तत्समुच्चयवशात्प्रयोगावृत्तेरेवाचित्यात् । किञ्च दक्षिणादानमात्र-
स्यैव कृतः सकृत्करणं प्रधानमात्राभ्यासोपगमे सर्वेषामपि प्रधान-
पूर्वोत्तरभाविनामद्धानां प्राप्तानत्यर्थानां चाभ्यासस्यैवाचित्यात् ।

‘प्रतिपत्प्रभृतिष्वेकां वर्जयित्वा चतुर्दशान् ।’
इति शाश्वत्कीयं प्रयोगभेदपरं न तु पञ्चम्यादिपञ्च-
पयम् । ‘प्रतिपत्प्रभृतिषु’ इति विशिष्योक्तः । निष्प-
त्तिं निम्नत्रादिविसर्जनान्त्राद्धनयोगस्य भेदे यदि ब्राह्मणा-
भस्तदास्तु तरेव ब्राह्मणैः सः ।

‘कुशा दग्धादयो मन्त्रा ब्राह्मणाश्च बहुश्रुताः ।

न त्ते निर्वाहयतां यान्ति विनियोग्याः पुनः पुनः ॥’

इति ब्राह्मणानां विनियुक्तविनियोगांशिराशात् । वरणभरणरूपे तु
मन्त्रणदक्षिणादाने प्रतिपत्त्राद्धनयोत्ते भिन्ने परानुष्ठये । अत्र एव
सम्भारार्थं ब्राह्मणैः सह सकृदेवांपत्तंवादेऽपि तेषामाशांचेऽभ्या-
सन्तरे त्वागोऽन्येषामुपादानम् ।

‘निम्नत्रितस्य विषस्य काश्वायाद्विरणस्य च ।

देहे पितृषु निष्ठुमु नाशांशं विषने क्विन् ॥’

इति वाचस्पत्य शास्त्रोपनिषन्वनाभारिनापठनेः । प्रयोगसदृश-
य सम्भूयैकफलजनकत्वं तापंमानादिदोषवन् । ‘प्रतिपदि महा-
यापरपत्तश्राद्धं करिष्ये’ ‘द्वितीयाया महालयपरपत्तश्राद्धं करिष्ये’
‘तृतीयाया महालयपरपत्तश्राद्धं करिष्ये’ इत्यादिवृत्तित्वेन मङ्ग-
लमेदाद्यैः वाक्यभेदाच्चान्तरा प्रतिपत्तानिधयेन कर्त्तव्यत्वात्तस्य-
शास्त्रे महालयश्राद्धं ययन्तरा श्राद्धकर्त्तुराशांचवताः, तदा ‘श्राद्धे
‘कपरिक्रिया’ इत्युक्तगुरुरूपमारम्भाभारान्तद्वन्नाभारस्य ‘शास्त्रे
‘वृत्तं नास्ति’ इत्यप्यपठनेरनारिकारात्तत्र माहाः श्राद्धयोगा-
नुष्ठेताः । न चेत्तापमदोषांशंमासान्तगाशौचवते मातर-
पदोपदर्शयामाशांचवत्तनुष्ठानं न स्यादिति वाचस्पत्य । तद-

‘नैतानोपासनाः शार्पाः क्रियाश्च धृतिषोदनाश्च ।’

इत्यधिकारवृत्तिसमवाचदनुष्ठानोपपत्तेः । न च यथा कृष्णस्यै-
वमानवरणसम्भारवनाया द्दोषोपपन्तादिदोषदोषपूरकं तदाशौ-

दीपे मदनपारिजाते चैवम् । *अन्यकृष्णपक्षपरं या
ल्कीयम् । एतत्परत्वे नैवनिन्द्याचतुर्दशीविरोधात्
गौडाः । तत्र—

‘श्राद्धं शस्त्रहतस्यैव चतुर्दश्यां महालये ।’
इति विरोधात् । तत्त्वं तु—

मेव दर्शानुष्ठानम् । तथा मकृते शुद्धिपर्यन्तश्राद्धप्रयोगाणामश
पातात्पूर्वमेवानुष्ठानं स्यादिति वाच्यम् । तत्राग्निहोत्रहोमदर्शोष्ट
र्वाचनिकत्वादिह वचनाभावात् । आशौचमध्ये श्राद्धप्रयोगाण
करणे च कृतानां प्रयोगाणां न फलम् । सहकार्यन्तराभावात् ए
देशादेव फलस्य कल्पयितुमशक्यत्वाच्च । एवंविधस्थले चाश
चापगमो— ?

व्यम् ।

दिति अभ्यासमात्रेण दृष्टान्तः । तत्र प्रधानस्वरूपानुबन्धभूतदेवत
समुच्चयवशात् प्रधानस्यैवावृत्तेः । प्रधानमात्रावृत्तिश्च देवतादिसमु
च्चयकृता सोमयागग्रहयज्ञादिषु, उत्पन्नगतसंख्याकृता वा एकाद
शप्रयाजलक्षहोमकोटिहोमादिषु; मकृते तु तयोरेकविधाऽपि न सा
किन्तु कालवशात्प्रयोगावृत्तिरेव । सायंप्रातरग्निहोत्रहोमदर्शपूर्णमा
सिकाग्रपादीनामिवेति विशेषः । याज्ञवल्कीयं पञ्चम्यादिपक्षविषय
मिति पाठः । यद्यपि याज्ञवल्कीयं काम्यश्राद्धपरमित्यग्रे स्पष्टम्,
तथापि ‘नैव निन्द्या चतुर्दशी’ इति कार्णार्जिनिष्ठापितं तत्तदर्थं
तच्छब्देन ग्राह्यम् । तत्पञ्चम्यादिपक्षविषयमित्यर्थः । याज्ञवल्कीयं
प्रयोगभेदपरम्, न तु पञ्चम्यादिपक्षविषयम् । प्रतिपत्प्रभृतिप्राति
विशिष्योक्तेरिति पाठान्तरम् । काम्यश्राद्धप्रकरणस्य याज्ञवल्कीयं
कृष्णपक्षश्राद्धस्य सकृत्कर्तव्यपरं न तु महालयस्य पञ्चम्यादिपक्षपर
मिति तदर्थः । आश्विनापरपक्षे कस्मिन्नपि पक्षे चतुर्दशीवर्जनं नास्ति
इति मतं निरस्यति—*अन्यकृष्णपक्षपरमिति । केचित्तु—

०'निधिनक्षत्रवारादिनिषेधो य उदाहृतः ।

य आदं तन्निमित्तं स्यात्तानुपपन्नकृते एतन् ॥'

इति दिवांदासीये पृथ्व्या गौणान्तासिन्धोऽपधान्तरे

'कृष्णपक्षे दशम्यादी र्जायन्ता चतुर्दशीम् ।'

इति मन्त्रांशचतुर्दशीवर्जनं दशम्यादियत् । अन्यथा महालय-
पश्चाद्गता पौषश्रवणसंख्या व्याह्रयेत् । अत एव 'नेत्र निध्या
चतुर्दशी' इत्यस्यापि महानिरिह्याद् । यस्तु गस्तु—

'अग्नेण तु हता ये र्बे तेऽपस्तत्र मदीयते ।'

इति इतरदेवताशापेन अग्रहतानां देवतात्वविधानात्तदभावो
लुप्यते । यथाऽभ्युदयेष्टा मरुतदेवताशापादेवतान्तरविधानाद्योषा-
द्युपासः । मानवकाष्णाजिनीये अपि अग्रहतपितृकं मत्पेव
सङ्गच्छते । मानवे दशम्यादावित्यादियदेन पक्षान्तराणामपि ग्रहणम् ।
जीवित्पितृकार्मावत्पितृकाऽभावास्यायां तत्रिधितदुषरमतिपदादि-
पिब अग्राऽग्रमृतपितृरूपभिन्नाधिकारिकभ्रातृपेव -श्राद्धगता
पौषश्रवणसंख्यापश्यते । अतो देवताशिरहेण चतुर्दशीश्राद्ध लुप्यत
एवेति युक्तमुत्पद्यन्ति । तत्रं त्विति क्वचि-पाठः । ०तिधीति ।
निध्यादी विष्टदानादिनिषेधो 'नन्दाश्रकामरव्यार'इत्यादिकः ।
तन्निमित्तं=नन्दादिनिमित्तकं । अनुपपन्नकृते=नन्दादिसम्बन्धेन कृते
महालयः दी नेत्यन्वयः । यद्वा नन्दादेर्निषेध इत्येवार्थः । 'नन्दायां
भार्गवदिने' इत्यादिपुत्रवदृष्टिणो निषेधो नन्दादिनिमित्तक एव
न तु नन्दादी पञ्चम्यादियत्तत्र क्रियमाणे महालये इत्यर्थः । ०प-
धान्तरे इति । कृष्णपक्षान्तरे इत्यर्थः ।

'न नन्दासु भृगोर्वारे रोहिण्यां च त्रिजन्मसु ।

रेवत्यां च मघायां च कुर्यादापरपक्षिकम् ॥'

इति नारदसंहितावचनात् । एवञ्च नन्दाश्रकामेत्यपि आप-
रपक्षिकपरमेव एकवचनत्वात् । नन्वेवं सङ्गमहालयेऽपि 'नन्दादि-

च ज्ञेयः । *सकृन्महालये तु वचनान्निषेधः । अन्यत्र *न
कोऽपि निषेधः काष्णार्जनिस्मृतेरिति । *अतो *न
न्दादौ सपिण्डकश्राद्धे पुत्रवतोऽप्यधिकारः । अत्रिरपि-

‘महालये क्षयाहे च दर्शं पुत्रस्य जन्मनि ।

तीर्थेऽपि निर्वपेत्पिण्डान् रविवारगदिकंष्वपि ॥’

*पूर्वोक्तनन्दानिषेधस्तु *मृताहातिक्रमे सकृन्महा-
लये*पौर्णमास्यादिमृतश्राद्धे तन्निमित्तं च ज्ञेयः । यत्तु
स्मृत्यर्थसारे—

‘विवाहव्रतचूडासु वर्षमर्थं तर्धकम् ।

पिण्डदानं मृदा स्नानं न कुर्यात्तिलतर्पणम् ॥’ इति ।

तस्यात्रापवादो दिव्योदामीये वृहस्पतिः—

‘तीर्थे संवत्सरे प्रेते पितृयामे महालये ।

निषेधो न स्यात्तस्य नन्दाद्यनिमित्तकत्वादत आह—*सकृदिति ।
*अन्यत्र=पञ्चम्यादिप्रभृतिपक्षेषु । *न कोपीति । पञ्चदशपोड-
शपक्षयोरेव चतुर्दशीग्रहात्तदन्यपक्षे तन्निषेधः स्मर्तव्यः । एतावता
प्रथमतस्तुपपादितम् । इदानीं निर्णयदीपमनुरुध्याह—*अत इति ।
*नन्दादाविति । पुत्रवृद्धिर्णो निषेधस्य नन्दादिनिमित्तश्राद्ध एव
प्राप्तेर्महालयनिमित्तके तदप्राप्तेरित्यर्थः । सकृन्महालयेऽपीति शेषः ।
एतेन ‘तिथिच्छेदो न कर्तव्यः’ इति युक्तिर्दृढीकृता । महालये इति
सामान्यत उपादानात्सकृन्महालयेऽपि प्रवृत्तेरिति भावः । एवं मति
सकृन्महालये इत्यस्य को विषय इत्यत्राह—*पूर्वोक्तंति । *मृ-
ताद्धेति । केन चिद्धेतुना मृताहस्य सकृन्महालयकालस्मातिक्र-
मे इत्यर्थः । *पौर्णमास्यादीति । पौर्णमास्यां मृतस्य महालये
निषिन्नास्ति अतः तस्य सकृन्महालयः नन्दादिनिषिद्धकालं
विहाय कस्याश्चित्थियां कार्यं इत्यर्थः । आदिना चतुर्दशीग्रहः ।

पिण्डदानं प्रकुर्वीतऽयुगादिभरणीमघे ॥

महालये गवाश्राद्धे मातापित्रोः क्षयेऽहनि ।

कृतोद्वाहोऽपि कुर्वीत पिण्डनिर्वपणं सदा ॥ इति ।

निर्णयदीपे तु नन्दादिनिषेधः प्रत्यहं भिन्नश्राद्धविषयः । षोडशाहव्यापिश्राद्धप्रयोगकृत्ये तु प्रत्यहं पिण्डदानं कार्यनिवेद्युक्तम् । तदयमर्थः सम्बन्धः—षोडशाहव्यापिश्राद्धैक्ये न पिण्डनिषेधः । मृताहे सकृन्महालयेऽपि तथेति केचित् । तत्रापि निषेधस्तु युक्तः, प्रत्यहं श्राद्धभेदेऽपि व्यतीपातादौ तथा । अन्यत्र ऽमृताहातिक्रमे महालये च पिण्डनिषेध इति ।

संन्यासिनां तु द्वादश्यां श्राद्धं कार्यम् ।

ऽपतीनां च वनस्थानां वैष्णवानां विशेषतः ।

द्वादश्यां विहितं श्राद्धं कृष्णपक्षे विशेषतः ॥

इति पृथ्वीचन्द्रोदये मङ्गलं क्तः ।

अत्र पक्षे श्राद्धाकरणे गौणकालमाह हेमाद्रौ यमः—

‘हंसं कन्यामु चर्षास्थे शाकेनापि गृहे यसन् ।

पञ्चम्योरन्तरं दद्याद्दुभयोरपि पक्षयोः ॥’

आश्विनकृष्णशुक्लपञ्चम्योर्मध्य इत्यर्थः । अत्राप्यसम्भवे भविष्ये—

तत्रिमिषे=महालयनिरूपणे । पितृयाने=विष्येष्टयाम् । युगादीति । सति सप्तमी, मृताहे इत्यधिकरणसप्तमी, तथा च न पिण्डनिषेधः । ‘अमावासे’ इत्युक्तेः । एवं च श्राद्धभेदे कदाचित्सापिण्डं कदाचिदपिण्डमित्यथेष्टावतिबोध्या । ऽअन्यत्र=अन्यपक्षे पौर्णमास्यादिपुनश्चादे वा । ऽमृताहेति । सकृन्महालये इति शेषः । ऽपतीना-इति । सकृन्महालये निषेधः । तेन तेषां पश्चान्तराप्यपि भवन्त्येव । अत्राप्यसम्भवे इति । आश्विनशुक्लपञ्चम्येन कार्त्तिकेतिने

‘ययं दीपान्विता राजन्रुपाता पञ्चदशी भुवि ।

तस्यां दद्यात्त चेदत्तं पितॄणां वै महालये ॥’

तत्राप्यसम्भवे भारते—

श्राद्धस्वाकरणे तुलामंक्रान्तिं यावत् कस्मिंश्चिदिने, तत्राप्यसम्भवे
वृथिकसंक्रान्तिं यावत् ।

“न ददाति नरः श्राद्धं पितॄणां चन्द्रमंशये ।

भविताशाः परीताङ्गाः पितरस्तस्य दृषिताः ॥

मेतपशं मतीक्षन्ते गुरुवाञ्छासमन्विताः ।

कर्षका जलदं यद्दृष्टवानक्तमत्तन्द्रिताः ॥

मेतपशेऽप्यतिक्रान्ते यावत्कन्यागतो रविः ।

तावच्छ्राद्धं मवाञ्छन्ति दत्तं वै पितरः सुतैः ॥

तनस्तुलागनंऽप्येके गृहे वाञ्छन्ति पार्थिव ।

श्राद्धं स्ववंशनेदत्तं क्षुत्पिपासासमाकुलाः ॥

तस्मिन्नपि व्यतिक्रान्ते काले वृथिकमे रवी ।

निराशाः पितरो दीनास्ततो यान्ति निजालयम् ॥

मामदृशं मतीक्षन्ते गृहदारं समाश्रिताः ।

वायुनाः पिपासार्ताः क्षुत्तामाः पितरो नृणाम् ।

यावत् कन्यागतः गृहेस्तुलास्यथ मदीयने ॥

इति नामरत्नगण्डे कन्यामपेक्ष्य तुलायाः स्फुटमनुकल्पारोमोक्षेः ।
न च दीपान्विता भविताशास्तस्यैः । प-चदशी = द्वानिंक्षापाराया ।
न च ‘दीपान्विता च कर्षका’ इति बहुव्रीहदानविधानान् । न तु प्रा-
तिहृष्टीमेवानी । न च दीपदानविधानेऽपि स्वानेऽप्युद्धेः अवासा-
स्वारा इव दिशान्वीनेन स्वारात्तान् विद्धे यद्यस्त-राद्य । तत्रो-
च न-वपु-इत्यादिस्य मश-व्यथपु-हमस्य विधीयते । न च
द्वे नवपु-इत्यत्र विप्र-देहेतवान-मं मश-व्ये यत्रोद्धस्य तस्यै-
विद्धेः । अतथाति = कन्यायावधि, यदा दीपान्वितापारित्यथ ।

'यावत् कन्यातुल्योः क्रमादास्तेऽदिवाकरः ।
शून्यं प्रेतपुरं तावद्दधिकं यावदागतः ॥'

प्राप्ते—

'पृथ्विके ऽसमतिक्रान्ते पितरो दैवतैः सह ।
निःश्वस्य प्रतिगच्छन्ति शापं दश्या सुदारुणम् ॥'

पत्तु जातूरुर्षवः—

'आकाङ्क्षन्ति स्म पितरः पञ्चमं पक्षमाश्रिताः ।

तस्मात्तत्रैव दातव्यं दत्तमन्यत्र निष्फलम् ॥'

इति, तत्फलातिशयहानिपरम् । 'कन्यां गच्छतु या न
या' इति तुरीयवादे वा पाठः । तेन कन्यायोगे प्राश-
स्तपमात्रम् । अतः आश्रितिवेकोक्तं आद्वयं ज्ञेयम् । इदं
च आद्रमन्त्रैश्च कार्यं नाऽमाप्तादिना ।

'मृताहं च मपिण्डं च गयाश्राद्धं महालयम् ।

आपप्तोऽपि न कुर्वति आश्रयामेन कर्हिचित् ॥'

इति स्मृतिदर्पणे गालबोक्तेः ।

अथात्र देवताः । सङ्ग्रहे—

'ताताभ्याश्रितं, सपत्नजननी, मातामहादियं
सखि, स्त्रीजनयादि, तात-जननी-स्व-भ्रातरः सखियः ।
ताताभ्यास्मभगिन्यपत्यधवयुक्, जायापिता, सद्गुरुः,

ननुत्तरतुलादीनां तदनुकल्पत्वात् । ऽदिवाकर इति ।

'तावच्छ्रादस्य कालः स्याच्छून्यं प्रेतपुरं तदा ।'

इत्युत्तरार्द्धे ब्राह्मपाठानुसारेण रवेः कन्यातुल्योः क्रमावस्थाना-
त्क्रमाच्छ्रादस्य कालः स्यादित्यर्थः । ऽसमतिक्रान्ते=यावद्दधिके
महालयश्राद्धं लुप्यते मोहादिना तत्करणेऽपि कर्तुः मन्त्रवाया-
नुज्ञाराव इत्यत्र तात्पर्यम् ।

शिष्यास्तः पितरो महालयधिभौ, तीर्थे, तथा उत्तर्पणे ।

उत्तर्पणे इति । तर्पणस्य मध्याह्न एव मुख्यः कालः
कात्यायनादिसूत्रे मध्याह्निकादिकर्मसु तत्पाठात् ।

“स्नानं मध्याह्निकं कृत्वा सन्ध्याकर्म निर्वस्य च ।

ब्रह्मयज्ञं विधायाथ गृहमेत्याचरेत्परान् ॥”

इति आश्रेयसाश्रये मध्याह्ने तदुक्तं । ब्रह्मयज्ञं च तर्पणम् ।

‘संध्याहीनोऽशुचिर्नित्यमनर्थः सर्वकर्मसु ।’

इति चान्वात् मध्याह्निसंध्यानन्तरं कार्यम् ।

“उपास्य विधिवत्संध्यामुपस्थाप्य च भास्करम् ।

गायत्रीं चकितो जप्त्वा तर्पयेद्देवताः पितृन् ॥”

इति गृह्यपराशरोक्तं, इति अन्यत्र विस्तरः ।

यत् तर्पणं प्रकृतम्—

“नस्मात्सर्वैव कर्तव्यमर्तुर्व्यमहत्तैनामा ।

पुण्यते व्याज्जनाः कृर्वन् विश्वमेतद्विभक्तिं च ॥” इति ।

तत्र सदापदस्य पान्थीयपितृभ्यः ।

“बहुराभ्यन्तरे पित्रोः पुत्रो दद्यात् नष्ठाञ्जलीन् ।

द्वितीये तु पयो देव तृतीये मन्थये च ॥”

इति त्वनुदन्ताः ।

यत् ‘पश्यावः स्नानोदयान् मागेव तर्पणं कुरुं तत्र मध्याह्ने
स्नानाच्छ्रमेऽपि पुनस्तर्पणं कार्यम् । अह्निकादिकर्पणस्य
वद्व्यहस्याह्नात् । उदयोत्तरं मातः स्नाने तु तर्पणे कुरुं
पुनस्तत्र कार्यम् । तेनैव सिद्धेः । मध्याह्नस्नानस्य तर्पणं कुरुं
वदनन्तरं पुनः कार्यम् इति, तत्र । उदयान्तर्हं तर्पणसिद्धि-
विशेषोक्तं च । विद्वान्मातः उदयान् मागनुश्रुत्वापोगात् ।
अथानिर्वाहः । अनु—

“वद्व्यहस्याह्नौ तर्पणं कुरुं तत्र मध्याह्ने ॥”

अस्यार्थः—तातत्रपी=पितृत्रयी । अम्पात्रेयी च । स्मृ-
त्यर्थसारेपि—‘महालये मातृश्राद्धं ऋष्यकृ प्रशस्तम्’ इति ।
अत्र विशेषः स्मृतिदर्पणे गालवः—

‘अनेका मातरो यस्य श्राद्धे चापरपक्षिके ।
अर्घ्यदानं पृथक्कुर्यात्स्विण्डमेकं तु निर्वपेत् ॥’
जीवन्मातृकस्तु सापन्नमातुरेकोद्विष्टं कुर्यान्न पार्य-

वर्णनाभिति न कर्मषष्ठी । सर्वणेश्वो जल दयम् । ‘सर्वणेश्व
एव च’ इति योऽस्योक्तवत्कथात् । एतच्च मातापितृभ्यनिक्रमेति
माश्रयः । जीवत्पितृकस्यापि तर्पणं भवत्येव । ‘जीवत्पितृकोऽप्येता-
न्’ इति कात्यायनोक्तेः । एतान्—देवकृपिदिभ्यपितृसनकादि-
मनुष्यान् । पितुर्जीवनेन तर्पणाधिकारात् ।

संस्पृष्टपितृकादौ—

“येभ्य एव पिता दद्यातेभ्य एव प्रदापयेत् ।”

इति वचनात् तस्य । तीर्थेऽप्येतत् । जीवत्पितृकश्राद्धवत् । मा-
तृमरणेऽपि न तर्पणम्, उदाह इत्यादिवत् मतिप्रसवाभावान् ‘स-
पितुः पितृकृत्पेषु’ इति निषेधाच्च । ऋष्यकृमिति ।

“अन्वष्टकास्तु वृद्धौ च मतिमन्वत्सरन्तथा ।

महालये गथायां च सस्विण्डीकरणात्पुरा ॥

मातुः श्राद्धं मुतः कुर्यादिभ्यश्च पतिना मह ।”

इति वाचपात् ‘नवदेवतमंत्रेष्टम्’ इति वचनाच्च । ॐ अनेका-
मातर इति । सापन्नमातुर्पात्रा सह कतन्त्रेण द्विपितृकश्राद्धवदित्य-
र्थः । इदमष्टम् । यत्र इदं वचनमन्वष्टव्य एव परर्तव्यं न तु
तद्विधे महालयादावपि सद्गृहे मातृग्रहानन्तरे सापन्नमातुरुक्तेः ।
जीवन्जीवन्मातृकयोः प्रकारभेदान्नाचित्वाच्च । अस्माकं तृप्त-
प्रापि सापन्नमातुरेकोद्विष्टमेवेति तदभेदान् । अधिकमन्वतोऽवगन्त-

णम् । आद्वर्दीपकलिकायां तु पार्वणमुक्तम् ।

‘आन्वष्टयं च गन्मातुर्गयाश्राद्धं महालग्नम् ।

पितृपत्नीषु च श्राद्धं कार्यं पार्वणवद्भवेत् ॥’

इति बृहन्ननूक्तः । सखीति मातामहानां मपत्नीकृत्ये-
पि विभवे सति मातामहानां पृथकार्यम् ।

‘महालये गयाश्राद्धे वृद्धौ चान्वष्टरामु च ।

शेषं द्वादशदैवत्य तीर्थं प्रांष्टं मयासु च ॥’

इति निगमोक्तः । हेमाद्रिमते त्वत्र नवदैवत्यमेव ।

‘महालये गयाश्राद्धे वृद्धौ चान्वष्टरामु च ।

नवदैवत्यमत्रेष्टं शेषं पदपूर्वम् विदुः ॥’

इति विष्णुधर्मोक्तः । तातभ्राना=पितृव्यः, जननीभ्राता=
मातुलः, तत्स्त्रियः=पितृव्यस्त्रीमातुलानीभ्रातृजायाः ।
पितृष्वसृमातृष्वसृस्वभगिन्योऽपत्यभर्तृयुक्ताः । तेन
सापत्यायै सधचायै इति प्रयोगो ज्ञेयः । एतासु सर्ताषु
न तद्भर्त्रादेर्दानम् । द्वारलोपात् । जायापिता=श्वशुरः ।

व्यम् । *कलिकायां त्विति । तुनाऽरुचिः

‘सपिण्डीकरणादूर्ध्वं पित्रोरेव हि पार्वणम् ।

पितृव्यभ्रातृमातृणामेकोदिष्टं न पार्वणम् ॥’

इत्यनेन विरोधात् । तस्मात् ‘पितृपत्नीषु च’ इत्यत्रान्वष्टयश्रादे-
नन्वियः किं तु श्राद्धमित्यस्याऽऽब्धिकं श्राद्धमित्यर्थात् । तच्च ज्ये-
ष्ठापरम् । आब्धिकं प्रकृत्य—

‘पितृव्यभ्रातृमातृणां ज्येष्ठानां पार्वणं भवेत् ।’

इति वचनात् । यद्वा कलिकायामते सर्वासापेवाब्धिकं पार्वणमि-
ति । वस्तुतस्तु कलिकावचनं निर्मूलमिति । ‘प्रांष्टे’ इत्यादिसति-
सम्पौ तत्र पददैवत्यस्यैव भावात् ।

मते त्विति तुनारुचिः । विभवे द्वादशदैवत्यन्तर्दभावे । वृ

रूपप्रोपलक्षणा । अत्र *मूलं स्मृतिचन्द्रिकायां ज्ञे-
 । अत्र पार्ष्णेकोद्दिष्टयोर्व्यस्योक्ता हैमाद्रौ पुरा-
 तरे—

*उपाध्यायगुरुश्चभ्रूपितृव्याभार्यमातुलाः ।
 श्वशुरभ्रातृनत्पुत्रपुत्रत्विकृशिक्ष्यपोषकाः ॥
 भगिनीस्वामिदुहितृजामातृभगिनीसुताः ।
 पितरौ पितृपत्नीनां पितुर्मातुंश्च या स्यसा ॥

व्यामिति व्यवस्थासम्भवात् । 'सत्त्रियः' इति पाठः 'नत्त्रियः'
 पाठो न युक्तः, पितृव्यादेः सपत्नीकत्वस्यैवोचित्यात् पितृव्य-
 नां सपत्नीकत्वत् । सापत्यत्वं तु पूरणीयम् । सतीपुत्रविधमाना-
 *मूलमिति ।

"आदौ पिता ततो माता सापत्नजननी तथा ।
 मातामहाः सपत्नीकाः स्वपत्नी तदनन्तरम् ॥

गुतभ्रातृपितृव्याश्च मातुलाश्च सपत्नयः ।
 दुहिता भगिनी चैव दौहित्रो भगिनेयकः ॥

पितृव्यसा मातृव्यसा शशुरो गुरुरर्थिनः ।" इति ।
 अस्यार्थः—गुतान्तानां क्रमो विवक्षितः । ततः तदनन्तरपद-
 तात् । ततो दुहितैश्च सापत्या सपत्न्या । संबन्धासत्तेः दौहित्रभाषु-

स्तत्र विशेषणत्वम् । गुते पत्नीपुत्रयोरैव ।

'गुतस्तत्पुत्रदुहितृदौहित्रा भानुकः स्नुषा ।'
 ते वचनान्तरेऽपि तथैव । गम्यायां तु केचित् पृथंगम्यां कुर्वन्ति ।

व्यमातुल्योरन्ते भ्राता पितृव्योरन्ते भगिनी सम्बन्धामसे-
 । *उपाध्यायेति । श्वशुरः सपत्नीकः, न तु पृथक् शशुः,

स्वध्यानापि श्वशुरं जीवति सा । भ्राता सापत्यो न तु पृथ-
 तापुत्रा, सपत्नीकश्च । भगिनीदुहितरौ सपत्ने सापत्ये, न तु भ-
 गिनीसुता तस्वामी जामाता च पृथक् । 'पितरौ पितृपत्नीनाम्'

सखिद्रव्यदक्षिण्यायास्तीर्थं चैव महालये ।

*एकोद्दिष्टविधानेन पूजनीयाः प्रयत्नतः ॥' इति ।

इतरेषां पित्रादीनां, पार्वणमर्थसिद्धम् । अत्र क्रमान्यत्वेऽप्याचाराद्यवस्था । अशक्तौ तु पृथिवीचन्द्रादप्ये चतुर्विंशतिमते-

'एकस्मिन्ब्राह्मणे सर्वानाचार्यादीन्प्रपूजयेत् ।

*दश द्वादश वा पिण्डान्दद्यादकरणं न तु ॥'

एकोद्दिष्टस्वरूपं चाह याज्ञवल्क्यः-

'एकोद्दिष्टं देवहीनमेकाद्यैरुपविश्रकम् ।

आवाहनाग्नीकरणरहितं त्यपसव्यवत् ॥' इति ।

इति सापन्नमातामही । तत्राचागविसंवादे आचारपक्षे सापन्नमाता' प्रपूर्यः पित्रादिस्वत्त्रोः सापत्पसभवात्त्वं बोध्यम् 'शिष्यपोषकाः' 'शिष्याद्यपोषकाः' इति पाठौ पोषकद्रव्यदाववान्तरभेदमालम्ब्य 'शिष्यपोषकम्' इत्येकं वा, विद्याकलाभेदेन शिष्यौ वा, पोषकादीनामत्रार्थावः । आद्यपदेन सतीर्थः । *एकोद्दिष्टंति ।

• "तेन प्रदानं यत्र स्यात्सपिण्डाकरणात्परम् ।

• तत्र पार्वणवत् कुर्यादेकोद्दिष्टं त्यजद् बुधः ॥"

इति गालयं वाध्यते इति सूचितम् । अत्र प्रत्येकोद्दिष्टं ब्राह्मणभेदः । *दशोक्तिः । पत्नीप्रभृतिगुर्वन्ता दश आचार्यान्तास्तु द्वादशेत्यर्थः । वक्ष्यति च-

"सपिण्डीकरणादूर्ध्वं यत्र यत्र प्रदीयते ।

• भ्रात्रे भगिन्यै पुत्राय स्वामिने मातुलाय च ॥

मित्राय गुरवे श्राद्धमेकोद्दिष्टं न पार्वणम् ॥'

हेमाद्रौ-

"सपिण्डीकरणादूर्ध्वं पित्रोरेव हि पार्वणम् ।

• पितृव्यभ्रातृमातृणामेकोद्दिष्टं न पार्वणम् ॥' इति ।

अथैकपाको वैश्वदेवतन्त्रं पिण्डं पर्हिथैक-
मिति स्मृत्यर्थमारो उक्तम् । अथ पाणिहोमः पिण्ड-
ध्यात्र विजान्तिक इत्याह प्रयागपारिजाते आचार्यः—

‘काम्यमभ्युदयेऽष्टम्यामेकोद्विष्टमथाष्टमम् ।

चतुर्ष्वेषु करं होमः पिण्डध्यात्र विजान्तिके ॥’ इति ।

पार्वणहोदिष्टयोः समानतन्त्रत्वे तु अग्निसमीप
एव । अत्र धुरिलोचनी वैश्वदेवौ ।

पार्वणकोदिष्टयोः क्रममाह मरीचिः—

‘यद्येकत्र भवेत्स्थानमेकोदिष्टं च पार्वणम् ।

पार्वणं त्वभिनिर्वृत्त्य एकोदिष्टं संपारंभेत् ॥’ इति ।

एकपवित्रकम्=एका शलाका । अधिकमग्र । एकपाक इति ।

‘महालये गयाश्राद्धं गतामूनां क्षयेऽहनि ।

तन्त्रेण शरणं कृत्वा श्राद्धं कुर्यात्प्रयत्नतः ॥’ इति ।

इति पौलस्त्यात् । वैश्वदेवेति । ‘यद्येकत्र भवेत्स्थानम्’

इति वाक्यात्प्रादुर्भादस्य पार्वणपूर्वकत्वादसञ्जोतविरोधितयो-

पक्रममावत्यादेव वैश्वदेवसिद्धेः ‘देवहीनम्’ इति । निषेधो न मर-
वर्तते । एकमिति । ‘एकत्र भवेत् स्थानम्’ इत्यस्यान्यथा

ऽनुपपत्तेः । प्रधानानुरोधेन गुणाट्टिश्च तत्रैव यत्र तां विना न

प्रधानसिद्धिरिति । पाणिहोम इति । पार्वणे इत्यादिः

न त्वेकोदिष्टे इत्यर्थः । पिण्डध्यात्रेति । पिण्डधितृपङ्ककल्पाभा-

वात् । पार्वणकोदिष्टयोः समानतन्त्रत्वे त्वग्निसमीप एवेति पाठः ।

तत्र प्रामाण्ये यथाग्रहः तदाऽभावास्वार्था महालग्नकरणे(१)

(कथं चिद्योग्यः । यदा बहुवचनभाष्यकारैरेकोदिष्टे पाणिहो-

माह्वीकाराच्च तन्मतं तन्निषेधो न मरवर्तते इत्याशयेन) एकोः

दिष्टमिति । आन्वष्टस्यातिदेशेन यस्यां कस्यां चित्थी श्रा-

(१) कंसान्तर्गतो ग्रन्थः कश्चित् पुस्तके नास्ति ।

‘अपि *कन्यागते सूर्ये काम्ये च धुरिलोचनां ।’

इति हेमाद्राद्यादित्यपुराणात् । *अत्र *प्रति ति
भिन्नप्रयोगत्वाद्दक्षिणाभेदो वा *प्रयोगैक्यादन्ते
वा दक्षिणेति हेमाद्रौ उक्तम् । एतच्च संन्यस्तपितृकादि
जीवात्पितृकेणापि कार्यम् ।

इति पितृयज्ञकल्पमन्वाचतुर्ष्वधेति वचनादग्नौ होमः अग्निसर्प
पिण्डदानमिति पाठान्तरं नेयम् । *कन्यागते=कन्यागत
र्यनिमित्तके भाद्रपदापरपक्षश्राद्धे इत्यर्थः । कन्यासंक्रान्तिनिमित्त
के श्राद्धे इति वर्णयतां मते तु पुङ्गवार्द्रवौ, तच्चिन्त्यम् । धर्मिण
सूर्यस्य शाब्दनिमित्तत्वमुपेक्ष्य तद्धर्मस्य संक्रमणस्य अशाब्दनि
मित्तताया आश्रयणात्सम्भवात् । हेमाद्रिमतेमाह-अत्रेति
*प्रतिदिनमिति ।

“आदौ मध्येऽवसाने वा यत्र कन्यां रविर्गजेत् ।

सपक्षः सकलः पूज्यः श्राद्धपोढशकं प्रति ॥”

इति काष्ण्णाजिनिवाक्यात्कर्मभेदः “तिस्र आहुर्तिस्रिंशति
इतिवत् । यदि वाक्यान्तरमाप्तमेकं श्राद्धमनूय तिथिसमुच्चयो विधी
येत तदा न भेदः स्यात् । पङ्कते तु न तथा । तेन ब्राह्मणभेद
दक्षिणानां भेदेऽपि न दोषः । अमावास्यात्वेन प्रतिपद् एका
काराभिमायेण पक्षपदम् । तेन न षोडशत्वबाधः । *प्रयोगै
क्यादिति ।

“नभस्वस्यापरं पक्षे तिथिपोढपकं तु यत् ।

कन्यास्थाकार्णवितः श्रेयान्म कालः श्राद्धकर्मणि ॥”

इति शाट्यायनिवचने ‘मरुत्यापुक्तेषु समुच्चयः स्यात्’ इति
न्यायेन तिथीनां श्राद्धे समुच्चयावर्गमात् तस्य श्राद्धावृत्तिं विना
ऽनुपपत्तरेकरूपैव श्राद्धस्य सायंप्रान्तरमिहोत्रहोमस्येवावृत्तिः । तत्राने
कदिनसाध्य एक एव श्राद्धमयोगः । अतो ब्राह्मणदेशदक्षिणानां

‘पृथौ तीर्थे च संन्यस्ते ताते च पतिते सति ।

शंभ्य एव पिता दयासंभ्यो दयास्स्ययं सुतः ॥’

इति कात्यायनोक्तेः । यस्तु कौण्डिन्यः—

‘दर्शाश्राद्धं गयाश्राद्धं श्राद्धं चापरपक्षिकम् ।

न जीवत्पितृकः कुर्यात्तिलैस्तर्पणमेव च ॥’ इति,

तत्संन्यस्तापिघाशानिरिक्तविषयम् एकाम्यश्राद्धपरं
वा । अत्र यद् यत्कृतं श्रीपितृकृतजीवत्पितृकनिर्णये
शेषम् । एतच्च जीवत्पितृकेण पिण्डरहितं कार्यम् ।

अमुण्डनं पिण्डदानं च प्रेतकर्म च सर्वशः ।

पैत्रयमिति । अत्रेदमरुचिर्बोजम् । शाट्यायनिवाययस्योत्पत्तिप-
रतया कौत्पतिः क गुणविधिरिति विनिगमनाविरहात् समुचिताने-
कतिथिविशिष्टधाद्भिर्षां ‘यदाऽऽमेवोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां
पौर्णमास्यां चाप्युतां भवति’ इत्यत्रैव समुचितानेककालविशिष्ट-
कर्मविषिक्तभेदवदिहाऽपि श्राद्धभेदस्यैवाचित्वात् । संन्यस्ते
इति । पितृपक्षे होमान्तपनारम्भो वेति पक्षद्वयम् । आरम्भपक्षे
होमान्तः पित्रादिदेवतानां वा पिण्डदानमित्यग्रे स्पष्टम् । सर्व-
स्मिन्नपि पक्षे संन्यस्तादिपितृकस्यामावास्याश्राद्धं स्मृत्युक्तं भवति
स्मृतीनां सर्वसाधारण्यात् । एकाम्येति । नित्यनिषेधवाधेन का-
म्यस्य प्रवृत्तेः । ननु वृद्धी चेति सर्वथाद्भ्रमतिमसवस्यापरपक्षिक-
निषेधो वाधकोऽस्तिवत्यत आह—अत्रेति । सामान्यतः—

‘सपितुः पितृकृत्येषु अधिकारो न विद्यते ।’

इति सामान्यतोऽपरपक्षे श्राद्धनिषेधे सिद्धे कौण्डिन्यनिषेधस्य
वैधर्ष्यवारणाय कृष्णपक्षान्तर्गतमप्यन्वष्टकाश्राद्धं पिण्डपितृपक्ष-
कत्वेन न कार्यमिति स्वरूपेयम् । न चानेन तदुपसंहारः । तथा
सत्संपतदन्वसर्वश्राद्धमाप्ते जीवत्पितृकस्य प्रतिमसवान्तरवैधर्ष्यात् ।
अमुण्डनमिति । यस्तुतस्तु एतस्य निर्मूलत्वात्सपिण्डं भवत्येव ।

न जीवत्पितृकः कुर्याद् गुर्विणीपतिरेव च ॥

इति दक्षेण तस्य पिण्डनिषेधात् । अन्यष्टक्यमातृ-
वार्षिकादौ तु पचनाद्भवतीति षक्ष्यामः । तथा छागलेपः-

‘पिण्डो यत्र निवर्तत मघादिषु कथंचन ।

संस्कल्पं तु तदा कार्यं नियमाद्ब्रह्मवादिभिः ॥’

संस्कल्परूपं च षक्ष्यते ।

अत्र आद्याद्गतर्पणं षक्ष्याद्दे प्रतिदिनं आद्योत्तर-
म् । सकृन्महालये तु परेऽहिं कार्पम् ।

तदुक्तं नारदीये-

‘षक्ष्याद्दे यदा कुर्यात्तर्पणं तु दिने दिने ।

सकृन्महालये चैव परेऽहिं तिलोदकम् ॥’

गर्गोपि-

‘षक्ष्याद्दे हिरण्ये च अनुव्रज्य तिलोदकम् ॥’ इति ।

तथा प्रयोगपरिजाते गर्गः-

‘कृष्णे भाद्रपदे मासि आद्यं प्रतिदिनं भवेत् ।

पितृणां प्रत्यहं कार्यं निविद्धाहंऽपि तर्पणम् ॥

सकृन्महालये इवः स्वादष्टकास्यन्त एव हि ॥’

इदं निविद्धदिनेऽपि कार्यम् ।

‘निविर्ताभ्यविशेषेषु कार्यं प्रेते च सर्वदा ॥’

इति स्मृत्यर्थसारांशः ।

‘तीर्थे निविशिशेषे च गणायाम् प्रेतपक्षके ।

निविद्धेऽपि दिने कुर्यात्तर्पणं तिलमिश्रितम् ॥’

इति स्मृतिश्रावण्यां षक्ष्यात् ।

एतच्च आद्यं मन्त्रमात्रेण न कार्यम् । तदाह नृगुः-

‘वृद्धिश्चाद्यं तथा सोममग्नायेवं महालयम् ।

राजान्मवेहं शक्यं च न कुर्यात्तानुद्विजे ॥’ इति ।

हेमाद्रौ नागरमण्डे—

ॐ नभो याथ नभस्यो वा मलमासो यदा भवेत् ।

सप्तमः पितृपक्षः स्यादन्यत्रैत्र तु पञ्चमः ॥'

एतच्च पित्रोर्नरणे प्रथमान्दे ॐ कृताकृतमिति चि-
स्पर्तीसंतौ भटाः ।

इदं च निरूप्यं काम्यं च ।

'पुत्रानायुस्तधारोगमैश्वर्यमतुल तथा ।

प्राप्नोति पथमे दत्त्वा श्राद्धं कामान्सुपुष्कलान् ॥'

इति(१) जापालयुक्तेः ।

'वृद्धिके समतिकान्ते पितरो देवर्षे मह ।

निःश्वस्य प्रतिगच्छन्ति शापं दत्त्वा सुदायणम् ॥'

इति काष्णार्जिनियचनाद्य । तदतिक्रमे प्रायश्चित्त-
मुक्तमृग्विधाने—

(२)'दुरोभश्वस्य' मन्त्र च दशवारं द्विभामयोः ।

वनभोवेति । मन्त्रश्च यदाऽऽश्विनोऽपिरुवागस्तदा तत्र कन्वार्के-
सन्ध्यां श्राद्धपसङ्कः । अत्र नवपाः—

'यानुधानमिधो माता कन्वार्के जायते यदा ।

देवं विष्टं तदा कर्म उच्यते यासि युज्यते ॥'

इति यचनानुकार्ये कार्यमित्याहुः । ॐ कृताकृतमिति । ॐ-

(१) 'याजुष्ययुक्तेः' इति पुरतकान्तरे पाठः ।

(२) एष मन्त्रो ऋग्वेदभटितार्था प्रथमाष्टके अनुर्थोऽष्टाये—'दुरा
भश्वस्य दुर इन्द्र गोदभिः दुरो यवस्य वसुम इवस्पातिः । शिक्षावतः
प्रश्वो अकामकरोता सन्धा सर्वाऽवस्तामहं युष्मिमास ॐ' इति । अश्व
व्याख्या—'हे इन्द्र, त्वम् अश्वस्य दुरो दाताऽसि, तथा माः यवः हेतुं वा
दाताऽसि, तथा यवस्य अवादेर्धाम्यजातरय दुरो दाताऽसि । वसुम-
निवाभदेतापेनयवेनः स्वार्थो यतिः लोकेषु पात्यायता । शिक्षावतः शिक्षा-
तिर्दानकर्मा । शिक्षाया इत्यस्य नेतासि । प्राश्च = दुराश्वः मन्त्रा दिवो

महालयं यदा न्यूनं तदा संपूर्णमिति तत् ॥' इति ।
द्विमासयोः कन्यातुलयोर्महालयश्चाद्यं यदा हीनमित्यर्थः
अत्र भरण्यां श्राद्धमतिप्रशस्तम् । तदुक्तं पृथिवी-
चन्द्रोदये मात्स्ये—

‡'भरणी पितृपक्षे तु महती परिकीर्तिता ।

अस्यां श्राद्धं कृतं येन स गयाश्राद्धकृद्भवेत् ॥'

पृथिवीचन्द्रोदये श्रीघरीये वृहस्पतिः—

'नभस्यापरपक्षस्य द्वितीया यदि याम्यमे ।

तृतीया घाग्निताराभिः सहिता प्रीतिदा पितुः ॥'

एतत्पक्षे पृष्ठी योगविशेषेण कपिलासंज्ञा । तदुक्तं वा-
राहे—

'नभस्यकृष्णपक्षे तु रोहिणीपातभूसुतैः ।

युक्ता पृष्ठी पुराणज्ञैः कपिला परिकीर्तिता ॥

व्रतोपवासनियमैर्भास्करं तत्र पूजयेत् ।

कपिलां च द्विजाग्न्याय दत्त्वा क्रतुफलं लभेत् ॥'

पुराणसमुच्चये—

'भाद्रे मास्यसिते पक्षे । भानौ चैव करे स्थिते ।

पाते कुजे च रोहिण्यां सा पृष्ठी कपिला भवेत् ॥'

अत्र दर्शान्तत्येन महालयो भाद्रपदकृष्णपक्षो

तेऽभ्युदयः, अकृते तु न दोषः । द्विमासयोर्महालयं यदा न्यून-
मिति सम्बन्धः । ‡भरणीति । इदं च पिण्डरहितं कार्यम् ।

द्विषसा पश्चिमन् स तथोक्तः । अकामकर्शनः कामान् कर्शयति नाशय-
तीति कामकर्शनः न कामकर्शनः अकामकर्शनः द्वविर्दत्तवतां यज-
मानानां कामानभिनतफलप्रदानेन पूरयतीत्यर्थः । सखिभ्यः समाना-
ख्यानेभ्य ऋत्विग्भ्यः सखा सप्रियदत्तन्तं प्रियः, पदंभूतां य इन्द्रस्तं
प्रति इदं स्तोत्रलक्षणं षवः गृणामिस्ति ब्रूमहे ।' इति श्रीमत्सायणा-
चार्याणाम् ।

शेष इत्युक्तं निर्णयामृतं, हेमाद्री च । अहस्तार्कस्तु फ-
लातिशयार्थः ।

‘संयोगे तु चतुर्णां वै निर्दिष्टा परमेष्ठिना ।’

इति तत्रैवोक्तः । अत्र विशेषां हेमाद्री स्कान्दे—

‘देवदारुं तपोशरिं कुङ्कुमैलामनःशिलाम् ।

पद्मकं पद्मकं पष्टिं मधु गण्डेन पेपयेत् ॥

क्षीरेणालोष्य कल्केन ज्ञानं कुर्यात्समन्त्रकम् ।

आपस्त्वमासि देवेश ज्योतिषां पतिरयं च ॥

पापं नाशय मे देव घाञ्जनःकापकर्मजम् ।

पञ्चगव्यकृतज्ञानः पञ्चभङ्गैस्तु मार्जयेत् ॥’

पञ्चभङ्गैः=पञ्चपल्लवैः । तथा—

‘रत्नैर्नानाविधैर्युक्तं सौवर्णं कारयेद्रविम् ।

शाक्तितस्तु पलादूर्ध्वं तदर्धं कर्पतोपि वा ॥

सौवर्णमरुणं कुर्यात्सौकां चैव तथा रथम् ॥’

तथा—

‘अल्पवित्तोपि यः कश्चित्सोपि कुर्यादिमं विधिम् ।’

प्रभासखण्डे—

‘स्थापयेदन्नं कुम्भं चन्दनोदकपूरितम् ।

रक्तवस्त्रयुगच्छन्नं ताम्रपात्रेण संयुतम् ॥

“अपनद्वितये श्राद्धं विपुवद्द्वितये तथा ।

भरणीषु च सर्वाण्यु पिण्डनिर्वपणं न हि ॥”

इति पुलस्त्यनिषेधात् । ‘युगादिभरणिमघे’ इति श्लोकं तु सति
सप्तम्या व्याख्यातम् । ‘नियिनाप्रवारादि’ इति वचनात् । ननु
वाराहे योगचतुष्टयं पुराणसमुच्चये च तत्पञ्चकमिति कथं कपि-
लापठ्यावपितप्रश्न—अहस्तार्कस्तिपति । इयं च पृष्ठी योग-
विशेषेण पूर्वा वा परा वा प्रादा । अहस्तार्कमिति ।

रथो रौक्मपलस्यैव एकचक्रः सुचित्रितः ।

सौवर्णपलसंयुक्तां मूर्तिं सूर्यस्य कारयेत् ॥

ततः सूर्यं कपिलां च षोडशोपचारैः संपूज्य दद्यात् ।

'दिव्यमूर्तिर्जगच्चक्षुर्द्वादशात्मा दिवाकरः ।

कपिलासहितो देवो मम मुक्तिं प्रयच्छतु ॥

यस्मात्त्वं कपिले पुण्या सर्वलोकस्य पावनी ।

प्रदत्ता सह सूर्येण मम मुक्तिप्रदा भय ॥' इति ।

विशेषान्तरं तत्रैव शेषमिति दिक् ॥

इयमेव चन्द्रपृष्ठी । सा चन्द्रोदयव्यापिनी प्राज्ञा ।

उभयत्र तथात्वे पूर्वा । तदुक्तं भविष्ये—

'तद्ब्रह्माद्रपदे मासि पष्ठयां पक्षे सितेतरे ।

चन्द्रपृष्ठीव्रतं कुर्यात्पूर्ववेधः प्रशस्यते ॥

चन्द्रोदये यदा पृष्ठी पूर्वाह्ने चापरेऽहनि ।

चन्द्रपष्ठयसिते पक्षे सैवोपोष्या प्रयत्नतः ॥' इति ।

अष्टम्यामाश्रयलागेन मघावर्षसंज्ञं श्राद्धमुक्तम् ॥

'एतेन माघ्यावर्षे षोष्ठपक्षा अपरपक्षे' इति । ७१

"पञ्चम्यामेकभक्तं तु कुर्यात्तत्र विचक्षणः ।

पष्ठ्यां मानः समुत्पाय कृत्वाऽऽदौ दन्तपावनम् ॥"

दन्तपावनमिति नियुक्तमोष्यक्षणम् । दन्तपावनं च काष्ठं सि-

नेति स्मर्तव्यम् ।

"नक्षत्राणांऽञ्जलिं कृत्वा इयं मन्त्रमुदीरयेत् ।

निराहारोऽथ देवेभ्यस्त्रक्षस्त्रवरापणः ॥

पूतयिष्याभ्यहं भक्ष्या उरणं भव भास्कर ।

अथर्वं दत्त्वाऽथ सङ्कृतं कृत्वा म्नात्वा युधिस्विता ॥"

इत्यनन्तरविदम् । गम्येन=शीरेण । कपिर्त्ना=गाम् । विशेषान्तरं क-

निष्ठापार्थप्रदान्तरव । ० इतिमिति । अष्टका=अन्वष्टका, पूर्वापुःप्राज्ञा

सप्तम्पादिषु चिद्वहःसु कार्यम्' इति नारयणवृत्तिः ।
हरदत्तस्तु मघायुक्तवपांसु भवं त्रयोदशीश्राद्धमिति व्या-
पक्यौ । पृथ्वीचन्द्रोदये प्राग्—

'आपाख्याः पञ्चमे पक्षे गया माघ्याष्टमी स्मृता ।
त्रयोदशी गजच्छाया गयातुल्या तु पैतृके ॥

भाद्रपदेन कृष्णाष्टम्यां महालक्ष्मीव्रतम् । तत्र निर्ण-
यामृतं पुराणसमुच्चये—

'श्रियोऽर्चनं भाद्रपदे सितोष्टमी
प्रारभ्य एकन्यामगते च सूर्ये ।
समापयेत्तत्र तिथौ च यावत्
सूर्यस्तु पूर्वार्धगतो युषत्याः ॥' इति ।

तत्रैव—

'कन्यागतोऽर्के प्रारभ्य कर्तव्यं न श्रियोऽर्चनम् ।
हस्तप्रान्नदलस्येऽर्के तद्व्रतं न समापयेत् ॥
पूजनीया गृहस्थानामष्टमी प्रापृषि श्रियः ।
दोषधनुर्भिः संत्यक्ता सर्वसंपत्करा तिथिः ॥

तथा—

न्युक्ता एतेनेत्युक्तं । माघ्यावर्षमिति पठित्वा मध्ये वर्षासु भवामिति
केचिदाहुः । महालक्ष्मीव्रतमिति । तदनुरोधेन पूर्वाणि पञ्च-
दश दिनानि श्रावणीति भावः । अत्र भाद्रशुक्लाष्टमीमारभ्याश्विन-
कृष्णाष्टमीपर्यन्तं षोडशदिनेषु महालक्ष्मीयात्रा कार्या ।

((१) महालक्ष्म्यष्टमी प्राप्य तत्र यात्रा कृता वृणाम् ।
संपूर्णतेह विधिवन् पदा म च न मुञ्चति ॥'

इति काशीखण्डात् । महालक्ष्म्यष्टमी=भाद्रशुक्लाष्टमी । तत्र
उपेष्टापूजामरवाचां प्रारभ्य महालक्ष्म्यष्टमी=श्विनकृष्णा-

'पुत्रसौभाग्यराज्यायुर्नाशिनी सा प्रकीर्णिता ।
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन त्याज्या कन्यागते रवौ ॥
विशेषेण परित्याज्या नवमीदृषिता यदि ॥'
इति दोषचतुष्टयं तत्रैवोक्तम् ।

'त्रिदिने चावमे चैव अष्टमी नोपवासयेत् ।
पुत्रहा नवमीविद्धा स्वर्गी हस्तार्थगे रवौ ॥' इति
त्रिदिनावमदिनलक्षणं च रत्नमालायाम्—

'यत्रैकः स्पृशति तिथिद्वयावसानं
वारश्चेदवमदिनं तदुक्तमार्थैः ।

यः स्पर्शाद्भवति तिथित्रयस्य चाह्वां
त्रिद्वयुस्पृष्टाधितमिदं द्वयं च नेष्टम् ॥'

एते च सर्वे निषेधाः प्रथमारम्भविषयाः । मध्ये तु
सति सम्भवे ज्ञेयाः । व्रतस्य षोडशाब्दसाध्यत्वेन मध्ये
त्यागायोगात् । *इयं चन्द्रोदयव्यापिनी चाह्वा । तत्रैव
पूजाद्युक्तेः । परदिने चन्द्रोदयादूर्ध्वं त्रिमुहूर्तव्यापित्वे
परैव कार्या, अन्यथा *पूर्वैव ।

ष्टमी तां प्राप्य तावत्पर्यन्तमित्यर्थः । *कन्यामगते चेति ।
कन्यामगते सिंहस्थे सूर्ये प्रारम्भः । युवत्याः=कन्यायाः पूर्वार्धे
सूर्येऽवस्थिते सति समाप्तिरित्यर्थः । इदं च वाक्यं, षोडशदिनानां
समप्राधान्येन व्रताह्नत्वार्थम् ।

'मासि भाद्रपदे शुक्लपक्षे ज्येष्ठायुताष्टमी ।

प्रारब्धव्यं व्रतं तत्र महालक्ष्मी यतात्मभिः ॥'

इति वचनाच्च । तत्र समाप्तिदिननिर्णयमाह—*इयमिति ।
पूजादीत्यादिना चन्द्रार्घ्यदानग्रहः ।

'चन्द्रोदयप्रते चैव तिथिस्तात्कालिकी स्मृता ।

इति स्मृतेः । *पूर्वैवेति ।)

'पूर्वा वा परयिष्ठा वा प्राणा चन्द्रोदये सदा ।
 त्रिमुहूर्ताऽपि सा पूज्या परतमार्घ्यगामिनी ॥'
 इति मदनरत्नं निर्णयामृते च सङ्ग्रहोक्तेः ।
 'अर्धरात्रमतिक्रम्य घर्तने योत्तरा तिथिः ।
 तदा तस्यां तिथौ कार्यं महालक्ष्मीव्रतं सदा ॥'
 इति षचनापेति सङ्ग्रहः ॥ इति महालक्ष्मीव्रतनिर्णयः ॥
 अथ नवम्यामन्वष्टकाश्राद्धम् । तत्र कात्यायनः—
 *अन्वष्टकासु नवभिः पिण्डैः श्राद्धमुदाहृतम् ।
 पित्रादिमातृमध्यं च नमो मातामहान्तकम् ॥'
 पृथ्वीचन्द्रोदये ब्रह्माण्डे—
 'पितृणां प्रथमं दद्यान्मातृणां तदनन्तरम् ।
 ततां मातामहानां च अन्वष्टक्ये क्रमः स्मृतः ॥'
 श्राद्धहेमाद्रौ उगलेयः—
 'केवलास्तु क्षये कार्या वृद्धावादी प्रकीर्तिताः ।
 अन्वष्टकासु मध्यस्था नान्त्याः कार्यास्तु मातरः ॥'

"कृष्णपक्षेऽष्टमी वैव कृष्णपक्षे चतुर्दशी ।
 पूर्वविदैव कर्तव्या परविदा न कुत्रचित् ॥"

इत्युक्तेः । अत्र अष्टम्याः श्राद्धं मयाश्राद्धसमकलम् ।

"आषाढ्याः पञ्चमे पक्षे गयापश्चाष्टमी स्मृता ।
 प्रयोदशी गजज्याया गयातुल्या तु पैतृके ॥"

इत्युक्तेः । भाद्रकृष्णनवम्यामन्वष्टकाश्राद्धं मातृश्राद्धं च । तथा-
 ऽपभिमेत्याह—*अन्वष्टकास्त्विति । हेमन्तशिशिरयोश्चतुर्णां प-
 ारपक्षाणामष्टमीष्वष्टका अपरेद्वयुरन्वष्टक्यपि इति चतस्रोऽन्वष्टकाः
 भाद्रकृष्णाष्टम्युत्तरा चान्वष्टकाः पञ्चमी 'प्राष्टपद्व्युत्तराभूयः' इति
 चिनात् । अथवा आषाढायनानां माध्यम्योत्तरनवम्यामन्वष्ट-
 कागदशं कर्मेति । तत्रापि देवताक्रमः । अथमेषोत्तरान्वष्टक्ये ब्राह्मणः ।

दीपिकायां तु मातृश्राद्धमादौ कार्यमित्युक्तम् । मातृयजनं त्वन्वष्टकास्वादित इति हेमाद्रौ । ब्राह्मेऽपि-

*'अन्वष्टकासु क्रमशो मातृपूर्वं तदिष्यते ।' इति

अत्र *शाखाभेदेन व्यवस्थेति पृथ्वीचन्द्रोदयः

*जीवत्पितृकविषयमिति निर्णयदीपः । इदं च जीवत्पितृकेणापि कार्यम् । तदुक्तं निर्णयामृते मैत्रायणीयपरिशिष्टे—

'भान्वष्टक्यं गयाप्राप्तौ सत्यां यञ्च मृतेऽहनि ।

मातुः श्राद्धं सुतः कुर्यात्पितृपर्यापि च जीवति ॥'इति

*अथपि जीवत्पितृकस्य पश्चात्पन्वष्टका अपश्यं कर्मव्याः, *तथाप्यशक्तस्यैवमावश्यक्यी ।

'प्रौष्ठपयष्टका भूयः पितृलोके भविष्यति ।'

इति हेमाद्रौ पाद्योक्तेः ।

*'सर्वासामेव मातृणां श्राद्धं कन्यागते रवौ ।

नघर्घां हि प्रदातव्यं ब्रह्मलब्धवरा यतः ॥'

इति मृतेनावश्यकत्वोक्तेश्च । अत्र *'सर्वासां' इत्युक्तेः स्वमातरि जीवन्त्यामपि सपदा मातृभ्यो दद्यात् । तन्मरणे सति तस्यै ताभ्यश्च दद्यादित्युक्तं जीव-

० शान्त्विति । यद्वृषानां पितृपूर्वम् । तस्मिन्ने तयोक्तेः । अन्येषां मातृपूर्वम् । ० जीवदिति । तस्य पितृत्वेणाभावात् । अत्र क्रमानुपपत्तेरिति । ० अन्वष्टक्यं=मादृष्टका नवमी । श्राद्धमायमित्याद्येन शङ्कते- ० यद्यपीति । तदेवाहय समापत्ते- ० तथापीति । अन्वष्टकायां दोषरथादनुवष्टक्यम् । 'अपरेपुरन्वष्टक्यम्' इत्युक्तेरिति अष्टकाया- ० लम्ब्य शङ्कापरे कृते । द्वितीयं जीवत्पितृकस्य मृतमातृकस्य तावमिति । ० सर्वासांमिति । अत्र प्रत्यङ्कर्मतेःपि मातामहा न कार्याः । मृत- ० देवतैवाकाशानिर्भेः । अथ इत्युक्तं विद्येयमाह- ० अत्रेति ।

स्वित्कनिर्णये गुरुभिः । अत्र सर्वासं नामनिर्देशेऽको
ब्राह्मणोऽर्घ्यः पिण्डश्च । नामक्ये तु ऋषिचनारिष-
योग इत्युक्तं नारायणपृत्तौ । अन्यष्टकाश्राद्धं तस्या-
गञ्च गोभिलीयानां मध्यमायामेर, न सर्वासु ॥

‘अन्वष्टक्यं मध्यमायामिति गोभिलर्गातमौ ।’

इति उद्दोगपरिशिष्टात् । अत्र भर्तृमरणोत्तरं पूर्व-
मृतमातृश्राद्धं न कार्यमिति केचिदाहुः । पठन्ति च—

‘श्राद्धं नयम्यां कुर्यात्तन्मृते भर्तृरि लुप्यते ।’ इति ।

तदेतस्मिन्मूलत्वान्मूर्त्यप्रतारणमात्रम् । श्राद्धदीपक-
लिकायां ब्राह्मणे—

‘पितृमानृकुलोत्पन्ना याः काश्चित्तु मृताः स्त्रियः ।

श्राद्धार्हा मातरां ज्ञेयाः श्राद्धं तत्र प्रदीयते ॥’ इति ।

॥ अत्र देशाचाराद्यवस्था ।

आन्वष्टक्यमधिकृत्यैवेयं वृत्तिः मातृश्राद्धेऽप्यालम्बनीया वाचका-
भावात् । तत्र ब्राह्मणभेदेऽर्घ्यदानभेदवाच्यं व्यर्थमित्यत उक्तम्-
ऋष्यक इति । ॥ अर्घ्य इति । अर्घ्यदानं तु पृथक् । ‘अनेका
मातरो यस्य’ इत्युक्तमालयवाचकात् । ऋषिचनारिषि ।
एकशेषोत्तरमित्यादि । नामभेदे इन्द्रोत्तरम् । द्विवचनादेः
सुत्वात् । एतच्च सधवाया एव मातृर्मरणे अविश्वानवमीस-
माख्यानात् इत्येके । ‘अविशेषाद्विधवाया अपि’ इति मयून्वः ।
तथागो=मातृयागः । न सर्वासु=न पूर्वपरयोः ‘स्रीशुद्रौ नार्थीयाता-
प’ इति बह्विशेषतः प्राज्ञतरनिषेधात् । ऋषिचित्ति । मत्प्राप्तचित्ति-
शेषपरिचयापेक्षम् । याः काश्चिदिति दर्शनात् । तेनापुत्रवत्प्रादेरपि
श्राद्धसिद्धिः । पितृवत्सादेः श्राद्धपरमिति चर्त्वा मते त्वाह—
॥ अत्रेति । यस्तु जीवत्यां मातरि पितृवत्सादिभिः पालितः तद्-
नग्राही वा तत्परमिति तु मतीमः । अत्र भार्याविरहितः=भविवादि-

इदं चानुपनीतेनापि कार्यम् । तदुक्तं आद्रश्रु-
पाणौ मात्स्ये—

‘अमावास्याष्टकाकृष्णपक्षपञ्चदशीषु च ।’

इत्यभिधाय—

‘एतच्चानुपनीतोऽपि कुर्यात्सर्वेषु पर्वसु ।

श्राद्धं साधारणं नाम सर्वकामफलप्रदम् ॥

भार्याविरहितोप्येतत् *प्रवासस्थोपि नित्यशः ।

शूद्रोप्यमन्त्रयत् कुर्यादनेन विधिना बुधः ॥’ इति

तेन* साम्नेरेवेदमिति *परास्तम् । *अन्वष्टकात्

पृथगेवेदं मातुः श्राद्धमित्यपि परास्तम् । *लाघवेन *मू-

लैक्यादष्टकापवादाविशेषाच्च । तेनान्यत्रान्वष्टकाश्राद्धस्य

तः, मृतभार्यश्च । *प्रवासस्थ इति । पत्न्यभावाभिधायम् । तेन-

भार्याविरहिताद्युक्त्या । *साम्नेरेवेति । अन्वष्टकायां पिण्डपितृय-

ज्ञकल्पसत्त्वात् तस्य साग्निकमात्रविषयत्वात् । *परास्तमिति ।

निरग्न्यादेस्तु पाणिहोमः । आपस्तम्बीयानां तु लौकिकाग्नौ होम-

इति स्मर्तव्यम् । नन्वत्र सर्वेषां सामान्यनग्निजीवदजीवत्पितृका-

णामधिकारे ‘मातुः श्राद्धं सुतः कुर्यात्’इति कुत इत्यत्र केषां वि-

त्समाधानमुत्थापयति—*अन्वष्टकात् इति । *लाघवेनेति ।

अन्वष्टकाश्राद्धं नवदैवत्यं च मृतापितृकंप्रत्येव सम्भवतीत्यतस्तदन्त-

र्गतमातृश्राद्धे एव जीवत्पितृकस्याधिकारो ‘मातुः श्राद्धं सुतः कुर्या-

त्’इत्यनेन बोध्यते । इतोऽपि च न मातामहचर्चाऽपि । तदेतदुक्तम्—

*मूलैक्यादिति । अयं भावः—भवद्गीत्या श्राद्धद्वये भिन्नैव श्रुतिः

कल्प्या स्यात् । मम तु सर्वाधिकारिकं श्राद्धं मूलभूतश्रुत्या बो-

ध्यम् । तत्र मृतपितृकस्य प्रधानत्रयम् । जीवत्पितृकस्य त्वेकं मधा-

नमिति विशेषण्युत्पादकं ‘मातुः श्राद्धं सुतः कुर्यात्’इति वचनम् ।

“पितरो यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा अपि !” . . .

अङ्गस्याप्यङ्गप्रधानत्वं वचनात् । (१) अयेष्टेरिय राज-
सूयान्तर्गताया 'एतयाप्रायकाम याजयेत्' इति कलार्थ-

इति बहुवचनवशेन पितृपदस्य जनकपरत्वादिह तदभावात्पि-
न मातामहानां मसक्तिरिति भावः । अङ्गस्येति । तावताऽपि
तदन्तर्गतमावृथादे स्वभाषान्यमस्येवैवप्याहुः । वस्तुतस्तु 'अमा-
यास्याष्टका' इति विधिः साप्रिकार एव । अन्वष्टकस्य पितृपदकल्प
नियतत्वात् । अनुपनीतादीनां च तत्कल्पात्मभवेनामाप्तमेव आ-
द्मन्वष्टकपाविदेशेन विधीयते इति मतमु-थापयति—नेनेति ।
मूलैर्यादिति । यानि कल्पाष्टकाणि पुराणानि च तेषां सर्वेषां एकैव
श्रुतिमूलत्वेन कल्प्यन्ते । साग्निनिरग्निभेदेन पितृपदभाषाभाषी तु
प्रयोगविधेरैव भेदकौ नात्पत्तिविधेरिति भावः । ननु कथं प्र-
योगः पितृपदकल्पेन कश्चिषु तं विनापीति कथमुत्पत्तिविधेर्न
भेद इत्यत्राह—अष्टकेति । न चायमश्वामः । अन्वपरपुनःशरणं हि
अश्वामः । न चान्वपरतेति भावः । मूलैरेवैपि प्रयोगभेदं दृष्टान्त-
मुक्त्वा ध्युत्पादयति—नेनेति । अन्वष्टक=साग्निप्रयोगे । अष्टक=
निरग्निप्रयोगे । वचनात्=एतस्यानुपनातोऽपीति वाक्यात् ।
वस्तुतस्तु

“अष्टकान्वष्टकास्तिस्त्वयैव च नृपोलय ।

एतास्तु आद्मकास्तान् निरयानाह मजावति ॥”

इति शरणभेदेन निर्देशादन्वष्टकाभाजं स्वतन्त्रमेव न च क-
ल्प्याष्टकं न च वृहस्पतिसवरदस्यापि प्रयोगवादिभूतगतत्वमस्तु
वृहस्पतिसवरस्य पृथक् निर्देशाभावेन विशेषादिति ।

नन्वेवं कथं तस्यैव साग्निरित्यत्राह—अयेष्टेरिचेति । राजाधि-

कारिकराजसूयान्तर्गताया अवेष्टेरमाप्ती "यदि ब्राह्मणो यजे । ३।१५।
 याश्चाद्यकामं याजयेत्" इति एतच्छब्देनोपादानं तद्वत् मृतपितृकांश्च
 कारिकान्वष्टयान्तर्गतस्य मातृश्राद्धस्याप्राप्ती एतच्चेत्येतच्छब्देनो
 पादानमित्यर्थः । एवमवेष्टी विप्रो राजा चाधिकारिणां मातृश्राद्धं
 ऽपि जीवदजीवत्पितृकौ तथैव तुल्यमेवेत्युभयत्राप्युत्पत्तिविधेर्न
 स इत्यपि बोध्यम् । ननु जीवत्पितृकस्य 'सपितुः' इतिनिर्पेक्षेनाह
 अधिकारे प्राप्ते

“मातुः श्राद्धं सुतः कुर्यात् पितर्यपि च जीवति ।”

इति तत्प्राप्तिफलकोऽयमपूर्वाविधिरेव स्यात् । ब्राह्मणस्य
 'राजाधिकारिकराजसूयाप्राप्ती 'यदि ब्राह्मणो यजेत' इति विधि-
 वत् 'यदहरेव चिरजेत्तदहरेव प्रयजेत्' इति ज्ञानार्थतया काम्ये सं-
 न्यासे सर्वाङ्गोपसंहारसमर्थस्यैवाधिकारादतथाभूतस्यातुरस्याधिका-
 राप्राप्ती 'यथातुरः स्यान्मनसा वाचा वा संन्यसेत्' इति तत्प्राप्ति-
 फलकविधिवदिति मैवम् । यदि ब्राह्मणो यजेतेत्यायवेष्टि-
 प्रयोगविधायकवाक्ये तस्या राजसूयान्तर्गतत्वेनेतरसापेक्षत्वे-
 व साधनत्वावगमाद्राजसूयसाध्यत्वेनावगतस्य साध्यत्वेनोपस्थानामम्भवादिश्वजिदादिन्यायेन
 'एतयाश्चाद्यकामम्' इत्येतेन फलं समप्येते आतुरवाक्ये तु
 ति संन्यासस्य निरपेक्षसाधनत्वावगमात्प्रागेव तत्साध्यत्वेनाव-
 गतस्य ज्ञानस्याप्रत्यूहमुपास्थित्या फलान्तरुपस्थापकापेक्षैव नास्ती-
 ति प्रकृतज्ञानमेव फलमन्वेति तद्वदष्टकान्तर्गतस्य मातृश्राद्धस्येतर-
 सापेक्षत्वेन साधनतया तत्साध्यत्वेनावगतस्य प्रत्यवायानुत्पाद-
 स्यैव जीवत्पितृकाधिकारिकमातृश्राद्धेऽपि फलत्वं न तु स्व-
 र्गस्यान्यस्य वा कस्यचित् । यथा यावज्जीवादिवाक्यस्य उपस्थित-
 मपि स्वर्गं विहाय निष्कामं प्रति प्रयोगनिर्वाहार्थं पापक्षयार्थत्वन्त-
 द् । न चाहत्वे फलसम्भवात्पर्णतादिवदिति माधान्यं नापि प्रत्यवा-

वयम् । अत्राष्टका=अन्वष्टका अपूर्वानुरोधात् । तथा-
मिपुराणे-

‘अन्वष्टकासु वृद्धौ च गवायां च क्षयेऽहनि ।

अथ मातुः पृथक् आद्धमन्यत्र पतिना सह ॥’

आपस्तम्बानां तु ‘अष्टकासु च वृद्धौ च’ इति भाष्यकारैः
पाठादष्टकायां मातृश्राद्धम् अ(१)छन्दोगैस्त्वत्र मातृ-
मातामहश्राद्धं न कार्यं किन्तु त्रिपुरुपमेव ।

‘न पांविद्भ्यः पृथग्दद्यादवसानदिनादने ।

(२)कर्पूसमन्वितं मुक्त्या तथाद्यं श्राद्धपोडशम् ॥

प्रत्यान्दिक्तं च शेषेषु विण्टाः स्युः पडिति स्थितिः ॥’

इति छन्दोगपरिशिष्टात् । ‘अन्वष्टकासु तेषां कर्पू-
विधानात्’ इति शूलपाणिः । यत्तु—

‘अमिद्यपक्षे नवमी पुण्या भाद्रपदे हि या ।

चत्वारः पार्वणाः कार्याः पितृपक्षे मनीषिभिः ॥’

इति, तद्देशाचारतो व्यासस्थितं शेषम् । इदं जीवत्पि-

यानुत्पादस्य फलत्वम् सेमत्वादिति विशेषणमभिप्रेत्य दार्ष्टान्तिकं
प्रधानत्वं, दृष्टान्ते च फलार्थत्वमित्येवोक्तम् । अन्यथा दार्ष्टान्तिके
फलार्थत्वं दूयात् । एतावताऽयमधिकारविधिविशेषमात्रं नोत्पत्ति-
विधिभेद इति भावः । एवं यथाऽऽनुरस्य मनसा वाचा वेत्पुत्र्या कथं
चित्प्रधानमात्रेण फलसिद्धिः । तथा जीवत्पितृकस्य मातृश्राद्धमात्रे-
णेति न कोऽपि दोषः । ननु अमावास्याएकेति अष्टकायामेवानुपनी-
तादेरधिकारः स्यादित्यत्राह—अत्रेति । अपूर्वेति । प्रौष्ठपद्यष्ट-
केत्पर्यः । अछन्दोगैरिति । मृतमातृकैरपीत्यादि । अमिद्येति

(१) छन्दोगाः सामवेदिनः ।

(२) कर्पूंसकारस्तृतीयापरिच्छेदोत्तरार्धे द्रष्टव्यः ।

तुल्यवर्तके धारणेनैव स्यात् ३ । इत्युक्ते । अत्र तुल्यवर्तकेण

अत्र तुल्यवर्तकेण च धारणेनैव ३० ३ । अत्र तुल्यवर्तकेण

इत्युक्तम्

‘अत्र तुल्यवर्तकेण च धारणेनैव ३० ३ । अत्र तुल्यवर्तकेण

तुल्यवर्तके धारणेनैव स्यात् ३ । इत्युक्ते । अत्र तुल्यवर्तकेण
अत्र तुल्यवर्तकेण च धारणेनैव ३० ३ । अत्र तुल्यवर्तकेण
अत्र तुल्यवर्तकेण च धारणेनैव ३० ३ । अत्र तुल्यवर्तकेण

अत्र तुल्यवर्तकेण च धारणेनैव ३० ३ । अत्र तुल्यवर्तकेण

‘अत्र तुल्यवर्तकेण च धारणेनैव ३० ३ । अत्र तुल्यवर्तकेण

तुल्यवर्तके धारणेनैव स्यात् ३ । इत्युक्ते । अत्र तुल्यवर्तकेण

अत्र तुल्यवर्तकेण च धारणेनैव ३० ३ । अत्र तुल्यवर्तकेण

‘अत्र तुल्यवर्तकेण च धारणेनैव ३० ३ । अत्र तुल्यवर्तकेण

तुल्यवर्तके धारणेनैव स्यात् ३ । इत्युक्ते । अत्र तुल्यवर्तकेण

‘अत्र तुल्यवर्तकेण च धारणेनैव ३० ३ । अत्र तुल्यवर्तकेण

तुल्यवर्तके धारणेनैव स्यात् ३ । इत्युक्ते । अत्र तुल्यवर्तकेण

अत्र तुल्यवर्तकेण च धारणेनैव ३० ३ । अत्र तुल्यवर्तकेण

‘अत्र तुल्यवर्तकेण च धारणेनैव ३० ३ । अत्र तुल्यवर्तकेण
इत्युक्ते । अत्र तुल्यवर्तकेण च धारणेनैव ३० ३ । अत्र तुल्यवर्तकेण

इत्युक्ते । अत्र तुल्यवर्तकेण च धारणेनैव ३० ३ । अत्र तुल्यवर्तकेण

‘अत्र तुल्यवर्तकेण च धारणेनैव ३० ३ । अत्र तुल्यवर्तकेण

निर्मूलयित्वा नभ्याः । ०-भनुरिति । विषयभेदे तुल्य-

(१) धर्मविशेषो तु-‘अत एवास्या भविष्यत्कालव्यवसायः ।
अतः पन्था भवि नवमोधात् अर्थम् । अस्याविषयव्यवसायव्यवसायः
हालव्यवसायव्यवसायव्यवसायः । इत्युक्तम् ।

विद्वान् श्राद्धमकुर्वीणो नरकं प्रतिपद्यते ॥'

अकरणे च प्रायश्चित्तमुक्तमृगिबधाने—

'एभि(१)र्व्युभिर्जपेन्मन्त्रं जातवारं तु तद्दिने ।

आन्वष्टक्यं पश्चात् न्यूनं संपूर्णं पाति सर्वथा ॥' इति ।

एतत्पक्षे द्वादश्यां विजयः पृथ्वीबन्धोदये प्रायश्चित्ते—

'संन्यासिनोप्याग्निंकादिपुत्रः कुर्याद्यथाविधि ।

महालये तु पञ्चदशं द्वादश्यां पार्वणं तु तत् ॥' इति

सिन्धुनाशयकत्वार्यम् । एतदेव मातुराग्निंकादिसपत्नश्राद्धे सु-
वासिनीप्रापकम् । भोजनं=भोज्यमप्यम् । सहदाहेनेति । एतच्च
सहदाधाया मातुराग्निंकादारिव नरपीश्राद्धे सुवासिनीप्रापकं
नरपीश्राद्धमपि प्रापयति । परसम्=भार्द्रवणम्, कर्त्तं=शुद्धवणम् ।
उपोषेत्=दहेत् । अयं च—

अग्निना वा दहेत्कर्त्तं श्राद्धकाले उपागते ।

वृणानि वा गवे दद्यात्पिण्डान्वाऽप्यथ निर्वपेत् ॥

इत्यग्रे वचनात्सर्वश्राद्धानुकरणः । 'अष्टकात् च' इति षकारा-
दन्वष्टकाग्रहः । अस्यामेव नरम्यां बिल्वशाखायां देवीसोपनं
वहयति । द्वादश्यामिति । सकृत्करणपक्षे वानमस्यादेरपि उक्तं

(१)—तत्र पूर्वं ममाश्वष्टक्याकरण्यजनितमाश्वषायपरिहारार्थं दत्त-
शारमेभिर्युग्भिः सुमना इति मन्त्रग्रहणं कृत्विष्ये इति सकल्प्य तत्रग्रहणं कु-
र्वीत । मन्त्रस्तु—'एभिर्व्युभिः सुमना एभिर्युग्भिर्निर्गन्धानो अमति-
गोभिराश्वना । इन्द्रेण वसुं वरयन्त इन्द्रुभिर्वृतद्वेषतः समिधा रजे-
रहि ॥' इति । ऋ० सं० ७० । अथ—'हे इन्द्र, एनिरस्माभि-
र्द्वेषेद्युग्भिर्द्वेषेभ्यःपुत्रोऽग्निंकादिभिः एभिर्युग्भिः पुत्रोऽग्निंकादिभिस्तुभ्यं
इति । सोमेभ्यः प्रीतस्तव अस्माकममतिं दास्यसि गोभिरश्वना इति । एत-
न्मिरस्विनाऽश्वयुजेन धनेन च निरगन्धानो । अतएव सुमनाः सोमम-
या भव । यथासंयुग्भिरस्माभिर्द्वेषः सोमैः प्रीतेनेन्द्रेण वसुं वरयस्यि-
त्तरे दानु वरयन्ता द्विरसता । अत एव पुत्रद्वेषसा पूषन्पुत्रशत्रुका भूत्वा
। एत इन्द्रवृत्तनासेन संरभेमहि संरभेथा भवेम । संरभेथेमहीत्यर्थः । इति
प्रीतिरसाश्वनायापेकता व्याख्या ।

अथ त्रयोदशीश्राद्धम् । तत्र चन्द्रिका—

*त्रयोदशी श्राद्धपदी कृष्णा *मुख्या पितृप्रिया ।
तृप्यन्ति पितरस्तस्यां स्वयं पञ्चशतं समाः ॥

मघायुतायां तस्यां तु जलाद्यैरपि तां पिताः ।
तृप्यन्ति पितरस्तद्वर्षाणामयुतायुतम् ॥

प्रयोगपारिजाते शङ्खः—

‘प्रौष्ठपद्यामतीतायां मघायुक्तां त्रयोदशीम् ।

प्राप्य श्राद्धं तु कर्तव्यं मधुना पायसेन च ॥

प्रजामिष्टां यशः स्वर्गमारोग्यं च घनं तथा ।

नृणां श्राद्धे सदा प्रीताः प्रयच्छन्ति पितामहाः ॥

एतन्नित्यमपि । पृथ्वीचन्द्रोदये विष्णुधर्म—

‘प्रौष्ठपद्यामतीतायां तथा कृष्णत्रयोदशी ।

प्राक् । अत्र—

यत्किञ्चिन्मधुना मिश्रं मदघातु त्रयोदशीम् ।

तदप्यक्षयमेव स्याद्वर्षासु च मघासु च ॥

इति मानवे मघासु चेति पृथक् चकारात् ।
दमघाश्राद्धयोर्भेदः । “यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽभावास्यायां पौ-
र्णमास्यां चाच्युतो भवति” इत्यत्र चकारादाग्नेयभेदवत् । तेन
दिनान्तरगासु मघासु मघाश्राद्धं भवति । एवं च मघात्रयोदशयोर्भे-
दे फलाधिक्यं दर्शयति—*त्रयोदशीति । अत्र

“आषाढ्याः पञ्चमे पक्षे गयामध्याष्टमी स्मृता ।

त्रयोदशीगजस्त्राया गयातुर्ये तु पितृके ॥”

इत्यादितोऽपरपक्षनिमित्तकमेव सकृत्पक्षभिलेन पक्षे
महालयत्रयोदश्यां क्रियमाणं श्राद्धं त्रयोदशीश्राद्धमिति प्रतीक-
ते । अतः महालयत्रयोदशीश्राद्धस्य अपरपक्षश्राद्धात्त्रेदं व्युत्पा-
दयति—त्रयोदशीति । *मुख्या पितृप्रियेति । मघायुक्तां त्रयोद-
शीं प्राप्येति तथा कृष्णा त्रयोदशीनि चोक्ते । अपरपक्षश्राद्धस्य

इत्युक्त्वा—

‘एतांस्तु श्राद्धकालान्धै नित्यानाह प्रजापतिः ।

श्राद्धमेतेष्वकुर्वाणो नरके प्रतिपद्यते ॥’

इत्युक्तेः । एतद्घाऽविभक्तैरपि पृथक्कार्यम् । तथा च हे-

मादौ—

‘विभक्ता घाऽविभक्ता वा कुर्युः श्राद्धं पृथक् सुताः ।

मघास्तु च ततोऽन्यत्र नाधिकारः पृथग्विना ॥’इति ।

अपराके घायपीपे—

‘हंसे इत्यास्थितं या तु मघायुक्ता त्रयोदशी ।

तिथिर्वैश्वती नाम सा छाया कुञ्जरस्य तु ॥’

अत्र च—

मत्स्यभिज्ञानाथ महालयत्रयोदशीश्राद्धमपरपक्षश्राद्धाद्भिन्नम् । अथ एव तद्विशेषान्महालयश्राद्धादपि भिन्नम् । एतद्वत्रयोदश्याः कृष्णपक्षाविनाभूतत्वेऽपि न त्रयोदशीश्राद्धं कृष्णपक्षश्राद्धाविनाभूतं सकृत्करणपक्षे त्रयोदश्यां तदभावात् । अस्य नित्यत्वाच्च काम्यकृष्णपक्षश्राद्धादपि भेदः । युगादिश्राद्धान्तु त्रयोदशीश्राद्धं न भिद्यते, त्रयोदशीविशेषस्य युगादित्वाविनाभावात् । युगादिश्राद्धं विषय त्रयोदशीश्राद्धविधानं तु अपनादिश्राद्धविधानवदावश्यकत्वार्थम्, फलातिशयार्थञ्च । अहंसे इति । पारिभाषिकी गजच्छाया । उक्तवचनेषु क्वचिन्मघायोगः स्मर्यते क्वचित्तु नेत्यनो विचारमारभते—अत्र चेति । केवलमघावाचयानां केवलत्रयोदशीवाचयानां चार्थवादत्तोपरामादर्यवादानां विशेषत्वेन तदनुरोधेन नेयत्वादिति भावः । अत्रेदमरुचिबीजम्—लापवमात्रेणैकविधिकल्पनास्वीकारे गजच्छायारूपयोगयुक्त्यामेव त्रयोदश्यां कुञ्जरमाकुञ्जाये एव श्राद्धं स्यान्नान्यत्रेति । अत्र च केवलापि त्रयोदशी कालः तद्वाक्ये त्रयोदशीदस्य यथा-अर्थार्थकत्वेनैवोपपत्तेर्मघायुक्ततत्परत्वे मानाभावात् ।

‘अपि नः स कुले भूषाद्यो नो दद्यात्तयोदशीम् ।
पापसं मधुसर्पिर्भर्गो प्राकृष्याये कुञ्जरस्य च ॥’
इति विष्णुमनुवचने केवलत्रयोदशीश्रुनेर्मघा गुण
इति कल्पतरुः । शूलपाणिस्तु—‘केवलवाक्यानामर्पण-
दस्ताविधौ च मघायोगश्रुनेर्धिधिलाघवादिशिष्टमेव(१)

“अपि जापेत सोस्माकं कुले कश्चिन्नरोत्तमः ।
प्राकृष्णकालेऽसिते पक्षे त्रयोदशीं समाहितः ॥
मधुस्तुतेन यः श्राद्धं पापसेन समाचरेत् ।
कार्तिकं सकलं चाऽपि प्राकृष्याये कुञ्जरस्य च ॥”
इति मन्वादिस्मृतौ त्रयोदशीमात्रप्रशंसनाय । कार्तिकं स-
खं चापीति च पृथगेव प्रशंसोभेया । सकलकार्तिकस्यापिनः मधु-
स्तुतपापसद्व्यक्तस्य श्राद्धस्य विधिः । प्राकृष्याये कुञ्जरस्य येन च
पृथगेव आपराहिकइतिस्थापाकपेदशाहस्य । अत एव म-
हानारते—

“अपि नः स कुले त्रायात् यो नो दद्यात् त्रयोदशीम् ।
मयागु सर्पिणा युक्तं पापमं दक्षिणापने ॥
धनेन सर्वलोकेन मयागु च पतयतः ।
इतिहायागु च मया कर्णव्यजनसिञ्जिनम्” ॥ इति ।
“परमाश्रं तु यो दद्यात्पितृणां मधुना सह ।
उपायां कुञ्जरेन्द्रस्य पूर्वस्यां दक्षिणासुराः ॥”
इति विश्वामित्रोक्तं च । एवं महाश्रवणदिनात्परा-
हेतव्यवति पृथक्काण्डः । ‘मधुसर्पिर्भर्गो’ इति वचने
यत् द्विद्विन् मधुना विभं मदयात् त्रयोदशीम् ।
तद्व्यवस्थेनैव स्वादयंगु च मयागु च ॥”
इति मानवे च पृथक् मयागु वेति चकाराथ । मधु च दक्षी-

मिन्नम्' इत्याह । अस्तुतस्तु—

'मधुमांसैश्च शाकैश्च पयसा पायसेन च ।
एव नो दास्यति श्राद्धं अथवास्तु च मयास्तु च ॥'
इति वासिष्ठवचने केवलमयाश्रुतेर्विनिगमकाभावा-
त्तन्निमित्तं, पुर्याक्तवचनाद्य योगाधिपये कृत्वा-
यम् । अत एव याज्ञवल्क्यः ।
तथा यथात्रयोदश्यां मयास्तु च विशेषतः ।' इति ।
योदशीश्राद्धं नित्यम् । अन्यत्काश्यम् ।
तत्र 'अथयोदश्यां अथपुत्र्या पुत्र्याः' इति ।

मांसे मांसं तथा पशु' इति वाक्यात् इत्यभिप्रेत्याह—अथ-
वन्ति । तस्य परस्परनिरपेक्षेकाक्रियान्वयस्य सप्ततन्त्रस्यार्थ-
त एव न गुणः । आभयीभूतायास्तयोदश्या अना-
श्रुतमभिप्रेत्य—
'वापिष्ठांशान्मात्रं यो मांसं परिवर्जयेत् ।
भद्राभ्याप्नोति कीर्तिमापुर्षसो वत्सम् ॥'
वहारात् । एतच्च त्रयोदशीविच्छेदनम् ।
'संज्ञासिद्धे पक्षे त्रयोदश्याम्' "तथा त्रयोदश्याम्"
। योगाधिपये यथात्रयोदश्यापययोगे—
यथात्रयोदश्याः कुम्भरज्जापसक्तिः ।
'सिद्धे च अग्निन्यक्ते कृते विवता ॥'
अत्रयथापयोगे मांसस्यार्तिवत्त्वात् । अथ स्य-
योदश्यां श्राद्धार्थमुपादिकृत्वा काश्यपेह आह ।
योदश्यां तु पक्षभाज्याभ्यां भिक्षं पुत्र्यादित्वादि-
श्राद्धेः तत्राश्रयावपकामिति स्थिते च ।
-अथवेति । कृत्वात्रयोदशीतामान्यभाज्य-
श्राद्धमित्येतादन्वाशोक्तैः । इत्यादिबहुभ्य-

इत्यापस्तम्बोक्तेर्युवमारित्वमपत्यदोषं सहिष्णोरपस्तम्ब
मात्रार्थिनः स्मृत्यन्तरांक्तधनार्थिनो वाधिकार इति
ल्पतरुः । *अपत्यनिन्दया तदर्थिनोऽनधिकारात् कला
न्तरकामस्यैवाधिकार इति हलायुधः । ...
कार्यम् ।

‘मघायुक्तत्रयोदश्यां पिण्डनिर्वपणं द्विजः ।
ससंतानो नैव कुर्यान्नित्यं ते कवयो विदुः ॥’
इतिबृहत्पराशरोक्तेः । इदं मलमासेपि कार्यम् ।
‘मघात्रयोदशीश्राद्धं प्रत्युपास्थितिहेतुरुम् ।
अनन्यगतिकर्तव्यं कर्तव्यं स्थान्मलिस्तुचं ॥’

इत्याद्यप्रिमग्रन्थस्तु महालयत्रयोदशीश्राद्धपरः । तत्र निषेधोक्त्या
यकनिन्दायाह-#चाहिति । युवानः समनन्तरजनिष्यमाणापेक्षया
पूर्वोत्पन्ना इति यावत् । ते म्रियन्ते इति व्युत्पत्त्या पुत्रवद्गुणोप
न्यवहुपुत्रलाभार्थं तच्छ्राद्धनिषेधोपम । अत एतत्सापान्यतो
ष्टमूलक एव शिष्टानामेकमात्रपुत्रतां बहुपुत्रकामनया पुत्रार्थविहित
हरिवंशश्रवणादिकर्मानाचारः सङ्गच्छते । अत एव संतानरहित
स्य तदतोऽपि वा तदतिरिक्तमोक्षादिफलार्थिनः न त्रयोदशीमा
मान्यश्राद्धनिषेधः ।

‘यो वाञ्छति नरो मुक्तिं पितृभिः सह चात्मनः ।

असन्तानश्च यस्तस्य श्राद्धे मोक्षा त्रयोदशी ॥’

इत्यादिस्कान्दात् । चकारः असन्तानस्याधिकारान्तरा
र्थः । तदेवाह-#अपत्येति । तस्मादपत्यः । सापान्यकृष्ण
योदशीश्राद्धमेव पुत्रता बहुपुत्रेच्छयान् कर्तव्यम् । महालयत्रयोद
शीश्राद्धं च पितृवर्गमात्रस्य न कर्तव्यं किन्तु मानामहरणस्य
पि । तत्रापि पिण्डदानं न कर्तव्यं, किन्तु मधुघृतप्लुतपापमादि
ना ब्राह्मणभोजनमाश्रयति । पूर्वोत्तरग्रन्थस्तु सुमतिभिर्भाष्येण
वरीत्यादिवरीकाभ्यां केवलमघाश्राद्धं केवलत्रयोदशीश्राद्धं च

इति काठकगुह्योक्तः । पानि तु अङ्गिराः—

'त्रयोदश्यां कृष्णपक्षे षः श्राद्धं कुरुते नरः ।

पश्चत्थं तस्य जानीयाञ्ज्येष्ठपुत्रस्य निधितम् ॥'

पामनपराणं—

अषोदश्यां तु वै श्राद्धं न कुर्यात्पुत्रवान् गृही ।'

इत्यादीनि षषनानि तानि ०पुत्रवक्षिपयाणि षा, (१) ०(महालपस्थभिन्नत्रयोदशीविषयाणि षा, ०काम्यश्राद्धविषयाणि षा,) ०सपिण्डकश्राद्धविषयाणि ये-
ति कांश्चत् । हेमान्द्रिममुत्वास्त्रेकपर्गश्राद्धविषयाणि ।

विशिष्टनिमित्तकत्वेन सगातकत्वेन च धुदमास एव कार्यं न म-
ले इति सूचितम् । ०ज्येष्ठपुत्रस्येति । समनन्तरजनिष्यमाणा-
पेक्षया पूर्वोत्पन्नो ज्येष्ठ इति केचित् ।

'ऋक्ष विष्टपदानं तु ज्येष्ठपुत्रो विवर्जयेत्' ॥

इति ब्रह्मवैज्येष्ठ एवेत्यग्रे । ०पुत्रवदिति । पुत्रवत्पद-
धरणात् । ०महालपेति । गजच्छ.यायाः श्राद्धकालत्वात् ।
०काम्येति । नित्यस्य निषेजुमशयत्वात् । ०सपिण्डकेति ।
उक्तवचने कृष्णपक्षत्रयोदशीमात्रमतीतावपि—

'ऋक्षे पौत्रे यदा चन्द्रो हंसर्ध्वं करे स्थितः ।

त्रयोदश्यां तु सा छाया विप्रेया कुञ्जरामिधा ॥

श्राद्धेष्वतिशयस्ता सा पितृणां वृत्तिकारिणी ।

अतो मयात्रयोदश्यापेतेरेव हि साधनेः ॥

करोति श्रद्धया श्राद्धं तत्प्रभावरमनुस्वरम् ।

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा ये चान्येऽपि जना भुवि ॥

नभस्यस्य त्रयोदश्यां श्राद्धं चकुर्मुदान्विताः ॥ इति ।

अद्यमभूति षः श्राद्धं त्रयोदश्यां करिष्यति ।

कन्यासंस्थे सहस्रांशौ तस्य स्याद्वंशसंक्षयः ॥

[१] कंसान्तगतो ग्रन्थ नादशपुस्तके नास्ति ।

‘श्राद्धं नैकैकवर्गस्य त्रयोदश्यामुपक्रमेत् ।
न तृसास्तत्र ये यस्य प्रजां हिंसन्ति तस्य ते ॥’

इति कार्णार्जिनिस्मृतः । यद्यपि

इति मध्ये महालये त्रयोदशीपरामर्शादुपक्रमेप्यविरोधं
तत्परत्वात्तत्रापि श्राद्धं प्रतीयते । तस्य बहुफलार्थित्वं
विहितस्यात्यन्तं निषेधायोगात् षोडशग्रहणवदिकल्पासंभवं
निषेधे कस्मिंश्चिद्विषये वाच्ये सपिण्डकत्वं विषय उपेयते ।

अतः श्राद्धं विना देयं तद्दिने मधुपापसम् ।

खद्गमांसं कालशाकं मांसं वार्ध्राणसस्य तु ॥

तस्याभावेऽपि दातव्यं क्षीरोदनमनुत्तमम् ।

तस्मिन्नहनि विभेभ्यः पितृणां तुष्टये नृप ॥

तस्याभावेऽपि दातव्यं जलं तिलविमिश्रितम् ।

इति नागरखण्डात् । अत्र श्राद्धं पिण्डदानम् । अग्रे प्राण-
णभोजनस्योक्तत्वेन तन्निषेधासंभवादिति भावः । न च—

“अयनद्वितये श्राद्धं विपुनद्वितये तथा ।

युगादिषु च सर्वासु पिण्डनिर्वपणादृते ॥”

इति सामान्यतो युगादिश्राद्धत्वात् पिण्डदाननिषेधे सिद्धे वि-
शेषतस्तन्निषेधो व्यर्थ इति वाच्यम् । प्रागुक्तवचनैरेतत्त्रयोदशी-
श्राद्धस्यात्यावश्यकत्वात् क्षयपितृवृत्तिहेतुत्वयोरवगमात् । पिण्ड-
दानस्य चात्यन्तवृत्तिहेतुत्वात्सत्यपि युगादिश्राद्धत्वे सामा-
न्यनिषेधवाधेन पिण्डदानं भविष्यतीति शङ्कानिवृत्त्यर्थत्वात् ।

असन्तानस्तु यः श्राद्धे तस्य प्रोक्ता त्रयोदशी ।

सन्तानयुक्तो यः कुर्यात्तस्य वंशक्षयो भवेत् ॥”

इत्यनेन असन्तानस्याधिकारो न बोध्यते किन्तु मघायुक्तत्रयो-
दश्यामित्याद्येकवाक्यतया ससन्तानस्य पिण्डवर्जनम् । असन्तान-
इत्यर्थे तु स्तावकम् । तस्मादिमानि सर्वाण्यपि पुत्रवद्दृष्टस्यैव
सपिण्डकधाद्विषयाणीति मयूखः । एकवर्गस्य=पितृपितामह-

‘वितरो यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा अपि ।’

इति धौम्योक्तेर्न केवलपितृवर्गस्य प्राप्तिस्तथापि
व्यासोहादिप्राप्तानिषेधोऽपमित्पाक्षुः । यत् तु पश्या-
नः—पुत्रवद्विषयाण्येवेति ।

‘असंतानस्तु पस्तस्य श्राद्धे प्रोक्ता त्रयोदशी ।

संतानयुक्तो यः कुर्यात्तस्य वंशक्षयो भवेत् ॥’

इति हेमाद्रौ नागरखण्डोक्तः । पूर्ववाक्यमप्यसंता-
मायस्य । आहुरिति । येषां मूत्रे मातामहा नाम्नायास्तान्म-
ति सामान्यतं एकपार्वणमेव प्राप्नोति

“यावत्किञ्चित्स्वगृहोक्तं यस्य कर्म प्रचोदितम् ।

तस्य तावति शास्त्रार्थे कृते सर्वैः कृता भवेत् ॥”

इति यचनात्, तद्विषेधार्थत्वमम्भवाद्यामांशानुसरणं व्यर्थम् । यत्र
उभयवर्गमाहनिषेधं वचोविषयधर्मावस्था जीवन्मातृमातामहवर्गकं मतस्य
निषेधस्तस्यैकवर्गमाहोरिति, तत्र न तुमा इत्यापीषराधिकार्यवादा-
संगतेरिति । वस्तुतस्तु दर्भधाद् एव मातामहानावश्यकत्वस्य मि-
तासराणां दर्शनात्प्रयोदश्यामेकर्गश्राद्धमन्तौ तद्विषेधो युज्यते ।
एवंटादिधादादी

पद्भ्यः पितृभ्यस्तदनु धाद्दानसुषकमेव ।

इति मातामहधाद्गुनर्षनवदिति । मयेत्वादि (१)महालयधा-
द्करणे तु तेन प्रयोदश्यादिधादानां मसद्भिद्धिः । बहुर्दत्तस्यस-
पिण्डत्वादिभिर्विधेयग्रहणात् । तेन महालयधाद्स्य तन्वतोक्तिश्च
नादेवा । तथाऽपनीकस्य विश्रादेः, प्रयोदश्यादी तु सपत्नीकस्य
तस्येति देवताभेदे तु न मसद्भिसिद्धिरपीति ।

(१) पद्भ्येवतान्महालयकरणे तु महालये पितृभ्यादेरेवेदि-
ष्टस्यापि सस्याद्भुवत्स्यत्ये, श्राद्धेदेवताकमहालये तु अप्नीकविधा-
देरेवतात्वं, प्रयोदश्यादी तु सपत्नीकस्येति भेदे न मसद्भोऽपि तु पृथक् ।

नस्यैवैकवर्गनिषेधकमिति । अत्र मघात्रयोदशीमहालय-
युगादिश्राद्धानां तन्त्रेण (?) प्रयोगे न तु प्रसङ्गसिद्धि-
त्पन्वत्र विस्तरः ॥

अथ चतुर्दशी । पृथ्वीचन्द्रोदये प्रचेताः—

० 'वृक्षारोहणलोहाद्यैर्विगुञ्जलविषामिभिः ।
नाखिदंष्ट्रिषिपत्ता ये तेषां शस्ता चतुर्दशी ॥'

प्राग्—

ॐ 'युधानः पितरो यस्य मृताः शत्रेण वा हताः ।
तेन कार्यं चतुर्दश्यां तेषां तृसिमभीप्सता ॥'

नागरखण्डे—

'अपमृत्युर्भयेषोपां शस्त्रमृत्युरथापि वा ।
श्राद्धं तेषां प्रकर्तव्यं चतुर्दश्यां नराधिप ॥'

एतद्य प्रायोनाशकशस्त्रामिषिषोदकोद्वन्धनप्रपतनैर्धैर्ये

यथापि कन्यां कन्यावेदिन्येति काम्यकृष्णवशश्राद्धे—
"प्रतिपत्तमृतिष्वेकां वर्जयित्वा चतुर्दशीम् ।

द्युमेगं तु इता ये वै तेभ्यस्तस्य मदीयते ॥"

इति याज्ञवल्क्येन सर्वकृष्णवशचतुर्दशीमुक्तं, तथापि—

'श्राद्धं शाम्यहतस्यैव चतुर्दश्यां मशालये ।'

इति कालादशान्महालयचतुर्दश्यामप्यारभ्यकम् । तत्र शुक्ल-

रवार्दे येषामुज्ज्वलणं, तानाह—० वृक्षोत्पादि । अपमृत्युः=मृत-

व्युत्पा, तदाह—० युधान इति । अपमृत्युदशसंगम्युत्पादिः

इत्यस्यो ग्रहव्यायादेशस्तत्र पर्युः ।

[१] अत्रानादिभ्यं प्रधानमात्रेण इत्यत्र । तेन विदयेदेवमात्रे-

नानिभ्यं विप्रोत्पादिभ्यं इत्येतेषु । प्रसङ्गसिद्धिरिति तु प्रधानमपि
निन्दन इति । अयोदश्यां प्राग् इत्यत्र वाहृत्पूर्वलोचना विदयेदेवमा-
त्रेण इत्यत्र एतत् प्रसङ्गसिद्धिः ।

तामिति गौतमोक्तदुर्मरणोपलक्षणम् । एकयोगनिर्देशात्

‘सर्वेषां तुल्यधर्माणामेकस्यापि यदुच्यते ।

सर्वेषां तत्समं ज्ञेयमेकरूपा हि ते स्मृताः ॥

इत्युदानसोक्तम् । तत्र कृताक्रियाणामेवेति वक्ष्यामः ।

मरीचः—

‘विषशास्त्रस्यापदाहितिर्पेन्द्राध्यणघातिनाम् ।

चतुर्दश्यां क्रियाः कार्या अन्येषां तु विगर्हिताः ॥’

अथ ऋष्याध्यणघाती तेन हतो न तु प्रच्छहा, तस्य प-
तितत्वादिति शूलपाणिः । अप्रोहंश्यापेक्षेणस्याविष-

क्षितत्यात्स्त्रीणामपि शास्त्रादिहतानामेकोद्दिष्टं कार्यं
(१)(न पार्यणमिति) श्रीदत्तोपाध्यायः । इदं विषादिहता-

नामेव न प्रसवादिमृतानामिति वाचस्पतिः । यत्तु शा-
कटावनः—

‘जलाग्निभ्यां विषधानां संन्यासे वा गृहे पथि ।

आयं कुर्वीत तेषां ये वर्जयित्वा चतुर्दशाम् ॥’ इति,

तत्प्रमापध्विस्तार्थजलादिमृतविषयमित्याकरे उक्तम् ।

“उपसर्गमृतानां च विषमृत्युमुपेयुषाप ।

आयं तेषां प्रकर्तव्यं चतुर्दश्यां नराधिप ॥”

इति वाक्यात् । ऋष्याध्यणेति । विषादिभिर्घातो येषामि-
ति विग्रहः । एतच्च मायोनाशकशस्त्राप्रिविषोदकोद्वन्धनपपतनै-

ध्वेच्छतामिति गौतमोक्तदुर्मरणोपलक्षणम् । एकयोगनिर्देशात् ।

“सर्वेषां तुल्यधर्माणामेकस्यापि यदुच्यते ।

सर्वेषां तत्रैवैकार्यमेकरूपा हि ते स्मृताः ॥”

इत्युदानसोक्तेः । इच्छयेत्युक्तेः प्रसवादिमृतानां नैतद् ।

प्रमापध्विस्तेति । सर्पादिः साइचर्पाञ्जलाग्न्यादयोऽननुष्ठाता एव

[१] कंसान्तर्गतो ग्रन्थ आर्षेयपुस्तके भास्वित् ।

नस्यैकैकं वर्गनिषेधकमिति । अत्र ५
युगादिश्राद्धानां तन्त्रेण (?) प्रयोगे न तु प्रसङ्गसिद्धि-
त्पन्त्यत्र विस्तरः ॥

अथ चतुर्दशी । पृथ्वीचन्द्रोदये प्रचेताः—

* 'वृक्षारोहणलोहाद्यैर्युज्जलविषाग्निभिः ।

नास्त्रिदंष्ट्रिविपन्ना ये तेषां शस्ता चतुर्दशी ॥'

ब्राह्मे—

* 'युवानः पितरो यस्य मृताः शत्रेण वा हताः ।

तेन कार्यं चतुर्दश्यां तेषां तृप्तिमभीप्सता ॥'

नागरखण्डे—

'अपमृत्युर्भवेद्येषां शस्त्रमृत्युरथापि वा ।

श्राद्धं तेषां प्रकर्तव्यं चतुर्दश्यां नराधिप ॥'

एतच्च प्रायानाशकशस्त्राग्निविषोदकोद्ग्रन्थनप्रपतनैक्षेत्र

यद्यपि कन्यां कन्यावेदिनश्चेति काम्यकृष्णपक्षश्राद्धे—

"प्रतिपत्प्रमृतिष्वेकां वर्जयित्वा चतुर्दशीम् ।

शस्त्रेण तु हता ये वै तेभ्यस्तस्य प्रदीयते ॥"

इति याज्ञवल्क्येन सर्वकृष्णपक्षचतुर्दशीमुक्तं, तथापि—

'श्राद्धं शास्त्रहतस्यैव चतुर्दश्यां महालये ।'

इति कालादर्शान्महालयचतुर्दश्यामप्यावश्यकम् । तत्र शस्त्र-

हतपदं येषामुपलक्षणं, तानाह—*वृक्षेत्यादि । अपमृत्युः=अका-

लमृत्युः, तदाह—*युवान इति । अपमृत्युरूपसर्गमृत्युर्द्रष्टव्यः ।

उपसर्गो ग्रहभूताघावेशस्तेन मृत्युः ।

[१] अङ्गानामिक्यं प्रधानमाप्रभेदस्तन्त्रम् । तेन विश्वेदेवपाकापह्ना-
नामैक्यं विप्रार्थ्यपिण्डादेभ्य एव । प्रसङ्गसिद्धिस्थले तु प्रधानमपि न
भियते इति । त्रयोदशीश्राद्धेऽपरपक्षात्वाद् धूरिलोचना विश्वेदेवाः
यसारे उक्ता इति धर्मसिन्धुः ।

तामिति गौतमोक्तदुर्मरणोपलक्षणम् । एकयोगनिर्देशात्

‘सर्वेषां तुल्यधर्माणामेकस्यापि षट्पते ।

सर्वेषां तत्समं ज्ञेयमेकरूपा हि ते स्मृताः ॥

इत्युशनसोक्तेः । तद्य कृताक्रियाणामेवेति वक्ष्यामः ।
मरीचः—

‘विषशस्त्रश्यापदाहितिर्ग्रघ्राघ्नघातिनाम् ।

चतुर्दश्यां क्रियाः कार्या अन्येषां तु विगर्हिताः ॥’

अत्र अघ्राघ्नघाती तेन हतो न तु प्रघ्नहा, तस्य प-
तितत्यादिति शूलपाणिः । अत्रोद्देश्याविशेषणस्याविष-
क्षितत्यास्त्रीणामपि शस्त्रादिहतानामेकोद्दिष्टं कार्यं
(१)(न पार्यणमिति) श्रीदत्तोपाध्यायः । इदं विषादिहता-
नामेव न प्रसवादिमृतानामिति वाचस्पतिः । पशु घा-
फटापनः—

‘जलाग्निभ्यां विषघ्नानां संन्यासे वा गृहे पथि ।

श्राद्धं कुर्वीत तेषां चै वर्जयेत्वा चतुर्दशाम् ॥’ इति,
तत्प्रपञ्चिस्तार्थजलादिमृतविषयमित्याहरे उक्तम् ।

“उपसर्गमृतानां च विषमृत्युमुपेयुषाप ।

श्राद्धं तेषां मकर्तव्यं चतुर्दश्यां नराधिप ॥”

इति वाचपाद् । अघ्राघ्नणेति । विषादिभिर्घातो येषावि-
ति विग्रहः । एतद्य मायोनाशकशस्त्रादिभिर्घातोद्दिष्टोद्दिष्टनपपठनै-
धेच्छतामिति गौतमोक्तदुर्मरणोपलक्षणम् । एकयोगनिर्देशात् ।

“सर्वेषां तुल्यधर्माणामेकस्यापि षट्पते ।

सर्वेषां तत्समं ज्ञेयमेकरूपा हि ते स्मृताः ॥”

इत्युशनसोक्तेः । इच्छपेत्युक्तेः प्रसवादिमृतानां नैतत् ।
अपञ्चिसेति । मरीचैः साहचर्याच्चलान्यादयोऽननुशाता एव

अत एव वैधत्यात्सहगमनेऽपि न कार्यमिति हेमाद्रिः
एतच्च दैवयुक्तमेकोद्दिष्टं कार्यमित्युक्तं प्रयोगपारिजाते-

‘प्रेतपक्षे चतुर्दश्यामेकोद्दिष्टं विधानतः ।

दैवयुक्तं तु तच्छ्राद्धं पितृणामक्षयं भवेत् ॥

तच्छ्राद्धं दैवहीनं चेत्युग्रदारधनक्षयः ।

एकोद्दिष्टं दैवयुक्तमित्येव मनुरब्रवीत् ॥’

भविष्येऽपि—

‘समत्वमागतस्यापि पितुः शस्त्रहतस्य च ।

चतुर्दश्यां तु कर्तव्यमेकोद्दिष्टं महालये ॥

चतुर्दश्यां तु पच्छ्राद्धं सपिण्डीकरणे कृते ।

एकोद्दिष्टविधानेन तत्कार्यं शस्त्रघातिनः ॥’इति ।

संवत्सरप्रदीपे हारीतः—

‘विश्वेदेवांश्च तत्रापि पूजयित्वा दितोऽमरान् ।

ये वै शस्त्रहतास्तेषां श्राद्धं कुर्यादितन्द्रितः ॥’

अत्रैकोद्दिष्टवचनानां निर्मूलत्वं, समूलत्येऽपि पार्वणशक्तपराणि । *विष्णवादिबचनैः प्रकरणात् कृष्णपक्षीयपार्वणावगतेरिति शूलपाणिः । तन्न । *वाक्येन प्र-

ग्राह्याः । अतः असाध्यव्याध्यादिपीडितानां जलाम्न्यादिप्रवेशेन भर्तृपरणनिमित्तकाग्निप्रवेशेन च मृतानां नेदं श्राद्धमित्यर्थः । युद्धमृतौ प्रापोनाशके च वैधत्वेऽपि वचनाद्भवतीति बोध्यम् । एवं च—

“ज्ञातिश्रेष्ठं त्रयोदश्यां चतुर्दश्यां तु सुमजाः ।

प्रीयन्ते पितरथास्य ये वै शस्त्रहता रणे ॥”

इत्यादिकं त्ववैधमृतिविषयम् । पितरित्यादि पितृमुत्तपद श्राद्ध देवता तदधिकारिपरम् । *विष्णवादीति । कृष्णपक्षप्रकरणे “संभूते पार्वणं कुर्यात्” इत्यादीत्यर्थः । *वाक्येनेति । श्रुति-छिद्रवाक्यप्रकरणस्यानसमाख्यानां समवाये पारदौर्घस्यमर्थ-

रणस्य याधात् । पित्रादीनां पार्वणं भ्रात्रादीनामेकोहि-
मिति गौडार्पाश्वः । तत्र, पितुरित्पनेन विरोधाद् षड्वि-
पवाक्यवैधर्ष्यापत्तेश्च । अत्र शस्त्रहतस्यैव चतुर्दश्या-
ति नियमो न तु चतुर्दश्यामेव शस्त्रहतस्येति ।

‘श्राद्धं शस्त्रहतस्यैव चतुर्दश्यां महालये ।’

इति कालादर्शाद् वार्षिकादीनामकरणापत्तेश्च ।
न महालये एव दिनान्तरे पार्वणं मातामहादितृप्त्यर्थं

मरुतादिति बलाबलाधिकरणग्रथम् । दर्शपूर्णमासकरणे ‘इ-
षावापृषिवी भद्रमभूत्’ इति सूक्तवाकनिगदे ‘इद्राग्नी इदं हवि-
रुपेतामवीहृपेतामहोज्यापोऽक्राताम्, अग्नीषोमाविद्रं हविरजुपे-
मवीहृपेतां महोज्यापोऽक्राताम्” इतिवाक्यद्वयं श्रूयते । तत्र पौ-
षास्याम् इद्राग्नी न देवते इति तत्पदमपनीयते असमवेतार्थत्वान् ।

तं च येन सह यदेकवाक्यतापक्षं तेनैव सह तदप्यनयाचित्वा-
चारयेन ‘अवीहृपेताम्’ इत्यादीन्यप्यपनेयानि । अथासमवेता-

या देवतापाशापनयेऽपि ‘अवीहृपेताम्’ इत्यादेरितिकर्त-
ताकाट्सारूपप्रकरणाद् मयोगो दुर्वार इति चेत् । न, यतः प्रक-

णस्य विनियोज्यस्वरूपसामर्थ्यमनपेक्ष्य न विनियोज्यत्वम् ।
त एव दर्शपूर्णमासकरणवर्तितोऽपि ‘पूर्णोऽहं देवमज्यायं’ इति

ानुमन्त्रणमन्त्रस्वरवाचिरेदिणोस्त्रपाने प्रवर्तते । एवं तत्र एव
दृश्योपसर्गो द्वादशाहीनस्येति एकाहसाध्यसोमयागरूपे साहे

दृश्योपसर्गो न बोधयति सा पुनर्नानादिनसाध्यसोमयागरूपा-
ने नीयते तस्याह्नकरणेनाकाङ्क्षावशात् संबन्धं कल्पयित्वा ते-

ऋणेष कल्पिताभ्यां सावर्ष्यभ्रुतिभ्यां चतुर्षुकाळे विनियोगो
हेत् । अतः प्रागेव च वाक्येन सावर्ष्यं कल्पयित्वा भ्रुतिः

स्येति वृत्तोपकाळे विनियोग इति बलीयसा वाक्येन सदृशं
ष्यते । एवं च लिङ्गेन यथा—‘इन्द्राग्निभागोऽपनीयते’ इत्या-

६७४ सटीकनिर्णयसिन्धुद्वितीयपरिच्छेदे-

कार्यमेव । पितामहोऽपि-शस्त्रहतश्वेदेकोद्दिष्टद्वयं कार्यं
तदुक्तं हेमाद्रौ स्मृत्यन्तरे-‘एकास्मिन् द्वयोर्द्वैकोद्दिष्टम्’ इति
त्रिषु शस्त्रहतेषु पार्वणमेव कार्यम् ।

यत्तु देवस्यामिनोक्तं त्रिष्वपि शस्त्रहतेषु एव
कोद्दिष्टत्रयं कार्यं न तु पार्वणमाहृत्यवचनाभावादि
तदयुक्तम् ।

‘पित्रादयस्त्रयो गस्य शस्त्रैर्यातास्तवनुक्रमात् ।

स भूते पार्वणं कुर्यादाब्दिकानि पृथक् पृथक् ॥’

इति बृहत्पराशरोक्तेः

व्येन तच्छेषभागः, तत्र पदानां संबन्धस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात्
प्रकृते च ‘समत्यमागतस्य’ इति वाक्यस्य स्रष्टिति प्रकृतेस्तेन कृष्ण
पक्षमकरणं बाधते इत्यर्थः । अत्रिशेषेति ।

‘सपिण्डीकरणाद्धर्षं पित्रोरेव द्वि पार्वणम् ।

वातयानां वैषर्ध्येत्यर्थः ।

अत्रकोद्दिष्टत्रयमिति । ‘एकस्मिन् द्वयोः’ इत्येतदप्याहुः
वाक्यभेदभवेन तस्योपलक्षणत्वात् अग्रहनने निमित्ते एकोद्दिष्ट
विधिमात्रपरम् ‘एकस्मिन्, द्वयोः’ इति तु ‘एकं पृणीते, द्वौ वृणीते’
इत्यादिवदनुवाद इत्यर्थः । एकोद्दिष्टद्वयादिकं तन्त्रेणेति बोध्यम् ।
अपित्रादय इति । ‘अत्रेण तु इता ये वै’ इति अग्रहनदेवस्य
नियमनच्छादस्य द्वयोर्वा अत्रादिपरणेऽन्यथानुपपत्त्या वाक्य-
कोद्दिष्टम् एकस्मिन् इत्यादिनाऽनूपने न तु विधीयते । एतदेव
विशेषदेवस्यापि सिद्धेः ‘पितृपते भगुर्दश्याम्’ इत्यादिरनुवादः ।
एवं नाप्यवशाद्धिकत्वमत्रः । एकोद्दिष्टस्य विधाने हि तदवशात्
अन्यःकोऽप्येवमिति, न तद्वद मया । एवं च त्रिषु पृतेषु ‘अर्धे पृ-

‘एकस्मिन्वा द्योर्वापि विशुद्धेण वा हते ।
एकोद्दिष्टं सुतः कुर्वाणवाणं दर्शयन्नेव ॥’

इति स्मृत्यन्तरापेति पृथिवीचन्द्रोदये उक्तम् । अ-
परार्के हेमाद्रौ श्वेषम् । यस्तु अत्रैव शम्नादिना घृतस्तस्य
पार्षिकमेव पार्वणमेकोद्दिष्टं वा कार्यं न तु श्राद्धदयं
असद्भासिन्देरिति पृथिवीचन्द्रोदये । अत्र श्राद्धाकरेणऽ-
प्रिमापरधे दिनान्तरेऽपार्वणेनैव कार्यमिति तत्रैयोक्तम् ।
यद्यपि—

‘दाग्निमिहानां च दृष्टिदंष्ट्रिमरीच्यैः ।

आत्मनस्तपाग्निनां श्वेष श्राद्धमेवां न गारयेत् ॥’

‘वर्णस्तुर्वात्’ इति सपिण्डनोत्तरभावित्वेन सामान्यवाक्यमाप्त-
पार्वणस्यावाभात् पार्वणमेव भवति । तथा च प्रोक्तवाक्यानां नि-
र्मूलत्वं षडतामपि नैकोद्दिष्टसिद्धिरिति तु वस्तुमतिः । एकोद्दि-
ष्टं चेति । यथाचारमिति शेषः । असद्भासिन्देरिति । चतुर्दशी-
श्राद्धे न भवतीति भावः । संक्रान्तिव्यतीपातादिनिमित्तकं तु चतुर्द-
श्यां पार्वणमेव । चतुर्दशीनिमित्तकं तु पृथक् कार्यं सपिण्ड-
कत्वरूपविरुद्धधर्मसत्त्वात् । श्राद्धाकरणे इति । यदि महा-
लयं चतुर्दशीश्राद्धं न कृतं तदा वृश्चिकदर्शनपर्यन्तं कस्मिंश्चि-
द्दिने कार्यमित्यर्थः । अपार्वणेनैवेति ।

‘संक्रान्तानुपरागे च पर्वोत्सवमहालये ।

निर्वपेदत्र पिण्डांस्त्रीनिति प्राह प्रजापतिः ॥’

इतिवाक्यस्य दृश्यमानां दिनान्तरे पार्वणप्रापकत्वादिति मयूख-
भावः । एकोद्दिष्टविधिर्नैव अन्तरितं कार्यम् । यथाप्राप्त एव गौण-
कालविधानात् न तु पार्वण देवताविरहादिति नव्याः । चतुर्दश्यां
पार्वणे प्राप्ते देवताभूतपित्रादिदुर्गेष्वनिमित्तक एकोद्दिष्टेति कर्तव्यता-
कः प्रयोगो विधीयते न त्विदं कर्मान्तरं पार्वणत्वादये पार्वणं का-

इति छागलेषाद्यैः शस्त्रादिहतानां श्राद्धं निषिद्धं
थापि प्रमादमृतानां श्राद्धार्हत्वात्कार्यं, द्वि-
द्विपूर्वमृतानां तु न कार्यम् । यत्तु-

‘चतुर्दश्यां तर्पणीया लुप्तपिण्डोदकक्रियाः ।’

इति ब्राह्मे, तद्गौणमिति शूलपाणिः ।
मानाभावात् ।

*‘पतितेनापि कर्तव्यं कर्तव्यं*पतितस्य च ॥’

इति गघादिवद्विशेषविधिवलात्पतितानामपि कार्य-
मिति नव्यगौडाः । तत्त्वं तु*समत्वमागतस्येत्यादिवशा-
त्कृताक्रियाणां कार्यं नान्यपामिति वयं प्रतीमः । यत्तु मनु-

‘न पैतृयज्ञियो होमो लौकिकाग्नौ विधीयते ।

न दर्शेन विना श्राद्धमाहिताग्नेर्विधीयते ॥’ इति,

अत्र पूर्वार्धं *हेतुत्वेनाक्तम् । *तद्यथाश्रुतमेव मन्य-

र्यमित्यर्थ इत्यन्ये । *गौणमिति । श्राद्धं निषिद्धाम्वातस्तदभावा-
त्तर्पणमेव कार्यमित्यर्थः । *लक्षणापामिति । लुप्तपदस्य निषिद्ध-
इत्यादिः । यथाश्रुतार्थत्वे तु शस्त्रादिहतानां श्राद्धं मुख्यं तर्पण-
मनुकल्प इति लभ्यते इत्यर्थः । *पतितेनापीति । अपतितस्ये-
ति शेषः । *पतितस्येति । ‘अपतितेनापीति शेषः । *सम-
त्वामिति । दुर्मरणमृतानामौर्ध्वदेहिकं वर्षोर्ध्वं तत्कालं वा कार्यम् ।
तत्र यावदौर्ध्वदेहिकं न कृतं तावत्तर्पणन्तमिदं न कार्यम् । कृत-
क्रियाणां तु कार्यं ‘समत्वमागतस्य’ इति विशेषणादित्यर्थः । *
विनच्छागलेष्वचनं तु दुर्मरणमृतानां प्रायश्चित्तं विना तत्काल-
मौर्ध्वदेहिकं न कार्यमित्येतदर्थकम् । *हेतुत्वेनेति । ‘न दर्शेन’
इति वाक्यं कृष्णपक्षश्राद्धविषयम् । आहिताग्निना सर्वाधानिना
श्राद्धरूपपितृपशुभूतो होमः ‘कर्मपात्रं विवाहाग्नौ’ इति विहित-
धीवासने दृष्टरः । लौकिके तु स न विधीयते । अग्नेः प्रतिनिध-

भावात् । मृत्युत

“साधिरप्रावनमिस्तु द्विजपाणावधाप्सु वा ।

कुर्यादप्रौ क्रिपां नित्यं लौकिकेनेति निश्चितम् ॥”

इति स्मृत्या तत्र निषेधः । नाप्यनधिकविहिते पाण्यादौ सा-
मिस्त्वात् । तस्मात् परिशेषाश्रयतापामेव कार्यः । तथापि दक्षि-
णाप्रायेच पिश्वकर्मधिकरणत्वेन दृष्टत्वात् “अयं पितृणामप्रेः”
इत्यादिमन्त्रवर्णाच्च । स च दर्शान्यदिने न लभ्यते । यदि हि
धात्रीयहोमेऽपि स्वार्थतया तस्य विहरणमाहरणं वा मयुञ्जीत
ततस्तत्रापि स लभ्येत । स च तदा तत्प्रयुञ्जीत यदि कापि तत्प्र-
युक्तिं विना तत्र लभेत । शक्नोति तु दर्शे तां विनापि दर्शया-
गार्थं विहरणादेरेव तं लब्धुम् । तस्मात्सर्वाधान्याहिताग्निना दर्श
एव कृष्णपक्षधातुं कार्यं नान्यादिने इति । अग्नेदमस्वरसवीजम् ।
साक्षाद्दर्शनं विना धात्रीयहोमः श्रौताप्रौ कर्तुमशक्यः । तथा हि
श्रौतानामग्नीनां प्रयोजनाकाङ्क्षा स्वार्थे कर्मणि विनियोगः ।
असंपुक्तोत्पन्नानामपि तेषां वाचनिकैर्होमादिभिरेव प्रयोजनाकाङ्क्षा-
शान्तेः । ‘हुत्वाप्रौ पितृयज्ञवत्’ इति च अप्रिपदं न धीतामिपरं
‘पृथाणि बह्यामः’ इति प्रतिज्ञा नाशुद्रगतस्याग्निपदस्य ‘कर्म स्मार्तं
विवाहाप्रौ’ इत्युक्तेः । स्मृतिगतस्य च तस्यौपासनाग्निपरत्वात् ।

नापि पितृयज्ञवदित्यतिदेशाद्दक्षिणाग्निप्रगतिः । अग्नरुपदेश-
सिद्धत्वेनातिदेशस्य तद्विघ्नधर्मविषयत्वात् । अन्यथा ‘अप्रौ’
इत्यस्य वैषध्यात् । न च तस्य दक्षिणाग्निपरत्वं तथात्वेऽति-
देशाद्दक्षिणाग्निरेव माप्नुवादिति तद्विद्वत्पर्यं तस्यौपासनाग्नि-
रत्वात् । एकस्यैवाग्निचन्द्रस्य पृथाग्निमन्तं प्रति तत्परत्वं सर्वावा-
नितं च प्रति दक्षिणाग्निपरत्वं च कथं स्यात् ? तस्माद् दृष्टेः
स्मृतिषु चाग्निपदेन पृथाग्निरेव ग्रहणात्तदभावे निरपेक्षे चान्ता-
येव धात्रीयो हो

०न्ते पृथ्वीचन्द्रोदयादयः॥आहिताग्नेः। पिण्डपितृ॥
 न आद्धानिषेधार्थमि००० न तु सा कल्पया इरवी॥

‘अग्न्यभावे तु मिमस्य पागावे सोपवादयम्’ ।

इति मनुष्यवचनात् । अत्र एव होमस्याधिकरणात्कृत्वा
 णामिप्रसिद्धिरित्यपि न वाचनिकेन पाणिनेवाकाङ्क्षानितृप्तेः संवाप
 यदि च—

‘आहिताग्निस्तु जुहुयादक्षिणाग्नौ समाहितः’ ।

इत्यादि षडपमाणवचनमेव सर्वोधानिनामाहिताग्नेः
 दक्षिणाग्निमापकमिति मन्यते तदा
 नापि तस्य विहरणादिमयुक्तिसंभवाद् दर्शान्यादिनेऽपि दक्षि
 सुलभ एव स्यात् । तस्मान्न दर्शनेत्यत्र न पैतृयद्वय इत्यस्य
 हेतुत्वेन व्याख्यानमंगतमेवेति गुरुमतमाह—०ते इति ।
 अपं भावः—दूपोरप्याहिताग्न्योः ‘न दर्शनेन विना आदम्’
 वाचनिक एवार्थः । ‘न पैतृयद्वय’ इति वाक्यं तु पृथगेव

“आरुह्य दक्षिणां प्रिन्तु होमार्थं वै प्रयत्नतः ।

अग्न्यर्थं लौकिकं वाऽपि जुहुयात्कर्मसिद्धये ॥”

इति पुराणोक्तलौकिकनिषेधार्थम् । निविध्यते च
 क्तमप्यन्तरेण यदुच्यते द्विजातीनामितिवत् । न च वायुपुरा
 णे—‘अग्न्यर्थं दक्षिणां प्रिकार्यार्थं लौकिकं गृह्यम्’ इत्युक्त्याऽऽ
 करणहोमे दक्षिणाग्निमुख्यस्तद्भावे गृह्याग्निरित्येवास्त्विति वाच्य
 म् । स्ववाक्यगतमकृतपरामर्शस्य सर्वनाम्ना तत्तद्विशेषणन्दे
 वा दृष्टत्वात्सामान्यवाचिनाऽग्निशब्देन दक्षिणाग्निपरामर्शानु
 पत्तेरिति । इदमिति । न दर्शनेत्यस्य यथाश्रुतार्थो न ब्रह्म
 तथा सति मृतपितृकेऽप्यान्वष्टक्याद्यकरणमसद्भात्, किंतु अ
 ग्निसाध्येषु दर्शं विना पिण्डपितृयज्ञकल्पं विना साधिको नाधि
 कारीत्यर्थः । अग्निसाध्येष्वित्यभ्याहारफलमाह—०न त्विति ।

पः । ०कृष्णपक्षश्राद्धमन्यदिनेषु मासमाहिताग्नेर्दर्शं नि-
 यम्यत इति तु ययम् । ०दर्शनं पार्वणेन विना श्राद्धं न ।
 तेन कापि पार्षिकादाशेकोद्दिष्टं नेति हरिहरः ॥

इति चतुर्दर्शा ॥

अमायां विशेषमाहापरार्कं यमः-

०“इंसे करस्मिते या तु अमायास्या ०करान्विता ।

अत्र दर्शपदे लक्षणापचिराग्रेसाम्यानापनयिताभ्यानां च सुवे-
 पामनुवादत्वे पर्यवमानं चास्तरमः । सिद्धान्तमाह— ०कृष्णपक्षे-
 ति । न दर्शनेति भावयं नाहिताग्नेर्दर्शभाद्रातिरिक्तश्राद्धनिषे-
 धार्थं मतितावत्सरिकादेरकारणमतद्वात्, दर्शपदे श्राद्धवसना-
 पाताय, नियममात्रपरत्वे सम्भवति अपूर्वनिषेधपरत्वे गौरवाच्च,
 किन्तु कृष्णपक्षभादे यस्यां कस्यां विधिर्था कर्तव्ये दर्शकाकारि-
 यमार्थम् । एवं महालयापरपक्षश्राद्धमपि सकृदपरे दर्शे प्ररदिताशे-
 र्भवति । मासे सामान्यतः सकृदपि तत्र कालविशेषनिषममात्रहरणे
 स्माद्येन तत्रैव यत्ने पूर्ववचनमदृष्टेः । पक्षान्तराभ्यस्याहिताग्नेरपि
 तेभवसेव, यथा महाकृष्णपक्षस्य सकृदकारणपरं संस्थासिना क-
 रवविधिर्था कर्तव्ये द्वादशीकालो नियम्यते तस्य महाकृष्णे पक्षा-
 न्तराणि भवायेव, तद्वदिति । एतेनाहिताग्नेर्दर्शभाद्रमेव नियते तेन
 विनाऽन्यच्छ्राद्धे तु न तस्य नियतायानि नियतपदाभ्याहारंज
 भेष्यातेऽपि विधानं यत्पूर्वकं, पार्षिकादेरनियममतद्वात् । ०दर्शने-
 ति । सपञ्चमाश्रादेरकोद्दिष्टविधिना पार्षिकाकारणपरित्यक्तः ।

०इंसे इति । करो इत्यतः । रवीन्द्रोऽस्तस्वरवोऽस्ति यज्ञे-
 तार्थः । गम्यताया द्विविधा-धौगिणी पारिभाषिणी च । तत्रैवदन्वया

“यथेन्द्रः विवृदेवतो इंसंभवे करे संयतः ।

तिथिरेवधधीया च गम्यताया यर्कोत्तिता ॥”

इति इकान्तद्वोक्तापि तेषु । विवृदेवतो यथा, वैधवधीया इति ।

सा ज्ञेया कुञ्जरच्छाया इति धौघायनोऽब्रवीत् ॥
 *वनस्पतिगते सोमे छाया यो प्राङ्मुखो भवेत् ।
 गजच्छाया तु सा प्रोक्ता*तस्यां श्राद्धं प्रकल्पयेत् ॥

भारते-

*“अजेन सर्वलोहेन *वर्षासु नियतव्रतः ।
 हस्तिच्छायासु विधिवत्कर्णव्यजनवीजितम् ॥”
 श्राद्धं दद्यादिति शेषः ॥

आश्विनशुक्लप्रतिपदि दौहित्रस्य मातामहश्राद्धं
 मुक्तम् । हेमाद्रौ संग्रहे च-

*“जातमात्रोऽपि दौहित्रो विद्यमानेऽपि मातुले ।
 कुर्यान्मातामहश्राद्धं प्रतिपद्याश्विने सिते ॥” इति ।

त्रयोदशी । तथा च रवौ हस्तये द्वादश्यां मघासत्त्वे ग्रन्थोक्ता, त्रयो-
 दश्यां मघासत्त्वे च यमिति फलितम् । इदं कालाङ्कम् । यौगिकीमा-
 ह-***वनस्पतीति । अपराहोपलक्षणम् । हस्तिनइति शेषः । *त-
 स्यामिति । अपराह्ने गजच्छायायामित्यर्थः । इदं च देशाङ्कमि-
 ति विशेषः । *अजेनेति । *वर्षास्विति त्रयोदशीश्राद्धपरम् ।
 मघास्विति पाठान्तरं प्रागुक्तम् । हस्तीति देशाङ्कत्वलाभः । कर्णेऽपि
 दानात् कर्णो मुखावयवविशेषः । अथ वानस्पतिरश्वस्य सोमवारः
 तथा च सोमवासरयुक्तामावास्यायां प्राङ्मुख्यामश्वस्य छायायां
 श्राद्धं कुर्यादित्यर्थः । कर्णः पल्लव इति । आपराण्डिकं गजच्छायारूपं
 देशाङ्कं चेदम् । कर्णशब्दस्य यथाश्रुतार्थकत्वात् ।**

*जातमात्र इति । जातमात्रोऽपीत्यविवाहितार्थम् । अपिपदो-
 पादानात् । एवं च

“गर्भेच्युतोऽपि दौहित्रः कुर्यात्प्रतिपदि जीवति ।

श्राद्धं मातामहादीनां पक्षान्तादपरेऽहनि ॥” इति,

परन्तु गर्भेच्युतोऽपीत्यस्तन्य एव । कस्यचित्कारिकायामपि-

इयं संगव्यापिनी ग्राह्या इति निर्णयदीपे उक्तम् ।

“प्रतिपद्याश्विने शुक्ले दौहित्रस्त्येकपार्षणम् ।

श्राद्धं मातामहं कुर्यात्सपिता संगवे सदा ॥

जातमाश्रोऽपि दौहित्रो जीयत्यपि च मातुले ।

प्रातः संगवयोर्मध्ये ० आर्षस्य प्रतिपद्भवेत् ॥”

इति वचनात् । अत्र ० समूलत्वं विमृश्यम् । ० इदं

च मलमासे न कार्ष्णम् ।

‘स्पष्टमासविंशपाख्याविहितं वर्जयेन्मले ।’

इति निषेधात् । इदं च ० जीवत्पितृकण्ये कार्यामिति

“पुत्रः स्वोत्पत्तिमात्रेण संस्क्रुर्षादनमोचनात् ।

पितरं नान्दिकाद्यौलात्सर्वमेधेन कर्मणा ॥”

इति वचनात्प्रथमवर्षचूडाया असत्त्वे यथा पितृश्राद्धेऽनधिकारस्तथा-

ऽस्मिन्मातामहश्राद्धेऽपीति प्रतिभाति । मयूखकृतस्तु जातमात्र इति

अधिकारी जात इत्येवार्थः । तस्मादुपनयनोत्तरमेवाधिकारो न त-

तः प्राक् इत्याहुः । ० आर्षस्य=मातामहस्य । अत्र सपत्नीकाना-

मेव देवतात्वम् । अमाश्राद्धान्तर्गतमातामहपार्षण इवेहापि सत्य-

पि पितृपारणाविकृतित्वे सपत्नीकत्वगुणलम्भकप्रमाणस्य

‘स्वभर्तृपिण्डमात्राभ्यस्तृप्तिरासां यतः स्मृता ।’

इति वचसः प्रतिबन्धात्प्रभवात् । ० समूलत्वमिति । सङ्ग-

व्यापिनीग्राह्यत्वाद्येकवचनस्य निर्मूलत्वात् पार्षणत्वादपराह्व्या-

पिनी ग्राह्येत्यर्थः । ० इदञ्चेति । मातामहश्राद्धस्य कन्योपलाप्ति-

तापरपत्ननिषिद्धकत्वात्कन्यायामधिमासे तदुत्तरप्रतिपद्येव कन्या-

युक्तायामपरपत्नव्यवधानेनैव कार्यामिति भावः । तत्र कर्षं चिदन्त-

राये तु शुक्लपञ्चम्यादिगौणगौणोत्तरकाले कार्यम् । एवमेव जीव-

त्पितृकस्य मातृनवमीश्राद्धान्तरायेऽपीति । ० जीवत्पितृकण्ये-

ति । ननु सपितेत्युक्ते शिष्टा इति किमेतत् ? अणु ।

शिष्टाः । इदं च शिष्टाचारात्सपिण्डकं कार्यमिति कां
त् । पिण्डरहितं तु युक्तम् । जीवत्पितृकस्य-

“मुण्डनं पिण्डदानं च प्रेतकर्म च सर्वशः ।

न जीवत्पितृकः कुर्याद् गुर्विणीपतिरेव च ॥”

इति दक्षेण पिण्डनिषेधात् । आन्वष्टक्यवद्विशेष-
चनाभावाच्चेति संक्षेपः ॥ इति श्रीकमलाकरभट्ट-
निर्णयसिन्धौ महालयनिर्णयः ॥

अथाश्विनशुक्लप्रतिपदि नवरात्रारम्भः । तन्नर्णयः
तत्र भार्गवार्चनदीपिकायां देवीपुराणे । सुमेधा उवाच

“शृणु राजन् प्रवक्ष्यामि चण्डिकापूजनक्रमम् ।

“कन्यागते सवितरि पितरो यान्ति वै सुतान् ।

शून्या प्रेतपुरी तावत् यावद्दृशिकदर्शनम् ॥”

इत्यर्थवादेनैषां श्राद्धे ये अधिकारिणस्तेषां कन्योपलक्षिता-
परपक्षश्राद्धं कर्तव्यमिति विधिः कल्प्यते । पितृसुतपदं श्राद्धे दे-
षतातदधिकार्यर्थकम् ।

“ततस्तुलागतेऽप्येके सूर्ये वाञ्छन्ति पार्थिव ।

श्राद्धं स्ववंशजैर्दत्तं क्षुत्पिपासासमाकुलाः ॥”

इति सामान्येन नागरखण्डाभिधानात् । तत्र मृतापितृक-
स्य पितृश्राद्धेन सहैव मातामहश्राद्धं, जीवत्पितृकस्य तु तेन विनेति,
प्रतिपदि तत्करणं तु केवलमाचारात् । कल्पितेनोक्तविधिना च

“दर्शश्राद्धं गणश्राद्धं श्राद्धं चापरपक्षकम् ।

न जीवत्पितृकः कुर्यात्तिलैः कृष्णैश्च तर्पणम् ॥”

इति जीवत्पितृकस्यापरपक्षकसामान्यनिषेधो वाध्यते, एवं मा-
तृनवमीश्राद्धेऽपि तद्व्याप इति क्रमेण सपितेति सिद्धेरिति । ‘मुण्डन-
म्’ इति वाच्यस्य निर्मूलत्वं वदतां मते तु सपिण्डमिति ।

इति महालयनिर्णयः ॥

आश्विनस्य सिते पक्षे प्रतिपत्सुशुभे दिने ॥”

इत्युपक्रम्योक्तम् ।

ॐ “शुद्धे तिथौ प्रकर्तव्यं प्रतिपद्योर्ध्वगामिनी ।

आषास्तु नाडिकास्वफत्या षोडश द्वादशापि वा ॥

अपराह्णे च कर्तव्यं शुद्धसंततिकाङ्क्षिभिः ॥”

इदं चापराह्णयोगिन्याः प्राशस्त्यं द्वितीयादिने प्रति-
पदोऽभावे श्रेयम् । तथा तत्रैव देवीपुराणे डामरतन्त्रे
च देवीषधः—

ॐ “अमायुक्ता न कर्तव्या प्रतिपत् पूजने मम ।

मूर्त्तमात्रा कर्तव्या द्वितीयादिगुणान्विता ॥

ॐ आथाः षोडश नाडीस्तु लब्ध्या यः कुरुते नरः ।

कलशास्थापनं तत्र स्मरिष्टं जायते ध्रुवम् ॥”

मार्कण्डेयदेवीपुराणयोः—

“पूर्वाविद्धा तु वा शुक्ला भवेत् प्रतिपदाश्विनी ।

नवरात्रव्रतं तस्यां न कार्यं शुभमिच्छता ॥

देशभङ्गो भवेत्तत्र दुर्भिक्षं चोपजायते ॥

नन्दायां दर्शयुक्तायां यत्र स्वान्मम पूजनम् ॥” इति ।

स्कान्देपि—

“प्रतिपद्याश्विने मासि सा शुद्धा शुभदा भवेत् ।

भाद्रपञ्चदशी कृष्णा तथा युक्ता न शस्यते ॥

विरुद्धफलदा सा हि पुत्रदारभयावहा ॥” इति ।

ॐ शुद्धे=अमास्पर्शरहिते । अमास्पर्शे त्वाह—प्रतिपद्येति ।

ऊर्ध्वगामिनी अमोर्ध्वगा । ॐ इदञ्चेति । एतावताऽमायुतायाः सप्त-

द्विभ्यां क्रमेण प्राद्यत्वाप्राद्यत्वे दर्शिते, तदनुरोधेन स्फुटममायुक्तान्

निषेधांस्त्वादिर्षींश्च व्यवस्थापयितुं तन्निषेधानाह—अमायुक्तेति ।

ॐ आषा इति । परेषुः प्रतिपद्ः द्वौ एतदेव स्पष्टयति—

तथा-

“वर्जनीया प्रयत्नेन अमायुक्ता तु पार्थिव ।
द्वितीयादिगुणैर्युक्ता प्रतिपत्सर्वकामदा ॥”

तथा देवीपुराणे-

“यो मां पूजयते नित्यं द्वितीयादिगुणान्विताम्
प्रतिपच्छारदीं ज्ञात्वा सोऽश्रुते सुखमव्ययम् ॥
पदि कुर्यादमायुक्तां प्रतिपत्स्थापने मम ।
तस्य शापायुतं दत्त्वा भस्मशेषं करोम्यहम् ॥
आमहात्कुरुते यस्तु कलशस्थापनं मम ।
तस्य संपत्तिनाशः स्याज्ज्येष्ठः पुत्रो विनश्यति ॥
अमायुक्ता न कर्तव्या प्रतिपद्यण्डिकाचने ।
धनार्थिभिर्विशेषेण वंशहानिश्च जायते ॥
न दर्शकलया युक्ता प्रतिपद्यण्डिकाचने
उदये द्विमुहूर्तापि साक्षा सोदयदापिनी ॥” इति

देवीपुराणे-

“या चाश्वयुजि मासे स्यात्प्रतिपद्भद्रयान्विता ।
शुद्धा ममाचने तस्यां शतपञ्चफलप्रदम् ॥”

द्वयपामले-

“अमायुक्ता मदा चैव प्रतिपत्तिन्दिमा मता ।
तत्र चस्थापयेत्कुरुते नृभिर्दं जायते भुवम् ॥
प्रतिपत्सद्वितीया तु कुम्भारोपणकर्मणि ॥” इति

यद्यपि द्वयपामले द्वापर च निर्मूलं तथाप्यविंशति
तु प्रथाराच्य तत्र धनानि लिङ्गयन्ते । तिथिपत्रं दे
पुराणेऽपि-

“अप्रातराद्याह्येर्देशीं प्रातरेव प्रवेशयेत् ।
प्रातः प्रातश्च संपूज्य प्रातरेव विसर्जयेत् ॥”

तत्रैव—

“शरत्काले महापूजा क्रियते या च वार्षिकी ।
सा कार्पोदयगामिन्यांश्च तत्र तिथि(१)युग्मता ॥”

तथा—

“कुहूकाष्ठोपसंयुक्तां वर्जयेत्प्रतिपत्तिधिम् ।
राज्यनाशाय सा प्रोक्ताऽनिन्दिता चाश्वपूजने ॥” इति ।

एषु वचनेषु कलशास्थापनग्रहणास्तदेव प्रथमादिने नि-
विध्यते, न तूपवासादि । तस्य ‘प्रतिपद्यन्वमाषास्या’ इति
युग्मवाक्यात्, ‘शुक्ला स्यात्प्रतिपत्तिधिः प्रथमतः’ इति
दीपिकोक्तं, ‘शुक्लपक्षे दर्शाधिष्ठा’ इति माधवोक्तेश्च पूर्वादिने
प्रातस्य पाथे मानाभावादिति केचित् । यस्तु तस्तु पूर्वोक्त-
वाक्येषु अणिडकार्चनपूजाग्रहणादुपवासादश्चाऽङ्गत्वात्

प्रतिपत्तद्विनीया चैतदावाहनकालात्तमाह—अप्रातरिति ।
यद्यपीदं पत्रपूजाविषयमेव तथापि देशीपूजायापि योजितं वाच-
काभावात् । एवञ्च प्रातस्तेदभावे पूजा न, किन्तु तद्ग्राम एवेत्यर्थ-
तोऽप्यापुक्ताऽप्याहृतिः । अशरत्काल इति । वार्षिकी वर्षादी
संवत्सरादीं चैत्रशुक्लप्रतिपदमुपक्रम्य नवम्यन्ता पूजा विधीय-
ते । शरदसन्तयोस्तुल्य एव दुर्गास्तवः कार्पे इत्यर्थः । अत्र
तिथियुग्मेति । युग्मवाक्यानुसारेण दुर्गापूजायां न निर्णय इत्य-
र्थः । अनिन्दिता चेति । लोहाभिसारिकाभिषायम् । यद्वा अश्वपू-
जनम् आश्विनमासीयदेवीपूजनं, रेवन्तनामा देवानामश्वः अश्व-
पीडाशान्त्यर्थक्रियमाणं तत्पूजनं वा । अङ्गत्वादिति ।

‘आश्विनस्य सिते पक्षे नवरात्रमुपोषितः ।

(१) युग्मवाक्यानुसङ्गमत्र नेष्टमित्यर्थः ।

प्रधानदेवीपूजादावपि परेति युक्तम् । कलशस्थापनग्रह-
णं तूपलक्षणम् । अत एव देवलः—

“व्रतोपवासनियमे घटिकैकापि या भवेत् ।

सा तिथिस्तद्धिने पूज्या विपरीता तु पैतृके ॥” इति ।

अत्र घटिका मुहूर्ते इति गौडाः । यदा तु पूर्वदिने
संपूर्णा शुद्धा च भूत्वा परादिने वर्धते तदा संपूर्णत्वादमा-
योगाभावाच्च पूर्वैव । यानि च द्वितीयायोगनिषेधकानि
वचनानि केचित्पठन्ति तान्यपि शुद्धाधिकानिषेधपरा-
णि । परादिने प्रतिपदोऽत्यन्तासत्त्वे तु दर्शयुताऽपि पूर्वैव
ग्राह्या । तदाह लल्लुः—

तिथिः शरीरं तिथिरेव कारणं

तिथिः प्रमाणं तिथिरेव साधनम् । इति ।

यानि तु ‘अमायुक्ता प्रकर्तव्या’ इत्यादीनि नृसिंहप्रसादे
वचनानि तानि समूलत्वे सत्येताद्विषयाणि । अत्रेदं तत्त्व-
म्—पूर्वोक्तवाक्यानां सर्वेषां हेमाद्र्याद्यलिखितत्वेन
निर्मूलत्वात्सैद्धान्त्यनिर्णयानुक्तेः सामान्यनिर्णयात्पूर्व-

मुस्नातस्तिष्ठतलेन पूर्वार्द्धे पूजयेच्छिवाम्’ ॥

इति देवीपुराणे । गौडा इत्यरुचिः, अनुपदं तद्वृषीजं स्फुटम् ।
द्वितीयेति ।

‘द्वितीयाशेषसंयुक्ता प्रतिपद्यण्डिकार्चने ।

मोहादधोपदेशाच्चेत्कुर्यात्पुत्राविनाशनम् ॥’

इत्यादीनीत्यर्थः । इदानीममायुक्तविधीन्यवस्थापयति—
पानि तिवाति । अमेति ।

“अमायुक्ता प्रकर्तव्या प्रतिपद्यण्डिकार्चने

न ग्राह्या परसंयुक्ता युद्धम् ॥”

इत्यादीनीत्यर्थः । सामान्यनिर्णयानुक्तेः

प्राप्तावपि गौडनिषन्धेषु अविशेषनिर्णयादौदयिकी प्राप्ता ।
तत्रापि घटिकैकेत्यस्य विमुहूर्तस्तुतिस्त्वोक्तं किमुहूर्ता प्रा-
प्ता । (१) 'उदिते देवते भानौ' इत्यत्र 'विमुहूर्ते विरह्य' इति
औदयिक्या विमुहूर्तेन नियमात् । तेन अ'उदये वि-
मुहूर्तापि' इत्याद्यनुसारापि 'मुहूर्तमात्रा कर्तव्या' इति
विमुहूर्तस्तुतिः । अन्यथा विमुहूर्ताविधिर्वयथ्यात् । के-
चित्तु मुहूर्तमात्रेति पचनात्ततां न्यूनत्वे परा नेत्याहुः ।

अविशेषनिर्णयात् 'सा कार्पोदयगामिन्याम्' इति देवापुरा-
णात् । उदये इति ।

'उदये विमुहूर्ताऽपि प्राप्ता सोदयगामिनी ।
इत्यर्थः । गौड्या अपीति ।

'मुस्तास्तिलैर्नैवेन पूर्वाह्ने पूजयेत्प्रियाय' ।

इत्युक्तवचनात्पूर्वाह्नाः कर्मकाण्डः । कर्मकाण्ड्याश्च पूर्वाह-
न्यापिनी मतिप्राप्ता ।

'स्रस्काळे महापूजा क्रियते या च वार्षिकी ।'

'सा कार्पोदयगामिन्याम्' इत्यादि समस्तमुदयव्यापि-
पूर्वाह्नव्यापित्व एवेति तत्रैव तात्पर्यं न तु विमुहूर्तव्यापित्वे ।
'मातरावाहयेदेवीम्' इति मातःशब्दोऽपि पूर्वाह्नपर एव ।

'सम्पन्नोदिता पूजा यदि कर्तुं न शक्नुयात् ।

उपवारास्तथा दार्तुं, पश्चैताग्निवत्सदा ॥'

गन्धं पुष्पं च भूवं च दीवं नैवेद्यमेव च ।

अभावे पुष्पतोषाभावात्तदभावे तु भक्तिना ॥'

इति संक्षेपपूजापदर्शनात्, विस्तारपूजायाः पूर्वाह्न विना दु-

(१) एतद्वचने तु-

'उदिते देवते भानौ विह्वं चारुमिने रथे ।

विमुहूर्ते विरह्य सा तिथिर्द्वयकालयोः चेति ।

प्रधानदेवीपूजादावपि परेति युक्तम् । कलशस्थापनग्रह-
णं तूपलक्षणम् । अत एव देवलः—

“व्रतोपवासनियमे घटिकैकापि या भवेत् ।

सा तिथिस्तद्दिने पूजया विपरीता तु पैतृके ॥” इति ।

अत्र घटिका मुहूर्ते इति गौडाः । यदा तु पूर्वदिने
संपूर्णा शुद्धा च भूत्वा परादिने वर्धते तदा संपूर्णत्वादमा-
योगाभावाच्च पूर्वैव । यानि च द्वितीयायोगनिषेधकानि
वचनानि केचित्पठन्ति तान्यपि शुद्धाधिकानिषेधपरा-
णि । परादिने प्रतिपदोऽत्यन्तासत्त्वे तु दर्शयुताऽपि पूर्वैव
ग्राह्या । तदाह लल्लः—

तिथिः शरीरं तिथिरेव कारणं

तिथिः प्रमाणं तिथिरेव साधनम् । इति ।

यानि तु *अमायुक्ता प्रकर्तव्या’ इत्यादीनि नृसिंहप्रसादे
वचनानि तानि समूलत्वे सत्येताद्विषयाणि । अत्रेदं तत्त्व-
म्—पूर्वोक्तवाक्यानां सर्वेषां हेमाद्र्याद्यलिखितत्वेन
निर्मूलत्वाच्चैश्चान्यनिर्णयानुक्तेः *सामान्यनिर्णयात्पूर्व-

मुस्नातस्तिष्ठतैलेन पूर्वार्द्धे पूजयेच्छिवाम् ॥

इति देवीपुराणे । गौडा इत्यरुचिः, अनुपदं तद्वीजं स्फुटम् ।
*द्वितीयेति ।

‘द्वितीयाशेषसंयुक्ता प्रतिपद्यण्डिकार्चने ।

मोहादथोपदेशाश्चेत्कुर्यात्पुत्रविनाशनम् ॥’

इत्यादीनीत्यर्थः । इदानीममायुक्तविधीन्यवस्थापयति—
नृपा-
नि स्तिवति । *अमेति ।

“अमायुक्ता प्रकर्तव्या प्रतिपद्यण्डिकार्चने ।

न ग्राह्या परसंयुक्ता शुद्धसन्ततिकाङ्क्षिभिः ॥”

इत्यादीनीत्यर्थः । *सामान्यनिर्णयात् युग्मादिवाक्यात् ।

प्राप्तावपि गौडनियन्धेषु विशेषनिर्णयादौदपिकी प्राप्ता ।
 तथापि घटिकैकेत्यस्य द्विमुहूर्तस्तुतिस्त्वोक्तं द्विमुहूर्ता प्रा-
 ष्णा । (१) 'उदिते दैवतं भानौ' इत्यत्र 'द्विमुहूर्ते त्रिरह्वय'
 इति औदपिफवा द्विमुहूर्तेश्वनियमात् । तेन 'उदये द्वि-
 मुहूर्तापि' इत्याद्यनुसारोपि 'मुहूर्तमात्रा कर्तव्या' इति
 द्विमुहूर्तस्तुतिः । अन्यथा द्विमुहूर्ताविधिवैषम्यात् । के-
 चित्तु मुहूर्तमात्रेति पचनात्ततो न्यूनत्वे परा नेत्याहुः ।

विशेषनिर्णयात् 'सा कार्पोदयगामिन्याम्' इति देवीपुरा-
 णात् । उदये इति ।

उदये द्विमुहूर्ताऽपि प्राणा सोदयगामिनी ।

इत्यर्थः । गौडा अपीति ।

'मुस्तातास्तिलतैलेन पूर्वाह्ने पूजयेच्छिवम्' ।

इत्युक्तवचनात्पूर्वाह्नः कर्मकाळः । कर्मकाळशाय्याथ पूर्वाह्न-
 ष्यापिनी प्रतिप्राणा ।

'शरत्काले महापूजा क्रियते या च वार्षिकी ।'

'सा कार्पोदयगामिन्याम्' इत्यादि समस्तमुदयव्यापित्वं
 पूर्वाह्नव्यापित्व एवेति तत्रैव तात्पर्यं न तु द्विमुहूर्तव्यापित्वे ।

'मातरावाहयेद्देवीम्' इति पातःशब्दोऽपि पूर्वाह्नपर एव ।

'सम्यक्कल्पितां पूजां यदि कर्तुं न शक्नुयात् ।

उपचारास्तथा दातुं, पञ्चैतान्भित्तरेचदा ॥'

गन्धं पुष्पं च धुवं च दीपं नैवेद्यमेव च ।

अभावे पुष्पतोषाभ्यां तदभावे तु भक्तितः ॥'

इति संक्षेपपूजापदर्शनात् । विस्तारपूजायाः पूर्वाह्नं विना दु-

(१) पतञ्जलं तु-

'उदिते दैवतं भानौ पितृवं चास्तमिते रवी ।

द्विमुहूर्ते त्रिरह्वय सा विधिर्ह्येकस्ययोः ॥' इति ।

श्रीगौडा अप्येवम् । अत्र *देवीपूजैष प्रधानम्, उपश
सादि त्वङ्गम् ।

*अष्टम्यां च नवम्यां च जगन्मातरमन्धिकाम् ।

पूजयित्वाऽऽश्विने मासि विशोको जायते नरः ॥

इति हेमाद्रौ भविष्ये तस्या एव फलसंबन्धात्,

‘नवमीतिपिपर्यन्तं वृद्ध्या पूजाजपादिकम् ।’

इति तत्रैव देवीपुराणात्,

‘शरत्काले महापूजा क्रियते या च वार्षिकी ।’

इति मार्कण्डेयपुराणाच्च । पूर्ववचनादष्टमीनवमीपूजैः

प्रधानमन्वत्सर्वमङ्गमिति गौडाः । एकाहपक्षोऽपि(१)

कालिकापुराणे—

शरत्वादिति नव्यगौडास्तदनुयायिनो दाक्षिणात्याश्च । *देवी

पूजेवेति । एकारेण ‘एवञ्च विन्ध्यवासिन्याम्’ इत्याद्यभिप्रायैः

नोपवासादिनानाकर्माभिधानात्तेषां प्राधान्यमिति शङ्कानिरासः ।

*अष्टम्यामिति ।

“भाश्विने मासि मेघ्नन्ते महिषासुरमर्दिनीम् ।

देवीं संपूजयित्वाऽग्रे अर्द्धरात्रेऽष्टमीषु च ॥

प्रीडन्ति विरिषेर्भोगैर्विषलोकेषु दुर्धमैः ।

नाशयो व्यासपत्नेषां न च उतुभयं भवेत् ॥”

इति स्कान्दे नवरात्रपूजाया अथ कृत्तमन्व्यायमपारिवी

दृष्टव्यम् । यदा कृत्तानारयेदेनाष्टम्यां वा पूजयित्वा पूजां समाप्ते-

त्यर्थान् महत्तमइतिः । नवमीत्यादि च न प्राधान्यबोधे, हिन्दु

पूजादिद्विविधायकमिति तु वस्तुमतिः । गौडा इत्येवमितिः । एव

ञ्च विन्ध्यवासिन्यादिन्यादिना नवरात्रपूजाया एव मुख्यत्वान्

त्वात्तत्रान्यत्रत्यादिरनुद्वेष्टो वदन्ते । तदनुद्वेष्टो वैश्वानराः ।

‘एतदेकस्यामया अष्टम्यां नवम्यामथ साधकः ।

पूजयेद्भरदां देवीं महाविभवविस्तरैः ॥’ इति ।

अत्रयं तु राजगृहेऽन्यथागैः समप्रधानायाः सहिताया
अप्यपेष्टेः “एतयाज्ञायकामं याजयेत्” इत्येकत्वान्मध्ये
विधानाच्च यथा कलार्थो वहिःप्रयोगस्तथा नवरात्र-
मप्यस्थाया अष्टम्या नवम्या या कलार्थः पृथक्प्रयोगः ।
रूपनारायणपूतदेवीपुराणे—

‘महानवम्यां पूजयं सर्वकामप्रदायिका ।

सर्वेषु शैब वर्णेषु तव भक्त्या प्रकीर्तिता ॥

कृत्यामोति पशोराज्यपुत्रायुर्धनसंपदः ॥’

‘सा च काम्या नित्या च ।

‘एवमन्यैरपि तथा देव्याः कार्यं प्रपूजनम् ।

विभूतिमतुलां लब्धुं चतुर्वर्गप्रदायकम् ॥’ इति,

‘यो मोहादधवाऽऽलस्यादेवीं दुर्गामहोत्सवे ।

न पूजयति दम्भाद्वा ज्ञेयाद्वाऽप्यथ भैरवी ॥

मुञ्जा भगवती तस्य कामानिष्टाग्निहन्ति वै ॥’

इति कालिकापुराणे कलनिन्दाश्रुतेः

‘वर्षे वर्षे विधातव्यं स्थापनं च विसर्जनम् ।’

इति तिथितत्त्वे देवीपुराणाच्च ।

अष्टम्यां नवम्यामिति । पृष्ठयादिपक्षस्तु पत्रिपूजायामेव ।
अत्रयन्त्रियति । इदन्तु चिन्त्यम् । एतदेव सर्वनाम्ना प्रकृतप-
रामर्शापुक्तोऽवेष्टरेव वहिः प्रयोगः, न त्विह तथा परामर्शकं कि-
ञ्चिदस्ति अष्टमीनवम्याः पृथगग्रे पूजाविधानादेतद्वचनस्य तदेकरा-
यता सम्भवति ।

‘शरत्काले महापूजा क्रियते या च वार्षिकी’ ।

इति मार्कण्डेयन्तु न नित्यत्वव्यञ्जकं वीप्साभावात् ।

५९० सटीकनिर्णयसिन्धुद्वितीयपरिच्छेदे-

अत्रोपवासादिकमुक्तं हेमाद्रौ भविष्ये—
एवं च ऋविन्ध्यवासिन्यां नवरात्रोपवासतः ।
एकभक्तेन, नक्तेन तथैवायाचितेन च ॥
पूजनीया जनैर्देवी स्थाने स्थाने पुरे पुरे ।
गृहे गृहे शक्तिपरैर्ग्रामे ग्रामे वने वने ॥
स्नातैः प्रमुदितैर्हृष्टैर्ब्राह्मणैः क्षत्रिवैर्नृपैः ।
वैश्यैः शूद्रैर्भक्तियुक्तैर्म्लेच्छैरन्वैश्च मानवैः ॥' इति
पञ्च रूपनारायणीये भविष्ये—

'एवं नानाम्लेच्छगणैः पूज्यते सर्वदस्युभिः ।
इति, तत्तामसपूजापरम् ।

'विना मन्त्रैस्तामसी स्यात्किरातानां तु संमता
इति तत्रैवोक्तेः । मदनरत्ने देवीपुराणेऽपि—

ॐ 'कन्यासंस्थे रवौ शक्र शुक्लामारभ्य नन्दिकाम्
अपार्थी ह्यथवैकाशी नक्ताशी (१)वाधवाम्बुदा ।
भूमौ शयीत चामन्त्र्य कुमारीर्भोजयेन्मुदा ।

ऋविन्ध्यवासिन्यामिति सम्भवाभिप्रायम्। एकभक्तादप्येक
योऽनुकल्पा व्युत्क्रमेणोक्ताः । स्नातैरिति । पूजाधिकारिणः । स्थाने
स्थाने ब्राह्मणैः, पुरे पुरे साधुभिः नृपैः, गृहे गृहे वैश्यैः, ग्रामे ग्रामे शूद्रैः
वने वने म्लेच्छैः । अथवा स्थानार्दां सर्वत्र ब्राह्मणादिभिरित्येव
अन्यैः प्रतिलोमानुलोमैः । तामसपूजेति । पूजा विधिषा भविष्ये

[राजसी] सा धूपचारैर्नययज्ञैर्विना तु या ।

विना मन्त्रैस्तामसी स्यात्किरातानान्तु सम्मता ।' इति ।

तत्र सावित्रस्यां ब्राह्मणस्यैवाधिकारो राजस्यां सावित्रस्यै
त्यरिहमत्रे । किरातानामिति । म्लेच्छानुपपन्नं वा
म्बुदा । पूजायाः—कन्यासंस्थे रवायिति । सम्भवाभिप्रायम्

(१) 'अथ वाधव' इति पाठान्तरम् ।

षस्त्रालंकारदानैश्च संतोष्याः प्रतिपासरम् ॥

ऋषलिं च प्रत्यहं दद्यादोदनं मांसमापवत् ।

•त्रिकालं पूजयेद्देवीं जपस्तोत्रपराधनाः ॥' इति ।

नन्दिका प्रतिपत्तिधिरिति मैथिलाः, पष्ठाति गौडाः॥

तद्य पूजनं रात्रौ कार्यम् ।

'आश्विने मासि मेघान्ते महिषीसुरमर्दिनीम् ।

निशासु पूजयेद्भक्त्या सोपवासादिकं क्रमात् ॥'

इति देवीपुराणात् । संग्रहेऽपि—

'आश्विने मासि मेघान्ते प्रतिपद्या तिथिर्भवेत् ।

तस्यां नक्तं प्रकुर्वीत रात्रौ देवीं च पूजयेत् ॥

रात्रिरूपा यतो देवी दिवारूपो महेश्वरः ।

रात्रिप्रतमिदं देवि सर्वपापप्रणाशनम् ॥

सर्वकामप्रदं नृणां सर्वशत्रुनिघर्षणम् ।

रात्रिप्रतमिदं तस्य रार्थी कर्तव्यतेष्यते ॥

नक्तप्रतमिदं पश्मादन्यथा नरके गतिः ॥'

इत्यादियचनाद्य । रात्रिप्रतमेवाभिप्रेत्य माधयेनोक्तम्—

नन्दिका प्रतिपत्तमपमोपस्थितत्वात् । तथा च आश्विनशुक्लप्रतिप-

दमारभ्याग्निमनषमीपर्यन्तं देवीपूजनं कार्यमित्यर्थः । तत्रैव—

महानवम्पां पूजेयं स्वर्गमोक्षमदायिनी ।'

इत्युत्तरसंदर्भात् । अयमेव मुख्यकल्पः । पृष्ठादिपूजाकल्पाना-

मग्रे वाप्यत्वात्

'मासि चाश्वपुजे एके नवरात्रे विधेयता ।'

इत्यग्निवचनये नवरात्रपूजाकथं । परन्तु तत्रैव तन्मते नक्तप्रदं

पासिकोपवासादेरुपलक्षणम् । ऋषलिमिति । मासादि प्राक्षणा-

न्यपरम् । •त्रिकालमिति ।

'मातःस्त्रायी जितद्वन्द्वस्त्रिकाञ्चं शिवपूजकः ।'

'तस्य नक्तप्रतत्यादिति, न तु भ्रात्रिभोजनात्' इति।

'मामि चाश्वयुजे शुक्ले नवरात्रे विंशत्यतः ।

संपूज्य नवदुर्गां च नक्तं कुर्वात्समाह्वयः ॥

नवरात्राभिधं कर्म नक्तप्रतामिदं स्मृतम् ।

आरम्भे नवरात्रस्य'

इत्यादिशक्तान्दात् माधयोक्तेश्च नक्तमेव प्रधानमि-

त्येत् । न, 'नवरात्रोपवारात्' इत्यादिस्तुपपत्तेः । ते

व्यासकनक्तानुवादोऽयम् । नित्यानित्यसंयोगविशेष-

त्वात् । न चाभिज्ञेयं वशमपक्षे प्राप्तस्य 'वक्ष्यात्' इति

(१) इत्यपेक्षित्यप्राप्तमपेक्षित्यनुवादो घटते, (२) नित्यव्य-

वहारयोगात् इत्युक्तं चार्थिके, तथाप्राप्ति । तेनात्र तयो-

रुपात्कर्ममिति ज्ञेयम् । ननु रात्रेः कर्मकालस्ये तस्या-

नो पूर्वोक्तमालम्ब्यानुवात् । भवेत् । न्यायत्वात्प्राप्त्या

पूर्वोक्तस्यनेषांवात् । तथा पूर्वोक्तं कर्मकालव्यापिनीना-

म्यवस्था स्वरूपात् । परेण रामनवमीनि प्राप्त्या, च

इति । इति च विद्वान् विद्वान् च विद्वान् नयोः पूजक इत्यर्थः । न च

इति । इति च विद्वान् विद्वान् च विद्वान् नयोः पूजक इत्यर्थः । न च

इति । इति च विद्वान् विद्वान् च विद्वान् नयोः पूजक इत्यर्थः । न च

इति । इति च विद्वान् विद्वान् च विद्वान् नयोः पूजक इत्यर्थः । न च

इति । इति च विद्वान् विद्वान् च विद्वान् नयोः पूजक इत्यर्थः । न च

इति । इति च विद्वान् विद्वान् च विद्वान् नयोः पूजक इत्यर्थः । न च

इति । इति च विद्वान् विद्वान् च विद्वान् नयोः पूजक इत्यर्थः । न च

इति । इति च विद्वान् विद्वान् च विद्वान् नयोः पूजक इत्यर्थः । न च

इति । इति च विद्वान् विद्वान् च विद्वान् नयोः पूजक इत्यर्थः । न च

इति । इति च विद्वान् विद्वान् च विद्वान् नयोः पूजक इत्यर्थः । न च

षा निशीथे समीमापि पूर्वा जन्माष्टमीं त्यक्त्वा रोहिणी-

प्रदोषव्यापिनी प्राज्ञा तिथिर्नक्तवते सदा ।'

इति वाच्यत् 'कर्मणो यस्य यः कालः' इति कर्मकालशास्त्रात् ।
अनञ्च तत्र पूर्वपुरेव प्रदोषव्याप्ती पूर्वा, अमायुक्ताविधानाद् द्विती-
यायुक्तानिषेधाच्च । दिनद्वये तद्याप्तौ तत्स्पर्शे वा परा, द्वितीयायुता-
विधानादमायुतानिषेधाच्च । अत्र एव दिनद्वये तदव्याप्तावपि परैव
'अनथात्वे परत्र स्यादस्तादर्थागमतो हि सा ।' इति ।

"प्रदोषव्यापिनी न स्याद्विवानक्तं विधीयते ।

तन्नक्तं नक्तमित्वाहुर्न नक्तं निशि भोजनम् ॥"

इति च सायाह्नरूपगौणकालव्याप्तिरच्चात् । भोजनं तु रा-
त्रावेव 'सायाह्ने तु भुजिक्रियाम्' इतिवदिह विशेषवचनाभावेनाव-
श्यकरात्रिसम्बन्धत्यागे मानाभावात् । न चात्र पूर्वोक्तयुक्त्या 'स्व-
कालादुचरः कालः' इति रीत्या गौणकाललाभात् पूजाशुपक्रमस्य
विध्यस्पर्शोऽपि प्रदोषे 'तिथ्यादौ च भवेद्यावान' इत्याद्यापादितसा-
फल्यस्याभावाच्चेति चेन्न । एवं विशेषस्य साध्यवादिग्रन्थेऽदर्शनेन
सर्वस्यापि नक्तनिर्णयस्य तदनिवृत्तत्वात् द्वितीयायुताविधा-
नादमायुक्तानिषेधाच्च । द्विग्रहूर्वापीत्यपिशब्दे कैमुत्यन्यायोप-
बन्धात्कलादिशब्दा अप्यविरुद्धाः । न च—

'आद्यास्तु नाडिकास्त्याज्याः षोडश द्वादशापि वा ।'

इत्यादिषोडशादिनाडीत्यागानुपपत्तिः, प्रदोष एव पूजोपक्रमवि-
धानादिति वाच्यम् । तस्य कुलाचारविशेषमाप्तकलत्रस्थापनमाश्र-
परत्वात् ।

'आद्याः षोडशनाडीस्तु लब्ध्वा यः कुरुते नरः ।

कलत्रस्थापनम्' इति वचनोत्कलत्रस्थापनं चाप्यायुक्तमतिथिदि-
न कार्पम् ।

"अप्यायुक्ता सदा पर मतिपंक्तिन्दिता तथा ।

युक्ता परैवेति माधवेनोक्तम्, तथाऽत्रापि । अस्तुतस्तु-
रात्रेः कर्मकालत्ववचसां हेमाद्र्याद्यलिखनात्समूलत्वं वि-
सृश्यमेव, 'त्रिकालं पूजयेत्' इत्यादिपूर्वविरोधाच्च । मा-
धवोक्तिस्तु पाक्षिकनक्तानुवाद इत्युक्तम् । तस्मात्सर्वपक्षे-
षु परैव प्रतिपदिति सिद्धम् । अत्र केचित् नवरात्र-
शब्दो नवाहोरात्रपरः ।

'वृद्धी समाप्तिरष्टम्यां हासे वा प्रतिपत्तिशि ।
प्रारम्भो नवचण्ड्यास्तु नवरात्रमतोऽर्धवत् ॥'

इति देवीपुराणादित्याहुः । तत्र अतिहासवृद्धो-

तत्र चेत्स्थापयेत्कुम्भं दुर्भिक्षं जायते ध्रुवम् ॥

प्रतिपत्सद्वितीया तु कुम्भारोपणकर्मणि ।'

इति रुद्रयामलात् । एवं पूर्वदिने चित्रार्धवृत्तिमात्रसरेऽपि
न दोषः । 'त्वाग्रवैशृत्तियुक्ता चेत्' इति वार्ये 'कलशारोपणं वृ-
द्धे' इत्युक्तेः । एतच्च माधवाद्यनुसारेण । अस्तुतः परदिने द्विमुहूर्ता-
ग्राह्यत्वोक्तिस्तदनुसारेणाह-अस्तुतस्तित्यने । पूर्वार्द्धव्यापिनी-
ग्राह्यत्वमने तु या पूर्वदिने पूर्णा सती परेणुष्टया त्रिमुहूर्ता, सा
पूर्वैव ग्राह्या । सम्पूर्णत्वान् ।

'आदित्योदयवेष्टायामारभ्य पष्टिनाडिकाः ।

नियिस्तु सा हि शुद्धा स्यात्सार्धनिध्वो घणं विधिः ॥'

इति वचनान् । अष्टा प्रतिपत्पूर्वाह्न्यापिनी द्वितीयादिद्वैव प्रष्टा ।

'या चाक्षय्युजिमासे स्यात्सा प्रतिपदमाश्रिता ।'

इत्युक्तावयात्पूर्वैवेदानिपेयसादृश्याच्च । एतन्मते 'त्रिद्वे
पूर्ववेदेसीम्' इत्युक्तावपि मातःपूर्वैव मनानं 'मातृसाहयेदेसीम्'
इति पूर्वोक्तवचनान् । पूजाययं प्रधानमिति तु युक्तम् । सा च वि-
कलः, वशोपे विमुक्तोपेण पौष्टव्यवहारः छत्रपायसादिनीसात्मनोऽपारो-
धः । नवरात्रशब्दः नवरात्रोपरामत इत्यसौ । अतिहासः

न्यूनार्थिकत्वापत्तेः अत्र मूलाभावात् । तेन तिथिवाच्ये-
वापम् । तदुक्तम्—

“तिथिवृद्धौ तिथिहामे नवरात्रमपार्थकम् ।

अष्टरात्रे न दोषोऽयं नवरात्रतिथिक्षये ॥” इति ।

स च नवरात्रशब्दः कश्चिच्छ्रुतश्रवणया कर्मवाची । यथा
'प्रारम्भो नवरात्रस्य' इत्यत्रानि दिक् ॥

प्रतिपदि च धैभूत्यादियोगनिषेधो भार्गवाचेनदी-
पिकायां देवीपुराणे—

ज्योतिरिति । अमावास्यारात्रौ प्रतिपत्त्वनेशाभावेऽपि प्रतिपत्त्व-
भूत्पेक्षात्पन्नापचयेनाऽष्टरात्रमतिवृष्याऽष्टम्यहोरात्रास्वदिनी नवर्षी
एहीत्वा दशरात्रं तिथिवृद्धाश्विने शुद्धायामाह—अष्टरात्रे
इति । रात्रिशब्दस्य तिथिवाचित्वादिति भावः । अलक्षणेति ।
'रथन्तरसामा सोमः' इत्यादौ सोमादिपदत्रु । दिगर्थस्तु 'नवरात्राभि-
र्थं कर्म' इत्यादौ अभिधापदं न सतत्पर्यकम् । 'सुता वै वाजिनं
सुता सोमः' इति नामातिदेशोक्तिवत् संज्ञासंज्ञिसाम्बन्धस्य शा-
स्त्रमेयत्वाभावात् तद्व्यपकस्य सामानाधिकरण्यादेरभावस्योक्त-
र पूजायाम्य-
, दिनन्यूनता-
यां तन्त्रेण, तदाधिरये तु प्रतप्रयोगस्य सकलतिथिश्चाप्यप्यप्य-
तिः । अत एव भविष्ये—

‘प्रती सम्पूजयेद्देवीं सप्तम्यादिदिनत्रये ।

द्वाभ्यां चतुरहोभिर्वा द्वासहस्रद्विवशास्त्रेभ्यः ॥’

इत्युक्तम् । न चैवं द्वासे इदौ वा उवासादिर्कर्मणो नवरात्र-
निषमभइपसह इति वाच्यम्, इष्टत्वात् । यथा एकदिने कियमाधे
षोडशमेतभादे प्रधानानामेकदेशकालकर्तृत्वादइवसम्बन्धानुष्ठाने
प्रसक्ते सम्बुद्धिभेदेनानुष्ठानं तथैव न, उवासादिर्कर्मणवतव-

“त्वाष्ट्रवैधृतियुक्ता चेत्प्रतिपक्षणिडकाऽर्चने ।
तपोरन्ते विघातव्यं कलशारोपणं गृहे ॥” इति ।
चित्रावैधृतियुक्तापि द्वितीयायुतां चेत्सैव ग्राह्येत्यु-

दुर्गोत्सवे-

“भद्रान्विता चेत्प्रतिपक्ष लभ्यते
विरुद्धयोगैरपि संगता सती ।

सैवापराह्णे विबुधैर्विधेया

श्रीपुत्रराज्यादिविघृद्धिहेतुः ॥” इति ।

यदा तु वैधृत्यादिपरिहारेण प्रतिपक्ष लभ्यते तदापि
तत्रैव कात्यायनेन-

‘प्रतिपक्षाश्विने मासि भवेद्वैधृतिचित्रयोः ।

आद्यपादौ परित्यज्य प्रारभेन्नवरात्रकम् ॥’ इति ।

मविद्येऽपि-

“चित्रावैधृतिसंपूर्णा प्रतिपक्षेद्भवेत्पुनः ।

स्याज्या क्षंशाम्त्रवस्त्याद्यास्तुरीयांशो तु पूजनम् ॥” इति ।

रुद्रयामलेऽपि-

“वैधृती पुत्रनाशः स्याच्चित्रायां धननाशनम् ।

तस्मात्त स्थापयन्स्फुम्भं चित्रायां वैधृती तथा ॥

संपूर्णा प्रतिपक्षे च चित्रायुक्ता यदा भवेत् ।

वैधृत्या वापि युक्ता स्यात्तदा मध्यंदिने रवी ॥

अनिद्रिन्दु मुञ्चते पक्षत्र स्थापनमिष्यते ॥” इति ।

चित्रादिनिषेधं मूलं विन्यमम् । इदं कलशास्थापनं
श्री न कार्यम् ।

संख्याश्रवणात् । ‘नवराशोपनामनः’ इत्यादेरेव नियमनाश्रवणादिति ।

अथाश्वेति । देवोपनादी कश्यपस्थापनमात्रे वा निषेध इ-

‘न राशौ स्थापनं कार्यं न च कुम्भाभिषेचनम् ।’
इति मात्स्योक्तेः ।

ॐ “भास्करोदयमारभ्य यावत्तु दश नाडिकाः ।

प्रातःकाल इति प्रोक्ताः स्थापनारोपणादिषु ॥”

इति विष्णुधर्मोक्तेश्च । रुद्रयामले—

ॐ “स्नानं माङ्गलिकं कृत्वा ततो देवीं प्रपूजयेत् ।

शुद्धाभिर्मुक्तिकाभिश्च पूर्वं कृत्वा तु पेटिकाम् ॥

यवान्घै पापयेत्तत्र गोधूमैश्चापि संयुतान् ।

तत्र संस्थापयेत्कुम्भं विधिना मन्त्रपूर्वकम् ॥

सौवर्णं राजतं वापि ताम्रं मृन्मयजं तु वा ॥” इति ॥

अथ पूजाविधिः—सा च जघन्तीमन्त्रेण नवाक्षरेण वा
कार्या । तदुक्तं दुर्गाभक्तितरङ्गिण्यां देवीपुराणे—

“कुर्याद्देव्यास्तु मन्त्रेण पूजां क्षीरघृतादिभिः ।

(इत्युपस्थां—)

जघन्ती मङ्गला काली भद्रकाली कपालिनी ॥

दुर्गा क्षमा शिवा धात्री स्वधा स्वाहा नमोऽस्तु ते ।

अनेनैव तु मन्त्रेण जपहोमौ तु कारयेत् ॥” इति ।

ॐ “ॐ दुर्गे दुर्गे रक्षिणि स्वाहा” इति नवाक्षरः ।

ति मतभेदः । ॐ भास्करोदयमिति । पूर्वाह्नस्य कर्मकालत्वपक्षे
एतदप्यनुकूलम् ; एतत्परिभाषावशात् ‘प्रातरावाहयेदेवीम्’ इत्यादी
प्रातःकालः पूर्वाह्नः । कलशस्थापनं च तति सम्भवे प्रातिपद आ-
यनादीषां दशकं त्यक्त्वा कार्यम् । ‘आद्याः पोट्टनादीस्तु’ इति मा-
तृगुक्तवचनात् । ॐ स्नानमिति । तत्र ‘मुष्नातस्तिलवैलेन’ इत्युक्ते-
स्तिलवैलेन कार्यम् ।

ॐ दुर्गे दुर्गे इति द्विरुक्तं, मणवस्तु नवाक्षरानन्तर्गतइति बो-
ध्यम् । ॐ नवाक्षर इति ।

‘तल्लिङ्गैः पूजयेन्मन्त्रैः सर्वदेवान्समाहितः’ ।

इत्याश्रेयात् । यथा-एनद्वाकपाहुर्गालिङ्गक आगमक एवमादि
तथैव वैदिकोऽपि ‘जातवेदसे सुनवाम सोमम्’ इत्यादिस्त्राह्य
ग्राह्यः । प्रणवादिचतुर्थ्यन्तं नमोऽन्तं नाम वा ‘नाम्ना सर्वं समापयेत्
इति वाक्यात् । पूजा च कुम्भस्थप्रतिमायां कार्या । ‘पूज्य
मण्डलकुम्भस्या’ इति वचनात् सर्वतोभद्रमण्डलदेवतावाहनमा
कार्यम् । तत्र स्थापयितुमशक्या मृन्मयादिका तु प्रतिमा पश्चादास
स्थाप्या । आचाराद्वेदिकोणेषु चत्वारः कलशा विधिना स्थाप्याः

“चतुरः कलशान् यस्तु दद्याद्देवगृहे नरः ।

चतुःसमुद्रवलयं स तु भुङ्क्ते वसुंधराम् ॥”

इति विष्णुधर्मोत्तरात् । सर्वतोभद्रं स्कान्दे-

“प्रागुदीर्घां गता रेखाः कुर्यादेकोनविंशतिः ।

खण्डेन्दुस्त्रिपदः कोणः शृङ्खलाः पञ्चाभिः पदैः ॥

एकादशपदा बल्ली भद्रन्तु नवाभिः पदैः ।

चतुर्विंशत्पदा वाऽपि चतुर्विंशतिभिः पदैः ॥

मध्ये षोडशभिः कोष्ठैः पद्मपट्टदलं स्मृतम् ।

श्वेतेन्दुः शृङ्खला कृष्णा बल्ली नीलेन पूरयेत् ॥

भद्रारुणा सिता वापि परिधिः पीतवर्णकः ।

वाक्षान्तरदले श्वेता कर्णिका पीतवर्णिका ॥

परिध्या वेष्टितं पद्म वाद्ये सप्तत्रं रजस्तमः ।

तन्मध्ये स्थापयेद्देवान् ब्रह्माद्यांश्च सुरानिति ॥

आवाद्य मध्ये ब्रह्माणं लोकपालानुदगू यजेत् ।

सोम ईशान इन्द्रोऽथ बद्धिर्भयश्च निरुक्तिः ॥

वरुणश्चापि वायुश्च लोकपालाः क्रमान्मताः ।

वायुसोमान्तरसवो रुद्राः सोमेशमध्यगाः ॥

ईशेन्द्रान्तरथादिरथा मरेन्द्राभ्यन्तरादिनौ ।

आश्विने नवरात्रनिरूपणम् ।

तत्र प्रतिपदि *प्रातरभ्यङ्गं कृत्वा देशकालौ संकीर्त्य मने

यमान्यन्तः सापेवृकान् विश्वादेवान्यजेदुधः ॥
यमनिकृतिमध्ये तु सप्तपक्षानथो यजेत् ।

रक्षोवरुणयोर्मध्ये भूतनाथानथो यजेत् ॥
गन्धर्वाप्सरसो देवान्मध्ये वरुणरातयोः ।

स्कन्दनन्दीश्वरौ शूलमहाकालौ च सोमनः ॥
प्रहाणः सप्तयक्षादीनीशानादिन्द्रतो यजेत् ।

(प्रद्योतममध्ये ईशानसोममध्ये इत्यादिरर्थः ।)
दुर्गाविष्णु स्वभामपैर्यमाई मृन्पुरागकान् ॥

निकृतेः श्रीगणपतिं वरुणादय एव च ।
वायुतो मरुतधेष्टा प्रह्लादादे परा यजेत् ॥

कार्तिकापथ तथैव नदीगङ्गादिका यजेत् ।
तथैव सागरान्तत पूजयेद्वरुणालयात् ॥

(प्रह्लादादमूले कार्तिकापथः पृथ्वी नदीः सागरांध यजेदित्यर्थः ।)
तदन्तो पैदिको वा नाममन्त्रो वा पूजासोममन्त्रः ।

तस्योपरि गुपेकं च मण्डलाढ्याद्यतोऽप्युदकं ।
(उदीचीक्रमेण सोमादि क्रमेणेति यावत् ।)

गौतमथ भरद्वाजो विद्वरामिप्रथ कश्यपः ॥
जमदग्निर्भसिष्ठोऽश्विररुन्धत्या च निरपथः ।

पूर्वादितथ तद्राष्ट्रे ऐन्द्री काँमारिकामपि ॥
मार्ती तथा च वाराही चामुण्डा देव्यवती तथा ।

आहोन्वरीदेनापवषावष्टयती समर्चयेत् ॥" इति ।
"सोमादेरायुधानीह क्रमेण स्थापयेदुधः ।

राभुके वधशशी देवहत्वद्गे तथैव च ॥
गाङ्गी च तद्राष्ट्रे क्रमेणाथ यजेदपीन् ।"

प्रातरिति ८ वातःकालीनप्रवाहिसंकरस्तु वातःसम्पदा

जन्मनि दुर्गाप्रीतिद्वारा सर्वापच्छान्तिपूर्वकदीर्घायुर्धन-
लधनपुत्रपौत्राद्यनवच्छिन्नसन्तनिवृद्धिस्थिरलक्ष्मीर्काति-
लाभशत्रुपराजयसदभीष्टसिद्ध्यर्थं शारदनवरात्रप्रतिप-
दि विहितकलशस्थापनदुर्गापूजाकुमारीपूजादि करि-
इति *संकल्प्य 'मही यौः' इति भूमिं स्पृष्ट्वा 'ओपधयः स-
म्' इति यवान्निक्षिप्य 'आकलशेषु' इति कुम्भं संस्थाप्य
'इमं मे गङ्गे' इति जलेनापूर्य 'गन्धद्वाराम्' इति गन्धं 'प-
ओपधीः' इति *सर्वोपधीः, 'काण्डात् काण्डात्' इति दूर्वा
'अश्वत्थेव' इति *पञ्चपल्लवान् 'स्योना पृथिवी' इति *सप्त
दः 'पाः फलिनीः' इति फलं 'स हि रत्नानि' इति *पञ्चरत्न-
ानि हिरण्यं क्षिप्त्वा 'युवा सुवासाः' इति वस्त्रेणावेष्ट-
कृत्वैव कार्यः ।

'मातःसन्ध्यां बुधः कृत्वा संकल्पं तत आचरेत् ।'

इति वचनात् । *संकल्पेति । कदलीस्तम्भवस्त्रादिमण्डि-
गृहे चतुर्हस्तवेदिकोपरि सर्वतोभद्रदेवता आवाप्त गणेशकलशं सं-
स्थाप्य दुर्गाकलशं संस्थापयेदिति । तत्र दुर्गाकलशस्थापनमा-
'मही यौः' इत्यादिना । *सर्वोपधीः—

"कुष्टं मांसी हरिद्रे द्वे मुरा शैलेपचन्दनम् ।

यथा चम्पकमुस्ता च सर्वोपध्यो दश स्मृताः" ॥

इत्युक्ताः । *पञ्चपल्लवान्—

"अश्वत्थोदुम्वरप्लसचूतन्वग्रोधपल्लवाः ।

पञ्चभङ्गा इति-मोक्ताः सर्वकर्मसु शोभनाः ॥"

इत्युक्तान् । सप्तमृदः—

"गजाश्वरथ्यावल्पीरुमद्गमद्गदगोकुलात् ।

राजद्वारप्रदेशाच्च मृदमानीय निक्षिपेत् ॥"

इत्युक्ताः । *पञ्चरत्नानि आदिस्वपुराणे—

‘पूर्णा दर्शि’ इति पूर्णपाद्यं निभाय तत्र धरुणं संपूज्य जी-
र्णायां नूतनायां वा प्रतिमायां दुर्गाभावाद्य पूजयेत् ।
तद्यथा—ॐ पूर्वोक्तं मन्त्रमुक्त्या—

“आगच्छ धरदे देवि दैत्यदर्पनिपूदनि ।

पूजां गृहाण सुमुनि नमस्ते शंकरप्रिये ॥

सर्वतीर्थमयं पारि सर्वदेयसमान्वितम् ।

इमे घटे समागच्छ तिष्ठ देवगणैः सह ॥

दुर्गे देवि समागच्छ साभिध्यमिह कल्पय ।

पालिं पूजां गृहाण त्वमष्टाभिः शक्तिभिः सह ॥”

इत्याद्याद्य पूर्वोक्तमन्त्रेण षोडशोपचारैः पूजयित्वा
मापभक्तपालिं कूर्माण्डादिमलिं वा निषेदयेत् ।

“सुवर्णं रजतं मुक्ता रानावर्तं प्रवालकम् ।

पथरत्नं समारुपातं पावनं पावनेषु तत् ॥”

कालिकापुराणे—

“कनकं हीरकं नीलं पञ्चरागं च मौक्तिकम् ।

एतानि पञ्चव्रानि रत्नशास्त्रविदो विदुः ॥”

जीर्णा प्रतिमाश्च कुम्भे ततः पश्चारा स्थाप्य नूतनायां तु धा-
तुमप्यामन्युचारणं कार्पभू । ततः प्राणमतिष्ठा कार्या । मृदादिम-
त्या च केवलप्राणमतिष्ठैव नान्युचारणमिति विशेषः । ॐ पूर्वोक्तं
‘जयन्ती महाला काली’ इति, नवाक्षरं वा । ‘आगच्छ’ इत्यादि अयं
घटे दुर्गावाहनप्रकारः । प्रतिमायां तु—

“एहि दुर्गे महाभागे रक्षार्थं मम सर्वदा ।

आवाहयाम्यहं देवि सर्वकामार्थसिद्धये ॥

अस्यां मूर्तीं समागच्छ स्थितिं परकृपया कुरु ।

रक्षां कुरु सदा भद्रे विश्वेश्वरि नमोऽस्तु ते ॥”

‘भगवति दुर्गे आगच्छ इह तिष्ठ इह सन्निभेहि स्थिरा भव सु-

प्रसन्ना भव' इत्यावाह्य पूर्वोक्तमन्त्रेण वैदिकेन वा प्रणवादिनमो-
न्तनाम्ना वा षोडशोपचारैश्छत्रचामरादिराजोपचारैश्च संपूज्य
प्रणम्य महिषरुनीत्यादिवक्ष्यमाणमन्त्रैः प्रार्थयेत् । यदि पठ्या-
दिपक्षस्तदा प्रतिमास्थापनं प्रतिपदि न कार्यं किन्तु पठ्यापेवेति ।
स्कान्दे—

‘दुर्गमे दुस्तरे कार्ये भवदुःखादिनाशिनीम् ।

पूजयामि सदा भक्त्या दुर्गा दुर्गार्तिनाशिनीम् ॥

अनेनैव तु मन्त्रेण जपहोमादि कारयेत् ॥”

इत्युक्तम् । गौडास्तु प्रतिमापुरः अष्टपत्रे कमले अष्टशक्तिस्थापना-
दिकं कुर्वन्ति । ताश्च—

“उग्रचण्डा प्रचण्डा च चण्डोग्रा चण्डनायिका ।

चण्डा चण्डवती चैव चण्डरूपाऽतिचण्डिका ॥” इति ।

सत्र पूर्वपत्रे उग्रचण्डा अष्टादशभुजा । तद्व्यानें यथा—

“उग्रचण्डां धूम्रवर्णामष्टादशभुजैर्युताम् ।

खटकं कार्मुकं घण्टां दर्पणं तर्जनीं ध्वजम् ॥

कपालमङ्कुशं चर्म विभ्रती वामबाहुषु ।

दक्षेषु धारिणीं खड्गं बाणं शूलं गदां तथा ॥

शङ्खं दमरुकं चक्रं मुसलं पट्टिशं तथा ।”

इति ध्यात्वा ‘ॐ उग्रचण्डे इहागच्छ’ इत्यावाह्य ‘ॐ ह्रीं श्रीं उग्रचण्डा-
यै नमः’ इति यथाशक्योपचारैः संपूज्य प्रणमेत्—

ॐ “उग्रचण्डे नमस्तुभ्यं चण्डवैरिदिनाशिनि ।

सर्वपापहरे देवि वरदा भव सर्वदा ॥” इति ।

ततोऽपिपत्रे प्रचण्डा षोडशभुजा । तद्व्यानें यथा—

“रुद्रचण्डां नीलवर्णां बाहुषोडशशालिनीम् ।

खटकं कार्मुकं घण्टां दर्पणं तर्जनीं ध्वजम् ॥

कपालमङ्कुशं वामे दक्षिणे धारिणीमासेत् ।

षाणं शूलं गदा शङ्खं दमकं चक्रमूमलम् ॥”

इति ध्यात्वा मघण्टां पूर्ववदावाप्य ‘ॐ ह्रीं धीं मघण्टाये नमः’ इति मन्त्रेण पूर्ववत् पूजयेत् मणमेष—

“मघण्टे पुत्रदे नित्यं मघण्टगणसंस्थिते ।

सर्वानन्दकरे देवि तुभ्यं नित्यं नमो नमः ॥” इति ।

मणरः ह्रीं धीं सर्वत्र तत्तच्छक्तिनाम चतुर्ध्वजं तत्र तत्र बोध्यम् । ततो माण्डपत्रे चतुर्दशभुजा चण्डोग्रा । तद्भूषणम् ।

“चामुण्टां योरमेघाभां चतुर्दशभुजां न्निताम् ।

खेटकं कार्मुकं घण्टां कपालं फलकं ध्वजम् ॥

दर्पणं वामतो दक्षे पारिणीं खड्गशूलकं ।

षाणं शूलं दमकं चक्रं मुसलमेव च ॥”

इति ध्यात्वा चण्डोग्रामाराप्य संपूज्य मणमेत्—

धात्री त्वं सर्वभूतानां सर्वभूतभयं करी ।

देवि त्वं सर्वकार्येषु वरदा भव सर्वदा ॥” इति ।

निर्ऋतिपत्रे द्वादशभुजा चण्डनायिकाध्यानम्—

“चण्डनायिकां कृष्णां भुजेर्दादशभिर्भुजाम् ।

खेटकं कार्मुकं घण्टां कपालं फलकं ध्वजम् ॥

वामेषु पारिणीं दक्षे खड्गं षाणं त्रिशूलकम् ।

सङ्कुं च मुसलं चक्रं सर्वशशुचिनाशिनीम् ॥

चण्डनायिकाऽऽवाहनादि कृत्वा मणमत्—

“या सिद्धिरिति नाम्ना च देवेशवरदायिनी ।

कालिकरूपनाशाय नमामि चण्डनायिकाम् ॥” इति ।

षारुणपत्रे दशभुजाचण्डाध्यानम्—

“तमालाभां चण्डरूपां दशहस्तां च खेटकम् ।

कार्मुकं फलकं घण्टां कपालं वामबाहुषु ॥

दक्षिणे खड्गशूले च चक्रं दमकमुसले ॥”

इत्यावाहनादि प्रणमेत्-

“देवि चण्डाम्बिके चण्डे चण्डारिविजयप्रदे ।
धर्मार्थमोक्षदे देवि नित्यं मे वरदा भव ॥” इति ।

षायस्यपत्रे अष्टभुजां चण्डवतीं ध्यायेत्-

चण्डवतीं घनश्यामामष्टबाहुं च सेटकम् ।
कार्मुकं च कपालं च ध्वजं वामेषु धारिणीम् ॥
दशे खड्गं च त्रिशूलं च बाणं चक्रं च मुदरम् ।

तत्रचण्डवतीं मात्राश्रमणमेत्-

“वा यद्विस्थितिसंहारगुणत्रयसमन्विता ।
या पराः शक्तयस्तस्यै चण्डवती नमो नमः ॥” इति ।

सौम्यपत्रे षट्भुजाचण्डरूपाध्यानम्-

“षट्भुजां चण्डमधिनीं कपालं सेटकं धनुः ।
वामेन विभ्रती दशे खड्गं बाणं त्रिशूलकम् ॥”

भारवाहनं पूजनं च कृत्वा प्रणमेत्-

“चण्डरूपात्मिके चण्डे चण्डनायकनायिके ।
सर्वसिद्धिप्रदे देवि नित्यं तुभ्यं नमो नमः ॥” इति ।

ईशानपत्रे चतुर्भुजाऽनिचण्डाध्यानम्-

“चण्डाऽमुरस्य मधिनीं कृष्णवर्णां चतुर्भुजाम् ।
बाणं कपालं वामे वै दक्षिणे शूलमायके ॥”

अनिचण्डिकापाराय संकल्प प्रणमेत्-

“वाञ्छार्हाः कर्मणा या सर्वदा भक्तवत्सला ।
चण्डाऽमुरस्य मधिनी वरदा त्रिचण्डिका ॥” इति ।

देवा कुले कृष्णस्यार्धेन चण्डिकानादि नास्ति वैशेष्यं कार्यम् ।
दूतां त्रिचण्डिकापरिपन्थीत्यादि नार्थना त्रिमाया प्रभावे वरदास्ये
शेषः ।

ततः कुमारीपूजा । तदुपतं हेमाद्रौ स्तान्दे-

ॐ "एकैकां, पूजयेत्कन्यामेकपृष्ट्या तथैव च ।
त्रिगुणं त्रिगुणं चाऽपि प्रत्येकं नवकं तु वा ॥"

तथा-

"नवभिर्लभते भूमिमैश्वर्यं त्रिगुणेन तु ।
एकपृष्ट्या लभेत्क्षेममेकैकेन त्रिपं लभेत् ॥
एकवर्षा तु वा कन्या पूजार्थं तां विधर्जयेत् ।
गन्धपुष्पफलादीनां प्रीतिस्तस्या न विद्यते ॥"

तेन ॐ द्विवर्षामारभ्य दशवर्षापर्यन्ता एव पूज्या न
त्वन्याः । तासां च क्रमेण—कुमारिका, त्रिमूर्तिः, क-
ल्याणी, रोहिणी, काली, चण्डिका, शाम्भवी, दुर्गा, सु-
भद्रा इति नामभिः पूजा कार्या । आसां च प्रत्येकं पूजा-
मन्त्राः फलयिशेषाश्च तत्रैव ज्ञेयाः ।

ॐ एकैकामिति पञ्च पञ्चाः । देव्युपासकस्तु शुक्लाष्टम्यादाव-
पि कुमारीं भोजयेत् ।

"शुक्लाष्टमीचतुर्दशोर्नवम्यां च विशेषतः ।
कृष्णपक्षे विशेषेण भोजयेत्तु कुमारिकाम् ॥"

इति देवीपुराणात् । ॐ द्विवर्षामिति ।

"द्विवर्षकन्यामारभ्य दशवर्षावधिक्रमात् ।
कुमारिका द्विवर्षा च त्रिवर्षा च त्रिमूर्तिनी ॥
चतुर्वर्षा तु कल्याणी पञ्चवर्षा तु रोहिणी ।
षड्वर्षा तु भवेत्काली सप्तवर्षा तु चण्डिका ॥
अष्टवर्षा शाम्भवी तु (१) कन्या तु नवभिः स्मृता ।
दशवर्षा सुभद्रेति नामभिः परिकीर्तिता ॥"

(१) यद्यप्यत्र सर्वेष्व्यावर्तपुराणकेषु 'कन्या' इत्येष पाठो दृश्यते तथा
ऽपि मूले, पूजामन्त्रेषु चात्र दुर्गाया एव दशनात् 'दुर्गा तु नवभिः
स्मृता' इत्येष पाठोऽप्येष्यते इति बोध्यम् ।

इत्यावाहनादि प्रणमेत्-

“देवि चण्डाम्बिके चण्डे चण्डारिबिजयप्रदे ।
परार्थिपोषदे देवि निसं मे वरदा भव ॥” इति ।

बावभ्यपत्रे अष्टभुजां चण्डवतीं ध्यायेत्-

चण्डवतीं घनश्यामामष्टबाहुं च सेटकम् ।
कामुकं च कपालं च ध्वजं बाभेपु धारिणीम् ॥
दशै सङ्गं च त्रिशूलं च बाणं चक्रं च मुदरम् ।

तत्रप्रवरती माराप्रणमेत्-

“वा एष्टिस्थितिसंहारगुणत्रयसमन्विता ।
या पराः शक्तयस्तस्यै चण्डवती नमो नमः ॥” इति ।

सौम्यपत्रे षड्भुजाचण्डकपाध्यानम्-

“षड्भुजां षण्डमभिर्नी कपालं सेटकं धनुः ।
बाभेन विध्वनी दशै सङ्गं बाणं त्रिशूलकम् ॥”

वत्साहर्षं पूजने च कृत्वा प्रणमेत्-

“चण्डकपात्मिके चण्डे चण्डनायकनायिके ।
सर्वसिद्धिप्रदे देवि निसं तुभ्यं नमो नमः ॥” इति ।

ईशानपत्रे चतुर्भुजात्मिचण्डाध्यानम्-

“चण्डाश्मुरस्य मविर्नी कृष्णवर्णा चतुर्भुजाम् ।
बाव कपालं बाभे चै दक्षिणे शूलमायुधे ॥”

अनिलचण्डकपावाद्य संसूत्र्य प्रणमेत्-

“य एष्टिः कमरेण वा मर्दिता न-हतागता ।
च-द-चण्डम-द मविर्नी वरदा स्वनिर्वाण्डका ॥” इति ।

केचि कृते कृष्णवर्णावर्णं त्रिशूलनादि नास्ति तत्रैव कान्ति-
दुर्गा कतिपयैः कृष्णवर्णावर्णैः त्रिशूलैः मविर्नाया प्रभाते वहात्क-
रे-वः ।

ततः कुमारीपूजा । तदुक्तं हेमाद्रौ स्कान्दे-
ॐ "एकैकां, पूजयेत्कन्यामेकपृथ्वा तथैव च ।
द्विगुणं त्रिगुणं चाऽपि प्रत्येकं नवकं तु वा ॥"

तथा-

"नवभिर्लभते भूमिमैद्वयं द्विगुणेन तु ।
एकपृथ्वा लभेत्क्षेममेकैकेन त्रियं लभेत् ॥
एकवर्षा तु वा कन्या पूजार्थं तां विवर्जयेत् ।
गन्धपुष्पफलादीनां प्रीतिस्तस्या न विद्यते ॥"

तेन ॐ द्विवर्षामारभ्य दशवर्षापर्यन्ता एव पूज्या न
त्यन्याः । तासां च क्रमेण—कुमारिका, त्रिमूर्तिः, क-
ल्याणी, रोहिणी, काली, चण्डिका, शाम्भवी, दुर्गा, सु-
भद्रा इति नामभिः पूजा कार्या । आसां च प्रत्येकं पूजा-
मन्याः फलविशेषाश्च तत्रैव ज्ञेयाः ।

ॐ एकैकामिति पञ्च पलाः । दैव्युपासकरु शुक्राष्टम्यादाव-

पि कुमारीं भोजयेत् ।

"शुक्राष्टमीचतुर्दश्याोर्नवम्यां च विशेषतः ।
कृष्णपक्षे विशेषेण भोजयेत् कुमारिकाम् ॥"

इति देवीपुराणात् । ॐ द्विवर्षामिति ।

"द्विवर्षकन्यामारभ्य दशवर्षावधिक्रमात् ।
कुमारिका द्विवर्षा च त्रिवर्षा च त्रिमूर्तिनी ॥

चतुर्वर्षा तु कल्याणी पंचवर्षा तु रोहिणी ।
षड्वर्षा तु भद्रकाली सप्तवर्षा तु चण्डिका ॥

अष्टवर्षा शाम्भवी तु (१) कन्या तु नवभिः स्मृता ।
दशवर्षा सुभद्रेति नामभिः परिकीर्तिता ॥"

(१) यद्यप्यत्र सर्वेष्वष्टादशपुराणेषु 'कन्या' इत्येव पाठो दृश्यते तथा
मूलं, पूजामंत्रेषु धाम दुर्गाया एव दशनात् 'दुर्गा' तु नवभिः
'दशवर्ष' पाठोऽप्येव इति बोध्यम् ।

इत्यावाहनादि प्रणमेत्-

“देवि चण्डाम्बिके चण्डे चण्डारिविजयप्रदे ।
धर्मार्थमोक्षदे देवि नित्यं मे वरदा भव ॥” इति ।

वायव्यपत्रे अष्टभुजां चण्डवतीं ध्यायेत्-

चण्डवतीं घनश्यामामष्टबाहुं च खेटकम् ।
कार्मुकं च कपालं च ध्वजं वामेषु धारिणीम् ॥
दक्षे खड्गं च त्रिशूलं च बाणं चक्रं च सुदरम् ।

सतश्चण्डवती मावाह्यप्रणमेत्-

“या सृष्टिस्थितिसंहारगुणत्रयसमन्विता ।
या पराः शक्तयस्तस्यै चण्डवस्यै नमो नमः ॥” इति ।

सौम्यपत्रे षड्भुजाचण्डरूपाध्यानम्-

“षड्भुजां चण्डमथिनीं कपालं खेटकं धनुः ।
वामेन विभ्रती दक्षे खड्गं बाणं त्रिशूलकम् ॥”

आवाहनं पूजनं च कृत्वा प्रणमेत्-

“चण्डरूपात्मिके चण्डे चण्डनायकनापिके ।
सर्वसिद्धिप्रदे देवि नित्यं तुभ्यं नमो नमः ॥” इति ।

ईशानपत्रे चतुर्भुजाऽतिचण्डाध्यानम्-

“चण्डाऽमुरस्य मथिनीं कृष्णवर्णां चतुर्भुजाम् ।
बाणं कपालं वामे वै दक्षिणे शूलसायके ॥”

अतिचण्डिकावाह्य संपूज्य प्रणमेत्-

“वाञ्छार्कारुणनेत्रा या सर्वदा भक्तवत्सला ।
चण्डाऽमुरस्य मथिनी वरदा त्वतिचण्डिका ॥” इति ।

पेषां कुले कुम्भस्थापनं बलिदानादि नास्ति तैस्तत्र कां
दुर्गा मतिमा महिषघ्नीत्यादि मार्थना मतिपाया अभावे प्रका-
शोध्यः ।

ततः कुमारीपूजा । तदुपतं हेमाद्रौ स्कान्दे-

ॐ "एकैकां, पूजयेत्कन्यामेकपुञ्जा तथैव च ।

द्विगुणं त्रिगुणं चाऽपि प्रत्येकं नवकं तु वा ॥"

तथा-

"नवभिर्लभते भूमिमैश्वर्यं द्विगुणेन तु ।

एकपुञ्जा लभेत्क्षेममेकैकेन त्रिपं लभेत् ॥

एकवर्षा तु वा कन्या पूजार्थं तां विवर्जयेत् ।

गन्धपुष्पफलादीनां प्रीतिस्तस्या न विद्यते ॥"

तेन ॐद्विवर्षामारभ्य दशवर्षापर्यन्ता एव पूज्या न
स्वन्याः । तासां च क्रमेण—कुमारिका, त्रिमूर्तिः, क-
ल्याणी, रोहिणी, काली, चण्डिका, शाम्भवी, दुर्गा, सु-
भद्रा इति नामभिः पूजा कार्या । आसां च प्रत्येकं पूजा-
मन्त्राः फलविशेषाश्च तत्रैव ज्ञेयाः ।

ॐ एकैकामिति पञ्च पेक्षाः । देव्युपासकस्तु शुक्लाष्टम्पादाव-
पि कुमारीं भोजयेत् ।

"शुक्लाष्टमीचतुर्दशोर्नवम्पां च विशेषतः ।

कृष्णपक्षे विशेषेण भोजयेत्तु कुमारिकाम् ॥"

इति देवीपुराणात् । ॐद्विवर्षामिति ।

"द्विवर्षकन्यामारभ्य दशवर्षावधिकमात् ।

कुमारिका द्विवर्षा च त्रिवर्षा च त्रिमूर्तिनी ॥

चतुर्वर्षा तु कल्याणी पञ्चवर्षा तु रोहिणी ।

षड्वर्षा तु भवेत्काली सप्तवर्षा तु चण्डिका ॥

अष्टवर्षा शाम्भवी तु (१)कन्या तु नवभिः स्मृता ।

दशवर्षा सुभद्रेति नामभिः परिकीर्तिता ॥"

(१)यद्यप्यत्र सर्वेभ्याश्चतुष्टकेषु 'कन्या' इत्येष पाठो दृश्यते तथा-
ऽपि मूलं, पूजामन्त्रेषु चात्र दुर्गाया एव दर्शनात् 'दुर्गा तु नवभिः
'स्मृता' इत्येष पाठोऽप्येष्यते इति बोध्यम् ।

६०६ सटीकनिर्णयसिन्धुद्वितीयपरिच्छेदे-

“जगत्पुत्रये जगद्ग्ये सर्वशक्तिस्वरूपिणि ।
पूजां सृष्टाण कौमारि जगन्मातर्नमोऽस्तु ते ॥”

इति कुमारीः पूजागन्त्रः ।

“त्रिपुरां त्रिपुराधारां ज्ञानमार्गस्वरूपिणीम् ।
त्रैलोक्यवन्दितां देवीं त्रिमूर्तिं पूजयाम्यहम् ॥”

इति (१)त्रिमूर्त्याः ।

“कालातीतां कालमूर्तिं करुणाहृदयां शिवाय ।
कल्याणजननीं निरर्थं कल्याणीं पूजयाम्यहम् ॥”

इति कल्याण्याः ।

“भाणिमादिगुणाधारामकाराद्यक्षरात्मिकाम् ।
भनन्तशक्तिर्का लक्ष्मीं रोहिणीं पूजयाम्यहम् ॥”

इति रोहिण्याः ।

“कामचारीं कालराशिं कालगक्रस्वरूपिणीम् ।
कामदां करुणाधारां कालीं संपूजयाम्यहम् ॥”

इति काल्याः ।

“चण्डवरीं चण्डमयीं चण्डमुण्डमभयानीम् ।
पूजयामि सदा देवीं चण्डिकां चण्डनिक्रमाम् ॥”

इति चण्डिकायाः ।

“सदानन्दहरीं शान्तीं सदैवतमसृष्टनाम् ।
सर्वभूतात्मिकां लक्ष्मीं शान्त्ययीं पूजयाम्यहम् ॥”

इति शान्त्ययाः ।

“दुर्वेषे दुस्त्रये दार्ये मरदुःखविनाशिनीम् ।
दुर्व्याधिं मरुं चान्वा दुर्गां दुर्गांनिनाशिनीम् ॥”

इति दुर्गायाः ।

“मुन्दरीं सर्वैश्वर्यानां सर्वानाम्पदापिनीम् ।
मुन्दरवन्दीं देवीं मुन्दरीं पूजयाम्यहम् ॥”

इति सुभद्रायाः । अध पूजाफलानि ।

“आयुष्यबलवृद्ध्यर्थं कुमारीं पूजयेत्तरः ।
 आयुष्कामस्त्रिमूर्तिन्तु त्रिवर्गस्य फलाप्तये ॥
 अपमृत्युव्याधिर्षाटादुःखानामपनुषये ।
 सौख्यधान्यधनारोग्यपुत्रपौत्रादिवृद्ध्ये ॥
 कल्पार्णीं पूजयेद्दीमादित्यं कल्पानासिद्धये ।
 आरोग्यमुखकामी च जयकामी तथैव च ॥
 यशःकामी नरो नित्यं रोहिणीं परिपूजयेत् ।
 विद्यार्थी विजयार्थी च राज्यार्थी च विशेषतः ॥
 शत्रूणां च विनाशार्थी कालिकां पूजयेत्तरः ।
 ऐश्वर्यशुभकामी च स्वर्गकामी च यो नरः ॥
 संग्रामे जयकामी च चण्डिकां परिपूजयेत् ।
 दुःखदारिद्र्यनाशाय नृपसंमोहनाय च ॥
 महापापविनाशाय शम्भवीं च प्रपूजयेत् ।
 सर्वोत्कटानां शत्रूणांशुग्रसंधनकर्षिणि ॥
 दुर्गां दुर्गातिनाशाय पूजयेद्यत्रतो मुधः ।
 सौभाग्यधनधान्यादिवाञ्छितार्थफलाप्तये ॥
 सुभद्रां पूजयेन्मर्त्यो दासादीनां विवृद्ध्ये ॥” इति ।

अन्तर्भे तु देवीपुराणे—

“तावत्संपूजयेत्कन्यां यावत्पुष्पं न दृश्यते ॥”

पूजाप्रकारो देवीपुराणे—ब्रह्मोद्याय—

“न तथा तुष्यते शक्र होमदानजनेन तु ।
 कुमारीभोजनेनाथ यथा देवी प्रसीदति ॥
 (अत्र नवरात्रे)

प्रसारय पादौ सर्गासां कुमारीणां च वातर ।

षण्डीपाठं जपेच्चैव जापयेद्वा विधानतः ॥
तिथितस्ये वाराहीतन्त्रे—

'प्रणयं चादितो जप्त्वा स्तोत्रं वा संहितां पठेत् ।
अन्ते च प्रणयं दद्यादित्युवाचादिपुरुषः ॥
आधारे स्थापयित्वा तु पुस्तकं प्रजपेत्सुधीः ।
हस्तसंस्थापनादेव यस्माद्यै विफलं भवेत् ॥

श्रुत्याऽन्यवर्णजाद्राजन् वाचकाक्षरकं व्रजेत् ॥”

इति भविष्यात् । एवम्—

“अध्यायं प्राप्य विरमेन्न तु मध्ये कदाचन ।

कृते मध्ये विरामे तु अध्यायादि पठेत् पुनः ॥”

इति द्रष्टव्यम् । कामपाठफलं च देवीपुराणे—

“चण्डीपाठफलं देवि शृणुष्व गदतो मम ।

एकादशादिपाठानां यथावत्कथयामि ते ॥

संकरपपूर्वं संपूज्य न्यस्याङ्केषु मनून् सठन् ।

पाठात्त्रलिप्रदानाद्य सिद्धिमाप्नोति मानवः ॥

उपसर्गोपशान्त्यर्थं त्रिरावृत्तं पठेन्नरः ।

प्रदोषशान्तौ कर्तव्यं पञ्चावृत्तं वरानने ॥

महाभये समुत्पन्ने सप्तावृत्तं समुत्पयेत् ।

नवावृत्ताद्भवेच्छान्तिर्वाजपेयफलं लभेत् ॥

राजवदनाय भूर्त्यै च द्वादशमुदीरयेत् ।

अर्कावृत्ते कामसिद्धिर्वैरहानिश्च जायते ॥

मन्वावृत्ताद्भिर्पूर्वदपस्तया श्री वश्यतामियात् ।

सौख्यं पञ्चदशावृत्ताच्छ्रियमाप्नोति मानवः ॥

कृत्वावृत्त्या पुत्रपौत्रधनप्राप्त्यागमं विदुः ।

राज्ञां भीतिविशोभ्याय वैरहोपाटनाय च ॥

दुर्गामन्दरावृत्तं तथाऽष्टादशकं विधे ।

स्यं च त्रिग्विक्तं पञ्चशतश्रेण त्रिग्विक्तं भवेत् ।

ॐ अत्राद्यनेन त्रिग्विक्तं तदप्यापि विकृतं भवेत् ॥

जाविष्णुन्दादिकं न्यस्य पठेत्सतोषं विपक्षणः ।

भोग्ने न हृदयते यत्र प्रणवे तत्र विन्ध्यसेत् ॥

सर्वत्र पाठो विश्वेयस्त्वन्वया विकृतं भवेत् ॥'

एवं नवमीपर्यन्तं प्रत्यहं कुर्यात् । अथ विशेषो हेमाद्रौ-
देवीपुराणे—

'पदाद्ये दिवसे कुर्यात्पण्डिकापूजनादिकम् ।

पराणविमोक्षाय विद्यायै परंशुपीः ॥

पञ्चविद्यावर्तनानु भवेद्दन्धाविमोक्षणम् ॥

सोफटे समनुमाते दुधिकित्तरपापये तथा ॥

जातिभ्रंसे हृत्कोष्ठेद् भायुषो नाद्य भागते ।

वैरिहृदी व्याधिहृदी धननाथे तथा सये ॥

तर्पेद् विविधोत्पाते तथा विशतिपातके ।

कुर्याद् यानाच्छत्राद्यं तत्रः संशयने शुभम् ॥

श्रेयो ह्यदिः यताहृत्पाद्राश्वदिस्रया परा ।

मनसा चिन्तितं देवि गिज्येदष्टोत्तराच्छत्रात् ॥

यथाश्वमेधपञ्चानां फलमाप्नोति मुने ।

साहस्रावर्तनात्प्रक्षीराष्टनोति स्वयं स्थिरा ॥

भुक्त्वा मनोरथान्कामान् नरो मीक्षमवाप्नुवात् ।

यथाऽश्वमेधः क्रतूनां देवानां च यथा हरिः ॥

स्यरानामपि सर्वेषां तथा सप्तशतीस्रवा ।

अथवा बहुनोक्तेन क्रमेण परानने ॥

पण्ड्याः यताहृत्पिपाठारसर्वाः सिद्धान्ति सिद्धया ॥' इति ।

ॐ श्रेणोति । 'कृतिना' इति वा पाठः । कारुणा लेखोपनी-
दिनेति पाठश्च । ॐ अत्राद्यनेनेति । तदनुपजीव्यर्थकं भवेदिति ।

द्विगुणं तद् द्वितीयेऽहि त्रिगुणं तत् परेऽहनि ॥
 नवमीतिधिपर्यन्तं वृद्ध्या पूजाजपादिकम् ॥ इति ।
 एतेन नवरात्रे पूजैव प्रधानमुपवासादि त्वङ्गमिति
 गम्यते । तिथिहासे तु तिथिद्वयनिमित्तं पूजादि ममहाल-
 यश्राद्धवदेकदिने मआवृत्त्या कार्यम् । वृद्धौ मतद्वेवावृ-
 त्तिः । ततो नवरात्रोपवासादिसंकल्पं कुर्यात् । सस्या-
 शक्तावन्पेन वा पूजादि कारयेत् ।

‘स्वयं वाऽप्यन्यतो वाऽपि पूजयेत्पूजयित्वा ।’
 इति तरङ्गिण्यां देवीपुराणात् । इदं च देवीपूजनं शुक्रा-
 स्तादावपि कार्यम् । तदुक्तं धर्मप्रदीपे-

‘नष्टे शुके तथा जीवे सिंहस्थे च बृहस्पती ।
 कार्या चैव स्यदेव्यर्चा मप्रत्यब्दं कुलधर्मतः ॥’ इति ।
 मलमासे तु वचनाभावात्त भवति ॥

अथ साश्वस्याश्वपूजनमुक्तं मदनरत्ने देवीपुराणे-
 ‘आश्वयुक्शुक्लप्रतिपत्स्यातीयोगे शुभे दिने ।
 पूर्वमुर्च्यःश्रया नाम प्रथमं त्रियमावहत् ॥
 तस्मात्साश्वैर्नरैस्तत्र पूज्योऽसौ श्रद्धया सह ।
 पूजनीयाश्च तुरगा नवमी यावदेष हि ॥

“शुद्धेनान्पचितेन पठितव्यं प्रथमतः ।
 न कार्यासक्तमनसा कार्यं स्तोत्रस्य वाचनम् ॥” इति ।
 ममहालयेति । एकस्मिन्दिने मआवृत्त्या एकेन अनुष्ठानेन,
 तन्त्रेणेति यावत् । तथा च महालये यथा तन्त्रं तथा देवीपूजाया-
 मर्थाश्रयाः । मतयत् महालयवत् । मप्रत्यब्दमिति आरम्भनिषे-
 धार्थम् ।

“असंगने गुरौ शुके सिंहस्थे वसुधाधिपे ।
 देवीपूजनमुरिष्टं स्थिरे वासके तथा ॥

शान्तिः स्वस्त्ययनं कार्यं तदा तेषां दिने दिने ।
 धान्यं भद्रावकं कुष्ठं घृत्वा सिद्धार्थकास्तथा ॥
 पञ्चवर्णेन सुत्रेण ग्रन्थि तेषां तु पन्धयेत् ।
 अथाप्यैवीरुणैः सौरैः शाक्तीर्मन्त्रैः सवैष्णवैः ॥
 वैश्वदेवैस्तथाग्नेयैर्होमः कार्या दिने दिने ॥

कल्पतरौ त्वेतदग्नेऽन्वदपि—

‘ज्येष्ठायोगे पुरा तत्र गजाश्वाष्टौ महापलाः ।
 पृथिवीमावहन्पूर्वं सशैलघनकाननाम् ॥
 कुमुदैरायतौ पद्मः पुष्पदन्तोऽथ घामनः ।
 सुमतीकोऽञ्जनो नीलस्तस्मात्तास्तत्र पूजयेत् ॥
 शाकादक्षारसमारभ्य नवम्यन्तं च पूर्ववत् ॥’
 अश्वपञ्चोमादीत्यर्थः ॥

अथ प्रतिपदादिषु विशेषोदुर्गाभक्तिरङ्गिण्यां भविष्ये—

‘केशसंस्कारद्रव्याणि प्रदद्यात् प्रतिपदिने ।
 अपकतैलं द्वितीयायां केशसंपमंहतवे ॥
 (पटदोरमिति गौडपाठः ।)
 वर्षणं च तृतीयायां सिन्दूरालक्तकं तथा ।

आयारम्भे विरामः स्याद् द्वितीयादौ न चिन्तयेद् ।
 मलमासे न कर्तव्यं नवदुर्गात्सवप्रतम् ॥”

इति देवीपुराणात् ।

शान्तिः—भद्रशान्तिर्गजशान्तिश्च शान्तिमयुखादौ म-
 तदा । अथाप्यैरिति । वैदिकेनपि मन्त्रैर्वाऽष्टोत्तरशतं होमः ।
 अपकतैलमिति । ‘पटदोरम्’ इति वा पाठः । सिन्दूरं भा-
 तं, अलक्तकं पादयोः । दिवेति घोषने नवमीपूर्वाह्नः कालः दि-
 द्ययोगे तु आर्द्रायोगः । उपरातोऽप्यस्वामुक्तः ।
 ‘तस्मादियं महापुण्या नवमी पापनाशिनी ।

मधुपर्कं चतुर्थी तु तिलकं नेत्रमण्डनम् ॥
 पञ्चम्यामङ्गरागं च शक्त्यालंकरणानि च ।
 पृथ्यां विल्वतरौ बोधं सायंसंध्यासु कारयेत् ॥
 सप्तम्यां प्रातरानीय गृहमध्ये प्रपूजयेत् ।
 उपोषणमथाष्टम्यामात्मशक्त्या च पूजनम् ॥
 नवम्यामुग्रचण्डायाः पूजां कुर्याद्भलिं तथा ।
 संपूज्य प्रेषणं कुर्याद्दशम्यां शाचरोत्सवैः ॥
 अनेन विधिना यस्तु देवीं प्रीणयते नरः ।
 स्कन्दधत्पालयेद्देवीं तं पुत्रधनकीर्तिभिः ॥'

कृत्यतत्पार्ष्णीये लैङ्गे—

'कन्यायां कृष्णपक्षे तु पूजयित्वात्रैभेऽपि धा ।
 नवम्यां बोधयेद्देवीं महाविभवविस्तरैः ॥
 शुक्लपक्षे चतुर्थी तु देवीकेशयिमोक्षणम् ।
 प्रातरेव तु पञ्चम्यां स्नापयेत्सुशुभैर्जलैः ॥
 पृथ्यां सायं प्रकुर्वीत विल्ववृक्षेऽधिवासनम् ।
 सप्तम्यां पत्रिकापूजा अष्टम्यां चाप्युपोषणम् ॥
 पूजा च जागरथैव नवम्यां विधिवद्भलिः ।
 विसर्जनं दशम्यां तु क्रीडाकौतुकमङ्गलैः ॥'

०'अथ नवम्यां बोधनासामर्थ्यं पृथ्यां बोधनामिति
 स्मार्ताः । कलभूमार्थिनः समुद्यय इत्यन्ये । नवम्यां मन्त्रः
 कालिकापुराणे—

०'इयं मास्यसिते पक्षे नवम्यामात्रं मे दिशा ।
 श्रीवृक्षे बोधयामि त्वां यावत्पूजां करोम्यहम् ॥'

उपोष्या तु यत्रेन सततं मर्त्यायित्रीः ॥''

इति भाविष्यात् । बोधने पशुनस्त्रीविरोधादाह—०अधेनि ।
 ०इष्टे इति । पूर्वमन्त्रमानेन । दानं पूनामपहृत्यं वाञ्छितान्

अथ क्रीयते विशेषः परिभाषायां श्रेयः ॥

अथाशौचे विशेषो निर्णयामृते विश्यरूपनिबन्धे—

‘आदिषने शुद्धपक्षे तु प्रारब्धे नवरात्रके ।

शाशौचे समुत्पन्ने क्रिया कार्या कथं युधैः ॥

सूतके वर्तमाने च तत्रोत्पन्ने सदा युधैः ।

देवीपूजा प्रकर्तव्या पशुपशुविधानतः ॥

सूतके पूजनं प्रोक्तं दानं चैव विशेषतः ।

देवीमुद्दिश्य कर्तव्यं तत्र दोषो न विद्यते ॥’ इति ।

कालादर्शो विष्णुरहस्पेऽपि—

‘पूर्वसंकल्पितं यद्य व्रतं सुनिपतव्रतैः ।

तत्कर्तव्यं नरैः शुद्धं अक्षानार्चनविबर्जितम् ॥’ इति ।

०गौडनियन्धे तिथितत्त्वेऽप्युक्तम्—‘आश्विनकृष्ण-
नवम्यादि शुक्लमतिपदादि पञ्च्यादि सप्तम्यादि चैकं
कर्म । अतश्च मध्ये आशौचपातेऽपि न दोषः, अ‘संकल्-
पो व्रतसत्रयोः’ इति विष्णुक्तेः इति । अरब्धं स्वयमेव
कार्यम्, अनारब्धं त्वन्येन कारयेदिति दिवोदासः । र-
जस्वला त्वन्येन कारयेत् । सूतकादिवद्विशेषवचनाभा-

षट्पापिकृत्याह—०दानार्चनेति । नन्वस्तु प्रधानयोरप्यर्चनदान-
योर्निषेध इत्यत्राह—०गौडेति । ०संकल्प इति । एतथाशौचेन
संकल्पसागो मा प्रसाङ्गीत् इत्येवमर्थम् । आशौचं निषिद्धीकृत्यापूर्व-
संकल्पविधौ गौरवात् । ततश्च कर्तव्यत्वेन साङ्गप्रधानं प्राप्नुयात् ।
तत्र दानार्चनविबर्जितमित्यङ्गयोरेव दानार्चनयोर्निषेधो न तु प्रधान-
नयोः । अन्यथा प्रतान्तरेऽङ्गयोरत्र तु प्रधानयोरिति वैरुपाव्
अत्र प्रधानयोः निषेधमशक्यत्वात् । एवञ्च प्रतन्न्देन प्रधानभूत-
शुभाशुभदानादिवत्स्यापि ग्रह इति भावः । वर्तमाने तत्रोत्पन्ने इ-
त्यनयोः फलमाह—अरब्धमिति । पूर्वसंकल्पितत्वाविशेषणात् ।

त् । स्त्रीणां च नवरात्रे ताम्बूलादिचर्वणं भवति । तत्तु-
क्तं व्रतहेमाद्रौ गारुडे—

‘गन्धालंकारताम्बूलपुष्पमालानुलेपनम् ।
उपवासे न दुष्पन्ति दन्तधावनप्रक्षनम् ॥’ इति ।
एतत्सभर्तृकोपवासविषयम् । अन्यथात्र विशेष
परिभाषायामुक्तः ।

आश्विनशुक्लपक्षस्यामुपाङ्गललिताव्रतं महाराष्ट्रेषु प्र-
सिद्धम् । तत्र यद्यपि कथायां कालविशेषो नोक्तस्तथापि—

‘रात्रौ जागरणं कुर्याद्गीतवादिघ्ननिःस्वनैः ।’

इति रात्रौ जागरोक्तेः शक्तिपूजाया रात्रौ प्राश-
स्त्वाद्य रात्रिष्यापिनी प्राश्नन्ति केचित् । यस्तुतस्तु वष-
नं विना रात्रिपूजायां मानाभावाज्जागरस्य चाशुभत्वापु-
ग्मवाक्यात्

‘भुक्त्वाजागरणे नक्ते चन्द्रायर्घ्यव्रते तथा ।’

ताराव्रतेषु सर्वेषु रात्रिषांगो विशिष्यते ॥’

इति कालहेमाद्रौ वचनाद्य पूर्वविद्या प्राज्ञा । रात्रि-
शब्दः पूर्वविद्यावचन इति हेमाद्रिः । अत्र
भुक्त्वाजागरणरूपत्वादिति साधु प्रतीतिः । भुक्त्वा
जागरणं यद्येत्येकं पदम्, तस्मिन्व्रते इत्यर्थः । अन्यथा
भुक्त्वेत्यसंगतः । दियोदासीपिप्येवम् ।

आश्विनशुक्लपक्षे मूलनक्षत्रे पुस्तकेषु सरस्वतीस्था-
पनम् । यथोक्तं निर्णयामृतं देवीपुराणे—

‘मूलेषु स्थापनं देवताः पूर्वापाठानु पूजनम् ।

उत्तरामु पालिं दद्याच्छ्रवणेन निमग्नयेत् ॥’ इति ।

प्राशस्त्वादिनि । निधि भ्रवन्तीत्युक्तं । अत्र
दिति । न च—

रुद्रयामलंशवि—

‘मूलमदं सुराधीश पूजनीया सरस्वती ।

पूजयेत्प्रत्यहं देव यावद्वैष्णवमृक्षकम् ॥

नाभ्यापयेत् च लिखेन्नाधीर्घात कदाचन ।

पुस्तके स्थापिते देव विद्याकामो विजोत्तमः ॥’

(१)(संग्रहे—

‘आश्विनस्य सिते पक्षे मेषाकामः सरस्वतीम् ।

मूलेनायाह्वयेद्देवीं अषणंन विसर्जयेत् ॥’)

मूलस्याद्यपादे आवाहनमिति शिष्टाः । अयणाद्य-
पादे च विसर्जयेत् ।

‘आदिभागो निशायां तु अषणस्य वशा भवेत् ।

संप्रेषणं तदा देव्या दशम्यां च महोरस्यः ॥’

इति चिन्तामणौ प्रत्त्याण्डपुराणात् ॥

अथ पृष्ठी । गौडनिषन्धे देवीपुराणं—

‘प्रतस्यास्य फलं मोक्तं जागरे मुनिसत्तम’ ।

इति जागरस्य फलसम्बन्धात् प्रधानमिति वाच्यम् । करणवि-
धानं मकृतम्—

‘तत्पूजयन्निजगृहे परां हृदिमराप्स्यति ।’

इति फलसम्बन्धात् पूजेव प्रधानं “धातुसम्बन्धे मतस्याः”
(पा० सू० ३-४-१) इति पाणिनिस्वरणात्, जागरन्तु वा-
चनदानादिवदङ्गम् । फलवत्सन्निधावफलं तदङ्गमिति स्वायात् प्र-
तस्यास्येति तु जागरभिन्नात्वेन मतीतेत्यस्यैव जागरं सति फलसम्ब-
न्धबोधकं न तु जागरमाधान्वबोधकमिति भावः । वस्तुवस्तु कुर्वन्वा-
जागरणवाक्यं तत्प्रधानकप्रतपरम् । अहानुराधेन निर्णयस्यापाते-
ज्ज्ञात्वात् । तस्मादिह मभ्याह्वय्याप्स्येव निर्णयः । पूजाप्रतिष्ठितपुक्तेः ।

दिनद्वये सत्त्वेऽसत्त्वे च युग्मवाक्यादिति । स्कान्दे-

“शुरुपसस्य पञ्चभ्यामिषे मासि चरेद्भ्रतम् ।
गर्जितं सन्ध्यपोस्त्याज्यं दिनवृद्धौ क्षये तथा ॥
निर्वर्त्यावश्यकं कर्म युची रागविवर्जितः ।
चत्वारिंशत्तथा चाष्टौ कल्पितानि विधानतः ॥
दन्तकाष्ठान्युपादाय तडागं वा नदीं व्रजेत् ।
दन्तधावनपूर्वाणि मज्जनानि समाचरेत् ॥
“आयुर्बलं यशो बर्चः प्रजापशुत्रमूनि च ।
मम मश्रां च मेधां च त्वं नो धेहि वनस्पते ॥
मुसदुर्गन्धिनाशाय दन्तानां च विशुद्धये ।
शुचिनाथ च गात्राणां कुर्वेऽहं दन्तधावनम् ॥”

[इति]मन्त्रः ।

ततो यथाविधि स्नात्वा शुरुवासाय गृहं व्रजेत् ।
शुची देशे मण्डपिकां कृत्वा चातिमनोहराम् ॥
सौवर्णां प्रतिमां कृत्वा स्थापितां तत्र पूजयेत् ।
(पतिषा च विधानकं, सौवर्णित्युपलक्षणम् ।)
अथ दूर्वाशुरान्ताप्रांश्चत्वारिंशत्तथाष्टभिः ।
अविहान्दस्त आदाय मन्त्रमन्तं जपेद्बुधः ॥
‘वशुवरोहा सततममृता हरितालिका ।
यथेऽयं छठिने मातस्तथा मे स्पुर्मनोरथाः ॥’
(दूर्वापूजापन्थः ।)

इत्युक्त्वा पूजयेद्देवीमेवमेवंविधां शुचीः ।

चत्वारिंशत्तथाष्टभिः अष्टहस्तः समाचरेत् ॥”

एवं विधां पूजापटाचत्वारिंशदाहं समाचरेदित्यर्थः । एतेकादशाः
दृक्-सर्वेऽहं दूर्वा विज्ञापने ।

“यथे वातद्वयादाय विद्वत्सा वदन्नादिद्वयम्” ।

वदन्नादिद्वयादिद्वयमिति वा । यथावातेन मन्त्रेण वापायाविति

ॐ ज्येष्ठानक्षत्रयुक्तायां पञ्चां विलवांभिमन्त्रणम् ।
सप्तम्यां मूलयुक्तायां पत्रिकायाः प्रवेशनम् ॥
पूर्वाषाढायुताष्टम्यां पूजाहोमाणुषोपणम् ।
उत्तरेण नवम्यां तु पत्रिभिः पूजयेच्छियाम् ॥
श्रवणेन दशम्यां तु मणिपत्थ विसर्जयेत् ।

कालिकापुराणे—

ॐ षोडशैद्वित्यशाखायां पञ्चां देवीं फलेषु च ।

वेदयेत् । तत्र मन्त्रः—

“पवत्राज्ञं फलसंपुक्तं संपूर्तं दक्षिणान्वितम् ।
द्विजवर्याप दास्यामि व्रतसंपूर्तिहेतवे ॥”

अथवा—

“उपाङ्गललिते देवि व्रतसंपूर्तिहेतवे ।
षाणके द्विजवर्याप सहिरण्ये ददाम्यहम् ॥”
“ततः कथां समाकर्ण्य वाणकान्नस्य संख्यया ।
स्वयमघाचेदेवाद्यं वाग्यतस्तह चान्ध्रैः ॥”

षोडशमिष्यग्रान्तरपरिसंख्या न च त्रैदोषमेवकारेणाऽन्यनिवृ-
त्तेरुक्तत्वात् । “अत्र द्वेवारपन्ति” इतिवत् । सप्तम्यां विल्वशाखा-
पूजा कार्या ।

“आश्विनस्य सिते पक्षे सुमुहूर्त्तेन सप्तमी ।
तस्यां च पत्रिकापूजा कर्त्तव्या नरनायकैः ॥
मद्यस्तां सफलं विल्वशाखामारुण्य पूजयेत् ॥”

इति वचनात् । तत्र षोडशकालः कृष्णनक्षत्री तदुत्तरपट्टी वा, तत्र
पट्टीमभूति पत्रिकापूजाविधानं मयश्चपति—ॐ ज्येष्ठान्ति । तिगि-
नक्षत्रवोगलाभार्थमाश्विनकृष्णनक्षत्र्यःदिशुक्रमनिषदादिवर्त्ता निवृ-
पितौ, तत्राशक्तस्य पञ्च्यादिपञ्चाशोधिमाह—ॐ षोडशोदिति । पू-
र्वकल्पयोरपि पट्ट्यां षोडशं पूर्वमेवोक्तम् । एतत्कल्पे स्वत्र कर्मार-

सद्यम्प्रां बिल्वशाखं तामाहृत्य प्रतिपूजयेत् ॥
 पुनः पूजां तथाष्टम्प्रां विशेषेण समाचरेत् ।
 जागरं च स्वयं कुर्याद्दालिदानं महानिशा ॥
 प्रभूतबलिदानं तु नवम्प्रां विधियचरेत् ।
 विसर्जनं दशम्प्रां तु कुर्यादे शापरोत्सवैः ॥
 पुलिकूर्मनिशेपः क्रीडाकौतुकमङ्गलैः ॥'

अत्र सर्वत्र तिथिनक्षत्रयोगादरो मुख्यः कल्पः । त
 इत्यने तु तिथिरेव प्राणा ।

'तिथिः शरीरे देवस्य तिथौ नक्षत्रमाभितम् ।
 तस्मात्तिथिं पशंसन्ति नक्षत्रं न तिथिं विना ॥'

इति विद्यापतिलिखितवचनात् ।

'तिथिनक्षत्रयोगोमेव योगोऽनुपालनम् ।
 योगाभावे तिथिप्रोक्ता देव्याः पूजनकर्मणि ॥'

इति तत्रैव देवलोकोत्तरम् ।

अत्र अथ श्रीरवेशास्त्रपूर्वगुः सायं काले पञ्चमारे
 इति नक्षत्राणां नामकं काण्डम् । असायं कालेऽस्यान्तासरे स्व
 विद्यासकन्तोप ।

अथ विद्यापतेः

अथ श्रीरवेशास्त्रपूर्वगुः सायं काले पञ्चमारे
 इति नक्षत्राणां नामकं काण्डम् । असायं कालेऽस्यान्तासरे स्व
 विद्यासकन्तोप ।

'वस्तुनां सारं प्रकृषीत विन्वष्टुभेऽविशामन्म ।'
 इति पूर्ववचनादिनि कल्पयन्तः । सारंशुनिः कल्पानि
 दापमात्रायां न तु कर्मोपेय इत्याचार्यशुद्धामणिः । अत्र
 कर्मः—विन्वसर्मापं गम्वाऽदुर्षो विन्व च सवृत्त प्रादे-
 धेत् । अत्र सः—

'रावणस्य वषायांय गामगानुदहाय च ।
 अकालं अज्ञाना योयो हंस्यात्सर्वं पुनः पुन इ
 अहमप्याश्रितः यदुर्गा सार्याहं योवप्यामृता ।
 अर्धादीर्घाद्यापेहं जालः अर्धात्ताः अगामवमृत्त इ
 अंत्ययोऽवि गामागच्छ पुत्र्यां पुत्र्यांश्चक यत्त इ' इति ।

'उपेया वापयथा यद्वि साधवामे म सवृत्तम् ।
 वापयंय गप्यांय वषाह्यवज्ञानाऽविद्वेषयत्त इ
 पुर्वी यद्वि गमस्यमा सार्यं मात्त मापे यत्तम् ।
 यदा तु यमिवापुजा यंशुर्मे च सवृत्तम् इ
 सार्धद्वे तु यःपुर्मे यमिवादिबलात्तम् इ ।
 साधेन यार्थं कृत्वा यमिवादिपुन्यत्तम् इ'

इति अत्रयष्टुपादादिनि । अदुर्षो विन्वक अनेन कर्म
 मानुसोपायः । अहमप्यामा इत्येव च 'विन्वष्टुभेऽविशामन्म ।'
 विन्वष्टुभे सपुत्र्यं विन्वष्टुभे 'अदुर्षो विन्वष्टुभे' इति इत्येव
 च पुत्र्यांश्चक पुन्यांश्चक गामगानुदहाय इति । अत्र यत्तम्
 अहमप्यांशुनि । अत्रयष्टुभेऽविशामन्म

'इति सार्यायां इति सवृत्तम् । अत्र यत्तम् ।
 योऽवि वापयंय इति सार्यं पुन्या अत्रयष्टुभे ।
 इति सः—वापयंय । अत्रयष्टुभेऽविशामन्म ।
 'अहमप्यांशुनि' इति अत्रयष्टुभे ।
 अत्रयष्टुभेऽविशामन्म इति अत्रयष्टुभे ।

६२२ सटीकनिर्णयसिन्धुद्वितीयपरिच्छेदे-

एवं देवीमधिवास्य परदिने निमान्त्रितावित्वशाखाप
प्रवेशः पूजां कुर्यात् । तदुक्तं हेमाद्रौ लैङ्गे-

*मूलाभावे तु सप्तम्यां केवलायां प्रवेशयेत् ।

युग्माभ्यां नववित्वस्य कलाभ्यां शाखिकां तथा

*तथैव प्रतिमां देव्याः*स्नात्वाभ्युक्ष्य प्रवेशयेत् ।

अत्र चोपवासपूजादावौदयिकी सप्तमी ग्राह्या, न तु
युग्मवाक्यात्पूर्वा ।

‘युगाद्या वर्षवृद्धिश्च सप्तमी पार्वतीप्रिया ।

रथेरुदयमीक्षन्ते न तत्र तिथियुग्मता ॥’

इति कृत्यतत्त्वार्णयोदाहृतवचनात्

*भगवत्याः प्रवेशादिविसर्गान्ताश्च याः क्रियाः ।

तिथावुदयगामिन्यां सर्वास्ताः कारयेद्बुधः ॥’

इति तिथितत्त्वे नन्दिकेश्वरपुराणाद्य । दुर्गाभक्तिरक्षि
पयामप्येवम् । तत्रापि घटिकातो न्यूनत्वे परा कार्या

‘प्रतोपवासनिपमे घटिकैकापि या भवेत् ।’

इत्यादि । *पूजां कुर्यादिति । तदुत्तरकृत्यं चाग्रे पूर्वनियमि
तावित्वमपीपं गत्वेत्यादि वक्ष्यति ।

‘सप्तम्यां मूलयुक्तायां पत्रिकायाः प्रवेशनम् ।’

इत्युक्तम् । मूलाग्रत्वेऽप्याह- *मूलाभावे त्विति । *तथैवे-
ति । केरुमंस्कारद्रव्यादिदानमभूति पृष्ठीपूजान्तं बहिः कार्यमिति
छन्दे, तत्र पशुयागारम्भवत्ते तस्यापेव समुद्येन भवति । *स्ना-
त्येति प्रवेशकानां स्नानादिनित्यहृत्यलाभार्थम् । पत्रिकाया-
वेते देवीववेशो युग्मते । *भगवत्या इति । प्रापन्तपदाभ्यां प-
त्रिकापूजायां मन्त्रादिनियमिप्रयुक्तरोमरनियमिद्वीरुपिङ्गं प्रापन्ति-
ति उच्यते । प्रागः छात्रीनियमि विवेचने गौरीवृत्तायाश्चरीरुपिङ्गी

इतिदेवलोकोरिति गौडाः । अक्षाक्षिणात्वास्तु पूर्वचचन-
मदृष्टा युग्मवाक्यात्पूर्वी कुर्वन्त । पत्रिकापूजा च अपू-
र्वाह्णे एव कार्या न तु मूलानुरोधान्मेष्याह्लादाविति कू-
त्यतत्त्वार्णवे उक्तम् । पत्रिकास्तु-

‘रम्भा कर्षी हरिद्रा च जपन्ती पिल्वदाडिमौ ।

अशोको मानशृक्षश्च धान्पादिनवपत्रिकाः ॥’

इति तत्रैषोक्ताः ।

अस्यामेव सप्तम्यां देवीधिरात्रमुक्तं हेमाद्री । प्रतिपदा-
दिनवतिपिपु उपवासकरणासामर्थ्यं सप्तम्यादिदिनत्रये
वा कुर्यात् । तदाह धीम्यः-

आश्विने मासि शुक्ले तु कर्तव्यं नवरात्रकम् ।

प्रतिपदादिक्रमेणैव यापय नवमी भवेत् ॥

धिरात्रं पाऽपि कर्तव्यं सप्तम्यादि पथाक्रमम् ॥’

अत एव हेमाद्री देवीपुराणे मङ्गलावते-

‘आश्विनं यापया मासे चैत्रे वा श्रावणेऽपि वा ।

कृष्णाष्टम्यादि कर्तव्यं प्रतं शुक्लावधिं हरं ॥

यावच्छुक्लाष्टमी शक्य उपोष्या तु विधानता ।

दानं हेमो जपः पूजा पत्न्या भोऽप्यास्तधान्वहम् ॥

केचित् । अक्षाक्षिणात्वास्तिपति । अक्षिः स्वर्गः । ‘पूर्वाह्णे
पूजयेत्पितराम्’ इत्युक्तं । अपूर्वाह्णे एवेति । तदुक्तम् -

“पूर्वाह्णे नवपत्रिका शुभकरी सर्वार्थसिद्धिप्रदा

आरोग्यं धनदाकरोति विजयं चण्डोपशेषे शुभा ।

पञ्चाह्णे जनपीदनशयकरी संग्राह्यपोरावहा

सायाह्णे वधवन्धनादिकलहं सर्वकृतं सर्वदा ॥

सप्तम्यावस्तगापी यदि विशति एहे पत्रिका धीकलाह्या

राहः सप्तऋरात्र्ये अनशुखमपिचं इति मूलानुरोधान् ।

महाभैरवरूपेण अस्थिमालाधराश्च ये ।

पूजनीया विशेपेण बह्वैर्ग्रामपुरादिषु ॥'

इति मासचतुष्टयेऽभिधाय । अन्यत्रापि-

'अथवा नवरात्रं च सप्त पञ्च त्रिकं दिवा ।

एकभक्तेन नक्तेनायाचितोपोपितैः क्रमात् ॥' इति

'पूजयेताश्विने शक्र यावच्छुक्लाष्टमी भवेत् ।

सर्वकार्याणि सिध्यन्ति शक्र नास्त्यत्र संशयः ॥

इत्युक्तम् । दिवेत्येकरात्रमुक्तम् । गोविन्दार्णवे देव

पुराणे-

'नवरात्रव्रतेऽशक्तास्त्रिरात्रं चैकरात्रकम् ।

व्रतं चरति यो भक्तस्तस्मै दास्यामि वाञ्छितम् ॥

इति ।

*तत्रापि सप्तम्याः पूजने पूर्वोक्तो निर्णयः । *अ

तिथियौगपथे तन्त्रेणोपवासः । तिथिद्वयनिमित्तं पूजा

दिकं तु भेदेन ।

- तस्मात्सूर्योदयस्थां नरपतिशुभदां सप्तमीं प्राप्य देवीं

मूपालो वेशयेत्तां सकलजनहितां राक्षसघ्नीं विहाय ॥'

'मातरावाहयेद्देवीं मातरेव प्रवेशयेत् ।

मातः मातश्च संपूज्य मातरेव विसर्जयेत् ॥'

इति वाक्यस्य पश्रीपूजापरत्वात् । मातः संपूजयेत् इति पाठान्तर-

म् । मातःशब्दशेह पूर्वाक्षर इत्युक्तम् ।

*एकरात्रमिति । अष्टम्यामेव नवम्यामेव वेत्यर्थः । *तत्रा-

पीति । त्रिरात्रेऽपीत्यर्थः । 'शरत्काले महापूजा क्रियते या च वा-

पित्री । सा कार्पोदयगापिन्याम्'इति वचनात् । औदयिकत्वं द्विगु-

र्तमिति ग्रन्थकृतः । पूर्वाह्न्यापित्वमिति वस्तुगतिः । माध्यमते

तु नक्षत्रतत्त्वात्पदोपस्थापित्वं निर्णायकम् । *अत्र पश्रीपदेने ।

अथ विशेषो निर्णयामृते भविष्ये-

“सप्तम्यां नव गेहानि दारुजानि नवानि च ।
एकं वा अविस्तभायेन कारयेत्सुसमाहितः ॥
बुर्गागृहं प्रकर्तव्यं चतुरस्रं सुशोभनम् ।
तन्मध्ये घेदिकां कुर्याच्चतुर्हस्तां समां शुभाम् ॥
तस्यां सिंहासनं क्षीमं कम्पलाजिनसंयुतम् ।
तत्र अङ्गुर्गा प्रतिष्ठाप्य सर्वलक्षणसंयुताम् ॥
भुजैश्चतुर्भा रश्मिरेदशाभिर्वा विभूषिताम् ।
तप्तहाटकवर्णाभां त्रिनेत्रां शशिशंखराम् ॥

“यती संपूजयेद्देवीं सप्तम्यादिदिनत्रये ।

दाभ्यां चतुरस्रोभिर्वा हासद्विद्विशान्तिथेः ॥”

इति भविष्यत् । त्रिरात्रये तु मुख्यकल्शदेव निर्णयस-
न्नाशाकाहा । अविस्तभायेनेति । विष्ठासरे तु पूर्वशरेन च
स्त्रादिभिः कदलीस्तम्भादिभिश्च भूषणीयमिति एचितम् । अङ्गु-
र्गामिति । सर्वलक्षणानि सामुद्रशास्त्रांक्तानि मात्स्ये—

“जटाजूटसमायुक्तामर्द्धेन्दुकृतशंखराम् ।

लोचनत्रयभंगुक्तां पूर्णेन्दुसदृशाननाम् ॥

असौपुष्पवर्णाभां सुमतिष्ठां सुलोचनाम् ।

(‘तप्तकाञ्चनवर्णाभाम्’ इति प्रमाणान्तरादतसीपुष्पां चणुषुष्पं

प्राप्तं, तच्च पीतम् ।)

नवपीवनसंपन्ना सर्वाभरणभूषिताम् ॥

सुचारुदशनां तद्वर्षानश्रोणिपयोधराम् ।

त्रिभङ्गस्यानसंस्थानां माहिषासुरमर्दिनीषु ॥

त्रिशूलं दाक्षिणं दद्यात्स्वहस्तं चक्रं क्रमादधः ।

वर्षिणं बाणं तथा घातं वामतोऽपि निबोधत ॥

रेवटकं पूर्णचापं च पाशमष्टमूर्देजम् ।

धनेककुसुमाकीर्णा कपर्देन सुशोभिताम् ।
 नितम्बायम्यसंनद्धकिङ्किणीकाणनादिनीम् ॥
 शूलचक्रदण्डशक्तिवज्रापासिधारिणीम् ।
 घण्टाक्षमालाकरकपानपात्रलसत्कराम् ॥
 तदग्रे छिन्नशिरसं माह्विपं रुधिराप्लुतम् ।
 निःसृतार्धतनुं कण्ठनाले चर्मासिधारिणम् ॥

पष्ठां वा परशुं वाऽपि वामतः सन्निवेशयेत् ॥

(दशभुजेऽयं देवी ।)

अभस्तान्माह्विपं तद्द्विशिरस्कं मदर्शयेत् ।
 शिरच्छेदोद्भवं तद्द्विजानवं स्वर्गपाणिनम् ॥
 हृदि शूलेन निभिन्नं तिर्यग्दन्तविभूषितम् ।
 रक्तरक्तीकृताङ्गं च रक्तविस्फारिभक्षणम् ॥
 वेष्टितं नागवासेन भ्रुकुटीभीषणाननम् ।
 सपाशवामहस्तेन भृतकेतुं च दुर्गमा ॥
 वमदुधिरवस्त्रं च, देव्याः सिंहं मदर्शयेत् ।
 देव्यास्तु दक्षिणं पादं सयं सिंहोपरि स्थितम् ॥
 द्वात्रिंश्वर्ध्वं तथा वाममङ्गुष्ठमहिषोपरि ।
 स्तूपमानं च तद्रूपमरीः सन्निवेशयेत् ॥” इति

ध्यानदशैवमेव कर्तव्यम्—

“प्रमत्तवदनां देवीं देवदानवदुर्षहाम् ।
 शत्रुशयच्छरीं चैव सर्वहामवदां शुभाम् ॥
 उग्रवग्दा प्रवग्दा च चन्द्रोप्रा चन्द्रनागिका ।
 वग्दा चन्द्रवती चैव चन्द्रवपाऽनियच्छिका ॥
 प्रयागिः शक्तिमिन्नाभिः सप्त परिभेष्टिनाम् ।
 विजयेक्ष्मणां चारीं चर्मासिधारिणीनाम् ॥”

इत्युक्तेः । शूलैति । शूलः वागः । इवमपि पृथक्

देवीधृतकरमीबं शूलेनोरासि ताडितम् ।
 नागपाशेन विक्षिप्तं हृष्यक्षेणापि विद्रुतम् ॥
 यमदुभिरवक्रेण धुन्वतोर्ध्वं सदान् रुपा ।
 सर्वतो मातृघ्रमेण सेव्यमानां सुरैस्तथा ॥” इति ।
 “नत्र देवी प्रकर्तव्या हेमी वा राजती तथा ।
 मृगार्क्षी लक्षणोपेता खड्गशूले च पूजयेत् ॥”
 वार्क्षी=दाकमयी ।

देवीमूर्तिस्थापने विशेषो दुर्गाभक्तितराक्षिण्यां देवी-
 पुराणे—

‘षाण्णास्था शुभदा दुर्गा पूर्वास्था जयघर्षिणी ।
 पश्चिमाभिमुखी नित्यं, न स्थाप्या सौम्यदिग्मुखी ॥’
 प्रतिमाऽभावे विशेषस्तत्रैव—

“हेमराजतमृदातुशैलचिद्यार्पितापि वा ।
 खड्गे शूलेऽर्चिता देवी सर्वकामफलप्रदा ॥
 यद्यद्यस्यायुधं प्रोक्तं तस्मिन्तं प्रतिपूजयेत् ।
 देवी भक्त्यार्चिता पुंसां राज्यायुः सुतसौख्यदा ॥”

कृत्यतत्त्वारण्ये कालिकापुराणे—

“लिङ्गस्थां पूजयेद्देवीं मण्डलस्थां तथैव च ।
 पुस्तकस्थां महादेवीं पाचके प्रतिमास्तु च ॥
 चित्रे च त्रिशिखे खड्गे जलस्थां चापि पूजयेत् ।
 पितृपत्रैर्पूजेद्देवीं तथा जातीप्रसूनकैः ॥
 नानापिष्टकनैवैर्धूपदीपैर्मनोहरैः ॥

आयुषद्रव्यधारणेन दशभुजा । पूजयेदिति ।

“यन्मयीं प्रतिमां कृत्वा विश्वे वा यस्तु पूजयेत् ।
 आत्मवित्तानुमारेण स लभेन्मौक्तिकं फलम् ॥”

अभगलिङ्गाभिधानैश्च भगलिङ्गप्रगीतकैः ॥
 भगलिङ्गक्रियाभिश्च प्राणपंथरचण्डिकाम् ।
 परैर्नाक्षिप्यते यस्तु यः पराज्ञाक्षिपत्यपि ॥
 यस्य क्रुद्धा भगवता शापं दद्यात्सुदारुणम् ॥”

चित्रमृन्मयादौ स्नानाद्यसंभवे तत्रैवोक्तम्—

‘अन्तिके स्थापिते खड्गे स्नापयेद्दर्पणेऽथवा ।’ इति

अथ सप्तमीपूजाविधिः । अतिपशुक्तविधिना फलसं-
 तनान्ते नवपत्रिकापूजनमृन्मयदुर्गापूजापालिदानानि
 रिष्य इति संकल्प्य पूर्वनिर्मान्त्रतविल्वसमीपं गत्वा
 पूज्य—‘आगच्छ सर्वकल्याणि’ इति पूर्वोक्तमन्त्रं पाठित्वा

“विल्ववृक्ष महाभाग सदा त्वं शङ्करप्रिय ।

गृहीत्वा तव शाखां च देवीपूजां करोम्यहम् ॥

शाखाछेदोद्भवं दुःखं न च कार्यं त्वया प्रभो ।

गृहीत्वा तव शाखां च पूज्या दुर्गेति च स्मृतिः ॥

अच्छिष्ट पत्रिके देधि सर्वकल्याणहेतवे ।

पूजां गृहाण सकलामस्माकं वरदा भव ॥

मेरुमन्दारकैलासहिमवच्छिखरे गिरौ ।

(१) जातः श्रीफलवृक्ष त्वमन्विकायाः सदा प्रियः ॥

इति अंसंप्राथर्ष—‘अच्छिन्धि फद् फद् अहुं फद् स्वाहा’ इति

इति च बोध्यम् । शशरोत्सर्वरित्युक्तं, तानुःसवानाह—अभ-

गेति । शशराणामिमे शशराः ।

अतिपदिति । अतिपदि दुर्गाप्रतिष्ठापने तत्समीप एव पत्रो-

स्थापने सर्वैव इति संबन्धायः । अंसंपूज्येति । ‘विल्वं दुर्गा च’ इति

शेषः । अच्छिष्टेति पत्रिकायाः मार्थना पूजां कृत्वा कार्या

र्या । अंसंप्राथर्षेति । ‘कृताञ्जलिः’ इत्यादिः । अहुं इति छेदनप-

(१) ‘जातः श्रीवृक्षविल्व त्वम्’ इति पाठान्तरम् ।

भाद्रियने नगरात्रनिरूपणम् ।

छिद्यया०संपूज्य—'अवामुण्डे चल चल'इति०याच
येण देवी तां च०गृहं प्रवेश्य—

न्यः । उपदेशादिहीनानान्तु धानस्यत्यमन्त्रः । म च 'धानस्यत्य
ति पाईस्यत्योति' इत्यादिः । फलद्रव्ययुतामपराजिता दिग्मन्त्र
शाखां च्छेदयेत् । अंसंपूजयेति । नाममन्त्रेण चिन्वशाखां तत्र प
निर्मा देवी चावाहनपूर्वक संपूज्य मायभक्तादिवालि देवा दौलना
दिना शाखां देवी च गृहमात्रयेत् । तत्राह—अवाच्येति ।
"गीतवादिप्रतिषेधं देव्या भवे च कारयेत् ।

पृष्ठा भवेदसक्तस्य सर्ववाद्यमयी यतः" ॥

इति माहस्यात् । गृहः इमे पीठावस्थितौ शुद्धोदकेन स्नायवि-
त्वा भावभक्तादिवालि च देवा पूजागृहस्थानि भूतानि नाममन्त्रे-
ण गन्धादिभिः संपूज्य वालि दद्यात् । तत्र मन्त्रः—

भूताः मनविज्ञान, ध ये समन्वयश्च भूतकिं ।

ते गृहन्तु मया दत्ता वाग्निरेव मयाभिता ॥

पूजिता गन्धपुष्पाद्यैर्बलिभिस्तर्पितास्तथा ।

देवाइत्यप्यादिनिष्कृत्य पूजां पश्यन्तु मन्त्रणाम् ॥"

भूतेभ्य एव मायभक्तफलिनं मम इति । ततः सर्वपान्त्रिवादिहेतु—

"अपगर्वन्तु ते भूता ये, भूता भूयिषात्तयाः ।

भूतानामविरोधेन देवीपूजां कराव्यहम् ॥"

कद्' इति तान्यवनावेत् । एतच्चावश्यकम् ।

"स्थितेषु तत्र भूतेषु नेत्रेणं मन्दलं तथा ।

बिलुम्पन्ति महाजुम्बा न च गृह्णन्ति देवताः ॥

तस्माद्यज्ञेन कर्तव्यं भूतानामपवसाय ॥"

कादिकापुराणात् ।

'सामबन्धनतिज्ञापं कक्षपुष्पवृक्षासताः ।
किरा इति संघोऽद्याः सर्वविप्रविनाशकाः ॥

६३० सटीकनिर्णयसिन्धुद्वितीयपरिच्छेदे-

“आरोपिताऽसि दुर्गे त्वं मृन्मय्यां श्रीफलेऽपि
स्थिरा नितान्तं भुत्वा च गृहं त्वं कामदा भव
इति स्थिरीकृत्य रम्भादिपत्रिकाः पञ्चगव्येन
धामृतेन च स्नापयित्वा वस्त्रेणावेष्ट्य स्थापयेत् ।
पूर्ववत्संकल्पं कृत्वाऽक्षतानादाय देवीमावाहयेत् ।
मन्त्रः—

“आवाहयाम्यहं देवीं मृन्मय्यां श्रीफले तथा ।
कैलासाशिखरादेवि विन्ध्याद्रोर्हिमपर्वतात् ॥
आगत्य विल्वशाखायां चण्डिके कुरुऽसन्निधिम
स्थापिताऽसि मया दुर्गे पूजये त्वां प्रसीद मे ॥
आयुरारोग्यमैश्वर्यं देहि देविऽनमोऽस्तु ते ।
दुर्गे दुर्गेश्वर्याऽसि सुरतेजोमयेऽर्चिते ॥
सदानन्दकरे देवि प्रसीद मम मिद्वये ।
एषोऽहि भगवत्यम्य शशुक्षयजपप्रदे ॥
भक्तिः पूजयामि त्वां दुर्गे देवि सुरार्चिते ।
पद्मैश्च फलोपतैः पुष्पैश्च सुमनोहरैः ॥
पद्मैश्च संस्थिते देवि पूजये त्वां प्रसीद मे ।
दुर्गे देवि इहागच्छ सार्द्धध्वमिह कल्पय ॥

त्रिकिरान्विकिरं गत्र सप्त जप्तान् शराणुना ॥”

इति रुद्रयामलात् । पुनः शारायां प्रतिमायां च देवीं सं-
पूज्य पूजागृहं प्रवेशयेत् । अगृहं पूजागृहम् । आवाहनं च पावन-
निष्ठान्तरं कार्यम् । अर्थाधिधिमिति । ‘भगवति दुर्गे इहागच्छ’
इत्युपयोगात्प्रति शेषः ।

‘स्थापिताऽसि मया देवि मृन्मये श्रीफलेऽपि वा ।’

इति अठान्तम् । अनमोऽस्तुते इति । ‘भगवति दुर्गे इ-
ति इति स्थापिताऽ’ इति शेषः । ‘एषोऽहि’ इति च

आश्विने नवरात्रनिरूपणम् ।

यज्ञभागान् गृहाण त्वं योगिनीकोटिभिः सह ॥”
ततो मूलमन्त्रेण पाद्यादिगन्धान्तोपचारैः—

“अमृतोद्भवं च श्रीवृक्षं शंकरस्य सदा प्रियम् ।
पितृवपत्रं प्रयच्छामि पवित्रं ते सुरेश्वरि ॥”
इति पितृवपत्रम् ।

“ब्राह्मविष्णुशिवादीनां द्रोणपुष्पं सदा प्रियम् ।
तत्ते दुर्गे प्रयच्छामि सर्वकामार्थनिद्वये ॥”
इति द्रोणपुष्पं निषेधः पूपादिदक्षिणान्तं पूजां मूलेन
त्वा प्रार्थयेत्—

“अमाहिपति महामाये चामुण्डे मुण्डमालिनि ।
आयुरारोग्यमैश्वर्यं देहि देवि नमोऽस्तु ते ॥
कुङ्कुमेन समालम्बे चन्दनेन पिल्लेपिते ।
पितृवपत्रकृतापीठे दुर्गेऽहं शरणं गतः ॥
रूपं देहि पशो देहि भगं भयति देहि मे ।
पुत्रान्देहि धनं देहि सर्वान्कामांश्च देहि मे ॥”
‘सर्वमङ्गलमाङ्गल्ये’ इति च संप्रार्थ्य पत्रिकाः पूज-

अलिः पठेत् । मूलमन्त्रेण जयन्तीमन्त्रेण ‘दुर्गायै नमः’ इत्यनेन
पुष्पगन्धासक्तकुङ्कुमदाधिदूर्वाकुष्ठतिलविल्वपत्रपुत्रजलेनार्घ्यमाच-
पथ्यामृतं स्नानादि पुनराचमनीयम् । पत्रपुगमाचमनं गन्धपु-
त्रमालिप्रयं मयूख्ये । ॐ पूपादिति । पुष्पपुष्पदीपनं वेद्याचमन-
दक्षिणाः मूलेन जयन्तीमन्त्रेण ‘दुर्गायै नमः’ इत्यनेन वा
स्तुतिभिः स्तुत्या मणम्य पद्माब्जिः प्रार्थयेदित्यर्थः । ॐ स-
र्वमङ्गलमाङ्गल्ये शिबे सर्वार्थसाधिके ।
ये इत्यम्बके गौरि नारायणि नमोऽस्तु ते ॥”
केन ।

येत् । कदल्यां ब्रह्मार्णी, दाडिमे रक्तदन्तिकाम्, धान्येः
धर्मी, हरिद्रायां दुर्गाम्, (१) माने चामुण्डाम्, कर्वा क
लिकाम्, धिल्वे शिवाम्, अशोके शोकरहिनाम्, (२) ज
न्त्यां कार्तिकीं चाश्रवाह्य संपूज्य दुर्गायै वलिं दद्यात्

“भूतप्रेतापिशाचेभ्यो रक्षोभ्यश्च महेश्वरि ।

देवेभ्यो मानुषेभ्यश्च भयेभ्यो रक्ष मां सदा ॥”

इति श्लोकानन्तरं संप्राथयेत्यर्थः । अवावाहोति । पूजा वै
त्यं कार्वा—अत्रालिं बध्वा

“एहि दुर्गे महाभागे पत्रिकारोहणं कुरु ।

तव स्थानमिदं मन्ये शरणं त्वां व्रजाम्यहम् ॥”

इत्यावाह्य तत्र पाद्यादिदशोपचारैर्गन्धादिभिः पञ्चोपचारैर्ग
न्धपुष्पाभ्यां वा संपूज्य ‘कदलीस्थे ब्रह्माणि इहागच्छ’ इत्यावा
ह्य गन्धः ‘ह्रीं कदलीस्थब्रह्माण्ये नमः’ इत्यादि संपूज्य प्रणमेत्—

“दुर्गे देवि समागच्छ साक्षिध्वमिह कल्पय ।

रम्भा रूपेण सर्वत्र शान्तिं कुरु नमोऽस्तु ते ॥” इति ।

एवमग्रेऽपि ‘कविस्थकालिके इहागच्छ’ इत्यावाह्य ‘ह्रींकवि
स्थकालिकायै नमः’ इति संपूज्य प्रणमेत्—

“महिषासुरयुद्धेषु कविभूतासि सुव्रते ।

मनुष्याऽनुग्रहार्थाय आगतामि हरप्रिये ॥” इति ।

हरिद्रास्थदुर्गे इत्यावाह्य—‘ह्रीं हरिद्रास्थदुर्गायै नमः’ इति
संपूज्य प्रणमेत्—

“अह्रिद्रे वरदे देवि उपारूपासि सुव्रते ।

मम विघ्नविनाशाय पूजां यत्नं प्रसीद मे ॥”

‘जयन्तीस्थकार्तिके’ इत्यावाह्य—‘ह्रीं जयन्तीस्थकार्तिक्यै

(१) ‘मान’ इति घट्टदेशे माननाम्ना प्रसिद्धः कन्दः । ‘कवि’ इति तु मृगम् ।
(२) जयन्ती टाहाकब्ज अमरसिंहटीकायाम् ।

आदिबने नवरात्रनिरूपणम् ।

नमः' इत्यादि संपूज्य प्रणमेत्—

निशुम्भशुम्भप्रपथने मेः देवैरगणैः सह ।

पूजिताऽसि जयन्ती स्वस्वमाकं वरदा भव ॥”

‘विल्वस्पर्शिते’ इत्याद्यावाद्य—‘श्रीविल्वस्पर्शितायै नमः’ इत्यादि संपूज्य प्रणमेत्—

“महादेवानिपकरो वामुदेवः विपरसदा ।

उमाप्रोतिकरो वृत्तो विल्ववृत्त नमोऽस्तु ते ॥”

‘दाहिमस्पर्शिते’ इत्याद्यावाद्य—‘श्रीदाहिमस्पर्शिते नमः’ इति संपूज्य प्रणमेत्—

“दाहिम त्वं पुरा युद्धे रक्तबीजस्य सम्पुरे ।

उमाकार्यं कृतं तस्मादस्माकं वरदा भव ॥”

‘अशोकस्पर्शिते’ इत्याद्यावाद्य—‘श्रीअशोकस्पर्शिते नमः’ इत्यादि संपूज्य प्रणमेत्—

“हरप्रोतिकरो वृत्तो अशोकः शोकनाशनः ।

दुर्गाप्रोतिकरो वस्मान्मामशोकं सदा कुरु ॥”

‘मानस्पर्शिते’ इत्याद्यावाद्य—‘श्रीमानस्पर्शितायै नमः’ इत्यादि संपूज्य प्रणमेत्—

“वस्य पत्रे वसेद्वी मानवृत्त शचीमिव ।

मम चाऽनुग्रहार्थाय पूजां कृणु मसीद मे ॥”

‘धान्यस्पर्शिते’ इत्याद्यावाद्य—‘श्रीधान्यस्पर्शिते नमः’ इत्यादि संपूज्य प्रणमेत्—

“जगतः भाणरक्षार्थं प्रसन्ना निमित्तं पुरा ।

उमाप्रोतिकरो धान्यं तस्यास्त्वं रक्ष मां सदा ॥” इति ।

संपूज्यापरानिताख्यलनया ता आवेष्ट्य ‘अपरानितान-
जापठके इति पाठान्तरम् ।

अथ शस्त्रादिपूजा वक्ष्यते । ततः स्तुतिं पठेत्
तदुक्तं शिवरहस्ये—

“दुर्गा शिवां शान्तिकरीं ब्रह्मार्णीं ब्राह्मणप्रियाम्
सर्वलोकप्रणेत्रीं च प्रणमामि सदाशिवाम् ॥
मङ्गलां शोभनां शुद्धां निष्कलां परमां कलाम्
विश्वेश्वरीं विश्वमातां चाण्डिकां प्रणमाम्यहम्
सर्वदेयमर्षीं देवीं सर्वरोगभयापहाम् ।
ब्रह्मेशाधिष्णुनामितां प्रणमामि सदा उमाम् ॥

षपत्रिकास्थदुर्गे इहागच्छ' इत्याद्यावाद्य एव गन्धः 'द्वौ भरत
जितानवपत्रिकास्थदुर्गायै नमः' इत्यादि संपूज्य [प्रणमेत्]

“पत्रिके नवदुर्गे त्वं महादेवमनोरमे ।
पूजां समस्तां संपृष्ट्य रक्ष मां त्रिदशेश्वरि ॥”

ततः कृताभक्तिः पठेत्—

“धन्योऽहं कृतकृत्योऽहं सफलं जीवितं मम ।
आगताऽसि यतो दुर्गे माहेश्वरि मदाश्रमम् ॥”

ॐ नवपत्रिकाभ्यो नमः इति दुर्गवा संहति । ततो वैदिक(१)
मागपकं वा दुर्गामन्त्रं जपेत् ।

‘दुर्गाग्रतो जपेन्मन्त्रमेकचित्तःसमादितः ।’

इति देवीपुराणात् । अथवा पूर्वमनारम्भे मार्कण्डेय
राजोक्तं चण्डीपाठं कुर्यात् ।

“मासान्तर्यं मगवत्यास्तु पुराणादिषु कीर्तितम् ।

पठेत् शृणुयादापि सर्वकामसंप्रदये ॥”

इति वचनात् । अथ शस्त्रादीनि । यदिने देवीपूजा

भवति तर्हि श्रीशान्तिपारिकारम्भः । तत्र प्रतिपत्तन्मूर्तीपूजाः
नवरात्रतः शिवायम् । शिवायपठेत् तु मन्त्राचारम्भ इत्यायम् ।

(१) अथ नवक मन्त्रः इतिप्रियं ।

विन्ध्यस्थां विन्ध्यनिलयां दिव्यस्थाननिवासिनीम् ।
 योगिनीं योगमातां च चण्डिकां प्रणमाम्यहम् ॥
 ईशानमातरं देवीमीश्वरामीश्वराप्रियाम् ।
 प्रणतोस्मि सदा दुर्गा संसारार्णवतारिणीम् ॥
 य इदं पठते स्तोत्रं शृणुयाद्यापि यो नरः ।
 स मुक्तः सर्वपापैस्तु मोदते दुर्गया सह ॥”

अथ महाष्टमी । सा च अपरयुता ।

“शुक्लपक्षेऽष्टमी चैव शुक्लपक्षे चतुर्दशी ।
 पूर्वयिञ्चा न कर्तव्या कर्तव्या परसंयुता ॥”

इति प्रथमवैयर्तात् । मदनरत्ने स्मृतिसंग्रहे—

“शारन्महाष्टमी पूज्या नयमीसंयुता सदा ।
 सप्तमीसंयुता नित्यं शोकसंतापकारिणी ॥
 जन्मेन सप्तमीयुक्ता पूजिता तु महाष्टमी ।
 इन्द्रेण निहतो जन्मस्तस्माद्दानघपुद्गवः ॥
 तस्मात्सर्वप्रपदेन सप्तमीमिश्रिताष्टमी ।
 पर्जन्याया प्रपदेन मनुजैः शुभकारिणिभिः ॥
 सप्तमीं शल्पसंयुक्तां मोहादज्ञानतोऽपि या ।
 महाष्टमीं प्रकुर्वाणो नरकं प्रतिपद्यते ॥
 सप्तमी कलया यत्र परतम्याष्टमी भवेत् ।
 तेन शल्पामिदं प्रोक्तं पुत्रपौषक्षपमदम् ॥”

तथा—

“पुत्रान्हन्ति पशुहन्ति हन्ति राष्ट्रं सराजकम् ।
 हन्ति जातानजातांश्च सप्तमिसहिताष्टमी ॥”

अनेन नात्र त्रिसुहूर्तवेषः । तदा घटिकामात्राप्सौद-

अपरयुतेति । पथीपूजागतिरिक्ते देशीपूजायापित्वादिः ।
 मुदापिका तु पूर्वेण संपूर्णत्वात् । अनेन ‘सप्तमी कलया’ इति

धिकी ग्राह्या ।

‘व्रतोपवासनियमे घटिकैकापि या भवेत् ।’
इति देवलोक्तेः । *गौडा अप्येवमाहुः । अत एव
भोजराजेन—‘नच सप्तमी शल्यसमोपहृता’ इति ।
भौमेऽतिप्रशस्ता ।

“अष्टम्यामुदिते सूर्ये दिनान्ते नवमी भवेत् ।
कुजवारो भवेत्तत्र पूजनीया प्रयत्नतः ॥”
इति मदनरत्ने वचनात् ।

“सप्तमीशल्यसंविद्धा वर्जनीया सदाष्टमी ।
स्तोकापि सा महापुण्या यस्यां सूर्योदयो भवेत् ।
इति मदनरत्ने स्मृतिसमुच्चयवचनात् ।

*‘अष्टमी नवमीयुक्ता नवमी चाष्टमीयुता ।’
इति पाद्मवचनाच्च । इयमेव मूलयुक्ता चेन्महानवमी
संज्ञा ।

“आश्वयुक्शुक्लपक्षे याऽष्टमी मूलेन संयुता ।
सा महानवमी प्रोक्ता त्रैलोक्येऽपि सुदुर्लभा ॥”
इति हेमाद्रौ स्कान्दात् । मूलयुक्तापि सप्तमीयुता
चेत्तथाज्यैवेत्युक्तं निर्णयामृते दुर्गोत्सवे-

“मूलेनापि हि संयुक्ता सदा त्याज्याऽष्टमी युधैः ।
कलापदोपादानेन । *गौडाइति । नव्यगौडास्तु सूर्योदये कला-
काष्ठादियुतामपीच्छन्ति । ‘यस्यां सूर्योदयो भवेत्’ इति क्षयेणाष्टम्यां
सूर्योदयामात्रे तु सप्तमीविद्धा ग्राह्येति सूचयति । *अष्टमीति ।
एवञ्च नवम्याः पूर्वविद्धात्वाद्वाग्निपूजायामष्टम्यभावेऽपि वा तन्म-
मेव सन्धिपूजायामष्टमीनवमीपूजाभ्यां तन्मम् । यत्तु—
‘उपोपता द्वि... रेव...’
इति उपवासपर... इत्यनवम्यामेव,

लेशमात्रेण सप्तम्या अपि स्याद्यदि दूयिता ॥” इति ।
महाष्टमी पूर्वेषुः पूर्वोह्यवापित्वे पूर्वाऽन्यथा परैवे-
ति निर्णयदीपमतम् । एतच्च ० तुच्छत्वाद्दुपेक्ष्यम् । रूपना-
रायणपूजे देवीपुराणे—

“सप्तमीबोधसंयुक्ता यैः कृता तु महाष्टमी ।
पुत्रदारधनैर्हीना धनन्तीह पिशाचवत् ॥”

पत्तु-

“सप्तम्यामुदिते सूर्ये ० परतो याऽष्टमी भवेत् ।
तत्र दुर्गोत्सवं कुर्यात् कुर्यादपरेऽहनि ॥”

इति विश्वरूपनियन्धवचनं तदाश्विनकृष्णाष्टमीविषयम् ।

“कन्यायां कृष्णपक्षे तु पूजयित्वाष्टमीदिने ।
नयम्यां बोधयेद्देवीं गतिवादिप्रनिःस्पनैः ॥”

इति देवीपुराणे तत्रापि ० पूजोक्तेरिति हेमाद्रौ नि-
र्णयामृते चोक्तम् । यानि तु-

० “भद्रायां भद्रकाल्याश्च मध्ये स्यादर्चनक्रिया ।

तस्माद्दे सप्तमीविदा कार्या दुर्गाष्टमी बुधैः ॥” इति,

पद्य मोहचूलोत्तरे ब्राह्मे च—

० “आश्विनस्य सिताष्टम्यामर्धरात्रे तु पार्वती ।

भद्रकाली समुत्पन्ना पूर्वापादासमायुता ॥” इति,

सम्भवात् ।

० तुच्छत्वादिति । कृष्णयोगेऽप्यनादरवचनात् । ० पर-
त इति । ‘दृष्टौ’ इति शेषः । अत एव ‘न कुर्यात्’ इत्यादि । ए-
तेनेदं परदिने दृश्यभावे सप्तमीविद्याग्राह्यत्वार्थकमिति दाह्याऽवा-
स्ता । ० पूजोक्तेरिति । नवमीमबोधनाद्बुधनायां कृष्णपक्षाष्टम्याः
पूर्वविदात्वेस्य युक्तत्वात् । ० भद्रायां सप्तम्याम् । ० आश्विन-
स्येति । निशीथो जन्मकालः । स एव कर्मकाल इति सप्तमीयोगो-

तथा-

“तथाष्टम्यां भद्रकाली दक्षपञ्चविनाशिनी ।

मादुर्भूता महाघोरा योगिनीकोटिभिः सह ॥” इति,

पञ्च मदनरत्ने-

“महाष्टम्याद्विबने मासि शुक्ला कल्याणकारिणी ।

सप्तम्यापि युता कार्या मूलेन तु विशेषता ॥” इति,

तानि परदिनेऽष्टम्यभाषविषयाणीति मदनरत्ने उ-
क्तम् । यत्तु तत्रैव परदिनेऽष्टमीसप्तमेऽपि पूर्वाविद्याविधा-
यकं पथनम्—

“पदाष्टमीं तु संप्राप्य ह्यस्तं याति दिवाकरः ।

तत्र दूर्गास्तयं कृपांश्च कृपादपरेऽहनि ॥

दूर्भिर्क्षं तत्र जानीयात्प्रथम्यां यत्र पूजयते ॥” इति,

तत् परदिने दशम्यां नथम्यभावविषयम् ।

‘पदा सूर्योदये न स्यात्प्रथमी चापरेऽहनि ।

तदाष्टमीं प्रकृषीत् सप्तम्या सहितां नृप ॥”

इति तत्रैव स्मृतिसंग्रहोक्तः

“उत्तरास्तिथयो यत्र क्षयं यान्ति नराधिप ।

पूर्वाष्टमीं तदा कृपादन्वया त्वशुभं भवेत् ॥”

इति दूर्गास्तयोरुक्तेऽपि मदनरत्ने । अथस्तुतस्तु इति
अथनक्षत्रमष्टमीनथम्योः सूर्योदयव्यासंबन्धपरम् । अ-
थ एव ‘नथमी थ’ इति अकाराद्दशम्या थ । तिथय इति

पृष्ठे इति भावः । अथ कृपादिनि । एतेन परदिने दशम्याने ।
नक्षत्रपरदिने नक्षत्रानां नक्षत्रे, द्वितीयदिने च दशम्यां
च पूर्वम्यः पूर्वपरदिने आह- अथस्तुतस्तु इति । दशम्या
नि । नक्षत्रे चेति अकाराद्दशम्यां प्राया । इत्यादि ।

पशुघचनादष्टमी नवमी दशम्युक्ता । अन्यथाऽपूर्वोक्तवि-
रोधादिति दिक् ।

यत्तु-

“अहं भद्रा च भद्राहं नावयोरन्तरं क्वचित् ।

सर्वसिद्धिं प्रदास्यामि भद्रायामर्चिता ह्यहम् ॥”

इति देवीपुराणे, तद्विष्णुस्मृत्युक्त्यन्तरे पृजाविधानार्थम् ।

“विष्टिं त्यक्त्वा महाष्टम्यां मम पूजां करोति यः ।

तस्य पूजाफलं न स्यात्तेनाहमवमानिता ॥”

इति तत्रैवांकरिति निर्णयामृते । तथा कालिकापुराणे-

“सप्तम्यां पत्रिकापूजा अष्टम्यां चाप्युपोषणम् ।

पूजा च जागरधैव नवम्यां विधिष्वल्लिः ॥” इति ।

बहुरत्नं तन्त्रम् । अष्टमीक्षये तात्पर्यात् । अपूर्वोक्तेति । ‘सप्तमीक्षय-
संविदा’ इति मन्त्रस्य—‘यस्यां सूर्योदयो भवेत्’ इत्युक्तेरित्यर्थः ।
तेनाष्टमीक्षये सप्तमीप्राशस्त्यव्यञ्जनात् । दिगर्थस्तु—

“महाष्टम्यादिवने मांसि प्लुता कल्पानकारिणी ।

सप्तम्याऽपि युता कार्या मूलेन तु विशेषतः” ॥

इत्यपि अष्टमीक्षय एव सप्तमीविद्याप्रहार्यम् । किन्तु मूलवैशि-
ष्ट्यविधौ सप्तमीप्राशस्त्यमापि शब्दभ्रमणार्थवादः ‘वैश्वदेवे तु न-
सत्रे’ इति निषेधे विश्वयुक्ताशौच्यपिशुन्दवदिति ।

विष्टीति । निर्णयिताष्टम्यां विष्टिभागे पूजेत्यर्थः । सप्त-
म्यामिति दिवापूजाभिषायम् । अपं च नवरात्रपक्षः । व-
स्तुतस्त्वयं पञ्च्यादिपक्षः पत्रिकापूजापदात् । सप्तम्यादिविदिन-
देशीपूजापक्षोऽपि—

‘मतीं संपूजयेद्देशीं सप्तम्यादिदिनत्रयम् ।’

इति भविष्योत्सरे श्लोक्तः । अष्टमीनवम्योरिव वा
देवी पूजया ।

६४० सटीकनिर्णयसिन्धुद्वितीयपरिच्छेदे-

● अष्टम्युपवासश्च पुत्रवता न कार्यः ।

“उपवासं महाष्टम्यां पुत्रवान्न समाचरेत् ।

यथा तथा वा पूतात्मा व्रती देवीं प्रपूजयेत् ॥”

इति तत्रैवोक्तेः । रूपनारायणीये ब्राह्मे—

● “अत्यर्थं पूजनीया सा तस्मिन्नहनि मानवैः ।

“अष्टम्यां च नवम्यां च जन्ममोक्षप्रदां शिवाम् ।

पूजयित्वाऽऽश्विने मासि विशोको जायते नरः ॥”

इति वचनान् । केवलाष्टमीपूजोक्ता ब्राह्मे—

“तत्राष्टम्यां भद्रकाली दक्षयज्ञविनाशिनी ।

प्रादुर्भूता महाघोरा योगिनीकोटिभिः सह ॥

अतोऽर्थं यजनीया सा तस्मिन्नहनि मानवैः ।

उपोषितैर्धूपदीपैर्वस्त्रैर्माल्यानुलेपनैः ॥” इति ।

● अष्टम्युपवास इति । केवलाष्टम्युपवास इत्यर्थः । अन्य-
या नवरात्रोपवास इत्यनेन विरोधात् सप्तम्यादिपक्षेष्वपि पूर्वो-
त्तरदिनसमानव्रतानुरोधेनाष्टम्युपवासप्राप्तेश्च । केवलनवमीपूजा
य भाषित्ये—

“लभ्याभिषेका वरदा शुक्ले चाश्वयुजस्य च ।

तस्मात्सा तत्र संपूज्या नवम्यां चण्डिका पुनैः ॥” इति ।

● अत्यर्थमिति । अष्टम्यां विष्टिसत्त्वे तद्व्याप्तौ तत्रागौ, तदसारे
दुदापाम् । दिवसे विशेषपूजाविधायकम् । अर्द्धरात्रेऽपि विशेषेण
देवीपूजनं कार्यम् ।

“पुनः पूता तथाऽष्टम्यां विशेषेण समाचरेत् ।

जागरं च स्वयं कुर्याद्विद्वानं महानिधि ॥”

इति कालिकापुराणाच्च । राजा तु विजयकामोऽर्द्धरात्रे रि-
शेषपूजापूर्वकं यत्नं दद्यात्—

“अर्द्धरात्रेऽपि विशेषेण विजयार्थं नृपोत्तमः ।

उपोषितैर्वस्त्रधूपमालपरत्नानुलेपनैः ॥

पशुभिः पानकैर्हृष्यै रात्रौ जागरणेन च ।

शुभ्रगृहे च शस्त्राणि पूजितव्यानि पण्डितैः ॥

पाशभाण्डानि चिह्नानि कपचान्यायुधानि च ॥”

अत्र अविशेषो हेमाद्रौ निर्णयामृते च भविष्ये—

“आश्वयुक्शुक्लपक्षस्य अष्टमी मूलसंयुता ।

सा महानवमी नाम प्रैलोक्येऽपि सुदुर्लभा ॥

कन्यागते साधितरि शुक्लपक्षेऽष्टमीयुता ।

मूलनक्षत्रसंयुक्ता सा महानवमी स्मृता ॥

नवम्यां पूजिता देवी ददात्यभिमतं फलम् ।

सा पुण्या सा पवित्रा च सा धन्या सुखदायिनी ॥

तस्यां सदा पूजनीया चामुण्डा मुण्डमालिनी ॥

(सदेत्युक्तेर्नित्यतापि ।)

तस्यां ये ह्युपयुज्यन्ते प्राणिनो महिषादयः ।

सर्वे ते स्वर्गतिं यान्ति घ्नतां पापं न विद्यते ॥

पावघ्न चालयेद्वाचं पशुस्तावन्न हन्यते ।

न तथा पालिदानेन पुष्पधूपविलेपनैः ॥

यथा संतुष्यते मेपैर्महिषैर्विन्ध्यवासिनी ।

एवं च विन्ध्यवासिन्या नवरात्रोपवासतः ॥

एकभुक्तेन नक्तेन स्वशाक्त्यायाचितेन च ।

पूजनीया जनैर्देवी स्थाने स्थाने पुरे पुरे ॥

पञ्चानन्दं लक्षणांपेतं गन्धधूपस्रगर्चितम् ॥

विपिवत्कालिकालीति जप्त्वा त्वद्गणेन पातयेद् ॥”

इति देवीपुराणात् । पञ्चानन्दं महिषमर्जं वा । अष्टम्यां होमो
वक्ष्यते । शुभ्रगृहे इति । अष्टम्यामस्त्रादिपूजा । लोहाभित्ता-
रिकापूजा त्वन्येव तस्याः प्रतिपद्येवारम्भात् । अविशेषो दिवापू-

गृहे गृहे भक्तिपरैर्ग्रामे ग्रामे वने वने ।
 स्नातैः प्रमुदितैर्हृष्टैर्ब्रह्मणैः क्षत्रियैर्नृपैः ॥
 वैश्यैः शूद्रैर्भक्तियुतेर्म्मल्लच्छैरन्यैश्च मानवैः ।
 स्त्रीभिश्च कुरुशार्दूल तद्विधानमिदं शृणु ॥
 *जयाभिलाषी नृपतिः प्रतिपत्प्रभृति क्रमात् ।
 (१)लौहाभिसारिकं कर्म कारयेद्यावदष्टमी ॥”इति ।

लौहाभिसारिककर्मविधानं तत्रैवोक्तम् ।

“प्रागुदक्प्रवणे देशे पताकाभिरलंकृतम् ।

मण्डपं कारयेद्विव्यं नवसप्तकरं परम् ॥

(पोडशहस्तमित्यर्थः ।)

आग्नेय्यां कारयेत्कुण्डं हस्तमात्रं सुशोभनम् ।

मेखलात्रयसंयुक्तं योन्याऽश्वत्थदलाभया ॥

राजचिह्नानि सर्वाणि शस्त्राण्यस्त्राणि यानि च ।

आनीय मण्डपे तानि सर्वाण्यत्राधिवासयेत् ॥

ततस्तु ब्राह्मणः स्नातः शुक्लाम्बरधरः शुचिः ।

कारपूर्वकैर्मन्त्रैस्तल्लिङ्गैर्जुहुयाद्घृतम् ॥

शस्त्रास्त्रमन्त्रैर्होतव्यं पायसं घृतसंयुतम् ।

जानन्तरवलिदानरूपः । ब्राह्मणस्यात्रैवाधिकार इति वक्ष्यते । ते-
 न ब्राह्मणेन मापभक्तादिवलिः कूष्माण्डादिवलिर्वा कार्य इति स्म-
 र्तव्यम् । अष्टमीकृतं दर्शयित्वा नवरात्रोपवासादीन्देवापूजां च
 ‘एवञ्च’ इत्यादि ‘शृणु’ इत्यन्तेन स्मारयित्वा तत्र प्रतिपदाष्टमी-
 पर्यन्तं जयार्थिना राजा लोहाभिसारिकारूपं कर्म कार्यमित्पाह—
 *जयाभिलाषीति । प्रतिपद्यामावास्यायुता निषिद्धा ।

“कुहकाष्टोपसंयुक्तां वर्जयेत्प्रतिपत्तिथिम् ।

राज्यनाशाय सा प्रोक्ता निन्दिता चाश्वपूजने” ॥

(१)लोहाभिसारोऽश्वभृतां राज्ञां नीराजनाविधिः । इत्यमरः ।

द्रुतशेषंऋतुरङ्गाणां राजानमुपहारयेत् ॥
 लोहाभिसारिकं कर्म तेनैव ऋषिभिः स्मृतम् ।
 धृतपल्पपनानश्वान् गजांश्च समलंकृतान् ॥
 आमपेन्नगरे नित्यं पन्विधोषपुरःसरम् ।
 प्रत्यहं नृपतिः स्नात्वा संपूज्य पितृदेवताः ॥
 पूजयेद्राजचिदानि फलमाल्यविलंपनैः ।
 तस्याभिसरणाद्राज्ञो विजयः समुदाहृतः ॥
 पूजामन्त्रान्प्रवक्ष्यामि पुराणोक्तानहं तव ।
 यैः पूजिताः प्रयच्छन्ति कीर्तिमायुर्यशो बलम् ॥”

अथ मन्त्रा विष्णुधर्मोत्तरोक्ताः । उग्रस्य—

“यथा ऽम्बुदशदयति शिवायेमां वसुन्धराम् ।
 तथाऽऽञ्जादय राजानं विजयारोग्यवृद्धये ॥”

चामरस्य—

“शशाङ्कुरसंकाशाक्षीरद्विण्डीरपाण्डुर ।
 प्रोत्सारयाशु दुरितं चामरामरदुर्लभम् ॥”

अदयानां वृद्धयर्थं रेवन्तपूजनमहं करिष्ये ।

इति वचनात् ।

ऋतुरङ्गाणामिति । द्रुतशेषदानं च श्रेष्ठे गन्त्रेऽपि—

‘द्रुतशेषं प्रदातव्यमपनापनिके गन्त्रे ।’

इति वाचयात् । तत्र मथयतां पूजको प्राण्यः मार्थयेत्—

यथा ऽम्बुदशदयति शिवायेमां वसुन्धराम् ।

तथाऽऽञ्जादय राजानं विजयारोग्यवृद्धये ॥” इति ।

पूजा च षोडशोपचारा पदार्थाऽनुममयेन काण्ठाऽनुसमयेन वा सर्वेषु कार्या । तत्र उग्रादिमन्त्रैः उग्रादिदेवता भाषाण गन्त्रा-
 दिष्वुपचारानन्तरं फलवाम्बूद्धशक्तिप्राप्ता, विस्मयेनस्थाने च पु-
 ष्याञ्जलिः कार्या । तत्रचामरमन्त्रेण चामरानन्वादिप्रवेणोति ।

शक्रः सेनापतिः स्कन्दो परुणध्यात्रिनास्यपि ॥

प्रदहन्तु रिपून्सर्वान् राजा विजयमृच्छतु ।

यानि प्रयुक्तान्परिभिरायुधानि समन्ततः ॥

पतन्तूपरि शशूणां हृतानि तव तेजसा ।

हिरण्यकशिपोर्बुद्धे युद्धे देवासुरे तथा ॥

• कालनेमिषधे पद्मपदत्त्रिपुरघातने ।

शोभितासि तथैवाथ शोभयास्मांश्च संस्मर ॥

नीलान्द्वेतानिमान्दृष्ट्वा नश्यन्त्याशु नृपारयः ।

व्याधिभिर्बिधिधैर्यैरेः शम्भुश्च युधि निर्जिताः ॥

पूतना रेयती नाम्ना कालरात्रिश्च या स्मृता ।

दहत्याशु रिपून्सर्वान्पताके त्वं मयाधिता ॥”

अथ गजस्य—

“कुमुदीरावणौ पद्मः पुष्पदन्तोश्च घामनः ।

सुमतीकोऽञ्जनो नील एतेऽष्टौ देवयोनयः ।

तेषां पुत्राश्च भौत्राश्च वनान्वष्टौ समाधिताः ।

मन्दोभद्रो मृगशैव गजः संकीर्ण एव च ।

वने वने प्रपृतास्ते ऽयुधानि सुमहान्ति च ।

पान्तु तेषां यस्यो रुद्रा आदिस्थाः समरुद्रणाः ।

भर्तारं रक्ष नागेन्द्र स्यामिषत्प्रतिपालयताम् ॥

अथाप्नुहि जयं युद्धे गमने ससित नो प्रज ।

श्रीस्ते सोमाहले बिष्णोस्तेजः सूर्याञ्जवोऽनिलाम् ॥

स्वैर्य मेराजयं रुद्राण्यशो देवात्पुरंदराम् ।

पुद्धे रक्षन्तु नागास्तेषां दिशाश्च सह देवतैः ॥

आदिवनी सह गन्धर्वाः पान्तु तेषां सर्वतः सदा ॥” इति ।

• युधानि सुमहान्तिषेति । ‘स्वयसीने परापञ्च’ इति वा

अथ खड्गमन्त्रः—

“असिर्षिशसनः खड्गस्तीक्ष्णधारो दुरासदः ।
 श्रीगर्भो विजयश्चैव धर्मधारस्तथैव च ॥
 एतानि तव नामानि स्वयमुक्तानि वेधसा ।
 नक्षत्रं कृत्तिका ते तु गुरुर्वेधो महेश्वरः ॥
 रोहिण्यथ शरीरं ते देवतं च जनार्दनः ।
 पिता पितामहो देवस्त्वं मां पालय सर्वदा ॥
 नीलजीमूतसंकाशास्तीक्ष्णवद्वः कृशोदरः ।
 भायशुद्धो मर्षणश्च अतितेजास्तथैव च ॥
 इयं येन घृता क्षोणी हृतश्च महिषासुरः ।
 तीक्ष्णभाराय शुद्धाय तस्मै खड्गाय ते नमः ॥”

अथ सुरिकायाः—

“सर्वायुधानां प्रथमं निर्मिताऽसि पिनाकिना ।
 गुलायुधादिनिष्कृत्य कृत्या मुष्टिमहं शुभम् ॥
 अपिङ्गकायाः प्रदत्ताऽसि सर्पनृष्टनिषर्हिणी ।
 तथा विभारिता चासि देवानां प्रतिमादिना ॥
 सर्वमन्वाङ्मन्त्रासि सर्वाशुभनिषर्हिणी ।
 सुरिके रक्ष मां नित्यं शान्तिं यच्छ नमोऽस्तु ते ॥”

अथ कदारकपूजा—

‘रक्षाञ्जलिं गजान् रक्ष रक्ष वाजिपमानि च ।
 मम देहं सदा रक्ष कदारकं नमोऽस्तु ते ॥’
 कदारको मन्त्रदेशे ‘कदारि’ इति प्रामिदा ।

अथ रतुः पूजा—

“सर्वायुधमहापात्र सर्वेश्वरिण्युत्तम ।
 नाभं वा मन्त्रं रक्ष मां रक्ष रक्ष रक्ष ॥
 इति ह्यम्बु रक्षाये महाराय रक्षेण च ।

अथीमूर्तिगतं देवं धनुरग्रं नमाम्यहम् ॥”

अथ कुन्तपूजा—

“प्राप्तं पातय चाधुंस्त्वमनया नाकमागया ।
गृहाण जीवितं तेषां मम सैन्यं च रक्षताम् ॥”

अथ चर्मपूजा—

“शामप्रदक्ष्यं समरे चर्म सैन्यं यज्ञोऽथ मे ।
रक्ष मां रक्षणीयोऽहं तापनेष नमोऽस्तु ते ॥”

अथ कनकदण्डमन्त्रः—

“प्रोत्सारणाप कुष्ठानां साधुमंरक्षणाय च ।
प्रक्षणा निर्भितधासि व्यवहारमासिद्धये ॥
यज्ञो देहि सुग्नं देहि जयदो भव भूपतेः ।
ताडयस्व रिपून्सर्वान्हेमदण्डं नमोऽस्तु ते ॥”

अथ दुन्दुभिमन्त्रः—

“दुन्दुभे त्वं सपत्नानां घोरो हृदयकम्पनः ।
भव भूमिपसैन्यानां तथा विजयवर्धनः ॥
यथा जीमूतघोषेण प्रहृष्यान्ति च सर्हिणाः ।
तथास्तु तव शब्देन हर्षोऽस्माकं मुदायहः ॥
यथा जीमूतशब्देन स्त्रीणां आसोऽभिजायते ।
तथात्र तव शब्देन प्रस्यन्त्यस्मद्विषो रणे ॥”

अथ शङ्खमन्त्रः—

“पुष्पस्थं शङ्खं पुष्पानां मङ्गलानां च मङ्गलम् ।
विष्णुना विष्टो नित्यमतःशान्तिप्रदो भव ॥”

अथ सिंहासनमन्त्रः—

“विजयो जयदो जेता रिपुघाती शुभङ्करः ।

पाठः । हृदयवर्धनः हृदयच्छेदनः, हृदयकम्पन इति वा पाठः । वि-
जयवर्धनः विना ? । पुष्पशङ्खानां शङ्खपुष्पानामिति वा पाठः ।

६४८ सटीकनिर्णयमिन्धुद्वितीयपरिच्छेदे-

दुःखहा धर्मदः शान्तः सर्वारिष्टविनाशनः ॥
 एते वै संनिधौ यस्मात्तव सिंहा मद्रायलाः ।
 तेन सिंहासनेति त्वं देवैर्मन्त्रैश्चगीयमे ॥
 त्वयि स्थितः शिवः शान्तस्त्ययि शक्रः सुरेश्वरः ।
 नमस्ते सर्वतोभद्र भद्रदो भव भूपतेः ॥
 ध्रैलोक्यजयसर्वस्य सिंहासन नमोऽस्तु ते ।
 तथैव कर्मचिह्नानि स्वानि पूज्यानि शिल्पिभिः ॥
 लौहाभिसारिकं कर्म कृत्वैवं *मन्त्रपूर्वकम् ।
 *नित्यं कृत्वा तथाष्टम्यां पूर्वाह्णे स्नानमाचरेत् ॥
 कुङ्कुमचन्दनचम्पकचतुःसमैः *शैलपिष्टैश्च ।
 चर्चितगार्गी देवी कुसुमैरभ्यर्चयेद्बहुभिः ॥

“महेन्द्रनिर्मिते दिव्ये देवराजादिसेविते ।

शिविके पाहि मां नित्यं सदा त्वं सन्निधौ भव ॥”

इति शिविकाम् । दोलयोर्मन्त्रः क्वचिन्न दृश्यते ।

*मन्त्रपूर्वकमिति ।

‘जयं प्राप्नोति नृपतिस्सर्वान्कामान्समश्नुते ।’ इति ।

उत्तरार्धेन तदन्वयः । ‘अत्यर्थं राजनीया सा’ इत्युक्तम् । त-
 त्राष्टमीकृतं विशेषतस्त्रिकालदिवापूजाहोमबलिदानानि, रात्रिपूजा
 निशीथपूजा बलिदानानि सन्धिपूजाश्चेति । तत्र विशेषेण त्रिकाल-
 पूजा प्रोक्तमायैव । तत्र पूर्वाह्णपूजायां स्नानविशेषादिकमाह-
 *नि-
 त्यं कृत्वेति । स्नानं देव्याः । चतुःसमं गारुडे—

“कस्तूरिकाया द्वौ भागौ चत्वारश्चन्दनस्य च ।

कुङ्कुमस्य त्रयश्चैकः शशिनः स्याच्चतुःसमम् ॥

शशी कर्पूरः ।

कर्पूरं चन्दनं दर्पं कुङ्कुमे च समांशकम् ।

सर्वगन्धमिति प्रोक्तं समस्तसुरबलभम् ॥”

कुमुदैः सपद्मपुष्पैः सधूपदीपैः सनैवेद्यैः ।
 मांसैर्षल्पुपहारैर्मङ्गलशब्दैः समुच्छालितैः ॥
 विहितच्छत्रैर्पानैः स्पन्दनसितशस्त्रधारिजनलोकैः ।
 तुष्टैः पञ्चखादि तु निवेश्यते सर्वमेव भगवत्यै ॥
 दुर्गा सा पूजनीया च तद्दिने द्रोणपुष्पकैः ।
 ततः खड्गं नमस्कृत्य शत्रूणां वधसिद्धये ॥
 इच्छेत विजयं राज्यं सुभिक्षं चात्मने नृपः ।
 पुनः पुनः प्रणम्यार्पा संस्मरन्हृदयं शिवाम् ॥
 सर्वं कृत्वोति कौरव्यः अष्टम्यां जागरं निशि ।
 नटनर्तकगीतैश्च कारयेद्य महोत्सवम् ॥
 एवं ह्यष्टैर्निशां नीत्या प्रभाते अरुणोदये ।
 घातयेन्महिषान्मेघान्प्रतो नतरुन्धरान् ॥
 शतमर्धशतं घापि तर्धं वा यथेच्छया ।
 सुरासवभृतैः कुम्भैस्तर्पयेत्परमेश्वरीम् ॥
 कापालिकेभ्यस्तर्प्यं दासीदासजने तथा ।
 ततोऽपराह्णसमये नवम्यां वै रथे स्थिताम् ॥
 भवानीं भ्रामयेद्वाग्ने स्वयं राजा सशब्दवान् ।

दर्पः=कस्तूरी । शैलं शैलेयम् । साऽवमान्येति कुत्र इत्यत्राह-
 सुरेशान्या इति ।

यतस्त्वस्याः सुरेशान्या अग्रेऽयं सायको रुद्र इत्यन्यथः । अत्र-
 माने तु तमेव नाशयेत् इति भावः । मसिद्धश्च श्रीमद्भागवते
 जटभरतपालिदानार्थं मृच्छानां शूद्राणामेव नाशो देवीकृतः ।
 सर्वदिवाकृत्यं सायंपूजान्तम् । निशीथकृत्यमाह-अष्टम्यामिति ।

“पुनः पूजा तथाऽष्टम्यां विशेषेण सदाचरेत् ।

जागरं च स्वयं कुर्याद्भानिदानं महानिति ॥”

इति कालिकापुराणसम्भाषान् । पुनः सायंपूजानन्तरं

कश्चिचोपोपितो वीरोऽविघ्नोऽन्येन स्वङ्गवान्
भूतेभ्यस्तु षलिं दद्यान्मन्त्रेणानेन सामिपम् ।

सरसं सज्जलं चान्नं गन्धपुष्पाक्षतैर्युतम् ॥

श्रींस्त्रोन्वारान्समूलेन दिग्बिदिशु क्तिरेद्रलिम् ॥'

मन्त्रश्च—'षलिं गृह्णन्त्विमं देवा आदित्या वसवस्तथा

मरुतश्चाश्विनौ रुद्राः सुपर्णाः पन्नगा ग्रहाः ॥

भसुरा पातुधानाश्च विशाचोरगराक्षसाः ।

डाकिन्यो यक्षवेताला योगिन्यः पूतनाः शिवाः ॥

जृम्भकाः सिद्धगन्धर्वा (१)माला विद्याधरा नगाः

दिक्पाला लोकपालाश्च ये च विघ्नविनायकाः ॥

जगतां शान्तिकर्तारो ब्रह्माद्याश्च महर्षयः ।

मा विघ्नं मा च मे पापं मा सन्तु परिपन्थिनः ॥

सौम्या भवन्तु तृप्ताश्च भूतमेताः सुखावहाः ॥' इति

इति महाष्टमी ।

महानवमी तु पूर्वयुता प्राच्या । पूर्वोक्तवचनात् । 'न

वमी दुर्गाव्रते श्रावणी' इति दीपिकोक्तेः ।

'श्रावणी दुर्गनवमी दूर्वा चैव हुताशनी ।

पूर्वेविद्धा प्रकृतङ्गा शिवरात्रिर्पलेर्दिनम् ॥'

इति हेमाद्रौ पाद्मोक्तेश्च । भाविष्येऽपि—

ॐ आदित्ययुक्शुक्लपक्षे तु अष्टमीमूलसंयुता ।

स्वयमपि वक्ष्यति—अष्टमीप्राये भवसेवेत्यादिना । रात्रय विन-
पार्यं निशीपत्र्यिक्तः । गुरामयोः प्राक्षणस्य निषिद्ध इति व-
क्ष्यामः । ॐ विघ्नोऽन्येनेति ।

उपवासीः पवनभयशरणाय महानवम्यां पुत्रास्त्रिदानं देवभक्ति
षपं कृत्यम्, तत्र पुत्रानुपपद्यते—ॐ आदित्ययुगिति । अष्टमीमूला १९

सा महानवमी प्रोक्ता त्रिलोक्येऽपि सुदुर्लभा ॥' इति ।
मूलमुपलक्षणम् ।

'दुर्गापूजासु नवमी ऋमूलापृक्षत्रपान्विता ।

महती कीर्तिता तस्यां दुर्गा महिषमर्दिनी ॥'

इति मदनरत्ने जैह्वात् । अत्र पूजयेदित्यग्रे शेषः ।
पानि तु—'सा (?)कार्पादयगामिन्याम्' इत्यादि प्राग्-
क्तानि तानि नवमीभिर्घातिधिपराणि । नवम्यां विशेष-
योक्तेः । येष्वथ मुहूर्तत्रयेणैव शेषः । यद्यपि हेमाद्रियते
मुहूर्तद्वयात्माऽपि येषोऽस्ति, तथापि सूर्योदय एव सः ।
सायं तु त्रिमुहूर्त एव । तदुक्तं दीपिकायाम्—'त्रिमुहूर्त-
गा तु सफला सायम्' इति । माधयोऽपि—

'सायं तूत्तरया तद्यन्न्यूनया न तुं विध्यते ।' इति ।

तेन त्रिमुहूर्तयोगे पूर्वा नवमी, पूर्वोक्तवचनात्

'न कुर्यान्नवमी तात दशम्यां तु कदाचन ।'

इति स्कान्दे परानिषेधात् । त्रिमुहूर्तयोगाभावे तु
निषिद्धाऽपि परैव कार्यन्ति ऋनिष्कर्षः ।

संयुता नवमीत्यर्थः । ऋमूलादीति । आदिना पूर्वापादापरिग्रहः ।

"पूर्वपाऽथाद्या वाऽपि ऋसद्वययुताऽयं वा" ।

इति वचनात् ।

"मूलाभावे तु कर्तव्या अष्टमी नोपसंयुता ।

विश्वयुक्ताऽपि कर्तव्या अष्टमी नवमीयुता ॥"

इत्युत्तरापादावाप्यं त्वनर्थकम् ।

"मूलेन पूजयेद्देवीं तथा सलिलदैवते ।

बैश्वदेवे तु नक्षत्रे पूजिता दुःखदा भवेत् ॥"

इति वचनात् । ऋनिष्कर्ष इति । पूर्वविद्धायां नवम्यां

१—एतदग्रे—'तिथापुत्तरगामिन्याम्' इत्यपिका कश्चित्पाठा ।

*पञ्च—

'नवम्यां च जपं होमं समाप्य श्रवणेऽपि वा ।
इति संग्रहोक्तेः,

'व्रतं च जागरश्चैव नवम्यां विधिवद्बलिः ।'

इति देवीपुराणाच्च नवम्यां होमवत्यादि विहितं,
तत्र—

'आश्वयुक्शुक्लनवमी सुहृते वा कला यदि ।

सा तिथिः सकला ज्ञेया लक्ष्मीविद्याजपार्थिभिः ॥

इति सौरपुराणात्,

'सूर्यादये परं रिक्ता पूर्णा स्यादपरा यदि ।

बलिदानं प्रकर्तव्यं तत्र देशे शुभावहम् ॥

बलिदाने कृतेऽष्टम्यां पुत्रभङ्गो भवेन्नृप ॥'

इति मदनरत्ने देवीपुराणाच्चवत्यादौ परा कार्या ।
उपवासादौ तु पूर्व्वेति मदनरत्ने उक्तम् । प्रतापमार्तण्डेऽ-

पूजाहोमादि कृत्वा नवम्यां प्रभूतबलिदानं कार्यम् ।

'प्रभूतबलिदानं च नवम्यां विधिवच्चरेत् ।'

इति कालिकापुराणात् । यदा तु नवमी अष्टमीविद्धा भूत्वा
द्वितीयदिने कियती वर्धते तदा नवमीप्रयुक्तस्य पूजादेः पूर्व्वदिनेऽ-
नुष्ठानेऽपि महाबलिदानमात्रं द्वितीयदिने कार्यमित्याह—*परिव-
त्यादिना । आद्ये समाप्येत्युक्त्वा द्वितीये व्रतजागरोत्तरं बल्यु-
क्त्वा च सन्देहः ।

*वत्यादाविति । पूर्व्व-

चुरेवोक्तेः, तथाऽपि तेन
प्राप्तः ।

'अष्टम्यामुदिते सूर्ये दिनान्ते नवमी भवेत् ।

प्रमाने बलिदाने तु कियन्मात्रापि लभ्यते ॥

प्वेवम् । ऽपत्तु—

‘अष्टम्यां बलिदानेन पुत्रनाशो भवेद् भुवम् ।’
इति कालिकापुराणं, तत्संधिपूजापरम् ।

‘अष्टमीनवमीसन्धौ ऽमृततीया म्वलु कथ्यते ।’
इति तत्रैव तदुक्तं । कामरूपनियन्धे—

‘अष्टम्याः शेषदण्डश्च नवम्याः पूर्वं एव च ।
तत्र या क्रियते पूजा विज्ञेया सा महाकला ॥’
अष्टमीमात्रे ऽभवत्येष ।

‘आश्विने पूजयित्वा तु अर्धरात्रे ऽष्टमीषु च ।
घातयन्ति ऽपश्यन्भक्त्या ते भवन्ति महापलाः ॥’
तथा—

‘कन्यासंस्थे रयाधीने शुक्लाष्टम्यां प्रपूजयेत् ।
सोपवासो निशार्धं तु महाविभवविस्तरः ॥’
तथा—

‘पशुघातश्च कर्तव्यो नवपाजयधस्तथा ।’

नवम्यां तत्र सम्पूजया दुर्गा दुर्गातिनाशिनी ।”

(इति) मातर्नवम्यां पत्न्यर्पणपूजाविधानात् परेतुर्नवमी, ह्ययभावे
तु पूर्वेतुर्नवमीमभ्य एव वत्यादि कार्यम् ।

“दशम्यां बलिदानम्तु दीयते यत्र मानवैः ।

तद्ग्राहं नाशयायाति मारकोपश्रवैः तमम् ॥”

इति शुद्धदशम्यां नवमीपुत्रबलिदानकरणे दोषोक्तः । ऽप-
त्तिवति । अष्टमीपुत्रबलिदानस्य तत्रैव कर्तव्य-वात्कथयंतम् ।
ऽमृततीयेति । सायंपूजा प्रथमा निशीथपूजा द्वितीया सन्धिपूजा
तृतीयेत्यर्थः । सन्धिपूजाविधिमाह—ऽअष्टम्या इति ।
ऽभवत्येवेति । बलिदानमित्यादि । ऽवश्याविति । पशु-
लाचाराभिषावं कार्यं वा । रात्रा तु महावन्द्याःपुत्ररात्र-

इति रूपनारायणीये देवीपुराणात् । तत्रैव भावय्ये-

॥ 'तस्मादियं महापुण्या नवमी पापनाशिनी ।

उपोष्या ॥ सुप्रयत्नेन सततं सर्वपार्थिवैः ॥'

निर्णयदीपे तु महानवमी परदिनेऽपराह्वय्यापित्वे
परा, अन्यथा पूर्वा ।

'आवर्तनात्पूर्वकाले नवमी स्यात्परेऽहनि ।

दुर्गार्चा तत्र पूर्वेषुः पूर्वाह्ने त्वष्टमी यदि ॥'

इति धौम्यवचनादित्युक्तम् । अस्य तु शारदानव-
मीविषयत्वं समूलत्वं च विमृश्यम् । यानि तु—

'नन्दायां ज्वलते ॥ वह्निः पूर्णायां ॥ पशुघातनम् ।

॥ भद्रायां गोकुलक्रीडा तत्र राज्यं विनश्यति ॥' इति,

'नयम्यामपराह्ने तु पलिदानं प्रशस्यते ।

दशमीं वर्जयेत्तत्र नात्र कार्या विचारणा ॥' इति,

'नन्दाया दर्शने ॥ रक्षा पलिदानं दशासु च ।

भद्रायां गोकुलक्रीडा देशनाशाय जायते ॥'

इति ब्रह्मवैवर्तेनारदादिवचनानि, तानि ० शुद्धाधिकनि-
पेक्षपराणि इति मदनरते । तथा कालिकापुराणे—

'नयम्यां पलिदानं तु कर्तव्यं वै यथाविधि ।

जपं होमं च विधिवत्कुर्यात्तत्र विभूतये ॥'

कोचिन्—

'पूर्वायादांयुताष्टम्यां पूजाहोमाद्युपोषणम् ।

इति पूर्वाक्तदेवीपुराणादष्टम्यां होममाहः । अन्ये तु
द्विविधवाक्यपञ्चादष्टम्यामारभ्य नयम्यां समाप्य-

मेव कुर्यादित्याह— ० तस्मादिति । ० सुप्रयत्नेनेति । ० रू-
पादेनिशतिः । ० वह्निः शोभा । ० पशुघातनं पलिदानम् ।

० भद्रायाम् दार्दिष्ठ्यद्वितीयायाम् । ० रक्षा रक्षाकर्मम् ।

न्ति । असमुच्चयस्तु युक्तः । रुद्रपामले तु विकल्प उक्तः,
तप्तु निर्मूलम् । दुर्गाभक्तिरङ्गिण्यादिगौडमन्धेप्यपि
नवम्यां होम उक्तः ।

होमे च विशेष उक्तो डामरतन्धे—

‘पापसं सर्षिषा युक्तं तिलैः शुक्लैर्धिभिश्चितम् ।

होमयेद्विधिवत्तथा दशांशेन तृपोत्तम ॥

रुद्राध्याये तथा होमं मन्धेणैकेन साधयेत् ।

तथास्तोत्रजपे होमं श्लोकैकैकेन साधयेत् ॥

अशुद्धाधिकेति । नन्दापूर्णाभद्राप्रयेति शेषः । असमुच्चय-
स्त्विति । वस्तुस्तु यद्यपि

‘नवहोमसमायुक्तः कन्पर्का भोजयेन्मुदा ।’

इति वचनात् प्रत्यहं होमः प्रतीयते तथापि अष्टम्यामेव
नवम्यामेव वा कार्यः । ‘तत्राष्टम्यां भद्रकालि’ इत्युपक्रम्य ‘होमैर्वा-
क्षणतर्पणैः’ इति घ्राणे अष्टमीकृतमध्ये पाठात् नवमीकृत्यमध्ये-
‘नवम्यां बलिदानं च’ इति कालिकापुराणाच्च । अप वा—

‘पूर्वापादायुताऽष्टम्यां पूजाहोमाद्युपोषणम्’ ।

इत्यष्टम्याम्

‘नवम्यां बलिदानं च फर्ष्वयं वै यथाविधि ।

जपं होमं च विधिवत्’ इति नवम्यां च विधानात्तथा शिष्टाचा-
राष्टम्याधारभ्य नवम्यां समापनीयः । होमद्रव्यं च तिलाऽपादि ।

‘पुनयेत्तिलहोमैश्च दधिक्षीरघृतादिभिः ।’

इति देवीपुराणात् । होमश्च गुरुयदिष्टमन्त्रेण सप्तशतीम-
न्त्रेण जयन्तीमन्त्रेण इति मन्त्रत्रयम् । तत्रायमभिनेत्याह—होमे
चेति । कात्यायनीतन्त्रोक्तमार्गेणायं होम इति मान्त्रिकाः ।
द्वितीयमभिनेत्याह—रुद्राध्याये इति । रुद्राध्याये मन्त्रविधा-
गी यथापनायुक्तः, अत्र तु कात्यायनीतन्त्रोक्तः । स्तोत्रज-

यथा सप्तशतीं जप्य होममन्त्रो नवाक्षरः।”

*‘ऐं ह्रीं क्लीं चामुण्डायै विच्चे’ इति नवाक्षर इति
कोचित् । *पूजोक्तो ग्राह्य इति तु युक्तम् । रुद्रयामलेऽपि

*‘प्रधानद्रव्यमुद्दिष्टं पायसान्नं तिलास्तथा ।

किंशुकैः सर्पपैः पूगैर्लाजादूर्वाङ्कुरैरपि ॥

यवैर्वा श्रीफलैर्दिव्यैर्नानाविधफलैस्तथा ।

रक्तचन्दनखण्डैश्च गुग्गुलैश्च मनोहरैः ॥

*प्रतिश्लोकं च जुहुयात्सर्वद्रव्याणि च क्रमात् ।

*नवाक्षरेण वा हुत्वा नमो देव्या इतीति च ॥’ इति

पे इति । सप्तशतीस्तोत्रजपे इत्यर्थः । तृतीयं वक्ष्यति । सप्तशतीपक्षान्तरं सप्तशतीपाठे आद्यन्तजप्यो यो नवाक्षरस्तावन्मात्रं एव होममन्त्र इत्यर्थः । स च—

“ऐं बीजमादीन्दुसमानदीप्ति ह्रीं सूर्यतेजोद्युतिमाद्वितीयम् ।

क्लीं मूर्तवैश्वानरतुल्यरूपं तृतीयमानन्त्यमुखाय चिन्त्यम् ॥

चा शुद्धजाभ्यूनदकान्तितुर्यं सु पञ्चमं रक्ततरं प्रकल्पम् ।

ण्डा पष्टमुग्रातिंहरं सुनीलं यै सप्तमं कृष्णतरं रिपुघ्नम् ॥

वि पाण्डुरं त्वष्टममादिसिद्धं च्चे धूम्रवर्णं नवमं विशालम् ॥”

इति डामरतन्त्रोक्त एवेति मतमाह- *ॐ ऐं ह्रीं क्लीं चामुण्डायै विच्चे इति । *पूजोक्त इति ।

‘कथितं पूजनाध्याये तद्द्रव्यो भेवदसौ’ ।

इति वचनात् । *प्रधानेत्यादि सप्तशतीस्तोत्रहोमपरम् । *प्रतिश्लोकं प्रतिमन्त्रं च कात्यायनीतन्त्रे तन्मन्त्रविभागो नागोजी-
भट्टप्रकाशितो ग्राह्यः । तेन दशांशहोमः प्रत्यहमेकपाठे अन्ते
एकाष्टचिह्नोऽपि प्रत्यहमेकैकपाठाष्टचिह्नद्वौ चोद्यम् । *नवाक्षरेण
सप्तशतीस्तोत्रपूर्वोत्तरस्थानजप्तनवाक्षरेण ।

“नमो देव्यै महादेव्यै शिवायै सततं नमः ।

*रहस्ये तु—

‘प्रतिश्लोकं च जुष्टुगत्पायसं निलसर्षिषा ।’

इत्युक्तम् । षडुर्गाभक्तितरङ्गिण्यां तु ऋतिलैर्जयन्ती-
मन्त्रेण च होम उक्तः ।

‘पुरम्हरणकार्यं तु विलम्बपथयुनेऽस्तिलैः ।’

इति कालिकापुराणाद्विलम्बपथैश्चेति स्मार्ताः, तत्र ।
अन्वयमानाभावात् ॥

अथ पालिदानम् । तत्राश्वमेपच्छागमाहिपस्वमांसा-
नामुत्तरोत्तरमाशस्तपं फलविशेषध्यान्यतोऽवसेय इति
दिक् । मलिप्रकारस्तु देवीपुराणे—

‘कन्यासंस्थे रथौ शक्तः शुक्लाष्टम्यां प्रवृत्तः तु ।

द्रोणपुष्पैश्च पिल्वाग्रजामीपुलागपम्पकैः ॥

नमः प्रकृत्यै भद्रार्थं नियताः प्रजनाः स्मृताम् ॥”

अरहस्ये तिपति । निलसर्षिषात्रोपादानं इचनान्तरोक्त-
दध्वादेरुपकरणं तदावश्वकर्तव्यं वा । कृतीपनाह—षडुर्गाभक्ती-
ति । ऋतिलैरिति । निलसर्षिषादिभिरित्यर्थः ।

‘पूजयेत्तिलहोमैश्च दक्षिणैरपृतादिभिः ।’

इति देवीपुराणात् । मन्त्रश्च जपन्तित्यादिः ।

‘अनेनैव तु मन्त्रेण जपहोमादि कारयेत् ।’

इति देवीपुराणात् । होमद्रव्यमाणास्तु सिद्धान्तशौचरे—

‘होमद्रव्यमाणानि पक्ष्मन्तेऽथ पथाऋषम् ।

कर्पसमाणमात्रं स्यान्मण्डुलीरं च तत्समम् ॥

तण्डुजानां शुक्तिपात्रं वापसं पशुनेः समम् ।

कर्पमात्राणि भक्ष्यानि ताना मुष्टिमिष्टा मयाः ॥

अक्षं प्राससमं प्र हं शाकं प्रासार्यवाशकम् ।

मुस्तानान्तु विभायः स्यारकन्दानामहर्षोऽशका ॥

इक्षुः पर्वप्रमाणं स्यादङ्गुलद्वितयं लता ।
 मादेशमात्राः समिधो व्रीहीणां मञ्जरीसमाः ॥
 तिलसक्तुकणादीनां मृगीमुद्राप्रमाणतः ।
 पत्रपुष्पफलानान्तु समानाहुतिरिष्यते ॥
 चन्द्रश्रीखण्डकस्तूरीकुङ्कुमागरुर्कर्ममाः ।
 हरिमन्थसमाः प्रोक्ता गुग्गुलुर्वदरीसमः ॥
 आहूतीनामिदं मानं कथितं वेदवेदिभिः ॥” इति ।

हरिमन्थःचणकः । मृगीमुद्रालक्षणमनुपदं वक्ष्यामः । गारुडै-
 “कर्पूरमगुरुश्चैव कस्तूरी चन्दनं तथा । -
 कङ्कालं च भवेदेभिः पञ्चभिर्यक्षकर्ममः ॥” इति ।

पदार्थादर्श—

“घृतस्य कार्पिको होमः क्षीरस्य मधुनस्तथा ।
 धुक्तिमात्राहुतिर्दग्धः मसृतिः पायसस्य तु ॥
 खण्डत्रयन्तु मूलानां फलानां स्वप्रमाणतः ।
 ग्रासमात्रन्तु होतव्या इतरेषां च तण्डुलाः ॥
 अक्षतास्तु यवाः प्रोक्ता अभावे व्रीहयः स्मृताः ।
 सदभावे तु गोधूमा न तु खण्डिततण्डुलाः ॥
 सर्वप्रमाणमाहुत्या पञ्चाङ्गुलगृहीतया ।
 कर्ममात्राणि भक्ष्याणि खाद्यानां खण्डपञ्चकम् ॥
 चन्दचन्दनकाश्मीरकस्तूरीपक्षकर्ममान् ।
 फलापसंमितानेकान् गुग्गुलुं चदरास्थिवत् ॥
 द्रवं हविः स्वरूपेणैव पाणिना कठिनं हविः ।
 स्वरूपूर्णा द्रवा प्रोक्ताः कठिना ग्रासमात्रकाः ।
 व्रीहयो यवगोधूममियङ्गुतिलशालयः ।
 स्वरूपेणैव होतव्या इतरेषां च तण्डुलाः ।
 होमे मुद्रात्रयं प्रोक्तं मृगी.इंसी च मूकरी ।
 मुद्राहीनस्तु यदापस्तत्सर्वं निष्फलं लभेत् ॥

सुकरी मशीशुलपां इमी मुक्तफानिष्ठिका ।
 मृगी कनिष्ठमन्वी सुद्रावपसुद्राहृतम् ॥
 आभिवारिकहोमे च सुकरी कथ्यते पुरीः ।
 षष्ठे धान्तिककल्याणे मृगी इमी मकीर्तिने ॥
 स्वात् बिमुद्रा मृगी सुद्रा होमे सर्वफलप्रदा ।” इति ।

पारदायाम्—

“अथाथ होमद्रव्याणां समाणमभिधीयते ।
 कर्षमाथं पूतं होमे शुक्तिमाथं पयः स्मृतम् ॥
 उक्तानि पथ्यग्न्यानि तत्त्वमानि धनीविधिः ।
 तत्त्वमं मधु दुग्धापपक्षमात्रमुद्राहृतम् ।
 दधि मयतिमात्रं स्वात् लानाः स्युर्मुष्टिसम्भिताः ।
 पृथुकास्तत्त्वमाणाः स्युः सक्तरोजये तपोदिताः ।
 गुह पलायमानं स्वात्तर्कराऽपि तथा स्मृता ।
 प्रामार्थं चाहमानं स्यादिधुः पर्वारिभिः स्मृतः ॥
 एकैकं पत्रपुष्पादि तथा भूवादि कल्पयेत् ।
 ऋदलीफलनारङ्गफलान्येकैकशो विदुः ।
 यातुदुर्लभं चतुःखण्डं पनसं दशधा स्मृतम् ॥
 अष्टधा नारिकेलानि खण्डितानि विदुर्बुधाः ।
 त्रिधा कृतं फलं बेल्वं कपित्थं खण्डितं द्विधा ।
 सर्वाङ्गफलं होमे चोदितं खण्डितं त्रिधा ॥
 फलान्वन्यान्वखण्डानि तस्यैवः स्युर्दशाशुलाः ।
 दुर्वात्रयं समुरिष्टं गुडुची चतुरश्रुला ॥
 घीहयो मुष्टिमात्राः स्युर्मुद्रावपवा अपि ।
 तन्शुलास्तु तदर्धमाः कोद्रवा मुष्टिसम्भिताः ।
 गोधूमा रक्तकलमा विहिता मुष्टिमानताः ॥
 तिलाश्चतुर्कमात्राः स्युर्सर्पवास्तत्त्वमाणताः ।
 शुक्तिममाणं क्षयणं मरीचान्येकविंशतिः ।

६६० सटीकनिर्णयसिन्धुद्वितीयपरिच्छेदे-

*पश्चाद् लक्षणोपेतं गन्धपुष्पसमन्वितम् ।
विधिचत्कालि कालीति जपत्या खड्गेन घातये
(‘ॐ कालि काळि पञ्चेश्वरि लोहदण्डायै नमः’
मन्त्रः ।)

तदुत्थरुधिरं मांसं गृहीत्वा पूतनादिषु ।
(आदिशब्दाघरकीविदारीपापराक्षस्यः ।)
नैऋतेभ्यः प्रदातव्यं महाकौशिकमन्त्रितम् ॥’
मन्त्रस्तु वक्ष्यते । तथा—

*‘तस्याग्रतो नृपः स्नायात्कृत्वा शशुं तु पैष्टिकम्
खड्गेन घातयित्वा तु दद्यात्स्कन्दविशाखयोः ॥’

अशक्तौ *ब्राह्मणेन च कृष्माण्डादिभिर्बलिदानं कार्प्यम् । तदुक्तं कालिकापुराणे—

पुरं बदरमानं स्याद्रामठं तत्सम स्मृतम् ॥

(पुरम् गुग्गुलुः ।)

चन्दनागरुर्कूपूरकस्तूरीकुङ्कुमानि च ।

तिन्त्रिणीबीजमानानि समुद्दिष्टानि दैशिकैः ॥

वैश्वानरं स्थितं ध्यायेत्सामिद्धोमेषु देशिकः ।

शयानमाज्यहोमेषु नियम्यं शेषवस्तुषु ॥’ इति ।

“उत्तमोऽरणिजो बद्धिर्मध्यमः सूर्यकान्तजः ।

उत्तमा श्रोत्रियागारान्मध्यमः स्वष्टहादु द्विजः ॥”

इति च प्रयोगरत्ने ।

*पश्चाद् महिषमर्जं मेपं वा । *तस्याग्रतो नृप इति । अत्र
बलिदानानन्तरं तद्रक्तं सर्वाङ्गे लेपयित्वा अशक्तौ तिलकादिकं
कृत्वा स्नानं कार्प्यमित्येके । अन्ये तु शशुर्मृत इति भावनया
नमिच्छन्ति । *ब्राह्मणेन चेति । यद्यपि अमीषोर्माप्यपशु-
धर्म्यं तथापि तत् क्षत्रियादिविषयम् ।

‘कूष्माण्डमिक्षुदण्डं चम्रांसं सारथमेव च ।

एते पलिसमाः प्राक्तास्तृप्तौ छागसमाः सदा ॥’

रुद्रयामलेऽपि—

‘छागाभावे तु कूष्माण्डं श्रीफलं वा मनोहरम् ।

यद्यसंपेष्टितं कृत्वा उदयेच्छुरिकादिना ॥’

तथा—

‘ब्राह्मणेन सदा देयं कूष्माण्डं पलिकर्मणि ।

श्रीफलं वा सुराधीश उदं नैव तु कारयेत् ।’

(उदे विकल्पः ।)

अमापाद्येन पलिर्देयो ब्राह्मणेन विजानता ।’

कालिकापुराणे—

ब्राह्मणस्य तु—

‘साश्विकी जपशोमार्यैर्नैवेद्य निरामिषैः ।’

इति वचनात् साश्विक्यामेवतत्पूजायामधिकारात् श्रीमद्भग-
वद्गीतादिषु ब्राह्मणस्य साश्विक्यामेवाधिकारात् । एवं सुरया
स्वगाग्ररुधिरेण च पूजाऽपि न ब्राह्मणस्य ।

‘मयं दत्त्वा ब्राह्मणस्तु ब्राह्मण्यादेव हीयते ।

स्वगाग्ररुधिरं दत्त्वा ब्रह्महत्यामवाप्नुयात् ॥’

इति कालिकापुराणे एव तन्निषेधात् । मयूखे तु—

पशुबली राष्ट्रैव देयः “विजयार्थं नृपोत्तम” इति वचनादि-
त्युक्तम् । अमांसं सारथमेव चेति । ‘यद्यमांसवेदव च’ इति
पाठः । तत्र सारथं यद्यम् । मयं मांसं च ब्राह्मणस्य वज्रम् ।

‘राजसी बलिदानार्थैर्नैवेद्यैः सामिषैस्त्वया ।’

इति मांसबलिदानादे राजसत्त्वोक्तेर्यनिषेधाच्च । अमा-
पाद्येनेति ।

‘भिस्ता स्त्री भक्तमन्थोऽक्षयोदनोऽश्री स दीदिविः ।’

*उत्तराभिमुखो भूत्वा बलिं पूर्वमुखं तथा ॥
 निरीक्ष्य साधकः पश्चादिमं मन्त्रमुदीरयेत् ॥
 'पशुस्त्वं बलिरूपेण मम भाग्यादुपास्थितः ।
 प्रणमामि ततः सर्वरूपिणं बलिरूपिणम् ॥
 चण्डिकाप्रीतिदानेन दातुरापह्निनाशनम् ।
 चामुण्डाबलिरूपाय बले तुभ्यं नमोऽस्तु तं ॥
 *यज्ञार्थं बलयः सृष्टाः स्वयमेव स्वयंमुवा ।
 अतस्त्वां घातयाम्यथ तस्माद्यज्ञे बधोऽवधः ॥'
 ऐं-ह्रींश्रीमिति मन्त्रेण तं बलिं मत्स्वरूपिणम् ।
 चिन्तयित्वा न्यसेत्पुष्पं मूर्ध्नि तस्य तुभैरव ॥
 रसना त्वं चण्डिकायाः सुरलोकप्रसाधकः ।
 -ह्रीं-ह्रींखड्गगेतिमन्त्रेण घ्यात्वा खड्गं च पूजयेत् ॥
 पूजयित्वा ततः खड्गं ॐ हुंफडिति मन्त्रकैः ।
 गृहीत्वा विमलं खड्गं छेदयेद्बलिमुत्तमम् ॥
 *ॐ-ह्रींऐं-ह्रींकौशिकीति रुधिरेणाप्यापतामिति ।

इति कोपान्मापभक्तेनेत्यर्थः । कुल्मापभक्तोपलक्षणम् ।

'मापं कुल्मापमांसाद्यैर्देवो दिक्षु बलिर्निशि ।'

इति कालिकापुराणात् । बलिदानप्रकारमाह-उत्तरेति
 *यज्ञार्थं पशव इति । *घातयामि घातयिष्यामि क्वचिदयं
 पाठः । *भैरवेति ।

'अभिविच्य बलिं पश्चात्करवालं तु पूजयेत् ।'

इति बोध्यम् । ॐ क्रीं फडिति वा पाठः । छेदनमन्त्रमाह-
 *ॐमित्यादि आप्यापतामित्यन्तम् । रुधिरं च स्थाने पात्यम् ।

'स्थाने नियोजयेदक्तं शिरस्य प्रदीपकम् ।'

इति पचनात् । राजा त्वश्वपीडाशान्तये नवम्यां रेवन्तपूजां
 कुर्यात् । रेवन्तश्च बद्धारूपायां छायायां सूर्यादुत्पन्नोऽश्वगणाधि-

बलिदाने तु दुर्गायाः सर्वघ्नार्थं विधि स्मृतः ॥

मत्स्यसूक्तं—

ॐ नवम्यां ॐ पूर्णवत्पूजा कर्तव्या भूतिमिच्छता ।
दक्षिणां यज्ञयुग्मं च आचार्याय निवेदयेत् ॥

अथात्र प्रसङ्गाच्छतचण्डीविधानमुच्यते । रुद्रयामले—
'शतचण्डीविधानं च प्रोच्यमानं शृणुष्व तत् ।
सर्वोपद्रवनाशार्थं शतचण्डीं समाभेत् ॥

पतिः । पूजापत्रः शालिहोत्रे—

“नमो देवाधिदेवाय तुरङ्गचलधारिणे ।
सूर्यपुत्राय देवाय तुरङ्गसहिताय च ॥
तुरङ्गपरिपद्यस्य नृगजोपरि धावति ।
साऽऽश्चमश्नापिपं त्वद्य स तूर्णं त्वां व्रजाम्यहम् ॥
मन्त्रेणानेन रेवन्तं पाद्याद्यैरर्चयेत्तुभीः ॥” इति ।

सनः—

‘सूर्यपुत्र महाबाहो च्छायाहृदयनन्दन ।

शान्तिं कुरु तुरङ्गाणां रेवन्ताय नमो नमः ॥’

इति मन्त्रेण मार्थयेत् । एवं नवम्यां होमादि कृत्वाऽनन्तरं स्तु-
(कृत्यमाह—ॐ नवम्यामिति । ॐ पूर्णवत्पूजेति । कुमारीपूजा
इत्यर्थः । अत्र ब्राह्मणपूर्वकं ब्राह्मणभोजनादि द्रष्टव्यम् ।

“अभोजयित्वा विमान्यानसम्पूज्य च तानपि ।

अदक्षरा दक्षिणां तेभ्यो भूयसीं चापि पापकृत् ॥

यो मां पूजयते हृष्टः स मां द्वेष्टि नराधमः ।”

इति वचनात्

‘गजाश्चशय्यावस्त्रादि दद्याद्दर्मादि वा पुनः ।’

इति वचनात् ‘प्रदान्ते विभभोजनम्’ इति वचनात्

‘तदन्ते भोजयोद्विभान्दानं दद्याच्च शक्तितः ।’

*षोडशस्तम्भसंयुक्तं मण्डपं पल्लवोज्ज्वलम् ।
 वसुकोणयुतां वेदीं मध्ये कुर्यान्निभागतः ॥
 पक्वेष्टकचितां रम्पामुच्छ्राये हस्तसंमिताम् ।
 पञ्चवर्णरजोनिश्च कुर्यान्मण्डलकं शुभम् ॥
 पञ्चवर्णावितानं च किङ्किणीजालमण्डितम् ।
 आचार्येण समं विप्रान्वरयेद्दश सुव्रतान् ॥
 ईशान्यां स्थापयेत्कुम्भं पूर्वोक्तविधिना चरेत् ।
 वारुण्यां च प्रकर्तव्यं कुण्डं लक्षणलक्षितम् ॥
 मूर्तिदेव्याः प्रकुर्वीत सुवर्णस्य पलेन वै ।
 तदर्धेन तदर्धेन तदर्धेन महामते ॥
 *अष्टादशभुजां देवीं कुर्याद्वाऽष्टकरामपि ।

इत्यग्निवचनाद्विषभोजनदानादेरावश्यकत्वाच्च तत आचार्याय दक्षिणादि दद्यादित्यर्थः ।

*षोडशेति । सर्वग्रन्थमतेन षोडशमहादानेषु रुद्रे तथा-
 "वापीकूपतडागपूजनविधौ स्यान्मण्डपोक्तो विधि-
 वेदास्त्रादिसमस्तकुण्डसहितो देवभस्त्राविधौ ।
 आरामोत्सवलक्षहोमविधिषु प्रोक्तश्च चण्डीद्वये "

इत्यभियुक्तसिद्धान्तात्कुण्डमण्डपां ह्यावश्यकः । तत्र च—

"पूर्वमेव विभक्तव्याः स्वस्वकुण्डेऽग्नयो बुधैः ।
 तथा स्त्रिष्टकदाद्यन्ते समारोप्य समित्तु च ।
 मुख्यार्शां मेलनं कार्यमिति बह्विविनिर्णयः ॥ इति च ।

*अष्टादशभुजा यथा—

'आयुधान्यत्र वक्ष्यन्ते दक्षिणाधः करक्रमात् ।
 अक्षमाला च कमलं पाणोऽसिः कुलिशं गदा ॥
 चक्रं त्रिशूलं परशुः शङ्खो घण्टा च पाशकः ।
 शक्तिर्दण्डश्चर्मं श्यापं पानपात्रं कमण्डलुः ।

पट्टकूलयुगच्छायां देवीं मध्ये निभाषयेत् ॥
 देवीं संपूज्य विधियज्जपं कुर्वुर्दश द्विजाः ।
 शतमादौ शतं चान्ते जपेन्मन्त्रं नवाण्यम् ॥
 चण्डीं सप्तशतीं मध्ये संपुटोऽथमुदाहृतः ।
 एकं ये घ्राणि चत्वारि जपेद्दिनचतुष्टयम् ॥
 रूपाणि क्रमशस्तद्वत्पूजनादिकमाचरेत् ।
 पश्चमे दिवसे प्रातर्होमं कुर्याद्विधानतः ॥
 गुडूर्ध्वं पायसं दूर्ध्वं तिलान्शुक्रान्यथानपि ।
 चण्डीपाठस्य होमं तु षोडशश्लोकं दशांशतः ॥
 होमं कुर्याद्गृहादिभ्यः समिदाज्यचरुक्रमात् ।
 ह्रस्वा पूर्णास्तुतिं दद्याद्विषभ्योऽदक्षिणां क्रमात् ॥
 कपिलां गां नीलमणिं श्वेताश्वं उग्रचामरे ।
 अभिषेकं ततः कुर्युर्गजमानस्य ऋत्विजः ॥
 अलङ्कृतधनाभिधिरायुधैः क्रमज्जागनाम् ।
 सर्वदेवमयीमीमांसा महालक्ष्मीमिमां नृप ॥
 पूजयेत्सर्वलोकानां स देवानां मधुर्भवेत् ॥" इति ।

अष्टभुजा यथा—

"दशौ चाष्टभुजा बाणसूतले शूलचक्रधृत् ।
 चतुर्षु पट्टां लाङ्गलं च कार्मुकं वसुधाधिप ॥
 एषा सम्पूजिता भक्त्या सर्वज्ञत्वं प्रकल्पति ॥" इति ।

अथ—

"खड्गबाणगदाशूकशङ्खचक्रभुजादिभृत् ।
 परिषं कार्मुकं शीर्षं निधोतदृषिं दधत् ॥"

इति दशभुजा च नोक्ता । स्फुरद्दशनदंष्ट्राया भीषकवस्त्रा-
 तुतरा तस्या अत्युग्ररात्र । अतिशूलोक्तमिति । स्फुरतो दन्ध-
 रतद्विभागो नामोऽभीषोक्तः । अदक्षिणाभिति ।

६६६ सटीकनिर्णयसिन्धुद्वितीयपरिच्छेदे-

एवंकृतेऽमरेशान सर्वसिद्धिः प्रजापते ॥

अथ सहस्रचण्डी । सा च तथैवाक्ता-

‘सहस्रचण्डीं विधिवच्चृणु विष्णो महामते ।

राज्यध्वंशे महोत्पाते जनमारे महाभये ॥

गजमारेऽश्वमारे च परचक्रभये तथा ।

इत्यादिविधिषु दुःखे क्षयरोगादिजे भये ॥

सहस्रचण्डिकापाठं कुर्यादां कारयेत्तथा ।

जापकास्तु शतं प्रोक्ता विंशद्धस्तथ मण्डपः ॥

भोज्याः सहस्रं विमेन्द्रां गोशतं दक्षिणां विशतम् ।

पुरवे द्विगुणं देयं शय्यादानं तथैव च ॥

सप्तधान्यं च मूदानं श्वेताश्वं च मनोहरम् ।

पञ्चनिष्कमिता मूर्तिः कर्तव्या याऽर्धमानसः ।

अष्टादशभुजा देवी सर्वायुषविभूषिता ॥

अवारितासं दातव्यं सहस्रं प्रत्यहं प्रभो ।

शतं वा निषताहारः पयःपानेन वर्तयेत् ॥

एवं पञ्चण्डिकापाठं सहस्रं तु समाचरेत् ।

तस्य स्यात्कार्यसिद्धिस्तु नात्र कार्या विचारणा ॥’

इति, एतद्वयं यद्यपि महानियन्त्रेषु नास्ति तथापि
प्रचरद्गत्यादृक्तमिति दिक् ।

पारार्दीनान्ये-

‘संछटे समनुप्राप्ते दृष्टिकिंश्यामये तथा ।

“दयाश्रीमिथुनाग्यशो भावावाप गुवाक्किना ।

अनुविधिमेषाद्विद्वेषमयाग-हेः मह ॥

दृष्टेः इव विदेव्यो दयाश्रीमिथुने तथापु ।

निष्कवयमवापुन्दी वयाठदूराभूषिताम् ॥’

इति अतिशुद्धाः । अथवाऽसौम्यप्रभोरवागोऽप्यत्र इत्यत्र ।

जातिधेने कुलोच्छेदेऽप्यायुषो नाश आगते ॥
 वैरिपृथ्वी व्याधिपृथ्वी धननाशो तथा क्षये ।
 तथैव त्रिविधोत्पाते तथा चैवोपपातके ॥
 कुर्याद्यत्नाच्छतापृत्तं ततः संपद्यते शुभम् ।
 श्रेयोपृष्टादिः शतापृत्ताद्राज्यपृष्टिस्तथापरा ॥
 मनसा चिन्तितं देवि सिद्धोदष्टोत्तराच्छतात् ।
 सहस्रावर्तनाल्लक्ष्मीरावृणोति स्वयं स्थिरा ॥
 भुक्त्वा मनोरथान्कामासरो मोक्षमवाप्नुयात् ।
 चण्ड्याः शतापृत्तिपाठात्सर्वाः सिद्ध्यन्ति सिद्धयः ॥'
 इति शतचण्डीसहस्रचण्डीविधिः ॥

अथ नवरात्रपारणानिर्णयः । असा च दशम्यां कार्या ।
 अ'आश्विने मासि शुक्ले तु कर्तव्यं नवरात्रकम् ।
 प्रतिपदादिक्रमेणैव यावद्य नवमी भवेत् ॥
 त्रिरात्रं वापि कर्तव्यं सप्तम्यादि यथाक्रमम् ॥'
 इति हेमाद्रौ धीम्यवचनात् ।

अ'नवमीतिधिपर्यन्तं पृथ्वा पूजाजपादिकम् ।'
 इति प्रागुक्तवचनैर्नवमीपर्यन्तं प्रधानभूतपूजाशुक्ते-
 रुपवासादेव्याहृत्येन तत्पर्यन्तत्वादादिशब्देनोपवासो-
 क्तैः पूर्वोक्तादिरात्रव्रतं नवम्या अप्युपोष्यत्वाच्च ।

असा चेति । विसर्जनं दशम्यां संपूज्य भेषणं कुर्यात् ।
 'दशम्यां द्वारदोत्सवैः' इत्युक्तमविद्यात् पारणस्य नियमत्याग-
 रूपस्य विसर्जनोत्तरकाळत्वात्तदपि विसर्जनोत्तरं दशम्यामेव
 कार्यमित्यर्थः । तत्र नियमं नवमीपर्यन्तं दर्शयति—अ'आश्विने
 इति । पावच्छब्दो न मर्यादार्यः किन्त्वभिविद्यर्थः । अत एवाह—
 अनवमीति । परिशब्दोऽनर्थकः, नवमीतिधपर्यन्तमित्यर्थः । नन्वह-
 मृत उपवासो नवम्यां न कार्य इत्यथाह—पूर्वोक्तेति । त्रिरा-

६३८ सटीकनिर्णयसिन्धुप्रिमीयपरिच्छेदे-

अन च पारणान्तत्येन त्रिरात्रत्यम् । विष्णुत्रिरा-
 प्रादौ तथा प्रसक्तः । अन चात्रोपवासे मानाभाय इति
 वाच्यम् ।

‘एवं च विन्ध्ययासिन्या नवरात्रोपवासतः ।

एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च ॥

पूजनीया जनैर्देवी स्थानं स्थाने पुरे पुरे ॥’

इति हेमाद्रौ भविष्योक्तेः, अनवरात्रसमाह्वयात् नव-
 म्या अष्टुषोडशत्याच्च । ननु तिथिहासेऽष्टावष्टुपवा-
 सा भवन्तीति कथं समाह्वया । तेन कर्मविशेषे नवरा-
 त्रशब्दोक्तः । अत एवोक्तं देवीपुराणे—

‘तिथिद्विती तिथिहासे नवरात्रमपार्थकम् ।’

इति शेषः । तिथिहासेऽपि नवतिथीनामुषोडशत्याम-
 वात्रत्याशयेः । एतेन रात्रीणां प्राधान्यात् हासे अमा-
 प्रादाय नवत्वमिति मूर्खोक्तिः परास्ता । अथतु देवीपु-
 राणे—

‘हन्वामेवै एवी शक शुक्लामारभ्य मन्दिश्याम् ।

अपार्था शयनं हासी नक्ताशी अथयाऽम्बरदा ॥’

इति नववस्तुष्टयमुक्तं, तच्छुद्ध्यानिवारिकविषयम् ।
 मन्दि—

देवी नववर्षा नोपवास इवमाह--अन भेति । मन्दि शिवाय
 अथवाऽपि । ननु नवरात्रे एवात्र दूता-अन भेति । इति
 विष्णुत्रिरात्रोपवासे । अथवाऽपि । इति नवरात्रे
 अथवाऽपि । इति नवरात्रे । अथवाऽपि । इति नवरात्रे
 अथवाऽपि । इति नवरात्रे । अथवाऽपि । इति नवरात्रे
 अथवाऽपि । इति नवरात्रे । अथवाऽपि । इति नवरात्रे
 अथवाऽपि । इति नवरात्रे । अथवाऽपि । इति नवरात्रे
 अथवाऽपि । इति नवरात्रे । अथवाऽपि । इति नवरात्रे

‘जगत्त्रिधापी नृपतिः प्रतिपत्प्रभृतिक्रमात् ।

लौहाभिसारिकं कर्म कारयेद्याचदष्टमी ॥’

इति भविष्येऽष्टमीपर्यन्तमेवोक्तं । रूपनारायणेन तु नन्दादिद्यतप्रयोगं पृथगेषोपत्वा तस्य नवम्यां पारण-
मुक्तम् । यदपि निर्णयदपि —

‘आश्विने शुक्लपक्षे तु नवरात्रमुपोषितः ।

नवम्यां पारणं कुर्याद्दशमीमिश्रिता न चेत् ॥

दशमीमिश्रिता यत्र पारणं नवमी भवेत् ।

दुःखदारिद्र्यदा ज्ञेया तथा घतविनाशनी ॥’

इति ब्राह्मनाम्ना लौक्यतं यचनम्, यच्च रुद्रयामले
इति यदन्ति —

‘अष्टम्या मद्द कायां स्याद्यमो पारणादिने ।

यो माहाद्दशमीवेधे नवम्यां चाण्डिकां यजेत् ॥

पारणं च प्रकुर्याद्ये तस्य पुण्यं निरर्थकम् ।

नवम्यां पारिता देवो कुलवृद्धिं यगच्छति ॥

दशम्यां पारिता देवो कुलनाशं करोति ये ।

तस्मान्नु पारणं कुर्यान्नवम्यां विबुधाभिव ॥’

इत्यादीनि, तानि यदि समूहानि तदा लौहाभिसा-
रिकनन्दादिद्यतचतुष्टयविषयाणि । तस्याऽष्टमीपर्यन्तमे-
वोक्तंरित्युक्तं प्राक् । अन्यथा महाष्टम्यां परषिद्धायां श-
रणाविधाने पूर्वनिषन्धेऽपिरोपो दृवीरः स्यात् । यानि
तु कैर्भाह्मिण्यनानि नवम्यां पारणाविधापदानि यच-
नानि तानि ह्यमात्यादिविकृद्भ्यास्त्रिभूतानि । समूह-
स्येऽपि यदाऽदिनदये नवमी, तदाऽद्वितीयदिने उपोष्य

ह्यभोति । अविरोध इति । अष्टमीविद्धायां नवम्यापष्टम्युपरान-
विधानादिति भावः । अदिनदये नवमीति । अष्टमीविद्धा नवमी

तिथ्यन्ते पारणा न, किन्तु नवमीमध्ये कार्येत्येवं नेपा-
नि शिवरात्रिपारणावत् ।

अत्र केचित्पारणाहे सूतकादिप्राप्तौ तदतिक्रम्य पा-
रणां कुर्यादित्याहुः । तन्मन्दम् ।

‘काम्योपवासे प्रक्रान्ते स्वन्तरा मृतसूतके ।

तत्र काम्यव्रतं कुर्याद्दानार्चनविवर्जितम् ॥

इति माघवीथे कौर्मोक्तेः ।

त्रिमुहूर्ता परेशुश्च नवमीत्यर्थः । द्वितीयेति । दशमीमिश्रिता न
चेदित्यनेन उत्तरनवम्यां नवम्यन्ते प्राप्तायाः पारणाया वाषष्पै-
षोक्तेरिति भावः । नवम्यां पारणं कुर्यात् इत्ये-
षोक्तेः । वस्तुतस्तु अष्टरात्रादिपक्षा अपि वर्तन्ते ।

“अथवा नवरात्रं च सप्तमं च त्रिकादि वा ।

एकभक्तेन नक्तेनापाचितोपोपितैः क्रमात् ॥”

इति धौम्याचने आदिपदेनाष्टरात्रद्विरात्रैकरात्रपक्षोपग्रहात् ।
तत्राष्टरात्रं भविष्ये—

“प्रथमा द्वितीया तृतीया च चतुर्थी च नराधिप ।

एतास्तु एकभक्तेन प्रवदन्ति मनीषिणः ॥

(नया इति शेषः ।)

पञ्चमी च तथा षष्ठी सप्तमी चाष्टमीपुं च ।

उपवागपरो भूत्वा पूजयेत् चण्डिकां पुनः ॥”

प्रथमादिचतुष्टये ऽप्युपवासादिर्बिह्वलितो धौम्यवचनात् । सप्त-
रात्रपक्षो ऋद्रयामले—

“दूर्गोत्सवे स्मृत देव उपवागस्य मत्तकम् ।

अष्टमे दिवसे होमस्तनः किञ्चिज् भक्षयेत् ॥” (ति ।)

पञ्चरात्रपक्षो भविष्ये—

“एकभक्तस्तु पञ्चम्या षष्ठां नक्तं प्रवर्तयेत् ।

'घृतगशविवाहेषु आद्ये होमेऽर्चने जपे ।

पारम्भे सूतकं न स्यादनारम्भे तु सूतकम् ॥'

इति विष्णुपचनाच्छाशीचमध्येऽपि तत्कर्मव्यवस्थावग-
तेः । पारणान्तस्वाद्युत्तस्य । पारम्भस्तु तेनैवोक्तः—

'पारम्भो घरणं पक्षे संकल्पो घृतसत्रयोः ।

नान्दीमुत्वं विवाहादौ आद्ये पाकपरिक्रिया ॥' इति ।

रुद्रयामलेऽपि—

'सूतके पारणं कुर्यान्नवम्पां होमपूर्वकम् ।

तदन्ते भोजयेद्विप्रान्दानं दद्याच्च शक्तितः ॥' इति ।

तदन्तेऽसूतकान्ते । एतं स्त्रीभिरपिऋजोदर्शनमध्ये क-

अवाचितं तु सप्तम्यामष्टम्यां समुपोषितः ॥

नवम्यां पारणं कुर्यादित्येवं पञ्चरात्रकम् ॥'

इति दैतनिर्णये विस्तरः । तथा चाष्टरात्रादिपक्षाभिभाषणेन
नवमीपारणविधिः सार्धकः । किं च येषां द्वितीयायुक्तमतिपादि
घटस्यापनं तद्दिनपारम्भैव नवपूजाधुपवासश्च नवमीपूर्वदिनपर्यन्त-
मिति कुलाचारस्तेषां नवम्यां पूजाहोमप्राक्षणभोजनादि कृत्वा
पारणं भवत्येव कुलाचारादिति ।

अत्र तस्येति । घृतशब्देन पारणाया अपि ग्रहणमिति
भावः । असूतकान्त इति । प्राक्षणभोजनं भुषस्यादिदानं च
सूतकान्ते इत्यर्थः । रामचन्द्रभट्टास्तु—'नवरात्रे होमस्य पूजारूप-
त्वेन प्रधानत्वात् तस्य चानन्यसाध्यत्वेनाशौचेऽसम्भवात् 'न
तु दानार्चननवम्'इति निषेधाद्यत्समाप्तिं विना च नियमरूपोपवा-
ससमाप्त्यसम्भवादाशौचान्ते होमादि कृत्वा पारणं कुर्यात् ।
यैस्तु होमो न क्रियते तेषां सूतकादिमध्ये पारणं भवत्येवत्या-
हुः । ऋज इति । पूजा त्वन्येन कार्या ।

तव्यमेव पारणम् ।

‘संप्रवृत्तेऽपि रजसि न त्याज्यं द्वादशीव्रतम् ।’

इति माधवीये ऋष्यशृङ्गवचनात् । द्वादशीव्रतमित्युपलक्षणम् ।

‘प्रारब्धदीर्घतपसां नारीणां यद्रजो भवेत् ।

न तत्रापि व्रतस्य स्यादुपरोधः कदाचन ॥’

इति तत्रैव सत्यव्रतवचनात् । किंच एकादश्यादी-
(१) पञ्चपाशौचपाते मासान्ते पारणापत्तिः, मासोपवा-
सान्ते पञ्चपौशांचपाते जीवनासंभवश्च । यत्तु-

‘नियमस्या गदा नारी प्रपश्येदन्तरा रजः ।

उपोष्यैव तु ता रात्रीः स्नात्वा शेषं चरेद् व्रतम् ॥’

इत्यङ्गिरोवचनम्, यद्य हारीतवचनम्-

‘नियमस्यग्रनस्था स्त्री रजः पश्येत्कथंचन ।

त्रिरात्रं तु क्षिपेद्दूर्ध्वं व्रतशेषं समापयेत् ॥’

तद्विधवोपवासविषयम् । तासां तत्र भोजननिषे-
धादिति केचित् । यद्यं तु प्रागुक्तसत्यव्रतवचने दीर्घतप-
सामिति विशेषणोपादानात् द्वादशोऽप्यतिरिक्तसकलै-
काद्दोषवासविषयोऽप्य निषेधः । त्रिरात्रनवरात्रादिदीर्घ-
व्रतेषु तु रजोमध्ये पारणोति व्रमः । आशौचमध्ये तु मया-
पि पारणा भवति प्रागुक्तकर्मवचनादिति सिद्धम् । अप-
चोपवासपारणानिर्णयः सर्वव्रतेषु योऽद्वय इत्यलं भूयसा ॥
दशम्यां देवीं विमर्जयेत् । तदुक्तं दुर्गाभाक्तिरत्न-
म्यां देवीपुराणे-

‘अन्तरा तु रजोपोगे पूजामग्नयेन कारयेत् ।’

इत्युक्तमात्स्यात् । अत्रारब्धात् । यद्यपीदं दीपिका-
क-

‘ततः प्रातः पूजयित्वा दशम्यां विधिपूर्वकम् ।
 संप्रपणं तु कर्तव्यं गीतमादिग्रनिःस्वनैः ॥
 रूपं देहि पशो देहि भगं भगवति देहि मे ।
 पुत्रान्देहि धनं देहि सर्वकामांश्च देहि मे ॥
 महिषाग्नि महामाये चामुण्डे मुण्डमालिनि ।
 आयुरारोग्यमैश्वर्यं देहि देवि नमोऽस्तु ते ॥
 इति असंप्राध्य देवीं तु तत उत्थापयेद्बुधः ।
 उत्तिष्ठ देवि चण्डेति शुभां पूजां प्रगृह्य च ॥
 कुरुष्व मम फलप्राणमष्टाभिः शक्तिभिः सह ।
 गच्छ गच्छ परं स्थानं स्वस्थानं देवि चाण्डिके ॥
 प्रज स्रोतोऽजलं पृच्छ्य स्थीयतां च जले त्रिपद् ॥’

इति उत्थाप्य जलं नीत्वा—

‘दुर्गे देवि जगन्मातः स्वस्थानं गच्छ पूजितं ।
 संवत्सरे व्यतीते तु पुनरागमनाय ये ॥
 इमां पूजां मया देवि यथाशक्त्योपपादिताम् ।
 रक्षार्थं त्वं समादाय प्रज स्वस्थानमुत्तमम् ॥’

व्यापिमासीत्वासायेकपयोगविषयं तथाऽपि वर्षादिवर्षन्तम-
 व्यासेन फलसाधनेष्वपि मारुतेषु योजयितुं शक्यमिति
 भावः । रजःपद्माशीषोपलक्षणम् । केचिदित्येवमिति । निषेधस्य
 रागप्राप्तगोचरसेन वैधवारणगोचरशापोऽङ्गात् । विधवाया योजन-
 निषेधादर्शनाच्चेति । तत इत्युपलक्षणम् ।

‘ततः संप्रपणं कुर्याद्दशम्यां चाश्विनोत्सवैः ।’

इत्यपि द्रष्टव्यम् । आश्विनोत्सवाः मागुक्ताः । एवं पूजां विधाप्य
 मणस्य ‘दुर्गा शिवां चान्तिकरीम्’ इति पूर्वोक्तं श्लोकं पठेत् ।
 असंप्राध्यति ।

‘विधिहीनं क्रियाहीनं भक्तिहीनं यदार्चितम् ।

इति जलेऽप्रवाहयेत् ।

इयमेव विजयादशमी । सा च द्वितीयदिने श्रवण
गाभावे पूर्वा ग्राह्या । तदुक्तं हेमाद्रौ स्कान्दे—

‘दशम्यां तु नरैः सम्पक् पूजनीयाऽपराजिता ।

ऐशानी दिशमाश्रित्य अपराह्णे प्रयत्नतः ॥

या पूर्णा नवमीयुक्ता तस्यां पूज्याऽपराजिता ।

क्षेमार्थं विजयार्थं च पूर्वाक्तविधिना नरैः ॥

नवमीशेषयुक्तायां दशम्यामपराजिता ।

ददाति विजयं देवा पूजिता जयवर्धिनी ॥’

तथा—

‘आश्विने शुक्लपक्षे तु दशम्यां पूजयेन्नरः ।

एकादश्यां न कुर्वीत पूजनं चाऽऽपराजितम् ॥’ इति ।

यदा तु पूर्वदिने श्रवणयोगाभावः, परदिने चाल्पाऽपि
तद्योगिनी, तदा परैव । तथा च हेमाद्रौ वनकाण्डे कश्यपः—

‘उदये दशमी किञ्चिदसंपूर्णैकादशी याद ।

श्रवणक्षे यदा काले सा तिथिर्विजयाभिधा ॥

श्रवणक्षे तु पूर्णायां काकुत्स्थः प्रस्थितो यतः ।

बह्वह्वयेषुः सीमानं तद्दिनक्षे ततो नराः ॥’ इति ।

काले अपराह्णे । परदिनेऽपराह्णे श्रवणाभावे तु सर्वप-

पूर्णं भवतु तत्सर्वं त्वत्प्रसादान्महेश्वरि ॥’

इति निगमस्य क्षमस्वेत्युक्त्वा एकं पुष्पमीशान्याम् ‘ॐ दुर्गायै
नमः’ इति निक्षिपेत् । *प्रवाहयेदिति । ततो गृहमागत्य ब्राह्मणैः
शान्तिकलशादेकनाभिपक्तो यजमानो दुर्गापूजाप्रतिष्ठासिद्धयर्थं
ब्राह्मणेभ्यो दाक्षिणां दत्त्वा ब्राह्मणान् भोजयित्वा बन्धुभिः सह
मुञ्जीतेति मयोगशेषो बोध्यः ।

*सम्पूर्णैकादशी यदीति कर्मकाले दशम्यनादरार्थम् ।

क्षेत्रे पूर्वव । मदनरत्नेऽप्येषम् । ज्योतिर्निषन्धे रत्नकोशे
च नारदः—

ॐ ईपत्संध्यामतिक्रान्तः । किञ्चिद्भुङ्क्ष्यतारकः ।

विजयो नाम कालोऽयं सर्वकार्यसिद्धिदः ॥

इपस्य दशमीं शुक्लं पूर्वाभिषेकं न कारयेत् ।

भ्रवणेनापि संयुक्तां राज्ञां षष्ठाभिषेचने ॥

सूर्योदये षष्ठा राजन्दश्यते दशमी तिथिः ।

आश्विने मामि शुक्ले तु विजयां तां विदुर्बुधाः ॥'

ॐ अत्रायं निर्गलिनोर्धः—अपराहो मुख्यः कर्मकालः, तत्रैव
पूजायुक्तेः । प्रदोषो गौणः । तत्र दिनद्वयेऽपराह्वय्यापित्वे
पूर्वा । प्रदोषव्याप्तेराधिष्वात् । दिनद्वये प्रदोषव्यापित्वे
परा । अपराह्वय्याप्तेराधिष्वात् । श्रवणस्तु (१) रोहिणी-
यदप्रयोजकः । दिनद्वयेऽपराह्वास्पर्शं तु पूर्वा । तत्रापि
परादिनेऽपराह्वे श्रवणसखे परैषति दिक् ।

इदानीं मतान्तरमवतारयितुं प्रदोषरूपं कालान्तरमाह—ॐ ईप-
दिति । ॐ अत्रापमिति । इदं पुनरिह विधातव्यम्—दशमी दशमी-
पूजायां राशौ नक्षत्रोदव्यापिनी, 'ईपत्संध्यामतिक्रान्तः' इति
वचनात्

“आश्विनस्य भित्ते पक्षे, दशम्यां तारकोदये ।

स कालो विजयो ज्ञेयः सर्वकार्यसिद्धये ॥”

इति चिन्तामणायुक्तेषु । दिनद्वये तस्यासौ पूर्वव । 'वा पूर्णा
नवमीयुक्ता' इति वचनात्

“दशमीं यः समुल्लङ्घ्य मस्थानं कुरुते नरः ।

तस्य संवत्सरं राज्ये न कापि विजयो भवेत् ॥”

(१) रोहिणीवदिति षष्ठा जन्माष्टमीतिर्नर्धये रोहिणीं अमयोत्रिका-
तद्वाहित्यर्थः ।

अत्र विशेषो भार्गवार्चनदीपिकायां भविष्ये

‘शमीयुक्तं जगन्नाथं भक्तानामभयंकरम् ।

अर्चयित्वा शमीधृक्षमर्चयेच्च ततः पुनः ॥’

शमीमन्त्रस्तु हेमाद्रौ गोपथब्राह्मणे—

‘अमङ्गलानां शमनीं शमनीं दुष्कृतस्य च ।

दुःस्वप्ननाशिनीं धन्यां प्रपद्येऽहं शमीं शुभाम् ॥’

तथा भविष्ये—

‘शमी शमयते पापं शमी लोहितकण्टका ।

धारिण्यर्जुनयाणानां रामस्य प्रियवादिनी ॥

कारिष्यमाणयात्रायां यथाकालं सुखं मया ।

तत्र निर्धिन्नकर्त्री त्वं भव श्रीरामपूजिते ॥

गृहीत्वा साक्षतामाद्रीं शमीमूलगतां मृदम् ।

गीतवादित्रनिर्घांपैरानयेत्स्वगृहं प्रति ॥

ततो भूषणयन्त्रादि धारयेत्स्वजनैः सह ॥’ इति ।

इति एकादश्यां यात्रानिवेधाच्च । दिनद्वये तारकोदयकालालाभे
एकादशे मुहूर्ते परदिने यात्रा कार्या ।

“भाद्रपदस्य सिते पक्षे दशम्यां सर्वराशिषु ।

सार्पकाले शुभा यात्रा दिवा विजयलक्षणः ॥

एकादशो यो मुहूर्तो विजयः परिकीर्तितः ।

तस्मिन्सर्वविधातव्या यात्रा विजयकाङ्क्षिभिः ॥”

इति भृगुक्तेः । परदिने एकादशमुहूर्तेऽप्यप्यभावेऽपि श्रवणयोग-
श्चेत्तत्र यात्रा कार्या । ‘श्रवणं तु पूर्णायाम्’ इति वाक्यविरिति ।
तस्माद्ग्रन्थो मत्तान्तरपर इति दिक् ।

अर्चयेदिति । शमी चेशानीयता ।

“शमीं सङ्गुणोपेतापीठानाशाशनीपुताम् ।

संवाच्यं तं च संभूय स्वीरानीं गुप्तो भवेत् ॥”

इति भविष्यात् । शपीरहितदेशे तु अश्वत्थकं पूजयेत्
समाचारात् ।

“अश्वत्थकं महावृक्षं महादोषनिवारणम् ।

इष्टानां दर्शनं देहि शत्रूणां च विनाशनम् ॥”

इति मार्थयेत् । राजा तु विजयकामो विजयमुहूर्ते मस्थानं कृत्वा
अपराजितापूजां कुर्यात् । मस्थानं तु प्रास्थानिकविधिं कृत्वा कार्य-
म् । प्रास्थानिकविधिश्च गोपथघ्राहणे विवाहमुद्दिश्योक्तः । स यथा-
जन्मेषु गमिष्यत्सु पार्थिवा वानस्पत्यद्वन्द्वभयःस्युः, वीणाधोपवाद-
येरन्, हृष्टाधालंकृताधारुरदनाः केशश्मश्रुलोमनखानि वापयित्वा
सम्भारानुषकस्य मैत्रं मुहुर्त्तमुपसमाधाय शान्तिप्रतिसरं कारयित्वा
वासो गन्धान् स्रजधावध्य पुरःस्थातारं स्थापयित्वा कर्ताऽन्वालय्य
जुहोति-अभयैः, अपराजितैः, आयुष्यैः, स्वस्त्ययनैः, शर्मवर्मभिः,
जनवेदनैश्च हुत्वा ‘पार्थिवस्य’ इति ‘माद्रगाम’ इति च हुत्वा ‘आगच्छता-
गम्य’ इतीन्द्रं स्थालीपाकेनष्टा ‘आतिष्ठजिष्णुः’ ‘अनृक्षरा क्रजवः
सन्तु पन्था’ इति पन्थानमास्थाय जपेत् । इषीं पादौ “यत इन्द्र”
“श्रातरमिन्द्र” “माविदन्नभयं” “सोमो वृहस्पतिर्नः परिपातु
पथात्” इति श्रौत्विष्णुक्रमान् क्रान्त्वेति मस्थानम् । यथा—

“अलंकृतो भूयितभृसवर्गः परिष्कृतो-तुङ्गपुरङ्गनागः ।

भाद्रिवनादप्रतिनादिताशः सुमङ्गलाचारपरम्पराशीः ॥

राजा निर्गत्य भवनाःपुरोहितपुरोगमः ।

प्रास्थानिकविधिं कृत्वा प्रतिष्ठेत्पूर्वतो दिशि ॥

गत्वा नगरभीमान्तं वास्तुपूजां समाचरेत् ।

संपूज्य चाऽयं दिक्पालान् पूजयेत्पथि देवताः ॥

मन्त्रैर्वेदिकपौराणैः पूजयेच्च शपीतरुम् ।

अमङ्गलानां शमनीं शमनीं दुष्कृतस्य च ॥

दुःखशमनीं पन्थां मपयेऽहं शमीं शुभाम् ।

ततः कृताशीः पूर्वस्यां दिशि विष्णुक्रमान् क्रमेत् ॥

रिपोः प्रतिकृतिं कृत्वा ध्यात्वा च मनसा च नम ।

शरेण स्वर्णपुङ्खेन विध्येद् हृदयमर्माणि ॥

दशाविजयमन्त्राश्च पाठितव्याः पुरोधसा ।

एवमेव विधिं कुर्याद्दक्षिणादिदिशास्त्रपि ॥

पूजयान् द्विजांश्च सम्पूज्य सांवत्सरपुरोहितौ ।

गजवाजिपदातीनां प्रेक्षाकौतुकमाचरेत् ॥

जयमङ्गलशब्देन ततः स्वमवनं विज्ञेत् ।

नीराज्यमानः पुष्पाभिर्गणिकाभिः सुमङ्गलम् ॥

य एवं कुरुते राजा वर्षे वर्षे सुमङ्गलम् ।

आयुरारोग्यमैश्वर्यं विजयं च स गच्छति ॥

नाधयो व्याधयस्तस्य भवन्ति न पराजयः ।

श्रियं पुष्पमवाप्नोति विजयं च सदा भुवि ॥” इति ।

ततोऽपराजितां पूजयेत् । सा यथा—आश्विनशुक्लदशम्यां
क्षेमसिद्ध्यर्थं यात्रायां विजयसिद्ध्यर्थं चाऽपराजितापूजामई करिष्ये
इति सङ्कल्प्य चन्दनादिना लिखिताऽष्टदलमध्ये ‘अपराजितायै नमः’
इत्यपराजितां तदक्षिणतः ‘ॐ क्रियाशक्त्यै नमः’ इति जयां तद्दामतः
‘ॐ उमायै नमः’ इति विजयां प्रतिष्ठाप्य ॐ अपराजितायै ॐ जयायै
ॐ विजयायै इत्यावाहनाद्युपचारैः सम्पूज्य प्रणम्य—

“चारुणा मुखपद्मेन विचित्रकनकोज्ज्वला ।

जयादेवी शिवे भक्त्या सर्वान्कामान्ददातु मे ॥

काञ्चनेन विचित्रेण केयूरेण विभूषिता ।

जयमदा महाभागा शिवभावितचेतसा ॥

विजया च महाभागा ददातु विजयं मम ।

हारेण सुविचित्रेण भास्वत्कनकमेखला ॥

अपराजिता रुद्ररता करोतु विजयं मम ॥”

इति माध्व्य हरिद्रारक्तवस्त्रे दूर्वायुक्तसिद्धार्थान् प्रदक्षिणं बलयुगाका-
रेणाऽऽवध्य—

भयैव पादिनीराजनमुक्तं कृत्यरत्ने । तत्र मन्त्रः—

‘अतुरद्रवत्तं मघं निरारिष्यं व्रजाश्विह ।

सर्वत्र विजयो मेऽस्तु स्वप्नसादात्सुरेश्वरि ॥’ इति ।

गाँडनिषन्धे उपोत्तिषे—

‘कृत्वा नीराजनं राजा बलवृद्धये यथाक्रमम् ।

शांभनं ऋञ्जनं पश्यञ्जलगोघोष्ठसंनिधौ ॥’

“सदाऽपराजिते यस्मात्सं लतामृषमा स्मृता ।

सर्वकामार्थमिच्छत्य तस्मात्सं भार्याम्यहम् ॥

भवापराजिता देवी मम सर्वसमृद्धये ।

पूजितायां स्वपि श्रेयो ममास्तु दुरितं हतम् ॥”

इति तद्दलयमभिषन्ध—

“जयदे परदे देवि दशम्यामपराजिते ।

भार्यामि भुजे दक्षे जयलाभाभिष्टद्धये ॥

बलमाधेहि मयि च मम शशौ पराजयम् ।

स्वद्वारणाद्भवेपुर्मे धनधान्यसमृद्धयः ॥”

इति मन्त्रेण दक्षिणबाहौ धृत्वा—

“इमौ पूजां मया देवि यथाशक्त्या निवेदिताम् ।

रक्षार्थन्तु समादाय व्रज स्वस्थानमुत्तमम् ॥”

इति विमर्शयेत् । सर्वे च जनास्तस्यामपराण्हे ग्रामसीयामुल्लङ्घ्य

अपराजितां पूजयेयुः । तदुक्तं ग्रन्थ एव ‘दशम्यां च जनैः सम्पक्’

इत्यादि । ऋञ्जनमिति । तत्र मन्त्रस्थितितत्त्वे—

“नीलग्रीव शुभग्रीव सर्वकामफलप्रद ।

पृथिव्यामवतीर्णोऽसि खञ्जरीट नमोऽस्तु ते ॥”

वसन्तराने—

एवं योगपुक्तो मुनिपुत्रकस्त्वं संदृश्यतामेपि शिखोद्गमेन ।

संदृश्यसे माहृषि निर्मलायां त्वं खञ्जनाधर्यं नमो नमस्ते ॥”

*अस्य फलानि शुभाशुभदेशाश्च तत्रैव ज्ञेयाः ।
आश्विनपौर्णमासीपरं ग्राह्या ।

‘सावित्रीव्रतमन्तरेण भवतोऽमापौर्णमास्यौ परं’
इति दीपिकोक्तः । अत्र विशेषस्तथायितत्त्वे लङ्गे—

‘आश्विने पौर्णमास्यां तु चरेज्जागरणं निशि ।
कौमुदी सा समाख्याता कार्या लोकैर्धिभृतये ॥
कौमुद्यां पूजयेत्क्षमीमिन्द्रमैरायतस्थितम् ।
सुगन्धिर्निशि सवेपथुश्चैर्जागरणं चरेत् ॥’

*अस्मेति । तद्दर्शनफलं त्रियितत्त्वे—

“अब्जेषु गोषु गजवाजिमहोरगेषु
राज्यपदः, कुशलदः शुचिशाद्वलपु ।
भस्मास्थिकेशनखलोमतुषेषु दृष्टो
दुःखं ददाति बहुशः खलु खड्गरीदः ॥”

वि च—

“वित्तं ब्रह्मणि, कार्यसिद्धिरतुला शक्रे, हुताग्ने भयं,
याम्यामग्निभयं मुरद्विपि कलंलाभः समुद्रालये ।
वायव्यां वरवद्यगन्सलिलं, दिव्याद्गना चोत्तरे
पेशान्यां मरणं ध्रुवं निगदितं दिग्भक्षणं सञ्जने ॥”

*परंति । कोनागरव्रते पूर्णिमा मदीपनिशीथोभयव्यापिनी ।
यदा पूर्वेणुर्निशीथव्याप्तिः परेषुः मदीपव्याप्तिस्तदा परेषुः कार्या
पूर्णाव्ययधानकालव्याप्तिश्चत्वात् । यदा पूर्वेणुर्निशीथव्याप्तिः परे-
षुश्च न मदीपव्याप्तिस्तदा पूर्वा ।

‘नक्कादिव्रतयोगे तु रात्रियोगो विदिष्यते’ ।

इति वचनात् । अन्ये तु ‘निशीथे’ इत्युक्तेः पुरंदिन एव निशी-
थव्याप्ता पूर्वा, उत्तरेणुरेव दिनद्वये वा निशीथव्याप्ता नीशीयाः
सुं चापरेतयाः । *अक्षरिति ।

तथा-

‘निशीथे परदा लक्ष्मीः को जागतीति भाषिणी ।

तस्मै विश्वं प्रपच्छामि अक्षैः क्रीडां करोति यः ॥’ इति ॥

अथैवाश्वयुजीकर्मोक्तमाश्वलायने-‘आश्वयुज्यामा-

श्वयुजीकर्म’ इति, तच्छेषपर्याणि कार्याम् । पितृनिष्ठान् ।

तत्र अपूर्वाह्न्यापिनी ग्राह्या । दैवकर्मत्वात् । आश्वयणं

तु पर्याणि कार्याम् ।

“नारिकेलोदकं पीत्वा अक्षैः क्रीडां समाचरेत् ।

नारिकेलैश्च पिटकैः पितृन् देवान्समर्चयेत् ॥

यन्धुंथ मीणपेत्तेन स्वप तदधनो भवेत् ॥”

इति च द्रष्टव्यम् । अत्र नारिकेलोदकपानमप्युक्तं, तत्र निन्द्यम् ।

“पात्रान्तरगतं यत्तु नारिकेलाभ्युसंवनम् ।

तालाहंतालमधुकफलानां रसमेव च ॥

सरोष्ट्रमानुषं क्षीरं सुरापानसमानि वै ॥”

इति हारीतस्मृतौ पष्ठाध्याये आकरे तत्पाने मायशिशोक्तैः ।

यद्यपि निषेधो रागमातृनारिकेलोदकपानपरस्तथापि निश्चि अश्व-
तजागरणं लक्ष्म्यादिपूजनं च प्रधानम् । नारिकेलपिटकभोजना-

दिनारिकेलोदकपाने चोक्तम् । तथा च पेषा तत्पानेऽधिकारस्तरंवे-

दर्थं प्रतं कार्यं नान्यैः । अत एव ‘उषानिका शिष्यत्रिका’ इति श्लोके

जागरणने विहितमतिपिद्धत्वात्किन्त्व इत्युक्तम् । स च विद्वन्धो

प्यवास्मित एवेत्यभिप्रेत्य ग्रन्थे नारिकेलोदकपानपरणं नोऽप्यु-

खितम् । अस्यां च पौर्णिमास्यां दीपदानात्प्रथमः ।

“सप्तं तद्दर्शमपुत्रं सहस्रं धनमेव वा ।

पूतेन दीपपरीपास्त्रिलतलेन वा पुनः ॥”

इति शाक्यात् । अपूर्वाह्नेति । ‘शेषपर्याणि कार्यं विद्वत्स्त्रान्’

इति पाठो नारायणवृत्तिसम्मतः । आश्वयुजीकर्मणाऽऽश्वयणस्य

‘शरद्याग्रयणं नाम पर्वणि स्यात्तदुच्यते ।’

इति शौनकोक्तः । तत्रापि शेषपर्वणि कार्थमिति प्रागुक्तम् । अतश्च-‘व्रीहिभिरिष्ट्वा व्रीहिभिरथ यजेत यवेभ्यो यवैरिष्ट्वा यवैरेव यजेत व्रीहिभ्यः’ इति श्रुत्या दर्शपूर्णमासयोरेककर्मत्वेनैकद्रव्यनियमादर्शेष्ट्याः, परं पौर्णमासेष्ट्याश्च प्राग्भवतीति हेमाद्र्यादयः ।

‘दर्शेष्ट्याः परमुक्तमाग्रयणकं प्राक्पौर्णमासाच्च तत् ।’

इति दीपिकोक्तश्च । तच्चाग्रयणं त्रेधा । व्रीह्याग्रयणं यथाग्रयणं श्यामाकाग्रयणं चेति । एषां कालः श्रुतौ-

समानाद्गतन्वतायास्तत्समतत्वात् । अन्ये तु एवं सत्यद्भूतकर्मलोपेनोभयोरपि वैगुण्यापत्तेराग्रयणस्य कालान्तरसम्भवेन तदङ्गीकारस्यानुचितत्वात् पर्वान्तरे, शुक्लपक्षे देवनक्षत्रे वा तरकार्थमित्याहुः । तत्र वृत्तिकारानुयायिभिर्हेयमेव । अशरदीति । केवलस्पर्ताग्निमर्ता बह्वृचानामाश्विनपौर्णमास्यामेवाग्रयणं नान्यदेत्यर्थः । शरदीति आश्वपुत्रकार्तिकयोः पौर्णमास्याभमातास्यायां वा शुक्लपक्षरेवत्यां वेति सागरे । शेषपर्वणीति । अपराहसन्धौ तादेन एव पूर्वाह्नसन्धौ तु तादेन एव शेषपर्वपरन्तु कर्मपर्याप्तपर्वलाभे तस्याग इति स्फुटमग्रे । इदानीं श्रौताग्निमदाश्वलायनानामाश्वलायनभिन्नानां च कालमाह-अतच्चेति । ननु विकल्पान्तरवदाग्रयणस्य आवर्चनात्पाक् सन्धौ प्रकृत्युत्तरत्वं तदुत्तरसन्धौ च प्रकृतिपूर्वत्वं कुतो न स्यात् । “यस्मिन्काले अमावास्या सम्पद्यते तपेष्ट्वा एतथा यजेत यदि पौर्णमासी स्यादेतथा इष्ट्वा अथ पौर्णमासेन” इति श्रुतिविरोधात् । यदि च पौर्णमास्यामेवाग्रयणं क्रियते तदा एतच्छ्रुतिबलात्पूर्वमाग्रयणं ततः सद्यस्काळा प्रकृतिरिति केचित् । यदि तु एतद्दर्शपूर्णमासाभ्यां समानतन्त्रं कुरुते “अपि वा पौर्णमासे अमावास्या वा इतिवि अमु-

'गृहमेधी घ्राहिपयाभ्यां शरद्व्यसन्तयोर्यजेत इयामाकैर्नीयारैर्वर्षास्वापत्कालेनान्येन पुराणैर्षा' इति ।
 भावस्तस्यांऽपि—'वर्षास्तु इयामाकैर्यजेत शरदि घ्राहिभिर्वसन्ते पर्वैर्वर्धतुं षेणुययैः' इति । तथापि इयामाका-
 वर्धयेत् देवतानां स्वस्वनामपरिहाणाय" इति श्रुतेः, तदाग्रयणह-
 विःषु माकृतहरिश्चरकालत्वमेव पशुपुरोडाशकर[वदी]पसाङ्गित्वात् ।
 माकृतस्यैव तन्त्रस्य भावादिति देवप्राज्ञिकादयः । वस्तुतस्तु
 यदि 'वपया प्रचर्ष पुरोडाशमनु निवर्तयेत्' 'जपमनु भावर्षत्' इति चत्
 'पौर्णमासेन प्रचर्षाग्रयणहविषि निर्वपेत् पौर्णमासमनुनिर्वपेत्" इति
 वत्वाकर्मप्रवचनीयानुयोगनिमित्ताद्वितीयान्यस्मादपि तदा तत्र पूर्व-
 श्रुतिबाधेनोत्तरकालत्वमत्ययः । तदेव तु न 'अनुवर्तयेत्' इत्येव
 श्रुतेः । अयं घनुरूपसर्ग एव सङ्कल्पप्रभृत्यासमाप्ति सम्बन्धे ता-
 त्पर्यग्राहक एव 'सूत्रेष्वदृष्टं पदं सूत्रान्तरादनुवर्तनीयम्' इत्यादि-
 त् । नन्वत्रापि 'अनु अन्ते वर्तनीयम्' इति एव कुतो नार्थः ? आदी-
 मध्ये चानुष्टीचिदर्शनात् । अत एव श्रुतिद्वयमेव सूत्रे तत्परम-
 मानतन्त्रा वा दर्शपूर्णमासाभ्यामिति तन्त्रपदमेवोक्तम् । यानि
 प्रकृतिसाधारणान्यनानि विहरणादीनि तात्पर्यवाप्रापीयतावदेव ।
 वस्मादुक्तविरोधादाग्रयणोत्तरत्वं प्रकृतेर्पथापथं भवति इति कौ-
 स्तुभकारादयः । शरत् आश्विनकार्तिकी, चसन्तः चैत्रवै-
 शाखी, वर्षा श्रावणभाद्रपदी । नन्वत्र 'मीनमेपयोः' इति न्यायेन
 मासान्तरमपि ग्रहितुं शक्यम् । शास्त्रान्तरे विशेषरूपेण तत्तन्मासग्र-
 हणात् । यधर्षु षेणुयवैरिति । कात्यायनेन तु वैणवोग्रीष्म इति
 षेणुयवाग्रयणे ग्रीष्म एवोक्तः । एषा चाग्रयणानां प्रकृतावुपयो-
 गः । 'घ्राहिभिरेष्टा घ्राहिभिरेव यजेत यवेभ्यो यवैरिष्टा यवैरेव
 यजेत घ्राहिभ्यः' इति श्रुतेः । दर्शपूर्णमासपारेककर्मत्वेन द्रव्यैव-
 नियमात् । परिशिष्टेऽपि—

*'शरद्याग्रयणं नाम पर्वणि स्यात्तदुच्यते ।'

इति शौनकोक्तेः । तत्रापि *शेषपर्वणि कार्याणि प्रागुक्तम् । *तच्च-'ग्रीहिभिरिष्ट्वा ग्रीहिभिरव यजेत यभ्यो यवैरिष्ट्वा यवैरव यजेत ग्रीहिभ्यः' इति श्रुत्या दर्शपूर्णमासयोरेककर्मत्वेनैकद्रव्यनियमाद्दर्शोष्ट्याः परं पौर्णमासेष्ट्याश्च प्राग्भवतीति हेमाद्र्यादयः ।

'दर्शोष्ट्याः परमुक्तमाग्रयणकं प्राक्पौर्णमासाद्य तत् । इति दीपिकोक्तेश्च । तच्चाग्रयणं त्रेधा । ग्रीष्याग्रयणं पथ्याग्रयणं श्यामाकाग्रयणं चेति । तेषां कालः श्रुतौ—

समानाद्गतन्यतायास्तत्समतत्वात् । अन्ये तु एवं सत्यद्भूतकर्मलोपेनोभयोरपि वैगुण्यापत्तेराग्रयणभ्य कालान्तरसम्भवन तद्द्विकारस्यानुचितत्वात् पर्वन्तरे शुरुपक्षे देवनक्षत्रे वा तरहार्पणिसाहुः । तत्र वृत्तिकारानुपायिभिर्हयमेव । *शरदीति । केव-
 छस्यातीश्रितता बह्वृचानामाशिनपौर्णमासंवामेराग्रयणं नान्य-
 देशभ्यः । शरदीति आश्वपुत्रकार्तिकयोः पौर्णमास्याभ्यामा-
 स्यायां वा शुरुपक्षरेवस्था वेति सागरे । *शेषपर्वणीति । भा-
 राद्दसन्धौ तादेन एव पूर्वाद्दसन्धौ तु तदिन एव शेषपर्वणान्तु क-
 र्मवर्षात्पर्वणोत्थाभे तस्याग इति स्फुटमग्रे । इदानीं धीनाश्रित-
 श्रवणानामाश्रवणमिदानीं च कालमाह-
 ननु विहृतवन्नरवशाग्रयणस्य आवर्धनारणाह सन्धौ महत्पुत्रा-
 तदुत्तरमन्धौ च महतिपूर्वत्वं कुतो न स्यात् । "यस्मिन्कावे प्र-
 मारास्या सम्प्रपते तपेष्टा एतवा यजेत यदि पौर्णमासो स्यात्-
 या इष्ट्वा अथ पौर्णमासेन" इति श्रुतिरिरोवात् । यदि च पौर्णमा-
 स्यादेराग्रयणं क्रियते तदा एतच्छ्रुतिव्याप्यपूर्वमाग्रयण तथा स-
 पस्त्राद्या महतिरिति केचित् । यदि तु एतदुत्पौर्णमासात्वात् स-
 यानन्व इदमे "मदि वा पौर्णमासे अमासात्वे वा इतिच मनु-

‘गृहमेधी ग्रीहिषयाभ्यां ० शरद ० सन्तपोर्यजेत श्या-
 माकैर्नीवारैर्वर्षास्यापत्कालेनान्पेन पुराणैर्वा’ इति ।
 आपस्तम्बोऽपि—‘वर्षासु श्यामाकैर्यजेत शरदि ग्रीहि-
 भिर्वसन्ते ययैर्वर्षार्थुं वेणुपदैः’ इति । तथापि श्यामाका-
 वर्षेपत् देवतानां स्वस्वनामपरिहाणाय” इति श्रुतेः, तदाग्रयणह-
 विःपु माकृतद्विकृत्तरकालत्वमेव पशुपुरोडाशकर[वद?]पसाह्वित्वात् ।
 माकृतस्यैव तन्वस्य भावादिति देवयाज्ञिकादयः । यन्तुतन्तु
 यदि ‘वपया मचर्य पुरोडाशमनु निवर्तयेत्’ ‘अपमनु मावर्षत्’ इतिवत्
 ‘पौर्णमासेन मचर्वाग्रयणद्विपि निर्वेपत् पौर्णमासमनुनिर्वेपत्’ इति
 यत्वाकर्मवचनीयानुषांगानामेचाद्विनीयान्परमादपि तदा तत्र पूर्व-
 श्रुतिबाधेनोत्तरकालत्वमत्ययः । तदेव तु न ‘अनुवर्तयेत्’ इत्येव
 श्रुतेः । अयं अनुवर्षसर्ग एव सद्गुरामभृत्प्रासमाप्ति मन्वन्धे ता-
 त्पर्यग्राहक एव ‘सूषेत्वरष्टं पदं गृशान्तरादनुवर्तनीयम्’ इत्यादिह-
 त् । नन्वत्रापि ‘अनु अन्ते वर्तनीयम्’ इति एव कृतो नायः । आदी-
 मध्ये चानुष्टीप्तदर्शनात् । अत एव श्रुतिदृढपङ्केन सूषे तत्पर-
 मानतन्त्रा वा दर्शपूर्णमासाभ्यामिति तन्वपदमेवोक्तम् । यानि
 प्रकृतिमाधारणान्यनानि विहरणादीनि तान्येवाश्राप्येतावदेव ।
 तस्मादुक्तविरोधादाग्रयणोत्तरसं प्रकृतेर्यथावर्षं भवति इति ऋ-
 क्तुभकारादयः । ० शरत् आश्विनकान्तिकी, ० यत्सन्तः पंचद-
 श्यात्, ० वर्षा धारणभाद्रपदी । नन्वत्र ‘मीनमेवयोः’ इति व्याख्येय
 मासान्तरमपि प्रहीतुं शक्यम् । आश्वान्तरे विशेषकणेन तत्सन्दासह-
 हनात् । ० वर्षार्थुं वेणुपदैरिति । कात्यायनेन तु वेणुवोर्वाप्य इति
 वेणुपदाग्रयणे ग्रीष्म एवोक्तः । एषां आग्रयणानां प्रकृतादुत्पत्ति-
 गः । ‘ग्रीहिषभिष्टा ग्रीहिषिरेव यजेत परेभ्यो परेभिष्टा परेरेव
 यजेत ग्रीहिष्यः’ इति श्रुतेः । दर्शपूर्णमासपारेककर्मदेव इत्येव-
 नियमात् । परिशिष्टेऽपि—

‘शरद्याग्रयणं नाम पर्वणि स्वात्तदुच्यते ।’

इति शौनकोक्तः । तत्रापि शेषपर्वणि कार्यमिति प्रागुक्तम् । अतश्च-‘व्रीहिभिरिष्ट्वा व्रीहिभिरथ यजेत यवैर्भ्यो यवैरिष्ट्वा यवैरेव यजेत व्रीहिभ्यः’ इति श्रुत्या दर्शपूर्णमासयोरेककर्मत्वेनैकद्रव्यनिगमाद्दर्शष्ट्याः परं पौर्णमासेष्ट्याश्च प्राग्भवतीति हेमाद्र्यादयः ।

‘दर्शष्ट्याः परमुक्तमाग्रयणकं प्राक्पौर्णमासाच्च तत् ।’

इति दीपिकोक्तञ्च । तच्चाग्रयणं त्रेधा । व्रीह्याग्रयणं पषाग्रयणं श्यामाकाग्रयणं चेति । एषां कालः श्रुतौ—

समानाङ्गतन्त्रतायास्तत्समतत्वात् । अन्ये तु एवं सत्यङ्गभूतक्रमलोपेनोभयोरपि वैगुण्यापत्तेराग्रयणस्य कालान्तरसम्भवेन तदङ्गीकारस्यानुचितत्वात् पर्वान्तरे शुरुपक्षे देवनक्षत्रे वा तत्कार्यमित्याहुः । तच्च वृत्तिकारानुयायिभिर्हेयमेव । अशरदीति । केवलस्मार्ताग्निमतां बहूवृचानामाश्विनपौर्णमास्यामेवाग्रयणं नान्यदेत्यर्थः । अशरदीति आश्वपुजकार्तिकयोः पौर्णमास्याभमावास्यायां वा शुरुपक्षरेवत्यां चेति सागरे । शेषपर्वणिति । अपराहसन्धौ तादेन एव पूर्वाह्नसन्धौ तु तादिन एव शेषपर्वपरन्तु कर्मपर्याप्तपर्वालाभे तत्प्राग इति स्फुटमग्रे । इदानीं श्रौताग्निमदाश्वलायनानामाश्वलायनभिधानां च कालमाह—अतच्चेति । ननु विकृत्यन्तरवदाग्रयणस्य आवर्त्तनात्प्राक् सन्धौ प्रकृत्युत्तरं तदुत्तरसन्धौ च प्रकृतिपूर्वत्वं कुतो न स्यात् । “यस्मिन्काले अमावास्या सम्पद्यते तपेष्ट्वा एतथा यजेत यदि पौर्णमासी स्यादेतथा इष्ट्वा अथ पौर्णमासेन” इति श्रुतिविरोधात् । यदि च पौर्णमास्यामेवाग्रयणं क्रियते तदा एतच्छ्रुतिवलात्पूर्वमाग्रयणं ततः सद्यस्काला प्रकृतिरिति केचित् । यदि तु एतदर्थपौर्णमासाभ्यां समानतन्त्रं कुरुते “अपि वा पौर्णमासे अमावास्वे वा इतिपि अनु-

‘गृहमेधी ग्रीहिषवाभ्यां शरश्च सन्तयोर्पजेत इया-
 माकैर्नीयारैर्वर्षास्वापत्कालं नान्येन पुराणैर्वा’ इति ।
 आपस्तम्ब्याऽपि—‘वर्षास्तु ययामाकैर्पजेत शरदि ग्रीहि-
 भिर्वसन्ते पयैर्वर्षधर्तु वेणुययैः’ इति । तथापि ययामाका-
 वस्येत् देवतानां स्वस्वनामपरिहाणाय” इति श्रुतेः, तदाग्रयणह-
 विःपु माकृतहविरुत्तरकालत्वमेव पशुपुरोडाशकर[वद्!]मसङ्गित्वात् ।
 माकृतस्यैव तन्त्रस्य भावादिति देवप्राज्ञिकादयः । वस्तुतस्तु
 यदि ‘वपया मचर्य पुरोडाशमनु निवर्तयेत्’ ‘अपमनु मावर्षेत्’ इतिवत्
 ‘षौर्णमासेन मचर्याग्रयणहविषि निर्वपेत् षौर्णमासमनुनिर्वपेत्” इति
 वत्कार्कर्मवचनीयानुयोगानिमित्ताद्वितीयान्यस्मादपि तदा तत्र पूर्व-
 श्रुतिवापेनोत्तरकालत्वमत्ययः । तदेव तु न ‘अनुवर्तयेत्’ इत्येव
 श्रुतेः । अयं धनु रूपसर्ग एव सङ्कल्पमभूत्प्रासमाप्ति सम्बन्धे ता-
 त्पर्यग्राहक एव ‘सूत्रेष्वष्टं पदं सूत्रान्तरादनुवर्तनीयम्’ इत्यादिव-
 त् । नन्वत्रापि ‘अनु अन्ते वर्तनीयम्’ इति एव कृतो नार्थः । आदी-
 मध्ये चानुवृत्तिदर्शनात् । अत एव श्रुतिद्वयस्येन सूत्रे तत्तरम-
 मानतन्त्रा वा दर्शपूर्णमासाभ्यामिति तन्त्रपदमेवोक्तम् । यानि
 प्रकृतिसाधारणान्यनानि विहरणादीनि तान्येवाप्रापीयेतावदेव ।
 तस्मादुक्तविरोधादाग्रयणोत्तरत्वं प्रकृतेर्यथापर्यं भवति इति कौ-
 स्तुभकारादयः । शरत् आश्विनकार्तिकौ, चसन्तः चैत्रवै-
 शाखौ, वर्षा धावणभाद्रपदी । नन्वत्र ‘मीनमेपयोः’ इति न्यायेन
 मासान्तरमपि ग्रहीतुं शक्यम् । शास्त्रान्तरे विशेषरूपेण तच्चन्मासप्र-
 हणात् । वर्षधर्तु वेणुययैरिति । कात्यायनेन तु वैणवोग्रीष्म इति
 वेणुयवाग्रयणे ग्रीष्म एवोक्तः । एषा चाग्रयणानां प्रकृतावुपयो-
 गः । ‘ग्रीहिषविरिष्टा ग्रीहिषिरेव यजेत यवेभ्यो यवैरिष्टा यवैरेव
 यजेत ग्रीहिष्यः’ इति श्रुतेः । दर्शपूर्णमाससंयोगे कर्मत्वेन द्रव्यैव-
 नियमात् । परिशिष्टेऽपि—

*'शरद्याग्रयणं नाम पर्वणि स्यात्तदुच्यते ।'

इति शौनकोक्तेः । तत्रापि *शेषपर्वणि कार्यमिति प्रागुक्तम् । *तच्च- 'व्रीहिभिरिष्ट्वा व्रीहिभिरथ यजेत यवेभ्यो यवैरिष्ट्वा यवैरेव यजेत व्रीहिभ्यः' इति श्रुत्या दर्शपूर्णमासयोरेककर्मत्वं नैकद्रव्यनियमाद्दर्शोऽष्ट्याः, परं पौर्णमासेऽष्ट्याश्च प्राग्भवतीति हेमाद्र्यादयः ।

'दर्शोऽष्ट्याः परमुक्तमाग्रयणकं प्राक्पौर्णमासाच्च तत् ।' इति दीपिकोक्तेश्च । तच्चाग्रयणं त्रेधा । व्रीह्याग्रयणं पषाग्रयणं श्यामाकाग्रयणं चेति । एषां कालः श्रुतौ—

समानाद्गतन्त्रतायास्वत्समतत्वात् । अन्ये तु एवं सत्यङ्गभूतकमलोपेनोभयोरपि वैगुण्यापत्तेराग्रयणभ्य कालान्तरसम्भवेन तदङ्गीकारस्यानुचितत्वात् पर्वान्तरे शुरुपक्षे देवनक्षत्रे वा तत्कार्यमित्याहुः । तच्च वृत्तिकारानुयायिभिर्हेयमेव । *शरदीति । केवलस्पर्ताग्निमता 'बद्धृचानामाश्विनपौर्णमास्यामेवाग्रयणं नान्यदेत्यर्थः । शरदीति - आश्वपुजकार्तिकयोः पौर्णमास्याममावास्यायां वा शुरुपक्षरेवत्यां वेति सागरे । *शेषपर्वणिति । अपराहसन्धौ तादेन एव पूर्वाहसन्धौ तु तादेन एव शेषपर्वपरन्तु कर्मपर्याप्तपर्वालाभे तस्याग इति स्फुटमग्रे । इदानीं श्रौताग्निमदाश्वलायनानामाश्वलायनभिन्नानां च कालमाह- *तच्चेति । ननु विकृत्यन्तरवटाग्रयणस्य आवर्त्तनात्पाक् सन्धौ प्रकृत्युत्तत्वं तदुत्तरसन्धौ च प्रकृतिपूर्वत्वं कुतो न स्यात् । "यस्मिन्काले अमावास्या सम्पद्यते तपेष्ट्वा एतथा यजेत यदि पौर्णमासी स्यादेतथा इष्ट्वा अथ पौर्णमासेन" इति श्रुतिविरोधात् । यदि च पौर्णमास्यामेवाग्रयणं क्रियते तदा एतच्छ्रुतिबलात्पूर्वमाग्रयणं ततः सद्यस्फाला प्रकृतिरिति केचित् । यदि तु एतद्दर्शपौर्णमासाभ्यां समानतन्त्रं कुरुते "अपि वा पौर्णमासे अमावास्ये वा हविषि अनु-

गृहमंथी ग्रीहियवाभ्यां० शरद्व० मन्तयोर्पजित इवा-
 र्शिवारैवे० रीरयापत्कालेनान्गेन पुराणैर्वा' इति ।
 मन्त्रोऽपि—'वर्षास्तु इगामाकैर्पजित शरदि ग्रीहि-
 तन्ते ययै० र्पयन्तु पेषुयथैः' इति । तथापि इगामाका-

[देवतानां स्वस्वनामपरिहाणात्" इति श्रुतेः, तदाप्रयत्न-
 आकृत्यैविकपरकालत्वमेव पशुपुरोडाशकर[वदो]वमाहिन्वात् ।
 एव तन्वस्य भारादिनि देवप्राप्तिकादयः । यन्तुश्रु-
 यवा मचर्षे पुरोडाशमनुनिवर्तयेत्' 'अयमनु पावर्षेत्' इतिवत्
 त्सेन मचर्षाग्रवणद्विविपि निवर्षेत्' 'पौर्णमासमनुनिवर्षेत्' इति
 र्षेमवचनोपानुयोगनिमित्ताद्विनीयान्यमादयि उदा तत्र पूर्व-
 र्षेनोपरकालत्वमावया । तदेव तु न 'अनुवर्षेत्' इतिवत्
 अयं अनुवर्षात् एव तद्वत्त्वभूत्यावयाति मन्त्रमे ता-
 क एव 'तुभेष्वाष्टे पदे गृहान्तरादनुवर्षेतीपम्' इतिवत्-
 वप्रापि 'अनु अन्तर्वर्षेतीपम्' इति एव कृतो मर्थः । काशी-
 अनुष्ठीषदक्षिणात् । अत एव श्रुतिद्वयमेव गृहं वचर-
 ता वा दर्शपूर्णमासाभ्यापिनि मन्त्रपर्यवेष्टात् । यानि
 त्पारणान्यनानि विहरणादीनि नाम्यथाशर्षाद्यथावदेव ।
 तद्विरोधादाग्रवणोपरत्वे प्रकृत्येर्षयापथं यथाति इति श्रु-
 त्वाद्यः । अदारम्भादिभवनकार्तिकी, अथरन्तः पंचमे-
 षवर्षी धावणधावणी । नन्वह 'धीनंषवर्षाः' इति म्वादेव
 मपि प्रकृतं धावणम् । धावणान्तरे विष्टेवर्षेण तत्रासाह-
 ष्यधर्षु बेषुयथैरिति । कात्यायनेन तु र्षेवर्षाः इति
 प्रयणे ग्रीह्य एवोक्तः । एषा धावणव्याप्या रद्वत्तदुप-
 तिभिभिष्टा र्षीर्षभिरेव यजेत रवेऽयो रवेरिष्टा रवेरेव
 तिः' इति श्रुतेः । दर्शपूर्णमासयोरेकैवर्षेरेव इत्येव-
 । परिशिष्टेऽपि—

‘शरद्याग्रयणं नाम पर्वणि स्यात्तदुच्यते ।’

इति शौनकोक्तेः । तत्रापि *शेषपर्वणि कार्यमिति प्रागुक्तम् । *तच्च—‘व्रीहिभिरिष्ट्वा व्रीहिभिरथ यजेत पर्वण्यो यवैरिष्ट्वा यवैरेव यजेत व्रीहिभ्यः’ इति श्रुत्या दर्शपूर्णमासपरेककर्मत्वेनैकद्रव्यनियमाद्दर्शोष्ट्याः, परंपौर्णमासेष्ट्याश्च प्राग्भवतीति हेमाद्र्यादयः ।

‘दर्शोष्ट्याः परमुक्तमाग्रयणकं प्राक्पौर्णमासाद्यं तत् ।’ इति दीपिकोक्तंश्च । तच्चाग्रयणं त्रेधा । व्रीह्याग्रयणं पद्याग्रयणं श्यामाकाग्रयणं चेति । एषां कालः श्रुतौ—

समानाद्गतन्यतायास्तत्समतत्वात् । अन्ये तु एवं सत्पद्भूतक्रमलोपेनोभयोरपि वैगुण्यापत्तेराग्रयणभ्य कालान्तरसम्भवेन तद्व्रीह्यारस्यानुचितत्वात् पर्वान्तरे शुरुपक्षे देवनक्षत्रे वा तरुहार्थमित्याहुः । तद्यु वृत्तिकारानुयायिभिर्हेयमेव । *शरदीति । केवलस्मान्तामिमतां ‘बह्वृचानामाश्विनपौर्णमास्यामेवाग्रयणं नान्यदेत्यर्थः । शरदीति आश्विनपूजकार्तिकयोः पौर्णमास्याभमासास्यायां वा शुरुपक्षेरेवत्या वेति सागरे । *शेषपर्वणीति । अत्राहसन्धी तादेन एव पूर्वाहसन्धी तु तादेन एव शेषपर्वणान्तु कर्मवर्षात्पर्वणोष्ठाभे तत्राग इति स्फुटमग्रे । इदानीं धोताप्रिवशाद्व्यायनानामाश्विन्यायनभिदानां च कालमाह—*तच्छेति । ननु विहृत्यन्तरवशाग्रयणस्य आवर्षनात्प्राह सन्धी प्रहृत्युत्तरे तदुत्तरसन्धी च प्रहृतिपूर्वत्वं कृतो न स्यात् । “यस्मिन्काले अमासास्या समायते तपेष्ट्वा एतथा यजेत यदि पौर्णमासो स्यादेव या इष्ट्वा अथ पौर्णमासेन” इति श्रुतिविरोधात् । यदि च पौर्णमास्यामेवाग्रयणं क्रियते तदा एतच्छ्रुतिव्याप्त्यपूर्वमाग्रयणं तत्रागम्यच्छाया प्रहृतिरिति केचित् । यदि तु एतदर्थपौर्णमासात्प्रागप्यन्यत्र हृदये “यदि वा पौर्णमासे अमासास्ये वा इतिवि अग्रे

'गृहमेधी ग्रीहिषवाभ्यां शरद्व सन्तयोर्घजेत द्या-
 काकैर्नीवारैर्वर्षात्वापत्कालेनान्येन पुराणैर्वा' इति ।
 तापस्तम्बोऽपि—'वर्षास्तु यथामाकैर्घजेत शरदि ग्रीहि-
 भैर्वसन्ते यवैर्वर्षधर्तु वेणुयवैः' इति । तत्रापि यथामाका-
 र्घयेत् देवतानां स्वस्वनामपरिहाणाय" इति श्रुतेः, तदाग्रयणह-
 वेषु माकृतहविरुत्तरकालत्वमेव पशुपुरोडाशकर[वदा]प्रसङ्गित्वात् ।
 माकृतस्यैव तन्त्रस्य भावादिति देवयाज्ञिकादयः । वस्तुतस्तु
 यदि 'वपवा मचर्ष्य पुरोडाशमनु निर्वर्तयेत्' 'जपमनु मावर्षत्' इतिवत्
 पौर्णमासेन मचर्ष्याग्रयणहविषि निर्वपेत् पौर्णमासमनुनिर्वपेत्" इति
 त्याकर्ममवचनीयानुयोगानिमित्ताद्वितीयान्यस्मादपि तदा तत्र पूर्व-
 श्रुतिबाधेनोत्तरकालत्वमत्ययः । तदेव तु न 'अनुवर्तयेत्' इत्येव
 श्रुतेः । अयं क्षत्रुपसर्ग एव सङ्कल्पमभृत्यासमाप्ति सम्बन्धे ता-
 प्यर्षग्राहक एव 'सूत्रेष्वहष्टं पदं सूत्रान्तरादनुवर्तनीयम्' इत्यादिव-
 [। नन्वत्रापि 'अनु अन्ते वर्तनीयम्' इति एव कुतो नार्थः ? आदौ-
 मध्ये चानुष्टिचिदर्शनात् । अत एव श्रुतिहृदयज्ञेन सूत्रे तत्तस्म-
 रानतन्त्रा वा दर्शपूर्णमासाभ्यामिति तन्त्रपदमेवोक्तम् । यानि
 माकृतिसाधारणान्यनानि विहरणादीनि तान्येवाप्रापीतेतावदेव ।
 तस्मादुक्तविरोधादाग्रयणोत्तरत्वं प्रकृतेर्यथावयं भवति इति कौ-
 तुम्भकारादयः । शरत् आश्विनकार्तिकी, अथसन्तः चैत्रवे-
 दात्सी, अथर्षा धारणभाद्रपदी । नन्वत्र 'मीनमेवयोः' इति न्यायेन
 तस्मान्तरमपि ग्रहीतुं शक्यम् । शास्त्रान्तरे विशेषरूपेण तत्तन्मासप्र-
 हणत् । अथधर्तु वेणुयवैरिति । कात्यायनेन तु वैणवोग्रीष्म इति
 वेणुयवाग्रयणे ग्रीष्म एवोक्तः । एषां चाग्रयणानां प्रकृतावुपयो-
 गः । 'ग्रीहिषापरिष्ठा ग्रीहिभिरैव यजेत यवैर्भ्यो यवैरिष्ठा यवैरेव
 यजेत ग्रीहिभ्यः' इति श्रुतेः । दर्शपूर्णमासपारेककर्मत्वेन द्रव्येषय-
 निषमात् । परिशिष्टेऽपि—

ग्रयणमनित्यम् । इतरे तु अनाहिताग्नेर्नित्ये । यवाग्रयण
 च कार्यमिति स्मार्तवृत्ताद्युक्तत्वात् सूत्रे व्रीहियवदेव
 तासंबद्धानामेव मन्त्राणामाज्ञानाच्च । आहिताग्नेस्तु य-
 वाग्रयणस्याप्यनित्यत्वम् । 'अपि वा क्रिया यवेषु' इति
 सूत्रात् । यद्वा व्रीह्याग्रयणेन समानतन्त्रता । 'श्यामा-
 कैस्तु (१) प्रस्तरं कुर्यान्नाग्रयणम् । यदि वा तदपि समा-
 नतन्त्रम्' इत्यादिनारायणवृत्तौ परिश्रमवतां सुलभ-
 मित्यलम् ।

इदं च पर्वाभावे शुक्लपक्षे देवनक्षत्रे कृत्तिकादिवि-
 शाखान्ते कार्यमिति स्मृत्यर्थसारे उक्तम् । यौधायनीये
 केशवस्यामिनाऽप्येवमुक्तम् । परिशिष्टे—

'श्यामाकैर्त्रीहिभिश्चैव यवैश्चान्योन्यकालतः ।

"श्यामाकैर्त्रीहिभिश्चैव यवैश्चान्योन्यकालतः ।

माग्यष्टुं युज्यतेऽवश्यं न ह्यत्राग्रयणात्पयः ॥" इति ।

श्यामाकानामात्रीहिभ्यो गौणकालः त्रीहिणामागवेभ्यो यवाना-
 माश्यामाकेभ्य इत्यर्थः । अनापत्तौ प्रायश्चित्तं कृत्वा गौणकाले-
 ऽनुष्ठानमापत्तौ तु तपकृत्वेति विशेषः । अनित्यमिति । अनु-
 पदमेतन् स्पष्टं—'श्यामाकैस्तु प्रस्तरम्' इत्यादिना । प्रस्तरः श्यामा-
 कृतृणमृष्टैः अमन्त्रमभसिनिधूनच्छेदनादिसंस्कारं कृत्वा दर्वीस्थाप-
 नाय वार्दप्येव मेळनम् । समानतन्त्रतन्ति । यवव्रीह्याग्रयणयोः
 समानेदवताकत्वान्कृत्वाकालैरयोश्च । एवं चार्थाधानिनः शाखा-
 ग्नौ सार्थाधानिनो श्रीक्रियाग्नौ वा पृथक्कर्मत्वेन स्मार्ताग्रयणार्था-
 नयणेनैव नारायणवृत्तादिकारात् ।

(१) श्यामाकैर्त्रीहिभिश्चैव यवैश्चान्योन्यकालतः इत्यादिना यवाग्रयण-
 आश्यामाकेभ्य इत्यर्थः । अनापत्तौ प्रायश्चित्तं कृत्वा गौणकाले-
 ऽनुष्ठानमापत्तौ तु तपकृत्वेति विशेषः । अनित्यमिति । अनु-
 पदमेतन् स्पष्टं—'श्यामाकैस्तु प्रस्तरम्' इत्यादिना । प्रस्तरः श्यामा-
 कृतृणमृष्टैः अमन्त्रमभसिनिधूनच्छेदनादिसंस्कारं कृत्वा दर्वीस्थाप-
 नाय वार्दप्येव मेळनम् । समानतन्त्रतन्ति । यवव्रीह्याग्रयणयोः
 समानेदवताकत्वान्कृत्वाकालैरयोश्च । एवं चार्थाधानिनः शाखा-
 ग्नौ सार्थाधानिनो श्रीक्रियाग्नौ वा पृथक्कर्मत्वेन स्मार्ताग्रयणार्था-
 नयणेनैव नारायणवृत्तादिकारात् ।

प्राग्रयणं युज्यतेऽयं न ह्यत्राग्रयणात्पयः ॥'

त्रिकाण्डमण्डनोऽप्येवम् । यदा त्वेतदाश्विनपौर्णमा-
स्यां क्रियते तदैककालत्वादाऽश्वयुजीकर्मणोऽस्य च स-
मानतन्त्रता भवति । तदेतद्वृत्तिकृता—'एकवर्षिरेष्मा-

ॐ आश्वयुजीकर्मणोऽस्येति । त्रीणतण्डुलचरुणाऽऽश्वयु-
जीकर्मप्रधानहोमं कृत्वा नूतनतण्डुलचरुणाऽऽग्रयणप्रधानहोमः,
द्वयोथर्वोरेकस्विष्टकृदादिराश्वयुजीत्रीणाग्रयणयोस्तन्त्रेण प्रयोगः ।
आश्वयुजीत्रीणाग्रयणशपाकाग्रयणानां च तन्त्रेण प्रयोगो वृषा-
ग्निभागरादेरवगन्तव्यः । इदं चात्र बोध्यम्—आवर्तनात्पाफू सन्धौ
मकृतिविकृतिप्रयोगमाप्ती पर्वणि आश्वयुजीकर्मग्रयणपर्वणस्याङ्गी-
पाकाः समानतन्त्रा एव ।

“पाकयज्ञान्तमासाय एकाग्रयानेकवर्षिणः ।

एकस्विष्टकृतः कुर्याद्धानापि सति दैवते ॥”

इति तत्सुध्यात् । तदपवादेन तु पर्वणि पूर्वेषुरेव सतन्त्रमा-
ग्रयणाश्वयुजीकर्म परेषुः सन्धिपति-मकृतिः तस्याः पतिपद्यापि
सुररत्वादिति । आग्रयणं च नवाग्रं क्रीत्वाऽपि भवति ।
अन्यथा—

“स चेदकृत्वाऽऽग्रयणं नवमग्नाति मोहितः ।

देवेभ्यः कल्पितं भागं भक्षयित्वाऽऽर्तिमाप्नुयात् ॥”

इति दोषस्मरणात् । आग्रयणदिने पदद्वयत्वं श्राद्धमपि हेमाद्री-

“श्यामाकैरिधुभिश्चैव पितृणां सर्वकामिकम् ।

कुर्यादाग्रयणं यस्तु स र्शमिं सिद्धिमाप्नुयात् ॥

नवधान्ये समायाते पृथी श्राद्धं समाचरेत् ।

नवाग्रलाभे देवा द्वां कामकालौ सदैव हि ॥”

इत्युक्तेः । ग्रन्थेऽपि—

‘प्रीतिपाके च कर्तव्यं यवपाके च पार्थिव ।’

अथ कार्तिकमासः

तुलासंक्रमे प्रागपरा दश घटिकाः पुण्याः । रात्रौ तु प्रागुक्तम् ।

अथ कार्तिकस्नानम् । तत्र पृष्ठीचन्द्रोदये विष्णुस्मृतिपाद्ययोः—

‘तुलामकरमेपेषु प्रातःस्नानं विधीयते ।

हविष्यं ब्रह्मचर्यं च महापातकनाशनम् ॥’

इति सौरमास उक्तः । प्राच्याद्यैतदेवात्रिपन्ते । दाक्षिणात्यास्तु—

‘आश्विनस्य तु मासस्य या शुक्लैकादशी भवेत् ।

कार्तिकस्य व्रतानीह तस्यां वै प्रारभेत्सुधीः ॥’

इति पाद्मोक्तेः । भार्गवाचने च—

‘प्रारभ्यैकादशीं शुक्लामाश्विनस्य तु मानवः ।

प्रातःस्नानं प्रकुर्वीत पावंत्कार्तिकमास्करः ॥’

इति विष्णुरहस्योक्तेः । हेमाद्रावादित्यपुराणे—

‘पूर्ण आश्वयुजे मासि पौर्णमास्यां समाहितः ।’

इत्युक्त्वा—

‘मासं समग्रं परया च भक्त्या

समाप्यते कार्तिकपौर्णमास्याम् ।’

इत्यन्तेऽभिधानाच्चाश्विनशुक्लैकादश्यां पौर्णमास्यां वाऽऽरभ्य कार्तिकशुक्लैकादश्यां पौर्णमास्यां वा समापयेदित्पाद्युः । मदनपारिजाते विष्णुः—

ॐ कार्तिकं सकलं मासं निभ्यन्नापी जितोन्द्रियः ।

कार्तिकव्रतानाश्विनशुक्लैकादश्यानाहस्योक्तेः । दानि दर्शयति—० कार्तिकमित्यादिना ।

*जपन्हविष्यभुक् शान्तः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥'

अत्र देशविशेषः पादो कार्तिकी प्रक्रम्य—

'कुरुक्षेत्रं कोटिगुणो गङ्गायामपि तत्समः ।

ततोऽधिकः पुष्करे स्याद्द्वारवत्यां च भार्गव ॥

पुण्याः पुर्यश्च सप्तैवं मुनयो मधुराऽधिका ।

दुर्लभः कार्तिको विमा मधुरायां नृणामिह ॥

यत्रार्चितः स्वकं रूपं भक्तेभ्यः संप्रयच्छति ॥' इति ।

इदं च स्नानं काशीस्थपञ्चनदेऽप्यतिप्रशस्तम् ।

'शतं समास्तपस्तप्त्वा कृते यत्प्राप्यते फलम् ।

तत्कार्तिके पञ्चनदे सकृत्स्नानेन लभ्यते ॥

कार्तिके*विन्दुतीर्थे यो ब्रह्मचर्यपरायणः ।

स्नांस्यत्यनुदिते भानौ भानुजात्तस्य भीः कुतः ॥'

इत्यादिकाशीखण्डोक्तेः । भानुजो यमः ।

इदं च प्रातःस्नानं संध्यां च कृत्वा कार्यम् । तेन विने-
तरकर्मानधिकारादिति वर्धमानः । यद्यपि प्रातःसंध्या-
याः सूर्योदये समाप्तिः, तथापि वचनबला (१)दनुदित-
होमयद्भविष्यति । स्नानमन्त्रश्च तत्रैव—

'कार्तिकेऽहं करिष्यामि प्रातःस्नानं जनार्दन ।

प्रीत्यर्थं तव देवेश दामोदर मया सह ॥'

*जपक्षिति । जपश्रेष्ठदेवतामन्त्रस्य गायत्र्या वा । सम्पूर्ण-
स्नानाशक्तौ ब्राह्मं कार्तिकाधिकारे—

'एकादश्यादिषु तथा तत्र पञ्चसु रात्रिषु ।

दिने दिने च स्नातव्यं शीतलासु नदीषु च ॥

वर्जयित्वा तथा हिमां मासभक्षणमेव च ॥' इति ।

*विन्दुतीर्थं विन्दुमाषवतीर्थं ।

(१) यथा 'अनुदिते जुहोति' इति उदयात्पूर्वं होमं प्राप्नोति तत्रम् ।

इयं मन्त्रो मयुष्यार्थं धीर्मा आयाहृती नराः॥' इति ।
 अर्थमः प्रोक्तव तत्रैव -

धार्मिकः कार्तिकं मासं यातस्य विधिबन्धनम् ।

पुद्गलात्पि अथ दत्तं दनुजैर्द्वन्द्विपुद्गल ॥

० निस्वर्गैर्धार्मिके कृत्वा कार्तिकं पातनाद्यने ।

पुद्गलात्पि मया दत्तं राभया सहितो हरे ॥

इमां मन्त्रो मयुष्यार्थं योऽप्ये मण्य मयच्छति ।

सुवर्णरत्नपुष्पाश्च सुवर्णैर्द्वन्द्वं पुष्पयान् ॥

सुवर्णद्वयं पृथिवी तेन दत्ता न संशयः ॥' इति ।

एवं सुवर्णरत्नपुष्पाश्च सुवर्णैर्द्वन्द्वं पुष्पयान् ।

'वाशाणहर्षं पञ्चनदे इयं स्नातारतु कार्तिके ।

अर्था न पुष्पवपुषः पुष्पभानोऽतिनिर्मलाः ॥'

इति कार्तिकाव्यवहाराः ।

अथ माताधारणम् । तत्र स्कान्दे मारकामाहात्म्ये-

'निवेशे कदाचि मातां तुलसीकाष्ठसंभयाम् ।

पहते यो नरो भक्त्या तस्य वै नास्ति पातकम् ॥

न जह्यात्तुलसीमालां धार्मीमालां पिशोपतः ।

महापातकमंहर्षी धर्मकामार्पिदापिनीम् ॥'

विष्णुधर्मै-

'शृङ्गेषु यानि लोमानि धार्मीमाला कलौ नृणाम् ।

तापत्रपैसहस्राणि पंकुण्ठे पश्यति भवेत् ॥

मातापुत्रं तु यो निश्चं धार्मीतुलनिमंभयम् ।

पहते कण्ठदेशे तु कल्पकोटिदिवं पसेत् ॥

० निस्वर्गैर्धार्मिके इति स्नाने नैमिषिके इति वा पाठः ।

कार्तिककरनामं च मातःस्नानसन्ध्यावन्दनादि कृत्वा कार्प्ये तेन

विनेतारुर्मानपिकारात् । न च मातःसन्ध्यायाः सूर्योदयानन्तरं

० जपन्हृदिभ्यस्तु शान्ताः सर्वेपार्तिः प्रमुद्यन्ते ॥

अत्र देशविशेषः पाप्मे कार्तिकी पञ्चम्य—

'कुरुक्षेत्रे कोटिगुणो गङ्गागामपि तत्प्रथमः ।

ततोऽधिकः पुष्करे स्याद्धारवर्षां च भागे च ॥

पुण्याः पुर्वेभ्यः सप्तैवं सुनयो मथुराऽधिकः ।

मूलभ्यः कार्तिको विद्या मथुरायां नृणामिह ॥

पत्रार्थितः स्वहं रूपं भक्त्याः संव्यच्यति ॥' इति ।

इदं च स्नानं शाशीस्थपवनदेऽप्यतिप्रशस्ताम् ।

'शतं समास्थपस्तप्या कृतं पत्रमाप्यते फलम् ।

तत्कार्तिके पवनदे सकृत्स्नानेन लभ्यते ॥

कार्तिकेऽपिन्दुतीर्थे यो ब्रह्मचर्यपरायणः ।

स्नास्यत्यनुदिते भानी भानुजास्य भीः कुतः ॥'

इत्यादिकाशीमण्डोक्तेः । भानुजो यमः ।

इदं च प्रातःस्नानं संध्यां च कृत्वा कार्यम् । तेन विने-
तरकर्मानधिकारादिति वर्षमानः । यद्यपि प्रातःसंध्या-
याः मूर्षोदये समाप्तिः, तथापि वचनबला (१) अनुदित-
होमवद्भवति । स्नानमन्त्रश्च तत्रैव—

'कार्तिकेऽहं करिष्यामि प्रातःस्नानं जनार्दन ।

प्रीत्यर्थं तव देवेश दामोदर मया सह ॥'

*जपन्निति । जपश्चेष्टदेवतामन्त्रस्य गायत्र्या वा । सम्पूर्ण-

स्नानाशक्तौ ब्राह्म्यं कार्तिकाधिकारे—

"एकादश्यादिषु तथा तत्र पञ्चसु रात्रिषु ।

दिने दिने च स्नातव्यं शीतलासु नदीषु च ॥

वर्जयित्वा तथा हिंसां पापभक्षणमेव च ॥" इति ।

*चिन्दुतीर्थे चिन्दुमाधवतीर्थे ।

(१) यथा 'अनुदिते जुहोति' इति उदयात्पूर्वं होमः प्राप्नोति तद्वत् ।

इमं मन्त्रं समुच्चार्य भौनी स्नायाद्भती नरा ॥' इति
अर्धमन्त्रोऽपि तत्रैव-

प्रतिनः कार्तिके मासि स्नातस्य विधियन्मम ।

गृहाणाद्यं मया दत्तं दनुजैन्द्रनिपूदन ॥

अनिष्टयनैमित्तिके कृष्ण कार्तिके पापनाशने ।

गृहाणाद्यं मया दत्तं राधया सहितो हरे ॥

इमो मन्त्रो समुच्चार्य षोडशं मण्य प्रपच्छति ।

सुवर्णरत्नपुष्पाम्बुपूर्णशङ्खेन पुष्पवान् ॥

सुवर्णपूर्णा पृथिवी तेन दत्ता न संशयः ॥' इति ।

एवं संपूर्णस्नानाशक्तां ग्रहं स्नायात् ।

'वाराणस्यां पञ्चनदे ग्रहं स्नातास्तु कार्तिके ।

अर्धा ते पुष्पवपुषः पुष्पभाजोऽतिनिर्मलाः ॥'

इति काशीखण्डोक्तेः ।

अथ मालाधारणम् । तत्र स्कान्दे द्वारकामाहात्म्ये-

'निषेध केशवे मालां तुलसीकाष्ठसंभवाम् ।

पङ्कते पां नरो भक्त्या तस्य धै नास्ति पातकम् ॥

न जह्यात्तुलसीमालां धात्रीमालां विशेषतः ।

महापातकसंहर्त्री धर्मकामार्थदायिनीम् ॥'

पिण्णुधर्म-

'सृशन्तु यानि लोमानि धात्रीमाला कलौ नृणाम् ।

तावद्वर्षसहस्राणि वैकुण्ठे वसतिर्भवेत् ॥

मालायुग्मं तु यो नित्यं धात्रीतुलसिसंभवम् ।

पङ्कते कण्ठदेशे तु कल्पकोटिर्दिश्यं वसेत् ॥

अनिष्टयनैमित्तिके इति स्नाने नैमित्तिके इति वा पाठः ।
कार्तिकस्नानं च प्रातःस्नानसन्ध्यावन्दनादि कृत्वा कार्यं तेन
विनेतरकर्मानधिकारात् । न च प्रातःसन्ध्यायाः सूर्योदयानन्तरं

अजपन्हधिष्यभुक् शान्नेः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

अत्र देशविशेषः पापं कार्तिकीं प्रक्रम्य—

‘कुरुक्षेत्रं कोटिगुणो गङ्गायामपि तत्समः ।

ततोऽधिकः पुष्करे स्याद्द्वारवत्यां च भार्गव ॥

पुण्याः पुर्यश्च सप्तैवं सुनयो मथुराऽधिका ।

दुर्लभः कार्तिको विषा मथुरायां नृणामिह ॥

यद्यार्चितः स्वकं रूपं भक्तेभ्यः संप्रयच्छति ॥’ इति ।

इदं च स्नानं काशीस्थपञ्चनदेऽप्यतिप्रशस्तम् ।

‘शतं समास्तपस्तप्त्या कृते यत्प्राप्यते फलम् ।

तत्कार्तिके पञ्चनदे सकृत्स्नानेन लभ्यते ॥

कार्तिकेऽपिन्दुनीर्षे पो ब्रह्मचर्यपरायणः ।

स्नात्स्वत्यनुदिते भानौ भानुजात्तस्य भीः कुतः ॥’

इत्यादिकाशीष्यण्डोक्तेः । भानुजो गमः ।

इदं च प्रातःस्नानं संध्यां च कृत्वा कार्यम् । तेन विने-
तरकर्मानधिकारादिति वर्धमानः । यद्यपि प्रातःसंध्या-
याः मूर्धादये समाप्तिः, तथापि पञ्चनपला (१) अनुदित-
होमवद्भविष्यति । स्नानमन्त्रश्च तद्यैव—

‘कार्तिकेऽहं करिष्यामि प्रातःस्नानं जनार्दन ।

प्रोत्यर्थं तव देवेश दामोदर मया सह ॥’

अजपमिति । तपश्चेष्टवतामन्त्रस्य गावश्वा वा । तस्यार्ण-
स्नानादन्तो प्राण्य कार्तिकाधिकारे—

‘एषादन्वादिषु तथा तत्र पञ्चमु रात्रिषु ।

दिने दिने च स्नानार्णं शीतलाषु नदीषु च ॥

वस्यिभ्या तथा दिव्या मायवत्तण्डे च ॥’ इति ।

अपिन्दुनीर्षे सिन्धुपावनीर्षे ।

(१) कथा अनुदिते ‘पुलोति’ इति श्रुत्याप्युक्तं दाम प्र. ३. ११. १११

इमं मन्त्रं समुच्चार्य मीनी स्नायाद्दत्ती नरः॥' इति
अर्चमन्त्रोऽपि तत्रैव-

प्रतिनः कार्तिके मासि स्नातस्य विधियन्मम ।

गृहाणार्घ्यं मया दत्तं दनुजेन्द्रनिपूदन ॥

अनित्यनैमित्तिके कृष्ण कार्तिके पापनाशने ।

गृहाणार्घ्यं मया दत्तं राधया सहितो हरे ॥

इमौ मन्त्री समुच्चार्य योऽर्च्यं मणं प्रयच्छति ।

सुवर्णरत्नपुष्पाम्बुपूर्णशङ्खेन पुण्यघान् ॥

सुवर्णपूर्णा पृथिवी तेन दत्ता न संशयः ॥' इति ।

एवं संपूर्णस्नानाशक्तौ इयं स्नायात् ।

'धाराणस्यां पञ्चनदे इयं स्नातास्तु कार्तिके ।

अमी ते पुण्यघपुपः पुण्यभाजोऽतिनिर्मलाः ॥'

इति काशीखण्डोक्तेः ।

अथ मालाधारणम् । तत्र स्कान्दे द्वारकामाहात्म्ये-

'निषेध केशवे मालां तुलसीकाष्ठसंभवाम् ।

घृते यो नरो भक्त्या तस्य वै नास्ति पातकम् ॥

न जह्यात्तुलसीमालां धात्रीमालां विशेषतः ।

महापातकसंहर्त्री धर्मकामार्पदायिनीम् ॥'

विष्णुधर्म-

'स्पृशन्तु यानि लोमानि धात्रीमाला कलौ नृणाम् ।

तापद्रव्यसहस्राणि वैकुण्ठे यस्यतिर्भवेत् ॥

मालायुग्मं तु यो नित्यं धात्रीतुलसिसंभवम् ।

घृते कण्ठदेशं तु कल्पकोटिर्दिवं यसेत् ॥

अनित्यनैमित्तिके इतिस्नानं नैमित्तिके इति वा पाठः ।

कार्तिकस्नानं च प्रातःस्नानसन्ध्यावन्दनादि कृत्वा कार्यं तेन
विनेत्रकर्मानधिकारात् । न च प्रातःसन्ध्यायाः सूर्योदयानन्तरं

तुलसीकाष्ठसंभूते माले कृष्णजनप्रिये ।

विभर्मि त्वामहं कण्ठे कुरु मां कृष्णवल्लभम् ॥

एवं संप्रार्थ्य विधिवन्मालां कृष्णगलेऽर्पिताम् ।

धारयेत्कार्तिके यो वै स गच्छेद्वैष्णवं पदम् ॥' इति ।

अथ मूलं चिन्त्यम् । तथा काशीखण्डे—

'कार्तिके मासि मे यात्रा यैः कृता भक्तितत्परैः ।

विन्दुतीर्थकृतस्नानैस्तेषां मुक्तिर्न दूरतः ॥'

भार्गवार्चनदीपिकायां शृसिंहपुराणे—

'अगस्तिकुसुमैर्द्वयं योऽर्चयेत् जनार्दनम् ।

दर्शनात्तस्य देवर्षेर्नरकं नाश्नुते नरः ॥

विहाय सर्वपुष्पाणि मुनिपुष्पेण केशवम् ।

कार्तिके योऽर्चयेत्तस्या वाजपेयफलं लभेत् ॥'

श्रान्दे कार्तिकमाहात्म्ये—

'मालतीमालया विष्णुः केतकया चैव पूजितः ।

तयाप्य 'स्नास्यत्पुनर्दिते भानौ' इत्यनेन विरोध इति वाच्यम् ।

अथनवछादपुनर्दितहोमयद्दद्यात्प्रागेव सन्ध्यासप्तोत्तरायणमान् । तस्तु

तस्तु मातःस्नाने कृत्वा मातःसन्ध्याता पूर्वमेव कार्तिकस्नानं कार्य-

म् । अनुदिते भानौ विहितस्य तस्य मातःसन्ध्यापारम्पुष्टानानुप-

शेः । तस्या उदयोत्तरं मयाप्यमानत्वात् । होमस्य तु धीमन्

पूर्व स्नानं सन्ध्यासंज्ञोच्यते न तु कार्तिकस्नानस्य, स्नानं तस्यै-

षात् । न च मन्मध्ये कार्यं 'न कर्मणि कर्मोत्सवः' इति नियमात्

सन्ध्यासन्ध्याकारणानांऽप्युपपत्तेरिति सुलामहोषिणि प्रातः स्नाने

ननुकृत्या । अथर्ह स्नानाद्यन्तौ मन्कृत्स्नानं कार्यम् । 'यवनै-

सहस्रानेन स्नाने' इति । अथ मूलं चिन्त्यमिति

येत्यादिदृष्ट्याः । अथ कार्तिकमाहात्म्ये

कार्तिके मूलं चिन्त्यम् । अथ कार्तिकमाहात्म्ये

समाः सहस्रं सुप्रीतो भवेत्तु मधुसूदनः ॥'
पृथ्वीचन्द्रोदये पाद्रे—

‘कार्तिके नाभितो पैस्तु कमलैः कमलेक्षणः ।
जन्मकोटिपुं विप्रेन्द्र न तेषां कमला गृहे ॥’

तथा—

‘कार्तिके केशवे पूजा येषां नाम्ना सुतैः कृता ।
ते निर्भर्त्स्य रवेः पुत्रं वसन्ति त्रिदिवे सदा ॥
तुलसीदललक्षण कार्तिके.पोऽर्चयेद्दरिम् ।
पत्रे पत्रे मुनिश्रेष्ठ मौक्तिकं लभते फलम् ॥’

तथा स्कान्दे कार्तिकमाहात्म्ये—

‘धात्रीच्छाये तु यः कुर्यात्पिण्डदानं महामुने ।
मुक्तिं प्रयान्ति पितरः प्रसादान्माधवस्य तु ॥
धात्रीफलबिलिप्ताद्गो धात्रीफलबिभूषितः ।
अधात्रीफलकृताहारो नरो नारायणो भवेत् ॥
धात्रीच्छायां समाश्रित्य पोऽर्चयेच्चक्रधारिणम् ।
पुण्ये पुण्येऽश्वमेधस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥’

तथा स्कान्दे—

‘कार्तिके मासि विप्रेन्द्र धात्रीशृङ्गोपशोभिते ।
वने दामोदरं विष्णुं चित्राशैस्तोषयेद्विभुम् ॥

“श्रुतयो विभिन्नाः स्मृतयो विभिन्ना
नानाकृपाणां च मतं विभिन्नम् ।
धर्मस्य तत्त्वं निहितं गुहायां
महाननो येन गतः स पन्थाः ॥”

इति माधवोक्तेः । समुद्रतवेत्यादिग्रन्थस्तु केनचिदुत्तानेन
मसिप्तो न तु माचीनपुस्तके दृश्यते । अधात्रीफलकृताहारः
जीर्णधात्रीफलविषयः, चातुर्मास्ये नूतनस्य वर्जितत्वात् ।

तुलसीकाष्ठसंभूते माले कृष्णजनप्रिये ।

पिभर्मि स्वामहं कण्ठे कुरु मां कृष्णवल्लभम् ॥

एवं संप्रार्थ्य विधिवन्मालां कृष्णमलेऽर्पिताम् ।

धारयेत्कार्तिके यो वै स गच्छेद्द्वैष्णवं पदम् ॥' इति ।

अत्र मूलं चिन्त्यम् । तथा काशीखण्डे—

'कार्तिके मासि मे यात्रा वैः कृता भक्तितत्परैः ।

विन्दुतीर्थकृतस्नानैस्तेषां मुक्तिर्न दूरतः ॥'

भार्गवार्चनदीपिकायां नृसिंहपुराणे—

'अगस्तिकुसुमैर्देवं योऽर्चयेच्च जनार्दनम् ।

दर्शनात्तस्य देवर्षेर्नरकं नाश्नुते नरः ॥

विहाय सर्वपुष्पाणि मुनिपुष्पेण केशवम् ।

कार्तिके योऽर्चयेद्भक्त्या वाजपेयफलं लभेत् ॥'

स्कान्दे कार्तिकमाहात्म्ये—

'मालतीमालया विष्णुः केतक्या चैव पूजितः ।

समाप्त्या 'स्नास्यत्यनुदिते भानौ' इत्यनेन विरोध इति वाच्यम् ।

वचनवलादनुदितहोमयदुदयात्प्रागेव सन्ध्यासमाप्तरूपगमात् । वस्तु-

तस्तु प्रातःस्नानं कृत्वा प्रातःसन्ध्यातः पूर्वमेव कार्तिकस्नानं कार्य-

म् । अनुदिते भानौ विहितस्य तस्य प्रातःसंध्योत्तरमनुष्ठानानुपप-

त्तेः । तस्या उदयोत्तरं समाप्यमानत्वात् । होमस्य तु श्रौतत्वेन

युक्तं स्नानसन्ध्यासंकोचकत्वं न तु कार्तिकस्नानस्य, स्मार्तत्वाविशेष-

त्वात् । न च तन्मध्ये कार्यं 'न कर्मणि कर्मरन्ध्रः' इति निषेधात्

सन्ध्यामध्ये करणाभावेऽप्युपपत्तयेति । तुलामकरेदिति प्रातःस्नानं

त्यनुकल्पः । प्रत्यहं स्नानाशक्तौ सकृत्स्नानं कार्यम् । 'पश्चनदे

सकृत्स्नानेन लभ्यते' इत्युक्तेः । अत्र मूलं चिन्त्यमिति

संप्रदायानुसारेण वैष्णवरैश्च तुलसीकाष्ठमाला यात्रीकाष्ठमाला च

पार्था न र्पर्यरित्यत्र तात्पर्यम् ।

समाः सहस्रं सुमीतो भवेत्तु मधुसूदनः ॥'

पृथ्वीचन्द्रोदये पाद्ये—

'कार्तिके नाभितो यैस्तु कमलैः कमलेक्षणः ।

जन्मकोटिपुं विम्रेन्द्र न तेषां कमला गृहे ॥'

तथा—

'कार्तिके केशये पूजा येषां नाज्ञा सुतैः कृता ।

ते निर्भर्त्स्य रवेः पुत्रं वसन्ति त्रिदिवे सदा ॥

तुलसीदललक्षेण कार्तिके योऽर्चयेद्वरिम् ।

पथे पथे मुनिश्रेष्ठ मीक्तिकं लभते फलम् ॥'

तथा स्कान्दे कार्तिकमाहात्म्ये—

'धात्रीच्छाये तु यः कुर्यात्पिण्डदानं महामुने ।

मुक्तिं प्रयान्ति पितरः प्रसादान्माधवस्य तु ॥

धात्रीफलविलिप्ताङ्गो धात्रीफलविभूषितः ।

ॐ धात्रीफलकृताहारो नरो नारायणो भवेत् ॥

धात्रीच्छायां समाश्रित्य योऽर्चयेच्चक्रधारिणम् ।

पुष्पे पुष्पेऽश्वमेधस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥'

तथा स्कान्दे—

'कार्तिके मासि विम्रेन्द्र धात्रीवृक्षोपशोभिते ।

वने दामोदरं विष्णुं चित्राक्षैस्तोषयेद्विभुम् ॥

“श्रुतयो विभिन्नाः स्मृतयो विभिन्ना

नानाकृषीणां च मतं विभिन्नम् ।

धर्मस्य तत्त्वं निहितं गुहायां

महाजनो येन गतः स पन्थाः ॥”

इति माधवोक्तेः । समूहस्वेत्यादिग्रन्थस्तु केनचिदुत्तानेन
प्रक्षिप्तो न तु प्राचीनपुस्तके दृश्यते । ॐ धात्रीफलकृताहारः
जीर्णधात्रीफलविषयः, चातुर्मास्ये नूतनस्य वर्जितत्वात् ।

६९० सतीकनिर्णयसिन्धुवितीपपरिच्छेदे-

तुलसीकाष्ठसंभूते माले कृष्णजनप्रिये ।

पिभर्मि त्वामहं कण्ठे कुरु मां कृष्णवल्लभम् ॥

एवं संप्राथ्य विधियन्माला कृष्णगलेऽर्पिताम् ।

धारयेत्कार्तिकं यो वै स गच्छेद्यैष्णवं पदम् ॥' इति ।

अत्र मूलं चिन्त्यम् । तथा काशीखण्डे—

'कार्तिके मासि मे यात्रा यैः कृता भक्तितत्परैः ।

विन्दुतीर्थकृतस्नानैस्तेषां मुक्तिर्न दूरतः ॥'

भार्ग्यार्चनदीपिकायां ऋसिंहपुराणे—

'अगस्तिकुसुमैर्देवं योऽर्चयेत् जनार्दनम् ।

दर्शनात्तस्य देवर्षेर्नरकं नाश्नुते नरः ॥

विहाय सर्वपुष्पाणि मुनिपुष्पेण केशवम् ।

कार्तिके योऽर्चयेद्भक्त्या वाजपेयफलं लभेत् ॥'

स्कान्दे कार्तिकमाहात्म्ये—

'मालतीमालया विष्णुः केतक्या चैव पूजितः ।

समाप्त्या 'स्नास्यत्यनुदिते भानौ' इत्यनेन विरोध इति वाच्यम् ।
वचनबलादनुदितहोमवदुदयात्मागेव सन्ध्यासमाप्तरूपगमात् । वस्तु-
तस्तु प्रातःस्नानं कृत्वा प्रातःसन्ध्यातः पूर्वमेव कार्तिकस्नानं कार्य-
म् । अनुदिते भानौ विहितस्य तस्य प्रातःसन्ध्यात्तरमनुष्ठानानुपप-
त्तेः । तस्या उदयोत्तरं समाप्यमानत्वात् । होमस्य तु श्रौतत्वेन
युक्तं स्नानसन्ध्यासंकोचकत्वं न तु कार्तिकस्नानस्य, स्मार्तत्वाविशे-
षात् । न च तन्मध्ये कार्यं 'न कर्मणि कर्मरन्ध्रः' इति निषेधात्
सन्ध्यामध्ये करणाभावेऽप्युपपत्तेश्चेति । तुलामकरेष्विति प्रातःस्नानं
त्वनुकल्पः । प्रत्यहं स्नानाशक्तौ सकृत्स्नानं कार्यम् । 'पञ्चनदे
सकृत्स्नानेन लभ्यते' इत्युक्तेः । अत्र मूलं चिन्त्यमिति
संप्रदायानुसारेण वैष्णवैरेव तुलसीकाष्ठमाला धात्रीकाष्ठमाला च
धार्पा न सर्वैरित्यत्र तात्पर्यम् ।

‘कार्तिके विष्णुमूर्त्यग्रे दीपदानादिवं व्रजेत् ॥’

तथा—

‘कार्तिके तु कृता दीक्षा नृणां जन्मविमोचनी ॥’

तथा—

‘कार्तिके कृच्छ्रसेवी यः प्राजापत्यपुरोऽथवा ।

एकान्तरोपवासी वा त्रिरात्रोपोषितोऽपि वा ॥

कृच्छ्रसेवीति । तप्तकृच्छ्रातिकृच्छ्रकृच्छ्रातिकृच्छ्रान्यत्रपमेवी-
त्यर्थः । पञ्चेति षट् चेति वा पाठः । उगोपेन इत्यस्य मन्वन्त्रः ।
यथा च द्वादश्यां पारणा संपद्यते तथा त्रिरात्रादि कार्यम् । पञ्च-
त्यादारेकभक्ताद्यभावेऽपि तत्पारणा द्वादश्यापेक्ष मासोपवासव्रत-
पारणाया द्वादश्यापेक्ष सत्त्वेन तत्समभिष्पादारात् । तद्देशे कृच्छ्रा-
धारम्भोऽप्याश्विनशुक्लद्वादश्यापेक्ष, तत्प्रायेण सर्वेकार्तिकव्रतार-
म्भाश्च । काशीखण्डेऽपि—

“कृच्छ्रं वाऽप्यतिकृच्छ्रं वा प्राजापत्यमथाऽपि वा ।

संभासे कार्तिके मासि कुर्याच्छ्रमस्याऽतिगुणवान् ॥

एकान्तरं व्रतं कुर्यात्त्रिरात्रव्रतमेव वा ।

पञ्चरात्रं सप्तरात्रं सम्भासे कार्तिके व्रती ॥

पक्षव्रतं वा कुर्यात् मासोपोषणमेव वा ।

शाकाहारं पयोहारं फलाहारमथापि वा ॥

प्रसन्नचर्यं धरेद्भजे महाव्रतफलाप्तये ।

पद्मधोनी भरेद्भजे कार्तिके स्वाश्वं मयःजनतः ॥

कार्तिके नियमे दद्यात्कार्तिके सर्पिःपूरितम् ॥”

अत्र कृच्छ्रादीनि शक्या मशान्पनाप्रतानि वा होष्यानि । वा-
सोपवासव्रतं यथा विष्णुरहस्ये । “नारद उवाच -
भगवन् धोतुपिण्डादि व्रतानामुत्तमस्य च ।
मासोपवासस्य फलं तस्य यथोदितम् ॥

‘कार्तिके विष्णुमूर्त्यग्रे दीपदानाद्विवं व्रजेत् ॥’

तथा—

‘कार्तिके तु कृता दीक्षा नृणां जन्मविमोचनी ॥’

तथा—

‘कार्तिके कृच्छ्रसेवी यः प्राजापत्यपुरोऽथवा ।

एकान्तरोपवासी वा त्रिराश्रोपोपितोऽपि वा ॥

कृच्छ्रसेवीति । तप्त कृच्छ्राति कृच्छ्र कृच्छ्राति कृच्छ्रान्यतमसेवी-
त्यर्थः । पञ्चेति षट् चेति वा पाठः । उभापित इत्यस्य सम्बन्धः ।
यथा च द्वादश्यां पारणा संपद्यते तथा त्रिरात्रादि कार्पम् । पञ्चे-
सादावेकभक्ताद्यभावेऽपि तत्पारणा द्वादश्यामेव मासोपवासव्रत-
पारणाया द्वादश्यामेव सत्त्वेन तत्समभिध्याहारात् । तद्देव कृच्छ्रा-
धारम्भोऽप्याश्विनशुक्लैकादश्यामेव, तस्यामेव सर्वकार्तिकव्रतार-
म्भाद्य । काशीखण्डेऽपि—

‘कृच्छ्रं वाऽप्यतिकृच्छ्रं वा प्राजापत्यमथाऽपि वा ।

संभास्ते कार्तिके मासि कुर्याच्छ्रमत्याऽतिपुण्यवान् ॥

एकान्तरं व्रतं कुर्यात्त्रिरात्रव्रतमेव वा ।

पञ्चरात्रं सप्तरात्रं सम्भास्ते कार्तिके व्रती ॥

पक्षव्रतं वा कुर्यात् मासोपोषणमेव वा ।

शाकाहारं पयोहारं फलाहारमथापि वा ॥

व्रतचर्यं चरेद्देवे महाव्रतफलाप्तये ।

पत्रभोजी भवेद्देवे कांस्यं त्वाज्यं प्रयत्नतः ॥

कांस्यस्य नियमे दद्यात्कांस्यं सर्पिःप्रपूरितम् ॥”

अत्र कृच्छ्रादीनि शरणा प्रदान्यनाम्रतानि वा बोध्यानि । मा-
सोपवासव्रतं यथा विष्णुरहस्ये । “नारद उवाच—
भगवन् धोतुमिच्छामि व्रतानामुत्तमस्य च ।
मासोपवासस्य फलं विधिं चास्य यथोदितम् ॥

मूलेन पापसेनाथ होमं कुर्याद्विचक्षणः ।
 ब्राह्मणान्भोजयेच्छत्या स्वयं भुञ्जीत यन्धुभिः
 तथा कार्तिके द्विदलव्रतं प्रागुक्तम्-कार्तिके
 त्यजेत्' इति । पात्रेऽपि कार्तिकमाहात्म्ये—
 'राजिकामाढकं चैव नैवाद्यात्कार्तिकव्रती ।
 द्विदलं तिलतैलं च तथान्यन्मतिदूषितम् ॥'
 स्कान्देऽपि—

कार्तिके वर्जयेत्तदद् द्विदलं बहुबीजरुम् ।
 मापमुद्रमसूराश्च चणकाश्च कुलित्पकाः ॥
 निष्पावा राजमापाश्च आढक्यो द्विदलं स्मृतम् ।
 नूतनान्वपि जीर्णानि सर्वाण्येतानि वर्जयेत् ॥'
 अत्र केचिदुत्पत्तिसमये दलद्वयं यस्य भवति तद्
 भूतपूर्वगत्या द्विदलमित्युच्यते इत्याहुः । उदाहरन्ति च—
 'बीजभेष समुद्भूतं द्विदलं चाङ्कुरं विना ।
 दृश्यते पत्र सस्येणु द्विदलं तन्निगद्यते ॥' इति ।

अन्ये तु लक्षणार्थां मानाभावादचनस्य निर्मूलत्वाद् द्विद-
 लात्मकं यस्य स्वरूपं तदेव वर्जयेदित्याहुः । तथा नारदीये—
 'कार्तिके वर्जयेत्तलं कार्तिके वर्जयेन्मधु ।
 कार्तिके वर्जयेत्कांस्यं कार्तिके शुक्तसंघितम् ॥'

कांस्यं तत्पात्रभोजनम्, शुक्तं (?) अयुषितं, सान्धि-
 लवणशाकः । तत्रैव रामः—

(१) एतद्व्याख्यानमयुक्तमिति भाति । 'धरण्यानां च सर्वेषां गुणा-
 ऽं माह्विषं विना । त्रींशोर चैव पत्र्यानि सर्वगुणानि चैव हि ॥' इति
 तुवचनव्याख्यानानामरं 'स्यनायतो मधुगांदरसानि यानि कालवृद्धो
 दिना चाश्लोभवन्ति तानि शुक्तशब्दाख्यानि' इति मध्वर्धमुकाय-
 मुक्त्यात् 'शुक्तं अयुषितं चैव' इत्यत्र मनुस्मृत्यनुचने च अयुषित-
 स्य पुष्पप्रदणाय ।

‘कार्तिके विष्णुमूर्त्यग्रे दीपदानादिवं व्रजेत् ॥’

अथा—

‘कार्तिके तु कृता दीक्षा नृणां जन्मविमोचनी ॥’

अथा—

‘कार्तिके कृच्छ्रसेवी यः प्राजापत्यपुरोऽथवा ।
एकान्तरोपवासी वा त्रिरात्रोपोपितोऽपि वा ॥’

कृच्छ्रसेवीति । तत्र कृच्छ्रानि कृच्छ्रकृच्छ्र नि कृच्छ्रान्यतपमेवी-
त्यर्थः । पञ्चनि पट्टं चेति वा पाठः । उगोपित इत्यस्य सम्बन्धः ।
या य द्वादश्या पारणा संपद्यते तथा त्रिरात्रादि कार्यम् । पञ्च-
दशारेकभक्ताद्यभावेऽपि तत्पारणा द्वादश्यामेव मासोपवाससम्ब-
न्धनाया द्वादश्यामेव मन्वेन तत्समधिष्यादारात् । नष्टदेव कृच्छ्रा-
रम्भोऽप्याश्विनशुक्लद्वादश्यामेव, तस्योमेव पूर्वकार्तिकव्रतार-
भाद्य । काशीखण्डेऽपि—

‘कृच्छ्रं वाऽप्यति कृच्छ्रं वा प्राजापत्यपथाऽपि वा ।
संभ्रांते कार्तिके मासि नृणां कृच्छ्रसंन्यासनिष्कृषवान् ॥
एकान्तरं व्रतं कुर्यात्त्रिरात्रव्रतमेव वा ।
पञ्चरात्रं सप्तरात्रं सम्भ्रांते कार्तिके व्रती ॥
पञ्चमते वा नुर्वीत मासोपोषणमेव वा ।
द्याकाहारं पयोहारं फलाहारपथापि वा ॥
मन्मथर्षं परेदूर्ध्वं महाद्यतफलाक्षये ।
पञ्चोमी भवेदूर्ध्वं कार्तिके स्वागम्यं व्रतं नरः ॥
कार्तिके नियमे दद्यात्त्रिस्रं सार्धैः संपूरितम् ॥’

अथ कृच्छ्रादीनि एव वा यथास्वनाद्यनानि वा चोपवासि । का-
सोपवासव्रतं तथा विष्णुरहस्ये । “नारद उवाच—
भगवन् धोतुभिः प्रापि घनानामुत्तमैश्च वा ।
सामोपवासस्य फलं विधिं चास्य दधोदितम् ॥”

पद् वा द्वादश पक्षं वा मासं वा घरवर्णानि ।

एकभक्तेन नक्तेन तथैवापाचितेन च ॥

उपवासेन भैक्षेण व्रजते परमं पदम् ॥'

यथाविधा नरैः कार्या व्रतचर्या यथा भवेत् ।

आरभ्यते यथा पूर्वं समाप्तं हि यथाविधि ॥

यानत्संलयं हि कर्तव्यं तावद् ब्रूहि पितामह ।

ब्रह्मोवाच—

साधु नारद यथैतत्पृष्टं वर तपोधन ॥

यादृक् मातिमतां श्रेष्ठ तच्छुणुष्व ब्रवीमि ते ।

सुराणां च यथा रिप्युस्तपतां च यथा रविः ॥

मेघः शिखरिणां यद्दैनतेष्वथ पतिणाम् ।

शीर्यानां च यथा गङ्गा प्रजानान्तु यथा वणिह् ॥

श्रेष्ठं सर्वजनानान्तु तद्गन्धामोपसाम हम् ।

सर्वत्रेषु यत्पुण्यं सर्वनीर्षेण तेन तु ॥

सर्वदानोत्तरं चापि लभेन्धामोपसाम हम् ।

अग्निशोभादिभिर्वैश्विर्विभूतिदक्षिणैः ॥

न तन्पुण्यमसामोति यन्धामपरिच्छिन्नात् ।

तेन त्रयं कृतं दत्तं तपस्तप कृतं चरात् ॥

यः क्षमति विमानेन नरो मासपुण्यमम् ।

अग्निशोभादिभिर्वैश्विर्विभूतिदक्षिणैः ॥

गुरोराज्ञां नरो लब्ध्वा कृपाध्यामोपसामम् ।

वैश्वानरि यशोदानि कृत्वा सर्वदत्तानि तु ॥

इन्द्रसदसीनि पूज्यति नरो मासपुण्यमम् ।

अग्निहोत्रं यथा कुरुते इन्द्रसदसीनि तु ॥

वैश्वानरि यशोदानि कृत्वा सर्वदत्तानि तु ॥

इन्द्रसदसीनि पूज्यति नरो मासपुण्यमम् ॥

अन्येऽपि नियमाः प्रागुक्ताः ।

प्राणमुक्तं स्कान्दे—

‘ग्रीह्यो यथागोधूमाः प्रियङ्गुतिलशालयः ।
एते हि सावित्रकाः प्रोक्ताः स्वर्गमोक्षफलप्रदाः॥’

मासोपवासं कुर्वीत गुरुविप्राश्रया ततः ।
आश्विनस्यामले पक्षे एकादश्यामुपोषितः ॥
प्रथमेतनुं शृङ्गीयाद्यावत्त्रिंशद्दिनानि तु ।
वामुदेवं समभ्यर्च्य कार्तिकं लङ्घयेत्तरः ॥
मासं चोपवसेत्सु स मुक्तिफलभाग्भवेत् ।
अच्युतस्यालये भवत्या त्रिकालं कुमुदैः शुभैः ।
मालामिन्दीवरैः पद्मैः कुसुमैस्तु सुगन्धिभिः ॥
कुङ्कुमोशीरकर्पूरैर्विलिप्य वरचन्दनैः ।
नैवेद्यं धूपदीपाद्यैरर्चयेत् जनार्दनम् ॥
मनसा कर्मणा वाचा पूजयेद्गुरुध्वजम् ।
कुर्वान्नरास्त्रिपवणं बृहद्भक्तिर्जितेन्द्रियः ॥
नाम्नामेव तपाऽऽलपं विष्णोःकुर्वाद्दहर्निशम् ।
भक्त्या विष्णोः स्तुतिं चाऽपि शृष्या वादं विवर्जयेत् ॥
सर्वसंस्वदयायुक्तः शान्तवृत्तिरहिंसकः ।
सुप्तो चाऽऽसनसंस्थो वा वामुदेवं प्रकीर्तयेत् ॥
स्मृतपालोकनगन्धादिस्वादनें परिकीर्तितम् ।
अन्नस्य वर्जयेत्सर्वं प्रासानां चाभिकाङ्क्षणम् ॥
गाथाभ्यङ्गं शिरोऽभ्यङ्गं ताम्बूलं सविलेपनम् ।
प्रतस्थो वर्जयेत्सर्वं यथान्पत्र निराकृतम् ॥
न प्रतस्थः स्पृशेत्किञ्चिद्दिक्कर्मस्थाप्य चालयेत् ।
देवतापवने तिष्ठेन्न पृथस्थधरेद् प्रतम् ॥

पद् वा द्वादश पक्षं वा मासं वा घरवर्णिनि ।
 एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च ॥
 उपवासेन भैक्षेण मजते परमं पदम् ॥'

यथाविधा नरैः कार्या प्रवचर्या यथा भवेत् ।
 आरभ्यते यथा पूर्वं समाप्तं हि यथाविधि ॥
 यास्तसंख्यं हि कर्तव्यं तावद् ब्रूहि पितामह ।

ब्रह्मोवाच—

साधु नारद पथैतत्पृष्टं वर तपोधन ॥
 यादृक् मातृमतां श्रेष्ठ तच्छुणुष्व भवीमि ते ।
 सुराणां च यथा विष्णुस्तपतां च यथा रविः ॥
 मेरुः सिखरिणां यद्दैनतेपथ पक्षिणाम् ।
 तीर्थानां च यथा गङ्गा प्रजानान्तु यथा यणिकू ॥
 श्रेष्ठं सर्वप्रजानान्तु तद्दन्मासोपवासकम् ।
 सर्वत्रनेषु यत्पुण्यं सर्वतीर्थेषु तेन तु ॥
 सर्वदानोन्नतं चापि क्लेभन्मासोपवासकम् ।
 अग्निष्टोमादिभिर्गर्भैर्विभिर्भूस्त्रिदक्षिणैः ॥
 न तन्पुण्यमसाप्नोति यन्मासपरिच्छिन्नात् ।
 तेन जन्तुं द्रुतं दत्तं तपस्तप्तं कृतं स्वया ॥
 यः कुर्यात्त्रिविधेन नरो मासपूजोपसम् ।
 अविश्य वैष्णवं यज्ञं तेनाभ्यर्च्य प्रजादैनम् ॥
 गुणोपाशां ततो ब्रह्मा कुर्यान्मासोपवासनम् ।
 वैष्णवानि यथोक्तानि कुर्यात् सर्वप्रजानि तु ॥
 द्वादशवर्षेणैव पूजयानि ततो मामनुसरेत् ॥
 अविच्छेद्यं यमकं च कुर्यात्तन्दीर्घं तदा ॥
 अन्ते तदा च कुर्वीत शान्तिं देवैस्तदा तदा ॥
 काले तदा च देवैस्तदा च शान्तिं च देवैस्तदा ॥

अन्येऽपि नियमाः प्रागुक्ताः ।

प्राणमुक्तां स्कान्दे—

‘त्रीहृषो पवगोधूमाः प्रियङ्गुतिलशालपः ।
एते हि सार्विकाः प्रोक्ताः स्वर्गमोक्षफलप्रदाः॥’

मासोपवासं कुर्वीत गुरुविभाङ्गया ततः ।
आश्विनस्यामले पक्षे एकादश्यामुपोषितः ॥
प्रथमेतच्चुष्ट्रीपायावत्त्रिंशद्दिनानि तु ।
वासुदेवं समभ्यर्च्य फार्तिकं लङ्घयेत्तरः ॥
मासं चोपवमेघस्तु स मुक्तिफलभागभवेत् ।
अच्युतस्यालये भक्त्या त्रिकालं कुसुमैः शुभैः ।
मालामिन्दीवरैः पद्मैः कुसुमैस्तु पुगन्धिभिः ॥
कुङ्कुमोशीरकर्पूरीर्विलिप्य वरचन्दनैः ।
नेत्रेण धूपदीपाद्यैरर्चयेत् जनार्दनम् ॥
मनसा कर्मणा वाचा पूजयेद्गुरुद्वजम् ।
कुर्यान्नराधिपवणं वृहन्नक्तिर्जितेन्द्रियः ॥
नाम्नामेव तथाऽऽस्तापं विष्णोः कुर्यादहर्निशम् ।
भक्त्या विष्णोः स्तुतिं वाऽपि मृषा वादं विवर्जयेत् ॥
सर्वसत्त्वदयायुक्तः शान्तश्चिरद्विसकः ।
सुप्तो वाऽऽसनसंस्थो वा वासुदेवं प्रकीर्तयेत् ॥
स्मृत्यालोकनगन्धादिस्वादनं परिकीर्तितम् ।
अघ्नस्य वर्जयेत्सर्वं प्रासानां चाधिकाद्क्षणम् ॥
गात्राभ्यङ्गं शिरोऽभ्यङ्गं ताम्बूलं सविलेपनम् ।
प्रतस्थो वर्जयेत्सर्वं पद्यान्पत्र निराकृतम् ॥
न प्रतस्थाः स्पृशेत्किंचिद्विकर्मस्पाप्त चालयेत् ।
देवतायतने तिष्ठेत् स्पृश्यधरेद् प्रतम् ॥

पद् वा द्वादश पक्षं वा मासं वा वरवर्णिनि ।
 एकभक्तेन नक्तेन तथैवाचार्यचितेन च ॥
 उपवासेन भैक्षेण व्रजते परमं पदम् ॥'

यथाविधा नरैः कार्या व्रतचर्या यथा भवेत् ।
 आरभ्यते यथा पूर्वं समाप्तं हि यथाविधि ॥
 यावत्संख्यं हि कर्तव्यं तावद् ब्रूहि पितामह ।

ब्रह्मोवाच—

साधु नारद यच्चैतत्पृष्टं वर तपोधन ॥
 यादृङ् मातृमतां श्रेष्ठ तच्छुणुष्व ब्रवीमि ते ।
 सुराणां च यथा विष्णुस्तपतां च यथा रविः ॥
 मेरुः शिखरिणां यद्द्वैततेयश्च पक्षिणाम् ।
 तीर्थानां च यथा गङ्गा प्रजानान्तु यथा बणिक् ॥
 श्रेष्ठं सर्वव्रतानान्तु तद्वन्मासोपवासकम् ।
 सर्वव्रतेषु यत्पुण्यं सर्वतीर्थेषु तेन तु ॥
 सर्वदानोद्भवं चापि लभेन्मासोपवासकम् ।
 अग्निष्टोमादिभिर्यज्ञैर्विधैर्भूरिदक्षिणैः ॥
 न तत्पुण्यमवाप्नोति यन्मासपरिलङ्घनात् ।
 तेन जप्तं हुतं दत्तं तपस्तप्तं कृतं स्वधा ॥
 यः करोति विधानेन नरो मासपुपोषणम् ।
 मविश्य वैष्णवं यज्ञं तेनाभ्यर्च्य जनार्दनम् ॥
 गुरोराज्ञां ततो लब्ध्वा कुर्यान्मासोपवासनम् ।
 वैष्णवानि यथोक्तानि कृत्वा सर्वव्रतानि तु ॥
 द्वादश्यादीनि पुण्यानि ततो मासमुपावसेत् ।
 अतिच्छुभ्रं पराकं च कृत्वा चान्द्रायणं ततः ॥
 मासोपवासं कुर्यात् प्रात्वा देहबलावष्टम् ।
 शानवस्थो यतिर्ज्ञापि नारी वा विधवा मुने ॥

नमोस्तथास्तु दद्यात्पामवोपि वा मूर्त्तार्थिभिः ।
 आसने पादुके उभे वस्त्रदुग्धपुनानां च
 परिप्रापि च पुष्पाणि दद्यात्पामद्वरहरदेव ।
 एवं शय्यां तु मन्दस्य नचिराय च तान् द्विभान् च
 प्रायेषानुभोदार्य विष्णुलोकं प्रदास्यतम् ।
 एवमभ्यर्चिता विना वदेयुर्मतिने वदा ॥
 व्रत व्रत नरश्रेष्ठ विष्णोः स्थानदत्तावपम् ।
 विमानं वैष्णवं दिव्यं शयय्या परिकल्पितम् ।
 तेन विष्णुपदं याहि मदानन्दपनामपम् ।
 ततो विमर्षोपेक्षितान् प्रणिरस्तानुगम्य च ॥
 ततस्तु पूजयेद्भवत्पा गुहं ज्ञानवदापकम् ।
 तां शय्यां कल्पितां मभ्यङ्गु गुहं ज्ञानवदापकम् ॥
 प्रणम्य शिरसा शान्तो गुरवे प्रतिपादयेत् ।
 कृत्वा मामोपवामन्तुं नरो विष्णुतनुं विन्देत् ॥
 कृतमामोपवामस्तु विष्णुतनवद्वरः ।
 नयेच्छान्तमनाः काये धर्मस्य प्रयत्नेन्द्रियैः ॥
 कृत्वा मामोपवासांश्च निर्वाप्य विधिरन्मृतम् ।
 कुलानां व्रतमुद्धृत्य विष्णुलोकं व्रजेदरः ॥
 यस्मिञ्जातो महापुण्ये कृते मामेभ्यसा सच्छु ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुलोके महीपते ॥
 नरो मामोपवामानां कर्त्वा पुत्रवती वरः ।
 पितृमातृकुलाभ्यां च समं विष्णुपुरीं व्रजेत् ॥
 नारी ताम् महाभागा यथोच्छ्रवतास्त्वया ।
 कृत्वा मामोपवामांश्च व्रतेद्विष्णुं सनातनम् ।
 नारद उवाच—

मुदुच्छरविदं देव मूर्त्तान्छानिहरं नृपाम् ।

प्रथं मामोपवामाल्लो भक्तिं व्रतदुष्पुत्रं ।

कृत्वा मासोपवासन्तु संपत्तात्मा जितेन्द्रियः ।
 ततोऽर्चयेत् वै पुण्यं द्वादश्यां गरुडध्वजम् ॥
 पूजयेत्पुष्पमालाभिर्गन्धपुष्पविलेपनैः ।
 बह्मालङ्कारवाद्यैश्च तोषयेदच्युतं नरः ॥
 स्नापयेत् हरिं भक्त्या तीर्थचन्दनवारिणा ।
 चन्दनेनानुलिप्ताङ्गं पुष्पधूपैरलं कृतम् ॥
 वस्त्रदानादिभिश्चैव भोजयेत् द्विजोत्तमान् ॥
 दद्याच्च दक्षिणां तेभ्यः मणिपत्य समापयेत् ।
 रिमान्शमापयित्वा तु निमृज्याभ्यर्च्य पूज्य च ।
 एवं पित्तानुसारेण भक्तियुक्तेन शक्तितः ।
 पूरे मासोपवासं तु कृत्वा ऽभ्यर्च्य जनार्दनम् ।
 भोजयित्वा द्विजैश्चैव विष्णुलोके महीषते ॥
 एवं मासोपवासमानं हि गन्धरहस्या प्रपोदय ।
 निर्वापयन्तस्तस्मै विधिना येन तच्छुणु ॥
 कारयेद्दृष्ट्वा यत्नमस्त्वादश्यामुपोषितः ।
 पूजयित्वा तु देवेभ्योवाचायांनुग्रहा हरिम् ॥
 भक्तयित्वा हरिं भक्त्या अभिराग्य मुहुं तथा ।
 तथा ऽनुभोजयेद्विनाभोजयित्वा यथाविधि ॥
 सिद्धदृष्टवान्शिवान् विष्णुपूजकनक्षत्रान् ।
 पूजयित्वा द्विजात्मस्य भोजयित्वा प्रपोदय ॥
 वासन्ति बभ्रुपुत्रानि भोजनाच्छादनानि च ।
 योगादानि वृश्चानि ब्रह्मवृश्चानि चैव हि ॥
 दद्याच्चैव द्विजाश्रेण्याः पूजयित्वा भगव्य च ।
 ततोऽनुष्ठानं परच्छेदात् त्रयशकालमेककृतम् ॥
 महाऽदनां सुखां त्रयशं सोपमानावददुःखम् ।
 कारयेत्सर्वान्करो मुक्तिं ह्यस्यैव नृणां यथाह ॥

काशीमण्डले—

अ'ऊर्जे यवाग्रमभ्याघादेवाग्रमथवा पुनः ।
 वृन्ताकं सूरणं चैव शुकशिम्पीञ्च वर्जयेत् ॥'
 नितेन्द्रियः सदा शान्तः सर्वभूतहिते रतः ।
 बागुदेवपरो नित्यमहोषं कर्तुमरति ।
 कृत्वा प्रतं यथोक्तं तु वैष्णवं पुरुषो प्रथम् ।
 विष्णुलोकमवाप्नोति पुनरावृत्तिदुर्लभम् ।
 ये स्मरन्ति सदा विष्णु विद्युदेनान्तरात्मना ॥
 ते प्रयान्ति भयं त्यक्त्वा विष्णुलोकमनामयम् ।
 मन्थने पार्थरात्रे च मध्याह्ने दिनसंज्ञये ।
 अष्ट्युतं येऽनुकीर्तन्ति ते तरन्ति भवार्णवम् ।
 भानन्दितोऽप्य दुःखार्त्तः मुदः शान्ताऽपरा हरिम् ।
 यो ऽनुकीर्तयते भक्त्या न गच्छेद्वैष्णवी पुरीम् ।
 गर्भजन्मजरारोगदुःखमंसारबन्धनैः ।
 निषर्पते नरो नित्यं बागुदेवमनुस्मरन् ॥
 स्यादरे जह्वं चैव स्थलं पुरेण शुभाशुभे ।
 विष्णु पश्यति सर्वत्र यः स विष्णुः स्वयं नरः ॥
 सर्वविष्णुमयं ज्ञात्वा शैलोवपं सपराधरात् ।
 परम शान्ता मतिस्तेन पूजितो गच्छेत्परमः ।
 इति कल्प्याऽनुकल्पानां प्रतानामुक्तदश च ।
 स विष्णुलोकमवाप्नोति यतोऽश्वक्रदापिना ॥
 विधिर्मातोपवासास्य यथा तत्परिकीर्तितः ॥
 पुन स्नेहा-मुनिश्रेष्ठ सर्वश्लोकहिताय च ।
 भुक्त्वा भुक्त्वा च यो भक्त्या नरो विष्णुपुरीं प्रवेत् ।
 नापत्ताय भवत-ये न देवं दुष्टचेतसे ॥' इति ।

० शुकशिम्पीः कापिक-रुः । नान्दिपुराणे—

“दो नरः कार्तिके मासि वासिन्दु परिदनेदेव ।

पीडितस्य भृशं देव मुमुर्षुर्व्रतिनस्तथा ।

त्यागो वाऽनुग्रहो वा ऽथ किन्तु कार्यं पितामह ॥

ब्रह्मोवाच—

व्रतस्थं कर्षितं दृष्ट्वा मुमुर्षुं वा तपोधन ॥

दृष्ट्वा तु ब्राह्मणस्तस्य कुर्यात्सम्पगनुग्रहम् ।

अमृतं पाययेत्क्षीरमिच्छमाने सङ्घृन्निशि ॥

यथेह न विद्युज्येत प्राणैः क्षुत्पीडितो व्रती ।

अतिमूर्च्छान्वितं क्षीणं मुमुर्षुं क्षुत्पपीडितम् ॥

पाययित्वा शतं क्षीरं रक्षेद्दत्त्वा फलानि च ।

अहोरात्रं च यो नित्यं व्रतस्थं परिपालयेत् ।

पयोमूलफलं दत्त्वा विष्णुलोकं व्रजेत सः ॥

एवं मासोपवासस्थमारूढं प्राणसंशये ।

अत्रतद्गुणैर्दिव्यैः परीप्सेद् ब्राह्मणाज्ञया ।

नैते व्रतं विनिघ्नन्ति हविर्विमानुमोदितम् ।

क्षीरौषधे गुरोराज्ञा आपो मूलं फलानि च ।

एवं कृत्वाऽभिरक्षेत सगुडं पायसं तथा ।

पापयेद्रक्षितो यस्मात्समाप्नोति पुनर्व्रतम् ।

अथ विष्णुर्व्रतं विष्णुर्दाता विष्णुर्व्रती तथा ।

सर्वं विष्णुमयं ज्ञात्वा व्रतस्थं क्षीणमुद्धरेत् ।

यदा मुमुर्षुर्निश्चेष्टः परिम्लानोऽतिमूर्छितः ।

तदा समुद्धरेत्क्षीणमिच्छन्तं विमुखे स्थितम् ।

परिपालय व्रती देहं व्रतशेषं समापयेत् ।

यथोक्तद्विगुणं तस्य फलं विप्रमुखोदितम् ॥

इन्द्रियार्थेष्वसंभक्ता सदैव विमला मतिः ।

परितोषयेत् विष्णुं भोपवासे जितात्मनाम् ॥

किं तस्य बहुभिस्तीक्ष्णैः स्नानहोमनपव्रतैः ।

पतेन्द्रियगणेषु धोरो निर्जितो दुष्टचेतसा ॥

काशीखण्डे—

*ऊर्जे यवाक्षमभ्रियाद्देवाक्षमपथा पुनः ।
 घृन्ताकं सूरणं चैव शुकशिम्बीञ्च वर्जयेत् ॥'
 जितेन्द्रियः सदा शान्तः सर्वभूतहिते रतः ।
 बागुदेवपरो नित्यमकेशं कर्तुमर्हति ।
 कृत्वा प्रतं यथोक्तं तु वैष्णवं पुरुषो प्रथम् ।
 विष्णुलोकमवाप्नोति पुनरावृत्तिदुर्लभम् ।
 ये स्मरन्ति सदा विष्णुं विशुद्धेनान्तरात्मना ॥
 ते प्रयान्ति भयं त्यक्त्वा विष्णुलोकमनामपम् ।
 प्रभाते चार्धरात्रे च मध्याह्ने दिनसंक्षयं ।
 अच्युतं येऽनुकीर्तन्ति ते वरन्ति भवार्णवम् ।
 आनन्दितोऽय दुःखार्चः क्रुद्धः शान्तोऽथवा हरिन् ।
 योऽनुकीर्तयते भक्त्या स गच्छेद्वैष्णवीं पुरीम् ।
 गर्भजन्मजरारोगदुःखसंसारबन्धनैः ।
 निवार्यते नरो नित्यं बागुदेवमनुस्मरन् ॥
 स्थावरे जहमे चैव स्पष्टे सूक्ष्मे शुभानुभवे ।
 विष्णुं पश्यति सर्वत्र यः स विष्णुः स्वयं नरः ॥
 सर्वविष्णुमयं ज्ञात्वा त्रैलोक्यं सचराचरम् ।
 यस्य शान्ता पतिस्तेन पूजितो गरुडध्वजः ।
 इति कल्पाऽनुकल्पानां प्रतानामुत्तमस्य च ।
 स विष्णुलोकमवाप्नोति प्रसादाद्यक्रपाणिनः ॥
 विधिर्मासोपवासस्य यथा तत्परिकीर्तितः ॥
 पुन स्नेहान्मुनिधेष्टु सर्वलोकहिताय च ।
 श्रुत्वा श्रुत्वा च यो भक्त्या नरो विष्णुपुरीं प्रभेद् ।
 नाभक्ताय प्रदातव्यं न देयं दुष्टचेतसे ॥' इति ।

०शुकशिम्बीः कापिकच्छुः । नन्दपुराणे—

“यो नरः कार्तिके मासि मासन्तु परिवर्जयेत् ।

संवत्सरस्य ळभते पुण्यं मासाविवर्जनात् ।”

भारते—

‘कार्तिके वर्जयेन्मांसं वर्जयेत्कार्तिके मधु ।’

काशीखण्डे—

“मधुसामे घृतं दद्यात्पायसं च सशर्करम् ।

कार्तिके मांसनियमे प्रदद्यात्कार्तिकव्रती ॥

कूष्माण्डानि समापाणि दशस्वर्णघृतान्यपि” ।

ब्राह्मे—

“विष्णुवेश्मनि यो दद्यात्कार्तिके मासि दीपकम् ।

अग्निष्टोमसहस्रस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥”

विष्णुइति उपलक्षणम् । शिवादेर्विभादेश्च वेश्मनोऽपि ग्रहणात्

“चतुष्टयेषु रथ्यासु ब्राह्मणावसथेषु च ।

दक्षमूलेषु गोष्ठेषु कान्तारगहनेषु च ।

दीपदानाद्धि सर्वत्र महाफलमवाप्नुयात् ॥”

स्कान्दे—

प्रदीपमालां यः कुर्यात्कार्तिके मासि वै मम ।

अवसानेषु दीपानां ब्राह्मणान् भोजयेच्छुचिः ॥”

धाराहे—

“न वृद्धे कार्तिकं कुर्याद्विशेषेण तु कार्तिकीम् ।

तीर्थे तु कार्तिकं कुर्यात्सर्वयज्ञेन भाषिणि ॥”

काशीखण्डे—

“कार्तिके मौनभोजी यः सोऽश्नात्यमृतमेव हि ।

स घण्टां सतिलां मौनी सद्विरण्यां प्रदापयेत् ॥

कार्तिके लवणं त्यक्तं येन व्रतवता सता ।

सक्ताः सर्वे रमास्तेन तस्यागी गां प्रदापयेन् ॥

भृशस्यां कार्तिके कुर्वन् न मयं संस्पृशेद्वनी ।

पर्यङ्कं भूषणं दद्यात्सत्कृतं सोपधानकम् ॥”

पृथ्वीचन्द्रोदये पाद्ये—

‘नोजो बन्धो विधातव्यो व्रान्तिना केनचित्काचित् ।
तथा नारदीये—

‘अग्रतेन क्षिपेद्यस्तु मासं दामोदराग्रिमम् ।

तिर्यग्योनिमवाप्नोति नात्र कार्या विचारणा ॥’

अन्यान्यपि ताम्बूलतैलकेशकर्तनादिवर्जनसंकल्परूपा-
णि ३ प्रागुक्तानि ।

तथा कार्तिके आकाशदीप उक्तो निर्णयामृते पुष्कर-
पुराणे—

‘तुलायां तिलतैलेन सायंकाले समागते ।

आकाशदीपं यो दद्यान्मासमेकं हरिं प्रति ॥

महतीं श्रियमाप्नोति रूपसौभाग्यसंपदम् ॥’ इति ।

तद्विधिय हेमाद्राघादित्यपुराणे—

‘दियाकरंस्ताचलमौलिभूतं गृहाददूरे पुरुषप्रमाणम् ।-

यूपाकृतिं पाञ्चपृष्ठदारुमारोप्य भूमावध तस्य मूर्ध्नि ॥

यवाङ्गुलच्छिद्रयुतास्तु मध्ये विहस्तदीर्घा अथ पट्टिकास्तु ।

कृत्वा चतस्रांऽष्टदलाकृतीस्तु याभिर्भेदेदष्टदिशानुसारी ।

तत्कार्णिकायां तु महाप्रकाशो दीपः प्रदेयो दलगास्तपाष्टौ ।

निवेद्य धर्माय हराय भून्वै दामोदरायाप्सथ धर्मराज ॥

प्रजापतिभ्यस्त्वयं सत्पितृभ्यः

प्रेमेभ्य एवाथ तमःस्थितेभ्यः ॥’ इति ।

अपराके स्वन्यो मन्त्र उक्तः । यथा—

‘दामोदराय नभासि तुलायां लोलया ३ सह ।

प्रदीपं ते प्रयच्छामि नमोऽनन्ताय वेधसे ॥’ इति ।

कार्तिककृष्णचतुर्थां करकचतुर्थां । सा चन्द्रोदयव्या-

३ प्रागुक्तानीति । सर्वचतुर्थास्यप्रतान्यपि चतुर्ध्वजभवे

पिनी ग्राह्या । ७ दिनद्वये तस्ये पूर्वा, तत्रैव पूजायाज्ञानांम् ।

कार्तिककृष्णद्वादशी गोवत्ससंज्ञा । सा ७ प्रदोष-

व्यापिनी ग्राह्या । दिनद्वये तस्ये पूर्वा । युग्मवार्यात्

‘वत्सपूजा वटशैव कर्तव्या प्रथमेऽहनि ॥’

इति निर्णयामृतेऽभिधानाच्च । अत्र विशेषो मन्दनस्यै

भविष्ये—

‘सवत्सां तुल्यवर्णां च शीलिनीं गां पयस्विनीम् ।

चन्दनादिभिरालिप्य पुष्पमालाभिरर्चयेत् ॥

अर्चयेत्ताघ्नमप्ये पाद्ये कृत्या पुष्पाक्षतैश्चरितसैः ।

कार्तिके एव कार्याणि ।

चतुर्भ्यश्च मासेषु न सापदेयं व्रते यदि ।

तदोर्ध्वे प्रतिना भाव्यमप्यवर्कलमिच्छता ॥’

इति काशीसप्तशती । ७-लोलयेति । ‘ते मया’ इति वा पाठात्

७ दिनद्वये तस्ये पूर्विति ।

‘नक्तान्निवृत्तयोगे तु रात्रियोगो निशिष्यते ।’

इत्युक्तं । ‘सकृत्कृत्वाकार्थं मन्त्रमालम्ब्य’ इति कर्तव्यम् ।

कार्तिककृष्णाष्टमी मक्षराष्टमिद्विंशति कृष्णाष्टमी । सा चन्द्रोदय-

व्यापिनी ग्राह्या, दिनद्वये तस्ये परा ।

७ व्रतं पति ।

‘नरो वा यदि वा नारी नक्तं सशुक्लं येनागि ।’

इत्युक्तं—

‘आपात्रं चाप्रतोदनीवाद्रात्रीं विगतमन्त्रम् ।’

इत्युक्तं च नक्तनीमनीन्दे ॥

‘वृत्तिरेवायं नक्तं मङ्गलं मोक्षाननन्तरम् ।’

इति मंत्र-व्याख्यायां योऽनुवादितायाश्च । ७ व्रतमष्टमी-

ति । ‘अन्वयपूर्वादिभिरुक्तैः पञ्चमिना कार्ति- मक्षराष्ट-’

इति निर्णयैः कर्तव्यं इति चेत्तदिति ।

पादमूले तु दद्यात् ऋमन्त्रेणानेन पाण्डव ॥
 'क्षीरांदाण्यसंभूते सुरासुरनमस्कृते ।
 सर्वदेवमये मातर्गृहाणार्घ्यं ऋमो नमः ॥'
 ततो भापादिसंसिद्धान् घटकान्विनियेदयेत् ।
 सुरभि र्वं जगन्मातर्देवि विष्णुपदे स्थिता ॥
 सर्वदेवमये प्राप्तं मया दत्तामिमं प्रस ।
 ततः सर्वमये देवि सर्वदेवैरलंकृते ॥
 मातर्ममाभिलषितं सफलं कुरु नन्दिनि ॥'

इति प्रार्थयेत् । तथा—

'महिने ऋतैलपकं च स्थालीपकं युधिष्ठिर ।
 गोक्षीरं गोघृतं चैव दाधि तक्रं च वर्जयेत् ॥'

उपोतिर्नियन्धे नारदः—

'आश्विने कृष्णपक्षे तु द्वादशपादिषु पञ्चसु ।
 तिथिपूक्तः पूर्वरात्रे नृणां नीराजनो विधिः ॥
 नीराजयेयुर्देषांस्तु विप्रांन् गाश्च तुरङ्गमान् ।

द्वेष्टाच्छ्रेष्टाश्चघन्यांश्च मातृमुख्याश्च योषितः ॥' इति
 निर्णयामृतं स्कान्दे—

'कार्तिकस्यासिते पक्षे त्रयोदशपां निशामुखे ।
 यमदीपं बहिर्दद्यादपमृतयुधिं नशयति ॥'

'चन्दनैः कुङ्कुमैर्गन्धैः पुष्पैः काञ्चोद्भवैस्त्वया ।'

इति पाठः । ऋमन्त्रेणेति ।

'माता रुद्राणामित्येष मन्त्रः प्रोक्तो द्विजम्पनाम् ।
 स्त्रीशूद्राणां महाबाहो मन्त्रोऽयं परिकीर्तितः ॥'

इति व्यवस्था तु सम्भवाभिप्रायेत्यभिप्रेत्य सर्वेषां पौराणमन्त्र
 पूर्वाहीकृतः । ऋमोनम इति । नमोऽस्तु [ते] इति वा पाठः ।

'दक्षार्घ्यं तज्जलं पुण्यं सास्रवं मूर्ध्नि विक्षिपेत् ।' इति ।

मन्त्रस्तु—

‘मृत्युना पाशदण्डाभ्यां*कालेन श्यामया सह ।
अयोदश्यां दीपदानात्सूर्यजंः प्रीयतां मम ॥’ इति
कार्तिककृष्णचतुर्दश्यां प्रभाते चन्द्रोदये*अभ्यङ्गं कु
र्यात् । तदुक्तं हेमाद्रौ निर्णयामृते च भविष्योत्तरे—

‘कार्तिके कृष्णपक्षे तु चतुर्दश्यामिनोदये ।

अवश्यमेव कर्तव्यं स्नानं नरकर्माहभिः ॥’

इतः चन्द्रः । मदनरत्ने कालादर्शे च ‘विधूदये’ इति
पाठः । ‘दिनोदये’ इति पाठात्सूर्योदयोत्तरं त्रिमुहूर्ते स्ना
नं यदतां गौडानां तदनुसारिणां चाज्ञतैव ।

‘पूर्वविद्धचतुर्दश्यां कार्तिकस्य सिते तरे ।

पक्षे प्रत्यूपसमये स्नानं कुर्यात्प्रयत्नतः ॥’ इति ।

स्मृतिदर्पणेऽपि—

‘चतुर्दशी चाश्वयुजस्य कृष्णा

स्वात्यर्क्षयुक्ता च भवेत्प्रभाते ।

स्नानं समभ्यज्य नरैस्तु कार्यं

सुगन्धतैलेन विभूतिकामैः ॥’ इति ।

पृथ्वीचन्द्रोदये पाद्ये—

*तैलपक्षेति । ‘तापिकापकम्’ इति वा पाठः । *काले-
न श्यामया सहेति । ‘कालेनामलया सह’ इति वा पाठः । हे-
माद्रावाग्नेये—

‘कार्तिकः सप्त मासो वै सर्वदेवमयो महान् ।

कृष्णपक्षे विशेषेण तत्र पञ्चदिनानि तु ॥

पुण्यानि तेषु तद्वचमशयं सर्वकारिकम् ॥’

*अभ्यङ्गं कुर्यादिति । अभ्यङ्गं कृत्वा स्नानं कुर्यादित्य-
र्थः । अभ्यङ्गस्नाने चन्द्रोदयकालिकी चतुर्दशी प्रायेति भावः ।

‘आश्वयुक्कृष्णपक्षस्य चतुर्दश्यां विभूदये ।
तिलतिलेन कर्तव्यं स्नानं नरकभीरुणा ॥’ इति ।
‘कर्तव्यं महलस्नानं नरनिर्दयभीरुभिः’

इति कालादशं पाठः । उभयत्राश्वयुगित्यमावास्यान्तं
मासमाभिप्रेत्योक्तम् । तथा—

‘तिले लक्ष्मजिले गङ्गा दीपावल्याश्चतुर्दशीम् ।’
(प्राप्येति शेषः ।)

प्रातःस्नानं तु यः कुर्याद्यमलोकं न पश्यति ॥’ इति ।
दिनद्वयेऽपि चन्द्रोदये चतुर्दशीसप्तमे तद्भावेऽप्य-
रुणोदये संपूर्णं स्वप्ने वा दिनद्वये चतुर्दशीसप्तमे च
पूर्वदिनेऽभ्यङ्गं कुर्यात् । ‘पूर्वदिद्यत्तुर्दश्याम्’ इति वच-
नात् । पूर्वादिने अपरादिने एव वा सप्तमे नैव प्राच्या ।
दिनद्वयेऽप्यसप्तमे अरुणोदयस्यापिर्ना प्राच्या । ‘व-
क्षे प्रत्युपसमये’ इत्युक्ताः, पक्ष्यमाणवचनात् । तद्-
भावे तु चतुर्दशीत्वात् पूर्वपुः प्रवेद्य पूर्वोदधिः अत्रोदशी-

चतुर्दशीसप्तमे पूर्वदिने इति, अत्र चासप्तमे चतुर्दशीद्वयमिति च पाठः ।
अप्यंमगुणविषेषनाद्यनुसारी । चन्द्रोदये इत्यस्याभ्यङ्गेऽप्यन्वयः ।
तदा मद्रोपे दीपदानादि तत्रैव । एवं पूर्वदिने एव चन्द्रोदये तास-
रोऽपि । अपरादिने एवेति । अत्र दीपदानादि पूर्वपुगिति
पश्यति । अत्रोदशीमद्ये एवेति । चन्द्रोदये इत्यनुवर्तते ।
‘तिथ्यादौ तु’ इति अग्निवचनेन द्वायत्तश्चतुर्दशीमन्वात् । एवमेव
‘इनधे’ इति व्याख्यानं व्यर्थम् । इनः सूर्य इत्यस्यैव सम्प्रवृत्ता-
दिति । पूर्वोदयो गौणकालः ।

‘रवकालादुत्तरः कालो गौणः सर्वस्य कर्षणः ।’

इति वचनादिति, तस्यापिच्छाभावेति । अत्र ‘चतुर्दशीसप्तमे तद्-
भावेऽप्यरुणोदये संपूर्णं स्वप्ने वा दिनद्वये चतुर्दश्याः साम्भे’ इति

मध्य एवाभ्यङ्गं कुर्यादिति दिवोदासः । अकेचिदत्र प
नमपि साधकस्येन यदन्ति—

ॐ तिथ्यादौ तु भयेष्वान्हासो वृद्धिः परेऽहनि ।
तावान् ग्राह्याः स पूर्वैर्गुरदृष्टोऽपि स्वकर्मणि ॥ इति

कचित्पाठः । तदभावेऽपि चन्द्रोदये चतुर्दशभावेऽपि । अ
स्मृतिभेद मस्यूपमभातादिशब्दानां चन्द्रोदये . तात्पर्यं कैश्च कथ
ग्रन्थस्याह्नोदये इत्यस्य । चन्द्रोदये सम्पूर्णं चतुर्दशीसप्तमे, त
सप्तमे वा तसप्तमेनेति पूर्वोक्तदिनद्वयसप्तमं विवृतमिति नातीवोपप
उच्यते । यस्तुतः स पाठोऽष्टौ पर । असप्तमे चतुर्दशीद्वादशमिति पा
ठस्थाने 'असप्तमेऽह्नोदयव्यापिनी ग्राह्या । 'पक्षे मस्यूपसप्तमे' इत्युक्ते
मस्यूपमाश्रयनात् । तदभावे तु चतुर्दशीद्वादशम् इति पाठः, स
सप्तौदः । भयवा पाठविशेष इत्थं व्याहयेषा-ननु दिनद्वये
चन्द्रोदयव्याप्यभावे का ग्राह्या इत्यत्र-तदभावेऽपरिमि
अह्नोदये इति । पूर्वदिने अष्टमिस्तनेनान्नयः । चन्द्रोदयव्या
तुल्यकालाभावे मस्यूपो ग्राह्या । व्यापककालेनापि कर्मणो निर्दि
नमन्वशादित्यर्थः । एतच्च परदिने मस्यूपेऽसप्तमे । तत्र तत्पक्षे तु
चन्द्रोदयान्तरे पूर्वदिने असन्देहान् । चन्द्रोदयसप्तमे तु अन्यत्रस्या
पानेगोपकालादाह-संपूर्णं सप्तमे वेति । अह्नोदये इति च
र्वने । एतेन चन्द्रोदयसप्तमे दिनद्वयसप्तममुक्तं, तावन्तु द्वादश
इदानीं चतुर्दशमे द्येऽह्नोदये मास्यनि-निवृत्तयेऽर्थात् । तद
भावे इति । पूर्वदिने च मस्यूपव्यापिनी विवृतमिति । विवृ
ष्वानुप्रासिनस्तु वा पूर्वपूर्वपरेषु वा वा प्रायश्चन्द्रोदय वा री
का पूर्वपूर्वपरेषु वा गोपकालादाह-सप्तमे निर्भववाहुः । इ
दिने . इति वा मस्यूपव्यापिदिवोदासमन्वयवर्तमानाह-अह्नो
दये इति । अह्नोदयादादिति । पूर्वपुः पूर्वव्यापिदिने सप्तमे
इत्युक्तेऽह्नोदयेऽह्नोदये इत्युक्ते इत्युक्तेऽह्नोदयेऽह्नोदये

तन्मन्दम् । न होइं पचनं पूर्वदिनस्यापूर्वं प्राण्यत्वं
विधत्ते । नक्तैकभक्तजन्माष्टम्यादौ दिनमध्ये कर्मकाल-
व्याप्यभावे सर्वत्र पूर्वदिनस्य प्राण्यत्वप्रसङ्गात् । किं तु
पञ्चैकभक्तादौ दिनमध्ये कर्मकालव्याप्यभावे व्याप्यान्त-
रेण न्यायेन वा पूर्वदिनस्य प्राण्यत्वमुक्तं, तत्र मुख्यका-
ले तत्स्थितेरभावेऽपि तत्रैवानुष्ठानबोधकमिदम् । न चात्र
तदस्तीतिऽप्यस्तिश्चिदेतत् । अनेन चतुर्थयामगामिनी प्रा-
णा । अत एव सर्वज्ञनारायणः—

‘तथा कृष्णचतुर्दश्यामाश्विनेऽर्कोदयात्पुरा ।

यामिन्याः पश्चिमे यामे तैलाभ्यङ्गो विशिष्यते ॥’ इति
शुभाङ्गोदयवेलायां त्रयोदश्यां यदा भवेत् ।

दर्शो वा मङ्गलस्नानं दुःखशोकमयप्रदम् ॥’

इति कालादर्शो त्रयोदशीनिषेधाच्च । अतेनायमर्थः—

‘यथाऽग्निहोत्रे यावज्जीवं सायंप्रातःकालेषु व्याप्यका-

लापेक्षया त्रिंशच्चतुर्विंशत्पष्टादशद्वादशपटिकादिक्रमेण सूर्योद-
यविधीनां चतुःपञ्चाशद्दटिकासन्धेऽपि हासाभ्यवहारात्साभ्य-
वहारात् । अत्यस्तिश्चिदेतदिति । इदमापाततः । पूर्वविद-
चतुर्दश्यामिति पूर्वदिनप्राण्यताबोधकवचनसत्त्वात् सूर्योदयरूप-
गौणकालव्याप्तिलाभाच्च । एवञ्च चन्द्रोदयरूपे मुख्यकाले तत्स्थि-
त्यभावेऽपि तत्रैवानुष्ठानबोधकतया तिथ्यादाविति वाक्यमवृत्तेर-
व्याप्यताच्च । स्वमते चन्द्रोदयव्यापिनी प्राण्येति निष्टङ्कितम् ।
इदानीं मतान्तरमादर्शयति—अनेनेति । एतच्च स्त्रणपुरुषा-
णामनुकूलम् । नन्वेवं चन्द्रोदयादेः स्नानकालत्वोक्तिविरोध इत्यत
आह—अनेनेति । अत्र तेनायमर्थः—यथाऽग्निहोत्रे यावज्जीवं
सायंप्रातःकालेषु व्याप्यकालस्य गुरुत्वं, तथाऽत्र चतुर्दशी-
चतुर्थयामारुणोदयचन्द्रोदयानाष्टपरोक्षरस्य व्याप्यत्वाद् गुरुत्व-

लस्य गुरुत्वं तथाऽत्र चतुर्दशीचतुर्थयामारुणोदयचन्द्रो-
दयानामुत्तरोत्तरस्य व्याप्यत्वाद् गुरुत्वमिति । अथदि
दिवोदासीये—

अथयोदशी यदा प्रातः क्षयं याति चतुर्दशी ।

रात्रिशेषे त्वमायास्या तदाऽभ्यङ्गे अयोदशी ॥

इति वचनं, तद्धेमाद्रिनिर्णयामृताद्यालिखितत्वेन निर्मू-
लम् । समूलत्वेऽपि न चतुर्दश्याः सूर्योदयासंपन्थित्व-
रूपः क्षयोऽथ विवक्षितः । सूर्योदयात्प्राक् समाप्तौ चन्द्रो-
दयकालसमये च त्वयैवाङ्गीकारात् । किं तु अभ्यङ्गकाला-
त्प्राक् समाप्तिरूपोऽथ ह्रासः क्षयशब्देन विवक्षितः । स
थादुदयाचतुर्थयामाद्या प्राक् यदा ह्रासस्तत्परमिदम् ।
अत एव सर्वशनाराधनेन चतुर्थयाममात्रे स्नानमुक्तम् ।
तथा योदाहृतम्—'तथा कृष्णचतुर्दश्याम्' इति । उपोति-
निबन्धे नारदोऽपि—

अथ्यासितचतुर्दश्यामिन्दुक्षयतिधायपि ।

मिति पाठो यदि नास्ति तदा सम्पद्येत् । यद्यस्ति तदा प्रतिहृत्कः ।
यथा पादशीरहाजः सायं प्रातः कालेतरकाले परिसंख्यायने इति
व्याघ्रशेषं नानुष्ठायने तत्रैव चन्द्रोदयेन समाप्तमित्येवमात्रं
स्नानानुष्ठानं स्यात् । अत एव चन्द्रोदयस्यैव कालं यदा त-
नुदय इति । अथदृष्ट्यादिरभ्युपगमनात् । अथयोदशा यदा
प्रातरिति । अथ दि चतुर्दशीतयो दिनद्वये चन्द्रोदयात्पर्यन्तम् ।
अथ्यासितेति । अथापि समुवायकः । दिनयने मंडलं दीपो-
नानि यथा मन्वावक नामाश्नानचर्त्तति तदिति । अथयोदश-
योदश इति तदा इति अथयोदशयद् चन्द्रोदयसमाप्तं यदा
इति तदा इति । यो दासन्—

इति हृत्काले च चतुर्दश्या दिनं यत् ।

ऊर्जादौ स्वातिसंयुक्ते तदा दीपावली भवेत् ॥

कुर्वात्संलग्नमेतद्य दीपोत्सवदिनत्रयम् ॥'

ये तु त्रयोदशीमध्ये स्नानमाहुस्तेषामाशयं न विघ्न-
त्यलं भूयसा । पदवि—

'अरुणोदयतोऽन्यत्र रिक्तायां स्नाति यो नरः ।

तस्यान्दिक्भयो धर्मो नश्यत्येव न संशयः ॥'

इति दिवोदासीये भविष्यषधनं, तन्मुख्यकालेऽरुणोद-
धनुर्दश्यभावेऽपि तत्रैव स्नातव्यमित्यंयपरमिति सर्व-
सेद्धम् । धनुर्घटिकात्मकोऽरुणोदय इति तत्रैपोक्तम् ।
मदनरत्ने पाद्ये—

✽ 'अपामार्गमथा तुर्ग्यां प्रपुष्पाटमथापरम् ।

भ्रामयेत्स्नानमध्ये तु नरकस्य क्षयाय वै ॥'

प्रपुष्पाटः चक्रमर्दः । मन्त्रस्तु—

'सीतालोष्टसमायुक्त सकण्ठकदलान्वित ।

हर पापमपामार्गं भ्राम्यमाणः पुनः पुनः ॥' इति ।

अस्यामेव प्रदोषे दीपा-दद्यादित्युक्तां हेमाद्रौ स्नान्दे—

अरुणमेव कर्तव्यं स्नानं नरकर्मारुभिः ॥'

इति वचनात्मातःकालव्यापिनी' ग्राह्या । एषोदयदिनोदय-
ातःशुद्धानां पर्यायत्वादित्याहुः । दीपावलीत्वात्मातरुष्वहस्ना-
पतो युक्तः । दीपावली मङ्गल भविष्ये—

'अलक्ष्मीपरिहारार्थमपहस्नानमाधरेत् ॥'

इति वचनात् । दिनद्वयेऽप्यत्र न दोषः । 'इन्दुतोषेऽति संका-
तो' इत्यग्निवचनात् ।

✽ अपामार्गमिति अपामार्गेशाखां सकण्ठकपद्मदुर्बीष-
कपर्दसीतालोष्टयुक्तां स्नानमध्ये चिरस उपरि पुनः पुनर्भाषोऽ-
पः । सीतालोष्टयोगादि च भ्रामणदशलिङ्गात् । सीता

७१० सदीकनिर्णयसिन्धुद्वितीयपरिच्छेदे-

‘ततः प्रदोषसमये दीपान्दद्यान्मनोरमात् ।

ब्रह्मविष्णुशिवादीनां भवनेषु *मठेषु च ॥’ इति ।

दिवोदासीये ब्राह्मे—

‘अमावास्याचतुर्दशयोः प्रदोषे दीपदानतः ।

यममार्गाधिकारेभ्यो मुच्यते कार्तिके नरः ॥’

*खण्डतिथौ तु पूर्वेऽह्नि प्रदोषे दीपान्दत्त्वा परेषुः
स्नायादिति दिवोदासीये उक्तम् । अत्र नरकोदेशेन

चतुर्वर्तियुक्तं दीपदानं कार्यम् । तत्र मन्त्रः—

‘दत्तो दीपश्चतुर्दश्यां नरकप्रीतये मया ।

चतुर्वर्तिसमायुक्तः सर्वपापापनुत्तये ॥’

तत्रैव लैङ्गे—

*‘मापपत्रस्य शाकेन भुक्त्वा तत्र दिने नरः ।

प्रेताख्यायां चतुर्दश्यां सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥’

अत्र यमतर्पणमुक्तं मदनपारिजाते वृद्धमनुना—

‘दीपोत्सवचतुर्दश्यां कार्यं तु यमतर्पणम् ।’

लाङ्गलपद्धतिः, तल्लोष्टः मृत्पिण्डः । कण्टकयुक्तदलं कण्टकदलं

वृहतीपत्रादि । चक्रमर्दः पवार इति, तरांडा इति प्रासिद्धः ।

*मठेषु चेति ।

‘माकारोद्यानवापीषु प्रतोलीनिष्कटेषु च ।

मन्दुरासु विविक्तासु इस्तिशालासु चैव हि ॥’

इत्युत्तरः श्लोकः । *खण्डतिथौ परदिनं एव चन्द्रोदये चतुर्द-
शीसखे । यद्यपि—

‘इति स्नात्वा मदातव्या दीपाः संपूज्य देवताः ।’

इति स्नानानन्तरमेव दीपदानं विहितं तथापि ‘ततः प्रदोषसमये’

इत्यादिना स्वतन्त्रकर्मविधानात् क्रमानुरोधेन कालबाधस्यास-

म्भवात् पूर्वापुरेव प्रदोषे दीपदानमात्रं कार्यमित्यर्थः । *मापे-

मदनरत्ने ब्राह्मे—

‘अपामार्गस्य पत्राणि भ्रामयेच्छिरसोपरि ।
 अतश्च तर्पणं कार्यं धर्मराजस्य नामभिः ॥
 यमाय धर्मराजाय मृत्यये चान्तकाय च ।
 वैषस्यताय कालाय सर्वभूतक्षयाय च ॥
 औदुम्पराय दग्धाय नीलाय परमेष्ठिने ।
 घृकोदराय चित्राय चित्रगुप्ताय वै नमः ॥’ इति ।

तर्पणप्रकारस्तु हेमाद्रौ—

‘एकैकेन तिलैर्मिथ्यान्दयात्तीञ्छ्रीञ्जलाञ्जलीन् ।
 संघत्सरकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥’

तथा मदनरत्ने स्कान्दे—

‘दक्षिणाभिमुखो भूत्वा तिलैः सव्यं समाहितः ।
 देवतीर्थेन देयत्वात्तिलैः प्रेताधिपो यतः ॥’

तथा—

‘अपज्ञोपवीतिना कार्यं प्राचीनावीतिनाथवा ।’ इति

ति । अन्यदप्युक्तम्—

‘ततः प्रेतचतुर्दश्यां भोजयित्वा तपोधनान् ।
 शैवान्त्रिप्रान्धर्मपरान् त्रिवलोके महीयते ॥
 दानं प्रदाय वेभ्यस्तु यमलोकं न पश्यति ।
 नक्तं प्रेतचतुर्दश्यां यः कुर्वाञ्छिवतुष्टये ॥
 न तत्कृतशक्तेनापि माप्यते पुण्यमुत्तमम् ॥’

इति लङ्गान् । अतश्चेति । स्नानानन्तरं यमतर्पणं कार्यम् । स्ना-
 नानन्तरमेव यमतर्पणाविधानात्तस्य कालविशेषानुक्तेश्च । अपज्ञेति ।

‘देवत्वं च पितृत्वं च यमस्यास्ति द्विरूपता ।’

इति हेतूक्तिबलात् ।

‘दक्षिणाभिमुखो भूत्वा शुक्लैः सव्यं सपाहितः ।

इदं जीवत्पितृकेणापि कार्यम् ।

‘जीवत्पिताऽपि कुर्वीत तर्पणं यमभीष्टमयोः ।’

इति पाद्मोक्तेः । *अत्र भीष्टमर्पणमप्युक्तं दिवोदासीये । तत्प्रकारस्तु *माघे वक्ष्यते । इति नरकचतुर्दशी ।

कार्तिकामावास्यायां प्रातरभ्यङ्गं कुर्यात् । तदुक्तं कालादर्श-

*प्रत्युप आश्वयुग्दर्शं कृताभ्यङ्गादिमङ्गलः ।

देवतीर्थेन देवत्वाचिलैः प्रेताधिपो यतः ॥”

इति स्कान्दात् ।

‘पृथक्पृथक् तिलैर्मिश्रान्दद्यात्त्रीर्त्स्नान् जलाञ्जलीन् ।

पितृत्वात्पितृतीर्थेन कृष्णैः प्रेताधिपो यतः ॥”

इति वचनात् । शुक्लकृष्णतिलसकृत्करावृत्त्यादिदेवापितृधर्मविकल्पो द्रष्टव्यः । अत्र जीवत्पितृकस्य सव्यादि, मृतापितृकस्याप्यसव्यादीत्यप्युचितम्भाति । भविष्ये—

“यां काञ्चित्सरितं प्राप्य कृष्णपक्षचतुर्दशीम् ।

यमुनायां विशेषेण नियतस्तर्पयेद्यमम् ॥”

अत्र सरित इत्युपलक्षणम् । अस्यां चित्रानक्षत्रभौमवारयोगः प्रशस्तः ।

“कार्तिके भौमवारे तु चित्रा कृष्णचतुर्दशी ।

तस्यामारोहितः स्थाणुं नयेच्छिवपुरं ध्रुवम् ॥”

इति भविष्यात् । *अत्रेति । पाशवावप इत्यर्थः । *माघ इति । कार्तिककृत्यत्वाभावादिति भावः ।

*प्रत्युप इति । चतुर्दशीस्नानमुक्त्वा—

“एवं प्रभातसमये त्वमावास्यां नराधिप ।

स्नात्वा देवान्पितृन्भक्त्या संपूज्याथ प्रणम्य च ॥”

इति भविष्योचारात् । नारदेनापि विधिप्रयं दीपावलीत्वेन

भक्त्या प्रपूजयेद्देवीमलक्ष्मीविनिवृत्तये ॥'

अस्य व्याख्यानं आदिशब्दात् अपञ्चत्वशुद्धकस्नाना-
संग्रहः । तदुक्तं पुष्करपुराणे—

'स्वातिस्थिते रवाविन्दुर्यदि स्वातिगतो भवेत् ।

पञ्चत्वशुद्धकस्नापी कृताभ्यङ्गविधिर्नरः ॥

नीराजितो महालक्ष्मीमर्चयन् ध्रियमश्नुते ॥'

अथ्युदर्श इति दर्शशब्दः प्रत्यये स्वातियुक्ततिथि-
। तदुक्तं ब्राह्मे—

'ऊर्जे शुक्लवृत्तीपापां तिथिषु स्वातिप्रदशो ।

मानवो मङ्गलस्नापी नैव लक्ष्म्या वियुज्यते ॥'

अथ—

ॐ 'इषे भूते च दर्शं च कार्तिकप्रथमे दिने ।

यदा स्वातिरातदाभ्यङ्गस्नानं कुर्याद्दिनोदये ॥'

अथसंहितायां तु दीपावलिदर्शं प्रकल्प्य—

'इन्दुक्षयेऽपि संक्रान्तौ रवौ पाते दिनक्षये ।

तत्राभ्यङ्गो न दीपाय प्रातः पापापनुत्तये ॥'

तं स्वातियोगं विनाऽप्यभ्यङ्ग उक्तः । मात्स्ये—

'दीर्घनीराजनादथ सैषा दीपावलिः स्मृता ॥'

अथ विशेषो हेमाद्रौ भविष्ये—

'दिवा तत्र न भोक्तव्यमृते पालानुराजनात् ।'

ॐ प्रदोषसमये छद्मिं पूजयित्वा तता क्रमात् ॥

पाप 'तिले लक्ष्मीः' इत्यादिना पातरभ्यङ्गस्नानोक्तेषु । अपञ्च-
त्वः—अपञ्चयोद्भूतस्त्वत्पूजयित्वा तता क्रमात् । सा च तिथिः चतुर्द-
शमासास्वातिपक्षेऽप्युत्तरेति— ॐ इषे इति अम.उत्तरेति ।

'आरे' इति पाठे भीमः । ॐ प्रदोषेति । प्रदोषे 'लक्ष्म्यं नमः'

नामपञ्चेन छद्मिं संपूज्य दीपदानं कार्यविरचयः । तत्रः अना-

श्रीपशुक्षाश्च दातव्याः शक्त्या देवगृहेषु च ॥

अत्रैवाभ्यङ्गमभिधाय-

‘एवं प्रभातसमये त्वमायास्यां अनराधिप ।

कृत्वा तु पार्वणश्राद्धं दधिक्षीरघृतादिभिः ॥

दीपान्दत्त्वा प्रदोषे तु लक्ष्मीं पूज्य यथाविधि ।

दिविपदात् लक्ष्मीपूजानन्तरं मार्थना कार्या—

“नमस्ते सर्वदेवानां वरदाऽसि हरिमिया ।

या गतिस्त्वत्पसन्नानां सा मे भूयात्त्वदर्चनात् ॥” इति ।

कुपेरपूजापि कार्या—

‘सुखराज्याः प्रदोषे तु कुपेरं पूजयन्ति वै ।’

इति वाक्यात् । तत्र मन्त्रः—

“धनदाय नमस्तुभ्यं निधिपञ्चाधिपाय च ।

भवन्तु स्वस्वसादान्मे धनधान्यार्थसम्पदः ॥” इति ।

केचिन्नु धनदपूजां प्रयोदशीप्रदोषे कुर्वन्ति, तन्निर्मूलम् ।

श्रीपशुक्षाश्चेति । चकारेण दीपदानसमूहयः । ननु पार्वणश्राद्धं

कदा कर्तव्यमित्यत्राह—अत्रैवेति । अनराधिपेति । ययपि

‘स्नात्वा देवान्’ इत्यादिमागुत्स्या प्रातःसमये स्नानमेव अभ्यते ।

प्रभातनामःशब्दयोरेकार्थित्वात् तथापि पार्वणश्राद्धे भयान्तास्या-

याशान्वयः तस्यापराङ्मुखत्वात् न तु प्रभातान्वया, वायात्

एतद्वाक्यस्य ऋषमाश्रयिधायकत्वात् ।

‘दीपान्दत्त्वा प्रदोषे तु लक्ष्मीं पूज्य यथाविधि ।’

इत्यत्र दीपदानलक्ष्मीपूजनयोः क्रमो न विरहितः । ‘लक्ष्मी

पूजयित्वा नतः क्रमात्’ इत्येवमपि सिद्धं विद्वत्पशुक्षाश्राद्धे ।

द्विन्दु दीपदानलक्ष्मीपूजनयोः स्वभावानुपेक्षयित्वा न विरहितः ।

दीपदानमन्त्रः—

“नमो नमो रविशिवोनेधन्द्रो ग्योविस्वयेर च ।

अथलंकृतेन भोक्तव्यं सितवस्त्रोपशोभिना ॥

अथं प्रदोषव्यापी प्राणाः ।

‘तुलासंस्थे सहस्रांशौ प्रदोषे भूतदर्शयोः ।

उल्काहस्ता नराः कुर्युः पित्रुणां मार्गदर्शनम् ॥’

इति ज्योतिषोक्तेः । दिनद्वये सत्त्वे परः ।

‘दण्डैकरजनीयोगे दर्शः स्यात्तु परेऽहनि ।

तदा विहाय पूर्वेषुः परेऽपि सुखरात्रिके ॥’

इति तिथितत्त्वे ज्योतिर्वचनात् । दिवोदासीये तु प्रदो-
षस्य कर्मकालत्वात्

उच्यते सर्वज्योतीनां दीपोऽयं प्रतिपद्यताम् ॥’ इति ।

अथलङ्कृतेनेति । एवं दीपदानादि कृत्वा ब्राह्मणानन्यांश्च
भुक्षितान्भोजयित्वा स्वपलङ्कृतो यन्धुभिः सह भुञ्जीवेत्यर्थः ।

‘ब्राह्मणान् भोजयित्वाऽऽदी सम्भोज्य च पुभुक्षितान् ।

स्वलङ्कृतेन भोक्तव्यं नववस्त्रोपशोभिना ॥

स्निग्धैर्मुग्धैश्च निर्द्वैतैः [सुवेपै] बन्धिवैः सह ॥’

इत्यादित्यपुराणात् । नन्वत्र ‘श्राद्धानन्तरकर्तव्यं दीपदानं प्रती-
यते, सम्भवति च श्राद्धदिनेऽमावास्यायाः प्रदोषे सत्त्वे, तत्र तद-
सत्त्वे तु कथमित्यत्राह- अथमिति । दर्श इत्यर्थः । तथा च यदा
पूर्वेषुरेव प्रदोषे दर्शः श्राद्धार्हस्तु परेषुस्तत्र पूर्वेषुरेव प्रदोषे लक्ष्मी-
पूजादीपदाने कार्ये, श्राद्धं तु परेषुः कालचिरोधे क्रमस्यानादरात्,
स्वकालमाप्तश्राद्धानुवादेनाप्युपपत्तेः, क्रमस्यात्राविधानाच्च, औत्स-
र्गिकाऽखण्डतिथिमालग्न्य ‘कृत्वा तु शार्वणश्राद्धम्’ इतिवत्त्वाव्यव-
हाराच्च । यत्र दिनद्वये प्रदोषव्यापिनी अमावास्या तत्रोच्यते-
अथलङ्कृतेनेति । एतदेव निष्कृष्टं द्रव्यति-दिवोदासीये त्वित्यादिना
इत्युक्तमित्यन्तेन । अत्र प्रदोषस्य कर्मकालत्वेऽपि अर्द्धरात्रस्य
न कर्मकालत्वमित्यरुचिः । अत्र राजकृत्यं भविष्योत्तरे-

‘अर्धरात्रे भ्रमत्येव लक्ष्मीराश्रायितुं गृहान् ।
 अतः स्वलङ्कना लिप्ता दीपिनीप्रज्ञानात्मया ॥
 सुधाधवलिताः कायाः पुष्पमालोपशोभिताः ॥’
 इति ब्राह्मोक्तंश्च प्रदोषार्धरात्रव्यापिनी मुद्रया ।
 कव्याप्तौ परैव । प्रदोषस्य मुद्रयत्वादर्धरात्रेऽनुष्ठेयाभा
 च्य । पस्तु—

‘अपराह्णे प्रकृतव्यं श्राद्धं पितृपरायणैः ।

प्रदोषसमये राजन्कृतव्या दीपमालिका ॥’

इति क्रमः स संपूर्णतिथायेव प्राप्तनुवादो न विधि
 तत्तत्कर्मकालव्याप्तेर्बलवत्त्वात्संपूर्णतिथी प्राप्त्या स्व
 तिथावप्राप्त्या विध्यनुवादविरोधाच्चेत्युक्तम् । अत्र
 दर्शो पररात्रेऽलक्ष्मीनिःसारणमुक्तं मदनरत्ने भविष्ये
 ‘एवं गते निशाथे तु जने निद्रार्धलोचने ।
 तावन्नगरनारीभिः शूर्पडिण्डिमवादनैः ॥
 निष्कास्यते प्रहृष्टाभिरलक्ष्मीः स्वगृहाङ्गणात् ॥’

‘ततोऽपराह्नसमये घोषयेन्नगरे नृपः ।

अर्द्धराज्यं बलेर्लोका यथेष्टं चेष्टामिति ॥

लोकैश्चापि पुरे हृद्ये सुधाधवलितानिरे ।

हस्तचन्दनमालाद्यैरचिते च गृहे गृहे ॥

गीतवादित्रसंघुष्टे मज्जालितमृदीपके ।

दुकूलपटने मध्ये रङ्गमाणिक्यभूषणे ॥

युवतीजनसंकीर्णे वस्त्रोज्ज्वलाविहारिणि ।

दीपमालाकुले रम्ये विध्वस्तध्वान्तसञ्चये ॥

प्रदोषे दोषरहिते शस्ते दोषागमे शुभे ।

यात्राविहारसम्भार जय जीवैतिवादिभिः ॥

मित्रस्वजनसम्बन्धिस्वजातिगोत्रपूजिते ।

ततोऽर्द्धरात्रसमये शयं राजा प्रजेऽपुरम् ॥
 अवलोकयितुं रम्यं पद्मामेव शनैः शनैः ।
 महता तूर्यघोषेण ज्वलन्निर्हस्तदीपकैः ॥
 हर्म्यशोभां तु सम्पश्यन् कृतरसः स्वकैर्नरैः ।
 तद्दृष्ट्वा महदाश्चर्यं श्लाघिं चैवात्मनः शुभाम् ॥
 बलिराश्वममोर्द्धं च ततः स्वपृष्ठमाचरेत् ॥” इति ।

वं गते निदीये त्विति कृत्यानन्तरं भविष्ये—

“सुखरात्रेरुपःकाले मदीपो ज्वलन्जलये ।
 सर्वान्वन्धूनबन्धुंश्च वाचा कुशलयाऽर्चयेत् ॥
 मदीपमङ्गलं कार्यं लक्ष्मीमङ्गलहेतवे ।
 गौरोचनाक्षतं चैव दद्यादङ्गेषु सर्वतः ॥
 विश्वरूपस्य भार्याऽसि पद्मे पद्मालये शुभे ।
 महालक्ष्मि नमस्तुभ्यं सुखरात्रिं कुरुष्व मे ॥
 वर्षाकाले महाघोरे यन्मया दुष्कृतं कृतम् ।
 सुखरात्रि मभातेऽद्य तन्मेऽल्लक्ष्मीर्षपोऽहत्तु ॥
 या रात्रिः सर्वभूतानां या च देवेश्वरस्थिता ।
 संवत्सरं मिया या च मा ममास्तु सुमङ्गला ॥
 माता त्वं सर्वभूतानां देवानां सृष्टिसम्भवा ।
 आरूपाता भूतले देवि सुखरात्रि नमोऽस्तु ते ॥” इति ।

त्कादानमपि मदीये कार्यम् ।

“तुलासंस्थे सहस्रांशौ मदीये भूतदर्शयोः ।
 वल्काहस्ता नराः कुर्युः पितृणां मार्गदर्शनम् ॥”

ते ज्योतिषोक्तेः । तत्रोल्काग्रहणे मन्त्रः—

“शस्त्राशस्त्रहतानां च भूतानां भूतदर्शयोः ।
 उज्ज्वलज्योतिषा देहं दहेयं ष्योमवान्दिना ॥” इति ।

७१८ सटीकनिर्णयसिन्धुद्वितीयापरिच्छेदे-

*कार्तिकशुक्लप्रतिपदि गोकीर्णमुक्तं निर्णयामृतं
अस्यामेव रात्री पलेः पूजाक्ता हेमात्री भविष्ये—

'कृतवैतरसर्वमेवेह रात्री देवपतेर्पलेः ।

पूजां कुर्यान्नृपः साक्षाद्गौ मण्डलके शुभे ॥

बलिमालिक्य देवपेन्द्रं पर्वकैः अपञ्चरङ्गकैः ।

तद्दानमन्त्रः—

"अग्निदग्धाश्च ये जीवा येऽप्यदग्धाः कुले मम ।

उज्ज्वलज्योतिषा दग्धास्ते यान्तु परमां गतिम् ॥" इति ।

तद्विसर्जने मन्त्रः—

"यमलोकं परित्यज्य आगता ये महालये ।

उज्ज्वलज्योतिषा बर्त्म मपश्यन्तो व्रजन्तु ते ॥" इति ।

अत्र प्रदोषस्य कर्मकालत्वादेकैकदिने प्रदोषे चतुर्दशमात्रा-
स्ययोः सत्त्वे एते एव, दिनद्वये प्रदोषे तत्सत्त्वे परेद्वयुरेव, असत्त्वे
तु पूर्वेति । गौणकालसत्त्वात् स्वकालादुत्तरस्यैव गौणत्वात् ततो
लक्ष्मीपूजादिः ।

*कार्तिकेति । एतत्प्रतिपद्यपि प्रातरभ्यङ्गं कुर्यात् दीपाव-
लीत्वात् ।

"वत्सरादौ वसन्तादौ बलिराज्ये तथैव च ।

तैलाभ्यङ्गमकुर्वाणो नरकं प्रतिपद्यते ॥"

इत्युक्तेश्च । परन्तु बलिराज्यं पूर्वेद्वयुरेव बल्युत्सवमित्यर्थो
या । प्रातरभ्यङ्गस्नानं कृत्वा गोवर्धनं संपूज्य द्वयूतादि कार्यम् ।

*नृप इति । राजकर्तृकपूजायां रात्रेरभिधानेन अन्यकर्तृकपूजा-
यामपि सैव ग्राह्या । रात्रेः कर्मकालत्वाभिधानात् । अपञ्चरङ्ग-
कैरिति । ततः—

"सर्वाभरणसम्पूर्णं विन्ध्यावल्या सहासितम् ।

गृहस्य मध्ये शालायां विशालायां ततोऽर्चयेत् ॥
 *लोकध्यापि गृहस्यान्तः *शय्यायां शुक्लतण्डुलैः ।

कृष्णाष्टवाणजम्भोरुमुठदानवसंकृतम् ॥
 संपूर्णहृष्टवदनं किरीटोत्कटकृष्टलम् ।
 द्विभुजं दैत्यराजानं कारयित्वा नृपः स्वयम् ॥”

इति शोध्यम् । *भर्षवेदिति । राजकर्तृकपूजायां मघमांस-
 सुरादिकं भवति ।

“गन्धपुष्पाधनैरेवैरस्रतैर्गुण्युपकैः ।
 मघमांससुरालेखदीपवस्त्युपहारकैः ॥
 मन्त्रेणानेन राजेन्द्र समन्त्री सपुरोहितः ।
 एवं पूजां ततः कृत्वा राशौ जागरणे नतः ॥
 कारयेत्सैक्षणीयादि नरनर्तकनाटकैः ॥”

इति भविष्यात् । *लोकध्यापीति । अत्रेदं शोध्यम्—
 भविष्योत्तरे—

“यो यादृशेन भावेन तिष्ठत्यस्यां पुषिष्ठिर ।
 हर्षद्वेषादिरूपेण तस्य वर्षं मयाति हि ॥” इति ।
 “रुदिते रोदनं वर्षं हृष्टे वर्षं मह्यति ।
 भुक्त्वा भोक्त्वा भवेद्द्वेषं स्वस्ये स्वस्यो भविष्यति ॥
 तस्मात्प्रहृष्टस्तुष्टस्तु कर्तव्या कौमुदी नरैः ।
 वैष्णवी दानवी चैवं तिथिः वीची पुषिष्ठिर” ॥ इति ।

*शय्यायामित्यति । शुक्लतण्डुलनिर्घेषा शय्यायां वा-
 दालक्षणरती शय्यायां निर्घातव्येतिर्थाः । वस्त्युरेतेन दीपादिदान-
 मपि आवश्यकम् ।

“वीर प्रतिपदं माप्य तव भावी महोत्सवः ।
 तत्र त्वां नरशार्दूल हृष्टाः पुष्टाः स्वसङ्घाताः ॥
 अर्घ्यदोषमदानैश्च अर्घ्यपिष्यन्ति मानवाः ॥”

संस्थाप्य बलिराजानं फलैः पुष्पैस्तु पूजयेत् ॥

मन्त्रस्तु पाद्ये—

‘बालिराज नमस्तुभ्यं दैत्यदानववन्दित ।

इन्द्रशत्रोऽमराराते विष्णुसान्निध्यदो भव ॥’ इति ।

तथा—

‘बालिमुद्दिश्य दीयन्ते दानानि कुरुतन्दन ।

यानि तान्यक्षयाण्याहुर्मयैवं संपदर्शितम् ॥’ इति ।

तदेतत्पूर्वविद्धप्रतिपदि कर्तव्यम् ।

‘पूर्वविद्धा प्रकर्तव्या शिखरात्रिर्धलेर्दिनम् ।’

इति हेमाद्रौ पादुमोक्तेः । माघवोपि—

‘बल्युत्सवं च पूर्वेद्र्युरुपवासवदाचरेत् ।’ इति ।

निर्णयामृतेपि—

‘ॐ या कुहूः प्रतिपन्मिश्रा तत्र गाः पूजयेन्वृष ।

पूजनात् घ्राणि वर्धन्ते प्रजा गाधो महीपतिः ॥’ इति ।

तथा—

‘भद्रापां गोकुलक्रीडा स देशो वै विनश्यति ॥’

भद्रापां द्वितीयायाम् ।

तथा—

‘प्रतिपद्यऽग्निकरणं द्वितीयापां तु गोर्चनम् ।

क्षेत्रच्छेदं करिष्येते विघ्नाशं कुलक्षयम् ॥’ इति ।

तथा—

‘प्रतिपद्दशसंयोगे क्रीडनं तु गवां मतम् ।

परविन्द्यु यः कुर्यात्पृथग्द्वारधनक्षयः ॥’

इति चाप्रतपुराणे यामनेन वरदानात् । गोपूजनादि तत्र पूर्वि-
दां प्रतिपद्यद्-ॐ या कुहूरिति । ॐ अग्निकरणम्-शंखाशीषनम् ।
ननु ‘पूर्वाङ्गे क्रीडनं गवाम्’ इति पचनाशोक्रीडाशी मातःछात्र-

इति दशमवचनाच्च । अतएव च विधिप्रतिषेधाः पूर्वदिने प्रतिपदः सायाह्न्यापित्ये द्वितीयादिने चन्द्रदर्शनसंभवे च श्रेयाः ।

‘गर्वां क्रीडादिने यच्च राशौ दृश्येत चन्द्रमा ॥

सोमो राजा पशून्हन्ति सुराभिः पूजकांस्तथा ॥’

इति पुराणसमुच्चयात् । दिनद्वये सायाह्न्यापित्ये तु परंपरं प्राणा ।

‘वर्धमानतिथौ नन्दा यदा सार्धत्रियामिका ।

द्वितीयाष्टद्विगामित्यावुत्तरा तत्र चोच्यते ॥’इति ।

उथा—

‘त्रियामगा दर्शतिथिर्भवेत्सार्धत्रियामा प्रतिपद्विष्टौ ।

दीपोत्सवे ते मुनिभिः प्रदिष्टे अतोऽन्यथा पूर्वयुते विधेये ॥’

इति पुराणसमुच्चयादिति निर्णयामृतकारः । सार्धत्रि-

यामिकेत्यनेन चन्द्रदर्शनाभाव उक्तः । द्वितीयायाः पञ्च-

शविभक्तदिनचतुर्थांशरूपापराह्न्यास्तावेव चन्द्रदर्शन-

संभवात् । अथयं त्येनद्वचनद्वयं पूर्वविद्धासंभवे पदित-

यापिनी परं च युक्त्यग्राह-अतएव चेति । अपरेवेति । तत्र

चन्द्रदर्शनाभावान् । तत्र गोक्रीडनादौ दीपोत्सवः गोपूजादिः

पालानुग्रहात्, न तु बलिपूजादिः काष्ठवाधापत्तेः चन्द्रदर्शना-

भावप्रयोजकसार्धत्रियामोक्तवशाच्च पूजायां दीपदानसत्त्वे

दीपोत्सवश्चन्द्रस्य तत्र सम्भवाच्च । ननु ‘दीपोत्सवे ते मुनि-

भेः प्रदिष्टे’ इति द्विरचनानुपपत्तिः । यदा त्रियामगो दर्शस्तदा

पूर्वपुरेव दीपदानविधानादिति चेच्छुणु । अस्ति हि

‘स्त्रियः क्रीडन्त्यमावास्यां गात्रो नन्दासु कार्तिके ।’

इति वचनम् । तेन च स्त्रीक्रीडनं स्त्रीनीराजनं विधीयते । तत्र

दीपदानस्यात् दीपोत्सवपदेन तदुपादानाद्यप्यं दर्शो ग्राह्य इति ।

अथयं स्थिति । तथा च दिनद्वये सायाह्न्यापित्ये पूर्वग्राह्येत्यभि-

७२२ सटीकनिर्णयसिन्धुद्वितीयपरिच्छेदे-

व्यमिति घृमः । दिनद्वये प्रतिपदः सायाह्न्याभ्यगता
तु अपूर्वव । रात्रौ बलिपूजाविधानेन कर्मकालव्याप्तिश्च
तु परदिने चन्द्रोदये तन्निषेधादिति दिक् ।

अदनरत्ने तु पूर्वविद्धायां गोक्राडा । नीराजनमङ्ग
लमालिकं अनुसरत्र कार्यं ।

‘कार्तिके शुक्लपक्षे तु विधानद्वितयं भवेत् ।

नारीनीराजनं प्रातः सायं मङ्गलमालिका ॥

यदा च प्रतिपदस्थल्पा नारीनीराजनं भवेत् ।

द्वितीयायां तदा कुर्यात्सायं मङ्गलमालिकाम् ॥’

इति ब्राह्मोक्तः—

‘लभ्यते यदि वा प्रातः प्रतिपद्धटिकादयम् ।

तस्यां नीराजनं कार्यं सायं मङ्गलमालिका ॥’

इति भविष्योक्तः ।

‘प्रातर्वा यदि लभ्येत प्रतिपद्धटिका शुभा ।

द्वितीयायां तदा कुर्यात्सायं मङ्गलमालिकाम् ॥

अकार्तिके शुक्लपक्षादौ त्वमावास्या घटीदयम् ।

देशभङ्गभयान्नैव कुर्यान्मङ्गलमालिकाम् ॥’

इति देवीपुराणाद्युक्तम् । अत्र विशेषो हेमाद्रौ ब्राह्मे
बलिप्रतिपदं प्रकल्प्य—

मानः । नन्दायाः सार्द्धत्रियामकत्वोक्तिवैयर्थ्यात् । अपूर्ववेति ।
‘बलिपूजायां गोक्राडायां च इति शेषः । रात्राविति क्रमेण हेतु प-
रदिने चन्द्रोदयासत्त्वे परेति दिग्दर्शः । अत्र अन्यदपि कृत्यद्वयं
स्थलतो दर्शयति—

अदनरत्ने त्विति । उत्तरत्रेति । द्वितीयाविद्धायां प्रति-
पदीत्यर्थः । अश्वलपेति । तत्र प्रतिपदस्त्रिमुहूर्तव्यापित्वबोधार्थ-
म् । अकार्तिके इति । नारीनीराजने अमायुक्तानिषेधः

‘तस्माद्द्यूतं प्रकर्तव्यं प्रभाते तत्र मानवैः ।
 तस्मिन् द्यूते जयो यस्य तस्य संवत्सरं जयः ॥
 पराजयो विरुद्धश्च लाभनाशकरो भवेत् ।
 ‘दयिताभिश्च सहितैर्नेपा सा च भवेत्प्रिया ॥’ इति ।
 अत्र गोवर्धनपूजादि मार्गपालीपूजनादि चोक्तं हे-
 माद्रौ निर्णयामृते च स्कान्दे—

‘प्रातर्गोवर्धनं पूज्य द्यूतं चापि समाचरेत् ।
 भूषणीयास्तथा गावः पूज्याश्चाहदोदनाः ॥’
 गोवर्धनश्च गोमयेन कार्पश्चित्रेण वा । मन्त्रस्तु—
 ‘गोवर्धन धराधार गोकुलग्राणकारक ।
 पशुःश्यापशुकृतप्रायः गवां कोटिप्रदो भव ॥’

‘तस्मादिनि । शिवाभ्यां द्यूताऽऽचरणादित्यर्थः ।
 “शङ्करस्तु पुरा द्यूतं ससर्ज सुमनोहरम् ।
 कार्तिके शुक्लपक्षे तु प्रथमेऽहनि सत्यवान् ॥
 जितश्च शङ्करस्तत्र जयं लेभे च पार्वती ।
 अतोऽर्थे शङ्करो दुःखी उपा निस्पृहं सुखोपिता ॥”
 इति आदित्यपुराणात् । ‘दयिताभिरिति । कृत्यान्तरम् ।
 “श्रोतव्यं गीतवाद्यादि स्वनुल्लिप्तैः स्वच्छन्दैः ।
 विशेषवच्च भोक्तव्यं मन्त्रस्तैर्बान्धवैः सह ॥
 तस्यां रात्रौ प्रकर्तव्यं शय्यास्थानं सुशोभनम् ।
 गन्धैर्बर्हस्तया पुष्पै रत्नैर्वात्पैरलङ्कृतम् ॥
 दीपमाद्यापरिसिद्धं तथा धूपेन धूपितम् ।
 दयिताभिश्च सहितैर्नेपा सा च भवेत्प्रिया ।
 ते वै यत्नैश्च संपूजया द्विजसम्बन्धिवान्धवाः ॥”
 इति आदित्यपुराणात् ।
 ‘आषाढदोदना इति । ‘स्याग्ने वाहनशोदने’ इति

*गोमन्त्रस्तु—

‘लक्ष्मीया लोकपालानां घेनुरूपेण संस्थिता ।
घृतं वहति यज्ञार्थं मम पापं व्यपोहतु ॥’

तत्रैव स्कान्दे—

*‘ततोऽपराहसमये पूर्वस्यां दिशि भारत ।
मार्गपालीं प्रवर्ध्यात्तुङ्गे स्तम्भेय पादये ॥
कुशकाशमयीं दिव्यां लम्बकैर्वहुभिर्मुने ।
दर्शयित्वा गजानश्वान्सापमस्यास्तले नयेत् ॥’

ब्राह्माम् । अवाहवः वृक्षाः *गोमन्त्रस्त्विति ।

“अग्रतः सन्तु मे गावो गावो मे, सन्तु पृष्ठतः ।
गावो मे हृदये सन्तु गवां मध्ये वसाम्यहम् ॥”

इत्यभिलषितं प्रार्थ्य गोपूजां कुर्यात् । *तत इति ।

“प्रभातसमये राज्ञा तोषणीयास्तु ते जनाः ।
सुवासिनीभ्यो देयानि वस्त्राण्यभरणानि च ॥
सद्भावेन च सन्तोष्या दानेन च तथा द्विजाः ।
वस्त्रैस्ताम्बूलदानैश्च पुष्पकर्पूरकुङ्कुमैः ॥
भोजयेत्पूजयेद्यज्ञादन्तःपुरनिवासिनीः ॥

(यद्यपि सुवासिनीशब्द ऊठासु कन्यासु भगिनीषु रुढः । त
थापि विमादयोऽपीह ब्राह्माः आचारात् ।)

पदातिजनसंघातान् ग्रैवेयैः कञ्चुकैः धुमैः ।
स्वनामाद्भिः स्वयं राजा तोषयेत्स्वजनान्पृथक् ॥
तथा गणाधिपत्यांश्च तथा मल्लान् नटान् भटान् ।
वृषभान्महिषार्थैश्च युद्धयानान्परस्परान् ॥
गजानश्वाश्च योधांश्च पदान्तिमलंकृतान् ।
मञ्चादृढः स्वयं पश्येद्यत्नतर्कचारणान् ॥
कुदापयेद्यास्येषु गोमहिष्यादिकं ततः ।

हृतहोमे विजेन्द्रैस्तु यद्भीयान्मार्गपालिकाम् ।
 नमस्कारं ततः कुर्यान्मन्त्रेणानेन सुव्रत ॥
 मार्गपालि नमस्तेऽस्तु सर्वलोकसुखप्रदे ।
 विधेयैः पुत्रदाराणैः पुनरेहि व्रतस्य मे ॥
 नीराजनं च तत्रैव कार्यं राष्ट्रजयप्रदम् ।
 राजानो राजपुत्राश्च ब्राह्मणाः शूद्रजातयः ।
 मार्गपाली समुद्भूय नीरुजः स्युः सुखान्विताः ॥'
 यादित्यपुराणे—

कुशकाशमर्षी कुर्या (१) याष्टिकां सुदृढां नवाम् ।
 नामेकतो राजपुत्रा हीनवर्णास्तधान्वतः ॥
 गृह्णीतश्च कर्षयेयुस्तां यथास्तरं मुहुर्मुहुः ।
 जपेऽथ हीनजातीनां जपो राज्ञस्तु वत्सरम् ॥'इति ॥
 द्वितीया तु प्रतिपद्युता ग्राह्येत्युक्त निर्णयामृता-
 यमद्वितीया मध्याह्नव्यापिनी पूर्वविद्धा चेति हेमा-
 अत्र विशेषो हेमाद्रौ स्कान्दे—

ज्जं शुक्लद्वितीयायामपराह्णेऽर्चयेद्यमम् ।
 ज्ञानं कृत्वा भानुजायां, यमलोकं न पश्यति ॥'इति ।
 'ज्जं शुक्ले द्वितीयायां पूजितस्तर्पितो यमः ।
 घटितः किलरैर्हृष्टैस्तस्मै यच्छाति याञ्छितम् ॥'

एषान्कर्षायैहोभिरुक्तिमत्युक्तिवादिभिः ॥''

क्तं मातःकृत्यानन्तरमित्यर्थः ।

अपराह्णे इति । अपराह्नव्यापिनी ग्राह्या, अपराह्नस्य
 आलत्वात् । दिनद्वये तद्रथाज्ञावन्वाप्तौ परा युग्मवारणात् । अप-
 पञ्चधाविभागपक्षेणेति सम्प्रदायः । द्विधापक्षेणेति न

ॐगोमन्त्रस्तु—

‘लक्ष्मीर्षा लोकपालानां धेनुरूपेण संस्थिता ।
पृतं वहति पशार्थं मम पापं व्यपोहतु ॥’

तत्रैव स्कान्दे—

ॐ‘ततोऽपराहसमये पूर्वस्यां दिशि भारत ।
मार्गपालीं प्रवर्णीयात्तुङ्गे स्तम्भेध पादपे ॥
कुशकाशमर्षा दिव्यां लम्बकैर्बहुभिर्मुने ।
दर्शयित्वा गजानन्वान्सापमस्यास्तले नयेत् ॥’

प्राप्त्याम् । ॐयाह्वयः वृक्षाः ॐगोमन्त्रस्त्विति ।

“अग्रताः सन्तु मे गावो गावो मे सन्तु पृथुतः ।
गावो मे हृदये सन्तु गर्वा मध्ये वसाम्यहम् ॥”

इत्यभिलषितं प्रार्थ्य गोपूजां कुर्यात् । ॐतत इति ।

“यमानसमये राज्ञा तोषणीयास्तु ते जनाः ।

सुरासिनीभ्यो देवानि वस्त्राण्यभरणानि च ॥

सत्प्रायेण च सन्तोष्या दानेन च तथा दिजाः ।

वर्षेऽस्नाभ्यूलदानेन च पुष्पहर्षैरकुटुम्बैः ॥

भोजयेत्पूजयेद्यज्ञादन्तःपुरनिवासिनीः ॥

(यद्यपि सुरासिनीशब्द ऋदागु कन्वागु भगिनीषु ६४ः । तः

धाति विनादयोऽपीदं प्राचाः आचारान् ।)

पदातित्रयवयवानां प्रियैः कृत्स्नैः शुभैः ।

स्वनावाहैः स्वयं राजा तोषयेत्सज्जनान्पृथग् ॥

न ॥ तज्जतिभ्याश्च तथा सत्तान् नशान् भशान् ।

इत्यनन्वदिर्गानि । वृज्जवज्जान्भरश्चरान् ॥

भवान्दशान् योऽहं च पशान्भ्यमन्वह्यान् ।

बन्धुभ्यः स्वयं पशोश्चरान्दशान् ॥

इत्यादिप्रकारेण गोवन्देऽप्यादिकं ११ः ।

कृतहोमे विजेन्द्रैस्तु पत्नीयान्मार्गपालिकाम् ।

नमस्कारं ततः कुर्यान्मन्त्रेणानेन सुवत ॥

'मार्गपालि नमस्तेऽस्तु सर्वलोकसुखप्रदे ।

विधेयैः पुत्रदाराद्यैः पुनरेहि व्रतस्य मे ॥'

नीराजनं च तत्रैव कार्यं राष्ट्रजपप्रदम् ।

राजानो राजपुत्राश्च ब्राह्मणाः शूद्रजातयः ।

मार्गपाली समुह्यद्य नीरुजः स्युः सुखान्विताः ॥'

तत्रैवादित्यपुराणे—

'कुशकाशमयीं कुर्या (१) वाष्टिकां सुददां नयाम् ।

तामेकतो राजपुत्रा हीनवर्णास्तथान्वतः ॥

गृहीत्वा कर्पयेयुस्तां पथासारं मुहुर्मुहुः ।

जपेऽथ हीनजातीनां जपो राशस्तु यत्सरम् ॥'इति ॥

यमद्वितीया तु प्रतिपशुता प्राहंत्युक्ता निर्णयामृता-

दौ । यमद्वितीया मध्याह्नव्यापिनी पूर्वविद्धा चेति ह्यमा-

द्विः । अथ विशेषो हेमाद्रौ स्कान्दे—

'ज्जं शुक्लद्वितीयायामअपराह्णैर्धैषणम् ।

ज्ञानं कृत्वा भानुजायां, यमलोकं न पश्यति ॥'इति ।

'ज्जं शुक्लं द्वितीयायां पूजितस्तर्पितो यमः ।

पेटितः किररंष्टैस्तस्मै यच्छति पाण्डितम् ॥'

एषान्कर्षायपेक्षोभिदक्तिपरशुक्तिवादिभिः ॥'

इत्युक्तं मातःकृत्यानन्तरापितृवर्षः ।

अपराह्णे इति । अपराह्नव्यापिनी प्राज्ञा, अपराह्नप
कर्षकालत्वात् । दिनद्वये तद्व्याप्तव्याप्तौ परा युग्मराश्वान् । अप-
राह्णः पञ्चपाविभागपक्षेणेति सम्प्रदायः । द्विपापक्षेणेति न

अगोमन्त्रस्तु—

‘लक्ष्मीयां लोकपालानां धेनुरूपेण संस्थिता ।
घृतं वहति यशार्थं मम पापं व्यपोहतु ॥’

तत्रैव स्कान्दे—

अततोऽपराहसमये पूर्वस्यां दिशि भारत ।
मार्गपालीं प्रवर्षीयात्तुङ्गे स्तम्भेऽप्यपादये ॥
क्रुशकाशमर्षीं दिव्यां लम्बकैर्वहुभिर्मुने ।
दर्शयित्वा गजानश्वान्सायमस्यास्तले नयेत् ॥

ब्राह्मणात् । अथाह्वयः वृक्षाः अगोमन्त्रस्त्विति ।

“अग्रतः सन्तु मे गावो गावो मे सन्तु शृणुतः ।
गावो मे हृदये सन्तु गवां मध्ये वसाम्यहम् ॥”

इत्यभिलषितं प्रार्थ्य गोपूजां कुर्यात् । अतत इति ।

“प्रभातसमये राज्ञा तोषणीयास्तु ते गणाः ।

मुसासिनीभ्यो देयानि वस्त्राण्यभरणानि च ॥

सद्भावेन च सन्तोष्या दानेन च तथा द्विजाः ।

वर्गैस्ताम्बूलदानैश्च पुष्पकूर्पूरकुङ्कुमैः ॥

भोजयेत्पूजयेद्यत्रादन्नःपूरनिवासिनीः ॥

(पथपि गृवासिनीशब्द ऊडागु कन्यासु भगिनीषु इति । त-

थानि विनादयोऽपीड ग्राथाः आचारान् ।)

पदातिजनमंथानान् प्रैर्यैः कञ्चुकेः धूमैः ।

हरनाभा द्वैः हरयं राज्ञा तोषयेत्सज्जनान्पृथक् ॥

तथा गमासिपन्थाश्च तथा पञ्चान् नशान् भशान् ।

इषमान्महिर्षाश्च गृह्णातानान्पराशरान् ॥

नशान्भशान्च यो ही श्र पशानीन्पवदशान् ।

बन्धाभ्यः स्वकं पशयेन्नरैर्द्वारगान् ॥

कृद्वापरेतःसपेभ्य मीमांसिनीशब्दं नतः ।

कृतहोमे द्विजेन्द्रैस्तु पथीयान्मार्गपालिकाम् ।

नमस्कारं ततः कुर्यान्मन्त्रेणानेन सुव्रत ॥

'मार्गपालि नमस्तेऽस्तु सर्वलोकसुरप्रदे ।

विधेयैः पुत्रदाराद्यैः पुनरेहि व्रतस्य मे ॥'

नीराजनं च तत्रैव कार्यं राष्ट्रजपपदम् ।

राजानो राजपुत्राश्च ब्राह्मणाः शूद्रजातपः ।

'मार्गपालीं समुद्भव नीरुजः स्युः सुखान्विताः ॥'

तत्रैवादित्यपुराणे—

'कुशकाशमर्षो कुर्या (१) द्वाष्टिकां सुदृढां नवाम् ।

तामेकतो राजपुत्रा हीनवर्णास्तधान्यतः ॥

गृहीत्वा कर्षयेयुस्तां यथासारं मुहुर्मुहुः ।

जपेऽत्र हीनजातीनां जपो राजस्तु यत्सरम् ॥'इति ॥

यमद्वितीया तु प्रतिपद्युता ग्राह्यंत्युक्तं निर्णयामृता-

दौ । यमद्वितीया मध्याह्न्यापिनी पूर्वविद्धा चेति हेमा-

द्विः । अथ विशेषो हेमाद्रौ स्कान्दे—

'ऊर्जे शुक्लद्वितीयायामपरारह्णेऽर्चयेद्यमम् ।

स्नानं कृत्वा भानुजायां, यमलोकं न पश्यति ॥'इति ।

'ऊर्जे शुक्ले द्वितीयायां पूजितस्तर्पितो यमः ।

वेष्टितः फिन्नरैर्हृष्टैस्तस्मै पच्छति वाञ्छितम् ॥'

एवान्कर्षावपेद्रोभिरुक्तिमत्युक्तिवादिभिः ॥"

त्युक्तं मातःकृत्यानन्तरमित्यर्थः ।

अपरारह्णे इति । अपरारह्न्यापिनी ग्राह्या, अपरारह्न्यस्य

कालत्वात् । दिनद्वये तद्व्याप्तावव्याप्तौ परा युगमवावशात् । अप-

पश्चधाविभागपक्षेणेति सम्प्रदायः । द्विधापक्षेणेति न

(१) द्वाष्टिका मुखमा रज्जुः ।

अगोमन्त्रस्तु—

‘लक्ष्मीयां लोकपालानां धेनुरूपेण संस्थिता ।
घृतं वहति यशार्थं मम पापं व्यपोहतु ॥’

तत्रैव स्तान्दे—

अततोऽपराहसमये पूर्वेत्यां दिशि भारत ।
मार्गपालो मयप्रीयात्तुष्टे स्तम्भेय पादये ॥
कुशाकाशमयीं दिव्यां लम्बसैर्बहुभिर्मुने ।
दर्शयिस्वा मज्जानभ्यान्सापमस्पास्तले भवेत् ॥

माध्याह्ने च वाह्याः कृशाः अगोमन्त्रसिष्यति ।

“मय्या सन्तु मे गासो गासो मे सन्तु वृष्टाः ।
गासो मे इदमे सन्तु गासो मध्ये पराम्भयम् ॥”

एषानि कर्त्तव्यानि गोपूजा कुर्यात् । अथ इति ।

“यस्यैवमेव सदा नोपयोगायु मे जनाः ।

मृगानि चो मे देवानि स्वर्गान्मरुतानि च ॥

अथान्नं च पशुभ्यां जनेन च तथा दिवाः ।

स्वर्गं च मृतस्यैव पुण्यकर्मैश्च कुर्यात् ॥

न च मृतस्यैव कर्त्तव्यं पुण्यं मांसिनोः ॥

एतदेव मृगानि चो मे देवानि स्वर्गान्मरुतानि च ॥ १ ॥

१०३ ॥ १०३ ॥ १०३ ॥ १०३ ॥ १०३ ॥

१०३ ॥ १०३ ॥ १०३ ॥ १०३ ॥ १०३ ॥

१०३ ॥ १०३ ॥ १०३ ॥ १०३ ॥ १०३ ॥

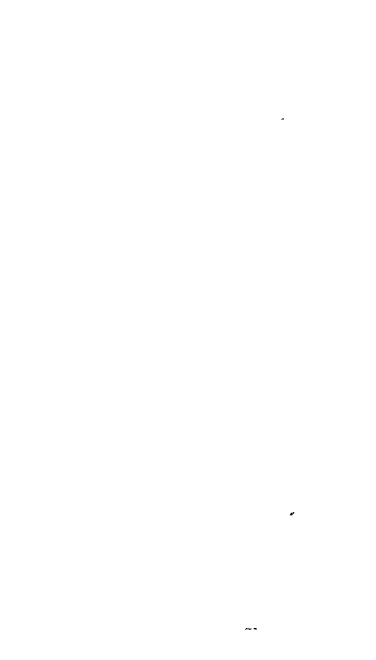
१०३ ॥ १०३ ॥ १०३ ॥ १०३ ॥ १०३ ॥

१०३ ॥ १०३ ॥ १०३ ॥ १०३ ॥ १०३ ॥

१०३ ॥ १०३ ॥ १०३ ॥ १०३ ॥ १०३ ॥

१०३ ॥ १०३ ॥ १०३ ॥ १०३ ॥ १०३ ॥

१०३ ॥ १०३ ॥ १०३ ॥ १०३ ॥ १०३ ॥

*गोमन्त्रस्तु—

‘लक्ष्मीयां लोकपालानां धेनुरूपेण संस्थिता ।
घृतं वहति यज्ञार्थं मम पापं व्यपोहतु ॥’

तत्रैव स्कान्दे—

*‘ततोऽपराहसमये पूर्वस्थां दिशि भारत ।
मार्गपालीं प्रवध्नीयात्तुङ्गे स्तम्भेथ पादपे ॥
क्रुशकाशमयीं दिव्यां लम्बकैर्वहुभिर्मुने ।
दर्शयित्वा गजानश्वान्सायमस्यास्तले नयेत् ॥

ब्राह्मणम् । अवाहवः वृक्षाः अगोमन्त्रस्त्विति ।

“अग्रतः सन्तु मे गावो गावो मे. सन्तु पृष्ठतः ।
गावो मे हृदये सन्तु गवां मध्ये वसाम्यहम् ॥”

इत्यभिलषितं प्रार्थ्य गोपूजां कुर्यात् । अतत इति ।

“प्रभातसमये राज्ञा तोपनीयास्तु ते जनाः ।

सुवासिनीभ्यो देयानि वस्त्राण्याभरणानि च ॥

सद्भावेन च सन्तोष्या दानेन च तथा द्विजाः ।

वस्त्रैस्ताम्बूलदानैश्च पुष्पकर्पूरकुङ्कुमैः ॥

भोजयेत्पूजयेद्यज्ञादन्तःपुरनिवासिनीः ॥

(यद्यपि सुवासिनीशब्द ऊढासु कन्यासु भगिनीषु इदः । त-

थापि विमादयोऽपीह ग्राह्याः आचारात् ।)

पदातिजनसंघातान् ग्रैवैः कञ्चुकैः धुमैः ।

स्वनामाह्वैः स्वयं राजा तोपयेत्स्वजनान्पृथक् ॥

तथा गणाधिपत्याश्च तथा महान् नद्यान् भटान् ।

वृषभान्महिषार्थं युद्धभानान्परस्परान् ॥

गजानश्वाश्च घोषांश्च पदातिन्तमलंकृतान् ।

मञ्चाइदः स्वयं पश्येत्तदन्तर्गुणारणान् ॥

कुदाशयेद्वासयेद्य गोमहिष्यादिकं ततः ।

भोक्तव्यं सहजायाश्च भगिन्या हस्ततः परम् ॥

सर्वासु भगिनीहस्तात्तोक्तव्यं पलवर्धनम् ।

पस्यां तिथौ यमुनया यमराजदेवः

संभोजितः प्रतिजगत्स्यसुसौहृदेन ।

तस्यां स्वसाकरतलादिह यो भुनक्ति

प्राप्नोति रत्नसुखधान्यमनुत्तमं सः ॥'

गौडाम्बु—

'यमं च चित्रगुप्तं च यमदृतांश्च पूजयेत् ।

अर्घ्यध्यात्र प्रदातव्यो यमापसहजद्वयैः ॥'

मन्त्रः—

'एषोहि मार्तण्डज पाशहस्त यमान्त कालोरुधरामरेश।
भ्रातृद्वितीयाकृतदेवपूजां गृहाण चार्घ्यं भगवन्नमस्ते ॥'

भ्रातस्तवानुजाताहं भुङ्क्ष्व भक्तमिदं शुभम् ।

श्रीतये यमराजस्य यमुनायां विशेषतः ॥'

उपेष्टाप्रजातेति यदेदिति स्मार्ताः इत्यन्नदानमित्य

इः । याम्पायामाह—सहजाया इति । भोक्तव्यमिति वर्त-
ते । सर्वासु द्वितीयासु । स्वसायाः करतलादिति विग्रहः । आ-
दन्तः स्वसाशब्दो द्रष्टव्यः । यमद्वितीया विधिमुक्त्वा । भातृद्विती-
याविधिमाह—गौडाम्बु इति । आदुरिति सम्बन्धेनान्येषामप्य-
स्य कृत्यस्पावश्यकत्वं लभ्यते । सहजद्वयैरिति । भातृभगि-
नीभिरित्यर्थः । पूजानन्तरं प्रणाममन्त्रः—

'धर्मराज नमस्तुभ्यं नमस्ते यमुनाप्रज ।

पाहि मां किङ्करैः साद्धं नूर्यपुत्र नमोऽस्तु ते ॥

यमस्वसर्नमस्तेऽस्तु यमुने लोकपूजिते ।

वरदा भव मे नित्यं सूर्यपुत्रि नमोऽस्तु ते ॥' इति ।

भ्रातृभोजनदाने मन्त्रमाह—भ्रातरिति । 'उपेष्टा तु तदा'

अतथा भविष्ये—

‘प्रथमा श्रावणे मासि तथा भाद्रपदेऽपर
तृतीयाश्रवयुजे मासि चतुर्था कार्तिके भवे
श्रावणे कलुषा नाम तथा भाद्रे च गीर्मे
आश्विने प्रेतसंचारा कार्तिके याम्यकाम
इत्युक्त्वा प्रथमायां भवनं (२) द्वितीयायां रु
जा तृतीयायां श्राद्धमुक्त्वा चतुर्था मुक्तम्—

‘कार्तिके शुक्लपक्षस्य द्वितीयायां युधिष्ठिर
यमो यमुनया पूर्वं भोजितः स्वगृहे चितः ॥
अतो यमद्वितीयेयं त्रिषु लोकेषु विश्रुता ।
अस्यां निजगृहे विप्र न भोक्तव्यं ततो नरेः
स्नेहेन भगिनीहस्ताद्भोक्तव्यं पुष्टियर्धनम् ।
दानानि च प्रदेयानि भगिनीभ्यो विधानतः ।
स्यर्णालङ्कारयस्त्राणपूजासत्कारभोजनैः ।

सर्षा भगिन्यः संगूय्या अभावे (१) प्रतिपन्नका
प्रतिपन्नाः मातृभगिन्य इति हेमाद्रिः ।

‘पितृभ्यभगिनीहस्तात्प्रथमायां युधिष्ठिर ।
मातुलस्य सुताहस्ताद्द्वितीयायां तथा च ॥
पितुर्मातुः स्वसुः कन्ये तृतीयायां तपोः करात्

भ्याः । अतथेति । यमद्वितीयायतं द्वितीयायतुष्टपत्तायः
नयवादिक्रमेण कर्तव्यं मायाश्वादिद्वितीयैः । अतः
द्वितीयायतनम् । पितृभ्यसम्बन्धेन भगिनी पितृभ्यपुत्री ।
अस्य मुनेति दर्शनात् । प्रथमायां कलुषायां, द्वितीयायां निषे
वा, तृतीयायां वेदवचारायां, यस्यां भोक्तव्यमित्यस्याः

(१) अभावेऽपि प्रतिपन्ना यस्याः प्रतिपन्नका ।

(२) द्वितीयायां भाद्रं तृतीयायां सरस्वतीपूजति वासायनः

श्रीकृष्णं ससहजायाश्च भगिन्या हस्ततः परम् ॥
 सर्वासु भगिनीहस्ताद्भोक्तव्यं यलवर्धनम् ।
 स्यां त्रिषो यमुनया यमराजदेवः
 भोजितः प्रतिजगत्स्वगृप्तौ हृदेन ।
 स्यां स्वसाकरतलादिह यो भुनक्ति
 प्राप्नोति रत्नसुखधान्यमनुत्तमं सः ॥'

इति—

यमं च चित्रगुप्तं ज्ञ यमदृतांश्च पूजयेत् ।
 सूर्यध्यात्र प्रदातव्यो यमापसहजद्वयैः ॥'

—

लोहिमार्तण्डज पागहस्त यमान्त कालीकथरामरेदा
 भातृद्वितीयायाकृतदेषपूजां गृहाण चार्थं भगवत्प्रमस्ते ॥'
 'प्रातस्तथानुजाताहं भुङ्क्ष्य भक्तमिदं शुभम् ।
 तपे यमराजस्य यमुनायां विशेषतः ॥'
 'प्रजातेति यदेदिति स्मार्ताः इत्यमदानमित्य

श्रीमद्भागवतस्य—सहजाया इति । भोक्तव्यमिति सर्व-
 सर्वासु द्वितीयायु । स्वसायाः करतलादिति विप्रदा । आ-
 नसाद्यशो दृष्टव्या । यमद्वितीया विधिमुक्त्वा भातृद्विती-
 याया—श्रीगोष्ठास्तु इति । भातृरिति सम्बन्धेनान्येषामभ्य-
 यस्वावश्यकत्वं लभ्यते । सहजद्वयैरिति । भातृभागे-
 रत्यर्थः । पूजानन्तरं मणाममन्त्रः—

धर्मराज नमस्तुभ्यं नमस्ते यमुनाप्रभ ।
 'दि मो किङ्करीः तादं सूर्यपुत्र नमोऽस्तु ते ॥
 यस्वतर्नमस्तेऽस्तु यमुने लोकपूजिते ।
 रदा भव ये नित्यं सूर्यपुत्रि नमोऽस्तु ते ॥' इति ।
 भोजनदाने मन्त्रमाह—'प्रातरिति । 'उपेष्ठा तु तारा-

प्याहुः । ब्रह्माण्डपुराणोपि—

‘*या तु भोजयते नारी भ्रातरं युग्मके तिथौ ।

अर्चयेच्चापि ताम्बूलैर्न सा वैधव्यमाप्नुयात् ॥

भ्रातुरायुःक्षयो राजन्न भवेत्तत्र कर्हिचित् ॥’ इति ।

कार्तिकशुक्लनवमी युगादिः । सा पौर्वाहिकी ग्रा
ह्या । शुक्लपक्षस्थत्वात् । अत्रापि पिण्डरहितं श्राद्धं कर्त
व्यम् । अन्यत्प्रागुक्तम् । अत्रैव विष्णुत्रिरात्रमुक्तं हेमा
द्रौ पाद्ये—

‘कार्तिके शुक्लनवमीमघाप्य विजितेन्द्रियः ।

हरिं विधाय सौवर्णं तुलस्या सहितं विभुम् ॥

पूजयेद्विधिवद्भक्त्या व्रती तत्र दिनत्रयम् ।

एवं यथोक्तविधिना कुर्याद्वैवाहिकं विधिम् ॥’ इति

कार्तिकशुक्लैकादश्यां भीष्मपञ्चकव्रतमुक्तं नारदीये—

ग्रजाता’ इति पाठः । ‘ज्येष्ठाग्रजाता’ इति तु काल्पनिकः पाठः ।
*या त्विति ।

‘कार्तिके तु द्वितीयायां युगायां भ्रातृपूजनम् ।

या न कुर्याद्विनश्यन्ति भ्रातरः सप्तजन्मसु ॥

इति शेषः । भगिनीं प्रति भ्रातुर्वाच्यम्—

‘भेद्रे भगिनि भो मात स्वदद्भ्यसरसीरुहे ।

श्रेयसे ऽद्य नमस्तुभ्यं मामतो ऽस्मि तवान्निके ॥

भ्रातुर्वाच्यं ततः श्रुत्वा सत्वरं क्रियते तदा ।

अथ भ्रातृपत्नी भ्रातस्त्वया धन्या ऽसि मानदा ॥

भोक्तव्यं ते ऽद्य मद्देहे स्त्रायुषं मम मानदा ॥’ इति ।

सर्वा भगिन्यः संपूज्या ज्येष्ठा अपि कनिष्ठिकाः ।

वस्त्रादिना नमस्कार्या निजविधाऽनुभारतः ॥

भ्रातुरापुण्यदुर्घर्षं भगिनीभिर्यमस्य वै ।

कार्तिके भीष्मपञ्चकनिरूपणम् ।

‘अतोऽनरैः प्रयत्नेन कर्तव्यं भीष्मपञ्चकम् ।

पतिमा पूजनीया च प्रयत्नेन विधानतः ॥

मार्कण्डेयो बलिर्व्यासो इनुर्माञ्च विभीषणः ।

कृपो द्रौणिः पथुराय अष्टैते चिरजीविनः ॥

मार्कण्डेय महाभाग सप्तकृतान्तजीवन ।

चिरजीवी यथा त्वं भो तथा मे भ्रातरं कुरु ॥’ इति ।

कार्तिकेयकृतवतुर्ध्वं नागग्रं ‘युगं मध्यं दिनं यत्र’ इत्यां
मायुककार्तिकेयकृतपुत्रपृष्ठीनवमीकृतं फृत्परत्नावत्वादी द्र
व्यम् । कार्तिके कृष्णान्दशनं कुर्यात् ।

“कार्तिके मासि कृष्णान्दं सहिरण्यं सरत्रकम् ।

गुप्तदानेन सहितं दीयते मुनिपुङ्गव ॥

ते धन्या कृतकृत्यास्ते वैरात्या तारितो मुने ॥”

इति पाश्चात् । तत्रम्यां तद्दानं द्याचारात् । तत्र मन्त्रः--

“ब्रह्महत्यादिपापानां ब्रह्मणा निर्मितं पुरा ।

कृष्णान्दं बहुवीजाढ्यवतः शान्तिं मयच्छ मे ॥” इति ।

स्यार्थमिति श्रेयः । न चेदं पठनीयम् । अनाघ्रातेष्वमन्यत्वमि-
ति वाच्यम् । कृष्णान्दस्तु स्त्रिया न ज्ञेयः ।

“दोषप्रशमने पुंसः कृष्णान्दच्छेदनं स्त्रियः ।

अचिरेणैव कालेन तस्य वंशक्षयो भवेत् ॥”

इति दोषश्रवणात् । विष्णुश्रवणमिति पाठः । तुल्यस्यपि सौख्यं
इति केचित् ।

अनरैरिति । सर्वेषामधिकारः ।

“ब्रह्मचारी गृहस्थो वा वानप्रस्थो ऽथवा यतिः ।

माप्नोति वैष्णवं स्थानं तच्छ्रुत्वा भीष्मपञ्चकम् ॥

ब्रह्महा मय्याः स्नेयी गुरुगामी सदाऽनृती ।

मुच्यते पातकान्मर्त्यैः कृत्वेदं भीष्मपञ्चकम् ॥”

‘अतोऽनरैः प्रयत्नेन कर्तव्यं भीष्मपञ्चकम् ।

प्रतिमा पूजनीया च प्रयत्नेन विधानतः ॥

मार्कण्डेयो बलिर्ग्यासो हनुमांध विभीषणः ।

कृपो द्रौणिः पर्युराम अष्टौते चिरञ्जीविनः ॥

मार्कण्डेय महाभाग सप्तकल्पान्तजीवन ।

चिरञ्जीवी यथा त्वं भो तथा मे भ्रातरं कुरु ॥” इति ।

कार्तिकयुरुचतुर्धर्षा नागप्रतं ‘युगं मध्यं दिनं यत्र’ इत्यादि
मागुरुकार्तिकयुरुषष्ठपष्टमीनवमीकृत्यं कृत्यरत्नाश्लवादी द्रष्ट
व्यम् । कार्तिके कृष्णान्ददानं कुर्यात् ।

“कार्तिके मासि कृष्णान्दं सहिरण्यं सरवकम् ।

गुप्तदानेन सहितं दीयते मुनिपुङ्गव ॥

ते धन्या कृतकृत्यास्ते तैरात्मा तारितो मुने ॥”

इति पाश्चात् । नवम्यां तद्दानं याचारात् । तत्र मन्त्रः--

“ब्रह्महत्यादिवापानां ब्रह्मणा निर्भिनं पुरा ।

कृष्णान्दं बहुवीजाद्व्ययतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥” इति ।

सवार्थमिति शेषः । न चेद् पठनीयम् । अनाघ्रातेष्वमन्त्रत्वमि-
ति वाच्यम् । कृष्णान्दस्तु स्त्रिया न ज्ञेयः ।

“दीपमशमनं पुंसः कृष्णान्दच्छेदनं स्त्रियः ।

अचिरेणैव कालेन तस्य वंशक्षयो भवेत् ॥”

इति दोषश्रवणात् । विष्णुत्रिरात्रमिति पाठः । तुलस्यपि सौवर्णा-
इति केचिन् ।

अनुरैरिति । सर्वेषामधिकारः ।

“ब्रह्मचारी गृहस्थो वा वानप्रस्थो ऽथवा यतिः ।

प्राप्नोति वैष्णवं स्थानं तत्कृत्वा भीष्मपञ्चकम् ॥

ब्रह्महा मद्यपःस्तेषु गुरुगामी सदाऽनृषी ।

सुच्यते पातकान्मर्त्यैः कृत्वेद् भीष्मपञ्चकम् ॥”

कार्तिकस्यामले पक्षे*स्नात्वा सम्यग् यतव्रतः ॥

एकादश्यां तु गृह्णीयाद्भ्रतं पञ्चदिनात्मकम् ॥' इति ।

तद्विधिस्तु गोमयेन स्नात्वा मौनी पञ्चामृतैः पञ्चग-
व्यैर्विष्णुं संस्नाप्य*संपूज्य पायसं निवेद्य द्वादशाक्षरम-
ष्टोत्तरशतं जप्त्वा-'ॐ नमो विष्णवे' इति पङ्क्षरेण घृ-
ताक्तान्यवान्त्रीर्हीश्चाष्टोत्तरशतं हृत्वा भूमौ स्वपेत् । ए-

इत्युक्तेश्च । *स्नात्वेति प्रातःस्नानादिनित्यकृत्योपलक्षणम् । अत्र-

'व्रती स्नात्वा विधानेन मध्याह्ने च तथा पुनः ।'

इति वचनाद्भ्रताङ्गं प्रातर्मध्याह्ने च मृद्गोमयाभ्यां स्नानमाव-
श्यकम् । नद्यां गोमयेन स्नात्वेति ग्रन्थोप्येतत्परः । गोमयपदं मृ-
दोप्युपलक्षणम् । ततो देवर्षिपितृतर्पणं कार्यम् ।

'यवत्रीदितिलैः सम्यक् पितृसम्तर्पयेत्क्रमात् ।'

इति वाक्याद् यवाद्युक्त्या देवर्षिलाभः । *संपूज्येति । पूजा
चोक्ता नारदीये—

"स्नापयेत्परया भक्त्या गन्धचन्दनवारिणा ।

चन्दनेन मुगन्धेन कुङ्कुमेनाथ केशवम् ॥

कर्पूरोशीरमिश्रेण लेपयेद्भरुडध्वजम् ।

अर्चयेदुचितैः पुष्पैर्गन्धधूपसमन्वितैः ॥

गुग्गुलुं घृतसंयुक्तं ददेदक्षयभक्तिमान् ।

दीपकन्तु दिवा रात्रौ दद्यात्पञ्चदिनानि तु ॥

निवेशं देवदेवस्य परमान्नं निवेदयेत् ।

(परमान्नं इविष्यात्सं. पायसं वा ।)

एवमभ्यर्च्य देवेशं स्तुत्वा चैव मणम्य च ॥

द्वादशाक्षरमन्त्रं च जपेदष्टोत्तरं शतम् ।

('ॐ नमो भगवते वासुदेवाय इति द्वादशाक्षरमन्त्रः ।)

सुदुपात्तु भृताभ्यक्तं तिलत्रीदियत्तं व्रती ॥

षं पञ्चदिनेषु कुर्यात् । विशेषस्तथाऽप्येहि हरेः पादौ कम-
 लैः संपूज्य ध्रिगोमयं माषणम्, वितीयाङ्गि विल्वपत्रजा-
 नुनी संपूज्य गोमूत्रम्, त्रयोदश्यां भृङ्गराजेन नाभिं
 संपूज्य क्षीरम्, चतुर्दश्यां करपीरैः स्कन्धं संपूज्य द-
 धि, पौर्णमास्यां होमान्ते सौर्दी पापप्रतिमां लहगचक्रह-
 स्तां कृष्णवस्त्रेण वेष्टितां प्रस्थितलोपरिस्थां कृत्वा भर्म-
 राजनामभिः करपीरैः संपूज्य-

‘यद्यन्यजन्मनि कृतमिह जन्मनि या पुनः ।

तत्सर्वं प्रशमं पातु मत्पापं तव पूजनात् ॥’

इति पुष्पाञ्जलिं क्षिप्यवा कृष्णप्रतिमां च संपूज्य
 विप्राय दक्ष्या विमान्संभोज्य दक्षिणां दक्ष्या पञ्चगव्यं
 माषणं पौर्णमास्यां नक्तं भुञ्जीतेति लघुनारदीये । पञ्चग-

पदसरेण होमस्तु स्वाहाकारान्वितेन च ।”

‘अंनमो विष्णवे’ इति षट्सारः । ग्रन्थे च तिङ्गहोमोऽपि षोडशः ।

अभाषेऽह्नीति ।

“मघमेऽहि हरेः पादौ पूजयेत्कमलैर्द्विजः ।

द्वितीये विल्वपत्रेण जानुदेशं समर्चयेत् ॥

पूजयेत् तृतीयेऽहि नाभिभृद्गारकेण तु ।

(भृद्गारकं भृङ्गराजः इति मयूख्यः ।)

षाणविल्वजपाभिस्तु ततः स्कन्धो समर्चयेत् ॥

अर्चयित्वा हृषीकेशमेकादश्यां विशेषतः ।

त्रिः माषणं गोमयं सभ्यञ्ज् गोमूत्रमपरेऽहनि ॥

क्षीरं चैव त्रयोदश्यां चतुर्दश्यां तथा दधि ।

संनाश्य कायधृद्धार्यं लङ्घनीयं च तुर्दिनम् ॥

पञ्चमे तु दिने स्नात्वा विधिवत्पूज्य फेणवम् ।

पापस्य प्रतिमा कार्या रौद्रवृत्तातिभीषणा ॥

कार्तिकस्यामले पक्षे*स्नात्वा सम्यग् पतव्रतः ॥

एकादश्यां तु गृह्णीयाद्ब्रतं पञ्चदिनात्मकम् ॥' इति ।

तद्विधिस्तु गोमयेन स्नात्वा मौनी पश्चामृतैः पञ्चग-
व्यैर्विष्णुं संस्नाप्य*संपूज्य पायसं निवेद्य द्वादशाक्षरम-
ष्टोत्तरशतं जप्त्वा-'ॐ नमो विष्णवे' इति षडक्षरेण घृ-
ताक्तान्यवान्त्रीर्हीश्चाष्टोत्तरशतं ह्रत्वा भूमौ स्वपेत् । ए-

इत्युक्तेषु । *स्नात्वेति प्रातःस्नानादिनित्यकृत्योपलक्षणम् । अत्र-

'व्रती स्नात्वा विधानेन मध्याह्ने च तथा पुनः ।'

इति वचनाद्ब्रताङ्गं प्रातर्मध्याह्ने च मृद्गोमयाभ्यां स्नानमाव-
श्यकम् । नद्यां गोमयेन स्नात्वेति ग्रन्थोप्येतत्परः । गोमयपदं मृ-
दोऽप्युपलक्षणम् । ततो देवर्षिपितृतर्पणं कार्यम् ।

'यवत्रीहितिलैः सम्यक् पितृसंस्तर्पयेत्क्रमात् ।'

इति वाक्याद् यवाद्युक्त्या देवर्षिलाभः । *संपूज्येति । पूजा
चोक्ता नारदीये-

'स्नापयेत्परया भक्त्या गन्धचन्दनवारिणा ।

चन्दनेन सुगन्धेन कुङ्कुमेनाथ केशवम् ॥

कर्पूरोशीरामिश्रेण लेपयेद्गुरुध्वजम् ।

अर्चयेदुचितैः पुष्पैर्गन्धधूपसमन्वितैः ॥

गुग्गुलुं घृतसंयुक्तं ददेदक्षयभक्तिमान् ।

दीपकन्तु दिवा रात्रौ दद्यात्पञ्चदिनानि तु ॥

नैवेद्यं देवदेवस्य परमाद्यं निवेदयेत् ।

(परमाद्यं हविष्यान्नं पायसं वा ।)

एवमभ्यर्च्य देवेशं स्तुत्वा चैव मणम्य च ॥

द्वादशाक्षरमन्त्रं च जपेदष्टोत्तरं शतम् ।

('ॐ नमो भगवते वासुदेवाय' इति द्वादशाक्षरमन्त्रः ।)

जुहुयाचु घृताभ्यक्तं तिष्ठत्रीदियवं व्रती ॥

च पञ्चदिनेषु कुर्यात् । विशेषस्तथाश्चेद्धि हरेः पादौ कम-
 लैः संपूज्य त्रिगोमपं प्राश्यम्, त्रिर्तोषोद्धि विल्वपत्रैर्जा-
 नुनी संपूज्य गोमूत्रम्, त्रयोदश्यां भृङ्गराजेन नाभिं
 संपूज्य क्षीरम्, चतुर्दश्यां करवीरैः स्कन्धं संपूज्य द-
 धि, पौर्णमास्यां होमान्ते लौहो पापप्रतिमां लहृगचक्रह-
 स्तां कृष्णवस्त्रेण घेष्टितां मस्थतिलापरिस्थां कृत्वा धर्म-
 राजनामभिः करवीरैः संपूज्य-

‘पदन्यजन्मनि कृतमिह जन्मनि वा पुनः ।

तत्सर्वं प्रशमं यातु मत्पापं तद्य पूजनात् ॥’

इति पुष्पाञ्जलिं क्षिप्त्वा कृष्णप्रतिमां च संपूज्य
 विमाय दत्त्वा विमान्संभोज्य दक्षिणां दत्त्वा पञ्चगव्यं
 प्राश्य पौर्णमास्यां नक्तं भुञ्जीतेति लघुनारदीये । पञ्चग-

पदक्षरेण होमस्तु स्वाहाकारान्वितेन च ॥

अनपो विष्णवे इति पदक्षरः । ग्रन्थे च विष्णोऽपि बोध्यः ।
 भाष्येऽह्निगति ।

‘प्रपमेऽद्धि हरेः पादौ पूजयेत्कमलैर्द्विजः ।

द्वितीये विल्वपत्रेण जानुदेशं समर्चयेत् ॥

पूजयेद्य तृतीयेऽद्धि नाभियुद्धारकेण तु ।

(भङ्गारकं भृङ्गराजः इति मयूखः ।)

राणविल्वजपाभिस्तु ततः स्कन्धौ समर्चयेत् ॥

सर्चयित्वा हृषीकेशयेकादश्यां विशेषतः ।

प्राश्य गोमपं सशक्य गोमूत्रमपरेऽहनि ॥

रं चैव त्रयोदश्यां चतुर्दश्यां तथा दधि ।

प्राश्य कायधुज्जर्यं लहृनीयं च तुदिनम् ॥

ये तु दिने स्नात्वा विधिरत्पूज्य केशवम् ।

स्य मतिषा कार्या रौद्रवक्राविर्भीषणा ॥

व्यप्राशनं पञ्चरेणेति हेमाद्रिः । हेमाद्रौ भाविष्ये तुभ्या-
कमुन्यन्नैर्वाश्वशाहं वर्तनमुक्तम् । अन्तेऽप्युक्तम्-

‘ग्रीष्मपञ्चकमिति प्रथितं पृथिव्या-
मेकादशीप्रभृतिपञ्चदशीनिरुद्धम् ।

मुन्यन्नभोजनपरस्य नरस्य तस्मि-

न्निष्टं फलं दिशति पाण्डव शार्ङ्गधन्वा ॥’ इति ।

तथा पाश्वे-

‘पञ्चाहं पञ्चगव्याशी भीष्मायाद्यै च पञ्चसु ।

अहःस्वपि तथा दद्यान्मन्त्रेणानेन सुव्रत ॥’

इत्यादि । कृष्णप्रतिमादानानन्तरम् ।

दद्याद्विरप्यं गां चैव कृष्णो मे प्रीयतामिति ।

भोजयेद्ब्राह्मणान्भक्त्या तेभ्यो दद्याच्च दक्षिणाम् ॥

व्रतोपदेष्टारमपि पूजयेद्वस्त्रभूषणैः ।

ततो नक्तं समश्नीयात्पञ्चगव्यपुरःसरम् ॥

एवं सम्यक् समाप्यं स्याद्यथोक्तं व्रतमुत्तमम् ॥”

इति छपुनारदीयोक्तं पाञ्चाहिकम् । *शांकरिति । इदं

चाशक्तस्य ।

“एकादशीं समारभ्य विज्ञेयं भीष्मपञ्चकम् ।

दुष्करं सत्त्वहीनानामशक्यं बालचेतसाम् ॥

शाकाहारेण मुन्यन्नैः कृष्णार्चनपरैर्नरैः ।

पलाश्या सधवया विधवाभिः पराज्ञया ॥

नित्यं स्नानेन दानेन कार्तिकी यावदेव तु ।

वैश्वदेवस्तु कर्तव्यो विष्णुध्यानपरायणैः ॥”

वैश्वदेवः सर्वदेवस्य व्याहृतिहोमः। अत्रापि पापप्रतिमा श्रीकृष्ण-
प्रतिमा चावश्यं पूजया देया च। अनयोः पञ्चयोः भीष्माद्यर्षदानमि-
च्छन्ति । *पञ्चाहामिति । एतच्च पडहसाध्यम्। आद्ये पञ्चैः पादौ,

कार्तिके भीष्मपञ्चकनिरूपणम् ।

‘सत्यप्रताप शुभये गात्रेणैव महात्मने ।
भीष्मायैतद्दाम्पत्यमाजन्मव्राज्यचारिणे ॥’

(‘वैशाखपञ्चगोत्राय’ इति च ।)

सन्वेनानेन मन्त्रेण तर्पणं साधैवर्णिकम् ।’ इति
ॐकार्तिकशुक्लयादश्यां रेवतीनक्षत्रयोगराहित्य

पारणं कार्यम् । तदुक्तम्—

आभाकासितपक्षेणु मैत्रश्रवणरेवती ।

संगमे नहि भोक्तव्यं द्वादश द्वादशीर्हरेत् ॥’ इति

पदा तु रेवतीयोगराहिता द्वादशी सर्वथा न लभ्यते

तदा रेवत्याश्चतुर्थपादं वर्जयेत् । वचनं तु प्रागुक्तम् ।

द्वितीये पितृवर्जानुनी, तृतीये जानुनघनानि तुलसीपत्रैः, चतुर्थे
जात्यादिपुष्पैः स्कन्धौ, पञ्चमे मालतीपुष्पैः शिरः संपूज्य भोक्तव्यं
प्यार्ष्यं दत्त्वा गोमयगोमूत्रयषोदधिपृतानि क्रमेण पञ्चमु दिने
विभेत् । राशौ च सन्ध्याभुषास्य मूलमन्त्रं जपः । एवं पञ्चदिनां
उपोष्य षष्ठदिने विधिवत्स्नात्वा पञ्चदिनेन पञ्च व्यासणान्संभोज्य
बन्धुभिः सह रात्रौ भुञ्जीत । अत्र एकादश्यां सुवर्णं, द्वादश्यां वस्त्रं
त्रयोदश्यां गौः, चतुर्दश्यां घृतपायसं, पृणिमायां श्वेतकृष्णतिल
वस्त्रं च देवम् । मैथुनानृतमधुमासताम्बुलाभ्यद्वादि वर्जयेत्
पादौ पापादिमतिमा नोक्ता ।

“वैशाखपञ्चगोत्राय सांक्रुत्यमवराय च ।

गङ्गापुत्राय भीष्माय मदास्येऽहं तिलोदकम् ॥

अपुत्राय ददाम्येतत्सलिलं भीष्मवर्षणे ।

वधूनामवताराय शन्तनोरात्मजाय च ॥

अर्घ्यं ददामि भीष्माय सोमवंशोज्जवाय च ॥” इति ।

ॐकार्तिकशुक्लयादश्यामिति । द्वादशीकृत्यमेकादशी-
कृत्यान्नन्नरं द्रष्टव्यम् । अग्रे च न लिखति ‘आज्याः’ इति

घुनारदीये—

‘कार्तिके शुक्लपक्षस्य कृत्वा चैकादशीं नरः ।
प्रातर्दत्त्वा शुभान्कुम्भान्प्रयाति हरिमन्दिरम् ॥’

मदनरत्ने वाराहे—

‘एकादशी सोमयुक्ता कार्तिके मासि भामिनि ।
उत्त(१)राभाद्रसंयोगे अनन्ता सा प्रकीर्तिता ॥
तस्यां पत्तिक्रयते भद्रे सर्वमानन्त्यमश्रुते ॥’

अस्यामेव*रात्रौ देवोत्थापनमुक्तं हेमाद्रौ ब्राह्मे—

‘एकादश्यां च शुक्लायां कार्तिके मासि केशवम् ।
प्रसुप्तं*बोधयेद्रात्रौ श्रद्धाभक्तिसमन्वितः ॥’ इति ॥

मदनरत्ने भविष्ये—

‘कार्तिके शुक्लपक्षे तु एकादश्यां पृथासुत ।
मन्त्रेणनेन राजेन्द्र देवमुत्थापयेद्विजः ॥’

रामार्चनचन्द्रिकादौ तु द्वादश्यामुक्तम् ।

न निवर्तन्ते’ इति न्यायात् । *रात्राविति प्रमादात् रात्रौ प्रसुप्त-
वित्यन्वयात् । अन्यथा

‘निविस्वापो दिवोत्थानं सन्ध्यायां परिवर्तनम् ।’

इत्यनेन विरोधात् । अन्ये तु यथाश्रुतानुरोधेन रात्रावेव
बोधनमाहूः । *बोधयेदिति । बोधनप्रकारश्च ब्राह्मे—

“नृत्पर्गातिस्तथा वार्यर्कपजुःसाममहृष्टैः ।

वीणापणवशन्दैश्च पुराणश्रवणेन च ॥

बामुदेवकृपाभिश्च स्तोत्रैस्तपैश्च वेणुवैः ॥”

इति तत्रैव । इत्युन्यापनविधिः । द्वादश्यां प्रबोधे रेवत्यन्तारादौ प्रायः ।

“आभाद्यासितवसेषु मेवधवगरेवती ।

भ्रादिमभ्यावसानेषु प्रस्थापार्वनोत्सवाः ॥”

‘पारणाहे पूर्वरात्रे घण्टादीन्वाद्येन्मुहुः ।’ इति ।
अत्र देशाचारतो व्यपस्था ।

‘तत्रैव देवदेवस्य स्नानं पूर्वं महद्भवेत् ।

इति वचनात् । मात्क्ष्ये—

‘निशिस्वापो दिवोत्थानं सन्ध्यादां परिवर्तनम् ।’

निशादौ नक्षत्रपादयोगाभावे नक्षत्रमात्रयोगो ब्राह्मः ।

‘पादयोगो यदा न स्यादक्षेणापि तदा भवेत् ॥’

इति धाराहात् ।

“विष्णुर्दिवा न स्नापिति न च रात्रौ मयुध्यते ।

द्वादश्यामृक्षसंयोगे पादयोगो न कारणम् ॥”

इति विष्णुधर्माद्य । द्वादश्यामेकदेशेनापि ऋक्षयोगाभावे एका-
दश्यां त्रयोदश्यां वा तच्चक्षुष्ययोग एव निशादिवेळानादरेण मस्त्रा-
पादि कार्यम् ।

“अप्राप्ते द्वादशीऋक्षे उत्थानशयने हरेः ।

पादयोगेन कर्तव्ये नाहोरात्रं विचिन्त्येत् ॥”

इति जीमूतवाहनोक्तवचनात् । एवञ्च द्वादश्यां निशादिवेळाद्-

रेऽन्यतिथौ च नक्षत्रपादयोगादरे नियते सति यदा द्वादशीषु नि-
शादेऽन्यत्र तच्चक्षुष्यमात्रयोगः अन्यतिथौ च तद्वितरनक्षत्रस्य योगः
तदा द्वादशीषु सन्ध्यायां मस्त्रापादिः ।

“द्वादश्यां सन्धिसमये नक्षत्राणामसम्भवे ।

आभाकासितपक्षेषु शयनावर्तनादिकम् ॥”

इति धाराहात् । सन्धिसमयः सायंसन्ध्यैश्च शयनादी
दन्वयः । मघोषोऽपि तत्रैव कार्यः ।

“रेवत्यन्तो यदा रात्रौ द्वादश्यां च समागतः ।

तदा विपुध्यते विष्णुर्दिनान्ते प्राप्य रेवतीम् ॥”

इति जीमूतवाहनवचनात् । अत्र ‘मैत्रायणादे’ इत्यादिवहुषु च-

घुनारदीये—

'कार्तिके शुक्लपक्षस्य कृत्वा चैकादशीं नरः ।
प्रातर्दद्यात् शुभान्कुम्भान्प्रपाति हरिमन्दिरम् ॥'

मदनरजे वाराहे—

'एकादशी सोमयुक्ता कार्तिके मासि भामिनि ।
उत्त(१)राभाद्रसंपागे अनन्ता सा प्रकीर्तिता ॥
तस्यां पत्निकयते भद्रं सर्पमानन्त्यमश्रुते ॥'

अस्यामेव कराधी देवोत्थापनमुक्तं हेमाद्रौ ब्राह्मे—

'एकादश्यां च शुक्लायां कार्तिके मासि केशवम् ।
प्रसुप्तोऽथोपवेद्राधी श्रद्धाभाक्तिसन्वितः ॥' इति ॥

मदनरजे भविष्ये—

'कार्तिके शुक्लपक्षे तु एकादश्यां वृथासुत ।
मन्थ्रेणनेन राजेन्द्र देवमुत्थापयेद्विजः ॥'

रामानेनचान्द्रिकादौ तु यादश्यामुक्तम् ।

न निर्वर्त्तते' इति व्यायात् । कराध्यायित्वा यमादान् तयो वपुः-
स्त्रियन्वायात् । अन्यथा

'निविस्तापो दिशोत्थानं तन्व्यायां परिवर्त्तनम् ।'

एतेन विसंसात् । अन्ये तु यथाश्रुतानुसारेण रासो-
के इत्युक्तम् । अथोपवेदिति । यो मन्त्रोऽथ ब्राह्मे—

'सूर्योऽस्यैव रासोऽस्यैव रासोऽस्यैव रासोऽस्यैव ।

सूर्योऽस्यैव रासोऽस्यैव रासोऽस्यैव रासोऽस्यैव ॥'

सूर्योऽस्यैव रासोऽस्यैव रासोऽस्यैव रासोऽस्यैव ॥'

इति रासोऽस्यैव रासोऽस्यैव रासोऽस्यैव रासोऽस्यैव रासोऽस्यैव ॥'

'सूर्योऽस्यैव रासोऽस्यैव रासोऽस्यैव रासोऽस्यैव ॥'

सूर्योऽस्यैव रासोऽस्यैव रासोऽस्यैव रासोऽस्यैव ॥'

न्यूनं संपूर्णतां यातु स्वस्वमादाज्जनार्दन ॥' इति ।

अथ पाराहोक्तो षोडशीभिः । एकादश्यां रात्रौ कुम्भे पृथुपात्रांवारं ह्येवं मापमितं मत्स्यं पञ्चामृतेन संस्नाप्य कुङ्कुमपीतपद्मपुष्पव्याघ्रैः संपूज्य मत्स्यादिदशावतारान्संपूज्य जागरं कृत्वा मातर्देवमाचार्यं च पञ्चाशैः संपूज्य—

'जगदादिर्जगद्रूपो जगदादिरनादिमान् ।

जगदाद्यो जगद्योनिः शीयतां मे जनार्दनः ॥'

इति नत्वा दक्षिणां दृष्ट्वा ब्राह्मणान्भोजयेदिति । तथा प्राण्य—

'महामूर्धरवे रात्रौ भ्रामयेत्स्वन्दने स्थितम् ।

उत्थितं देवदेवेशं नगरे पार्थिवः स्वयम् ॥

चतुरो वार्षिकान्मासान्निगमं यस्य यत्कृतम् ।

कथयित्वा द्विजेभ्यस्तद्व्याज्जत्याञ्जसदाक्षिणम् ॥'

इति मन्त्रेण प्रबोधानन्तरं पुण्याञ्जलिर्देवो मन्त्रलिङ्गात् । अत्र पूर्वदिने रात्रौ दद्यावतारान्संपूज्य जागरणं कृत्वा मातर्देवमाचार्यं च व्याघ्रैः संपूज्य—

"जगदादिर्जगद्रूपो जगदादिरनादिमान् ।

जगदाद्यो जगद्योनिः शीयतां मे जनार्दनः ॥"

इति तान् नत्वा दक्षिणां दृष्ट्वा ब्राह्मणान्भोजयेत् स्वयं भुञ्जीः इति विधिप्रमाणम् । चतुर्धा एकादशीद्वादशीतीर्थमासीसङ्क्रान्त्यन्यतमपक्षेण । परं "चतुरो वार्षिकान्मासान्देवस्योत्थापनावधि" इत्यनियमपक्षेऽपि उत्थापनावधीत्याभिधानात् ।

ञ्जसदाक्षिणमिति ।

'दृष्ट्वा विसर्जयेद्विषं ततो भुञ्जीत च स्वयम् ।'

इत्युत्तरार्द्धम् । 'निद्रां त्यजति कार्तिक्याम्' इति पूर्णिमा-

न्यूनं संपूर्णतां यातु स्वस्वसादाजनादेन ॥ इति ।
 अथ पाराहोक्तो शोधनीविधिः । एकादश्यां रात्रौ कु-
 र्यात् घृतपात्रोपरि हैमं मापमितं मत्स्यं पञ्चामृतेन संस्ना-
 कुङ्कुमपीतवस्त्रयुगपश्चात्सैः संपूज्य मत्स्यादिदशाव-
 तान्संपूज्य जागरं कृत्वा प्रातर्देवमाचार्यं च यस्त्रायैः
 उप—

‘जगदादिर्जगद्रूपो जगदादिरनादिमान् ।
 जगदाद्यो जगद्योनिः शीयतां मे जनार्दनः ॥’
 नत्वा दक्षिणां दृष्ट्वा घ्राण्णान्मोजयेदिति । त-

प्रातर्देवमाचार्यं च यस्त्रायैः
 नत्वा दक्षिणां दृष्ट्वा घ्राण्णान्मोजयेदिति । त-
 स्थानपूर्वमेव रात्रौ भ्रामयेत्स्पन्दने स्थितम् ।
 स्थितं देवदेवेशं नगरे पार्थिवः स्वयम् ॥
 तुरो पार्थिकान्मासाग्निपमं पश्य यत्कृतम् ।
 पित्वा द्विजेभ्यस्तदद्यात्प्रत्याहसदाक्षिणम् ॥’

प्रातर्देवमाचार्यं च यस्त्रायैः
 नत्वा दक्षिणां दृष्ट्वा घ्राण्णान्मोजयेदिति । त-
 पुण्याञ्जलिर्देवो मन्वालिहात् । अत्र
 दशावतारान्तसंपूज्य जागरणं कृत्वा प्रातर्देवमाचा-
 र्यैः संपूज्य—

‘जगदादिर्जगद्रूपो जगदादिरनादिमान् ।
 जगदाद्यो जगद्योनिः शीयतां मे जनार्दनः ॥’
 नत्वा दक्षिणां दृष्ट्वा घ्राण्णान्मोजयेदिति । त-
 पशुः । चतुर्दा एकादशीद्वादशीर्षोडशीमासीतह्रस्वाव-
 एतं “चतुरसो वातिकान्मासाग्नेवसोत्पापनाशये” इ-
 त्वावनावशीत्यभिधानात् ।

पामिति ।
 तर्जयोद्वेवं ततो भुञ्जीत च स्वयम् ॥’
 ॥ ‘निशं त्यजति कार्तिव्याम्’ शब्दे पूर्वेसा-

पूर्वदिने उपवासः कार्यः ।
 ततः प्रभाते विमलं कृत्वा पूजां महादुताम् ।
 [पट्टपाणेर्भ्रहाध्यामि धनेऽस्मिन्कृतपारणाः ॥'
 मध्वोक्तेः । शिपरहस्येऽपि पूजाजागराद्युक्तवोक्तम्—
 ततोऽरुणोदये जाते स्नात्वा स्नात्वा च भस्मना ।
 रंध्यां समाप्य विश्वेशं मामभ्यर्च्य यथाविधि ॥
 पूकान्भोजयामासुर्मापयो युभुजुस्ततः ॥' इति ।
 कार्तिकव्रतोद्यापनं पार्श्वकार्तिकमाहात्म्ये उक्तम्—
 भर्षोजव्रतिनः सम्यगुद्यापनविधिं शृणु ।
 त्तुशुक्लचतुर्दश्यां कुर्याद्दुद्यापनं व्रती ॥
 सप्त्या उपरिप्राप्तु कुर्यान्मण्डपिक्रांश्शुभाम् ।
 ते पूर्वादिम् । देव्या सह अत्र मरुतिस्यरूपेणार्थवादेन कृ-
 णोऽरुणोदये मणिकर्ष्या स्नात्वा विश्वेश्वरं पूजयेत् । तस्य
 रमतिप्रोदनत्वादित्यर्थः । अत्रपूर्वादिने चेति । मा-
 शरणाविधेयं पूर्वादिने उपवासः चतुर्दशीयुक्ताऽरुणोदय-
 त्रि कार्य इत्यर्थः । पूजादावरुणोदयव्यापिनी ग्राह्या, 'क-
 स्य यः काला' इति वचनात् । अत्र चतुर्दश्यामरुणोदये
 र्गकाया स्नात्वा विश्वेश्वरपूजां कृत्वापवासं सङ्कल्पयेत् । त-
 पूजाजागरणानन्तरं द्वितीयेऽह्नि अरुणोदयस्नानं महापूजां
 रणं कुर्यादित्यर्थे जनेष्वात्मानं विशेषयन्काधेज्जानाति न तु
 रभ्यान्यः कश्चनेति उज्जितः । तत्फलं तु काशीस्त्रण्डे—
 कार्तिकस्य चतुर्दश्यां विश्वेशं यो विलोकयेत् ।
 त्वा चोत्तरवाहिन्यां न तस्य पुनरावृत्तिः ॥' इति ।
 च व्रतसम्पूर्णत्वाद्यर्थम् ।
 सम्पूर्णतार्थाप विष्णुमीत्यर्थमेव च ।
 नात् ।

तुलसीनूलदेशे च० सर्वतोभद्रमेव च ॥
 तस्योपरिष्ठात्कलशं पथरजसमन्वितम् ।
 पूजयेत्तत्र देवेशं सौवर्णं गुर्वनुशया ॥
 साद्यौ जागरणं कुर्याद्गीतवाद्यादिमङ्गलैः ।
 ततस्तु पौर्णमास्यां वै सपत्नीकारिभ्योजोसमान् ॥
 त्रिशास्त्रिभ्याजपैकं वा स्वशक्तया वा अनिमग्नयेत् ।
 भक्तो देवा इति ज्ञात्वा गुरुगुणान्शिलपापसाम् ॥

अशुभाभिति ।

'पुष्पाणां वसुधैवा कुपयापरशोनिताम् ।
 इत्यु शम्भो मेष पूजयेन्मवात्पुष्पम् ॥
 पूजनां च पुष्पैः च नो विनयेन च ॥'

अशुभो भद्रमिति ।

'यद्गुरोर्भद्रं सत्पुत्रं पुत्रो भद्रं पुत्रो भद्रं पुत्रो भद्रं ॥' इति ।

एतच्च सर्वतोभद्रमेव इत्युक्तं तस्मात्सर्वतोभद्रं च नृप नर-
 चन्द्र इति च । इत्युक्तं भविमाना सायं । विमानं च पदाक-
 र्णम् । इति च । इत्युक्तं सौवर्णं इत्युक्तं सौवर्णं इत्युक्तं पुनर्भद्रं
 च । इत्युक्तं इत्युक्तं नृपुत्रिभ्यो नो मन्वात्पुत्रो भद्रं ।

'इत्युक्तं इत्युक्तं इत्युक्तं इत्युक्तं ॥'

'इत्युक्तं इत्युक्तं इत्युक्तं इत्युक्तं ॥'

इति च । इत्युक्तं इत्युक्तं इत्युक्तं इत्युक्तं ॥

'इत्युक्तं इत्युक्तं इत्युक्तं इत्युक्तं ॥'

इत्युक्तं इत्युक्तं इत्युक्तं इत्युक्तं ॥

'इत्युक्तं इत्युक्तं इत्युक्तं इत्युक्तं ॥'

इत्युक्तं इत्युक्तं इत्युक्तं ॥

'इत्युक्तं इत्युक्तं इत्युक्तं इत्युक्तं ॥'

इत्युक्तं इत्युक्तं इत्युक्तं इत्युक्तं ॥

कार्तिके प्रतोद्यापननिरूपणम् ।

ततो गां कपिलां दद्यात्पूजयेच्छिषिषद्गुरुम् ॥

देवदेवं समभ्यर्च्य देवीं च तुलसीं तथा ॥”

गुरुमिति । बस्त्रालङ्कारादिभिरिति शेषः ।

“सप्रार्थकं समभ्यर्च्य तद्य विमान्समर्चयेत् ॥

गुह्यप्रसादादेवेश प्रसन्नो भव सर्वदा ॥

प्रतादस्माद्य यत्प्राप्तं सप्तजन्मकृतं मया ।

तत्सर्वं नाशमायातु स्थिरा मे चास्तु सन्ततिः ॥

इति समाप्य तान् विमान्प्रसाद्य च विमर्जयेत् ॥

तामर्चा गुरुवे दद्याद्दत्तपुक्तां तदा प्रती ॥

ततः गुह्यद्वयगुरुतः स्वयं भुञ्जीत भक्तिमान् ॥” इति ।

कृत्परत्नार्णव —

“पौर्णमास्यां तु सम्पूज्यो भवत्या दापोहरः सदा ।

तस्मिन्नहानि यजेन कर्मण्यं नक्तभोजनम् ॥”

अथ तुलसीविवाहविधिर्विष्णुपातले —

“आदावेवाथ तुलसी वने वा स्वष्टेऽपि वा ।

मातप्रयेण संवर्ज्या ततो यजनपारभेत् ॥

सौम्यादाने मकर्तव्यं गुरुशुक्रोदये तथा ।

अथवा कार्तिके मासि भीष्मपञ्चादिनेऽथवा ॥

बैवाहिकेषु प्रसंगेषु पूजिमायां विशेषतः ।

मण्डपं कारयेत्तत्र कुण्ड वेदी विराहवत् ॥

प्राक्षणाद्देशिकं चैव चतुरथ तथा द्विजः ।

एष्टपत्रं पुरः कृत्वा मातृणां यजनन्ततः ॥

कृत्वा नान्दीश्वरभ्रातृं सौवर्णं स्थापयेद्भक्तिम् ।

कृत्वा च रौप्यतुलसीं लभे स्वस्त्याग्निं रत्नां ॥

(गोभूतिलये इत्यर्थः ।)

सम्पूज्याऽङ्कुरी तां च प्रदद्याद्विधिना हरिः ।

वामश्रुतेन मन्त्रेण कङ्कणं पाणिपल्लवे ॥
 विवाहकर्मवत्सर्वं कर्तव्यं देशिकोत्तमैः ।
 को अदादिति मन्त्रेण करग्राहो विधीयते ॥
 कर्तव्यश्च ततो होमो विशेषाद्विधिपूर्वरूपः ।
 आचार्यो वेदिका कुण्डे जुहुयाद्य नराहुतीः ॥”

स्विष्टकृतोऽनन्तराः । ॐ नमो भगवते केशवाय स्वाहा,
 ॐ नारायणाय, माधवाय, गोविन्दाय, विष्णवे, मधुसूदनाय, त्रि-
 विक्रमाय, वामनाय, श्रीधराय, हृषीकेशाय, पद्मनाभाय, दामोदरा-
 य, उपेन्द्राय, वासुदेवाय, अनिरुद्धाय, अच्युताय, अनन्ताय, ग-
 दिने, चक्रिणे, विश्वसेनाय, वैकुण्ठाय, जनार्दनाय, मुकुन्दाय,
 अधोक्षजाय ।

“यजमानः सपत्नीकः सहामासैश्च गोब्रजैः ।
 प्रदाक्षिणाः प्रकुर्वीत चतस्रो विष्णुना सह ॥”

तुलस्या इति शेषः ।

“तुलसीपाणिग्रहणे वेदिकायां विभाज्यसौ ।
 शतकुम्भं जपेत्सूक्तं पावमानीर्विशेषतः ॥
 जीवसूक्तं पुनर्जप्त्वा नवसूक्तं तथैव च ।
 पठेयुः शान्तिकाध्यायान् तथा वैष्णवसंहितान् ॥
 गायन्ति मङ्गलं नार्यो भेरितुर्यादिनिःस्वनैः ।
 शङ्खस्रल्लरिनिर्घोषैर्मङ्गल्यं विधिमाचरेत् ॥
 दद्यात्पूर्णाहुतिं पश्चादाभिषेकविधिं ततः ।
 ब्रह्मणे वृषभं दद्यादाचार्यं परिधाप्य च ॥
 गोपदं च तथा शय्यामाचार्यं प्रदापयेत् ।
 आजन्मोपार्जितं पापं दर्शनेन प्रणश्यति ॥
 वापयेत्तुलसीं यस्तु सेवयेच्च प्रयत्नतः ।
 प्रतिष्ठाप्य यथोक्तेन विष्णुना सह माधवः ॥

कार्तिके पौर्णमासीनिरूपणम् ।

कार्तिकी पौर्णमासी परा ग्राह्या । 'अमापौर्णमासी
परे' इति दीपिकोक्तेः । अत्र विशेषो हेमाद्रौ ग्राह्ये
'पुण्या महाकार्तिकी स्याज्जीवेन्दोः कृत्तिकासु च
तथा—

'आग्नेयं तु यदा ऋक्षं कार्तिक्यां भवति क्वचित्
महती सा तिथिर्ज्ञेया स्नानदानेषु चोत्तमा ॥
यदा तु पार्श्वं भवति ऋक्षं तस्यां तिथौ क्वचित् ।
तिथिः सापि महापुण्या मुनिभिः परिकीर्तिता ॥
प्राजापत्य यदा ऋक्षं तिथौ तस्यां नराधिप ।
सा महाकार्तिकी प्रोक्ता देवानामपि दुर्लभा ॥' इति

पाद्ये—

'विशाखांसु यदा भानुः कृत्तिकासु च चन्द्रमाः ।
स योगः पद्मको नाम पुष्करेष्वातिदुर्लभः ॥
पद्मकं पुष्करे प्राप्य कपिलां यः प्रयच्छति ।
स हित्या सर्वपापानि वैष्णवं लभते यदम् ॥'

यमः—

'कार्तिक्यां पुष्करे स्नातः सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
माघ्यां स्नातः प्रयागे तु मुच्यते सर्वकिल्बिषैः ॥'
अस्यामेव सायंकाले मत्स्पायतारो जात इत्युक्तं पा-
द्ये कार्तिकमाहात्म्ये—

'वरान्दद्या यतो विष्णुर्भस्वरूप्यभवत्तनः ।
तस्यां दत्तं हृतं जप्तं तदक्षयफलं स्मृतम् ॥' इति ।

स मोक्षं लभते जन्तुर्विष्णुलोकं तथाऽक्षयम् ।
यामोति विपुलान्भोगान् विष्णुना सह योदते ॥
यानिष्ठा श्रीतुलस्यास्तु इत्युक्ता विष्णुयाचले ॥'

इति कार्तिकमासः ।

शिघरहस्येऽमध्याह्ने भैरवोत्पत्तेः श्रवणात् । तथा च
त्रैव —

‘नित्यपात्रादिकं कृत्या मध्याह्ने मंस्थिते रवौ ।’

इत्युपक्रम्य ब्रह्मणा रुद्रेऽवज्ञाते उक्तम्—

‘तदोमरूपादनधान्मत्तः श्रीकालभैरवः ।

आचिरासीत्तदा लोकान्भीषयत्तखिलानपि ॥’ इति

अत्रोपवास एव प्रधानमित्युक्तं तत्रैव—

‘उपोषणस्याद्भूतमर्घ्यदानमिह स्मृतम् ।

तथा जागरणं रात्रौ पूजायामचतुष्टये ॥’

संध्यायामपि पूजैवोक्ता । (तेन(१)मध्याह्नव्यापिन
युक्ता ।) दिनद्वयेऽशतः संपूर्णार्था वास्तव्यासी पूर्वव । प
र्वाक्षयनात् । पारणा तु मात्रैव ।

ति । *मध्याह्ने इति । नत्वेतावता जन्मकालव्यापित्वान्मध्याह
व्यापिनीति धमः कार्यः । शिघरहस्ये मध्याह्नानन्तरम्—

‘कृतिवासेश्वरं प्रापुर्देवा विल्वादिसाधनाः ।’

इति बहुकृत्यकलापमुक्त्वा भैरवाविर्भावमुक्त्वा ‘सूर्योऽस्तमुपागम
त्’ इत्यभिधानेन मध्याह्ने तदाऽऽविर्भावानिश्चयात् । अस्तु वा मध्याह्ने
तदाविर्भावः । तथापि तत्कालीनतिथिर्ग्राह्येति न किञ्चिन्मा
नमास्ति । जन्माष्टम्यादौ तु पूजारूपकर्मकालत्वेनैव निशीथव्याप्ति
र्गृह्यते न तु जन्मकालत्वेनेति । अत एव यामचतुष्टयपूजासन्ध्या
पूजेत्यादिकर्मकालत्वेन रात्रिव्यापिनीमङ्गीकृत्य *मध्याह्नव्यापिनी
पारित्यक्षयति न चेद्यादिना । *उपवास एवेति । उपवासजागर
प्रधानमिति अपरं मतम् । पूजोपवासजागरणानि प्रधानानीत्येकम्
*तद्व्यासी रात्रिव्यासी । अत्रोपवासादेः माधान्यादिवारात्रिव्रतमि
दम् । तत्रथाहोरात्रव्याप्तिरेव प्राया ।

अत्र त्रिपुरोत्सव उक्तो भार्गवार्चनदीपिकायाम् —

‘पौर्णमास्यां तु संध्यायां कर्तव्यस्त्रिपुरोत्सवः ।

दद्यादनेन मन्त्रेण प्रदीपांश्च सुरालये ॥

कीटाः पतङ्गा मशकाश्च घृक्षा

जले स्थले ये विचरन्ति जीवाः ।

दृष्ट्वा प्रदीपं न च जन्मभागिनो

भवन्ति नित्यं श्वपचा हि विषाः ॥’

अत्र घृपोत्सर्गोऽतिप्रशस्तः । तदुक्तं मात्स्ये—

‘कार्तिक्यां यो घृपोत्सर्गं कृत्वा नक्तं समाचरेत् ।

शैवं पदमयाप्नोति शिवव्रतमिदं स्मृतम् ॥’ इति ।

अत्र कार्तिकेयदर्शनमुक्तं काशीखण्डे—

‘कार्तिक्यां कृत्तिकायोगे यः कुर्यात्स्वामिदर्शनम् ।

सप्तजन्म भवेत्प्रियो भनाढ्यो वेदपारगः ॥’

इति श्रीकमलाकरभट्टकृते निर्णयसिन्धौ द्वितीयपरिच्छेदे कार्तिकमासः ॥

वृश्चिके पूर्वाः पौंडश घटिकाः पुण्याः (१)(शेषं प्राग्भवत्) । मार्गशीर्षकृष्णाष्टमी कालाष्टमी । सा च रात्रिव्यापिनी प्राज्ञा ।

‘मार्गशीर्षमिताष्टम्यां कालभैरवसन्निधौ ।

उपोष्य जागरं कुर्यात्सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥’

इति काशीखण्डात्राशिवव्रतत्वावगतेः ।

‘रुद्रव्रतेषु सर्वेषु कर्तव्या संसुर्वा निधिः ।’

इति ब्रह्मयैवर्षाद्य । षडिनद्ययेंऽशमो रात्रिव्याप्तावुत्तरैव । भैरवोत्पत्तेः प्रदोषकालेनत्वादिनि केचित् । तप्त,

अथ कात्यायनीनिर्णयः । केषाचिन्वतमाह- षडिनद्यये इ-

मार्गशीर्षे कालभैरवाष्टमीनिरूपणम् ।

शिवरहस्येऽमध्याह्ने भैरवोत्पत्तेः श्रवणात् । तत्र
त्रैव —

'नित्यपात्रादिकं कृत्वा मध्याह्ने मंस्थिते रवी
इत्युपक्रम्य ब्रह्मणा रुद्रेऽवशाते उक्तम्—

'तदोत्तररूपादनघान्मत्तः श्रीकालभैरवः ।
आविरासीत्तदा लोकान्भीषयत्तत्रविलानपि ॥'

अत्रोत्पत्त्या एव प्रधानमित्युक्तं तत्रैव—
'उपोषणस्याद्भूतमर्घ्यदानमिह स्मृतम् ।

तथा जागरणं राघौ पूजा यामचतुष्टये ॥'
संध्यायामपि पूजयोक्ता । (तत्र(१)मध्याह्नव्यापि

युक्ता ।) दिनत्रयंशतः संपूर्णार्था यावत्प्राप्ता पूर्वव ।
यावत्पत्नात् । पारणा तु मात्रैव ।

ति । अमध्याह्ने इति । नत्वेतावता जन्मकालव्यापित्वान्मध्याह्न
व्यापिनीति धर्मः कार्यः । शिवरहस्ये मध्याह्नानन्तरम्—
'ऊतिवासेश्वरं मापुर्देवा विस्वादिताधनाः ।'

इति बहुऊत्यकलापमुक्त्वा भैरवाविर्भावमुक्त्वा 'पूर्वाऽस्तमुपागम-
'इत्यभिधानेन मध्याह्नं तदाऽऽविर्भावानिश्चयात् । अस्तु वा मध्याह्नं

दाविर्भावः । तथापि तत्कालीननिधिर्प्राद्विषय न त्रिभिन्ना
मस्ति । जन्माष्टम्यादौ तु पूजारूपकर्मकालत्वेनैव निधीयत्वमि-

रते न तु जन्मकालत्वेनेति । अत एव यावत्तुष्टयपूजामन्वया-
त्स्वादिकर्मकालत्वेन रात्रिव्यापिनीमहीकृत्य * मध्याह्नव्यापिनी

त्यह्नति न वेत्यादिना । उत्पत्त्या एवेति । उपवासत्रागण्ये
प्रधानमिति अपरं मतम् । पूजोपवासत्रागणानि च शानान्तिवेद्यम् ।

अतप्राप्तौ रात्रिव्याप्तौ । अत्रोपवासादेः माथान्पारिवासादिप्रणयि-
दम् । ततथाहोरात्रव्याप्तिरेव श्रद्धा ।

(१) कंसान्तर्गतं क पुस्तके नास्ति ।

‘पञ्चमी नागपूजायां कार्या पष्ठीसप्तमन्विता ।
तस्यां तु तुपितां नागा (१) इतरा सचतुर्थिका ॥’
इति मदनरत्ने षष्पनात् ॥

मार्गशीर्षशुक्लपष्ठी चम्पापष्ठीति महाराष्ट्रेषु मसि-
द्धा । सोऽत्तरयुता ग्राह्या । ‘पण्मुन्गोः’ इति युग्मवाक्या-
त् । ‘पूर्वाह्णे दैविकं कुर्यात्’ इति वचनादस्य च दैवकर्म-
स्यात् । इयमेव योगविशेषेण चम्पेत्युच्यते । तद्वक्तं ब्र-
ह्माण्डपुराणे मह्यारिमाहात्म्ये—

‘मार्गे भाद्रपदे शुक्ला पष्ठी वैधृतिसंयुता ।
रविवारेण संयुक्ता सा चम्पेतीह कीर्तिता ॥’ इति ।
‘विशाखाभीमयोगेन सा चम्पेतीह (२) कीर्तिता’
इति मदनरत्ने पाठः ।

‘मार्गशीर्षेऽमले पक्षे षष्ठ्यां वारंऽशुमालिनः ।
शततारागते चन्द्रे लिङ्गं स्याद् दृष्टिगोचरम् ॥’ इति ।
इयं च योगवशेन पूर्वा परा वा कार्या । ‘चम्पाप-
ष्ठी सप्तमीयुता’ इति दिषोदासः । इयमेव स्कन्दपष्ठी ।
सा पूर्वयुता ।

‘कृष्णाष्टमी स्कन्दपष्ठी शिवरात्रिश्चतुर्दशी ।
एताः पूर्वयुताः कार्यास्तिथ्यन्ते पारणं भवेत् ॥’
इति भृगुक्तेः । परेऽह्नि रात्रावाऽध्ययाममध्ये पारणासं-
ऽत्तरयुतेति । बह्वमाणयोगविशेषेण मह्यारिपूजायां पूर्वा परा
वा ग्राह्या, तदभावे तुत्तरविद्धेत्यर्थः ।

स्कन्दपष्ठीति ।

‘वेयं मार्गशिरे मासि पष्ठी भवति सचम ।

पुण्या पावहरा धन्या शिवा शान्ता मुहमिया ॥’

(१) क पुस्तके ‘इतरे’ इति पाठः ।

(२) ‘विधुता’ इति क पुस्तके पाठः ।

‘यामत्रयोर्ध्वगामिन्यां प्रातरेव हि पारणा ।’
इति वचनात् । अत्र च कालभैरवपूजोक्ता त्रिस्थली
सती—

‘कृत्वा च विविधां पूजां महासंभारविस्तरेः ।
नरो मार्गासिताष्टम्यां वार्षिकं विप्रमुत्सृजेत् ॥’
तथा—

‘तीर्थे कालोदके स्नात्वा कृत्वा तर्पणमत्वरः ।
विलोक्य कालराजानं निरयादुद्धरेत्पितृन् ॥’ इति ।
इयं च कार्तिक्यनन्तरा गौणचान्द्राभिषायेण ।
मार्गशीर्षशुक्लपञ्चम्यां नागपूजोक्ता हेमाद्रीस्कान्दे—
‘शुक्ला मार्गशिरे पुण्या श्रावणे या च पञ्चमी ।
स्नानदानैर्यष्टफला नागलोकप्रदायिनी ॥’ इति ।
इयं नागपूजायां पठायितैव ग्राह्या ।

“दिवारात्रिग्रतं यद्य एकमेव तिथौ गतम् ।
तस्यामुभययोगिन्यामारभेत्तद्व्रतं व्रती ॥”

इति वाक्यात् । यदा पूर्वदिने सायाह्ने उत्तरेद्युश्च प्रदेशे तदा
पूर्वेव ‘रुद्रव्रतेषु’ इति वचनात् । पूजा तु काशीवासनिर्गितामिदप-
र्यतया कार्म्येव इति मयूखः । मार्गशीर्षशुक्लतृतीया रम्भातृती-
या, तस्यामुपवासः कार्यः ।

“मार्गशुक्लतृतीयायां दन्तधावनपूर्वकम् ।
उपवासस्य नियमं गृहीत्वात्पनिदैवतम् ॥
सौभाग्यार्थं पुरा चीर्णं रम्भया रातमक्षय ।
तेन रम्भा तृतीयेऽप्यं परसौभाग्यदायिनी ॥”

इति वचनान् । दन्तधावनं च काष्ठं रिना कार्यम् । इयं पू-
र्वविद्या ग्राह्या । ‘वृहजया तथा रम्भा’ इति वचनात् । ग्राम-
पठम्भतृतीया वृहजया ।

मार्गशीर्षे चम्पा-स्कन्द-पष्ठीनिरूपणम् ।

‘पञ्चमी नागपूजायां कार्या पष्ठीसमान्विता ।

तस्यां तु तुपितां नागा (१) इतरा सचतुर्थिका ॥

इति मदनरत्ने वचनात् ॥

मार्गशीर्षशुक्लपष्ठी चम्पापष्ठीति महाराष्ट्रेषु प्रा
ञ्चा । सोऽक्षरयुता ग्राह्या । ‘पण्मुन्गोः’ इति युग्मयाक
त । ‘पूर्वाह्णे दैविकं कुर्यात्’ इति वचनादस्य च दैवक
त्वात् । इयमेव योगविशेषेण चम्पेत्युच्यते । तदुक्तं
छाण्डपुराणे मद्भारिमाहात्म्ये—

‘मार्गे भाद्रपदे शुक्ला पष्ठी वैधृतिमंयुता ।

राधिवारेण संयुक्ता सा चम्पेतीह-कीर्तिता ॥’ इति

‘विशाखाभीमयोगेन सा चम्पेतीह (२) कीर्तिता’

इति मदनरत्ने पाठः ।

‘मार्गशीर्षेऽमले पक्षे पञ्च्यां वारंऽशुमालिना ।

शततारागते चन्द्रे लिङ्गं स्याद् दृष्टिगोचरम् ॥’ इति ।

इयं च योगवशेन पूर्वा परा वा कार्या । ‘चम्पाप-

ष्ठी सप्तमीयुता’ इति दिवोदामः । इयमेव ऽस्कन्दपष्ठी ।

सा पूर्वयुता ।

‘कृष्णाष्टमी स्कन्दपष्ठी शिषरात्रिधनुर्दशी ।

एताः पूर्वयुताः कार्यास्तिथ्यन्ते वारणं भवेत् ॥’

इति भृगुक्तेः । परेऽपि राधापाऽथयाममध्ये पारव्यास्त-

ऽउत्तरयुतेति । वरुणयोगविशेषेण मद्भारिवृत्तायां पूर्वा परा

वा ग्राह्या, तदभावे तूत्तरविज्ञेयपर्या ।

ऽस्कन्दपष्ठीति ।

‘येषं मार्गशीरे मामिं पष्ठी भवति सप्तम ।

पुण्या वापहरा पन्था शिरा घान्ना गुराविषा ॥’

(१) क पुस्तके ‘इतरे’ इति पाठः ।

(२) ‘विधुता’ इति क पुस्तके पाठः ।

भवे इदम्, अन्यथोत्तरैवेति दिवोदासः । *अन्वप
पष्ठीपु—

‘सेनाविदारक स्कन्द महासेन महायल ।

रुद्रोमाग्निज पद्भ्रुक गङ्गागर्भ नमोऽस्तु ते ॥’

इति राजभ-स्कन्दं संपुज्य विप्राय दद्यादिति दिवोदा

मार्गशीर्षशुक्लचतुर्दश्यां पिशाचविमोचनीतीर्थं श्र

द्धं त्रिस्थलीसेतौ भट्टचरणैरुक्तम् । तस्य प्राप्तपैशाच्यस

विप्राशुद्देश्यकत्वे पार्वणत्वाद्*पराह्लव्यापिनी ग्राह्य

अज्ञातनामपिशाचाशुद्देश्यकत्वे त्वेकोद्दिष्टत्वान्मप्या

व्यापिनीति । कुलधर्मव्रतादौ तूत्तरैव । ‘चैत्रनभोगे

तरसिता स्यादूर्ध्वम्’ इति दीपिकोक्तेः ॥

मार्गशीर्षपौर्णमास्यां दत्ताग्रयोत्पत्तिः । तदुक्तं स्क

न्दे सहाद्वित्वण्डे—

‘मार्गशीर्षे तथा मासि दशमेऽङ्घ्रि सुनिर्मले ।

शुभशीर्षयुते पौर्णमास्यां शस्य च यासरे ॥

जनयामास देदीप्यमानं पुत्रं सती शुभम् ।

तं विष्णुमागतं ज्ञात्वा अग्निर्नामाऽकरोत्स्यपम् ॥

दत्तयान्स्वस्य पुत्रत्वाद्दत्ताग्रैव इतीत्यत्र ॥’ इति ।

०३५ प्रदोषव्यापिनी ग्राह्येति वृद्धा ।

*अपराह्लेति । वप्याह्लव्यापिनीमप्यत्र केनिदाह्वा ।

०३६ उत्तरैवेति । ‘शुभशीर्षे चतुर्दशी’ इत्युक्तेः ।

“दशोः श्रावणशामस्य शुभशीर्षे वा तु चतुर्दशी ।

वा श्रावणशामस्य शुभशीर्षे वा तु चतुर्दशी ॥”

“वा शुभशीर्षे चतुर्दशी” इति वचनात् ।

मार्गशीर्षेऽष्टकानिरूपणम् । एवं पीपा-
दिमासत्रयेऽपि । 'हेमन्तशिशिरयोश्चतुर्णामपरपक्षाणाम-
ष्टमीष्वष्टका एकस्यां वा' इत्याश्वलायनोक्तेः । 'एकस्या-
मष्टम्यां पैका कार्या' इति हरदत्तः । कचित्पञ्चम्यप्युक्ता ।

'प्रौष्ठपद्यष्टका भूयः पितृलोके भविष्यति ।'

इति पाद्यवचनात् । तत्पूर्वसप्तमीषु पूर्वेषुः तत्परत-
म्यमष्टम्यवष्टकाश्चाद्भुक्तं कालादर्शं—

✽ 'मार्गशीर्षे च पीपे च माघे प्रौष्ठे च फाल्गुने ।

कृष्णपक्षे च पूर्वद्वयुरन्वष्टक्यं तथाष्टका॥' इति ।

✽ इयमिति । पूर्वविदेत्यन्ये । मार्गशीर्षचतुर्दश्यां पीपेमा-
स्यां वा मत्स्यवरोहणं कार्यम् ।

✽ मार्गोति अमान्तमानेन । मार्गशीर्षादिवत्तुष्टकं भाद्रकृष्णा-
ष्टमी च कालः । एतेन माघ्या वर्षमिति सूत्रात् अष्टकाशब्दः परं त-
त्र ? नास्ति । माघ्यावर्षशब्देन व्यवहारात् भाद्रपदकृष्णाष्टमी-
नाम्ना । अष्टकात्वमिति पदं च तादृशकर्मलाभार्थम् । गौणमुख्याभि-
प्रायेण पञ्चाष्टका इति व्यवहारः । न त्वेतावता माघ्यावर्षे षष्ठम् इति
भ्रमः कार्यः, नापि संकल्पादावष्टकापदमयोगः । अथवा पुराण-
मते पथम्यष्टकैव ।

'प्रौष्ठपद्यष्टका भूयः पितृलोके भविष्यति ।

आयुरारोग्यमैश्वर्यं सर्वकामफलमदा ॥'

इति पाद्ये बहुनाम्नः पितुः शापोचराऽनुग्रहोक्तेः । हेमन्त-
शिशिरी चामान्तमानेन मार्गशीर्षादिमासद्वयात्मकतया मासचतु-
ष्टयरूपी, चतुर्णामित्यभिधानात् । अष्टकापदं यद्यपि कर्मपरम् 'अष्ट-
का पितृदेवसे' इति पाणिनिस्मृतेः । तथापि लक्षणया कालपरम-
पीति समुचितकालानुरोपेन कर्मण आद्यचारप्येवम् आश्रेयवत् ।
तथाश्वलायनानां होमश्राद्धोभयरूपं कात्यायनादीनां तु होमयात्रम् ।

अथैवादिशमः । अन्वष्टका तु मागेष निर्णीता । त-
त्राष्टम्यपराह्मवापिर्ना प्राज्ञा ।

‘अथाच्छादनवर्णनं भाद्रं पार्वणवद्भवेत् ।’

इत्यादिवन्वायनकारिकोत्तरपराह्मकालत्वाय पार्व-
णस्य । पूर्वेष्टुरन्वष्टकाभाद्रयोस्तु भष्टम्यनुरोधेन निर्णयः ।
अत एव सूत्रम्—‘पूर्वेष्टुः पितृभ्यो दद्यात् अपरेष्टुरन्व-
ष्टवधम्’ इति च । अत्र कामकार्ता विश्वेदेवो ‘इष्टि-
भाद्रं मनुदक्षावष्टम्यां कामकाली’ इति सायण्ये च-
होक्तः । अत्र भाद्राकरणं प्रापश्चित्तमुक्तमृगिषधाने—
‘एभिर्द्युभिर्जपन्मन्त्रं शतवारं तु तद्दिने ।

इति श्लोकानन्तरं ‘भाद्रापूर्वे’ इति श्लोकः । तदनन्तरं च
‘वा पाप्यन्वा’ इत्युद्धम् । एवं ब्राह्म्ये—

‘वेद्यान्तु यथामासान्तु शक्रेः सन्नर्षयेत्पितृभ्यः ।

शक्रापरर्षा द्वितीयायां पतिः शुद्धे च नर्षयेत् ॥

(शुद्धेः अग्निभासुभक्षेः । दिग्भ्यः विपाद्यक्तः ।)

पैत्रेऽर्षो तृतीयायां सपूर्वे च यथाक्रमम् ।

वर्षासु येऽप्यशक्रे चतुर्थ्यामेव सर्वदा ॥’

अथोभयप्रापि मासो नोवाच इत्यत्राह—**ॐ**र्षायेति ।

‘र्षाये कृष्णाष्टकासान्तु शक्रेः सन्नर्षयेत्पितृभ्यः ।’

इति ब्राह्म्ये एव शक्राष्टकात्वेन षोडशमासोपस्वेनोक्तेः ।

‘शक्रे तु कास्गुनाष्टम्यां स्वयं पल्पपि वा पचेत् ।

वास्तुशक्रादि होमश्च कार्यः पूषाष्टकावृता ॥’

इति छन्दोगपरिशिष्टे । यायुपुराणे—शक्राष्टकात्वेनोक्ता-
यास्तृतीयाया एव कास्गुनमासोपस्वेनोक्तेश्च ।

‘अथारास्याष्टकास्तिष्ठः षोडशमासादिषु त्रिषु ।

तिष्ठथान्वष्टकाः पुष्पा मापी पञ्चदशी तथा ॥’

अन्वष्टक्यं यदा न्यूनं संपूर्णं याति सर्वथा ॥' इति ।

अशक्तौ त्वाश्वलायनः—'अथ द्वोभुनेष्टकाः पशुना स्थालीपाकेन चाप्यनहुहो *धवसमाहरेदग्निना वा *कक्ष-
मु*पोपेदपा मंष्टकेति नत्वेधानष्टकः स्यात्' इति । मार्ग-
शीर्षादिषु मलमासे सति तत्राष्टका न कार्या । चतुर्णा-
मिति ग्रहणादित्युक्तं नारायणवृत्तौ । तथा काठकगृह्येऽपि-

'महालयाष्टकाश्राद्धोपाकर्माद्यपि कर्म यत् ।

स्पष्टमासविशेषाख्याविहितं वर्जयेन्मले ॥' इति ।

मार्गादिरविचारेषु काम्यं व्रतमुक्तं हेमाद्रौ । तत्र भ-
क्षपाण्युक्तानि संग्रहे (सौरधर्म) (?)—

'पञ्चत्रित्वं तुलस्यास्त्रिपलमथ घृतं

मार्गशीर्षादिभक्ष्यं

इति कौर्मचि । एतेन प्रोक्तपुराणेषु छन्दोगपरिशिष्टे च 'पौ-
षादित्रयममान्तमानेन' इति मार्गशीर्षाष्टका देया । अथवा-

'आग्रहायण्यामनीतायां कृष्णास्तिस्त्रोऽष्टकास्तथा ।'

इति विष्णुधर्मात्काल्गुनाऽष्टकात्यागपक्षः । स च 'पौषमासादिषु
त्रिषु' इति मार्गशीर्षाष्टकात्यागपक्षेण विकल्पते इति परास्तम् ।
उक्तमकलवचनानां कृष्णादिमासपरत्वेनैकपक्षप्रतिपादकत्वमम्भेव
नानापक्षपरत्वे मूलश्रुतिनानाकल्पनागौरवान् । शाकादिद्रव्यव्यवस्था
च मासान्याभिमायासीर्थश्राद्धे घृतवत् । 'गुण्यन्नं प्राण्यस्योक्तम्'
इत्यादिवत् च । शाकादीनां केष्वानां भोज्यत्वाप्रतिषेधः शाका-
दिद्रव्यभेद इन्द्रादिदेवतानां भेदथाऽऽख्यायनान्यविषयः । भाश-
लायनानान्तु पञ्चस्वपि द्रव्यदेवतयोर्भेद एव । अन्वष्टक्य-
मिति । अष्टकोपलक्षणम् । अथयसम्-भार्द्रवणम् । कक्ष युष्कट
णम् । उपोपेत् दहेत् । इति मार्गशीर्षः ।

दीर्गां त्रिस्तिलानां त्रिपल्लदधि तथा
धकं गोमयं च ।

त्वं तोषाञ्जलीनां त्रिमरिचकमधो

पलाः सक्तपः स्युः

मूत्रं शर्करा संद्रविरिति विधिना

नुवारं क्रमण ॥ इति ॥

हमलाकरभट्टकृते निर्णयसिन्धौ त्रितीयपं-

र्णमासः समाप्तः ॥

। पराः षोडश घटिकाः पुण्याः । अन्यस्यां-

उर्जननिर्णयो यत्तन्वोऽप्युपाकर्मप्रसङ्गात्प्रा-

पत्तरी भविष्ये—

ते यदा देवि शुक्लाष्टम्या युधो भवेत् ।

नं जपो होमस्तर्पणं विप्रभोजनम् ॥

कृतं देवि शतसाहस्रिकं भवेत् ॥'

प्यार्द्रायोगं पुण्यतमत्वं तत्रैव ज्ञेयम् ।

शी मन्वादिः । सा चोक्ता प्राक् । पौषपी-

ससंम्यष्टमीनयम्योऽष्टकाद्याः प्रागुक्ताः ।

। तस्यापामर्धादयो योगविशेषः । तदुक्तं म

रारते—

। तत्रयणैर्युक्ता चैत्पौषमाघयोः ।

स विज्ञेयः कोटिसुर्गप्रदः समः ॥'

। ययोर्मध्यवर्तिनी ० पौषीपौर्णमास्युत्तरामा

ति भद्राः । मदनरत्ने पौषस्य च माघस्य

। तत्र । हेमाद्रिविरोधात् । तत्र हि माघ प

—

। पौर्णमास्युत्तरेति । 'माघायायां व्यतीपाते' इत्य-

‘दिवैव योगः शस्तोऽयं न तु रात्रौ कदाचन ।
इदमर्धमन्यनियन्धेष्वभावाग्निर्णयामृतमात्रोक्तं
मूलमेव । तेन हेमाद्र्यादिमते रात्रावर्धोदयो भव-
व । कचिच्चु—‘किञ्चिदूनो महोदयः’ इत्याहुस्तत्रि-
म् । हेमाद्रौ मदनरत्ने च स्कान्दे—

‘माघामायां व्यतीपाते आदित्ये विष्णुदैवते ।
अर्धोदयं तदित्याहुः सहस्राकं ग्रहैः समम् ॥’
तत्रैव—

‘माघमासे कृष्णपक्षे पञ्चदश्यां रवेर्दिने ।
वैष्णवेन तु ऋक्षेण व्यतीपाते सुवुर्लभे ॥’
यतं कुर्यादित्यग्रेऽन्वयः । तत्रैव—

‘ब्रह्मविष्णुमहेशानां सौवर्णाः पलसङ्ख्यया ।
प्रतिमास्तु प्रकर्तव्यास्तदर्धेन विजांतम ॥

(१) सप्तमं शतत्रयं शम्भोर्द्रोणानां तिलपर्वतः ।

प्रियवाक्यात् । अत एव हेमाद्र्यादिविरोधादित्यपि । हेम-
द्र्यादिमते इति । वस्तुतस्तु—

‘दिवैव योगः शस्तोऽयमपःकालेऽपि वा यदि ।

न तु रात्रौ स विज्ञेयो नैर्द्धर्मपरायणैः ॥’

इति नागरखण्डाद्रात्रौ योगो निर्मूल एवेति नव्याः । अतस्ति-
मूलमिति ।

‘पातस्यान्ते पूर्वभागे त्वमायाः धोणामध्ये भास्करस्यादये च ।

भानोर्वारे अर्धमित्याहुरार्याधिन्दोर्वारे तन्महत्पूर्वमाहूः ॥’

इति चर्मवृत्तिवाच्यविरोधात् । अत्र पूर्णिमान्तमानेन माघाऽमा-
श्राद्या । ‘माघे भानो पुष्य अर्धोदयः स्यात्’ इति तृतीयादपाठे माघः
पूर्णिमान्तः । सप्तमं शतत्रयमिति । अत्र द्रोणानामिति द्रो-

कर्तव्यो पर्वतो विष्णुरुद्रयोः पूर्वसंख्यया ॥

मुरत्र घट्या ।

'शयपात्रयं ततः कुर्वावुपस्करसमन्वितम् ।'

लेहोमं कृत्वा प्रतिमां दद्यादित्युक्तं स्कान्दे—

अर्धोदये तु सम्भासे सर्वे गङ्गासमं जलम् ।

शुद्धात्मानो विजाः सर्वे भवेयुर्गणसन्मिताः ॥

यत्किञ्चिद्दीपते दानं तद्दानं मेरुसाक्षिभम् ।' इति ।

य दानाविशेषो निर्णयामृते स्कान्दे—

'चतुःषष्टिपलं मुख्यममघ्नं तत्र फारयेत् ।

चत्वारिंशत्पलं घाघ पञ्चविंशतिरेव वा ॥'

तत्रं पात्रम् । तत्र कर्त्तव्यमपमित्युक्तं तत्रैव ।

विष्ये—

'पलद्वयं तु प्रयतं द्विगुणं कुटवं मतम् ।

चतुर्भिः कुट्वैः मस्यः मस्याद्यत्वार आढकः ॥

आढकैश्च चतुर्भिश्च द्रोणस्तु कथितो ब्रुवैः ॥

कुम्भो द्रोणद्वयं शूर्पः खारी, द्रोणेस्तु षोडश ॥'

शूर्पेत्यर्थः । पक्षान्तरे—

'पलं च कुटवं मस्य आढको द्रोण एव च ।

पान्यमाने तु विज्ञेयाः क्रमशो ऽमी चतुर्गुणाः ॥

द्रोणैः षोडशभिः खारी विंशत्या कुम्भ उच्यते ।

कुम्भैस्तु दशभिर्बाहो पान्यसंख्या प्रकीर्तिता ॥९॥

विंशत्येत्पन्वपः । द्रोणाढकयोः परिमाणान्तरमाह

शारः—

मस्यद्वाविंशतिद्रोणः स्मृतो दिक्पस्य आढकः ।' इति ।

य पक्षानां शतशदिना ऋक्स्यां । प्राह इति पाठः ।

शुद्धात्मान इति । पात्रापात्रपरीक्षानियमा- । कर्त्तव्य-

‘दिवैव योगः शस्तोऽयं न तु रात्रौ कदाचन ।’ इति ।
इदमर्थमन्यनियन्धेष्वभावात्त्रिणयामृतमात्रोक्तोर्नि-
मूलमेव । तेन*हेमाद्र्यादिमते रात्र्यावर्धोदयो भवत्ये-
व । कचित्तु—‘किंचिदूनो महोदयः’ इत्याहुस्त*त्रिर्मूल-
म् । हेमाद्रौ मदनरत्ने च स्कान्दे—

‘माघामायां व्यतीपाते आदित्ये विष्णुदैवते ।
अर्धोदयं तदित्याहुः सहस्रार्कग्रहैः समम् ॥’
तत्रैव—

‘माघमासे कृष्णपक्षे पञ्चदश्यां स्वेदिने ।
वैष्णवेन तु ऋक्षेण व्यतीपाते सुदुर्लभे ॥’
व्रतं कुर्यादित्यग्रेऽन्वयः । तत्रैव—

‘ब्रह्मविष्णुमहेशानां सौवर्णाः पलसङ्ख्याया ।
प्रतिमास्तु प्रकर्तव्यास्तदर्धेन द्विजात्तम ॥

(१)*सामं शतत्रयं शम्भोर्द्राणानां तिलपर्वतः ।

ग्रिमवाक्यात् । अत एव हेमाद्र्यादिविरोधादित्यपि । *हेमा-
द्र्यादिमते इति । वस्तुतस्तु—

‘दिवैव योगः शस्तोयमुपःकालेऽपि वा यदि ।

न तु रात्रौ स विश्वेभ्यो नरैर्द्धर्मपरायणैः ॥’

इति नागरखण्डाद्रात्रौ योगो निर्मूल एवेति नव्याः । *तत्रि-
मूलामिति ।

‘पातस्यान्ते पूर्वभागे स्वमायाः धोणामध्ये भास्करस्योदये च ।
मानोर्वारे हर्दमित्याहुरार्याधिन्दोर्वारे तन्महत्पूर्वमाहुः ॥’

इति धर्मशतिकाव्यविरोधात् । अत्र पूर्णिमान्तमानेन माघाऽमा
प्राद्या । ‘माघे भानौ पुण्य अर्धोदयः स्यात्’ इति तृतीयापादपाठे माघः
पूर्णिमान्तः । *सामं शतत्रयमिति । अत्र द्रोणानामिति द्रो-

माघे माघस्नाननिरूपणम् ।

पाद्येऽपि—

'पीपस्यैकादशी शुक्लामारभ्य स्थाण्डिलेशयः ।
मासमात्रं निराहारस्त्रिकालं स्नानमाचरेत् ॥'
त्रिकालमर्घ्येऽपि विष्णुं त्यक्तभोगो जिनेन्द्रियः ।
माघस्यैकादशी शुक्लां यावद्विद्याधरोत्तम ॥' इति

त्रिकालस्नानं मासोपयासयिष्यम् । निराहार इत्युक्तेः । पृथ्वीचन्द्रोदये त्यन्यथांक्तम् । विष्णुः—

'दर्शं वा पूर्णमासीं वा मारभ्य स्नानमाचरेत् ।
पुण्यान्यहानि त्रिंशत् मकरस्थे दिवाकरे ॥' इति ।

अत्र दर्शमिति शुक्लादिमुक्त्यान्त्राभिप्रायेण । भयं तु पक्षां नैवानीं प्रचरति । अघ्राधिकारिणां भविष्ये—

'प्रत्यक्षारी गृहस्थो वा धानप्रस्थांऽथ भिक्षुः ।
पाल्पृद्धयुवानथ नरनारीनपुंसकाः ॥
स्नात्वा माघे शुभे तीर्थे प्राप्नुवन्नापित्तं फलम् ॥'

पाद्ये—
'सर्वेधिकारिणो(१)ऽप्यपि विष्णुमूर्तौ यथा श्रुतं ।

प्राप्ते—
'उष्णोदकेन वा स्नानमद्यप्येव शक्तिं कुर्वते ।
दृष्टेः सर्वगात्रेषु उष्णोदं न विशिष्यते ॥'
विष्णुवाग्युते गौडनिबन्धे च स्वानन्दे—

'पीप्यां तु समतीतायां यावद्भवति पूर्णिमा ।
माघमासस्य तावच्च पूजा विष्णोर्विधीयते ॥

पितृणां देवतानां च मूलकं नैव दापयेत् ।
प्राक्षणां मूलके शुक्लवाचरेऽप्यान्त्रायणं श्रवणम् ॥
अन्यथा पाति नरकं क्षयविदुः श्रुतं एव च ।

(१) 'भ्रष्ट' इति वपुस्त्वके ।

पाप्मेऽपि—

‘पौषस्यैकादशीं शुक्लामारभ्य स्थाण्डिलेशयः ।
 मासमात्रं निराहारत्रिकालं स्नानमाचरेत् ॥
 त्रिकालमर्धेण विष्णुं त्यक्तभोगो जितेन्द्रियः ।
 माघस्यैकादशीं शुक्लां पापविद्याधरोत्तम ॥’ इति
 त्रिकालस्नानं मासोपवासविषयम् । निराहार
 त्युक्तेः । पृथ्वीचन्द्रोदये त्वन्यथोक्तम् । विष्णुः—
 ‘दर्शं वा पौर्णमासीं वा प्रारभ्य स्नानमाचरेत् ।
 पुण्यान्पहानि त्रिंशत्तु मकरस्ये दिवाकरे ॥’ इति ।
 अथ दर्शमिति शुक्लादिमुख्यचान्द्राभिप्रायेण । अ
 तु पक्षां नेदानीं प्रचरति । अज्ञाधिकारिणो भविष्ये—
 ‘ब्राह्मचारी गृहस्थो वा घानमस्थोऽथ भिक्षुकः ।
 पालवृद्धयुवानथ नरनारीनपुंसकाः ॥
 स्नात्वा माघे शुभे तीर्थे प्राप्नुवन्तीप्सितं फलम्
 पाप्मे—

‘सर्वधिकारिणोऽथ विष्णुभक्तौ यथा नृप ।’

ब्राह्मे—

‘उष्णोदकेन वा स्नानमशक्ये सति कुर्वते ।’

दृष्टेपु सर्वगात्रेषु उष्णोदं न विशिष्यते ॥’

विष्णुधामृते गौडनिषन्धे च स्कान्दे—

‘पौष्यां तु समतीतार्थां पावद्भवति पूर्णिमा ।

माघमासस्य तावच्च पूजा विष्णोर्विधीयते ॥

पितृणां देवतानां च मूलकं नैव दापयेत् ।

ब्राह्मणो मूलकं शुक्त्वा चरेच्चान्द्रायणं व्रतम् ॥

अन्यथा पाति नरकं क्षयविद् शूद्र एव च ।

वर्जनीयं प्रपत्नेन मूलकं मदिरोपमम् ॥'

यदा तु माघो मलमासो भवति तदा काम्यानां तत्र समाप्तिनिषेधान्मासद्वये स्नानं तद्विषयमाश्च कार्याः । मासोपवासचान्द्रायणादि तु मलमास एव समापयेत् । तु-
कुक्तं दीपिकायाम्—'नियतत्रिंशद्दिनत्वाच्छुभे मास्यार-
भ्य समापयेत् मलिने ऋमासोपवासव्रतम्' इति । मासो-
पवासपदं चान्द्रायणादेरुपलक्षणम् । स्नानारम्भे च
मन्त्रो विष्णुनोक्तः—

• 'तत्र चास्थाय नियमं गृहीष्याद्विधिपूर्वकम् ।

माघमासमिमं पूर्णं स्नास्येह देव माधव ॥

तीर्थस्यास्य जले नित्यमिति संकल्प्य चेतसि ॥' इति ।

प्रत्यहं मन्त्रश्च पाद्ये—

'दुःखदारिद्र्यनाशाय श्रीविष्णोस्तोषणाय च ।

प्रातःस्नानं करोम्यद्य माघे पापविनाशनम् ॥

मकरस्थे रथौ माघे गोविन्दाच्युत माधव ।

स्नानेनानेन मे देव यथोक्तफलदो भव ॥

इमं मन्त्रं समुच्चार्य स्नायान्मौनसनन्वितः ॥' इति ।

प्रत्यहं सूर्यापार्घ्यम् । मन्त्रस्तु पृथ्वीचन्द्रोदये पाद्ये—

'सवित्र प्रसवित्रे च परं धाम जले मम ।

त्वत्तेजसा परिभ्रष्टं पापं यातु सहस्रधा ॥' इति ।

स्नानकालञ्च ऋषोदयः । त्रिस्थलीसेतौ—

ति । 'माघे' इति शेषः । *दर्शी चेत्यादि पञ्चान्तरम् ।

"तुलामकरमेपेषु प्रातः स्नायी सदा भवेत् ।

हविर्ष्यं ब्रह्मचर्यं च महापातकनाशनम् ॥"

इति च पक्ष उक्तः । *मासोपवासोति । चान्द्रायणादेरु-
पलक्षणम् ।

‘संप्राप्ते माघमासे तु तपस्विजनवाद्भवे ।
क्रोशन्ति सर्ववारीणि समुद्रच्छति भास्करे ॥
पुनीमः सर्वपापानि त्रिविधानि न संशयः ॥’

इति नारदीयोक्तोः ।

‘यो माघमास्युपति सूर्यकराभिनसे
स्नानं समाचरति चारुनदीप्रवाहे ।
वद्धृत्य सप्तपुरुवान्पितृमातृवश्वान्
स्वर्गं प्रयात्यमरदंष्ट्रधरो नरोऽसौ ॥’

इति भविष्योत्तरपत्रनाम्न्य । प्राप्ते स्वऋणोदये उक्तः ॥

‘अरुणोदये तु संप्राप्ते स्नानकाले विघ्नक्षयः ।

माघपार्वत्युगं ध्यायन्वः स्नाति सुरपूजितः ॥’ इति

तथा-

‘अरुणोदयमारभ्य प्रातःकालावधि प्रभो ।

माघस्नानयत्तं पुण्यं क्रमात्प्रवावधारणा ॥

उत्तमे तु सनच्चंद्रं मध्यमे द्युततारकम् ।

सावितर्युक्तिं भूपततां हीने प्रकीर्तितम् ॥’ इति ।

तेनात्र शक्त्यपेक्षया व्यवस्था । इदं च स्नानं प्रयागेऽ
तिप्रवास्तम् ।

‘काश्यपाः चातगुणं प्रोक्तं गङ्गापुनसद्भवे ।

सहस्रगुणिता गुणापि भवेत्पार्थिववाहिनि ॥

ऋषोदये इति । अथमशक्तपरः । अशक्तपरः-०३३-
रुणोदये इति । अशक्तभेदेन व्यवस्थापकपथाह-०३३-
स्त्विति ।

‘संप्राप्ते माघमासे तु तपस्विजनवाद्भवे ।

क्रोशन्ति सर्ववारीणि समुद्रच्छति भास्करे ॥

पुनीमस्तस्य पापानि त्रिविधानि न संशयः ॥’

पश्चिमाभिमुर्वा गङ्गा कालिन्या सह संगता ।

हन्ति कल्पकृतं पापं सा माघे नृप कुलर्भा ॥

इत्यादि*पादुमादिवचोभ्यः । यिस्तरस्तु मत्पितामह-
कृतप्रयागसेतौ ज्ञेयः । ब्राह्मे—

‘यत्र कुत्रापि यो माघे प्रयागस्मरणाद्वितः ।

करोति मज्जनं तीर्थं स लभेद्गाङ्गमज्जनम् ॥’

तथा समुद्रेऽप्यतिप्रशस्तम् । तदुक्तं पृथ्वीचन्द्रोदये प्र-
भासखण्डे—

‘माघे मासि च यः स्नायान्नैरन्तर्येण भावतः ।

पौण्डरीकफलं तस्य दिवसे दिवसे भवेत् ॥’

माघस्नानं काम्यमेवेति भट्टाः । विष्ण्वादिवाक्ये
सदावश्यशब्दान्नित्यत्वावगतेर्नित्यकाम्यमिति तु युक्त-
म् । मासपर्यन्तं स्नानासंभवे तु श्यहमेकाहं वा स्नायात् ।

‘महामार्गीं पुरस्कृत्य सन्नौ तत्र दिनत्रयम् ।’

इति लिङ्गात् ।

‘अस्मिन्योगे त्वशक्तोऽपि स्नायादपि दिनत्रयम् ।

प्रयागे माघमासे तु श्यहं स्नातस्य यत्फलम् ॥

नाश्वमेघसहस्रेण तत्फलं लभते भुवि ॥’

इति पाश्चादिचनात् । अत्र मकरसंकमो रथसप्तमी
मार्गीति श्यहमित्येके । माघशुक्लदशम्यादीत्यन्ये । मक-
राद्यश्यह इत्यपरे । माघमासाद्यश्यह इति केचित् । त्र-
योदश्यादीति यद्वयः ।

‘महामार्गीं पुरस्कृत्य सन्नौ तत्र दिनत्रयम् ।’

इति पाश्चाक्तेः । एतस्यार्थवादस्वाद्यत्किञ्चिद्दिनत्रय-

इति तु नारदीयं स्नानाभिप्रायवर्धम् । *पाश्चादीति । आदिना

‘महामार्गीं पुरस्कृत्यत्येद्ब्रह्मः । तपोक्त्या अनुकल्पतया मार्गीलाभात् ।

मिति भद्राः । तत्र च तु 'संदिग्धेषु घाफवशेषात्' इति
न्यायाद्यगोदश्याद्येवेति । अथवागं धिनापि पाप्मे—

'अस्मिन्योगे त्यशक्तोपि स्नायादपि दिनत्रयम् ।' इति ।

माघस्नाने नियमास्तु नारदीये—

'न बाह्वि मेषपेस्नातो ह्यस्नातोऽपि परानने ।

होमार्थं सेवयेद्बह्वि शीतार्थं न कदाचन ॥

अहन्यद्गनि दातव्यास्तिलाः शर्करयान्विताः ।

त्रिभागस्तु तिळानां हि चतुर्थः शर्करान्वितः ॥

अनभ्यर्द्धा वरारोहे सर्वमासं नपेद् नती ॥'

तथा—

'अमावृतशरीरस्तु पः कष्टं स्नानमाचरेत् ।

पदे पदेऽश्वमेधस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥'

तथा—

ॐ 'शङ्खफधरं देवं माघवं नाम पूजयेत् ।

पद्भि ह्रुत्वा विधानेन तत्तस्त्वेकाशना भवेत् ॥

भूशय्याद्ब्रह्मचर्येण शक्तः स्नानं समाचरेत् ।

अथवागं धिनापीति ।

'तडागेषु तु वा स्नायात्कूपे भाण्डादिके तथा ।

माघमासे वरारोहे शस्तं वै निम्नगानलम् ॥

(भाण्डाश्रिते त्वयं विशेषः) ।

सरिधोयं महावेगं नवकुम्भास्पितं तथा ।

बायुना ताडितं राशौ गङ्गातोयसमं स्मृतम् ॥'

विष्णुः—

'ततः स्नात्वा शुभे तीर्थे दक्ष्णा शिरसि वै मृदम् ।

वेदोक्तविधिना राजन् सूर्यापार्श्वे निवेदयेत् ॥

पितृणां वर्षणं कृत्वा प्रवतीर्य ततो जज्ञान् ॥'

*अशक्तौ ब्रह्मचर्यादौ स्वेच्छा सर्वत्र कथ्यते ॥

तथा—

(१) 'तिलस्नायी तिलोद्वर्ती तिलहोमी तिलोदकी ।
तिलभुक् *तिलदाता च पटुतिलाः पापनाशनाः ॥'
इति ।

तथा प्रयागासंभवे काश्या दशाश्वमेधोत्तरस्थप्रयाग-
तीर्थे स्नानमुक्तं काशीखण्डे—

'काश्युद्भवे प्रयागे ये तपसि स्नान्ति मानवाः ।
दशाश्वमेधजनितं फलं तेषां भवेद्भुवम् ॥' इति ।

स्नानोत्तरं मदनपारिजाते विष्णुः—

'काष्ठमौनाक्षमस्कृत्य पूजयेत्पुरुषोत्तमम् ।
अवश्यमेव कर्तव्यं माघस्नानमिति श्रुतिः ॥'

मविष्टे—

'तैलमामलकाश्चैव तीर्थे देवास्तु नित्यशः ।
ततः प्रज्वालयेद्वह्निं सेवनार्थं द्विजन्मनाम् ॥
एवं स्नानावसाने तु भोज्यं देयमधारितम् ।
भोजयेद् द्विजदाम्पत्यं भूपयेदस्त्रभुषणैः ॥
कम्बलाजिनरत्नानि चासांसि विविधानि च ।
घोलकानि च देयानि प्रच्छादनपटास्तथा ॥
उपानहौ तथा गुल्फमोचकौ पापमोचकौ ।
अनेन विधिना दद्यान्माधवः प्रीयतामिति ॥'

पाद्ये—

एतदन्तरं पाद्यवपूजायाह—०शकुंत्यादि । ०अशक्तौ ब्रह्म-
चर्यादाविति । 'अशक्तस्य पनात्यस्य' इति पठित्वा पनात्यस्य
वदुदानं कुर्यात् इत्यर्थे इति रामधन्वः । ०तिलदातेति ।

(१) तिलस्नायीत्यनेन तिलयुक्तोद्भवनं ज्ञानं विधीयते ।

‘भूमौ शयीत ह्येतन्न्यमाज्यं तिलसमन्वितम् ।’

तथा—

‘अन्नं चैव पंचाशत्या देयं माघे नराधिप ।

सुवर्णरक्तिकामात्रं दद्याद्देदविदे तथा ॥’

माघान्ते तु विशोषो नारादीये—

‘माघावसाने सुभगे पदसं भोजनं ऽस्पृशम् ।

सूर्यो मे शीपतां देवो विष्णुमूर्तिर्निरञ्जना ।’

दम्पत्योर्वाससी सुधमे सप्तधान्यसमन्विते ।

त्रिंशत्तु मोक्षका देयाः शर्करातिष्ठसंपुताः ॥ इति ।

अत्र—

‘एकादशीविधानेन प्रतस्थोपासनं तथा ।’

इति पाद्यवचनात् पूर्वोऽह्नि उपवासपूजनादि कृत्वा

‘परोऽह्नि तिलचर्वाज्यैरष्टोत्तरशतं होमं कृत्वा-सविधं म-

सविधं’-इति पूर्वोक्तो मंत्रमुपस्था-

‘दिवाकर जगन्नाथ प्रभाकर ममोऽस्तु ते ।

परिपूर्णं कुरुष्वेह माघरनाजमुपःपते ॥’

इति समापयोदिति संक्षेपः ।

मकरसंक्रान्तौ हेमाद्रिमते परतभ्यत्वारिंशद्दिकाः

पुण्याः ।

‘त्रिंशत्कर्काटके नाज्यो मकरे तु दद्याधिक्या ।’

इति ब्रह्मवैपरीतम् । माघवसन्ते तु विंशतिः ।

‘त्रिंशत्कर्काटके पूर्वा मकरे विंशतिः पराः ।’

‘अह्न्यहनि दातव्याऽस्तव्याः षड्हरयान्विताः ।

विभागस्तु विज्ञानां हि चतुर्यः शर्कराकृता ॥’

ऽस्पृशमिति ।

‘सूर्यो मे शीपतां देवो विष्णुमूर्तिर्निरञ्जना ।’

*अशक्तो ब्रह्मचर्यादीं स्वेच्छा सर्वत्र कथ्यते ॥

तथा—

(१) 'तिलस्नायी तिलोदती तिलहोमी तिलोदकी ।
तिलभुक् *तिलदाता च पद्मिलाः पापनाशनाः ॥'
इति ।

तथा प्रयागासंभवे काश्या दशाश्वमेधोत्तरस्थप्रयाग-
तीर्थे स्नानमुक्तं काशीखण्डे—

'काश्युद्भवे प्रयागे ये तपसि स्नान्ति मानवाः ।
दशाश्वमेधजनितं फलं तेषां भवेद्भुवम् ॥' इति ।

स्नानोत्तरं मदनपारिजाते विष्णुः—

'काष्ठमौनाघ्नमस्कृत्य पूजयेत्पुरुषोत्तमम् ।
अवश्यमेव कर्तव्यं माघस्नानमिति श्रुतिः ॥'

भविष्ये—

'तैलमामलकाश्चैव तीर्थे देयास्तु नित्यशः ।
ततः प्रज्वालयेद्विंष्टिं सर्वनार्थं द्विजन्मनाम् ॥
एवं स्नानावसाने तु भोज्यं देयमवारितम् ।
भोजयेद् द्विजदास्पत्यं भूपपेदस्त्रभृषणैः ॥
कम्यलाजिनरत्नानि वासांसि विविधानि च ।
घोलकानि च देयानि प्रच्छादनपटास्तथा ॥
उपानहौ तथा गुल्फमोचकौ पापमोचकौ ।
अनेन विधिना दद्यान्माधवः प्रीयतामिति ॥'

पाद्ये—

एतदनन्तरं माधवपूजामाह—*शङ्खेत्यादि । *अशक्तो ब्रह्म-
चर्यादाविति । 'अशक्तस्य धनाढ्यस्य' इति पठित्वा धनाढ्यस्य
बहुदानं कुर्वत इत्यर्थे इति रामचन्द्रः । *तिलदातेति ।

(१) तिलस्नायीत्यनेन तिलयुक्तोदकेन स्नानं विहितम् ।

‘भूमौ शंपीत होतव्यमाज्यं तिलसमन्वितम् ।’

तथा—

‘अन्नं चैव पथाशक्त्या देयं माघे नराधिप ।

सुवर्णरक्तिकामाद्यं दद्याद्देविदे तथा ॥’

माघान्ते तु विशेषो नारादीपे—

‘माघायसाने सुभगे यद्भूसं भोजनं ऋशृतम् ।

सूर्यो मे प्रीयतां देवो विष्णुमूर्तिर्निरञ्जन ।’

दम्पत्योर्वाससी छद्मे ससधान्यसमन्विते ।

त्रिंशत्तु मादका देवाः शर्करातिलसंयुताः ॥ इति ।

अथ—

‘एकादशीविधानेन व्रतस्योत्थापनं तथा ।’

इतिः पाद्मवचनात् पूर्वेऽह्नि उपवासपूजनादि कृत्वा

‘परेऽह्नि तिलचर्वाज्यैरष्टोत्तरशतं होमं कृत्वा-सवित्रे प्र-

सवित्रे’-इति पूर्वोक्ते मंत्रमुवावा-

‘दिवाकर जगन्नाथ प्रभाकर नमोऽस्तु ते ।

परिपूर्णं कुरुष्वेह माघस्तानमुपःपते ॥’

इति समापयेदिति संक्षेपः ।

मकरसंक्रान्तौ हेमाद्रिमते परतक्ष्णवारिंशद्दिकाः

पुण्याः ।

‘त्रिंशत्कर्काटके नाज्यो मकरे तु दशाधिकाः ।’

इति ब्रह्मवैयर्तात् । माघयमते तु विंशतिः ।

‘त्रिंशत्कर्काटके पूर्वा मकरे विंशतिः पराः ।’

‘अहन्यहनि दातव्यास्तिळाः शर्करयान्विताः ।

त्रिभागस्तु विळानी हि चतुर्थेः शर्कराकृताः ॥’

ऋशृतमिति ।

‘सूर्यो मे प्रीयतां देवो विष्णुमूर्तिर्निरञ्जनः ।’

इति वृद्धवसिष्ठोक्तः । यदा तु सूर्यास्तात्पूर्वं संक्रान्तिर्भवति तदोत्तममते पूर्वमेव पुण्यकालः । रात्रौ तु प्रदोषे निशीथे वा मकरसंक्रमे माधवमते द्वितीयदिने एव पुण्यम् ।

‘यद्यस्तमयवेलायां मकरं याति भास्करः ।

प्रदोषे वार्धरात्रे वा स्नानं दानं *परेहनि ।’

इति वृद्धगार्ग्यवचनात् । अस्तमयं प्रदोषः । प्रदोषे पूर्वरात्रे ।

‘कार्मुकं तु परित्यज्य क्षपं संक्रमते रविः ।

प्रदोषे वार्धरात्रे वा स्नानं दानं परेऽहनि ।’

इति भविष्योक्तंश्च । ‘तदा भोगः परेऽहनि’ इति हेमाद्रौ पाठः । कालादर्शनिर्णयामृतमदनपारिजातादपोऽप्येवमूचुः । दाक्षिणात्याश्चैतदेवाद्वियन्ते । यत्तु हेमाद्रिणाऽऽद्या वाशब्दो यथार्थं द्वितीयस्तथार्थं । यथा प्रदोषे पूर्वेषुस्तथार्धरात्रे परेऽर्द्धत्युक्तं तस्मै नमोऽस्तु । तेन परेऽर्द्धे पुण्यं वक्तुं प्रदोषे इति । दिनद्वये पुण्यनिरासार्थमर्धरात्रग्रहणम् । हेमाद्रिस्मृत्यर्थसाराणन्तभट्टादिमते तु निशीथात्पूर्वं पश्चाच्च संक्रान्तौ पूर्वदिने परदिने वा पुण्यम् ।

‘धनुर्मीनावतिक्रम्य कन्यां च मिथुनं तथा ।

*पूर्वापरविभागेन रात्रौ संक्रमणं यदा ॥

दिनान्ते पञ्च नाज्यस्तु तदा पुण्यतमाः स्मृताः ।

उदयेऽपि तथा पञ्च दैवे पिश्ये च कर्मणि ॥’

इत्युपरार्द्धम् । *परेऽहनीति ।

‘आसन्नसंक्रमं पुण्यं दिवार्द्धं स्नानदानयोः ।’

इति बोध्यम् । *पूर्वापरविभागेनेति । पुण्यत्वमभिप्रायः ।

इति स्कान्दवचनात् । पूर्वोपरविभागेनेति मकरकर्म-
मिलयिष्यम्, पूर्वोक्तवचोविरोधादिति मदनरत्ने उक्तम् ।

‘पञ्चशीतिमुखेऽतीते अतीते चोत्तरायणे ।’

इत्यादिविरोधान्च । तेन पूर्वक्याङ्कवत्तयाऽप्यमघः-
राशौ पूर्वभागे मकरसंक्रमे परेऽह्नि उदये पञ्च नाभ्यः पु-
ण्याः, राश्रावपरभागे कर्कसंक्रमे पूर्वदिनान्तं पञ्च नाभ्यः
इति । एवं सर्वेषामविरोधः । मकरे सामान्येन परदिने
पुण्यत्वेपि पुण्यातिशयार्थमिदम् । यत्तु देवलयज्ञवाश्वौ-

‘आसन्नसंक्रमं पुण्यं दिनार्थं स्नानदानयोः ।

राशौ संक्रमणं भानोर्विपुषत्ययने दिवा ॥’ इति ।

अत्र माघः । अयने दिवा जाते तदर्थं पुण्यम् । क-
र्कं पूर्वं मकरेऽस्त्यम् । एतन्मघादिनायनपरमिति । इमा-
द्विस्तु राशौ विपुषत्याममदिनार्थं पुण्यम् । अयने स्वाम-
दादिने पुण्यम् । दिने इति पाठे उभयत्र दिनार्थं पुण्यमि-
त्याह । एतदेषोक्तं वीपिकायाम्-‘अथायनमघः पञ्चाभि-
दीधान्नेश्यासप्तमहस्तदर्थमपवा पुण्यम्’ इति । तत्र
तु आसन्नसंक्रममित्यस्य विपुषत्पेवान्बधः । अयने राशौ
सति दिने पुण्यम् । कास्मिन्दिनपेक्षायां कर्कं पूर्वेऽह्नि म-
करे परेऽह्नि इति माघयान्तरवशादर्थं उच्यमाने न कांश्चि
विरोधः । पश्यन्तभट्टः—

‘अथ संक्रमणं भानोर्निर्वाधात्प्रागपदा भवेत् ।

अयने विपुषे तत्र प्राग्दिनान्तिमनादिद्या ॥

पञ्च पुण्यतमाः पञ्चातिशीधोवेज्ञवेत्तथा ।

आद्याः परदिनस्यापि तद्वदित्येष निर्णयः ॥’ इति ।

अपराकल्प्यम्—

‘अस्तं गते पदा सूर्ये क्षपे यानि दिवाकरः ।

प्रदोषे पार्धरात्रे या तदा पुण्यं दिनद्वयम् ॥

इति यौधायनवचनादिनद्वयं या पुण्यकालः । 'तदा पुण्यं दिनान्तरम्' इति मदनरत्ने पाठः । गुर्जरप्राच्योदीच्यास्तिस्रदमेवार्त्रियन्ते । अत्रापि पूर्ववद्व्याख्येयम् । तिथितन्वादयो गौडग्रन्थास्तु प्रदोषार्धरात्रान्तरे रात्रेः पूर्वभागे पूर्वदिने परभागे च परदिने पुण्यमन्यसंक्रान्तिवत्, विशिष्य (१)तयोर्निर्देशात् । प्रदोषश्च—

'प्रदोषोऽस्मत्प्राच्येषु घटिकाद्यगमिष्यते ।'

इति परसोक्त इत्याहुः । तत्र 'अस्तं गते' इति त्रितयत्रैयर्थापत्तः । अतः प्रदोषपदेन तद्विधेय रात्रिकल्पते । अत एव—'पापक्षोरपते रविः' इति वृद्धगार्ग्यादिभिर्दक्षिणापने पूर्वरात्रौ संक्रमे पूर्वदिनमुक्तम् । परसोक्तिरप्यप्यपनादिपरा । इह तु त्रिमुहूर्त एव प्रदोषः ।

मकरे दानविशया हमात्री स्तान्द—

'धेनुं तिलमयीं राजन्द्यायध्यात्तरायणे ।

सर्वांश्चापानवाप्नोति विभूतं परमं सुखम् ॥'

विष्णुधर्म—

'उत्तरे त्वयं विद्या यत्रदानं महाफलम् ।

निन्दपूर्णमनश्चाहं दुःखा रोगीः प्रमुच्यते ॥' इति ।

शिवरहस्योक्ति—

'नस्यां कृष्णाम्बिका स्नानं कार्यं शोचतं शुभे ।

तिला देवाश्च विवेक्यः सर्वदेवांश्चरायणे ॥

निन्दनेनेव द्वासाश्च देवाः शिवपदे शुभाः ॥'

हृत्पत्रगी क्राष्टिकापुराणे—

'दोषं निन्देः प्रकृतं सर्वदेवांश्चरायणे ।

माघे तिलचतुर्थीनिरूपणम् ।

तान्यो देवाय विप्रैभ्यो हाटकैः समं ददेत् ॥
उत्तरायणमासाद्य नरः कस्मात्स शोचति ॥'

तथा मकरे रात्रावपि श्राद्धादि भवतीत्युक्तं प्राक् ।
माघामायां योगविशेषोऽर्धोदयः प्रागेवोक्तः । माघ-

कृष्णचतुर्दश्यां यमतर्पणमुक्तं हेमाद्रौ यमेन-
'अनर्काभ्युदिते काले माघकृष्णचतुर्दशीम् ।

ज्ञातः संतर्प्य तु यमं सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥' इति ।

माघशुक्लचतुर्थी तिलचतुर्थी । सा प्रदोषव्यापिनी ।
माघशुक्लचतुर्थ्यां तु नक्तव्रतपरायणाः ।

ये त्वां दुष्टेऽर्धपिप्यन्ति तेऽर्घ्याः स्युरसुरदृहाम् ॥'
इति काशीखण्डात् ।

'माघमासे चतुर्थ्यां तु तस्मिन्काले उपोषितः ।

अर्घयित्वा तु यो देवि जागरं तत्र कारयेत् ॥'

इति त्रिस्थलीसेतौ लैङ्गाय । इयमेव कुन्दचतुर्थी ।

मकरकर्कभिन्नेति । तथा मकरे परेशुरेव पुष्पं कर्कं तु पू-
र्वेषुरेव तुलामेषयोश्च पूर्वेषुः परेषुधेत्यर्थः ।

तान्य इति । तान् तिलान् दद्वत् तिलहोमं कुर्यादित्यर्थः ।

देवायेति । देवं विषं चोदित्वा स्वर्गदानं च कुर्यादित्यर्थः ।
वैष्णवाभ्युदये—

"पौर्ण्यं तु समतीतायां पावद्भवति पूर्णिमा ।

माघमासस्य तावद्दि पूजा विष्णोर्विधीयते ॥

विगूणां देवतानां च मूलकं नैव दापयेत् ।

प्राक्ष्णो मूलकं भुज्या चरेथान्द्रायणव्रतम् ॥

अन्यथा पाति नरकं सप्तविंशत् एव च ।

वर्जनीयं ययवेन मूलकं मदिरापनम् ॥" इति ।

प्रदोषेति । नक्तव्रतवात् । तस्मिन्काले प्रदोषकाले ।

प्रदोषे पार्धरात्रे वा तदा पुण्यं दिनद्वयम् ॥

इति पौषायनवचनाद्दिनद्वयं वा पुण्यकालः । 'तदा पुण्यं दिनान्तरम्' इति मदनरत्ने पाठः । गुर्जरप्राच्योदी-
च्यास्त्वदमेवाद्रियन्ते । अत्रापि पूर्ववद्वाख्येयम् । ति-
थितत्त्वादयो गौडग्रन्थास्तु प्रदोषार्धरात्राभिन्ने रात्रेः पूर्व-
भागे पूर्वदिने परभागे च परदिने पुण्यमन्यसंक्रान्तिवत्,
विशिष्य (१)तयोर्निर्देशात् । प्रदोषश्च—

'प्रदोषोस्तमयादूर्ध्वं घटिकाद्वयमिष्यते ।'

इति चत्सोक्त इत्याहुः । तन्न । 'अस्तं गते' इति त्रि-
तयवैयर्थ्यापत्तेः । अतः प्रदोषपदेन तद्विज्ञैव रात्रिरुच्य-
ते । अत एव—'यावन्नोदयते रविः' इति वृद्धगार्गादिभि-
र्दक्षिणापने पूर्वरात्रौ संक्रमे पूर्वदिनमुक्तम् । चत्सोक्ति-
रप्यध्ययनादिपरा । इह तु त्रिमुहूर्त एव प्रदोषः ।

मकरे दानविशेषो हेमाद्री स्कान्दे—

'धेनुं तिलमर्षी राजन्दशाश्वथोत्तरायणे ।

सर्वान्कामानयामोति विन्दते परमं सुखम् ॥'

विष्णुधर्म—

'उत्तरे स्वपने धिमा पस्त्रदानं महाफलम् ।

तिलपूर्णमनञ्चाहं दद्यात् रोगीः प्रमुच्यते ॥' इति ।

शिवरहस्येऽपि—

'तस्यां कृष्णातिलैः स्नानं कार्यं चोद्यतनं शुभैः ।

तिला देवाश्च विप्रेभ्यः सर्वदेवोत्तरायणे ॥

तिलनैलेन दीयाश्च देवाः शिवगृहे शुभाः ॥'

कल्पतरौ कालिकापुराणे—

'होमं तिलैः प्रकुर्यात् सर्वदेवोत्तरायणे ।

०तान्यो०देशाय विप्रेभ्यो हाटकेन समं ददेत् ॥

उत्तरापणमासाद्य नरः कस्मात्स शोचति ॥'

तथा मकरं राश्यायपि आत्मादि भयतीत्युक्तं प्राक् ।

माघामाघां योगविशेषोऽर्धोदयः प्रागेवोक्तः । माघ-
कृष्णचतुर्दश्यां यमवर्षणमुक्तं हेमाद्रौ यमेन-

'अनर्काभ्युदिते काले माघकृष्णचतुर्दशीम् ।

स्नातः संतप्ये तु यमं सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥' इति ।

०माघशुक्लचतुर्थी तिलचतुर्थी । सा०प्रदोषव्यापिनी ।

माघशुक्लचतुर्थ्यां तु नक्तप्रतपरापणाः ।

ये त्वां दुण्डेऽर्चयिष्यन्ति तेऽर्वाः स्युरसुरदुहाम् ॥'

इति काशीखण्डात् ।

'माघमासे चतुर्थ्यां तु ०तस्मिन्काल उपोषितः ।

अर्चयित्वा तु यो देवि जागरं तत्र कारयेत् ॥'

इति त्रिस्थलीसैतौ लैङ्गाच्च । इयमेव कुन्दचतुर्थी ।

०मकरकर्कभिजेति । तथा मकरे परेसुरेव पुष्यं कर्कं तु पू-
र्यसुरेव तुलामेषपोथं पूर्वेषुः परेषुथेत्यर्थः ।

०तान्य इति । तान् तिलान् दद्वेत् तिलहोमं कुर्यादित्यर्थः ।
०देवायेति । देवं विनं चोदिश्व स्पर्णदानं च कुर्यादित्यर्थः ।

वेत्तवामृते—

'पौष्पां तु समतीतायां पावद्भवति पूर्णिमा ।

माघमासस्य तारादि पूजा विष्णोर्विधीयते ॥

पितृणां देवतानां च मूलकं नैव दापयेत् ।

प्राक्ष्णो मूलकं भुक्त्वा चरेषान्द्रायणव्रतम् ॥

अन्यथा पावि नरकं सप्तविंशद् एव च ।

वर्जनीयं मयत्रेण मूलकं मदीरोपमम् ॥' इति ।

०प्रदोषेति । नक्तप्रतत्वात् । ०तस्मिन्काले प्रदोषकाले ।

साऽप्रदोषव्यापिनी ग्राह्या ।

‘माघशुक्लचतुर्थ्यां तु कुन्दपुष्पैः सदाशिवम् ।

संपूज्य यो हि नक्ताशी स प्राप्नोति श्रियं नरः ॥’

इति कालादर्शं कौर्मोक्तेः ।

माघशुक्लपञ्चमीऽश्रीपञ्चमी । तदुक्तं हेमाद्रौ धाराहे-

‘माघशुक्लचतुर्थ्यां तुऽवरमाराध्य च श्रियः ।

पञ्चम्यां कुन्दकुसुमैः-पूजां कुर्यात्समृद्धये ॥’

इयं माघधमते पूर्वा, हेमाद्रिमते परा । चैत्रशुक्ले श्री-
पञ्चमीति दिवोदासः ॥

माघशुक्लसप्तमी रथसप्तमी । सा अरुणोदयव्यापिनी
ग्राह्या ।

‘सूर्यग्रहणतुल्या तु शुक्ला माघस्य सप्तमी ।

अरुणोदयवेलायां तस्यां स्नानं महाफलम् ॥’

इति चान्द्रिकायां विष्णुवचनात् ।

अरुणोदयवेलायां शुक्ला माघस्य सप्तमी ।

विधाय वार्षिकीं यात्रां चतुर्थीं प्राप्य तामसीम् ।

शुकान्शुकतिलान् बध्वा माग्नीयाल्लङ्घुकान्घ्रती ॥

तां यात्रां नात्र यः कुर्यान्नैवेयं तिललड्डुकैः ।

उपसर्गसहस्रैस्तु स हन्तव्यो ममाज्ञया ॥’

इत्यादि काशीखण्डे विस्तरः । ऽप्रदोषव्यापिनीति ।

नक्ताशीत्युक्तं । वस्तुतस्तु मध्याह्नव्यापिनीति बहुपुस्तकरावो यु-
क्तः पूजाग्रतत्त्वान्, नक्तन्वनिर्णायकम् । अश्वत् । ऽश्रीपञ्च-
मीति । तत्र धीपूजा कार्या ।

‘चतुर्थीं वरदा नाम तस्यां गौरीं सुपूजिता ।

सौभाग्यं मङ्गलं कुर्यात्पञ्चम्यां श्रीरपि श्रियम् ॥’

इति भविष्ये ऽभिधानात् । ऽवरमाराध्येति ।

माघशुक्लेऽचलासप्तमीनिरूपणम् ।

प्रपागे यदि लभ्येत कोटिसूर्यग्रहैः समा ॥
इति वचनात् । यत्तु दिषोदास्ये-

ॐ 'अचलासप्तमी दुर्गा शिवरात्रिर्महाभरः ।
द्वादशी घटसपूजायां सुखदा प्राग्युता सदा ॥'
इति पष्ठीयुतत्यमुक्तम्, तद्यदा पूर्वेद्धि पाटिकादयं पष्ठी

श्रियो वरं सलक्ष्मीकं विष्णुम् । यदसाध्यमिदं प्रथम् । एवं-
प्यध्वरूपश्रम्यां रविकामपूनादिवसन्तोत्सवः कार्यः ।

“माघमासे सुरश्रेष्ठ शुक्रायां पञ्चमीतिथी ।

रविकामा तु सम्पूज्य कर्तव्यः सुमहोत्सवः ॥

दानानि च प्रदेयानि तेन तुष्यति माधवः ॥”

इति पुराणसमुच्चयात् । पध्याहः कर्मकालः पूनाश्रयणात् ।

श्रीकृष्णभक्तैस्त्वत्र सलक्ष्मीको भगवान् श्रीकृष्णः पूज्यः । 'वर-
माराध्य च श्रियः' इत्युक्तं । तत्र श्रेयादिभागेन पूर्वाहो प्रायः ।

“श्रेयादिभक्तदिवसे मातःकाले गुरार्वनम् ।
पध्याहो तीर्थकार्यं च सायं रक्षाकरी क्रिया ॥”

इति दिनकरोद्योतवचनात् । दिनद्वये तदेकदेश्याक्षौ सम्पू-
र्णद्वौ च परा ।

‘गुरुपक्षे तिथिर्प्राजा यस्यामभ्युदितो रविः ।’

इति शकधात् । युग्मभूतानामिति युग्मवाक्यं तु नेह पक्ष-
े तस्योपवासे तावकाद्यत्वात् । दिनक्षये तु पूर्वा ।

“तिथ्यादौ च भवेद्यावान् हासो ह्यदिः परेऽहावे ।
तारान् प्रायः सा पूर्वेपुरदशोऽपि स्वकर्मणि ॥”

इति वचनात् । तत्र रविकामपूजा नहम् । यतोत्सवादिर्कं तु
कृष्णमीतये एव । 'तेन तुष्यति माधवः' इत्युपसंहारादिति ।

ॐ अचलासप्तमी रथसप्तमी । अचलाश्रयण एव सप्तमात् ।

सप्तमी च परेषुः क्षयवशावरुणोत्पात्पूर्वं समाप्यते
तत्परे शेपम् । तत्र पद्ययोः सप्तमीक्षणं प्रयेदवाक्योपे
न्यानें कार्यम् । मदनरत्ने भविष्योत्तरे-

'माघे मासि भित्ते पक्षे सप्तमी कोटिभास्करा ।
कुमारत्वानाद्यैश्चानाभ्यामापुरारोग्यसंपदा ॥'

अथ विधिर्भविष्ये-

(१) म्हास्त्रा पञ्चमासि कृत्वा सप्तमी तिथौ जलम् ।
रात्र्यन्ते पात्रोपधासतं च दृष्ट्वा विरासि-प्रीतिकम् ॥'

अथ जलं प्रकथ्य-

'ति श्रेष्ठं यान्मते पावसापलकाने सायाचरेत् ॥

सोऽपि ताजले पात्रे धत्वात्वा-दुपायंश्च वा ॥

तेऽत्र शान्तिं शान्त्या मयादजनरता जला ।

'अथाजले कुमुदनाम् ।

अथ ताजलेन च दृष्ट्वा दृष्ट्वा । अथानि । अथकम् ॥

अथकम् । अथकम् । अथकम् । अथकम् ।

अथकम् । अथकम् । अथकम् । अथकम् ।

अथकम् । अथकम् । अथकम् । अथकम् ।

अथकम् । अथकम् । अथकम् । अथकम् ।

अथकम् । अथकम् । अथकम् । अथकम् ।

अथकम् । अथकम् । अथकम् । अथकम् ।

अथकम् । अथकम् । अथकम् । अथकम् ।

अथकम् । अथकम् । अथकम् । अथकम् ।

अथकम् । अथकम् । अथकम् । अथकम् ।

अथकम् । अथकम् । अथकम् । अथकम् ।

अथकम् । अथकम् । अथकम् । अथकम् ।

अथकम् । अथकम् । अथकम् । अथकम् ।

अथकम् । अथकम् । अथकम् । अथकम् ।

किरणसर्वात्मकान् संपूज्य गृहं गच्छेदिति । स्नानमन्त्रश्च
काशीखण्डे-

‘पञ्चजन्मकृतं पापं मया जन्मसु सप्तसु ।

तन्मे रोगं च शोकं च माकरी हन्तु सप्तमी ॥

एतज्जन्मकृतं पापं पञ्च जन्मान्तरार्जितम् ।

मनोवाष्पापजं पञ्च ज्ञाताज्ञाते च ये पुनः ॥

इति सप्तविधं पापं स्नानान्मे सप्तसप्तिके ।

सप्तव्याधिसमायुक्तं हर माकरि सप्तमि ॥

एतन्मन्त्रत्रयं जप्त्वा ज्ञात्वा पादोदके नरः ।

केशवादित्यमालोक्य क्षणास्त्रिकलुपो भवेत् ॥’

दिपोदासीये मदनरत्ने च इधुदण्डेन जलं चालपि-
त्याससार्कपत्राणि पदरीपत्राणि च शिरसि निधाय पू-
षोक्तैर्मन्त्रैःस्नात्वा तिलापिष्टमघापूपैर्हर्मं सूर्यं संपूज्य
विधाय दद्यात् । असर्पमन्त्रो मदनरत्ने-

‘सप्तसप्तिवह मीत समलोकप्रदीपन ।

सप्तमीसहितो देव गृहाणार्घ्यं दिषाकर ॥’

“शुक्रे दले रविः पूज्यो भानुधैवानले तथा ।

याम्ये विवस्वाभैर्कृत्ये भास्करं पूजयेद्दुधः ॥

पश्चिमे सविता पूज्यः पूज्योऽर्कधानिले दले ।

सौम्ये सहस्रकिरणः शैवे सर्वात्मकस्वभा ॥

पूज्याः प्रणवपूर्वास्तु नमस्कारान्तवोजिताः ।

पुष्पैश्च गन्धपूपाद्यैः पृथक्त्वेन युधिष्ठिर ॥

विसर्ग्य ब्रह्मसंवीतः स्वस्थानं गम्यतामिति ॥’

इति वचनात् ।

अससार्कैति । अत्र प्रमाणं मदनरत्न एव बोध्यम् । इदा-
नीन्वनाधाचरन्ति । स्नात्वेति । स्नानानन्तरमर्घ्यं दद्यात् ।

सप्तमी च परेणुः क्षयवशाद्गुणोद्घातपूर्वं समाप्यते
 तत्परं ज्ञेयम् । तत्र पष्ठ्यां सप्तमीक्षणं प्रवेशवाङ्गोद्घा-
 तानं कार्यम् । मदनरत्ने भविष्योत्तरे-

'भाषे मासि सिते पक्षे सप्तमी कोटिभास्वरा ।
 कुण्डलास्त्रानास्त्रैर्दानाभ्यामायुरारोग्यसंपदा ॥'

अत्र विधिर्भविष्ये-

(१) स्नात्वा पठ्यामेकभक्तं सप्तम्यां निमलं जलम् ।
 रात्र्यन्ते पालयेथास्त्रं च दद्यात् शिरसि शीघ्रम् ॥'

तथा जलं प्रकम्प्य-

'तं कृत्वा आत्पते पात्रसायकानं समाप्यते ॥

शौचार्थं रात्रौ पात्रे मन्त्रपालानुमयेष्य मा ॥

तेनैव वर्ति शीतव्या मन्त्रात्जनरतिप्रदा ।

'मन्त्रात्जनं ह्यनुष्वात् ॥'

मन्त्राद्जननी भूत्वा दद्यात् शिरसि शीघ्रम् ॥

नाकहर्तृ हृदये ध्यात्वा इमे मन्त्रानुदीरयेत् ।

'नमस्ते हृदयवायु देवानो जलये नमः ॥

हृदयाय नमस्तेऽस्तु शिरसाय नमोऽस्तु ते ॥'

अथ शिरसि शीतव्या वा सप्तम्यां दद्यात् ॥ इति ।

'मन्त्रेण चिन्तयेत्प्रथमं सप्तमिं कम् ।

अथैव शीतं मन्त्रं च मन्त्रं च मन्त्रम् ॥'

नमो देवदेवे सर्वमानुषाणां प्राणेश्वरस्यै नमः

ॐ नमो देवदेवे ॥ ॐ नमो देवदेवे ॥ ॐ नमो देवदेवे ॥ ॐ नमो देवदेवे ॥

ॐ नमो देवदेवे ॥ ॐ नमो देवदेवे ॥ ॐ नमो देवदेवे ॥ ॐ नमो देवदेवे ॥

ॐ नमो देवदेवे ॥ ॐ नमो देवदेवे ॥ ॐ नमो देवदेवे ॥ ॐ नमो देवदेवे ॥

ॐ नमो देवदेवे ॥ ॐ नमो देवदेवे ॥ ॐ नमो देवदेवे ॥ ॐ नमो देवदेवे ॥

ॐ नमो देवदेवे ॥ ॐ नमो देवदेवे ॥ ॐ नमो देवदेवे ॥ ॐ नमो देवदेवे ॥

सोऽमङ्गलगत्यतिरेव मर्ही भुनाक्ति ॥'

इयं मन्वादिरेपि । इयं च शुक्लपक्षस्थत्वात्पौर्वाहिकं
प्राणा । यदा माघो मलमासो भवति तदा मासयः
मन्वादिश्चादं कुर्यात्

'मन्वादिकं तैर्धिकं च कुर्यान्मासययेऽपि च ।'

इति स्मृतिषान्द्रिकोक्तेः ॥

माघशुक्लाष्टमी भीष्माष्टमी । तदुक्तं हेमाद्री पाद्ये-

'माघे मासि सिताष्टम्यां सतिलं भीष्मतर्पणम् ।

श्चादं च ये नराः कुर्युस्ते स्युः संततिभागिनः ॥' इति
भारतेऽपि—

'शुक्लाष्टम्यां तु माघस्य दद्यात्भीष्माय यो जलम् ।

संघःसरकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥'

इति घचलनिषन्धे स्मृतिः ।

'अष्टम्यां तु सिते पक्षे भीष्माय तु तिलोदकम् ।

मन्त्रो दिवाकराद् दृष्टः कण्ठेन मुनिना पुरा ॥

पुत्रस्य रोगनाशार्थं ख्यातो लोकहिताय च ॥'

इत्यादिः । तत्र पादशो द्वादशमन्त्राः, अर्द्धचयः पट्, ऋग्यजुः प्रय
ऋचशस्त्रय इति चतुर्विंशतिमन्त्राः प्रणवादयः । मित्रः रविः सूर्यः
भानुः खगः पूषा हिरण्यगर्भः मरीचिः आदित्यः सविता अर्कः
भास्कर एतानि द्वादशनामानि पादान्ते योजयेत् । 'अथमथमित्र-
महः अमित्राय नमः इत्यादि १२, ततः अर्द्धचान्ते अमित्रर-
विभ्यान्नमः इत्यादि पट्, तत ऋगन्ते अमित्ररविमूर्यमानुभ्यो
नम इत्यादि प्रयः । ततः प्रऋग्यजुः चान्ते अमित्ररविमूर्यभानुख-
गपूषहिरण्यगर्भमरीचिर्आदित्यसवित्रर्कभास्करेभ्यो नम इति प्रय
इति चतुर्विंशतिरावर्तनं भवति । एवमधिष्वादि । तदुक्तम्—

'चतुर्विंशत्यर्धदानैरेकमावर्तनं स्मृतम् ।

ततः-

‘जननी सर्वलोकानां सप्तमी सप्तसप्तिके ।
सप्तमीसहितो देव गृहाणाद्यर्घ्यं दिवाकर ॥’

इति प्रार्थयेत् । सौरागमे-

‘अर्कपथैः सप्तदरैर्दूर्वाक्षतसचन्दनैः ।

अष्टाङ्गविधिना चाद्यर्घ्यं दद्यादादित्यतुष्टये ॥’

अथ दानविशेषो मदनरत्ने भविष्ये-

‘ताम्रपात्रे यथाशक्त्या मृन्मये वाथ भक्तिमान् ।

स्थापयेत्तिलपिष्टं च सघृतं सगुडं तथा ॥

काञ्चनं तालकं कृत्वा अशक्तस्तिलपिष्टजम् ।

संछाद्य रक्तवस्त्रेण पुष्पैर्धूपैरथार्चयेत् ॥’

दानमन्त्रस्तु-

‘आदित्यस्य प्रसादेन प्रातःस्नानफलेन च ।

दुष्टदौर्भाग्यदुःखघ्नं मया दत्तं तु तालकम् ॥’

तालकं कर्णाभरणमिति तत्रैवोक्तम् । दीपपात्रमिति हेमाद्रौ । तत्रैव भविष्योत्तरे-

एवंविधं रथवरं रथवाजियुक्तं

हैमं च हैमशतदीधितिना समेतम् ।

दद्याच्च माघसितसप्तमिवासरे यः

तत्र मन्त्रमाह-अर्घ्यमन्त्र इत्यादिना । अष्टाङ्गविधिनेति ।

“आपः सौरं कुशाग्राणि दध्यक्षतनिलास्तथा ।

यवाः सिद्धार्थकाद्येति अर्घ्योऽष्टाङ्गः प्रकीर्तितः ॥”

अर्कपत्रपदमर्कपुष्पोपलक्षणम् । अक्षताः-यवाः । यणवा-
दिरादित्याय नम इति मन्त्रः । केचित्तु ऋग्विधानोक्तप्रकारेण
अर्घ्यदानप्रारम्भमपि कुर्वन्ति । ऋग्विधाने -

“उपश्रयन्ति मन्थोऽयं सौरः पापपणाशनः ।

‘जीवत्पितापि कुर्यात् तर्पणं यमभोष्मयोः ।’

इति पाद्मोक्तेरिति जीवत्पि(१)तृकनिर्णये पितृचरणं
रुक्तम् । एतद्यथापसव्येन कार्यामिति दिवोदासीये । अ-
ध्यायं काम्यं, तर्पणं च नित्यम् ।

ब्राह्मणाद्याश्च ये वर्णा द्यूयुर्भीष्माय नो जलम्
संवत्सरकृतं तेषां पुण्यं नश्यति सत्तम ॥’

इति मदनरत्ने यचनात् ।

आहाधरेका पद्पष्टिमसैः परिकीर्तिता ।

चतुर्विंशतिसख्याभिस्ताभिरंशः प्रकीर्तितः ॥

ऋत्विन्दुधुन्यचमुवद्विमितैर्लेपुस्तै-

र्वेदाष्टवद्विनयनेन्दुनवान्वितैस्तैः ।

अर्घ्यो भवेदापि महान रसचन्द्रनेत्र-

पातालनायरसदिःकरिचन्द्रनेत्रैः ॥’ इति ।

एवं साष्टाङ्गनपस्कारा अपि कार्याः । साष्टाङ्गक्षणं च-

‘उरसा मनसा दृष्ट्या शिरसा वचसा तथा ।

पदुभ्यां कराभ्यां जानुभ्यां प्रणामोऽष्टाङ्ग ईरितः ॥’ इति ।

अत्र केचित् आगमानुसारेण ह्रीं ह्रीं ह्रूं ह्रूं ह्रीं ह्रः इति

वीजान्यपि विभागादिना लापयन्ति । तद्विस्तारः पद्धतौ षोडशः ।

आहाधिः २४ । अंश ५७६ । लघु १३८२४ । अर्घ्य ३३१७७६ ।

महार्घ्य ७९६२६९४ । अथवा आहाधि ६६ । अंश १५८४ ।

लघु ३८०१६ । अर्घ्य ९१२३८४ । महार्घ्य २१८९७२१६ ।

ब्राह्मणाद्या इति । केचित्तु ‘वर्मत्वं क्षत्रिये मोक्तम्’ इति

वचनात्तर्पणादिके वर्मशब्दसत्त्वात्क्षत्रियत्वेन तदुद्देशक-

श्राद्धतर्पणे ब्राह्मणेन न कार्ये ।

‘ब्राह्मणो हीनवर्णस्य यः करोत्यौर्ध्वदेहिकम् ।

(१) ‘यत्र जीवात्पितृकस्य नाधिकारः’ इति कौस्तुभे ।

अन्नं च विधिवद्दूयुः सर्वे वर्णा द्विजातयः ॥
सर्ववर्णोक्तेर्द्विजातय इति संयोजनम् । तर्पणमन्त्र-
स्तत्रैव ।

‘भीष्मः शान्तनयो वीरः सत्यवादी जितेन्द्रियः ।
आभिरङ्गिरवाभोति पुत्रपौत्रोचितां क्रियाम् ॥
वैशाघ्रपद्गोत्राय सांकृत्यप्रवराय च ।
अपुत्राय ददाम्येतज्जलं भीष्माय वर्मणे ॥
वसूनामवताराय शान्तनोरात्मजाय च ।
अर्घ्यं ददामि भीष्माय आचालब्रह्मचारिणं ॥’ इति ।
एतज्जीवत्पितृकस्यापि भवति ।

आवर्तनं चतुर्विंशत्यधिणीति प्रकीर्तिता ॥
चतुर्विंशत्यधिणीभिर्लक्ष्यैश्च प्रजायते ।
लक्ष्यैश्च चतुर्विंशत्यधिणीकः प्रजायते ॥
चतुर्विंशतिरर्घ्यैश्च महार्घ्यः सम्प्रकीर्तितः ।
महदर्थैश्चतुर्विंशत्यधिणीः परिकीर्तितः ॥”

अथवा—

“आवृत्तिरेका प्रसपाश्चतुर्विंशतिरीरिताः ।
तावतीभिरिदंकांशस्नावज्जिस्त्रैर्लघुर्भवेत् ॥
तावज्जिरेव लघुभिरेकोऽर्घ्यः स्यादसंशयम् ।
तावज्जिरेर्घ्यैरेकोऽत्र महार्घ्यः परिकीर्तितः ॥
पद्मसाधिकैः पञ्चशतैरंशः प्रकीर्तितः ।
एकोनाशीतिलक्षैर्द्विःपष्टिभिश्च सहस्रकैः ॥
महार्घ्यैश्च चतुर्विंशत्यधिकैः पद्मशतैर्भवेत् ॥”

अथवा—

रसतुंसम्भितसंपैराद्यैः परिकीर्तिता ।
पुगाष्टवाणपन्द्रैस्त्रैरंशोऽप्यत्र प्रकीर्तिताः ॥

माघशुक्ले भीष्माष्टमीनिरूपणम् ।

‘जीवन्पितापि कुर्वीत तर्पणं पमभीष्मयोः ।’
इति शास्त्रोक्तेरिति जीवत्पि(१)तृकनिर्णये पितृचर
रुक्तम् । एतद्यापसव्येन कार्यामिति दिवोदासीये । अ
श्राद्धं काम्यं, तर्पणं च नित्यम् ।

‘ब्राह्मणाद्याश्च ये यर्णा ददुयुर्भीष्माय नो जलम् ।
संवत्सरकृतं तेषां पुण्यं नश्यति सत्तम ॥’
इति मदनरत्ने यचनात् ।

आष्टाचिरेका पदपष्टिमसैवः परिकीर्तिता ।

चतुर्विंशतिसंख्याभिस्ताभिरंशः मकीर्तितः ॥

ऋत्विन्दुभ्युचमुवद्विमित्तैर्गुप्तै-

र्वेदाष्टवद्विनयनेन्दुनवान्निर्तयतेः ।

अर्घ्यो भवेदापि महान रसचन्द्रेण-

पातालनापरसदिःकरिचन्द्रेणैः ॥’ इति ।

एवं साष्टाङ्गनमस्कारा अपि कार्याः । साष्टाङ्गक्षणं च-

“उरसा मनसा दृष्टया शिरसा ययमा तथा ।

पदुभ्यां कराभ्यां जानुभ्यां मणामोऽष्टाङ्ग ईरितः ॥” इति ।

अत्र केचित् आगमानुसारेण ङौ ङी ङ् ई ङ् ङी ङा इति

वीजान्यपि विभागादिना छावयन्ति । तद्विस्ताराः पदनी सोऽनः ।

आह्वयिः २४ । अंश ५७६ । ङ्गु १२८६४ । अर्घ्यं १११७७६ ।

महाघ्नं ७९६६६६४ । अथवा आह्वयि ६६ । अंश १५८४ ।

ङ्गु १८०१६ । अर्घ्यं ९१२१८४ । महाघ्नं ११८९७६१६ ।

‘ब्राह्मणाद्याश्च इति । केचित्तु ‘वर्षत्वं सावित्रं मां ऋषिः’ इति

यचनात्तर्पणादिके वर्षशब्दस्यार्जोऽप्यस्य सावित्रेण च द्युत्सव-
भाज्यतर्पणे ब्राह्मणेन न कार्ये ।

“ब्राह्मणो हीनवर्णस्य यः करोत्यर्घ्यं वैदेहिकम् ।

(1) ‘अत्र आपत्पितृकस्य नाधिकारः’ इति कीदृशम् ।

अमाचशुक्लदादशी भीष्मदादशी ।

'रथया कृतमिदं वीर तत्र नाम्ना भविष्यति ।

सा भीष्मदादशीत्येषा सर्वपापहरा शुभा ॥'

इति हेमाद्रौ पाद्मवचनात् । इयं पूर्वयुता युग्मवाक्या-
त् । माघी पूर्णिमा परेत्युक्तं प्राक् । तथा हेमाद्रौ ब्राह्मे-

'मघास्थयोश्च जीवेन्द्रोर्महामाघीति कथ्यते ॥'

तत्रैव ज्योतिषे-

स तां गतिमवाप्नोति इहलोकं परत्र च ॥"

इति मरीचिवचनात् । एतश्च ब्राह्मणाया इत्यतश्च गुणमं-
शानवद्गुणीणि तत्र शत्रियादेरेवाधिकार इत्याहुः । नव्यास्तु म-
रीचिसारावसानुरोधेन वर्षशब्दगुक्तमन्त्रं विहाय 'चमूनामरताराय'
इत्येकेनैव मन्त्रेण तर्पणं कार्यम् । अत एव ब्राह्मणाया इति त-
द्गुणमंशानवद्गुणीदितिग्याहुः । तद्गुणमप्यसन् । भीष्मस्य
वगुणेन देवराज्ञ मरीचिसारास्य मनुष्यपरत्वाद् हीन[वर्ण]स्यैव
वर्णस्य मनुष्यवर्गमेतान् ।

"वृष्ट्या च मिते पते भीष्माय तु निष्कोटकम् ।

अथ च विविचरुः सर्वे वर्णा द्विजातया ॥"

इति वाक्यान्तरं मरीचयोपादानात् । द्विजातय इति मन्त्रोपनया
वर्णात्मनोऽर्थः सर्ववर्णानादिभिश्च भीष्मनर्पणादिकं कार्यम् ।
पशन्तु ब्राह्मणैः मन्त्रेणैतरेभ्यु आगम्येनेति । ब्राह्मणानामपीर्ष-
देति ह्यर्थेऽप्योऽनीयति वदन्ति ।

अमाचशुक्लदादशीति । माघशुक्लदादशीत्यर्थः । सारं
इदं च द्रष्टव्यं च द्रष्टव्यं च ।

"इदं च द्रष्टव्यं च द्रष्टव्यं च ।

च द्रष्टव्यं च द्रष्टव्यं च ।

इति सटीकनिर्णयसिन्धुयुक्तिपरिच्छेदे । इयं अतीतं ब्राह्मणं । 'वृष्ट्या च-

माघे तिल-गो-कम्पल-दाननिरूपणम् । ७

ॐ मेघपृष्ठे तथा ॐ सौरिः सिंहे च गुरुपन्द्रमा ।
भास्करः श्रवणार्धे च ॐ महामाघीति सा स्मृता ॥

तथा भविष्ये—

‘वैशाखी कार्तिकी माघी तिथयोऽतीत्य पूजिताः
आनदानाधिहीनास्ता न नेपाः पाण्डुनन्दन ॥’

तथा—

ॐ ‘तिलपात्राणि देवानि कञ्चुकाः कम्बलास्तथा’ इ
माघपूर्णिमानन्तराऽष्टमी माघी अष्टका, तन्निर्णयः
षेद्वयुरन्वष्टकानिर्णयश्च पूर्वमुक्तः । मलमासे चैता, न
पन्तीत्येतत्सर्वं मार्गशीर्षप्रकरणेऽभिहितम् । तथा च
सृष्ट्वष्टकास्यशक्तायैषा आवश्यकी । ‘हेमन्ताशिशिर
अतुर्णामपरपक्षाणामष्टमीष्यष्टका एकस्यां वा’ इत्याह
लापनोक्तेः । तथा माघाष्टकां प्रकम्प्य—‘तामेकाष्टकेत्य

दशी युक्ता’ इति वाक्यात् इति नव्याः । ॐ मेघपृष्ठे मेघराशी
ॐ सौरिः शनिः । ॐ महामाघीति । इयं च प्रयागेऽतिप्रसस्ता

‘महामाघी प्रयागे तु नैमिषे फाल्गुनी तथा ।

शालग्रामे महावित्री कृताः पुंसां महाफलाः ॥’

इति गार्ग्योक्तेः । ॐ तिलपात्राणीति । तिलपात्रदानमन्त्र

‘देवदेव जगन्नाथ वाञ्छितार्थफलप्रद ।

तिलपात्रं प्रदास्यामि तत्राग्रे सांस्थितेरहम् ॥

विद्याः फादपवसम्भूतास्तिलाः पापहराः स्मृताः ।

तिलपात्रप्रदानेन मम पापं व्यपोहतु ॥’

तिलदानमन्त्रः—

‘तिलाः स्वर्णसमायुक्ता दुरितक्षयकारकाः ।

विष्णुव्रीहिकरा नित्यमतः शान्तिं प्रपञ्चये ॥’

७७८ सटीकनिर्णयसिन्धुद्वितीयपरिच्छेदे-

चक्षते' इत्यापस्तम्बवचनाद्येत्वादि प्रयोगपारिजाते
म् । इति श्रीकमलाकरभट्टकृते निर्णयसिन्धौ द्विती
रिच्छेदे माघमासः समाप्तः ।

कुम्भे षोडश घटिकाः पुण्याः । शेषं प्राग्वत् ।
लग्नुनकृष्णाष्टम्यां विशेषः कल्पतरौ—

'फाल्गुनस्य च मासस्य कृष्णाष्टम्यां महीपते ।'

इत्युपक्रम्य—

'जाता दाशरथेः पत्नी तस्मिन्नहनि जानकी ।

उपोषितो रघुपतिः समुद्रस्य तटे तदा ॥

रामपत्नी च संपूज्या सीता जनकनन्दिनी ॥

फाल्गुनकृष्णचतुर्दशीशिवरात्रिः । सा च के

गोदानमन्त्रः—

"गनापङ्केषु तिष्ठन्ति भुवनानि चतुर्दश ।

यस्मात्तस्माच्छिरं मे स्यादिह लोके परत्र च ॥"

अथ कर्मलमन्त्रः—

"ओम् पदमनुभवेयं स्वर्णवीजं तव मभो ।

दक्षं पृथग्न देवेश पार्षं संहर सत्वरम् ॥"

इति माघः ।

अत्रिचरात्रिरिति । त्रिचरात्रिश्चन्द्रो योगरुद्रः । त्रिचरात्रि-
भिविरिति योगः । तद्विशेषे च रुद्रिः । 'निर्वन्ध्यनेष्टृकाः पमानि'
इत्यादौ निर्वन्ध्यवृत्तस्य अत्रिचरनिर्मयितालपात्रिर् । अन्व-
या योगपात्रेण त्रिचरनिर्मयितात्रेणैव मनीत्यापत्तः । एतेन त्रिच-
रवोग्या काचन निर्वायेन त्रिचरात्रिः योगात् । 'श्रीः शर्वाः शर्वाः शर्वाः'
इत्यादौ वरुणोः शर्वाः शर्वाः इति योगेन सेवनमाधनपात्रवर्तिनि देशे
वगस्तम् । इति च-

‘काल्पुने’ शिवरात्रिनिरूपणम् ।

चिद्वचनेषु प्रदोषव्यापिनी प्राप्तेत्युक्तं, केपुचिद्विद्व
व्यापिनी । तत्राद्या माधर्षीये—

‘त्रयोदशस्तमं सूर्यं चतसृष्वेव नाड्यु ।
भूतविद्धा तु या तत्र शिवरात्रिमतं चरेत् ॥’
स्मृत्यन्तरेऽपि—

‘प्रदोषव्यापिनी प्राप्या शिवरात्रिचतुर्दशी ।
रात्रौ जागरणं पस्मात्तस्मात्तां समुपोषयेत् ॥’
अत्र प्रदोषो रात्रिः । उत्तरार्धे तस्या हेतुत्वोक्तः । का
मिकेऽपि—

“मापस्य कृष्णपक्षे या तिथिः सैव चतुर्दशी ।
शिवरात्रिस्तु सा ख्याता सर्वपापनिपूदनी ॥”

इति वाक्यं रुद्रिव्युत्पादकम् । अन्यथा मायादिपदानामुपलक्षण-
त्वापत्तेः ।

‘तस्माच्छिवस्य या रात्रिः समाख्याता विश्विषया ।
तस्यां सर्वेषु लिङ्गेषु तदा सेव्यमते हरः ॥’

इति तु योगस्येति । अत एव रुद्रैव शिवरात्रिः । ‘रुद्रियोगस्य हरति’
इति न्यायात् । अत एव ‘तिस्र एव साहस्योपसदो द्वादशाहीनस्व’
इत्यादौ ‘न हीनोऽद्रमथानाभ्याम्’ इति योगेनाहीनशब्दात्पठनेऽ
लाभात् तत्र विकल्पेन द्वादशोपसदन्वय इत्याद्यद्वायादहीनशब्दस्य
‘अद्गः स्वः कर्ता’ इति व्याकरणस्युत्पत्त्या व्युत्पादनेन रामादेः ३३
इत्यनया द्विराश्रयादेव द्वादशोपसद उच्यते, सोऽपीदंश्वरादौ
गोचन्द्रादिवत् एव्यवहारस्याहीनशब्दस्यैव ननु व्युत्पादनेऽन-
यास्य रुद्रिः, किन्तु योगमात्रमिति देशान्तरं पारावृत्तम् । योगस्य
उदनेनैवर्थापातात् । मते तु शिवरात्रिः शब्दो लास्यसिद्ध एव, न-
यादिशब्दवत् । अत्र निर्णीयव्याप्तिरेव निर्णायिका । पूर्वोक्तं च ।

फाल्गुने शिवरात्रिनिरूपणम् ।

‘जपन्ती शिवरात्रिश्च कार्यं भद्राजपान्विते ।’

इति स्कान्दाद्य । दिनत्रये(१)निशीथव्याप्तौ हेमा
मते पूर्वा ।

‘अर्धरात्रात्पुरस्ताद्येज्रवायोगो यदा भवेत् ।

पूर्वपिदेष कर्तव्या शिवरात्रिः शिवप्रियैः ॥’

इति पाद्मवचनात् । मदनरत्नेऽप्येवम् । गौडा अपि
यमाहुः ।

निर्णयामृते तु सर्वापि शिवरात्रिः प्रदोषव्यापिन्ये
ष । अर्धरात्रयाक्यानि(२)कैमुतिकन्यायेन प्रदोषस्तावका
नीत्युक्तम् । तत्र, अर्धरात्रस्य पूर्वं कर्मकालत्वोक्तेः । षपर-
दिने प्रदोषनिशीथोभयव्याप्तिस्तथात्परैवैति तु माध-
वः । इदमेव च युक्तं प्रतीमः । परेद्युः प्रागुक्तार्धरात्रस्यै-
कदेशव्याप्तौ पूर्वेद्युः संपूर्णतद्व्याप्तौ च सत्पि परेद्युः
प्रदोषनिशीथोभययोगे पूर्वेद्युः संपूर्णव्याप्तेः पूर्वैव ।

‘व्याप्यार्धरात्रं यस्यां तु लभ्यते या चतुर्दशी ।

तस्यामेव व्रतं कार्यं मत्प्रसादार्थिभिर्नरैः ॥

पूर्वपठान्न विशेषः । हेमाद्रिमते इत्यरुचिः । सा च ‘अर्धरात्रात्पुरस्ता-
द्येत्’ इति वाक्यस्य परेषुनिशीथव्याप्यभावेऽप्युपपत्तेः । तस्माद्यत्र
पूर्वेषुनिशीथे परेषु प्रदोषे तत्र पूर्वेपुरेव । ‘अर्धरात्रात्पुरस्ताद्येत्’
इत्युक्तवाक्यात् ।

दिनद्वये निशीथव्याप्तौ त्वाह—षपरादिने इति । परेषुरित्या-
दिपाठोऽपि समभवः । स्फुटञ्च पूर्वेपुरेव । निशीथव्याप्तौ त्वाह—

(१) रात्रेरष्टमो मुहूर्तो निशीथः ।

(२) कैमुतिकन्यायस्तु—यदि अर्धरात्रव्यापिन्या अपि ग्रहणं तथा
किमु प्रदोषव्यापिन्याः उच्यते इति ।

तदूर्ध्वाधोन्विता भूता सा कार्या व्रतिभिः सदा ॥
इति माघवधृतेशानसंहितोक्तेः *पूर्वेद्यूनिशीपस्य
परेद्यूः प्रदोपस्येत्येकैकव्याप्तौ तु पूर्वेव । जयायोगस्य
प्राशस्त्यात् । तद्योक्तं नागरखण्डे —

‘माघफाल्गुनयोर्मध्ये असिता या चतुर्दशी ।

अनेह्नन समायुक्ता कर्तव्या सा सदा तिथिः ॥’ इति ।
पाशे—

‘अर्धरात्रात्पुरस्ताच्चेज्जयायोगो यदा भवेत् ।

पूर्वाविज्ञैव कर्तव्या शिवरात्रिः शिवप्रियैः ॥’ इति ।

स्कान्देऽपि—

‘भवेद्यत्र त्रयोदश्यां भूतव्याप्ता महानिशा ।

शिवरात्रिव्रतं तत्र कुर्याज्जागरणं तथा ॥’ इति ।

‘महतामपि पापानां दृष्टा वै निष्कृतिः परा ।

न दृष्टा कुर्यतां पुंसां कुह्युक्तां तिथिं शिवाम् ॥’

इति स्कान्दे दर्शयोगस्य निन्दितत्वाच्च । उपदा
‘चतुर्दशी पूर्वेद्यूनिशीपार्धूर्ध्वं प्रवृत्ता परेद्यूश्च निशी-
पार्धर्षांगेय तदा परेदूपुरेकव्याप्तिसत्त्वात् परैव ।

‘माघासिते भूतदिनं हि राज-

न्नुपति योगं यदि पथदश्याः ।

जयाप्रयुक्तां न तु जातु कुर्या-

च्छिवस्य रात्रिं प्रियकृच्छिनस्य ॥’

इति वचनान् । एवं दिनदशे प्रदोपव्याप्तभाषे नि-
शीपव्याप्तिसत्त्वात्पूर्वेव । अनेन दिनदशेऽनिशीपव्या-

सौम्यदोषव्याप्त्या निर्णयः । दिनक्षये प्रदोषव्याप्तौ अनि-
शीधेन निर्णयः । एकैकव्याप्तौ तु निशीधन निर्णय इ-
ति । इयं चरविभौममोमवारेषु शिवयोगे चातिप्रश-
स्ता । हेमाद्रौ तीर्थखण्डे लैङ्ग—

‘काल्गुनस्य चतुर्दश्यां कृष्णपक्षे समाहिताः ।

कृत्तियासेश्वरं लिङ्गमर्चयन्ति शिवं शुभे ॥

ते यान्ति परमं स्थानं सदाशिवमनामयम् ॥’

[अभ] शिवरात्रिपारणानिर्णयः । शिवरात्रिपारणे तु
विकृष्टवाक्यानि दृश्यन्ते । स्कान्दे—

‘कृष्णाष्टमी स्कन्दपष्टौ शिवरात्रिचतुर्दशी ।

तदेतदुपसंहरति—अनेति । अनिशीधव्याप्तापिति । नि-
शीधास्यं चेत शेषः । प्रदोषव्याप्त्येति । परेशुरेवेत्यर्थः ।
अनिशीधेनेति । पूर्वेशुरेवेत्यर्थः । इत्योपसंहारफलं च प्रतिमास-
शिवरात्री एतादृशैर्यसंचारार्थमित्यग्रे स्पष्टोक्तिरूप्येति । नव्यास्तु
शिवरात्रिमेव रात्रिः प्रधानम् ।

- “उदये अन्विता प्राणाः कचिदस्तमयेऽन्विताः ।

प्रतिभिस्तिपयो यस्माद्दर्जापित्वा त्विदं मतम् ॥”

इति वचनाद्वात्रियोग एव प्रधानमित्याहुः । अरवीति ।

“माषकृष्णचतुर्दश्यां रविचारो यदा भवेत् ।

भौमो वाऽथ भवेदेव कर्तव्यं प्रथमुत्तमम् ॥

शिवयोगस्य योगे तु तद्भवेदुत्तमोत्तमम् ॥”

इति स्कान्दान्तम् । त्रिष्टुष्ट्याऽपि प्रशस्ता ।

“प्रयोदशी कलापेका मध्ये चैव चतुर्दशी ।

अन्ते चैव सिनीवाली त्रिष्टुष्ट्यापर्वणद्वयम् ॥”

इति वचनात् । मारम्भे एतदुपयोगः ।

एताः पूर्वयुताः कार्यास्तिथ्यन्ते पारणं भवेत् ॥

जन्माष्टमी रोहिणी च शिवरात्रिस्तथैव च ।

पूर्वविद्वैव कर्तव्या तिथिभान्ते च पारणम् ॥' इति

तिथिमध्येऽपि पारणं स्कान्दे उक्तम्—

'उपोषणं चतुर्दश्यां चतुर्दश्यां तु पारणम् ।

कृतैः सुकृतलक्षैश्च लभ्यते वाथवा न वा ॥

ब्रह्माण्डोदरमध्ये तु यानि तीर्थानि सन्ति वै ।

संस्नातानि भवन्तीह भूतायां पारणे कृते ।

तिथीनामेव सर्वासामुपवासव्रतादिषु ॥

तिथ्यन्ते पारणं कुर्याद्विना शिवचतुर्दशीम् ॥' इति

अत्र यामत्रयादर्वाक् चतुर्दशीसमाप्तौ तदन्ते तदूर्ध्व

गामिन्यां तु प्रातस्तिथिमध्य एवेति हेमाद्रिमाधवादयो

व्यवस्थामाहुः । तन्न ।

'तिथ्यन्ते तिथिभान्ते वा पारणं यत्र चोदितम् ।

यामत्रयोर्ध्वगामिन्यां प्रातरेव हि पारणा ॥'

इत्यादिसामान्यवचनैरेव व्यवस्थासिद्धेरुभयविधवा-

क्यवैयर्थ्यापत्तेः । वयं तु 'तिथ्यन्ते पारणं भवेत्' इति कृ-

ष्णाष्टम्यादिविषयमेव, न तु शिवरात्रिविषयम् । तदुपा-

दानं तु पूर्वयुतत्वमात्रकथनार्थम् । कथमन्यथा स्कान्दे

एव शून्यहृदयवाक्यवन्तिथिमध्ये पारणविधानं घटते ।

तस्मात् 'विना शिवचतुर्दशीम्' इति पर्युदस्तत्वाच्छिव-

*तिथिमध्ये एवेति । ननु तिथिमध्ये यदि कदाचित्पारणा
न जाता तदा व्रतहानिमसङ्ग इति चेच्छुणु ।

“कृष्णाष्टमी स्कन्दपष्टी शिवरात्रिचतुर्दशी ।

एताः पूर्वयुताः कार्यास्तिथ्यन्ते पारणं भवेत् ॥”

राश्याः मर्षप्रकारेषु तिथिमध्य एव पारणेति धूमः । शि-
ष्टाचारोपवेवमेव । ऋषीपिकायां तु रात्रापि तिध्यन्त
एवांक्तम्—'प्रततिपेरन्ते निर्धापेपि आशीयात्' इति ।
मदनरथकात्तादशापोस्तु—

'मा सप्तमपपर्यन्तं व्यापिनी चेतरेऽहनि ।

दिगैव पारणं कुर्वीतपारणे नैव दोषभाक् ॥'

इत्युक्तम् । अत्र । तिथिमध्ये पारणाविधानाद्विषये
फलायोगाच्च तिध्यन्तानपेक्षणाऋषीपामसक्त्या चतुर्थ-
पादासंगतेः । तेनेदं शिवरात्रिभिन्नप्रतपरं ज्ञेयम् ।

इदं च प्रतं(१)संयोगपृथक्त्वन्वापेन नित्यं काम्यं च ।
तथा च माधवीपे स्कान्दे—

इत्यादिबचनेर्गोणकालो विधीयते न तु शिवरात्रिविषयं
तदुपादानं तु पूर्ववृत्तत्वमाप्रकथनार्थमिति । फलिकाद्वये तु ग्रन्थ-
कृतो निर्धारः । केचित्तु यदिनित्यकृत्वपूर्वकपारणसमाप्ता चतुर्दशी
नास्ति यदि वा पारणदिने धाद्यादिप्रमाक्तिः तदा तिध्यन्ते
पारणविधिः सार्धकः । अन्यथा 'संकटे विषमे प्राप्ते' इत्यादि वा-
च्यञ्जलपारणावचेरित्याहुः । ऋषीपिकायां स्थितिः । तुना-
ऽहनिः स्पष्टा । मदनरथपरं दूषयति—अतस्तेति । अत्र 'तस्य । तिथि-
मध्ये पारणाविधानाद्विषये फलायोगाच्च । तिध्यन्तानपेक्षणात्
दोषापसक्ती चतुर्थपादासङ्गते । तेनेदं शिवरात्रिभिन्नप्रतपरं ज्ञेयम्'
इति पाठा, तस्यापमर्षः—तिथिमध्ये इति । 'चतुर्दश्यां तु पारणम्'
'भूनायां पारणं कृते'इति वचनात् । निषिद्धे इति । 'विना शिवच-
तुर्दशीम्'इति पर्युदासस्य निषेधे पर्यवसानात् । वृषणान्तरमाह—
ऋषीपामसक्ताविति ।

(१)—एकस्योभयार्थस्य संयोगपृथक्त्वन्वापेन ।

‘परात्परतरं नास्ति शिवरात्रिव्रतात्परम् ।
न पूजयति भक्त्येशं रुद्रं त्रिभुवनेश्वरम् ॥
जन्तुर्जन्मसहस्रेषु भ्रमते नात्र संशयः ॥’

इत्यकरणे प्रत्यवायश्रवणात्

‘यर्षे यर्षे महादेवि नरो नारी पतिव्रता ।
शिवरात्रौ महादेयं नित्यं भक्त्या प्रपूजयेत् ॥’

इति धीप्साश्रुतेः

‘अर्णवो यदि वा शुष्येत्क्षीयते हिमवानपि ।
चलन्त्येते कदाचिद्वै निश्चलं हि शिवव्रतम् ॥’

इति वचनाच्च नित्यता ।

‘मम भक्तस्तु यो देवि शिवरात्रिमुपोषकः ।
गणस्यमक्षयं दिव्यमक्षयं शिवशासनम् ॥
सर्वान्भुक्त्वा महाभोगांस्ततो मोक्षमवाप्नुयात् ॥’

इति स्कान्दात् ।

‘द्वादशान्दिकमेतत्स्याद्यतुर्बिंशान्दिकं तु वा ।’

इति तत्रैवेशानसंहितावचनात् [च] काम्यता । तत्रैव—

‘शिवरात्रिव्रतं नाम सर्वपापमणाशनम् ।

ॐआचण्डालमनुष्याणां मुक्तिमुक्तिप्रदायकम् ॥’

अथ जागरोपवासपूजाः समुदिताः प्रतं, न तु प्रत्येकम् ।

समुदितानां ॐकलसम्बन्धात् । यतु—

ॐआचण्डालेति । शिवरात्रिव्रते चण्डालवैतपरिहाए
इति भावः । ॐकलसम्बन्धादिति ।

“इति सप्तमोऽध्यायः ॥ ३३ ॥”

‘अथ वा शिवरात्रिं च पूजाजामरणैर्नयेत् ।’

तथा—

‘अखण्डितव्रतो यो हि शिवरात्रिमुपोषयेत् ।

सर्वान्कामानवाप्नोति शिवेन सह मोदते ॥

कश्चित्पुण्यविशेषेण व्रतहीनोऽपि यः पुमान् ।

जागरं कुरुते तत्र स रुद्रसमतां व्रजेत् ॥’

इत्यादि स्कान्दं, तद्व अनुकल्पत्वादशक्तपरम् ।

ॐ माघेतरप्रतिमासशिवरात्रिस्तु-शिवरात्रिशब्दस्य
माघकृष्णचतुर्दश्यामेव रूढत्वात्,

शिवरात्रेस्तथा तस्य लिङ्गस्यापि प्रपूजया ॥

अक्षयान्लभते लोकान् शिवसायुष्यमाप्नुयात् ।’

इति नागरखण्डात्

‘स्वयं च लिङ्गमभ्यर्च्य सोपवासाः मन्नागरः ।

अजानमपि निष्पापो निषादो गणतां गतः ॥’

इति-परकृतिस्वरूपार्थवाराध । अथ परस्परमहाद्गीभावे वा-
नाभावेन आयेयादिपट्टपागवत्सममाधान्यम् । कश्चित्केवलोर-
वासादिश्रवणं स्ववपुस्थानुवादः । वैश्वानरविष्णुन्यायात् । तत्र
विष्णुलोकादिवाय्वाकाशोदकपृथिवीरूपाऽवयवपट्टकपुच्छो विरा-
ट् वैश्वानरः । तत्र मत्स्यकं माचीनादिपट्टतुभिर्विष्णुदापुशस-
नमभिधाय शंभे ‘वैश्वानरसुपासीत’इति समुदायोपासनाभ्यानाद्वि-
कल्पो वा प्रसाहसीदिति विष्णुपासनादिवाक्यानां अक्षय्या-
नुवादकत्वाद्गीकारात् ।

प्रतिमासशिवरात्रिपठित्वांऽऽह-ॐ माघेतराणि । नैद्यकं
नित्यभवे, द्वादशमासान् । एतच्च सर्वं चतुर्दश्याम्दं कार्ष्णिमित्यनुवद-
व-

‘माघमासस्य शेषे या प्रथमा फाल्गुनस्य च ।

कृष्णा चतुर्दशी सा तु शिवरात्रिः प्रकीर्तिता ॥’

इति हेमाद्रौ वचनाच्च नायं निर्णयस्तत्रेति रात्रौ यामचतुष्टये पूजाविधानायस्मिन्दिने अधिका रात्रिव्याप्तिः-सा ग्राह्या, साम्ये तु पूर्ववेति हेमाद्रिरुचिवान् । वस्तुतस्तु प्रतिमासकृष्णचतुर्दश्यामपि—

‘सर्वकामप्रदं कृष्णचतुर्दश्यां शिवव्रतम् ।’

इत्युपक्रम्य—

‘चतुर्दशाब्दं कर्तव्यं शिवरात्रिव्रतं शुभम् ।’

इति हेमाद्रौ कालोत्तरे शिवरात्रिशब्दप्रयोगात् कौण्डपायिनामयनाग्निहोत्रे नैत्यकाग्निहोत्रधर्मा इव तद्धर्मप्राप्तिः स्यादेव । अतः प्रदोषनिर्शाथोभयव्याप्त्यैव निर्णय इति वयं प्रतीमः । अस्यारम्भो हेमाद्रौ स्कान्दे—

‘आदौ मार्गशिरे मासि दीपोत्सवदिनेऽपि वा ।

गृहीयान्माघमासे वा द्वादशैवमुपोषयत् ॥’

तथा—

‘दीपोत्सवे तथा माघे कृष्णा या तु चतुर्दशी ।

द्वादशस्वपि मासेषु प्रकुर्यादिह जागरम् ॥’

“ऋष्यं द्वादशवर्षेषु द्वादशैव तपोधनान् ॥

पर्येदिति शेषः । चतुर्दश या विप्रान् आचार्यं च पृत्वा—

‘श्रे स्पष्टम् ।’ द्वादशवर्षमित्यनुकल्पः । पूजामाह-ऋष्यमिति । एतद्य प्रतिमासशिवरात्रिपूजनमुक्तम् । अथ वर्षशिवरात्रिव्रतप्रयोगः—

काल्गुनरूपेण शिवरात्रिनिरूपणम् ।

‘कुम्भोपरि न्यसेद्देवमुमया सहितं शिवम् ।
सौवर्णेष्वथ वा रौप्ये गृपभे मंस्थितं शुभे ॥’

इत्युक्तम् । हेमो मूर्तिं संपूज्य स्थिरं चरं वा लिङ्गं
मृतसहस्रशतपञ्चाशत्तदर्धान्वयमकुम्भैः मन्त्राप्य सं
जागरं कृत्वा परेशुस्मितान्सहस्रं शतं वा कृत्वा विप्र
घस्राणि द्वादश गाश्च दशवा आप्तार्गापि धेनुं शप्य
दशवा विमानभोजयदिति मदनरत्ने उक्तम् ।

‘विना भस्मत्रिपुण्ड्रं विना रुद्राक्षमालया ।

पूजितोऽपि महादेवो न स्यात्तस्य फलपदा ॥

तस्मान्मृदापि कर्तव्यं ललाटे वै त्रिपुण्ड्रकम् ।’

इति लैङ्गात् त्रिपुण्ड्रं रुद्राक्षमालां च पूज्या ‘पूर्वमोषी सप्तः का
सन्ध्ये भूतान्पहः क्षया ।’ इति मूर्त्यादिभ्यो घनं निवेद्योदकमुखां वा
रिपूर्णं ताश्रवात्रं पृथीत्वा तिथ्याद्युच्छ्रित्य शिवपीत्यर्थ—

‘शिवरात्रिघ्नं घनत्करिष्येऽहं महाफलम् ।

निर्विघ्नमस्तु मे चाप्यत्यतसादाश्रयत्यसं ॥

चतुर्दशैर्वा निराहारो भूत्वा दाम्भो परंऽहनि ।

भोक्ष्येऽहं भुक्तिमुक्तयर्थं दारणं भव चोत्तर ॥’

इति जलमुत्प्रेजेत् । ततो निरयच्छतं विधाय वाची प्रथमपदरे’ शि-
वपूजा करिष्ये’ इति संकल्प्य, प्रतिष्ठिते लिङ्गे अतिष्ठिते तु तदेव
कृतपाणपतिष्ठे, शिवपश्चात्तरेण मन्त्रेण वैदिकैर्वा पौराणिकैर्वा
मन्त्रैर्नाममन्त्रेण वा मणवादिनमन्त्रेण आवाहनादिषोडशोपचारैः
पूजयेत् । ‘ॐ ह्रीं ह्रीं नमः’ इति प्रथमपदरे शिष्ये रत्नपत्रम् ।

‘शिवरात्रिघ्नं देव पूजाजपपरायणम् ।

करोमि विधिवत्तत्र पृथानाद्यं महोत्तर ॥’

इत्यर्घ्यं वाप्यम् । ततस्त्वाम्-वजरेण चरुपात्रव्यादिभवा वा
जागरणं कुर्यात् ।

७९० सटीकनिर्णयसिन्धुवित्तिघपरिच्छेदे-

‘तज्जप्यजपनध्यानतत्कथाश्रवणादिकम् ।

उपवासकृतामैते गुणाः प्रोक्ता मनीषिभिः ॥’

इति वचनात् । एवं द्वितीयमहरे ‘ॐ ह्रीं अघोराय नमः’ इति वचनात् । एवं तृतीयमहरे

दध्ना स्नपनम् ।

‘नमः शिवाय शान्ताय सर्वपापहराय च ।

शिवरात्रौ ददाम्यर्घ्यं प्रसीद उमया सह ॥’

इत्यर्घ्यदानं कार्यं, पूर्वोत्तरपूजादि पूर्ववत् । एवं तृतीयमहरे

‘ॐ ह्रीं वामदेवाय नमः’ इति घृतेन स्नपनम् ।

‘दुःखदारिद्र्यशोकेन दग्धोऽहं पार्वतीपते ।

शिवरात्रौ ददाम्यर्घ्यमुमाकान्त गृहाण मे ॥’

इत्यर्घ्यं च दद्यात् । शेषं प्राग्बत् । एवं चतुर्थमहरे ‘ॐ ह्रीं सद्यो-
जाताय नमः’ इति मधुस्नपनम् ।

‘मया कृतान्यनेकानि पापानि हर शङ्कर ।

शिवरात्रौ ददाम्यर्घ्यमुमाकान्त गृहाण मे ॥’

इत्यर्घ्यं च दद्यात् शेषं प्राग्बत् । ततः प्रभाते-

‘अविष्नेन व्रतं देव त्वत्प्रसादात्समापितम् ।

समस्व जगतां नाथ त्रैलोक्ययाधिपते हर ॥

यन्मयाऽद्य कृतं पुण्यं तद् रुद्रस्य निवेदितम् ।

त्वत्प्रसादान्महादेव प्रतमद्य समापितम् ॥

प्रसन्नो भव मे श्रीमन्सद्गतिः प्रतिपाद्यताम् ।

त्वदालोकनमात्रेण पवित्रोऽस्मि न संशया ॥’

व्रतं समर्पयेत् । परदिने यथाशक्ति ब्राह्मणान्भोजयित्वा
‘संसारबलेशदग्धस्य व्रतेनानेन शङ्कर-।
प्रसीद मुमुक्षो नाथ ज्ञानदृष्टिमदो भव ॥’

संनार्घ्यं बन्धुभिः सह पारणं कुर्यादिति ।

ॐ माघमाघास्या युगादिः । तदुक्तम्—'माघमासे स्व-
माघास्या' इति । अन्यत्रागवत् । तथाप्योऽपि विशेषो
विष्णुपुराणे—

'माघासिते पञ्चदशी कदाचित्

उपैति योगं यदि चारुणेन ।

प्राक्षेण, कालः स परः पितृणां

न क्षल्पपुण्यैर्नैव लभ्यतेऽसौ ॥' इति ।

ॐ चारुणं शतभिषक् । इदं च कुम्भादित्ये शेषामिति
हेमाद्रिः । भारते—

'काले घनिष्ठा यदि नाम तस्मिन्

भवेत्तु भूपाल तदा पितृभ्यः ।

दत्तं तिलान्नं प्रददाति तृप्तिं

वर्षायुतं तत्कुलजैर्मनुजैः ॥' इति ।

ॐ माघेति । अमान्तमानेन ।

ॐ चारुणमिति । पूर्वाभाद्रपदोपलक्षणम् ।

'तत्रैव चेद्भाद्रपदास्तु पूर्वाः काष्ठस्तदा यात्क्रियते विदुषः ।

श्राद्धं परां वृत्तिपराप्नुवन्ति युगान्तहस्तं पितरभ्य वेन ॥'

इति त्रैलोक्ये । अत्रैव चारुण्यादिपर्वे माघमध्ये मदर्शितम् । ब्राह्मे—

'काल्युनस्यापरे पक्षे कुम्भस्ये दिवसाऽपिरे ।

जीवे धनुषि योगे च शोभने रविवासरे ॥

पुण्येते यदि सम्पूर्णा गोविन्ददादधी यता ।'

तिथितथये—

'काल्युने चक्रपक्षस्य पुण्येते दादधी यदि ।

गोविन्ददादधी नाम महापातकनाशिनी ॥

प्रदोषव्यापिनी प्राणा पौर्णिमा फाल्गुनी सदा ।

तस्यां भद्रामुखं त्यक्त्वा पूज्या होला निशामुखे ॥'

इति नारदवचनात्प्रदोषव्यापिनीत्युक्तम् । हेमाद्री
मदनरत्ने च भाष्ये—

'अस्यां निशागमे पार्थ संरक्ष्याः शिशवो गृहे ।

गोमयेनोपालिते च सचतुष्के गृहाङ्गणे ॥'

इत्यादिना तत्रैव तद्विधानाच्च । तेनेपंपूर्वविद्धा—

'आवणी दुर्गनयमी पूर्वा शेष हुनाशनी ।

पूर्वविद्धैव कर्तव्या शिवरात्रिर्पलेर्दिनम् ॥'

इति गृह्यमन्त्रवैयर्थोक्तेः । दिनद्वये प्रदोषव्याप्ती
पर्यन्तम् । पूर्वदिने भद्रासत्त्वात्तत्र च होलिकानिवेधात् । त-
दुक्तं निर्णयामृते मदनरत्ने च पुराणसमुच्चये—

'भद्रायां दीपितां होली राष्ट्रभङ्गं करोति वै ।

नगरस्य च नैवेष्टा तस्मात्तां परिघर्जयेत् ॥'

तथा—

'भद्रायां ये न कर्तव्ये आवणी फाल्गुनी तथा ।

आवणी नृपतिं हन्ति ग्रामं दहति फाल्गुनी ॥'

तथा—

ॐ 'दिनार्धात्परतोपि स्यात्फाल्गुनी पूर्णिमा यदि ।

ॐ विधेति । 'सायान्हे होलिकां कुर्यात्' इत्यत्र सायान्हे अ-
तीते इत्यर्थात्तद्विरोधः । इयमेव निर्णयामृतोपर्यह्विः । ॐ पूर्वविद्धे-
ति । पूर्वपुत्रेव प्रदोषव्याप्ती इति शेषः । दिनद्वये इत्याद्यत्र उक्तेः ।
ॐ प्रदोषव्याप्ती । साकल्येनैकदेशेन वेत्यादि । अव्याप्ती त्वाह-
ॐ दिनार्धादिति । अत्र—

मुखं स्पष्टवेत्पर्यः ।

‘प्रदोषव्यापिनी चेत्स्याद्यथा पूर्वदिने तदा ।

भद्रामुखं वर्जयित्वा होलिकायाः प्रदीपनम् ॥’

इति नारदवचनात्

‘निशागमे प्रपूजयेत् होलिका सर्वदा बुधैः ।

न दिवा पूजयेत् दुष्टां पूजिता दुःखदा भवेत् ॥’

इति दिषोदासीये वचनात्

‘यामघ्नोर्ध्वयुक्ता चेत्प्रतिपत्तु भवेत्स्थितिः ।

भद्रामुखं परित्यज्य कार्या होला मनीषिभिः ॥’

इति विद्यापिनोदेऽभिधानाद्य भद्रामुखं विहाय पूर्व-
दिन एव कार्येत्वाच्छुः । (१) भद्रामुखं तु—‘नाम्यभ्यु पय

न्ये त्विति । आसुरिति अरुचिः । सा च भद्रामुखवामपः-
रित्यागो न सामानिक इति । अत्र पूर्वद्वयविष्टिपुञ्जे कार्या ।

‘वृषिण्यां यानि कार्याणि सुभानि रघुभानि तु ।

तानि सर्वाणि सिध्यन्ति विष्टिपुञ्जे न संशयः ॥’

इति लल्लवचनात् । विष्टिपुञ्जं तु त्रयोविधं—

‘भैषार्कनखनाडीभ्यो भद्रापुच्छं घटीद्वयम् ।

क्रमेण पश्छे पक्षे ष्यु-क्रमेण मित्तरे ॥’

भ २७, १५ ५, भर्क १५, नख २० । पूर्वदिने रविसं मूषणदेहा-

(१) भद्रामुखं पुच्छलक्षणं चर्मादिभिः पूर्वदिनायां मत्स्यपुराण-
पादांते घटीद्वयं पुच्छं, चतुर्धरायाद्यघटीद्वयं च मुखम् । तथा च कल्प-
समानेन परिघटीमितायां पूर्वदिनायां पूर्वदिनाप्रयुक्तं सावेनामिच्छ-
तिघटिकांते घटीद्वयं पुच्छं सावेनामिच्छतिघटीमितायां चतुर्धरायां च
मुखम् । त्रिध्वजुःपांतिघटीमितायां पूषणायां चर्मादिनायां चतुर्धरायां
पुच्छं, चतुर्धरायां चतुर्धरायां मुखम् । एव त्रिध्वजुःपांतिघटीमितायां च

(पशु(१)वार्तिककारैर्हौलिका भाषारमासस्युक्तम् । तद्य ह्येवास्याशुद्धाह्नयभाषिष्यपणनानि असिद्धानि कृत्वा चिन्ता ज्ञेया । भाष्यधिकरणवत् ।) दृष्टाशनी मलमासे न भवति । इयं मन्वादिस्थि । सा तु पौर्वाह्निकी प्राद्या । मलमानं सति मन्वादिभार्जं मानदये कार्यामित्युक्तं प्राक् । कृत्वाचिन्तामणौ प्राद्यं—

'नरो हौलागतं दृष्ट्वा गोविन्दं पुरुषोत्तमम् ।
काल्गुन्यां संपत्तो भूत्वा गोविन्दस्य पुरं व्रजेत् ॥'

'तमग्निं विः परिक्रम्य गावन्तु च हसन्तु च ।
जल्पन्तु स्पेच्छया लोका निःशङ्का यस्य यत्नतम् ॥'

ज्योतिर्निर्वाधे—

'पञ्चमाप्रमुषास्तासु तिथयोऽमन्तपुष्पदाः ।
इरा स्युः शोभनास्तासु काष्ठस्तेयं विधीयते ॥
षाण्डाद्युतिकोगेदाच्छिद्रुद्धारितपङ्क्तिना ।
प्रतापायां पूर्वभायां तु कुप्योत्तरकाष्ठदीपनम् ॥
प्रामाद्विद्ध मध्ये वा तूर्यनाशसमन्वितः ।
प्रात्या राज्ञा शुचिर्भूया स्वस्तिवाचनतत्परः ॥
दश्या दानानि भूरीणि दीपयेज्जोलिकाचितम् ।
गतोभ्युष्य चितिं सर्वा साज्येन पयसा सुधीः ॥
नारिकेलानि देवानि शीजपूरफलानि च ।
चित्वाघैस्तथा नृत्ये शत्रिः सा नीयते जनैः ॥
तमग्निं विः परिक्रम्य शम्भैर्लिङ्गभगाङ्कितैः ।
तेन शम्भेन सा पापा राक्षसी वृत्तिमाप्नुयात् ॥' इति ।

हौलिकादिने, करिसंबकं तदुत्तरदिनं च शुभे वर्ज्यम् ।
'हौलिकाप्रदणभायुकायनं प्रेतवाहदियसोऽत्र पञ्चमः ।
तत्परं च करिसंबकं दिनं धर्जितं सकलकर्मसुभयम् ॥'
इति पचनादित्यपि विशेषस्तथैव ।

(१) अत्रायं धनुर्भिद्धान्तर्वर्ती भागः प्राचीनपुस्तकेभ्यनुपलम्भात्प्रक्षिप्त इति गम्यते ।

चैत्रकृष्णप्रतिपदि वसन्तोत्सवः । सा चाँदयित्री
प्राणा ।

'प्रवृत्ते मधुमासे तु प्रतिपद्युदिते रवौ ।'

इति भविष्योक्तेः । दिनत्रये तथात्वे पूर्वा ।

'वत्सरादौ वसन्तादौ चलिराज्ये तथैव च ।

पूर्वविज्ञेय कर्तव्या प्रतिपत्सर्वदा युधैः ॥'

इति गृह्यसिद्धयचनात् । अत्र विशेषो हेमाद्रौ भ-
विष्ये-

'चैत्रे मासि महासाहो गुण्ये तु प्रतिपदिने ।'

पस्तत्र श्यपथं स्पृष्ट्वा खानं कुर्यात्सरोत्तमः ॥

न तस्य दुरितं किञ्चिन्नाथयो व्याथयो नृप ॥' इति ।

तथा-

'प्रवृत्ते मधुमासे तु प्रतिपद्युदिते रवौ ।

कृत्वा पावश्वकापाणि सतर्प्य (पशुदेवताः ॥

पशुदेवतो लिकाभूमिं सर्वदुःखोपशान्तये ॥'

मन्त्रथ-

'वन्दितामि सुरेन्द्रेण प्रहृष्टा शंकरेण च ।

अतस्त्वं पाहि नो देवि भूते भूमिप्रदा भव ॥' इति ।

अथ चूतकृमुमशाशनमुक्तं तथैव पुराणसमुच्चयै-

'वृत्ते तुयारसमये सितपद्मदशपदं

प्राणवैश्वन्तज्जगये समुपस्थितं च ।

चैत्रकृष्णप्रतिपदि वसन्तोत्सवः । अत्र वैशाखे चैत्रे १७८१ ।

यथा चन्द्रस्य चूतकृष्णं चैत्रे चैत्रे ।

'ये विद्वान्नि समन्तायै चूतकृष्णं चैत्रे चैत्रे ।

चूतकृष्णस्य चावस्य चूतकृष्णं चैत्रे चैत्रे ॥'

सर्विधायकः ।

संप्राश्य घृतकुसुमं सह चन्दनेन

सत्त्वं हि पार्थ पुरंपोऽथ समाः सुखी स्यात् ॥'

मन्त्रस्तु—

'घृतमन्त्रं घसन्तस्य माकन्दं कुसुमं तथ ।

सचन्दनं विषाम्यथ सर्षकामार्थसिद्धये ॥' इति ।

चैत्रामायास्या मन्वादिः । सा चापराह्वय्यापिनी प्रा-

द्या कृष्णपक्षस्थत्वात् ॥ इति कालगुणमासः समाप्तः ॥

एवं निरूपितामिदं महानं तु काल-

तत्त्वं विचार्य घचनैश्च नयैश्च सम्यक् ।

तद्दोषदाष्टिमपहाय विवेचनीयं

विद्यद्भिरित्याविरतं प्रणतोऽस्मि तेषु ॥ १ ॥

मया सद्याऽसद्या यदिष्टं मादितं मन्दमतिना

किमेतच्छक्यं वाऽध्वपसितुमपि स्वल्पमतिना ।

तदेषं पार्थिविभूतिमिह विख्यातमाहिमा

प्रतापोऽयं सर्वो विकर्मति तु विद्योश्चरणयोः ॥ २ ॥

यो भादृतन्प्रमहानार्णवकर्णधारः

शास्त्रान्तरेषु निखिलेष्वपि मर्मभेत्ता ।

योऽत्र भ्रमः किल फूतः कमलाकरेण

प्रीतोऽमुनाऽस्तु सुकृती युधरामकृष्णः ॥ ३ ॥

इति श्रीमद्यारायणभट्टसुरिसुरारामकृष्णभट्टसुतदिन-

करभट्टानुजभट्टकमलाकरकृते निर्णयसिन्धौ

संवत्सरकृत्यनिरूपणं नाम द्वितीयः

परिच्छेदः समाप्तः ॥

एवं चैत्रकृष्णद्वितीयायां राजकृत्यमन्वतोऽवगन्तव्यम् ।

इति द्वितीयः परिच्छेदः समाप्तः ॥

